

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

1

НАРИСИ
У ДВОХ
ТОМАХ

Козацтво й Україна,
козацтво і український народ...
Ці поняття здавна були
в одному асоціативному ряду.
І це не випадково. Адже через
історію козацтва, по суті,
переломлювалася ціла епоха
в минулому України та її народу.
На певному етапі історичної
еволюції саме козацтво
відбивало загальні тенденції
та закономірності розвитку
українців як окремої спільноти,
окремої нації.

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО
КОЗАЦТВА

НАРИСИ
У ДВОХ
ТОМАХ

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська
академія»

2006

*Розділ 1
Гене́за та еволю́ція
украї́нського коза́цтва*

*Розділ 2
Цивілізаційна типологія
украї́нського коза́цтва
та його світові аналоги*

*Розділ 3
Система ціннісних орієнтацій
та політичний світогляд
коза́цтва*

*Розділ 4
Державна ідея
за козацької доби*

*Розділ 5
Політична система
та інституційна модель
Украї́нської козацької держави*

*Розділ 6
Міжнародні відносини
та дипломатія*

*Розділ 7
Боротьба українського козацтва
за об'єднання Правобережної
та Лівобережної України*

*Розділ 8
Військова організація
та воєнне мистецтво
украї́нського коза́цтва*

*Розділ 9
Запорозькі Січі*

*Розділ 10
Козацтво
Слобідської України*

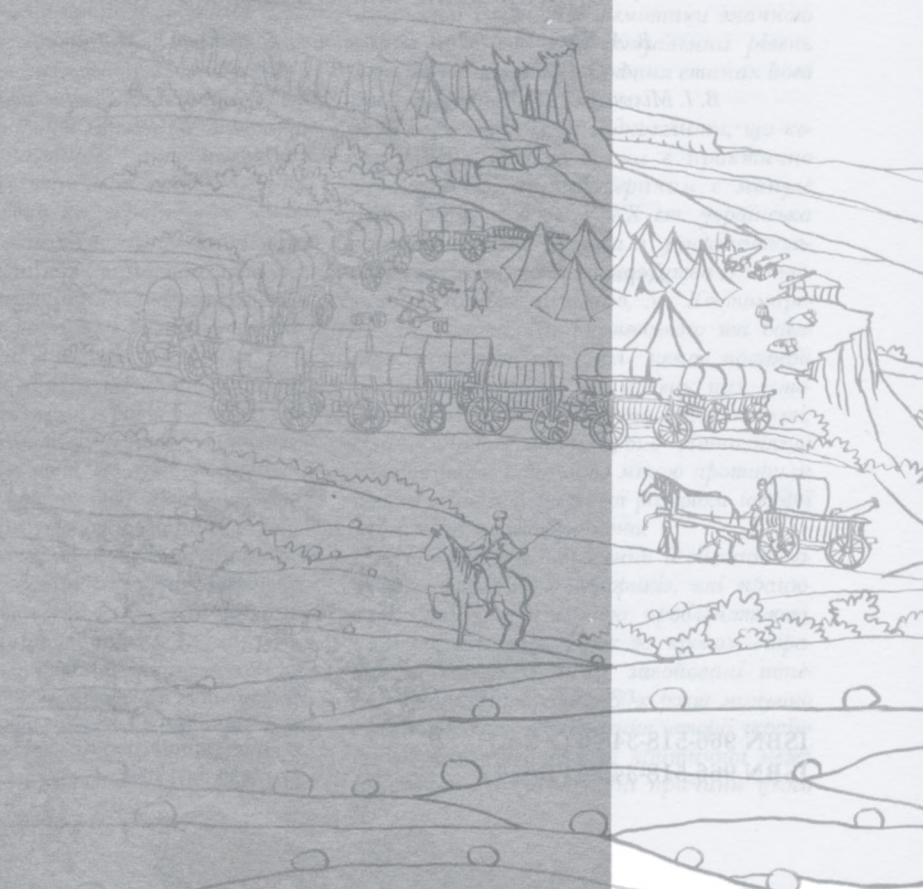
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

НАРИСИ У ДВОХ ТОМАХ

*Том
перший*

Через сто років після появи ґрунтовних праць з історії української козаччини Михайла Грушевського та Дмитра Яворницького сучасні українські історики на основі новознайдених документів і матеріалів та досягнень новітньої історичної науки створили узагальнений образ українського козацтва. До першого тому увійшли нариси, які охоплюють генезу та еволюцію козацтва, його цивілізаційну типологію, систему ціннісних орієнтацій та становлення політичної культури. Окрім того, розглянуто питання соціальної, військової, політичної та державотворчої діяльності українського козацтва від найдавніших часів до кінця XVIII століття.

Розраховано на науковців, студентів і викладачів вузів, широкий читацький загал.

Редакційна колегія:

В. А. Смолій – докт. іст. наук, академік НАНУ (відповідальний редактор);
О. А. Бачинська – докт. іст. наук; *А. О. Гурбик* – канд. іст. наук;
О. І. Гуржій – докт. іст. наук; *С. А. Леп'яко* – докт. іст. наук;
В. М. Матях – канд. іст. наук (відповідальний секретар);
Ю. А. Мицик – докт. іст. наук; *В. С. Степанков* – докт. іст. наук;
Т. В. Чужий – канд. іст. наук (заст. відповідального редактора);
В. О. Щербак – докт. іст. наук.

Авторський колектив першого тому:

В. А. Брехуненко, Л. В. Войтович, О. Б. Головка, В. М. Горбець,
А. О. Гурбик, С. А. Леп'яко, В. Л. Маслійчук, В. М. Матях,
В. І. Мільчев, О. П. Моця, В. А. Смолій, О. Г. Сокирко, В. В. Станіславський,
В. С. Степанков, О. К. Струкевич, Б. В. Черкас,
Т. В. Чужий, В. О. Щербак

Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»

Козацтво й Україна, козацтво і український народ... Ці поняття здавна перебували в одному асоціативному ряду. І це аж ніяк не випадково. Адже через історію козацтва, по суті, переломлювалася ціла епоха в минулому України та її народу.

Справді, на певному етапі історичної еволюції саме козацтво почало відбивати загальні тенденції та закономірності розвитку українців як окремої етнічної спільноти. Хоч яку б сферу життя ми не взяли, козацтво залишило в ній помітний репрезентативний слід. В економіці це означало освоєння величезних територій північнопричорноморських степів і створення господарства нового типу, яке ґрунтувалося на вільнонайманій праці й великій товарності. В розбурханому морі середньовічної стихії з'явилися господарські структури, що не лише не вписувалися в панівний спосіб виробництва, а, по суті, стали його антиподом, далеким провідником тих змін, які принесли лише наступні століття. В сфері політичній козацтво започаткувало новий етап у державотворчому процесі, внісши у нього зміни якісного характеру. Не менш вагомим був внесок козацтва у духовний розвиток українського народу. Підтримка братського руху, шкільної освіти, православних церков та монастирів – лише незначний переїк тих культурно-освітніх акцій, які здійснювало воно на українських землях протягом багатьох і багатьох десятиліть свого існування.

Важко переоцінити значення козацького стану в розвитку визвольного руху та соціальної боротьби народних мас. Нарешті, слід враховувати, що козацтво відіграло визначну роль у справі збереження українського етносу. Протягом тривалого часу воно, по суті, залишалось єдиною реальною силою, здатною вести відкриту збройну боротьбу зі своїми війовничими сусідами, сенс якої полягав насамперед у тому, щоб забезпечити українському народові право на існування, економічний та духовний розвиток. І козацтво з честю виконало покладену на нього місію.

Однак це лише зовнішній і видимий бік цих процесів. Далеко не розкритими залишились їхній механізм та внутрішня анатомія, не висвітлено особливостей та

Феномен українського козацтва (замість передмови)

тенденції на певних етапах історичного розвитку. Було б несправедливим замовчувати тіньові сторони козащини. Адже добре відомо, що в ній (особливо на ранніх етапах) був достатньо відчутним розбійницький елемент; анархічні настрої, що час від часу охоплювали як низи, так і верхівку козацького товариства, деструктивно впливали на стабільність у суспільстві, вступали у конфлікт з існуючими політичними структурами.

Зрозуміло, що величезна репрезентативна роль козацтва в історії України не пройшла повз увагу дослідників. У комплексі козакознавчої проблематики проблема феномена українського козацтва, його виникнення та еволюції, його державотворчого потенціалу посідає, безперечно, особливе місце. Стан наукової розробки цієї багатогранної і складної тематики значною мірою відбиває інтелектуальний рівень нашого суспільства на різних етапах його розвитку.

Водночас варто підкреслити, що козакознавча проблематика є практично невичерпною, як невичерпним є минуле українського народу. У ХХ ст. українська історична наука увійшла з фундаментальними працями з історії козацтва В. Антоновича, Д. Яворницького, М. Костомарова, П. Куліша, М. Грушевського та багатьох інших учених. Тут немає потреби аналізувати зміст досліджень цих істориків. Зазначимо лише, що вони, по суті, становлять золотий фонд вітчизняної історіографії і значною мірою проторили шляхи серйозної наукової розробки історії цього суспільного феномена.

На жаль, згодом теми її вивчення загальмувалися. Коло істориків, які працювали над козакознавчою проблематикою, помітно звузилося. Крок за кроком втрачалися також позиції, завойовані попередниками. На середину 80-х років минулого століття стан дослідження історії українського козацтва сягнув критичної межі (об'єктивні й суб'єктивні причини цього

явища добре відомі). Минуло кілька десяти років із часу публікації монографій В. Голубуцького, К. Гуслистого, О. Апанович, Ф. Шевченка, якими, власне, й вичерпується весь творчий доробок українських радянських істориків (безперечно, слід мати на увазі й невеликі статті та праці, автори яких більшою чи меншою мірою зачіпали цю проблему). Лише під впливом загальної демократизації суспільного життя дослідницька робота у цьому напрямі поступово почала набирати ширших масштабів. На сьогодні в Україні створено низку праць популярного і наукового характеру, введено в обіг сотні сторінок оригінального документального матеріалу, перевидається історіографічний спадок наших попередників. Проте, на жаль, кількісний бік у лавиноподібному публікаторському бумі досить часто поступається якості надрукованих праць. Непоодинокими є випадки, коли на їх сторінках все ще побутують традиційні й аж ніяк не новаторські думки та оцінки такого складного соціального явища, як українське козацтво. Щоб краще зрозуміти сутність цього суспільного феномена, спробуємо простежити еволюційний шлях його розвитку, зосередитися на рубіжних віхах і найбільш принципових питаннях його історії.

Щодо часу виникнення, становлення і розвитку козацтва й самої його назви існує чимало різних думок. Дефініції «казак», «козак» зустрічаються в писемних джерелах уперше ще десь із середини XIII ст. Причому різні з них (не лише давньоруські, а й візантійські, італійські, польсько-литовські, тюркські тощо) по-різному трактували походження та зміст козацтва. Одні вважали їх за походженням тюркськими чи турецько-татарськими, з різними варіаціями версій половецько-кипчацької, сарматської і навіть скіфської, а також найпоширенішої хозарської (Г. Грабянка), татарської (М. Костомаров), інші доводили походження українських козаків від черкесів (М. Карамзін, М. Погодін), були й версії еллінського, русинського походження тощо. Проте найобгрунтованішою видається концепція автохтонного походження козаків унаслідок масових втеч українського населення на вільні незаселені

землі (М. Грушевський, Д. Яворницький та ін.).

Поява наприкінці XV ст. у південних степах вільного населення (безперечно, 1489, 1492 і наступні роки, коли на сторінках хронік уперше згадується козацтво, – дати умовні, й вони лише відбивали історичні реалії (згадаймо попередників козаків, так званих бродників), започатковані значно раніше) стала далеко не випадковою. Вона була зумовлена логікою попереднього розвитку українського соціуму.

Причини, які призвели до виникнення цього явища, мали комплексний характер. До них належали економічні, політичні, військово-стратегічні, соціальні чинники. Ігнорування чи, навпаки, гіпертрофоване виопуклення будь-якого з них призводять до спотвореної, деформованої реконструкції обставин зародження й розвитку українського козацтва. Пояснюючи причини його виникнення, очевидно, недоцільно надавати пріоритет ухоронючим заняттям населення перед необхідністю захисту південного порубіжжя від вторгнень татарах або акцентувати увагу на значенні втеч як однієї з форм соціальної боротьби в ущерб іншим факторам. З певністю можна стверджувати лише одне – південні степові райони стали у XV ст. тією місцевістю, де збиралися представники різних соціальних категорій населення – часто з різноманітними інтересами, далеко не однозначною мотивацією своїх дій і вчинків та початковим імпульсом, що змусив їх залишити обжиті місця й вирушити у сповнені небезпеки, але вільні степові райони.

Історичні реалії, що спричинили появу козацтва, далеко не завжди вкладаються у найпереконливіші теоретичні постулати і положення, висловлені як авторитетними вченими, так і менш відомими дослідниками. Аналіз структур таких типологічно спільних явищ, як українське та донське козацтво, табарити в Чехії та граничари в Хорватії, наводить на думку про існування певних закономірностей процесу організації вільного населення, не обмеженого жорсткими правовими нормами середньовічної держави. В різних анклавних, але в рамках при-

близно того самого хронологічного відрізка (XV–XVI ст.) виникли й активно функціонували соціальні явища, які мали багато спільних рис у внутрішньому устрої, господарських і військових заняттях членів громад тощо. Щоправда, в майбутньому кожна з цих суспільних структур пішла різними еволюційними шляхами. На відміну від таборитів та граничарів і навіть від донського козацтва як найбільш типологічно близького українському, останнє еволюціонувало до значно вищих форм своєї організації. В середині ж XVII ст., в умовах Національно-визвольної війни українського народу воно перетворилося на категорію населення, яка в соціальній структурі тогочасного суспільства мала велику питому вагу і через інтереси якої переломлювалася практично вся політика Українського гетьманату.

Формування козацтва як стану – процес складний і довшотривалий. Безперечно, мав цілковиту слушність М. Грушевський, коли говорив, що лише на межі XVI–XVII ст. українське козацтво переросло в окрему станову групу зі своїми особливими інтересами, економічними й суспільними прерогативами¹. Справді, між козаком-уходником, степовим воїном-добувачем XV – першої половини XVI ст. і козаком – борцем за всенародні інтереси кінця XVI – початку XVII ст. лежала прірва. На перший погляд видається, нібито мало що могло змінитися у психології, системі ціннісних орієнтирів та політичному мисленні козаків за порівняно невеликий проміжок часу (у контексті доби середньовіччя та раннього нового часу, для якої характерний надзвичайний консерватизм, це був справді період незначний, адже відомо, як повільно і балісно розвивалося середньовічне селянство). Та це лише на перший погляд. Суспільні реалії були такими, що козацтво змогло пройти період свого зародження, становлення й розвитку значно швидшими темпами, ніж інші стани тогочасного суспільства. На це були свої причини.

Практично вже з самого початку козацтво формувалося як категорія людей, що виходила за вузькі рамки середньовіч-

ної становості (хоч і розвивалося в межах середньовічної суспільної стратифікації). Козак-воїн існував поряд із козаком-землеробом, військовий елемент природно вживався в елемент землеробський і доповнював його. Козак-землероб був вільним виробником і своє господарство (зимівник) вів за фермерським зразком. Не викликає сумніву і той факт, що вже з XVI ст. козацькі господарства набули значних потенційних можливостей, у яких добре помітні риси способу виробництва нового часу. Про це свідчить специфіка виробничих відносин, що склалися в зимівниках, – застосування у них найманої праці, широкий товарний характер козацьких господарств тощо. Найбільш повно ці процеси виявилися вже у XVII, а особливо у XVIII ст.² Після Національно-визвольної війни, коли практично було знищено велике фільваркове землевладіння польських магнатів, ліквідовано панщину і принаймні 60 % населення оголосило себе козаками, новий тип господарства почав домінувати не лише на Запорозжжі, а й у Лівобережній Україні та на Слобожанщині, а протягом певного часу і в південно-східних повітах Правобережжя. Очевидно, що саме в руслі попередніх традицій (звісно, з поправкою на нові умови) йшов розвиток, зокрема, сільського господарства і в південних районах України, які переживали наприкінці XVIII – на початку XIX ст. інтенсивну колонізацію. Не випадковим було й те, що процес розвитку кріпосницьких відносин істотно пришвидшився після ліквідації інституту гетьманства, знищення Запорозької Січі та полкового адміністративно-територіального устрою на Лівобережжі. Ось чому, на наш погляд, непереконливими є позиції тих окремих дослідників, які не тільки не бачать у козацтві носія більш прогресивних виробничих відносин, а стверджують, що воно репрезентувало рудименти минулих часів³.

² Глобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775). – К., 1961.

³ Никитин Н. И. О формационной природе ранних казачьих сообществ (К постановке вопроса) // Феодализм в России: Сб. статей и воспоминаний, посвященных памяти акад. Л. А. Черепнина. – М., 1987. – С. 240.

¹ Грушевський М. История украинского козачества. – СПб., 1913. – Т. 1. – С. 97.

Іншим важливим фактором, що забезпечив українському козацтву швидку й порівняно безболісну еволюцію, було те, що воно розвивалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалась і динамічно змінювалась. Школу козацтва (зокрема запорозького) пройшли сотні тисяч представників різних категорій населення українських земель – бояр, шляхти, міщан і, насамперед, селянства. Уклад життя, пов'язаний із постійним переміщенням і контактами з жителями міст і сіл не лише України, а й сусідніх держав, ламав у колишніх селян традиційні стереотипи, формував у них якісно нове світобачення, що ґрунтувалося не лише на суспільній практиці окремого села чи регіону, а й на прикладах всеукраїнського і навіть європейського масштабу. Особа, котра деякий час перебувала у козацькому середовищі, залишала його вже не звичайним дрібним шляхтичем чи знедоленим селянином, а людиною, збагаченою життєвим досвідом якісно нового рівня, який багато в чому вже не відповідав канонам та нормам середньовічного суспільства.

Обставини життя козаків із самого початку поставили їх перед необхідністю самоорганізації (на перших порах німецької). Незалежно від того, займалися козаки ухоронництвом чи вели боротьбу з татарами, – це вимагало від них створення добре організованого та об'єднаного спільною метою первинного осередку, здатного саморозвиватися та вдосконалюватися. Таким осередком спочатку і став загін-ватага, очолюваний найбільш впливовою та авторитетною особою – отаманом. З часом процес розвитку козацтва зумовив появу організації якісно вищого порядку. У другій половині XVI ст.⁴ за далекими дніпровськими порогами виникло специфічне військово-політичне утворення – Запорозька Січ. Заснована українським козацтвом, Січ стала тим додатковим фактором, що істотно вплинув на подальшу еволюцію його політичних поглядів. Відтоді і воно, і творіння його рух, розуму й серця розвиваються паралельно, дають

суспільству вмілих організаторів, впливових політичних діячів, талановитих воєначальників, виводять Україну на терен широкого міжнародного життя.

Господарське та суспільне конститування козацтва супроводжувалося втягненням його у визвольний рух, що розгортався на українських землях протягом XV–XVIII ст. Ці два соціальних явища також були діалектично взаємопов'язані. З одного боку, козацтво і, зокрема, Запорозька Січ постачали широким масам повстанців кадри вмілих організаторів та керівників загонів (здаймо імена К. Косинського, Т. Федоровича, П. Бута (Павлюка), Я. Острянчина), а з іншого – сам визвольний рух, його масштаби та широка соціальна периферія (в т. ч. українська шляхта, міщанство, православне духовенство) сприятливо позначалися на формуванні суспільної, зокрема політичної, свідомості козацтва, прилучали до державницьких устремлінь частину політичних та релігійних кіл України. Участь у визвольному русі, незалежно від часу та обставин, дала можливість козакам вийти в авангард численних народних повстань і виступів, завойовувати заслужений авторитет серед широких народних мас.

Проте, безперечно, рубіжною віхою на шляху розвитку козацтва як стану були події Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Гадаємо, слід розрізняти два аспекти цього питання: по-перше, бурхливе кількісне зростання козацтва, яке в деяких регіонах, по суті, перетворилося на основну групу населення України, і, по-друге, якісні зміни, що відбулися в його становищі. Адже з гнаного, практично поставленого поза законом Речі Посполитої стану козацтво перетворилося на стан привілейований, такий, що репрезентував соціально-економічну основу гетьманської України, її політичний устрій та ідеологію («Березневі» статті 1654-го і договірні умови наступних років українських гетьманів з царським урядом)⁵. Однак трагедія козацтва як стану полягала в тому, що воно в нових історичних реаліях

⁴ Щодо часу і місця створення першої козацької Січі серед дослідників немає однак єдності.

⁵ Див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934.

другої половини XVII–XVIII ст. поступово почало втрачати свій господарський та суспільно-політичний потенціал. Це був складний і тривалий процес, що розтягнувся на багато десятиліть і не завжди відзначався послідовністю.

У політиці царського уряду щодо козацтва спостерігалися періоди потепління і навіть тимчасового відходу від традиційної жорсткої лінії, повернення йому окремих прав, обмеження кола повинностей тощо⁶. Проте в умовах наступу кріпосницької реакції та самодержавної стихійної потенційної можливості козацтва як стану дрібних виробників не могли бути реалізовані. Рано чи пізно тенденція до утвердження в суспільному господарстві України нового типу відносин, що їх репрезентували козаки, повинна була насильно перерватися. Реорганізоване козацтво переводилося на одну з категорій державних селян, які розвивалися вже не в супереч, а в загальному руслі еволюції традиційного способу виробництва⁷.

За цими етапами розвитку українського козацтва приховуються інші, не менш значні події. Проте на шляхах його історичної еволюції відзначимо як мінімум два аспекти, повз які не може пройти жодний дослідник. Перший стосується державотворчої функції козацтва. На відміну від своїх сучасників (і значною мірою антиподів) – представників князівських родин і шляхти, що пройшли вже значний шлях свого утвердження і вступили у зрілу фазу історичного розвитку, – козацтво належало до молодих суспільних станів із великими потенційними можливостями. В конкретно-історичних умовах середини XVI ст. саме воно перехопило естафету державної традиції, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств (друга половина XV ст.). Феномен цього явища полягав у

тому, що вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до рук представників народу. Утворення Запорозької Січі, яка була дитинцем козацтва, означало, що етнічна українська державність збагатилася історичними формами, які далеко не адекватно відображали базисну основу середньовічного суспільства. Сьогодні можна дискутувати навколо загальнотеоретичних питань історії держави і права та їх співвідношення зі специфікою державотворчості часів Запорозької Січі⁸. Однак жодний серйозний дослідник не може заперечувати того факту, що в силу історичних обставин Запорозька Січ почала інтенсивно еволюціонувати до більш вищих форм суспільної організації. Щоправда, нова якість у розвитку козацтва проявилася не одразу. Потрібен був певний час, щоб запорожці усвідомили своє значення і місце в політичному процесі на українських землях. Виняток становила тільки така важлива функція, як захист кордонів України від руйнівних вторгнень орд Кримського ханства. По суті, це задовго до утворення Запорозької Січі на Хортиці (згодом на інших дніпровських островах) козаки виступили тією військовою структурою, що стримувала агресивні устремління татар щодо українського народу, які поряд з іншими негативними факторами поставили його на межу втрати своєї етнічної самобутності.

Члени запорозької общини виробили своєрідний внутрішній суспільний устрій, який, сприйнявши попередні общинні традиції і збагатившись новими елементами, мав вигляд справжньої політичної аномалії на тлі безмежного панування середньовічних відносин. Проста, але життєздатна систе-

⁸ На сьогодні серед істориків немає єдиної думки щодо проблеми з'ясування місця та ролі козацтва в історичній долі України. Зокрема, це стосується політичних аспектів його діяльності (див., напр.: Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів // Матеріали II польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) – Львів; Люблін, 1996; Яковенко Н. Розяттий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. – 1994. – № 10; Й ж. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. – 1995. – № 12 та ін.).

⁶ Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986; Путько А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. – К., 1988.

⁷ Лазинская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989.

ма законодавчих (загальновійськова рада) і виконавчих (Киш Війська Запорозького) органи влади ґрунтувалася на демократичних традиціях. Республіканська форма правління, участь якнайширших кіл козацтва у вирішенні практично всіх господарських та суспільних питань перетворили Запорозьку Січ на стійкий політичний організм. Висока здатність до виживання Січі забезпечувалася також внутрішньообщинною демократією, рівністю всіх членів громади перед давньовіковими звичаями та правами. На питання, чи могла Запорозька Січ існувати в інших суспільних формах, відповідь може бути виключно негативною. Але пояснюється цей факт не лише особливостями характеру українського етносу, а насамперед геополітичною ситуацією. Справді, оточена ворожими силами (Річ Посполита, Кримське ханство й Османська Порта, а пізніше царська Росія), Січ могла вижити й забезпечити собі нормальне функціонування лише за однієї умови – відносної внутрішньої стабільності та громадянського миру. Соціальні конфлікти й політичні суперечності в середовищі січової громади неминуче вели б до її розколу та ослаблення, до перетворення на легку здобич іноземних держав, а також гетьманської адміністрації. Звісно, історична реальність була такою, що Запорожжя також не уникло внутрішньостанових суперечностей та конфліктів. Особливо посилюлися вони в останній період існування Січі.

Для Запорозької Січі протягом багатьох десятиліть її функціонування характерний якнайширший спектр політичної діяльності. На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка залишалася поза увагою Коша Війська Запорозького. Він матеріально підтримував діяльність братств та навчальних закладів, фінансував просвітницьку роботу православних церков і монастирів⁹. З початку XVII ст. Військо Запорозьке поступово почало відмовлятися від локальних політичних акцій, а зосереджувало свою

увагу на вирішенні фундаментальних питань. Зокрема, намітився союз між козацтвом і православним духовенством, яке після Брестської церковної унії 1569 р. зазнавало утисків і переслідувань на рівні державної системи Речі Посполитої. Окремі симґтоми такого зближення можна простежити вже під час повстання 1593–1596 рр. на чолі з С. Наливайком¹⁰. Однак з повною визначеністю ідея захисту «грецької» релігії вперше прозвучала в заяві козацької депутації перед Київським гродським судом (1610 р.). Відтоді боротьба козаків за справедливе розв'язання релігійних суперечок (причому їхні симпатії незмінно залишалися на боці православних) перетворилася на один з основних напрямів діяльності Війська Запорозького. Козацькі депутати неодноразово втручались у сеймову боротьбу між православними і католиками, вносили свої протести в місцеві та вищі органи влади Речі Посполитої¹¹. Разом із тим діяльність Коша Війська Запорозького не обмежувалася лише цією формою підтримки православних. У 1620 р. Запорожжя, в особі гетьмана Петра Сагайдачного, взяло якнайактивнішу участь у політичній акції загальноукраїнського значення – відновленні діяльності православної ієрархії (єрусалимський патріарх Феодан висвятив митрополита та п'ятьох єпископів). Відтоді козацтво справою своєї совісті та честі вважало боротьбу (сеймову з зброєю) за визнання королівським урядом прав православних. Це була принципова лінія Коша, якої він (за винятком хіба що деякого часу в 1625–1629 рр.) дотримувався у переговорах з Варшавським двором. Зрозуміло, що зазначена сфера діяльності Запорозької Січі виходила далеко за межі боротьби представників різних конфесій. Її безпосередні та віддалені наслідки об'єктивно були спрямовані (прямо чи опосередковано) на збереження таких ознак

¹⁰ Архив ЮЗР.– К., 1863.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 77.

¹¹ Жукович П. Борьба против унии на современных ей литовско-польских сеймах (1595–1600).– СПб., 1897; Его же. Сеймовая борьба православного западноукраинского дворянства с церковной унией.– СПб., 1903–1908.– Вып. 1–6.

⁹ Дзюби Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI – первая половина XVII в.– К., 1987.

українського етносу, як самобутність його мови, культури, звичаїв тощо.

Існування Запорозької Січі як цілком самостійної політичної сили *de facto* було визнано в міжнародному світі. Кіш Війська Запорозького приймав представників Австрії, Швеції, Трансільванії, Польщі, Росії, Кримського ханства та інших країн. Він укладав міжнародні угоди, вів переговори з іноземними дипломатами, підтримував, коли йому було вигідно, окремі держави або їхні коаліції. Військова сила запорожців та самобутня тактика ведення бою (до слова, козаки істотно збагатили арсенал засобів військового мистецтва) були добре відомі за межами України. Участь козацьких загонів в окремих військових кампаніях (як, наприклад, у Хотинській війні 1621 р.) часто вирішувала долю не лише тієї чи іншої битви, а й існування держави.

У різні періоди свого існування Запорозька Січ ніколи не була «республікою в собі». Всупереч усталеним політичним кордонам вона завжди прагнула поширити свій державний суверенітет на інші українські землі. Зрозуміло, що найбільш рельєфно ця політична альтернатива державним структурам Речі Посполитої виявлялася в роки збройної боротьби, яка до краю загострювала соціальні, релігійні та етнічні суперечності, генерувала в середовищі козацтва нові ідеї. Вже перші великі повстання XVI ст. засвідчили, що в середині козацького стану з'явилися настрої, основний зміст яких фокусувався на думці про запровадження на визволених з-під влади шляхти територіях «козацьких порядків»¹².

Державотворча практика в Україні та внесок у її розвиток Запорозької Січі, безперечно, не обмежувалися кінцем XVI – першою половиною XVII ст. Ця практика мала значно глибший і довшотриваліший характер. Рубіжною віхою на шляху еволюції Запорозької Січі та її органів (як, до слова, й інших українських земель) стали події в Україні середини XVII ст.

Здивована Європа побачила, як на її очах твориться нова держава з демократичною республіканською формою правління, органами законодавчої та виконавчої влади, які мали яскраво виражені національні риси. Конституювання всіх органів управління відбувалося протягом кількох років, у ході безперервних військових дій та наростання загрози з боку ворожих Україні сил. І все-таки козацька республіка вижила. Життєздатність та великі потенційні можливості нової держави пояснює насамперед той факт, що вона творилася в надрах народу і самим народом. Її основний архітектор гетьман Богдан Хмельницький засвоїв і творчо використав традиції творення власних політичних інститутів Запорозькою Січчю¹³.

Разом із тим, революційні події середини XVII ст. докорінно змінили політичний статус Запорозжя. Слід зазначити, що із становленням Української козацької держави його роль політичного лідера України помітно підупала. Це цілком зрозуміло, якщо врахувати той факт, що центр суспільного життя молодії держави перемістився до Гетьманщини. У Чигирині, Батурині, Глухові творилася велика політика, розбудовувалася держава, велися переговори з представниками іноземних країн. Спроби Коша Війська Запорозького продовжувати відігравати провідну роль у політичних справах України, природно, наштовхувалися на протидію українських гетьманів. Так було за Б. Хмельницького, так залишалося й за його наступників.

Однозначно оцінити політику Коша Війська Запорозького у подіях другої половини XVII ст. в Україні неможливо. З одного боку, Запорозжя залишилося форпостом боротьби України проти Кримського ханства, центром притягання і пристановищем усіх невдоволених тогочасними суспільно-політичними порядками. З іншого, мали місце випадки, коли Кіш проводив політику, що суперечила державницьким устремлінням українських гетьманів, і йшов із ними на конфронтацію, наслідки якої були згубні для молодії Української держави. Імпульсивним, здат-

¹² Грабовецький В. В., Гавриленко В. О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 205.

¹³ Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996.

ним покладатися лише на силу зброї кошовим отаманам важко було збагнути всі тонкощі дипломатичної гри та обставин, що зумовлювали зміну політичної орієнтації того чи іншого гетьмана. Вони перемагали ворога у відкритому бою, але легко втрачали орієнтири під час мирних переговорів з досвідченими й хитрими московськими, турецькими й кримськими дипломатами. Втім, попри деяке зменшення політичного впливу, Запорозжя лишалося дієвим фактором громадського життя українських земель другої половини XVII – початку XVIII ст. Так тривало до 1709 р. Військово-політична акція лівобережного гетьмана І.Мазепи і його союз з Карлом XII, перехід запорожців на чолі з кошовим К. Гордієнком на бік шведів вирішили долю існування старої Запорозької Січі. У березні 1709 р. царські війська зруйнували її укріплення, захопили зброю, знамена, архів. Зазнали жорстоких репресій запорожці, що лишалися в територіальних межах вольностей. По суті, було перегорнуто цілу сторінку в історії українського козацтва.

Другий важливий аспект проблеми – це роль козацького ідеалу в розвитку соціальної активності селянства. Значення цього фактора переоцінити важко. Протягом кількох століть він був одним із важливих важелів, здатних приводити у постійний рух цю інертну, консервативну масу. Адже вперше селянин побачив перед собою земний і реальний суспільний ідеал. У свідомості безпосереднього виробника з'явилася і закріпилося стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків (крім військового) перед паном і державою, але яка користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо). Селянин-хлібороб часто не бажав відриватися від землі, власної домівки і займатися небезпечним козацьким ремеслом, однак прагнув здобути козацькі привілеї. Це означало появу нової якості у його свідомості. З кінця XVI ст. прагнення до здобуття козацького імунітету стало загальноукраїнським яви-

щем, що охоплювало дедалі ширші території, різні категорії населення.

Нові якісні зміни в суспільну свідомість українців внесла Національно-визвольна війна. Вона матеріалізувала козацький ідеал на величезній території українських земель. У козацький стан, за свідченням Самовидця, перейшли «хто й нігде козацтва не знав»¹⁴. Відтоді проблема належності до козацтва стала чи не лейтмотивом визвольної боротьби селянських мас українських земель протягом другої половини XVII–XVIII ст. Власне, це питання не втратило своєї актуальності й у XIX ст. На тривалому історичному шляху воно набувало різної інтенсивності у певні періоди та в певних регіонах, виступало як самостійне або ж було складовою інших форм соціального протесту. Залежно від обставин прагнення до козацького ідеалу служило свого роду захисною реакцією з боку окремого селянина чи сільської громади або, набуваючи більш-менш викинченої форми, у концентрованому вигляді звучало зі сторінок знаменитих наказів депутатам до Комісії з підготовки нового Уложення (1767 р.), у свідченнях старожилів під час складання Генеральних слідств про маєтності Лівобережної України (1729–1731 рр.), у багаточисній фольклорній спадщині народу.

Разом із тим, козацький ідеал став не лише ідейним надбанням селянсько-козацьких мас України. З часом він перетворився на могутній фактор реалізації їхніх мрій і прагнень, на життєздатний матеріал для створеної ними соціальної будови. «Козацький присуд» і «козацькі порядки» в практичній діяльності повсталого народу означали не що інше, як створення власних органів управління, побудованих на зразок козацького кола, виведення цілих сіл та регіонів з-під юрисдикції шляхти, проведення низки радикальних соціальних реформ (ліквідація великого магнатського землеволодіння і відрідкової ренти, перерозподіл земельних угідь усередині громади тощо). Переломним етапом у розвитку соціальної практики народу стала середина XVII ст. Уявлення про те, що своє становище можна докорінно змінити лише за допо-

¹⁴ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 51.

могою збройної боротьби, міцно закріпилося в свідомості козаків і селян. Не випадково найближчіший результат в реалізації соціальних конструкцій, основу яких становив козацький ідеал, припадають саме на другу половину XVII–XVIII ст.

Існування козацького імунітету справляло, безперечно, величезний вплив на думки та настрої представників інших соціальних станів українського суспільства. Але водночас і паралельно з цим розвивалися різні сфери суспільної свідомості самого козацтва. У досить широкій палітрі ідей і поглядів, що їх висувало козацтво, одне з перших місць посідали соціальні питання. Та поряд з ними на сторінках козацьких документів з'явилися й вимоги політичного характеру, що свідчило про помітні зрушення у свідомості цієї категорії населення. До таких, як уже було зазначено, слід насамперед віднести поставлену перед польським сеймом вимогу визнати й узаконити діяльність православної церковної ієрархії. Ця вимога не зникала протягом багатьох років і, по суті, становила одну з провідних ідей козацьких документів. Інший комплекс питань, які порушували у 20–30-х роках XVII ст. представники козацтва, стосувався створення змішаного суду для розгляду позовів козаків і шляхти (1627 р.)¹⁵, дозволу козакам взяти участь у виборах нового короля тощо¹⁶. В цей час з'являється й така незвична вимога (незабаром вона стала традиційною), як закріплення за козаками прав і вольностей, що «належать людям рицарським»¹⁷. Зафіксована вперше на початку 30-х років, вона вже не зникла з козацьких документів майже до початку Національно-визвольної війни. Висувалася ця вимога як у порівняно мирні періоди розвитку історичного процесу, так і в роки збройних повстань (наприклад, універсали П. Бута (Павлюка), Я. Острянчина, К. Скидана та ін.). Можна по-різному інтерпретувати посилання

авторів документів на тези про «залоті вольності наші» або вимогу боротися за «славу нашу рицарську» тощо¹⁸. Суть, на нашу думку, полягає насамперед у тому, що козацтво, висунувши ці вимоги, прагнуло закріпитися в політичній системі Речі Посполитої як повноцінний суб'єкт того часного польського права (звідси й намагання урівнятися зі шляхтою – «людьми рицарськими»).

Національно-визвольна війна докорінно змінила становище українського козацтва, що перетворилося на панівну верству тогочасного суспільства. Прилучення козаків до політичного життя відкрило нові горизонти у формуванні його світоглядних уявлень, виробленні політичної програми (власне, її й було реалізовано Б. Хмельницьким у процесі створення Української держави) тощо. Але, на жаль, у подальшому цей зріз суспільної свідомості козацтва розвивався не в напрямі кристалізації, збагачення та поглиблення поглядів політичного характеру (виняток становлять Конституція Пилипа Орлика і, з певними застереженнями, Гадяцький договір 1658 р.), а в основному спрямовувався на обґрунтування тих прав, які воно здобуло у ході війни і які поступово почало втрачати вже з перших повоєнних років. У цьому контексті значний інтерес становлять козацькі накази у Комісію з підготовки нового Уложення. Більше ніж через 130 років знову було реанімовано вимогу про підтвердження козацтву, тепер уже царським урядом, «малоросійських прав, вольностей і обыкновений». Аналіз цих документів свідчить, що поняття «вольности и обыкновения» аж ніяк не ототожнювалися лише з господарським заняттям козаків. Вони висловлювали впевненість, що «Безрєзєві статті» 1654 р., по суті, передбачали закріплення за «заслуженими» козаками прав російського дворянства. А це, крім переваг економічного характеру, на їхню думку, означало відновлення інституту гетьманства і виборів старшин усіх рангів «вольними голосами». Накази вима-

¹⁵ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 187–188.

¹⁶ Гілубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). – К., 1883. – Т. 1. – С. 407.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Див.: Леп'яко С. А. Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української медієвістики. – К., 1990. – С. 97–98.

гали припинити втручання у внутрішнє життя Гетьманщини царських воевод та інших чиновників, висловлювали сумнів щодо доцільності реорганізації судових органів, вимагали повернення до правових норм і порядків періоду Хмельниччини¹⁹. Показово, що майже в таких самих термінологічних формулюваннях ідея реставрації традиційних суспільно-політичних структур висловлювалась і в наказах так званих військових обивателів (тобто колишніх козаків) Слобідської України і навіть козацького населення Новоросійської губернії²⁰.

Отже, українське козацтво пройшло тривалий і складний шлях свого розвитку. Виникнувши у Подніпров'ї, воно з часом поширилося на інші українські землі, стало панівною групою населення на Лівобережжі, Слобожанщині і, звичайно, в Запорозжжі. На історичну еволюцію козацтва Національно-визвольна війна справила неоднозначний вплив. З одного боку, вона різко стимулювала зростання його чисельності, закріпила за ним низку економічних і політичних прав, а з іншого – у централізованій, абсолютистській Російській державі українське козацтво (як, до речі, і донське та яїцьке) практично було позбавлено перспектив для свого подальшого розвитку. Процес сходження із соціальної й політичної арени цієї категорії населення також був досить тривалим.

Насамперед було ліквідовано слобідське козацтво (1765 р.), тобто акцію стосувалась регіону, найтісніше економічно та політично пов'язаного з Росією. Наступним етапом на шляху ліквідації козацтва як окремого стану стало знищення Запорозької Січі (1775 р.). Причини, що зумовили цю акцію Катерини II, історики пояснюють по-різному. Якщо не торкатися крайніх та кон'юнктурних міркувань, то вчені, як правило, говорили про чинники класового або військово-стратегічного характеру. Тим часом аналіз царського маніфесту від 3 серпня 1775 р. свідчить, що в основі цієї акції лежали

три групи чинників – соціальні, економічні та політичні. По-перше, царизм не міг не розуміти, що Запорозька Січ, яка здавна була символом свободи і незалежності, й надалі залишатиметься гальванізатором соціальних виступів українських селян. По-друге, його не могло не турбувати зростання економічного потенціалу Запорозжжя (збільшення кількості населення, а особливо – великі потенційні можливості козацьких господарств фермерського типу). По-третє, царизм не влаштувала форма внутрішнього устрою Запорозької Січі, заснованого на демократичних, республіканських традиціях, який суперечив загальноімперським нормам і порядкам. Лейтмотивом усіх звинувачень, що містяться в царському маніфесті, стала теза про те, що, «заводячи власне хліборобство, вони (запорозжці. – Авт.) розривали тим саму основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, зі своїм власним несамовитим управлінням...»²¹. Лише на декілька років пережило запорожців городове козацтво Лівобережної України, яке було реорганізовано в регулярні полки карабінерів (1783–1784 рр.). Ще на початку XVIII ст. припинило існування правобережне козацтво, останні сторінки історії якого тісно пов'язані з іменами С. Палія, А. Абазіна, Самуся (Самійла Івановича), З. Іскри. Щоправда, в ряді місцевостей України практично протягом усього XIX – початку XX ст. у структурі населення продовжував зберігатися прошарок козацтва, прирівняного до державного селянства, але воно, по суті, було соціальним реліктом і вже не могло визначати ні економічного, ні політичного, ні психологічного стану тогочасного суспільства.

Разом із тим, існування козацтва не минуло (і не могло минути) безслідно в історії українського народу. Адже три століття його активних історичних діянь – це велика, славна і трагічна епоха в тисячолітній історії України. Словнена романтичним героїзмом і жажливим трагізмом боротьби козаків проти численних зовнішніх ворогів, це водночас була епоха

¹⁹ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. – К., 1889. – С. 157, 158, 164.

²⁰ РДАДА. – Ф. 342, оп. 1, спр. 109, ч. 8, арк. 119, 153 зв., 206; ч. 12, арк. 114.

²¹ ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 20. – № 13 354.

національно-духовного і державницького утвердження українського етносу, коли він зміг у нерівній боротьбі не лише відстояти свою свободу і незалежність, а й створити одну з найдемократичніших для свого часу держав – Козацьку республіку. Своїм демократичним способом життя зі специфічними народними традиціями, моральними і правовими нормами та принципами, з відповідними державними і духовними інституціями, насамперед такими, як Києво-Могилянська академія, ця Козацька республіка справляла значний прогресивний вплив не лише на співвітчизників, а й на загальноєвропейський розвиток.

Та передусім козацтво назавжди увійшло у свідомість українського народу як унікальний соціальний феномен і символ його прагнення до свободи, демократії й національної незалежності, забезпечило появу у ній нових стереотипів мислення. Ототожнення в очах зовнішнього світу термінів «українець» і «козак» також свідчило про велику репрезентативну роль останнього в історії України та українського соціуму. Не випадково вже сам спосіб життя козацтва з його прагненням до демократичних вольностей і своєї національної та соціальної незалежності найбільше лякав російський царизм та його

імперсько-державні органи, які в період від Петра I до Катерини II зробили все для того, щоб роз'єднати і задушити козацтво та Гетьманщину як соціально-державницькі структури й опору непокорі царизму, а офіційні великодержавницька російська і радянська історіографії були далекою від об'єктивної реконструкції подій і явищ, пов'язаних з історією українського козацтва.

Втім, попри всі ці потузи, політичний спадок українського козацтва, набутий ним досвід боротьби за національне визволення не канули у небуття із згадками в Україні державотворчих процесів. Вони своєрідно трансформувалися в суспільно-політичній думці XVIII–XIX ст., набули нової якості у державницьких змаганнях українців новітнього часу. Тріумфом попередніх державотворчих традицій став серпень 1991 р., коли незалежна Українська держава постала як реальність. Про розуміння значення козацького фактора в її розбудові красномовно промовляє той факт, що на сьогодні вже маємо Національну програму відродження та розвитку сучасного українського козацтва, а атрибути гетьманської влади урочисто передано волею народу обраному Президентові України.

* * *

Про козаків і козацтво написано багато праць – художніх і наукових, великого і малого формату, про них згадували середньовічні хроніки і літописи, вони оспівані у народних піснях і думах. Згадки про героїчну козацьку добу зберегли для нащадків численні пам'ятки своєрідного національного суспільно-культурного феномена – козацького бароко. Однак пізнання цього явища є невичерпним, як невичерпною є наша історія – складна і неоднозначна.

Останні декілька років засвідчили справжній прорив у розробці козакознавчої проблематики. Нагромаджено багато фактичного матеріалу, видаються документальні збірки корпусного характеру, піднімаються нові дослідницькі проблеми.

У козакознавчій студії втягуються все нові й нові сили, створюються спеціалізовані структури, що декларують своїм основним завданням дослідження історії козацтва. Нині вже можна говорити про певні тенденції, що склалися в сучасному козакознавстві. Однак усі позитивні зрушення, на жаль, мають децю поверховий характер і майже не торкнулися глибинних теоретико-методологічних засад та підходів щодо розкриття механізмів і внутрішньої анатомії козацтва як соціально-національного феномена на всіх етапах його історичного розвитку. По суті, ми не маємо синтетичного наукового дослідження, в якому б виважено і неупереджено, з позицій сучасного розвитку української історичної науки розглядався весь комплекс

принципових питань історії українського козацтва. Саме таке завдання і поставив перед собою авторський колектив пропонуваного увазі читачького загалу великого академічного проекту. З висоти ХХІ ст. сучасні українські історики спробували ще раз перегорнути сторінки героїчної і трагічної козацької минушини, знайти свої відповіді на, здавалося б, уже добре досліджені, але водночас повністю не опановані питання: хто вони – козаки; яку роль відіграли в історії не лише України, а й ранньомодерної Європи?

Праця має наскрізний характер. На її сторінках історія українського козацтва розгортається у всій її багатоаспектності (політичній, соціалній, економічній, духовній) та часовій протяжності (від самих початків козацчини до її місця в процесах сьогодення). Науковці прагнули по-новому поглянути на проблему виявлення спільного й особливого у розвитку козацтва, об'єктивного і суб'єктивного, масового та індивідуального, провести історичні аналогії цього національного феномена з однотипними суспільними явищами в інших європейських країнах. Автори спробували поставити та знайти нові підходи щодо вирішення таких принципових питань, як проблема попередників українських козаків, їхнього генетичного зв'язку, наприклад, із таким суспільним типом слов'янської людності, як бродники; сукупність об'єктивних факторів, що зумовили появу козацчини; процес перетворення козацтва з явища побутового на окремий стан середньовічного суспільства зі своїми правами, особливим юридичним стату-

сом; соціальна еволюція цього стану в суспільно-політичний феномен, що репрезентував собою якісно нові тенденції розвитку українського народу тощо. Наскільки це вдалося – судити читачеві.

Разом з тим, зважаючи на сучасний стан джерельної бази, ціла низка аспектів історичного буття українського козацтва сьогодні ще залишається за межею можливостей повноцінної наукової реконструкції, окремі питання ще потребують більш поглибленого вивчення. Саме тому редакційний колектив як найоптимальнішу обрав для реалізації проекту форму структурування у вигляді окремих нарисів, в основу яких покладено проблемно-хронологічний принцип.

До першого тому праці увійшли десять тематичних блоків, якими охоплюється ряд проблем соціальної, військової, ментальної та політичної сфер історії козацтва, починаючи від його зародків і до кінця ХVІІІ ст. У другому томі читач ознайомиться з тими трансформаційними змінами, яких зазнало українське козацтво в суспільно-політичних та економічних реаліях ХІХ–ХХ століть, особливостями його господарської та культурно-духовної діяльності, а також тим спадком, який воно залишило по собі в художній та історичній пам'яті українців.

Як автори, так і редколегія видання далекі від того, щоб розглядати все оприлюднене на його сторінках як істину в останній інстанції. Йдеться про своєрідний підсумок творчого доробку новітньої генерації українських істориків у галузі козакознавства, доробку, який спонукає до подальших роздумів, дискусій, відкриває широкі пошукові можливості на майбутнє.

Академік НАН України
В. А. Смолій

ГЕНЕЗА ТА ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

- 1.1. Проблема дослідження історичних попередників українського козацтва
- 1.2. Степи України у другій половині XIII – середині XV ст.
- 1.3. Українське козацтво наприкінці XV – у першій половині XVI ст.
- 1.4. Джерела формування українського козацтва
- 1.5. Реєстрові козаки на державній службі
- 1.6. Козацьке землеволодіння
- 1.7. Витоки козацького права

1.1.

Проблема дослідження історичних попередників українського козацтва

Питання про осіле (некочівницьке) населення на території причорноморських степів часів виникнення та існування держави Русь, а згодом давньоруських князівств удільної доби має важливе значення як для вивчення тогочасних суспільно-політичних процесів у Східній Європі, так і для ретроспективного розгляду середньовічної історії степового населення півдня східноєвропейського регіону. В загальнотеоретичному плані аналіз цієї теми в усіх її аспектах, з урахуванням впливу географічного середовища, господарського розвитку, є вкрай важливим для дослідження проблеми Великого Кордону, взає-

мин землеробської та кочівницької I цивілізацій [1]. Таке дослідження відкриває додаткові можливості для з'ясування обставин та причин виникнення українського козацтва – складової станової структури українського середньовічного та ранньомодерного суспільства, розуміння його як історичного феномена, певні аналоги якого зустрічаються в минулому багатьох країн.

Дослідники, аналізуючи питання становлення та еволюції державницького життя у населення, що мешкало в різні часи на території сучасної України, слушно зазначають, що етапи піднесення цих процесів відповідно припадають на період класичного середньовіччя, коли існувала держава імперського типу Русь, а потім давньоруські князівства-землі, що викристалізувалися з її складу, та на ранньомодерний час, коли внаслідок Національної революції середини XVII ст. постало державне формування українського народу, що дістало кабінетну, але влучну за змістовим навантаженням назву «Гетьманат». Безперечно, традиції давньоруської державності не минулися безслідно для подальшого політичного розвитку українського етносу, проте необхідно зазначити, що новий державотворчий імпульс у житті українського етносу XVI–XVII ст. виник і сприяв становленню державності (козацької) в дещо інших регіонах, а саме на території, яка не входила до «класичного» адміністративно-територіального устрою державних формувань 2 Русі княжої доби [2].

Розгляд проблеми історичних попередників українського козацтва, специфіки розвитку осілого населення причорноморських степів потребує всебічного аналізу широкого кола історичних факторів, у тому числі взаємодії природно-географічних і

суспільно-політичних умов розвитку людства, станово-класової і державної структур тодішнього суспільства, закономірностей його зовнішньополітичної діяльності та етнічної еволюції, врахування релігійного чинника та вивчення ідеології тогочасного світу.

Чимало важливих аспектів зазначеної теми вже висвітлено в ґрунтованих та археологічних пам'яток працях О. Бубенка, М. Волинкіна, Л. Гумільова, А. Козловського, І. Князькія, І. Коновалової, М. Котляра, О. Майорова, П. Павлова, В. Перхавка, О. Прицака, Р. Рабиновича, В. Шушаріна та багатьох інших науковців, які присвячено історії осілого, переважно слов'янського, населення причорноморських степів доби Великого переселення народів, умовам його життя у печенізьких і половецьких степах у період існування Русі [3].

Певний зв'язок осілого населення степів із Руссю зумовлює потребу розглядати його історію на тлі і з урахуванням процесів, які відбувалися на Русі, а також історії кочових племен Причорномор'я. Певна річ, умови життя слов'ян та представників інших етносів, що не були кочівниками, в лісовій зоні та в степах були різними. Це пов'язано насамперед із впливом на процеси розвитку слов'янства природно-географічного фактора. Тому представники неkochівницького населення степу не тільки пристосовувалися до життя в ньому, а й переймали у кочівників певні культурно-господарські традиції.

Отже, степова зона з її родючими чорноземами, багатими рибою та дичиною річками і плавнями, рясними луками, які протягом століть використовували для розвитку скотарства, постійно привертала увагу землеробського

населення Русі. Проте, як відомо, появи тут сталого хліборобського населення перешкоджала слабка ландшафтна захищеність переважної частини регіону від можливих нападів кочівників. Причорноморські степи були складовою величезного євразійського степу, що тягнувся від Північної Кореї та Маньчжурії до Паннонії та Балкан. Тут постійно мешкала величезна кількість кочівницьких об'єднань, котрі час від часу змінювали традиційні райони свого перебування та кочування.

У літературі вже доведено, що скотарі, які мешкали в степах, прагнули перейти до осілого життя (процес седентаризації), проте для цього необхідні були певні умови [4]. Серед них важливе значення мало створення власної державно-політичної організації – гаранта політичної стабільності в розвитку суспільства. Саме за таких умов за часів Геродота виникали значні ареали землеробства скіфів у степовій зоні Подніпров'я [5]. Водночас самі кочівники, перебуваючи у більш-менш постійних зонах кочування, не тільки прагнули учинити військові напади на землеробські народи (і це при тому, що захоплення військової здобичі було важливим елементом їх існування!), а й були зацікавлені у тісній господарській взаємодії з землеробами, підтриманні з ними торговельних зв'язків. Нарешті, відомо, що безпосередньо в зоні перебування кочівників існували ареали мешкання осілого населення, яке займалося ремеслами, мисливством, риболовством, промислами, і ці спільноти були в цілому складовою кочівницьких соціополітичних формувань. Такі поселення чітко простежуються під час археологічних досліджень пам'яток на річках Сіверський Донець, Дніпро, Дністер.

У період Великого переселення народів (IV–VI ст.) у причорно-

морських степах з'явилися слов'янські (анти) і менші за чисельністю германські (готи) землеробські племенні об'єднання. Порівнюючи умови життя слов'ян-венедів і кочових племен сарматів, римський історик Корнелій Тацит зазначав, що перші «швидше належать до германців, бо споруджують будинки, носять щити і пересуваються пішки, і при цьому досить швидко, всім цим вони відрізняються від сарматів, котрі проводять життя в кибитках та на конях» [6]. Не перебільшуючи рівня розвитку слов'янського суспільства цієї доби, все ж необхідно вказати, що у більшості тодішніх епістолярних пам'яток він переважно занижується, оскільки автори цих джерел (римляни, візантійці) оцінювали слов'ян з позицій власних, більш розвинутих цивілізацій [7].

Сучасні дослідники ще не дійшли одностайної думки щодо існування державності у слов'ян (антів). Згадка готського історика Йордана про антського царя Божа та сімдесят старійшин, проте, дає можливість робити висновок, що в антському союзі слов'ян, який виник на території Причорномор'я, вже зароджувалася князівсько-дружинна система – майбутня основа механізму управління держави [8]. Визнання авторитетними науковцями факту існування елементів державності у кочівників-гуннів, котрі перебували на значно нижчому рівні суспільного розвитку, ніж германці та слов'яни, дає підставу для висновку, що в антів була протодержава на зразок «варварських» королівств Західної Європи V–VIII ст. [9]. Відповідно до розробленої Є. Шінаковим кваліфікації ранньополітичних, ранньодержавних утворень, можна говорити про існування тоді у перелічених вище народів державни-

цьких формувань дворівневого типу. Під такими розуміють утворення, в котрих відбувалося різке виокремлення з основної маси населення етнополітичної спільності панівної верхівки, проте переважна частина населення не зазнавала ще сильного 10 податкового тиску з боку знаті [10].

Умови перебування антів у степах Причорномор'я ускладнювалися внаслідок конфліктів з готами та гунами. Тоді під час складних міграційних та демографічних процесів IV–VI ст. Північне Причорномор'я було своєрідною «чашею», де «зливалися» та «змішувалися» різні за етнічним походженням та культурно-господарським типом племена з різних регіонів Євразії. Знаковим було те, що українські землі відіграли в «добу великого переселення народів» визначну роль у становленні нової ранньосередньовічної Європи. Крім згаданих державних формувань антів і гунів, саме на території України відбувався важливий етап політичної консолідації готів, аланів і протобулгар. Готи згодом створили декілька власних державних формувань, у тому числі в V ст. держави на Апеннінському та Піренейському півостровах, а алани разом з вандалами розбудували Вандало-Аланську державу в Північно-Західній Африці [11]. Пізніше, в VII ст., у східноукраїнських землях виникла держава протобулгар – Велика Булгарія на чолі з ханом Кубратом. Після розпаду останньої значна частина булгар відкочувала на Балкани, а інша – в середню течію Волги, де утворилася їхня держава – Волзька Булгарія.

У VII–VIII ст. під тиском кочівників (особливо аварів та протобулгар) слов'яни-анти змушені були залишати степову та лісостепову зони Північного Причорномор'я та пере-

селятися в лісову зону Східної Європи або на Балкани. Ці переміщення відбувалися в історичному часі досить повільно, оскільки і на Балканах, і в лісовій смузі Східної Європи слов'янам доводилося долати опір місцевого населення. Зокрема, слов'яни в лісовій смузі були змушені вступити у взаємодію з угро-фінським та балтським населенням. У Причорномор'ї певна частина слов'ян залишилася, хоча на межі VI–VII ст. внаслідок утворення в Паннонії агресивного Аварського каганату, а в межиріччі Дніпра і Волги – Великої Булгарії, політичне формування антів припинило своє існування [12].

У другій половині VII ст. у Південно-Східній Європі постає нова етноісторична ситуація, зумовлена утворенням в низинах Волги і Північного Кавказу Хозарського каганату. Питання про роль Хозарської держави в історії Східної Європи тривалий час було предметом гострих суперечок і перекручень, однак після виходу монографій М. Артамонова, А. Новосельцева, Д. Людвіга, О. Гадло та інших дослідників є підстави стверджувати, що Хозарія істотно впливала на розвиток процесів у південній частині Східної Європи [13]. Зокрема, Хозарський каганат перешкодив 13 просуванню в Причорномор'я кочівницьких орд зі сходу, зупинив арабську експансію на Дербентському перевалі на Кавказі, підкорив аланські, протобулгарські та угорські кочівницькі й напівкочівницькі племена Причорномор'я та населення Поволжя, зокрема Волзьку Булгарію. Встановлення відносної політичної стабільності в причорноморських степах одразу позначилося на суспільно-господарському житті аланів, протобулгарів та угрів, які поступово переходили до осілого ведення госпо-

дарства. Про це, зокрема, свідчили пам'ятки своерідної салтово-маяцької археологічної культури, знайдені в басейні Дону, Приазов'ї та Криму 14 [14]. До слова, час існування цієї культури (середина VIII – середина X ст.) майже повністю збігається з періодом існування хозарської державності. Існує думка, що для зміцнення своєї влади в Подонні хозари переселили сюди значну кількість аланів із Північного Кавказу, внаслідок чого 15 влада хозар зміцнилася [15].

Взаємини Хозарського каганату зі слов'янськими племенами були досить складними. В VII – першій половині VIII ст. вплив хозарських володарів поширився на східну частину слов'янських племен Східної Європи. Безперечно, експансія хозар негативно позначилася на розвитку слов'янських племен, хоча водночас зовнішньополітична загроза сприяла консолідації останніх і, зрештою, створенню їхньої державності. Тиск хозар та їхніх сателітів – протобулгар і угрів – змушував слов'ян спочатку переселятися з районів їхнього традиційного перебування у лісостепу на північ. Проте пізніше створилися умови для слов'янської міграції вже в протилежному напрямі, що підтверджено матеріалами археологічних досліджень. Зокрема, на Сіверському Донці, поряд із «салтовцями», виникло чимало слов'янських поселень 16 [16]. Археологи, що вивчали джерела слов'янського заселення регіону, дійшли висновку, що переселенці прибули сюди не тільки з найближчих сіверянських земель (носії роменської археологічної культури), а й з 17 півночі (можливо, кривичі) [17].

Водночас значна частина слов'янського населення мешкала на дніпровському Правобережжі, особливо в межириччі Прута та Дністра.

«Повість минулих літ» відзначає не тільки ареал їх розселення, а й згадує, що «гради» цих племен – уличів та тиверців – доходили до Чорного моря [18]. У першій половині IX ст. так званий «Баварський Географ» зазначав, що в уличів цих «градів» (укріплених поселень) налічувалося 140 [19]. 18 19

Слід зазначити, що західна частина Північного Причорномор'я, особливо Південне Прикарпаття, басейни річок Дністер та Прут, нижнє Подунав'я, були більш сприятливими для мешкання осілого населення, ніж центральна та східна, через кращу захищеність від кочівників рельєфом пагорбкуватої місцевості. Слов'янське населення цього краю перебувало тут ближче до головного масиву слов'ян (причому не тільки східної, а й південної їх гілки).

У джерелах цього періоду зафіксовано два регіони розселення уличів: один – по Південному Бугу і Дністру до Дунаю, інший – район літописного міста Пересічен (с. Тясмин Київської області). У північних (новгородських) літописах Пересічен згадується як столиця уличів. У цих пам'ятках розповідається про те, що внаслідок тривалої боротьби з Руссю в 940 р. уличі втратили свою столицю і змушені були відійти з Потясминня вниз по Дніпру, а звідти – на Дністер [20]. Це, однак, 20 не означало, що у середині X ст. уличі повністю переселилися з одного ареалу мешкання до іншого, бо, вочевидь, залишалися в зазначених регіонах, які обидва є степовими.

Подіям X ст. передувало поширення впливу полянських племен на лісостепову зону Правобережжя Дніпра, що, ймовірно, розпочалося ще в VII–VIII ст. Згодом поляни колонізували лісостепове і частково степове Лівобережжя Дніпра, де поступово сформувалася територія майбутнього Переяславського князів-

- 21 ства [21]. Середньовічні арабські джерела наводять свідчення мусульманського автора VIII ст. аль-Джайхані: він повідомляє про існування у русів трьох «джинсів» (центрів) – Куявії, Славії та Артанії (Арсланії)
- 22 [22]. Перший центр практично всі дослідники ідентифікують із регіоном довкола Києва. Щодо Славії, то, як видається, рацію має Б. Рибаків, який ідентифікує її з районом Переяславля [23]. Цю місцевість колонізували в VIII ст. слов'янські племена полян, що й позначилося на самій назві міста («перейняте слов'янами»), яка відображає процес зміни етнічного складу ареалу від поліетнічного до стійкого слов'янського [24]. Третій центр стосується алано-протобулгарського населення, а також частини сіверян, що мешкали в басейні р. Сіверський Донець. Внаслідок об'єднання двох перших і частини (слов'янської) третього «центрів» утворився суперсоюз, котрий дещо пізніше дістав назву «Руська земля» [25]. Я. Боровський трохи інакше ідентифікує три центри, а саме: перший – Київ з округою, другий – це Чернігівщина з Переяславщиною, третій – Сіверська земля. Вчений вважає, що це були великі державні утворення [26]. Суперсоюз слов'янських племен полян і сіверян – «Руську землю» – вчені розглядають як ранньодержавне політичне утворення, ядро майбутньої Давньоруської держави [27].

Перебування слов'ян у сфері впливу Хозарського каганату сприяло розвитку їхньої торгівлі зі Сходом. Арабський автор ібн-Хордадбех повідомляв, що під час торговельних операцій слов'яни часто бували навіть у далекому Багдаді [28]. Проте в політичному плані наслідком зміцнення «Руської землі» стало загострення

слов'яно-хозарських відносин, бо воно йшло врозріз із прагненням каганату встановити гегемонію у східній частині Північного Причорномор'я. С. С. Ширинський пише про організацію Хозарією з 833 р. до початку X ст. економічної блокади земель полян, західних сіверян, дреговичів, кривичів, радимичів [29].

Якщо врахувати цей факт погіршення слов'яно-хозарських відносин у IX ст., а також висновки арабістів про те, що більшість «слов'янських» відомостей мусульманських авторів запозичено з творів аль-Джайхані, то можна припустити, що ці економічні зв'язки склалися щонайпізніше у VIII ст. [30]. Першопричинами розвитку активної зовнішньої торгівлі Русі стали перш за все особливості розвитку східнослов'янського суспільства, проте нормальний перебіг економічних взаємин слов'ян з країнами Сходу залежав значною мірою від політичної стабільності на півдні Східної Європи, що вимагало певних військово-політичних дій східнослов'янської верхівки.

IX ст. позначено пошуком «Руською землею» (Руссю) та іншими східнослов'янськими союзами племен і «племінними княжіннями» нових торговельних шляхів. На цей процес істотно впливали визволення «Руської землі» від хозарської залежності та конфронтація східнослов'янського утворення в Придніпров'ї з каганатом. Тоді ж відбулася серія походів слов'янських дружин на південь – до Північного Причорномор'я, Криму, на північ Малої Азії, а 860 р. – на столицю Візантійської імперії – Константинополь [31].

Розвиток торгівлі вимагав тривалого перебування слов'янських купців у грецьких і східних містах, ство-

29

30

31

рення купецьких факторій на всіх торговельних шляхах. На жаль, опис візантійським імператором Константином Багрянородним у трактаті середини X ст. «Про управління імперією» («De administrando imperio»), точнішою назвою якого є «Про народи» (Περὶ ἔθνων), Дніпровського торговельного шляху практично не містить відомостей про факторії, хоча і не дає підстав для висновку про відсутність подібних поселень. Враховуючи тенденцію греків та інших іноземних авторів «не помічати» деяких аспектів слов'янського життя, можна припустити, що інформатори Константина Багрянородного не звернули увагу на порівняно невеликі поселення слов'ян на торговельних шляхах. На користь їх існування, наприклад, яскраво свідчать інформація з угоди Русі та Візантії 944 р., де йдеться про домовленість сторін щодо заборони перебування русів у гирлі Дніпра в зимову пору року («в устьї Днепра, Бельбережи, ни у святого Ельфериа» [32]), згадка давньоруських джерел про місто Олешша, тривала слов'янська колонізація міста Саркел (Біла Вежа) на Дону.

Доказом прагнення русів утвердитися в Північному Причорномор'ї є повідомлення в пам'ятках про перебування київського князя Ігоря в Боспорі Кіммерійському. На думку А. Сахарова, тоді руси підкорили території в Криму, неподалік від візантійського міста Херсона. Іншим аргументом щодо присутності Русі в цьому регіоні, на думку дослідника, є інформація арабського письменника аль-Масуді про Чорне море як про «Руське море» [33]. В літературі тривалий час дискутувалося питання про існування значної частини слов'янського населення в Криму в добу раннього середньовіч-

чя. Дослідження археологів переконливо заперечили такий погляд, проте довели, що, починаючи з X ст., слов'янський вплив на півострові стає реальним [34].

Давньоруський літописець повідомляє, що 915 р. у причорноморських степах з'явилися печеніги, які уклали мир із київським князем Ігорем [35]. «Хозарська гребля» на початку X ст. вже не могла стримувати хвилі кочівників, котрі протягом століття поступово оволоділи степами та лісостепами по обидва береги Дніпра. Внаслідок пересування печенігів було завдано удару по носіях салтово-маяцької культури в Подонні (аланах та протобулгарах), виникли серйозні труднощі для існування степового слов'янського населення – уличів та тиверців.

Апогей боротьби слов'ян із печенігами припав на останні десятиліття X – перші десятиліття XI ст. Необхідність захисту південних державних кордонів, а пізніше активна політика руських князів у степу потребували створення на всіх прикордонних зі степом фортифікаційних спорудах військових загонів. Описуючи їхнє спорудження князем Володимиром наприкінці X ст., літописець зазначав: «И поча ставити (Володимир-Авт.) городы по Десне и по Востри, и по Трубежови, и по Суле, и по Стугне. И поча нарубати муже лучшее от словень и от кривичь, и от чюди, и от вятичь и от сих насели грады» [36]. Отже, основним прошарком населення цих «градів» були військові. Крім несення сторожової служби, вони переймалися суто мирними справами. Про ці оборонні споруди розповідає й іноземець – католицький місіонер Бруно Кверфуртський, який в 1008 р. здійснив подорож до Києва та печенігів [37].

34

35

32

33

37

На початку XI ст. Русь не тільки відбила натиск степовиків, а й зробила крок на шляху освоєння ще одного степового ареалу – Поросся. Про завершення процесу його колонізації русами коротко повідомляє літопис під 1031–1032 рр., розповідаючи про переселення київським князем Ярославом на Русь полонених поляків, яких захопили руси під час походу на «Червенські гради», а також про будівництво вздовж Росі укріплених «градів» [38]. Невдовзі завдяки господарському розвитку деякі «гради» перетворилися на справжні міста. Центром поросьського району, наприклад, стало місто Юр'єв, де в 1072 р. було засновано єпископію [39]. Пізніше останню було перенесено до Канева. Обидва церковні центри (кожний у свій час) відігравали важливу роль у місійній діяльності православної церкви у кочівників.

О. Прицак висловив цікаву думку, що в X – на початку XI ст. саме в Пороссі був центр печенізьких земель [40]. Втрата Поросся печенігами кардинально змінила їхнє життя, примусила головну частину племен переселитися на Балкани. Печеніги втратили в цей час гегемонію також і через пересування з-за Дону та Волги в причорноморські степи племен торків [41].

«Печенізька доба» в історії причорноморських степів тривала до середини 30-х рр. XI ст. На жаль, відомостей про слов'янське населення глибинних регіонів степу щодо саме XI ст. майже не збереглося. Тоді зникли з політичного обр'ю степового краю племенні князіння уличів та тиверців, значна їх частина відійшла на північний захід у землі хорватів та за Дунай, на територію Болгарського царства.

Проте є підстави гадати, що і в цей складний час слов'яни залишалися в Північному Причорномор'ї, оскільки у першій половині XI ст. і далі активно функціонували торговельні шляхи, причому не тільки по Дніпру, а й по Дністру та «Великому Дону» (річки Сіверський Донець та Нижній Дон). Організація численних торговельних караванів потребувала існування факторій, населення яких охороняло шляхи, обслуговувало каравани, допомагало в подоланні мілин, порогів, пересуванні суден суходолом, ремонті та переоснащенні їх тощо. Незаперечне свідчення прагнення слов'ян зміцнити свої позиції на півдні – вихід на політичну арену Центрально-Східної Європи в останній чверті X ст., а згодом і значне зміцнення Тмутараканського князівства.

«Тмутараканська тема» викликає чимало запитань. Зокрема, не до кінця з'ясовано питання про час виникнення князівства. Більшість дослідників пов'язує його появу з походом Святослава Ігоревича до Криму, російський історик О. Гадло висловив припущення, що це сталося лише в період князювання Володимира [42]. А. Сахаров та А. Якобсон писали про поширення на територію Таманського півострову впливу Русі ще за часів князювання Ігоря [43]. Останнє припущення є слушним, тим більше, що вплив давніх русів на Східний Крим розпочався ще до початку IX ст., а саме до походу князя Бравліна на Сурож та Корчев.

Науковці сперечаються і про місце Тмутараканського князівства в державно-політичній структурі Русі. О. Рапов вважає, що до Тмутаракані прибули князі, котрі втратили більш престижні володіння в центральних регіонах Русі. Тут вони збирали сили,

наймали хозар, печенігів, половців із метою захопити якийсь князівський стол [44]. Однак, навіть визнаючи певну непроститижність тмутараканського престолу для представників князівської династії, уявляти Тмутаракань якоюсь давньоруською глушиною не правильно [45]. Про стратегічне значення Східного Криму та Таманського півострова свідчила запекла боротьба за цей регіон між Хозарським каганатом і Візантією у VII–VIII ст., походи сюди не тільки давньоруських дружин у IX–X ст., а й полків Ярослава та Мстислава Володимировича в першій половині XI ст. [46]. У 20–30-х рр. XI ст. Тмутараканське князівство було південною частиною держави Мстислава Володимировича – Чернігово-Тмутараканського князівства. Цей володар тримав під своєю владою всю лівобережну частину Русі, що було санкціоновано його угодою з київським князем Ярославом. У другій половині XI ст. Тмутаракань привертає до себе увагу так званих князів-ізгоїв, які не могли здобути собі столи в інших давньоруських землях. Зокрема, саме в цих землях діяв князь Ростислав Володимирович, сини якого згодом стали засновниками прикарпатських князівств, з яких у середині XII ст. склалося Галицьке князівство.

Наприкінці XI ст. велику увагу Тмутаракані приділяли візантійці. Вже у 1066 р. вони вбили тут князя Ростислава, а трохи пізніше – в 1115 р. – змусили іншого давньоруського володаря Олега Святославича підписати з ними угоду, за якою ця земля перейшла під владу імперії [47]. До сфери впливу Тмутараканського князівства, крім власної території, входила майже вся західна частина Північного Кавказу [48].

Продовжуючи тему про «державний» напрям освоєння Руссю степової частини Причорномор'я, необхідно звернути увагу на появу нової групи слов'янського населення в низинах Дону після східного походу Святослава, створення тут навколо колишньої хозарської фортеці Саркел державного анклаву Русі – Білої Вежі. Він існував до 1117 р., коли його населення під тиском половців було змушене переселитися до Переяславського та Чернігівського князівств [49].

Схожою у функціональному плані була й історія Олешшя – міста в пониззі Дніпра. Воно відіграло значну роль у функціонуванні Дніпровського торгового шляху протягом усього давньоруського часу. Про важливе місце Олешшя в історії степу свідчать події середини XII ст., а саме участь мешканців міста у війні південноруських князів Івана Ростиславича та Володимирка Володаревича з династії Ростиславичів. У 1219 р. у ході боротьби за Галич з угорськими військами волинський князь Данило Романович був змушений із дружиною відійти на південь Галичини, де його військо сильно потерпало від голоду. На допомогу волинцям «придоша лодья из Олешья и приехаша в них на Днестр, и насытиша рыб и вина» [50]. Показово, що значно пізніше на місці існування давнього Олешшя виникла одна з козацьких Січей.

Поява половців у середині XI ст. у причорноморських степах на багато десятиліть загострила ситуацію у південноруському регіоні. Про велику залежність Русі від нормальної стабільної ситуації в лісостеповій та степовій зонах, належного функціонування торговельних шляхів свідчать події 1068 р., коли через загострення взаємин із кочівниками ремісничі

населення Києва забажало перейти на постійне проживання до візантійських володінь [51]. П. Толочко підкреслює, що київський політичний центр постійно контролював усю течію Дніпра, вздовж берегів якої виникали численні поселення русів [52]. На користь такої думки начебто свідчать і матеріали археологічних досліджень. Зокрема, А. Сміленко вивчила низку поселень на середньому та нижньому Дніпрі, які, на її думку, належали Русі [53]. С. Плетньова заперечує такий погляд, зазначаючи, що в цих населених пунктах мешкало або змішане половецько-бродницьке, або суто бродницьке (з вихідців із Русі) населення [54]. Декілька змішаних слов'янсько-половецьких поселень на Дніпрі дослідив і А. Козловський [55].

Поступово, особливо з початку XII ст., у стосунках Русі зі степовим світом створилися умови для співіснування і взаємодії слов'ян із кочовиками. Цьому значно сприяли заходи південноруських князів, спрямовані на зміцнення прикордонної оборони, причому, крім широкомасштабних воєнних акцій у степах, побудови нових фортифікаційних укріплень на кордоні зі степом, важливе значення мало створення своєрідної прикордонної буферної зони.

У цей час населення південного прикордоння Русі (ареал «Змієвих валів») значно збільшилося як за рахунок мігрантів з півночі, так і запрошених сюди представників тюркських племен – торків, печенігів, берендеїв, турпеїв, коуїв, котрі створили в XII ст. «Чорноклобуцький союз» [56]. Це політичне об'єднання мало особливий, автономний статус у межах Давньоруської держави, підтримувало з населенням Русі

тісні економічні, політичні та культурні зв'язки. Зокрема, значних розмірів серед «чорних клобуків» набула місіонерська діяльність православної церкви [57]. Є підстави вважати, що неполовецькі тюркські формування мешкали разом з основним слов'янським населенням і на території галицького Пониззя та в басейні р. Південний Буг (так звана Болохівська земля) [58].

У XII ст. поступово зростає слов'янське населення степової зони Причорномор'я, особливо це стосувалося Карпато-Дунайських земель, де в гористій місцевості можна було створити умови для захисту від кочівників, які часто проходили через басейни Дністра та Пруту, прямуючи на Балкани. Ще в X ст. район Нижнього Дунаю був предметом підвищеної уваги київського князя Святослава Ігоревича. Як відомо, він прагнув зробити цей регіон центром своєї величезної держави-імперії. На таке рішення, вірогідно, вплинула та обставина, що сюди в другій половині X ст. перейшла на постійне мешкання значна частина східнослов'янських племен уличів і тиверців. Згодом, на початку XI ст., ці землі разом із територією дунайської Болгарії захопили візантійці. На межі XI–XII ст. на межиріччя Нижнього Дунаю прагне поширити вплив тербовлянський князь Василько Володаревич. «Повість минулих літ» у зв'язку з цим повідомляє: «И посем хотел (Василько.– Авт.) есмь перести болгары дунайские и посадити я у собе» [59]. Тербовлянський князь, імовірно, прагнув переселити до свого краю частину слов'янського (колишнього уличько-тиверського) населення, що логічно, оскільки інша частина цих племен була складовою населення прикарпатських

князівств Ростиславичів, особливо Тербовлянського князівства Василька. Це було важливо, оскільки мало посилити економічну та мілітарну міць Тербовлянського князівства. Дещо пізніше, в 1116–1122 рр., з візантійцями на Дунаї вестиме війну Володимир Мономах. Зокрема, під 1116 р. київський князь «посажа посадники по Дунаю» [60], посилає сюди воеводу Фому Ратиборича. Центром подунайських міст тоді був Доростол (Дерестер, Дерестра, Сілістрія). В 20-х роках XII ст. спостерігається певна активізація кочівників у Прутьсько-Дністровському межиріччі, через що осіле населення тут дещо змінилося [61], проте археологічний матеріал свідчить, що вже в 30-х рр. значно посилилася міграція слов'ян уздовж Дністра на південь [62]. Ймовірно, значна частина земель у середньому та нижньому межиріччі Пруту і Дністра аж до Дунаю не тільки потрапила під контроль Галицької землі-князівства, а і стає активним учасником політичних подій у цьому краї.

У середині XII ст. джерела розповідають про активну участь у боротьбі між галицькими князями Володарком Ростиславичем та Іваном Ростиславичем так званих берладників на боці останнього. Берладь, очевидно, й була територією межиріччя Середнього та Нижнього Дністра, Середнього та Нижнього Пруту та низин Дунаю. Аналіз порівняно невеликої інформації дає змогу зробити висновок, що ця територія в XII ст. періодично різною мірою залежала від сусідніх держав – південноруських князівств, Візантії та Болгарії. Напевне, що історію Берладі не можна зводити, як вважають деякі науковці [63], тільки до подій середини XII ст., коли в джерелах розповідається про участь берладників у

війнах князів Івана Ростиславича проти Володимирка Володаревича, а згодом – Ярослава Володимировича [64].

Взагалі, є підстава вважати, що дунайські міста берладників періодично належали в XII ст. Візантії або руським князям, можливо, частина їх перебувала під впливом Русі, а частина – під владою візантійців. Імовірно, що тут певною мірою спостерігається система полівасалітету (одночасного підкорення кільком сеньйорам), яку докладно щодо пізнішого часу дослідив Т. Чухліб [65]. Відомо, що в 1162 р. імператор Мануїл Комнін дав синам суздальського і київського князя Юрія Довгорукого Василькові та його братам чотири міста по Дунаю: «...и дасть цесарь Василкови в Дунаи 4 городы» [66]. За три роки до Галича прибув 66 двоюрідний брат Мануїла Комніна Андронік, якому вже князь Ярослав Володимирович надав для підтримки якись міста. Є всі підстави думати, що це були також подунайські в районі Добруджі володіння берладників [67]. Л. Войтович вважає, що літописна згадка про князювання Івана Ростиславича на початку 40-х років XII ст. стосується не Звенигорода на р. Білці, а Звенигорода на р. Дністер, який лежав між гирлами Серета та Збруча, тобто ареалу знов-таки Карпато-Дністровського регіону [68]. 68

На наш погляд, дунайські міста були частиною Берладі, однак рівень суспільно-політичного розвитку цих міст із округою був вищим, ніж інших берладських земель. Саме ця частина Берладі багато в чому нагадувала за статусом Тмутараканське князівство X–XI ст. Тут існували достатньо розвинені державницькі інститути; в етнічному плані, крім слов'ян, у цьому ареалі мешкало чимало інших

угруповань; регіон був віддалений, а часом відірваний від основної території Русі.

Саме поява тут Івана Берладника, інших князів дає підстави стверджувати, що принаймні та частина берладницької землі, яка лежала в пониззі Дунаю і де розміщувалися згадані вище дунайські міста, була доволі розвиненим політичним утворенням, чимось за функціональним рівнем близьким до удільного князівства. Ми можемо до певної міри погодитися з Р. Рабиновичем, який саме до цієї території відносить головну частину 69 Берладі [69]. Загалом Берладницьке утворення не було компактним за територією. Вочевидь, літописна Берладь не охоплювала всю територію Карпато-Дунайських земель, де мешкали східні слов'яни. Заселення цієї території мало не компактний, а дисперсний, ареальний характер. В цілому, за своїм політичним розвитком Прикарпатсько-Дунайські землі були, порівняно з головними («класичними» за рівнем розвитку) землями Русі, своєрідною слов'янською «вольницею», тобто територією, куди переселялося східнослов'янське населення з півночі, і яка в значній своїй частині не мала ще розвинутої політичної організації. Проте в міру суспільного поступу в цих районах відбувалася соціальна стратифікація, виникали органи політичного управління, тобто йшов процес становлення класово-станової системи. Разом з тим уявлення істориків, що вся територія Берладі з її населенням була давньоруським князівством, не є достатньою мірою точним [70].

Другим районом Карпато-Дунайських земель, де мешкали східні слов'яни, було Середнє Подністров'я, яке сягало південної частини Тер-

бовлянського краю Галичини. Аналіз джерел дає підстави вважати, що за часів найбільшої могутності Галицького князівства під час правління князів Володимирка Ростиславича та особливо Ярослава Володимировича Осмомисла Берладь разом з іншими Карпато-Дунайськими землями потрапляє в залежність від Галича. Автор «Слова о полку Ігоревім» писав, що Ярослав Галицький поширював свою владу на Карпато-Дністровський регіон до Дунаю: «Галичкы Осмомысле Ярославе! Высоко седиши на своем златокованнем столе, подпер горы Угорскыи своими железными плъки, заступив королеви путь, затворив Дунаю ворота, меча бремены чрез облакы, суды рядя до Дуная» [71]. 71

Згодом, наприкінці XII – на початку XIII ст., низини Дунаю стають незалежними від Галича, а північна частина Карпато-Дністровського регіону (середина течії Дністра) перетворилася на автономне в складі Галичини формування – Пониззя. Поступово значення останнього ареалу в складі Галичини зростає, до нього переходить частина колишнього Теробовлянського князівства. Зазначимо, що в XIII ст. центром Пониззя було місто Бакота.

Наприкінці XII – на початку XIII ст. населення низин Пруту і Дунаю відіграє значну роль у житті Болгарії. В 1186 р. у вирішальних битвах з візантійськими військами активну участь як союзники болгар, крім половецьких загонів, брали якісь «тавроскіфи». Під такими грецький історик Нікіта Хоніат розумів русів [72]. Є підстави припускати, 72 що цим фактом участь русів-подунайців у болгаро-візантійській війні не вичерпується, проте інформація інших візантійських джерел не дає достатньо чіткої картини про етнічну характеристику союзників болгар

в інших епізодах боротьби останніх із Візантійською імперією.

І в подальшому східнослов'янське населення Подунав'я активно впливало на перебіг подій у Болгарському царстві. Наприклад, 1207 р., за повідомленням Георгія Акрополіта, «на Русі» знайшов притулок племінник болгарського царя Калояна – Іван-Асень, звідси він на чолі руського та половецького війська вирушив до Болгарії, захопив столицю країни, ставши болгарським царем [73]. Деякі науковці вважають, що Іван-Асень перебував у Галицькому князівстві, однак у давньоруських джерелах даних про це немає [74]. До того ж у той час в Галичині тривала запекла політична боротьба, тож про надання місцевими володарями допомоги болгарському царевичеві не могло бути й мови. Тому більш вірогідно, що допомогу Івану-Асеневі надали слов'яни-подоунайці [75].

Подоунайське слов'янське населення мало й інші назви. 1190 р. «чорні клобуки», звертаючись до князя Ростислава Рюриковича з пропозицією розпочати військові дії проти половців, порівнювали своє становище з життям слов'ян на Дунаї: «...се Половци сее зими воюють ны часто, а не ведаемь, Подуйци ли есм что ли» [76]. Натяк «чорних клобуків» стосувався суверенного становища подоунайців, які були практично незалежними від князів Русі [77]. Зазначимо, що іноді доля степових угруповань Причорномор'я, які мешкали за сотні кілометрів одне від одного, була тісно пов'язана між собою. Насамперед, у 1188 р. київські князі й «чорні клобуки» здійснили спільний похід проти зимовищ половців у Придніпров'ї, оскільки основні сили кочівників у цей час були на Дунаї [78]. Можливо,

вони брали участь у військових діях у Болгарії, про що йшлося вище.

Ще одна назва Дунайсько-Дністровського угруповання першої половини XIII ст. – «выгонцы Галичкыя» – є доказом не тільки незалежного від князівського контролю його існування, а і вказує, що значна частина цього населення переселилася сюди з Галицької землі в першій половині XIII ст. під час громадянської війни в Південно-Західній Русі. Це емігрантське населення, вірогідно, мешкало в середній та нижній течіях Пруту й Дністра. Є підстави вважати, що у нього була досить розвинута станово-класова стратифікація [79].

Увагу істориків дуже давно привертає проблема бродників, інформацію про яких містять давньоруські та іноземні джерела другої половини XII – першої половини XIII ст. Нині немає сумніву в тому, що цей термін охоплював населення переважно слов'янського походження, що мешкало здебільшого в степах Причорномор'я. Очевидно, це поняття ширше, ніж берладники, подоунайці, «выгонцы Галичкыя» і мешканці факторій, розташованих на берегах «Великого Дону» (Сіверського Дінця та нижнього Дону), Дніпра, Дністра тощо. Майже всі означені категорії осілого населення причорноморських степів у своїй переважній більшості входили до складу бродників, що свідчить про суспільне розмаїття їхніх конкретних груп у конкретних регіонах.

Щоправда, в літературі є думка про те, що бродники – це лише населення Подунав'я та низин Карпат [80]. І нібито для такого погляду є підстави, оскільки в більшості західних джерел бродниками названо саме мешканців цього регіону. Однак, на

нашу думку, треба враховувати те, що автори візантійських, угорських та римських пам'яток мали уявлення лише про найближче до кордонів їхніх держав населення причорноморських степів. Тим більше, що ці відомості були пов'язані з конкретними політичними подіями (дані папських булл про бродників є вторинними, оскільки їх автори базувалися на інформації з угорської королівської канцелярії). Насамперед у 1222 р. угорський король Андрій II надав землі у Трансильванії рицарям Тевтонського ордену, володіння яких сягали земель «бродників». У 1227 та 1231 рр. Папа Римський Григорій IX доручив католицьким місіонерам проводити місіонерську діяльність «у землях половців і бродників (in Cumania et Brodnia terra)», «в областях половців та бродників (in Cumanorum et Brodnicorum provinciis)» [81].

З'ясовуючи питання про район мешкання бродників, важливо, на нашу думку, проаналізувати нечисленні згадки про них у давньоруських літописах. Зокрема, під 1147 р. розповідається, що під час міжусобних чвар, які спричинилися до воєнних дій у В'ятицькій землі, до чернігівського князя Святослава Ольговича прийшла допомога: «Бродници и Половци придоша до нього много» [82]. Під час битви 1216 р. між володимиро-суздальськими князями Юрієм і Ярославом Всеволодовичами та новгородським князем Мстиславом Мстиславичем Удатним підтримку двом першим надали «Муромъци, и Бродници, и Городчане, и вся сила Суздальської землі». І в першому, і в другому випадках бродники – це не мешканці якоїсь землі чи міста. Можна припустити, що вони мешкали поза територіями, що становили державно-адміністративну структуру Русі. Певна річ, що в

першому випадку бродники і половці прийшли з півдня, хоча немає підстав робити висновок про появу їх з Подунав'я. Ще більшою мірою неможливість останнього стосується другого епізоду. На користь думки про мешкання бродників на дуже широкому ареалі Східної Європи свідчить опис у літописах подій, пов'язаних із першою появою монголо-татарських військ у Східній Європі. Вторгнення їх до причорноморських степів сталося на межі 1222–1223 рр. Воно, безперечно, налякало південноруських князів, оскільки мало катастрофічні наслідки для етнополітичного розвитку Північного Причорномор'я. Тому не випадково в давньоруських літописах з'явилося два дуже важливих свідчення про слов'ян-степовиків.

Галицько-Волинський літопис розповідає, що після рішення з'їзду південноруських князів у Києві про надання допомоги половцям у боротьбі з нападниками по Дністру вирушили «выгонцы Галичьскыя», флотилія яких спустилася у Чорне море, а звідти по Дніпру піднялася до порогів. Літописець повідомляє, що «выгонцы» мали близько тисячі човнів. В. Мавродін припускає, що на них могло бути 35–40 тис. чоловік [83].⁸³ Хоча, ймовірно, джерело перебільшило реальну чисельність цього війська. Дані свідчать не тільки про значні можливості війська слов'янської «вольниці» на Дніпрі та Дністрі, а й є доказом значної кількості населення Карпато-Дунайського регіону. Літописець не пише про долю цих воїнів після завершення битви на р. Калка, проте додаткову інформацію дав арабський хроніст Ібн-аль-Асір, котрий розповів, що після битви якісь руські купці на човнах вийшли в Чорне море [84]. Безперечно, основ-⁸⁴

на частина цих людей була «выгонцы Галичъскыя», котрі поверталися тра-
85 диційним шляхом додому [85].

Про слов'ян степу розповідає і Суздальський літопис, де йдеться про останню фазу подій на р. Калка. Повідомлено про перехід на бік монголів бродників, воевода яких Плоскиня після закінчення битви допоміг монголам захопити побудовану на березі Дніпра воїнами київського князя Мстислава фортецю: «Ту же и Бродници быша старые и воевода их Плоскыня. И ты окаянный целовав крест ны князю Мстиславу и обема князема (союзники Мстислава.— Авт.), яко не избити и пустити их на искупе, и сългав окаянный, предаст их» [86].

Порівняння текстів Галицько-Волинського та Суздальського літописів дає підставу припустити, що під час подій 1223 р. різні частини слов'янського населення степу опинилися в різних ворожих таборах. Бродники, про яких згадує Суздальський літопис, мешкали в регіоні від Дону до Дніпра. Їм першим загрожувала небезпека з боку монголів, особливо після розгрому східного об'єднання половців на чолі з Юрієм Кончаковичем. Тому на початку весни 1223 р. вони були вимушені перейти на бік ворогів. Населення ж Придніпров'я та низин Дунаю — «выгонцы Галичъскыя» — підтримувало коаліцію південноруських князів. Забігаючи дещо наперед, слід зазначити, що степове населення було вимушене і пізніше, під час навали орд Батия на Східну Європу в 1237–1241 рр., йти на пошук взаємодії з нападниками, щоб уникнути знищення.

Сумарно всі наведені факти дозволяють зробити висновок, що бродники у широкому значенні цього слова — переважно східнослов'янське

населення, котре мешкало в причорноморських степах і не підкорялося або підкорялося на якихось особливих умовах князівській владі. Слід сказати, що такі незалежні й напівзалежні території були не тільки в степах, а й на землях, що входили до регіонів компактного розселення східних слов'ян у межах Русі. Внутрішньополітичний розвиток Русі мав тенденцію до окняжіння все нових і нових територій, але не всі східнослов'янські землі перебували у сфері «класичного» державного володарювання. Регіонами, де існували можливості для тривалого існування «неокняжених» територій, були, наприклад, певні галицькі та волинські землі, зокрема в складі Галичини землі загадкових «болохівських» князів, «горная земля Перемышльская», Пониззя, на які князівський сюзеренітет час від часу не поширювався, або поширювався не повною мірою [87]. Саме про такий стан князівського управління на Галичині писав на початку 40-х років XIII ст. літописець, коли зазначав, що «бояре галичъстии Даниила (князя Данила Романовича.— Авт.) княземь себе называху, а саме всю землю держажу» [88].

Появу територій, що не входили, або входили частково до сфери державного контролю, де складалися особливі умови для функціонування системи державного управління, зафіксовано в джерелах уже з X ст. Зокрема, специфічний характер управління був у «Червенських градах», за які наприкінці X — в першій половині XI ст. вели гостру боротьбу Польща і Русь [89]. Вище вже зга-
89 дано про залежну від Русі конфедерацію «чорних клобуків», яка мала особливу структуру управління, де,

крім тюркського, мешкало численне
90 східнослов'янське населення [90].

Можна припустити, що час створення прикордонних зон із кочівницьким населенням, залежним від Русі, припадає на другу половину XI ст. Саме тоді (в 1079 р.), зокрема, згадуються «торци переяславський», котрі були підвладними переяславському князю [91]. Тоді в залежності від Переяслава перебувала широка смуга земель Лівобережжя до лісостепової частини басейну Сіверського Дінця з центром у місті Донець (на південній околиці сучасного Харкова) [92].

Враховуючи важливість у житті Русі прикордонного населення, контактних або буферних зон між Руссю і степом, які це населення займало, варто також зупинитися на проблемі так званих болохівських князів. У науці вже майже півтора століття триває дискусія щодо походження цих князів, а також так званої «Болохівської землі», яка їм належала [93]. Першу згадку про болохівських князів знаходимо в описі боїв Данила з угорцями та галицькими боярами в 1232 р. У Галицько-Волинському літописі зазначено, що з угорським королевичем Андрієм виступили боярини «Олександр и Глеб Зеремиевич,
94 инии князи Болоховьсци» [94].

М. Молчановський вважав, що болохівські князі – це частина галицького боярства, а Болохівщина – територія, яка сформувалася північніше Пониззя з окраїнних галицьких земель [95]. В. Якубовський зазначає, що землі «болохівців» були частиною Київської землі, з якою наприкінці XII ст. у київського центру ослабли зв'язки [96]. Дослідник пише, ніби на Згарському городищі були знайдені гербові знаки чернігівських Ольговичів, що, на його думку, дає

підстави стверджувати про походження болохівських князів з Чернігівської землі [97]. Проте ці знахідки, на наш погляд, не можуть прямо вказувати на походження болохівських князів від Ольговичів. Скоріше це свідчило про певний вплив Чернігівського князівства в першій половині XIII ст. на Болохівський ареал. Іншу думку щодо природи та походження болохівських князів висловлює М. Котляр, який вважає, що вони були представниками місцевої племінної верхівки, а сама Болохівська земля – неокняженою територією, оскільки не входила до складу будь-якого князівства Русі [98]. З точки зору Л. Войтовича, болохівські князі – це нащадки східноволинських князів Ярослава Ингваревича та його братів, які вороже ставилися до Романовичів [99].

На нашу думку, контекст літописних повідомлень дає підстави стверджувати, що за суспільною вагою «инии князи Болоховьсци» дорівнювали галицьким боярам і, можливо, були частиною землевласницького стану Галичини. Проте перебування їх в окремому ареалі надавало їм достатньо суверенного статусу, що й позначилося на їхньому найменуванні. Однозначно, що до Болохівщини некоректно використовувати змістовне поняття «земля», оскільки ним називали значні регіони, які в політичному плані були великими (земельними) князівствами. Вірогідно, болохівські князі були нащадками дрібних володарів-князьків XII ст. У XIII ст. за своїм реальним соціальним рівнем вони нічим не відрізнялися від бояр, а їхня влада або вплив поширювалися на Південну Погорину та частину Пониззя [100]. Можна прислухатися до М. Грушевського, на думку якого, на формування Боло-

хівщини вплинув не тільки слов'янський етнічний, а й тюркський суб-
101 страт [101].

На початку 40-х років XIII ст. деякі південні володіння Русі потрапляють у ту чи іншу систему залежності від монголів. Особливо тут слід зазначити про розглянуті вище прикордонні зони, а саме Переяславський край, Поросся, Пониззя, землі берладників та ін. Монгольська ставка в Сараї, а також монгольські военачальники (темники) прагнули узяти ці землі під свій безпосередній контроль. Зокрема, у XII ст. населення Дунайсько-Дністровського межиріччя перебувало під контролем Галичини. За часів громадянської війни першої половини XIII ст. на частину цих земель посилює вплив
102 Королівство Угорщина [102]. Під патронатом угорського короля тут з 1211 р. і до середини 20-х років XIII ст. діяли рицарі Тевтонського ордену
103 [103]. Пізніше, аж до монгольської навали, в цьому регіоні функціонувала католицька єпископія, яка провадила місіонерську діяльність серед половців [104]. Наслідком монгольської експансії було страшне розорення цього краю, який потрапляє під владу степовиків [105]. Відомо, що в 40-х роках Переяславльським князівством безпосередньо управляв монгольський
106 намісник [106]. З інформації Платона де Карпіні дізнаємося, що в середині 40-х років XIII ст. Лівобережжя перебувало під владою темника Могучея, а Правобережжя – Куремси. Причому під владу монголів потрапили не тільки половецькі степи, а й деякі лісостепові ареали, які належали русам. Частина цих ареалів або повністю увійшла у володіння монголів, або опинилася у жорсткій залежності від них.

Таку систему залежності можна простежити щодо Болохівщини, бо

верхівка краю під час монгольської навали на Східну Європу потрапила під патронат монгольських военачальників і, як розповідає літопис, постачала хліб завойовникам [107].
107 На нашу думку, встановлення данницької залежності болохівців від монголів могло статися в 1238 р., у крайньому разі 1239, а не взимку 1240–1241 рр., як вважає В. Пашуто [108], оскільки 1241 р. князь Данило
108 знову підкоряє їх своїй владі.

Докладна літописна розповідь про війну князя Данила Романовича з монгольським темником Куремсою не тільки свідчить про активну участь у цій війні на боці кочівників «болохівців», а й про збільшення в середині 40-х років XI ст. підконтрольних степовикам земель. На Правобережжі, крім Болохівщини, в пам'ятці згадуються Межибожжя, Побожжя та район Случі і Тетерева. Можна погодитися з думкою М. Грушевського, що на окраїнах руської землі мешкало населення, яке прагнуло використати конфлікт між монголами та давньоруськими князями, щоб послабити над собою будь-який владний тягар [109].
109

У 1254 р. князь Данило Романович підготував широкомасштабну кампанію на схід, яку здійснив узимку 1254–1255 рр. «По рати же Кремянецької Куремьсине, Данил воздвиже рать противу татаром» [110]. Галицький літописець роз-
110 повідає, що рать Данила та Василька здійснила напад на Болохівщину, а Лев Романович завоював Побожжя (тобто район сучасного Південного Бугу). Весною наступного 1255 р. інший син Данила Шварн завоював міста Східної Київщини, що належали монголам [111]. Успіх військо-
111 вої кампанії проти Куремси та його союзників дав підстави Романовичам серйозно подумати про відвоювання

у монголів Київщини та Києва, але фактична зрада союзника – литовського короля Міндовга – зірвала наміри волинських володарів [112].

Саме такими землями, на які недостатньою мірою чи взагалі не поширювався державний контроль, були і згадувані в літописах наприкінці XII – на початку XIII ст. «україни». Зокрема, під 1187 р., розповідаючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, Київський літопис повідомляє, що за ним не тільки «плакашася вси Переяславци», а й «Україна много постана» [113]. Під 1189 р. давньоруське джерело розповідає про «Україну Галичскую», а в 1213 р. князь Данило Романович визволив з-під влади поляків низку забузьких міст і «всю Україну» [114]. Під переяславською «Україною», вірогідно, літописець мав на увазі величезну степову територію на сході Переяславльського князівства, яка перебувала в залежності від князівської адміністрації. Тут мешкала значна кількість тюркського населення, котре поступово переходило до осілого способу життя. Тамтешне слов'янське населення виконувало здебільшого військові функції – охороняло кордони і купецькі каравани [115]. Під термінами галицька і волинська «Україна» літописці розуміли, відповідно, територію Пониззя та Забузжя.

В історіографії тривалий час точиться дискусія щодо тлумачення в давньоруський період слова «Україна». Найпоширенішою є думка, що воно походило від слова «окраїна», тобто під «Україною» книжники розуміли окраїнні, порубіжні землі [116]. Інші дослідники пов'язують назву «Україна» із загальнослов'янським словом «край»

(у значенні земля, країна тощо) [117]. Оригінальне трактування терміна «Україна» запропонував В. Ричка. На його думку, це була народна назва Русі, принаймні її південноруських земель [118].

Для правильного розуміння змісту терміна «Україна» необхідно комплексно проаналізувати численні згадки про нього в давньоруських та післямонгольських джерелах. Такий аналіз дає підставу вважати, що цей термін використовувався не стільки як географічний чи етнічний, а переважно як державнополітичний та соціальний, оскільки під «українами» малися на увазі території, що не входили до державної структури Русі або мали відносно неї особливий статус. Важливо підкреслити, що південноруський кордон не був справжнім державним кордоном для русів, оскільки за ним не існувало іншої держави, і лише небезпека з боку наїздів кочівників перешкождала масовому переселенню на південь. Тому, можливо, слово «україна» означало якусь територію, де не було князівського правління, – «вольницю», що межувала з батьківщиною, «країни» – «у країни». Внаслідок специфіки суспільного устрою «україн» у станово-класовій структурі їх населення був значний прошарок осіб, які брали участь у воєнних діях, а в мирний час, поряд з несенням сторожової служби, займалися землеробством, ремеслами та промислами. За певного перебігу подій ці землі мали тенденцію до посилення в них державницького начала. Це спостерігається на прикладі Тмутараканської землі, де з такої «України» виникло князівство, та Берладі, в найрозвинутіших частинах якої володіння мали справжні володарі (візантійські або дав-

ньоруські). Наприкінці XII ст. південно-західна частина Берладі (добруджська) увійшла до складу Болгарського царства, а північно-східна залишалася незалежною. На початку XIII ст. через гострі конфлікти в Галичині звідти посилюється міграція в Дністровсько-Прутське межиріччя («галицькі вигонці»), де також простежується існування державницьких та станово-класових інституцій.

Монголо-татарська навала завдала жорстокого удару слов'янам-степовикам, але не знищила їх повністю.

Археологічні дослідження дають цікаві матеріали про слов'янське населення Причорномор'я саме у найскрутніший для нього час (друга половина XIII–XIV ст.) [119]. В басейні Сіверського Донця, наприклад, у післямонгольську добу і пізніше функціонувала фортеця в районі сучасного селища Гайдари, що була елементом південної прикордонної системи оборони Чернігівської землі [120]. У XIV ст. Велике князівство Литовське прагнуло оволодіти деякими південними регіонами, зокрема Поділлям. Щоправда, з середини XIII ст. практично зникла з джерел назва «бродники», однак, як довели дослідники, її замінив термін тюркського походження – «козак», що означав людину «самітну, не зв'язану ні з домівкою, ні з сім'єю» [121].

В літературі виникнення козацтва тривалий час розглядалося лише як результат класової боротьби у феодальному суспільстві. Проте такий погляд надто спрощує складні історичні процеси [122]. Козацтво (а також близькі до нього за формою та духом суспільно-станові структури

в інших країнах) виникало внаслідок міграційних процесів, потреби освоєння багатих земель, необхідності забезпечення функціонування торговельних шляхів і оборони державних кордонів. Появу козацтва як історичного явища можна віднести щонайменше до часів Київської Русі, володарі якої не завжди мали можливість контролювати бродників-козаків, проте були зацікавлені в їх перебуванні та діяльності в степу. Необхідно наголосити, що козацтво як історичне явище пройшло значний шлях еволюції: між бродниками XI–XII ст. і козацтвом XV–XVI ст. були істотні відмінності, однак те саме стосується і козаків XV–XVI ст. та їхніх спадкоємців в другій половині XVII–XVIII ст.

Слово «козак» у перекладі з тюркської означає «воїн», «охоронець». Проте козаки не належали до привілейованого стану середньовічного суспільства (принаймні до Визвольної війни середини XVII ст.), і цим зумовлено специфіку їх напіввоєнного, напівмирного життя в степах. Часто, не маючи можливості займатися хліборобством, вони головну увагу приділяли рибальству, полюванню, промислам, ремеслам. За етнічним складом це були в основному слов'яни, хоч нерідко серед них траплялися й представники інших народів, насамперед, тюрки, котрі при цьому, ймовірно, мусили прийняти православ'я. Назва земель, де мешкали бродники-козаки, – «Україна» (або «Україна») – з часом стала назвою їхньої країни, а їхні генетичні нащадки відіграли визначну роль у створенні українського етносу та формуванні української державності.

Держава монгольського правителя Бату – Золота Орда – сформувалась у 1243 р. [123]. Як і всі монгольські великі й малі улуси, її було поділено на дві частини: правий і лівий фланги. Ці частини дістали назви Синьої і Білої Орд (Кок-Орди і Ак-Орди), тобто східної (правий фланг) та західної (лівий фланг). Правий фланг із центром на правобережжі Сирдар'ї і містами Сигнак та Отрар отримав Орду, лівий фланг, напевно, – Берке. Спочатку лівий фланг займав Поволжя, а після 1243 р. його центр перемістився на Північний Кавказ, де були найкращі пасовища, що було особливо важливим для монголів-кочовиків. Крім того, Бату поділив свої володіння на 12 улусів, які входили до складу обох флангів (термін «улус» загалом означає «державу», але в цьому значенні більше відповідає терміну «князівство»), а ті, своєю чергою, – на дрібніші улуси (адміністративні одиниці й феоди одночасно) відповідно до монгольської практики – за військовим принципом, залежно від рангу їхнього державця (темник, тисячник, сотник, десятник). Дванадцять великих улусів-князівств, які ввійшли до складу Ак-Орди і Кок-Орди, отримали Чингізиди – переважно близькі родичі Бату.

Більшість дослідників вважає, що п'ять улусів було розташовано у Північному і Західному Причорномор'ї. Пониззя Дунаю та межиріччя Пруту і Дністра отримав, можливо, брат Бату – Бувал, бо пізніше цей улус був центром володінь його онука, знаменитого Ногая. Межиріччя Дніпра та Дністра дісталось Коренці (Куремсі). В Бакоті сидів його баскак, а болохівські князі стали його прямими васалами. Лівобережжя отримав зять Бату – Мауці (Могуцій). Його васалами стали

1.2.

Стени України у другій половині XIII – середині XV ст.

чернігівські князі. Правобережжя Дону було віддано Каргану, одруженому з сестрою Бату. П'ятий улус охоплював Крим [124]. Не виключено, однак, що перші три улуси насправді становили один велетенський улус, який належав Мауці. М. Сафаргалієв вважав, що Бувал – це спотворений варіант імені Мувал, й персоніфікував його з Мауці. Отже, на його думку, цей царевич отримав від Бату улус у складі всього Причорномор'я аж до Дунаю, що потім перейшов до його сина Татара та внука Ногая. А Коренца був просто темником і еміром Мауці, адже не випадково темник Бурундай, який змінив пізніше Коренцу, був еміром Ногая [125]. Крім того, ніде немає натяку, що Коренца був Чингізидом, а всі великі улуси було роздано саме їм. Плано де Карпіні згадує Мауці в переліку монгольських вождів [126]. П. Рикін досить переконливо ототожнив цього Мауці (Моусу) з Муджі Яя, який, за Рашид ад-Діном, був другим сином Чагатая [127]. Мауці – син Чагатая, звичайно, більше підходить на зятя Бату. Як Чингізид, через якого відбулося пов'язання гілки Джучі з гілкою Чагатая, він міг отримати в улус усе Причорномор'я від азовських берегів до гирла Дністра або навіть Дунаю. Як сюзерен цих територій, Мауці міг вимагати у Данила Романовича Галич.

Данило Романович, який напередодні монгольського наступу оволодів Київською землею, спочатку, як і інші князі, спробував домовитися з монголами і за їх згодою залишитися князем київським. Значною мірою

з цією метою він і поїхав до ставки Батия після перемоги у 1245 р. під Ярославом над претендентом на галицький престол Ростиславом Михайловичем, якого підтримувала Угорщина. Однак «князю бувшому великому, володівшому Руською землею, Києвом, і Володимиром, і 128 Галичем» [128] не вдалося отримати від монгольського владика ярлика на столицю. Не випадково князівський літописець записав: «Ой, гірше зла честь татарська». Галицького князя приймали значно краще за інших і не зачепили його основних володінь, але «його ж отець був цезарем у Руський землі... син того не дістав 129 честі» [129].

Бату відмінив рішення улусбека Мауці, який послав Данилові Романовичу вимогу: «Дай Галич», але дав зрозуміти, що монголи не бажають відродження Київської Русі навіть як васальної держави. Пізніше, надаючи ярлик на Київ Олександрові Невському, який цього домагався, Бату поставив старшим серед володимиро-суздальських князів його молодшого брата, підкресливши тим самим не тільки падіння значення Києва, а й ліквідацію імперії Київська Русь. Взагалі, Бату започаткував політику, орієнтовану на подальше роздроблення земель колишньої Київської Русі. З кожною з цих земель у монголів були свої відносини, відмінні від інших. Старші з володимиро-суздальських і рязанських князів стали безпосередніми васалами хана. Очевидно, у таких самих взаєминах мали перебувати сюзерени Смоленської землі та Великого Новгороду, які не були завойовані, а піддалися добровільно. Переяславську землю віддали ординцям, в околицях Переяслава була ставка Коренци. Чернігівські князі стали васалами Мауці, а дрібні князі з

Київської землі разом з болохівськими князями – його васала Коренци. Васалами Мауці (чи навіть Коренци?) мали бути, напевно, і галицько-волинські князі. Турово-пінські князі, визнавши ординську зверхність, стали волинськими васалами [130]. 130

На думку О. Толочка, Данило Романович відвідав Орду 1250 р. [131]. 131
Хронологія Галицько-Волинського літопису щодо цього питання є досить дискусійною. Але, напевно, мали слухність М. Грушевський та інші, які датували цю поїздку 1246 р. [132]. І хоча 132
різкий поворот у політиці Данила Романовича в бік тісних контактів із Західною Європою і боротьба з ординською зверхністю настали де-що пізніше [133] – галицький князь 133
мусив зважати на реалії політики, саме тоді почалося гарячкове укріплення міст і перенесення столиці у Холм на західному кордоні.

Одночасно тривали пошуки союзників проти Орди. 1251 р. такий союз було скріплено шлюбом дочки Данила з володимиро-суздальським князем Андрієм Володимировичем, який незабаром виступив проти ординців [134]. 134

Відкритий виклик Золотій Орді було кинуте у 1253 р., коли Данило Романович прийняв від Папи Римського Інокентія IV королівську корону [135]. Цей акт міг означати тільки 135
одне: повну відмову від ординської залежності. Сумніватись у ньому не доводиться: папські булли надійно підтверджують інформацію літописця. Папа оголосив хрестовий похід проти Орди. Його буллу отримав навіть князь Олександр Невський. Відразу ж після цього у 1254 р. почалися походи проти Бакоти, де старшина Милій став ординським намісником, та болохівських князів, які залишилися васалами Коренци.

Ці заходи спричинилися до війни з Коренцюю, яка закінчилася перемогою короля Данила.

Варто звернути увагу ще й на такий факт: Бату був ханом (королем) улусу Джучі (Золотої Орди), тоді як каан (імператор) Монголії був його сюзереном. Поки улус Джучі входив до складу Монгольської імперії, його хани навіть не карбували власних монет. З Каракоруму на території, підвладні Джучидам, присилали спеціальних чиновників для перевірки правильності нарахування податків, частка з яких надходила у столицю імперії. Прийняття королівської корони васалом без згоди сюзерена і не з його рук могло означати тільки одне: розрив васальних відносин. Васал став на один рівень із сюзереном. Для Бату це був удар, але в той момент він переймався іншими проблемами – йшла боротьба за трон каана. Тому він не втрутився у цю війну з Данилом негайно, Коренця ж міг розраховувати тільки на власні сили – незабаром почалася боротьба за трон самого Бату. Чому Мауці не брав особистої участі у тій війні, сказати важко. Може, він був просто нерішучим і розпещеним царевичем (Д. Плано де Карпіні згадує його серед тих вождів, які не брали участі в походах), а може, у попередніх війнах його поранили й скалічили.

Болохівська земля, розташована на вододілі басейнів Прип'яті, Дніпра, Південного Бугу та Дністра, між Київською, Галицькою та Волинською землями, на півдні межувала з половецьким степом, була густозаселеною територією з великою кількістю торгово-ремісничих укріплених міст. Проблеми цієї землі і болохівських князів присвячено 136 багато праць [136]. Археологічне дослідження болохівських міст тільки-

но починається: Котельнич (вперше згаданий під 1143 р., на р. Гуйві, притоці Тетерева, тепер с. Котельниця), Меджибіж (1146, при впадінні р. Бужка у Південний Буг), Болохів (1150, в центрі між верхів'ями Південного Бугу, Горині, Случі й Тетерева), Мунарів (1150, поблизу Болохова), Божеский (1152, у верхів'ї Південного Бугу), Шоломниця (1159, біля Котельника), Полонний (1169, при впадінні р. Хомори, лівої притоки Случі, нині м. Полонне Хмельницької обл.), Микулин Волинський (1169, с. Микулин Гощанського району Рівненської обл.), Межимостя (1170), Колодяжин (1240, на р. Случ), Кудин (1241, на р. Іква), Губин (1241, у верхній течії Случі), Кобуд (1241), Городок Болохівський (1241), Дядьків (1241), Деревич (1241, у верхній течії Случі, нині с. Великі Деревичі) та інші. На початку XIII ст. галицько-волинський князь Роман Мстиславич передав ці землі сюзерену Волині – луцькому князеві Ингвару Ярославичу, нащадки якого у складних умовах першої половини XIII ст. зберегли за собою цю територію. Про одного з цих князів – Бориса – згадано в літописі під 1234 р. [137]. Це був брат або 137 син Ярослава Ингваревича [138]. Але 138 мало ймовірно, щоби осіле населення повністю залишило цей регіон після каральних походів галицьких князів у 1256 р. Можливо, що вціліли навіть і деякі болохівські князі, які після 1300 р. могли знову стати безпосередніми ординськими васалами. Останніми з них були князь Дмитро, згаданий серед ханів – «дідичів» Подільської землі, розбитих Ольгердом Гедиміновичем на Синіх Водах, та його син князь Федір Дмитрович, згаданий у вірменській грамоті (вірогідно з 1362 р.) [139]. 139

Із кінця XII ст. волинські князі намагалися утримати за собою пороські волості. Після Романа Мстиславича у 1230-х роках це вдалося його синові Данилу, який потім передав Торчеськ своєму тестеві Мстиславу Удатному, а по смерті останнього місто перейшло його сином. Волинського васала, пороського князя 140 Юрія літопис згадує під 1289 р. [140]. Пороські території, напевно, належали до Галицько-Волинської держави до походу Тохти проти Ногая у 1300 р. «Чорні клубуки» (торки, берендеї, коуї, печеніги), які були основним населенням цього регіону, ймовірно, поступово були інтегровані до складу Орди, а осіле слов'янське населення залишилося.

Десь у другій половині XIII ст. Київська земля з Києвом увійшла до складу Галицько-Волинської держави («королівства Русі»). Є думка, що це зумів зробити тільки Лев Данилович за допомоги Ногая у 1270-х рр. І ці землі були у складі його держави (можливо, з васальними князями в Овручі – нащадками Володимира Рюриковича) аж до 1300–1301 рр., коли Київ з допомогою хана Тохти здобула путивльська династія в особі князя Володимира-Івана Івановича 141 [141]. У «Книзі знань», відомій за трьома манускриптами і датованій близько 1350 р., де описано подорожі кастильського монаха-францисканця, зазначено, що до Польщі належало «королівство Льва», до складу якого входив Київ, і подано його прапор – зелене полотнище з червоним 142 хрестом [142].

У пом'яниках згадано ще переяславського князя Івана Дмитровича з сіверської династії, який також, напевно, отримав це князівство у 1300–1301 рр. під час війни Тохти з Ногаєм та його нащадками. Наступний переяславський князь Олег загинув у

битві на р. Ірпінь близько 1324 р. як васал чи союзник київського князя [143]. Очевидно, Переяслав, як і Київ, 143 також близько 1270–1300 рр. входив до складу Галицько-Волинської держави.

Попри певний відплив населення Чернігівської землі зі степової та лісостепової зон на північ у лісові зони, де виникли так звані «Верховські князівства», і спроби ординського баскака Ахмеда, який, ймовірно, був Чингізидом, закріпитись у Курському князівстві у 1283–1287 рр. [144], й далі існували Сіверське, Курське, Путивльське і Рильське князівства, імена князів яких збереглися у Любецькому, Сіверському та інших пом'яниках [145]. 145

Археологічні дослідження не дають жодних підстав для твердження про зміну населення Південної Русі або її запустіння після монгольської навали [146]. 146

Землі, які входили до складу Галицько-Волинської держави, від басейну Середнього Дністра з містами Теробовля, Галич, Звенигород на Дністрі (вперше згаданий під 1142 р., на правому березі Дністра між гирлами Серету і Збруча), Микулин Галицький (1142, на лівому березі Серету), Ушиця (1144, при впадінні р. Ушиця у Дністер), Снятин (1158), Кучелмин (1159, лівий берег р. Каютин, притоки Дністра, між с. Непоротове та с. Комачинці Сокирянського району Чернівецької обл.), Збараж (1211), Маклаків Галицький (1211, біля Теробовлі), Товмач (1213, м. Тлумач на р. Тлумачик), Плав (1213, Перебіківське городище Хотинського району), Онут (1213, с. Онут Заставнянського району Чернівецької обл.), Василів (1229, на правому березі Дністра напроти гирла Серету), Коломия (1240), Бакота (1240), Ка-

люс (Калиус) (1242, на Дністрі біля Кучелмина), Хотин (XIII ст.), Городок на Черемоші та Черн (1408, нині м. Чернівці), до гирла Дністра та Дунаю з містами Бирлад (1159, на р. Бирлад – лівій притоці Серету), Яський Торг (нині м. Ясси в Румунії), Романів Торг, Малий Галич (нині м. Галац у Румунії), Білгород (м. Білгород-Дністровський), Сучава, Кілія, Дичин, Немет ще певний час залишалися у складі цієї держави. Південна їхня частина зі змішаним слов'янсько-волооським населенням поступово інтегрувалася до ординської держави. Частково ці землі було втрачено ще по смерті Романа Мстиславича під час боротьби за Галицьку спадщину [147]. Крім відомого «Списку руських городів дальніх і ближніх» [148], грамоти звенигород-дністровського князя Івана Берладника (1134 р.), автентичність якої визнавали М. Дашкевич, П. Мутафчієв, М. Грушевський, В. Мавродін, В. Пашуто, а нещодавно – О. Майоров [149], щодо належності цих територій до Галицько-Волинської держави можна навести і ряд інших аргументів, зокрема, топонімічних [150], а також включення вірменських парафій у Сереті, Сочаві (Сучаві) та Молдавії до львівської вірменської єпископії у кондаку від 13 серпня 1388 р. католикоса Теодорова II, зі згадкою про Львів як «найблагословеннішу, що охороняється Богом, столицю, славному матір міст християнських королів», що відбиває часи Галицько-Волинського князівства [151].

Один з Чингізидів, онук Бувала, молодшого брата Бату, Ногай висунувся як темник ще до 1262 р. У 1262 р. хан Берке доручив йому командувати авангардом у поході проти Хулагуїдів, розраховуючи, що

той зробить усе, аби помститися за смерть батька Татара, який загинув у 1262 р. Ногай діяв блискуче, відзначився у ряді битв, зокрема, на березі р. Терек 12 січня 1263 р. [152]. У 1264 р. Берке довірив йому піти проти Візантії, щоб визволити свого союзника султана Ізза-ед-Діна [153]. З цього походу почав утворюватися гігантський улус Ногая з центром у Ісакчі на Дунаї [154]. Основою його був колишній улус Мауці, межі якого могли сягати Дунаю [155]. Можливо також, що улус на Правобережжі Ногай отримав від Берке у 1264 р. за свої заслуги – як доповнення до батьківського та дідівського улусу на Нижньому Дунаї. А славнозвісний темник Бурундай, який змінив Коренцу, став натомість еміром Ногая.

У битві з військом Хулагуїдів на р. Кура 13 липня 1265 р. Ногай був тяжко поранений і втратив око, але це тільки посилило його авторитет. Він надовго залишився на Дунаї, укріплював та розширював свій улус. До 1280 р. його васалами стали болгарські держави – Тирновське царство, Відинське і Бранічевське князівства [156]. Болгарський цар Георгій I Тертер (1280–1292) спочатку змушений був видати свою дочку за сина Ногая – Джеке, а потім вислати свого сина і співправителя Тодора Святослава заручником до Ісакчі. У 1292 р. данником Ногая став і король Сербії, також приславши йому в заручники сина та великих бояр [157]. Візантія фактично перебувала під впливом Ногая, а якщо намагалася ухилитися від нього – потерпала від нових нападів, на зразок походу 1297 р., в якому взяли участь болгарські війська. Ногай збирав податки і з Криму [158]. Претендуючи на чільне місце у чор-

номорській торгівлі, він 1299 р. зруйнував генуезькі факторії у Криму. Можливо, тут свою роль відіграли і вічні суперники Генуї – венеціанці, які з 1294 р. встановили з Ногаєм 159 приязні стосунки [159]. Його військо 160 оцінювали у 30 туненів [160].

Будучи фактично незалежним і найстаршим серед нащадків Джучі, Ногай ставив на престол ханів, як колись Бату – каанів. Багато фактів свідчать про те, що Ногай взагалі хотів відокремитися від Золотої Орди і 161 створити власну державу [161]. Одним з головних доказів залишаються монети, які Ногай та його син Джеке карбували з 1285 до 1301 рр. Якщо історія з анонімними монетами з 1290-х рр., які карбувалися в Криму, виглядала ще сумнівною, і здогадку О. Маркова 162 [162] про їх належність намагався 163 спростувати М. Веселовський [163], то щодо атрибуції монет, карбованих в Ісакчі на Дунаї між 30 жовтня 1296 р. та 8 серпня 1301 р., думки 164 вчених збігаються [164].

Більше того, з огляду на таку практику, що стимулювала розвиток цього регіону, Токта та його брат Саси-Бука були змушені карбувати монети в Ісакчі майже до 1312 р. Свої спроби Ногай не реалізував повністю, напевно, через приховане бажання все ж таки стати ханом Золотої Орди.

Особливі стосунки склалися у Ногая з галицьким князем Левом Даниловичем, який також визнав його вищість і офіційно не титулювався королем. Очевидно, галицькі міста на Нижньому Дністрі та Нижньому Дунаї мали подвійне підпорядкування. Галицький князь широко використовував допомогу Ногая. У 1275 р. у відповідь на здобуття Дрогичина великим литовським князем Тройденом галицький князь з допомогою ординських військ здій-

снів похід у Литву. У 1280 р., продовжуючи боротися за польський престол, він знову з ординцями ходив у Польщу. У 1282 та 1285 рр. походи Лева Даниловича в Угорщину з військом Ногая також були здійснені більше в інтересах князя [165]. Певне, сподіваючись реалізувати свої плани у майбутньому, Ногай розглядав потужного галицького князя радше як союзника, на чію допомогу міг розраховувати, в тому числі й на Балканах та Дунаї.

Ногай посадив на престол нездарного Туде-Менгу (1282–1287), а коли останнього усунули царевичі на чолі з Телебугою, зіткнувся із спробами нового хана розпоряджатися улусбеком і його військом. Ногай двічі обдурич Телебугу в походах на Угорщину і Польщу. Двотижнева облога Львова військом золотоординського хана у 1287 р., напевно, була реакцією Телебуги, якого обдурили Ногай та Лев Данилович під час походу в Угорщину, де ординські війська зазнали страшних втрат при переході через гори [166]. 166

Обидва, безперечно, від цих акцій програли. Лев Данилович і його брати знову стали безпосередніми ординськими васалами. Ногай також змушений був вислати свої війська проти Хулагуїдів. У 1289–1290 рр. разом із Тохтою він здійснив невдалий похід в Іран, під час якого загинув емір Бурундай, а Ногай втратив чимало своїх кращих військ. Не випадково, скинувши і видавши на жорстоку розправу Телебугу з його прихильниками, Ногай поспішив піти на мир з Ільханом, скріпивши його у 1294 р. шлюбом дочки Абакихана зі своїм сином Турі.

У 1291 р. Ногай допоміг Тохті посісти престол Золотої Орди. Після цього Ногай і Тохта шукали збли-

ження, одночасно побоюючись один одного. До відвертого конфлікту дійшло у 1298 р. Ногай розбив Тохту і почав вимагати данини з Кафи, яка була конкурентом Акермана та Ісакчі в чорноморській торгівлі. Ногай послав до Кафи внука, але того напоїли і вбили. Тоді у 1299 р. він розгромив Кафу, Сарукерман, Кирк-
167 Ер і Керч [167]. Постраждали також
168 Судак та інші міста [168]. Спроба Тохти виступити проти Ногая закінчилася у 1299 р. поразкою золотоординського хана.

Наступного року Тохта переправився через р. Узі і став на березі р. Берда у землях улусу Ногая. Джерела оцінюють його військо аж у 60 туненів, що, звісно, малоімовірно. У лавах Тохти були чернігівські та київські дружини і, можливо, війська з північних князівств. У війську Ногая також були руські воїни, мабуть, союзні йому галичани, зацікавлені у продовженні усобиць в Орді. Вирішальна битва відбулася 15 вересня 1300 р. у пониззі Південного Бугу чи Дністра у місцевості Куқанлик (Куяльник?). Тохта переміг, бо мав більше військо. Після поразки сини Ногая з однією тисячею вершників втекли в бік Галича. Сам Ногай з 17 вершниками в степу був смертельно поранений русичем і захоплений
169 у полон. Дорогою він помер [169]. Боротьба з його наступниками тривала до 1305 р., коли загинув онук
170 Ногая – Кара-Кішек [170].

За Кара-Кішека все Причорномор'я від Дунаю до Дону вкрилося низкою ординських міст. Їхні рештки тільки тепер почали досліджувати археологи: Кучугурівське городище за 30 км на південь від Запорожжя (можливо, Мамаїв Старий), Тавань (у XV ст. тут великий князь литовсь-

кий Вітовт Кейстутович збудував митницю), Кінське городище на правому березі р. Конка, городище біля гирла р. Самара, Хаджибей (нині Одеса) [171]. Ці ремісничо-торгові
171 міста мали поліетнічний характер, але слов'янські квартали були у кожному з них.

Особливо великого піднесення в той час зазнав Білгород. Розташований на місці давнього грецького полісу Тіра, в X ст. він згадується як візантійська фортеця Маврокастрон [172].
172 Також про Білгород, поряд з іншими містами Дністровсько-Бирладської волості, йдеться у «Списку русских городов дальних и ближних» [173],
173 тож можна припустити, що у XII – на початку XIII ст. (а може, й трохи довше) це місто з округою входило до складу Галицької, а з 1199 р. – Галицько-Волинської держави. Якби у 1185–1187 рр. гирло Дністра належало Візантії, то звідси вони могли б заважати союзникам повсталих болгар під орудою Петра і Асеня, які пройшли цим шляхом. Частина раті галицького князя Мстислава Мстиславича Удатного у 1223 р., щоби з'єднатися з іншими військами руських князів на Дніпрі, обрала річковий шлях, спустившись по Дністру. Якби той шлях контролювали візантійці, то ця експедиція було б зовсім немотивованою – простіше було б рухатися з основним військом. Але галицький князь зібрав рать «вигонців галицьких» воевод Юрія Домажирича та Держикрая Володиславича саме в цій волості, напевно, знявши частину гарнізонів, які, з огляду на те, що половці стали союзниками, тимчасово можна було ослабити. Щодо існування самого міста протягом XII–XIII ст. сумнівів немає. Місто як Акліба («Ак» – «білий») позначене на карті ал-Ідрісі [174] та згадане у візантій-
174

ських джерелах (Маврокастро, Мон-
175 кастро) [175]. Археологічний мате-
ріал XII ст. незначний, це здебіль-
шого шари, порушені будівництвом
кінця XIII ст., коли місто переживало
піднесення та інтенсивно забудову-
валось і перебудовувалось. Характер
цього будівництва і знайдені матеріа-
ли не полишають сумнівів щодо його
схожості з іншими ординськими по-
176 літнічними містами [176]. У місті
мешкало слов'янське населення, біль-
шість знахідок зброї або її елемен-
177 тів – руського походження [177]. Ор-
динські монети, знайдені у місті,
масово починаються з епохи хана
Узбека (1313–1339). На портуланах
178 Маріно Сануда (1321) [178], Піцігані
179 (початок 1330-х) [179] та Весконте
180 (1327) [180] місто Маврокастро зо-
бражено з прапором, на якому – джу-
чидська тамга і півмісяць. Можна при-
пустити, що процес переходу міста
під пряме ординське панування роз-
почався в часи Ногая і завершився
при Узбеку. Він був короткочасним, бо
з середини XIV ст. місто перейшло до
генуезців, від них – до Молдавського
князівства, а потім – до турків.

Можливо, що певний час при
Ногаї зберігалася подвійна підпоряд-
кованість, а деякі частини цієї во-
лості залишалися в складі Галицько-
Волинської держави до початку
XIV ст. Зокрема, таке досить правди-
ве джерело, як «Flos historiorum Ter-
rae Orientis», зазначає: «Русь – вели-
чезна країна, межує з Грецією, Бол-
гарією; ця країна... тепер платить
181 данину татарам, а князем її Лев» [181].

Відбулися певні зміни в етнічно-
му складі населення. Не тільки маси
слов'янських поселенців заповнили
ординські міста, пересунувшись
частково на південь. Розквіт цих
міст, пов'язаних із чорноморською

торгівлею, у якій активну участь
брали не тільки Генуя, Венеція,
Візантійська і Трапезундська імпе-
рії, а і Єгипет та сирійські султана-
ти – союзники Золотої Орди в бо-
ротьбі з Хулагуїдами, зумовив роз-
ширення торгівлі з українськими
князівствами. Так само, як ордин-
ські торгові квартали виростили у
Львові, Володимирі та інших містах,
з'являлися суто «руські» квартали в
ординських містах, заселені не реміс-
никами, перегнаними ординцями на
нові поселення, а вільним людом,
пов'язаним із торговими факторія-
ми. Ногай започаткував масове пе-
реселення алан з Північного Кавказу
у Дністровсько-Прутське межиріччя
[182]. На межі XIII–XIV ст. розпоча- 182
лося переселення караїмів та вірмен
уздовж торговельних шляхів до основ-
них центрів Галицько-Волинської
держави – Львова та Володимира, а
пізніше до столиці Литви.

Безперечно, всі регіони, які ме-
жували з безпосередніми ординсь-
кими територіями, мали свої обо-
ронні структури, однак брак джерел
не дає змоги докладніше зупинятися
на цьому питанні. Напевно, галиць-
кі гарнізони залишалися в деяких
містах подвійного підпорядкування.
Знахідки руської зброї в кварталах
ординських міст свідчать, що фак-
торії могли мати постійну охорону.
Озброєні вояки супроводжували і
купецькі каравани. Це був період,
коли ординське військо мало не
тільки передову військову техніку,
а й чітку організацію служби, мак-
симально пристосовану до степових
просторів. Тому можна припуска-
ти, що вже на цей час припадають
численні запозичення, які пізніше
яскраво проявилися вже у козацько-
му війську.

Королівство Русь (Галицько-Волинська держава) до середини XIV ст. було не тільки найбільшою державою в українських землях, а й такою, під впливом котрої перебувала більшість інших князівств, в тому числі і чернігівсько-сіверських. З цією державою пов'язувалися надії на звільнення від ординської зверхності. Не випадково, скориставшись боротьбою Тохти з нащадками Ногая, Юрій Львович прийняв королівський титул, а також домігся організації окремої галицької митрополії, яка об'єднала єпархії на територіях за межами ординського впливу [183]. З приходом до влади в Золотій Орді хана Узбека (1313–1342) посилювалися спроби повернути під ординський вплив Галицько-Волинську державу. Схоже, що останні Романовичі мали істотні проблеми з ординцями. Не випадково також, що у відомому листі до Папи Іоанна XXII від 21 травня 1323 р. польський король Владислав Локеток назвав військові сили галицьких князів «нездоланим щитом» проти ординців [184]. Схоже, що й самі князі Андрій та Лев Юрійовичі загинули у боротьбі з ординцями або були отруєні ними [185].

Велике князівство Литовське, котре поступово поглинало князівства, на які роздробилася Полоцька земля, шляхом подружніх зв'язків литовських династій з Рюриковичами та угод з місцевими елітами [186], було привабливим союзником в боротьбі проти ординців і для еліти українських князівств. У кінці першої чверті XIV ст. великий князь литовський Гедимін спробував прогнати з Києва ординського васала князя Станіслава Івановича. Заплутані відомості про Станіслава і похід Гедиміна на Київ [187], підтверджуються згадками про цього київського князя у таких зов-

сім не пов'язаних джерелах, як список ктиторів і опікунів Печерського монастиря А. Кальнофойського та Любецький пом'яник [188], якщо не враховувати критики повідомлень цих літописів, зокрема, О. Русиною [189]. Тому можна погодитися, що литовцям протистояла коаліція київського, переяславського і брянського князів, учасником якої був і луцький князь Лев Юрійович. Можливо, що галицько-волинські володарі не бажали втручання у справи українських князівств Литви, могутність якої невпинно зростала. Багато дослідників розглядали похід Гедиміна як історичну реалію. А. Рогов датував її 1322 р. [190], Батура – близько 1325 р. [191], Ф. Шабульдо – 1324 р. [192]. Версія останнього, основана на аналізі політичної ситуації в регіоні, – найбільш мотивована. Однак якщо князь Лев Юрійович брав участь у битві на р. Ірпінь, то це трапилося до 21 травня 1323 р., тобто до його смерті. Отже, вірогідніше датувати похід Гедиміна 1322 р., як це робив А. Рогов. Тоді похід великого князя литовського взимку 1323 р. на Волинь був його відповіддю на участь луцького князя у цій коаліції. Було укладено мир, скріплений шлюбом дочки Лева Юрійовича з Любартом Гедиміновичем.

У Києві на короткий час утвердився родич Гедиміна князь Ольгімант-Михайло Міндовгович [193]. Але вже у 1331 р. у Києві знову сидів ординський васал з путивльської династії князь Федір Іванович, який разом із баскаком напав на обоз новгородського владика Василя, поставленого митрополитом Феогностом [194]. Хан Узбек досить швидко відновив становище. Очевидно, це сталося напередодні загибелі останніх Романовичів.

У 1323 р. Узбек, схоже, спробував повернути залежність Галицько-Волинської держави від Золотої Орди. У цій боротьбі, напевно, загинули Андрій та Лев Юрійовичі. Перед походом на Волинь хан, вочевидь, мусив відновити ситуацію в Києві. Не маючи змоги безпосередньо втрутитись у боротьбу за галицьку спадщину через зайнятість основних сил на Кавказі, Узбек домовився з Литвою про підтримку мазовецького кандидата [195]. Болеслав-Юрій Тройденівич, своєю чергою, титулувався князем «Малої Русі», декларуючи відмову претензій на Київ та інші землі, які перебували у межах монгольського впливу («*Dei gratia natus dux totius Russae Minoris*» – «З Божої ласки природжений князь усієї Малої Русі») [196]. Доти його попередники титулувалися королями і князями Русі. У 1340 р. золотоординський хан допоміг Любарту-Дмитрові Гедиміновичу та його старості Дмитрові Детьку відбити наступ польського короля Казимира III на Галицьку землю [197]. 1342 р. його військо нечувано спустошило терени Польщі й Угорщини, чим було стримано агресію проти Галицько-Волинської держави [198].

Боротьба за галицько-волинську спадщину докорінно змінила розстановку політичних сил. Тепер безперечним лідером, до якого горнулися українські князі, стало Велике князівство Литовське. Під вплив Гедиміновичів поступово переходили брянські, сіверські й чернігівські князі. Сили Золотої Орди танули в безперервних війнах з Хулагуїдами на Кавказі. А коли, нарешті, Джанібек у 1356 р. вдалося оволодіти Азербайджаном, розпочалася жорстока внутрішня боротьба за ханський трон, яка поглинула всіх прямих

нащадків Бату, а врешті й саму Золоту Орду.

У цей період відзначився енергійний темник Мамай, який домігся титулу беглер-бея і став зятем хана Бердибека (1357–1359), одружившись з його дочкою [199]. Невдовзі Мамай висунув хана Абдуллаха (1361–1369), одного з нащадків Узбека [200], сина Хизр-Бека [201], маріонетку, іменем якої він правив сам. Захопившись боротьбою за ординську столицю, Мамай основну увагу зосередив на російських князівствах, хоча його базою були Крим та Північне Причорномор'я. Цим скористався великий князь литовський Ольгерд Гедимінович. У 1362 р. він виступив у південні степи. До нього приєдналися дружини північноподільських князів Костянтина, Олександра і Юрія Корятовичів. Абдуллах з Мамаєм перебували в черговий раз на Волзі, тому литовсько-українському війську протистояли місцеві еміри: Хаджибей, правитель подільського улусу, та Кутлу-Бука, син Тутлук-Тімура, правитель кримського улусу. З ординцями був їхній васал, князь Малого Поділля Дмитро [202]. Походження Дмитра (Деметрія) є дискусійним. Деякі дослідники вважають його ханом Ямболуцької орди [203] або вихрещеним ординським еміром у ранзі темника [204].

Битва на Синіх Водах (р. Синюха, притока Південного Бугу) восени 1362 р. закінчилася розгромом ординського війська [205]. Навряд чи мав підстави бути задоволеним її результатами Мамай, як вважав Л. Гумільов [206], навіть якщо Хаджибей та Кутлу-Буга і були його противниками. Ольгерд рушив далі і дійшов до Сіверського Дінця та Сосни. Наслідки для Орди були фатальними [207]. Корятовичі опанували Мале

Поділля і хоча ще, як свідчить грамота князя Олександра за 1375 р., періодично платили данину-вихід, але вже не дуже зважали на Орду. Молдавське князівство, яке виникло у 1359 р., почало розширювати свої межі до гирла Дунаю. Ольгердовичі змінили ординських васалів на престолах Києва, Новгород-Сіверського і Трубчевська. Фактично українські землі на Правобережжі позбулися ординської опіки, вона залишалася суто номінальною ще на Лівобережжі десь до 1380 р.

Увесь цей час функціонували торговельні ординські міста в басейні Нижнього Дніпра та межиріччі Дніпра і Дунаю. Після походів Ольгерда просулася на південь контактна зона з переважно слов'янським населенням, котрим управляли баскаки й отамани [208]. Можливо, що перші, як і представники князівської адміністрації, з'явилися у цих землях тільки час від часу. Населення, змушене жити у безпосередньому сусідстві з ординськими кочовищами, контактувати з ними, пристосовувалося до цих умов, переймаючи в ординців їх досвід життя в степу, елементи військової організації, озброєння і тактики, утворювало і власну еклектичну систему суспільної організації, також, можливо, частково запозичену в ординців, які жили на межі степу, – з виборними отаманами.

Щодо географічних меж Поділля у XIV ст. точаться дискусії. Найпереконливішою є думка Ф. Шабульда, який прийняв версію Р. Батури з уточненнями Ф. Параски, за якою Поділля обіймало простір між Дністром та Дніпром з його притокою Россю аж до Чорного моря. Південно-західні межі сягали Бирладського плато на правому березі Пруту. Західна частина цієї області (Мале

Поділля) – від околиць пізнішого Кам'янця, Смотрича, Червонограда, Скали, Бакоти і, можливо, – до Південного Бугу [209]. Оскільки фортеці Брацлав і Сокоlecь (нині село Немирівського району Вінницької області) здобув Вітовт Кейстутович під час походу проти подільського князя Федора Корятовича у 1393 р. [210], можна також гадати, що початково північно-східна частина Поділля охоплювала землі пізнішого Брацлавського воєводства. Тобто фактично Поділля обіймало Середнє Подністрів'я (Бакотську волость), Нижнє Подністрів'я (Бирладську волость) та Болохівську землю, поступово опановані ординцями наприкінці XIII – на початку XIV ст. і частково відвойовані Корятовичами після перемоги Ольгерда на Синіх Водах. Можна також погодитися і з версією Г. Ловмянського, що до складу північно-західної частини Поділля входили Теробовлянська волость із замками Теробовля та Стінка [211].

Подільський улус Золотої Орди сформувався у процесі боротьби Тохти з нащадками Ногая, що була особливо впертою у 1301–1302 рр., коли загинули перший улусбек Сарай-Бука, рідний брат Тохти, та Турі, син Ногая [212]. Кара-Кішек, онук Ногая, загинув близько 1305 р. Сарай-Бука не мав нащадків, його молодших братів стратив Тохта за підтримку Телебуги. Подільський улус перейшов до емірів, одним з яких був Хаджибей, учасник битви на Синіх Водах. Про це писали у XVI ст., спотворюючи ім'я (Качібей, Катібей), М. Стрийковський [213], С. Сарницький [214] і автор «Хроніки Литовської та Жемайтської» [215]. Спроби піддати сумніву ці дані є малопереконливі [216].

Ольгерт послав свого молодшого брата новгородського князя Коріата-Михайла Гедиміновича разом зі свислоцьким князем Семеном у 1349 р. до хана Джанібека просити допомоги у боротьбі проти московського князя Семена Гордого. Московські князі були вірними ординськими васалами, крім того, вони пильно стежили за всім, що відбувається при ханському дворі. Боярин Федір Глібович з багатими дарами від князя Семена Івановича привіз скаргу на великого литовського князя. Посольство Ольгерда Гедиміновича було заарештовано, а ханський посол Татуй відвіз його у Москву. Литва мусила шукати миру з московським князем, який повернув послів у 1350 р.

Сини Коріата подалися на Волинь, де отримали уділи від його старшого брата Любарта-Дмитра, який потребував допомоги в боротьбі проти Польщі та Угорщини за галицьку спадщину. Юрій Корятович брав участь у польсько-волинській війні 1352 р., що засвідчено його підписом на угоді з королем Казимиром III та мазовецькими князями. На той час він володів уділом, наданим Любартом-Дмитром, найпевніше, у волинській частині Поділля.

Польський король розцінював Костянтина Корятовича, подільського князя, за свідченням Суздальського і Слуцького літописів, як можливого спадкоємця-зятя, але той відмовився від пропозиції одружитися з дочкою Казимира, не бажаючи змінювати православний обряд на **217** католицький [217]. Ще О. Бальзер звернув увагу на те, що мова могла йти тільки про Кунегунду, видану у 1345 р. за бранденбурзького курфюрста Людовіка, бо старша дочка короля Єлизавета була видана за поморського **218** князя Богуслава V у 1343 р. [218].

Очевидно, що йдучи на такі переговори зі старшим з Корятовичів, Казимир III сподівався легко приєднати південно-східну частину Галицької землі. Самі переговори відбувалися, напевно, у 1344 р. [219]. **219**

Схоже, що в умовах боротьби проти Польщі Любарта-Дмитро у 1341–1342 рр. прийняв Корятовичів з литовськими дружинами і надав їм уділи на Північному Поділлі та Східній Волині. Костянтин отримав пізнішу Брацлавщину, Юрій – північно-східну частину Волині з центром у Любарі або Кременці, Олександр – Тереховлянське князівство [220], **220** молодший, Дмитро, – уділ у районі р. Бобрки, де пізніше виникло місто Бібка, через що мав назву Боброк-Волинський.

У 1349 р., після польського наступу, Тереховлянське князівство опинилося у сфері польського впливу. Олександр Корятович став польським васалом. Папа Климент IV булою від 14 березня 1351 р. сповіщав польський клір про опанування королем Казимиром земель невірних русинів і можливість створення там семи єпископств. У цій самій буллі повідомлялося про об'єднання русинів з литовцями і часті вторгнення ординців, для захисту від яких було ухвалено збирати десятину з усіх церковних маєтностей протягом чотирьох років [221]. Про похід ординців на «підпорядковане Польському королівству Поділля» у 1352 р. повідомляє Длугош [222]. Щоб залучити **221** населення до оборони краю, ці провінції отримали певні привілеї. Про це свідчить згадка в грамоті від 12 червня 1395 р. Спиткові з Мельштина на володіння Поділлям, де зазначено, що округи Тереховля та Стінка залишаються з правами, якими вони користувалися за часів Казимира III та **222**

Владислава Опольського, на що звер-
223 нув увагу Ф. Шабульдо [223].

У 1362 р. Корятовичі приєднали-
ся до війська Ольгерда Гедиміновича
і взяли участь у битві на Синіх Водах.
Наслідком цієї битви стало утворен-
ня потужного Подільського князів-
ства з центром у Смотричі. Кам'янець-
Подільський, як свідчать джерела,
почали будувати тільки після 1362 р.
224 [224]. Археологічні знахідки слідів
поселень VIII–IX ст. не дають жодних
підстав для розмов про безперерв-
ний розвиток міста з цього періоду.
Через брак джерел історію Поділь-
ського князівства реставровано тіль-
ки фрагментарно. Першим, вочевидь,
правив Костянтин Корятович, діяль-
ність якого обірвалася до 1374 р.
Дані про те, що цей князь у 1385 р. був
у Кракові, де 17 квітня надав приві-
лей місцевим купцям про вільну тор-
225 гівлю з Поділлям [225], схоже, на-
226 лежать до 1365 р. [226], через що у
цій грамоті не згадано Кам'янець-
Подільський, який на кінець XIV ст.
вже став великим торговельним цен-
тром. Крім того, грамота Олександра
Корятовича краківським купцям від
1375 р. фактично повторювала гра-
227 моту 1365 р. [227] Костянтин Коря-
тович намагався використати вигідне
розташування Подільського князів-
ства для розвитку міжнародної тор-
гівлі, а також шукав союзників на
Заході. Через це він з братом Борисом
(який, певне, був католиком) звертав-
ся до Папи Урбана VI (1378–1389) з
проханням про утворення латинсько-
го єпископства у Кам'янці-Подільсь-
228 кому [228]. З невідомих причин до
1374 р. Костянтина Корятовича було
усунено і замінено на Юрія Коря-
товича. Грамота Немирі на Бакоту,
надана князями Костянтином та Фе-
дором Корятовичами у 1388 р., озна-
чає, що на той час він був живим і

залишався подільським князем. Але це
не обов'язково свідчення того, що він
правив після молодших братів Юрія
та Олександра [229]. Він міг просто 229
повернути собі престол. У Білгороді-
Дністровському у 1386 р. був воєвода
Костянтин. П. Параска вважав, що
це Корятович [230]. Після 1386 р. 230
відбулися і значні зміни у середовищі
подільської еліти. Подільського ста-
росту Гринка, смотрицьких воєвод
Олеська і Рогозку та кам'янецького
воєводу Остафія змінили Немира
Бакотський, Михайло Прочович і
Павло Слупич, які пізніше посіда-
ли перші місця в оточенні Федора
Корятовича. Можливо, Костянтин
Корятович згадується і в польських
джерелах під 1383 і 1386 рр. [231]. 231
Не виключено, що після 1386 р.
Костянтин Корятович повернувся
на Поділля і спочатку правив з бра-
том Борисом, а потім, прогнавши
його, закликав Федора, до якого й
перейшло Поділля близько 1390 р.
вже по смерті Костянтина.

Юрій Корятович як подільсь-
кий князь засвідчений грамотою
1374 р., наданою ним разом з бра-
том Олександром місту Кам'янцю-
Подільському на магдебурзьке право
[232]. Головною проблемою зали- 232
шалася оборона південних кордонів
та взаємини з ординцями. У 1374 р.
«того же лета в сенине ходила Литва
на татарове на Темеря и бышетъ межи
их бой» [233]. Молдавське князів- 233
ство, яке виникло у 1359 р. на зем-
лях, контрольованих Ордою, мало
складні відносини зі степом. Ці землі
колись належали Галицькому князів-
ству, тому частина місцевої еліти вба-
чала природного союзника в особі
правителя Подільського князівства.
Юрій Корятович був проголошений
цими боярами молдавським господа-
рем, але невдовзі його отруїли [234]. 234

235 Очевидно, це сталося у 1374 р. [235] Схоже, що у боротьбі за молдавський престол переміг Богдан, якого підтримував подільський улусбек Тимур (Темеря).

Олександр Корятович у грамоті смотрицькому монастиреві від 17 березня 1375 р. титулувався як «князь і господар Подільської землі». З цього документа також випливає, що населення князівства періодично було змушене платити ординцям данину-вихід [236].

236 Подільський князь зазнавав тиску від двох серйозних супротивників, які претендували на його землі: Орди та Польщі. Можливо, через попередні дії і претензії на Володимирське князівство, яке він тримав свого часу як васал польського короля, Олександр Корятович не міг розраховувати і на допомогу Любарта-Дмитра Гедиміновича. Тож він разом із братом Борисом у 1377 р. присягнув угорському королеві Людовіку Анжуйському [237].

237 Останній на той час титулувався ще й «королем Галіції та Володимирії». Олександр Корятович орієнтувався на захід; можливо, для нього це був єдиний вихід. Папа Григорій XI спеціальною буллою від 20 січня 1378 р. визнав заслуги захисника єдності з римською церквою володаря Кам'янця на Русі князя

238 Олександра [238].

Олександр Корятович загинув у боротьбі з ординцями не пізніше 1386 р. По його смерті князівство знову повернув собі Костянтин. Після нього правив Федір Корятович, одружений з дочкою бана Боснії Стефана Контроманіса, сестра якої була другою дружиною угорського короля, а пізніше імператора Священної Римської імперії Сигізмунда Люксембурга. Це зумовило і позицію подільського князя, яку він зайняв після Кревської унії.

Польсько-литовській експансії він протиставив союз із київським князем Володимиром Ольгердовичем, сіверським князем Корибутом-Дмитром Ольгердовичем і вітебським князем Свидригайлом Ольгердовичем, а також молдавським господарем. Через неузгодженість дій учасників коаліції під час війни 1392–1393 рр. поодиночі розгромив Вітовт Кейстувович, якому допомогли поляки [239]. Федір Корятович залишив 239 воеводу Нестиса обороняти подільські фортеці і виїхав до Угорщини, де сподівався отримати допомогу. Вітовт здобув Брацлав і Соколець. Жителі Кам'янця пропустили у місто литовську залого. Воевода Нестис здав Смотрич, Скалу і Черлений городок [240]. На Закарпатті Федір 240 Корятович отримав комітат Берег, розпочав розбудову Мукачєвого, в якому зробив свою резиденцію, але не полишав спроб повернути собі Поділля. У 1402 р. з допомогою бузького князя Василя Корятовича він спробував відновити своє панування, але зазнав поразки. Навіть змушений до присяги королю Ягайлові у Щекарові 9 липня 1403 р., незабаром знову повернувся на Закарпаття і далі титулувався «dux Podoliae et comes comitatus de Beregh». Помер Федір Корятович у 1414 р. [241]. 241

Спитко з Мельштина започаткував залучення шляхти, переважно малопольської, для оборони кордонів, і надання їй земель, що продовжили його наступники [242]. Сам 242 Спитко загинув у битві на р. Ворсклі у 1399 р., його володіння викупив король Владислав Ягайло у 1400 р. і передав своєму молодшому братові Свидригайлові Ольгердовичу, який володів Поділлям до 1404 р. Литва постійно допоминалася за Поділля, і в 1411 р. король мусив погодитися повернути край, але його старости управ

ляли тут майже до 1413 р. Польська шляхта і далі, відчуваючи підтримку, зірвала у 1414 та 1418 рр. присягу на вірність Вітовту Кейстутовичу. Лідери подільської шляхти Грицько Кирдеєвич, Михайло і Теодор Бучацькі раніше за намісника Довгирда довідалися про смерть Вітовта і захопили головні подільські замки Кам'янець, Смотрич, Скалу і Червоноград. Протягом 1431–1434 рр. Свидригайло Ольгердович через князів Федора Острозького та Федора Несвіцького безуспішно намагався повернути собі Поділля, але Польщі вдалося утримати його значну частину, яку було перетво-
243 рено на воеводство [243].

Протягом усього цього періоду населення Подільського князівства постійно боролось з ординцями, одночасно не припиняючи торгівлі з ординськими містами. Напевно, не випадково саме на землях колишнього Подільського князівства сформувалася база ранніх козацьких вождів першої половини XVI ст. Предислава Лянцкоронського та Бернарда Претвича, яких козацька традиція називала гетьманами, а П. Куліш, Д. Яворницький та деякі інші дослідники – фундаторами козацтва. Саме Подільське князівство, яке виникло на безпосередньо підконтрольних ординцям землях і розвивалося в умовах звільнення степу від ординського верховенства, стало тереном, на якому викристалізувалась верства осілого населення, здатна виживати в умовах постійної небезпеки з боку степу.

Зазнаючи невдач у боротьбі за ханський престол, втративши останню маріонетку Тулунбека, гарячково шукаючи виходу, Мамай вирішив помститись московським князям і їхнім васалам, які допомагали його противникам. У цій ситуації він цілком міг видати великому князеві литовсько-

му ярлик на землі, які колись контролювалися Золотою Ордою [244],
244 і в такий спосіб купити дружній нейтралітет Литви. Може, з тієї причини до війська московського князя не приєднався київський князь Володимир Ольгердович.

Загалом Куликовська битва, попри величезну кількість досліджень [245],
245 правильної оцінки не дістала. Одні українські історики вважали її мало не епохальною у нашій історії, інші взагалі не надавали їй жодного значення. Обидва погляди хибні. Куликовська битва мала значно більше значення для українських земель, ніж для російських. Лівобережні українські землі внаслідок цієї битви повністю звільнилися від ординського протекторату, тоді як уже у 1382 р. Тохтамиш відновив ординське панування над російськими князівствами. Крім того, участь окремих українських князів і їхніх дружин у самій битві була далеко не периферійною.

Напевно, слід довіряти підрахункам А. Кірпічникова, який вважав, що військо Дмитрія Донського мало 40–45 тис., а військо Мамай – до 50 тис. (тобто п'ять туменів) [246]. Це була
246 найбільша з усіх відомих битв XIV ст. У лавах ординського війська були й італійські спеціалісти з чорноморських колоній, напевно, пушкарі. У російському війську були також українські та білоруські князі-емігранти: Дмитро Корятівич Боброк-Волинський, Бутав-Дмитро Ольгердович та Андрій Ольгердович. Саме вони й стали героями цієї битви, особливо Дмитро Боброк-Волинський, зять московського князя, який фактично командував засадним полком і не дозволив запальному серпуховському князеві Володимиру Андрійовичу, що був першим воеводою цього полку, передчасно вступити у битву. Саме удар засадного

полку і вирішив долю битви. На думку М. Тихомирова, з Дмитром Корятовичем виїхали з Волині і його васали, які також взяли участь у цій
247 битві [247]. Такий самий висновок стосовно сіверських та полоцьких
248 дружин зробив С. Заремба [248]. Посилила московську армію і брянська
249 «кована рать» [249]. Крім того, у битві взяли участь дружини удільних чернігівських князів, безпосередньо зацікавлених у розгромі ординського війська: новосельського, елецького, мешерського, оболенських та таруських. Загалом ці дружини становили мало не третину війська московського князя, причому їх бронювання було більш сучасним. Більшість цих князів не була васалами московського князя, але інтереси в антиординській боротьбі вимагали їхньої участі у цій війні. Сам московський князь не вірив в успіх і був змушений виступити під тиском церкви, особливо Сергія Радонезького, який послав у княже військо двох ченців-богатирів – Пересвета й Ослябю. Не випадково пізніше, після приходу Тохтамиша, він усю злобу вилив на митрополита Кипріяна. У самій битві Дмитро Іванович усунувся від керівництва і став у лави Головного полку, поступившись своїм місцем під великокняжим стягом і панциром бояринові М. Бренку. Цей неприпустимий у княжій практиці ганебний факт більшість істориків не коментує. Княжі обладунки і стяг, що їх добре бачили і свої, і чужі, завжди були об'єктом підвищеної небезпеки, тому шеренговий рицар мав значно більше надій уціліти, що, зрештою, і сталося. Крім того, щоб керувати битвою, полководець мусить за нею спостерігати, вносячи корективи, як це робили на полі бою Дмитро Боброк-Волинський та Мамай. Князь

Дмитро Донський був просто учасником битви, примушений до неї під загрозою церковного прокляття [250]. 250

Куликовська битва продемонструвала як значне ослаблення Золотої Орди, так і великі можливості об'єднаного війська різних князів. Лівобережні чернігівські та київські князі після неї позбулися ординського впливу. Розпочався своєрідний наступ на степ, куди рушили найсміливіші.

Один із найвидатніших ханів Золотої Орди Тохтамиш (1376–1377, 1379–1395), здобувши престол за допомогою Тимура і відновивши могутність ординської держави, не міг залишатися підручним самаркандського узурпатора і розпочав проти нього війну. Тимур завдав Орді смертельного удару, зруйнувавши її базу на Волзі та Північному Кавказі. Золотоординський трон знову посіли маріонетки, яких саджав новий узурпатор беглер-бей Єдигей. Тохтамиш не змирився з поразкою. Укріпившись у Криму, він забезпечив собі допомогу великого князя литовського Вітовта Кейстутовича. Останній поспішав скористатися з ослаблення Орди. Посадивши на її престол свого ставленика, він сподівався закріпити за собою звільнені від ординського протекторату князівства і значно більше впливати на московську політику, все ще залежну від Орди. У 1399 р. Вітовт Кейстутович зібрав дружини українських, білоруських і литовських князів, об'єднався з дружинами своїх васалів – господаря Молдавії та господаря з Поділля Спитка з Мельштина; з півдня підійшов Тохтамиш зі своїми загонами. У складі об'єднаного війська був також загін тевтонських рицарів. У поході взяло участь понад 50 князів. Чисельність війська можна оцінити в 30–40 тис. латників, не враховуючи ординців Тохтамиша. Військо Вітовта

мало артилерію. Хан Тимур-Кутлук міг мати 25–30 тисяч. На марші був Єдигей, з яким було 10–15 тис. уральської орди, озброєння якої, особливо захисне, поступалося війську Вітовта. У Тимур-Кутлука також була артилерія.

Війська зустрілися на річці Ворскла. Вітовт не скористався з чудової нагоди розбити противника по частинах. Вступивши у переговори, він дав можливість Тимур-Кутлуку дочекатися підходу Єдигея. На переговорах великий князь вимагав не тільки васальної присяги, а й права ставити литовські клейма на ординських монетах, як колись підлегли князі ставили ординські клейма на своїх монетах. Схоже, що підхід Єдигея зовсім не насторожив великого князя. Останній, упевнившись у розслабленості противника, сам спровокував початок битви. Він зухвало запропонував Вітовтові стати його васалом. Великий князь кинув корогви в наступ.

Битва відбулася 12 серпня 1399 р. У «перевернутому» вигляді вона нагадувала битву на Куликовському полі. Обидві сторони без особливого ефекту застосували польову артилерію та кінних лучників. Військо Вітовта наважно атакувало Єдигея і вже передчувало перемогу. Тим часом хан Тимур-Кутлук здійснив глибокий обхідний маневр і вдарив у тил. Першим залишив поле битви Тохтамиш, оголивши фланг, після чого почався загальний хаос. Під час бою загинули полоцький князь Вінгольт-Андрій Ольгердович, брянський князь Бугав-Дмитро Ольгердович з сином Іваном Кіндириком, Лев-Гліб та Семен Корятовичі (і, можливо, їхній брат Борис), київський удільний князь Іван Борисович, холмсько-острозькі князі Михайло та Дмитро Даниловичі, підберезькі князі Михайло та Олександр Дмитровичі, стародубський князь

Федір Патрикійович, Іван Юрійович Белзький, подільський воевода Спитко з Мельштина та інші достойники. Сам Вітовт з невеликим числом воїнів ледве врятувався [251].

251

Попри нищівну поразку литовсько-українського війська, битва на р. Ворскла зовсім не позначилася на долі лівобережних князівств. Через рік Тимур-Кутлук помер, і знову почалася боротьба за престол. Панування Орди над землями, що входили в орбіту Великого князівства Литовського, так і не було відновлено. Більше того, наступ на південний степ на короткий час набув величезних темпів. Маріонетки Єдигея обмежували свій вплив російськими князівствами, у Причорномор'ї залишилися сини Тохтамиша. Допмагаючи старшому з них, Джелал-ед-Діну, стати ханом Золотої Орди (1407, 1412–1413), Вітовт Кей-стувович здійснив ряд походів на південь. Правобережні степи до гирла Дніпра було приєднано до Великого князівства Литовського. Нове життя здобули порти Хаджибей, Кілія та Білгород. У 1415 р. через Хаджибей до Візантії вивозили зерно [252], напевно, сплавляючи його по Дністру. Біля гирла Дніпра Вітовт спорудив фортецю Дашків, пізніший Очаків, та укріпив ординську факторію Каравул (Маяк) біля гирла Дністра. Однак більшість ординських міст у цьому регіоні занепада і перетворилася на руїни.

252

Джелал-ед-Дін, виконуючи умови союзу проти Тевтонського ордену, укладеного з Вітовтом у 1409 р. [253], привів під Грюнвальд, за деякими даними, майже 30 тис. війська. У 1410 р. литовські війська допомогли йому захопити Крим. Союз з ординцями призвів до того, що значна частина нукерів, емірів і навіть Чингізидів почала переходити на литовську службу, отримуючи земельні наділи

253

або інші доходи, серед них і нащадки
254 Мамає, від яких виводили свій рід кня-
зів ординського походження опини-
255 лося серед литовської шляхти [255].
Помер у Литві і хан Гіяс-ад-Дін, бать-
ко засновника Кримського ханства
256 Хаджі-Гірея [256]. У 1430 р. на литовсь-
кій службі перебувало майже 40 тис.
воїнів-татар. На короткий час у пів-
денних степах зникла небезпека.

У 1431 р. за великого князя Сви-
дригайла Ольгердовича, до поділь-
ських замків поряд з Черкасами, Зве-
нигородом, Сокольцем та Червоно-
градом належали Качибей (Хаджи-
бей), Маяк, Караул та Дошау (Даш-
257 ків) [257]. Боротьба за ханський
престол між Улуг-Мухаммедом, Кичі-
Мухаммедом і Саїд-Ахмедом зачіпа-
ла тільки Лівобережжя, Приазов'я
та Крим. Свидригайло Ольгердович
у 1432–1434 рр. був у тісному союзі з
Улуг-Мухаммедом, який брав участь
у його походах проти поляків. Але в
1434 р. він перейшов на бік Зигмунта
Кейстутовича, який пообіцяв затрима-
ти вигнаного з Криму Хаджі-Гірея. Тоді
Свидригайло підтримав Сеїд-Ахмеда
(1434–1437), якому вдалося відокремити
258 Велику Орду – найбільший осколок
Золотої Орди [258]. Розбитий і прогна-
ний Кичі-Мухаммедом, у 1437 р. Сеїд-
Ахмед відкочував на Поділля, звідки з
1438 р. нападав на українські землі –
Львів (1442), Олесько, Белз, доходючи
аж до Гродна (1444), Кам'янця (1447)
259 [259]. У 1449 р. з його допомогою
претендент на литовський престол
Михайло Зигмунтович захопив Київ
260 [260]. Аж у 1452 р. орду Сеїд-Ахмеда
розгромив і відкинув у Нижнє Подоння
261 Хаджі-Гірей [261]. Звідти Сеїд-Ахмед
пробував напасти на Москву, але в
1455 р. зазнав поразки під Коломною.
Прибувши у Литву з дітьми, був ув'яз-
нений у Ковенській фортеці, де й помер
у 1459 р.

Ця боротьба, а також грома-
дянська війна в українських та біло-
руських землях, у якій Свидригайло
Ольгердович виступав проти узур-
патора Зигмунта Кейстутовича, при-
звели до того, що причорноморсь-
кі степи знову стали ординськими.
А передача у 1442 р. Т. Бучацькому
чорноморських замків Чорний город,
Качибей (Хаджибей) і Караул на
Дністрі із зобов'язанням відновити
їх укріплення, як вважав М. Гру-
шевський, була вже відгомонам ми-
нулого [262].

У 1428 р., напевно, за підтрим-
ки Вітовта, який активно втручався
в ординські справи, до боротьби за
ханський престол приєднався Хаджі-
Гірей. Тут повідомлення Михалона
Литвина щодо цього могло би бути
близьким до правди. Хаджі-Гірею вда-
лося захопити тільки частину Кри-
му зі столицею у Солхаті (Старий
Крим). У 1433 р. як союзник мангуп-
ського князя Олексія він взяв участь
у боротьбі з генуезцями за Чем-
бало (Балаклаву). У цій війні він з
5 тис. ординців розгромив 6-тисяч-
не військо генуезців на чолі з
Карлом Ломеліно [263]. За мирною 263
угодою, яку було укладено 13 липня
1434 р., Хаджі-Гірей отримав за кож-
ного взятого у полон жителя Кафи
вкуп – по 2 тис. аспрів; Кафа роз-
зброїла дві галери й одне судно та
відправила флот у митрополію. Але
того ж року, програвши бороть-
бу з Улуг-Мухаммедом, Хаджі-Гірей
емігрував до Литви. Йдучи назустріч
Улуг-Мухаммеду, який був союз-
ником Свидригайла Ольгердовича,
суперник останнього Зигмунт Кей-
стутович, що спочатку прийняв Ха-
джі-Гірея і обіцяв йому підтримку,
погодився його затримати, щоб той
не вертався до Криму. Вже по смерті
Зигмунта Кейстутовича у 1443 р., за
допомоги Ширинів та Литви в особі

нового великого князя Казимира Ягеллончика, Хаджі-Гірей утвердився в Криму й почав карбувати монети у Кирк-Ері. У 1452 р. Хаджі-Гірей розгромив Саїд-Ахмеда, весь Крим залишався під його управлінням. Генуезькі консули у Солдайї, Чембало, Тані й Тамані визнали його зверхність. У центрі генуезьких володінь – Кафі – сидів тудун хана. У 1454 р. Хаджі-Гірей уклав у Керчі угоду з турками. Вважаючи себе основним спадкоємцем Золотої Орди, він продовжував боротьбу проти інших ханів. У 1465 р. Хаджі-Гірей розгромив Махмуда на Волзі, що тільки допомогло Ахмаду стати ханом Великої Орди. Ліквідував Велику Орду, перетворивши Кримське ханство на головного спадкоємця Золотої Орди, син Хаджі-Гірея – Менглі-Гірей у 1502 р. [264].

Хаджі-Гірей був союзником Литви і не зачіпав степових кордонів, але організована ним держава – Кримське ханство – дуже скоро стала тим чинником, який стимулював виникнення і розвиток українського козацтва.

Українські удільні князі протягом XIV–XV ст. намагалися організувати оборону своїх південних кордонів, а у міру просування на південь – пробували також зафіксувати нові. Найвідомішу таку фіксацію південних кордонів, чи розмежування земель Київського князівства з ординцями провів за князя Семена Олельковича (1454–1471) черкаський намісник Свирид: «від Мурахви річки, котра впала в Дністер, і на низ Дністром – по половині Дністра, повз Тягині (Бендери. – *Авт.*), аж де Дністер упав в море, а звідти від гирла Дністра лиманом пішла границя повз Очаків аж до гирла Дніпра, а від гирла Дніпра до Тавані – а з тої сторони Тавані з Перекопською землею границя нашої волості по

Овечу воду і вверх Овечої води, а від верхів Овечої води вверх Самари і вверх Орелі аж до Дінця і від Дінця по Тиху Сосну» [265]. Для оборони степових кордонів завжди бракувало засобів та людей. Князі намагалися організувати регулярну кордонну систему, яка б спиралася на опорні пункти – замки, споруджені на основних шляхах і переправах. На їх будівництво витрачалися величезні кошти. Наприклад, на відновленні київського замку працювало майже 20 тис. чоловік. Будували замки і великі бояри та шляхта. Але ці дерев'яні споруди, зведені за традиціями оборонного мистецтва часів Київської Русі, з нечисленними залогами, були слабким заслоном для добре організованих походів великого ординського війська [266]. Княжі та боярські дружини, озброєні за західними зразками у важкі панцерні обладунки, не встигали за легкою ординською кіннотою. Міські ополчення, переважно піші, також були не придатні для походів у степ. У кращому разі вони могли оборонятися за міськими укріпленнями, тим більше, що з другої половини XIV ст. ординці вже не використовували облогової техніки та металюї артилерії.

Прикордонні старости намагалися залучити до військової служби все придатне населення. Окрім путних та панцерних бояр, що мали повинність виходити в поле зі своїм озброєнням та зброєносцями, панцерних та замкових слуг, які за несення служби звільнялися від різних податей та повинностей, були ще й ординські та поленицькі слуги, обов'язком яких було спостерігати за ординцями у «полі». Всі ці категорії військового населення, рухаючись на південь в авангарді колоністів, поповнювалися різноманітним зайшлим людом,

у тому числі й тими, хто втікав від повинностей, що постійно зростали, з Руського воеводства та Північної Волині. За браком людей прикордонні старости не цікавилися походженням прибулої людності.

Окрему категорію становили так звані «уходники»: професійні мисливці за бобрами («бобрівники»), степовим звіром – оленями та козами, рибалки, бортники, добувачі солі та селітри. Ці люди на літо йшли ватагами на свої промисли, а восени вертались у прикордонні містечка та замки, реалізуючи свою здобич [267]. Сюди слід додати й професійних охоронців купецьких валок, які продовжували курсувати між прикордонними містами та ординськими центрами. До 1475 р. не припинялася торгівля з генуезькими колоніями, в першу чергу Монкастро (Білгородом), Кафою, Солдайєю (Судаком) та Каламітою. Тривали зв'язки з князівством Феодоро (Мангуп та Чембало) й ординськими центрами, головними з яких після падіння ординських міст у пониззі Дніпра та Дністра стали Солхат (Старий Крим) і Очаків.

Масові ополчення городян і смердів перестали існувати вже в середині XIII ст. Зростання сили вдосконаленого кольчужного захисту («байдани», від чого, ймовірно, походить і прізвисько князя Дмитра Вишневецького-Байди), поява комбінованої броні (лускоподібні і пластинчаті панцери: бехтерці, колонтарі, татарлики) та багаторядного захисту (лентнери, одягнені на кольчуги, нагрудники-зерцала, поножі, наручі й наплічники, а з XV ст. – бригантини і корацини), нових конструкцій шоломів, окремого захисту для коней (від шкіряних кояр до броні), вдосконалення арбалетів (куш) і зростання ролі вогнепальної зброї (у 1382 р. гармати

були вже на озброєнні в українських князівствах [268], гармати-«тюфяки» 268 мали на той час і ординці [269]), 269 особливо ручної (від бронзових трубок – «ручниць» з 1378 р. до гнотових аркебуз, ефективних тільки при залповому вогні з його підготовкою в майже 32 синхронних прийомі) призвели до професіоналізації військового ремесла, для опанування якого потрібні були роки щоденних тренувань. Ординці були професіоналами, їхнє озброєння максимально відповідало швидким маршам і діям у степу, а скорострільність і купчастість стрільби просто вражали. Щоб дозволити собі гуляти по степах, займатися промислами або просто жити в контактній зоні в районі пограничних замків, слід було переймати їх тактику, способи боротьби та виживання в степу. При цьому, щоб мати якісь шанси, необхідно було відмовлятися від європейського важкого захисного озброєння і при цьому ще й зберегти надію на виживання. А це було можливим тільки у разі, якщо противники ординців не поступалися їм у професійному рівні володіння зброєю або мали кращі й ефективніші зразки цього озброєння.

Тому різні категорії військової верстви прикордонного населення, а також уходники, севрюки та інші, щоб вижити, мусили консолідуватись у вільне військове населення з високим рівнем професіоналізму та власною організацією, запозиченою почасти у самих супротивників, які мали на своїх кордонах такі самі вільні, майже не контрольовані збройні ватаги, очолені отаманами, які хіба що віддавали частину здобичі до державної скарбниці в обмін на припаси та продовольство. Прикордонна військова людність в українських землях також не отримувала ніякої плати, уряд лише

декларував частині з них звільнення від податків, тож жила вона від реалізації зібраних продуктів степу (риби, м'яса, меду, воску, солі, селітри, диких коней, хутра та шкіри) і добутих військових трофеїв. Не тільки купці та міщани потребували цих продуктів, а й прикордонні урядовці – для нагромадження запасів і утримання замків. Прикордонні урядовці мусили вдаватися і до військових послуг цієї категорії населення через брак власних сил. У 1489 р. київський воевода Юрій Пац організував похід у степ з військом з цих «охочекомонних» людей [270], а вже у 1492 р. великий князь литовський Олександр у листі до кримського хана Менглі-Гірея назвав їх «козаками». Саме під цією назвою вони залишилися в історії.

У половецькому словнику початку XIV ст. «козак» означає «передова сторожа», «варта», «караул». Пізніше

цей термін почав охоплювати вільну військову людність, яка гуртувалася переважно на кордонах. У такому значенні його вжито у синаксарі Солдайї під 1308 р. та статуті Кафи з 1449 р.; у Никонівському зведенні під 1444 р. згадано рязанських козаків «з сулицями і з рогатинами і з шаблями» (Рязанське князівство, сусідне з Диким полем, перебувало і розвивалося в умовах, аналогічних умовам південних українських князівств [271].) 271

Поки існували удільні князівства в українських землях, оборона південних кордонів залишалася їхнім основним завданням. З кінця XV ст., з їх ліквідацією і виходом на арену потужного Кримського ханства, це питання оборони особливо загострилося, висунувши на перший план військові верстви прикордонного населення, які почали організовуватися в окремий стан – козацтво.

Перші згадки про українських козаків належать до початку 90-х рр. XV ст. – фігурують в офіційних документах тієї доби. Хоча це, скоріше, факт, який підтверджує явище, що вже існує. Адже ще в кінці 80-х рр. джерела зафіксовано, принаймні, дві події, які можна пов'язати з козаччиною. По-перше, у хроніці М. Бельського описано, як козаки вказували шлях і служили розвідниками польсько-литовсько-українському війську під час виправи останнього на татар 272 [272]. І, по-друге, приблизно у 1488 – на початку 1489 рр. в районі Таванського перевозу «пана Юревы люди Пацевича»* напали на московський

* Пан Юрій Пацевич, київський воевода у 1486–1489 рр. (див.: *Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.* – Одесса, 1912. – С. 349).

1.3.

Українське козацтво наприкінці XV – у першій половині XVI ст.

купецький караван, що повертався з Криму [273]. Щоправда, в другому випадку слово «козак» не згадано, але місце і сам характер подій відповідають пізнішим козацьким нападам. 273

У 1492 р. кияни і черкаси на Нижньому Дніпрі захопили татарське судно і пограбували підданих кримського хана. Великий литовський князь Олександр Ягеллончик звинуватив у цьому саме козаків [274]. Наступного року вже хан називає нападників на 274

московського посла Суботу козаками
275 з Черкас [275]. Загалом, обидва вище-
зазначені факти є лише, так би мови-
ти, вершиною айсберга козаччини,
яка стрімко наростала. У грудні 1499 р.
хан Менглі-Гірей I скаржився московсь-
кому правителю Івану III на підданих
Великого князівства Литовського, які
на човнах регулярно нападають на око-
лиці Очакова і «много лиха чинят», а
276 також безмитно беруть сіль [276].

Підтвердження цьому знаходимо
у великокнязівській грамоті київським
міщанам. У ній оподаткуванню козаків,
що вдаються до уходів, уже присвячено
277 окремі пункти [277], до того ж зазна-
чено, що міщани мають повідомляти
про тих купців і міщан, які зупинили
се у них на подвір'ї «згідно давнього
278 звичаю» [278]. А, отже, козаки є вже
постійним елементом, принаймні, на
Київщині. З початку XVI ст. маємо цілу
низку повідомлень про українське ко-
зацтво. В 1500 р. черкаські та київські
козаки влаштували засідку московсь-
279 кому послу, але невдало [279]. Взимку
1502–1503 рр. вони на човнах перекри-
ли дніпровські переправи і розбили
280 кримське посольство [280]. Ймовірно,
саме після цих подій київському ключ-
никові Семену Полозовичу король на-
казав зробити обшук серед козацтва.
Щоправда, як свідчать джерела, Семен
Полозович просто забрав до міста, згід-
но із законом, за яким «отумерлье ре-
чи ближнего не маєть, приходять на на-
местника Черкаского», речі померлого
козака, причому частину отриманого
роздав слугам «на однорадки», а вже
коштовне каміння і перлини віддав осо-
281 бисто королю [281]. Останні події цікаві
тим, що вперше дізнаємося про конк-
ретні імена козаків, а також їхню служ-
бу в почтах прикордонних урядників, у
цьому випадку самого київського воєво-
282 ди князя Дмитра Пугятича [282]. Влітку
1504 р. козаки знову на дніпровській

переправі напали на турецьких купців і
кримське посольство. Литовський пра-
витель наказав черкаському намісник-
ові спіймати нападників, для чого остан-
ній буцімто навіть по полях їх розшу-
кував і когось таки спіймав [283]. Але, 283
як свідчать події 1507 р., цей захід був
лише фарсом, оскільки козаки перебу-
вали в Черкасах і поводилися стосовно
хана досить нахабно. Зокрема, Менглі-
Гірей скаржився, що від нього втік слуга.
Коли ханський посол побачив утіка-
ча в Черкасах, то спробував заарешту-
вати його, але слугу захистили місцеві
козаки [284]. Весною і влітку 1510 р. 284
козаки часто з'являються в околицях ново-
збудованої кримської фортеці Іслам-
Кермен і, за словами хана, роблять великі
«шкоди». Найгучнішою акцією козацтва
стало захоплення табуна в 150 коней.
Причому, як зазначав кримський прави-
тель, табун перегнали до Черкас [285]. 285
Напевно, були й інші козацькі напади,
згадки про які через брак джерел не
дійшли до нас.

Наслідком козацької активності
став план Менглі-Гірея з перебудови
Очаківської фортеці, перегородження 286
Дніпра ланцюгами [286] і засипання
річки Ярими, що огинає острів Тавань,
лісом і камінням. Згідно з докумен-
том, козаки по цій малій річці непо-
мітно обходили татарські міста [287]. 287
Щоправда, невідомо, чи намагався хан
втїлити в життя цей оборонний про-
ект. Скоріше за все – ні, оскільки у май-
бутньому десятилітті козацька актив-
ність спадає, що пов'язано, очевид-
но, з повстанням Глинського і двома
литовсько-московськими війнами.

Уже в перші два десятиліття ко-
зацької діяльності, принаймні, відомої
на сьогодні, вимальовується основний
напрямок походів українських козаків –
нижня течія Дніпра й Південного Бугу.
Цей напрямок зумовлено було географіч-
ними, стратегічними і політичними
чинниками. Річки слугували зручним

шляхом для козаків, які, використавуючи човни, спускалися з середньої Наддніпрянщини до гирла Дніпра і тим самим маршрутом верталися назад. Стратегічно межиріччя Південного Бугу і Дніпра було дуже вигідною територією. Тут знаходилися основні водні переправи, через які проходили великі торгові шляхи з Криму до західних країн, а також старий «з варяг у греки» [288]. Тут були літні кочів'я кримців. Крім того, в районі Хаджибея видобували й експортували на північ сіль [289], а трохи північніше Тавані починалася зона уходів, які активно експлуатувало українське населення і козаки зокрема [290].

Політичний чинник полягав у тому, що Північне Причорномор'я у XV ст. належало Великому князівству Литовському і лише у 80-х рр. XV ст. його відібрав кримський ханат [291], правителі якого перетворили цей район на плацдарм для наступу на сусідні країни, передусім Велике князівство Литовське і Корону Польську. Отже, козацькі походи до цих територій підтримували владу кримців і відповідали державному курсу Вільно, яке офіційно не відмовлялося від Північного Причорномор'я.

Як уже було зазначено, у другій декаді XVI ст. козацька активність зменшується. Після поразки кримців під Вишнівцем 1512 р.* хани чотирі роки утримувалися від великих

походів на українські землі Великого князівства Литовського і Корони Польської, що, однак, не завадило білгородським татарам напасти на прикордоння в березні 1515 р. [292]. У цей час кримці в союзі з Литвою і за безпосередньої підтримки вояків з Київщини спустошували українські терени, що належали Московській державі [293]. Україна пожинала плоди бездержав'я і розпорошення своїх земель між різними країнами.

Влітку 1516 р. відбувся великий похід Перекопської орди на Волинь, Поділля і Галичину. Козаки брали участь в оборонних боях на Волині проти татарських військ. Щоправда, дані про це наведено хроністом другої половини XVI ст. Мацеєм Стрийковським, а отже, вони не є сучасними описуваної події. Тоді, за даними Стрийковського, одному з козацьких загонів, що належав князю Вишневецькому, вдалося перехопити і повністю знищити загін кочовиків чисельністю в 200 шабель [294]. Восени 1516 р. козаки, як писав польський хроніст, взяли участь у поході української шляхти на чолі з Предславом Лянцкоронським у Північне Причорномор'я [295]. Українські вояки пройшлися рейдом по околицях Білгорода й Очакова, де «чабановъ... побили и колько тисячъ овецъ взяли...» [296]. Спроба турків із числа залоги білгородської фортеці й місцевих татар перехопити Лянцкоронського зазнала невдачі – біля Овідієвого озера їх було розгромлено [297]. Навіть якщо й справді козаки брали участь у цій військовій операції, то їх чисельність була досить невеликою порівняно зі шляхтою. Недарма хан у своїй скарзі не згадує про них. І це при тому, що інший похід українських вояків у тій самій скарзі Мухаммед-Гірей приписує саме козакам. На початку літа 1519 р. українське козацтво,

* 5 квітня 1512 р. між Вишнівцем і Лопушеним відбулася битва між об'єднаним 6-тисячним військом Великого князівства Литовського і Королівства Польського, що складалося переважно з ополчення української шляхти, та 25-тисячним кримським військом. Перекопцям спочатку вдалося потіснити фланги союзників. Однак вихід одного з українських полків у тил кримців і захоплення їхнього коша вирішили долю битви. Перекопці втратили вбитими і полоненими до 24 тис. чоловік (див.: Іустинская летопись // Полное собрание русских летописей. – 1843. – Т. 2. – С. 366).

намагаючись зашкодити черговому нападу перекопців на Україну, атакувало їхні улуси біля Очакова, де «влуси и городи... погромили многих людей... побили кони и овцы стада, много лихоты вчинили...» [298]. З ханського ярлика за 1522 р. дізнаємося про один із перших відомих результатів козацької діяльності в пониззі Дніпра. Мухаммед-Гірей змушений був погодитися, аби козаки вільно сіль купували, сплачуючи лише половину мита [299]. Наступного року війська київського воеводства на чолі з Остафієм Дашковичем захопили і знищили в пониззі Дніпра уфортіфіковане кримське місто Іслам [300]. Як пізніше скаржилися урядовці Кримського ханату до литовських Панів-Ради, українські вояки «город Ослам зламали и сказили и дела (тобто гармати. – *Авт.*) побрали ино колько татар з домы и з жонами и з детми» своїми, що ховалися «подле Дніпра», захопили в полон. Крім того, українці на човнах вийшли в море, де «два корабли взяли и люди в них побили и на чотыри тысячи золотых скарбу побрали...» [301]. У документах, що висвітлюють цю воєнну акцію, не згадано козаків. З огляду на те, що похід на Іслам був продуктом мілітарної сили всієї Київщини, а козаки на той час становили, напевно, тільки меншу частину українського війська, мовчання джерел стає зрозумілим. Однак їхню безумовну участь підтверджує той факт, що вже наприкінці 1523 р. в урядових колах Литовсько-Руської держави виник план перекрити за допомогою українського козацтва дніпровські переправи у районі Тавані, щоб перешкодити 40-тисячному війську кримців і турок напасати на українські землі. Фактично у 1524 р. козацьке питання вперше

посідає своє місце в оборонній стратегії держави Литовської. Брак грошей у скарбниці держави уповільнив набір козаків. Внаслідок цього невеличка козацька флотилія не встигла перехопити нападників. Але це не збентежило її ватажків Семена Полозовича і Криштофа Кмітича, які вирішили дочекатися повернення ворога. І справді, коли татарсько-турецькі загони на зворотному шляху спробували переправитися через Дніпро, українські вояки, попри свою нечисельність, зненацька атакували їх. Сигізмунд I, не приховуючи задоволення, писав Панам-Ради, що козаки «*тыждень* через Днепр татар не пускали и на *каждый день* (курсив наш. – *Авт.*) с ними битву мевали и многих деи их били а иншии де сами тонули...» [302]. До слова, успіхи козаків стали каталізатором для нового спалаху міжусобної боротьби в Криму [303].

Під впливом козацьких перемог, особливо яскравих на тлі неефективних дій польського коронного війська, король і великий князь Сигізмунд I доходить думки про впорядкування українського козацтва. Саме в цей час виникає план першої козацької реформи. Суть її полягала в тому, щоб оселити кілька тисяч козаків за державний кошт на островах у пониззі Дніпра – «кгда бы там тысяча або две людей наших козаков на Днепре мешкали снатьби и овшем была от них большая а знаменитая послуга и оборона паньствам нашим...», що козаків потрібно «... по Днепру на перевозех розложить...» [304]. Початок міжусобної війни в Криму і, відповідно, зменшення загрози на кордоні звели королівський план нанівець (як, до речі, й ідею щодо утримання за гроші 3–4 тис. дворян). Водночас у 1526 р., коли знову

виникла загроза татарського вторгнення, до Черкас було відправлено 305 загін якогось Михайла Козака [305]. На жаль, важко сказати, чи йдеться про прізвище ротмістра, чи про найманий козацький загін. З королівського листа О. Дашковичу за 1528 р. дізнаємося, що присутність козацтва в Черкасах є постійною – «...опитував бояр і міщан черкаських і козаків, старих людей...», «...і ти б черкасиам і козакам наказав...» [306].

Розгром перекопців на Ольшаниці 1527 р. [307], походи під Очаків ополчень Київщини і Поділля 1529 р. [308], перемога над кримськими чамбулами у 1530 р. на Голті та в Полозор'ї [309] та успішна оборона Черкас 1532 р. під час їх облоги кримсько-турецьким військом [310] мали, безперечно, позитивно вплинути на зростання чисельності й організаційності українського козацтва. Незабаром після деблокади Черкас козаки розбили велику купецьку валку з міста Кафи, чим завдали великих збитків кримській скарбниці [311]. В ярлику за 1532 рік зазначено, що козаки безмитно беруть сіль у Хаджибеї [312]. Наступного року козаки почали такий масований наступ на володіння Криму й Порти, що це викликало неодноразові скарги з боку султана і хана [313], в яких фігурують уже українські козаки з Путивля, що належав Московській державі. Окрім того, якщо вірити хану, одночасно діяло три козацьких загоони – Масла, Ворони і Солтанця [314]. Прикордонні урядовці, за підтримки, чи, принаймні, за потурання яких козацтво зростало, розуміли необхідність його впорядкування і спрямування енергії в контрольоване державою русло. Тому під час виступу на П'юотрковському сеймі в Польщі у 1533 р. О. Дашкович запропонував 315 нову козацьку реформу [315]. Згідно

з нею на дніпровських островах слід було оселити 2 тис. вояків, які б на човнах перекривали переправи, і до них додати ще кількасот вершників задля підвозу необхідних припасів [316]. 316 І хоча у виступі Дашковича не названо козаків, що, зрештою, може бути простою неточністю з боку Бельського, який подає цей сюжет, проте це не має великого значення. О. Дашкович взагалі не дає їм ніякого соціального чи корпоративного імені. Отже, йдеться про категорію населення, що не підпадає під станові чи корпоративні межі, а таким, принаймні на Київщині, було козацтво.

Під час литовсько-московської війни 1534–1537 рр. вперше у військових діях, як свідчать джерела, фігурують українські козаки. Якщо козаки полоцького воєводи, що ходять на розвідку за московський кордон [317], можуть бути однаковою мірою 317 як литовськими татарами, так і українського походження, то походи Дашковича в московські землі Бельський прямо пов'язує з останніми [318]. За 318 його інформацією, черкаський староста в березні 1535 р., зібравши 3000 козаків, «довго і широко... московські землі воював» [319]. Загалом, згідно з листами сучасників тих подій, Дашкович зробив два походи на московські землі – у 1534 [320] і 1535 [321] рр. 320 Обидві військові акції закінчилися перемогою черкаського намісника. Проте в цих джерелах нічого не сказано про козаків. У той же час у другому поході Дашкович розбив, за словами сучасників, 3-тисячний московський загін [322]. Оскільки оперувати він міг 322 лише власним почтом слуг і ополченням підпорядкованих йому міст Черкас і Канева, чого було явно недостатньо для операцій такого рівня, тим більше в містах мали залишатися сильні гарнізони на випадок

татарського нападу, то прийняти повідомлення Бельського про козаків Дашковича слід із застереженням.

В ярлику того ж 1535 р. зазначено, що українські козаки і далі беруть
 323 безмитно сіль у Хаджибеї [323]. По смерті О. Дашковича черкаські попросили короля зняти ряд «новин», введених покійним старостою у місті. З королівської грамоти дізнаємось не тільки про постійне перебування козацтва у Черкасах, а й про його повинності щодо старости і населення загалом. Зокрема, у документі зазначено, що козаки «здавна» ділилися частиною трофеїв зі старостою за своїм бажанням, а Дашкович усе «на себе привлащил». Напевне, він перетворив періодичну данину з козацьких трофеїв на постійну. Вільне до нього пересування козаків через місто Остафій Дашкович
 324 теж узяв під суворий контроль [324]. На Різдво староста зобов'язав козаків давати йому по куниці або лисиці. У разі ж відсутності таких, сплачувати грошима – по 12 грошей з кожного
 325 го [325]. Останній податок, згідно з уставною грамотою київського воеводи до черкаського старости і мешканців міста, було зменшено до 6 грошей
 326 [326]. Проте в цій самій грамоті є й нові факти про козаків. Зазначено, що у разі загибелі чи потрапляння в полон до татар козака половину його майна староста забирає на себе і на місто, половину віддають тому, кому той козак «поручив». Щоправда, все це діє, якщо у козака немає дружини
 327 чи дітей [327]. Отже, згідно з цим документом, козацтво було складовою місцевого життя, мало родини, майно і підпорядковувалося не тільки загальним, а й спеціально під нього писаним законам. Причому козаками називали не всіх прийшлих людей. Наприклад, у грамоті за 1536 р. окремо зазначені

наймити [328], «інший люд обций» [329] та «люды прихोजии» [330].

40-ві рр. XVI ст. позначені черговим спалахом козацької активності. У 1540 р. козаки розбили один із татарських загонів, що йшов на московські землі, було вбито 20 чоловік і захоплено 250 коней. Потім вони перехопили і пограбували гінців кримського і казанського ханів до короля [331]. На додаток, тих кримців, що випа-
 331 сакують у степу худобу, за повідомленням Сигізмунда I, «многихъ частокроть (курсив наш. – Авт.) козаки н[а]ши бьють и статья ихъ отбирають...» [332].
 332 Після цих подій хан погрожував розірвати тільки-но підписану союзню угоду. Під тиском Сахіб-Гірея Сигізмунд I у другій половині 1541 р. вислав цілу низку досить різких за тоном листів до київського воеводи і черкаського та канівського старост з вимогою вгамувати козацтво, натякаючи, що саме ці урядники є підбурювачами вищезазначених нападів. Крім того, на Київщину було послано дворянина Стрета для перепису всіх козаків [333]. Подальша активність козацтва і брак інформації щодо результатів місії Стрета дають підстави думати, що королівські заходи завершилися безрезультатно. Вже наступного року король повідомив хана, що, за його інформацією, козаки «лежат» по Дніпру з «немалим почтом», мають коней і чатують на татарських і литовських гінців [334].
 334 Щодо останніх, то король міг спеціально згустити фарби, оскільки козацька загроза давала йому можливість затримати відправку поминок до Криму [335]. Цікаво, що під час ревізії Брац-
 335 лавського замку у 1545 р. було запропоновано тримати у фортеці постійний гарнізон із найманців для оборони від татар і вгамування козаків [336].
 336 У грамоті ж черкаського і канівського старости Онікея Горностая за 1544 р.

знову серед мешканців Черкас згадано козаків: «...а черкаські, яко бояре, так 337 мішани і козаки...» [337].

У 1545 р. Сахіб-Гірей I подав Сигізмундові I цілу низку скарг на козацькі напади. Згідно з ними з Київщини козаччина поширилася на Поділля.

Десь у 1544 – на початку 1545 р. у степ вийшло одночасно кілька козацьких загонів із Черкас, Канева, Брацлава, Вінниці та інших прикордонних міст, очолюваних «старшими козаками Карпом, Андрушой, Лесуном і Ячком Білоусом». Загальна кількість цих вояків сягала понад 800 чоловік. Одночасне перекриття козаками доволі великих просторів одразу далося взнаки: «громили по *колку крот* (курсив наш. – Авт.) коровани купцов Турецьких и Перекопських, которые того году иные шли з Орды к Москве через поля, а иные вжо з Москвы назад до Орды», чим заподіяли чималої шкоди [338]. Окрім караванів, козацьких нападів знову зазнали військові загоны і гінці кримців.

Спочатку, у 1543–1544 рр., при поверненні з Угорщини війська перекопців один з татарських загонів було знищено на дніпровській переправі [339]. А вже влітку 1544 р. гінця царевича Емін-Гірея, коли той повертався з Великого князівства Литовського, було вбито козаками, а купця, який подорожував разом із ним, пограбовано [340]. Причому царевич наголошував на тому, що 340 козаки «не раз не два то чинят» [341]. 341 Із ханських скарг і королівських відповідей дізнаємося про місцевості, в яких найчастіше оперували козацькі загоны – «на Тавані, по Дніпру, на Бургуні *, на Чорній Криниці, на Дробних Криницях, на Самарі». Саме

на тих «врочищах вишей описаних, завжди на воді і на полі людей наших (татар. – Авт.) імают» [342]. Певно, 342 саме про ці події згадував Михалон Литвин, пишучи, що «коли вони (татари. – Авт.) перепливають, як завжди, без суден, прив'язавшись до коней і беззбройні та голі, то їх розбивають ті, які кидаються на суднах з островів, з очеретових заростей та івняка» [343]. 343 Окрім прямих військових походів, козацтво й далі бере безмитно сіль у Хаджибеї. Щоправда, хан називає їх «соляниками», а не козаками [344]. 344 Але попередні скарги саме на козаків як чумаків дають підстави стверджувати, що в 40-х рр. на соляних промислах діють саме вони. Видобуток солі, з огляду на непримиренну позицію обох сторін, проходив у вигляді військових операцій. У 1544 р. «соляники» розгромили кримців і взяли в полон знатного татарина [345]. 345

Як і в попередні часи, скарги хана не дали жодного практичного результату. Вже на початку весни 1545 р. козаки з Києва, Черкас і Канева здійснили два успішних напади на великі кримсько-османські купецькі каравани. Один, що йшов з Москви до Криму, був атакований в урочищі Ебрава, а другий, що, навпаки, прямував до Великого князівства Московського, – розбитий в урочищі Санчарів [346]. На додаток козаки 346 на 32 чайках спустилися по Дніпру і захопили Очаків [347]. 347

На перший погляд, козацькі походи були хаотичними і грабінницькими. Проте аналіз документів дає підстави вважати, що обвинувачення Сигізмунда I і Сахіб-Гірея I, висунуті прикордонній адміністрації, мають під собою ґрунт. Тут і чітко визначення кримською стороною міст, з яких починаються козацькі походи, і прізвища деяких козацьких ватажків,

* Бургунь, як і Товань, була дніпровською переправою (див.: Литвин М. О правах татар, литовців и москвитян. – М., 1994. – С. 99).

в яких можна з легкістю розпізнати українських панів і князів. Зрештою, прикордонні урядники не особливо й приховували свій зв'язок із козаччиною. Наприклад, після розгрому татарського загону в 1543–1544 рр. один із бранців, який був до того ж знатного роду, опинився у полоні київського воеводи. Причому останній, не звертаючи ніякої уваги на скарги і звинувачення з боку хана, продав бранця 348 його братові за 30 тис. «денег» [348]. А схоплений під Хаджибеєм підданий хана Саричора ще в 1548 р. залишався в полоні у Троцького воеводи 349 [349]. Більше того, деякі епізоди дають підставу підозрювати самого короля чи, принаймні, представників уряду Великого князівства Литовського у потуранні і використанні козацтва. Наприклад, загибелі того ж гінця у 1544 р. передувала доволі зухвала вимога його господаря царевича Емінек-Гірея, щоб Велике князівство Литовське щорічно сплачувало йому 1000 золотих, окрім звичайних упоминків і подарунків. Гонець саме віз відмову Сигізмунда I 350 [350]. Крім того, ця подія мала й інші наслідки. Річ у тім, що литовський уряд уже давно скаржився ханові, що той присилає посольства з дуже роздутим штатом. Утримання їх, своєю чергою, істотно вдаряло по державній скарбниці. Після ж смерті гінця Сахіб-Гірей, за його зізнанням, не міг підібрати послів, бо всі відмовлялися, боячись за своє життя. Тому до Великого князівства Литовського поїхав один великий посол від ханату 351 [351]. Що ж до караванів, то причина нападів на них полягає в боротьбі за контроль над торговими шляхами. Відповідаючи на скарги хана, Сигізмунд I зазначив, що купці йшли новими шляхами в обхід Києва, Черкас і Канева, аби не сплачувати мита 352 [352]. Король указав, що на майбутнє купці нехай ідуть ста-

рим шляхом через Велике князівство Литовське, причому повідомити про себе й отримати належний супровід вони мають ще на Тавані [353]. У разі ж нападу на купців «на нових шляхах» в обхід литовських територій він 353 відповідальності не несе [354]. Отже, 354 за всіма взаємними обвинуваченнями і виправдовуваннями, зумовленими козацькими нападами, чітко простежується основна думка офіційного Вільно – Тавань залишається литовською територією.

Козацькі походи на південь стали таким частим і звичним явищем, що новий кримський хан Девлет-Гірей I у 1552 р. вже в одному з перших листів до короля скаржитись на них. За його словами, з Черкас, Канева, Києва та прикордонних міст «козаки кінні і водяні під замки цесаря Турецького і під наші замки і влуси» підходять і шкодять, на полях захоплюють овець, коней, волів. Під Давлет-Керменом українські вояки зненацька напали на яничар і розгромили їх. Цікаво, що хан називає їх «водяними козаками», маючи на увазі флотилію 355 [355]. На ці 355 вже звичні скарги Сигізмунд II Август відповів не менш звично – грізно наказавши прикордонній адміністрації вгамувати козаків [356]. 356

В історіографії утвердилася думка, що козаків на державну службу наймали у 60-х роках XVI ст. Справді, якщо розглядати питання про набір козаків на кількарічну державну службу, то можна погодитися з попередніми дослідниками. Що ж до взагалі козацтва на державній службі, то, на нашу думку, це сталося набагато раніше. Вже перша згадка про українських козаків під 1489 р. прямо вказує, що вони були провідниками війська королевича Яна Ольбрахта, тобто безпосередньо працювали на уряд і мали, якщо не платнею, то

здобиччю, від цього відповідний зиск. Козацький похід 1524 р. теж був повністю організований державою, а відомості під 1526 р. про загін вже згадуваного Михайла Козака, що був присланий королем до Черкас, дає підстави припускати, що деяких козаків таки найняв тоді Сигізмунд I. Окрім прямого найму королем, існував ще інший тип державної служби, а саме – у почтах українських урядників. Річ у тім, що воєнна система Великого князівства Литовського передбачала: кожен, хто ставав на чолі будь-якої адміністративно-територіальної одиниці, обов'язково повинен був утримувати за рахунок місцевих прибутків відповідний військовий контингент так званих службників, або слуг. Чисельність цього загону спеціально не визначалась, але мала відповідати вимогам місцевої оборони. Наприклад, у 1507 р. при призначенні Юрія Михайловича Монтовтовича воеводою київським було вказано, що «ижь онъ маєть, на томъ замку нашомъ украинномъ мешкаючы, не малую суму слугъ ховати ку службъ нашой...» [357]. У документах 1502–1503 рр. прямо вказано, що козаки є на службі у київського воеводи. Те саме стосується і старост. Навряд чи Дашковичу вистачило б

своїх сил відбити наступ кримсько-турецького війська, яке до того ж мало 50 гармат. Проте часто бувало, що місцевих доходів просто бракувало, щоб утримувати необхідну кількість слуг, як це було, наприклад, із новим справцею київського воеводства князем Андрієм Коширським на початку 1541 р. [358]. Не дивно, що вже через півроку цього князя Сигізмунд I звинуватив в організації козацьких походів [359]. З цього випливає, що присутність козаків серед службників київських воевод є фактично державною службою.

Українське козацтво становило кардинально нову воєнну силу на кордоні Великого князівства Литовського. Земське ополчення і наймані війська були орієнтовані на стратегічну оборону, розраховану на нечасті вторгнення ворога. Однак в умовах безперервних нападів кочовиків із метою максимально швидкого пограбування територій без вв'язування у серйозні бої така оборона була спроможна лише ослабити ворога і зменшити шкоду. Козацтво ж було орієнтовано, за прикладом степовиків, на стратегічний наступ. Воно не чекало, коли й звідки прийде орда, а шукало ворога, намагаючись випередити його.

До середини XVI ст. козаками називали людей, які займалися уходними промислами на південному порубіжжі та боротьбою з татарами. На жаль, в актових матеріалах про них збереглися лише фрагментарні згадки, але й вони дають підставу для конкретних висновків щодо джерел формування козацтва. Вже в 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей пові-

1.4.

Джерела формування українського козацтва

домляв великого князя литовського Олександра Казимировича про напад на фортецю Тягиню загону козаків з Канева та Черкас. Документально свідчення про цю акцію зафіксовано

у відповіді останнього від 19 грудня, надісланий до Бахчисарая: «Також писав нам в своєму ярлику, що наші люди канівці і черкаські, прийшовши Дніпром, під Тягинею човен твій розбили, чоловіка одного і багато статків та грошей побрали, а потім цього твого чоловіка забрали і кілька волів з ним взяли, а після того під Тягинею черкаські взяли десяток коней і трьох чоловік забрали з собою. Про те нам невідомо і сталося без нашої волі. З приводу того послали до наших урядників українних, щоб речі ті відшукали між козаками, а якщо б знайшли – передали в руки твоему слугі Мусаці, і людей, які будуть знайдені і відібрані статки. А тих лихих людей, які те вчинили, повеліли стратити» [360]. Безперечно, у поході могли брати участь вихідці й з інших міст та містечок України. Менглі-Гірей був добре обізнаний зі становищем на прикордонні з Литовсько-Руською державою, оскільки сам неодноразово здійснював грабницькі набіги на її територію. Однак він був зацікавлений, щоб литовські власті суворо покарали конкретних винуватців козацької експедиції, щоб запобігти її повторенню в майбутньому. І, як свідчить лист Олександра Казимировича, урядники південноукраїнських староств зобов'язувалися вжити відповідних заходів.

Майже аналогічний інцидент стався за три роки до цієї події (1489) на Таванському переїзді через Дніпро, хоча у листі великого князя московського Івана III до правителя Литовської держави вояків на чолі з ватажками Богданом, Голубцем і Васьком Жилою власне «козаками» не названо. Цілком можливо, що у Московії цей термін був ще маловідомим. У цьому разі йшлося про вчинки служebníків київського воеводи

Юрія Паца. Проте в тогочасній епістолярній спадщині козацтво виступало під різними назвами: загальною – «черкаси», від імені урядовця або ж ватажка громади – «князя Дмитрія козаки», «козаки Щурової роти» тощо [361]. 361

Документальні свідчення про участь у козацьких походах представників місцевої адміністрації, зокрема, південноукраїнських старост Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашковича, Єжи Струся, Миколи Сенявського, Берната Претвича, Семена Пронського та інших, стали основою для проголошення їх в історіографії XVII–XVIII ст. організаторами українського козацтва, першими гетьманами тощо [362]. Насправді ж, виконуючи 362 обов'язки з охорони кордону, старости замовчували факт спільних дій із козаками, бо це загрожувало немилістю великого князя або ж сплатою власним коштом збитків, заподіяних козаками. Зокрема, у листі турецького султана Сулеймана II (1520–1566) до польського короля Сигізмунда II Августа від 10 вересня 1557 р. йшлося про набіг козаків, очолюваних князем Дмитром Вишневецьким, на татарські улуси поблизу Акермана, а також містилася вимога повернути «що кому належало» і покарати учасників експедиції. На старост поклалися також обов'язки контролювати козаків, щоб не допускати їх збору і самостійних походів проти татар. У люстрації Кременецької волості 1563 р. було зазначено: «Козаків, або ж людей неоселих, прихожих не утримувати ніде в селах більше 3 днів, все село має знати, коли який козак прийде чи піде, оскільки від таких людей робиться по селах багато шкоди; а якщо б хто пустив до хати такого козака, людину неосілу, не сповістивши всьому селу (власням. – Авт.) і тримав його більше

363

трьох днів, а відпустивши не оголосив всьому селу, і якщо б від того трапилась кому шкода, то будь-який господар повинен буде відшкодувати її і, крім того, зобов'язаний виплатити три рублі згідно статуту земського» [363]. Контроль над козаками поширювався навіть на воєводські міста. Через брак свідчень важко зробити висновок, наскільки вдавалося старостам виконувати поліцейні функції. Більше відомі випадки, коли вони в обхід закону очолювали загони службників та козаків і вчиняли сміливі рейди в південні степи аж до Чорноморського узбережжя.

Для боротьби з татарами влада активно залучала і місцеве населення. Наприклад, у привілеї, наданому місту Лисянка, підкреслювалося, що його мешканці мають ставити палісаду, а кожний міщанин повинен запастися рушницею, двома фунтами пороху і копою куль. Отже, не лише військова людність, а й усе населення прикордонних міст добре володіло зброєю, мало бойові навички і могло брати участь у козакуванні.

Чимало інформації про джерела формування українського козацтва міститься в кореспонденції правителів сусідніх держав, зокрема, турецького султана та кримського хана. На початку 1540-х років хан Сагіб-Гірей писав з Бахчисарая польському королю Сигізмунду I, що канивські та черкаські козаки чинять шкоду татарам. У разі продовження таких дій хан загрожував послати ординців на українські міста. Майже аналогічним був лист турецького султана Сулеймана II до короля від 1546 р., в якому зазначалося, що минулого року козаки з Переяслава, Черкас, Брацлава і Києва, очолювані Претвичем, Сангушком і Пронським,

здобували приступом Очаківську фортецю [364]. 364

Отже, актові матеріали і нарративні джерела переконливо свідчать про вихід козаків з українських міст. Та це зовсім не означає, що козакували власне міщани – ремісники чи торгові люди. Саме вони не завжди становили більший відсоток населення насамперед прикордонних міст, призначених для оборони краю від ординської агресії. Наприклад, у Черкасах (1552) проживало 223 міщанина; бояр, панів і князів – 9 чоловік; слуг міських – 25; пушкарів – 2; почет старости – 66; драбів – 160; козаків – 250 [365]. Аналогічним було співвідношення населення в той час у Брацлаві та Вінниці. Зауважимо: щоб вважатися повноправним громадянином, тобто перебувати під захистом міського самоврядування, користуватися привілеями, які надавалися городянам, зокрема, правом займатися ремеслом, вести торгівлю на міському ринку, необхідно було володіти нерухомим майном, як мінімум – власним будинком. Цим пояснюється той факт, що в південноукраїнських містах ревізори фіксували значну кількість бездомних, або ж «людей прихожих». 365

Разом із тим, у більшості міст та містечок України проживали й селяни. Було б недоречно цілком виключити можливість їх участі у козакуванні, як і сільських мешканців, насамперед тих, хто перебував на нижчому соціальному щаблі. Безземельні або ж власники незначних земельних ділянок – городники, халупники, комірники, підсусідки – не були тісно пов'язані із землеробством і мали змогу займатися допоміжними промислами, в тому числі й козакуванням. Однак конкретних документальних свідчень про причетність селян до генези козацтва на сьогодні не виявлено. Наведену Дмитром

Наливайком тезу з латиномовного «Трактату про дві Сарматії» (1518) польського гуманіста Мацея Меховіти, де українського козака названо «хлопом, підданним, бродягою, пішим або кінним» [366], досить легко пояснити. У Польщі хлопом вважали кожного негербованого. Навіть боярина, який ішов козакувати, літописці часто записували в свої хроніки хлопом зі слів розгніваного господаря.

Із середини XVI ст. розпочинається новий етап в історії українського козацтва. За слушним зауваженням І. Крип'якевича, на цей час: «в степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і в війні зі степовими ордами повстала нова козацька суспільність, з своїм окремим побутом і окремим світоглядом. Виробивши собі новий лад в степах, переходять козаки до давних українських центрів, до городів; тут лучаться з міщанською опозицією против нових міських порядків, переймають на себе її боротьбу з локальними урядниками і реорганізують міста по своїм ідеалам. Цілий цей процес відбувається дуже скоро; козацький лад так знаменито відповідав пограничним відносинам і в своїм поході показав стільки сили, що протягом двох-трьох десятиліть скозачили всі міста над степовим поясом» [367]. Перенесення козацького устрою на волості стало важливою передумовою формування окремого соціального стану. Цей процес збігається з притаманним для середньовічних держав переосмисленням панівним класом свого місця в суспільстві.

Консолідація панівних верств Великого князівства Литовського супроводжувалася ліквідацією різно-

манітних ступенів ієрархії та ревізією прав на шляхетство. Підставою визнання останніх було не відбування військової служби, а наявність документально підтвердженого землеволодіння. Якщо для магнатів, князів і зем'ян ця обставина не створювала особливих проблем, то з усією гостротою вона постала перед боярами. Переважна їх більшість володіла землею за звичаєвим правом, тому лише небагатьом вдалося довести своє «благородне» походження шляхом надання жалуваних грамот на землеволодіння. Всіх інших представників цього стану було переведено до розряду державних селян.

Аналогічну політику проводила на українських землях після Люблінської унії 1569 р. і польська влада. Вже наступного року було організовано люстрації Брацлавського і Київського воєводств. Під час їх проведення ревізори вимагали від усіх землевласників надання жалуваних грамот на маєтності, оскільки, за їх словами, при українських замках було багато таких зем'ян і шляхти, які не хочуть відбувати земську службу і заявляють, що вони вільні люди. Наприклад, бояри Заушани показали ревізорам копію королівської грамоти – виписку з київських земських книг – і були залишені при шляхетських вольностях. За володіння землею вони мали поряд з іншими шляхтичами Київського воєводства нести земську службу. Бояри Позняки ніяких документів на вимогу люстраторів не надали, а лише голосливо сказали, що їх звільнено від аналогічних служб згідно з королівським привілеєм [368]. Однак ці аргументи до уваги не брали, оскільки за великої небезпеки для київського замку, на думку ревізорів, уже нікого було посилати оглянути татарські шляхи,

та відправити листи до найближчих замків. Отже, перед південноукраїнським боярством стала проблема пошуку свого місця в суспільстві. Умов для заняття землеробством не було, тож бояри намагалися іншими шляхами обстояти свій попередній статус. Цьому ж об'єктивно сприяло створення козацького реєстру та залучення урядом Речі Посполитої українського населення до військової служби під час чергових кампаній, насамперед для боротьби проти Швеції та Московської держави. Найбільш підготовленими, безперечно, були бояри і слуги. Вони й стали основою створення козацьких загонів, які перетворювалися на вагому силу при кварцяному війську. Отже, бояри та слуги становили нову хвилю формування українського козацтва. Саме тому в документальних матеріалах південного порубіжжя кінця XVI – початку XVII ст. трапляються лише окремі згадки про бояр. При цьому обов'язково підкреслювалося їхнє «нешляхетське» походження, належність до «хлопства». У Північній Київщині та на Волині українському боярству під назвою «околична шляхта» вдалося утриматись аж до Національно-визвольної війни середини XVII ст.

На еволюцію козацтва помітно вплинули заходи, вжиті урядом Речі Посполитої, з колонізації Подніпров'я та Лівобережжя. Землі у власність з метою їх заселення роздавали ще за литовської доби. Більші можливості для встановлення польського панування на українських землях аж до кордону з Московською державою надала конституція, прийнята варшавським сеймом 1590 р. «Простори пустих місць на прикордонні за Білою Церквою, – зазначалося в цьому документі, – не приносять ніякої користі,

ні державної, ні приватної, необхідно мати з них користь, щоб вони даремно не пустували. А тому за дозволом і повноваженням від усіх чинів сейму ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану за заслуги перед Річчю Посполитою по волі і розумінню нашому» [369].

369

Прагнучи здобути земельні володіння, тисячі безмаєтних і дрібних шляхтичів із Волині та Галичини взяли участь у колонізаційному процесі. Обставини життя на Подніпров'ї, зокрема, слабкість виконавчих та судових структур, відкривали можливості панування кулачного права або ж фізичної сили. Звідси – поява латифундій нових власників, особливо гетьманів, воєвод, примноження магнатських родів, так званих «королев'ят» – Вишневецьких, Корецьких, Збараських тощо. Серед прибулих на Подніпров'я було чимало й таких, хто головним своїм заняттям вважав військове ремесло. Вже за Стефана Баторія (1576–1586) шляхта становила верхівку козацького реєстру. Зі зростанням престижу козацчини до королівської служби залучались нові представники привілейованої верстви як українського, так і польського походження. Проект католицького єпископа Йосипа Верещинського зі створення козацького князівства за Дніпром, вочевидь, ґрунтувався на реальних фактах наявності значної кількості шляхти серед українського козацтва. Шляхтичі не лише очолювали реєстрових, а й становили основну масу козацької старшини. Тим більше, що в її середовищі перебувало чимало представників польського етносу, зокрема, шукачів військових пригод, авантюристів, які схвально відгукнулися на заклик

Папи Римського Климента VIII. Під егідою Ватикану створювалася ліга європейських християнських держав для боротьби проти турецької агресії, для чого призначалися значні кошти. Головну військову силу ліги мало становити запорозьке козацтво.

370 Восени 1593 р. Папа Римський вислав свого нунція – хорватського священника Алессандро Комуловича – до українських козаків із метою залучити їх на службу. Згідно з інструкцією папський легат мав вести переговори на кресах Речі Посполитої: в Кам'янці, Каневі, Черкасах. У листі Климента VIII до козаків відзначалася поінформованість Ватикану про їхню хоробрість і військову відвагу [370]. Вагомим додатком до послання понтифіка із закликом боротьби проти неприятеля святого Христа мали стати 12 тисяч дукатів, як завдаток до початку кампанії. Решту обіцяли виплатити в ході війни. Однак маршрут Комуловича пролягав через волості, де йому порадили звернутися до київського воєводи князя Костянтина Острозького. Мабуть, через конфлікт Януша Острозького з Криштофом Косинським папський посланник не знайшов шляху до Запорозької Січі. Під час зупинки у Снятині він вів переговори з місцевим урядовцем Миколою Язловецьким. Колишній старший реєстру і надалі підтримував тісні контакти з козаками. Тому, вочевидь, не без ініціативи Язловецького в грудні 1593 р. відбувся похід на придунайські турецькі міста. У складі козацького війська перебувала значна частина подільської шляхти.

Брак детального опису реєстрового війська на межі XVI–XVII ст. не дає змоги ґрунтовно проаналізувати його структуру та національ-

ний склад. Однак відомо, що наступний розвиток подій, зокрема війна з Московією, Цецорська та Хотинська битви, сприяв поповненню реєстру представниками української шляхти, до якої, зокрема, належали Петро Сагайдачний, Оліфер Голуб, Михайло Дорошенко, Марко Жмайло, Іван Сулима, Богдан Хмельницький.

Реалізація сеймової конституції 1590 р. в Україні супроводжувалася також посиленням соціальних суперечностей. Кожний прибулий шляхтич набув право будувати у своєму маєтку замок для захисту від татар, залучаючи поселенців з інших районів. Часто власники виділених їм урядом земель утворювали нове поселення за рахунок селян, захоплених у сусідніх феодалів. Актові матеріали кінця XVI – першої половини XVII ст. містять величезну кількість свідчень про шляхетські міжусобиці. Внаслідок грабіжницьких нападів шляхтичі ставали власниками нових маєтків та підданих, а згодом одержували документальні підтвердження від властей на право володіння ними. У пошуках нових джерел прибутків магнати реєстрували свої володіння у статусі міста чи містечка. В такому разі до рук землевласника переходило і право верховного суду над підданими, регулювання податків та повинностей.

Для залучення нових поселенців феодалі спочатку встановлювали пільги – звільнення від будь-яких повинностей на 5, 10, 15 і більше років. Протягом цих років селянин міг вести власне господарство, не відбуваючи панщини, не сплачуючи натуральних чи грошових податків, і вважати себе порівняно вільною людиною. Водночас освоєння нових земель було вигідне феодалам, оскільки

ки пізніше вони могли використати їх для розширення власного фільварку. Крім того, окремі шляхтичі, попри окреслені умови, все ж залучали «слобожан» до виконання деяких робіт. Наприклад, у Курилівцях на Київщині в 1616 р. двадцятьох «свобідних», які не мали ніяких повинностей, змушували робити зажинки, обжинки, закоси, обкоси, допомагати в толоці. В люстрації остерського староства за 1636 р. зазначалося, що завдяки людям, які оселяються на слободах, оренда медів, млинів, мит пішла за значно вищу ціну, тому зріс і прибуток [371]. Отже, шляхта використовувала можливі засоби для збору всляких опосередкованих поборів із мешканців слобід. За надмірних утисків або ж наближення завершення строку «слобод» останні відходили на нове місце проживання в південні та південно-східні райони. Оцінюючи причини козацького повстання, польський магнат Микола Потоцький наприкінці 1637 р. зауважив, що осередки «свавільників» містилися саме в слободах [372].

Значна частина населення осідала в «слободах», але відмовлялася підпорядковуватися старостинській владі, оголошуючи себе козаками. Селян та міську бідноту приваблювало право козаків на володіння землею, свобода від експлуатації, насамперед кріпацтва. Перехід до козацтва асоціювався у них з ідеєю вільного господарювання. Такі люди фігурували у донесеннях королівських комісарів під назвою «непослушних». Уже восени 1593 р. коронний гетьман Станіслав Жолкевський писав із Поділля до канцлера Яна Замойського, що вони не сплачують повинностей і присяглися не допускати жовнірських постоїв.

Про широкі масштаби показачення населення Подніпров'я свідчать люстрації королівщин 1616 р. У Білій Церкві було «міщанських домів послушних 300», а таких, що не хотіли бути «послушними» – понад 300, Трилісах – відповідно 170 і 30, Богуславі – 200 і 400, Каневі – 160 і 1346, Корсуні – 200 і 1300, Стеблеві – 100 і 400, Переяславі – 300 і 700, Гельмязові – 40 і 100, Бикові – 30 і 25, Черкасах – 150 і 800, Боровиці – 50 і 100, Ірклієві – 20 і 300, Говтві – 30 і 700, Кропивні – 30 і 60, Чигирині – 50 і 500, Крилові – 50 і 400 [373]. Отже, в багатьох містах і містечках кількість тих, що вважали себе козаками, була значно більшою, ніж населення, яке відбувало феодальні повинності. На південному порубіжжі фактично ігнорувалися феодально-кріпосницькі порядки, а в разі спроб їх запроваджувати населення масово втікало на Запорожжя. У королівській інструкції на сейм 1615 р., зокрема, зазначалося: «...пішли до них (запорожців.– Авт.) неосілі, пішли засудженці, пішли втікачі, повтікали, покинувши поля, повтікала челядь, так, що мало хто і до плуга має людей на Поділля» [374]. До слова, у вищезгаданих містах існували козацькі громади. Очолювали їх отамани, як і в січовому товаристві. Можна гадати, що в житті міста їх вплив був значним, якщо в урядовому листі отаман зазначений перед війтом. До компетенції отамана, очевидно, належали управлінські функції в громаді та її відносинах з міською владою.

Цікаві дані про джерела формування козацтва знаходимо і в деклараціях королівських комісарів до реєстровців під час Вільшанської комісії 1617 р. Поряд з обмежен-

ням кількості тих, хто перебував на державній службі, однією тисячею і погрозою смертної кари для неслухняних наказувалося: «Ремісників, купців, шинкарів, вейтів, бурмистрів, кафтанників, балакезів, різників, кравців та інших неприкаяних від себе відігнати і виключити з реєстру, а також усіх тих новоприбулих міщан, які протягом останніх двох років, вийшовши з урядової юрисдикції, пристали до нашого війська, – аби вже більше козаками не називалися, і на майбутнє без волі короля і пана гетьмана коронного таких до війська приймати не будемо» [375]. Отже, навіть серед реєстрових було чимало ремісників, торговців, колишніх представників міської адміністрації.

На наступний рік припадає нове піднесення козацького руху на Київщині. З'явилися десятки загонів як у королівщинах, так і в панських маєтках, на чолі з Топігою, Старинським, Шульжиним, Мировицьким та ін. У скарзі шляхтянки Гальшки Лозчиної до житомирського гродського суду від 25 серпня 1618 р. йшлося про напад на її маєтність Рожів загону Яроша Суми і зазначалося, що серед козаків були вихідці з «людей люзных, свавільних». До складу двотисячного загону Миська Фастовця також входили «свавільні люди» (селяни та міщани) з Котельні, Коростишева, Паволочі, Ходоркова, Брусилова, Фастова, Корнина, Лещина, багатьох інших сіл та міст Київського воеводства.

Неодноразові спроби учасників Хотинської війни 1621 р. домогтися від уряду визнання за ними козацьких прав були безрезультатними. Закономірною відповіддю на це стала хвиля покозачення, про що свідчать результати люстрації Київського вое-

водства за 1622 р. Зокрема, на території Канівського староства було чимало сіл, якими володіли козаки: Пекарське, Решітки, Біркозова, Виргани, Чабанівка, Костянець, Тростянець, Кришин, Райтків, Селище. Села та хутори Богуславського староства Біївці, Вільховець, Більмачі, Тептіївка, Охматів, Дибинці, Михайлівка, Ісайки, Щербанівка, Пуники, Вулля, Семерхів також належали козакам. Із 25 сіл та хуторів Переяславського староства лише 280 сімей відбували феодалні повинності, а решту становили козаки, «які мають землі і всяке майно, від них немає ніякого прибутку і послухності, їх є понад 1000». Подібну картину зафіксували ревізори і в Черкаському старостві. Про масове покозачення населення писав у 30-х роках XVII ст. і Гійом Левассер де Боплан, зазначаючи, що серед козаків перебували «люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці... Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, брагу тощо» [376].

Отже, суспільні процеси значною мірою впливали на джерела формування українського козацтва. Уходництво й оборона південного прикордоння до середини XVI ст. були головними чинниками поповнення козакуючої людності, серед якої переважали вихідці з українських міст та містечок. Соціально-економічні та політичні зміни в Україні після Люблінської унії зумовили поповнення козацтва з числа колишніх бояр, шляхти і, особливо, селян та міщан.

1.5.

*Реєстрові козаки
на державній
службі*

Розкрити еволюцію козацтва значною мірою допоможе з'ясування витоків та механізму творення основних елементів його станових ознак. В історії українського козацтва вони безпосередньо пов'язані з державною службою. Характер останньої вплинув на зміст козацьких прав і привілеїв, які визначали місце козацтва в системі соціально-економічних та політичних відносин. Хоча в умовах іноземного панування реалізація основних засад «вольностей» наштовхувалася на рішучий опір шляхти і місцевих властей.

Скарги турецьких і татарських правителів змусили уряд Великого князівства Литовського вже наприкінці XV ст. звернути увагу на діяльність українського козацтва. Південноукраїнські адміністратори, основним завданням яких був нагляд за несенням прикордонної служби, стверджували, що саме козацькі експедиції стримували агресивні дії ординців. Київські воеводи Дмитро Путятич (1492–1505), Костянтин Острозький (1559–1608), старости черкаські та канівські Остафій Дашкович, Андрій Пронський, Василь Тишкевич, Іван Пенько, Оникій Горностай, Федір Сангушко підтримували тісні контакти з козаками, постачали їм коней, зброю, провіант, отримуючи за таке покровительство частину здобичі, захопленої вояками під час походів. З іншого боку, зв'язок між представниками місцевих властей і козаками зміцнювався в процесі служби останніх у конвойних командах, які використовувались для охорони воеводських чи старостинських осіб під час поїздок або ж відсічі нападів татар на замки.

Південноукраїнські старости вважали козаків єдиною реальною силою в боротьбі проти татарської

агресії, про що неодноразово доповідали уряду. З їх ініціативи на засіданні державної ради Великого князівства Литовського (1524) розглядалося питання про прийняття загону козаків для несення прикордонної служби. На ці потреби передбачалося виділення з казни кількох сотень кіп грошей. Втілити в життя цей задум доручили київським державцям Семенові Полозовичу та Криштофу Кмітичу. Брак коштів став основною причиною провалу урядового проекту. Однак від ідеї охорони південного прикордоння силами козаків не відмовилися. На Піотрковському сеймі (1533) черкаський староста Остафій Дашкович знову порушив це питання. Він доводив, що для безпеки кордону необхідно постійно тримати на Дніпрі 2 тисячі чоловік, які б захищали перевози від татар, і декілька сот кінноти, щоб постачати для залоги провіант. Крім того, на дніпровських островах пропонувалося побудувати замки, а поблизу них заснувати міста. Як і раніше, вербування козаків зумовлювалося необхідністю протидії татарській агресії. Проте уряд не мав наміру витрачати кошти на будівництво укріплень за сотні верст від населених пунктів або ж волостей.

В обох випадках безпосередньо про організацію козацтва не йшлося, але об'єктивно вони були тісно пов'язані з цим процесом. Уряд прагнув не стільки залучити козаків на державну службу, скільки встановити контроль над групою населення, що дедалі зростала й не бажала

377 визнавати жодної влади. Чергова спроба здійснити перепис козацтва припадає на 1541 р. – період активних походів запорожців на татарські улуси. 21 липня 1541 р. Сигізмунд I надіслав черкаському старості князю Андрієві Пронському грамоту, в якій містилося суворе застереження попереджати козацькі походи на татарські улуси [377]. А згодом до Черкас прибув представник великого князя Стрет Солтанович для складання реєстру. Свідчень про результати цієї місії у джерелах не збереглося. Важливим є самий факт, що уряд вбачав у козаках силу, яку прагнув використати у власних інтересах.

За слабкої виконавчої влади в країні відвернути козаків від степових промислів і здійснення морських походів, які супроводжувалися сутичками з татарами, шляхом встановлення заборон ставало дедалі важче. Тому уряд і надалі планував вживати заходів для вирішення «козацького питання». Зокрема, з початком Лівонської війни (1558–1583) виникла потреба поповнити збройні сили. Київський воєвода Костянтин Острозький і черкаський староста Олександр Вишневецький запрошували козаків на службу «за даток і живність», тобто це був традиційний на той час найм війська за грошову плату та стацію. Цілком природно, що для обліку козаків впроваджувалися їх списки, або ж реєстри. У королівській грамоті від 5 вересня 1561 р. означеним державцям міститься цікавий факт про набір на «службу господарську» за домовленістю з перекопським «царем» 24 білгородських татарських козаків. Михайло Вишневецький зобов'язувався через своїх служебників передати останнім сукно як плату за військові послуги. Наведено також їхні імена,

зокрема: Ясе-хожа, Бокайчик, Карача-ачкай, Джаниш, Муся, Скіндер, Лульчан тощо [378]. Тобто маємо ще один характерний приклад діяльності татарського козацтва в межах Великого князівства Литовського. Можемо припустити, що вони осідали для подальшої служби і в українських волостях, а також поповнювали контингент запорожців.

У другій половині 60-х років XVI ст. уряд повернувся до старих планів організації козацьких сил. Грамота Сигізмунда II Августа, передана на Запорожжя (1568), містить пропозиції козакам вступати на королівську службу. В цьому випадку уже не йшлося про проведення військової експедиції за межами України та відбування постійної державної служби у замках.

Не збереглося королівської грамоти, яка конституювала створення постійного козацького реєстрового війська, і згадки про точну дату цієї події. Її можна реконструювати лише ретроспективно, шляхом аналізу пізніших документів. Грамотою від 5 червня 1572 р. Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження коронного гетьмана Юрія Язловецького про набір 300 козаків на державну службу. Однією з найважливіших її положень стало призначення шляхтича Яна Бадовського старшим і суддею над низовими козаками. «Маєт Ян Бадовский, – зазначалося в королівській грамоті, – не отступаючи ни в чем постановеня пана воеводы руского коронного гетмана, зо всих козаков низовых кождому справедливость неодвлочную водлуг права посполитого чинити и в том слушне и пристойне справовати, не будучи повинен с того уряду судейского и из домов белоцерковских перед воеводами, старостами и врадами нашими

и ни перед ким иншим (окром квалту и речей кровавых) усправедливляти, толко перед нами государем, або перед паном воеводою руским и по нем будучими гетманами нашими до своего живота» [379]. Відповідно адміністративну владу і козацьке судочинство було вилучено з підпорядкування місцевих властей.

Про самий процес проведення реформи та характер взаємин запорожців із королівськими комісарами свідчень немає. Лише у рахунках коронної казни наступних років вказуються асигнування для полку «низових козаків» чисельністю 300 осіб. Разом із тим, попри невелику кількість реєстрових, реформа Сигізмунда II Августа на початку 70-х років XVI ст. сприяла організації козацтва, виокремленню його з інших верств населення. Фактично нею було започатковано конституювання українського козацтва як соціального стану.

Встановлення особливого адміністративного і судового підпорядкування для реєстрових мало на меті організацію всього козацтва для здійснення над ним контролю. Зокрема, Ян Бадовський за допомогою прийнятих на службу повинен був стримувати решту козаків від дій, які б суперечили державним інтересам. Водночас навіть залучені на тимчасову королівську службу користувалися «козацькими вольностями», санкціонованими Сигізмундом II Августом.

Новий етап у визнанні українського козацтва як окремої соціальної верстви припадає на епоху воєнничого короля Речі Посполитої Стефана Баторія. Вже наприкінці травня 1576 р. до Кракова прибуло козацьке посольство у складі Івана Сіверного, Федора Захвостого, Семена Поховського і Марка Вінницького. Під час їх аудієнції у короля, вочевидь, йшлося про новий набір запорожців

на державну службу. Баторій наказав видати кожному послові по 15 флоринів і по 6 аршинів ліонського сукна. Разом із тим, одержуючи інформацію переважно з Туреччини та Криму, король не довіряв цілком запорожцям. Брак даних про існування реєстрового загону і наступного року дає підставу стверджувати про безрезультатність його перших переговорів з козаками.

Наступні події ще більше переконали Стефана Баторія у шкідливості для держави козацьких походів. У листопаді того ж року він отримав листа від кримського хана Девлет-Гірея, в якому, зокрема, зазначалося, що козаки переходять Дніпро і в межах ханства захоплюють худобу й майно татарських скотарів. Ще більших клопотів завдало Баторію втручання козаків у молдавські справи, зокрема, походи Якова Шаха, Івана Підкови та Олександра Вишневецького в 1577–1578 рр.

Під тиском турецького султана та його васалів Стефан Баторій вжив навесні 1578 р. низку заходів, спрямованих проти «козацького свавілля». 4 квітня було видано одразу 4 універсали, що безпосередньо стосувалися запорожців. В одному з них король звернувся до всіх місцевих урядовців – воевод, каштелянів, старост, підстарост, бурмистрів, райців, війтів тощо – з приводу козацьких походів на Молдавію і Волощину, що знаменували собою порушення умов договорів між Річчю Посполитою і згаданими країнами. Баторій наказував всіляко сприяти шляхтичу Янові Тарлу, посланому в Україну для пошуку ініціаторів походів та їх покровителів. З цією метою Тарло дістав особливі повноваження для проведення слідства і покарання винних [380].

Стефан Баторій ще раз попередив прикордонних старост про неприпустимість переховування коза-

ків у шляхетських маєтностях і постачання їм пороху, олова та живності, а тим більше спорядження загонів для нападів на татарські улуси. Каральну експедицію проти «свавільних» запорожців король наказав провести київському воєводі Костянтинові Острозькому. Допомогу князю мали надати хмельницький, барський, брацлавський, вінницький, білоцерківський, київський, черкаський і канівський старости.

Четвертий універсал містив інструкцію послу Марціну Броневському до кримського хана. В ній є згадка про важливість спільних дій Костянтина Острозького і татар у боротьбі проти запорожців. Разом із тим, король не відкидав можливості іншого варіанта вирішення козацького питання – прийняття козаків на державну службу.

Улітку 1578 р. ставлення короля Речі Посполитої до запорожців через потребу держави у військовій силі суттєво змінилося. У спеціальному універсалі від 27 липня Баторій називає їх «молодцями запорозькими» і пропонує воювати проти Московії, що принесло б козакам більше слави і кращі «пожитки», ніж походи до Молдавії та Волощини. Реалізацію свого задуму він доручив шляхтичеві угорського походження Янчі Бегеру. Поїздка останнього на Запорожжя увінчалася успіхом. Разом з Бегером до Львова 15 вересня прибули козацькі посланці, очолювані Андрієм Лиханським. На прийомі у короля вони запропонували свої послуги, згодившись набрати 500 козаків з платнею по 15 флоринів на рік кожному. Формальним старшим реєстрових було призначено канівського і черкаського старосту князя Михайла Вишневецького, а його помічником, тобто безпосереднім керівником

(поручником або ж гетьманом) – шляхтича Яна Оришовського.

16 вересня 1578 р. з'явилася «Постанова щодо низовців», в якій конкретизувалися умови королівської служби: «...перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому бути послухними... тобто не мають воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би те чинив, мали б гамувати, хапати і бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити; цареві кримському, його землям, людям, улусам, степам щодо челяді, худоби і всілякої річі не мають чинити шкоди, бо цар з татарами зобов'язався служити нам проти неприятелів коронних, однак мають давати нам знати про царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів» [381]. Підпорядкування козаків Михайлу Вишневецькому, безперечно, означало, порівняно з попередньою реформою, обмеження їх адміністративних прав. Навіть присягати запорожці мали перед черкаським і канівським старостою. Водночас у постанові містилося суттєве застереження, що умови королівської служби поширювалися лише на час війни. Це свідчило про недовіру Баторія до реєстрових козаків і намір зменшити їх чисельність після завершення експедиції проти московитів. Як символ належності до державного війська козаки одержали від короля прапор. Їх резиденцією оголошувався Трахтемирів, де розташовувався і козацький шпиталь. Плату за службу запорожцям мав видавати писар на день св. Миколая в Черкасах. Ця посада дісталася шляхтичеві Янчі Бегеру.

Через брак аналогічного документа часів Сигізмунда II Августа

«Постанова щодо низовців» від 16 вересня 1578 р. стала надалі основою при посиланні на походження козацьких прав і вольностей. Надання прав лише реєстровим не могло забезпечувати потреб у військовій силі, що дедалі зростали, тому привілеї фактично поширювалися на все козацтво. Вже під час війни з Московською державою, крім заgonу реєстрових, у боях брали участь близько 4 тис. козаків. Серед їх ватажків відзначалися Іван Новельський, Корній Перевальський, Гаврило Біруля, Федір Кишевич, Григорій Челуня, Костянтин Величко, Борис Жаба. Після завершення експедиції до Пскова в 1581 р. козаки отримали платню. Разом із тим вони скаржилися на порушення їхніх прав старостами і воеводами.

Декларовані права козаків часто зводилися нанівець практикою тогочасного життя. Через брак грошей у казні платню за службу не лише затримували, а й часто не сплачували. Це спонукало запорожців до організації нових походів проти татар, що загострювало відносини між Річчю Посполитою і Кримським ханством. З Бахчисарая лунали погрози розпочати похід в Україну за підтримки турецького султана, оскільки поодинокі напади ординців, як правило, зазнавали невдач. Козаки також і далі втручалися у боротьбу претендентів на молдавський престол. Серед ватажків запорожців, що перебували на королівській службі, особливо відзначалися Михайло Ружинський, Богдан Микошинський та Захар Кулага. У порядку денному чергового варшавського сейму 1590 р. стояло питання про набір нового козацького заgonу в зв'язку із загрозою нападу турків, тож є сумніви щодо його постійного існування в попередні роки.

Сеймова конституція під назвою «Порядок щодо низовців і України» 1590 р. надавала широкі повноваження коронному гетьманові, конкретизуючи заходи з підтримання порядку серед реєстрових козаків: «...відносно тих людей, які перебувають на Низу в Запорозжжі: нехай коронний гетьман, зібравши сам особисто або через уповноважених відомості про військо у тих місцях і на тому пограниччі, так впорядкує територію, на якій мешкають ці люди, щоб вони (ті самі або якісь інші, туди приведені) підлягали владі призначеного їм начальника осілого шляхтича, а також ротмістрів чи сотників з числа шляхти. Усі згадані начальники, старшина і сотники, і, нарешті, кожний рядовий повинні скласти присягу нам і Речі Посполитій, обіцяючи, зокрема, що вони: ніколи поза волею гетьмана та його уповноважених не переходитимуть кордонів Корони ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни з сусідніми державами... не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшин, а старшина – без дозволу гетьмана. У гетьмана ж завжди має бути їх реєстр, і якби котрийсь пішов зі служби, а на його місце прийняли іншого, старший повинен повідомити про це гетьманові, щоб той мав про них і про їх імена точні відомості. Присуджених же до смертної кари або до безчестя приймати сюди не дозволяється» [382].

382

Помічниками князя Миколи Яловецького було призначено комісарів Якуба Претвича і Яна Оришовського. Вони мали постійно перебувати в Україні, стежити за настроями серед козаків і спільно зі старостами своєчасно притягати до суду «свавільних людей». Місцева адміністрація зобов'язувалася не допускати втеч селян і міщан на Запорозжжя, а реєст-

рових – пропускати на Січ лише з паспортом від сотника. Тобто урядникам і шляхті під загрозою кримінальної відповідальності заборонено було постачати козаків харчами і зброєю та стежити за їх пересуванням на волостях. Навіть шляхтичі, які без дозволу коронного гетьмана організовували походи проти татар, оголошувалися «бунтівниками».

Згідно з королівським універсалом від 25 липня 1590 р. на службу приймався тисячний козацький загін «для погамування свавілля українського» – утримання козаків від походів проти татар і виконання поліційних функцій в Україні. Набір здійснювався на невизначений період з оплатою від 5 до 12 злотих за квартал кожному козакові. Місцем постійного перебування реєстрових визначалося Запорозжя.

Намірам уряду Речі Посполитої цього разу не судилося здійснитися. Виплату грошей затримували, а чисельність нереєстрового, або ж «свавільного», козацтва набагато перевищувала кількість тих, хто перебував на державній службі. Постало питання козацьких «леж» за аналогією до кварцяного війська, що призводило до сутичок з місцевою владою та окремими шляхтичами. У проекті конституції для сейму 1592 р. йшлося про «свавільства» козаків в Україні та їх вторгнення на території сусідніх держав, з якими Річ Посполита підтримувала дружні стосунки [383]. Спроби вести переговори із запорожцями через Якуба Претвича, Олександра Вишневецького, Єжи Струся, Яна і Станіслава Гульських були безрезультатними. Тому пропонувалося утримувати козаків на Запорозжжі без права виходу звідти. Урядникам та шляхті

заборонялося постачати їх харчами і зброєю. Залишається загадкою, чому проект не було затверджено 1592 р. Цілком імовірно, що король сподівався досягти компромісу із запорожцями. Проте повстання 1591–1596 рр. спричинили ліквідацію згідно з сеймовою постановою реєстрового війська. Разом із тим, Сигізмунд III не наважився вживати суворих заходів проти козаків, окрім їхніх ватажків, адже запорожці фактично охороняли все південне прикордоння Речі Посполитої. Відповідно й козаки виправдовували свою боротьбу проти татар, у тому числі й далекі морські та сухопутні походи, «служінням польському королю».

Навесні 1600 р. постало питання про підтримку молдавського господаря Ієремії Могили. Нестачу військових сил Сигізмунд III намагався компенсувати за рахунок українського козацтва. Листа до запорожців надіслав і канцлер Ян Замойський, обіцяючи добру платню. Проте на Запорозжжі не одразу відгукнулися на заклики з Варшави. Після тривалих нарад лише 1 липня гетьман Самійло Кішка надіслав лист королю, в якому погодився взяти участь у молдавській експедиції за умови виконання низки вимог запорожців, насамперед, скасувати баніцію, накладену на козаків, повернути «козацькі вольності», надані запорожцям Стефаном Баторієм, заборонити завдавати кривди козакам. Традиційно звучала вимога визначити платню за службу. І, нарешті, козаки просили надати їм «знаку», або ж хоругву [384].

Через місяць прийшла відповідь Сигізмунда III з подякою козакам за готовність до походу та обіцянками виконати їхні умови. Королівське послання, вочевидь, остаточно не переконало запорожців. Перебуваючи в

Молдавії, вони направили до Варшави нове посольство у складі Якова Осовського, Ждана Серафимовича і Петра Одинця. В універсалі від 26 вересня 1600 р., підписаному старшим реєстру Гаврилом Крутневичем, було акцентовано на необхідності надіслання охоронних листів до української адміністрації, щоб вона не чинила кривд козакам та їхнім сім'ям і після завершення експедиції.

Про виділення коштів на оплату війська та зняття баніції рішення міг прийняти лише вальний сейм, а восени 1600 р. уряд розпочав підготовку до війни зі Швецією. Як і раніше, козаки не відмовлялися від служби, але в листі, доставленому до Варшави Іваном Радкевичем, Андрієм Комишем та Іваном Макаровичем, Самійло Кішка нагадав свої попередні вимоги. У лютому 1601 р. сейм задовольнив більшість із них для учасників походу: звільнення від відумерщин, гарантія від утисків козацьких сімей [385]. Однак юрисдикція над козаками залишалася в руках місцевої адміністрації, а платня видавалася без декларацій королівськими комісарами, тобто попередні права козацтва відновлювалися лише частково.

У Лівонській кампанії брали участь близько чотирьох тисяч козаків. Служба була надзвичайно тяжкою, особливо в зимовий період. У таких умовах багато козаків загинуло, в тому числі й Самійло Кішка у битві під Феліном. Повернувшись в Україну навесні 1603 р., Військо Запорозьке стало на лежах у королівщинах, нагадуючи урядовцям про своє право користатися «старожитними вольностями». За словами старшого реєстру Івана Кучковича, «за свої заслуги заслуговуємо не лише того, щоб були заховані в цілості та спокою наші убогі хати й маєтності,

часто і густо облиті кров'ю нашою і поганською, а й того, щоб були ми в слухних вольностях і пошануванню від кожного стану. Його королівська милість, будучи особливим прихильником і оборонцем людей рицарських, маючи в ласкавій увазі державу і сердечні послуги наші мусив би нас усім тим упривілеювати і обдарувати: признавши нас синами коронними» [386]. Вкотре, покликаючись на заслуги перед урядом, козацтво домагалось визнання не лише власне рицарських доблестей і «вольностей», а й зрівняння себе з «синами корони», тобто зі шляхетством.

Проте внутрішня конфронтація в країні – «рокош» – шляхетський виступ проти короля (1606–1608) та проведення експансіоністської політики не сприяли вирішенню козацького питання. Тисячі козаків було залучено Лжедмитріями і урядом Речі Посполитої до московської авантюри, тому нові їх контингенти рушили за здобуттям прав і привілеїв у буревій військових кампаній. Відповідно знову з'явилися шляхетські скарги на «козацькі свавілля» в рішеннях різних повітових сеймиків, а також пропозиції підпорядкувати козаків юрисдикції старост. На сеймі 1607 р. останнє положення було узаконено, хоча реалізувати його ставало дедалі тяжче. В ширшому й об'ємнішому варіанті його зафіксовано в постанові вального сейму від 26 лютого 1609 р. Сувора ухвала супроти козацтва звучала вперше після накладення на нього баніції в 1596 р. Проти козаків спрямовувалося відразу дві сили: королівські комісари і місцеві старости, що мало на меті взяти під повний контроль «свавільників», як на волостях, так і на Запорозжі. До того ж комісари отримували надзвичайні повнова-

ження аж до винесення смертного вироку. За потреби передбачалося навіть використати кварцяне військо. Комісарські декрети приписувалося проводити в дію київському воеводі Станіславу Жолкевському.

387 Брак даних щодо реалізації урядової конституції пояснюється досить прозаїчно, адже на тому ж сеймі фактично було вирішено питання війни з Московією й ухвалено виділити кошти для цієї кампанії. Відповідно знову виникла потреба набору на службу українського козацтва. Його мобілізація розпочалася вже навесні 1609 р., чим були стурбовані місцеві урядовці. Спроби упорядкувати цей процес зазнали невдачі. У листі до Сигізмунда III від 6 вересня князь Януш Острозький визнавав безсилля перед козацькою стихією [387]. Основні козацькі сили було спрямовано на Сіверщину та Стародубщину, і лише невелика частина прибула на облогу Смоленська.

На сеймі 1611 р. знову поставало козацьке питання. Деякі магнати виступили проти прийому на державну службу козаків, оскільки, на їхню думку, «українська сваволя зростала під приводом королівської служби і чинить великі і незносні шкоди і кривди шляхетському стану в його володіннях на королівщинах». Зі свого боку, король запропонував мати справу лише із представниками місцевої шляхти, чиї б маєтки слугували гарантом поведінки їхніх козаків. Проте потреба у війську не зменшувалась, а на вербування іноземних найманців бракувало коштів.

Настійні вимоги турецького султана «знищити запорожців», підкріплені загрозою агресії, змусили уряд надіслати до них комісію, очолювану білоцерківським старостою Янушем Острозьким. Королівські

комісари прибули в жовтні 1614 р. до Житомира з наміром набрати на службу тисячу козаків, тим самим обмежити реєстр тих, хто мав би користуватися козацькими правами. У поданні урядової комісії від 15 жовтня козацьким послам, зокрема, зазначалося, що основним завданням Війська Запорозького має бути охорона кордону Речі Посполитої. Мешкати реєстровці разом з сім'ями могли в королівських і приватних маєтностях лише за дозволом володарів. Трахтемирівський монастир призначався суто як шпиталь для старих, хворих, поранених, скалічених і тих козаків, які доживали свого віку. Суворо заборонялися там будь-які козацькі зібрання, без відома короля не дозволялося приймати на Запорозькій Січі «свавільних людей» і організовувати експедиції проти сусідніх держав. Отже, надаючи козацькі права лише одній тисячі чоловік, власті робили цілу низку застережень, фактично перетворюючи реєстровців на військовий контингент Речі Посполитої. В декларації також не було підтверджено права на власне судочинство і землеволодіння.

Сподіваючись на мирне вирішення конфлікту, в петиції до короля запорожці просили не виконувати умов, запропонованих комісарами. Однак із Варшави відповіді не надійшло, а на чергових переговорах за участю коронного гетьмана Станіслава Жолкевського реєстровці змушені були поступитися. Сейм підтвердив комісарську ухвалу і рекомендував козакам дотримуватися її, але про платню за службу у постанові навіть не згадувалося. Тому й не випадково, що козаки не зважали на рішення сейму, і вже навесні 1615 р. козацькі чайки підійшли до Стамбула. Морські експедиції на чолі з Петром

388 Сагайдачним викликали занепокоєння при султанському дворі, а також впливали на зростання козацьких лав. У королівській інструкції від 20 січня 1616 р. наведено загальну чисельність козаків – до 40 тис. [388]. Там само йшлося про продовження «козацького свавілля», яке не припинили комісії та сеймові ухвали.

Унаслідок ускладнення зовнішньополітичної ситуації восени 1617 р. король доручив Станіславу Жолкевському створити реєстровий полк. З-під Вільшани коронний гетьман надіслав козакам проект угоди, що забороняла походи на турецькі володіння і містила вимогу очистити козацькі лави від тих, хто прибув на Запорозжя в останні три роки. Плату за службу отримували і, відповідно, користувалися козацькими правами лише 1 тис. чоловік. Основні пункти Вільшанської угоди фактично повторювали аналогічні 1614 р. Заперечення козаків викликав лише артикул урядового проекту про призначення старшого Війська Запорозького. Ті, хто перебував на державній службі, бажали обрати ватажка зі свого середовища шляхом голосування, якого б лише затвердив король. Гетьман Петро Сагайдачний від імені всього війська запевнив уряд Речі Посполитої в лояльності козаків, а також просив підтвердити права і привілеї.

Проведення жорсткої політики щодо запорожців цього разу унеможливлювалося також потребою військової сили для допомоги королевичу Владиславу. Претендуючи на московську корону, він опинився у скрутному становищі під Вязьмою. Тому зрозуміло, чому настанови Сигізмунда III комісії у козацьких справах мали компромісний характер. У його універсалі містилася настанова якомога швидше упорядкувати реєстр для виконан-

ня козаками служби на благо Речі Посполитої. Для короля важливим також було бачити на посаді старшого людину, насамперед лояльну до уряду, яка б мала оперативно виступати на допомогу коронному війську і придумувати прояви «свавілля» в Україні.

Вільшанську угоду не було затверджено черговим вальним сеймом. Уряд виділив лише 6 тис. злотих на плату за службу і заборонив втручання у справи сусідніх держав. Одночасно для мобілізації козацького війська в Україну призначалося 20 тис. злотих. Остаточне вирішення питання про реєстр було відкладено на майбутнє.

Улітку 1618 р. понад 20 тис. козаків «вибраного війська» вирушили у похід до Москви на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним і 28 липня об'єдналися з королевичем. Козаки захопили багато російських міст, а 1 жовтня взяли участь у штурмі стічного кремля. Здобути добре укріплену фортецю не вдалося, однак царський уряд став податливим до переговорів. Таким чином, з допомогою козацтва Річ Посполита підписала 1 грудня 1618 р. з Московською державою вигідне для себе Деулінське перемир'я. Москва втратила Смоленщину, Стародубщину і Чернігово-Сіверщину. Королівська грамота від 23 липня наступного року свідчила, що Сигізмунд III залишився задоволений діями козаків, за що висловлював подяку Петру Сагайдачному, але нагадувала, що старший реєстру має забороняти запорожцям ходити на море і карати «свавільних». Однак через два місяці король видав черговий універсал, в якому пояснював причину непослуху запорожців і призначав нову комісію для упорядкування відносин з козаками.

Королівські комісари Томаш Шклінський, Тиберій Злотницький, Ян Білецький, які прибули на Роставицю у супроводі коронного війська, пропонували покласти в основу нової домовленості з реєстровими проект попередньої, проте під час переговорів змушені були поступитися. До реєстру вписали вже 3 тис. козаків, місця проживання яких обмежувалися королівщинами. Всі, хто залишався в панських маєтках, підлягали присуду свого господаря. Козацькі човни на Січі знищувалися під контролем реєстрових, а про морські експедиції запорожці мали заздалегідь попереджати. У листі до короля від 21 листопада 1619 р. Станіслав Жолкевський скаржився на складність переговорів, що проходили над Роставицею. Разом із тим, наявність коронного війська в Київському воеводстві, яке кількісно переважало козацьке, «призвело до корисного для держави повороту справи» [389].

Після поразки коронного війська під Цецорою (1620) уряд Речі Посполитої мав намір розширити козацький реєстр. У проекті організації оборони, винесеному на засідання сейму в листопаді того ж року, фігурувала цифра 20 тис. козаків з річною платою в 100 тис. злотих. Щоб узгодити такі умови служби, напередодні відкриття сейму король направив до козаків свого посланця. Разом із тим, аби заохотити запорожців до державної служби, Сигізмунд III прагнув використати посередництво єрусалимського патріарха Феофана, який перебував на той час в Україні. Ознайомившись зі змістом листа короля, патріарх видав спеціальну грамоту до козаків, у якій містився заклик послужити Речі Посполитій, здобути своєму вій-

ську славу в боротьбі з ненависними «бусурманами».

З 15 по 17 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва відбувалася козацька рада, на якій вирішувалося питання про участь у поході проти турецької армії. На ній були присутні митрополит Іов Борецький, королівський посол Бартоломей Обалковський і ксьондз Оборницький. Козацьким гетьманом на той час був Яків Бородавка, діяльність якого непокоїла польських урядовців. Митрополит виступив на раді з великою промовою, охарактеризувавши становище православ'я в Україні, від чого, за словами сучасника, «гнівом сповнилося козацькі серця». Після цього Петро Сагайдачний зачитав грамоту патріарха Феофана. На раді козаки погодилися послужити королю, поставивши умову – затвердити на митрополії та владицтвах ієрархів, висвячених Феофаном.

Загроза, що нависла над Річчю Посполитою, змушувала владу зважати на козацькі прохання. З 20 по 31 липня у Варшаві йшли переговори, під час яких козацьку депутацію на чолі з Петром Сагайдачним прийняв король. Результати аудієнції невідомі, оскільки письмового рішення козацькі послы не отримали, окрім усних обіцянок задовольнити означені вимоги по завершенні кампанії. На початку серпня Петро Сагайдачний вирушив з Варшави під Хотин. Водночас Сигізмунд III надіслав листа керівникові урядових військ Карлові Ходкевичу, в якому наполягав усунути від гетьманства Якова Бородавку. Зміст цього послання наводить на думку, що козацького гетьмана під Хотиним було змінено не без втручання польської сторони. Офіційною ж причиною обрання нового старшого Війська

Запорозького визнавалося небажання Бородавки об'єднуватися з коронним військом. Відгравши вирішальну роль у перемозі над армією Османа II, українське козацтво сприяло ліквідації турецької загрози не лише для Речі Посполитої, а й для інших європейських країн.

Після переможної Хотинської битви козаки знову надіслали петицію Сигізмундові III. В цьому документі, доставленому до Варшави послами Марком Жмайлом, Павлом з Десни, Супруном і Богушем, викладено своєрідну програму козацтва, оцінено його місце і роль у житті тогочасного суспільства. Відзначаючи свої заслуги перед державою, козаки відмовлялися «воювати державу цісаря турецького ані землею, ані на Чорному морі», за що просили зберегти «вольності старожитні і данини кров'ю заслужені», розширити реєстрове військо, збільшивши платню з 40 до 100 тис. злотих, яка б, до того ж, вчасно виплачувалася. Важливе значення приділялося місцю проживання козаків. Вони прагнули мешкати і користуватися козацькими правами як у королівщинах, так і в панських маєтках. Козаки домагалися вільного найму на службу (з відома короля) до сусідніх християнських монархів. Ввійшли до петиції вимоги ліквідації унії й легалізації православної церкви в Україні, а також заборона розташування жовнірських «леж» на території Київського воеводства [390]. Отже, ця програма передбачала визнання урядом Речі Посполитої за козацтвом як окремою верствою населення специфічних прав і привілеїв без його утисків на означеній території з боку місцевих властей.

Відповідь надійшла досить опекативно разом із королівськими комісарами, які прибули для переговорів

з козаками на початку листопада 1621 р. Урядові посланці подякували запорожцям за участь у Хотинській кампанії, але гроші пообіцяли виплатити після зведення реєстрового війська до 3 тис. чоловік з 40 тис., які захищали Річ Посполиту від турецької агресії. Всі інші мали повертатися до попередніх господарів, причому комісари повинні були стежити, щоб козаки «не йшли полками і по волостях не бавилися». Водночас вводився чіткий облік записаних на королівську службу із вказівкою імені, прізвища, місця постійного проживання і навіть координат розташування будинку. Реєстр підписував старший Війська Запорозького і передавав до коронного скарбу, а звідти копії розсилалися по містах урядникам. Кожний реєстровець присягав на вірність королю Сигізмундові III, його нащадкам і Речі Посполитій. Місця козацьких уходів і ловів узгоджувалися зі старостами. Урядовці запевняли також про недопущення релігійних утисків щодо козаків, залишивши без відповіді питання про унію. Отже, фактично козацькі військові заслуги перед державою не було поціновано. Навпаки, комісари намагалися зберегти реєстр у попередніх рамках і закріпити за козаками, котрі перебували на королівській службі, поліцейні функції. Тому в наступні роки спостерігалось помітне напруження у відносинах реєстрових з урядом. Козацькі посольства до Варшави були безрезультатними, а їх загоны, розташовані в Київському воеводстві, завдавали чимало клопоту місцевій шляхті та урядовцям. Не допомагали і звернення короля до козацьких полковників з наказом заборонити «жодні зібрання, до яких прилучалися свавільні люди» [391]. 391

Фактично козаки підпорядковувалися лише власній адміністрації.

Під час чергової ради (1622) на Росаві під Кагарликом без узгодження з польськими властями замість Петра Сагайдачного старшим реєстру козаки обрали Оліфера Голуба, а писарем – Лаврентія Пашковського. Князь Єжи Збараський дуже нарікав на цей вибір, пророкуючи всілякі нові біди. Затримка платні за службу загрожувала козацькими походами проти татар, чого остерігалися в Варшаві. Не випадково на сеймі 1623 р. окремі урядовці пропонували віднайти потрібні кошти і навіть збільшити козацький реєстр до 5 тисяч. Зі свого боку, козаки надіслали петицію, подібну до підготовленої після Хотинської битви. На першому місці стояло конфесійне питання із «заспокоєння грецької віри». Однак Сигізмунд III цього разу рішуче відмовив домаганням запорожців, пообіцявши згодом вислати нову комісію. Передбачалося також одночасно розквартирувати на Подніпров'ї кварцяне військо. Королівське рішення підтримали представники козацької старшини, які уникали конфлікту з урядом. Вочевидь, цим пояснюється і зміна старшого реєстру – ним став полковник Війська Запорозького Михайло Дорошенко, що мав авторитет як серед козаків, так і в польських урядових колах.

Пославши коронне військо на Подніпров'я восени 1625 р., Сигізмунд III зробив спробу приборкати «козацьку сваволю». Після кількох жорстоких битв в урочищі Ведмежі Лози між королівськими комісарами і козаками було підписано так звану Куруківську угоду, згідно з якою на державну службу брали 6 тис. козаків. Вони мали проживати у королівщинах і збиратися для допомоги кварцяному війську в разі потреби.

Провести відбір до нового реєстру виявилось нелегкою справою, адже козаків налічувалося понад 40 тис. Лише через два місяці було сформовано шість полків за територіальним принципом: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський, Чигиринський, Переяславський. Однак українське козацтво залишилося незадоволеним умовами Куруківської угоди. У січні 1626 р. Михайло Дорошенко послав Івана Зборовського, Григорія Лихопола і Кіндрата Неука з реляцією до коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. Доповідаючи про сформування реєстру, він звернув увагу на прикrostі й незгоди, яких зазнавало Військо Запорозьке. Дорошенко просив підвищити козакам платню грошима і сукном, дозволити розквартирувати артилерію ближче до південного прикордоння, а також скаржився на утиски шляхти, яка виганяла козаків зі своїх маєтностей.

Разом із тим під різноманітними приводами уряд відмовлявся задовольнити прохання козаків, тому не випадково невдалою виявилася спроба комісара в козацьких справах Томаша Шклінського завербувати на війну зі Швецією двотисячний загін, крім реєстрових. У листі гетьмана Михайла Дорошенка до Томаша Шклінського, надісланому 18 лютого 1627 р. з Канева, зазначалося: «Не можемо того зрозуміти, звідки б узяти ті дві тисячі найліпших чи з них відлучених від нас (хто не ввійшов до реєстру згідно з Куруківською угодою. – *Авт.*), що своїми панамі, у яких вони в підданстві, так часто пошарпані і понижені, що ледве з душами лишилися; бо тих, що лишилися на службі королівській, шкода до цього залучати, є для нас і тут досить роботи з ворогом святого Христа і то вже тяжко видолати, бо не маємо з чим. Мали ми надію, що

392 король його милості ласкою своєю і додатком за утрати наші (тобто втрати під час Хотинської війни.— *Авт.*) зволить нагородити наші теперішні криваві заслуги (про які йому добре відомо), але ніякої ласки ми не дістали, навіть шматка хліба не дістали, щоб по тих трудах і працях з'їсти могли, і що вбогий чоловік мав, то проїсти мусів, а щоб чим тіло покрити, про те й не згадувати, зовсім нас голод і холод присіли» [392]. Зі змісту листа можна зрозуміти, що становище реєстрових залишалося складним. Путивльський боярин Григорій Гладкий, який з розвідувальною метою перебував у цей час в Україні, розповідав у Москві, що Михайло Дорошенко, зібравши козацьку раду в Каневі, відмовив королівському посланцеві у направленні реєстрових на війну зі Швецією. Натомість він відрядив до короля посольство з проханням збільшити реєстр до 10 тис. козаків.

У зв'язку з кількісним зростанням козацтва характерним явищем стали його вимоги до уряду визнати козацькі права за тими, хто з різних причин опинився поза межами реєстру і яких шляхта намагалася покріпачити. В окремих випадках козаки намагалися здобути права і привілеї навіть з допомогою зброї. Про позитивний результат таких спроб свідчать статті Переяславської угоди (1630), зокрема, збільшення реєстрового війська на 2 тисячі козаків. Цьому сприяв, безперечно, вплив терміну дії Деулінського перемир'я Речі Посполитої з Московською державою. Вже наступного року король надіслав до Канева старшому реєстру Івану Кулазі нові клейноди і наказ записувати всіх, хто бажає, до козацького війська. У петиції козацького посольства на конвокаційний сейм (1632) висловлювалася надія, що

після обрання нового короля козаки стануть повноправними членами суспільства. Крім того, наголошувалося в документі, «певні ми, що колись таки дочекаємось тієї щасливої години, дістанемо “поправу” наших прав і вольностей лицарських і доручаємо просити пильно, аби сейм зволив ласкаво вложити до майбутнього короля, аби нас обдаровано вольностями, які належать людям лицарським» [393]. Проте у відповіді, надісланій їм, вказувалося лише на обов'язковість «послушності» козацького війська і неприпустимість самовільних морських походів. Наприкінці 1632 р. з українського козацтва знову формуються значні військові контингенти для війни з Московією.

Після завершення війни варшавський сейм прийняв нову постанову про козацтво (1635). Як і в попередніх конституціях, місцева адміністрація зобов'язувалася запобігати втечам на Запорозжя. Під загрозою позбавлення всіх прав і привілеїв козакам наказувалося не давати приводу для порушення миру з Туреччиною.

Зважаючи на участь козаків у черговому народному повстанні, Станіслав Конецпольський подав пропозицію на вальний сейм про щорічне призначення замість старшого реєстру королівського комісара — «людину шляхетного стану, досвідчену у лицарській справі», який би стримував козацьке військо від бунтів. Полковники та осавули також мали бути зі шляхти, досвідчені в рицарському ремеслі. Вищий законодавчий орган держави врахував побажання коронного гетьмана і в березні 1638 р. прийняв постанову під назвою «Ординація Війська Запорозького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої», чим ліквідовувалися привілеї реєстровців [394]. Скасовувалися на «вічні 394

часи всі їх давні юрисдикції, прерогативи, прибутки та інші блага, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам, і яких нині позбавляються внаслідок свого бунту». На посаду старшого Війська Запорозького назавжди заборонялося обирати людину з козацького середовища. Замість нього призначався за рекомендацією гетьманів коронного і польного королівський комісар, затверджений на вальному сеймі. Він мав принести присягу за спеціальною формою і потім підтримувати порядок у війську та запобігати «всіляким заколотам». Інші старшини реєстру, до полковників включно, мали бути лише шляхтичами. Сотники й отамани обиралися із козаків заслужених і відданих Речі Посполитій. Резиденцією комісара визначався Трахтемирів, а полковники мали проживати в своїх полках і не виїздити нікуди без дозволу коронного гетьмана. Суворо регламентувалася і діяльність реєстрових козаків. Для проживання і володіння нерухомим майном козакам відводилися лише прикордонні міста, де їх присутність була необхідна для захисту від татарських набігів. Таємні статті «Ординації», які у вигляді інструкцій надійшли в Україну, передбачали створення особливого загону при королівському комісарі, реєстру з підвищеною платнею. Його завданням було попередження «свавілля». Отже, «Ординація» мала перетворити Військо Запорозьке на слухняний військовий контингент для виконання поліцейних функцій в Україні та оборони південного порубіжжя Речі Посполитої. Про хиткість урядових задумів свідчить навіть той факт, що через продовження козацького повстання не було можливості втілити постанову в життя протягом майже року. Остаточну угоду між

реєстровими та урядом затвердила лише заключна комісія на Масловому Ставу 4 грудня 1638 р.

Наступний період, аж до 1648 р., витлумачений польською історіографією як «ера повернення миру в Україну», або ж «десятиріччя золотого спокою», не змінив статусу реєстрового козацтва. Іншого характеру набули відносини реєстрових козаків з урядом Речі Посполитої з початком Національно-визвольної війни. Вже в битві під Жовтими Водами вони перейшли на бік повстанців і почали боротьбу проти коронного війська. Влітку 1648 р. реєстровці становили основу армії Богдана Хмельницького. У Зборівській угоді 1649 р., яка визначила реєстр у 40 тис. козаків, декларувалося визнання козацької території (фактично Київського, Чернігівського та Брацлавського воеводств), де реальна влада перебувала в руках козацької старшини. Тут само утверджувалося і козацьке судочинство, а коронне військо позбавлялося права на лежі. Продовження війни перешкодило затвердженню Зборівського договору польським сеймом, а Богдан Хмельницький суттєво змінив політичні орієнтири. В гетьманських деклараціях зникають навіть згадки про службу королю Речі Посполитої. Лише Переяславська угода 1654 р. започаткувала новий період в історії українського козацтва.

Отже, залучення козаків на державну службу сприяло виробленню правових основ функціонування козацтва. Згодом «козацькі вольності» набули чітких рис, наповнилися конкретним змістом: звільнення від податків та повинностей, крім військової служби, особливе адміністративне підпорядкування та судочинство, свобода вибору місця проживання та заняття промислами, право на землеволодіння.

1.6.

*Козацьке
землеволодіння*

Важливим аспектом дослідження еволюції українського козацтва є питання про його землеволодіння. Зародження останнього було зумовлено насамперед колонізацією південних степових просторів України. Спершу власті не чинили жодних перешкод мисливству та рибальству. Завзяті ухадники сягали навіть пониззя Дніпра, розвідуючи багаті рибою та звіром місця. Згодом на прибутковість промислу звернули увагу урядовці, які почали збирати податки з його учасників до державної казни. На середину XVI ст. більшу частину уходів уже контролювали власті.

Працюючи постійно на одних і тих самих уходах, що тяглися аж до татарських поселень, козаки освоювали їх, засновували пасіки, хутори. Окремі пасіки, за словами королівських ревізорів, коштували досить дорого, адже там були не лише посіви, а й ставки та городи. У люстраціях неодноразово зазначалося, що козацтво осідало на уходах «уставичне», тобто назавжди.

Близьке сусідство з татарами не сприяло розвитку традиційного для українців заняття, тому з певним застереженням слід сприймати ревізорський запис: «пашут черкашене мешчане и бояре на поли, где хто хочет» [395]. Вочевидь, ішлося про освоєння земель поблизу Черкаського замку. На Запорозжі та інших південних окраїнах про землеробство не знаходимо документальних свідчень аж до Національно-визвольної війни середини XVII ст. Інша річ – Лівобережна Україна, насамперед Чернігівщина, куди татарські полчища приходили не так часто, а власті були зацікавлені в освоєнні нових територій на межі з

Московською державою, з якою Річ Посполита час від часу вела війни.

Не лише на прикордонні, а й у центральних районах обробка земель-пусток (займанщина) створювала умови для володіння ними. Однак в останньому випадку за постійної присутності представників влади важко було уникнути сплати податків. На окраїнах через віддаленість від адміністративних центрів, навпаки, це стало звичайним явищем. Певною мірою воно проникало в правову свідомість ухадників. Козаки розглядали своє господарство як промисел за межами держави, поза її володіннями, тим більше, що захищати його доводилося власними силами. Від цих переконань козаки не відмовлялися і тоді, коли зайняті ними угіддя оточували землі міщан та шляхти.

У зв'язку з великим строком фактичного користування і володіння уходом право розпоряджатися ним зміцнювалося. Здобуті землі на правах займанщини козацтво прагнуло закріпити шляхом одержання жалуваних грамот від намісника, великого князя або ж короля, що стало юридичною основою формування козацького землеволодіння. Цей процес був тісно пов'язаний зі зміцненням козацького імунітету внаслідок заснування Запорозької Січі та організації реєстрового війська. Зокрема, у вищезгаданому привілеї Яну Бадовському надавалися у Білій Церкві два будинки «з огороды, кгрунты и зо всими их належитостями» [396]. Одному з його наступників на посаді старшого реєстру, Янові Оришовському

король Стефан Баторій надав за військові заслуги (1577) урочища Копистерин на р. Мурафа поблизу Кучманського шляху між Баром і Брацлавом та Гайсин з Гоголевим на р. Соб зі всіма угіддями у пожиттєве володіння. Спочатку аналогічних документальних свідчень було небагато і стосувалися вони переважно старших козацького реєстру. Проте у проекті конституції, пропонованому на варшавському сеймі 1592 р., зазначалося: «Добра їх, які були надані їм як на все військо низове, так і, зокрема, окремим козацьким особам сеймовою ухвалою будь-то назавжди або ж іншими умовами від нас наданими на вічні часи конфіскуємо» [397]. Є всі підстави вірити, що існували й інші умови надання маєтностей козакам, можливо, лише на час служби, як це мало місце в наступний період. Цікаво, що в другій половині XVI ст. спостерігалася генеза козацького землеволодіння і в Московській державі. Згідно з «боярським приговором» від 18 лютого 1571 р. 300 сторожовим козакам із «украинных городов» надавалося по 20 четвертей (близько 10 десятин) землі кожному за охорону південного прикордоння.

У грамоті короля Стефана Баторія від 16 вересня 1578 р. про набір на державну службу 500 козаків не було прямої вказівки щодо наділення їх землею. Там ішлося лише про щорічну плату грошима та сукном. Однак запис до реєстру надавав фактично козакові право на володіння землею, якою він користувався, і підставу одержати жалувану грамоту на неї з метою узаконення землі як приватної власності. Цілком можливо, що ініціаторами появи останньої не обов'язково ставали самі козаки. Потреба уряду Речі Посполитої у дешевій військовій силі постійно

зростала, а спроможність її оплати, навпаки, зменшувалась. Єдиним вагомим резервом були степові простори України, за рахунок яких король міг компенсувати прогалини державного бюджету. Саме тоді в офіційному польському діловодстві з'явився термін «Дике поле», яким позначалися території на схід від Дніпра та південніше волостей. У документах зафіксовано надання земельних наділів лише козацькій старшині, більшість якої становила українська шляхта. Згідно з сеймовою конституцією 1590 р., козацький ватажок Криштоф Косинський одержав королівську грамоту на урочище Рокитне, Войтех Чоновицький – на Бориспіль з Іванівцями, Федору Загоровському дісталася Володарка на Росі та Горошин і Сліпорід на Лівобережжі.

Фактично узаконювалося ще одне джерело зростання козацького землеволодіння – як плата за державну службу. Це явище не було новим, адже аналогічні надання в Україні одержували і раніше бояри та зем'яни. Цікаве свідчення із Литовської метрики навів М. К. Любавський за 1522 р., згідно з яким Сигізмунд I пожалував «до волі» землю Сітни в Полоцькому повіті козаку полоцькому Артему Яковлевичу, з якої давно не було ніяких служб. Оскільки у грамоті не було вказівки, що володілець мав би служити з землі попередню службу, вчений зробив висновок про надання маєтностей за службу військову або ж козацьку. Виникає запитання щодо ідентифікації Артема Яковлевича як козака. Вочевидь, тут маємо одну із форм переходу терміна «козак» на слов'янську людність. Полоцький повіт межував із теренами, де були поселені татарські козаки за Вігтовтової доби, які відбували військову службу на умовах отримання

земельних угідь. Аналогічне надання отримав і Артем Яковлевич, хоча про його належність до козаків чи участь у козакуванні можна говорити лише гіпотетично. Жалуваною грамотою від 12 квітня 1542 р. князь Василь Сангушко надав зем'янину Демидові Войткевичу дворище в с. Мощоному Волинського воєводства за умови відбування військової служби. В описі придніпровських замків середини XVI ст. вказувалося на обов'язок черкаських бояр «служити конно и збройно» [398]. Тут само йдеться про володіння боярином Богушем Морозовичем землею Кашиною, а уходами на р. Псел – боярином Микитою Драбом, землею пирятинською – боярином Чайкою.

398

Король Сигізмунд I у 1546 р. надав жалувану грамоту зем'янину Дмитрові Базановичу на володіння двома селами: Соколковим на р. Конелі та Митківцями на р. Гірський Тікич. При цьому в документі останнього названо також «звенигородским козаком». Мабуть, це свідчило про схильність зем'янина Дмитра Базановича до козацького промислу, адже в документах за 1529 р. його згадано серед охоронців державного кордону поблизу Саврані, Чечельника, Звенигорода, Кошиловців. Синові Дмитра, якого і далі поймає козаком, «шляхетному Богданові Дмитровичу», королева Бона в 1549 р. надала ще й селище Курилівці, хоча відомостей про його козакування або хоча б належність до козаків, що вступили на державну службу, не збереглося. Онук Федір Богданович у 1592 р. продав більшість родинної спадщини галицькому каштелянові Єжи Струсю.

Жалуваною грамотою короля Сигізмунда II Августа від 4 жовтня 1571 р. зем'янинові й «товаришу низових козаків» Омеляну Івановичу

за охорону південного прикордоння від татар надавалася земля на р. Ворскла. В документі, зокрема, зазначалося, що він «сам, его жона, так же дети и потомки его власные тым правом и порядком оную землю Сиверу по обудвую сторонах Ворсклы, яко ея вышей поменило, почавши от шляху Санчаровского на низ рекою Ворсклою аж до рубежа Жарковича Артемовых песков, зо всіми землями, грунты, з боры, з лесы, з деревом бортным, з реками, а меновите, з речками Полузорою и Кустовью, з озеры, з ловы звериными, пташиными, рыбными, з бобровыми гонами и зо всіми доходами, пожитками и их нелепеностями, так долго и широко, яко ся тая земля Сивера сама в себе в границах, пожитках и обиходех своих здавна и на сей час мает, держати и уживати, прибавляти, розширяти и всякие пожитки себе там розмножати» [399]. Можливо, 399 Омелян Іванович перебував у першому реєстрі, організованому гетьманом Юрієм Язовецьким, і брав участь у літньому поході 1571 р. проти татар, за що й одержав «входную землю». У грамоті було також вказано, що за надані володіння польському королю мають служити на аналогічних умовах і нащадки Омеляна.

У цьому разі Дмитро Базанович і Омелян Іванович є представниками зем'янсько-шляхетської верстви, що займалися козакуванням. На думку А. Стороженка, надання їм маєтностей не стосувалося генези козацького землеволодіння [400]. 400 Суперечать цьому твердженню відомості про перехід до козацтва представників згаданої верстви. В 1583 р. зем'яни Андрій та Іван Кішки, з родини яких, вірогідно, вийшов знаменитий козацький гетьман Самійло Кішка, володіли великими маєтностями

на півдні Брацлавського воєводства. Стефан Баторій (1578) надав черкаському бояринові Михайлу Байбузі «пустелі для осадження людьми на річках Сула, Удай, Солониця», а після його смерті більшість цих володінь королівським привілеєм було закріплено за його синами Семеном і Тимошем. У люстрації Київського воєводства за 1616 р. зафіксовано заяву Федора та Євтахія Байбузів, що ґрунти на Ворсклі, а також севруки або ж данники їх, що мешкають у Черкасах – їх дідична спадщина і до юрисдикції старости не належать, так само, як і урочище Лебедин, що підтвердили і черкаські міщани. Подимний тариф 1631 р. містить свідчення про володіння частиною Поворскля Євстахієм Байбузою і дітьми його брата Федора. Нащадки їх значно розширили свої маєтності. У реєстрі Війська Запорозького 1649 р. Євстахій (Тишко) записаний у Драгилевській сотні Черкаського полку. Разом із тим, винагорода козакам за службу шляхом надання їм земельних володінь не набула широкого розвитку до Національно-визвольної війни.

Незначний відсоток козаків, які перебували на державній службі, не вичерпував усіх земельних власників серед них. Річ Посполита майже постійно вела війни з сусідніми державами, і уряд часто вербував тисячі українських селян та міщан до війська. Перебування їх у козацьких загонах значною мірою впливало на подальше становище в суспільстві, сприяло зростанню самосвідомості. Повертаючись до власних осель, учасники експедицій оголошували себе козаками і відмовлялися виконувати феодалні повинності. Вони виходили з підпорядкування місцевих властей, залишаючи за собою

право на володіння землею. За такі протизаконні дії козаків, як правило, не карали, оскільки уряд мав намір і надалі використовувати їх як дешеву та боездатну військову силу. Зі свого боку, урядовці всіляко намагалися заволодіти козацькими маєтностями, вичікуючи загибелі або смерті запорожця, на що нерідко скаржилися реєстровці королю. У листі Стефана Баторія від 9 квітня 1582 р. з Риги до українських старост містився наказ, щоб по вмерлих їх маєтності не відбирали, а залишали родині [401]. Проте українська адміністрація не завжди зважала на королівські універсали з суворими розпорядженнями, адже так звані «козацькі свавілля» після завершення Лівонської війни дедалі частішали.

Виникнення козацького землеволодіння пов'язане також із придбанням земельних угідь у представників інших соціальних верств. У документах XVI ст. «отчичами», або ж власниками земель, названо бояр, зем'ян, міщан. Різкого розмежування між ними і козаками не існувало, тому і землі їхні могли ставати козацькими на засадах приватної власності. Наприклад, у заповіті козака Тишка Волевача від 8 серпня 1600 р. сину Антонові зазначалося, що пасіку в Мотронині купив дід Яків у Івана Безмольного, що зафіксовано документально [402]. Отже, Яків Волевач придбав землі в першій половині XVI ст., маючи юридичні підстави на їх володіння. Його нащадки доклали максимум зусиль у розвитку власного господарства.

Часто земельні володіння продавалися разом із людьми, які на них жили. Приміром, у відписці возного Василя Сосницького від 12 березня 1606 р. ішлося про продаж київським підчашим Лавріном Лоз-

кою села Сотники козацькому гетьманові Григорію Лободі. Запис про продаж угідь чигиринським козаком Максимом Михайловичем реєстровецьві Івану Волевачу від 5 березня 1615 р. містить примітку, що земля купується «з сенокосами и с степным полем и пахотным и с поселением людей; до якого Плоского леса повинно бить дванадцять байраков, без малых байрачков, дай речка Цибульник, яка вийшла спод Плоского леса, обе вершини зойшедшия повинни быть тож с поселением людей и сенокосами по оба боки, с пахатним и степним полем до скель и далее; и той вышеписаный грунт зо всеми угодиями продаем его милости пану Волевачу, жоне и потомкам его у вечность за добру монету литовской личби за тисяч две коп грошей без десяти; я теж себе, жену и потомков моих и покровенних, ближних и дальних, вечно отдаляю» [403].

У першій половині XVII ст. реєстрове козацтво і далі поповнювалося за рахунок української шляхти. Основним типом землеволодіння був хутір, до якого зазвичай входили луки, сіножаті, ниви, ставки, пасіки. Крім землеробства та тваринництва, на хуторах займалися різноманітними промислами. Частину одержаної продукції козаки продавали на ринку. Працювали на хуторах самі володільці та члени їхніх сімей, а також наймані робітні люди, переважно селяни. Королівські ревізори зазначали, що поблизу Переяслава в 30-х роках козаки «засіли міські хутори», а в Корсунському старостві сіл взагалі не було, тільки «хутори козацькі» [404]. Більшість із них були невеликими, хоча існували й окремі заможні господарства. Наприклад, реєстровий козак Гурін продав міщанинові Охриму Туровичу (1638) свій

хутір на Соколиних Лозах поблизу Мошен за 10 кіп литовських грошей. Козачка Федора Андрієва продала пасіку (1630) по р. Інгулець Івану Волевачу за 500 кіп. Майже аналогічні ціни на землю виставлялися і в густонаселених частинах Київщини та Волині. Зокрема, село Стара Рудка Коростишівського повіту (1623) було продане господарем за 500 кіп литовських грошей, а село Якимівка Білilівського повіту (1629) коштувало 1000 польських злотих або ж 400 кіп литовських (одна копа дорівнювала 2,5 злотих). Це свідчить, що і на південь від Тясмина в козацькому краї землі були освоєні й відповідно цінувалися.

Люстратори Київського воеводства з тривогою зазначали, що козаки «беруть собі всілякі користі з піль та рік, забирають собі мало не всі ґрунти не лише в місті, але й по селах і з того немає ніяких доходів» [405]. Тобто внаслідок існування козацького землеволодіння місцеві власті втрачали значні прибутки. Адміністратори настійно вимагали від уряду ліквідувати козацькі привілеї. У петиції до вищого законодавчого органу країни коронний гетьман Станіслав Конецпольський на початку 1638 р. заявляв, що козаки володіють «такими багатствами і маєтностями, з яких мали б задармо служити королю» [406]. Зважаючи на панування «кулачного» права, великі землевласники намагалися позбавити козаків землі або ж витіснити їх у межі королівщин.

У реєстрах подимного Київського і Брацлавського воеводств (1629, 1640) наведено загальні дані про землевласників по групах без позначення їх належності до козацтва. В інших актових матеріалах містяться лише окремі згадки про земле-

володіння козаків. Наприклад, Петро Сагайдачний володів «батьківщиною» в селі Кульчиці на Самбірщині. Івану Сулимі в 1615 р. належали земельні угіддя поблизу Борисполя, де він служив урядником у маєностях коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. У жалуваній грамоті Федору Сулимі від 20 липня 1677 р. містилося підтвердження його прав на батьківську спадщину, де, зокрема, підкреслювалося, що «Сулиминцы, Лебедин и Кучаков надал пан Жолкевский Івану Сулиме, в заслугах, у вечность...» [407]. Інвентар Острозьких латифундій (1620) фіксує в с. Озеряни Волинського воєводства козака – власника 3 волок землі. Обозний Війська Запорозького Іван Волевач (1630) володів землею на р. Макарівня. Володільцями маєностей у Київському і Волинському воєводствах були також Богдан Хмельницький і його майбутні соратники Павло Тетеря, Антон Жданович, Іван Нечипоренко та інші. Спадкову власність Богдана Хмельницького становила земля від Лебедина до Суботова на півночі, до гирла Кам'янки, що впадала в Інгул, – на півдні. Пізніше до неї, згідно з королівськими жалуваними грамотами, були приєднані села Кам'янка і Бірки, а також містечко Медведівка. В цих маєностях вирощувалося багато хліба, розводилася велика рогата худоба, вівці, були млини, пасіки, шинки з пивом, медом і горілкою.

Ситуація дещо змінилася з утворенням козацької держави в ході Національно-визвольної війни. Всі попередні земельні акти підлягали скасування, а земля стала власністю Війська Запорозького. Богдан Хмельницький мав право роздавати володіння козакам «за службу вой-

сковую». Однак гетьман насамперед підтвердив попередні земельні права монастирів, потім землевласників, які вступили до війська, що, до речі, робили і його наступники. Зрештою, однією з форм плати за службу стали надання гетьманом, передусім старшині, «урядових», або ж «рангових» маєностей. У перші роки Національно-визвольної війни вони не набули широкого розмаху, оскільки поява замість польської шляхти нових господарів могла викликати протест селян та рядових козаків. Проте пізніше кількість рангових надань зростала. Приміром, військовий канцелярист Кость Мокрієвич одержав села Сибереж та Ямище, слабинський сотник Іван Домонтович – села Смолин і Максилі, миргородський полковник Григорій Лесницький – містечко Шишаки, переяславський полковник Павло Тетеря – двір у Переяславі, лубенський осавул Левко Костянтинович – двір у Лубнах і сіножаті поблизу Пісочної, биховський сотник Павло Ярмултовський – село Вербічі та маєності в селі Горбове.

Поряд із старшиною рангові надання одержували шляхтичі. В універсалах Богдана Хмельницького за 1656 р. підкреслювалося право володіння маєностями стародубським шляхтичам: Лаврентієві Борозні – на села Горськ, Ключи, Куршоновичі, Жолвідь, Медведове, Ярцове, Заничі, Бахаївське, Тростянське, Роєвське, Рарцеве, Хоромне з різни-ми «пустощами» та будинок у Стародубі; Мартинові й Федорові Воронам – на села Савостяновичі, Буки, Вадковичі, Туровичі, Бурновичі; Михайлові та Іллі Рубцям – на села Курознів, Раженичі з млином, Бобки, Чорнооків, Брахів з різними «отчинами», Полхів

і Стобки. Цікаві дані збереглися по Чернігівському полку за 1656 р. про надання Оліферові Радченку у володіння селища Постовбиці «зо всема грунтами» та вдові шляхтича Катерині Грязній – сіл Слабин, Янівка, Лукашівка, Стефанівці, Суличівка і Пересажі на Сіверщині.

Козацьке землеволодіння розширювалося і шляхом купівлі нових маєтностей. Характерним може бути придбання хутора у Припоні Корсунського полку 1652 р. брацлавським полковником Тимошем Носачем у пана Яроша Черепинського. Останній декларував у торговому акті, що «продав п. Тимошеві Носачу, брацлавському полковникові, хутір на Припоні з усіма приналежностями, а саме: з ставком і озером і сіножатями і полем, тобто нивами і запусками, з усім і на усім, і халупу, що належить до цього хутора, за суму триста злотих; на що були добрі і вірні гідні вище названі сусіди при усій продажі або і купівлі від пана Черепинського; що так і я, пане полковнику, панове отамани, віддаляю сам себе, жінку і дітей своїх, близьких і далеких родичів своїх від того хутора на вічні часи; вільно пану Тимошеві Носачу, брацлавському полковникові, дати, дарувати, продати і, як бажає, на найкращу свою користь повернути: що як ми погодилися і сторгували, так для ліпшої віри і більшого підпорядження надали руками своїми підписати і печать
408 звичайну притиснути» [408]. Хутір переходив до брацлавського полковника з правом повного розпорядження ним як Тимоша Носача, так і його нащадків.

У 1655 р. родич Богдана Хмельницького Яким Сомко купив села Во-

ронків та Рогозів, якими спадкоємці Якими користувалися вже на правах приватної власності.

Розширення козацького землеволодіння відбувалося і внаслідок земельних пожалувань царського уряду. Самійлові Богдановичу-Зарудному та Павлові Тетері вдалося випросити для себе, відповідно, містечко Старий Мліїв «з селянами і со всіма угодьями» та містечко Смілу. Зі зміцненням свого становища як генерального писаря Іван Виговський одержав аналогічні грамоти на містечка Остер, Козелець, Бобровицю, Трипілля, Стайки, села Городище, Лісовичі, Ківшовате «со всіма доходами и угодьями» та місто Ромни з навколишніми селами. Значні володіння дістали і його брати: Данило – Прилуки та містечка Борисполь, Баришівку, Воронків, Басань, Білгородку, Рожів з селами, а Костянтин – Козарі і Кобиняц.

Наведені актові матеріали охоплюють лише частину свідчень про виникнення та формування козацького землеволодіння. Право на землю засвідчувалося переважно самим фактом володіння нею протягом тривалого часу без документального оформлення в державних установах, тому відомостей про козацькі господарства збереглося мало.

Отже, генеза козацького землеволодіння тісно пов'язана із трудовою колонізацією південного прикордоння. З часом право на володіння землею, яке спиралося на вікові традиції, фіксувалося юридичними актами. Козацьке землеволодіння зростало внаслідок купівлі у міщан, шляхти нових угідь, а також отримання земель як плати за державну службу.

1.7.

*Витоки
козацького
права*

Будь-яка людська спільнота, як і суспільство в цілому, потребує внутрішньої організації, відповідних правил людських взаємин, які регулюються за допомогою певної системи соціальних норм або ж права. Для середньовічного українського суспільства характерною була наявність поряд із кодифікованим звичаєвого права, яке ґрунтувалося на усних усталених звичаях та нормах. Навіть у кодексі XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ» звичай визнавався джерелом права. Звичаєве право стало також запорукою існування далеких від державних інституцій козацьких громад. Військовий характер рицарського ремесла зумовлював створення специфічних норм взаємовідносин у середовищі січового товариства. Як зауважив дослідник українського права А. Ткач, «особливого значення норми звичаєвого права набули в Січі, яка були центром виникнення великої кількості звичаїв, що перетворилися згодом в норми права. Так, в Січі зародилися норми військово-адміністративної організації козацтва, правил ведення війн, деякі правила діяльності судових установ, види покарань злочинців та ряд інших норм матеріального права, яких не існувало в писаних джерелах» [409]. Отже, формування козацької верстви супроводжувалося й виробленням станового права.

Гене́за козацького права припадає на ті давні часи, коли перебування у небезпечних умовах степу, попри відмінності походження та характеру, змушувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство з притаманними йому певними звичаями і традиціями. Дії, що потребували спільних зусиль, породжували аналогічні явища: зібрання громади, обрання ватажка, поділ здобичі тощо. Через їх повторюваність формувалася звичай діяти відповідним чином за схожих обставин. Найзручніші правила поведінки визнавалися серед козаків загальноприйнятними за принципом звичаєвого права. На думку О. Лазаревського, козацьке право і судочинство вироблялося самим життям, природними потребами людей без будь-яких штучних регламентацій [410].

410

Звичаєві норми, як риси козацького правопочуття, слугували уладнанню наявних суперечок або ж вирішенню питань, викликаних ними чи іншими вчинками. Причому вирішувати їх потрібно було як із принципового боку, так і стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їх практична значущість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. З розвитком запорозької вольниці ці традиції трансформувалися у конкретні поняття, що й стали основою козацького права. Важливим фактором його генези було існування Запорозької Січі. Порядок і форма кошового управління, зокрема, правосуддя, визначалися військовими традиціями, які передавалися з покоління в покоління. Січ давала козакам свободу, розкривала широкий

простір для здійснення подвигів і здобуття слави. З іншого боку, вступ до січового товариства передбачав взяття козаком на себе певного кола обов'язків.

Складно простежити етапи становлення козацького права, оскільки за формою воно було дуже консервативним. Цілком очевидним є лише той факт, що воно формувалося на основі звичаєвого права, пристосованого до умов життя січової громади. Норми військового права (адже запорожці були насамперед воїнами) мали форму звичаїв: проведення козацької ради, прийняття до товариства нових осіб, організація експедицій тощо. Вочевидь, це дало підставу Д. Яворницькому стверджувати, що «писаних законів від запорожців годі було сподіватися передусім тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорозьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя» 411 [11]. Разом із тим, це положення може бути яскравою характеристикою лише раннього етапу розвитку січової громади, коли запорожці основну увагу приділяли військовій справі.

Звісно, писаних норм військового права не існувало, як не мислилися вони втіленими у закінчені положення і логічні поняття. Тому й немає відшліфованих думок, притаманних для офіційного законодавства. Козацьке право розкривалося на прикладах його застосування в процесі самої правотворчості, зокрема, в окремих рішеннях зібрань.

Пізнання правових норм відбувалося найчастіше при покаранні за скоєні злочини. Найтяжчими серед них були зрада, порушення військової дисципліни і посягання на січове майно, що каралися розстрілом, повішенням на гаку, втопленням тощо. Найстрашнішим покаранням вважалося закопування злочинця живцем у землю за вбивство свого товариша: вбивцю клали живим до ями разом із убитим і обох засипали землею. Таким чином громада захищалася від злочинців, які посягали на основі січової організації і своїми діями підривали традиції, що забезпечували самостійне існування Січі або ж могли внести хаос у відносини в коші. За цих умов покарання мали якнайточніше відповідати ухваленим січовою громадою правничим нормам. Ухилення від них розглядалося як порушення і відповідно каралося. Застосування суворого покарання змушувало козаків утримуватися від недотримання правопорядку.

Незважаючи на самотність Запорозької Січі, її віддаленість від державних інституцій, на генезу козацького права, безперечно, впливало литовське законодавство. Адже більшість прибулих на Запорозжя раніше проживали на землях, де домінувало литовське право, що не могло не позначитися на правових уявленнях січової громади. Зокрема, положення 1, 10 і 12 артикулів 13-го розділу Першого Литовського статуту 1529 р. про покарання на смерть за кримінальний злочин застосовувалися і в практиці запорозького суду. Це не випадково, адже в основу законодавства Великого князівства Литовського було покладено й норми українського звичаєвого права.

Суворі військова дисципліна січової громади впливала на формування свідомості та поведінку козаків. Тривалий час вони намагалися ігнорувати державні інстанції, спираючись лише на традиції звичаєвого права. Поступово в Запорозькій Січі викристалізувався тип людини, яка насамперед цінувала свободу і незалежність на протигагу кріпацьким порядкам, що утверджувалися на волостях. Зростання запорозької громади, її успіхи у боротьбі проти татарської агресії зумовили визнання українського козацтва самостійним фактором міжнародних відносин. Усе це впливало на становлення українського козацтва як окремого соціального стану тогочасного суспільства, зростання його самосвідомості та правових уявлень.

Еволюція січової громади сприяла кристалізації козацького права. Однак якісно новий його рівень пов'язаний із вступом запорожців на державну службу. Відтоді почалося формування своєрідного синтезу норм військового права козацтва із офіційним, яке не встигало на той час охопити цю сферу суспільного життя.

Польські власті розглядали козаків як військову силу на південному прикордонні й мали намір підпорядкувати їх державним інтересам. Запорожці ж трактували одержання «козацьких вольностей» як здобуття певного юридичного статусу. І це закономірно, адже його мали інші соціальні верстви. Представництво останніх у козацьких лавах на початку 70-х років XVI ст. також впливало на становлення правових норм «людей лицарських». Безперечно, що різною мірою, наприклад, землеробський характер діяльності селян у період генези кріпосницьких відносин не давав підстав для

їх козакування. Переселення селян до південних районів України навіть стимулював уряд Великого князівства Литовського, надаючи пільги при заснуванні слобод. Реальна можливість подальшого їх відходу в так зване «Дике поле» стримувала урядовців від утисків і зловживань, завдяки чому селяни почувалися вільними в межах існуючих суспільних відносин і не вдавалися до пошуків іншого статусу.

Дещо іншим було становище мешканців південноукраїнських міст. Власне ремісників у них проживало небагато, оскільки основним призначенням міст-замків була оборона від агресії кочівників. Відповідно значну частину міщан становили військові служебники – зем'яни, бояри та слуги, які несли службу при старості або магнаті. Не випадково матеріали переписів Канева та Черкас за 1552 р. свідчать, що поряд з боярами, слугами і ремісниками в цих містах проживало чимало козаків. Більшою мірою козакуванням займалися бояри та слуги, які мали професійні військові навички і вносили організуючий струмінь у заняття ухоронників-промисловців. Після земельної реформи, здійсненої у Великому князівстві Литовському в середині XVI ст., бояри, які не підтвердили документально своє право на володіння маєтностями, змушені були переходити до розряду селян. Вихід із становища, що склалося, ця категорія людей, витіснених зі звичного місця в суспільстві, знову ж таки вбачала у козацтві.

Зважаючи на те, що урядовці лише час від часу займалися козакуванням, зрештою залишаючись на своїх прибуткових посадах, можна констатувати, що основну масу козацтва на час державних реформ

Сигізмунда II Августа становили вихідці з міст – ремісники та бояри. На відміну від селян, вони були краще обізнані з нормами тогочасної юрисдикції. Регламентували міське життя державці або окремі феодалі, а служба при них також оцінювалася за досить чіткими критеріями. Перехід згаданих представників соціальних верств у козацтво вплинув на генезу його правових норм.

412 Уряд Речі Посполитої звільнив реєстрових від підпорядкування місцевим властям, призначивши їм старшого, водночас і суддю – шляхтича Яна Бадовського. У королівській грамоті конкретизовано його компетенцію: «...он каждому, хто бы якое дело до козаков и, гды до замков и мест наших з низу придут, мел справедливости з них чинити мает» [412]. На перший погляд, це формулювання містить суперечливі положення, адже чисельність «низових козаків» була значно більшою, ніж 300 осіб, набраних на королівську службу. Разом із тим, судочинство поширювалося нібито на реєстрових, які приходили на волості. Відповідно, Запорозжя у судовому відношенні мало залишитися поза компетенцією Яна Бадовського. Однак плани польських урядовців були значно масштабнішими.

Пояснення положень королівського указу слід шукати у ставленні уряду Речі Посполитої до Запорозької Січі та її мешканців у той період. Козаками офіційно визнавали лише реєстрових, а їх кількість передбачалося регулювати відповідно до державних потреб. Проте, надавши певні права і привілеї реєстровим, необхідно було чітко розмежувати їх із правами інших соціальних верств. Звідси походило право старшого судити козаків у справах зі «сторон-

німи» людьми: селянами, міщанами, боярами. Лише кримінальні злочини, до яких були причетні козаки, розглядали гродські суди.

З погляду проведення судочинства, реформа поставила Яна Бадовського в досить скрутне становище. Знань лише чинного державного законодавства виявилось недостатньо для компетенції у «козацьких справах». Тим більше обставини змушували старшого реєстру часто перебувати на Запорозжжі, тож цілком очевидно, що він мав зважати й на козацьке право, звичаї і традиції січової громади. Приклад з його наступником Яном Оришовським є тому підтвердженням. Перебування серед запорожців вплинуло навіть на зовнішні ознаки його поведінки. Польські магнати висловлювали незадоволення «покозаченим» шляхтичем, коли старший реєстру прибув до Варшави на конвокаційний сейм 1587 р. у «грецькому» (українському) одязі й під час читання звернення до уряду сидів «по-турецькому».

Особливо турбувало владу прагнення козацтва запровадити запорозькі порядки на волостях, що означало, насамперед, встановлення власної адміністрації та судочинства. Ця тривога передавалася і вищим урядовим інстанціям Речі Посполитої. У рішенні сейму 1613 р. було зазначено: «Оскільки ці люди (козаки.– Авт.) не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старшин і суддів, і не хочуть підпорядковуватися ніяким судам, окрім своїх отаманських, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин, що й схиляє їх до злочинів, ми ліквідуємо їх юрисдикцію як ту, що суперечить загальному праву, і зобов'язуємо підкорятися властям по

413 місцю проживання» [413]. Під «загальним» правом тут малися на увазі норми Другого Литовського статуту, які згідно з Люблінською унією поширювалися в межах Київського, Брацлавського і Волинського воєводств. Однак суворий вердикт не вплинув на прагнення козаків бути господарями на власній землі, мати своє управління і судочинство. Тому і через три роки, під час обговорення на варшавському сеймі становища в Україні, зазначалося, що козаки «мають своїх гетьманів і власну форму справедливості, самі собі права складають, урядовців і вождів становлять» [414]. У наведених фактах ідеться, зокрема, про реакцію уряду на спроби запровадження на волостях козацького судочинства, під час якого реалізовувалися норми права, вироблені в запорозькій громаді. Безперечно, що в «чистому вигляді» вони не могли бути використаними через брак відповідних умов.

Конкретних відомостей про практику застосування козацького права на волостях у джерелах збереглося небагато. Важливим його елементом, як і звичаєвого, була наявність інституту свідків, які обиралися із заслужених козаків. Наприклад, під час запиту щодо продажу козаком Максимом Михайловичем Плоского лісу зі всіма угіддями (1615) в уряді були присутні реєстровці Яким Чернишенко та Роман Пешта, а печатку «товариську» приклав чигиринський отаман Федір Кузьминський. Аналогічний документ від 26 вересня 1630 р. засвідчили «люди віри гідні: пан Стефан Святопричиський, пан Федор Калинович, пан Гаврило Коробка», а затвердив отаман Василь Томиленко.

На думку І. Каманіна, до компетенції отаманів козацьких громад належали обов'язки, які при

королівських замках виконували старости. На підтвердження цієї тези вчений навів грамоту короля Яна-Казимира від 18 серпня 1649 р., де, зокрема, зазначалося, що у справах козацьких суд мають чинити отамани замість городових урядів [415]. 415 Не заперечуючи думки історика, скажемо лише, що визнання широких повноважень отамани могли досягти тільки з початком Національно-визвольної війни. У попередній період не лише місцеві урядовці, а й окремі власники населених пунктів нерідко втручалися в козацькі справи, чинячи утиски адміністрації реєстрового війська. Тому про аналогію компетенцій старост і отаманів можна говорити лише із застереженням. Цілком безперечно лише, що на отаманські посади обирали заслужених і авторитетних осіб. Зокрема, Федір Кузьминський у 1632 р. виступав уже як посланець Війська Запорозького до Варшави на елекцію нового короля, а Василь Томиленко в 1636 р. фігурував як старший реєстру.

Інкони отаманської влади виявлялося недостатньо для вирішення складного питання. Яскравий приклад – універсал гетьмана Дмитра Барабаша від 7 березня 1617 р. переяславській старшині, в якому йшлося про скаргу козака Гаврила Колушкевича до «рады нашею зуполное», тобто до вищого уряду Війська Запорозького, про захоплення його землі козацькою родиною Саченків. «Рада зуполная» розглянула подання Колушкевича і винесла рішення про повернення позивачеві батьківського володіння. Постанова дає підставу стверджувати про здійснення радою судових функцій, можливо, навіть під головуванням гетьмана, як це мало місце на початковому етапі існування

Запорозької Січі, коли суддею нерідко виступав кошовий отаман.

Втручання старшого Війська Запорозького часто потребувалося і при розв'язанні конфлікту козаків з представниками інших соціальних верств. Зокрема, в універсалі Григорія Чорного від 28 лютого 1630 р. козакам заборонялося порушувати права Києво-Печерського монастиря в межах Черкаського староства: «...же вы в пасеце монастиря Печерского, которая лежит к грунтам в старостве Черкаском, за привилеем его королевской милости пана нашего милостивого, великие перешкоды чините: без ведомости его милости и того там брата, (который на тот час там кгрунтом и пасекою заведовати будет), в кгрунты вдершися, лес пустошите и брата, который высланный бывает, зневажаете, што се деет противко воли самого Бога и самого нашего сумления, же, место помноженья церкви Божей, сами оную ущербляем. Прето повагою комисии сее, владою гетманства моего и всего войска срокго росказуем, абысте каждый из вас кгрунтах поменен-

ного монастиря Печерского вступу жадного не мел и в лис без воли и листу его милости отца архимандрита и ногою не вступовал; а естли бы который из вас противным и упорным против сего листовного заказу нашего знайдовалсе, таковой каждый судового караня от всего войска не увойдет» [416].

416

Процес правотворення дістав новий імпульс з наростанням масштабів визвольного руху в Україні. У королівській інструкції на сеймики (грудень 1625 р.), наприклад, зазначалося, що козаки, «забувши віру і підданство встановлюють власну юрисдикцію, свої права». Сучасник подій польський письменник Шимон Старовольський також писав, що козаки неодноразово піднімали зброю проти Речі Посполитої і бажають бути на своєму праві. Такі самі факти спостерігалися і в ході повстань під проводом Тараса Федоровича (1630), Павла Бута, Якова Острянина та Дмитра Гуні (1637–1638). Встановлення козацьких порядків у захоплених повстанцями районах стало звичним явищем, відповідно там само під час судочинства реалізувалося і козацьке право.

* * *

Отже, виникнення українського козацтва стало закономірним результатом споконвічної боротьби осілого землеробського населення зі степовими кочівниками. Це протистояння тривало за доби Київської Русі, монголо-татарської навали, у початковий період існування Великого князівства Литовського. Необхідність відсічі татарської агресії в другій половині XV ст. зумовила створення контингенту військовослужбової людності на південному прикордонні Литовсько-Руської держави. Разом із тим природні багатства

степу приваблювали багатьох промисловців-уходників. Зіткнення колонізаційної хвилі українського населення з татарами покликано до життя відважних і волелюбних людей – козаків. До середини XVI ст. козакування мало форму побутового явища, характерного для людності переважно південного прикордонного регіону. Польська експансія в Україну після Люблінської унії зумовила розширення джерел поповнення козацтва представниками боярства і шляхти як українського, так і польського походження.

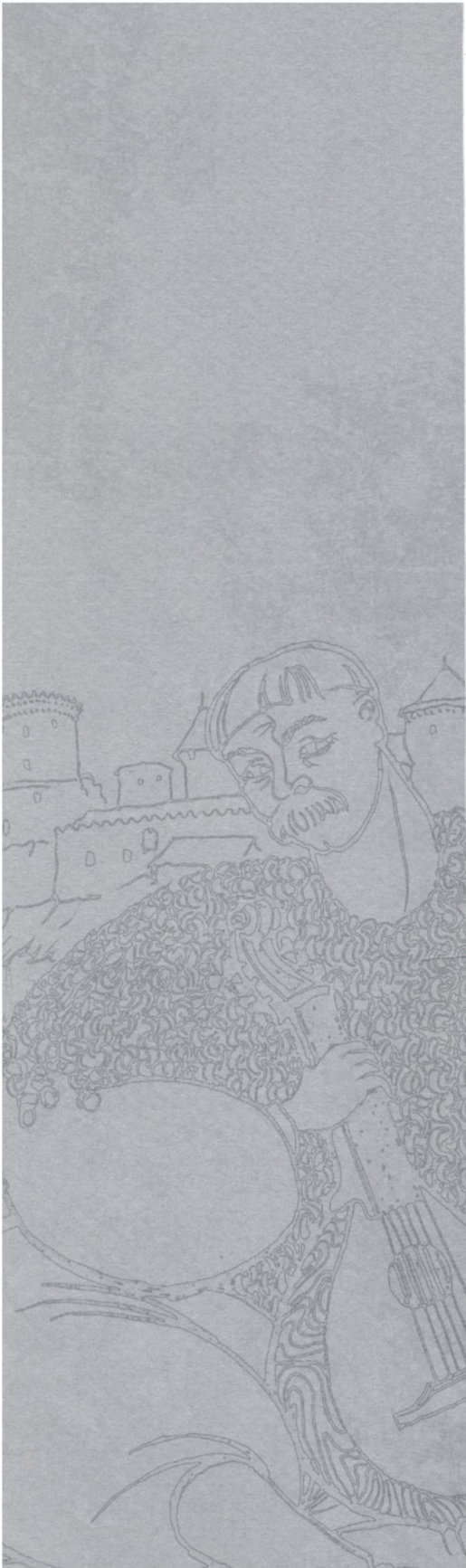
Посилення соціального і національного гноблення викликало до життя таке явище, як покозачення селян та міщан. Станові ознаки українського козацтва формувалися протягом майже цілого століття (з 70-х років XVI до середини XVII ст.). Їх правові засади дістали втілення у «козацьких вольностях», які надавалися тим, хто перебував на державній службі. Права і привілеї мали визна-

чати місце козацтва в усіх сферах суспільних відносин. Водночас власті вбачали в козаках суто військовий контингент і намагалися витримувати цей статус в юридичних нормах законодавства. Економічною підмогою становлення козацької верстви було землеволодіння. Регулятором взаємовідносин серед козацтва постало право, основні засади якого було вироблено в запорозькій громаді.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ТА ЙОГО СВІТОВІ АНАЛОГИ

- 2.1. *Аналоги українського козацтва у західному світі*
- 2.2. *Українське козацтво в колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот*
- 2.3. *Українські козаки та їх рицарські аналоги в середньовічній Європі*

2.1.

Аналоги українського козацтва у західному світі

Дослідження історії українського козацтва має багато аспектів – політичний, соціальний, військовий, етнографічний, психологічний та ін. Водночас для об'єктивного наукового пояснення цього феномена необхідно поглянути на нього також «з точки зору вічності», в контексті світової історії. І тут важливим є пошук аналогів українського козацтва в інших країнах у різні історичні періоди.

Наприклад, якщо брати принципи формування городового українського козацтва, насамперед у полках Гетьманщини, то воно базувалося

на класичній, історично довготривалій міліційній формі організації збройних сил. Міліція (від лат. *militia* – військо) як юридично зафіксована військово-організаційна структура відома ще з часів Стародавнього Риму, а її коріння сягає переддержавної історії багатьох народів, так званої епохи воєнної демократії, коли у війнах брали участь усі боездатні чоловіки. Міліційний принцип формування збройних сил у тій чи іншій історичній формі застосовували в більшості країн Європи.

Міліція будувалася на принципах: територіальної організації, коли воїни одного або групи поселень становили один військовий підрозділ; військової повинності й загального озброєння всіх чоловіків – членів міліційних формувань; проживання «міліціонерів» (аналогічний сучасний термін, який вживається в Україні, не відповідає історичному значенню цього слова) у власних домівках із сім'ями; права на власність і заняття різними видами економічної діяльності; досить значних соціальних, фінансових та економічних пільг – залежно від країни та історичної ситуації. Основним обов'язком учасників міліційних формувань була військова служба, але в мирний час вони вели життя звичайних громадян, зберігаючи при цьому високу боєготовність.

За міліційним принципом було організовано військово-рицарський стан країн раннього середньовіччя, але поряд із рицарським ополченням, а потім і після нього існувала і міліція, створена з напівшляхетських чи нешляхетських прошарків населення. Згодом, із розвитком суспільства і військової справи, вона здебільшого відійшла, хоча подекуди дожила і до новітніх часів.

Наприклад, у США міліція існує і нині, більш відома загалу під назвою Національної гвардії [1]. 1

Історія безперервного існування одного з аналогів українського козацтва в далекій Америці, як і у Стародавньому Римі, виводить нас на інший аспект – вивчення історичного середовища, яке породжувало такі військові спільноти. І тут перед нами постає одна з глобальних проблем історії людства – взаємин різних цивілізацій, які до появи сучасного суспільства відбувались здебільшого на так званих Великих Кордонах – у зонах їхніх довготривалих контактів. Поняття Великого Кордону є одним з найважливіших для розуміння історії людства [2]. Від часу раннього розподілу народів на землеробів і кочовиків виник і перший Великий Кордон, схожі риси з яким зафіксовано на кордонах стародавнього Єгипту, північного Китаю, а також на українському Придніпров'ї. Багатовікова боротьба проти кочовиків породжувала і відповідні форми військової організації населення, а на українському степовому кордоні, який проіснував кілька тисяч років, це зрештою завершилося формуванням козацтва.

Варто також нагадати, що степовий кордон України був одночасно і східним кордоном європейської цивілізації, а козацтво було оборонцем не тільки власного народу, а й землеробської християнської Європи. Цей кордон на його українській ділянці наклався на новий християнсько-мусульманський кордон і залишався незмінним до кінця XVIII ст., тоді як на сході відбувалася стрімка експансія Московії на схід, а на заході, з початком Великих географічних відкриттів, розпочався наступ європейців на інші континенти [3]. 3

Найтривалішим – з початку XVII до кінця XIX ст. – було просування європейців через Північну Америку 4 [4]. На більшій частині території США воно відбувалося в умовах, подібних до українських, – в лісостеповій та степовій зонах, і це був наступ європейських землеробів на здебільшого напівкочові племена. Самий факт довготривалості й безперервності протистояння змусив американських поселенців широко використовувати міліційну організацію збройних сил, яка забезпечувала високу боєздатність населення прикордоння. Тому піонерів американського Заходу, значна частина яких була об'єднана в міліційні формування, можна без особливих перебільшень назвати історичними аналогами українського козацтва. Інша річ, що варто застерегти від спрощеного ототожнення козаків, наприклад, з ковбоями, які стали героями дикого Заходу завдяки Голівуду, а насправді були насамперед звичайними найманими 5 пастухами [5].

Приклади заселення українських степів і американських прерій, за всіх їх особливостей, засвідчують історично близькі форми Великого Кордону європейської цивілізації. Тож їх порівняння дає додаткові можливості зрозуміти, як у схожих історичних умовах формуються схожі історичні форми організації населення.

Оскільки українське козацтво сформувалося в умовах християнсько-мусульманського кордону Європи, то найбільший інтерес становить пошук його аналогів саме на лінії цього цивілізаційного протистояння. Найвідомішими ранніми військовими корпораціями християнсько-мусульманського кордону є рицарські ордени. Вони утворилися в епоху хрестових походів – а це був

перший грандіозний за масштабами тих часів християнсько-мусульманський конфлікт. Ордени госпітальєрів, тамплієрів, тевтонців сформувались як військово-духовні братства, головним призначенням яких була боротьба проти мусульман. Їхні статuti передбачали прийняття чернечого сану, формальну рівність членів братства, виборність керівників ордену, у тому числі магістра, спільне володіння власністю, поділ на кілька основних груп – власне рицарів, священників і служителів та ін. Ордени мали високий ступінь свободи у своїх діях, незалежно від того, на території яких християнських держав Сходу вони перебували. Вони були важливою частиною збройних сил хрестоносців і занепали після їх поразки. Відому трагедію тамплієрів зумовив не так їхній конфлікт із французьким королем і Папою Римським, як те, що орден втратив сенс свого існування після переселення зі Святої землі і до Франції. Інший орден – Тевтонський – відтягнув свою загибель переселенням до Прибалтики і формальною місіонерською діяльністю серед місцевих народів. Тобто на певний час він знайшов сферу прикладання своїх сил на тодішній межі християнської цивілізації. Але після прийняття християнства прибалтійськими народами Тевтонський орден теж загинув.

Окрему групу становили ордени Піренейського півострова епохи реконкісти – кількавікової боротьби проти мусульманської експансії. В другій половині XII ст. існувало 7 таких військово-чернечих організацій. На відміну від орденів, сформованих у Святій землі, піренейські формально були обмеженими в політичному житті, однак мали вели-

ку внутрішню автономію і значні фінансові пільги. Тому вони самі вирішували всі військово-організаційні питання з формування і забезпечення власних збройних сил і ведення військових кампаній. Один з цих орденів, Сантьяго, залучав до своїх лав і одружених чоловіків, тобто не вимагав прийняття чернецтва, і тому став найбільшим серед інших. Занепад цих орденів також збігся з остаточною перемогою над мусульманами на півострові, тобто вони стали непотрібними після того, як виконали свою історичну місію [6].

Навіть поверховий огляд історії орденів хрестоносців дає матеріал для їх порівняння з українським козацтвом, точніше, з козацтвом запорозьким. Хоча докладні студії в цьому напрямі ще чекають на свого дослідника, є достатні підстави стверджувати, що вони були явищами типологічно спорідненими. Їхнє історичне призначення було однаковим, а тому їх виникнення, розквіт і занепад припали на однакову історичну ситуацію – від початку конфронтації з мусульманами до її закінчення. У шанувальників українського козацтва є всі підстави зображувати Катерину II у чорних фарбах, але загибель Запорозької Січі була так само історично обґрунтованою, як і загибель орденів хрестоносців.

Вибір був лише між двома крайнощами – долею тамплієрів, знищених одним ударом, і долею іспанських орденів, які тихо відійшли в історичне небуття. Власне, переселення запорожців на Кубань, яке стало спробою зберегти себе шляхом віднайдення нового Великого Кордону, а, отже, і традиційної сфери прикладання сил, способу життя і корпоративного устрою, було подібним до переселення орденів госпітальєрів

на Родос і тевтонців до Прибалтики після втрати Святої землі.

Щодо корпоративного устрою, то запорозьке козацтво не було конституйоване як військово-чернеча організація. Однак знаменитий принцип заборони жінкам доступу на Січ став місцевим варіантом чоловічого аскетизму, який було покладено в основу рицарських орденів в умовах релігійної боротьби.

Хрестові походи, як засвідчила історія, були лише прологом до тривалого і небезпечного для християнської Європи конфлікту з мусульманським світом. Хрестоносці захопили Константинополь і підірвали життєздатність Візантійської імперії, яка була бар'єром або, принаймні, буфером між християнством і мусульманством. Водночас хрестові походи сприяли консолідації мусульман Близького Сходу, що зрештою привело до утворення Османської імперії. У середині XV ст. турки знищили Візантійську імперію і почали просуватися вглиб Європи на Балканах. Власне, в цій наступності подій бачимо ще одну з досі ігнорованих проблем історії України – її зв'язок зі всесвітньо-історичним процесом. І він, що закономірно, простежується у всіх найважливіших подіях, історичних явищах і процесах, які відбувались на теренах України. Задля прикладу назвемо ще утворення імперії Чингіз-хана на іншому від України кінці світу, в далеких степах Сходу, але через кілька десятиріч це призвело до монголо-татарської навали і знищення Київської Русі.

Появу турків в Європі, яка протягом століть жила, так би мовити, у тепличних умовах, віддалік від будь-яких глобальних конфліктів, було сприйнято як Божу кару. У XVI ст. не

існувало проблеми важливішої, ніж турецька загроза. Згодом турецька експансія захлинулася, і зовнішня межа турецьких володінь в Європі на кілька сотень років порівняно стабілізувалася. Утворена таким чином лінія Великого Кордону розрізала навпіл Балканський півострів, захопила все Середземномор'я з його численними островами аж до Іспанії і Марокко, а на сході – в Північному Причорномор'ї – накладалася на споконвічний степовий кордон. Прилеглі до нього території становили, за визначенням західних дослідників, широку смугу «земель на кордоні», «країн на кордоні». Якщо для більшості європейських держав турецький чинник поступово втратив значення або залишився інструментом дипломатичних інтриг, то для народів на Великому Кордоні він і надалі був визначальним не тільки в політичній, а й у всіх інших сферах життя суспільства. Українські землі, поряд із Хорватією, Угорщиною, до певного часу Молдавією та у специфічній формі Московією, перебували на передньому краї цього кордону. І саме тут виникли військові корпорації, історична доля яких була найближчою до долі українського козацтва. Тому історична ситуація в цьому регіоні та балканські аналоги козацтва становлять найбільший інтерес для порівняльного дослідження.

Західний край великого християнсько-мусульманського протистояння на суходолі Європи проходив через Хорватію. До появи на Балканах турків Хорватія перебувала у складі об'єднаного угорсько-хорватського королівства. Угорський король був верховним сюзереном країни, а місцева влада належала хорватським феодалам на чолі з намісником короля – баном. Уже з початку XV ст. Хорватія відчула реальну загрозу з боку турків. У 1430-х роках

було започатковано оборонну систему для захисту від турецьких набігів. Тоді у прикордонних замках, як королівських, так і приватних, розмістили постійні гарнізони, які склалися з найманих військ. Крім того, до оборони офіційно залучали бандерії (хоругви) великих хорватських феодалів [7].

7

В останній третині XV ст. турки вчинили низку спустошливих набігів на хорватські землі. Їхньою головною метою стала підготовка до завоювання цього регіону шляхом постійного терору, винищення і виведення в полон населення. Наприклад, під час нападу 1469 р. турки взяли близько 60 тис. бранців. 1493 р. відбулася велика битва на Крбанському полі, у якій загинула значна частина хорватських феодалів. Турки захоплювали хорватські землі у 1513, 1522–1524, 1526, 1536–1537 рр. Ще не окупована частина Хорватії разом з Угорщиною визнали владу Габсбургів, оскільки імператора Фердинанда було обрано угорським і хорватським королем. Становище Хорватії погіршилося не тільки через силу й натиск турків, а й внаслідок організаційного безладу в справі оборони краю. Хорватська знать майже не виконувала рішень власних соборів – виставляти воїнів з маєтків (одного вершника від 36 дворів), посилати селян на будівництво фортець, постачати до війська продовольство та ін. Фактично феодали обороняли свої маєтності поодиночки і, звичайно, не могли протистояти добре організованій турецькій армії. Останній період прямої експансії турків припав на 1566–1592 рр. Територія Хорватії настільки зменшилася, що сучасники називали її «залишками залишків» [8].

8

У такій ситуації врятувати становище могли тільки неординарні рішення, і їх було знайдено. Ще з другої половини XV ст. король Матвій Корвін залучив до потреб оборони нову силу – переселенців із південнослов'янських земель, переважно сербів. Їм було дозволено селитися в прикордонних областях Ліка і Крбава з умовою несення сторожової служби [9]. Ці переселенці та місцеве населення, яке переходило на запропоновані умови, дістали назву ускоків, а згодом – граничарів. Їх значення в обороні краю постійно зростало. Селянин-воїн, який захищав свою землю і своє село, виявився добре пристосованим для виснажливої прикордонної боротьби. Велике значення для зміни принципів оборони кордону мав і той факт, що населення австрійських земель, яке перебувало безпосередньо за вузькою смугою хорватського прикордоння, було кровно зацікавлене у зміцненні обороноздатності Хорватії.

Етапним рубежем у формуванні нової системи оборони кордону став 1578 р. Проведений перед тим огляд обороноздатності прикордоння засвідчив її незадовільний стан. Замки були слабко укріплені, бракувало зброї, військові сили становили менше 6 тис. чоловік, але не отримували регулярної платні [10]. Тоді було скликано спеціальний сейм, за рішеннями якого імператор видав знаменитий Бруський указ. Відповідно до цього документа на хорватському прикордонні створювались військові округи, відведені для них землі тимчасово відчужувались у місцевих феодалів. У цих округах вводився загальний військовий устрій, а щодо принципів останнього було складено окремих проект, який набрав чинності в 1580 р. Внутрішні

австрійські землі зобов'язувалися виділяти на утримання прикордонних округів значні суми: зокрема, Штірія – 274 тис. гульденів; Карінтія, Крайна і Ториця разом – таку саму суму. Ці постанови затвердив імператор, пообіцявши також особисто надавати на утримання кордону 140 тис. гульденів щорічно.

Територія від Адріатичного узбережжя до р. Сава дістала назву «Військовий Кордон». Якщо до 1578 р. ці землі перебували під номінальним керівництвом хорватського бана (як намісника короля-імператора), то потім потрапили під пряме підпорядкування австрійського командування, спеціальної «королівської ради». Центром Військового Кордону стало новозбудоване місто-фортеця Карловац (Карлштадт). Пізніше звільнені від влади турків землі Хорватії вже не поверталися під владу бана, а входили до Військового Кордону, таким чином, його територія поступово розширювалась. Згодом цю структуру було поділено на дві частини – генералати, які мали ще цивільні назви – Хорватська Крайна і Славонська Крайна, а ті, своєю чергою, – на капітанії: хорватську – на чотири, а славонську – на три [11].

Про безпосередню організацію служби на Військовому Кордоні відомо з пізніших джерел. Уздовж всієї прикордонної смуги було зведено невеликі дерев'яні укріплення, в яких розміщувалася сторожа. Вона мала попереджати про наближення турків. Укріплень було багато, і вони розташовувалися близько одне від одного – для повного контролю над місцевістю, і щоб сигнал, поданий з одного, можна було побачити (вогонь) або почути (дзвони) в іншому. Тож оминати сторожу було

практично неможливо, і звістка про наближення противника миттєво потрапляла до головних передових постів, а звідти – до штабів капітаній і генералатів. Так само швидко проводилася мобілізація граничарів: отримавши умовний сигнал, усі чоловіки в їхніх поселеннях бралися до зброї, хутко збиралися в загони і діяли згідно із заздалегідь визначеними планами. Ефективність цієї системи оборони виявилась уже в тому, що турки так і не змогли подолати кількох десятків кілометрів глибини оборони Військового Кордону. А в 1593 р. хорвати здобули першу значну перемогу над ними біля фортеці Сисак і в до 1606 р. звільнили низку територій [12].

Місцева організація граничарів довгий час, фактично до 1630 р., мала традиційний патріархальний характер, лише пристосований до екстремальних умов кордону. Населення граничарських сіл жило громадами, а для воєнних потреб боєздатні чоловіки об'єднувалися в чоти на чолі з арабашами. Ця міліція підлягала військовому керівництву, однак мала широку автономію, хоча реальний її зміст поступово змінювався. Військову службу в мирний час граничари відбували своїм коштом, а під час війни могли отримувати платню залежно від конкретних обставин, зокрема, наприкінці XVI ст. це складало 4 форинти сріблом на місяць. Цікаво також, що окрему високу винагороду (10 форинтів) було встановлено за кожного взятого в полон турецького мартолоза, які спеціалізувалися на прикордонних спустошеннях. Граничарам також офіційно належало дві третини захопленої здобичі, а одна третина йшла королю (імператору) [13].

Ще в 1538 р., маючи на меті закріпити військовослужбове насе-

лення на прикордонні, уряд надав йому перший привілей. У 1630 р. було видано перший граничарський Статут, що зафіксував особливе соціальне становище граничарів як військово-корпоративної спільноти, їхнє право на внутрішнє самоврядування і визначив організаційні принципи їх функціонування. За цим Статутом граничари у своїх селах-громадах один раз на рік, у Юріїв день, на загальних зборах обирали «кнеза» для виконання адміністративних і судових функцій, а на рівні капітаній – «кнеза» капітанії, капітанського суддю і його помічників – асесорів. Цікаво, що водночас Статут забороняв граничарам будь-які збори з інших приводів [14].

Граничари ревно оберігали своє право виборів, і до XVIII ст. це їм загалом вдавалося. Однак їхні місцеві адміністративно-територіальні органи управління не мали свого логічного завершення на верхівці адміністративної піраміди. Крім того, вище адміністративно-територіальне управління і військове командування граничарів були відділені від їхніх органів самоврядування. Зокрема, у капітаніях військова влада належала капітанам, а в генералатах, відповідно – генералам, це були військово-територіальні посади. Поряд існували суто військові полкові структури, у яких і служили граничари. На військові посади призначав уряд, переважно представників австрійського шляхетства, хоча іноді командні посади обіймали і вихідці з граничарів.

Щодо правного становища останніх, то всі боєздатні чоловіки на території Військового Кордону були військовозобов'язаними. За це вони отримували землю, були вільними від влади феодалів і мали особисту свободу. Однак земля, на якій працюва-

ли для власного утримання граничарів, була не їхньою приватною власністю, а держави [15]. Держання землі було умовним, прямо пов'язаним із фактом відбування військової служби. Інша річ, що вона передавалась у спадок на тих самих умовах. З часом серед граничарів утвердилася думка, що земля повністю належить їм, і в XVIII ст. уряду довелося довго і непросто «переконувати» їх, що це не так. У цілому і політично, й економічно граничари залежали від імператора як верховного правителя, верховного власника землі й головнокомандувача збройних сил держави.

Життя граничарів було непростим. Їм загрожувала постійна військова небезпека від турків. Зворотним боком їхніх суспільних привілеїв була сувора військова дисципліна. Будь-які порушення встановленого регламенту каралися фінансово, фізично, а нерідко – і стратою. Наприклад, частими були записи на зразок: «...коли б то учинено, карати тілесно, а при потребі і смертною карою» [16]. Крім того, військове керівництво часто само намагалося виступати щодо граничарів в ролі феодалів, обкладаючи їх незвичними повинностями. Хоча стосунки граничарів і командирів теж визначалися спеціальними регламентами, але їх часто порушували. Із часом все більшого поширення набуло і таке явище, як намагання верхівки граничарів успадкувати свою владу або встигнути збагатитися за рахунок своїх підлеглих під час виконання службових обов'язків на виборних посадах. Для закріплення привілейованого становища верхівка граничарів прагнула отримати шляхетство. Уряд ішов їм назустріч – і це поглиблювало соціальний розкол 17 у лавах граничарів [17].

З іншого боку, граничари перебували у значно привілейованішому становищі, ніж селяни сусідніх територій. Тому нерідкими були випадки, коли селяни з Банської Хорватії (Хорватії під владою бана) тікали на територію Військового Кордону або всіма можливими способами домагалися поширення його правових норм на свої землі. Сучасники зазначали, що «всі селяни хочуть стати граничарами». Зрозуміло, що хорватські землевласники опиралися цьому, як могли і, навпаки, виступали за повернення земель Військового Кордону під цивільну юрисдикцію [18]. Самі 18 граничари мали з селянством досить непрості взаємини. Іноді вони разом брали участь у повстаннях, але загалом граничари усвідомлювали свою стану зверхність і часто ставали знаряддям придушення селянських виступів.

Вони також неодноразово заявляли, що «швидше дадуть розрубати себе на шматки, ніж погодяться перетворитись у кметів», «готові швидше вмерти, ніж підкоритися панам і попам», «переселитись в інші місця» і навіть «готові швидше повернутись під владу турків, ніж підкоритись хорватським панам» [19]. І це були не 19 лише слова. Граничари неодноразово піднімали повстання, коли відчували загрозу своєму існуванню. До середини XVIII ст. виступи добре озброєних і організованих граничарів до певної міри були приречені на успіх. Імператорський двір вбачав у них реальну воєнну силу як для зовнішньої, так і для внутрішньої політики. Тому уряд або намагався запобігти повстанням шляхом певних поступок, або під час виступів поводився дуже обережно, маневруючи і застосовуючи мінімальні репресії. Однак ситуація докорінно змінилася у першій

половині XVIII ст. Через послаблення Туреччини зменшувалося і значення граничарів. Уряд розпочав наступ на їхні права у всіх сферах. Це спричинило серію повстань, на придушення яких уряд кидав значні (до 50 тис. чоловік) сили.

Зрештою, після повстання 1755 р. самоврядування граничарів було ліквідовано, а їх фактично перетворено на солдатів 10 територіальних полків з обов'язком військової служби до 60 років. Про численність граничарів свідчить той факт, що на війну з Пруссією у 1756 р. вони виставили 40 тис. чоловік [20]. Остаточоно із суспільного життя вони зникли у другій половині XIX ст., коли було ліквідовано Військовий Кордон.

Найдовша ділянка християнсько-мусульманського кордону на Балканах проходила через угорські землі. У XV ст. Угорщина була найбільшою балканською державою, під контролем якої перебувала більша частина півострова. Перші воєнні сутички угорців з турками відбулися ще наприкінці XIV ст. У першій половині XV ст., коли Волощина (основна частина сучасної Румунії) перейшла під владу турків, угорські землі опинилися безпосередньо на турецькому прикордонні. У 1440–1443 рр. відбулися перші війни між угорцями і турками, у яких угорці здобули низку перемог. У 1444 р. угорці взяли участь у хрестовому поході польсько-угорського короля Владислава (Уласло) в Болгарію, який закінчився розгромом християн. У другій половині XV – на початку XVI ст. боротьба тривала з перемінним успіхом, але в цілому турки поволі просувалися на північ Балкан.

На початку 1520-х рр. султан Сулейман I захопив низку прикордонних фортець Угорщини. Потім він

кілька років готувався до вирішальної кампанії, яка відбулась у 1526 р. 25-тисячне угорське військо на чолі з королем Лайошем II, до складу якого входили і добровольці з Польщі, а, отже, можливо, і з України, зустріло противника під Мохачем. У запеклій битві угорців було повністю розгромлено, загинув і король. Після перемоги турки зайняли Буду – і єдине угорське королівство розпалося на кілька частин. Одна частина угорських земель потрапила під владу турків, інша – під владу Габсбургів. Порівняно незалежними залишилися лише Трансільванія (Семиграддя) і північно-східна Угорщина, які стали окремими дрібними державними утвореннями – відповідно князівством і королівством [21]. Наступна кількасотрічна історія Угорщини – це безперервні війни за визволення і прикордонна боротьба проти турків, з колосальними людськими і матеріальними втратами угорського народу. Демографічні показники свідчать: від середини XVI до XVIII ст. населення Угорщини практично не зросло кількісно і становило 3,5–4 млн осіб [22]. Тобто весь природний приріст населення за цей період забирали війни з турками.

Як і татари на українських землях, турки вдавалися до тактики постійних нападів на угорців із метою захоплення рабів і терору як підготовчого етапу для подальшої окупації нових територій. Відповідно, щоб протистояти цьому, угорці силами як державних утворень, так і населення створили систему прикордонних фортець, самооборони міст і сіл, сторожової служби та інших форм захисту і попередження про напади турків. У таких умовах сформувались і в різних організаційних

формах відтворювалися військово-корпоративні спільноти прикордоння, здатні ефективно протистояти противникові у виснажливій боротьбі.

В Угорщині протягом XV–XVIII ст. існувало кілька таких спільнот: секеї (секлери), гайдуки, дворяни-однодворці, гарнізони прокордонних фортець і куруци. Найдавнішою окремою військовою громадою були секеї, які проживали вздовж східного кордону Трансильванії (на середину XVI ст. – у 168 селах). На початку XVI ст. їх налічувалось понад 50 тис. чоловік. Територію секейської громади було виокремлено в окремий королівський домен на чолі з графом, який уособлював собою владу сюзерена. В середині секейської спільноти формально існувало самоуправління – збори округів і всієї секейської землі. У стосунках з угорськими феодалами секеї виступали як єдине ціле 23 [23]. Вони виконували лише військову повинність і номінально належали до військово-феодального стану, хоча і займалися сільським господарством. Однак нобілітована шляхта вважала їх нижчими від себе, і таке ставлення підтримувала державна влада. Вихідцем із секеїв був знаменитий вождь Селянської війни 1514 р. Георгій Дожа, який і називав себе Секеєм. Цікаво, що незадовго до початку Селянської війни він за військові заслуги одержав шляхетство, тобто був персонально нобілітований.

Громада секеїв жила за власними традиціями. Якщо державна влада порушувала їхні права, вони спільно виступали на їх захист. Зокрема, у 1562 р. відбулося велике повстання секеїв проти короля, який вирішив накласти на них податки, дещо менше за масштабами – у 1571 р. Водночас у середині громади трива-

ло соціальне розшарування. Існував офіційний поділ секеїв на старшину, вершників-капітанів і піхотинців. Старшина захоплювала спільні землі, і основна маса секеїв потрапила в залежність від них. Збережені в боротьбі з урядом права (особиста свобода, звільнення від податків, власна організація і судовий імунітет) з часом привласнила собі лише верхівка секеїв, яка, своєю чергою, вимагала від влади нобілітації [24]. 24

Час від часу королі та князі надавали шляхетство окремим представникам і групам секейської верхівки. Зокрема, до такого способу навернення до себе секеїв вдавався трансильванський князь Іштван Баторій, згодом відомий як польський король Стефан Баторій. Щодо ефективності допомоги секеїв можна навести один приклад. 1595 р. князь Сигізмунд Баторій (племінник Стефана) закликав секеїв до війни проти турків. Він пообіцяв повернути їм захоплені громадські землі та відновити старі права. Секеї мобілізували близько 20 тис. чоловік, і завдяки їм Баторій здобув перемогу в битві під Джурджево у Волощині 29 жовтня 1595 р. Однак після цього князь відмовився виконати свої обіцянки, а на повстання секеїв відповів жорстокими репресіями, які дістали назву «кривава масниця секеїв». Утім, Баторій діяв вибірково і для збереження секеїв як військової сили надав багатьом із них шляхетство. Наступник Баторія на трансильванському престолі Іштван Бочкаї для розширення бази антигабсбургського руху в 1605 р. повернув секеям землю і свободу. Привілейоване становище секейської знаті підтвердив у 1636 р. Дьєрдь Ракоці [25]. 25

Метаморфози у становищі секеїв тривали і надалі, але протягом

XVII ст. їх громада поступово занепадає, хоча продовжує існувати ще й у XVIII ст. Частина секеїв домагалася нобілітації, частину було закріпачено, а решта конституювалась як окрема категорія селянства. Останній великий виступ секеїв, теж пов'язаний з військовою службою, відбувся у 1763–1764 рр. Тоді австрійський уряд оголосив запис до прикордонної сторожі. Багато секеїв, які мали надію здобути певні привілеї, почали записуватися на службу, але, як виявилось, це не звільняло від податків та інших повинностей. Зрозумівши це, секеї почали масово залишати військо. У відповідь уряд оголосив примусову мобілізацію секеїв, а коли ті відмовилися підкоритися, проти них були вжиті жорстокі репресії [26].

Явищем, характерним не тільки для Угорщини, а і для всіх підкорених турками балканських народів, був рух гайдуків. Серед південнослов'янських народів вони виступали як основна сила, що чинила постійний опір османським завойовникам. Гайдуки діяли переважно невеликими групами, але іноді чисельність їх загонів сягала кількох сотень і навіть тисяч чоловік. Місцями постійної дислокації гайдуків були лісисті гірські місцевості, які є на Балканах скрізь. На всьому просторі від Адріатичного до Чорного моря гайдуки вели безперервну партизанську війну проти турків, яка то стихала, то розгорялася з новою силою.

На угорському прикордонні, межі якого, залежно від військово-політичної обстановки, неодноразово змінювалися, гайдуки перебували не лише на підвладній туркам території, а й поза нею. Набравши значної сили, вони поступово не тільки оформлюються організаційно, а й створюють власні поселення і навіть цілі групи поселень

у басейні Тиси. Уже з середини XVI ст. угорські гайдуки нерідко виступають як самостійний фактор у військово-політичній боротьбі. Їхні дії були традиційними – партизанські рейди на зайняту турками територію, напади на турецькі кораблі на Дунаї, прикордонна сторожова служба та ін.

Період найбільшої активності й успіхів угорських гайдуків припадає на початок XVII ст. Саме тоді вони, поряд із шляхтою, були основною збройною силою Трансильванії, і від взаємин із ними залежали політичні успіхи державних діячів цього князівства. Наприклад, у 1604–1606 рр., спираючись на гайдуків, Іштван Бочкаї зумів звільнити частину Угорщини від влади Австрії і став князем. Керівники гайдуків навіть брали участь у переговорах князя з австрійськими дипломатами. По закінченні війни з Габсбургами Бочкаї надав 10 тис. гайдуків шляхетство (загалом у визвольній боротьбі брало участь до 30 тис. чоловік) [27].

Масове надання шляхетства стало великим здобутком гайдуків, хоча реально воно не означало повного зрівняння з шляхтою. Це було так зване «колективне шляхетство», коли привілеї набували не окремі особи, а вся спільнота разом. З гайдуків фактично утворився окремий суспільний стан, оскільки користування привілеями закріплювалося за нащадками обох статей [28]. Однак магнати і шляхта, не йдучи прямо проти волі князя, передбачили для гайдуків цілу низку обмежень у правах. Усі гайдуки мали мешкати на державних землях, виконувати військову повинність (тоді як шляхту залучали до неї тільки в окремих випадках). Державні збори також заборонили князеві призначати гайдуків комендантами прикордонних

27

28

фортець. Було прийнято й окреме, певною мірою дуже логічне рішення про заборону переходу селян у гайдуки. Тобто останніх сприймали як проміжний стан між селянами і шляхтою.

Для утримання вже визнаних привілеїв гайдукам довелося ще довго боротися. Після смерті Бочкаї у 1607 р. шляхетські загони почали нападати на поселення гайдуків, тож останні знову були втягнуті у політичні міжусобиці. Їхнє військо чисельністю до 20 тис. чоловік підтримало австрійського ерцгерцога Матвія, який і став угорським королем. Матвій підтвердив права гайдуків. Згодом, спираючись на них, князь Трансільванії Дьєрдь Ракоці II успішно протистояв зовнішнім противникам. У 1631 р. він розбив австрійські, а в 1636 р. – турецькі війська [29].

Відповідно до своїх заслуг частина гайдуків із часом закріпилась у шляхетському стані. Решта довго зберігала відокремлене суспільне становище, неодноразово брала участь у внутрішніх соціальних конфліктах. У 1699 р. за рішенням австрійського уряду гайдуків було позбавлено прав і привілеїв [30]. Отже, угорські гайдуки протягом XVI–XVII ст. посідали поважне місце в суспільно-політичному житті угорських земель. Лише державна машина імперії Габсбургів змогла змінити їх традиційне становище, але нажила тим самим собі непримиренного ворога.

Ще одним досить чисельним прошарком дрібного військового населення прикордоння були воїни гарнізонів прикордонних фортець спільного хорватсько-угорського Військового Кордону. Наприкінці XVI ст. таких укріплень було 144, а коли в 1671 р. австрійський уряд масово звільняв із цієї служби, то з'ясувалося, що на ній

перебувало близько 11 тис. чоловік [31]. Потреба їх утримання була очевидною для всіх, і тому протягом XVI–XVII ст. угорські королі й князі та австрійський імператор і, що не менш важливо, шляхта йшли на це, встановлюючи особливі податки. Адже без таких укріплень було взагалі неможливо забезпечити спокій на турецькому прикордонні. Однак плата за службу надходила далеко не завжди, політична верхівка роками переймалася внутрішніми усобицями, і тому гарнізони фортець мали достатньо свободи у своїй діяльності. Коменданти фортець часто самі збирали податки, опікувалися самозабезпеченням. Воїни самовільно напали на турків, навіть усупереч розпорядженням уряду. Щоб якимось чином контролювати ситуацію, на офіцерські посади призначали тільки шляхтичів, здебільшого австрійців. Наприкінці XVII ст. австрійський уряд зміг реорганізувати прикордонне військо (так званих лабанців) і взяти його під свій повний контроль [32].

Великою за чисельністю була особлива група військового населення прикордоння – трансільванські волохи, переселенці з підвладних Туреччині земель, які селилися на спустошених землях. Спочатку їхнім основним заняттям було скотарство, і лише з часом вони переходили до землеробства. Щодо держави в них була єдина повинність – військова. Кнези і воеводи волоських общин були частково нобілітовані, зокрема, деякі волохи – за особисті заслуги. Окремі з них досягали високого суспільного становища. Безпосередньо на прикордонні на свій страх і ризик проживали і діяли також соціально неоформлені загони «вільних хлопців», які склалися переважно з селян-втікачів і солдатів.

31

32

На окрему згадку заслуговує рух куруців. Початково за своєю соціальною основою це була збірна група дрібної шляхти, селян-втікачів, воїнів прикордонних фортець. Певно, що до їх складу входили і колишні секеї та гайдуки. Куруци діяли у Трансільванії та Верхній Угорщині. Вони були противниками панування Австрії й тому дотримувалися протурецької орієнтації. У 1680 р. князь Імре Текелі за допомогою куруців створив окреме князівство у Верхній Угорщині [33]. У 1683 р. під час облоги Відня вони діяли разом із турками. Однак завдяки вжитим соціальним заходам (насамперед відновленню угорської прикордонної служби) австрійський уряд схилив частину куруців на свій бік і цим змінив співвідношення сил на свою користь.

Згодом куруци неодноразово повставали проти австрійського панування. Вершиною їхньої боротьби стала визвольна війна 1703–1711 рр. на чолі з Ференцом Ракоці II. Тоді назва «куруци» поширилась на більшість її учасників. Куруци не виокремились в окремий стан, оскільки бурхливі політичні події швидко перетворили їх на окрему політичну «партію», та й час утворення нових станів уже минув. Однак не випадково масове зростання руху куруців припало на кінець XVII – початок XVIII ст., коли всі угорські землі опинилися під владою Габсбургів, і австрійський уряд провів низку принципових реформ у соціальній сфері та в організації оборони прикордоння. Традиційні військовослужилі прошарки населення зазнали відчутного удару і стали масовою соціальною основою для руху куруців.

Як бачимо, постійна потреба у військовій силі змушувала угорську верхівку йти на нобілітацію найак-

тивнішої частини військово-корпоративних груп населення. Іноді уряд навіть свідомо нобілітував залучених до військової служби заможних селян. Таким чином, поступово виник прошарок шляхти – однодворців. Про їхню чисельність свідчать дані реєстру 1642 р.: в Трансільванії налічувалось 7288 дорослих чоловіків-шляхтичів, з них одна тисяча припадала на вихідців з гайдуків, одна – з селян і ще одна – з волохів [34]. Певно, що майнове і соціальне становище шляхти-однодворців ставило їх на порядок нижче від шляхти середньої, але загалом це була органічна складова шляхетського стану. Ще однією особливістю соціальної структури Трансільванії був великий відсоток шляхти щодо всього населення – на початку XVIII ст. вона становила понад 4 відсотки [35]. Це теж було зумовлено саме фактором Великого Кордону. У подальшій історії дрібна шляхта була основною суспільною силою, яка боролася проти Габсбургів за незалежність Угорщини.

Порівняння історії народів мусульмансько-християнського прикордоння XVI–XVIII ст. дає можливість зробити кілька висновків:

- на всьому просторі Великого християнсько-мусульманського прикордоння Європи турки і татари створили зону постійної конфронтації та військової напруги, яка існувала протягом кількох сторіч, що великою мірою визначило історичну долю всіх «народів на кордоні»;

- правлячі кола Хорватії, Угорщини, Австрії та Московії належним чином усвідомили небезпеку, яка їм загрожувала, і спромоглися спрямувати державну політику на формування відповідної системи оборони;

- українські землі виявилися найменш захищеною ділянкою християнського прикордоння Європи внаслідок

того, що уряди держав-метрополій занедбали їх оборону; українське населення залишилося сам-на-сам зі своїми проблемами і мало шукати шляхів створення власних недержавних збройних сил, серед яких поступово основне місце посіло українське козацтво;

– об'єктивність виникнення українського козацтва підтверджується фактом існування подібних спільнот на інших ділянках Великого Кордону; хорватські граничари, угорські секеї і гайдуки та донські козаки були прямими аналогами українського козацтва, а їхня доля відрізнялася через специфіку історичного розвитку кожного народу;

– для соціальної структури європейського суспільства військові корпорації Великого Кордону були нетрадиційними, але довгий час лише вони могли ефективно виконувати роль авангарду християнства; за своїм соціальним становищем, характером і обсягом особистих прав та обов'язків перед суспільством дрібні військові корпорації прикордоння мало відрізнялися одна від одної, інша річ, чи були вони зафіксовані офіційно, чи існували де-факто;

– це були привілейовані, проміжні між шляхтою і селянством суспільні верстви; на відміну від Великого князівства Литовського і Польщі,

Аналогом балканського варіанта заповнення Великого Кордону специфічними суспільними організаціями, не знаними в стабільному світі, стали козакотворчі процеси, які розгорнулися на Сході Європи упродовж XV–XVI ст. і сприяли появі поясу християнських козацьких спільнот по вісі Дніпро – Яїк – Терек. Як і граничари, гайдуки, ускоки, секеї на Балканах, козацтва (християнсь-

панівні верстви Хорватії, Австрії, Угорщини та Московії вчасно усвідомили ефективність дрібних прикордонних корпорацій, змогли належним чином забезпечити фінансування й налагодити відносини з ними;

– істотнішими були відмінності в організаційно-управлінській сфері, де особливо відрізнялися граничари, позбавлені урядом права на створення власної завершеної вертикалі військово-адміністративної влади;

– граничари також більше залежали від уряду, ніж всі інші названі корпорації; найменш залежними від державних структур були українські козаки, оскільки влада втратила можливість вплинути на становлення козацької організації;

– українське козацтво пройшло найважчий шлях становлення, відрізнялось найбільшою самостійністю серед інших прикордонних спільнот і, внаслідок цього, нерідко конфліктували відносинами з владою.

Отже, головна і принципова відмінність українського козацтва від споріднених спільнот полягала у тому, що Литва і Польща не змогли використати закладеного в ньому потенціалу в інтересах держави. Потрібне суспільству, але кинуте напризволяще козацтво було приречене шукати власний шлях розвитку.

2.2.

Українське козацтво в колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот

кі й мусульманські) в центральній та на східній ділянках еластичної межі між Сходом і Заходом стали

невід'ємною складовою контактної зони між християнською та мусульманською цивілізаціями, між «лісом» і «степом», дуже важливою сполучною ланкою між цими цивілізаційними опозиціями.

Феномену козацтва, як відомо, судилося відіграти надзвичайно важливу роль у східноєвропейській історії. Його вплив відчувався навіть на початку ХХ ст., коли в бурхливих катаклізмах, які струснули Російську імперію, українські змагання за незалежність жилилися відроджуваною історичною пам'яттю про козацьку державу, а донські й почасті яїцькі, кубанські й терські козаки перебували в лавах найактивніших противників більшовицького режиму. У ХVІ–ХVІІІ ж століттях, на які припадає найдинамічніший період існування козацького світу, козаки впливали на цивілізаційну ситуацію на Великому Кордоні, на Сході Європи загалом.

При цьому східноєвропейські козацтва, які відчували себе часткою тюркського середовища – кафінське, азовське, перекопське, білгородське, ногайське, ординське та ін., – виявилися, по суті, бічною, тупиковою гілкою регіонального козакотворення. Не спромігшись консолідуватися й витворити власні організаційні форми, вони так і не вийшли за межі маргінального явища прикордонного життя. До того ж тюркські козацтва зійшли з історичної арени саме в ключовий період історії східноєвропейської ділянки Велико-го Кордону – в часи вирішального колонізаційного руху християнського населення на південь та південний схід як своєрідної антитези останній хвилі тюркського натиску. Тож майже вся переломна доба проходила під знаком вигасання й без того слабких тюркських козацтв, а в останній чверті ХVІ ст. вони зник-

ли остаточно. Розчинення в християнських козацтвах, реінтеграція в рідні соціуми – такою невтішною була їхня історична доля.

Схожа перспектива чекала й на городецьких, мешчерських, рязанських, московських козаків, малочисельні формації яких – тюркські за своєю первісною етнічною природою – сформувалися в середині – другій половині ХV ст. на московському й рязанському прикордоннях. Під 1444 р. у Царственому літописці згадано про рязанських козаків, під 1468 р. – козаків московських; у документальних джерелах під 1491 р. – городецьких та мешчерських [36]. Ще в середині ХVІ ст. московські джерела рясніють татарськими іменами козаків із рязанського та московського прикордонь, тоді як слов'янські трапляються лише зрідка. Вірогідно, на цей час до первісного, суто татарського ядра вже прибилась якась частина тубільного елемента. Але й він через тривалу татарську зверхність і фокусування тюркського етнічного тиску в першу чергу на прикордоння мав бути сильно потатарщеним. Крах Великої Орди, опотужнення Московії, підкорення нею Казані та Астрахані руйнують усталену тенденцію і зводять цей тиск до хвилеподібного і зовні менш помітного домішування татарської крові, яке тепер відбувається головно у зв'язку з набігами кримців, ногайців та казанців. Однак у прикордонні уже не такою мірою потатарщеного елемента із суміжних московських земель могло побільшати лише з початком зворотного вклинення Москви в Поле, чого в першій половині ХVІ ст. ще не спостерігалось [37].

Усі ці прикордонні козацтва не втрималися як окремі спільноти в бурхливих хвилях суспільних трансформацій, які гвалтовно накопилися

36

37

в регіон на зламі XV–XVI ст. Частина козаків розпочинає вправлятися в козакуванні у Полі й бере участь у генезі донського та волзького козацтва. Інші пристають на виконання різних служб до великого рязанського та московського князів, спершу епізодично, а згодом і на постійно. Звідси бере свій початок служиле козацтво. На початку XVI ст. категорія служилих козаків з Московщини та Рязанщини згадується в джерелах уже доволі часто. У другій половині XVI ст. мешчерські, рязанські та городецькі козаки сходять з історичної арени, а їхнє ім'я остаточно зникає зі сторінок джерел.

Натомість східноєвропейські християнські козацтва, хоча й розпочали формуватися здебільшого пізніше, але спромоглися з часом самоорганізуватись і реалізувати себе (кожне по-своєму) як цілком самостійні формації. Виринаючи одне по одному, українське, донське, волзьке, гребінське, терське та яйцьке козацтва ближче до кінця XVI ст. утворили своєрідний козацький пояс, який обперізував східний відтинок Великого Кордону й тягнувся від Дніпра до Яїка з відгалуженням на Терек. У такий спосіб вони стали форпостом східного відламу християнського світу – і своєрідним першим оборонним валом останнього, і вістрям наступальної християнської стріли, і суб'єктом найвідчутніших господарських, військових, етнокультурних контактів на неспокійному цивілізаційному перехресті між Сходом і Заходом. Саме згадані козацтва найактивніше поглинали тогочасні тюркські впливи, виконували роль транслятора їх на східноєвропейські християнські суспільства та одного з провідників зворотних цивілізаційних інтервенцій.

«Козацька версія» залюднення частини Великого Кордону підсумувала сприятливі для християнського світу зміни в регіональному розкладі сил, зумовлені дезінтеграцією 1502 р. Великої Орди. Оформлення поясу християнських козацьких спільнот утворило на доважок до власне Поля ще одну специфічну буферну зону між християнським і мусульманським світами. Поява Запорозької Січі та козацьких осідків на Дону, Волзі, Яїку й Тереку, на обширах, висунутих далеко вперед від залюднених теренів, відмежувало величезну частину Поля від земель, жорстко контрольованих кримцями та ногайцями. Це внесло суттєві корективи у функціонування тутешньої ділянки Великого Кордону, корисні як для представників європейського світу, так і для Московії, й одночасно змусило всі сусідні державні утворення зважати на козацький чинник.

Іншим своїм крилом закозачення Дону, Волги, Яїка і Тереку відчутно позначалося на протистоянні Московії та Речі Посполитої, оскільки довершило розпочату українськими козаками справу перекроєння вихідних умов співіснування обох держав з Кримським ханатом та ногайськими ордами: мусульманським сусідам далєбі належала важлива роль в означеному протистоянні, були вони постійним докучливим подразником, який плутав карти і який кожна зі сторін намагалася використати проти свого супротивника.

Водночас усталення поясу християнських козацтва стало відправним пунктом тих ланцюгових змін, які, нагромаджуючись, в кінцевому підсумку радикально змінили геополітичну ситуацію в регіоні, одним із найразючіших проявів чого стала ліквідація самої нічийної зони, де

закони, звичаї, ментальні установки стабільних суспільств зазнавали присутніх деформацій, а стиль життя місцевої порівняно нечисельної людності не вписувався в звичні норми.

Як відомо, першим серед християнських козацьких спільнот виникло українське козацтво. Вирішальну ж роль у процесі оформлення факторної впливовості козацького чинника відіграла поява козацтв Дону, Волги, Яїка й Тереку. Проте цій групі козацьких спільнот судилося мати типологічно інше, ніж в українського козацтва, суспільне обличчя й відіграти суттєво іншу історичну роль. Коріння такої конфігурації козацького світу полягає в особливості закозачення донсько-волзько-яїцького регіону, що стало відправним пунктом появи як комплексу базових спорідненостей, так і низки фундаментальних відмінностей між українським козацтвом, з одного боку, й рештою козацтв – з іншого.

Перш ніж перейти до аналізу специфіки функціонального впливу особливостей генези донського, волзького, яїцького, терського та гребінського козацтв на формування відповідних спільнот, варто, насамперед, наголосити на тому, що, на відміну від українського аналога, козакотворчі процеси, які розгорталися на Дону, Волзі, Яїку й Тереку, набагато краще задокументовано. Якщо власне генезу українського козацтва за браком джерел надійно (якщо не безнадійно) «приховано» від дослідника, і в хронологічно перших звістках воно постає вже реальним суспільним явищем степового прикордоння, то світанкову добу інших християнських козацтв Східної Європи можливо бодай контурно з'ясувати. Завдячувати тут маємо тому фактові, що волзько-донський регіон, який

першим потрапив під закозачення, перетинали посольські шляхи, що вели в Московії до Туреччини та Ногаю. Встановлення дипломатичних відносин між Москвою та вказаними суб'єктами припадає на останнє двадцятиліття XV ст. (з Ногаєм їх було налагоджено в 1489 р., з Туреччиною – в 1492 р.). У 1491 р. були спроби перенести кримський посольський шлях, який проходив по лінії Москва – Новгород-Сіверський – Путивль – Дніпро, на донський фланг (Доном до Азова і далі морем до Кафи) [38]. Саме на зламі XV–XVI ст. з'являються перші ознаки козакування в поясі Волга – Дон різноетнічних елементів, з чого пізніше виокремляться зав'язі волзького та донського козацтв. Відповідно майбутні осідки обох козацьких спільнот опинилися під постійним «обстрілом» послів та гінців, які снували то в один, то в інший бік. А відтак дипломатичні відносини Московії з південними сусідами стали основним джерелом появи документації, в якій відбилися процеси, що відбувалися в поясі Дон – Волга – Яїк – Терек.

Аналіз відписок московських послів, великокнязівських наказів, відповідного дипломатичного листування та записів переговорів за останню чверть XV – початок XVI ст. не залишає сумнівів у хибності так званої «бродницької теорії» походження донського козацтва, в основі якої – постулат про тяглість донського життя від часів Київської Русі до XVI ст. Немає підстав визнавати наявність генетичного зв'язку між тодішнім слов'янським чи ослов'яним населенням Дону й власне донськими козаками. Далєбі, нащадки давньоруських бродників нічим себе не видають на зламі XV–XVI ст. – у добу

перетворення Середнього та Нижнього Дону на арену козакування прийдешніх із сусідніх країв. Тогочасна документація Посольського приказу не фіксує жодного натяку на присутність тут острівців суто місцевого населення, натомість змальовує цивілізаційну ситуацію в регіоні на стадії, коли рухливі ватаги здобичників розпочинають руйнувати «пустельність» волзько-донського регіону, й містить численні згадки про «вправлянні в козацтві» на Дону та в прилеглому Полі зайд із Азова, України, московсько-рязанського прикордоння. Органічно доповнюють наведені аргументи такі чинники: а) слабкість слов'янського сліду на Дону в киево-руські часи; б) стійка, навіть у XV ст., тенденція до розширення розмірів Поля по його північному периметру; в) брак згадок про будь-які ознаки присутності бродників (як і іншого населення) на Дону у творах митрополита Пимена (1389) та А. Кантаріні (1476); г) існування слов'янських острівців в Азові та в Червленому Яру як свідчення (у поєднанні з іншими ознаками «пустельності» Дону) розсіювання по монгольській навалі донського слов'янського та ослов'яненого населення [39].

Донське й сусідні з ним козацтва постали на власному тлі, внаслідок козакотворчих процесів, що розгорнулися під кінець XV ст. й охопили замалим не століття. Можна вести мову хіба про те, що місцеві козаки успадкували самий стиль життя в регіоні, як це спостерігається й на українській еластичній межі між «лісом» і «степом». Першими – в 30–40-х рр. XVI ст. – утворилися зав'язі донського та волзького козацтва. Гребінське козацтво зароджується в 60-ті рр. XVI ст., терське та яйцьке – в 1570-ті [40].

Ключове значення у перебігу козакотворчого процесу у волзько-донському регіоні, а пізніше й на Яїку й Тереку, мала територіальна локалізація цих регіонів, а відтак і осередків сформованих із часом козацьких спільнот щодо стабільного світу. Якщо українське козацтво стало продуктом колонізації суміжного прикордоння – запустілих кресів Південної Київщини та Поділля, то решта християнських козацтв формувалася на теренах, відокремлених від християнських широченною смугою Поля. Куди ближчими до цих теренів були ногайські кочовища (особливо у випадку з волжаками та яйцькими козаками) чи, приміром, Азов (для донських козаків), ніж обшири, заселені християнською людністю. Така географія козацької території зумовила низку супутніх особливостей козакотворення, які посутньо відрізняли його від українського аналогу й формували типологічні відмінності тутешніх козацтв від українських козаків.

Насамперед майбутні батьківщини козацтв Дону, Волги, Яїка й Терека були набагато придатнішими для козакування й осадження прийшлого населення одразу з кількох етнічно й цивілізаційно відмінних соціумів. З християнського боку це – Рязанське князівство, Московія, українські землі (здебільшого, Сіверщина та Південна Київщина), з мусульманського – Азов, ногайські орди, Крим, залишки Великої Орди, Астрахань. Тож волзько-донський регіон, а потім і Терек та Яїк перетворилися на райони набагато активнішої етнічної мішанини, ніж первісні козацькі краї в Україні. При цьому список потенційних донорів для регіону на стадії генези місцевих

козацтв поповнювали переважно вихідці з різних козацьких середовищ: азовські, перекопські, кримські, ногайські, ординські, українські козаки, густо змішані на тюркській крові козацтва з московсько-рязанського прикордоння (городецьке, рязанське, мешерське, представники службового козацтва), частково козаки казанські та астраханські. Нонсенсом є навіть ідеологічними мотивами, що панували донедавна, визнання донського, волзького та яйцького козацтва породженням велокоросійської народної стихії, козакотворча функція якої нібито набула форми соціального протесту «народних мас» (втеч). А відтак вважали, що волжаки й донці – це селяни-втікачі, які буцімто накочувалися у волзько-донський пояс із внутрішніх московських районів.

Уразливість цього концепту добре помітна, навіть якщо і не брати до уваги той факт, що за часів, на які припадає генеза обох козацтв, система соціально-економічного визиску ще не набула на Московщині притаманної пізнішим періодам гостроти, й що низи мали змогу використовувати (і робили це) інші форми протесту, аніж втечі на територіально дуже віддалені Дон чи Волгу. Чи не найяскравішим доказом є післягенезна тенденція стосунку до козацьких країв нижніх прошарків великоросійського соціуму. Не згадуючи вже раніші часи, і в соціально наелектризованому XVIII ст. лави донського козацтва та інших верств тодішнього населення Дону з російського боку поповнювалися зазвичай за рахунок вихідців із суміжних теренів, тобто колонізованого Поля [41]. Нечисленні прибульці з віддаленіших країв не мали істотного значення. Врешті, задовго до початку закозачення Волги й Дону на мос-

ковсько-рязанському прикордонні вже існувала рухлива козацька людність – породження комбінації золотоординської спадщини та сусідства незалюднених степових просторів. Якщо сам козацький спосіб життя тут, як і в Україні, був відомий ще з киево-руських часів, то вірус утворення окремого козацького прошарку і саму назву, безперечно, занесли сюди татари.

Отже, основний потік людності, яка струмувала в регіон і вправлялася тут у козакуванні, формували особи з тим чи іншим «козацьким стажем», чого не спостерігалось в подібній пропорції в Україні. Там локалізація місцевого регіону козакотворення безпосередньо на тогочасному лісостеповому прикордонні, значна територіальна віддаленість останнього від стабільного тюркського світу зумовили вирішальну перевагу українського етнічного елементу в субстраті козацької спільноти, що формувалася. Не ризикуючи помилитися, можна з великою долею вірогідності припустити лише певну причетність до українського козакотворення «готових» козаків – кримських, перекопських, буджацьких. Імовірно, свою частку внесли й ті значною мірою вже асимільовані тюркські анклавні, які були утворені на прикордонні раніше й на той час вважалися суто місцевим населенням. Проте ні тюркський струмінь, ні можливі допливи польського чи литовського елемента не були такими потужними, щоб змінити уявлення тутешнього козацтва про себе як про породження насамперед українського світу. Найпромовистішим підтвердженням обох тез є той факт, що козацтво, ядро якого сформувалося в поясі Південна Київщина – Східне Поділля, завжди вважало себе

часткою саме українського світу й християнської цивілізації, змагалося за своє місце саме в українському соціумі, прагнувши згодом поєднати верхній щабель в останньому. Полишивши свій слід на «обличчі» українського козацтва (подекуди дуже помітний), тюркський струмисько було засимільовано українською хвилею вже на стадії генези козацтва, й ніякі наступні іншоетнічні домішки (вони ще успішніше тонули в українській стихії) теж не змогли вплинути на його самоідентифікацію.

Натомість внаслідок перетворення поясу Дон – Волга – Яїк – Терек на активну етноконтактну зону, віддалену від стабільного світу, а відтак фактично однаковою мірою доступну для різних допливів, місцеві козацтва, поставши на надзвичайно строкатій етнічній основі, позиціонували себе в цілком інакшому форматі. До того ж різнилися між собою етнічні комбінації, які склалися в різних частинах поясу Дон – Волга – Яїк – Терек, що було тісно пов'язане з територіальною локалізацією тих чи інших майбутніх козацьких осідків, двоетапністю процесу закозачення регіону, а також впливом українських козаків.

Змістом першого етапу, який тривав з кінця XV – до середини XVI ст., стала генеза донського та волзького козацтва. Субстрат волзького козацтва формувався за суттєвої переваги вихідців із московського та рязанського прикордоння. Почасті долучилися й астраханські, ординські та ногайські козаки. На Волзі елементи, що козакували, скупчувалися на компактній території – на північ від Астрахані, в Самарській луці, що зумовлено було

поєднанням природно-географічних мотивів і фактора зручності місцини як для оборони, так і для нападів на ногайські улуси, посольства, купецькі ватаги. На Дону ж козацтво опановує значно розлогішу територію – від низових місць до середньої течії включно. Крім того, тут була іншою власне цивілізаційна ситуація.

Уже на зламі XV–XVI ст. на Дон торують шлях азовські козаки, залишки ординського козацтва, вихідці з московського прикордоння. З 10-х рр. XVI ст. рухаються у бік Донської землі й українські козаки, яким судилося відіграти, без перебільшення, непересічну роль у місцевому козакотворенні. Історична пам'ять українського козацтва міцно зафіксувала переконання, що на Дону «ще за гетьмана козацького Прецлава Лянцкоронського козаки запорозькі свої зимівники мали» [42]. Тенденція до козакування українських козаків на Дону збереглася й у 30–40-ві рр. XVI ст., коли відбруньковується первісна зав'яз власне донського козацтва. З середини 50-х рр. вони, як виразно свідчать джерела, тільки нарощують тут свою присутність. Прийшли з України вільно курсують у Пониззі Дону. Воно їм було добре знане, якщо у 1559 р. отамани Гаврило Слепецький та Семен Висоцький разом зі своїми ватагами без будь-яких побоювань і застережень ходили транзитом через тамтешні місця до Астрахані [43]. Двічі бував тут князь Дмитро Вишневецький (у 1559 та в 1560 рр.), що, звичайно ж, не могло минути безслідно. Вірогідно, якась частина козаків з його війська осіла на Дону. Тісні зв'язки мав із Нижнім Доном знаменитий отаман Михайло Черкашанин. З українським слідом у донському козацтві

пов'язують заснування містечка Черкаська – майбутньої столиці Війська Донського. Про потужність українського допливу на етапі генези донського козацтва та відразу після неї свідчить також інша, відома з другої половини XVI ст. топоніміка (Монастирський острів, Черкаські гори, які тягнуться по правому березі Дону від середньої течії до низу). Врешті, вагомим підтвердженням є подальша стійка тенденція перманентного накочування на Дон хвиль козацької людності з України, ціннісна основа й практики взаємин між українськими та донськими козаками.

Активна причетність українського козацтва до козакотворення на Дону рельєфно відбилася як на перебігу самого процесу, так і на його наслідках. Українські козаки привнесли низку специфічних рис у поставу донського козацтва. Концентрування українського допливу на Нижньому Дону зумовило формування – до того ж асинхронне – двох відмінних між собою за етнічними кодами ядер місцевого козацтва, що стало наслідком складання на Середньому та Нижньому Дону різних етнічних комбінацій й було чи не найунікальнішим явищем козакотворчого процесу по християнській бік Великого Кордону.

На Середньому Дону субстрат донського козацтва утворювався, як і на Волзі, за домінування вихідців із московського та рязанського прикордонь. Інші допливи – тюркські й українські – стали доважком. На Низу ж вирішальне значення мав український струмінь. Представники сусідніх тюркських спільнот відіграли тут підпорядковану роль, як і козаки з московського та рязанського прикордонь,

котрі, ймовірно, спершу вливалися сюди лише тоненькою цівкою.

Аргументи на користь визнання переваги на Нижньому Дону саме українського струменя не обмежуються простежуваними за джерелами тенденціями до зосередження тут приходьків з України, до посилення допливу сюди українських козаків у період відбрунькування й активного формування власне донського козацтва (30–50-ті рр.), а також фактом закорінення на Низу в другій половині XVI ст. української з походження топоніміки. Не менш вагомим підстави дають окремі питомі риси донського козацтва, не притаманні іншим християнським аналогам, а саме: нерівномірність темпів козакотворення на Середньому та Нижньому Дону; значно раніший початок самоорганізації козаків на Низу та швидше її завершення (поява Війська як військово-адміністративної структури); синхронність процесу творення організацій на Низу з увиразненням руху українського елемента на Дон і на Запорозжя та потягом люду в обох регіонах до витвору зв'язних форм; виникнення вже принаймні в 70-х рр. XVI ст. в донському середовищі стійкого відчуття двогілковості донського козацтва (низові та верхові козаки). Власне, аргументи, які органічно відфільтровуються в процесі аналізу природи такої постави донців, підтверджують перелічені підстави.

На відміну від українського варіанта, де під закозачення також потрапили величезні території, на Дону ця обставина супроводжувалася виразною асинхронністю процесів козакотворення в різних його частинах. Навіть у 50–60-ті рр. XVI ст. на Середньому Дону ще важко було відрізнити суто місцевих козаків

від людності, яка приходила сюди козакувати й надалі традиційно розглядала Дон як місце для своїх епізодичних промислів. На Нижньому ж Дону вже під кінець 1540-х рр. утворилася зав'язь власне донського козацтва. Тут, у Пониззі, в 70-х рр. XVI ст. виникли й перші містечка донців – Нижні Роздори, Верхні (Донські) Роздори, Черкаський, Манич. По Верхніх Роздорах проходить умовна межа між осідками верхових і низових козаків 44 [44]. Відтоді ж розпочинається суспільне лідерство низовців у межах донського козацтва, що триватиме й надалі. Низовики раніше за верховиків досягнуть організаційного об'єднання (кінець XVI ст.), раніше заангажуються на царську службу (з 70-х рр. XVI ст.), завжди вважатимуться «головним військом». З утворенням на початку XVII ст. Війська Донського осередок правління завжди перебуватиме на низових теренах.

Унікальною рисою донського козакотворення стала поява в ціннісних установках донців протиставлення між верховиками і низовиками. Відчуття своєї певної відмінності з'являється у середовищі козаків з обох частин Донської землі, поєднуючись, однак, з усвідомленням єдності Дону й цілісності донського козацтва. Це усвідомлення остаточно викристалізується на початку XVII ст. – у добу кінцевого організаційного об'єднання донців – і посяде стрижневе місце в ієрархії світоглядних орієнтирів козацтва. Однак вододіл між верховими і низовими козаками виявився настільки глибоким, що й протягом першої половини XVII ст. не зник у свідомості спільноти, попри вирівнювання вже на зламі XVI–XVII ст.

становотворчих процесів на Дону та утворення Війська Донського. Відповідна ментальна установка постійно підживлюватиметься впливом зовнішніх чинників, чи то, скажімо, через масоване подальше осадження на Низу українських козаків (перша половина XVII ст.), чи то у зв'язку із зосередженням у районі верхових містечок некозачого населення Дону (кінець XVII–XVIII ст.). З другої половини XVII ст. дасться взнаки й майнове розшарування, яке матиме виразний територіальний відтінок: основна маса заможних козаків зосереджуватиметься на Нижньому Дону. У підсумку вододіл настільки закріпиться, що вже збережеться аж до XX ст.

Низовики-лідери у витворі донської спільноти та її самоорганізації вважали себе «заслуженішими» козаками, так би мовити, «козаковитішими», а пізніше й уособленням сили й доблесті Війська Донського. Вони цупко тримали у своїх руках провід, культивували зверхність над верховиками, ревно ставилися до спроб зрівнювати їх з останніми. Зокрема, у 1593 р. низовці гнівно відреагували на те, що до інтитуляції отриманої на Дону царської грамоти їх було вписано після верховиків [45]. Тож надалі у царських грамотах бажана для низовиків послідовність ніколи не порушувалася. 45

Такого явища не спостерігаємо ні на Волзі, ні на Яїку, ні на Терекі, де козацтва сформувалися як компактні суспільні організми. У середовищі українського козацтва двогілковість остаточно викристалізується лише в середині XVII ст., тобто після заледве не столітнього існування Запорожжя та реестру чинників, які самі по собі іманентно зумовили розщеплення українсь-

кого козацтва на соціальні групи. Однак упритул до Національно-визвольної війни розшарування козацтва так і не перейшло тієї межі, за якою розпочиналося ціннісне протиставлення між окремими групами козаків. Українське козацтво існувало як суцільний масив з еластичними, легко перехідними межами між його складовими – запорожці, городові козаки-випищики, реєстровці. Головна тенденція хоча й вела до дедалі чіткішого окреслення суспільного простору кожної з груп (зокрема, був запущений механізм успадкування статусу реєстровця), але баланс здобутків і втрат у змаганнях за легітимацію стану в структурі річпосполитського соціуму, пригальмовував кристалізацію меж між козацькими прошарками. Щоб Запорожжя остаточно набуло в головах українських козаків статусу окремої гілки цього козацтва, потрібен був такий могутній соціальний вибух, як Національно-визвольна війна, наслідками якої були радикальна перебудова станової ієрархії українського суспільства, утворення козацької держави, маргіналізація Запорозького Коша, виникнення формаційних суперечностей між інтересами Гетьманщини та Запорожжя, запущеного самою логікою державотворення й функціонування державного організму.

Чим же було зумовлено на Дону лідерство Низу та роздвоєння донської козацької спільноти вже у світанкові часи її історії, адже для цього не існувало ані природно-географічних, ані економічних, ані політичних підстав? Умови козакування на Середньому та на Нижньому Дону нічим особливим не відрізнялися. Територія Дону, на якій формувалося донське козацтво, становила цілісний масив однорідних із географічно-клі-

матичного погляду земель, віддалений від українського, московського та рязанського прикордонь, а фактор сусідства ворожої сили та необхідність витримувати протиборство з нею однаковою мірою поставали перед вихідцями в обох частинах краю. Зрозуміло, що не могло відбутись і того українського варіанта, коли лідерство Запорозької Січі у витворі організаційних клітин зумовлювалося передусім територіальним розташуванням. Звісно, присутній вплив на виникнення протиставлення мала першість Низу у витворі сталих козацьких форм. Але однієї її забракло б для появи такого закоріненого поділу. Не відбулося ж у XVI ст. чогось подібного в українському козацтві, де теж на певному етапі діяв чинник асинхронності процесу самоорганізації: Запорожжя випереджало волость. Про можливість впливу майнової диференціації говорити теж не доводиться. Вона навряд чи існувала у скільки-небудь помітному вигляді бодай на індивідуальному рівні, не кажучи про наявність територіальної різниці. Отже, коріння проблеми слід шукати в особливостях складу людності, яка закозачувала Донську землю.

Основна маса вихідців із московського та рязанського прикордонь, зважаючи на територіальну наближеність цих теренів до Середнього Дону, мусила зосереджуватися спершу тут, а вже згодом осідати на віддаленішому Низу. Якщо ж припустити вирішальний внесок козаків із Московщини в залюднення усієї Донської землі, а роль інших елементів визнати за вторинну, то незрозуміло, чому саме на Низу закозотворчий процес спливав швидше. Якщо на середину XVI ст. зайти з московсько-рязанського прикор-

доння так і не спромоглися забезпечити остаточне відбрунькування місцевого козацтва на Середньому Дону, то чому це сталося на Низу? Тим паче, що поруч, на Волзі, де, як побачимо далі, переважали саме вихідці з московсько-рязанського прикордоння, козацтво так і залишиться на мізерному рівні консолідації й не зможе витворити єдину організацію – Військо.

Варто звернути увагу й на той прикметний факт, що Московщину XVI ст. оминули процеси відфільтрування та уніфікації суспільного статусу привілейованих верств. А такі процеси в Україні, як відомо, виштовхнули до козацьких лав частину витісненого за межі шляхетського стану дрібного боярства. Отже, донська спільнота була позбавлена навіть гіпотетичної можливості всотати якусь помітну частку певного прошарку московської еліти. Тож, природно, й елітне поповнення не могло осісти саме на Нижньому Дону й організаційно підштовхнути процес консолідації тутешньої людності. Зрештою, одиничні факти осідання на Дону представників верхніх пошарків джерела фіксують лише з 80-х рр., коли процес асинхронності вже тривав. Взагалі ж, до середини XVII ст. випадки, коли до донських козаків назавжди прибивалися особи з вищих прошарків московських соціальних сходів, можна перерахувати ледве не на пальцях однієї
46 руки [46].

На такому тлі інформація джерел щодо проникнення на Дон українського елемента набуває особливого забарвлення. При цьому впадає в око той факт, що посилення допливу українських козаків на Дон накладається в часі на опотужнен-

ня їхнього потоку за дніпровські пороги та ще й збігається з намірами козацьких елементів на обох теренах до витвору зв'язних форм. Звідси напрашується висновок, що українські козаки не бачили принципової різниці між висуванням на Запорожжя та до Нижнього Дону, вважаючи ці місця однаково придатними для закладання своїх осередків. А найрухливіша частина козаків поширювала тут український козацький вплив на практиці. Однак якщо на Запорожжі українські козаки мали незаперечну перевагу, й закріплення українського сліду відбулося само собою, то на Дону – інша річ. Ті українські козаки, які осідали напостійно, вимушено козакували поруч з представниками інших спільнот. Нашаровуючись на неминуче ослаблення власних зв'язків з батьківщиною (через значнішу, ніж у випадку з Січчю, віддаленість Дону, яка унеможлиблювала таку частоту переливання людності, яка було між Січчю та волостю), це створювало підґрунтя для поступового відокремлення українськими приходьками себе від рідної спільноти й самоусвідомлення властиво місцевою козаicinoю. Ймовірно, що в Україні спершу донців-низовиків навіть сприймали як відгалуження українського козацтва і лише згодом почали вважати окремою козацькою гілкою, а поняття «донські козаки» набуло відповідних змін.

Наведені міркування щодо природи асинхронності темпів закозачення Середнього та Нижнього Дону й відпочаткової двогілковості донського козацтва підводять необхідний спільний знаменник під комплекс аргументів на користь висновку про існування відмінностей

між етнічними субстратами низового та верхового козацтва. Адже за окреслених обставин лише переплетіння двох складових донського козацтвотворення, а саме: різниці між етнічними комбінаціями, що мали місце на Середньому та Нижньому Дону, та асинхронності процесу омісцелення козакуючих ватаг на Низу та Середньому Дону, могли дати двогіловості міцність і глибину. При цьому перший чинник водночас і призводив до появи другого, і цементував здатність у сполученні з ним зумовити появу в донському козацтві згаданої риси свого самоусвідомлення, врешті, робив цю рису стійкою перед майбутніми нівеляційними хвилями в обох ділянках.

За тих умов лише завдяки українському домішку сепарація на Низу елемента, що козакував, відбувалася значно швидше, ніж на Середньому Дону, а зав'язь донського козацтва виникла раніше. Тільки український чинник міг забезпечити швидшу самоорганізацію низовців порівняно з верховиками, зумовити лідерство перших у донській спільноті, а фокусування на Низ і усіх подальших потоків української людності посутньо спричинилося до остаточного закріплення за низовцями провідної ролі.

Попри активну роль українського допливу у формуванні донського козацтва, його рух у бік Дону був стихійним і невпорядкованим упродовж усього XVI ст., що зумовлювалося тогочасним станом українського козацтва як такого, а також тим, що представники української, литовської, польської еліт не докладали будь-яких організаційних зусиль, аби закріпити український слід на геополітично важливому Дону. Фактично до середини

XVI ст. українське козацтво взагалі перебувало на мізерному рівні самоорганізації і жодною мірою не було консолідованою масою. Розрізнені ватаги, складені із різностанового люду, що козакував, не становили якоїсь спілки, що унеможлиблювало будь-яке опрацювання політики, орієнтованої на перспективу розвитку власне козацтва. Не існувало й не могло в умовах розмитості козацтва існувати того мозкового центру, який би прорахував доконечну потребу закріплення на Дону. Козацтво розвивалося по висхідній, ще не рефлексуючи над собою, над своєю самістю, не визначивши стрижня своїх претензій. Прикордонні старости підштовхували його згуртування без думки про майбутній статус козацтва в суспільстві, а зважаючи винятково на інтереси протистояння з татарами. Відома ідея О. Дашковича заснувати козацькі осередки на дніпровських островах та часткове втілення її Д. Вишневецьким визріли зовсім не з усвідомлення потреби звести розхристані козацькі тлуми в осібний стан. Козаків їх перші організатори трактували як підручну військову силу, придатну до використання проти татар.

Отже, торування українськими козаками шляху на Дон, поява там зимівників уже за часів Предслава Лянцкоронського, вкорінення на Нижньому Дону було, як і багато інших тогочасних і пізніших козацьких заходів, некерованим, хаотичним у своїй основі процесом який, однак, відповідав глибинним козацьким інтересам, забезпечуючи на майбутнє ще одну точку опори та простір для військових і політичних маневрів. Як і за дніпрові пороги, козацтво інтуїтивно тягло

ся до донських теренів, приваблене природними багатствами, вдалим географічним розташуванням, «пустельністю». За таких умов, враховуючи той факт, що українські козаки були не єдиними, хто козакував на донських теренах, шанси на перемелювання у своїй стихії інших елементів залежали від ступеня переваги над ними. Однак власних хаотичних сил змінити ситуацію й схилити шальки терезів на український бік забракло. А тому Дон не став для українського козацтва ще одним «Запорожжям», а перетворився на осідок цілком нової козацької спільноти, яка, утім, мала міцне українське підгрунття.

Беручи активну участь у донському козакотворенні, українське козацтво виконувало одну з найважливіших своїх цивілізаційних місій. У такий спосіб воно неусвідомлено долучилося до формування на Сході Європи поясу християнських козацтв. Українські допливи позначилися на перебігові козакотворчого процесу в регіоні, посутньо вплинули на ество донського козацтва, на відносини в межах козацького світу, врешті, на ступені впливовості останнього. У козацьких діях дістав також утілення одвічний український потяг до опанування узбережжями Чорного та Азовського морів як надідеї української політики, принаймні з часів України-Руси. Однак виконати до кінця загальноукраїнську місію козацтво не спромоглося. Певна річ, не могло воно тоді наблизитися навіть до віддаленого її розуміння. Полишене зі своїм зачином наодинці, позбавлене будь-якої підтримки з боку української еліти, литовських та польських чинників, козацтво діяло спонтанно, без наперед визначеної мети.

На відміну від Дону Волга, Яїк і Терек не стали тими теренами, куди на стадії генези місцевих козацтв прибивалися б помітні групи козаків з України. У джерелах взагалі не знаходимо зачіпок для відповідних предметніших узагальнень. Можна лише припустити, що тут з'явилися невеличкі ватаги чи окремі козаки, що на Волзі осіло певне число учасників походу під Астрахань із загонів Г. Слепецького та С. Висоцького. Але вести мову про якийсь вагомий вплив українського козацтва не доводиться. Швидше за все, вирішальну роль у тому, що представники українського козацтва ледь просочувалися в ті краї, відіграв територіальний чинник та можливість задовольнити на ближчому Дону свої потяги до здобичі та невідконтрольного козакування.

Аналогічне підгрунття мав і подальший стосунок українського козацтва до волжаків, терців, гребінців та яйцьких козаків. Зв'язки з цими спільнотами не належали до його пріоритетів. На Волгу вряди-годи з'являлися на свій розсуд окремі козацькі загани здобувати «козацький хліб». Деякі з них навідувалися по кілька разів, як це було, зокрема, з отаманом Федором Бестужевим, котрий на зламі 70–80-х рр. XVI ст. приходив «по третє літо на Волгу» [47]. У 1581 р. саме від 47 «злодійських козаків з Дніпра і Дону» Москва очікувала на Волзі нападів на посольства. У 1586 р. загін українських козаків, який саме перебував на Волзі, приєднався до московського війська, керованого воеводами Р. Пивовим та М. Бурцевим, і вирушив на Кавказ. Упродовж першої половини XVII ст. – доби найбільшої активності українських козаків у волзько-донському регіоні – періодично використовували Волгу для

здобичництва й походів на Каспій. Фіксуються й спорадичні випадки появи загонів на Терек [48].

Натомість провідна роль у козацотворенні на Яїку й Терек, у формуванні субстрату місцевих козацтв належала волзьким та донським козакам. Після закозачення Дону й Волги майбутні зони яїцького, гребінського й терського козацтв було відокремлено від українського, московського й рязанського прикордонь не тільки Подем, а й осередками новопосталих козацьких спільнот. Головно через це останні й виконали роль основного джерела людських ресурсів, що стало заключним акордом специфічного козацотворчого процесу в поясі Дон – Яїк – Терек.

Перебуваючи в органічному зв'язку із зародженням волзького та донського козацтва, закозачення Яїка й Терек особливо яскраво продемонструвало єдність козацотворення у поясі Дон – Волга – Яїк – Терек, яка полягала у хронологічній послідовній появі комплексу християнських козацтв на основі вільного переливання різноетнічних елементів; у причетності одних козацьких спільнот до появи інших; врешті, у типологічній спорідненості посталих козацтв. За таких умов «броунівський» рух людності між майбутніми козацькими анклавом у часи генези козацтв перетворився у післягенезну фазу на систему стійких відносин між козацькими спільнотами. Ці відносини були покликані стати й реально стали фундаментальним зміцнювачем становища кожного з козацтв (і українського також), каталізатором їхнього розвитку, вирішальною передумовою формування інтегрального козацького чинника як суб'єкта впливу на цивілізаційні процеси в регіоні.

Насамкінець, ще одна ключова ознака козацотворчого процесу, що відбувався на схід від Дніпра, полягала в тому, що місцеві козацтва і на стадії своєї генези, і пізніше формувалися майже винятково з представників низових суспільних прошарків. А в Україні козакуванням бавилися навіть князі – чого варті лише поведінкові стратегії князів Вишневецьких та Ружинських. Частина ж негербованої шляхти та боярства-слуг, яка не витримала «чистилища» середини XVI ст. на шляхетність, влилася до козацьких лав безпосередньо [49]. На Дону, Волзі, Яїку й Терек нічого подібного не знайдемо. Ні на Московщині, ні в Україні – ключових постачальників люду, що козакував, не існувало достатніх передумов для виштовхування у цей віддалений, небезпечний для життя регіон відповідних елементів. В Україні особам, викинутим внаслідок ревізії середини XVI ст. за межі шляхетського стану, зовсім не було чого шукати відряди у козакування на Дону чи далі. Адже з огляду на тодішню розмитість в Україні поняття «козак» та невикристалізованість польсько-козацьких відносин, можливості повернути втрачені привілеї існували тут-таки й полягали у влитті до нового, досі неулегітименого прошарку й у змаганнях за його «вольності». Знайшовши прихисток під козацьким дахом, частина збанкрутілого боярства вже під новою назвою почала вимагати визнання своїх рицарських прав. Ще однозначніше склалася ситуація в Московії, де еліта, як уже було зазначено, в XVI ст. не пройшла процесу відфільтрування. А відтак не існувало навіть гіпотетичної можливості, що до козацотворення

залучиться така частина певного прошарку місцевого «народу політичного», яка б вплинула на єство козацьких спільнот, як це було у випадку з українським аналогом. За XVI – середину XVII ст. відомо лише три винятки, коли до козаків (донських) прибилися представники «народу політичного»: син боярський Іван Кішкін, збіднілий князь Іван Друцький, дрібний дворянин Смага Чертенський.

Розглянуті риси козакотворення в поясі Дон – Яїк – Терек поєднувалися з процесом оформлення підмуркової однотипності низки базових характеристик козацького способу життя в цих регіонах та в Україні. Внаслідок у поставі козацьких спільнот Дону, Волги, Яїка й Терека тісно переплелися типологічні відмінності та спорідненості з українським аналогом. Почнемо з перших, оскільки вони в кінцевому підсумку істотніше вплинули на історичну долю та цивілізаційну місію цих спільнот.

Перевага елемента з московського, рязанського та українського прикордонь в етнічному субстраті донців, волжаків, гребінців, терців та яїцьких козаків, а особливо в післягенезних міграційних потоках, які струмували в регіон, «прописала» козаків у християнській ойкумені. Однак строкатість етнічного субстрату, наклавшись на особливості козацького способу життя та на чинник локалізації козацьких осередків, зумовила специфічну самоідентифікацію козацтва. Брак у цих козацтвах допливу з суспільних еліт довершив справу. Серед козаків не було елементів, чий інтерес виходив би за межі інтересів козацького світу і чийми діями керували прагнення за допомогою останнього домогтися його

задоволення. На Дону, Волзі, Яїку й Тереку не існувало аналога ідеї станових привілеїв у межах певного соціуму, яка після «обоярення» українського козацтва посіла одне з чільних місць у комплексі його ціннісних орієнтирів.

Якщо українські козаки усвідомлювали себе складовою українського соціуму, то решта козацтва однозначно виводила себе за рамки стабільного світу. Не вписуючи себе в жодне з суспільств-донорів, донці, волжаки, терці, гребінці, яїцькі козаки почувалися окремим етносоціальним тілом, протиставляли себе як людську спільноту усім сусідам, у тому числі московитам. У посланнях цих козаків до царя («войсковіє отпіскі») є розрізнення «козаків» і «руських» людей [50]. Усвідомлення своєї особливості назавжди вкорінилося у світобаченні перелічених козацтва, попри те, що вони швидко потрапили до орбіти московських впливів, а з другої половини XVII ст. розпочався процес безпосередньої інтеграції козацьких спільнот у політичне тіло Московської держави. Відпочаткової самоідентифікації козаків Дону, Волги, Яїка і Тереку не змогли завадити ні заходи офіційного Петербурга з переселення волжаків та донців на Терек, ні ті демографічні зміни, які сталися на Дону в XVIII ст.

Зокрема, у другому випадку потужні потоки великоросійської людності та слабші української буквально залили Донську землю, сформувавши поруч із місцевим козацтвом інші суспільні групи. Тоді чисельність власне козаків за рахунок прийшлого населення різко зросла (за підрахунками О. Пронштейна [51], з 15 тис. у другій половині XVII ст. до 30 тис. на початку і 200 тис. наприкінці XVIII ст.). «Кпиняць, – писав спантели-

чений самоідентифікацією донських козаків О. Рігельман, – неначе вони від якихось вільних людей, а надто від черкас і гірських народів взялися і для того вважають себе природою не від московських людей, і мислять тільки обрусівшими, живучи при Росії, а не російськими людьми, і з такої їх уяви ніколи себе московськими людьми не називають; не люблять хто їх москалем назве і відповідають на те, що “я не москаль, але руський і то за законом та вірою православ-
52 ною, а не за природою”» [52].

Відрізняючи себе від усіх сусідів, донці, волжаки, терці, гребінці та яїцькі козаки сприймали тих як «чужих», за винятком українських козаків, про що мова піде далі. Однак відкритим залишається питання, чи козацький пояс Дон – Яїк – Терек козаки уявляли суцільним масивом, лише поділеним за територіальною ознакою, чи кожне з козацтв почувалося самостійною суспільною одиницею. Загалом же така постава козацького світу упродовж кількох століть стримувала асиміляцію козаків у Російській імперії. Ще в першій половині ХХ ст. донські, яїцькі й терські козаки відрізняли себе від росіян, не кажучи вже про інших сусідів, і дотримувалися концепту окремішності козацького світу. Глухий відгомін цього колись стрижневого складника світогляду козаків чутно й донині.

Зрозуміло, що розглянута специфіка самоідентифікації козацьких спільнот Дону, Волги, Яїка й Тереку не зумовлювала жорсткої заданості щодо їхнього політичного тяжіння в християнському світі, залишала питання відкритим, уможлиблювала інваріантність розвитку ситуації. Поряд із Москвою реальним претендентом на поширення

свого впливу в середовищі козацтв була Польсько-Литовська держава з умонтованим у неї українським соціумом. Як християнські опоненти Степу ці потуги уособлювали різні цивілізаційні альтернативи для Поля. Йшлося про те, чи межа між азійською та властиво європейською цивілізаціями проляже по Дону, як визначав у кінці ХV ст. М. Міховський [53], чи можли-
53 во, й по Волзі, або Поле (в його первісних масштабах чи без придніпровської частини) та козацький пояс потраплять до сфери московського впливу, і в такий спосіб буде зміцнено південний фланг Московії. За реалізації останнього сценарію Москва діставала ще одну точку опори у протистоянні з Вільно та з Варшавою за геополітичну перевагу в Східній Європі, з усіма тими цивілізаційними наслідками, що звідси випливали.

При цьому мотиви обставин змагань за впливи в поясі Дон – Яїк – Терек зовсім не давали Московії більше шансів на успіх, ніж Польсько-Литовській державі. Московське князівство, хоча й було територіально ближчим до регіону й тісніше пов'язаним з ним, проте не мало достатньо сил не тільки для стрімкого підпорядкування козацтв, а й для порівняно швидкої (чого вимагали його інтереси) колонізації Поля. Вклинення Московії в Поле, розпочавшись ще в першій половині ХVІ ст., відбувалося вкрай повільно. Замкнуте коло, яке створювали руйнівні татарські набіги та брак сил для організації надійного захисту від них, суттєво звужувало її колонізаційні можливості. Остаточне утвердження в Полі відкладалося на далеке майбутнє. І це попри те, що серйозної протидії з боку спершу Литви, а

далі й Речі Посполитої не було. До 30-х рр. XVII ст. московської потуги вистачило фактично лише на будівництво й осадження опорних пунктів – містечок так званих «засічних ліній», власне ж колонізація просулася важко. Як аргументовано довели О. Новосельський та П. Смірнов 54 [54], поява цих міст зовсім не означала перетворення околиць на залюднені райони. Становище змінюється тільки з 40-х рр. XVI ст., до чого великою мірою спричинилася потужна міграція українського населення в бік майбутньої Слобожанщини й далі на схід. Саме декілька хвиль вихідців з України на «государеве ім'я» створили той критичний потік переселенців, який дав змогу переломити ситуацію і який не спромоглася забезпечити пригнічена кріпосним правом питома частина Московії.

Ще більше заплутувала справу й водночас сприяла Польсько-Литовській державі помітна роль українських козаків у закозаченні регіону. Потужність українського сліду в генезі донського козацтва, часткова причетність українських козаків до козакотворення на Волзі, активна їхня присутність у регіоні (особливо на Дону) упродовж кінця XVI – першої половини XVII ст. – усе це відкривало перед Польсько-Литовською державою широкі перспективи для впливу через них на тутешні історичні процеси, починаючи від 10-х рр. XVI ст. Стихійний у своїй основі рух українських козаків у бік Дону надавав українській еліті, литовським та польським чинникам готовий механізм ефективного втручання в донські, волзькі та яйцькі справи. Козакам добре припадала роль провідника інтересів світу, невід'ємною частиною якого

вони були, а беручи ширше, – роль посередника у справі прив'язування регіону Поле – Дон – Волга – Яїк до європейської цивілізаційної версії.

Однак ні в середовищі української еліти, ні в панівних колах Великого князівства Литовського, ні пізніше в шляхетському соціумі Речі Посполитої проблему східної частини Поля та козацьких спільнот Дону, Волги, Яїка навіть не було поставлено. Не розбудили еліти Польсько-Литовської держави ані стихійний рух українських козаків у бік Дону, ані активні й впливові міжкозацькі відносини, ані колонізаційний потяг українського населення з тими самими козаками на чолі в напрямі майбутньої Слобожанщини. Геополітичної потреби стати центром тяжіння для козацтва та вкорінюватися в поясі християнських козацтва ні Вільно, ні Варшава не відчували. Ці проблеми не розглядалися ані під кутом протистояння з Московією, ані з перспективи оптимізації козацької проблеми в державі.

Натомість у Московії експансія в Поле та інтеграція козацьких спільнот Дону, Волги, Яїка й Тереку стали одними з ключових державних справ і втілювалися в життя всупереч усім несприятливим обставинам. Тож було реалізовано інший сценарій – Москва зуміла змінити ситуацію на свою користь. Перебуваючи не в кращих початкових умовах, вона спромоглася опрацювати таку стратегію прощтовхування своїх інтересів у регіоні, яка дала їй можливість спершу втягнути козацтва до орбіти свого впливу (середина XVI – перша половина XVII ст.), а потім розпочати повну інтеграцію козацьких анклавів у своє державне тіло (друга половина XVII–XVIII ст.).

Ще на зламі XV–XVI ст., тобто невдовзі по тому, як з'явилися перші ознаки посилення впливу в Полі ніким не контрольованих здобичницьких ватаг, Москва енергійно відреагувала на зміну ситуації в регіоні й відтоді вже ніколи проблема вільного козацтва не зникала з порядку денного. Попри ті ускладнення, які козацтва провокували в її відносинах з Ногаєм та Кримом, московська верхівка ще в 30–40 рр. XVI ст. зуміла усвідомити і тактичні вигоди, і стратегічну необхідність залучення ще не скристалізованої в окремі спільноти козацької маси до сфери свого впливу. Від 50-х рр. XVI ст. Москва вперто просувалася в напрямі навернення щойно посталих козацтв на власну орбіту. Їй швидко вдалося стати центром тяжіння для козацтв Дону, Волги, Яїка й Тереку. Зав'язуючи щораз тісніші контакти з козаками, залучаючи їх до супроводу послів, оборонних і наступальних операцій проти татар і ногайців, запроваджуючи практику надсилання царського жалування, Московія перетворилася для козацьких спільнот на єдину державу – суб'єкта зносин з боку християнського світу, а московський цар набув харизми патрона козацтва.

Образ справедливого царя, милостивого добродійника і заступника, виникнувши в світогляді цих козацтв у другій половині XVI ст., надійно засів там на віки. За царя козаки воюють із мусульманськими сусідами, і взагалі «проти всякого государевого не приятеля», терплять кривди, долають труднощі козацького життя в «пустелях», служать «з води і з трави, а не з вотчин та помість». На царя донці записують у 1637 р. захоплений разом з українськими козаками Азов. Цареві при-

свячувалося знамените «Азовське сидіння» 1641 р. У XVIII – на початку XX ст. участь козацьких частин – вже невід'ємної іррегулярної складової російського війська – в тих багатьох війнах, що їх вела Російська імперія, усвідомлювалася як виконання козацького обов'язку перед царем. Саме з уявленням про царя-протектора пов'язаний у середовищі козаків потяг до самозванських інтриг, головна мета яких полягала в утвердженні в Москві справедливого «козацького» царя.

Такі ціннісні установки донців та інших козацтв регіону перегукуються з образом польського короля у свідомості українських козаків. Вони теж сповідували культ короля, вважаючи того своїм оборонцем і заступником перед шляхтою. Їхні переконання були непохитні й у часи Сигізмунда III – тоді увагу перенесли на королевича Владислава, козацький образ якого в уяві козаків зароджується в другій половині 10-х рр. XVII ст. Саме за правління Владислава IV культ короля виявився найвиразніше, набувши нових рис, відповідно до еволюції ціннісних орієнтирів і нових суспільних домагань козацтва. Тоді король ще й «став» оборонцем православної віри, патроном руського народу (в межах обстоюваної козаками православної моделі руської ідентичності), а на початку Національно-визвольної війни – натхненником козаків на повстання. Через так звану санкцію короля Б. Хмельницький та його оточення прагнули розширити коло аргументів, які б улегітимнювали війну [55].⁵⁵ Про глибоку закоріненість у козацькому середовищі культу короля свідчить і той факт, що після елекції Яна Казимира козаки спершу на-

діляли й нового короля багатьма Владиславовими цнотами [56].

Проте культ короля в середовищі українських козаків і образ царя в світобаченні решти християнських козацтв мали різну природу. В Україні це світоглядне явище постало на ґрунті прагнення козаків посісти місце «під сонцем» в українському соціумі. Поява культу була, з одного боку, реакцією козаків на гострі конфлікти зі шляхтою (головно станові) в рамках річпосполитського соціуму, з іншого – відгомоном перших служб козаків Сигізмунду Августу, а головне – козацької реформи Стефана Баторія, яка надала козакам легітимну підставу для змагань за низку станових прерогатив.

У козацтвах Дону, Волги, Яіка й Тереку формування таких рис світобачення було зумовлено втягуванням їх до орбіти московського впливу, успішним завершенням для Московії першої фази «заковтування» козацьких анклавів. З часом з'ясувалося, що культом царя козаки й обмежували рівень своєї вписаності в московський світ. Політичним ідеалом козацьких спільнот Волги, Дону, Яіка й Тереку були самоврядність і суверенітет під віддаленим покровительством царя. Упродовж усього періоду свого існування козацтва сповідували концепцію політичної відокремленості козацького світу, незалежно від того, чи були вони ще незалежними політичними організаціями, чи функціонували в межах Московії-Росії. Попри те, що вже на початку свого існування козацтва потрапили до орбіти московського впливу, вони чітко розрізняли поняття «бути на службі» і «бути підданими». Далі «государевого жалування» та добровільного залучення до служби цареві їхні «інтеграційні» плани

не йшли. У 1632 р. донці рішуче відкинули вимогу цілувати хрест на царя Олексію Михайловичу, тобто відмовилися вважати себе його підданими. «І цілування, государ, хреста на Дону, як і заповнився Дон козацькими головами не повелось, – писали козаки цареві 2 травня 1632 р. – При колишніх государях старі отамани і козаки їм, государям неодмінно служили не цілуючи хреста...» [57].

57

До 70-х рр. XVII ст. козацьким спільнотам Дону, Волги, Яіка й Тереку вдавалося зберігати свою незалежність від Москви. Адміністративно вони не були частиною Московської держави, спілкувалися з царем через посольства, перебували у віданні Посольського приказу, який опікувався іноземними справами. Козаки ревно слідкували за дотриманням Москвою «старовини», а порушення традиції витлумачували як замах на їхній суверенітет. У 1592 р. дістав оджоша син боярський Петро Хруцов, якого царський уряд намагався призначити донцям як голову [58]. Реакцією козаків на жорсткі антикозацькі заходи Б. Годунова (передовсім щодо донського козацтва) стала масштабна участь у подіях Великої Московської Смути. Донці, волжаки, терці, яйцькі козаки відіграли велику роль у роздмухуванні громадянської війни на Московщині, виступали проти царя. Частина донських козаків служила проти царя польському королеві та його ставленикам. Навіть після обрання на престол Михайла Романова й офіційне зняття ним із донських козаків санкцій, накладених Б. Годуновим, донці не заспокоїлися. Вони двічі надсилали послів до королевича Владислава – до й після його походу на Москву [59].

58

59

Гострий конфлікт із царською владою в 1629–1632 рр. засвідчив

безкомпромісність Війська Донського в обстоюванні своїх вольностей. Донські козаки були готові прийняти бій із московським військом і не побоялися позбавити життя царського посланця Івана Карамішева, якого запідозрили у шпигунстві та неповазі до донських звичаїв [60]. У 1646 й 1648 рр. на Дону двічі відмовлялися прийняти царську грамоту та жалування, доки посли (відповідно Ждан Кондирев та Андрій Лазарев) не вийдуть, «як повелося, в коло» [61].

Лише на зламі 60–70-х рр. XVII ст. московські правителі відчули здатність силою розв'язати проблему збільшення своєї вотчини за рахунок козацьких територій. Спершу було «зламано хребет» волжакам, терцям та гребінцям. У 1668 р. терців та гребінців приписали до складу Терського козачого війська, невдовзі підпорядкували волзьких козаків. Насамкінець дійшла черга до Війська Донського, найпотужнішої спільноти, яка визначала потугу козацького поясу Дон – Яїк – Терек. У 1671 р., придушивши повстання під орудою Степана Разіна, Москва примусила донських козаків цілувати хрест на царя. Прикметно, що для того, аби допомогтися від донців згоди, довелося тричі скликати донське коло [62].

Досягнутий перелом став запорукою подальших московських успіхів, що не забарилися. Упродовж XVIII ст. військово-адміністративний контроль над козацькими спільнотами з боку Російської держави посилювався настільки, що вона вже вдавалася навіть до таких безпрецедентних акцій, як переселення козаків на інші території, де їхньої присутності потребували експансіоністські інтереси держави.

Вже на початку 1720-х рр. 500 сімей донських козаків було переміщено на Північний Кавказ. Пізніше донців переселяли також на новозбудовану Царицинську лінію (утворили з них Волзьке Військо), до Азовської й Таганрозької фортець. У 1765 р. 517 сімей волзьких козаків перевезли в район Моздока, де з них утворили Моздоцький козацький полк. Залишки волжаків було переселено в 1777–1778 рр. [63].

Врешті козацькі спільноти було зведено до рівня окремих суспільних прошарків імперського соціуму, прерогативи яких регулювала центральна влада. Однак Росія так і не змогла остаточно розподілити козаків по традиційних суспільних прошарках, як це їй вдалося зробити в Україні, де частину козацтва (переважно нову шляхту) було прирівняно до російського дворянства, натомість основна маса козаків стала державними селянами. При цьому козацький стан як такий в Україні уже не існував, хоча в історичній пам'яті населення колишньої Гетьманщини міцно усвідомлювалося ототожнення державних селян і козаків.

Серед чинників, які блокували повторення на Дону, Волзі, Яїку й Тереку українського сценарію, ключове місце посідала все та сама самоідентифікація козацтва як окремих етносоціальних організацій. Та глибока межа, що її козаки проводили між собою та мусульманськими сусідами, однозначно відносячи себе до християнського світу, унеможлиблювала політичну переорієнтацію козаків на користь одного з них. Відповідного інтересу до козацтва з боку української шляхти, Вільно, Варшави, а від середини XVII ст. – й Гетьманщини не було,

тож не було і небезпеки із західного флангу. Московський цар, як претендент на протектора козаків, був поза конкуренцією. Козацтва не мали в християнському середовищі іншої альтернативи, а відтак були приречені або зберігати незалежне становище, або потрапити під інтеграційні наміри Російської держави. Тож після надійного закріплення за собою козацьких територій Москві/Петербургу нічого було боятися, що зміниться політична «прописка» козаків і на цьому ґрунті розклад сил у регіоні, як це неодмінно сталося б у разі унезалежнення Гетьманщини, Вольностей Війська Запорозького чи входження цих суб'єктів до силового поля інших держав. Щоправда, зберігалася ймовірність відновлення колишнього суверенітету козацьких спільнот, яка спорадично й імпульсивно давалася взнаки під час загострень у козацько-російських відносинах (здебільшого на Дону). Але після того, як Москва зуміла взяти козацькі спільноти під надійний контроль, звабивши при цьому козацьку верхівку статусом російського дворянства та залишивши зовнішні ознаки самоврядності, шанси на виникнення в козацьких головах концептуального сценарію відновлення втраченої незалежності були примарними.

З іншого боку, поглинення козацтва Дону, Волги, Яїка й Тереку не змінило їхнього погляду на Московію як на «чужий» світ. Козаки й надалі не вписували себе в його контекст. До внутрішніх московських проблем їм ніколи не було жодного діла. Козаки продовжували мислити категоріями самодостатності козацької ойкумени.

Так само донці, волжаки, терці, гребінці та яїцькі козаки ніколи не

стали для решти станів стабільного московського світу тим, чим були для українського соціуму українські козаки. Останні, як відомо, усвідомлювали себе невід'ємною його частиною, і їх сприймали як таку. Козацький чинник невитравно відбився на українському культурному коді. У Московії/Росії згадані вище козацькі спільноти вважали маргінальними складовими, зосередженими на дальніх кресах. Вони ніколи не переставали бути для москoviта інакшим суспільним тілом – ні тоді, коли зберігали свою незалежність, ні на етапі ліквідації самостійності, ні коли втратили рештки політичної автономії. Про козацькі спільноти, стиль їхнього життя, ціннісні орієнтації, поведінкові стратегії на Московщині було мало що відомо у віддалених від кордонів краях. Козацтво не перетворилося на суспільний ідеал для селян, як це сталося в Україні, й практично не полишило якогось помітного сліду в народній культурній традиції росіян, не кажучи вже про культуру елітарну. Не був привабливим і оспіваним козацький етнос. Козак залишився персонажем фактично лише власне козацьких пісень, тоді як в Україні образ козака став центральним у культурній спадщині.

У такому трактуванні московським світом козаків Дону, Волги, Яїка, Тереку й у такому їхньому самопозиціонуванні в соціумі держави-зверхника чи не найпоказовіше відбилася типологічна відмінність історичних місій перелічених спільнот, з одного боку, й українського козацтва – з іншого. Ці місії були неспіввимірними. На тлі функції українських козаків роль решти козацтва виглядає непорівняно біднішою.

Як відомо, перетворившись де-факто на стан, українські козаки від початку XVII ст. перебували в епіцентрі суспільного життя в Україні. Вони перейнялися вбраними в релігійні шати національними інтересами українського етносу, взяли непересічну участь у формуванні нової руської ідентичності (спершу як один із фрагментів «руського народу», а згодом як його осердя), стали політичною нацією. Реалізуючи свої прагнення посісти верхній щабель соціальних сходів, вони збурили суспільні зрушення такої сили, що в підсумку змінили геополітичне тло Східної Європи.

Протиставлення ж донцями, волжаками, терцями, гребінцями, яйцькими козаками свого козацького середовища стабільному світові ціннісно відмежувало їх від останнього. У козацьких головах, як уже зазначено, панував безумовний примат власних інтересів. Вони демонстрували відстороненість від проблем навіть об'єкта своєї служби – Москви – і зі своєї ініціативи реагували лише на ті з них, які безпосередньо зачіпали власне козацькі справи. У часи, коли козацькі спільноти повною мірою зберігали свій суверенітет, це простежується особливо яскраво. За великим рахунком, цивілізаційна роль козацтва Дона, Волги, Яїка й Тереку полягала лише в посутньому факторному впливі на процеси, що відбувалися на Великому Кордоні, а також на становлення інтегрального чинника міжкозацьких взаємин, який до формаційних змін, що їх зазнали козацтва в середині – на початку другої половини XVII ст., був могутнім каталізатором розвитку й зміцнення кожного з козацтв та потуги 64 козацького світу загалом [64]. Однак

і у цих ділянках внесок українських козаків був набагато вагомим.

Виникнувши набагато раніше за решту схожих утворень, взявши активну участь у козацотворенні у донсько-вольському регіоні, українське козацтво назавжди залишилося найпотужнішим, незаперечним лідером у козацькому світі. Саме українським козакам належить ініціатива встановлення в 10-х рр. XVI ст. відносин із Військом Донським, а відтак і основна заслуга у формуванні козацької вісі Дніпро – Дон, яка стала стрижневою ланкою міжкозацьких взаємин, вивівши їхній вплив на нову орбіту, іманентно закладену природою християнського козацького поясу та цивілізаційним контекстом. Саме насичені й багатопланові зв'язки з українськими козаками суттєво укріпили позиції донців як у змаганнях з мусульманськими сусідами, так і у відносинах із Москвою. Достатньо сказати, що у більшості резонансних морських походів, які розпочиналися з території Дону, брали участь українські козаки, до того ж із власної ініціативи – безпосередньої чи опосередкованої. З семи козацьких облог Азова першої половини XVII ст. донці самотужки організували лише дві. Запорожці чисельно переважали донських козаків і під час знаменитої облоги 1637 р., внаслідок якої фортеця перейшла до козацьких рук.

Готовність українських козаків у першій половині XVII ст. надати військовою допомогу донцям проти третьої сторони посилювала опірність Війська Донського експансіоністським зазіханням Московії. До запорозько-донської угоди (письмової чи усної?) про взаємодопомогу донські козаки апелювали під час кризи 1630-х, коли очікували нападу царських військ [65]. Мабуть, не випадково й перелом у справі погли-

нення Війська Донського Московією у часі збігається з тим періодом, коли українські козаки втратили інтерес до відносин із Доном.

Власне, феномен взаємовідносин між східноєвропейськими козацькими спільнотами став чи не найвиразнішим утіленням комплексу типологічних спорідненостей українського козацтва з козацтвами Дону, Волги, Яіка й Тереку. Особливо чітко це відбивають міжкозацькі взаємини XVI – першої половини XVII ст., доби, коли вони ще не обтяжувалися, з одного боку, наслідками перетворення українських козаків на «політичну націю», а з іншого – тими істотними змінами в організації козацького життя, які пізніше спричинилися до встановлення московської зверхності над іншими козацтвами.

Уже самий перелік принципів, на яких до другої половини XVII ст. будувалися міжкозацькі відносини, не залишає сумнівів у тому, що притаманний українським, донським, волзьким, терським, гребінським та яїцьким козакам тогочасний спосіб життя мав низку спільних у своїй глибинній основі рис. Такими принципами були: вільне переливання людності між козацькими спільнотами, нерегламентованість тривалості перебування прийшлих козаків у чужих козацьких осідках аж до остаточного обмісцєвлення, можливість для козаків організувати власні чи спільні бойові операції з будь-якої козацької території, право прибулих брати участь у роботі рад, зберігати свої організаційні структури на чолі з власними отаманами та проживати анклавно, засновувати нові поселення.

Усталення означених засад функціонування міжкозацьких взаємин, як і типологічної спорідненості

способу життя східноєвропейських християнських козацтв (одним з органічних виявів якого ці взаємини були), стало можливим завдяки переплетінню двох ключових чинників: єдності козакотворчого процесу в регіоні Дон – Яік – Терек та засадничої схожості умов існування козацьких спільнот. Локалізація козацьких країв за межами стабільного світу, участь одних козацтв у генезі інших, потреба для козаків поєднувати господарську діяльність із військовою справою проти сусідів по інший бік Великого Кордону, водночас підтримуючи з ними представницькі позаконфронтаційні відносини, потяг до примату колективної волі та до витвору на її основі побудованих на військовий лад організаційних клітин – усе це спричинило вироблення й кристалізацію у світі християнських козацтв однотипності базових складників козацького способу життя та наріжних елементів світобачення.

У свідомості кожного козацтва (українського також) образ інших таких християнських спільнот не вписувався в традиційно жорстке протиставлення «свій»–«чужий», що відпочатково було закладено вже самим феноменом козакотворення в поясі Дон – Яік – Терек. Полярність складових антитези пом'якшилася, межа між ними стала еластичною. Кожне козацтво сприймало решту як такі собі «не чужі», засадничо близькі спільноти, що й стало одним із базових чинників формування принципів міжкозацьких взаємин. В Україні з козацького середовища образ найближчого (територіально й етнічно) «не чужого» козацтва – донського – експортувався до інших суспільних верств й доволі міцно вкоринився там. Уже наприкінці XVI ст. у відомій

українській думі про Самійла Кішку є однакове побажання «многая літа» і Війську Запорозькому, і Війську 66 Донському [66].

В усіх козацьких середовищах верхній щабель системи цінностей посідав комплекс світоглядних орієнтацій, пов'язаних із військовою справою. Як і українські козаки, донці, волжаки, гребінці, терці та яїцькі козаки усвідомлювали себе передусім «людьми війни», ставили на перше місце чесноти відповідної спрямованості: військову майстерність, відвагу, вірність, взаємодопомогу на полі бою. Ратну службу проти різних неприятелів вважали найбільшою заслугою перед протектором – польським королем чи московським царем. Так само у свідомості козацтва з часом закріпилася ціннісна установка на захист православної віри. Протистояння з «ворогами Святого Хреста» козаки вважали своїм обов'язком та покликанням.

Інша річ, що сповідування цих цінностей українськими козаками, з одного боку, і рештою козацтва – з іншого, мало різні за своїм цивілізаційним масштабом наслідки. Українське козацтво з системою ціннісних орієнтирів, пройнятих рицарською ідеєю, спробувало конституюватися як осібний суспільний стан українського соціуму із правами і свободами, що належали до станових прерогатив шляхти. Православна ж складова ціннісних орієнтирів сприяла тому, що козаки стали оборонцями православ'я в межах християнського світу, а, отже, й національно-релігійних інтересів «руського народу» Речі Посполитої. Це вивело справу улегітимнення козаків як «людей рицарських» на якісно інший рівень, поставивши їх

у центр творення нової моделі руської «політичної нації» [67].

67

Натомість у світогляді донців, волжаків, терців, гребінців та яїцьких козаків як спільнот, що вважали себе окремим етносоціальним тілом, «не прописаним» у жодному з навколишніх суспільних утворень, рицарська та православна орієнтації за своєю природою не мали складової, спрямованої на виборювання відповідного статусу козаків у межах певного соціуму. Козацтва ідентифікували свою належність до «людей війни» як цілком зрозумілу, таку, що не потребує ніякого улегітимнення з боку жодних чинників стабільного світу та опосередкування у вигляді певних станових прерогатив. Не уникнувши в кінцевому підсумку інтеграції до московської державної машини, вони змагалися не за підтвердження своїх фактичних й уявлюваних прав і вольностей, як це свого часу робили українські козаки в Речі Посполитій, а проти розмивання «старовини» – корпоративної замкнутості й самодостатності своєї військово-соціальної структури. Обстоювані козацькою старшиною в другій половині XVIII ст. вимоги урівняти її з російським дворянством ґрунтувалися не на принципі надання («пожалування») відповідного статусу, а на необхідності визнати реалії соціальної стратифікації козацького світу, такого ж самодостатнього в уявленнях козаків, як і всі сусідні державні утворення, у тому числі Російська імперія, у політичному тілі якої козацтва опинилися. Аналогічні підходи застосовувала тоді українська «нова шляхта» – відсепарована верхівка легітимного «політичного народу» щойно ліквідованої Гетьманщини.

Належність донців, волжаків, терців, гребінців та яїцьких козаків

до людських спільнот, чиїм головним ремеслом була військова справа, спричинилася до того, що світоглядне поняття «козацький хліб» тут мало таке саме наповнення, як і в українських козаків – здобичництво в Полі, на території стабільного світу (як і на теренах, заселених християнською людністю), найманство за платню, регулярна платня з боку протектора, власна господарська діяльність. Хоча й тут більшість складових зовсім не була дзеркальним відображенням українських відповідників, мала з ними лише спільну природу.

Зокрема, на відміну від українських козаків, які ще за часів О. Дашковича ходили з кримцями на Московщину, жодне з інших козацтв не було помічено на службі в сусідніх тюркських володарів. Показово, наскільки нині можна бачити, що відповідні пропозиції з протилежного боку цим козацтвам ніколи й не надходили. Натомість українських козаків уже з кінця XVI ст. кримські володарі намагалися використати проти Туреччини та у внутрішньополітичних змаганнях у ханаті, а від 1620-х рр. перманентні військовополітичні спілки з Кримом на понад століття стануть візитною картою українського козацтва.

Також на відміну від українських козаків інші козацькі спільноти не намагалися вибудувати систему поповнення свого ресурсу життєдіяльності за рахунок регулярної платні одночасно від польського короля й московського царя у ті часи, коли цього було можливо досягти (остання чверть XVI – перша половина XVII ст.). Донські та інші козаки вдовольнилися тоді жалуванням з боку московського царя, якого визнавали своїм протектором.

Очевидно, справа тут не обмежувалася проблемою оцінки суто військової спроможності козаків (у першому випадку) чи територіальним чинником, помноженим на байдужість Варшави (у другому). Враховуючи, з одного боку, еластичність взаємин козаків із тюркським світом, а з іншого – їхній впертий опір інтеграційним зусиллям Московії, та обставина, що на Дону, Волзі, Яїку й Тереку не робили спроб всебічно використати на свою користь кон'юнктуру регіональних міжнародних відносин, насправді відбивала заниженість суспільно-політичних горизонтів цих козацтв порівняно з українським. Особливо рельєфно така особливість проявилася в часи військовополітичних союзів українських козаків із Кримським ханатом у першій половині XVII ст., не кажучи вже про добу Гетьманщини.

Так само чимало відмінностей від українського аналога можна віднайти й у характері зв'язків козацького поясу Дон – Яїк – Терек із залюдненими християнським населенням територіями, що присутньо відбилося на характері й господарських заняттях тутешніх козацтв. Ці відмінності впливали зі специфіки локалізації козацьких осідків щодо зазначених територій. Українське козацтво виникло як органічна складова населення прикордонних земель, як суспільний наслідок того способу життя, до котрого мусили вдаватися тут різні його верстви. Первісне ядро українського козацтва становили насамперед представники місцевої людності, а не прийшли з інших країв, як це було на Дону, Волзі, Яїку й Тереку. А відтак українські козаки були тисячами ниток пов'язані з іншими станами, з урядниками прикордоння. На пер-

ших порах козацтво взагалі, як слушно зауважував М. Грушевський, «розпливається в тій рухливій хвилі угодників, що набігає весною в подніпрянські міста й уходи й відливає звідси з кінцем степового сезону, розпливаючись по різних кінцях України; з другого боку, воно всякає й непомітно переходить в місцеві суспільні верстви східно-полудневої України – особливо в міщанство» [68]. Зрозуміло, що за таких обставин у середовищі українського козацтва, як невід'ємної складової українського світу, дуже швидко (якщо ще не етапі його відбрункування) виникли козацька власність на волості, козацьке землеволодіння, а «обоярення» козацтва в середині XVI ст. поставило усе це на твердий ґрунт претензій козаків на своє особливе місце в соціумі як «людей рицарських», які володіють «убогими маєтностями своїми» на підставі «заслуг кривавих» проти ворогів короля, надто проти турок і татар. Рільництво, скотарство, поряд із промислами й торгівлею, були найдавнішими козацькими заняттями на прикордонні.

Натомість на територіально віддалених Дону, Волзі, Яїку й Тереку землеробство й скотарство стали складниками «козацького хліба» значно пізніше, що цілком зрозуміло з огляду на джерела формування козацтва та на розташування козацьких осередків у поясі, що видався далеко вперед від смуги, зайнятої осілим населенням, і через те був набагато вразливішим до впливів опонентів по іншій бік Великого Кордону. На Дону, скажімо, скотарство стало спеціальним заняттям ближче до середини XVII ст., землеробство укорінилося в другій половині XVII ст., а на Тереку та на Яїку – майже в середині 69 XVIII ст. [69]. В українському варіанті

подібне запізнення маємо на відмежованому від прикордоння широким пасмом Поля Запорожжі. Там теж рільництво поширилося, швидше за все, лише під кінець XVII ст.

Крім того, територіальний чинник став ключовою причиною набагато меншої чисельності козацтва Дону, Волги, Яїка й Тереку порівняно з українським козацтвом, а отже, й їхньої загальної потужності як суспільної та військової сили. Далєбі, формування у віддаленій частині Поля, винятково з прийшлого населення й за умов неспокоїного життя під дамокловим мечем постійної загрози фізичного знищення, звужувало можливості для інтенсивного поповнення. Позиціонування козацтва як складових християнського світу, незалежно від тієї етнічної терпимості, яка завжди була їхньою візитною карткою, іманентно мусило спричинити як ціннісне протиставлення козацькими спільнотами себе нехристиянським сусідам, так і виникнення певних обмежень на приймання до свого складу тюркських домішок. Інакше тюркська стихія швидко б залила козацька осідки, змінивши цивілізаційний код тутешніх спільнот. Промовистим свідченням реального існування такого бар'єру є хоча б задокументоване проживання на території Війська Донського в першій половині XVII ст. так званих «донських татар», а також збереження християнської самоідентифікації терців та гребінців в умовах надзвичайно низької чисельності останніх.

Наближення залюдненої смуги до козацького поясу, яке тільки й могло змінити демографічну ситуацію, відбувалося вкрай повільно. Цей чинник почав діяти лише під кінець XVII ст., спричинивши

швидке зростання кількості донців. Тож за людськими ресурсами, якими диспонували козацькі спільноти, явна перевага (з тими чи іншими відхиленнями) була на боці українських козаків.

До ліквідації Гетьманщини чисельність останніх в усі часові проміжки значно переважала кількісні показники кожного з решти козацтв. Приміром, якщо вже в 1567–1569 рр. українські козаки лише на Лівонську війну виставили понад 1 тис. вояків, а в 1576 р. тільки до Криму ходило 3-тисячне військо, то волжаків на початку 90-х рр. XVI ст. могло налічуватися не більше 1000–1200 чол., а яїцьких – не більше 70 500–700 [70]. Терців і гребінців навіть в 30-х рр. XVII ст. було близько 71 ко 500 осіб [71]. Яїцьких козаків за списком 1632 р. нараховувалося 72 950 душ [72].

Перша згадка про чисельність донських козаків, найпотужнішої після українського козацтва спільноти, припадає на 1613 р. Самі низовці обмежували свою кількість 1888 особами. За 1625 р. маємо свідчення отамана донського посольства до Москви про наявність на Дону 5 тис. козаків, у 1641 р. йшлося про 73 4–5 тис. [73]. Навіть беручи до уваги приблизність цифр – донці, як і інші козаки, воліли не розголошували свою реальну кількість – співвідношення між чисельністю Війська Донського і Війська Запорозького більше ніж промовисте: за обережними підрахунками, українських козаків наприкінці XVI ст. налічувалося до 20 тис., під час Великої Московської Смути козаки цю кількість легко «делегували» для здобичництва на Московщину, а в 1621 р. під булавою П. Сагайдачного у Хотинській війні взяло участь до

40 тис. чол. [74]. Після Азовської епопеї 1637–1642 рр. кількість донців суттєво зменшилася. Про масштаби ослаблення Війська Донського свідчить хоча б те, що в 1644 р. Туреччина зробила першу спробу вибити козаків з Дону, а в 1646 р. для зміцнення донської спільноти Москва навіть планувала осадити там 3 тис. «охочих» людей з військока Ждана Кондирева, яке разом із донцями мало йти в похід на Крим (реально осіло не менше 2200 людей) [75].

75
Прискорене розростання лав донського козацтва розпочалося в останній чверті XVII ст. На початку XVIII ст. донців налічувалося майже 30 тис., а вже наприкінці його – 200 тис. Проте останню цифру вже не було з чим порівнювати. Водночас у XVIII ст. чисельність інших козацьких спільнот різко контрастувала з кількісними показниками навіть українських козаків. Наприклад, волжаків перед двоетапним виселенням на Терек (70-ті рр. XVIII ст.) налічувалося лише 1217 сімей, терців і гребінців наприкінці XVII ст. – до 1 тис. осіб [76]. На зламі XVII–XVIII ст. терців та гребінців різко поменшало. 76
Можна припустити, що саме низька чисельність терської групи козацтв змусила Петербург для зміцнення свого форпосту у Передкавказзі переселити на Терек волзьких козаків та час від часу завозити сюди донців.

Піраміду типологічних спорідненостей базових характеристик українського козацтва з іншими козацькими спільнотами увінчувала військово-територіальна організація козацтв, утілення такої ключової ціннісної установки, як пріоритетність і самодостатність волі громади. Усі

козацькі спільноти виробили однотипну військово-адміністративну структуру, в основі якої був принцип виборності отаманів різних рівнів на відповідних козацьких радах/колах («кругах»). За винятком волзького козацтва, скрізь ієрархія організаційних клітин утворювала Військо як загальну спільнотну військово-територіальну організацію. Головного керманича (військового отамана/кошового отамана/гетьмана) та інших посадовців обирали на загальноспільнотному колі, як і отамана/отаманів військових походів чи посольств до сусідніх володарів. На колі вирішувалися найважливіші справи. Схожими були механізми скликання й проведення кола, ухвалення на ньому рішень.

Як і в середовищі українського козацтва, в інших козацьких спільнотах дуже швидко розпочався процес поступової концентрації важелів в руках козацької верхівки, який у кінцевому підсумку посутньо ослабив роль кола та остаточно виокремив старшину в окремий прошарок. Московська держава, до політичного тіла якої козацтва потрапили в другій половині XVII ст., всіляко підтримувала обидва процеси, розглядаючи їх як дієвий засіб розмивання окремішності козацьких спільнот.

Хронологічно поява козацьких Військ припала на початок XVII ст. Волзькі козаки так і не спромоглися остаточно консолідуватися й утворити своє Військо. Випереджаючи в 50–60-ті рр. XVI ст. за чисельністю донців, волжаки, проте, так і залишилися на стадії аморфного об'єднання козацьких ватаг (кожна на чолі зі своїм отаманом). Вирішальна роль у консервуванні такого стану належала тому деструктивному тискові на волзьке козацтво з боку Російської

держави, під який воно потрапило найраніше з усіх козацтв – вже у 50-ті рр. XVI ст. – і який тут до кінця XVI ст. був значно сильніший, ніж на Дону, Яїку й Тереку, через більшу московську активність на волзькому та на кавказькому напрямках. Періодичні антикозацькі дії московських послів до Ногаю та загонів, що їх супроводжували, організація каральних експедицій на Волгу, страта й ув'язнення волзьких отаманів і козаків, які в той чи інший спосіб опинилися в Москві, будівництво ледве не в серці козацької території міст-фортець Самари, Саратова, Царицина – усе це посутньо послаблювало волзьку спільноту, спонукало частину козацьких ватаг шукати щастя на недосяжних для московської руки Яїку, Тереку, Сибіру і, таким чином, пригнічувало паростки організаційного об'єднання та витвір свого Війська. Опинившись зі своїми осередками поблизу форпостів московської експансії, волзьке козацтво не зуміло знайти нових імпульсів для розвитку й остаточно відходить у козацькому поясі на другий план.

Цілком інакшою була ситуація на Тереку. Терці та гребінці утворили на початку XVII ст. спільне Військо. У кінцевому підсумку це стало наслідком значної віддаленості їхніх осідків від інших козацьких анклавів, не кажучи вже про прикордоння. І хоча зовнішня загроза ніколи не була тотальною (інакше на Тереку не виникли б християнські козацтва), але відрізаність терської групи козацтв від поясу Дон – Волга – Яїк ногайськими кочовищами, наклавшись на етнічну спорідненість та низьку чисельність терців і гребінців, на близьке сусідство їхніх осередків, і зумовила часткову військово-територіальну інтеграцію зазначених

спільнот. Спільне вальне коло, єдиний військовий отаман, відсутність усталеного «столичного» містечка (цю функцію щоразу виконувало містечко, звідки походив черговий отаман) – такими були стрижневі засади і межі об'єднання.

Якщо на Волзі побудова Московією містечок край негативно вплинула на саморозвиток волжаків, то на Терекі, навпаки, осадження царськими «ратними людьми» фортеці Терки (1588) як опорного пункту поширення на Передкавказзі московських впливів надало поступу терського та гребінського козацтва додаткового імпульсу, в тому числі й організаційного. Терських козаків почали швидко залучати до супро-

водження московських послів та до участі у військових операціях на Передкавказзі. Терські воеводи, та й Москва загалом, дивилися крізь пальці на зачіпки терцями та гребінцями турків і татар на Кавказі, оскільки ці дії відповідали інтересам її орієнтації на спрямовані проти Османської імперії союзницькі відносини з Персією. Зі зрозумілих тактичних міркувань адміністрація Терків схвалювала зростання лав терського козацтва, що за задумом мало зміцнити московську присутність у Передкавказзі. Навіть набагато пізніше, у 1631 р., терські воеводи писали цареві, що «якщо козаків по Терку и Гребнях не буде, то Терському містечкові буде непереливки» [77].

77

* * *

Розглянуті особливості типології християнських козацьких спільнот Східної Європи свідчать про особливе місце українського козацтва в їхньому колі. Стихійно взявши активну участь у козакотворенні

на Дону, українські козаки присутньо спричинилися до формування козацького поясу, але завжди залишалися в ньому найпотужнішим суб'єктом із цивілізаційно іншою історичною місією.

У попередніх частинах цього розділу наведено характеристики сусідніх аналогічних українському козацтву структур, котрі в часи пізнього середньовіччя з'явилися й розвивалися на європейських просторах від Адріатики до Яіка і Терекі. Було слушно зазначено, що вивчення проблеми – багатогранне і має кілька перспективних напрямів. На наш погляд, цю тему слід розглядати не лише в хронологічно-просторовій пізньосередньовічній горизонталі, а в деяких випадках і у «вертикальному» вимі-

2.3.

Українські козаки та їх рицарські аналоги в середньовічній Європі

рі, відшукуючи аналогії в давніших історичних періодах. Повною мірою це стосується і рицарської проблематики, актуальної для дослідників із багатьох сучасних країн, в тому числі й України.

Зауважимо, що в різних виданнях і в різний час військовий люд

середньовічної Східної Європи поймається як рицарський прошарок тогочасного суспільства, передусім саме за козацьких часів, коли захисників слов'янського населення називали «січове рицарство», ототожнювали поняття «рицарство» й «товариство», «військо» й «рицарство», «козацтво» й 78 «чернечо-рицарські ордени» тощо [78]. До рицарів відносили не лише всю масу озброєного люду, а й конкретних осіб – П. Сагайдачного, Б. Хмельницького та ін. [79]. Іноді виводили існування військово-рицарського стану з епохи Київської Русі до пізньо-80 середньовічних часів [80].

Слід зазначити, що для розгляду давньоруського періоду цей термін використовують все ж дуже обережно: як «рицарське» характеризують саме XII ст.: похоронну варту біля померлого князя Володимира Володаревича в Галичі 1153 р. названо «рицарським караулом», проведено паралелі між «осіданням на землю» збройного прошарку населення Русі та формуванням рицарського ленного землеволодіння у Західній 81 Європі тощо [81].

Набагато частіше до поняття «рицарство» вдаються при висвітленні подій пізніших часів. І для цього є об'єктивні підстави – адже його використовували самі козацькі зверхники. Наприклад, у листах до польських королів, які завірялися військовою печаткою, саме військо зазвичай називали «Військом Запорозьким», але часто вживали і вислови «рицарство запорозьке», «рицарство Війська Запорозького». Зокрема, у 1600 р. Самійло Кішка у листі до польського короля підписувався: «Самійло Кішка гетман, полковники, сотники і все рицарство вашої королівської милості Війська

Запорозького» [82]. Окрім того, у 1648 р. Богдан Хмельницький у листі до Владислава IV висловлює запорозьку «вірність підданства нашого вірною рицарською службою». А на початку наступного 1649 р., коли гетьман прийняв від царя Олексія Михайловича «милостиве жалування» на потреби Війська Запорозького, російському монархові обіцялося «послуги наші рицарські... і голови наші покладати за твою царську величність проти всякого неприятеля християнського». Як рицарів сприймали козаків й іноземні володарі. Зокрема, король Ян II Казимир видав універсал до Війська Запорозького про збереження його давніх «рицарських прав» [83].

Можна погодитися з думкою Т. Чухліба про «...існування моделі «колективного васалітету» українського козацтва перед конкретною особою, що репрезентувала монарше управління. Якщо сюзерен вмирав, то необхідно було переукласти домовленості щодо підданства з його наступником на королівському троні, а до часу обрання останнього Військо Запорозьке (як «рицарський люд») залишалося вільним у виборі протектора» [84].

Зміст «прав і вольностей» полягав у економічних («майнових») правах козацтва на «хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини», «бджолині десятини і поволівщину» та іншу власність; на право забезпечення вільного життя батьків і матерів козаків, а також удів. Ці умови стосувалися реєстрових чи городових козаків. Однак сюзерен повинен був виконувати певні зобов'язання і перед запорожцями Нижнього Дніпра: ті мали можливість здобувати «козацький хліб» у морських та сухопутних походах, зай-

матися уходництвом (полювання на звіра та рибальство) й не сплачувати з 85 нього чиншу [85].

Якими ж були основи існування рицарського стану і власне запорожців? На це запитання відповів ще Д. Яворницький: «...всякому, хто бы он ни был, откуда бы ни пришел в Запорожье, доступ был свободен в Сичь при следующих пяти условиях... По первому обязательству требовалось, чтобы поступивший в Сичь был дворянином, поповичем, козаком, татариним, турком, вообще всем, чем угодно, но не крестьянином, и кроме того неженатым человеком. Впрочем, это условие часто обходилось так как всякий мог назвать себя и вольным, и бес-семейным; за то раз принятый на Сичь, козак должен был вести строго целомудренную жизнь и карался смертной казнью, если вводил в Сичь женщину, не исключая матери и сестры. По второму обязательству требовалось, чтобы поступивший в Сичь, если он не был русским, забыл свою природную речь и говорил козацкою, т. е. малороссийскою речью, это условие никогда и никем не нарушалось. По третьему обязательству поступивший в Сичь должен был присягнуть верно, неизменно и до конца своей жизни служить русскому престолу и принести в том присягу в церкви перед престолом Божиим. По четвертому обязательству поступивший в Сичь должен был непременно исповедовать православную веру, признавать ее догматы, соблюдать посты, знать символ веры и молитву Господню; если он был католик или лютеранин, должен был принять православие; если же он был жид или магометанин, должен был креститься

торжественно в “греко-российскую веру”. По пятому обязательству поступивший в Сичь должен был сперва присмотреться к порядкам войсковым, изучить приемы сечевого рыцарства и потом уже записываться в число испытанных товарищей, что могло быть не раньше, как по истечении семи лет.

Само собой разумеется, что все эти условия сложились в более позднее время, как это видно, например, из третьего условия, которое могло явиться только с принятия подданства России со стороны запорожского войска. В более раннее время, нужно думать, для поступления в Сичь требования были гораздо проще, если только были какие-нибудь в то время требования» [86].

86

Далі дослідник описує сам устрій громади низового козацтва: «Эти начала – свобода, равноправность, братство, товарищество, православная вера, безжонность, борьба с неверными, освобождение из плена христианских невольников и защита слабых против сильных... Взятое в целом составе, запорожское войско делилось на сечевых и зимовых козак. Первые, собственно, и составляли настоящий цвет казачества... Как вход в Сичь, так и выход из нее не был затруднителен. На Запорожье говорят, что они “войско вольное, – кто хочеть, приходит по воле, и отходить по воле”. Определенного срока для пребывания в Сичи поступившего в нее не полагалось: всяк мог выходить из нее, когда ему было угодно. Уходил козак из Сичи, если у него являлось желание служить в каком-либо из украинских городов; уходил козак, когда задумал жениться и обзавестись собственным

хозяйством; уходил и тогда, когда ему просто надоела жизнь в Сичи или, как говорили сичевики, когда он “зажирів від козацького хліба”. Впрочем, ушедший из Сичи, вновь мог быть принят в нее, если изъ-являл на то свое желание, вернувшись назад и хвативши где-нибудь “шилом патоки” или “узнавши, по 87 чім ківш лиха» [87].

Л. Залізник, характеризуючи українське козацтво загалом, зазначає, що «це своєрідний прояв військово-лицарської культури середньовічної Європи, який своїм корінням сягає сивої давнини. З лицарством Європи козацтво зв'язують: сімейно-родинний принцип організації братства (побратимство, рівність, демократизм); морально-етичний лицарський кодекс поведінки (високий соціальний статус свободи, мужності, війни, відданості товариству і, навпаки, низький соціальний статус мирної праці, спокійного життя, як і життя взагалі); інститут кобзарів-труверів, спеціальна підготовка молоді, специфічне відношення до жінки, аскетизм, релігійність, колективне землеволодіння, культ Покрови. Давніми елементами лицарської культури, що сягають корінням у IV–III тис. до н. е. і простежуються також у козаків, є культ меча, коня, бойового пояса, червоного кольору, ритуальний зв'язок між битвою та бенкетом, перевертні, характерні 88 ки-берсеркри та ін.» [88].

Не важко прослідкувати, що вищезазначені ознаки «рицарства-козацтва» стосуються ідеологічної «надбудови» цього історичного явища. А що ж було його основою, «базисом», на який і спиралась представники цього угруповання середньовічного люду? Слід звернутись

до ширших історичних порівнянь і, зокрема, використати матеріали із Західної Європи, що зачіпають розглянутий період і підняту тут проблему. Адже, як говорить арабське прислів'я: «Люди більше схожі на свій час, аніж на свого батька».

Та перед тим, як характеризувати західноєвропейське лицарство, слід нагадати, що середньовічне суспільство Західної Європи було жорстко регламентоване й мало складну ієрархію. У суспільній свідомості весь люд було поділено на три групи – ті, що моляться; ті, що воюють; ті, що працюють. Перші дві за своєю суттю охоплювали панівну соціальну верству – феодалів, як духовних, так і світських. Обидві групи становили складні структури, пов'язані зсередини розлогою мережею економічних, політичних, юридичних і персональних відносин, котрі мали свої достатньо специфічні суспільні інтереси. Рицарі входили саме до розряду «тих, що воюють».

Ми не розглядатимемо економічні основи середньовічного суспільства – тема цієї праці інша. Йтиметься про залежність одного індивідуума від іншого в ті часи. М. Блок у своїй фундаментальній праці зазначав, що у середньовічному словнику не було поширенішого словосполучення або такого, яке мало б повніший і точніше визначений сенс, ніж «бути людиною іншої людини». Спільне для романських і германських говірок, воно означало персональну залежність, залежність у собі. При цьому слід пам'ятати, що васальна залежність була формою залежності, при- таманної вищим класам, які відріз-

нялися передусім своїм покликанням до війни та командування.

Таке підпорядкування однієї особи іншій було насамперед вигідним державі тих часів. Адже основною складністю, яка поставала перед центральною владою, було дістатися до індивідів, щоб домогтися від них виконання їхніх обов'язків і накласти на них відповідні санкції, якщо вони їх не бажали виконувати. Звідси виникла ідея застосувати для цілей управління державою мережу відносин залежності, які вже було так твердо конституційовано; сеньйор на всіх щаблях суспільної ієрархії мусив узяти на себе відповідальність за свою «людину», повинен був домогтися від неї сумлінного виконання її обов'язків.

Під опіку володаря потрапляли у кілька способів. Один із них був спадковим і досить принизливим – кріпацтво. Інший варіант опіки – васальна залежність – був чинний юридично, якщо не практично, лише до того дня, коли уривалося життя одного з двох людей, у такий спосіб пов'язаних. Уже через цю особливість, що вигідно відрізняла васальну залежність від успадкованої з кров'ю необхідності коритися примусу, вона пасувала до благородної служби мечем. Форма допомоги, яку вона передбачала, була за своєю суттю допомогою воїна 89 [89].

Провідне місце, звичайно, посідало рицарство. Та слід зазначити, що вже наприкінці XI ст. єпископ Бонізон де Сутрі в «Книзі християнського життя» розглядав рицаря передусім як васала, наділеного феодалом. А ще пізніше Реймон Луль стверджував, славлячи досконалий тогочасний суспільний порядок, що

рицар «забезпечує свій добробут» завдяки тому, що має зиск з «тяжкої праці» своїх підданих. Саме з другої половини XI ст. у багатьох західноєвропейських текстах з'являються згадки про те, що в різних місцях відбувалися церемонії, метою яких було «прийняття когось у рицарі». Цей ритуал складався з кількох актів (зокрема, оперізування мечем). Людину називали рицарем (французькою «chevalier» – «вершник»), якщо вона воювала верхи на коні у повному обладунку [90].

90

У книзі «Витоки середньовічного рицарства» Ф. Кардіні зазначав, що поруч з інстинктивною, але відполірованою згодом до «блиску» й утихомиреною жорстокістю середньовічний рицар мав комплекс характерних рис – відчуття корпоративної спільності, розуміння дружби, поваги до спільного володіння загальним надбанням, бажання поділити долю своєї групи. В якийсь момент дружба переростає навіть у невіддільність один від одного, в духовне братство. Висока оцінка дружніх взаємин є характерною рисою рицарської етики й рицарської емоційності, а також спільної психології цієї соціальної групи всупереч поширеному прочитанню текстів, у яких йдеться про рицарів-мандрівників, в індивідуалістичному ключі. Рицарство наприкінці X – на початку XI ст. – це свого роду певна спільність образу життя, що характеризувався правилами поведінки в групі озброєних чоловіків, використанням зброї і, насамперед, наявністю у колективу як правових, так і фактичних привілеїв і, нарешті, особливим менталітетом.

Рицарський стан, який опосередковує жорстку вертикаль, виходить на площину і набуває можливості руху не лише вгору (за готичною вертикаллю), а й навіть не лише вгору та вниз; він здатний, за своїм місцем, до горизонтального руху – реального та уявного. Окрім того, рицарство співвідноситься, за місцем у вищенаведеній тріаді, з душею, що дає можливість йому розробляти особливу культуру душевного життя, витонченості (бо душа є форма тіла), гречності («куртуазності») сублімацій тощо [91].

Переходячи від високих духовних матерій до реального життя, слід зазначити, що воїн, котрий мав меч, коня, лати й сідло, навіть середньої якості, «тягав» на собі, тримаючи в руці щит й одягнувши на голову шолом, близько 250 солідів грошима. Іншими словами, це був еквівалент більше 4 маєтків, або 25 волів, або 250 овець, або 250 чвертей пшениці. Розрив між вартістю засобів ведення війни і засобів виробничої праці в ті часи також зберігався.

А тому, як вказує той же Ф. Кардіні, основоположну роль у період становлення рицарства відіграє економічний фактор. Він починає діяти вже в епоху Карла Великого. В цей час від майнового цензу залежить те, який тип зброї личить тому чи іншому воїнові. Таким чином, бідняки стають «неозброєними» за своїм становищем. Протягом усього середньовіччя термін «раурер» («бідняк», «жебрак») має не лише економічний відтінок. Багаті у майновому відношенні прошарки населення накопичують таку кількість зброї, що за тих часів по праву вважаються непереможними. Розрив між соціально-економічними стана-

ми поглибився, зачепивши також політичну, військову, юридичну й духовну сфери.

Для того, щоб озброїтись належним чином, потрібно було багатство. Ті, що його не мали, перетворювались на неозброєних – це була основна тенденція. Однак за критичних обставин корона могла створювати «нових заможних», надаючи землі тим, хто зарекомендував себе як добрий вояк, не приймаючи при цьому їхній юридичний статус. У капітулярії 786 (або, можливо, 792) року Карл Великий говорить про «недворян», котрі отримали бенефіції для того, щоб мати можливість озброїтись. Низьке соціальне походження, отже, не було перешкодою для участі у воєнних операціях за однієї лише умови – воїн повинен був мати кошти для придбання зброї. Король потурбувався про те, щоб створити економічні умови, необхідні для поповнення війська озброєними воїнами, не звертаючи уваги на давній звичай, за яким лише вільні люди мали право носити зброю. Фізична сила й військовий вишкіл стають важливим чинником просування службовими сходами та соціальної мобільності [92].

Слід також згадати, що зміни тактично-стратегічної обстановки у зв'язку з поширенням лобової атаки і необхідністю поєднувати збільшення ваги озброєння з маневруванням кінноти призвели до того, що озброїтись – це передусім означало добути собі бойового коня й забезпечити його утримання. Не забуваймо також, що фундаментом багатства залишалось сільське господарство. Добробут, пов'язаний із ним, був досить статичним, хоч і зростав поступово. Середньовічна стратифікація складалася в систему суво-

ро регламентованих духовних та соціальних відносин. А рицарська етика, про яку йшлося вище, була ідеологічним виправданням цієї системи відносин [93].

Рицарство протягом значного відрізка часу після виникнення залишалося справою винятково індивідуального вибору, пов'язаною з військовою службою і не залежною від інших обставин. Загальним для всіх рицарів, як уже згадано, був «образ життя». Саме він відрізняв їх від інших, як вільних, так і невільних, але неозброєних громадян. Під час війни рицарі вставали під командування свого сеньйора. Але він не був для них «dominus», тобто «пан і суддя», як для «rustici», сільських жителів; він був «senior» – «старший». У цьому слові поєднувались страх і солдатська довіра до свого командира. Воно свідчило про братні, товариські відносини, які стали можливими внаслідок тієї спільності життєвого досвіду, котра відсувала вбік та затушовувала всі інші відмінності [94].

На думку Ф. Кардіні, наприкінці X – на початку XI ст. західноєвропейський рицарський «клас» уже сформувався. Обрис його був різноманітним і постійно змінювався. Були багаті та бідні рицарі; рицарі «благородного» походження, які мали особливий соціальний статус, наприклад іспанські інфансони; зобов'язані служити на державній військовій службі, виконуючи накази начальства з числа великих землевласників і кастелянів. Існували і просто невільні, котрі були винятком із давнього германського звичаю, за яким лише вільна людина мала право носити зброю. Одні були «воїнами королівства», інші –

товаришами по зброї якого-небудь магната. Можливо, найчіткіша межа проходила саме тут: з одного боку, воїни, котрі служили державі, а з іншого – охоронці приватної особи.

Для нас важливим є таке спостереження з цього приводу: «...походження їх та правила набору залишаються для нас неясними. За якою межею воїн-рицар перетворюється на найманця-розбійника, озброєного селянина, просто слугу? Якщо правильно, що всі воїни озброєні, то ще більш правильно й те, що не всі озброєні мають право носити титул «рицар». Правильним також є і те, що титул цей був настільки бажаним, що багато з тих, хто не мав на нього ніяких прав, присвоювали його собі незаконно. Особливий ритуал посвяти, особливий крій одягу тощо, святковий звичай вручати зброю, в основу якого, можливо, покладені ініціаційні ритуали союзів чоловіків, – все це в комплексі разом з відповідними закликаннями й жестами, що склали пізніше рицарський декор, християнізований церквою, сприяло тому, що фігура рицаря стала користуватись особливим престижем, який виокремлював його серед інших озброєних людей» [95].

Короткий огляд західноєвропейського рицарства як історичного явища закінчимо словами ще одного знавця середньовічної епохи, Й. Хейдзинга: «Рицарство не було б життєвим ідеалом протягом століть, якби воно не володіло необхідними для суспільного розвитку високими цінностями, якби в ньому не було потреби в соціальному, етичному і естетичному змісті. Саме на чудових перебільшеннях ґрунтувалась колись сила рицарського ідеалу. Здається,

дух Середньовіччя з його кривавими пристрастями міг царювати лише тоді, коли підіймав свої ідеали: так робила церква, так було і з ідеєю рицарства...

Але чим більше літературний ідеал пройнятий сподіванням вищих добродетелей, тим сильніша невідповідність між формальною стороною життєвого укладу й реальною дійсністю. Рицарський ідеал з його все ще напіврелігійним змістом можливо було сповідувати лише доти, доки вдавалося закривати очі на силу дійсності, що зростала, поки відчувалась ця всепроникна ілюзія. Але культура, що оновлюється, тягнеться до того, щоб попередні форми були позбавлені непомірно високих помислів. Рицаря змінює французький дворянин XVII ст., котрий, хоч і дотримується станових правил і вимог честі, більше не вважає себе борцем за віру, захисником слабких та пригноблених. Тип французького дворянина змінюється «джентельменом», котрий також веде свій родовід від стародавнього рицаря, але є стриманішим та витонченішим. У наступних одна за іншою трансформаціях рицарського ідеалу він поступово звільняється від верхнього лушпиння, по мірі того як воно стає неправдою» [96].

Тепер повернімось до середньовічної Східної Європи і перш за все розглянемо ситуацію за часів Київської Русі. Тут, звісно, рицарів слід шукати в дружинному середовищі – соціальній групі, найближчій до князів, їх опорі в управлінні державою. Тим більше, що інститут дружини не був специфічним для якогось окремого народу чи регіону, це загальноісторичне явище [97].

Дружинна знать на Русі вже в X ст. становила соціальний прошарок, до якого, звичайно, входили не лише дорослі чоловіки, котрі все ж були його основою і давали йому соціальну характеристику, а й представники обох статей й усіх вікових груп [98]. Та ми розглядатимемо лише «людину з мечем» (списом, сокирою тощо).

На думку Г. Ловмянського, дружина в класичному розумінні мала чотири основні риси:

1) функціональну (військова діяльність);

2) економічну (кормління, спорядження й квартирування дружини її ватажком);

3) організаційну (постійна готовність до бойових дій за наказом зверхника);

4) ідеологічну (наявність «духовних уз» між членами дружини, вірність ватажкові, з одного боку, й опіка ним дружинників – з іншого).

У давньоруських джерелах дружину репрезентовано вже в розвиненому вигляді. Звісно, така характеристика стосується раннього етапу існування цього інституту. А в широкому розумінні дружина охоплює і зобов'язаних службою князівських васалів [99].

Сама дружина поділялася на певні групи, в основному – на «старшу» і «молодшу». «Старша» – це представники військово-земельної аристократії, яких часто називали «боярами», «лучшими мужами»; «молодша» – рядові професійні воїни («отроки», «децькі», «пасинки»).

Верхівка належала до тих членів князівського оточення, які часто служили батькові конкретного зверхника («дружина отця»). Вона пере-

ходить до молодшого покоління князів, має попередній вплив і авторитет серед дружинників та в суспільстві. З її лав виходять тисяцькі, посадники та інші представники князівської адміністрації, які брали участь у князівських з'їздах і обстоювали свої погляди на ті чи інші нагальні проблеми, як це було під час з'їзду на Долобському озері 1103 р., коли оточення Святополка виступило проти позиції Володимира Мономаха щодо часу походу на половців.

«Молодша» дружина – очевидно, дійсно молодші за віком воїни – перебувала при дворі князя, зближаючись і зливаючись із невільною челяддю. З-посеред неї вибирали особистих слуг князя, його охоронців, а також призначали дрібних 100 урядових осіб [100].

Певна річ, ці групи в ієрархічному сенсі не були цілком «закостенілими». Як повідомляє Іпатіївський літопис під 1169 р., спостерігались випадки, коли старша дружина Володимира Мстиславича висловлювала незадоволення своєму князеві з приводу його переговорів із половцями без її участі: «Асобе еси княже, замыслил; а не едем по тебе, мы того не ведали», то розгніваний князь «...рече, възрев на децкы: а се будуть мои бояре». Але такі випадки все ж не були типовими й частими.

Погляди колишнього князівського слуги або дружинника, у якого «отрочество» вже було за спиною, а «уность», тобто молодість, ще не минула, викладено в «Слові Даніїла Заточника» (в двох редакціях XII та XIII ст.) та блискуче проаналізовано Б. Романовим.

Цей історичний персонаж дає поради, зокрема, тим, хто бажає осісти на землю й отримати гос-

подарчу самостійність у «держанні» сіл: «Не имей себе двора близ княжа двора и не держи села близ княжа села: тивун бо его аки огонь трепетицею накладен, и рядовичи его аки искры: аще от огня устеречися, но от искор не можеши устеречися и сождения порт». Сфера щедрот та милостей князівських – це його стольний палац із теремами, гридницями, сінями й казною, складом золота і срібла та всіляких інших коштовностей, всього того, що добувають службою князівські «мужи», переважно як військову здобич, отже (з погляду Заточника), і неписане, так би мовити моральне, право на отримання частини накопиченого у князівській казні: «мужи злата добудут, а златом мужей не добыти» [101].

101

А тому, якщо орієнтуватись на князівську службу, слід відкидати службу боярську: «лучше бы ми нога своя видети в лыченицы (тобто в лаптях.– *Авт.*) в дому твоём [княже], неже в черлене (червоному саф'яні.– *Авт.*) сапоге в боярском дворе; лучше бы ми в дерюзе служити тебе, нежели в багрянице (пурпуровому одязі.– *Авт.*) в боярском дворе»; «лучше бы ми вода пити в дому твоём, нежели мед пити в боярском дворе, лучше бы ми воробей испечен приимати от руки твоея, нежели баранье плечо от государей (тобто господарів.– *Авт.*) злых». Протибоярська агітація Заточника прослідковується і в його висловлюваннях: «У боярина служити, как по бесе клобук мыкати; то же у боярина что добыти»; «конь тучен, яко враг сапает на господина своего; тако боярин богат и силен, смыслит на князя зло» [102].

102

Тут чітко віддзеркалено ідеологію молодшого дружинника, який за свою військову або іншу службу у князя бажає перебувати на «всьому готовому». По-іншому міркують представники «старшої дружини», які орієнтовані на отримання земельних наділів – основного багатства в епоху середньовіччя. Досягли цього вони різними шляхами – через передачу князям прав на збирання данини з певних територій (типове для раннього етапу розвитку феодальних відносин «полюддя»); пожалування державних земель та із земель князівського до-
103 мену [103].

Такий процес був притаманним не лише для Київської Русі. Ще М. Павлов-Сільванський зазначає: «Два начала действуют в феодальную эпоху: древнейшая, часто личная служба, оммаж и верность, служба дружинная и вассальная, и, с другой стороны, зависимость по земле, служба, строго обусловленная земледелием. Эти начала соединяются в феодальном договоре, но не сливаются, так как в различных категориях таких договоров имеет перевес то одно начало, то другое. Второе начало, службы с земли в строгом соответствии с пожалованной землею-феодом, торжествует к концу средневековья и, окончательно скрепляя личные связи поземельными, служит опорой для усиления и затем торжества нового территориального государственного поряд-
104 ка» [104].

Далі дослідник чітко відрізняє дружинника – «чистого» воїна – від васала: «Отношения вассалов, так же как дружинников, к князю-господину определяются одинаковым свободным договором военной служ-

бы и верности. Но отношения их к князю, одинаковые по юридическому существу договора, в то же время значительно различаются в зависимости от различного хозяйственного положения дружинников и вассалов. Дружинники тесно связаны со своим князем, потому что они связаны с ним не только нравственно, клятвой верности и службы, но и материально, хозяйственным сожительством с князем. Те и другие – люди близкие к князю, его люди (homines), люди его дома, его очага, его мундбура. Но дружинники принадлежат к его дому, к его очагу не только отвлеченно, но и реально; они действительно живут в ограде его дома и греются и питаются у его очага... Вассалы, наоборот, живут в отдалении от господина, на своих землях, пожалованных или собственных, и ведут свое самостоятельное хозяйство. Дружина превращается в вассальство, когда дружинники из переходящих воинов становятся оседлыми землевладельцами, оставаясь воинами, и уже только нравственно, людьми дома, очага-огнища своего господина»
105 [105].

Універсальна система мешкання сюзерена (короля, князя тощо) в центральних населених пунктах-містах і васалів (графів, бояр і т. п.) в городищах-замках мала певні регіональні відмінності. Зокрема, на південноруських землях вдалося прослідкувати закономірність: чим менші розміри садиби землевласника, тим більша вірогідність зафіксувати те житло, в якому він проживав постійно. У великих садибах стаціонарних будівель їх володарів на цьому етапі досліджень не зафіксовано [106].
106

Таке, на перший погляд, парадоксальне спостереження пояснює

один висновок Б. Рибаківа: «Усі великі руські міста середньовіччя являли собою як би колективний замок земельних магнатів всього князівства, що поєднувалось з наявністю у цих феодалів заміських замків на периферії князівства» [107]. Давньоруське місто, насамперед, було центром сільськогосподарської округи [108], і тому з підвищенням соціального статусу конкретного представника середньовічного суспільства він більше волів перебувати в урбаністичному центрі, а не постійно мешкати у своїй вотчині. Там за нього господарством керувала його адміністрація.

Щодо кількісних показників дружинного контингенту на Русі, то тут інформації явно бракує. Все ж реконструйований шляхом порівняння письмових джерел розмір «великої дружини» Володимира Святославича не перевищував 5–7 тис. осіб. Але до цього слід додавати особисті дружини його синів. Зокрема, встановлений за системою оплати склад таких «малих дружин» (наприклад у Ярослава) становив 500 воїнів (як «гриднів», так і «отроків»). А в сусідній Польщі «велика дружина» Болеслава I, описана Анонімом Галлом з доповненнями Вінченца Кадлубка й особливо «Хроніки великопольської», сягала 16 900 чоловік, з яких 3900 були «рицарями», а 13 тис. – «шитниками» (подібними до «отроков» або «детских» на Русі) [109].

Проте для нас у цих цифрах важливі не самі кількісні показники польського війська, а відсоткове співвідношення рицарів і простих воїнів. Неважко підрахувати, що перші становили близько 23 відсотків від загальної кількості.

Щоб уточнити ситуацію на Русі в цьому питанні, пошлемося на археологічні матеріали – поховальні пам'ятки кінця I – початку II тис. н. е., в яких знайдено зброю, з території Середнього Подніпров'я [110]. І хоч пізніше тут теж було виявлено аналогічні поховання [111], все ж у відсотковому відношенні до 1990 р. картина суттєво не змінилася.

Ще в 1954 р. Д. Бліфельд, розглядаючи дружинні (тобто зі зброєю чи її символами) поховання, виокремив чотири групи могил – одиначне поховання воїна, поховання воїна з конем, поховання воїна з жінкою, поховання воїна з жінкою та конем [112]. Вони мали залишки похованих як за обрядом кремації, так і інгумації, виразно відрізнялись за багатством інвентаря і складністю обряду, відбиваючи певною мірою реальну градацію панівної верстви Київської Русі відповідно до ієрархічної структури середньовічного суспільства, і належали представникам тих кіл, які були подібні до рицарства Західної Європи [113].

Звісно, немає досконалих схем і класифікацій. Однак, з високою часткою вірогідності, до поховань представників «молодшої» дружини слід віднести дві перших групи (воїн зі зброєю, зі зброєю й з конем), а до «старшої» – третю та четверту. Тоді, враховуючи всі нині досліджені комплекси, можна констатувати, що безпосередні слуги воїни становили 85, а «боярський» прошарок – 15 відсотків. Як бачимо, давньоруський варіант у цьому питанні дещо відрізнявся від польського, але тут слід враховувати й стан наявних джерел та недостатність розроблених критеріїв з

інтерпретації того чи іншого археологічного комплексу.

Тепер перейдемо до аналізу інформації, що належить до пізніших часів. Але перед тим, як почати розгляд ситуації в козацькому середовищі, коротко зупинимось на українських елітарних прошарках спочатку литовсько-руської, а потім польсько-литовської держави (кінець XIV – середина XVII ст.).

У післямонгольський час тут на перший план виходить шляхта, що має кілька ознак: матеріальна основа буття – велике землеволодіння; політична зверхність над іншими станами, що забезпечувалась відповідним юридично-правовим статусом; спільні елементи соціальної психології, яка спиралась на усвідомлення власної винятковості.

Ще раз акцентуємо на першій із вищеперелічених ознак. Як образно висловились Н. Яковенко, «землеволодіння – невідлучна тінь феодальної еліти» [114]. Основою права на землеволодіння в цьому державному утворенні була служба «конно, збройно, часу потреби війны». Вершину військово-ієрархічної піраміди, підпорядковану великому князю, посідали князі – нащадки колишніх удільних династій – Рюриковичів та Гедиміновичів (у латинськомовних джерелах – «duces», в німецькомовних – «hercogen»). Сходиноку нижче стояли дани, аристократи, верхівку яких у тогочасних латинськомовних хроніках названо «barones». Бояри-опричники меншого рангу окреслювалися в латинській термінології збірним поняттям «nobiles» – знатні. Але також виокремлювалась група, представники якої мали назву «armiger» – люди, без огляду на їх

походження й майнове становище, котрі присвятили себе військовому ремеслу [115].

115

Тепер все ж перейдемо до козацьких часів, коли з'явилася нова еліта в структурі такого специфічного державного організму, як «Український Гетьманат» («Військо Запорозьке»), що виник унаслідок революційних подій 1648–1676 рр. на теренах «руських» воеводств Речі Посполитої [116]. Тут слід звернути увагу на думку В. Липинського, що: «“Військо Запорозьке” – в другій добі повстання – це вже тільки титул: це традиційна, почесна, аристократична назва зі скритим під нею зовсім іншим ніж перед повстанням і в початку повстання змістом. Цей клас, що зветься тепер Військом Запорозьким, не має вже нічого спільного з дійсним Запоріжжям, із Січчю, з нерозораним степом і з полукочовим укладом ловецько-уходницького і військово-добичницького старого запорожського козацького життя. Запорозький Січовий Кіш – а “кіш” в татарській мові означає спілку чабанів – хоча і існує, але за Гетьмана Хмельницького перестає відігравати будь яку політичну роль» [117]. З ним погоджується Д. Дорошенко, вказуючи на те, що коли відбувалася присяга московському цареві, то Б. Хмельницький не вважав за потрібне привести до неї запорожців на тій основі, як він пояснював російській стороні, що вони – люди незначні, «маленькі» [118].

116

117

118

Як зазначав В. Щербак, формування станових ознак українського козацтва відбувалося з 70-х років XVI ст. до середини XVII ст., про що вже йшлося в попередньому розділі. Їх правові засади дістали втілення у «козацьких вольностях», які надавалися тим, хто перебував на державній службі. Права та привілеї мали визна-

чати місце козацтва в усіх сферах суспільних відносин. Водночас влада вбачала в козаках суто військовий контингент. Економічною підмогою становлення козацької верстви стало землеволодіння. Практика надання реєстровим козакам володінь як винагороди за службу почала утверджуватися лише в роки гетьманування Б. Хмельницького. Регулятором взаємовідносин серед козацтва стало право, основні засади якого було вироблено ще в запорозькій громаді [119].

Однак на власне запорозьких землях основну частину територій громада використовувала лише для спільних занять скотарством, мисливством, рибальством. Основні засоби для забезпечення життєдіяльності отримувались за рахунок військової здобичі, обміну та виділених ресурсів (гроші, провізія, військові припаси) з державної казни. Красномовним свідченням цього є список 1757 р. подарунків низових козаків, який вказує на їх економічні «можливості», що його наводить у своїй праці «История Новой Сечи или последнего коша Запорожского» О. Скальковский (с. 297):

Тож у Київ –

«Господину губернатору Костюрину лисиць 6, балыков 4, осетровъ 2, и письмо.

Кіевському секретарю Алексею Фотееву лисиць 5, и письмо.

Кіевському канцеляристу Козлову, лисица 1, осетръ 1, без письма».

У Глухів –

«Господину писарю Безбородку короповъ 30, щукъ 15, балыков 4, да рыбаچهго масла суденце одно, и письмо».

У Санкт-Петербург –

«Князю Трубецкому, короповъ 10, лисиц 10 и письмо.

Графу Воронцову, короповъ 10, балыков 10 и письмо.

Регистратору Сенатскому Латынину, лисиць 2, балыков 2 и письмо.

Сенатскому канцеляристу, лисица 1, без письма.

Струтинскому (переводчику) короповъ 2, балыков 2 и письмо.

Духовнику Государевому Дубянскому, щукъ 4, короповъ 6, лимонного соку бочонокъ и письмо».

По-іншому складалась ситуація для реєстрового козацтва: їм надавали конкретні земельні наділи для ведення господарства фермерського зразка, що стало економічним підґрунтям козацького стану. Окрім права на володіння земельними маєтностями реєстрові отримували цілу низку прав і привілеїв – «вольностей», що вирізняли козаків з-поміж інших верств тогочасного суспільства: звільнення від державних податків і повинностей, окреме адміністративне підпорядкування та судочинство [120]. З соціального погляду козацьку верству було поділено на старшинську верхівку та рядових козаків, які й виконували основний військовий обов'язок [121].

Можна погодитися з думкою В. Липинського, що європейська хліборобська культура в середньовічній Україні не могла укріпитись у державних формах «...доти, доки ці форми репрезентує нехліборобська, обшинницька рядова козащина.

Допіру сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської, а разом військової, лицарської верстви творить підставу для будови незалежної від Польщі Української Держави», – пише він у своїй праці

«Україна на переломі. 1657–1659». Тому: «Тільки спираючись на городову, осілу хліборобську Україну зміг Гетьман приборкати анархічне низове Запоріжжя і вірною та певною старшиною його обсадити. Тільки спираючись на цю силу, зможе він визволити “всю Русь з неволі лядської”, повалити остаточно на землях українських польську державу. Збільшувати цю силу, приєднуючи до осілого реєстрового козацтва й покозаченої шляхти все нові співзвучні їм українські елементи і виривати з під ніг Річи посполитої той ґрунт, на якому вона “на Русі” держиться – ще непокозачену “руську” шляхту: ось завдання, яке ставить собі Гетьман після того, як першою перемогою над внутрішньою анархією він заклав перший камінь в основу будови Української Держави» [122].

Тож визначний політик і дослідник доходить цілком логічного висновку: «З хвилини заволодіння землею по лицарському праву меча (“нехай війна буде слава, же през шаблю маєм права”) процес європеїзації козаччини був завершений. До цього, крім поданих вище причин, мусив довести стародавній “дух” Війська Запорозького, його найбільша інтимна, найбільш глибоко в серцях козацьких захована культура, що весь час під впливом західним, європейським формувалась». А тому: «Якщо ж мати на увазі отой лицарський західноєвропейський дух, оту станову “військову лицарську честь”, то не тільки старшина, але й послідній козак Війська Запорозького був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західно-європейському ли-
123 царству» [123].

Немає жодних сумнівів щодо того, яку роль в українській історії відіграло низове запорозьке козацтво. Саме пасіонарність (за висловом Л. Гумільова [124]) її представників дала поштовх для остаточного формування українського народу. Але далі ініціативу в цьому процесі перебирають нові сили, про які йшлося вище. Важко говорити про стабільне функціонування системи «сюзерен – васал», коли на Січі за 125 років (з 1650 по 1775 рр.) змінилося 108 лідерів. Лише К. Гордієнко та І. Гусак протягом цього історичного відрізка часу ставали кошовими отаманами по 5 разів, а І. Сірко – 4 [125].

Близкучу характеристику останньому дав Д. Яворницький: «И по характеру, и по всем действиям Сирко представлял собой тип истинного запорожца. Он был храбр, отважен, страстен, не всегда постоянен, не всегда верен своим союзникам; он любил по временам погулять и сильно подвыпить и во хмелю показать свой козацкий задор; он склонен был минутно увлечься новой мыслью, новым предприятием, чтобы потом отказаться от собственной затеи и придти к совершенно противоположному решению. То он был на стороне московского царя, то на стороне польского короля, то он поддерживал Дорошенка, то становился на сторону его врагов, Суховия и Ханенка, то выступал против последних двух и снова защищал Дорошенка, то помогал он русскому царю против турецкого султана и крымского хана, и шел против царя заодно с султаном и крымским ханом. “Нужда законъ зминяе”, часто говорил Сирко и, очевидно,

действовав сообразно своей любви-
126 мой пословице» [126].

Із Запорозжя поширилась також назва самої козаччини – «Військо Запорозьке». Її – «Богдан Хмельницький, гетьман, з військом запорозьким», «Іван Мазепа з військом його царського величества запорозьким» – вживали як у XVI, так і у XVII ст., аж до часів останнього гетьмана Кирила Розумовського. Українське козацьке військо було становою армією (тут вже йдеться не про запорожців, а про реєстрових). Наділене правами й привілеями, про що вже згадано вище, козацтво повинне було відбувати основну свою повинність – військову службу – за власний кошт. З війська вилучали збіднілих козаків, що не могли забезпечувати себе необхідним оснащенням, таких використовували на підсобних роботах. «Підсусідками» називали зубожілих козаків та селян (про останніх у цьому випадку не йдеться), які не мали землеволодінь, мешкали на чужих дворах: старшинських, козацьких, поміщицьких, селянських. З часом багаті й заможні козаки почали посилати замість себе чи своїх дітей до війська своїх збіднілих родичів («братів» та «свояків») або наймитів [127].

Формально всі вояки були між собою рівними й називались товаришами. Однак із часом виникли групи, що ставали над «черню», тобто рядовим військом. Уже з кінця XVI ст. фіксуються «старинні козаки» – ті, хто довго служили у війську або походили з козацького роду. В XVII ст. з'являються «знатні» козаки, що мали особливі військові заслуги. «Військовий товариш» – це був титул козака, що

його мали представники старшини. А пізніше сформувалася окрема категорія «бунчукових товаришів», які служили під гетьманським бунчуком, це зазвичай сини старшини. «Значковими товаришами» були ті козаки, що служили під полковою короґвою-«значком». Рядових козаків із часом було поділено на дві групи: «виборні козаки» мали бути постійно готовими до війни, а «підпомічники» повинні були всіляко обслуговувати їх боездатність. Військова служба мала різні назви: «осавульці», «стійчики», «курінчики». «Дейнеками» з половини XVII ст. називали народне ополчення. Слід також згадати і про «охотне» військо найманців – «сердюків», «компанійців» та інших [128]. Як бачи- 128
мо, ієрархія тут прослідковується повною мірою.

Насамкінець звернемо увагу на такі моменти. Саме поняття «лицар»/«рицар» в Східній Європі фіксується в «руській» мові з кінця XIV – початку XV ст.: у Жалувальній грамоті 1388 р. та Віслицькому Статуті руської редакції [129]. У багатьох європейських 129
країнах початкове професійно-військове визначення людини рицарської професії з часом перетворилося на почесний титул, свого роду свідчення про благородне походження. Наприклад, англійське «зброєносець» («esquire», лат. «armiger») стало означати титулованого дворянина – есквайра (сквайра) нарівні з «джентльменом» (англ. «gentlemen» – людина шляхетного походження), а французьке «вершник» («chevalier», від лат. «caballarius») перетворилося на титул для означення нобіля, на один щабель нижчого від барона, в широкому значенні – благородно-народженого (шевальє) [130].

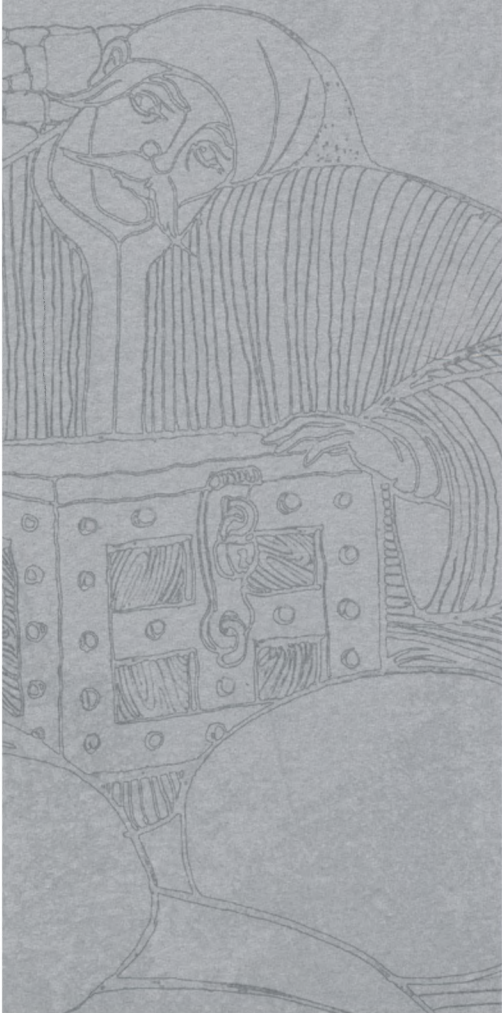
Вище неодноразово підкреслювалось, що для типових представників військового стану в часи середньовіччя була характерною наявність власної матеріальної бази, на основі якої вони і виконували свої васальні зобов'язання перед сюзереном будь-якого рівня. Адже ще в XIV ст. було проголошено: 131 «Феод – це платня рицаря» [131].

Тож для епохи Київської Русі аналогами західноєвропейського рицарства можуть бути члени «старшої дружини», а для козацьких часів – реєстрове (городове) козацтво. Давньоруська «молодша дружина», низові запорожці, «охотне» військо та інші групи озброєного люду з формального погляду до рицарів не належали.

СИСТЕМА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ СВІТОГЛЯД КОЗАЦТВА

- 3.1. Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість
- 3.2. Орієнтації козацької еліти на політичну систему та суспільно-політичний устрій Української держави
- 3.3. Самовизначення старшини щодо національних політичних інституцій
- 3.4. Правові погляди та конституційні ідеї козацької старшини
- 3.5. Типологія політичної культури

3.1.

Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість

Мірилом розвитку суспільної свідомості, а також показником адаптованості як окремої соціальної стра-ти, так і соціуму в цілому до існуючих соціально-політичних реалій є при-таманна їм система цінностей, в якій концентрується весь спектр бажань і устремлінь, установок, цілей і про-ектів, нормативів поведінки, ідейних переконань тощо. Саме вона вирішаль-ним чином впливає на усталення певної

моделі світосприйняття на певному хронологічному відрізку часу.

На сьогодні в історіографії досить міцно утвердилася думка щодо оформлення цінностей козацької громади в певну ментально-світоглядну систему десь у 60–70-х рр. XVI ст., тобто в часи конститування козацтва як стану та інститування його державно-політичної організації – Запорозької Січі. Натомість оприлюднені нещодавно факти козацької активності на порубіжжі Литовсько-руської держави на зламі XV–XVI ст. як комплексу дій цілком свідомо орієнтованої спільноти [1] дають підстави переглянути усталений погляд на цю проблему. Принаймні вже щодо першої половини XVI ст. можна з великою долею вірогідності стверджувати, що на цей час українське козацтво в своєму побуті та діяльності цілком усвідомлено керувалося такими громадянськими цінностями, як свобода, рівність, братерство, боротьба з невірними, визволення християнських невольників, захист німецьких тощо. Саме на їх основі відбувався процес подальшої самоорганізації козацького товариства та формувалася його специфічний, ґрунтований на засадах глибокого демократизму світогляд, будувалися взаємини не лише з іншими суспільними станами та групами, а й владними структурами Речі Посполитої.

У притаманній Війську Запорозькому ієрархії цінностей пріоритетними, поряд із уже згаданими ціннісними орієнтаціями громадянського спрямування, вважалися такі політичні ціннісні категорії, як лицарська гідність, вшанування волі громади, козацьких прав і вольностей, любов до вітчизни, служіння спільному благу, боротьба проти ворогів православ'я тощо. У цій низці особливе місце відводилося таким

цінностям, як розуміння козацького товариства як братерства воїнів; військове найманство; поняття «козацького хліба». Остання ціннісна орієнтація, на думку П. Саса, становила одну з наріжних засад соціальної свідомості українського козацтва, яка, завдяки особливому способу здобування засобів існування через військову службу, вивищувала цей стан у привілейований прошарок суспільства, монопольна зверхність в якому належала тогочасному рицарству – шляхті [2], а тим самим ніби урівнювала його з нею.

Починаючи з першої половини XVI ст., військовий промисел козацтва не лише не засуджувався населенням й урядовими колами Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої. Більше того, він набував у суспільній свідомості певного позитиву, завдячуючи тому, що в основі його, як правило, перебували захисні функції оборони державних територій. «Далеко не другорядне значення» він відігравав і «в діяльності козацтва останньої третини XVI ст.». Так, на думку науковців, поширення козацьких стацій на волості із 1590-х років свідчить не тільки про кількісні та якісні зміни, яких зазнавало козацтво, а й про глибоке укорінення в його ментальності уявлень про власне «лицарське» призначення й обов'язок суспільства, хай навіть не санкціонований офіційно, утримувати їх як військовий стан [3]. У політичній культурі козацтва «заробляння козацького хліба передбачало не лише індивідуальний і корпоративний доступ до специфічних засобів існування, а й приреченість репрезентантів козацької спільноти до місії служіння спільному благу» [4], під яким розумілася «служба польському королю, Речі

Посполитій і всьому християнському 5 світу» [5].

Ототожнення себе з європейським рицарством, тобто привілейованим суспільним прошарком, прерогативою якого була військова служба, не лише своєрідно відбилосся на суспільній поведінці українського козацтва, а й культивувало в його середовищі такі цінності, як права, 6 вольності [6], відвага, побратимство, демократизм, «високий соціальний статус свободи, мужності, війни, відданості товариству і, навпаки, низький соціальний статус мирної праці, спокійного життя, як і життя 7 взагалі» [7]. Водночас рицарська ідея, поняття рицарської гідності не обмежувалися у сприйнятті козаків вузько корпоративними інтересами. Такі ціннісні категорії, як свобода, рицарська служба, рицарське слово, патріотизм, служіння високим ідеалам, політична лояльність, здатність до самопожертви заради суспільних інтересів, служіння політичній вітчизні – Речі Посполитій, виступали чинниками формування в політичній культурі Війська Запорозького стійкого стереотипу своєї соціальної елітарності, на підставі чого визначалося його місце в політичній системі Речі Посполитої й відповідним чином вибудовувалися відносини з польськими урядовими структурами, а також відбувалося усвідомлення козацтвом себе в ролі репрезентанта інтересів всього руського народу. Саме з останнім пов'язується поява й закріплення в ціннісній системі козацького стану таких понять, як «почуття “руськості”, належності до руського народу і його культурної орбіти, солідарності з ним і руський патріотизм, любов до рідної землі» 8 [8], тобто на перший план у політичній практиці козацтва виходить

захист вже не вузько станових, а загальнонаціональних прав і вольностей. Зокрема, утвердження політичного ідеалу свободи української спільноти виразно простежується в політичній документації Війська Запорозького, а також політичних проєктах кінця XVI – першої половини XVII ст. Причому категорія свободи відзначається досить широкою варіативністю – від особистої свободи совісті до національної ідентичності, яка відтворювалася через конфесійну свободу всього руського народу. В такому розумінні остання виступала як політичне право [9]. 9 Проміжними між цими граничними означеннями в свідомості козацької громади були такі поняття, як «вольність життя» та свобода в господарсько-майновій сфері. Найбільш рельєфно такі погляди запорожців зафіксовано в «Декларації» 1625 р., адресованій комісарам Куруківської комісії. Зокрема, в ній зазначалося: «Цінуємо те, що взяли від своїх предків за вірні послуги нашого Війська, які воно виявило на багатьох місцях, не шкодуючи здоров'я і майна, не озираючися на будь-які нагороди... Тому, подібно до наших предків хочемо і ми, [так само] як і за предків Його королівської милості, нашого милостивого пана користуватися свободами, [які стосуються] вольностей життя; користування своїми маєтностями і свободами, що належать рицарським людям, [а також] судів. Повсякчас дбаємо про те, щоб так само як ми отримали від своїх предків ті права і вольності, щоб і наші наступники прийняли [їх] цілими й непорушними, [ще й] з примноженням слави. І щоб вони таким же способом – один після одного передавали [їх] в прийдешні часи...» [10].

Своєрідними похідними від поняття свободи в ціннісній системі козацтва виступали справедливість, непорушність королівського слова, активна громадянська й політична позиція Війська Запорозького як автономного суб'єкта в межах політичної системи Речі Посполитої. На думку П. Саса, «відповідна система цінностей відіграла роль інтегруючого чинника в житті запорозької громади і суттєво впливала на політичні позиції та орієнтації репрезентантів Війська Запорозького, їх політичну практику і форми вираження політичного, тобто на політичну культуру козацтва в цілому» [11].

Разом із тим висока громадянська наповненість сповідуваних козацтвом цінностей, реальні дії козащини, спрямовані на їх практичну реалізацію, виявилися співзвучними найпотаємнішим прагненням української спільноти. Ціннісні орієнтації козацтва стали заповітним ідеалом для знедоленого селянства й міської голоти, здобули прихильників у колі українського духовенства, на їх основі відбувалося становлення української інтелігенції раннього нового часу. Не випадково саме в лавах українських книжників у 20-х рр. XVII ст. зароджується міфологема українського козацтва, до створення якої причетний такий цвіт тогочасного українського інтелекту, як Іов Борецький, Захарій Копистенський, Мелетій Смотрицький. Зі сторінок їх творів українське козацтво, наділене найвищими моральними і громадянськими чеснотами, постає як «новоявлене хрестоносне воїнство» Православної церкви, зняряддя Божої волі для захисту світового християнства, репрезентант великого європейського народу – русів (у сучасному прочитанні – українців). Свого довершення козацький міф набуває в 40-х роках XVII ст. з появою політичної концепції

русського народу А. Кисіля, згідно з якою останній мав власні політичну, історичну та культурно-духовну традиції та з повним правом міг претендувати на третю (поряд з польським і литовським народами) рівноправну складову політичної системи Речі Посполитої.

Отже, вже на середину XVII ст. система вироблених Військом Запорозьким цінностей фактично почала визначати ціннісні орієнтації українців як нації, виступати своєрідним індикатором рівня розвитку їх політичної культури.

Складні суспільно-політичні умови середини – другої половини XVII ст. не могли не позначитися на суспільній свідомості, полишити непорушними усталені в ній на цей час стереотипи та систему цінностей. Зрушення, які тут відбувалися, відзначалися справді революційним характером. Зокрема, з середини XVII ст. у свідомості українців особливої ваги набувають такі ціннісні політико-правові категорії, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація, національна та державницька ідея, демократизм чи монархізм влади, право на працю та землеволодіння, право успадкування, поняття соборності, консерватизм і революційність, справедливість національно-визвольних рухів тощо, що зумовило становлення на українських теренах нових моделей світосприйняття, політичної культури та соціально-економічних відносин, а також дало змогу Україні, як стверджує італійський дослідник С. Граччоті, впродовж досить короткого історичного проміжку часу не лише продемонструвати світові своє «пан'європейське покликання», а й долучитися, через утворений тут культ свободи, до «універсального фонду Європи» [12].

Нагадаємо, що початки цього процесу було закладено ще у XVI ст. Зокрема, політичним наслідком Люблінської унії 1569 р. стало різке посилення на українських землях чужорідного латино-польського впливу, зворотним боком чого виявилось тісне злиття в свідомості українського суспільства ідеї християнської з ідеєю національною [13], що прискорило темпи становлення національної самосвідомості українців, формування самобутності української культури, а в політичній сфері – ополячення та зради національним інтересам вищого українського панства – шляхти. Активізується просвітницька діяльність українських православних братств, зростає кількість друкованої продукції, поряд із широкою мережею початкових та середніх навчальних закладів в Україні засновуються вищі навчальні установи, за програмою і структурою наближені до західноєвропейських університетів. Таким чином починають формуватися національні кадри інтелігенції, діяльність яких, поряд із політичною активізацією українського суспільства, справляє помітний вплив на становлення українського національного характеру. Зміну світоглядної системи в свідомості українського суспільства зафіксували ренесансно-гуманістичні та реформаційні ідеї, які почали поширюватися в українських землях, набуваючи тут своєрідного національного забарвлення, спрямованого на «осмислення актуальних проблем українського суспільства» [14], зокрема, створення «ідеології визвольного руху» на основі орієнтації на візантійські та давньоруські культурні традиції [15]. В суспільну свідомість дедалі глибше вкорінюються стереотипи громадянських свобод, національного самовизначення, релігійної толерантності [16], ідеї соціальної спра-

ведливості, «обрання альтернативою експлуататорському суспільству ідеалу суспільного устрою, побудованого на принципах співжиття ранньохристиянської общини, обґрунтування природної рівності людей» [17], тобто тих свідомісних стереотипів, які незабаром стали лозунгом повсталого народу. На практиці це означало, що на ареалі етнічноукраїнських земель на зламі століть почалося становлення української нації [18]. З цього часу національна свідомість набуває суспільно-політичного значення [19]. Разом із тим, оцінюючи рівень національної свідомості української людності на момент завершення першої половини XVII ст., дослідники сходяться на тому, що на цей час ідея створення незалежної держави ще не опанувала українським громадянством внаслідок довготривалої перерваності процесу національного державотворення на ареалі етнічноукраїнських земель та деформування національної самосвідомості української еліти, а також домінанті в козацькому менталітеті соціальних і релігійних стереотипів [20].

Найвищим сплеском могутніх національних рухів в Україні в середині XVII ст., що супроводжувались, як правило, різноманітними формами соціального протесту, стала Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. Без будь-якого перебільшення можна стверджувати, що вона (поряд з революційними змінами в політичній, соціальній та економічній сферах) вирішальним чином вплинула на духовність українського етносу, ставши своєрідним синтезатором усього попередньо набутого досвіду української спільноти в означеній сфері та каталізатором нових якісних зрушень в її суспільній свідомості, зачепивши при цьому всі її рівні – від побутового до теоретичного,

та існуючі формовиявлення. Причому цей вплив можна спостерігати щонайменше в трьох площинах. По-перше, він виявляється в свідомості людей – сучасників і учасників подій; по-друге, обумовлює зміну стереотипу щодо сприйняття українця та України в ментальності сусідніх народів; по-третє, простежується в ціннісних орієнтаціях та оціночних критеріях кількох поколінь нащадків. Власне, в екстраполяції подій Визвольної війни на духовну сферу ми маємо справу зі своєрідним політичним феноменом, під дією якого перевага революційних, новаційних цінностей у свідомості українського суспільства над їхнім традиціоналістським набором зумовила вартісну перебудову всіх галузей його життя, сприяла входженню молоді держави в цивілізаційну ауру європейського континенту.

Акумулювавши весь попередній досвід національно-визвольних рухів та збагативши його дієвими здобутками в сфері соціальної боротьби, Національно-визвольна війна вже на першому етапі докорінно переорієнтовує погляди й устремління як самого гетьмана, так і частини наближеної до нього старшини й української шляхти. В їхній свідомості ідея козацького автономізму поступається «спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та возз'єднання у її кордонах усіх українських земель» [21]. Втіленню цієї мети у практику надалі підпорядковуються всі політичні, соціально-економічні та воєнні заходи українського володаря.

Однак, як цілком слушно зауважують дослідники, «для розвитку національної державної ідеї від автономії до незалежної соборної Української держави мав відбутися складний процес переосмислення цілей боротьби, подолання існуючих політичних сте-

реотипів, розвитку українського менталітету» [22]. Водночас певних змін зазнає і сама ідея соборності, яка значною мірою залежить від стану політичної та правової культури соціуму.

Утворення у середині XVII ст. незалежної держави, визнаної урядами інших країн, значною мірою стало можливим завдяки психологічному фактору. Не перебільшуючи його значення у низці інших факторів, зазначимо: політичні ідеї Б. Хмельницького впали на сприятливий психологічний ґрунт, вкорінений у свідомості українського суспільства ціннісними орієнтаціями його тодішньої провідної верстви – козацтва, яке на середину XVII ст. перебрало на себе функції національної державотворчості. Одночасно з цим соціальні ідеали козацтва (як-то усвідомлення своєї особистості, власної людської гідності, демократичних принципів рівноправ'я і соціальної справедливості) поширилися у свідомості всього українського народу. Отже, на певний час у країні, за спостереженням М. Максимовича, утворюється «однодумне громадянське суспільство» [23]. В основі цього процесу лежало усвідомлення всіма його верствами загрози втрати своєї національної самобутності [24]. Інша річ, що цей етап, на жаль, був надто швидкоплинним.

Така консолідація суспільних станів навколо національної ідеї, яка на середину XVII ст. ототожнюється в Україні з ідеєю державності, вже сама по собі стає найякіснішою інновацією у політичній культурі українського народу. В історіографії доведено, що вироблення її наріжних принципів припадає на першу половину 1648 р. З початку 1649 р. вона починає домінувати в політичних планах гетьмана. Відповідно на цей момент

набуває чинності трансформація в політичній свідомості суспільства таких імперативів, як національна самоідентифікація, уявлення про владу й авторитет та їхнє закріплення в правових нормах, «народний ідеал громадського, демократичного рівноправного ладу» [25], ставлення до певних соціальних процесів і явищ, становлення державних інституцій, мовний аспект, просторово-територіальна орієнтація тощо.

Щодо свідомості соціальної, то тут вплив Національно-визвольної війни, яка одночасно була і Селянською війною, передусім виявився в «матеріалізації козацького ідеалу на величезній території українських земель», перетворенні його «на життєздатний матеріал» новоутвореної соціальної будови [26], а також у модифікації «віками культивованого стереотипу на корінне питання тогочасної епохи – питання про “землю та волю”» [27]. В масах селянства формується ідеал «справедливого вирішення земельно-го питання» [28], тяглість якого простежується протягом усього XVII ст., справляючи відповідний вплив на правосвідомість рядового козака і селянина. Як зазначають дослідники, у селянській правовій свідомості в досліджуваній період традиційно зберігалось уявлення про те, що кожне село володіло певними «власними угіддями» на основі традиційного звичаєвого права [29]. Одночасно з цим посилюється тенденція до усвідомлення селянством особистих свобод, проявом чого стає масове показання населення, вимоги знищення великого панського землеволодіння [30], привнесення в соціальну свідомість елементів світосприйняття нового часу (ідеал дрібної земельної власності, використання вільної найманної робочої сили тощо) [31].

Під впливом Визвольної війни в суспільній свідомості селян і козаків відбувається переосмислення соціальної політики як місцевої, так і урядової адміністрації [32]. Однак при цьому не слід забувати і про зворотний бік медалі, а саме: зміну ціннісних орієнтацій щодо соціальної сфери представників державної влади, насамперед гетьмана Богдана Хмельницького, який з перших кроків Національної революції взяв курс на збереження «соціальної рівноваги в громадянстві» [33], обмеження «надто широких прагнень окремих станів» [34]. Саме зважена соціальна політика гетьманського уряду, врахування соціальних ідеалів козацтва та сформованих на Запорозжжі «зародків національної державності» зумовили усталення на середину XVII ст. повноцінного державного організму «з демократичними рисами національного устрою та соціально-економічних відносин» [35].

Винесення хвилею Національної революції в епіцентр політичних подій в Україні козацького стану та необхідність улегітимнення його репрезентаційних функцій в очах світової громадськості не могли не позначитися позитивно на такому важливому зрізі суспільної свідомості, як свідомість історична. Переломлюючи кризь призму історичного пізнання панівні на певному часовому відрізку уявлення про навколишній світ та суспільство, вона, відповідно до концепції світосприйняття М. Барга, виступає як «структуруючий елемент культури» [36], обумовлюючи «просторово-часову орієнтацію суспільства» [37], і тим самим становить «найвищу духовну і етичну цінність людини» [38]. За спостереженням учених, «в колективному інтелектуальному багажі» середньовічного суспільства саме історії належало одне з

39 чільних місць [39], а метод відшукування у минулому пояснення прецедентам сучасності здавна увійшов до творчого арсеналу політиків і юристів [40]. Як відомо, широко користувався ним у своїй політичній практиці і гетьман України Б. Хмельницький. Зокрема, збереглися свідчення, що український володар неодноразово звертався до уроків минулого для обґрунтування територіальних претензій України на свої етнічні землі, – під час дипломатичних переговорів, при укладенні 41 міждержавних договорів тощо [41]. Сприйняття місця історії в духовному житті суспільства сучасниками гетьмана засвідчив переписувач Густинського літопису ієромонах М. Лосицький. Без історичних знань, на його думку, «... и люде бы як у тмі будучи не відали, 42 що ся прошлых віков діяло» [42].

Започатковане в перші десятиліття XVII ст. формування в свідомості населення духу національного патріотизму через «вкорінення у ній “культу козацтва” і “культу пам’яті”» 43 [43] набуває своєрідного апофеозу вже після перших блискучих перемог повстанської армії. Патріотичну спрямованість історичних праць, створених за часів Хмельниччини, відзначив відомий учений Д. Дорошенко [44]. Він підкреслив вплив на характер і структурну композицію козацьких літописів другої половини XVII ст. національної державної ідеї, що опанувала на той час «умонастро- 45 ями громадянства» [45]. «Важливим нюансом» літописів Самовидця, Г. Грабянки і С. Величка стало «вироблення їх авторами певної системи поглядів, тобто історичної концепції» 46 [46], в основу якої було покладено ствердження спільності походження слов’янських народів, обстоювання рівноправності української народності та єдності українських

земель [47], що відповідало основним положенням політичної урядової програми. Новацією порівняно з попереднім часом стає вкорінення в свідомості українського народу через історичну пам’ять поколінь усвідомлення «тягlosti руської історії на території України при відсутності пануючої династії» [48], а також «візії козацькою старшиною історичного процесу» як підстави для обґрунтування права на автономне і незалежне існування Української держави [49]. 48 49

Певних змін протягом 1648–1676 рр. зазнала і правосвідомість українського суспільства. Визначаючи місце і роль права в Українській козацькій державі, дослідники звернули увагу на те, що «в ході Визвольної війни в праві, яке об’єктивувалося у свідомості кожного члена тогочасного суспільства як особлива і керуюча сила, відбувалася певна трансформація понять “справедливість”, “моральність”, “доброта” і т. д.» [50]. Однак цей процес відбувався не безболісно, оскільки нові стереотипи моралі й поведінки людини «часто-густо» вступали «в конфлікт із загально визнаними до 1648 р.» [51]. Зокрема, під впливом соціальної революції докорінно змінюється суспільне уявлення про право власності на землю, право успадкування, право праці; трансформації зазнає усвідомлення «добра і зла» тощо. Традиційні норми моралі поступаються перед «новим розумінням гідності людини, її шляхів досягнення щастя на землі», визнанням величч людського розуму [52]. 51 52

У роки Національно-визвольної війни суттєвої детермінованості в суспільній свідомості набуває християнська ідея, усвідомлення населенням ролі релігійного фактора, його значення в національно-визвольних

рухах. Як «боротьбу за віру», коли релігійні вимоги поступалися лише вимогам боротьби за стародавні козацькі вольності, розглядав повстання 53 1648 р. І. Крип'якевич [53]. За спостереженням американського дослідника Ф. Сисина, на першому етапі війни утворився своєрідний «альянс 54 релігії і нації» [54].

Разом із тим сьогодні цілком очевидно, що подібне трактування ролі релігійного фактора в формуванні суспільної ідеології в роки Національної революції XVII ст. є дещо спрощеним. Цілковиту рацію мають ті науковці, які вбачають у тогочасному православ'ї «концентрований вираз самобутнього державного духовного розвитку 55 українського народу» [55], через призму віровчення якого переломлювався комплекс соціальних і національно-визвольних ідеалів та ідеологічних установок суспільства. Однак поступово, з часу постановня Української держави, православ'я втрачає свою роль провідника національної самосвідомості, оскільки ототожнюється з імперськими 56 ідеалами Російської держави [56]. В суспільній свідомості українців чимдалі більшої чинності набувають секуляризаційні тенденції, які поряд із духовною охоплюють і сферу політичного мислення. Їхнє посилення найбільш рельєфно позначилося на філософській формі світосприйняття. На взаємопов'язаність переорієнтації національної свідомості й філософських теорій вказав свого часу Д. Чижевський. «Філософія, – писав він, – як усвідомлення людством своєї культурної творчості, відбиває в собі 57 зміни в усіх сферах культури» [57]. Ці зміни позначаються насамперед на порядку і становищі в тогочасній філософській системі теоретичних, етичних, естетичних та релігійних 58 цінностей [58]. У роки революції ві

дбувається переорієнтація філософської та суспільно-політичної думки на практичні земні цінності, на контакт із природознавством, прикладною наукою. На зламі середньовіччя і нового часу започатковується процес розмежування філософії з теологією: «царство Бога» поступалося місцем «царству людини» [59], якій надавався пріоритет у загальній системі світобачення. Відповідно посилюються (на противагу трансцендентним) світські тенденції в культурі. Нові світоглядні поняття і принципи, покликані до життя змінами в соціально-економічній сфері, утвердили у філософсько-етичних курсах другої половини XVII ст. «примат наукового знання» [60]. У філософських трактатах розкривається суперечність між аскетичним теологічним світобаченням та гуманістичними й раціоналістичними традиціями [61]. 61 Значний внесок у підрив системи середньовічного світогляду, яка існувала в Україні до Національно-визвольної війни, зробили професори Києво-Могилянського колегіуму, ідеї і концепції яких формувалися під впливом прогресивних течій західноєвропейських філософських учень [62]. 62

Чільне місце у філософії доби посідають ідеї громадянського гуманізму та суспільного прогресу, спрямовані на утвердження «зміни на краще» багатьох аспектів суспільного життя: пізнання і підкорення людиною природи для загального добра, розвиток науки й освіти, повна свобода особистості, утворення сильної централізованої держави [63]. В ув'язненні 63 людності закріплюється триступенева схема світобудови: перший рівень – Божественне провидіння; другий рівень – володар як символ держави; третій рівень – колективна сила – народ [64]. Відповідно до цієї 64

схеми формується і харизматичність постаті Б. Хмельницького.

Протистояння світського і релігійного мислення досить рельєфно відбилосся в літературі. В роки Національно-визвольної війни посилюється започаткований письменниками-полемістами першої половини XVII ст. процес усвідомлення літераторами своєї функції глашатаїв новітніх ідеалів і ідей, покликаних до життя глобальним перетворенням суспільно-адміністративної структури українських земель [65]. Громадянська функція літературних творів проявляється в оспівуванні сюжетів реальної історичної дійсності [66], у «генетичному зв'язку з давньоруською художньою традицією» [67]. Найбільш яскравого вираження ці тенденції знайшли у поезії, думах, історичних піснях та переказах про Національно-визвольну війну. Ці твори відзначає високий пафос боротьби, життєствердна сила піднесення духу самоусвідомлення нації, усвідомлення Б. Хмельницького національним героєм. Характерною їхньою рисою стає надання переваги політичним, соціальним подіям над релігійними проблемами [68]. В піснях і віршах оспівується військова майстерність і міжнародна політика гетьмана, «сприйняття й оцінка людських взаємин керівника держави з кращими представниками його найближчого оточення» [69], розуміння його державотворчих заходів. Загалом у другій половині XVII ст. в Україні спостерігається тенденція наближення літератури до потреб народних мас. Виведення в епіцентр твору образу «маленької людини» з притаманними їй рисами «стоїцизму, вірності християнським ідеалам... свідчило про поступове становлення ментальності української нації... з її

самобутнім та своєрідним поглядом на світ» [70].

Водночас відповідні зрушення відбуваються і на рівні елітарної літератури. Нового звучання набувають полемічні твори, спрямовані на піднесення авторитету православного віросповідання. Поряд із традиційною тематикою в ораторській прозі починають звучати соціальні мотиви, які відображають світогляд нової української аристократії – козацької старшини, теми історичної спільності слов'янських народів. Гуманістична насиченість літературних творів підсилюється застосуванням їхніми авторами секуляризаційних сюжетів з античності, виведенням в образі літературних героїв видатних історичних осіб. «Найважливішою гуманістичною ідеєю» тут, як і в філософії, стає ідея «про свободу волі або «самовладдя» людини» [71].

Важливою структуруючою частиною суспільної свідомості поряд із філософією та літературою є мистецтво, яке, вириваючись за межі повсякдення, за допомогою засобів образного відображення дійсності та «сутності подій історії» має здатність скеровувати духовний прогрес певного соціального соціуму шляхом привнесення у його світосприйняття «нових, більш широких соціальних, моральних критеріїв» [72], сприяти «піднесенню духовної активності народу... демократизації суспільства» [73]. На зламі середньовіччя та нового часу в різноманітних жанрах українського мистецтва знайшло втілення не тільки сприйняття тогочасним суспільством подій Національно-визвольної війни, а й основних суспільних тогочасних ідей, зокрема ідеї державотворчості, боротьби за державну незалежність, соціальне рівноправ'я. В монументальних творах,

70

71

72

73

архітектурі, книжковій графіці, портретному живописі відбивається боротьба теологічного та світського рівнів свідомості, почуття любові до Батьківщини, патріотизму, зростання самосвідомості нації, ствердження ідеї спадковості від Давньоруської держави. Водночас мистецькі твори віддзеркалюють і реакцію на соціально-політичні зміни доби представників протилежного табору – української та польської аристократії. Зразком такого світосприйняття може слугувати третій варіант гравюри В. Гондіуса, в якому образ українського володаря персоніфікується з образом 74 темної диявольської сили [74], карикатурні портрети соратників Б. Хмельницького Кривоноса та Півторакожука, медаль у пам'ять окупації Києва військами литовського князя Я. Радзивілла у 1651 р. та ін.

У мистецьких творах, особливо в портретному живописі, досить рельєфно відбилися і соціальні уявлення різних станів та прошарків українського суспільства. Зокрема, демократичні ідеали козацтва, які поділялися збіднілим духовенством, міщанами та селянами, дістали втілення в скромному невеликому портреті, тоді як аристократичні тенденції української шляхти і козацької старшини потребували пишніших і 75 динамічніших форм [75].

Підготувавши на попередньому етапі свого розвитку на базі ідей гуманістичного та ренесансного світогляду «ідеологічні основи визвольної епопеї» середини XVII ст. [76], українське мистецтво другої половини XVII – початку XVIII ст. відобразило у своїх творах струнку та своєрідну систему суспільних, моральних, релігійних та філософських поглядів, що утвердилися в тогочасній свідомості [77], розробивши самобутні

оригінальні форми стилістичного відтворення історичної дійсності.

Порівняна соціальна стабільність спостерігалась в українському суспільстві лише на першому етапі Національно-визвольної війни, хоча вже в цей час між- та внутрішньостанова ієрархія створювала реальні передумови для розвитку диференціаційних процесів, що позначались і на установках та нормах поведінки різних суспільних прошарків. Уже по смерті гетьмана в системі ціннісних орієнтацій української спільноти відбувається черговий крен, на цей раз із негативним зарядом, що значною мірою пояснюється змінами в соціально-політичній структурі, поглибленням майнового розмежування в козацькому стані. В національному самовизначенні етносу чимдалі більшої ваги набувають деструктивні настрої, що поступово переходять у «загальний ціннісно-установочний характер» [78]. Під їх впливом відбувається зростання соціального егоїзму та альтруїзму козацької старшини, привласнення нею величезних земельних володінь із загальновійськового (власне, державного) скарбу, ігнорування на місцях інтересів трудового люду [79]. Свою негативну роль у цьому процесі відіграла й Московська держава. Фактично, починаючи з гетьманування І. Виговського і до 1676 р. включно, соціальні настрої і свідомість суспільства зумовлювались умовами громадянської війни. Крім того, в значно ширших хронологічних межах (починаючи з 1654 р. і майже до кінця XVIII ст.) ці процеси проходили в Гетьманщині в умовах інтенсивного фокусування на них традицій та імперативів поведінки іноетнічного політичного і культурного середовища.

Започаткований одразу після Переяслава, а відверто оприлюднений 1656 р. (вперше в практиці українсько-російських міждержавних відносин українську офіційну делегацію було усунуто від участі в обговоренні умов Віленського перемир'я) процес обмеження політичних привілеїв українського суспільства, насамперед його правлячої еліти, невпинно набирив обертів протягом найближчих ста років, набуваючи різного забарвлення, але не змінюючи своєї сутності зі зміною політичних доктрин російського уряду. Тим самим закладалося підґрунтя подальшої орієнтації українських гетьманів у своїй боротьбі з російським централізмом на різні політичні сили за межами власної держави [80]. Своєю чергою, як зазначають сучасні дослідники, політика загравання І. Мазепи (а згодом і деяких інших українських гетьманів) із російським урядом, спрямована спочатку на збереження автономних прав України, «таїла у собі серйозну небезпеку» «тихої» інтеграції Української держави до складу Російської монархії, перетворення її на провінцію останньої [81]. Вже на зламі XVII–XVIII ст. в українсько-російських стосунках чітко окреслилися тенденції уніфікації національних «державних норм і порядків за російським зразком та насильницької інтеграції українських земель до складу імперії» [82]. Власне, вже в цей час було поставлено «під сумнів даліше існування української державності» [83]. Разом із тим «роздвоєння між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народних мас підривало сили народу» [84], що в сукупності з перемогою в кінці XVIII ст. набору цінностей охлократичного характеру, притаманних російсько-

му абсолютизму, над традиційним українським козацьким демократизмом у політичній сфері привело в кінцевому підсумку Україну до трагічної розв'язки.

Задася питанням: якою мірою політичні та геополітичні фактори впливали на тогочасну суспільну свідомість, яким саме чином під їхньою дією відбувалася трансформація усталених на попередньому етапі стереотипів поведінки та ідейних переконань як представників різних соціальних прошарків, так і суспільства в цілому? Коригування системи цінностей української людності під дією згаданих факторів у другій половині XVII–XVIII ст. передусім позначилося на сфері ідей та тогочасній суспільній ідеології. Протягом означеного періоду своєрідною домінантою в шкалі цінностей, яка існувала в Гетьманщині, стала ідея національного державотворення. Саме вона в умовах інкорпораційного наступу російського царату продовжувала залишатися тією політичною та ідеологічною орієнтацією, яка одна була спроможна об'єднати в єдиному руслі патріотичні почуття найширших верств суспільства – від рядового козака до найвищого урядовця, від неписьменного селянина до рафінованого інтелігента. Саме вона виступала «потужним імпульсом для розвитку zdeформованої і придуленої національної самосвідомості українського суспільства...» [85]. 85

Однак орієнтація на державну ідею зазнавала певних коректив на окремих етапах політичної історії Гетьманщини через цілий комплекс факторів, не останнім серед яких був вузькогруповий егоїзм частини політичної еліти держави [86]. У зв'язку з цим помітно актуалізується проблема збалансування у суспільній свідомості

мости державотворчої ідеї та козацького автономізму. Зокрема, якщо в роки Національно-визвольної війни ідея козацького автономізму поступається «спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та возз'єднання у її кордонах усіх українських земель» [87], то вже на кінець XVII ст. ситуація докорінно змінюється. Під впливом деструктивних настроїв, що чимраз глибше оволодівали суспільством, домінанта цінностей у свідомості національної еліти починає переважати на користь відцентрових орієнтацій, через що на кінець 50-х – першу половину 60-х рр. державна ідея відійшла на другий план [88]. У свідомості козацької старшини цього часу успішно співіснують три різні концепції політичного устрою Гетьманщини: «січове народоправство, старшинська олігархія та гетьманська монархія» [89], набувають поширення ідеї повернення до Польщі, співзвучні з ідеєю «козацького маневрування» Д. Вишневецького [90]. Сучасна політологія схильна пояснювати такий стан речей несумісністю «менталітету українства» з пройнятим «духом вірнопідданства і сліпої покори політичним ладом Росії» [91].

Досить виразно рівень тогочасної свідомості козацької старшини охарактеризував у своїй праці І. Крип'якевич. «Це була, – писав учений, – освічена, провідна верства, що розуміла значення незалежності і автономії, бачила в ній забезпечення своїх класових інтересів і вміла ставати в обороні незалежності. Але хибою старшини було те, що свою користь вона ідентифікувала з добром держави і в егоїстичному засліпленні намагалася підкорити собі інші класи – козацтво, селянство, міщанство, не добачаючи, що таким робом

руйнує основи державної сили» [92]. 92
Водночас, як стверджує В. Панащенко, «в перші десятиріччя після об'єднання України з Росією козацька старшина не сприймала особливостей внутрішнього устрою Росії, її не приваблював соціальний стан російського дворянства, з його пожиттєвою військовою службою, обов'язки якої, особливо з часів Петра I, значно зростали...» [93]. 93

В умовах наступу Російської імперії прогресивна частина козацької еліти продовжувала зберігати вірність традиціям, започаткованим епохою Хмельниччини. У її політичній свідомості протягом XVIII ст. поступово виробляється стереотип усвідомлення себе репрезентантом суспільно-політичних цінностей Гетьманщини. Основними імперативами її поведінки стали повага до козацького минулого, шляхетський соціально-політичний світогляд і підтримка довірливих відносин із царем [94]. В епіцентрі політичної орієнтації українців опинилася боротьба за «малоросійські права і вольності», які, однак, з цілком прозорих причин по-різному розумілися різними прошарками суспільства. Та, «незважаючи на внутрішню суперечливість і нечіткість визначення своїх прав і вольностей, – підкреслював, зокрема, американський дослідник З. Когут, – українці визнавали їх колективним символом певних політичних, соціальних й адміністративних норм, обґрунтованих законом та історичною традицією». Історик наголосив на тому, що «ці права та привілеї сформували досить міцну систему, яка глибоко вкорінилася в колективній свідомості» [95]. Саме 95
в посяганні на них він убачав головну причину українсько-російської конфронтації протягом майже 150 років.

Поряд із цим важливе місце в своєрідній класифікації політико-культурних цінностей, які набувають поширення в суспільній свідомості українців у другій половині XVIII ст., посідають перемога республіканських орієнтацій над монархічними (що пояснюється питанням «про характер легітимації влади гетьмана та про порядок формування вищих державних органів»), обґрунтування ідеї розподілу законодавчої і судової влади та старшинської нобілітації; намагання встановити рівновагу між центральними та місцевими владними структурами; сприйняття місця і ролі законів у житті суспільства; зверненість у майбутнє через культ минулого; культивування знань; віра в можливість перетворення життя на засадах розуму; патріотизм; пожертвування особистими інтересами на користь суспільних [96].

В історіографії неодноразово підкреслювалися особливості соціальної структури та системи правління Гетьманщини. Не зупиняючись докладно на цьому питанні, все ж нагадаємо, що, попри поступову їх наближеність до «характеру соціальних взаємовідносин у тодішній Східній Європі, зокрема в Росії», через вертикальну соціальну ієрархію, майже до кінця XVIII ст. зберігалися суттєві відмінності в соціальному устроєві та політичних орієнтаціях двох сусідніх держав [97]. Не в останню чергу саме через ці відмінності в національній свідомості українців заперечувалося сприйняття Гетьманщини як невід'ємної частини Російської імперії. З іншого боку, і для російської монархії «існування автономної козацької України було... аномальним явищем» [98]. Саме цим можна пояснити той факт, що важливою запорукою інкорпораційного наступу російського царизму, поряд

із заміною самобутніх інституцій Гетьманщини імперською адміністративною системою, практикуванням політики внутрішньої диверсії [99] та знищенням пам'яті нації, було «поступове злиття української і російської соціальних структур» [100], що ставало можливим через інтеграцію в суспільну свідомість українців (насамперед нової української шляхти як основної сили, спроможної протистояти чи прискорити проведення інкорпораційних заходів) притаманних російській ментальності цінностей, а саме службового кар'єризму, переваги наближеності до імперського двору, підпорядкованості внутрішньому закону, аристократизації суспільства тощо.

Говорячи про систему ціннісних орієнтацій козацької старшини як провідної верстви українського суспільства (після розмежування з рядовим козацтвом) у його соціальній стратифікації кінця XVII–XVIII ст., не можна не враховувати кілька важливих моментів. По-перше, йдеться про ступінь збереженості або ж нівелювання в ній таких громадянських цінностей, як козацький демократизм, особиста свобода, політична рівність, можливість утримання політичної влади, поняття національного, патріотизм, служіння вітчизні, лицарська гідність, козацькі та шляхетські вольності тощо. Яким чином усі ці ціннісні категорії пов'язуються з елітарною концепцією політичного устрою, що набуває поширення у суспільстві вже з кінця XVIII ст., – питання далеко не риторичне. Розв'язати його можливо лише за умови зрозуміння провідних мотивів трансформації суспільної свідомості українців з урахуванням впливу на них як зматеріалізованих, так і духовних, психологічних чинників. Не останню роль серед них відіграють і типо-

логічні риси українського національного характеру.

Зокрема, П. Феденко свого часу наголошував на тому, що національний характер в Україні сформувався під впливом козацького рицарського ідеалу, який зберігся в історичній пам'яті українців практично до кінця XVIII ст. [101]. Однак, на його думку, породжене цим ідеалом огалігаристичне розуміння свободи й державної влади містило в собі загрозу підданства української людності під деспотію московського царя заради врятування від панування власної аристократії [102]. З іншого боку, притаманні українському національному характеру риси свободолюбства і рівноправності в поєднанні з усвідомленням персональної гідності виступали активно діючим стимулом боротьби української еліти проти імперської інкорпораційної політики. «В цій боротьбі, – стверджує, зокрема, З. Когут, – проявилися два підходи української шляхти» – асиміляторський і традиціоналістський. «Це були не системні політичні ідеології, – підкреслює далі автор, – а протилежні погляди на цінності і спадщину Гетьманщини» [103].

Важливим важелем коригування ціннісної системи Гетьманщини у XVIII ст. став поступовий вихід на провідні позиції в ідеологічній сфері козацької інтелігенції. «Учителі, літератори, друкарі, видавці, – зазначав І. Крип'якевич, – скупчилися в міцний провідний гурт, що творив ідеологію і піднімав свідомість мас» [104]. Висловлене стосовно більш раннього історичного періоду зауваження є цілком слушним і щодо XVIII ст. Зокрема, в цей час інтенсивно триває започаткований у роки Національної революції процес секуляризації суспільного життя, який найсильніше

позначився на таких його виявах, як політична культура, історична думка, література, наука, мистецтво [105]. Визначну роль у руйнації «усталеної» системи середньовічного світогляду впродовж майже всього XVIII ст. продовжували відігравати філософські курси та твори професури Києво-Могилянської академії, що насамперед спрямовувалися на гуманістичне сприйняття світу, розуміння людини частиною навколишньої природи [106], визнання її прав «на задоволення земних потреб» [107].

Отже, у другій половині XVII–XVIII ст. у вітчизняній філософській науці відбувалося становлення нових пізнавальних орієнтацій, ідеологічно спрямованих на утвердження в свідомості громадян прогресивних суспільних ідеалів [108].

Їх виявом можна вважати пам'ятки тогочасної української етичної думки, які спрямовувалися насамперед на редукування в свідомості української людності «суспільних політичних чеснот» та правомірності сповідування земних цінностей [109]. Водночас в етичних ученнях XVIII ст. утверджується розуміння національної належності громадян.

Дієвим виразником світоглядних і ціннісних установок свого часу виступала козацька історіографія. Вона, як ніяка інша тогочасна суспільна наука, виконувала важливу функцію вкорінення у суспільну свідомість сучасників нових стереотипів поведінки і світосприйняття, обґрунтовуючи їх прикладами минулого. Саме в історичних творах доби найвиразніше відбилися опозиційні настрої українського суспільства, насамперед автономістичні змагання його соціальної еліти. Оцінюючи історичні твори другої половини XVII–XVIII ст. як яскраві зразки тогочасної суспільно-політич-

ної думки, М. Грушевський підкреслював, що вони яскраво продемонстрували вкорінення в суспільну свідомість «панегіристичного» сприйняття історії Гетьманщини [110]. Разом з іншими зразками політичної культури ці твори, відбиваючи візію козацькою старшиною історичного національного процесу та відображення в її свідомості загальної картини світобудови, слугують взірцем формування «нового державницького світогляду, роль якого мала б виконувати станова

ідеологія української шляхетсько-козацької верстви» [111].

111

Разом з тим на кінець XVIII ст. чітко вималювався процес деформації суспільної свідомості українців у бік домінування в ній цінностей негативного характеру, зокрема посилення депресивних настроїв та підпорядкування зовнішнім впливам, що відіграло не останню роль у реалізації політичної зорієнтованості Російської держави щодо перетворення України на свою провінцію.

Козацьку реєстрову старшину, православну шляхту, типових представників нововписаного козацтва, поспільства та духовенства, які об'єдналися під клейнодами Б. Хмельницького, ми вправі поймаємо не просто загальною назвою «козацька старшина», а й політичною елітою Української козацької держави. Адже вони, хоча й не завжди і не всі те усвідомлюючи, повели український народ на боротьбу за національне визволення, революційно перебудували суспільство, розбудували Військо Запорозьке як Українську козацьку державу, очолили її, а тому поряд з обов'язками військових провідників поклали на себе роль виконавців загальносуспільних справ, насамперед із управління українським суспільством, монополізували при цьому владу і скористались усіма перевагами, які вона надавала. У 70-ті рр. XVII ст. процеси соціально-політичного, соціально-економічного і соціально-психологічного формування політичної еліти досягли вже такого рівня завершеності, що втілились у таких етнокультурних константах, як мовні структури. Це зафіксував у своєму дослідженні

© Струкевич О. К., 2006

3.2.

Орієнтації козацької еліти на політичну систему та суспільно-політичний устрій Української держави

Л. Окиншевич. Саме у цей час усталюється поняття «значні (або ж знатні) військові товариші», стійке словосполучення «значне військове товариство», під якими розуміють «нову соціальну і правну категорію населення» [112]. Отже, крім традиційних назв «старшина», «козацька старшина», ми, нарівні з ними, вживатимемо й щойно названі терміни.

112

Звичайно, що в ході змагань за становлення, утвердження, обстоювання козацької держави у свідомості старшини виникали, закріплювалися й поступово змінювалися певні уявлення про світ політики, її закономірності, мету і засоби, учасників, їхнє призначення і можливості. Більшість з уявлень конкретних представників політичної еліти зникла назавжди, разом з їхніми носіями. Але ті, що

відображали усталені, тривкі, необхідні для сталого функціонування суспільства відносини між людьми, посадовими особами, урядовцями, громадськими й державними інституціями, постійно повторюючись, у кожному новому поколінні відтворюючись, діставали своє, хоч і не завжди адекватне, відображення в документах. А це, своєю чергою, дає нам можливість виявити типові характеристики політичного самовизначення еліти Української козацької держави. Дослідники політичної культури їх часто називають «орієнтаціями». Ми ж, як синонімічні терміни, вживатимемо «уявлення», «налаштованість», «схильність», «спрямованість», «зорієнтованість», «націленість».

Отже, реалії тогочасного внутрішньо- та зовнішньополітичного життя спонукали старшин монополізувати свою владу як усередині суспільства, так і в змаганні з експансіоністським чином налаштованими (не лише щодо України, а й усіх інших сусідніх народів і держав) елітами.

Вочевидь, змагання з елітами сусідніх держав сформувало у старшин спрямованість на політичну окремішність та суб'єктність вибореного і політично організованого ними українського суспільства. Пройшовши етапи станового і політичного автономізму (характеристикою яких займалася ціла плеяда українських істориків), така налаштованість дістала втілення в зорієнтованості на суверенітет українського політичного тіла. Найпоширенішим визначенням суверенітету є верховне право владарювати. Гетьман Хмельницький чітко сприймав себе як носія верховної влади у межах української етнічної території у лютому 1649 р. на переговорах у Переяславі з польськими послами: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Поділля, і

Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте мовчіте ляхи» [113].

113

Про зорієнтованість на суверенітет свідчить і опір гетьманів призначенню в українські міста воєвод без прохання української сторони, спробам втручання росіян у справи урядування полками та сотнями, підпорядкуванню судовій владі воєвод українського народу.

Ідея суверенітету втілювалась у вимогах українських гетьманів підпорядковувати своїй владі війська монархів-протекторів, а також українським правовим нормам та судам усіх, без винятку, іноземців, що перебували на території України. Такий прояв зорієнтованості на суверенітет незмінному зберігався до часу скасування інституції гетьманства.

Це добре видно зі справи А. Гуленка, що привіз із Петербурга в серпні 1747 р. іменний імператорський указ на прилуцьке сотництво, а в червні 1758 р. був представлений у «титлярні радники в ранзі сухопутного капітана». Коли ж він, відомий своєю пихатістю (на підставі здобуття офіцерського звання), по-звірячому вбив українця «економа» Фещенка і намагався захиститись якимось «призначенням («определением») воєводою Чугуєвським», гетьман наполіг, щоб його судив саме український суд «не лише тому, що він малоросіянин і має в Малій Росії свою осілість, але й що те, що в Малій Росії сталося, є зухвалістю, тому перед малоросійським же правлінням і відповідати він повинен...» [114].

114

Цю справу в жодному разі не слід сприймати як виняток. Ідею підвладності установам та законам України-Гетьманщини всіх іноетнічних суб'єктів чітко фіксували «Права,

за якими судиться малоросійський народ» [115]. Особливо активно й емоційно таку налаштованість під кінець існування Гетьманщини демонстрували представники сотенної старшини, що за своїм соціальним і службовим становищем безпосередньо і постійно спілкувалися з народом. Приміром, городиський сотник Миргородського полку Одинець 24 грудня 1759 р. попередив поручика Македонського полку, що він разом із козаками патрулюватиме місцевий базар і якщо «побачить гусара у якійсь суперечці або буде наказувати господарю носити в караул їжу, то звелить бити, як собак». А лукомльський сотник Лубенського полку Пиковець 20 березня 1760 р. віддав наказ козакам: «...Якщо де хоча б мало гусари шкідливо чинити будуть, то бийте до смерті» [116].

Складовою орієнтацій на суверенність є установка на незалежні або узгоджені із певними суб'єктами міждержавні відносини, але в будь-якому разі зумовлені власними інтересами. І доки українська еліта була націлена на суверенність хоча б на рівні потенційного буття, паралельно з цим жили прагнення щодо суб'єктності у міждержавних взаєминах. Звісно, форми прояву цієї орієнтації визначалися різним рівнем можливостей України-Гетьманщини у протистоянні з державою монарха-протектора. Зокрема, зовнішня політика Б. Хмельницького підпорядковувалася втіленню ідеї суверенітету на міжнародній арені. Її можна розцінювати як реалізацію права українського соціуму не лише бути представленим у міжнародному співтоваристві, а й виступати активним учасником міждержавних відносин, впливати на ситуацію в регіоні з метою найповнішого обстоювання власних інтересів. З огляду на поведінку союзника,

особливо після налагодження 1655 р. контактів між Москвою і Варшавою щодо можливості проведення між ними мирних переговорів, гетьман не звертав уваги на договірні обмеження у сфері зовнішньополітичної діяльності [117].

Московській стороні (як свідчать документи посольства до царя в серпні 1657 р.) нічого не залишалось, як хіба що констатувати факти дипломатичного спілкування, організації й проведення військово-політичних акцій «без указу» чи «без царської величності повеління» та вдаватися до крайніх аргументів від ідеології, закликаючи гетьмана пам'ятати, що «за всіляке клятвopушення слід боятися гніву Божого» [118].

Із часів підпорядкування української зовнішньої політики Москві орієнтація на суб'єктність у міждержавних відносинах не зникла. Це підтверджують спроби гетьманів обстоювати право Гетьманщини на участь у дипломатичних переговорах, тобто право бути суб'єктом міждержавної політики. Цього домагався уже Ю. Хмельницький, котрий, після вимушеного насильством підписання Переяславського договору у жовтні 1659 р., наприкінці того ж року через посольство, очолене А. Одинцем, надіслав на розгляд цареві новий варіант договірних статей. Поряд із пунктом про право вільного дипломатичного спілкування Війська Запорозького, з наступним поінформуванням про його зміст цареві, українські старшини окремо наголошували на обов'язковій участі українських послів у мирних переговорах царя з сусідніми монархами [119].

Вимога суб'єктності в міждержавних відносинах у політико-культурному комплексі української політичної еліти посідала настільки вагоме

117

118

119

місце, що її могли розглядати як цілком достатню підставу для відмови тому чи іншому монархові у сподіваннях отримати українців як підданих. Наприклад, посилаючись саме на нехтування російським царем та польським королем права суб'єктності Війська Запорозького на міжнародній арені, Г. Дорошенко та Л. Бускевич відмовили послу В. Тяпкіну, як той повідомляв 20 січня 1668 р., навіть у припущенні можливості підданства цареві, оскільки всупереч договору «від війська ж Запорозького не тільки щоб послам веліли бути, і відомості їм про постанову не вчинили». До слова, правобережні старшини тут піднімалися над регіональними настроями і ставили у провину російській стороні, що вона не запросила й послів лівобережного гетьмана-боярина: «...А то ж і Брюховецький про те нічого не відає» [120].

Особливо експресивно проти нехтування суб'єктністю Війська Запорозького на міждержавній арені виступав Д. Многогрішний. Документи це засвідчують як на початку, так і наприкінці його гетьманування. Ігнорування росіянами української сторони в ході міждержавних переговорів гетьман сприймав і як порушення «Глухівських статей», і як особисту образу [121], і, врешті, як сором та безчестя для держави: «І тим військо запорозьке вічно обезчестили і на посміх полякам учинили» [122].

Складовою суверенітету як політико-культурної цінності еліти пригніченої нації, що дістала своє втілення у політичній культурі ряду старшин, було чітке політико-ідеологічне та історичне обґрунтування потреби національного визволення [123]. Саме на нього натрапляємо як в оригінальних документах Б. Хмельницького, П. Дорошенка, так і в сумнівних щодо

автентичності маніфестах Б. Хмельницького та в стилізаціях на теми цих маніфестів [124]. Яскравим прикладом такого обґрунтування, що спирається на концепцію природного права, є, звичайно, й «Вивід прав України» гетьмана в еміграції П. Орлика.

Навівши низку історичних і міжнародно-правових аргументів, автор доводив, що Україна завжди була «вільним князівством» і що «стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі». Він стверджував, що його народ був незаконно – хитрощами й силою – позбавлений своєї незалежності. Головним аргументом гетьмана, що обґрунтовував потребу національного визволення України, було наголошення на окупаційній сутності політики російського уряду і підкреслення її незаконності, хоч як би довго і з якою б силою вона нав'язувалася.

Завершальною ланкою в обґрунтуванні права України на суверенітет є висловлення переконання, що народ ніколи не може втратити природного права на визволення: «Козаки мають за собою право людське і природне, одним із головних принципів котрого є: народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час» [125].

Аналізуючи перипетії боротьби українського народу за свою державність, можна виокремити в політико-культурному комплексі старшин низку орієнтацій у межах «постсуверенного автономізму», насамперед спрямованість на «державно-політичний автономізм». Таке дивне поєднання термінів вважаємо допустимим для історичного періоду, коли українське суспільство ще не втратило потенціалу для боротьби за суверенітет, але, вже слабнучи, могло погодитися, ще

добровільно, і на певне його обмеження. Яскравим прикладом згаданих політико-культурних орієнтацій є, на 126 наш погляд, Гадяцький договір [126]. Такий автономізм у межах виборної й обмеженої *tracta conventa* монархії цілком правомірно можна назвати автономізмом максимальної політичної суб'єктності. Адже перебування України у складі тріалістичної Речі Посполитої як рівноцінної Польщі та Литви частини, при визнанні короля главою виконавчої влади, – це вже автономізм, максимально наближений до суверенітету (щоправда, у тому конкретному випадку, на неповній етнічній території, з правом короля вибирати й утверджувати гетьмана з чотирьох запропонованих українським суспільством кандидатур). Сутність такої автономії мала полягати в тому, що політико-правова суб'єктність визнавалась обмеженою не владою короля та інших інституцій Республіки, а природною потребою узгоджувати інтереси свого суспільства з інтересами суспільств союзних, об'єднаних потребою реалізації спільних політичних завдань, загальної мети. Проте після визрілих у старшинському середовищі, очоленому Б. Хмельницьким, орієнтацій на суверенітет, Гадяцький договір як відображення державно-політичного автономізму все ж був початком відхилення в загальному ряді історичних проявів зорієнтованості на політичну окремішність та повну політичну суб'єктність України. Певна ідеалізація проекту Гадяцького договору окремими істориками, очевидно, пов'язана зі зверненням до нього старшин-автономістів у ході підготовки до переходу на бік Карла XII. Певна річ, що ретроспективно, тобто з погляду історичних наслідків, старшини сприймали цей

договір як втілення ідей політичної окремішності й суб'єктності набагато більшою мірою (а такій ідеалізації посприяла і його нереалізованість), ніж будь-який договір із московським монархом.

Автономним також називають і політико-правове становище Гетьманщини після втрати нею суверенітету, вказуючи при цьому, що український соціум за того часу мав обмежену (чи неповну) політичну суб'єктність. Вважаємо цей термін дуже приблизним, і насамперед тому, що за логікою наростання політичної суб'єктності автономія може лише передувати суверенітету. Якщо ж вона наслідуює суверенітет, то це може відображати лише деградацію державності й бути результатом не внутрішніх процесів (щодо них «суверенітет еліти в межах владного ареалу – вимога функціональна» [127]), а зовнішньополітичних тиску 127 та втручання.

Нашу переконаність у тому, що політична суб'єктність як політико-культурна зорієнтованість розвивається, за нормальних суспільно-політичних умов, лише у висхідному напрямі, ґрунтується на таких міркуваннях. Політичну суб'єктність соціуму ми можемо розглядати як відображення на державно-політичному рівні людського прагнення до свободи. Історики ж давно звернули увагу на те, що людство протягом усієї своєї історії, не має значення – на мікро- чи макрорівні, починаючи з героїчної доби Стародавньої Греції, прагне утвердити свободу як головну політичну цінність. «Благородна душа, – стверджував свого часу лорд Актон, – залюбки віддає перевагу тому, щоб її країна була бідна, слабка й непомітна, але вільна, аніж могутня, заможна та поневолена. Краще бути громадянином скромної спільноти десь в Альпах, якій

не світить чинити вплив поза вузькою територією, аніж суб'єктом (тут під англійським *subject* мається на увазі «підлеглий», «підданий».- *Авт.*) могутньої автократії, яка охоплює пів-Азії і Європи» [128]. Визначений нами вектор розвитку політичної суб'єктності лише в напрямі до утвердження суверенітету засвідчують і європейські вчені. Наприклад, засновник політичної науки нового часу Н. Макіавеллі стверджував, що в завойованих республіках «ніколи не помирає і не може померти пам'ять про колишню свободу» [129]. Французький юрист Ж. Боден, автор «Шести книг про республіку» (1576 р.), і німецький публіцист І. Альтзуй у «Політиці» (1603 р.) стверджували, «що суверенна влада, як душа в тілі, єдина, неділима і невідчужувана» [130], тобто (у нашому контексті) незворотна у своєму розвитку, принаймні, на тому етапі міжнародної взаємодії, коли вона полягає у силовому підпорядкуванні слабшого народу сильнішим [131]. Врешті, тезу, що тенденція міжнародних і міждержавних взаємин визначається лише вектором від залежності до незалежності, визнавала і сучасниця еліти України-Гетьманщини на останньому етапі її існування Катерина II. Пригадаймо її маніфест про скасування Запорозької Січі: «Заводя собственное хлебопашество, расторгли они тем самое основание зависимости от престола нашего и помышляли конечно составит из себя посреди отечества область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением» [132].

Пропонуючи термін «постсуверенна автономія», ми мали на увазі той факт, що автономія як суспільно-політичне явище не вичерпується обмеженою політичною суб'єктністю.

Її обов'язковою складовою є згода виявляти свою суб'єктність у рамках політико-правового простору об'єднаної держави. Іншими словами, політичне утворення, що готове або змушене погодитися зі статусом автономної провінції, мало прийняти факт поширення на свої терени державного устрою та правових норм держави-зверхниці [133]. Саме останнього і не спостерігаємо після втрати суверенності. Українська влада, визнаючи обмеження своєї політичної суб'єктності (часто вона це змушена була робити під загрозою застосування військово-політичного тиску чи й фізичного знищення, як це сталося, наприклад, з І. Виговським та Ю. Хмельницьким), завжди наполягала на непоширенні московських політико-правових норм на терени Гетьманщини.

Хоча територіальна цілісність та недоторканність є складовими суверенності, у політичній культурі українських старшин вони набули особливої значущості й виростили до окремої політико-культурної цінності – соборності. Її виокремлення передусім пов'язане з її самоочевидністю, наочністю та природно-історичним прагненням еліти зібрати під власні знамена території, заселені своїм етносом. Ця орієнтація супроводжувала українську еліту і за часів найбільшої могутності держави, і за часів втрати будь-якої спроможності її самостійної реалізації.

Прагнення соборності сягає самих витоків Української козацької держави. Вже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до турецького султана з пропозицією прийняти під свою протекцію «...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (галицькою) Руссю аж по Віслу...» [134]. Підкреслимо, що да-
на цінність на початку Національної

революції існувала у вигляді надбання не лише окремих елітарних осіб чи груп. Наприклад, Б. Хмельницький активно оперував нею у пропагандистській роботі з армією. Виступаючи в похід проти Польщі, 6 травня 1649 р. гетьман ставив перед українськими збройними силами завдання розгромити ворога, щоб домогтися визволення Руської держави, територія якої простяглася б від Перемишля до 135 Московського кордону [135]. Отже, ідея соборності була настільки поширеною, що гетьман вважав за можливе посилатися на неї, пояснюючи мету своєї діяльності представникам найширших верств українського суспільства.

Одним з яскравих проявів такої орієнтації стали протести української еліти проти Андрусівського перемир'я та «Вічного миру», які узаконювали територіальний поділ України між польською та російською коронами. Факт поділу старшинство сприймало винятково як шкідливе для Української держави. Зокрема, категорично негативно у листі від 1 грудня 1669 р. до повноважних послів у Андрусові оцінював укладені домовленості П. Дорошенко. Він вважав, що з укладенням перемир'я Україна «нині поділена і розірвана на шматки... і того заради в кровопролитті 136 зануритися примушеною є» [136]. Я. Лизогуб у листі 1669 р. до переяславського полковника Р. Дмитрашка-Райчі висловлював упевненість, що ані П. Дорошенко, ані Д. Многогрішний не бажали б «того утверджувати роздвоєння між Україною, яким ніхто з українських людей в майбутні часи користі не здобуде, те чужим 137 народам на користь» [137].

Як засвідчують документи, цінністю соборності члени родини Дорошенків не лише легітимізували свої політичні акції, а й підпорядковували

їй власні вчинки, дарма що вони могли суперечити їхнім приватним інтересам та амбіціям. Наприклад, коли цар через свого посланця Ф. Бобровича запропонував П. Дорошенкові поставити його брата Андрія гетьманом Лівобережжя, «щоб жили в любові, він за Дніпром, а брат на цьому боці Дніпра, кожен своєму государю служачи», Петро відмовився. Посланець повідомляв, що царська стаття виявилася неприйнятною – «противною» для українців, оскільки «вони всі на тому, щоб обидва боки Дніпра разом були» [138].

138

Орієнтації на соборність проявлялися й у чіткому географічному визначенні українських територій. Після Б. Хмельницького це робив П. Дорошенко. Приймаючи протягом грудня 1667 – квітня 1668 рр. російських послів, він підкреслював, що під тим боком України слід розуміти не лише території, підвладні його регіменту, а й «Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир, тії головні міста князівства Руського» [139].

139

У договорі з турецьким султаном він вказував, що український – «руський народ» – живе не лише під його гетьманським регіментом, «але й в інших межах та кордонах, це з одного боку Перемишль, Самбір і від граду Києва і далі навіть на 12 миль, а з другого боку від річки Вісли, а з іншого третього боку, від Німана, а з четвертого боку, це від Сівська і Путивля, все є козаки» [140].

140

На широкі й достатньо чітко зафіксовані географічні кордони України вказував також І. Самойлович. Відрядивши наприкінці 1682 р. посольство до Москви, гетьман зобов'язав його керівника В. Кочубея нагадати, що Україна піддалася цареві, перебуваючи «в досконалій своїй повноті не тільки від Польської землі по річку Случ і по

місто Кам'янець, а від Волоської землі по річку Дністро широта її простягалася, але і від Литви вглиб свої широко мала кордони». Окремо він підкреслював, що до «тогочасної Дніпра сторони» мають належати «Поділля, Волинь, Підгір'я, Підляшшя і вся Червона Русь, в яких славні і старовинні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Із'яслав, 141 Корець та інші знаходяться» [141]. Вочевидь, гетьман не полишав сподівань, принаймні, в історичній перспективі, повернути ці території до складу України. Тому й записав в інструкції: «Проте залишаємо тее до щасливішо- 142 го часу» [142].

Втративши правий берег, українські гетьмани ніколи не відмовлялися від титулування: «обох боків Дніпра гетьман» чи «Гетьман всієї Малої Росії обох сторін Дніпра» [143], хоча, певна річ, усвідомлювали, що останнім, хто мав підстави на такі титули, був І. Мазепа. Коли І. Скоропадський, Д. Апостол й К. Розумовський вживали ці назви, вони, на думку істориків держави і права, тим самим нагадували, що «не відмовляються від своїх законних прав на Правобережжя» [144]. 144

Щодо соціально-політичного устрою суспільства прагнення еліти Гетьманщини відповідали поширеним у Європі уявленням про соціальну структуру суспільства та функціональне розмежування обов'язків між станами. Вони цілком узгоджувалися з відомою тезою про поділ суспільства на тих, хто воює, молиться і працює.

На момент укладення Переяславсько-Московського договору такі орієнтації вже набули цілком сформованого вигляду. Ведучи переговори з В. Бутурліним з приводу змісту царських грамот, гетьман і старшини наполягали, щоб государ «звелів бути по тому, щоб шляхтич був шлях-

тичем, а козак козаком, а міщанин міщанином» [145]. 145

Орієнтування на становий поділ суспільства, із забезпеченням демократичних засад та інституцій для політично провідної верстви на зразок Польської республіки, вважалося «законним» з часів приходу до влади П. Тетері [146]. Тим більше 146 вони сприймалися як суспільна норма за часів І. Мазепи: «...Жеби як козаки свої козацькі служби, так і посполиті люди свої тяглі повинності неодмінно як тепер, так і у всі потонні часи пильнували», – сказано в універсалі 1691 р. [147]. 147

Шукаючи причин формування таких уявлень у соціумі, революційно перебудованому Хмельниччиною, історики вказують на роль православної шляхти, яка, влившись у боротьбу Війська Запорозького, «переходила на платформу козацької старшини, зливалася з нею станово і політично» [148] 148 і, зі свого боку, прищеплювала заново формованій еліті старі уявлення про соціальну структуру суспільства.

Вважаємо, що до комплексу причин відновлення соціально ієрархізованої структури соціуму належать і чинники, виокремлювані істориками європейського права, а саме «розподіл праці між різними суспільними групами», а також християнські уявлення «про небесну ієрархію архангелів і сім рангів ангелів». Причому слід урахувати той факт, що прояви соціального диференціювання не сприймалися «ні соціальним нерівноправ'ям, ні тим більше особистою невдачею», адже «земний церковний і мирський порядок вважався визначеним Богом, відображенням порядку небесного» [149]. 149

Таке перенесення уявлень про світ небесний на світ земний, очевидно, більше працювало на легіти-

мацію провідного становища нової еліти у світосприйнятті, точніше, соціосприйнятті народу. Аналізуючи ж орієнтації на соціально-політичний устрій самого старшинства, ми, безперечно, враховуючи й аспект релігійний, маємо розглядати це питання принципово ширше – з позицій культури епохи бароко. А згідно з її парадигмою представники суспільних верств до питань власного місця й ролі у суспільному житті підходили з огляду на загальну картину світу як заздалегідь визначену. Тому конкретні події, процеси, явища та задіяні в них люди, за тогочасними уявленнями, світу не перетворювали, а внаслідок своїх дій та зусиль лише «потрапляли в до них існуючий каркас і втрачали риси випадковості, непередбаченості. Вони знаходили своє **150** власне місце на карті світу» [150].

Такий погляд швидко закріпився соціально-психологічними механізмами звикання старшинства до своєї провідної владної ролі. Як наслідок – втрату переваг, які надавало виконання цієї ролі, представники старшинства сприймали як особисту невдачу. Зокрема, 28 лютого 1673 р., розповідаючи про таємний візит до канівського полковника Я. Лизогуба, агент І. Самойловича переказував такі слова полковника: «Рад би він Яків з усім своїм домом і пожитками в сторону й. ц. пр. вті за Дніпро перейти, але славу свою загубить: тут же він начальним значним чоловіком і всі **151** того боку люди його слухаються» [151].

Свою провідну роль в українському суспільстві старшини не сприймали винятково у прагматичному ключі, як це відбулося, наприклад, у зізнанні канівського полковника Я. Лизогуба. Свій стан представники еліти розглядали і як запоруку існування самих суспільства та держави. Тому в листі до І. Скоропадського, змальовуючи картину намірів росій-

ських елітарних кіл щодо України, І. Мазепа на перше місце ставив усунення еліти, яке неодмінно мало потягнути за собою й усі інші негативні для суспільства наслідки: «...Нас, Гетьмана, Генеральну Старшину, Полковників і увесь війська Запорозького начал, вродженими своїми привабами, хочуть до рук прибрати і в тиранську свою неволю запровадити, ім'я війська Запорозького згладити, а козаків у драгунію і солдати перевернути, народ Малоросійський вічно собі рабами поробити» [152]. **152**

Оскільки політична еліта, з огляду на своє становище, мусила дбати про загальносуспільний інтерес, який можливо було реалізувати за умови мобілізації зусиль усіх соціально-структурних одиниць суспільства, її провідникам доводилося узгоджувати інтереси усіх станів і верств.

Усвідомлення елітою загальносуспільної потреби спонукало старшин забезпечувати станам належні умови для виконання тими своїх соціальних функцій. Насамперед політичних провідників цікавили інтереси козаків. У вирокі щодо справи баришівського сотника Г. Лизакевича, оголошеному 26 червня 1744 р., урядовцеві ставилось у провину те, що він як військовий командир поведився з козаками, «не розмірковуючи над тим, як в минулу війну так і нині, козачої справності, щоб же завжди в спроможності перебували, указами військової генеральної канцелярії вимагається; ті ж козаки якщо від свого командира до таких непристойних і противним указам роботизн, уживані були, то ж як у справності військової могли перебувати...» [153]. **153**

Серед зафіксованих проявів сподівань на соціальні низи з позицій загальносуспільного інтересу переважають орієнтації патримоніального

змісту. Щодо незгідних, то старшини прагнули звільнити товариство чи посполство від «кількох осіб» – «сіятелів плевел», «малодушних» тощо. Стосовно ж лояльних до влади представників еліти свій обов'язок бачили в тому, щоб не дозволяти зловживань щодо них. Саме таку думку зафіксовано в універсалі І. Мазепи гадяцькому полковникові з приводу зловживання орендарів: «...Але у більшій частині в тому Старшина винна, оскільки не іншому кому, лише Старшині, стерегти належить, щоб понад порядок належний, в Універсалах Наших іменованих, до обтяження черні нічого такого не робили» [154]. Цій орієнтації відповідав ідеал соціального співжиття, як його розумів Я. Сомко. У розмові зі столовником Ф. Лодиженським наприкінці 1662 р. він казав: «...А живемо ж ми по милості ц. пр. в. у своїх вольностях, і татарам жінок і дітей не віддаємо, і хліб їмо цілим ротом, ніхто у нас не віднімає...і у нас же ніхто нікого не грабує, гетьман володіє гетьманським, 155 а козак козацьким...» [155].

Проте з поступовим посиленням соціального розмежування, підпорядкуванням українського суспільства Російській імперії (що позбавляло й звільняло представників еліти від обов'язку опікуватися загальносуспільними інтересами) старшини зосереджувалися на корпоративних інтересах стану, що вело до редукування орієнтацій на узгодження соціальних інтересів як наділених владою, так і підпорядкованих їм. Ставлення до підвладних щораз частіше розглядалося крізь призму соціальної відчуженості та протистояння. Це, наприклад, яскраво відчувається у праці бунчукового товариша П. Симоновського «Краткое описание о козацком малороссийском народе...», написаний

1765 р. Характеризуючи поведінку козацтва на різних етапах історії України-Гетьманщини, бунчуковий товариш виходив із того, що козаки, не зрозуміло з яких причин, «ординарно завжди переминам раді», у ході яких постійно були готові чинити «непорядки і багатьом громадянам і самим старшинам образи». Готовність же «посполитого народу» підтримувати і наслідувати козаків П. Симоновський пояснював природною заданістю їхньої поведінки: «...Вони від природи пана свого любити не можуть» [156]. 156

Уявлення політичної еліти про соціально-політичний устрій діставали свою реалізацію у тяжінні до певної форми правління. У сучасній історичній періодиці під впливом процесів демократизації та третьої хвилі відродження української державності наголос зроблено саме на республіканських, демократичних тенденціях часів Української козацької держави. Ми ж дотримуватимемося висновків Н. Макіавеллі та В. Липинського, що їх вони зробили на основі аналізу історичного досвіду людства та процесів першої та другої хвилі відродження державності в Україні. Фундатор політології нового часу та засновник державницького напрямку в українській історіографії були переконані, що новоутворений державний організм не може базуватися на демократичних чи республіканських засадах, вказуючи, що жодна нація та її політичне уособлення – держава – не розпочинали й не можуть розпочати свого існування від демократії. Як пояснював Н. Макіавеллі володареві Флоренції Л. Медічі, «потрібно мати на увазі, що люди непостійні і якщо схилити їх до своєї віри легко, то утримати в ній важко. Тому потрібно бути готовим до того, щоб, коли віра в народі

вичерпається, примусити його пові-
157 рити силою» [157].

Розвиваючи своє вчення про форми правління та їхні історичні функції у процесі становлення держави в своїй праці «Роздуми про першу декаду Тита Лівія», Н. Макіавеллі дійшов категоричного висновку: «Необхідно визнати за загальне правило, що ніколи чи майже ніколи ні одна республіка і ні одне царство не було добре облаштоване... якщо засновником його була не одна особа». Тож, наполягав учений, «мудрий засновник республіки, натхнений одним бажанням служити не особисто собі, а суспільній користі, турбуючись не про нащадків своїх, а про спільну вітчизну (тут малася на увазі об'єднана Італія. – *Авт.*) зобов'язаний всіма силами намагатися 158 досягнути єдиновладдя» [158].

Про державотворчу неспроможність демократії згадував і В. Липинський. Знищуючи «власну українську державно-творчу аристократію, а з нею й українську державу... збудувати щось нового, свого на тім порожнім місці українська демократія ніколи не 159 змогла» [159].

Ці висновки підтверджує й історичний матеріал доби Української козацької держави. Обставини боротьби з Польщею за незалежність сприяли утвердженню орієнтацій на монархізм. Потреба мати міцну владу, яка спочатку уявлялась як влада «самодержавного», «вільного» від олігархічного тиску короля, за умови повного розриву з політичною системою Речі Посполитої, зумовила визрівання у середовищі старшинства монархічних уявлень, звернених уже до інституції гетьманства.

На нашу думку, підґрунтям монархізму за доби України-Гетьманщини стала абсолютна влада гетьмана під час військового походу. Необхідність

ведення війни проти Польщі надавала Б. Хмельницькому повну владу над старшинством як воєначальникові. Вимоги такого характеру влади з боку гетьмана і готовність її визнавати з боку старшин ґрунтувалися спочатку на січовій традиції. Саме в її межах можна прокоментувати звернення Б. Хмельницького на військовій нараді під Замостям: «Панове полковники! Тут на війні мій один голос – усім наказ! До послухенства всі і ждати моїх наказів!» [160]. Витворення фактично незалежної держави потребувало вирішення широкого обсягу питань законодавства, судівництва, адміністрування як на місцевому, так і на центральному рівнях. Негайного розв'язання вимагали і питання зовнішньополітичного гарантування українських інтересів.

Природно, що гетьман свою владу воєначальника поширював і на нові сфери українського суспільно-політичного життя. І саме тут він зустрів опір насамперед соціальних низів, які у своєму радикальному пориві могли б загубити справу Національної революції ще на самому початку. Намагаючись відлучити рядове козацтво від участі у вирішенні державних справ, Б. Хмельницький цілком міг опертися на старшинство, як це й сталося уже в липні – серпні 1648 р., коли гетьман відмовився від скликання Генеральної ради і питання суспільно-політичного життя вирішував на нарадах зі старшиною. Тут гетьман міг використати природне прагнення еліти монополізувати справу управління суспільством. І хоча ані гетьман, ані старшина не могли піти на скасування традиції, вони все-таки зуміли усунути широкі суспільні верстви від генерування політичних рішень, звівши їхню роль до висловлення згоди щодо фактично вже прийнятих на Раді старшини ухвал.

Проте ті самі старшини, як представники еліти загалом чи її окремих угруповань, будуючи свої взаємини за принципом: рівний над рівним влади не має, не могли не опиратися концентрації влади в руках гетьмана. Згадаємо висловлювання М. Кривоноса: «Ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути, як і ти» [161]. Типологічно подібним цьому є міркування щодо взаємин між гетьманом і старшиною у чолобитній на І. Самойловича, котрого звинувачували в тому, що, незважаючи на своє походження, нічим не вище за походження решти старшин («і сам мілко, як і інші люди родився»), гетьман «не високому про себе розумінню», «не вважає народженням і розумом нікого собі рівним» [162].

Разом із тим у тогочасному суспільстві України-Гетьманщини було доволі чинників, які формували в еліти схильність до обрання монархічної форми правління. Старшина визнавала свою підвладність гетьманові передусім через загострення соціально-економічних суперечностей між «старшинським началом» і народом. Еліта не могла не усвідомлювати, що своє соціально-політичне становище вона не зможе реалізувати у соціально-економічному аспекті доти, доки не утвердиться міцна гетьманська влада. А що вона може працювати у цьому напрямі, демонстрував сам гетьман, видаючи охоронні універсали монастирям, шляхті на їх володіння, спонукуючи посольство до послухенства їм. Ім'я Богдана врешті стало символом національного визволення, гаслом продовження боротьби з Польщею. Для абсолютної більшості старшин успішність цієї боротьби була єдиною гарантією від розорення та винищення польськими властями.

Тож цілий комплекс мотивів підвів старшин до сприйняття ідеї мо-

нархізму та її перенесення на особу Б. Хмельницького. Показовими у цьому аспекті можуть бути слова учасника українського посольства, чигиринського хорунжого Василя, сказані М. Потоцькому у жовтні 1650 р.: «Правда, було те, що того гетьмана, котрого обирало військо, потрібно було скинути... Однак цей гетьман від Бога даний і гетьманом над військом поставлений; хіба, що його і сам Бог скине» [163]. Як встановив у своєму дослідженні С. Плохій, доволі широке і репрезентативне коло старшин вживало гетьманську титулатуру з додатком «Божою милістю» далеко ширше, ніж сам гетьман, що теж вказує на монархічні орієнтації старшинства стосовно Б. Хмельницького [164].

Проте наступні події дають нам підстави стверджувати, що орієнтації окремих представників старшини не вийшли за межі особистої харизми Б. Хмельницького й не переросли в політико-культурну позицію стосовно посади гетьмана безвідносно до особи. Погодившись на передачу булави від батька до сина – Ю. Хмельницького, вони не протистояли інтригам ані І. Виговського, ані його наступників, коли ті руйнували монархічні застави гетьманської влади. Через дуже короткий час генеральні старшини і полковництво монархічні домагання гетьманів поставили їм у провину, як це сталося з Д. Многогрішним та І. Самойловичем. Не прийняв старшинський з'їзд 1763 р. і спробу «клієнтів» останнього гетьмана перетворити його посаду на спадкову в родині Розумовських [165].

Приглядаючись пильніше до того, що витворила українська політична еліта на терені монархізму, маємо передусім зазначити, що соціально-економічні процеси в Україні сприяли формуванню інституції українського монарха, близької до відповідних за-

хідноєвропейських, але не східних деспотичних монархій. Насамперед це було зумовлено, як доводив В. Липинський, характером козацького і старшинського землеволодіння: «З хвилюючою заволоніння землею по лицарському праву меча процес європеїзації козащини був завершений» (як писав Мазепа-поет: «Нехай вічна буде слава, же през шаблю маєм права!»). «В козацькій Україні, – стверджував той самий автор, – як і в Західній Європі з лицарського родового права на землю впливають обов'язки лицарського роду супроти землі, супроти Держави. В Москві з обов'язку дворянської служби цареві і державі впливає право дворянства до землі» [166].

Теоретичні висновки В. Липинського чудово підтверджує своїм «Ексерптом» Ф. Чуйкевич. Пославшись на «Саксон» і «Литовський Статут», провідний правник України-Гетьманщини писав: «З названих прав видно те, що перше право, і перше укріплення ("крепость") і без листів і без привілеїв в Малій Росії є старовинні і давні займанщини, адже коли з допомогою Божою Малоросіяни з гетьманом Богданом Зиновієм Хмельницьким, Кров'ю Своєю визволили Малу Росію, від ярма лядського і від держави польських королів, а прийшли в підданство всеросійського Монарха Великого Государя Царя і Великого Князя Олексія Михайловича: в ту пору з обох боків Дніпра, вся земля була малоросіянам спільна і загальна, до тих пір, поки вони спочатку під полки, а в полках під сотні, а в сотнях під міста, містечка, села, а в містах, містечках, селах під свої житла, двори, будови і хутори осягали і позаймали і тому сталися всі добра малоросіянам бути власними і приватними через займи...». Як бачимо, центральною думкою уривку є твердження, що на службу до царя старшини і взагалі всі представники українського суспільства прийшли зі

своєю землею, «Кров'ю Своєю» визволеною [167].

В умовах становлення нового суспільства поряд з монархізмом, що спирався на прагнення центральної влади максимально підпорядкувати своєму правлінню всі прояви суспільного життя, не меншого поширення набули і республіканські орієнтації. Вони посилювалися, послаблювалися, але залишалися притаманними політичній еліті України-Гетьманщини завжди. Нерідко це відбивалося уже в самоназві суспільства. Наприклад, І. Мазепа 12 лютого 1688 р. у листі на Січ пояснював, що Україна належить до тих «держав», «де речі посполиті всіма разом військовими людьми розсуджувано» [168]. Річчю Посполитою українською називав Гетьманщину С. Величко. Республіканську сутність українського суспільства підкреслює і відомий твір С. Дівовича «Разговор Великороссии с Малороссиею», де в кульмінації полеміки персоналізована Україна-Малоросія заявляє Великоросії: «А не ты Республикою повелеваешь мною» [169].

Суспільно-політичними джерелами республіканських політико-культурних орієнтацій були: військова демократія* як форма суспільно-політичної організації і правління у межах соціумів зони «покордоння», до якої належала і Запорозька Січ; шляхетсько-республіканські засади Речі Посполитої, які залишалися взірцем для нової української еліти; протистояння старшинських угру-

*Автор, як і переважна більшість дослідників цього питання, переконаний у тому, що «демократія» та «республіканізм» є синонімічними поняттями, які відображають один і той самий суспільно-політичний процес та явища в його межах. Відмінності ж полягають у тому, що термін «демократія» акцентує увагу на свободі думки, творчості, тоді як «республіканізм» включає такі семи, як «закон», «відданість мунулому», «стабільність», «організованість».

повань владі гетьмана як прояв природно-історичного змагання органів місцевої влади з владою центральною; протистояння провідних верств українського суспільства представникам російського політикуму як носіям монархічно-імперського світогляду.

Проте до того часу, поки козацька старшина соціально не переродилась у нову шляхту, республіканські орієнтації залишались у більшості своїх проявів стихійними, неусвідомленими. На поверхні суспільно-політичного життя перебували лише прагнення, пов'язані з боротьбою старшинських угруповань з гетьманом за провідну роль у здійсненні центральної влади, за вплив на неї у справі прийняття політичних рішень. Таке протистояння, з огляду на спрямованість державотворчої діяльності практично усіх гетьманів, від Б. Хмельницького до І. Мазепи, засвідчувало перевагу саме монархічних орієнтацій у їхній політичній свідомості. І це, на наше переконання, відображало природно-історичну закономірність становлення нових держав та націй. Проте поразка І. Мазепи, петровський погром, підконтрольність гетьманської влади, потурання російських властей українському полковництву у протистоянні гетьманам позбавило український соціум можливості розвиватися шляхом утвердження і реалізації тенденції до монархізму. За нових обставин республіканські засади стали провідними у взаємодії політичних суб'єктів постмазепинської доби як у Гетьманщині, так і серед емігрантів, що об'єднувалися навколо П. Орлика. Республіканізм останніх, вважаємо, тримався на впливі традиції, інерції суспільно-політичних поглядів, сформованих до життя у вигнанні, надзвичайності умов функціонування військового табору.

У Гетьманщині ж протягом 20–40-х рр. XVIII ст. до вже названих додалося нове джерело республіканізму, притаманне для усього європейського світу нового часу. Маємо на увазі той факт, що саме тоді старшинство Гетьманщини в переважній більшості підійшло до самоусвідомлення себе повними і незалежними суб'єктами власності на свої маєтки, що неминуче веде до сприйняття себе і відносно незалежним суб'єктом політичного життя.

Вважаємо, що саме такі, як сформулював З. Когут, «внутрішні зміни в Гетьманщині» відіграли вирішальну роль у тому, щоб протягом другої чверті XVIII ст., після Полтавської битви, викристалізувалася «малоросійська політична культура», а «її соціальною базою стала нова козацька еліта... ця нечисельна група козацьких старшин перетворилася в українську шляхту (своєрідне джентрі – нове дворянство) і вважала себе рівною польській шляхті, приймаючи частково і її політичний світогляд» [170].

170

Джерелом республіканізму протягом середини – другої половини XVIII ст. стали і впливи західноєвропейського Просвітництва та деякі «республіканські хитання» петербурзького трону (що, власне, теж було зумовлено просвітницьким впливом). Серед цих «хитань», звичайно, українська верхівка не могла не помітити відомий «панінський проект», підписаний Катериною II, про створення при особі монарха ради із законодавчими повноваженнями та призначення другим у списку, з восьми членів ради, гетьмана К. Розумовського [171].

171

Утвердженню республіканської ідеї як засобу реалізації української політичної суб'єктності й окремішності значною мірою посприяла політична практика за гетьманування К. Розумовського. Було відновлено традиції скликання старшинських з'їздів,

перетворено колегію генеральної старшини на колективний орган поточно-го управління справами Гетьманщини, вилучено судову владу із компетенції Генеральної військової канцелярії та зосереджено її у Генеральному військовому суді, порядок комплектування якого, починаючи з 1760 р., передбачав республіканську процедуру щорічних виборів 10 тимчасових членів Генерального суду старшиною-шляхетством усіх 10 лівобережних полків.

Укорінюючись у свідомості еліти як цінність, республіканізм чимраз більше потребував своєї реалізації у політичній практиці. Безпосередньою причиною, що спонукала старшин взятися за розробку конкретної програми утвердження в Україні-Гетьманщині республіканських засад, була судова реформа 1763 р. Запровадження підкоморських, земських і гродських судів, які шляхом виборів комплектували старшини, підводило останніх до сприйняття республіканської системи цінностей як чинної.

Безпосереднім поштовхом до сформулювання конкретних пунктів республіканської програми стала спроба частини учасників грудневого з'їзду 1763 р., що завершив розгляд питань судової реформи, загітувати зібрання звернутися до Катерини II з проханням запровадити в Україні-Гетьманщині спадкове гетьманство. Проте прихильники республіканізму виявили рішучий протест. На з'їзді розгорілися «палкі суперечки», «вчинено було різні пропозиції», а серед них – і наповнені республіканським змістом. І хоча до остаточного варіанта документа, відомого під назвою «Прохання малоросійського шляхетства...», далеко не всі вони увійшли, однак маємо можливість побачити, якою уявляла нова шляхта республіку.

Очолити її мав гетьман, «вільно обраний малоросійським наро-

дом» [172]. Для «узаконення нових 172 запроваджень», для «спільних наших постанов і справ», для «порад з приводу потреб малоросійського народу» пропонувалось один раз на рік, «а у надзвичайних випадках, коли потреба змусить», скликати сейми або Генеральні ради, де всі «нові запровадження і справи повинні визначуватися і вирішуватися більшістю голосів». Виходячи з того, що нова шляхта визнавала російського монарха своїм сувереном та брала собі за зразок шляхетсько-республіканські засади польської Речі Посполитої, де «нові справи вирішуватися і запровадження узаконовані були під час польського володіння спочатку на сеймиках наших, а потім підтверджуватися були на головних сеймах спільними короля і всієї республіки згодою», українська еліта визнавала за російським монархом право «конфірмації», після якої рішення Генеральної ради набували б законної сили [173]. 173

Республіканські засади організації судової влади нові шляхтичі конструювали, орієнтуючись на правові норми Литовського статуту та виходячи з уявлення про порядки доби польського володіння. Заново засновані підкоморські, земські, гродські суди, вважали вони, мали перебувати під апеляцією трибуналу. Цей орган верховної судової влади в Україні пропонувався формувати шляхом виборів «вільними голосами від шляхетства». Відповідно до уявлень української еліти про російського монарха як про суверена, порядок апеляцій на рішення трибуналу визначався таким чином: «...оскільки від названого трибуналу відповідно до прав наших нікуди апеляція не повинна бути, крім до вашої імператорської величності, і тільки у таких кримінальних справах, де про втрату честі і життя справа ведеться, того заради передаємо на найвищу В. І. В-ті ласку, куди від названого

трибуналу не лише у вказаних у правах наших справах, але і з приводу усіх інших мати апеляцію визначити зов-
174 лите» [174].

Дещо доповнюють картину республіканських орієнтацій, якою вона склалася на середину XVIII ст., «Права, за якими судиться малоросійський народ». Республіканізм насамперед проявляє себе у спосіб заміщення посадових осіб, шляхом формування органів влади. Глава 4 «Про вольності і свободи малоросійські» у арт. 1 пункту 1 фіксує: «На будь-який військовий чин у малоросійські старшини, за давнім високомонаршими грамотами затвердженим порядком, вільними го-
175 лосами обирати» [175].

Відсутність деталізації суб'єктів активного виборчого права, а також

твердження того ж пункту 1, що чин отримують «за розсудом та визначенням вищого правління», уже вказує на те, що це не демократично, а аристократично-республіканська норма. Про еволюцію у цьому напрямі свідчить також наступний, 2-й пункт, арт. 1, який фіксує, що «посполитого звання люди» не можуть бути обраними «ні в які військові чини» [176]. Ця
176 тенденція дістала відображення і в «Проханні малоросійського шляхетства...» 1763 р. Право обирати гетьмана і старшин, окрім них самих, документ пропонував надавати ще лише «малоросійським і низовим запорозьким козакам» [177], але зовсім ігно-
177 рував питання про надання козацтву будь-якої можливості набути право бути обраним на старшинський уряд.

3.3.

Самовизначення старшини щодо національних політичних інституцій

Найпомітнішою фігурою політичної системи Української козацької держави був гетьман.

Як засвідчують документи, посада гетьмана в українському суспільстві найчастіше сприймалась у межах загального поняття «старший». Саме через це поняття загальну сутність гетьманування П. Дорошенко пояснював московським послам наприкінці 1667 – на початку 1668 р.: «І я тепер, будучи над військом і полковниками старший, вони мого розказання повинні слухати, так же і я на той час (час Б. Хмельницького. – *Авт.*) малим буду-
178 чим (прилуцьким полковником. – *Авт.*) старшого слухав» [178]. Дуже часто
179 поняття «гетьманство» [179].

Відповідно до панівного тоді моністичного бачення природи влади, гетьмани розглядали її зосередження у своїх руках як гарантію суспільно-політичної стабільності: «...Коли буде начальників багато, тоді порядку ніякого не буде», – пояснював Я. Сомко думному дякові А. Іванову [180].
180

Уряд гетьманства розглядався і як гарантія єдності держави – Війська Запорозького. Так значення уряду розумів П. Дорошенко, стверджуючи, що держава «без голови» піде «врозтіч» [181]. «Без старшого»,
181 на думку Д. Многогрішного, «мила вітчизна наша Україна» могла б прийти «до останнього розорення й пагуби» [182].
182 Значення цієї інституції проєктувалося й на зовнішньополітичне оточення. На його тлі гетьманство розглядалось як складова безпеки Гетьманщини. Старшини висловлювали переконаність, що відсутність гетьмана є ознакою слабкості їх суспільства. А це, своєю чергою, при-

ховувало небезпеку перетворення українського суспільства на спокусливий об'єкт нападу з боку зовнішніх ворогів [183].

В українському суспільстві, з огляду на виконувани щодо нього суспільно-політичні функції, гетьманів сприймали як рівних володарям сусідніх держав [184], у семантичному ряді «царів, князів та інших земських володарів» [185].

Відповідно до тогочасних уявлень про значущість, рівень могутності володарів гетьмани вважали себе рівними «ілюстрісімумам» – залежним володарям [186]. Здійснивши дві відомих нам спроби утвердити себе як гетьмана Божою милістю, тобто незалежного володаря – серенісімуса, Богдан Хмельницький зрештою змушений був погодитися зі статусом ясновельможного (так перекладається з латинської «*illustrisimus*») [187].

Аналогічно себе сприймали всі наступні гетьмани, наполягаючи на своїй непідвладності королівським гетьманам чи царським воеводам [188], таким чином вказуючи на головну рису влади залежного володаря – підвладність лише серенісімуму – незалежному володареві. Таке самосприйняття відбивало і прирівнювання себе до «князя Семигородського» [189], молдавського і волоського господарів [190].

На користь того, що гетьмани сприймали себе рівними ілюстрісімумам, тобто залежним володарям, вказує й листування деяких із них з волоським та муляньським господарями, де форма і зміст звертань господарів та гетьманів майже тотожні [191].

Проте рівність з володарем у сприйнятті тогочасної еліти та самосприйнятті самих гетьманів ще не означала повної ідентифікації гетьмана з володарем. Якщо стосовно ре-

лізації своєї влади гетьмани говорили як про «старшинствування» чи «регіментування», то щодо польського короля – як про «государювання» [192], а стосовно волоського і муляньського господарів – як «володіння» [193]. Безперечно, релевантними ознаками, які й відрізняли гетьманів від, так би мовити, «досконалих» володарів були походження з немонарших родин та нездійснення над ними спеціального релігійного обряду помазання на володарювання.

Що ж до конкретних владних повноважень, то вони визначались і гетьманом, і старшинами як вирішення справ «військових» та «розправних», «управління» [194], «урядство» [195], «в порядках виконання» [196], «влаштування» [197] «виправлення і утвердження всіляких належних порядків» [198].

Найдокладніше зміст гетьманських повноважень у сфері здійснення влади відображає Конституція П. Орлика. Вона чітко вказує, що гетьманську владу старшини уявляли як владу з виконавчими повноваженнями: «...Потрапляти в те буде Ясновельможний Гетьман своїм зваженим старанням і владою, якого і всі у вітчизні невлаштованості, премудрому виправленню, права і вольності військові непорушному захованню і обороні, договори ці і постанови skutечному виконанню, доручаються» [199].

Соціальна функція влади гетьмана у найзагальнішому вигляді сприймалась у соціоцентричних (як служіння суспільству) та інструментальних (як засіб для принесення користі підпорядкованим) орієнтаціях [200]. Завданнями гетьмана були турбота про стабільність, правопорядок, забезпечення сприятливих умов для життєдіяльності суспільства, відтворення його духовності, у формулюваннях того часу – «печалування» задля «цілості» вітчизни, «святої справедливості»

вості», «добра посполитого», «примноження вольностей», «прибутку» для 201 народу тощо [201].

Опосередковано той факт, що владу і самі гетьмани, і їхнє оточення сприймали не як мандат на свавілля, а інструментально й соціоцентрично, засвідчує й особливе іменування Всевишнього – «найвищий неба і землі Справця». Найвищу взірцеву владу І. Самойлович бачить функціонально, як інструмент вирішення справ 202 [202]. Безперечно, що в такому самому сприйнятті вона екстраполювалася на земних володарів та рівних їм, у визначеному нами розумінні, гетьманів.

За умови підпорядкованого становища України-Гетьманщини, а, отже, постійного зловживання представниками протектора своєю, опертою на військову силу, владою, у старшинському середовищі на одну з домінантних орієнтацій щодо посади гетьмана перетворилася вимога до нього надавати захист, оборону. Як пояснював 18 серпня 1675 р. І. Самойлович московському послу, катування, вчинені над українцями київським та остерським воеводами, призвели до того, що «на нього гетьмана всім військом злість мають велику і в очі йому, гетьману в його гетьманських хоромах багато хто казав: дай нам строку до війська, що ти гетьман нас почав видавати і за нас не стоїш» 203 [203]. Той-таки І. Самойлович, прохаючи царя відпустити посла І. Мазепу чи пояснюючи причини неможливості відправки до Москви П. Дорошенка, посилався на один і той самий аргумент: у війську його дії або бездіяльність сприймуть як його «нестарання» захищати 204 товариство від «безправ'я» [204].

Оскільки реалізація українських прав та вольностей мала не лише внутрішньо-, а й зовнішньополітичний аспект, остільки вважалося, що

гетьман зобов'язаний стежити за виконанням договорів, а отже, сприймався як репрезентант, уособлення Української держави перед іноземними володарями [205].

205

Таке сприйняття гетьмана викликало до життя споріднені орієнтації на нього як на гаранта незмінності суспільно-політичного устрою. Зважаючи на них, І. Мазепа, наприклад, 6 травня 1688 р., припускаючи, що московські урядовці можуть на тривалий час затримати, а то й заслати до Сибіру його посла Р. Дмитрашка-Райчу, просив відпустити того додому одразу ж, пояснивши це прохання так: «А заношу цю мою просьбу для того, щоб не було на мене від війська і народу про те нарікання, оскільки поперед мого уряду того не бувало» 206 [206]. Так само І. Мазепа зреагував 11 липня 1693 р. з приводу відмежування воеводами до Росії частини земель с. Хоружівки: «...З якої тих людей скорботи і на мене гетьмана падає нарікання, що за колишніх гетьманів така мені в тих землях завада не була, яка тепер сталася за мого уряду» [207]. 207

Хоча історичні процеси, що розвивались у наступні часи, теж мало або й зовсім не сприяли зміцненню інституції гетьманства як складової політичної системи Гетьманщини, сама ідея гетьманства продовжувала жити у політико-культурному комплексі старшинства. Це можна пояснити психологічними механізмами ідеалізації даної інституції як прояву «старовини» на негативно емоційному психологічному тлі дедалі активніших спроб втручання у політичне життя Гетьманщини з боку російського уряду як проявів «новини». Тому, коли внаслідок законмірного чи випадкового збігу обставин виникали сприятливі умови,

політико-культурні орієнтації щодо інституції гетьманства одразу ж шукали втілення у реальному бутті. Так сталося, коли старшини почали домагатися відновлення гетьманства з огляду на фаворитизм та морганатичний шлюб О. Розумовського з російською імператрицею Єлизаветою Петрівною. Повторилася ситуація і з братом Кирилом – активним учасником двірського перевороту в червні 1762 р. Зміцнення позицій К. Розумовського при дворі Катерини II одразу ж актуалізувало орієнтації старшинського загалу щодо гетьмана як гаранта суспільно-політичного устрою України-Гетьманщини перед російським монархом. Невідомий оратор, учасник старшинського з'їзду 1763 р., висловлював власне сподівання і закликав старшин: «Отже, нам благородні збори, нічого більше не залишається, як, зібравши усі потреби і прохання наші, просити ясновельможного нашого графа гетьмана, щоб він приєднав свою старанність до нашої і сильним своїм у І. І. В-ті авторитетом виклопотав нам милість і допомогу» [208].

З огляду на те, що політичний суверенітет у Східній Європі XVII ст. ототожнювався не з народом, а з особою законного монарха, Б. Хмельницький, як стверджують історики, «змушений був знайти для України зверхника... монарха, що міг би забезпечити новосформованому й автономному суспільству законність і захист» [209].

Факт визнання монарха-протектора монархом політично окремішньої України беззаперечно вказує на те, що він розглядався як складова політичної системи Гетьманщини, а отже й системи випрацювання, прийняття та реалізації політичного рішення. Орієнтації на харизму

царя, на богонатхненну природу його влади сприяли тому, що будь-яке рішення могло набути чинності лише після монаршого указу. Акт монаршого указу означав для підданих узаконення планованої справи помазаником Божим.

Аналогічним був алгоритм прийняття і узаконення старшиною суспільно-значущого рішення стосовно питань внутрішньополітичного життя Гетьманщини. Його можна простежити на прикладі як встановлення за І. Самойловича [210], так і скасування за І. Мазепи оренди на продаж горілки. 20 жовтня 1692 р. гетьман І. Мазепа підготував відповідне міркування («мнение») для поінформування царя. Яким же він бачив механізм прийняття та втілення рішення? Старшини зберуть усю необхідну інформацію з цього питання, запропонують разом з гетьманом на з'їзді рішення і передадуть його на затвердження монархові: «і досконалого у той час про ту справу його Монаршого Указу просити будемо». Старшини і гетьман були впевнені, що обґрунтований проект указу цар неодмінно затвердить, бо керуватиметься «превисоким своїм розумом і премудрим розглядом», тобто природними засадами розумної необхідності, якими керувалися й вони. За такої умови І. Мазепа готовий був формулювати: «у всіх справах, і в найменших випадках Указу Їх Монаршого дотримуємо, так найбільше про дотримання Їх пречесних Монарших Грамот повинність Нашу... знаємо» [211].

Описаний нами порядок прийняття рішення мав ще один вагомий аспект, що стосувався визначення ролі царя у механізмі прийняття рішень. Цар не міг прийняти щодо України-Гетьманщини, її устрою, її

суб'єктів указу без згоди української сторони, а точніше, без попереднього прохання з українського боку як основи майбутнього указу. Якщо указ визрівав десь у надрах московської/російської адміністративної машини, він не сприймався старшиною як легітимний.

Таку орієнтацію було дуже чітко визначено. Старшини відводили цареві роль суто «легітимізатора» своїх рішень. Відомий вислів І. Виговського на адресу московського політикуму: «...Вам потрібен такий гетьман, щоб взявши за хохол та й водити», стосувався саме спроб проведення стосовно України рішень, прийнятих у Москві, без будь-якої участі української еліти. Стольник П. Скуратов, перебуваючи в Чигирині у травні – червні 1658 р., передавав цареві слова гетьмана: «А що, государю, в Білій Церкві воеводі бути, про те до тебе великого государя він не писав; як воевода приїхав, так і поїде: нічого йому він, гетьман, давати не велітиме». Про те, що монархові відводилася лише роль легітимізатора, цей статейний список засвідчує й переказом таких слів гетьмана: «У короля Польського нібито їм було добре: приїшовши до нього, та кажуть про що 212 потребують, і указ зразу» [212].

Факт неможливості прийняття московською стороною політичного рішення щодо призначення гетьмана у XVII ст. визнавав і царський уряд. Коли у Д. Многогрішного виникли підозри, що цар «призначив гетьманом полковника Солонину», відрадженого тоді з посольською місією до Москви, Дем'яну Ігнатовичу було надіслано царську грамоту із запевненням, що «того ми великий государ н. ц. в-ть ніколи не вчинимо, щоб без чолобиття і без прохання всього війська запорозького і без ради військової учинили кого гетьманом і після

смерті твоєї не тільки за живоття твого» [213]. 213

Підтвердженням наших припущень може послужити й один з проявів, так званої «війни маніфестів» 1708–1709 рр. Опираючись на зазначену політико-культурну позицію і намагаючись її використати, І. Мазепа нагадував старшинському загалу, що хоч московський цар і суверен, але він не може стосовно України щось чинити без її згоди. Саме порушенням такої норми гетьман пояснював одну з причин свого виступу на захист прав і вольностей: «...Потенція Московська... без жодної про те з нами згоди, зачала міста Малоросійські в свою область відбирати». На ґрунті цієї позиції І. Мазепа побудував ще низку пропагандистських маніфестів, де припускалося, що цар має цілий комплекс згубних для українців планів [214]. 214

Орієнтації на царя як на протектора та як на включеного до політичної системи Гетьманщини «легітимізатора» політичних рішень, необхідних для безпечного і стабільного існування краю, породжували налаштованість на підданство та похідні від неї – на службу й вірність. Названі орієнтації у політико-культурному комплексі українського старшинства хоча й сформувалися щодо східного царя, своєю складовою мали не зорієнтованість на безумовне підпорядкування його владі, а підданство, зумовлене багатьма вимогами щодо протектора.

Визначений аспект стосовно російського монарха тривалий час не було акцентовано, що, безперечно, пов'язано з політико-культурними орієнтаціями росіян на царя та його владу. Помилково ці орієнтації називають візантійськими. З таким твердженням важко погодитися, зокрема, з огляду

на те, що поняття «цар» у Візантії та Московії базувалося на різних семантичних основах. У Константинополі у понятті «цар» провідною була сема: «верховний правитель», у Москві в його основу було закладено традицію релігійних текстів, «де царем назва-
 215 ний Бог» [215]. Сакралізація монарха на рівні не тільки державного культу, а й релігійного побуту росіян – факт, засвідчений не лише історичними свідками-європейцями, а й, як бачимо, сучасними дослідниками. Причому сакралізація царя сформувала у росіян орієнтацію на його владу у такому вигляді, який російський історик Б. Успенський характеризував як готовність визнавати «харизматичне
 216 свавілля» [216].

Політико-культурні уявлення українських старшин щодо царя були, в аналізованому аспекті, ближчими до візантійських, ніж московських, і влада монарха бачилася врученою Богом на непорушних умовах визначеного ним же морального закону, обмеженою підписаними договорами і даними обіцянками. Тому, незважаючи на сприйняття царської влади як богонатхненної, у середовищі старшин на рішення та вчинки царя поширювалося поняття гріха. Проявом такого сприйняття монарха є заява Богдана Хмельницького у полеміці з Г. Унковським щодо видачі самозванця Т. Акундінова. Запропонувавши царському послові уявити, що, замість втечі на Запорозжя, він, Хмельницький, задумав би шукати притулку в Московії (що неминуче спонукало б польських урядовців звернутися до царя з проханням про його видачу як бунтаря), гетьман заявив: «...А лише б він государ, мене віддав і мене б стяли, то б йому госу-
 217 дарю гріх був» [217]. Це могло означати лише одне: богопомазаність у

свідомості старшинства не означала абсолютної влади над ними.

Розглядав царя підпорядкованим Божому суду за порушення норм людських взаємин й І. Виговський. Перед Конотопською битвою гетьман казав послам О. Трубецького: «...Буде він (гетьман.– *Авт.*) перед великим государем винний і того Господь Бог і поб'є; а буде винний інший хто, і над тим воля ж Божа» [218]. Цілком
 218 допустимим для себе вказати на «вину» царя московського [219] вважав і
 219 автор «Перестороги Україні», попри те, що був «полум'яним поборником об'єднання України з Росією» [220].
 220

Оцінювально-вимогливе ставлення до царя у морально-релігійному аспекті дістало своє продовження й у вимогах до монархів у політико-владній сфері. Наприклад, І. Виговський у зверненні до європейських монархів у жовтні 1658 р. розглядав царя обмеженим у власних діях ним же укладеними договорами та даними обіцянками: «Ми сподівалися, що він поставиться до нас справедливо, доброзичливо, милостиво, що поводитиметься з нами чесно та не замислить нічого проти нашої свободи, але що навпаки, надалі діятиме згідно зі своїми обіцянками» [221].
 221

Загалом, сутність вимог до монархів-протекторів можна передати за допомогою формули: політика монарха має відповідати потребам України. Зокрема, 18 квітня 1669 р. генеральний писар П. Дорошенка Л. Бускевич, повідомляючи Д. Многогрішного про мету свого посольства до турецького султана, передусім наголошував, що в політиці, зорієнтованій на Туреччину, немає навіть йоти рабської підлеглості: «...Лише того не дай Боже, щоб ми так нерозсудливо сліпим поспіхом в турецьке іго шії свої віддали...». Далі писар висловив

центрально думку листа, вказуючи саме на головну запоруку підданства – адекватність політики протектора потребам протегованого суспільства: «...Підавалося військо турецькому цареві, коли і християнські монархи не ласкаві, що своїми фортецями нас утверджуючи і на полі, і на морі нам, людям до війни здатним, займатися не дають, а нібито тим собі сприяють, насамперед шкодять: не тримає цар турецький фортецями країни, а

222 мало не всім світом володіє...» [222].

22 лютого 1671 р. чигиринські генеральні судді П. Бережицький та С. Половець у листі до короля, засуджуючи спроби підканцлера Речі Посполитої А.Ольшевського підбурити проти П. Дорошенка козацькі маси, писали: «Звольте, В. К. М-те, виявити нам свою панську ласку і не стримуйтеся, благаємо, в задоволенні всіх наших потреб. Тоді й ми, дізнавши ласки, не будемо вагаться класти

223 свої голови за В. К. М-ть» [223].

Ця ж спрямованість простежується у баченні полтавським полковником Ф. Гаркушенком царського рішення суто як такого, що забезпечує політичну стабільність у краї. Оскільки проголошення гетьманом Д. Многогрішного вело до розриву єдності, до протистояння, то орієнтований на П. Дорошенка полковник у листі до Д. Многогрішного відмовлявся визнати його володарем найпочесніших клейнодів, піддаючи сумнівам самий факт його утвердження на гетьманстві московським монархом: «...А ти невідомо чи від царя православного чи від неприятеля душевного прийняв на себе такий високий уряд». Таку заяву він ґрунтував на тому, що цар «не бажає і не велить нікому чинити православному народові християнському крово-

224 пролиття і непокою» [224], тобто як

український монарх чи протектор не може прийняти рішення, що шкодило б українським інтересам.

В орієнтаціях стосовно монарха ми знаходимо й обґрунтування права на опір. Це робив уже І. Виговський, проілюструвавши європейським монархам на багатьох прикладах своє бачення сутності московської політики щодо України та дійшовши висновку: «Отак виявляється хитрість і підступність, хто спочатку через нашу внутрішню і громадянську війну, а потім відкрито власною зброєю готує нам ярмо рабства, хоч ми його не заслужили. Для уникнення цього, виходячи з нашої невинності і закликаючи на допомогу Бога, ми змушені були і мусимо тепер чинити законний захист і просити допомоги в сусідів заради свободи» [225].

225

Також про право опору насильству, прагненню підкорити й пригнобити підданого йдеться і в уже аналізованому «Виводі прав України» П. Орлика та його зверненні до європейських монархів з приводу укладення договору з турецьким султаном.

Поряд із гетьманом та монархом до політичної системи Гетьманщини належали Генеральна та Старшинська ради. Стосовно Генеральної ради у старшин дуже швидко виробилася чітка орієнтація щодо її невизнання як інструмента прийняття політичних рішень. Цей факт уже давно помітили українські історики. Зокрема, О. Левицький стверджував, що в освічених колах українського суспільства набула поширення думка, що така рада є зло й безлад і не може здійснити обрання гетьмана в інтересах держави [226].

226

Така орієнтація набула сили вже за гетьманування Б. Хмельницького. Її демонстрував й П. Тетеря, посол Війська Запорозького у серпні 1657 р.

до Москви, коли висловлював упевненість, що прихильники обрання гетьманом Ю. Хмельницького «почнуть йому казати, щоб він гетьманів син ради не збирав, для того, щоб йому свого володіння не применшити, так же, як і батько його ради не збирав, а володів усім один, що розкаже, те всім військом і виконують» 227 [227].

Як відомо, Генеральної ради намагався уникнути й І. Виговський, незважаючи на те, що претендував на гетьманські клейноди. Негативне чи, принаймні, двояке ставлення до інституту Генеральної ради ми спостерігаємо й у інших володарів гетьманської булави та їхньої креатури. Орієнтація на неприйняття Генеральної ради, очевидно, формувалася на ґрунті пов'язування її з соціальними заворушеннями. На цей аспект функціонування інституції вказував, зокрема, той-таки посол П. Тетеря, висловлюючи свої міркування з приводу обрання на гетьманство Ю. Хмельницького: «А тільки раду йому зібрати, і на раді без бунту не пробудуть: у всякого буде своя думка, один захоче в гетьмани його гетьманового сина, а інший іншого, а дехто захоче того, щоб володів всім 228 царська величність» [228]. І якщо в наведеній цитаті під бунтом можна розуміти лише боротьбу старшинських угруповань, то попередження полковника О. Силича напередодні сумнозвісної Ніжинської ради про те, що вона може стати другою «пушкарівщиною» 229 [229], безпосередньо вказує на наявність у старшин міцних асоціацій між Генеральною радою та соціальним бунтом.

Історичний досвід політичного життя України-Гетьманщини показує, що найохочіше до Генеральних рад вдавалися політичні діячі, котрі

сподівалися на підтримку найширших верств суспільства. Проте й такі лідери прагнули всіляко обмежувати соціально деструктивні прояви поведінки з боку «меншого товариства». Зокрема, П. Дорошенко 5 липня 1669 р. у листі до переяславського полковника Р. Дмитрашка-Райчі з приводу підготовки ради на р. Росава просив приїздити самому або, принаймні, «товариство, що діло добре знають і до ради придатних до нас пришли». Як бачимо, гетьман не бажав, щоб полковник прибув на раду з усім полковим товариством, навпаки, він мав подбати лише про надійних та поміркованих представників товариства [230].

230

Представники еліти аристократичного й олігархічного спрямування погоджувалися скликати Генеральні ради лише у періоди політичної нестабільності, криз, загострення суперечностей між елітними угрупованнями. Коли ж виникали умови для консолідації еліти, одразу ж посилювалися думки про недоцільність функціонування такої інституції.

Старшини практично з самого початку її функціонування ігнорували Генеральну раду уже тим, що їй, як простежив Л. Окиншевич, раз у раз передували Ради старшини [231]. Схоже 231 сталося й під час роботи уже скликаної Глухівської ради. 3 березня 1669 р., коли статті було прочитано для всієї ради, гетьман і вся старшина почали наполягати на обговоренні статей та винесенні рішення з приводу їх змісту у колі старшин: «...Вони ті статті у себе вичитають, і поговоривши між собою у нього, гетьмана на дворі, котрі статті їм видадуться неприйнятними, і вони про ті статті виписавши, учнуть великому государю... бити чолом і подадуть чолобиття своє, написавши на письмі» [232].

232

Цей уривок також засвідчує, що поряд із запереченням провідної ролі Генеральної ради стосовно прийняття політичних рішень, у середовищі старшин культивувалася орієнтація на її використання для схвалення рішень, заздалегідь випрацюваних «радами старшинськими».

Незаперечною залишалася роль Генеральної ради під час гетьманських виборів. Проте і тут їй відводилася роль схвалення уже прийнятого Радою старшин і узаконеного монархом рішення щодо особи нового гетьмана, але аж ніяк не його виборів усім військовим товариством.

Збереження такої традиції на рівні «атрибутивному» – рівні зовнішніх ознак, на наш погляд, було пов'язане з конкуруванням елітних угруповань. Спираючись на традицію часів, коли козацтво було впливовою політичною силою і сприймало політичне рішення як результат колективної волі [233], старшини у схваленні Генеральної ради шукали легітимації своїх політичних рішень, оскільки ігнорування цього органу узаконювало протистояння опонентів, сприяло залученню під їхні знамена меншого товариства.

Після практично повної втрати козацтвом свого політичного впливу та ослаблення Радою старшини Генеральна рада, власне, перетворилася на урочисту церемонію, видовище, що супроводжувало оголошення загальносуспільного рішення і створювало у підвладних ілюзію врахування колективної волі, збереження старих прав і вольностей.

Врешті, під кінець існування України-Гетьманщини ідея Генеральної ради як органу загальносуспільного перевтілилася в ідею представницького органу від старшини, що діяв би за парламентарними принципами. Назву старшини готові були запози-

чити, очевидно, з огляду на традицію та свою готовність представляти інтереси суспільства в цілому, тобто генерально, загалом.

Протилежного змісту набували орієнтації еліти на Раду старшини. У політичній системі Гетьманщини представники політично провідної верстви розглядали її як орган випрацювання компетентного політичного рішення. Навіть більше того, самий процес управління державою іноді позначався поняттям «радження» (від «радити»). У такий спосіб, зокрема, формулював військовий канцелярист П. Ладинський статус генеральних старшин, очолених П. Полуботком: «...Трудолюбно радящих малоросійским панством» [234].

234

Очевидно, через те, що представники російського суспільства найчастіше дивилися на гетьмана як на одноосібного вершителя доль та справ, у спілкуванні української та російської сторін ми маємо багато пояснень щодо співвідношення влади гетьмана та ради і насамперед – Ради старшинської. Наприклад, П. Дорошенко 10 січня 1669 р. нагадував Г. Ромодановському: «...Відомий благородію твоєму нашлад в нашій землі, що не так як у великого государя... милостивим повелінням у Великій Росії все чиниться, а у нас без поради полковників та іншого товариства нічого вчинити не можна» [235]. Подібного змісту висловлювання, що відображало ту саму орієнтацію, міститься й у листі правобережного гетьмана до царя від 18 квітня 1669 р. У своїй кореспонденції П. Дорошенко пояснював, що питання з російськими полоненими він самостійно, «без поволень старшини і без ради військової», вирішувати не може, «хоча при мені є влада гетьманська» [236].

236

Рада старшини розглядалась і як інституція, що здатна контролювати й утримувати гетьмана від зловживань. Зважаючи на спроможність Старшинської ради виконувати таку функцію, І. Самойлович на початку 1678 р. пропонував їй взяти під свій контроль видачу грошей, що мали бути виготовлені для платні найма-
237 ному війську [237].

Орієнтації на таку функцію Ради старшини зафіксовано в думках С. Величка про доцільність контролюваної нею посади скарбника. Він, зокрема, докоряв генеральній старшині й полковникам, що під час виборів І. Мазепи гетьманом, всупереч запровадженню І. Самойловича, «не поставили вони з-поміж себе генерального військового скарбника, аби той досконало знав про прихід і витрати військового скарбу і в належний час здавав від себе генеральній старшині та полковникам рахунок» [238].

Ідею про звітність генерального підскарбія Генеральній раді (як представницькому органу насамперед від старшинства) узаконювала й Бендерська конституція [239]. Видавати гроші лише за «письмовими пропозиціями Гетьмана і Старшини Генеральної», тобто вузького пленуму Ради старшини, напередодні виборів Д. Апостола пропонувала анонімна записка про
240 обмеження влади гетьмана [240].

Усі наведені прояви орієнтацій на Раду старшини засвідчують, що в політико-культурному комплексі політичної еліти України-Гетьманщини вони посідали центральне місце серед уявлень про суб'єкта регулювання суспільно-політичного життя.

Це, звісно, не означає, що з плином часу у старшинському середовищі уявлення про роль і форму цієї інституції не змінювалися. З ослаблен-

ням політичної ваги козацтва своє значення втратила не лише Генеральна рада. Старшинська рада також ставала непотрібною як засіб контролю за гетьманом у його намаганнях опертися на рядове козацтво. І насамперед у цьому контексті втрачав вплив розширений склад Ради старшини – З'їзд старшини. Орієнтації щодо нього еволюціонували у бік обмеження функцій із прийняття рішень. З'їзд старшини дедалі більше розглядався як інституція, головним призначенням якої було схвалення політичних рішень, уже випрацюваних вужчим складом Ради – колегією генеральної старшини. Під впливом цих чинників монополія старшини на здійснення влади на центральному рівні протягом постмазепинського часу втілювалась у функціонуванні колегії генеральної старшини.

Разом з тим орієнтації на розширену раду зберігалися, щоправда, у трансформованому вигляді перетнувшись з орієнтаціями на консолідацію старшини та соборність. Один із документів свідчить, що З'їзд «для відвідин» гетьмана сприймали як інструмент відтворення цілісності політичного організму Гетьманщини «для поновлення і утвердження належного збереження цілісності Малої Росії України будови» [241].

Щодо такої складової політико-адміністративної системи Гетьманщини, як генеральні старшини, то загалом політико-культурні орієнтації на їхні функції полягали у вимогах «вирішення військових і загальносуспільних справ». Так, зокрема, їх визначав Д. Апостол в універсалі від 29 червня 1730 р., виданому генеральному обозному Я. Лизогубу [242].

В ієрархічній системі владних інституцій України-Гетьманщини місце генеральних старшин визначалося чітко над полковниками. Це, зокрема, пояснював Д. Апостол полковникові з росіян Хрущову, коли той відмовився визнати над собою владу генерального обозного як наказного гетьмана: «...За силою попередніх прикладів і давніх порядків війська малоросійського старшина Генеральна перед полковниками завжди ранг свій мали і між гетьманством за указом гідних блаженства предків в. і. в-ті головне правління в Малій Росії здійснювали, а в воєнних походах за моєї пам'яті Генеральні обозні як всіма полковниками, так й іншою старшиною коман-
243 дували» [243].

Цей документ засвідчує, що уявлення про місце генеральних старшин у суспільно-політичній ієрархії ґрунтувалися на рефлексії фактів їх причетності до безпосереднього прийняття рішень в управлінні суспільством. Наслідком таких уявлень були орієнтації на сприйняття генеральних старшин суб'єктами політичного життя найвищого ешелону. Вперше в цілком оформленому вигляді таке уявлення відбилося у подіях, пов'язаних із приходом до влади І. Виговського. Новий гетьман, взявши до рук клейноди, одразу ж зазначив, що він не управлятиме без Ради козацької старшини. «Таким чином, – вважав О. Терлецький, – козацька старшина, передовсім генеральна, стала майже рівнорядним з гетьманською владою політичним чинником у державі» [244]. З плином політичного життя ця орієнтація поступово і незмінно утверджувалася, що можемо простежити на прикладі інструкції від 9 грудня 1677 р. гетьманському послу до царя з питань підготовки до війни з турками. Документ мав назву «Інструкція від нас Івана Самойловича,

гетьмана, і від старшини генеральної, іменем полковників, сотників, отаманів і всього старшого і меншого товариства й. ц. пр. в-ті запорозького» [245]: Як бачимо, нарівні з гетьманом авторами інструкції є генеральні старшини, які, поряд із Самойловичем, розглядалися первинними репрезентантами як середнього та нижчого ешелонів політичної еліти, так і всього суспільства загалом.

Джерела та історичні факти фіксують також орієнтації на рівність генеральних старшин – але обов'язково взятих разом – інституції гетьманства. Така спрямованість проявлялась у фактах (і закріплювалася ними ж) колективного виконання функції правління у періоди міжгетьманства. Як зазначав 10 серпня 1722 р. військовий канцелярист П. Ладинський у щоденнику Генеральної військової канцелярії, «старшина, правительствуючи на місці гетьманському» [246].

У відомому випадку протистояння у травні–червні 1733 р. спробам О. Шаховського та С. Наришкіна підпорядкувати на час хвороби Д. Апостола політичну систему Гетьманщини, генеральні старшини вдалися до опору, ґрунтуючись саме на цій орієнтації. Вони пояснювали, що на час хвороби чи після смерті гетьмана «правління всіляких військових і громадянських у малій Росії порядків», яке здійснював Д. Апостол «за порадою спільно» з С. Наришкіним, тепер мають учинити вони «за порадою спільно» з С. Наришкіним, але ні в якому разі не сам царський емісар [247].

Орієнтації на колегію генеральної старшини як орган, здатний колективно замінити гетьмана й виконувати адміністративно-розпорядчі владні функції протягом останнього періоду існування політичної сис-

245

246

247

теми Гетьманату, фіксувалися й відтворювалися у свідомості старшинства й завдяки універсалам К. Розумовського, якими він призначав генеральних старшин управляти Україною-Гетьманщиною протягом часу його перебування у Петербурзі.

Політичні рішення, що стосувалися всього суспільства, реалізувалися на рівні полків та сотень. Тому полковництво стало центральною колективною фігурою у системі балансування між центральною та місцевою ланками влади. Яскравим проявом зорієнтованості старшин на випрацювання системи рівноваги між гетьманом та полковництвом є ситуація, що виникла у ході виборів Я. Сомка. Як тільки обраний гетьман запропонував тих, хто не послухався гетьманських розпоряджень, «карати горлом», з'їхавшись усім полковникам разом, і «не відписуючись» до царя, чернігівський полковник О. Силич одразу ж висунув контрпропозицію, що давала змогу зберегти паритетність у стосунках полковництва з гетьманом. Її зміст полягав у тому, щоб «полковники і сотники і все Запорозьке військо, побачивши у тебе гетьмана яку нестійкість чи неправду», могли б «з'їхавшись так же і тебе гетьмана Якіма Сомка карати горлом, не відписуючись до царя». Гетьману нічого не лишалося, як по-
248 годитися з пропозицією [248].

Схильність до встановлення рівноваги між гетьманом та полковництвом відбилася і в механізмах підготовки та проведення Ради старшини. Зокрема, у травні 1671 р., заздалегідь до скликання її розширеного пленуму, полковники отримали «Список зі статей, які дав цієї сторони Дніпра Гетьман Дем'ян Ігнатович військ й. ц. пр. в-ті панам полковникам і осавулам, сотникам, отаманам і всього війська Запорозького лицарству на

нинішній з'їзд для ради цілості добра загального в Батурині 1671 року місяця травня 5 дня» [249]. 249

Документ містив 7 пунктів, що стосувалися різних питань внутрішньої та зовнішньополітичного життя. Під час роботи з'їзду було підготовлено й інший документ під назвою «Від нас полковників цим нижче писаним і всього Війська Запорозького Й. Ц. Пр. В-ті старшого й меншого цієї сторони Дніпра товариства приїзду для поради загального добра в Батурині будучого, на статті нам від ясновельможного його милості Гетьмана пана Дем'яна Ігнатовича подані, в літо 1671, місяця травня в 5 день постанова» [250], який містить свідчення найвпливовішої ролі полковників у прийнятті рішень. Серед відповідей за пунктами з висловленням згоди та обіцянок щодо реалізації пропозицій гетьмана (чого вже достатньо для аргументації визначеної ролі полковництва) ми зустрічаємо формулювання: «дозволяємо», «не відмовляємо, але про це дозволяємо всіляке задоволення чинити» [251]. 250 251

Політична сила окремого полковника визначалася здатністю організувати підтримку та реалізацію того чи іншого рішення центральних інституцій козаками та всім населенням полку. Нашу думку підтверджує і цитата з листа П. Орлика до С. Яворського. Гетьман у вигнанні був переконаний, що змови вузького кола осіб навколо І. Мазепи було замало для прийняття рішення про зміну протектора. П. Орлик наполягав, що І. Мазепа, «не маючи про ту свою акцію жодної згоди зі старшиною генеральною і полковниками... сам без них і без війська однією своєю головою» не зміг би ніколи здійснити переходу на бік

252 Карла XII [252]. Вирішальну роль, на його думку, у тій справі відіграли полковники миргородський, прилуцький і лубенський, котрі потягнули за собою «свою старшину» «з полка-
253 ми своїми» [253].

Проте й гетьмани мали можливості для підпорядкування полковників своїй владі. Адже в середовищі старшинства стосовно полковництва існувало достатньо політико-культурних орієнтацій, спираючись на які, володарі булави могли доволі міцно тримати останніх у полі свого владного впливу.

Насамперед виокремлюються орієнтації на полковників як на посадових осіб, що мали забезпечувати в полках «суд і розправу в військових, земських і градських справах з полковою старшиною відправляти за правами». Звичайно, їх розглядали як військових командирів і, зрештою, як адміністраторів, що «й інший розпорядок за велінням гетьманським проводять на
254 свій розсуд» [254]. В усіх сферах – у судовому провадженні, адміністративному управлінні, пов'язаному насамперед з реалізацією гетьманських універсалів, гарантуванні гетьманських охоронних грамот тощо – на полковників покладался обов'язок забезпечення соціальної справедливості: «аби того всього пильно постерігав і не до-
255 пускав кривд чинити» [255].

Про таку спрямованість вказують й аналізовані вище статті гетьмана Д. Многогрішного, подані на розгляд старшинської травневої ради 1671 р.: «Ретельна всім панам полковникам пасує турбота, щоб такі не вчиняли своєї волі, але вчасно неслухняних втихомирювали, адже інакше бажаного не спроможемось доступити спокою» [256]. Полковників сприймали як урядовців, що мусили діяти
257 у межах права [257]. Їхня діяльність

мала відповідати певним нормам: «...Щоб через те обивателям яка не сталася образа» [258]. В іншому разі 258 гетьман здобував легітимне право й обов'язок ініціювати й провадити усунення полковника від влади.

Контролю гетьмана за полковниками сприяла й переконаність старшинства в тому, що влада тих не є одноособовою. Цього, наприклад, вимагав 15 липня 1728 р. від наказного лубенського полковника Д. Апостол: «... Щоб згаданий Наказний Полковник Лубенський жодних справ без присутності і згоди полкової старшини, також листів без підпису тієї старшини за однією своєю рукою не відправляв... по тому правлінню були б присутні і на листах підписувалися б і всіляку в управлінні справу відали полкова старшина спільно з ним паном Мартосом» [259]. 259

В орієнтаціях щодо сотників ми помічаємо екстраполяцію тих самих вимог, що стосувалися й вищих та середніх ешелонів політичної еліти Гетьманщини. Це, очевидно, слід пояснювати тим політико-правовим статусом, яким визначалася посада «голови сотенного уряду, якому належали військові, адміністративні та судові повноваження в межах сотні» [260]. 260 З боку сотнян, в тому числі й сотенної старшини, орієнтації щодо сотника концентрувалися на питаннях забезпечення сотником через адміністративні механізми інтересів сотнян. Наприклад, у травні 1729 р. сотняни Іваницької сотні Прилуцького полку, прохаючи про призначення сотника, посилалися на те, що без нього «до крайнього приходимо розорення через непорядки в правлінні справ, і через те, що немає кому в потребах наших сприяти та їх обстоювати». Така орієнтація сотнян актуалізувалася тією обставиною, що сотня

перебувала «на неусипному шляху», і з постійним сотником вони сподівалися позбавитися образ «від переїжджих осіб та інших» [261].

Взаємини сотника з підлеглими представники еліти сприймали кризь призму концепції договірності. Зокрема, в універсалі Д. Апостола від 30 вересня 1729 р. на прохання про затвердження виборів баришівського сотника, з одного боку, вимагалось, «аби згаданій сотні отамання і товариство його, пана Семена Сулиму, знаючи свого командира, віддавали йому честь і послух зі звичайного повинування». З іншого ж, гетьман своїм універсалом вимагав від сотника виконання належних обов'язків перед товариством: «Він же взаємно повинен з тими сотнями обходитися чинно і порядно, задовольняючи кожного в потребі його слушною розправою і сатисфакцією, без образ, чого заради і корогву сотенну на зборах товариства вручити йому наказуємо» [262].

У царині регулювання суспільно-політичного життя традиційно передусім виокремлюють інституційно-правову сферу. Першочергове звернення уваги до неї є цілком виправданим і стосовно нашої праці. Адже орієнтації на правове регулювання взаємин були складовою того комплексу вимог, які козацтво та православне шляхетство висувало перед польською стороною з моменту виникнення суперечностей між цими соціально-політичними суб'єктами у межах політичної системи Речі Посполитої. Уже на початковому етапі Національно-визвольної війни спостерігається така спрямованість. Для української політичної еліти вона залишалася

В уявленнях про діяльність сотників чітко простежується орієнтація на забезпечення соціального порядку та справедливості, правового вирішення справ. Зокрема, гетьманські універсали про призначення сотників вимагали: «...А козаків сотні своєї утримувати завжди у справності і в розправах, що трапляються, чинити справедливо, задовольняючи всякою сатисфакцією за правами» [263]. «З підданими ж своїми, сотенною старшиною й козаками, обходитися порядно, задовольняючи їх в образах за силою ї. і. вті указів, малоросійських прав і наших ордерів, справедливим судом і сатисфакцією» [264].

В цілому ж в орієнтаціях на сотництво легко помітити два підходи. З боку сотенної старшини сотник розглядався як представник їхніх інтересів перед вищими ешелонами владної еліти, а з боку останніх – насамперед як провідник їхніх рішень на місцях.

3.4.

Правові погляди та конституційні ідеї козацької старшини

актуальною протягом усього часу існування Української козацької держави. Зовнішньо- та внутрішньополітичні обставини зумовили її розгалуження на відповідні аспекти, які, проте, мало чим відрізнялися за своєю політико-культурною сутністю – зорієнтованістю на звільнення суспільно-політичного життя від свавілля.

Отже, у внутрішньополітичному житті провідними регуляторами від-

носин були право та суд. Як писав 20 листопада 1696 р. Ю. І. Рубець до Я. М. Рубця щодо давньої суперечки за землю, «кожний нехай знає своє і 265 правом щититься...» [265]. Насамперед старшини вимагали застосування правових норм до представників владної верстви. Про це свідчить, зокрема, лист бояринові П. Шереметьєву від мстиславського єпископа Мефодія, датований 4–5 травня 1666 р. Повідомляючи про настрої стосовно гетьмана І. Брюховецького, єпископ стверджував, що «боярина і гетьмана не люблять». Серед причин цього клірик вказував на покарання гетьманом старшин «без розслідування» та висилку до Москви, що теж розглядалась як одна з форм ігнорування українських правових норм і виглядала, за свідченням дописувача, наругою, «страшнішою за 266 смерть» [266].

Аналогічні уявлення щодо ролі суду зафіксували 17 березня 1674 р. правобережні полковники у статтях договору, за яким вони переходили у підданство царя під регімент І. Самойловича: «...А за злочин би, якщо хто в тому виявиться, судом і 267 доказом військовим карав...» [267].

Напередодні виборів Д. Апостола усі справи, пов'язані з відняттям урядів, маєтків, зі смертною карою та публічними покараннями, автори анонімної записки про необхідність обмеження гетьманської влади вимагали розглядати винятково через суд. Старшини домагалися того, щоб «гетьманська влада» «нічого сама зі своєї волі не судила, але яка в чому на кого справа позоветься, про те б в Суді Генеральному розглядувано відповід- 268 но до прав малоросійських» [268].

Природно, що позиції української еліти стосовно провідної ролі права й суду у їхньому суспільно-політичному житті дістали своє відображення

під час кодифікації українського права. Серед норм, які переносилися з Литовського статуту та низки європейських правових збірок до «Прав, за якими судиться малоросійський народ», потрапили й політико-правові норми про недоторканність від арешту, ув'язнення, неможливість позбавлення майна без судового вироку [269]. 269

На судовий розгляд старшини були зорієнтовані й щодо тих верств, до яких вони як урядовці могли застосувати свою владу. Це, зокрема, вимагали гарантувати 17 березня 1674 р. уже згадувані нами десять правобережних полковників, що вирішили визнати лівобережного гетьмана: «...Також і з іншим товариством військовим і посполитим нарядом (? – народом.– *Аст.*) щоб не з волі своєї, але за судом і правом посполитим чинив» [270]. 270

Судовий розгляд вважали засобом вирішення суперечок не лише в межах того чи іншого стану, а й у взаєминах старшини з козаками. Наприклад, сотники Чернігівського полку в своєму проханні 1744 р., наполягаючи на відновленні справедливості щодо позбавлених землі козаків, вказували на необхідність саме судового розгляду: «...І належало б було зараз за силою прав повернути відняте, а володільцям веліти судом позивати коли б що мали до козаків претензії...» [271]. І хоча, як виз- 271 навали ті ж сотники, суди всіляко уникали розгляду козацьких позовів, це сприймали вони як прояви явного, відвертого порушення законів. Козаки «якщо не гвалтом і боєм від позову відігнані, то зволіканням відтручені або неприйняттям чолобитних від позову свого відділені» залишалися. Фіксування таких фактів неправового вирішення старшинами подібних справ на свою користь саме і свідчить, що, хай на рівні інобуття,

але орієнтації, що вимагали судового розгляду стосовно підпорядкованих станів, і надалі зберігалися й навіть актуалізувалися у боротьбі старшинських угруповань.

Цю думку підтверджує той факт, що за сприятливих для себе обставин старшини не намагалися вирішувати справи з козаками силою, а доволі демонстративно вдавалися саме до судового розгляду. Цього не цуралися навіть полковники, як, наприклад, прилуцький полковник Л. Горленко, що подав скаргу на козака П. Валька за наклеп та захоплення полковничо-вих ґрунтів [272].

Судового розгляду українська сторона вимагала й у своїх стосунках із російськими урядовцями. Наприклад, для І. Самойловича арешт канівського полковника І. Гурського канівським воеводою князем М. Волконським виглядав неприйнятним не тільки через політико-культурні орієнтації на суверенітет, що вимагали підпорядкування усіх соціальних суб'єктів у Гетьманщині йому, гетьману, а й тому, що для нього у такій ситуації було природним апелювати саме до судового розгляду: «...І тримає його (полковника. – Авт.) в ув'язненні, як злодія, нікуди не випускає і до нього нікого не допускає. І він гетьман про те до нього стольника і воеводи писав багаторазово, щоб його до Батурина прислав; а виявиться яка його вина є, і він гетьман, за військовим правом вчинить: хоча б 273 він смерті був гідний...» [273].

Також вважали, що слід застосовувати судовий розгляд і щодо представників еліти, що повели боротьбу проти політичної системи, її найвищих представників. «...Гідний є судової смерті...» – так відгукувався І. Мазепа про повсталого П. Іваненка (Петрика) у листі до 274 візира кримського хана [274].

Спорідненою за своєю сутністю з поглядами на судовий розгляд є орієнтація на аргументоване звинувачення. Під її впливом, попри своє недовірливе ставлення до Л. Полуботка [275], 275 І. Мазепа 31 грудня 1688 р. повідомляв до Москви: «Оскільки за цими свідоцтвами не довелася на згаданого Леонтія Полуботка в наклепах описана вина, то відпустив його з Батурина до Чернігова без затримання, щоб там жив у домі своєму» [276]. 276 Так само під час Північної війни, для того, щоб засудити до покарання за зраду стародубського полковника М. Миклашевського, суду потрібні були докази вагоміші, ніж просто факт листування з литовським шляхтичем М. Коцелом [277]. Орієнтація 277 на аргументоване звинувачення чітко простежується й у справі середини XVIII ст. переяславського полковника С. Сулими та обозного С. Безбородька. Відмовляючись від свого доносу на них, бунчужковий товариш Г. Іваненко та низка старшин 10 січня 1752 р. вказували на те, що вони «не мають для доведення того, що в тому доносі написали, ніяких документів» [278]. 278

Спиралючись на норму про винесення судом рішень лише на основі доведеного звинувачення, І. Мазепа сподівався, що за допомогою права і судового розслідування звинувачень, що містились у доносах на нього, він зможе захистити як себе самого, так і інституцію гетьманства. У листі від 13 квітня 1692 р. до Івана та Петра Олексійовичів І. Мазепа просив запровадити судовий механізм розгляду доносів: «Утвердити нас грамотою, щоб на гетьмана ніякі наклепи ні від кого у вас великих государів не приймалися і без правового доказу і слідства («розшуку»), щоб гетьман не був у вірності своїй не соромлений». Гетьман пропонував запровадити такий

порядок, за якого подібні наклепи розглядалися б у Гетьманщині, в суді, «щоб тут на всілякі наклепи були докази свідчені, і тут слідство було чинене». Наслідком судового розгляду мало б бути покарання або гетьмана, або позивача [279].

Водночас І. Мазепа пропонував підпорядкувати судовому розгляду і гетьманські рішення щодо покарання старшин, щоб вони «без розслідування і без суду генерального не були карані і в заслання відсилані і з єдиного гніву гетьманського, і з особливої його прикrostі батьківщини безмовно не були позбавлені». Далі він ще раз наголошував, щоб справи розглядалися «не самого одного гетьмана радою, але суду військового генерального розмірковуванням» [280]. У будь-якому випадку це зміцнило б інститут гетьманства.

На провідній ролі права, суду у вирішенні суперечливих питань, що могли виникати між суб'єктами політичного життя, акцентують і твори військових канцеляристів. Наприклад, С. Величко від імені запорожців звинувачував І. Самойловича та його оточення в тому, «що без жодного документа й розшуку, повіривши тільки одним безсовісним наклепникам, і слухати не хочете виводів та оправдань наших, низового війська» [281]. П. Симоновський не визнавав справедливим і правовим арешт І. Самойловича: «Нещасний гетьман хотів перед судом виправдатися, проте йому для того і часу не дано, і без всякого розслідування звинувачено...» [282].

Більшість з уже наведених нами прикладів засвідчує наявність ще однієї орієнтації – на вирок як результат роботи суду: «І за вирок, який на них впаде... покарати» [283]. Насамперед у документах також ак-

центовано на покаранні як засобі викорінення потягу до злочинів через страх: «На страх іншим легковажним і злим людям, щоб таких злих справ чинити не сміли» [284].

Проте старшини ніколи не сприймали судовий розгляд як дійство, у своїх функціях спрямоване винятково на покарання. На суд орієнтувались і як на інституцію, до завдань якої мало належати й створення можливостей для звинуваченого виправдатися. Це уже було закладено у визнанні самого факту змагальності сторін, які «щитилися» своїми «контроверсіями» [285] (останній термін вживав П. Полуботок у ході кампанії літа 1722 р. із упорядкування роботи місцевих судів). У відрефлексованому вигляді орієнтації на забезпечення умов для виправдання можемо спостерігати у словах І. Самойловича, котрий, повідомляючи царю про суд над полковником П. Рославцем, двічі вжив зворот «для виправдання».

Ще чіткіше ця тенденція фіксується у думках І. Мазепи про суд як засіб відновлення «справедливості» [286]; про суд, який би, функціонує чи, «або в невинності чи очищення, чи у винах про покарання виносив присуд» [287]. Пропонуючи здійснення правової реформи, гетьман іншого часу – К. Розумовський – убачав її завдання у «найшвидшому забезпеченні кожному ображеному правосуддя» [288]. Як бачимо, у випадках, розділених десятиліттями, акцент зроблено не на покаранні, а на забезпеченні справедливості, законності судового розгляду.

Показовою у цьому контексті є відмова дев'яти учасників виборів депутата 1767 р. від ніжинського та батуринського шляхетства, опозиційних намірам російських властей, підписатися під вердиктом судового

розслідування, проведеного у їхній справі. Свою позицію старшини насамперед обґрунтовували тим, що в документі «виключене все те, що тільки до виправдання їхнього за допитами служити могло, а внесені 289 одні резони їх звинувачення» [289].

Створення відповідачеві умов для виправдання зумовлювало й потребу на визнання його обов'язкової присутності на суді, як формулювалося в універсалі від 1 серпня 1728 р., виданому Д. Апостолом, «для доказу». За інших умов суд відбутися не 290 міг [290].

Звичайно, що такий погляд на функціонування суду передбачав неупередженість та об'єктивність суддівства. Як вимагали розіслані 19 серпня 1722 р. в усі полки універсали Генеральної військової канцелярії, очоленої П. Полуботком, «справи судові» і в полках, і в сотнях мали розглядатися «совісно й по істині, як право і сама слушність показує, без жодної пристрасті і неправости і без накладів, не сприяючи нікому і не зазіхаючи ні 291 на кого» [291]. Або, як сформульовано в анонімній записці про необхідність обмеження влади гетьмана, справи мали б розглядатися «чесним судоведенням («поступком») без суворости 292 і без досади» [292].

Потреба утвердити такі засади судівництва спонукала старшин шукати відповідних гарантій. Одну з них вони вбачали в утвердженні процесуальної норми «*audi alteram partem*» – «ніхто не може бути суддею у власній справі». Зокрема, Д. Апостол, забороняючи розглядати одну зі справ щодо земельної суперечки до свого повернення з Москви, вказував на те, що позивачем у такій справі є С. Березовський, який «сам при правлінні в Суді Генеральному перебу- 293 ває» [293].

Щоб проілюструвати наведені тези, згадаймо відомий випадок з російської історії. За твердженням автора «Історії Русів», дипломатично відмовляючись від осуду царевича Олексія, старшини посилалися на те, що «судити сина з батьком і своїм Государем вони жодної влади не мають, та й ніхто з громадян у такій важливій справі безстороннім суддею бути не може» [294]. І навіть якщо опи- 294 сання цього випадку є витвором уяви автора «Історії Русів», воно виникло завдяки відповідній політико-культурній орієнтації.

Серед політико-правових поглядів на суддівство чітко виокремлювалися орієнтації на колективне, а не одноосібне – одним суддею – вирішення справ, що, безперечно, було наслідком тривалої судової практики, за якої у судах сотенних та полкових поряд з урядом «присиділи» представники громади як козацької, так і міщанської та селянської, – «громади того місця, де засідав суд» [295]. 295 З часом така орієнтація дістала своє організаційне оформлення у вимогах П. Полуботка і колегиї генеральної старшини 1722 р.: «Також і суди б скрізь у полках з усяким належним порядком влаштовані були, щоб не сам і не один суддя, але в присутності й іншої старшини і безурядових, тільки б чесних і розумних осіб, яких спеціально до того призначити належить» [296]. 296

Щодо Генерального суду ця орієнтація проявилась у судовій реформі К. Розумовського. Нею, безперечно, можна пояснити перетворення гетьманом 1760 р. означеної інституції на колективний судовий орган з 10-ма засідателями від полків та 2-ма генеральними суддями. Як стверджував І. Черкаський, «цей громадський елемент вилився вже в офіційний

інститут асесорів Генерального суду; серед них поруч з бунчуковими товаришами ми бачимо військових товаришів, сотників, отаманів, городових 297 і т. п.» [297].

На тлі описаних орієнтацій цілком природною є налаштованість на неприйняття російських правових норм. Причому вона не обмежувалася підкресленням політичних аспектів відносин, що склалися між двома елітами. Політична верхівка Гетьманщини не сприймала самих принципів розслідування та судочинства у Московській державі: особистого зізнання, перевіреного чи здобутого катуванням, покарання без доведення, на основі доносу, наклепу. Адже у системі аргументування представники української політичної еліти орієнтувалися на речовий доказ, документ, очну ставку. Вони не могли у зв'язку з цим не засуджувати тогочасне «великоросійське жорстоке і в цілому світі незвичне право, через яке багато невинних часто гине», а саме – «доводчику первый 298 кнут» [298]. П. Орлик розповідав, що у справі Кочубея та Іскри його вразив найбільше той факт, що їх «без всілякого розслідування на катування брано, кнутовано і мучено» 299 [299].

Украї негативно, у тому числі й емоційно, оцінила українська еліта так зване «слово и дело», проголошення якого дозволяло без правових доказів арештувати й засудити людину. Коли якийсь значковий товариш Кузьменко проголосив 1763 р. за собою «слово и дело», старшини цей вчинок сприйняли як «ненависне 300 зображення» [300].

Катування під час розслідування українська сторона розглядала не як засіб з'ясування істини, а як метод фабрикування справи. Зокрема, засу-

джуючи поведінку канівського воєводи князя М. Волконського, гетьман І. Самойлович 18 серпня 1675 р. серед звинувачень на адресу воєводи вказував і на такий факт: «...При багатьох людях казав (воєвода. – Авт.): шкодюю, що канівського полковника не катував; а якби катував, і неволею б повинився...» [301]. 301

У скарзі в листопаді 1767 р. на проведення судового розслідування над учасниками «Ніжинської справи» старшини не сприймали відверто тенденційного й упередженого, за їхнім уявленням, пункту звинувачення, що вони в усьому перед його сіятельством генерал-губернатором графом П. Румянцевим винуваті, тим більше не погоджувались із засобами, за допомогою яких їх примушували підписатися під документом про визнання своєї вини. Зокрема, вони не застосовували таких заходів, як «посадження на хліб і на воду»; «закування в кандали і ведення через місто» як тих, що повинилися, так і тих, що своєї вини не визнали; заборону передач і побачень з рідними; «посадження між злочинців та божевільних людей» [302]. 302

Російські правові норми та будовані на їхній основі методи розслідування різко осуджено і в «Історії Русів». Її автор надзвичайно негативно, використовуючи й засоби релігійно-ідеологічного засудження, зображав методи роботи Таємної канцелярії. Порівнявши її зі «Святою Римською Інквізицією», він звертав увагу читачів насамперед на те, що «у ній не приймали доказів і оправдань, ні письмових, ні свідкових, ні совісних, себто під присягою, але вивідували й доправлялися в ній власного зізнання у поставлених обвинуваченнях або підходах» [303]. Так само 303 неприпустимими для автора були й культивовані під гаслом «слова і

діла» формальний розгляд справ, доноси на невинних, позбавлення їх можливості захисту, катування як засіб здобуття доказів: «...Не входячи в дослідження стану донощика й обмовленого, причин самого доносу і чи може він бути справедливий... виконуючи сліпо свою інструкцію, призначають донощика на тортури, і коли він трьома різними прийомами їх витримає і потвердить донос свій, то вже обмовлений є безголовий (тобто позбавлений будь-яких можливостей доводити свою невинуватість. – *Авт.*) і його катують і мордують неодмінно» [304].

Охарактеризовані політико-правові орієнтації переносилися й на внутрішньополітичне життя. Передусім, старшини вважали нелегітимними політичні акції, що спиралися на силовий примус. Зокрема, опоненти Я. Сомка небезпідставно та безуспішно використовували тему силового заволодіння ним гетьманською булавою [305].

Тему насильницького здобуття влади не вільними голосами, а за допомогою кримської Орди використовували й проти П. Дорошенка. За це йому докоряли в лютому 1666 р. на раді в Лисянці [306], пізніше – П. Суховій [307] та І. Самойлович [308]. Посланець від І. Брюховецького виправдовував свого гетьмана перед П. Дорошенком і радою на початку 1668 р. тим, що «Брюховецький те учинив неволею, тому що взятий був до Москви зо всією старшиною» [309]. Р. Дмитрашко-Райча, шукаючи собі виправдання у справі Д. Многогрішного та намагаючись відмежуватися від його задумів, посилався на те, що присягу дав під насильницьким тиском: «І він Дмитрашко ту присягу в присягу не ставить, тому що присягав неволею, під страхом смерті...» [310].

Типологічно подібну думку, але вже екстрапольовану на російського царя, висловлювала й Анастасія Скоропадська. Вона сподівалася, що взяття гетьманської булави І. Скоропадським у свої руки за живого гетьмана І. Мазепи їм «прощено буде», адже це їм довелося зробити «із нужди» – під тиском царя, як це тоді розуміла «пані гетьманова» і як це тепер пояснюють історики [311].

311

У зовнішньополітичних відносинах теж переважала орієнтація щодо нелегітимності примусу. Сформувавшись стосовно представників польської еліти, з часу укладення Переяславсько-Московського договору вона витворювалася передусім на ґрунті стосунків козацької старшини з представниками російського суспільства.

Спираючись на власну модель суспільно-політичних взаємин, представляючи свої вчинки не інакше, як прояви волі царя, московські службовці своєю поведінкою дуже швидко викликали спротив з боку українців. Причому він набував свого оформлення саме як орієнтація на недопущення свавілля з боку московитів. Наприклад, Г. Гуляницький 1658 р. московським воєводам заявив: «Будучи під владою Королів польських і великих Князів литовських за права й вольності свої ми все стояли і з неволі ми звільнились. Так само і вам кривд і грабежу не подаруємо» [312]. Для прикладу наведемо формулу: «ви нас не шаблею завоювали», тобто ми не безправні.

312

Разом із тим, визнаючи необхідність підпорядковуватися нездоланній силі (П. Тетеря пояснював 13 лютого 1663 р. коронному канцлеру, що без військової підтримки «при вступі військ того чи іншого неприятеля, [Гетьманщина] повинна буде подати руку силі, що переважає» [313]), 313

українці не погоджувались із застосуванням щодо них визнаного тоді права завоювання. Вони послали-ся на природне право захисту, як це робив, наприклад, І. Виговський, коли в комісії з підготовки Гадяцького договору «оголошував з усім військом, що не добровільно, але з примусу Військо Запорозьке залучене різними утисками до оборони своєї

314 приступило» [314].

Тим більше старшини не визнавали легітимності силового тиску з боку тих, хто мав стосовно України договірні зобов'язання. Ю. Хмельницький 8 грудня 1660 р. шукав легітимації свого переходу на бік Польщі у тезі, що насильницьки здобута клятва не могла мати сили: «Не змігши їй (Москві. – Авт.) противитися, ми приєдналися до неї насильно, не з доброї волі, і дали вимушену клятву» [315]. Аналогічну позицію простежуємо у діях та висловлюваннях П. Дорошенка. Посилаючи І. Мазепу на переговори з Яном Собеським про умови можливого підданства, він наказував послу «не... згадувати і просити від Речі Посполитої таких вольностей, як за Дніпром під Москвою заживають». Першою тому причиною гетьман вважав «кривди людські», які чиняться на лівому березі московитами. Наступні причини – обрання гетьмана «під бердишами і мушкетами», а не «за вольностями і правами»; «забрання дітей в неволю, в аманати»; обмеження гетьманської влади: «володіння гетьманське вирвано з рук тому ж гетьману»; «безчестя Многогрішному, над честь гетьманську вчинене» [316]. Як бачимо, всі наведені приклади свідчать про неприйняття насильства, насильницького втручання у внутрішньополітичне життя. І хоча стосовно Москви з часу повного підпорядкування їй Україн-

316

Гетьманщини, з огляду на репресії, подібні заяви з вуст старшин не лунали, їх усе-таки можна виявити у славнозвісних літературних творах військових канцеляристів. Наприклад, у «Розмові Великої Росії з Малоросією», де С. Дівович від імені України Гетьманщини заявляє представникам російського суспільства:

О всех твоих презрениях я [6] не
[по]тужила,

Если б правда к тем вела, не нахальна
сила [317].

317

Політична окремішність Гетьманщини та сформовані на її ґрунті відповідні політико-культурні орієнтації, звісно, впливали на орієнтації щодо права, застосовуваного у сфері політики, де воно дедалі менше могло опертися на силу традиції і дедалі більше зумовлювалося суспільно-політичними чинниками та потребою їх регулювання. Поєднання потягу до звільнення політичного життя від свавілля та договірності, до яких додавалася нагальна потреба витворення політичної системи практично заново, привели до утвердження орієнтації на конституціоналізм – цілеспрямоване вибудування нового суспільно-політичного устрою (термін «конституція» походить від латинського «constitutio» – устрій, лад), за якого суб'єкти політики, особливо провідні, діяли б у межах чіткого регламентування своїх повноважень. Вважаємо, що саме завдяки цій особливості можна ототожнювати практику державотворення в Україні-Гетьманщині, починаючи від 1648 р., з «українським конституціоналізмом» [318]. Погоджуючись з таким широким витлумаченням сутності конституціоналізму, у рамках нашого історичного дослідження під орієнтаціями на конституціоналізм насамперед розумітимемо спрямованість

318

політичної активності еліти на вивчення власне конституційного акта, який зафіксованими у ньому юридичними формулюваннями слугував би регулюванню взаємин між соціально-політичними суб'єктами України-Гетьманщини.

Нам не видається дивним той факт, що в континентальній Європі саме Україна започаткувала справу конституціоналізму. Адже ця ідея як здобуток європейської цивілізації виникла з потреби обмежити ґрунтовану на силі традиції владу короля та інших представників королівської адміністрації. Зіткнення традиції з прагненням до встановлення взаємин між соціально-політичними суб'єктами на базі певних зафіксованих у юридичних документах норм можна продемонструвати на прикладі Великої хартії вольностей 1215 р., конституції США, низки європейських конституцій, стимульованих Великою французькою революцією. Історичні приклади свідчать, що конституціоналізм скрізь супроводжував революційні перетворення, які заперечували чи, принаймні, не могли бути реалізованими у межах регулювання за допомогою традицій взаємин між представниками політичної еліти, між ними та підпорядкованими верствами, які завдяки обставинам революційної боротьби теж могли проявити (і проявляли) політичну суб'єктність.

Унаслідок Національної революції в Україні розпочалося формування нової державності. А цей процес у правовій сфері, на думку дослідників історії держави і права, здійснюється як «перехід від норм звичаєвого права, до норм, створених державою» [319]. Цей природно-історичний процес в Україні поєднався з політико-культурною спрямованістю

на правове регулювання взаємин та на договірність. Пригадаємо, що у внутрішньополітичному аспекті договірність у Гетьманщині означала взаємну присягу гетьмана і Війська на дотримання своїх чітко окреслених обов'язків щодо контрагента.

У підсумку, ідею конституціоналізму вперше у континентальній Європі було реалізовано в Українській козацькій державі не випадково, а закономірно: внаслідок реалізації під час Національної революції загальноєвропейської потреби в регулюванні відносин, що вийшли за межі традиції, як це зробили і європейські суспільства (в тому числі й цивілізаційно похідна від них держава США) у ході власних революційних перетворень.

Зруйнування на теренах України політичної системи Речі Посполитої поставило на порядок денний потребу регулювання взаємин між власною державною центральною владою і суспільством, між ними та монархом як протектором і сюзереном, між суспільними станами та верствами. Запозичити чи використати у цій справі козацьке звичаєве право було можливо лише до того часу, поки політична окремішність не виходила за межі станового автономізму. З побудовою власної держави неспроможність традиції було компенсовано витворенням державних конституційних норм. Спочатку їх містили договірні статті гетьманів із московськими царями і насамперед Переяславсько-Московський договір, який, з огляду на закладені у ньому зерна конституціоналізму, М. Грушевський називав «конституційною хартією» України і порівнював її з англійською Великою хартією вольностей 1215 р.

Закладена у договірних статтях ідея конституціоналізму врешті дістала втілення у формі й змісті цілісного

документа, відомого під назвою «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (неофіційні назви – Конституція Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 р., Бендерська конституція). Констатуючи суверенітет під протекцією шведського короля, недоторканність кордонів, праввольностей, тобто сформованої на той час соціальної структури, соціально-політичної та правової систем, Конституція найбільше зосередилася на питаннях вивільнення сфери політики від свавілля. Причина цьому була очевидною – старшин найбільше турбувала реальна загроза стати об'єктом насильства з боку гетьмана. А складність завдань, що поставали перед політичною елітою в управлінні суспільними справами, нерідко зумовлювала зіткнення поглядів, позицій, потреб та інтересів різних сторін, у тому числі старшин із гетьманом.

Суперечки між ними часто були дуже гострими як за змістом, так і за поведінковими реакціями. Наприклад, 1648 р. під Замостям полковники могли звинуватити Б. Хмельницького у бездіяльності, у прислугуванні полякам. Гетьман же, зі свого боку, міг вдатися й до вельми суворого покарання, призначивши таких «крикунів» під час організованого на їхню ж вимогу штурму на найнебезпечніші ділянки [320].

Прикладом іншого зіткнення, де старшини виступали від імені інтересів окремишних, є рада осені 1653 р., коли «до гетьмана приходили полковники і казали йому гетьману: не потрібно нам чужої землі обороняти (йдеться про Волощину.– *Авт.*), а свою безоглядно метати; досить нам того, що за себе стояти і свою землю обороняти. І гетьман дістав шаблю, і рубнув Черкаського полковника Єська по лівій руці» [321].

Практично паралізував роботу Ради старшини свого часу Д. Многогрішний: «...Нині його, гетьмана, вся старшина боїться погляду і вести мову ні про які справи не сміє, оскільки гетьман став до них непомірно жорстоким», «тільки де кому мовить слово та й за шаблю» [322]. У чолобитній на І. Самойловича старшини закидали гетьманові свавілля: «Уряди зі свого гніву віднімає і з непристойних причин їх карає, і в безчестя вводить, і кого хоче без суду і без доказу даремно» [323].

Серед історичних документів ми знаходимо і свідчення учасника політичної боротьби з протилежного боку – це скарга І. Мазепи 1689 р. Перебуваючи у Москві, гетьман повідомив, що колишній переяславський полковник Р. Дмитрашко-Райча «повсякчас лає його позаочі та ганьбить при старшині й полковниках», і попередив, що він скаржитиметься на того на різдвяному з'їзді старшині й полковникам [324].

Історична школа змагання виховала у його учасників ставлення до права як до цінності, котра мала звільнити сферу політики від свавілля. Це чітко зафіксовано у Конституції П. Орлика, зокрема, усувається можливість для «властолюбних накупців» «над слухність і право» «приваблювати серце Гетьманське корупціями» [325] і таким чином здобувати уряди. Отже, конституційно-правову норму сприймали як регулятор кадрової політики.

Зорієнтованість на конституційну норму діставала свою реалізацію і в підпорядкуванні цій нормі гетьманської інституції у справі правосуддя. Якби хтось із «військових урядників» будь-якого рангу вчинив злочин «чи то гонор Гетьманський насмілився образити», гетьман у жод-

ному разі не міг їх покарати «приватною своєю помстою чи владою», а зобов'язувався передати справу на розгляд Генерального суду, який і визначав би факт вини та форму покарання.

Нарешті, Конституція П. Орлика утверджувала провідну роль права у відкритому політичному змаганні гетьмана та старшин. Представники останньої отримували правовий захист у всіх випадках, коли вони приватно чи публічно вказуватимуть гетьманові на недоліки його політики: «...Тоді тая ж Старшина Генеральна, Полковники і Генеральні радники, спроможні будуть вільними голосами чи то приватно, чи, коли нагальна і невідкладна потреба вкаже, публічно на Раді Його Вельможності виговорити і про порушення прав і вольностей отчистих нагадати, без ущемлення і найменшого пошкодження високого рейментарського гонору; про які виговори не має Ясновельможний Гетьман вражатися і помсти чинити, але непорядки ви-
326 правити старатиметься» [326].

Таким чином, Конституція П. Орлика засвідчила чітку тенденцію до перетворення Ради старшини (за термінологією Конституції – «Генеральної Ради») на парламентську інституцію, учасниками якої були два провідних суб'єкти політичного життя Гетьманщини. Тому ми маємо всі підстави розглядати її інституційованою ареною політичних змагань, з одного боку, гетьмана – уособлення загально-суспільного інтересу, а з іншого – старшин – представників інтересів своєї верстви.

Прояви конституціоналізму спостерігалися й у Лівобережній Гетьманщині. Проектом малої конституції, що регулювала б взаємини гетьмана і старшини та її найвпливовішого

репрезентанта – генеральних старшин, цілком можна вважати знайдену Л. Окиншевичем, а потім несправедливо забуту «Анонімну записку про потребу обмежити владу Гетьмана». Документ, підготовлений кимось із претендентів на посаду одного з генеральних старшин напередодні виборів Д. Апостола [327], теж передбачав провідну роль права та судового розгляду у політичному змаганні між гетьманом та старшиною.

Звернемо увагу: в записці йшлося не про примітивне обмеження прерогатив гетьмана, а про створення такої системи балансування, яка б дала змогу узгоджувати інтереси сторін. Щоб досягнути такого стану, автор документа пропонував механізм надання урядів гетьманом доповнити участю в ньому генеральних старшин, котрі б, з огляду на заслуги, пропонували до числа претендентів осіб із середовища «несвояків гетьманських», видавали, відповідно до заслуг, атестати, висловлювали попередню згоду. Такого самого змісту порядок було передбачено запровадити і з приводу надання земельних володінь.

Щодо змагання інтересів сторін, яке виходило б за межі можливостей їх соціально-політичної взаємодії, документ пропонував посилити роль Генерального суду, який би вирішував усі питання у справах усунення з урядів, відняття маєтків, «смертних езекуцій» та публічних покарань.

Аналогічно до Конституції П. Орлика, анонімна записка у питаннях учинення правосуддя пропонувала підпорядкувати гетьманську інституцію Генеральному судові: «Немалу з того образу народ малоросійський терпить на собі, що які справи чоловічі (йшлося про апеляції на рішення нижчих судових інстанцій. – Авт.) хоча бували розслідувані в Суді

Генеральному і вирішені, проте ж і те судове вершення Гетьманська влада сама собою перевершувала зі своєї волі понад належні права малоросійські, а іноді і проти прав єдиним своїм міркуванням». Далі автор записки вимагав запровадження чіткого порядку, за яким апеляції розглядав би лише Генеральний суд: «А поза Суд Генеральний щоб ніхто ³²⁸судженням не був» [328].

Так само провідної ролі права анонімна записка вимагала й щодо проявів відвертого політичного змагання гетьмана і старшин: «Старшина Генеральна, які указом І. І. В-ті затверджені будуть, щоб при владі Гетьманській мали гідний респект і повагу в справах і в здійсненнях вільні голоси і силу дійсню. Також і Полковники. А коли що вчиниться від влади Гетьманської не за слушністю і порядком військовим всупереч, щоб без огуди і побоювання представляти ретельно до виправлення вказаної неслухності. І те б влада Гетьманська сприймала за благо, не ставлячи собі того за досаду і протистояння («протівність»), оскільки спільний обов'язок їх доглядати того що належить до доброго порядку і до користі ³²⁹народу малоросійського» [329].

Оскільки «Анонімна записка про потребу обмежити владу Гетьмана» стосувалася лише питань регулювання владних відносин між провідними суб'єктами політичного життя Гетьманщини і не зачіпала питань регулювання взаємин між суспільними верствами і владою в цілому, вважаємо, що є всі підстави називати її проектом малої конституції.

Проте, поряд із здобутками, політико-правовий комплекс старшин водночас нехтував правовими нормами, особливо майновими правами

нижчих соціальних верств. Протягом часу існування Української козацької держави маємо доволі багато прикладів беззаконня у сфері придбання чи й вульгарного силового, за тодішньою термінологією – «гвалтовного», відбирання землі у селян та козаків.

Разом із тим, чим більше в Гетьманщині зміцнювали свої позиції представники та інституції російського суспільства, тим менше українські старшини орієнтувались у своїх сподіваннях на право. Прикладом може слугувати досвід лояльної до російських властей сім'ї Марковичів, глава якої досягнув високого соціального становища, виконавши низку кур'єрських доручень від Петра I до Стамбула у час «зради» І. Мазепи. Попри це все, на його сина, наказного полковника Якова Марковича, дозволяв собі «кричати» російський солдат, «з'явившись з інструкцією їхати мені (Якову. – Авт.) до Глухова» [330]. Під час Гілянського походу (1725–1727) на нього, бунчукового товариша, та його підлеглих напали російські солдати під надуманим приводом – Маркович розпалював вогнище у небезпечній близькості від порохів запасів ³³⁰[331]. Міністр (так називали наглядча царського уряду за гетьманом) Ф. Наумов у присутності володаря гетьманських клейнодів міг «виговорювати», «кричати» на бунчукового товариша – службову особу, підпорядковану безпосередньо гетьману ³³¹[332]. Не зважав на особу гетьмана не лише міністр, а й російський член Генерального суду. Приміром, підполковник Львов, виказуючи своє незадоволення ходом судового розгляду, у присутності Д. Апостола, «розсердившись вихопив документи

із рук канцеляриста і пішов додому», обізвавши при цьому Я. Марковича «неробою, дурнем і ледарем», репетуючи на все приміщення суду [333]. Він же, всупереч українським законам та гетьманському універсалу, вирішив судовий розгляд на власну користь, демонструючи при цьому свою, оперту на військову силу, перевагу, непідлеглість українським властям. Як записав з приводу цієї справи Я. Маркович, «у суді генеральному ...солдата на місце жолдака поставив, нібито для своєї якоїсь безпеки, а універсал гетьманський (і перший, і другий у тій справі.— *Авт.*) у суді не прийняв» [334]. Знову ж таки, порушуючи закон, Львов міг кинути до в'язниці довірену в судовій справі особу та, незважаючи на офіційні листи гетьмана, 10 тижнів, за пасивного потурання російського міністра-резидента І. Тургенева, утримувати її там. Петербурзькі власті теж ігнорували особу гетьмана, направляючи своїх посланців у різних справах, що стосувались України, безпосередньо до міністрів [335].

Батька Якова, Андрія Марковича, генерального підскарбія і російського дворянина, у судовій справі з фельдмаршалом Б. Мініхом захистити могло не право, а лише «благання змилюватися». Російський воєначальник міг безкарно зневажати і українське право, і Генеральний суд. Попри те, що справу із Марковичами було вирішено на його користь, фельдмаршал, перебуваючи у Глухові, кричав на генеральних суддів: «...Таких суддів повісити або, побивши кнутом, заслати до Сибіру», а про права наші казав: «Шельма писав, а каналля судив» [336]. Принагідно зазначимо, що в ході судового розгляду брата А. Марковича Марка за погрозу побити до смерті російською кирасира було покарано розжалу-

ванням «на 3 місяці у рядові козаки» та позачерговою висилкою у похід на Українську лінію.

Цих окремих прикладів лише з життя однієї сім'ї цілком достатньо, щоб погодитися з твердженням історика Д. Міллера, що в тогочасній Україні під російською владою «торжествувало не право, а сила. Хіба дивно, що кінець кінцем сила почала викликати до себе значно більшу повагу, ніж право? Ідеал права був замінений ідеалом сили. До нього, до цього нового ідеалу, і потягнулися усі, кому це дозволяли умови життя» [337].

Попри той тиск, що зумовлював посилення конкретно ситуативних орієнтацій на нехтування права, позиція нової шляхти як верстви полягала у сприйнятті останнього як загальносуспільної норми. У цьому, зокрема, запевняв учасників Катерининської законодавчої комісії депутат від шляхетства Гадяцького, Миргородського і Полтавського полків М. Мотоніс: «За злочини і злодійства закони повинні піддавати одному й тому ж покаранню людей всілякого чину та гідності без огляду на особи». І навіть межу між «підлими» і «благородними» депутат проводив, використовуючи, поряд з іншими, критерій правослужняності: «Підлі лише ті, які мають дурні властивості, чинять справи, противні законам, непристойні своєму званню...» [338].

Отже, прагнення політичної еліти України-Гетьманщини звільнити політичне життя від свавілля дістало втілення у конкретних орієнтаціях на забезпечення правопорядку та витворення конституційних норм. Провідними регуляторами суспільно-політичних відносин старшини вважали право і суд. Застосування правових норм вони вимагали як щодо власного стану, так і щодо представників підвладних верств, а також політичної

337

338

еліти країни монарха-протектора, що перебувала в Україні.

Старшини мали чіткі орієнтації, відповідно до яких вимагали недопущення від арешту, ув'язнення, недопустимості позбавлення майна без судового вироку. Ці політико-правові вимоги поширювалися й на представників еліти, що повели політичну боротьбу з найвищими носіями влади у Гетьманщині. Остаточою щодо судового розгляду було сформульовано такі тези: представляти у суді аргументоване звинувачення, а вирок виносити як наслідок колективної та неупередженої роботи суддів; забезпечувати звинуваченому можливість для виправдання і таким чином гарантувати принцип змагальності сторін. На ґрунті цього в української політичної еліти сформувались орієнтації на неприйняття російських правових норм, а також методів розслідування й судочинства.

Охарактеризовані політико-правові настанови екстраполювалися на прояви як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного життя, втілюючись в орієнтаціях на неприйняття, заперечення законності акцій, що спиралися на силовий примус. Похідними від них стали орієнтації на недопущення свавілля з боку представників іноетнічної еліти.

Складовими установок щодо недопущення свавілля у політичному житті стали орієнтації на конституціоналізм, тобто на цілеспрямоване вироблення за допомогою суспільно-політичних інституцій норм, які б регулювали відносини між репрезентантами влади і суспільством, між представниками різних владних інституцій та рівнів.

Зазначимо ще раз, що, крім відомої Конституції П. Орлика, на наше переконання, проектом малої конституції можна вважати «Анонімну записку про потребу обмежити владу Гетьмана». Не зачіпаючи взаємин владних інституцій та суспільства, його окремих станів, цей документ можна розцінювати як засіб регулювання відносин між провідними суб'єктами тогочасного політичного життя Гетьманщини – генеральною старшиною і гетьманом.

Попри свою важливість, політико-правові орієнтації, випрацювані елітою України-Гетьманщини, з часу силового підпорядкування краю російській політичній еліті поступово редукувались і проймали політико-культурні комплекси щораз меншого числа представників українського політичного та правлячого класів.

3.5.

Типологія політичної культури

Політична культура як об'єкт дослідження допускає багатовимірну типологізацію за допомогою різноманітних критеріїв. Оскільки українським старшинам, шляхті, починаючи з XVIII ст., нерідко закидають звинувачення у «консерватизмі», вва-

жаємо за доцільне визначити тип української політичної культури за критерієм зорієнтованості у часі й, разом з тим, у ставленні до перетворень та змін. Отже, за цим критерієм (дещо спрощуючи, його називають критерієм часової – темпоральної – спрямованості) політичну культуру соціальних суб'єктів поділяють на два типи: замкнений, спрямований на відтворення за зразком – зверненість до минулого; відкритий,

орієнтований на зміни, на опанування нових елементів – спрямованість до майбутнього, за термінологією А. Тойнбі, футуризм [339].

Стереотип ставлення до української еліти як до зверненої у минуле особливо актуалізувався у середовищі російських можновладців під час виборчої кампанії 1767 р. Тоді ряд старшин автономістського спрямування, як, наприклад, військовий товариш погарський вїйт Г. Покас, «умовляв новини не слухати, ні до неї не схилитися і не дивитися ні на які сторонні страхи, кажучи, що новині перед стариною багато в чому соромно і показатися: новина ж того, що за старовини зроблено, не лише поправити, але і затримати не може...» [340].

Такі оцінки співвідношення нового і старого, на нашу думку, формувалися за умови несиметричних міждержавних взаємин між Україною та Росією, коли ініціатива будь-яких запроваджень належала російській стороні й мала на меті обмеження політичної суб'єктності України-Гетьманщини. За такої умови будь-яке нововведення українські старшини сприймали як явний або замаскований утиск, що й призводило до формування політико-культурної орієнтації на неприйняття новозмін. Причому в міру закорінення цієї орієнтації, вона переносилася й на ініціативи, висунуті представниками з власного середовища, як це сталося щодо автора промови «Про покращення становища Малоросії» [341]. Запропонувавши низку перетворень, промовець, чи-то зважаючи на висловлені сумніви, чи-то передбачаючи реакцію своїх сучасників, мусив наголосити: «Але не вважайте, що таким чином хотів я

якого-небудь наших прав порушення чи скасування, – ні, я хочу порядку».

Як на наш погляд, зверненість до минулого мала на меті зберегти недоторканність політичного статусу України-Гетьманщини, але ніколи не перетворювалась на самодостатню спрямованість політичної культури у минуле, на відтворення за незмінним зразком.

Яскравим прикладом зіткнення двох різноспрямованих типів політичної культури є процес складання та прийняття «Прав, за якими судиться малоросійський народ». Уже з початком роботи постало суто методологічне питання: у чому полягатиме сутність роботи кодифікаційної комісії. Перший її голова В. Стефанович вважав, що завданням комісії мало бути не лише механічне зведення трьох основних джерел українського права у єдиний кодекс. Новий кодекс мав бути синтезом чинних законів, звичаїв, правової науки, потреб часу. Саме таким підходом комісія і керувалася до завершення своєї роботи, попри опозицію багатьох її членів.

На думку ж голови комісії (починаючи від 1734 р.) генерального судді І. Борозни, робота її не повинна була виходити за межі перегляду й доповнення Литовського статуту як «фундаментального права».

Коли питання запровадження кодексу 1743 р. ще раз було поставлено на порядок денний, уже за гетьманування К. Розумовського, члени комісії знову поділилися на дві групи. Прихильники поглядів покійного уже І. Борозни доводили, що Україна від часу приєднання до Москви користується Литовським статутом «як правом національним», гарантованим царськими грамотами. Проблема ж

браку окремих правових норм вирішує самий же Статут, дозволяючи у таких випадках застосування інших «християнських прав». Заперечуючи доцільність розгляду синтезованого проекту «Прав», ця група наполягала лише на доповненні Литовського статуту.

Проте головний аргумент проти істотно перебудованого кодексу 1743 р. був інший. Якщо його проект буде виправлено царським урядом, звичайно, відповідно до норм російської правової культури, а потім затверджено і запроваджено, то цим буде порушено головний привілей України судитися за своїми правами, затвердженими свого часу королями польськими і царями московськими. Проти цього прихильники лінії Стефановича контраргументів висунути не могли.

Цей історичний епізод свідчить про те, що українських старшин лякали не нововведення в цілому. Вони цілком усвідомлювали, що їхнє життя змінювалось, а разом з ним мали змінюватись і закони. Як формулював уже цитований нами невідомий оратор, «ми їх всіх можемо мати у своїй силі і точності, тільки кращими і дієвішими, ніж нині, а якщо хочемо зробити якусь заміну відповідно до часів, прав і обставин наших, наслідуючи в тому приклад освічених народів, то і те буде залежати від нашого волевиявлення і від найвищої Ї. І. В-ті конфірмації. Я знаю, що закони для людей, а не люди для законів створюються» [342]. Однак, усвідомлюючи потребу змін, старшини відчували страх перед нововведеннями, зініційованими російською елітою. Дарма, що новий кодекс зберігав колишні права та вольності. Вони, перенесені до кодексу у трансформованому, творчо переробленому вигляді, формально втрачали зв'язок з

гарантованим монархами Литовським статутом. У такому випадку петербурзький двір міг вільно (чого й боялися старшини) вміщені до нового проекту кодексу, але не гарантовані монархом, норми відхилити, а замість них застосувати будь-які інші.

Низка інших прикладів, зокрема, традиція укладання кожним новим гетьманом договірних статей із російським монархом, прагнення старшин у середині XVIII ст. відновити цю традицію, припинену Петром I, посилення К. Розумовського на права І. Скоропадського, за якими він був призначений гетьманом, створення військовими канцеляристами XVIII ст. цілого історичного міфу – здавалося б, вказує на політичну культуру української еліти як звернену до минулого. Однак навіть неглибокий аналіз дає можливість помітити, що традиція укладання договірних статей спонукала еліту зіставляти зміст старих і сучасних їм договорів, щоб не допустити ослаблення політичної суб'єктності України-Гетьманщини. Створення військовими канцеляристами історичного міфу знову ж таки працювало на обґрунтування історичними аргументами сучасних їм потреб. Отже, «консерватизм» українських старшин і шляхетства – це лише засіб збереження суспільно-політичної окремішності й суб'єктності.

Захищаючи це твердження, пошлемося на висновки М. Крома щодо ключового поняття для осягнення сутності середньовічної культури Великого князівства Литовського [343] – 343 поняття «старовини». На думку дослідника, «принцип непорушності старовини зовсім не означав недопустимості будь-яких змін і запроваджень. Це був своєрідний “імунітет”, але

імунітет вибірковий: лише шкідливі в очах населення новозапровадження таврувалися як «новини» і відкидалися, тоді як у формі пільг та привілеїв запровадження вільно впліталися в життя» [344].

Звичайно, що, зберігшись до ранньомодерних часів, це поняття, за нових соціально-політичних умов, з соціальної поширилося й на сферу політичну. У цій же сфері опозиція «старовина – новина», на думку лорда Актона, співвідноситься з опозицією «свобода – деспотизм» за славетною формулою Ж. Санд: «свобода прадавня, а деспотизм – новий» [345], що, на нашу думку, цілком відповідає сутності конфлікту між зорієнтованою на якнайповнішу політичну суб'єктність елітою України-Гетьманщини та спрямованою на підпорядкування цього політичного тіла російською елітою.

Політичну культуру еліти можна типологізувати і за способом самоідентифікації. Гуманитарії уже не сперечаються щодо твердження, що кінець XVIII ст. у Європі ознаменувався «переходом до нового принципу суспільності – від васально-церковної залежності до вкоріненості в культурі і соціумі певної країни, території» [346]. Звісно, новий принцип суспільності зумовлював перехід до нового способу ідентифікування еліти. На зміну династично-конфесійному йшов національний спосіб. Щораз більше уваги старшини звертали на такі похідні від «джерел влади нації», як «усвідомлення своєї суспільності, взаємозалежності», переймалися «прагненням узгодити особисті інтереси за принципом справедливості» [347] з інтересами підвладних.

Якщо порівняти перший маніфест Петра I та лист І. Мазепи І. Скоропадському періоду «війни маніфес-

тів», то можемо помітити зіткнення ідеї династичності-конфесійності та ідеї вітчизни. Російський цар у маніфесті про «зраду» гетьмана вказував на факт порушення присяги йому, «Великому Государю», і наголошував, що наслідком цього стане пригноблення «під володіння Польське», яке має полягати в тому, що «церкви Божі і славні монастирі» віддадуть «в Унію» [348]. Мазепа свої дії пояснював у межах концепції Вітчизни як території, де поширені окремі наші права та вольності. Наша Вітчизна, доводив гетьман полковникові Скоропадському, доходить крайньої згуби через «вроджену хитрість» «ворожої нам здавна потенції московської». Сутність «згуби» витлумачувалась як занепад прав і вольностей та початок відбирання Москвою українських міст «у свою область» [349].

Як бачимо, поняття «Вітчизна» у розумінні Мазепи охоплювало три семи: територію, право, політичні інституції. Отже, українська політична культура виходила за конфесійно-династичні межі, еволюціонувала у напрямі національному.

Цікаво, що в наступних маніфестах від 1 та 9 листопада 1708 р. Петро I також вжив поняття «вітчизна» п'ять разів, але в усіх випадках у контексті, що вказував на Україну (але не Росію) і старшину. Мабуть, це було зроблено з метою привабити українську еліту до себе, апелюючи до її суспільно-політичних цінностей. Своє ж та Мазепине ім'я він подавав у старому контексті підданства та конфесійності, виділивши у межах останньої, крім традиційної ворожості до католицизму, ще й тему «еретичного лютеранства» [350].

На те, що в Україні XVII–XVIII ст. відбувався перехід від династично-конфесійного до національного спо-

собу самоідентифікації еліти, вказують і численні приклади витлумачення поняття «служба цареві» як служба України. Як засвідчують документи, наголошення на готовності служити протекторові насамперед означало готовність захищати українську землю, а разом з тим, у межах концепції передмур'я, територію й державу протектора. Таким чином, під формулюванням про службу цареві слід насамперед мати на увазі орієнтації на службу інтересам України. Таке бачення пріоритетів прочитується у словах Б. Хмельницького, висловлених московському послу в серпні – вересні 1654 р. стосовно готовності «йому (гетьману. – *Авт.*) з військом запорозьким йти війною на коронне військо і міста та фортеці воювати і йому великому государю послужити» [351]. Отже, під формулюванням про службу цареві гетьман мав на увазі вирішення власне українських воєнно-політичних завдань. Так само службу протекторові розглядав Я. Сомко: «...і проти неприятелів його, обороняючи самих себе» [352].

Як Б. Хмельницький, так і інші представники української політичної еліти намагалися возз'єднати Україну зовсім не з огляду на бажання прислужитися цареві. Вони цього прагнули, спонукувані природно-історичною потребою у змаганні з іноетнічними елітами монополізувати функцію правління у межах проживання власного етносу. У діяльності, спрямованій на інтереси України, бачив службу цареві І. Самойлович й у грамоті від 26 жовтня 1677 р.: «...Щоб охоче і вірно в ц. п. в-ті служити, і цілість України Малої Росії глядіти й остерігати, і проти всякого неприятеля за неї і за церкву Божу заступатися готові були» [353].

Такий самий характер відрефлексованості ідеї служби монарху як виконання функцій у межах українського суспільства ми зустрічаємо у документах гетьманів, що готувалися як внутрішньоуправлінські. Це, зокрема, засвідчують листи того ж таки І. Самойловича компанійському полковникові Г. Новицькому. Висловлюючи подяку за старанне виконання наказів, гетьман писав: «...І проти всілякого неприятеля так за гідність його монаршу, як і за цілість вітчизни нашої України застановлятися» (24 червня 1682 р.) [354]; «...і до служби монархів наших Російських на захист ойчистого нашого Малоросійського краю залучали...» (12 липня 1685 р.) [355].

Те, що українські старшини свою службу протягом другої половини XVII – перших десятиліть XVIII ст. співвідносили з Україною, підтверджують універсали про надання маєтків. Зокрема, обґрунтовуючи факт надання маєтку прилуцькому полковнику І. Стороженку, гетьман І. Мазепа в універсалі від 26 червня 1690 р. підкреслював, що це зроблено, «респектуючи на його пана полковника Прилуцького значні у війську Запорозькому і зичливі послуги, які він здавна чинив і на майбутнє охоче чинити на службі монаршій має» [356]. Військові ж справи, що чинилися «на славу монарху», він одночасно розглядав і як справи для «захисту цілості всенародної» [357].

Як бачимо, у багатьох документах внутрішнього характеру ідея служби Вітчизні повністю поглинає ідею служби монархові. І якщо гетьмани, як контрагенти договору з монархом, все-таки зазначали про нього в універсалах у якихось інших контекстах, то, наприклад, полковник Д. Горленко 10 квітня 1707 р. про царя не згадує зовсім. Видаючи універсал на право

користуватися «до ласки військової» частиною доходів від млина на р. Іченці одному із представників сім'ї Стороженків, полковник бачив лише заслуги ічнянського сотника перед Військом Запорозьким [358], і цього йому було достатньо.

Можливо, найяскравішим підтвердженням факту, що українська політична еліта службу цареві розуміла як службу Україні, слугує відсутність ідентифікації поняття «загальне благо» з єдністю інтересів України та Росії, що було б обов'язковим, якби українці себе сприймали частиною російського суспільства. Наприклад, І. Самойлович у спілкуванні з монархом, якого називає «всеросійським», веде мову не про всеросійське «загальне благо», а про «спільне тутешнє українське, мало-російське» [359].

Про те, що визнання старшинами свого підданства якомусь із монархів не позбавляло їх орієнтацій на підпорядкування своєї діяльності потребам та інтересам Вітчизни, яскраво свідчить лист наказного гетьмана Я. Лизогуба та низки правобережних полковників до лубенчан від 29 січня 1670 р.: «Хай цар московський, король польський, як монархи християнські, будуть собі здорові, а вам з нами між собою для чого різнитися? Тим більше, коли вони монархами будучи, про заспокоєння держав своїх між собою домовляються, належить і нам не розділяючись, але спільно всім про зміцнення своїх вольностей і про заспокоєння своєї вітчизни України дбати» [360].

На нові, національно спрямовані критерії ідентифікації українських старшин вказують політико-культурні орієнтації на соборність, що, зокрема, засвідчують такий прояв націо-

нальної ідентичності, як чуття вкоріненості у території. Наявність у старшинської еліти прагнення забезпечити підвладним станам належні умови для виконання тими своїх станових функцій, свідчить про такий національний ідентитет, як чуття вкоріненості у соціумі, усвідомлення своєї суспільності, взаємозалежності.

Політологи стверджують, що політична культура відображає рівень цивілізованості суспільства [361]. Зіставляючи поняття «політична культура» і «політична цивілізованість», ми виходимо з того, що перше слугує для означення свідомісних проявів політичного життя у межах окремої політичної системи, друге ж – для характеристики спільності цих проявів у межах широкого регіону [362]. Тож цивілізованим, у політико-культурному аспекті, можна називати той соціум, котрий виробив політичну культуру, цінності й норми якої відповідають загальноприйнятим політичним і правовим цінностям та нормам у межах цілої цивілізації.

З огляду на способи, методи, форми організації політичного життя, на політико-культурні орієнтації, які виникали на ґрунті відображення політичної системи Гетьманщини, можемо стверджувати, що Україна другої половини XVII–XVIII ст. належала, без сумніву, до групи цивілізованих європейських країн.

Цей висновок можна продемонструвати на прикладах скорельованості ідей європейських просвітників XVIII ст. з проявами сучасного їм українського політичного життя. Як на нашу думку, саме термін «скорельованість» відповідає характеру зв'язку між названими об'єктами. Немає сумніву, що ідеї європейських

просвітників XVIII ст. певним чином впливали на настрої, політико-культурні орієнтації, а відтак і на політичні явища, процеси у Гетьманщині, на поведінку окремих старшин. Проте немає сумнівів і щодо того, що залежність між ними не набувала чітко вираженого функціонального характеру. Тоді як європейські просвітителі засуджували деспотизм та обстоювали республіканські принципи, республіканські орієнтації зміцнювались і в середовищі української еліти.

Набутком суспільно-політичної думки доби Просвітництва є обґрунтування ідеї розподілу влади за ознакою владних повноважень. Як доводили Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, незалежність гілок влади і взаємна їх зрівноваженість створюють основи для свободи і безпеки громадян, політичної стабільності суспільства. Не залишались осторонь цих ідей і представники української політичної еліти. Як переконують нас знавці конституційного права, Конституція П. Орлика передбачала «таку модель організації державної влади в Україні, яка базувалася б на засадах принципу поділу влад (законодавча влада мала належати Генеральній Раді... виконавча – Гетьману, а судова – Генеральному Суду)» [363]. З 1760 р. ідея розподілу влади за владними повноваженнями почала втілюватись в Україні у практичному політичному житті. Того року в окрему гілку, на рівні центральних органів, було виокремлено судову владу. Універсалом К. Розумовського судові справи було вилучено з компетенції Генеральної військової канцелярії та доручено Генеральному військовому суду, який з того часу отри-

мав повноваження найвищої судової інстанції. Судова реформа 1763 р. започатковувала процес розподілу виконавчої та судової влади на полковому рівні. За полковниками залишалося головування у гродських судах, котрі розглядали лише кримінальні справи. Водночас у Гетьманщині розпочався процес виокремлення представницької, від старшин, законодавчої (насамперед у її законотворчому прояві) гілки влади.

Справі взаємного зрівноваження владних повноважень сприяло розмежування компетенції у межах наймогутнішої тоді виконавчої гілки влади, у якій поряд із цивільною виділялася влада військова.

5 грудня 1763 р. гетьман видав інструкцію для «нижчої генеральної старшини» (двох осавулів, хорунжого та бунчужного), згідно з якою до їхньої компетенції передавалося управління поточними справами армії. Як засвідчують документи, «нижча генеральна старшина», виконуючи протягом грудня 1763 – квітня 1765 рр. доручені їм справи «спільно» та використовуючи «для писання доручених... згідно цій інструкції справ» трьох канцеляристів, переданих їй із Генеральної військової канцелярії, утворила окремий колегіальний орган, що зосередив у своїх руках справи військово-адміністративні та з нагляду за станом боездатності козацького війська [364].

364

Протиставляючи республіку деспотії, просвітники звеличували такі політичні чесноти, як патріотизм, готовність принести особисті інтереси у жертву суспільству. На думку Ш. Монтеск'є, Рим загинув тоді, коли втратив те, що його звеличува-

ло, – громадянський дух і любов до вітчизни. В Україні ж ці риси розглядались як обов'язкові складові представника влади. Саме турботами про загальне благо обґрунтовували старшини свою провідну роль у суспільстві. Саме до цих цінностей апелював у своїй промові невідомий оратор, коли закликав старшин: «...через любов до Вітчизни, через власну вашу і нащадків ваших честь і користь, об'єднайте всі сили розуму вашого, зміцніть їх патріотичним натхненням і, забувши всі пристрасті й партикулярні користі, подумайте про відновлення колишніх Вітчизни вашої порядків та добробуту».

Політичну культуру можна типологізувати і за критерієм співвіднесення власного суспільства, його політичних особливостей зі світом, з іншими політичними системами. На нашу думку, цей критерій є актуальним для українських політичних суб'єктів. Адже Україну того часу дослідники цивілізаційних особливостей суспільств розглядають як своєрідний соціокультурний феномен, характерними для якого були:

а) відкритість до різних культурно-цивілізаційних впливів;

б) одночасна включеність до процесів, які відбуваються як у православної, так і в західних цивілізаціях;

в) поєднання православної традиції з прозахідною спрямованістю

365 культурного розвитку» [365].

Такий підхід до типологізації політичної культури, що має назву комунікаційного, передбачає виокремлення двох типів: відкритого та закритого [366]. Відкритість, як провідна риса української культури в цілому, не могла не позначитися й

на політичній культурі політичного проводу Гетьманщини.

У загальній спрямованості своїх політико-культурних орієнтацій українська політична еліта ніколи не замикалась у межах свого внутрішньо-політичного життя. Ніколи не спостерігалось й реакції відторгнення західного політичного досвіду. Головним чинником, що сприяв цьому за часів Української козацької держави, очевидно, було прагнення української (як і всіх східноєвропейських) еліти запровадити у себе цінності, норми та зразки поведінки, культивовані суспільно-політичною елітою Польщі.

Не менш вагомим чинником було й прагнення національного політичного організму знайти в Європі надійних гарантів свого державного функціонування. Це засвідчують своїми зусиллями представники української еліти – від Б. Хмельницького до В. Капніста включно.

Одним із показових проявів відкритості української політичної культури, на наш погляд, є бачення П. Орликом місця України в системі європейської політичної рівноваги. Він, зокрема, переконував європейських володарів, що відновлення історичної справедливості й надання Україні незалежності сприятиме саме втіленню європейських вартостей: «Їх бо власний інтерес – кажу я – зобов'язує їх не санкціонувати і не давати спричиняти небезпечних для себе ж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди». Спираючись на європейське міжнародне право, ґрунтоване тоді на Вестфальському та Оливському мир-

них договорах, він навіть опосередковано вимагав відновлення України у статусі та територіях, «які вона мала перед тим, як була підступом поневолена». «Міжнародне право, – зазначав П. Орлик, – вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудування держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз». Врешті, він наполягав і на тому, що «реституція України» не тільки не порушить системи європейської військово-політичної рівноваги, а й дасть змогу «обмежити державу, яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи» [367].

Про відкритість політичної культури української еліти яскраво свідчить той факт, що у разі надзвичайних, неординарних проявів у будь-якій зі сфер суспільно-політичного життя козацька старшина апелювала до світової громадськості чи світового досвіду. Це підтверджує звернення І. Виговського до європейських урядів з приводу політики Москви щодо України [368]; підкреслення Ю. Хмельницьким 23 грудня 1659 р. міжнародного значення військової допомоги, наданої протектором («...В чому коли таку чесноту й пр. ц. в-ть і милість до Війська Запорозького навколишні християнські держави побачать...» [369]); реакція на втечу з резиденції П. Дорошенка царського посланця Ф. Бобровича («...Лише що ніколи між іншими людьми та в інших країнах немає, як твоя милість вдіяв...» [370]); стурбованість П. Дорошенка частою зміною протекції, адже

це могло заплямувати ім'я Української держави на міжнародній арені («...І так себе і військо непостійністю уже більше перед всім світом мазати не бажаючи...» [371]); наполягання І. Мазепи на участі підданих київських монастирів у оборонних акціях міста (він наголошував, що справи оборони є спільними для мешканців кожної місцевості «у всій вселенній» [372]); обґрунтування Бендерською конституцією необхідності заснування в Україні Генеральної ради як представницького органу за прикладом інших країн; часте підкреслення гетьманами «слави» Війська Запорозького як «слави» перед всім світом [373]; аргументи С. Дівовича 1762 р. проти небажання росіян визнавати за старшинами рівності у званнях з російськими табельними рангами («Обойди умом все государства пространно...» [374]); використання П. Симоновським у своєму «Короткому описанні про козацький малоросійський народ» поси- лань, зібраних «з різних історій іноземних Німецької Бішенга, Латинської Безольді, Французької Шевальє» [375]. Прикладів можна ще навести багато.

Незаперечним проявом відкритості вважаємо врахування, а за можливості й активне використання представниками еліти Гетьманщини геополітичного, точніше, регіонально-політичного чинника стосовно власної держави. Показовим для нас у цьому випадку є усвідомлення українською елітою того факту, що культурні, релігійно-етнічні відмінності не повинні ставати на заваді інтересам суспільства. Про це вже свідчить самий факт союзу Б. Хмельницького з кримським ханом. Тезу про необхідність і взаєм-

ну користь від врахування спільних регіонально-політичних інтересів народів різних культур намагався донести до свідомості московських послів наприкінці 1667 – на початку 1668 р. П. Дорошенко: «...А не в миру ж їм з Татарами бути не можна, тому що вони від Татар живуть у ближніх місцях»; «Я, мовить, зичив би його царській пресвітлій величності, аби з ханом Кримським, хоча поганином є, в братерстві з ним zostавати; тоді б не лише й. ц. пр. в-ті Московські міста спокійними залишалися, але і тутешні краї й. ц. пр. в-ті Україна вся спокійно прожила...» [376].

На регіонально-політичні переваги співпраці з Кримом вказувала також Конституція П. Орлика. Стаття 3, зокрема, зобов'язувала український політикум «старатися про поновлення давнього з Панством Кримським братерства, колегації військової і потвердження вічної приязні, на яку б навколишні Панства поглядаючи, не дерзали пригноблення собі України бажати та її в чому не погляди насильствувати» [377].

Орієнтацію на відкритість у щойно визначеному аспекті зафіксовано й в «Історії Русів», де автор порівнював відносини українців і кримських татар з «шаховою грою», у якій, крім взаємних військових набігів, були можливі й прояви взаємної допомоги під час посухи, голоду.

Найпоширенішою з типологій, яка значною мірою відображає історичну еволюцію типів політичної культури, залишається типологія Г. Алмонда та С. Верби, в основу якої покладено критерій свідомої участі суб'єктів у політичному житті.

Щодо політичної культури будь-якої еліти взагалі, то нам не доводиться говорити про парохіальну культуру навіть її окремих представників. Адже характерним проявом останньої є невідокремленість політичних орієнтацій від інших, а отже, й відсутність політично провідної верстви. Носіями підданської політичної культури можна вважати тих її представників, яких З. Когут називав асиміляторами [378], що готові були обміняти політичну суб'єктність Гетьманщини на соціально-економічні та соціально-політичні гарантії у межах Російської імперії. Однак асимілятори, як чисельніша група, починають домінувати лише тоді, коли російські власті створили умови для визнання персональних соціально-економічних і соціально-політичних прав представників українського старшинства. До слова, оскільки вони вже орієнтувалися на вимоги іншої політичної системи, їх важко називати представниками політичної еліти Гетьманщини, так само як і представниками контреліти. Адже такі мали б боротися з панівною елітою за посідання провідних ролей і взагалі за відвоювання влади у межах політичної системи Гетьманщини [379]. Мабуть, найточніше було б їх назвати самоідентифікованими з російською політичною елітою і такими, що займалися професійно-управлінською діяльністю в політико-адміністративних установах України-Гетьманщини.

Коли ж говорити про тих представників старшинства, які свої соціально-економічні та соціально-політичні інтереси пов'язували з функціонуванням політичної системи Гетьманщини і завдяки яким

Українська козацька держава проіснувала повних 116 років, то тут слід вести мову про активістську політичну культуру, носії якої мали чіткі уявлення про вимоги політичної системи до себе і з не меншою чіткістю вимагали виконання всіма

інституціями політичної системи Гетьманщини обов'язків щодо них. Причому серед останніх головною була вимога забезпечити умови для реалізації політично провідної ролі згаданих старшин в українському суспільстві.

ДЕРЖАВНА ІДЕЯ ЗА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

- 4.1. Становлення козацького політичного автономізму
- 4.2. Формування української державної ідеї та її особливості
- 4.3. Від ідеї князівства Руського до подолання концепцій поліцентризму Гетьманщини
- 4.4. Згасання державної ідеї

4.1.

Становлення козацького політичного автономізму

Війна 1591–1596 рр. стала потужним імпульсом розвитку політичної культури козацтва, породивши паростки політичних орієнтацій, що поступово, впродовж першої половини XVII ст., викристалізувались у програму козацького автономізму. У вересні 1592 р. гетьман Війська Запорозького Криштоф Косинський у листі до польського короля вперше обґрунтував ідею невіддільності козацької спільноти владі прикордонних старост і воєвод [1]. На думку дослідників, це, можливо, сигналізувало про зародження серед козацтва намірів «до розведення шляхти

й короля по різних ціннісних нішах» 2 [2]. Тому не випадково козаки активно взялися запроваджувати на підконтрольних теренах України свій «присуд» (себто юрисдикцію), спонукали населення (у тому числі шляхту) до принесення присяги і послушництва на користь Війська Запорозького, що означало не що інше, як утворення «альтернативних владних структур» [3]. Ця практика набула поширення у 1594–1596 рр., коли козацтво опанувало територію Поділля, Придніпров'я та басейн Прип'яті. Зокрема, С. Леп'явко як показовий наводить приклад з 1595 року. Тоді козацький гетьман Лобода наказав викликати до себе в Корсунь на суд в'їтів двох подільських містечок за непослух, але «не беручи маєтностей 4 их жадных» [4]. У цей час козацтво перетворюється на самостійний політичний суб'єкт міжнародних відносин у Південно-Східній Європі, створює власний дипломатичний 5 етикет [5].

Важливим джерелом, що вийшло з козацького середовища і проливає світло на його політичні погляди, є «Кондиції» гетьмана Семерія Наливайка, надіслані у 1596 р. королю Сигізмунду III. З їх аналізу випливає, що вони спрямовувалися на «реформування політичного, правового та військово-адміністративного устрою української козащини». Козацьке товариство мало перебувати у безпосередній політичній залежності від короля й нести йому рицарську службу за винагороду. Передбачалася заміна демократичних засад політичного устрою Війська Запорозького авторитарними із сильною владою гетьмана; декларувалися автономістські адміністративно-територіальні принципи устрою Бузько-Дністровського Війська, яке

утворилося на незаселених землях Південного Бугу – Дністра, розташованих південніше Брацлавщини, та його станова політична відокремленість [6]. 6

Саме під 1594–1596 рр. джерела вперше фіксують відомості про наміри козацтва розгромити Польщу, винищити шляхту й утворити власну державу [7]. Зокрема, з Данціга 7 надійшло повідомлення, нібито «козаки проголошують, що будуть боронити увесь бідний і пригнічений люд, який тікатиме до них перед тиранією Польщі. На загал можна помітити, що вони ніби заснували нову республіку, для якої-то буцім Наливайко прибрав титул князя» [8]. Вважаємо, 8 що не слід легковажити інформацією такого змісту. Варто прислухатися до думки Л. Винара, що «тогочасні документи виразно вказують, що подібні пляни (про організацію козацької республіки.– *Авт.*) в козацькому і чужинецьких середовищах тоді дискутовано» [9]. 9

Припускаємо, що саме завдяки глибокому знанню козацьких настроїв київський католицький єпископ Йосип Верещинський взимку 1596 р. зміг розробити проект організації Задніпровської козацької держави, в якому дістали певне відображення (прямо чи опосередковано) політичні орієнтації Війська Запорозького. Він передбачав утворення на території від Радомля й Мстислава на півночі до Переяслава й Лубен на півдні васального козацького князівства (на зразок Великого князівства Литовського), очолюваного князем і гетьманом Війська Запорозького, в якому кожен козацький полк (всього їх мало бути 13) поставав не лише військовим підрозділом, а й окремою адміністративно-територіальною одиницею (районом) із пол-

ковим центром. Князь здійснював політичне представництво державної влади й мав адміністративну владу над некозацьким населенням, а гетьману належала військова влада над Військом Запорозьким. Земельна власність у князівстві закріплювалася за згаданими полками. Козаки ні з військового, ні з адміністративного погляду не підпорядковувалися князеві; їхній єдиний обов'язок перед королем полягав у несенні військової служби проти татар чи московського царя [10].

Поразка козацтва у війні не загальмувала розвиток його політичної культури, що ставала органічною складовою «лавиноподібного піднесення національної самосвідомості», яке розпочалося на зламі XVI–XVII ст. [11]. На початку XVII ст. козацтво, «апелюючи до рицарських ідеалів і рицарської системи цінностей», почало домагатися свого визнання «коронними синами», що означало урівняння «у станових правах з шляхтою», а також наполягало, як і раніше, на підпорядкуванні лише владі короля, великого коронного і польного гетьманів. Водночас козаки засвідчували право на придніпровські землі («від Могилева аж до Дніпровського гирла») як зону своїх виняткових інтересів; проводили цілеспрямовану політику на захист православної Церкви. Зокрема, гетьман Гаврило Крутневич в універсалі київському Микільсько-Пустинському монастирю від 25 травня 1603 р. підкреслював, що козацтво повинно всіляко підтримувати православне духовенство [12]. Отже, козацтво стало на позиції послідовної оборони православ'я найпізніше з початку XVII ст.

Щоб з'ясувати проблему витоків становлення української державної ідеї, вкрай важливо дослідити сут-

ність процесу пробудження й розвитку національної свідомості впродовж першої половини XVII ст. Торкнемося найважливішого. Насамперед слід зазначити, що у різних прошарках населення почало інтенсивно формуватися чуття етнічної спільноти: «ми» – «руський народ». По-суті, йшлося про національну самоідентифікацію «русинів» власне як «українців», хоча залишалося маркування населення України й Білорусі назвою «руський народ», а українці й білоруси продовжували сприймати себе як культурно-історично-релігійну єдність – Русь [13]. Щоправда, цей погляд на «єдність» Русі вже розмивався. За твердженням Н. Яковенко, в тогочасних уявленнях «про Русь як політичний простір» останній «збігається з територією південних (“українських”) князівств киево-руської доби, абсолютно й безальтернативно виносячи за дужки не лише російські, а й білоруські терени (це, до речі, переконливо заперечує поширену серед істориків думку, нібито сприйняття “Русі” як суцільного українсько-білоруського масиву розщепилося на Україну й Білорусію лише під час/внаслідок Хмельниччини)» [14].

Зміцнювалося відчуття нерозривності власного буття з місцем свого проживання, яке сприймалося як священна земля предків, споконвічний руський край, тобто Батьківщина. Представники патріотично налаштованої шляхти, духовенства й інтелігенції розвивають ідею безперервності буття руського народу. Духовні вчені Києва стверджували, що «руські землі Речі Посполитої – це не завойовані провінції Корони Польської, а частина ширшої держави, яка зберегла повноправну суверенність у середньовічному розумінні in dominium suum rex

imperator est (тобто підданий визнає вищого володаря з умовою збереження необмеженого панування на власній території)». З 20-х рр. XVII ст. поняття «руський народ» набуває «термінологічної конкретності, позначаючи мешканців територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби». Формується погляд на нього як самодостатню політичну спільноту, чие існування санкціонується Божим промислом у неперервній тяглоті віри і Церкви (київські святі), легітимізується наявністю власної династичної верстви (князі) та її «старого рицарства – шляхти і козаків». При цьому козацтво визнавалося нарівні зі шляхтою невід'ємною складовою ланцюга тяглості й легітимації на 15 роду [15]. Утверджується концепція руського народу як третього (рівноправного з польським і литовським) народу Речі Посполитої. «Народ наш руський до польського народу прилучився як рівний до рівного, як вільний до вільного» [16], – зазначалось у проханні православної шляхти до сейму 1623 р.

На початку 20-х рр. XVII ст. в суспільній свідомості утверджується бачення козацтва як символу слави руського народу, щита християнського світу проти «невірних», що урівнювало українців з іншими народами, утверджувало «чуття власної сили, гідності, унікальності та надійності свого історичного фундаменту» [17]. А в 30-х рр. у середовищі козацької спільноти завершується формування погляду на себе як на «політичний народ», рівноправний зі шляхтою, котрий виступає легітимізованим виразником і захисником прав та свобод «нашої руської нації». В листах гетьманів з'являються такі вислови, як «а ми і вся наша руська нація», «а ми

і народ наш» тощо [18]. Отже, є всі 18 підстави стверджувати, що «на очах мінявся лідер нації: на зміну старій княжій аристократії, що кермувала Руссю від часів Київської держави, козацька старшина в особі Петра Сагайдачного та його наближених зробила перший крок до політичного лідерства» [19]. Домагаючись 19 від польської еліти урівняння своїх лицарських прав зі шляхетськими, Військо Запорозьке у 1632 р. порушило на сеймі клопотання про надання йому права обирати короля. Проте його послів гостро розкритикували за те, що козаки посміли назватися такими самими «членами Речі Посполитої», як шляхта, й «добряче вилаяли» за прагнення до участі в елекції [20]. 20

За обставин несприйняття польською політичною елітою політичних і конфесійних вимог Війська Запорозького в середовищі козацтва зароджується думка, що володар Речі Посполитої є власне польським, а не українським/руським королем, а відтак вірна служба йому можлива лише за умови принесення королівської присяги щодо дотримання «прав і вольностей руського народу». На жаль, дослідники й досі ігнорують той важливий злам, що стався у свідомості, принаймні, частини козаків щодо ставлення до королівської влади. Йдеться про обґрунтування старшиною легітимації не лише відмови (за певних обставин) від визнання останньої, але (що особливо важливо) збройного виступу проти неї. Військо Запорозьке сприймало службу королю як певний контракт з обопільними обов'язками; причому монарх мав принести присягу на виконання вимог свого контрагента. В разі незгоди воно вважало законним як відмову служити королю, так і

право захищати свої та українсько-го/руського народу права і свободи 21 [21].

В процесі еволюції національної самосвідомості православ'я перетворювалося на одну з найважливіших невід'ємних ознак етнічної самоідентифікації українців. Саме православну Церкву переважна більшість українського населення сприймала як священний центр збереження спадщини історичних, культурних і релігійних традицій, започаткованих Київською Руссю [22]. Часто-густо зміна православного віросповідання на уніатське чи католицьке трактувалася як національна зрада.

Розвиток національної свідомості відбувався в умовах постійних нападів татар і національно-релігійних утисків українців з боку польської й сполонізованої (української) шляхти та владних структур Речі Посполитої. Волинська шляхта на сеймику 1646 р. відзначала в інструкції послам на сейм, що православна Церква «в католицькому, християнському королівстві та вільній і свободній Речі Посполитій зазнає такого насильства, якого і в поганській неволі християни-греки не зазнають» [23]. Водночас, внаслідок змішаних шлюбів та вимирання українських княжих родів, помітно зміцнилися позиції польського магнатства, яке захоплювало (особливо у Брацлавщині й Київщині) адміністративно-намісницькі уряди. У цих регіонах також помітно зростала питома вага польської шляхти, котра дедалі частіше обіймала адміністративні посади [24]. Використовуючи сприятливу ситуацію, заможне єврейство, спираючись на кагали (общинні організації) й ваади (сейми), впродовж 20–40-х рр. прибирало до рук торгівлю, лихварські операції, шинки, оренди староств, маєтків, млинів та інші дже-

рела прибутку, безжалісно визискуючи селян, міщан і козаків.

Звісно, за таких умов у свідомості православного духовенства, селян, міщан і козаків утверджувався стійкий стереотип сприйняття польського володарювання як доби всеохоплюючих утисків «руського народу», на якому формувалася глибока ненависть до всього польського («ляцького»). Зміцнювалося переконання, що «ляхи» намагаються будь-що накинути їм римську віру, а непокірних винищити [25]. Як слушно зазначив М. Грушевський, «все що панувало і утискало, було “лядське” – походженням, вірою, культурою, духом. Все “руське” було поневолене. Все, що стояло в таборі пануючих, все що заступало ся за нього, – отожднювалося з польським, було “лядським” незалежно від свого походження» [26]. 25 26

На еволюцію політичних орієнтацій козацтва й покозаченого населення Півдня України істотно впливала їхня боротьба за «права і вольності», що в 30-х рр. набула масового характеру, національно-конфесійної спрямованості й небаченої раніше зятятості. Зокрема, у 1630 р. гетьман Тарас Федорович «написав до всієї України й до іншої Русі всієї, щоб всі, хто є віри грецької, йшли до Війська Запорозького й боронилися проти ляхів» [27]. 21 жовтня 1637 р. полковник Карпо Скидан в універсалі до населення зазначав, що «вороги народу нашого християнського руського, віри нашої старожитньої грецької, а саме, ляхи, маючи злий намір і забувши страх Божий, ідуть на Україну за Дніпро...» [28]. У березні 1638 р. гетьман Яків Острянин визначив мету боротьби – досягти звільнення «народа нашего православного от ярма порабощения и мучительства тиранского ляховского» [29]. 27 28 29

Отже, окреслилися контури мети національних змагань – вільного, без національно-релігійного гноблення розвитку. Її реалізацію тогочасна українська еліта вбачала не у виході зі складу Речі Посполитої й утворенні самостійної держави, а в урівнянні українського народу у правах з польським і литовським. Цю поміркованість було зумовлено неспроможністю традиційної родової знаті сформулювати й висунути «політичну програму для руського національного існування» [30]. Потрібні були поява нової еліти й час для вироблення нею підвалин української державної ідеї, що, власне, й відбувалося впродовж першої половини XVII ст. І в цьому процесі важко переоцінити роль козацтва, що виступало не лише «виразником прогресивних тенденцій суспільного розвитку», а й з часом почало набувати винятково важливої «суспільної функції – носія державності українського народу» [31].

У перших десятиріччях XVII ст. козацький політичний автономізм виявився у прагненні Війська Запорозького перенести свій організаційний устрій та юрисдикцію на «волості» (південніше умовної лінії Тетіїв – Біла Церква – Київ – Переяслав – Лубни – Миргород) й спробі, за умови визнання влади лише короля, вийти з-під підпорядкування місцевих владних структур. Упродовж цього часу «під впливом “полонізації” урядів прикордоння, проведення низки комісій проти козаків та ухвали антикозацьких сеймових конституцій, в ієрархії цінностей козацтва остаточно закріплюється протиставлення – “покровитель”-король/ворог-польська шляхта...» [32]. А відтак у цьому регіоні впроваджуються власні самоуправління, судочинство, військова організаційна структура. Не слід забувати, що до складу козацьких земель входили

й терени Вольностей Запорозьких. Гадаємо, що стосовно всіх їх доцільно вживати термін «козацька Україна». Водночас Військо Запорозьке намагалось відігравати роль самостійного суб'єкта міжнародних відносин.

Джерела фіксують неухильний процес «виламування» козацького регіону, який починав жити своїм особливим життям, із існуючих владної, адміністративно-територіальної й судової систем Польщі. Не випадково у 1616 р. один із польських урядовців звернув увагу сейму на факт творення козаками власної «Республіки», побоюючись, щоб з часом вони не проголосили її відокремлення від Речі Посполитої [33]. Через 9 років король Сигізмунд III констатував: «...козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна у їхніх руках, шляхтич невірний у своєму домі, у містах і містечках й. к. м. все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони... Мир і війну встановлюють на власний розсуд, вони порушують союзи укладені Річчю Посполитою» [34]. У листі до нього від 20 липня 1625 р. князь Єжи Збараський переймався, що козацтво перебирає владу, яка належала тільки королю й Речі Посполитій, зокрема, наголошував на тому, що воно уклало союзи з іноземними володарями [35].

Зі свого боку, шляхта домагалася ліквідації козацької юрисдикції, звільнення сіл і міст від влади отаманів, полковників та інших старшин, заборони селянам і міщанам вступати до козацьких лав, «бо інакше за короткий час вся Україна обернеться в козацтво...» [36]. Важливе значення мало впровадження наприкінці 1625 – на початку 1626 рр. гетьманом Михайлом Дорошенком у козацькому регіоні полково-сотенного військово-територіального уст-

рою. Утворюються Чигиринський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський полки; у першій половині 30-х рр. розпочалося формування Полтавського, Миргородського, Лубенського та Яб-37 лунівського полків [37].

Певна річ, творення козацчиною власних владних структур не могло не сприяти формуванню в її середовищі погляду на терени свого проживання як на самобутній регіон Речі Посполитої, що мав підлягати лише владі короля. У свідомості козаків (запорозьких і городових, реєстрових і нереєстрових) після укладення у 1625 р. Куруківської угоди утверджується переконання, начебто останньою заборонено підрозділам польського війська з'являтися у межах козацьких вольностей. Зокрема, у 1630 р. керівництво повсталих вимагало від польського командування виведення з козацької території 38 («за Білу Церкву») жовнірів [38]. У жовтні 1632 р. Корсунська козацька рада ухвалила не впускати «ляхів» у Лівобережну Україну («за свою віру 39 стояти по Дніпро» [39]), що свідчило, як вважають деякі науковці, «про наміри утворення козацької республіки» [40]. В листі від 16 червня 1637 р. до старшини реєстровиків гетьман нереєстрових козаків Павло Бут (Павлюк) докоряв їм за те, що «забули Куруківську комісію, що по цей бік Києва і Білої Церкви і жов-41 нірська нога не повинна бути» [41].

Виводячи «з-під державних впливів метрополії» велику територію 42 українських земель [42], Військо Запорозьке здійснювало владні функції не лише щодо козацтва, а й в окремих випадках стосовно покозаченого населення цього регіону – селян і міщан. Наприклад, у жовтні 1637 р. полковник К. Скидан, який на той час титу-

лувався «опікуном всієї України» [43], 43 в одному з універсалів звертався не тільки до козаків («товариства нашого»), а й до всіх «посполитих людей» [44]. 44 На переконання І. Іванцова, Павлюк у листі від 9 липня 1637 р. до реєстровиків уперше висловив «думку про вільне і окремішне життя козацтва (це значить і селянства, бо Павлюк реєстру не визнавав, а вважав за козаків все населення, що підтримувало і купчилось навколо Запоріжжя, визнаючи Запоріжжя за свій центр)». Зокрема, козацький ватажок підкреслював, що «коли королеві і Речі Посполитій потрібна буде послуга Війська Запорізького проти якогось ворога, всі ми одно-стайно вирушимо з наших місць на заклик короля і його послів; а коли не буде потреби у Війську Запорізькому, то хто захоче жити при військових клейнодах на Запоріжжі, нехай собі вільно живе на здоров'я, а хто захоче доглядати своє майно, нехай доглядає і живе вільно» [45]. 45

У листі від 21 вересня 1637 р. до коронного великого гетьмана Станіслава Конецпольського Павлюк та інші ватажки повстання до основних причин виступу віднесли «важкий плач і стогін убогих людей, підданих й. к. м. пана нашого милостивого, котрі мешкають тут в українських містах, через перебування у них армати, часте вибирання великих стацій попередніми старшинами Війська Запорозького», про що не раз скаржилося населення королю й коронному гетьманові [46]. Ця акція козацтва на захист 46 населення викликала надзвичайно негативну реакцію одного з найвпливовіших сановників Речі Посполитої. «Милосердя велике чините над підданими й. к. м. із співчуття, – обурювався він у відповіді, – привласнюєте собі обов'язок, який має у своїх руках тільки король, покликаний до цього Богом (кур-

сив наш. – Авт.). Через те милосердя, через той жаль ваш сердечний відчиняєте ворота для своєї волі, права Божі, права королівські, права Речі Посполитої мішаєте» [47]. У червні 1638 р. гетьман Дмитро Гуня звернувся з листом до М. Потоцького, прохаючи не чинити масових розправ над мирним населенням, не причетним до козацького повстання. «Вочевидь не має тут правди, ні боязні Божої, – писав він, – нехай би з нами, з Військом Запорозьким, війну проводили, котрі відважилися пожертвувати життям нашим і віддалися на волю найвищого Бога за наші криваві заслуги і за ту невинно пролиту нашу кров, а справді невинним і бідним людям дали спокій, котрих голос і пролита невинна кров волають про помсту до Бога і нас до цього збуджують...», а тому переконував припинити «пролиття невинної крові християнської... як нас самих так і невинних людей убогих» [48].

Обстоювання козацтвом не лише своїх корпоративних інтересів, а й прагнення домогтися визнання певних політичних прав для регіону породжувало чутки про його наміри створити власну державу. Наприклад, за даними анонімного автора «Нової пісні про війну козацьку, яка відбулася під Кумейками над Дніпром», Павлюк заявляв, що не хоче зважати ні на польських гетьманів, ні на короля, а «має надію, що він стане володарем землі Руської, опанувавши Київ і всю Сіверщину» [49]. Автор іншого джерела занотував поголос, начебто Павлюк називав себе королем [50].

Поразка повстання й прийняття «Ординації» 1638 р., що передбачала ліквідацію козацтва як стану, помітно загальмували процес перетворення козацького регіону на автономний адміністративно-територіальний орга-

нізм, однак не перекреслили наміри його еліти (яка стосовно польської виступала контрелітою) домогтися реалізації своїх намірів. Щоправда, тепер старшина прямувала до мети, зробивши ставку на добру волю короля Владислава IV. Серед козацтва формувався міф про нього як захисника інтересів не тільки Війська Запорозького, а й усього «руського народу», союзника у боротьбі з магнатством [51]. І, за свідченням литовського канцлера Альбрехта Радзивілла, весною 1646 р. під час таємних переговорів з козацькими послами він нібито вручив їм привілей, «аби наші корогви не просувалися далі Білої Церкви» [52].

Державна ідея зароджувалася на ґрунті суспільно-політичної організації «козацького устрою», що відзначався демократичністю. Її основні принципи полягали у запереченні феодальної залежності й внутрішньостанової нерівноправності; визнанні рівності у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя, можливості займатися промислами й торгівлею; вільного вступу до козацького стану будь-кого незалежно від станової, конфесійної чи національної належності; права обирати органи самоуправління і бути обраними до них [53]. Козацтво виробило власний кодекс «прав і вольностей» – неписаних етичних правил, природних прав і правових норм – що визначав його соціально-правовий статус у суспільстві. «Козацьке право, – констатував В. Щербак, – забезпечувало свободу від феодальних повинностей і податків, можливість мати власну адміністрацію і судочинство і, нарешті, володіти землею» [54]. Воно було звичаєвим і становило сукупність правових звичаїв, що діяли на теренах як Запорозьких Вольностей, так і «вольності», «мали нормативний характер, обумовлювалися конкретно-історич-

ними умовами існування козацького суспільства, допускалися або санкціонувалися верховною державною владою...» [55].

У чому вбачали козаки наріжні принципи політичного життя створеного ними державного організму? Насамперед в основу його організації було закладено поняття «колективної волі», яка зазвичай реалізовувалася через загальну військову раду – своєрідну форму прямого волевиявлення всіх її повноправних членів, котрі у будь-який час могли утворити радне коло [56]. Таким чином, будучи органом законодавчої влади, рада функціонувала не як представницький орган, «а у формі прямої участі в управлінні справами Війська Запорозького всіх членів козацького війська, тобто всього козацького стану» [57]. Її ухвали були обов'язковими (навіть під загрозою смерті) для виконання гетьманами, старшинами і рядовими козаками. Утверджується практика виборності всіх старшинських посад. Звертає увагу на себе той факт, що, здійснюючи публічну владу й виконуючи рішення ради, старшини діяли від імені Війська Запорозького, й за них несли колективну відповідальність запорозька громада [58].

Окрім позитивних, процес культивування провідної ролі ради як форми дії прямої демократії мав і чимало негативних рис. Насамперед впадає у вічі помітний вплив на порядок зібрання ради та прийняття нею рішень таких чинників, як випадковість, стихійність, емоційний порив. Оскільки кожен член ради мав рівні права з іншими, а рішення приймалися більшістю відкритим волевиявленням, то часто спалахували сутички, що супроводжувалися кровопролиттям (за визнанням одного із сотників, «козаки доходили до шаленства» [59]). Функціонування прямої

демократії приховувало загрозу переростання колективної волі козацтва у всевладдя й деспотію з боку козацької спільноти: У свідомості (особливо заporожців) утверджувався стереотип сприймання гетьмана й старшин не як носіїв влади, відповідальних перед правовими нормами, а лише як слухняних виконавців волі Війська Запорозького, котрих у будь-який час за ухвалою його ради можна було позбавити посад, життя, а то й віддати у руки ворогів (пригадаймо відомий вислів: «нехай твоя голова [буде] за всі наші голови» [60]).

Вища виконавча влада делегувалася Військом Запорозьким на військовій раді гетьманові, дії якого жорстко контролювалися волею козацької спільноти. Наприклад, французький інженер і картограф Гійом Левассер де Боплан засвідчував у своїх нотатках, що «гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради... За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили ці дні» [61]. І все ж упродовж першої половини XVII ст. явно окреслювалася тенденція зміцнення гетьманських прерогатив. В окремих випадках, як, наприклад, на травневій раді 1637 р., гетьмани домагалися від козаків присяги на шаблі на дотримання прийнятого рішення [62]. Не можна не згадати той знаменний факт, що гетьман Петро Сагайдачний нажився перед смертю заповісти булаву (що було нечуваним у політичному житті козацької України) своєму другу Оліферу Голубу. І що вражає: рада у квітні 1622 р. ухвалила волю покійного, обравши названого спадкоємця гетьманом: «...не має ні дружини, ні дому, мужа в ділі лицарським біглою, старовинного козака, друга вірного померлого гетьмана пана Сагайдачного, який його за свого

життя, якщо рада схилиться на бік черні, найменував на свій уряд і так 63 сталося» [63].

Отже, на першу половину XVII ст. можемо лише говорити про зародження державної ідеї, що розвивалась у формі козацького політичного автономізму. Слід зазначити, що немає переконливих аргументів на користь думки, начебто з кінця XVI ст. її основним носієм «стає реєстрове козацтво» 64 [64]. Як засвідчують джерела, такою ж мірою ним виступало запорозьке й нереєстрове козацтво.

В українській та зарубіжній історіографіях, як і раніше, недостатньо оцінено значущість у розвитку державної ідеї політичних вимог повсталого козацтва у першій половині 1648 р. Зазвичай, увагу акцентують на тому, що козацтво домагалось скасування «Ординації» 1638 р., поновлення всіх привілеїв, прав і свобод, збільшення реєстру до 12 тис. осіб, повернення заборгованої платні, справедливого розгляду всіх скарг на заподіяні кривди тощо. Втім, ці прохання становили важливу, однак не найголовнішу складову програми повстанців. Під час переговорів у Січі з посольством М. Потоцького (березень 1648 р.) скликана козацька рада сформувала такі вимоги: виведення великим гетьманом польського війська з «України» (під нею, вочевидь, розуміли терени центральної і південної частини Київського й південно-східної частини Брацлавського воєводства, де проживали козаки); скасування у ній управління Речі Посполитої, щоб «вони вільно могли жити за своїми давніми правами», причому такими, «при яких могли б не лише сварити нас із закордоном, але й піднімати свою безбожну руку як на величність блаженної пам'яті попередників в. к. м., так і на в. к. м.»; звільнення поляків у

козацьких полках із посад полковників і старшин, натомість заміщення цих посад особами «їхнього народу»; дозвіл вчиняти морські виправи й вступати у відносини з володарями інших держав [65].

Отже, йшлося не лише про ліквідацію «Ординації» 1638 р. й відновлення соціальної структури, а й про виокремлення козацького регіону в автономне утворення у складі Польщі. І першим це зрозумів М. Потоцький. У листі від 31 березня до короля він підкреслював, що апеляції козаків до своїх минулих заслуг та їхні скарги на кривди й образи – це тільки «преамбула бунтів, бо не стільки їх це боліло, скільки усталений порядок Речі Посполитої, надані їм в. к. м. правління і керівництво старших, які не лише хочуть знищити, але хочуть також абсолютно в Україні володарювати, укладати договори з іноземцями й зарубіжними правителями й робити все, що лише забагнеться їхній волі та бажанню» [66].

Наступний крок у процесі оформлення програми перетворення козацької України на державний організм у складі Речі Посполитої було зроблено після здобуття перемог українського війська на Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р. Маємо свідчення одного з джерел, що Б. Хмельницький, вирушаючи у похід, розіслав населенню універсал, в якому підкреслював намір відібрати «у ляхів всю Україну» [67]. Полоненому М. Потоцькому че- 67
рез союзника Війська Запорозького, перекопського зверхника Тугай-бея, гетьман передав свої вимоги з проханням переслати їх до Варшави. Вони передбачали: поновлення Війську Запорозькому «давніх вольностей»; підпорядкування Війська Запорозького виключно владі короля; ліквідацію на теренах козацької України (у тому числі Біло-

65

66

67

церківщини й Уманщини) польських органів влади й існуючого адміністративно-територіального устрою; перетворення козацької України на удільну, з визначеними кордонами, державу, очолювану гетьманом (за даними одного з джерел, створення тут «вільного козацького князівства»). Ознайомившись із цими вимогами, великий коронний гетьман заявив, що Польща ніколи не погодиться піти на такі великі поступки, а відтак відмовився 68 надсилати їх королю [68].

Отже, уперше в суспільно-політичній думці України XVI – першої половини XVII ст. висловлюється ідея утворення на частині української території держави. Брак джерел не дає змоги з'ясувати її статус: чи вона мала перебувати у складі Польського королівства, чи стати третьою складовою федеративної Речі Посполитої. Так чи інакше, реалізація цього плану передбачала неминуче реформування державного устрою Речі Посполитої. Б. Хмельницький, більшість старшин і козаків пов'язували цю можливість з особою короля, котрого хотіли бачити монархом із сильною владою і який уявлявся їм справедливим володарем – противником князів і магнатства, борцем зі свавіллям панів, шляхти й урядників,

захисником прав і свобод Війська Запорозького та руського/українського народу. В козацьких колах набуло поширення переконання, що «хороший» король дозволив козацтву «вільності здобувати шаблею», стояти «за віру християнську грецького закону», а він «буде їм на ляхів помічник...» [69]. Слід погодитися з 69 думкою Б. Флорі, що на цьому етапі повстання козаки не сумнівались у законності свого виступу, оскільки в особі короля вбачали свого союзника [70]. Не випадково чимало з 70 них не повірило у звістку про смерть 20 травня 1648 р. Владислава IV, й у війську Б. Хмельницького поширювалися чутки, начебто він приїхав до їхнього табору. «Тільки три намети у нашому Війську, – повідомляв захоплений поляками козак, – один для Бога і для Війська, другий для короля його милості, до котрого ніхто не ходить, тільки п. Хмельницький, гетьман наш коронний. Третій намет для самого пана гетьмана» [71]. 71

З огляду на це, можна вважати, що на кінець травня керівники повстання вбачали його мету в перетворенні козацької України на самостійний державний організм, який мав перебувати у складі Речі Посполитої.

4.2.

Формування української державної ідеї та її особливості

Поширення інформації про наміри Б. Хмельницького утворити козацьку державу викликало серед магнатів і шляхти побоювання щодо відновлення Руської держави

(князівства) зі столицею у Києві й проголошення гетьмана її володарем (князем) [72], з чого виникала реальна 72 загроза існуванню Речі Посполитої. Зокрема, брацлавський воевода А. Кисіль у листі до примаса Польщі Мацея Лубенського вмовляв вжити рішучих заходів для порятунку Вітчизни від загибелі, «щоб з нею не трапилося (від чого нехай береже Бог) того ж, що з Римською імперією» [73]. 73

У липні 1648 р. канцлери Польщі й Литви звертали увагу учасників конвокаційного сейму на неприпустимість порушення територіальної цілісності Речі Посполитої й закликали пам'ятати приклади Нідерландів і Неаполітанського повстання 1647 р. Тому створена сеймом комісія для переговорів з Військом Запорозьким отримала суворий наказ за жодних обставин не погоджуватися ні на утворення «особливого уділу з володінь Речі Посполитої», ні на скасування її влади на теренах певного регіону [74].

Здобувши перемоги, Б. Хмельницький не відкидав можливості продовження походу аж до Варшави й Кракова [75]. Втім, ставши табором під Білою Церквою, він відмовився від цього наміру. Дослідники по-різному трактують причини, що спонукали до припинення наступу. Як на наш погляд, основне полягало в тому, що, по-перше, більшість старшин і козаків вважали, що після здобутих перемог необхідно узгодити свої подальші дії з волею короля, в якому вбачали свого протектора. По-друге, вони не виступали за виборення незалежної держави й продовжували залишатись у полоні ідеї ягеллонського федералізму, що трактувала Річ Посполиту як єдину й неподільну державу – Батьківщину всіх народів, які у ній проживали.

За таких обставин гетьман і військова рада (10–12 червня) прийняли пропозицію А. Кисіля вступити у переговори з королем. Аналіз змісту інструкції послам до Варшави засвідчує, що вона не містила вимоги визнання козацької України автономним державним утворенням Польщі/Речі Посполитої. Інструкція передбачала лише клопотання про відновлення козацьких прав і свобод, збільшення реєстру з 6 до 12 тис. осіб, надіслання заборгованої платні, повернення

православним захоплених уніатами церков у Любліні, Красному Ставі й інших містах. В одній з виявлених копій цього документа йдеться про підневільне становище українського народу у Польщі: «...найостанніший має нас за найпідліших, народ від віків вільний, а полякам приязний і корисний» [76]. Ця поміркованість вимог не повинна вводити в оману, бо вона не відображала політичної програми гетьмана та його соратників, а зумовлювалася усвідомленням реальності можливих поступок уряду і сейму [77]. Питання щодо досягнення автономії відкладалося до подальших переговорів безпосередньо з королем, котрий би монаршою милістю дарував її Війську Запорозькому за його заслуги перед Вітчизною.

Проте смерть Владислава IV відчутно вдарила по реалізації цього задуму. Іншим потужним чинником, що впливав на політичну свідомість гетьмана, старшини й козацької спільноти, став процес переростання козацького повстання у Національну революцію, яка влітку – восени 1648 р. досягла апогею. За територіальним охопленням і масовістю участі населення національно-визвольна, конфесійна і соціальна боротьба в Україні не мали собі рівних у ранньомодерній історії Європи. Вбачаючи у Б. Хмельницькому «Моїсея» й «визволителя Вітчизни», за зброю взялися сотні тисяч козаків, селян, міщан, православних священників, шляхтичів усіх без винятку українських земель Речі Посполитої. Вони прагнули знищити польське панування, релігійне й соціальне гноблення, здобути незалежність від Польщі й Великого князівства Литовського.

Прислухаємося до окремих свідчень сучасників подій як з українського, так і з польського боку. Наприклад, узяті в полон у боях під стінами

Кам'янця-Подільського (серпень 1648 р.) місцеві опришки зізналися, що «доброрівільно, відчуваючи огиду до рабства, не в силі стерпіти польського панування, підняли зброю проти невгамовних гно-
78 бителів» [78]. Один з полонених козаків у червні повідомив кам'янецького старосту Петра Потоцького: «...вже
79 держава від вас, ляхів, перейшла до нас – козаків...» [79]. Інші захоплені ворогами повстанці й козаки заявляли про наміри відібрати замки до Володимира, «дійти до Вісли»*, «загнати поляків за Віслу», «вдарити по Речі Посполитій», домогтися «відо-
80 кремлення Русі від Корони» тощо [80]. Автор поеми «Сатир Підгірський» та Б. Зіморевич зазначали, що повстанці, знищуючи «ляхів», хотіли звільнити від
81 них «Руську землю» [81]. У «Римованій хроніці» звертається увага на гасло русинів: «Бий, забий, винищуй лядську кров, нехай в Руських краях дощенту зникне і пам'ять про неї, щоб її духу
82 русинський ніс і не чув» [82].

Постає слушне запитання: як смерть короля й небачений розмах боротьби вплинули на політичні плани Б. Хмельницького та старшини? Втративши в особі Владислава IV сподіваного протектора, вони звернули погляд на московського царя як на потенційного кандидата на трон, пов'язуючи з його особою надії на реформування політичного устрою Речі Посполитої. Останнє передбачало зміцнення королівської влади (перетворення її на самодержавну), підпорядкування їй князів і магнатів, урівняння статусу козацького стану зі шляхетським, перетворення козаць-

кої України на автономну державну структуру. Тому вже 18 червня 1648 р. гетьман звернувся з листом до Олексія Михайловича, в якому пропонував розпочати боротьбу за польську корону й обіцяв надати військову допомогу [83].
83 Трохи раніше Б. Хмельницький відрядив посольство до володаря Порти, яке мало натякнути на можливість прийняття Військом Запорозьким турецької протекції й оскаржити дії хана, котрий дозволив татарам грабувати українське населення й брати
84 ясир [84].

У ході наростання боротьби український володар прагнув втримати під контролем розбурхану стихію охлократії, не допустити погромів міст і містечок та масового винищення їхніх мешканців, захистити життя, майно і власність православних духовенства, церков і монастирів та осіб (незалежно від соціального статусу, етнічного походження й конфесійної належності), котрі визнавали його владу. В умовах припинення діяльності польських владних структур відбувалося інтенсивне формування (за зразком устрою Війська Запорозького на «волості») українських. Важко переоцінити значення у цьому процесі прийнятих Б. Хмельницьким «Статей про устрій Війська Запорозького», функціональна спрямованість яких виходила за межі суто військового статуту, охоплюючи інші сфери діяльності
85 державних інституцій [85].

При закладенні підвалин Української держави істотного значення набуває проблема співвідношення влади гетьмана з повноваженнями загальної військової ради Війська Запорозького, яка впродовж першої половини 1648 р. приймала ухвали з найважливіших питань і фактично контролювала дії Б. Хмельницького.

* У тогочасних джерелах Віслу часто згадують як символічний рубіж між руськими/українськими і польськими землями. І це не випадково, бо в період середньовіччя західна межа української етнічної території проходила за 50–80 км від Вісли (див.: Ісаевич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура.– Львів, 1996.– С. 64–65).

Однак, починаючи з липня, гетьман проводить політику згортання ролі Генеральної козацької ради, замінюючи її функції Старшинською радою 86 [86]. Водночас уперше в офіційному листуванні він вживає титул, що засвідчував божественне походження його влади: «Богдан Хмельницький, Божию милостью гетман з Войском 87 Запорозким» [87].

Упродовж серпня–вересня 1648 р. у свідомості молодого української еліти виразно окреслюються контури ідеї виокремлення у складі федеративної Речі Посполитої її третього суб'єкта – Руської/Української держави, витвореної на теренах щонайменше Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств зі статусом, який мало Велике князівство Литовське. Очевидно, саме тому в оточенні гетьмана точилися розмови про утворення Руського князівства [88] (тут і слід шукати витоки Гадяча 1658 р.). Досягти цього намагалися шляхом зведення на трон православного короля, котрий став би «руським королем» за своєю суттю. Найбільші надії покладалися на кандидатури московського царя чи трансільванського князя, а коли стало зрозумілим, що вони себе не виправдовують, верхівка української еліти вирішила підтримати в боротьбі за владу брата покійного Владислава IV Яна Казимира, перші контакти з яким 89 налагодилися ще у серпні [89].

Щоб досягти мети, переважна більшість старшини на чолі з гетьманом виявляла готовність продовжити наступ до Вісли, що й було ухвалено після здобутої Пилявецької перемоги 90 над поляками 21–23 вересня [90]. Вжиті під час Західного походу (до Львова і Замостя) заходи щодо звільнення територій Белзького, Підляського, Руського воєводств та Берестейщини,

встановлення тісних зв'язків із місцевим населенням, створення у містах власних органів влади дають змогу припустити, що гетьман уже і в них вбачав потенційну складову держави, яка переживала процес становлення. Однак, як ми вже згадували, у цей час він ще не мав думки про досягнення повної державної самостійності України [91]. Тому, ймовірно, проведення Західного походу, з погляду гетьмана, мало слугувати не стільки встановленню над західноукраїнськими землями своєї влади, скільки стати потужною військовою акцією для обрання на трон кандидатури, спроможної реалізувати політичні плани Війська Запорозького. Як згодом визнав сенатор Габріель Красінський, «Хмельницькому випало обирати короля» [92]. 91

Щоб відповідним чином вплинути на елекційний сейм, 15 листопада Б. Хмельницький відрядив посольство до Яна Казимира й сенаторів, засвідчуючи підтримку його кандидатури на трон. Відповідно у листі гетьман висловлював побажання Яну Казимиру стати «самодержавцем, як і інші королі». Не можна виключати того, що він отримав від королевича обіцянку визнати автономію визволених українських земель [93]. Звісно, 92 добиваючись насамперед коронації Яна Казимира, гетьман і старшини не могли офіційно вимагати негайної реалізації цієї програми (її було відкладено до часу утвердження Яна Казимира на престолі), якої за тогочасних обставин не могли схвалити ані сейм, ані шляхетська спільнота. А відтак висувалися значно поміркованіші вимоги: зміцнення королівської влади; захист православної Церкви й ліквідація унії; збільшення реєстру до 12 тис. осіб; підпорядкування Війська Запорозького винятково владі короля;

виділення Б. Хмельницькому староства «в Україні» тощо [94]. Вони відкривали шлях до укладення перемир'я, необхідного українській армії, оскільки зменшувалась її чисельність, відчувалися втома, брак коней, фуражу й артилерії, розгорталася партизанська боротьба поляків тощо.

З іншого боку, Ян Казимир, діставши підтримку більшості учасників сейму, ще до офіційного обрання себе королем направив до табору Б. Хмельницького посланця Якуба Смяровського з пропозицією укласти перемир'я й відійти «в Україну» (традиційний козацький регіон півдня Київського воєводства). Її обговорення засвідчило наявність двох принципово відмінних позицій. Більшість козаків, а також покозачених селян та міщан й значна частина старшини (у тому числі полковники М. Кривоніс і П. Головацький) висловлювалися проти запропонованих умов перемир'я (згадані полковники «стояли на тому, щоб з цих країв не вступалися, а цю війну закінчували не трактатами, а щастям, яке їх супроводжує»). Меншість вояків і більшість старшини, котрих підтримав і Б. Хмельницький, схилилися до порозуміння з Яном Казимиром. І, не без помітного тиску з боку гетьмана, генеральна рада Війська Запорозького 21 листопада 1648 р. прийняла ухвалу про припинення військової кампанії, визнання влади Яна Казимира й повернення «в Україну». Умови перемир'я також передбачали укладення на майбутніх переговорах миру з Річчю Посполитою, звільнення полонених шляхтичів й «підданих» Белзького воєводства, Холмської землі, Красноставського і Володимирівського повітів [95].

Хоча Б. Хмельницький та його найближче оточення вбачали в укла-

деному перемир'ї далеко не єдиний засіб досягнення визнання державного статусу визволених земель (не тільки з боку Яна Казимира, а й, за певних обставин, султана Мегмеда IV чи трансільванського князя, котрого заохочували до походу на Польщу [96]) й дипломатичний крок для уникнення воєнних дій у несприятливих умовах, усе ж слід визнати помилковість такого рішення. Вони (і насамперед гетьман) явно переоцінили спроможність нового короля настільки зміцнити свою владу, щоб, реформувавши політичний устрій Речі Посполитої, він міг надати якщо не всім, то хоча б більшості українських земель статус державного суб'єкта федерації. Трагічним наслідком згоди гетьмана на відведення війська «в Україну», стало повернення Польщі західних й центральних районів України. Це означало, що уряд Речі Посполитої отримував оптимальні можливості для повновлення у них польських владних структур, утримування (переважно за рахунок місцевого населення) власного війська й, нарешті, ведення воєнних дій на українських теренах, прирікаючи їх на спустошення, знелюднення, занепад.

Створювалися також передумови для поділу України на два регіони: менший – «козацький», де зберігався б витворений у ході революції національний державний організм, і незрівнянно більший – «польський», в якому ліквідовувалися б усі її завоювання, а сам він перетворювався на невід'ємну складову Польщі. Основну причину цього фатального прорахунку вбачаємо у тому, що на початок революції традиційна еліта не спромоглася висунути програми окремишнього від Речі Посполитої державного життя українського народу й у своїй біль-

шості стала на захист цілісності останньої, а нова еліта, що очолила боротьбу нації за незалежність, ще не встигла вирватися з полону ягеллонської концепції й сформулювати українську державну ідею.

Щоправда, повертаючися з-під Замостя, Б. Хмельницький спромігся частково виправити безнадійну для перспектив майбутньої боротьби ситуацію: розпорядився на схід від умовної лінії – верхів'я р. Горинь – м. Кам'янець-Подільський – залишати залоги, засвідчуючи збереження утворених органів влади й підпорядкованість населення цієї території своїй владі. Так, за повідомленням А. Кисіля брату від 21 січня 1649 р., «від Случі почавши, аждо Чигирина розташоване військо Хмельницького... Хто коли чув у Зв'язелі раду Війська Запорозького?»⁹⁷ [97]. До того ж гетьман відчував себе відповідальним за долю населення регіону, який повертався у підпорядкування польських органів влади. Універсалом від 12 грудня 1648 р. він попередив шляхту, щоб, оскільки король «залишає нас у мирі та при давніх вольностях», не переслідували підданих й не завдавали шкоди православній вірі, інакше він виступить на їх захист. У цьому випадку, на думку О. Струкевича, Б. Хмельницький «сприймав себе гарантом реалізації волі короля» й перебрав на себе застосування «влади відносно⁹⁸ усіх соціальних суб'єктів» [98].

Період грудня 1648 – травня 1649 рр. стає переломним у процесі формування наріжних принципів державної ідеї. Уже в грудні серед старшини утверджується погляд на контрольовані Військом Запорозьким терени України як окреме державне утворення. За свідченням російського гінця до Варшави Григорія Кунакова, 19 січня 1649 р. він дізнався від городян

Смоленська, що Б. Хмельницький і старшини готові замиритися з Яном Казимиром лише за таких умов: аби «церкви благочестиві християнської віри в Києві і у всій Білій Русі (у даному випадку в розумінні України. – *Авт.*) всі від унії вчинив вільними, і костелів би й унії в Києві і у всій Білій Русі зовсім не було. І передав би Київської і Білої Русі правління на їх гетьманську волю, а сам би король до Києва і до всіх білоруських міст ні в суд і ні в що не вступався. І на тому б король і пани рада присягнули і записую укріпили...» [99].

99

Важливе значення для самоусвідомлення гетьманом мети боротьби, зростання його авторитету серед українців мали зустрічі та бесіди з єрусалимським патріархом Паїсієм і київським духовенством. Відомо, що в європейській практиці політичного життя посвячення правителя було одним з найважливіших елементів визнання його божественних прав і відповідало ідеї сакральної сутності королівської влади. Отже, цілком слушним є припущення, що патріарх провів обряд посвячення («вінчання») Б. Хмельницького на гетьманство, узаконюючи тим самим його владу як таку, що надана Богом. Він же надав релігійну легітимність повстанню (благословив Б. Хмельницького на продовження війни з Річчю Посполитою) й легітимізував владу гетьмана «над усією територією, що контролювалася козацтвом» [100]. Не випадково патріарх титулував його князем Русі й порівнював з римським імператором Костянтином Великим (306–337 рр.), котрий проголосив державною релігією християнство [101]. Провівши у лютому 1649 р. переговори з українським володарем¹⁰¹ булави, польські комісари зауважили зміну його поведінки й самооцін-

100

101

ки: «...ми застали Хмельницького, який так значно перемінився і через дії іноземних [правителів], і через самого себе, – повідомляли вони короля, – що йому вже не про козацтво [йдеться], тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і

102 скрито» [102].

Саме в цей час джерела фіксують перші відомості про наміри молодшої еліти домагатися незалежності українських земель від Речі Посполитої. Так, відправлений на початку 1649 р. до Москви посол Селуян Мужилівський у розмовах з російськими сановниками акцентував їхню увагу на тому, що визволена від поляків територія «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська», і вони у «цих місцях живуть собою вільно». Він також повідомив про намір Війська Запорозького продовжувати боротьбу за визволення решти українських земель: «...козаки будуть далі наступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелими своїми поляками боротися всією силою, щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих міст не було діла (курсив

103 наш. – Авт.)» [103].

Ці ідеї здобули подальший розвиток у переговорах Б. Хмельницького з польським посольством А. Кисіля, що відбувалися у Переяславі впродовж 20–25 лютого. Зокрема, гетьман сформулював мету боротьби – визволення всіх українських земель з-під польського гніту, у зв'язку з чим неодноразово підкреслював намір «відірвати від ляхів усю Русь і Україну», звільнити «з лядської неволі народ

весь руський» [104]. Причому кордонами новоутвореної держави охоплювалися і колишні терени Галицько-Волинського князівства/королівства: «Досить нам на Україні і Подолю, і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи» [105]. Не можна оминати увагою той факт, що, ведучи мову про Руське князівство, він не включав до його складу білоруських земель. Під час спілкування у травні з козаками і старшинами у Чигирині російський посол Григорій Унковський довідався, що посольству А. Кисіля було повідомлено: «...гетьман і Військо Запорозьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть» [106].

Отже, уперше в історії українсько-польських відносин другої половини XVI – першої половини XVII ст. польській стороні було офіційно оголошено про наміри витворити Руське/Українське князівство й вийти зі складу Польщі. Тим самим було перекреслено «стару Ягелонську ідею співіснування трьох народів – польського, литовського й руського (українського та білоруського. – Авт.) в єдиній Речі Посполитій» [107]. М. Грушевський мав усі підстави стверджувати, що в ході переяславських переговорів Б. Хмельницький «метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях» і «політика його цілком ясно орієнтується на незалежну Україну». Аналіз виявлених нами джерел підтверджує слушність зробленого видатним ученим висновку, що «козацько-шляхетська програма ініціативу скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і К^о до неї більше не поверталися – хоч прихильників у

сеї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу 108 Хмельницького...» [108].

Сформульовані у Переяславі засади державної ідеї гетьман уточнив, доповнив і збагатив новим змістом під час переговорів із російським посольством Г. Унковського. По-перше, він обґрунтував важливе положення про незалежність Української держави від Речі Посполитої: «А нині у Польщі і в Литві обрали на королівство Яна Казимира, брата Владислава короля, і коронували і присягали Польща і Литва, а король їм присягав, а нас Бог від них визволив – короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою тим від них стали вільними» 109 [109]. По-друге, що особливо важливо, гетьман розглядав утворену державу спадкоємницею Київської Русі, засвідчуючи у такий спосіб тяглість державного життя русинів/українців. На його переконання, мир між козацькою Україною і Річчю Посполитою міг настати лише за умови визнання останньою незалежності молодій держави. «І вони б мир з нами вчинили на тому, – говорив Б. Хмельницький співрозмовникові, – що їм, ляхам і литві, до нас, Запорозького Війська і до Білої Русі (у розумінні України.– Авт.), справи не має. І уступили б мені і Війську Запорозькому всю Білу Русь по тим кордонам, як володіли благочестиві великі князі, а ми у підданстві 110 і в неволі бути у них не хочемо» [110]. Саме тому на початку червня український володар вирушив у похід з метою створення незалежного «Руського князівства» на теренах від Перемишля до московських кордонів. За визнанням одного з польських дипломатів,

гетьман прагнув «до кінця вигубити ім'я і покоління лядське» [111]. 111

Отже, на середину 1649 р. викристалізуються в основних рисах засадничі положення української державної ідеї, що стала вагомим надбанням політичної культури нації, найбільш яскравим і послідовним репрезентантом якої виступав Б. Хмельницький [112]. 112

Впадає у вічі така прикметна риса: становлення державної ідеї проходило одночасно з розвитком національної свідомості, утвердженням в історичній пам'яті українців понять «рідна земля», «Батьківщина» тощо. Гетьман і старшини відчували відповідальність за долю народу. Не лише козаки, а й поспільство розглядало свою Батьківщину незалежною від Речі Посполитої [113]. У суспільній свідомості новоутворена держава дедалі більше ототожнюється з назвою «Україна». 113

Відбувався злам вироблених козацькою спільнотою традиційних засадничих принципів політичного життя. Пришвиджується еволюція влади виборного й жорстко підлеглого «колективній волі» Війська Запорозького гетьмана в освячену Богом владу володаря, волі якого тепер мала підлягати «колективна воля» козацької спільноти. Виразно окреслюється прояв «самодержавних, монархічних устремлінь Б. Хмельницького» [114]. 114
22 лютого 1649 р. він повідомив польських послів: «Правда то єсть, жем лихий і малий чоловік, але *мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським* (курсив наш.– Авт.)» [115]. Один з них констатував, що 115
Б. Хмельницький «величається князем Русі та Молдавії» [116]. Серед населення козацької України формується погляд на гетьмана як на незалежного 116
від польського короля володаря їхньої

країни. У цьому сенсі промовистим є звернення 21 серпня козаків, обложених у Збаражі, до польських підрозділів: «...ляхи, не стріляйте, бо вже мир (настав); *наш гетьман з вашим королем* (курсив наш.— Авт.) їдуть в одній кареті» [117]. Водночас зводиться на нівель функціонування загальновійськової ради Війська Запорозького, що замінюється старшинською. Фактично втрачає чинність принцип виборності генеральних старшин і полковників. Наприклад, у травні 1649 р. через недбале виконання обов'язків гетьман змістив із посади канівського полковника Івана Донця [118].

Витворення незалежної Української держави аж ніяк не влаштувало політичну еліту Кримського ханства, яка пішла на укладення під Зборовом окремої угоди з Річчю Посполитою. Саме під її безпосереднім тиском (за визнанням А. Кисіля, «якби хан під Зборовом над нами не змилювався, то вже б нам він (український гетьман.— Авт.) кінець зробив» [119]) Б. Хмельницький змушений був погодитися на підписання Зборівського договору. Відповідно до його умов, обмежену політичну автономію отримувала не вся Україна, а лише територія Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. Таким чином юридично закріплювався розподіл українських земель на дві частини: власне Українську державу й терени, що залишалися поза нею. Передбачалося також, що гетьман підлягатиме владі тільки короля. Містилася заборона євреям проживати в козацькій Україні, а польським і литовським підрозділам – розташовуватися на постій. Передбачалося також обмеження козацького реєстру 40 тис. осіб, перенесення розв'язання питань щодо скасування унії й повернення православній Церкві захопле-

ного у неї майна на майбутній сейм тощо [120].

120

Серйозна невдача не зламала українську еліту. До початку 1650 р. в Українській державі відбулася реорганізація адміністративно-територіального устрою – утворено 16 полків. Полково-сотенні інституції зосередили всю повноту влади у своїх руках; інтенсивно формувалася власна українська судова система й розвивалася правова думка. Не без підстав глухівський сотник Сахно Вейчик дорікав у травні 1651 р. російському севському воєводі: звертаючись «до нас» «у нашу землю», все ж «не до нас пишеш, [а] до старост, до подстаростих, которіе уже третій рок як за Вислу поуекали» [121]. Враховуючи це, польські й українські сановники, магнати й шляхтичі, намагаючись залагодити майнові справи, зверталися не до польських органів влади, а тільки до гетьмана чи генерального писаря. Придушивши повстання на Січі, Б. Хмельницький весною 1650 р. реформував адміністративно-територіальний і політичний устрій Запорожжя. На його терени переносяться засади полково-сотенного устрою: на базі кошових об'єднань куренів утворюються військово-адміністративні одиниці – паланки, що поділялися на військово-господарчі одиниці – курені. Запроваджується також посада кошового отамана, котрий не обирався, а призначався гетьманом. Це означало скасування автономно-го становища Запорозької Січі.

121

Б. Хмельницький приділяв багато уваги зміцненню прерогатив гетьманської влади; під загрозою «кари на горло» він домагався швидкого й неухильного виконання розпоряджень полковими й сотенними владними структурами, їх ефективного функціонування. Джерела свідчать, що «радили не полковники, а гетьман»,

котрому «належало розв'язання важливих справ» і який виступав «справж-
 122 нім володарем», Богом даним [122]. Він вважав свою залежність від Яна Казимира формальністю, підкреслюючи, що його «ані король, ані Річ Посполита до жодної справи не можуть всилувати. Бо я вільний собі і кому захочу буду васалом, і кому захочу
 123 буду служити» [123]. Показово, що у своїй титулатурі у листах й універсалах Б. Хмельницький почав пропускати слова «його королівської милости». Згадуваний С. Вейчик титулував гетьмана «Божою милостею великого государя нашего пана Богда[на] Хмельницкого», урівнюючи його в такий спосіб з титулом російського царя («Божою милостию великого государя царя і великого князя Алексія Михайловича»). Не виключено, що навесні – влітку 1651 р. генеральна канцелярія «зробила спробу усталено запровадити додаток “Божою милістю”
 124 до гетьманського титулу» [124].

З 1650 р. гетьман виношує наміри заснування власної династії, а відтак намагається налагодити родинні зв'язки з представниками європейських правлячих родин. Зокрема, він почав домагатися одруження сина Тимофія з донькою молдавського воєводи Василя Лупула, котрий був тестем литовського князя, польного гетьмана Януша Радзивілла. Спокусливо виглядали пропозиції турецького султана у разі прийняття протекції Порти отримати титул князя. Проте Хмельницький відмовився від варіанта одержати князівський трон з рук іноземних володарів, зробивши, імовірно, ставку на перетворення гетьманської влади у монаршу, покладаючи надію на всебічну допомогу власного клану, формуванню якого приділяв велику
 125 увагу [125]. Однак ці задуми зустріли спротив значної частини старшини

й, вочевидь, козацтва, котрі прагнули зберегти республіканську форму правління. Наприклад, маємо свідчення одного з джерел, що весною 1651 р. полковник Матвій Гладкий на Старшинській раді відверто висловився проти перетворення гетьмана на володаря [126].

126

Б. Хмельницький поступово став репрезентантом ідеї територіальної й національної соборності Русі/України. Називаючи терени, що перебували під його владою, «Україною», він розглядав їх невід'ємною складовою Русі, що виступала для нього «Вітчизною», «батьківською землею», «Батьківщиною», «нашою землею» тощо [127]. Від польського короля й
 127 уряду Речі Посполитої гетьман домагався дотримуватися «наших» прав і вольностей, на яких королі присягали «народові руському» і які надані «Війську Запорозькому за його криваві заслуги». Насамперед він наполягав на поверненні православній Церкві відібраних у неї храмів, монастирів і маєтностей, її урівняння у правах з католицькою Церквою й скасування
 128 унії, аргументуючи це тим, що «ми не чужого, а свого вимагаємо» [128].

Надзвичайно активно діяв український уряд на міжнародній арені, домагаючись визнання козацької України повноправним суб'єктом міжнародних відносин й створення антипольської коаліції, до якої, окрім неї, увійшли б Порта, Росія, Трансильванія, Молдавія та Швеція. Не можуть не викликати подиву енергійні заходи, спрямовані, як на перший погляд, на пошук протектора. Одночасне звернення з такою пропозицією до кількох володарів дало підстави в новітній історіографії сформулювати гіпотезу про проведення гетьманом політики полівасалітетної залежності (до якої вдавалися прави-

телі Молдавії, Валахії, Трансільванії 129 тощо) [129]. Не відхиляючи її, висловимо припущення: гетьман проводив складнішу дипломатичну гру. Її сутність полягала у намаганні вибороти незалежність й уникнути прийняття протекції будь-якого з монархів, а шляхом використання міждержавних суперечностей утворити антипольську коаліцію й перемогти Річ Посполиту. Таким чином, ідея протекції виступала не програмою дій, а дипломатичним маневром, спрямованим на досягнення мети.

Проте геополітична ситуація, що складалася навколо козацької України, робила реалізацію цієї концепції безперспективною. Позиція Кримського ханства й кримсько-польський Зборівський договір вимагали опертя на потужну військову силу третьої сторони, яку можна було одержати, прийнявши протекцію Московської держави чи Порту. Оскільки перша була значно слабшою й не поспішала розривати відносини з Річчю Посполитою, помітно вигіднішим для України виглядало прийняття турецької протекції. Тим паче, що у 1650 р. Порту погоджувалася надати її на сприятливих умовах: козацька Україна звільнялася від виплати данини, а її зобов'язання перед султаном зводилися до надси- 130 лання на його розпорядження війська і запобігання козацьких морських вправ [130]. Здійснення цього кроку забезпечувало б Гетьманщину від ворожих акцій з боку Криму й слугувало запорукою дієвості військово-політичного союзу з ним, а також давало реальний шанс успішно завершити війну з Річчю Посполитою й об'єднати у державних кордонах усі етнічноукраїнські землі. Проте гетьман і старшини не спромоглися такий шанс використати.

Трагічним наслідком цього прорахунку стала Берестечкова катастро-

фа, зумовлена самовільним залишенням 30 червня 1651 р. кримськими і ногайськими татарами поля битви. Укладений у вересні Білоцерківський договір обмежив територію козацької України Київським воеводством і звів нанівець її автономію. Ситуацію врятувала блискуча Батозька перемога 2 червня 1652 р., в результаті якої Україна повертала собі незалежність. «А тепер у нас за ласкою Божою... тут у краю сіверському, – повідомляв у 1653 р. сотник Пилип Уманець севського воеводу, – ні воеводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю» [131]. Домагаючись 131 від Варшави визнання козацької України, гетьман не забував стратегічної мети – включення до її складу решти українських земель. Як зазначав восени 1652 р. польський агент Станіслав Щитницький, він прагнув «абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати і всі ті землі мати у [свому] володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра й далі аж до московських кордонів...» [132]. 132

Однак польський уряд взяв курс на ліквідацію державної самостійності Гетьманщини. Восени 1653 р. поновлюються воєнні дії. В середині грудня укладається польсько-кримський Кам'янецький договір, який не передбачав існування козацької України й дозволяв польським підрозділам у найближчі часи окупувати її терени [133]. Усвідомлення 133 критичності ситуації й потреби негайного опертя на військову допомогу країни-протектора спонукало Б. Хмельницького й старшину максимально поспішати з оформленням акта прийняття протекції московсь-

кого царя. Це сталося 18 січня 1654 р. на розширеній Старшинській раді у Переяславі, й визначальним чинником такого кроку слід вважати наявність спільності православної віри з 134 росіянами [134].

Визнаючи протекцію Олексія Михайловича, гетьман і старшини й гадки не мали йти на самоликвідацію держави чи її перетворення на автономну складову Московського царства. В уявленні тогочасної української еліти цар мав виступати спільним монархом Малої та Великої Росії (тримати в руках не тільки великоросійський, а й малоросійський скипетри), що залишалися політично окремішніми й незалежними одна 135 від одної [135]. Щоб підкреслити цей аспект взаємовідносин, гетьман того ж таки 18 січня у листі до царя свідомо вніс до його титулу істотну зміну: замість «всія Русії самодержця» вжив термін «всія Великої і Малої Русії 136 самодержця» [136]. Щоправда, приймаючи його, цар «додав до свого повного титулу ще й інший елемент, який вповні будувався на московській політичній традиції... замість традиційного «государ всієї Русі», цар також називав себе київським та чернігів- 137 ським князем» [137].

У подальших переговорах щодо змісту договору гетьман і старшини домагалися «встановлення таких міждержавних відносин між Україною та Москвою, при яких Україні застерігається державна самостійність, як зовнішня, так особливо внутрішня, на умовах певного контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати цареві дани, як протекторові, за військову оборо- 138 ну проти зовнішніх ворогів» [138]. 6 квітня українське посольство в Москві одержало «Статті Богдана Хмельницького» (11 пунктів), «Жалувану грамоту» царя гетьману й Війську Запорозькому, гра-

моту царя шляхті й інші документи, які й стали політичною основою українсько-російського договору (його складовими слід вважати також комплекти документів переговорів з російським урядом деяких українських міст і духовенства) [139]. Втім, як встановили дослід- 139ники, досягнуті у Москві домовленості не були ратифіковані Генеральною радою Війська Запорозького, а відтак мали номінальний характер [140]. 140

Договір передбачав збереження у непорушності існуючих форм правління й політичного ладу Української держави, її території, адміністративно-територіального устрою, суду й судочинства, фінансової та фіскальної системи, соціальної структури суспільства, витвореної моделі соціально-економічних відносин. Підтверджувалися права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства й міщан та повний суверенітет гетьманського уряду у проведенні внутрішньої політики. Гетьманська влада визнавалася пожиттєвою; після смерті гетьмана Війську Запорозькому дозволялося обирати його наступника згідно зі своїми звичаями. Чисельність козацького реєстру затверджувалася у 60 тис. осіб; визначалися розміри платні російського уряду козакам і старшині. Посажений у Києві російський воевода з кількатисячним підрозділом мав надавати допомогу у боротьбі з ворогами. Росія зобов'язувалася вступити у війну з Річчю Посполитою й допомагати у відбитті кримського нападу. Зі свого боку, козацька Україна визнавала протекцію царя, мусила щороку сплачувати до царської скарбниці певну суму данини, втрачала право на проведення самостійної зовнішньої політики [141].

Правова невизначеність характеру встановлюваних договором відносин козацької України з Російською державою зумовила розмаїття оцінок 141

з боку дослідників: унія, військовий союз, протекторат, васалітет, неповна інкорпорація, приєднання, возз'єднання тощо. Найвірогідніше, за своїми формально-правовими ознаками договір передбачав встановлення поширених у тогочасній Європі відносин протекторату. Укладений у критичний період боротьби за незалежність, він не був для Української держави «ні трагедією, ні ганьбою» [142]. На 142 «міжнародному рівні» договір легітимізував «розрив Війська Запорозького з Річчю Посполитою» [143], що, безперечно, мало важливе позитивне значення. Проте в жодному разі не слід замовчувати того негативного факту, що його укладення сприяло закріпленню існуючого розподілу українських земель на дві частини. Немає також підстав витлумачувати прийняття протекції Українською державою як протекцію для всієї України (ця тенденція продовжує зберігатися у сучасній російській історичній літературі).

Після укладення договору політична еліта намагалася розв'язати дві проблеми, безпосередньо пов'язані з українською державною ідеєю: перша полягала у включенні до складу держави західноукраїнських земель; друга – у запобіганні обмеженню суверенітету козацької України з боку Російської держави. Власне, з метою поширення влади гетьмана на західноукраїнський регіон восени 1655 р. здійснюється похід українського війська (у союзі з росіянами) до Львова. Не випадково у переговорах зі львівським магістратом Б. Хмельницький заявив, що став володарем усієї Руської землі [144]. Він також повідомив посланця Яна Казимира про можливість замирення з Річчю Посполитою тільки за умови відмови її уряду від претензій «до всього Руського князівства» та визнання його «під владою гетьмана у кордо-

нах по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль» [145]. Змушений на вимогу шведського короля Карла X (в умовах наступу кримського війська) повернутися до козацької України, Б. Хмельницький у наступні роки домагався від Швеції й Трансільванії (потенційних союзників) визнання західноукраїнського регіону складовою Гетьманщини. Зокрема, у вересні 1656 р. українське посольство погоджувалося укласти договір з Дьєрдем II Ракоці, якщо він визнає за гетьманом право володіти всією Червоною Руссю до Вісли («куди сягала грецька віра»). А відмова шведського короля піти на таку поступку козацькій Україні стала основною причиною зриву зимових (1657 р.) переговорів із його посольством. Новому послу Карла X у червні 1657 р. повторили прагнення Б. Хмельницького «отримати всю країну між Віслою і тутешніми місцями», яку вони нікому не віддадуть. Саме тому гетьман радив Олексію Михайловичу у 1656 р. добиватися від Польщі проходження кордону України по Віслі [146]. 145

Основною умовою прийняття гетьманом і старшиною протекції було зобов'язання царя «все Військо Запорозьке польському королю не видавати, і за них стояти» і «від усіх неприятелів боронити» [147]. У разі 147 невиконання цієї умови протекція позбавлялася сенсу. Зпочатком 1656 р. у зовнішній політиці Росії виразно окреслюється тенденція до пошуку порозуміння з Річчю Посполитою, зумовлена зіткненням російських інтересів зі шведськими на теренах Великого князівства Литовського й Прибалтики, появою примарної надії на можливість успадкування царем польського трону після смерті Яна Казимира й недооцінкою військово-політичної потуги Швеції. Гетьман був глибоко занепокоений зближенням

Росії з Польщею й оголошенням у травні 1656 р. війни Швеції, оскільки підозрював, що їхнє примирення стане за рахунок державних інтересів козацької України (насамперед її планів приєднання західних земель) 148 [148].

Побоювання Б. Хмельницького, як засвідчили російсько-польські переговори у Вільно восени 1656 р., були небезпідставними. Росіяни не лише не допустили до участі у них українське посольство Романа Гапоненка («власне як псів до церкви Божої»), але демонстративно ігнорували його присутність і не повідомили навіть про зміст укладеного 3 листопада перемир'я. Останнє передбачало у разі обрання царя польським королем повернення козацької України до складу Речі Посполитої, ліквідацію у ній державного життя й обмеження теренів проживання козаків умовами Білоцерківського договору, тобто 149 Київським воеводством [149]. Це було цинічним порушенням договірних умов з Військом Запорозьким, повним ігноруванням українських інтересів, що давало українській стороні всі підстави вважати їх зрадченими [150]. 150

Одразу ж після укладення договору з Військом Запорозьким російський уряд робить перші спроби обмежити внутрішньополітичний суверенітет козацької України. Для цього він намагається здійснити перепис населення, щоб виявити розміри сплачуваних ним податків і втрутитися у 151 порядок їх збору з міщан [151]. У серпні 1654 р. чиниться тиск на українське духовенство, аби воно визнало підлеглість московському патріархові. У січні наступного року гетьман відхилив пропозиції Москви створити 10 солдатських полків під командуванням російських офіцерів і запровадити воеводське управління. Приймавши у червні 1657 р. російське посольство

Федора Бутурліна, Б. Хмельницький відмовив йому у дозволі надіслати воевод до Чернігова, Переяслава й Ніжина, заявив про неможливість сплати данини до царської скарбниці й обстоював право проводити самостійну зовнішню політику [152]. За даними 152 трансільванського посла Франца Шебеші, Б. Хмельницький повідомив Олексія Михайловича: «...я піддався не для того, аби робити те, що скажеш... Я з польським королем уже перед цим воював, щоб повернути свободу мені й козакам, аби вони не були холопами, а звалися козаками» [153]. 153

Велику увагу український володар приділяв розширенню й зміцненню прерогатив власної влади, що явно еволюціонувала у монархічну [154]. 154 Тривав інтенсивний процес «перетікання» від Генеральної козацької ради до гетьмана функції уособлення колективної волі Війська Запорозького. Він перетворювався на харизматичну центральну фігуру політичної системи Гетьманщини, яка сприймалася персоніфікацією держави, гарантом збереження суспільно-політичної стабільності тощо. Небезпідставно про Б. Хмельницького в Україні говорили як про «їх країни» начальника і володаря [155]. 155 Утверджується принцип призначення і звільнення гетьманом генеральних старшин і полковників; він міг скасовувати окремі ухвали Старшинських рад; володів правом життя і смерті будь-якої особи, якщо вона порушувала чинні закони, ухвалу ради чи його волю.

Відзначаючи наявність у Б. Хмельницького монарших проявів у політичних діях та поведінці, у відносинах із козацькою елітою, все ж вважаємо необгрунтованою спробу зобразити його «військовим диктатором» [156]. 156 Відмінивши функціонування Генераль-

ної козацької ради, гетьман, однак, постійно скликав раду генеральної старшини й Старшинську раду, на яких розглядалися усі важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики. Лише їхні ухвали надавали легітимацію діям і рішенням українського володаря [157], і, до його честі, він це розумів. «Коли, за згодою всієї старшини ухвалиться яке рішення, – роз'яснював Б. Хмельницький у листі до великого коронного гетьмана 22 березня 1656 р., – то його порушити нам приватним чином не можна», бо «у цих краях, якщо що-небудь робиться без спільних старших і молодих рад, то воно звичайно не буває сталим, бо такий [порядок] Військо обгрунтувало навіть звичаями» [158]. Саме дотримуючись їх, Б. Хмельницький домігся обрання розширеною Старшинською радою у квітні 1657 р. 16-річного сина Юрія спадкоємцем гетьманської булави після своєї смерті, започаткувавши тим самим процедуру гетьманської елекції на Старшинських радах [159]. Таким чином відбулася легітимація встановленої монархічної форми правління у вигляді спадкового гетьманату династії Хмельницьких, що відобразило тенденцію політичного розвитку держави. Її утвердження сприяло б консолідації еліти й нації навколо овіяного харизмою роду як символу законності верховної влади її носіїв і цілісності України.

Важливою складовою змісту державної ідеї було бачення елітою місця в утворюваній державі представників інших релігійних конфесій та інших національних меншин. Відомо, що під час потужних спалахів боротьби українців (особливо у 1648 р.) спостерігалися прояви ксенофобії, які виливались у масові розправи над поляками, євреями, католиками, католицьким і уніатським духовенством. Подібні

дії вчинялись і над православними шляхтичами, міщанами чи селянами, якщо вони підтримували польські порядки. Водночас поляки, євреї, католики й уніати, котрі переходили на бік повстанців (і, вочевидь, приймали православ'я), жодних утисків не зазнавали. Ворожих настроїв супроти вірмен, молдаван, волохів, циган, греків, татар, росіян, білорусів, литовців та інших національних меншин виявлені джерела не фіксують.

Натомість існують достовірні факти, що Б. Хмельницький і молода політична еліта намагалися запобігти етнічним чисткам, масовому винищенню іновірців. Гетьман рішуче засудив учинені влітку 1648 р. військом М. Кривоноса погроми й різанину та суворо заборонив вдаватися до них у майбутньому. Взяті у полон жовніри й шляхтичі залишалися у живих (страата частини полонених після перемоги під Батогом сталася як відплата за масове винищення українських вояків польськими після поразки під Берестечком [160]). Виданий 2 серпня 1650 р. гетьманом наказ білоцерківському полковнику застерігав не завдавати шкоди «ляхам, які знаходяться тепер у наших краях». Відомі його універсали 1651–1652 рр. до польського поспільства й поляків, «співчуваючим русинам», із засвідченням доброзичливості до них [161].

Помітну толерантність виявляла українська еліта і в конфесійному питанні. В самого гетьмана зонайменше двоє кумів були римо-католиками [162]. Послідовно й рішуче обстоюючи інтереси православ'я, усвідомлюючи важливе значення православної Церкви у розбудові держави, він визнавав право на існування на теренах всієї України католицизму й католицької Церкви, вважаючи,

що «є один Бог і одна християнська віра», і «хто хоче і як хоче, хай вірить» 163 [163]. В універсалі від 8 липня 1657 р. про підтвердження прав населення Пінського повіту Б. Хмельницький підкреслював: «А щодо обрядів римської віри, з якою вони приєднуються до нас, то ми всі, Військо Запорізьке і наші нащадки, не перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них до православної, грецької віри» 164 [164]. За певних обставин він допускав можливість існування поряд з католицькою й уніатською Церквою («не хочемо бути тяжкими для уніатів, хай 165 вони вірують як хочуть» [165]).

Звертають на себе увагу соціальні й культурологічні аспекти державної ідеї. Звісно, тогочасне суспільство гетьман і еліта не могли сприймати як позастановий соціум, без визначених прав і привілеїв тих чи інших станів і груп. У середовищі суспільної верхівки окреслилося два основних підходи у баченні моделі соціальних відносин. Угрупування Б.Хмельницького, вважаючи, що провідну роль у суспільстві має відігравати козацтво, пішло на визнання глибоких соціально-економічних зрушень, що сталися в козацькій Україні: зникнення князів, магнатів, великої, середньої й більшої частини дрібної шляхти, католицького духовенства, євреїв-орендарів; перетворення козацтва на привілейований стан та його відкритість для інших верств і груп населення; отримання селянством особистої свободи і права власності 166 на землю тощо [166]. Угрупування, очолюване, вочевидь, генеральним писарем Іваном Виговським, не сприймало цієї моделі суспільних відносин, оскільки не уявляло їх інакшими за ті, що існували до 1648 р.

Перетворившись на соціальну еліту, козацтво дістало можливість

реалізувати свої громадянські цінності й соціальні ідеали. Останні не передбачали виділення з-поміж спільноти (Війська Запорозького) осіб, котрі могли б володіти маєтками й перетворитися на шляхтичів-землевласників. Тому товариство ревно пильнувало, аби не відбувалося ошляхтичення своїх членів. Улітку 1659 р. козаки не приховували обурення фактом отримання від сейму окремими товаришами шляхетства. «Я в тебе за хлопа не буду, – заявляли вони, – всі ми є рівними, жоден із нас пана мати не хоче і працювати на нього не стане» [167]. Не випадково переяславський 167 полковник П. Тетеря влітку 1657 р. переконував московських сановників у тому, що «у Війську Запорізькому володіти їм нічим не можна», інакше «їх усіх тоді ж повбивають» [168]. 168 Козакам заборонялося перетворювати освоєні землі на володіння з підданими: «селян на цих землях..., хто собі і зайняв, нікому не вільно тримати» [169]. 169

Важливою складовою соціального аспекту державної ідеї стало визнання Богданом Хмельницьким завоювань селянства, яке домоглося особистої волі, права власності (розділеної з державою) на землю й угіддя, вступу до козацького стану, ліквідації великого й середнього фільваркового землеволодіння, панщини й кріпацтва. Він не пішов, усупереч договору з Росією, на розмежування реєстрового козацтва з покозаченим поспільством. Улітку 1654 р. гетьман повідомив російського посла, що в Україні «хто був і не козак і той нині козак, а всі вони ставляться нарівні з козаками» [170]. Цю ідею рівності селян- 170 ства сприймало як невід'ємну складову буття України/Гетьманщини, що з часом персоніфікувалася з ім'ям

Б. Хмельницького, котрого воно вважало своїм «великим господарем»,
171 «батьком», «Пророком» [171]. Вона сповна відобразилася в одній із пісень середини XVII ст.:

Та немає лучче, та немає краще,
як в нас на Україні;

172 Та немає ляха, та немає пана, не буде
ізміни [172].

Попри страхітливі руйнування, спустошення й знелюднення цілих регіонів України, розбудова держави й розвиток національної свідомості стали потужним імпульсом відродження культури. За даними Павла Алепського – сина антиохійського патріарха, котрий у 1654 р. проїхав Гетьманщиною, – у поселеннях споруджувалися храми, поширювалася освіта («чисельність освічених особливо зросла з часу появи Хмеля»), відкривалися притулки для знедолених і сиріт, велася рішуча боротьба
173 з кримінальними злочинцями [173]. Ці ж фактори покликали до життя
174 своєїрідний суспільно-культурний феномен – українське бароко [174]. Термін «Україна» закріплювався за

теренами витвореної держави, а відтак набував політичного змісту. Молода еліта намагалася перенести цю назву на територію всіх етнічно-українських земель. Зокрема, у жовтні 1655 р. Б. Хмельницький у листі до львів'ян підкреслював, що Бог «допоміг нам визволити Україну своєю руську» [175], включаючи до її складу й західний регіон. За свідченням шведського посла Готарда Веллінга, що на початку 1657 р. Старшинська рада домагалася визнання за Військом Запорозьким «права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли (курсив наш. – Авт.)» [176]. По
176 цьому ж кордону у народних піснях і думках того часу зафіксовано бачення своєї Вітчизни/України (прогнати з неї «ляхів» «за річку Віслу»), а Польщі – розташованою над Віслою й далі за нею [177].

Сформування державної ідеї й заходи Богдана Хмельницького з її реалізації стали центральною віссю політичного розвитку України середини XVII ст.

4.3.

Від ідеї князівства Руського до подолання концепцій поліцентризму Гетьманщини

Смерть гетьмана спричинила істотні перетворення (переважно деструктивні) у формах правління й устрою держави, перегрупування політичних сил, а відтак і певні зміни у структурі засадничих принципів державної ідеї. Основна з них стосувалася монархічної ідеї, зреалізованої у формі

спадкового гетьманату. Призначений регентом при неповнолітньому Юрієві, І. Виговському, котрий входив до клану Б. Хмельницького, замість того, щоб усіляко зміцнювати крихку споруду української монархії, зруйнував її, усунувши від влади представника найвпливовішого, оповитого харизмою роду. А відтак було запущено в дію згубний для держави механізм жорстокої боротьби за булаву старшин, котрі вважали себе щонайменше рівними І. Виговському претендентами на володіння нею. Основною причиною краху ідеї українського монар-

хізму став брак «міцної політико-культурної орієнтації» на неї «у середовищі 178 старшини» [178].

Повернення до республіканської форми правління обумовлювалося дією двох несприятливих тенденцій у політичному житті. По-перше, за обставин хвороби Богдана Хмельницького й боротьби за булаву після його смерті послаблювалися прерогативи центральної, власне гетьманської, влади. У війську розпочалося відновлення демократичного запорозького звичаю виборності старшин. Брацлавський полковник Михайло Зеленський скаржився І. Виговському, що козаки «хочуть над полковниками бути старшинами, сотників собі обирають... Сам ваша милість знаєш, що то не є їхній уряд: це ж бо на полковниках всюди лежить обов'язок сотників обирати» [179]. Пізніше в окремих полках козаки почали обирати й полковників. Водночас І. Виговський, намагаючись заручитися підтримкою генеральних старшин і полковників, став на шлях розширення повноважень Старшинської ради, що, з одного боку, зумовлювало обмеження влади гетьмана, а з іншого – зростання ролі козацької еліти. На Корсунській старшинській раді (жовтень 1657 р.), яка обрала «регента» гетьманом, він заявив: «При небіжчику Богдані Хмельницькому ради і поради проміж нами ніякої не бувало; і нині ви мене обрали гетьманом, і я без вашої військової поради жодних справ не 180 чинитиму (курсив наш. – Авт.)» [180].

По-друге, починаючи з 1656 р., почали загострюватися соціальні суперечності, що тісно перепліталися з ідеалами «вольниці» запорожців й анархо-охлократичними настроями знедолених мас, котрі стікалися на Запорозжя. Це були розорені військовими діями чи «вичавлені» обставинами із звичного способу життя

й трудової діяльності особи різних верств і груп населення: «показані», козаки, міщани, селяни та ін. Призвичаюючись до використання зброї як легшого/універсального, а часто і єдиного засобу задоволення матеріальних потреб (насамперед харчів й одягу), вони часто охоче ставали під знамена тих, котрі обіцяли поживу [181]. Збираючись на 181 Запорозжжі, вони легко «заражалися» духом «вольниці», посилюючи опозиційність запорозької спільноти, старшина якої прагнула повернути Січі/Кошу провідну політичну роль у козацькій Україні, втрачену за гетьманування Б. Хмельницького. Ці претензії посилилися й набули в очах низового товариства легітимності через прорахунок І. Виговського: той домігся булави не на Генеральній військовій раді, а на Старшинській й, окрім цього, проігнорував позицію запорожців, котрі не без підстав вважали, що без їхньої участі не може бути законним акт обрання гетьмана (пригадаймо, саме на Січі Б. Хмельницький отримав булаву). Виступивши проти І. Виговського, кошовий гетьман Яків Барабаш (заміна титулу «отаман» на «гетьман», вочевидь, мала підкреслити політичну суб'єктність Запорозжжя) та його однодумці (у грудні їх підтримали козаки Полтавського полку, очолювані полковником Мартином Пушкарем) звернулися через посольство по допомогу до Москви, засвідчуючи готовність задовольнитися програмою «козацького автономізму» [182]. Тож, власне, 182 запорозька старшина, керуючись суто корпоративними соціально-політичними інтересами запорозької спільноти (Війська Запорозького Низового), пожертвувала державною ідеєю. Вперше вона продемонструвала готовність підпорядкувати інтереси

українського життя «планам московського бюрократизму і централізму» [183].

Російський уряд, що намагався восени 1657 р. домогтися впровадження воевод до українських міст й обмеження чисельності козацького реєстру всупереч договору 1654 р., визнає Запорожжя політичним суб'єктом, вступає з ним у переговори і використовує для тиску на І. Виговського. За образним висловлюванням Т. Яковлевої, «царський уряд плювати хотів на всі договори і автономії, коли мова йшла про інтереси Москви... Прийом у Москві посольств Пушкаря і Барабаша (тобто фактична їх підтримка) став самим відвертим і брутальним втручанням у внутрішні справи України» [184]. Гетьман виявився неспроможним ефективно протистояти російській експансії. Потрапивши у скрутну ситуацію, він, можливо, з тактичних міркувань, упродовж лютого–березня 1658 р. пішов на неприпустимі поступки. Вони передбачали згоду на прибуття до українських міст воевод з наданням їм адміністративної влади; передачу Росії Бихова й Чаусів; залучення російських сановників до «приборкання» бунтівників Запорожжя, складання козацького реєстру, перепис населення з його повинностями, аби організувати збір податків до московської скарбниці тощо [185]. Це означало відмову української сторони від статей договору 1654 р., спрямованих на збереження суверенітету козацької України.

Ще одним промовистим свідченням готовності частини політичної еліти пожертвувати такими принципами державної ідеї, як незалежність і соборність, стали переговори з польським королем, що розпочалися на початку 1658 р. Внутрішньополітична

криза й шантаж з боку Росії підштовхували угруповання І. Виговського до порозуміння з Польщею на основі визнання за козацькою Україною в особі Великого князівства Руського статусу третього державно-політичного суб'єкта федеративної Речі Посполитої. Тобто відбувається повернення до ягеллонської ідеї федералізму, що мала місце восени 1648 р. і знову впливла весною 1657 р. під час переговорів Б. Хмельницького з польським послом. Проте укладена в середині липня 1658 р. у Межиріччі попередня угода не передбачала відповідної реорганізації устрою Речі Посполитої. Козацька Україна, повертаючись до її складу, отримувала ще меншу автономію, ніж вона її мала за Зборівським договором 1649 р. [186].

Щоправда, зміцнивши своє становище після здобутої перемоги над опозицією й враховуючи настрої більшості старшини, гетьман почав домагатися для козацької України статусу суб'єкта Речі Посполитої нарівні з Великим князівством Литовським [187]. Завершальний етап переговорів у Гадячі засвідчив як існування різних позицій серед старшини і козаків стосовно укладення договору з Польщею, так і наявність в обох сторін істотних розбіжностей щодо його змісту. По-перше, не менше половини козаків взагалі не виявляли симпатій до Польщі. По-друге, більшість із тих, хто погоджувався визнати владу короля, вимагали утворення в межах Речі Посполитої «абсолютно» окремішнього Руського князівства у складі Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського і Чернігівського воеводств та Пінського й Мстиславського повітів Литви; скасування унії; повернення православній Церкві відібраних храмів, майна тощо. Польське посольство погоджувалося на

утворення Руського князівства лише в межах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. І тільки в умовах затягих дискусій і тиску на гетьмана його кримського союзника Карач-бея 16 вересня Генеральна військова рада ухвалила рішення про розрив з Росією й укладення угоди з Річчю Посполитою.

Відповідно до її статей, Руське князівство (у складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств) поверталось на правах формально рівноправного суб'єкта до «єдиної і неподільної Речі Посполитої», але не в якості державної одиниці, а в абстрактній формі «руського народу», рівноправного з польським і литовським. На чолі князівства стояв гетьман, котрий одночасно був київським воєводою і першим сенатором. Його влада проголошувалася пожиттєвою. В разі смерті гетьмана українські стани обирали 4-х претендентів, з-поміж яких король мав призначити нового володаря булави. Передбачалося поновлення органів влади, суду й судочинства, адміністративно-територіального устрою, що існували до 1648 р. Князівство позбавлялося права на відносини з іншими країнами, його збройні сили складалися з 60 тис. козаків і 10 тис. найманців. У сфері соціально-економічних відносин перекреслювалися всі завоювання революції: до маєтків поверталася шляхта; селяни і міщани знову ставали її підданими; відновлювалися старі повинності й податки. Реєстрові козаки зберігали права й вольності, а по 100 осіб з кожного полку могли отримати шляхетство. Передбачалася свобода православного і католицького віросповідання (уніатське підлягало скасуванню), гарантія прав православної Церкви на теренах етнічної України, відкриття двох академій, середніх шкіл і друкарень [188].

Аналіз змісту Гадяцької угоди переконує, що, по суті, відбувся істотний перегляд основних положень державної ідеї 1649 р., зокрема, відмова від реалізації найголовніших принципів – незалежності й соборності. До мінімуму зводилися прерогативи власне українських органів виконавчої й судової влади, зазнавав істотних змін політичний лад і адміністративно-територіальний устрій, повністю втрачалася така важлива ознака суверенітету, як право на проведення зовнішньої політики. Навіть порівняно з договором 1654 р. Гадяцька угода становила очевидний крок назад, оскільки торувала шлях до автономізму, а в принципі прогресивну ідею створення Руського князівства було понівечено різними обмеженнями.

Ратифікація угоди виявилася вкрай складною справою, оскільки цьому з обох сторін протидіяли потужні сили. В умовах продовження громадянської війни, наростання серед козацтва і постпільства Лівобережжя проросійських настроїв, падіння авторитету І. Виговського й посилення невдоволення його політикою серед значної частини козацтва й старшин вона втрачала прихильників. Щоб консолідувати еліту, котру розривали чвари й міжособна боротьба різних угруповань, та отримати підтримку з боку козацтва, Старшинська рада у березні 1659 р. ухвалила «Нові пункти» як доповнення до тексту укладеної угоди. Вони передбачали часткове відновлення ідеї соборності (до складу Великого князівства Руського мали бути приєднані Волинське, Подільське й Руське воєводства); розширення внутрішньополітичного суверенітету князівства й повернення до ідеї Богдана Хмельницького про встановлення спадкового гетьманату (маємо свідчення джерел, що І. Вигов-

ський у цей час прагнув стати «великим князем України і сусідніх областей») [189]. Було зроблено важливий крокунапрямі перетворення Великого князівства Руського з автономної складової Речі Посполитої на суб'єкт конфедеративного союзу з нею.

Проте у своїй більшості польська еліта вважала неприпустимим визнання існування, нехай навіть автономного, Руського князівства. Вона не лише відкинула «Нові пункти», а й під час ратифікації 22 травня сеймом угоди від 16 вересня 1658 р. вилучила з її тексту кілька найважливіших для козацької України положень, зокрема, пункти про карбування власної монети, сейм князівства Руського тощо. Чисельність реєстрових козаків скорочувалася до 30 тис.; унія залишалася. Щоб якось «підсолодити» гіркий присмак від ігнорування інтересів української сторони, сейм прийняв ухвалу про надання маєтків гетьману, окремим старшинам і понад 30 особам шляхетства [190], що тільки посилило розбрат серед еліти. Ця короткозора егоїстична політика правлячої верхівки Польщі стала фатальною для І. Виговського. Довідавшись про зміни у тексті затвердженої угоди, він заявив польському посланцю: «...ти зі смертю приїхав і смерть мені привіз» [191]. Масове невдоволення угодою з боку козаків і старшин позбавило опори гетьманську владу. Ситуацію не врятувала й блискуча Конотопська перемога над росіянами, оскільки, з одного боку, лівобережна старшина переорієнтовувалася на Москву, а з іншого – правобережна готувала зміщення Виговського, що й сталося 24 вересня на Генеральній раді, яка обрала гетьманом Ю. Хмельницького [192].

Повернення булави синові Богдана Хмельницького відбувалося у надзвичайно складній ситуації – явного розмежування й протистояння старшини й частково козацтва вперше за територіальною ознакою, загрози поновлення воєнних дій із Росією й розриву відносин з Річчю Посполитою, а відтак і з Кримом. Більшість старшини (генеральної й полкової, переважно правобережних полків) прагнула домогтися реалізації державної ідеї 1649 р., граючи на суперечностях між Росією і Польщею. За визнанням коронного обозного Анджея Потоцького, вона хотіла «не бути ні під в. кор. м., а ні під царем; сподіваються вони цього досягти, обманюючи й лякаючи в. кор. м. царем, а царя в. кор. м.» [193]. Лівобережна ж старшина явно схилилась у бік визнання протекції царя й засвідчувала готовність піти на значні поступки.

Генеральні старшини й правобережні полковники вирішили порозумітися з Московою на основі укладення нового договору. Його положення, ухвалені радою у Жердовій Долині, відображали наміри козацтва гарантувати де-факто повний суверенітет козацької України, звівши протекцію царя до чистої формальності. Зокрема, ними передбачалися включення до складу Гетьманщини північної Чернігівщини, заборона перебування на її теренах російських військ і воєвод (за винятком Києва), вільне обрання гетьмана й зміцнення прерогатив його влади, самостійність проведення зовнішньої політики, підтвердження усіх чинних прав і свобод суспільних станів, принесення царем і боярами присяги на дотримання статей договору та ін. [194].

Вступивши у переговори з російською стороною, молодий гетьман та його оточення припустилися грубої помилки: більшість найвпливовіших старшин (у тому числі 7 правобережних полковників) не поїхала до Переяслава обстоювати інтереси Гетьманщини. Припускаємо, що це трапилося з кількох причин: поперше, вони недооцінили спроможності росіян нав'язати свої умови, вважаючи, що після Конотопської катастрофи російська сторона засвідчить готовність прийняти будь-які умови договору про визнання козацькою Україною царської протекції; по-друге, не допускали можливості того, що лівобережна старшина зможе зайняти відмінну від їхньої позицію й погодитися з вимогами росіян; по-третє, своєю появою не хотіли створювати конфліктної ситуації, бо знали, що в очах росіян виглядають щонайменше неблагонадійними, оскільки раніше підтримували І. Виговського.

Російські воеводи, обравши тактику брутального тиску й обману, за мовчазної підтримки лівобережних старшин і козаків нав'язали Генеральній раді й новообраному гетьманові наприкінці жовтня 1659 р. власні умови договору, що склалися із сфальшованих статей угоди 1654 р. та «Нових статей». Переяславський договір різко обмежував суверенітет козацької України, надаючи їй статус автономного державного утворення Російської держави. Вона вже не могла без дозволу царя переобирати гетьмана, котрий втрачав право «без ради і поради всієї черні» призначати й звільняти з посад полковників і старшин, карати смертю старшин, виступати у похід без дозволу царя, проводити самостійну зовнішню політику. Старшини під загро-

зою смертної кари зобов'язувалися присягати царю; російські воеводи із залогами, окрім Києва, повинні були перебувати ще у 5 містах; київська митрополія підпорядковувалася московському патріархату. Обурені умовами договору, старшини й гетьман направили посольство до царя з проханням скасувати неприйнятні для Війська Запорозького статті й у принципі затвердити Жерденівський проект договору. Проте ця місія зазнала невдачі – основні прохання було відхилено [195].

195

Безперечно, ігнорування Москвою інтересів Гетьманщини й ставка на політику жорсткого тиску стали її істотними помилками. З іншого боку, дорогою ціною для козацької України обернулася безпринципна поступливість російськофільського угруповання лівобережної старшини, що зумовила загострення внутрішньополітичної боротьби серед політичної еліти й змусила більшість генеральної та полкової старшини Правобережжя шукати вихід із ситуації у зближенні з Річчю Посполитою. Наслідком цього курсу стало укладення 17 жовтня 1660 р. Чуднівського договору з Польщею, що поновлював чинність Гадяцького договору, за винятком статей про створення Руського князівства, які Військо Запорозьке погодилося передати на розгляд короля [196].

196

Лівобережні старшини й козацтво, підтримувані духовенством, не визнали Чуднівського договору. Вочевидь, слід погодитися із висловленим в історіографії міркуванням, що вони, у своїй масі отримавши козацький титул у 1648 р., значно більшою мірою, ніж їхні соратники у Правобережжі (колиці та ядрі становлення козацького стану), боялися із поновленням польсько-шляхетських порядків втратити соціально-економічні здобутки рево-

197 люційних років [197], внаслідок чого за підтримки Росії вчинили рішучий спротив спрабам Ю. Хмельницького поновити чинність центральної влади у Лівобережжі. Тут і в Запорозжжі пришвидшується формування регіональної контреліти, інтереси якої дедалі більше розмежовувалися із загальнодержавними. Її позиція зумовила новий спалах громадянської війни, у вирі якої зміцнювався поліцентризм влади, підтримуваний Москвою.

Водночас загострилася боротьба за владу угруповань наказного гетьмана Якіма Сомка, ніжинського полковника Василя Золотаренка й кошового гетьмана Івана Брюховецького. Вона засвідчила наявність того трагічного стану, в якому перебували лівобережна й запорозька старшина та духовенство, коли «державницька ідея була настільки переплетена з корпоративними правами та персональними політичними й економічними амбіціями, що часом вона відступала на задній план або й узагалі зникала» [198]. Разом із тим ми, напевне, припустимося помилки, коли зображуватимемо їх лише честолюбними кар'єристами, позбавленими державотворчих потенцій. Важко, наприклад, повністю погодитися з твердженнями, що в Я. Сомка «на першому місці було бажання зробити особисту кар'єру і здобути матеріальні блага...» (в іншому випадку про нього йдеться як про представника «ідеї Гетьманщини із сильною гетьманською та старшинською владою»), а І. Брюховецький виступав безпринципним політичним авантюристом тощо [199]. Попри наявність перелічених і багатьох інших негативних рис, істотних відмінностей у політичних орієнтаціях і поглядах, все ж аналіз їхньої діяльності засвідчує прагнення зберегти державний

устрій Лівобережжя, єдність козацької України, витворену в ході революційної модель соціально-економічних відносин та характер протекції/васалітету/автономії у стосунках Гетьманщини з Росією.

Обережно також слід вживати поняття «сепаратизм» щодо намірів лівобережних і запорозьких старшин проголосити свого гетьмана, оскільки йшлося не про відокремлення, а про витворення власної організаційно-оформленої політичної структури для боротьби з центральною владою з метою її захоплення, а не розриву з нею. Інша річ, що у своїй більшості вони відмовилися від ідеї поширення влади Війська Запорозького на західноукраїнський регіон, втрачали волю боротися за незалежність Гетьманщини, засвідчували готовність за умов визнання її державної автономії погодитися на входження до складу Росії.

Помітно міцніше вкорінилася державна ідея у політичній свідомості правобережної генеральної та полкової старшини, котра невдовзі після укладення Чуднівського договору направила посольство до короля з метою домагатися не лише підтвердження Гадяцького договору, а й складання «нових пунктів» взамін тих, які були відхилені (нагадаємо, вони стосувалися створення Руського князівства, повернення православної Церкві захоплених уніатами церков і майна, заборони жовнірам бути «тягарем для українського народу» (курсив наш; звертає увагу на себе ця назва населення Гетьманщини.— *Авт.*), який звик до всяких вільностей...», тощо [200]).

Ці вимоги було розширено й деталізовано у розробленій 5 травня 1661 р. інструкції послам на сейм, якою передбачалося:

- припинити утиски православній вірі всюди у «тих краях, куди лише церкви народу руського сягають», залишити її у тих правах, які вона має, не допускати переслідувань і приниження православного духовенства й зрівняти його у «вольностях» із римським духовенством, скасувати унію;

- проголосити амністію усім, незалежно від становища («від найменшого до найбільшого»), нікого не обминаючи як з Війська Запорозького, так і стану шляхетського й «приватних людей», котрі коли-небудь «залишалися і залишаються при Війську Запорозькому»;

- оскільки розрізнений «увесь народ руський приходить до єдності», то всюди він у руських краях і Великому князівстві Литовському «при всілякій свободі й вольності має непорушно залишатися»;

- відкрити дві академії (одну у Києві), колегії, гімназії, школи й друкарні; щоб вільно в академіях і колегіях навчалися люди «різної релігії»;

- сповідання православної віри не має бути перешкодою для обіймання посад; до православної шляхти переходили всі уряди у Брацлавському, Київському й Чернігівському воеводствах, а в магістратах Руського, Волинського, Подільського, Белзького, Холмського воеводств та Великого князівства Литовського мали засідати у рівній кількості католики й православні;

- чисельність козаків передбачалася у 70 (в окремих копіях інструкції – 60) тис. осіб, реєстр яких мав складатися тільки після передачі православним церков та майна; вони могли проживати у королівських, шляхетських і духовних маєтках Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств і підлягали владі

тільки короля та свого гетьмана, котрого обирали вільними голосами; отримували право обирати короля;

- Військо Запорозьке добровільно зрікалося вимоги про створення Руського князівства, взамін прохало на його потреби передати «на вічні часи» Чигиринське, Черкаське, Корсунське, Канівське, Лисянське й Богуславське староства; воно ж клопоталося про платню козакам («черні»), надання по млину сотникам і маєтку полковникам; заслужені особи, за поданням гетьмана, мали отримати шляхетство;

- Військо Запорозьке попереджало: якщо православної Церкві не повернуть усіх відібраних храмів й майна, то «народ наш руський і Військо Запорозьке до вірності підданства і зичливих й. к. м. і Речі Посполитій послуг згідно заприсягнутих пактів прийти не зможе». Якщо ж король і Річ Посполита, присягнувши на цих статтях, порушать їх, то тоді «народ руський» жодного підданства не повинен віддавати королю [201].

201

Аналіз вимог засвідчує прагнення старшини відстояти внутрішній суверенітет козацької України й захистити національно-конфесійні інтереси українського й білоруського населення. Оскільки польська еліта органічно не сприймала ідеї створення Руського князівства, то відмову від неї гетьмана і старшини слід радше розцінювати як тактичний хід із метою залагодження відносин з Річчю Посполитою, ніж принципове відречення від неї. Просто замість політичної автономії у формі Руського князівства вони обирали її у формі Гетьманщини, намагаючись домогтися при цьому для козацтва статусу «колективного шляхетства». Проте викликає заперечення думка, що старшина була готовою

пожертвувати політичною автономією в обмін на «станову автономію». Адже ідеї політичної та станової автономії «співіснували й були ланками одного процесу, а саме проявлялися в спробах козацької еліти не лише легітимізувати себе як народ політичний України, але й дистанціюватися від шляхти як народу політичного Речі Посполитої» [202].

Сейм ухвалив Чуднівський договір, який уособлював Гадяцький трактат без статті про утворення Руського князівства. Водночас було відхилено вимоги про збільшення козацького реєстру до 70 (60) тис. осіб, право козаків обирати короля й інші пункти, які визнавали за ними статус «колективного шляхетства». Питання ліквідації унії та повернення православної Церкви храмів і маєтностей обійшли мовчанкою [203]. В березні наступного року Ю. Хмельницький відряджає нове посольство до короля з проханнями підтвердити чинність Гадяцького договору; повернути православним єпископства, храми й майно на теренах усієї Речі Посполитої, задовольнити Військо Запорозьке і увесь «народ руський»; надіслати військову допомогу тощо. Однак їх було проігноровано [204].

Не можна оминати увагою того факту, що на початку 60-х рр. XVII ст., переживаючи еволюцію політичних поглядів, екс-гетьман І. Виговський виношує наміри створення незалежного від Польщі Руського князівства. При цьому робить ставку на підтримку Криму, частина знаті якого схилилася до визнання Української держави, але як васала ханства (перекопський мурза Карач-бей переконавав Ю. Хмельницького «триматися хана обома руками; захочеш перейти хоч до поляків, тоді загинеш, хоч до Москви – там теж загинеш. Ліпше

б залишатися при кримському війську»). Тому І. Виговському доводилося вести таємну дипломатичну гру, маючи на меті повернення булави. Шукаючи союзників, він вступив у переговори з Портою, схилиючи султана визнати козацьку Україну удільним князівством [205]. Перебування при владі Ю. Хмельницького ознаменувалося трагічною братовбивчою боротьбою, яка істотно підірвала політичну єдність держави; різким послабленням прерогатив гетьманської влади, зосередженням багатств і влади у руках генеральних старшин і полковників, що дає підстави говорити про започаткування процесу становлення олігархічно-республіканської форми правління [206].

Обрання замість нього гетьманом на початку 1663 р. досвідченого політика П. Тетері, попри його заходи, спрямовані на консолідацію еліти, зміцнення центральної влади й порозуміння з лівобережною й запорозькою старшиною, ситуації не поліпшило. Ніжинська Чорна рада 27–28 червня 1663 р. проголосила гетьманом І. Брюховецького. Громадянська війна, що спалахнула весною 1658 р., завершилася перемогою у Лівобережжі запорожців, незаможного козацтва й поспільства, котрі, за підтримки Росії, добилися для свого висування булави. Намагання Я. Сомка, В. Золотаренка й інших старшин «конститувати на Лівобережжі шляхетський за своїм змістом Гетьманат, провівши соціальну стратифікацію суспільства, вичленивши в привілейовану службу верству реєстрове козацтво та обклавши податками «тягле» населення, а також узаконивши васалітетні стосунки з царем та гарантувавши невтручання царської адміністрації у внутрішні справи Війська Запорозького, нашттовхувшись на спротив ро-

207 дового козацтва, поспільства, декларованих елементів й російської влади, зазнали невдачі» [207]. Проте І. Брюховецький та його соратники, як засвідчили осінні переговори у Батурині з російськими послами, не поспішали йти на обмеження політичної автономії Лівобережної Гетьманщини. Погодившись визнати Переяславський договір 1659 р., вони відмовилися від утримання власним коштом російських військ, негайного впорядкування козацького реєстру й зібрання податків і зборів на платню козакам [208].

Громадянська війна відіграла вирішальну роль у процесі перетворення унітарної козацької України на фактично конфедерацію Правобережної і Лівобережної Гетьманщин та Запорозжя. При цьому (і це не може не вражати) старшини, козаки й поспільство усіх трьох державних утворень постійно підкреслювали свою відданість справі єдності козацької України й докладали максимум зусиль для її реалізації, що оберталось новою руйною для держави. Показовою у цьому сенсі стала «війна звернень» гетьманів і старшин Правобережжя і Лівобережжя восени 1663 – весною 1664 рр. під час походу польської армії та правобережних полків у Лівобережжя з метою його включення до складу козацької України, що мала перебувати під владою короля. Зокрема, універсали І. Брюховецького до задніпровських людей (18 жовтня 1663 р.), мешканців Правобережної України (31 жовтня 1663 р.), козаків Білоцерківського полку (15 квітня 1664 р.) та П. Тетері до золотоніських жителів (22 жовтня 1663 р.), Низового Запорозького Війська (23 листопада) й ін. пройняті благородною ідеєю єдності всього населення козацької України – це один «християнський малоросійський народ», єдиновірні «святої східної церкви,

матері нашої» єдиноутробні брати, котрі мають спільну Вітчизну «матір нашу», тощо [209].

209

Полонофільська політика П. Тетері, що полягала у кволому обстоюванні (навіть порівняно з Ю. Хмельницьким) політичної автономії й дозволі повертатись до маєтків державців і шляхти, породила гостре невдоволення в частини старшини, котра організовує проти нього змову з метою передачі булави І. Виговському та возз'єднання козацької України, що мала (вочевидь, у формі Руського князівства) перебувати під протекцією Криму [210]. Дії змовників спричинили вибух повстання, яке, попри загибель його ватажків (І. Виговського, Дмитра Сулимки, І. Богуна) й арешт Ю. Хмельницького, весною 1664 р. охопило все Правобережжя.

210

Потрапивши у безнадійну політичну ситуацію, П. Тетеря та його соратники, шукаючи виходу з неї, запропонували у листопаді цього ж року польській еліті програму перетворень із 77 пунктів, яку так і не було розглянуто. Її аналіз свідчить, що вона не передбачала ані «розгорнутої програми державного будівництва», ані відмови від політичного автономізму, ані реанімації станової автономії козацької спільноти, актуальної для початку XVII ст. Адже зберігалася політична автономія південного регіону Київського воеводства (терени Чигиринського, Черкаського, Корсунського, Переяславського, Канівського й Білоцерківського полків) і Запорозжя з центром у Білій Церкві з міцною владою гетьмана. Окрім цього, Військо Запорозьке (чисельність реєстровиків мала становити 12 тис. осіб) виступало виразником і захисником інтересів православної Церкви, православного духовенства й православного населення усієї Речі Посполитої, обстоювались його

потреби у розвитку освіти й культури тощо. Інша річ, що цей проект був кроком назад не лише від статей Зборівської, а й Білоцерківської угоди. Однак він у жодному разі не може слугувати показником рівня політичної свідомості старшини, її відмови від ідеї «єдиної Української держави під номінальним протекторатом Росії чи 211 Речі Посполитої...» [211].

Після від'їзду П. Тетері до Польщі у червні 1665 р. булаву перехоплює Степан Опара, котрий, граючи на суперечностях між Кримом і Річчю Посполитою, вдався до енергійних заходів, спрямованих на відновлення витвореної в ході революції моделі соціально-економічних відносин і внутрішньополітичного суверенітету Правобережної Гетьманщини та її незалежнення від Польщі. Проте через конфлікт з калга-султаном його ув'язнили татари, і 28 серпня гетьманом обирається Петро Дорошенко, котрому присягнули генеральні старшини і полковники «зо всіми сотниками й черню», серденьяцькі й піхотні запорозькі полковники [212].

Отримавши булаву, новий гетьман до кінця 1665 р. підпорядкував своїй владі все Правобережжя, налагодив функціонування місцевих владних інституцій, повів рішучу боротьбу з анархією й розбоями. У березні наступного року він порушив перед польським сеймом клопотання про припинення утисків православної Церкви, скасування унії, заснування шкіл і викладання «латинських наук» у Києво-Могилянській академії, виведення польських залог і поновлення автономії на умовах Зборівського договору. За визнанням одного з послів, промова українського посольства «була козацька, але інструкція [г]адяцька». Проте більшість про-

хань Війська Запорозького було відхилено [213]. Все ж П. Дорошенко 213 сподівався, що за допомогою Польщі зможе домогтися возз'єднання козацької України шляхом організації проведення генеральної ради для обрання єдиного гетьмана [214]. Щоправда, отримуючи відомості про хід польсько-російських переговорів в Андрусові й наштотвхуючись на спротив Варшави у реалізації політичних задумів, він почав схилитися до ідеї доцільності опертя на Порту й Крим. У кінці 1666 р. поширюються відомості, що «все Військо Запорозьке і не менше подністровське хлопство» вишукували способи, аби позбутися польського панування, й «напевне вся Україна віддала присягу турецькому султанові на підданство...». Результатом цієї переорієнтації і став розгром 19 грудня польського війська під Браїловим [215]. 215

Укладення Андрусівського договору між Росією і Річчю Посполитою, що передбачав розподіл теренів козацької України по Дніпру й виокремлення Запорожжя у самостійне державне утворення під спільною протекцією царя й короля, спричинило глибоке обурення як в еліті Гетьманщини, так і серед козацтва (у тому числі запорозького) й поспільства. П. Дорошенко у листі від 11 січня 1668 р. дорікав російському послу Василю Тяпкіну: «...на викорінення усіх нас, розірвавши на частини, у недавно укладеному договорі комісарському ухвалили...», щоб «про нас, але без нас, наче при нерозумній худобині» як раніше, так і тепер радитися з поляками [216]. Водночас він перебирав на себе функцію об'єднувача Гетьманщини, намагаючись поширити владу й на західноукраїнський регіон. Заручившись підтримкою хана Ааділь Гірея, у верес-

ні 1667 р. гетьман вирушив у похід, маючи на меті (вперше після смерті Богдана Хмельницького) дійти до Вісли. Проте реалізацію задуму було зірвано через напад запорожців і слобожанських козаків на Крим, внаслідок чого П. Дорошенко змушений був укласти з Річчю Посполитою Підгаєцький договір, що передбачав визнання влади короля, повернення шляхти до маєтків у Гетьманщині 217 тощо [217].

Тим часом російський уряд, вміло скориставшись гострими суперечностями серед лівобережної політичної еліти, змусив І. Брюховецького укласти восени 1665 р. Московський договір, що зводив нанівець політичну автономію Лівобережної Гетьманщини, перетворюючи її на адміністративну провінцію імперії, а Військо Запорозьке – на автономну стану корпорацію. Адже, визнаючи козацькі права й вольності, його статті водночас обмежували гетьманську владу; давали змогу Москві впровадити до найбільших українських міст воевод із залагами, яким передавалося право на збір податків й підпорядковувалося некозацьке населення; упідлегливали Київську митрополію московському патріархові 218 тощо [218]. Їх реалізація спричинила гостре невдоволення різних прошарків населення. Навіть послідовний прихильник московської орієнтації єпископ Мефодій в одному з листів до лівобережного гетьмана підкреслював, що «мені своя вітчизна мила; Боже борони, щоб ляхам, узявши нас за шию, мали віддавати, так і до Москви водити! Ліпше смерть, аніж 219 лихе життя» [219]. Своєю чергою, І. Брюховецький, переживаючи еволюцію поглядів, проторив шлях, яким згодом пішов І. Мазепа: усвідомивши згубність для козацької України

(«вітчизни нашої милої») російської політики, він підготував й очолив взимку 1668 р. антиросійське повстання на теренах Лівобережжя, Запорозжя й Слобожанщини. В універсалах і листах-зверненнях до населення було сформульовано ідеї єдності й незалежності козацької держави [220]. 220

Зазнавши поразки у Західному поході восени 1667 р., П. Дорошенко не припиняв дій, спрямованих на возз'єднання обох частин Гетьманщини. Окрім переговорів із Річчю Посполитою, Кримом і Портою, він не ігнорував розвитку відносин з Російською державою. Під час переговорів з представниками російського уряду гетьман за свідчив готовність визнати царську протекцію за умови возз'єднання України й прилучення до неї етнічноукраїнських земель, що входили колись до складу Руського князівства, у тому числі міст Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир. Росія мала вивести з міст воевод і залози, не збирати податків з поспільства, не порушувати козацьких прав та свобод. Однак ці пропозиції було відхилено. На початку лютого 1668 р. зібрана П. Дорошенком Старшинська рада ухвалила, щоб «з обох сторін Дніпра жителям бути у возз'єднанні і жити б окремо і давати данину турському цареві та кримському ханові...» [221]. Заручившись 221 підтримкою частини лівобережної старшини, правобережний володар вирушив у Лівобережжя, де після вбивства козаками І. Брюховецького Генеральна козацька рада 18 червня обрала його гетьманом возз'єднаної козацької держави.

Проте уряди Росії, Речі Посполитої й Криму виступили проти такого рішення й стали на шлях втручання у внутрішні справи України, розпалювання міжусобиць, висування маріонеткових претендентів на булаву,

внаслідок чого спалахнула жорстока боротьба за владу, що набула рис громадянської війни. Показово, що втягнуті у її вир старшинські угруповання та їхні провідники у своїй більшості продовжували займати державницькі позиції й виступати носіями державної ідеї (винятком були кошовий І. Сірко й частково гетьман Михайло Ханенко). Поза сумнівом, найпослідовнішим поборником державної ідеї виступало угруповання, очолюване П. Дорошенком і київським митрополитом Йосипом Тукальським. Воно домагалось витворення держави, до складу якої увійшли б усі етнічноукраїнські землі. Відповідно гетьман домагався від Порти визнання проходження українсько-польського кордону, «взявши від Кракова, далі як річка Віслок впадає до Вісли, тобто тим боком Вісли прямо на Казимеж...», бо на теренах від Вісли, Перемишля і Самбора до Севська і Путивля «всі тут 222 є козаки» [222]. Польські політики неодноразово підкреслювали його «ненаситне бажання» «вчинити народ Руський удільним і незалежним краєм (територією, провінцією. – *Авт.*)» по «Люблін і Краків, в цілому туди, куди лише сягають імена й церкви русь- 223 кі» [223].

Усвідомлюючи неможливість негайної реалізації принципів соборності й незалежності України, П. Дорошенко та його соратники засвідчували готовність піти на тимчасовий компроміс визнання залежності Гетьманщини від якогось із сусідніх монархів (короля, царя, султана) у формі протекції, васалітету чи конфедеративного союзу, але за обов'язкової умови збереження її територіальної й політичної цілісності та єдності. «Тому мушу вдаватися до іноземних протекцій, – писав у серпні 1671 р. гетьман Яну

Собеському, – щоб у такий спосіб звільнити з неволі Україну». Щоб утримати «цілісність занепадаючої України», він і старшини погодилися на Генеральній козацькій раді (в якій взяли участь і запорожці) у березні 1669 р. прийняти турецьку протекцію [224]. 224

Послідовно обстоювали вони у переговорах з Річчю Посполитою національно-релігійні інтереси українського і білоруського населення, що проживало за межами Гетьманщини. Зокрема, домагалися урівняння в правах православної Церкви з католицькою; скасування унії; передачі православним відібраних храмів і майна; рівноправності православних міщан з міщанами-католиками; відкриття трьох академій та інших навчальних закладів, де б навчання велося й латинською мовою, а викладачами могли б працювати кальвіністи й лютерани; впровадження «руської мови» до канцелярій Польщі й Литви та видання нею декретів, а також виношували намір створення Київського (Українського) патріархату, очолюваного Й. Тукальським [225]. 225

В уявленні П. Дорошенка устрій держави мав бути суто унітарним. Щодо форми правління, то, як і Б. Хмельницький, він виношував задум перетворення республіки на монархію в особі князівства/господарства (за зразком Молдавії чи Валахії). «Не задовольняючись гетьманством запорозьким, – зазначали автори «Реляції панів комісарів Острозької комісії» (1670 р.), – аби уникнути прикладу й долі своїх попередників... замислив прийняти титул господаря чи удільного князя і, поневоливши козаків, заволодіти Україною» [226]. Інші джерела свід- 226 чать про бажання Дорошенка передати владу «сину й внуку», домогтися «вічного гетьманства», «незалежної

ні від кого монархічної влади» тощо. Проте, враховуючи реалії політичного життя, гетьман не поспішав робити вирішального й, можливо, фатального кроку. А відтак спромігся знайти оптимальний варіант поєднання міцної гетьманської влади з функціонуванням Старшинських і Генеральних козацьких рад, що дало підстави Д. Дорошенку назвати його «найбільш конституційним гетьманом», котрий дотримувався «старих козацьких традицій» [227].

Залишався П. Дорошенко вірним політиці Богдана Хмельницького і в соціально-економічній сфері: сприяв зміцненню позицій козацького типу господарства, визнавав завоювання поспільства, не допускав шляхту до маєтків. В інструкції послам на сейм (жовтень 1670 р.) підкреслювалася неможливість прибуття до володінь сенаторів, шляхти й урядовців, бо вже понад 20 років «козаки без дідичних панів, старост й урядників жити звикли і жодним чином у послушенстві й підданстві панам бути не можуть» [228]. Один із сановників звертав увагу на той факт, що тут немає і не буде панщини, а «поборів, подимних і такого роду податків і не згадує! А якщо й випаде податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільше два [податки] на тих, котрі не ходять на війну... і то не перевищить той податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й найбагатшої особи. А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, бо кожен є вільним вояком» [229].

Опоненти П. Дорошенка у боротьбі за булаву також не ігнорували державної ідеї. Навіть М. Ханенко, котрий у вересні 1670 р. підписав з Польщею Острозьку угоду, що скасовувала

політичну автономію Гетьманщини, на початку 1672 р. направив посольство на сейм домагатися її поновлення, припинення утисків православної віри й Церкви, щоб «у вільному народі не було ярма неволі», розвитку освіти та ін. Запорозька старшина порушувала перед М. Ханенком клопотання добиватися від Варшави ще більших поступок. Зокрема, Я. Собеський у листі від 19 лютого на сейм зауважував, що гетьман «чи швидше Запоріжжя того ж, що і Дорошенко і ледве не більше як і він від Р[ечі] П[осполю]тої вимагає», а саме: чисельності козацького реєстру у 50 тис. осіб, аби «нога жовніра польського в Україні не ставала», включення до складу полків «українських козаків» Подільського полку, скасування унії тощо [230]. Проголошений Запорожжям у 1668 р. гетьманом Петро Суховій гаряче обстоював єдність козацької України, закликав козаків і старшину припинити міжусобиці й разом «стояти на смерть» за «Вітчизну, що плаче» [231]. Отримавши булаву з рук Москви (1669 р.), лівобережний гетьман Дем'ян Многогрішний домігся скасування Московського договору 1665 р., а прийняті ним «Глухівські статті» (1669 р.) поновлювали автономію Гетьманщини у межах Переяславського договору 1659 р. Усвідомивши згубність російської політики, він пішов на переговори з П. Дорошенком щодо можливого возз'єднання козацької України («щоб у нас, у Малій Росії, й нога московська не постояла...»). Позбавлений влади, Д. Многогрішний на тортурах мав мужність заявити катам, що «бути у царської величності в підданстві не хоче» [232].

У середовищі політичної еліти розвивається погляд на себе не тільки як репрезентанта «Війська Запорозького», а й усього «руського народу», «вольності й права» якого

вони зобов'язані обстоювати. Водночас відбувався складний процес розмивання тотожності «Війська Запорозького» з козацькою Україною як державою. Навіть в офіційних документах поряд з терміном «Військо Запорозьке» вживалися назви «народ наш руський», «увесь народ руський». Виразно окреслилася тенденція закріплення за Гетьманщиною назви «Україна», а за її населенням – «український народ». В укладеному у жовтні 1672 р. турецько-польському Бучацькому договорі козацька Україна вперше у міжнародно-правових актах фігурує як «Українська держава». Показово, що представники еліти розглядали її складовою «всієї Русі», а населення – «всього [цілого] руського народу» [233]. У свідомості його різних прошарків формувався погляд на Б. Хмельницького як визволителя від національно-релігійного й соці-

ального гноблення, творця держави. Він виступав в образі українського месії, пророка, котрий «завжди сідає біля одного столу з Г[осподом] Богом від обіду і до вечері» [234], ²³⁴ символом волелюбності, непокорі й незалежності.

Курс П. Дорошенка на протекцію Порти як гарантію досягнення ідеї об'єднання етнічноукраїнських земель у межах витвореної держави зазнав повної невдачі. Военні дії 1674–1676 рр. призвели до страхотливого спустошення Правобережжя. Зречення гетьмана від влади (вересень 1676 р.) збіглося з ліквідацією на його теренах державних інституцій – Правобережний Гетьманат припинив своє існування, що означувало, на наш погляд, поразку Національної революції. Певна річ, такий трагічний результат боротьби за незалежність не міг не позначитися на змісті державної ідеї.

4.4.

Згасання державної ідеї

В останній третині XVII ст. політична еліта Гетьманщини (тепер її територія обмежувалася лише Лівобережжям), очолювана Іваном Самойловичем (у 1672 р. його обрано володарем булави Лівобережного Гетьманату, а в 1674 р. – всієї козацької України), відмовляється від програми виборення незалежності. Щоправда, вона продовжувала домагатися возз'єднання козацької України, яка мала користуватися політич-

ною автономією у складі Росії. Слід погодитися з твердженням Т. Чухліба, що боротьба за збереження Правобережжя у складі Гетьманщини стала чи не найголовнішим завданням козацької старшини. Лівобережний володар неодноразово підкреслював, що «нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить». У 1677 р. польський резидент скаржився російському урядові, що І. Самойлович іменує себе «гетьманом обох сторін Дніпра» й займає «Дорошенкові міста» [235]. Гетьман домагався від царя, аби ²³⁵ «бути тим всім народом єдиним під його Гетьманською владою і булавою», бо «земля на тій стороні Дніпра українська і в ширину, і в довжину».

На початку 1685 р. І. Самойлович підштовхував російський уряд до висування претензій на західноукраїнські землі, «поскільки вся тогочасна Дніпра сторона – Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, яких славні і старовинні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець й інші знайдуться, завжди до монархів російських від початку існування тутешніх народів 236 належали...» [236].

Гетьман докладав максимум зусиль, щоб зірвати російсько-польські переговори щодо укладення «Вічного миру». Довідавшись про його підписання (весна 1686 р.), він не приховував невдоволення тим, що договір передбачав залишення Правобережжя (за винятком вузької смуги землі вздовж правого берега Дніпра) за Польщею, вдався навіть до воєнних акцій із метою заволодіння його теренами. Поляки оскаржували дії гетьмана, котрий хотів встановити кордон Гетьманщини по р. Случ і домогтися удільності, якою володів Б. Хмельницький. Цілеспрямована політика І. Самойловича щодо обстоювання ідеї соборності козацької України й стала однією з головних причин усунення його від влади влітку 1687 р. У заслугу гетьману слід також поставити те, що він намагався підпорядкувати своїй владі Слобожанщину, протидіяв перетворенню Запорозжя на самостійне державне утворення, яке, згідно з «Вічним миром», передавалося під гетьманське управління, але фактично потрапляло під царську владу.

Уперше після смерті Богдана Хмельницького І. Самойлович відверто проводив політику на утвердження монархічної форми правління. Він та його сини постійно заяв-

ляли, що гетьман є «зверхнійший владца й господар Вітчизни» і лише Бог спроможний його «владу перемінити». Він поклав край практиці проведення Генеральних козацьких рад, сприяв становленню старшинського землеволодіння, дбав про підрозділи найманців – «охочекомонне» (компанійське) військо [237]. Проте, на відміну від П. Дорошенка, він не усвідомлював ролі у розбудові держави незалежної Церкви. Тому, всупереч національним інтересам, погодився на підпорядкування у 1686 р. Київської митрополії Московському патріархатові. Цей крок не лише започаткував відокремлення від митрополії окремих епархій і монастирів, а й надав Росії потужний важель для руйнування підвалин українського православ'я й проведення через церкву політики зросійщення українців, позбавлення їх національної свідомості, мови, культури, а відтак державної ідеї.

Новий гетьман Іван Мазепа змушений був погодитися на подальше обмеження політичної автономії. Укладені ним «Коломацькі статті» (1687 р.) заперечували державний характер гетьманської влади і державний статус козацької України. Вперше у них дістала відображення ідея знищення національної окремішності українського населення; гетьман і старшини зобов'язувалися його «всілякими заходами і способами з великоросійським народом з'єднувати і в нерозривну міцну згоду приводити шлюбами й іншою поведінкою». Помітно зменшувалися прерогативи гетьманської влади, зокрема, заборонялося без згоди царя змінювати на посадах старшину, скасовувати чинність правових актів російського уряду, обмежувалося право розпоряджатися землями тощо [238].

Однак, попри укладену угоду, І. Мазепа повів обережний курс на збереження політичної окремішності Гетьманщини, чинив спротив зросійщенню населення, сприяв розвитку культури. Він прагнув упорядкувати роздачу маєтків старшині, обмежити зловживання останньої, запобігти посиленню визиску поспільства, заборонити перехід козацтва у селянство тощо. Водночас його показове вірнопідданство цареві, що супроводжувалося тяжкими людськими втратами (десятки тисяч українців гинули й калічилися у військових кампаніях імперії, на розбудові російських міст, на спорудженні каналів і фортець) та виснаженням економіки (масово вивозилися продовольство, худоба й фураж; утримувалися царські війська), спричинило гостре невдоволення діями гетьмана з боку козаків і поспільства. Першим сигналом наростання опозиції з боку старшини став виступ канцеляриста Петра Іваненка (Петрика), котрий у 1692 р. утік на Запорожжя й, уклавши договір з Кримом, зробив спробу організувати повстання проти Росії. Політична програма, зафіксована у статтях українсько-кримського договору, передбачала створення незалежної держави у кордонах, «в яких Хмельницький з ордами відвоював її від ляхів», що становила собою не республіку, а «Князівство Київське і Чернігівське з усім Військом Запорозьким і народом Малоросійським» (до її складу мала відійти й частина Слобожанщини). У державі мало бути відновлено ту модель соціально-економічних відносин, що існувала за гетьманування Богдана Хмельницького. За оцінкою О. Оглоблина, згаданий договір «є яскравим доказом того, що навіть у перші роки гетьманування

Мазепи ...українська політична думка мала виразну концепцію державної самостійності України, прагнула її незалежності й соборності, добре розуміла повну суперечність і непримирненість українських національних інтересів супроти Московщини й Польщі...» [239]. Однак спроба «відібрання від московської влади милої вітчизни своєї України» зазнала невдачі, оскільки не дістала підтримки з боку більшості запорожців, козацтва й поспільства Гетьманщини.

Починаючи з 1693 р., І. Мазепа почав підштовхувати російський уряд до приєднання Правобережжя. Аби не допустити відновлення на його теренах окремішнього державного утворення на чолі з фастівським полковником Семеном Палієм, гетьман домігся влітку 1705 р. арешту й заслання останнього, внаслідок чого став володарем возз'єднаної козацької України [240]. В цей час серед російської еліти утверджується думка про доцільність скасування державного ладу Гетьманщини, заміни українських органів влади на російські, реформування козацького війська у драгунські й солдатські полки. Реальна загроза перетворення України на російську провінцію викликала занепокоєння старшини, у свідомості якої традиційно зберігалася ідея самобутності політичного устрою держави, що живилася пам'яттю про славні часи Б. Хмельницького. А відтак з боку окремих її представників почали звучати дорікання І. Мазепі за надмірну поступливість Москві [241].

Серед еліти сформувалося два угруповання: одне вбачало вихід із ситуації в утворенні Великого князівства Руського як складової федеративної Речі Посполитої, інше схилилося до союзу з Кримом і Туреччиною, за допомогою якого сподівалося вивіль-

нитися з неволі. Гетьман не поділяв цих планів, оскільки виступав поборником ідеї незалежної й соборної козацької України у складі Гетьманщини, Правобережжя, Запорожжя і, якщо можливо, Слобожанщини та Ханської (за точнішим визначенням Т. Чужліба, «Придністровської») України. Він був переконаним прихильником міцної авторитарної гетьманської влади, яку хотів передати у спадок племінникові (щоправда, свої династичні плани 242 тримав у великій таємниці) [242]. Обидва угруповання й гетьман діяли дуже приховано, вели між собою боротьбу, замішану на відмінних політичних поглядах, особистих інтересах, амбіціях і образах, відображенням чого і став відомий донос на початку 1708 р. на І. Мазепу генерального осавула Василя Кочубея й полтавського полковника Івана Іскри, що привів їх обох до загибелі.

Загроза втрати державної автономії в умовах Північної війни спонукала гетьмана вступити у таємні переговори зі шведським королем Карлом XII і польським королем Станіславом Лещинським. Брак джерел не дає змоги отримати вичерпної відповіді на питання ані щодо самого факту укладення з ними на початку 1708 р. окремих угод, ані щодо змісту останніх. І все ж, на нашу думку, такі угоди існували. Очевидно, українсько-шведська угода мала військовий характер і передбачала спільні воєнні дії проти Росії, а українсько-польська – входження козацької України (у складі Гетьманщини, Сіверщини й Правобережжя) у вигляді князівства Руського, як суб'єкта федерації, до складу Речі Посполитої. Згода на поновлення Гадяцької концепції українсько-польських відносин була тактичним маневром І. Мазепи, спрямованим на забезпечення мінімальних політич-

них інтересів Української держави на випадок перемоги Швеції у війні з Росією [243].

243

Політичні й організаційні прорахунки гетьмана, згасання у свідомості еліти, козацтва й посільства державної ідеї, лютий терор і демагогія царя Петра I позбавили І. Мазепу підтримки з боку населення Гетьманщини у критичний період його змагань за виборення незалежності й тим самим прирекли останні на поразку. Його перехід з 4–5 тис. козаків 5 листопада 1708 р. на бік Карла XII не викликав патріотичного піднесення. Навпаки, старшини й козаки, побоюючись за долю своїх сімей і рідних, залишали гетьмана, і на початку 1709 р. при ньому залишилося тільки 300–600 осіб [244]. Щоправда, на його підтримку виступило запорозьке козацтво, очолюване кошовим Костем Гордієнком, яке домагалось від російського уряду збереження за Запорожжям автономних прав і територіальної цілісності та вважало (до слова, як і політична еліта Гетьманщини), що за умов порушення царем договірних зобов'язань воно має право шукати іншого сюзерена [245]. На початку квітня 1709 р. козаки К. Гордієнка (8 тис.) об'єдналися з І. Мазепою, після чого було укладено нову угоду з Карлом XII, яка передбачала утворення з українських земель, що входили до складу Росії, князівства на чолі з гетьманом під формальною протекцією короля. Питання включення до нього правобережних і західноукраїнських земель обійшли мовчанкою, оскільки Швеція визнала їх складовою Польщі [246].

244

245

246

Перемога росіян під Полтавою ознаменувала крах останньої спроби українських патріотів вибороти незалежність. Вона посилила процес згасання державної ідеї серед козацтва й еліти, втрачання ними політичної

волі в обстоюванні національних інтересів, їх зросійщення. Альфою й омегою патріотичних прагнень лівобережної старшини стає збереження автономії. На відміну від неї, соратники І. Мазепи, опинившись у вигнанні, після його смерті (жовтень 1709 р.) продовжили боротьбу за незалежність Вітчизни. У день обрання Пилипа Орлика гетьманом (16 квітня 1710 р.) між ним і старшиною було укладено угоду («Пакти й конституції законів і свобод Війська Запорозького»), якою регламентувалися взаємні права й обов'язки. Під назвою Конституції Орлика вона відома як видатна пам'ятка української політичної думки XVIII ст.

Звертає на себе увагу зорієнтованість Конституції на суверенітет козацької України, проголошення її незалежності від Росії й Речі Посполитої в складі Лівобережжя, Правобережжя й Запорожжя в кордонах середини XVII ст. («по Случ») та під номінальною протекцією шведського короля. Західноукраїнські землі залишалися за її межами, що засвідчувало відхід авторів Конституції від принципу соборності держави. Документ передбачав утвердження республіканської форми правління, яка обмежувала прерогативи гетьманської влади, щоб домогтися «балансу інтересів між суб'єктами політичного життя» 247 [247]. Фіксувалося зростання політичної ролі генеральних старшин, полковників і генеральних радників. Вони, а також полкові старшини, сотники і представники запорозького козацтва тричі на рік мали проводити «у гетьманській резиденції» ради для обговорення найважливіших питань і прийняття відповідних ухвал. Гетьман ніс безпосередню відповідальність за порушення ustalених порядків. Встановлювалася виборність посадових осіб з їх наступ-

ним затвердженням гетьманом. Православна Церква поверталася в лоно Константинопольського патріарха, а православ'я проголошувалось єдиним віросповіданням на теренах держави, інші (особливо іудаїзм) заборонялися. Конституція підкреслювала недопустимість утиску «рядового і простого народу» з боку старшин, утверджувала принцип недоторканності особи та її відповідальності лише перед судом, надання «справедливих законів» містам, звільнення козацьких господарств від податків, необхідність розвитку освіти тощо [248].

248

Конституція П. Орлика є першою спробою структурувати й конституювати українську державну ідею. Її розробка ґрунтувалась на підвалинах демократизму, республіканізму й поваги до особистості людини. «Цей документ, – зауважував О. Субтельний, – визнає права старшини, простолюду, запорожців і міст. Він засуджує абсолютиські прояви в діяльності гетьмана, стверджує принцип виборності, засуджує корупцію й проводить межу між державною та приватною сферами. Готовність старшини боротися із зловживаннями в суспільстві, в якому вона домінувала, – добрий знак для територіальної еліти. Ця готовність мала в тогочасній Східній Європі небагато паралелей» [249]. 249

П. Орлик упродовж 1711–1714 рр. намагався домогтися визнання Росією й Річчю Посполитою незалежності й територіальної цілісності козацької України, однак всі його спроби зазнали невдачі. У листуванні з представниками політичної еліти Порти, Криму, Польщі та Франції, «Маніфесті» до європейських урядів й «Виводі прав України», апелюючи до міжнародного досвіду, український гетьман у вигнанні обґрунтував невід'ємне

право українського народу на створення незалежної держави, першим з українських політиків звернув увагу європейської громадськості на прогресивне значення реалізації української державної ідеї, що сприяло б збереженню миру в цьому регіоні. Він застерігав, що у випадку, якщо європейські уряди не допоможуть Україні звільнитися з-під московського ярма й утвердити державну самостійність, вони зіткнуться з грізною небезпекою з боку Росії, «яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи» [250].

Попри ліквідацію державних інституцій у Правобережжі, державна ідея продовжувала зберігатися у свідомості надзвичайно малочисельної соціальної групи козаків і старшин, котрі орієнтувалися одні на Порту, інші – на Річ Посполиту. Певним поштовхом до її оживлення стала політика турецького уряду 1677–1681 рр., спрямована на відродження у регіоні державного життя у вигляді очолюваного Ю. Хмельницьким Руського князівства зі столицею у Немирові. У своїх універсалах останній титулувався як «князь удільний Руський», «князь Малоруської України», «князь України», «Руський монарх» тощо. В липні 1677 р. кошовий І. Сірко повідомляв І. Самойловича, що «Хмельницького зроблено князем України і князівство його буде віднесено до таких же удільних як і інші князівства турецького царства». Командувач турецьких військ Ібрагім-паша домагався від запорозького посольства визнання сина Б. Хмельницького «спадкоємним князем України» [251]. Отже, держава уявлялась не козацькою республікою, а руською/українською монархією.

Слід віддати належне Ю. Хмельницькому, котрий наполегливо й цілеспрямовано відновлював полково-

сотенний устрій та функціонування органів влади. Він намагався включити до складу князівства не тільки терени Брацлавського й Київського, а й східні райони Подільського (у тому числі Меджибіж) і Волинського (до р. Горинь) воєводств, а також Лівобережне гетьманство, власне, виношував ідею возз'єднати козацьку Україну під протекцією Порти. Можна припустити, що у далекій перспективі Ю. Хмельницький мріяв про поширення влади на всі етнічноукраїнські землі. У листі до польського короля Яна Собеського (лютий 1680 р.) він вимагав, аби той «з усім народом польським за Віслу відійшов, як кукіль і полова від пшениці, з вітром і димом і порохом з Русі вивіється (курсив наш.– Авт.)» [252]. Занепокоєний діями Ю. Хмельницького, польський уряд вступив із ним у переговори, пропонуючи відмовитися від турецької протекції й повернутися до складу Речі Посполитої на умовах збереження за козацькою Україною статусу рівноправного суб'єкта федерації, зрівняння православної Церкви у правах з католицькою, визнання за ним титулу руського князя, нобілітації козацької старшини тощо [253].

Укладення російсько-турецького Бахчисарайського договору 1681 р. стало вирішальним чинником втрати Ю. Хмельницьким влади. Все ж Порта намагалася зберегти під контролем Правобережну Україну, тому в червні цього ж року передає Правобережне гетьманство («від Дніпра до Случі») у володіння молдавському господареві Григорію Дуці, внаслідок чого утворюється своєрідна українсько-молдавська персональна унія. Призначивши наказним гетьманом молдавського боярина Івана Дрешнича (Яна Драгинича), Дуца повів активну політику щодо відродження

полково-сотенного устрою, козацького судочинства, заселення краю переселенцями тощо, проте внаслідок переорієнтації більшості козаків на Польщу й опозиції з боку молдавських бояр восени 1683 р. втратив 254 владу [254]. Порта, щоб мати опертя на теренах, які належали їй згідно з Журавненським і Бахчисарайським договорами, проголошує гетьманом полковника Теодора Сулименка (Сулимки), діяльність якого вочевидь і започаткувала утворення «Ханської»/«Придністровської» України. Оскільки він та його наступники виявилися неспроможними успішно розв'язувати поставлені перед ними завдання, у 1690 р. султан віддав справу призначення гетьманів і контролю за їхньою діяльністю Кримському ханству.

Складові державної ідеї і далі продовжували жити у політичній свідомості правобережного козацтва, котре орієнтувалося на Річ Посполиту. Зокрема, наказний гетьман Мирон влітку 1684 р. почав домагатися поширення влади до р. Случ, як це було за 255 Б. Хмельницького [255]. Інтенсивний процес колонізації козаками спустошених земель центральної й південної Київщини та Брацлавщини, чому сприяла політика Варшави з 1684 р., призвів до створення Білоцерківського/Фастівського, Брацлавського, Богуславського й Корсунського полків як військово-адміністративних одиниць. Наказні гетьмани Андрій Могила, Гришко, Самусь, полковники Семен Палій, Андрій Абазин, Захарій Іскра та інші старшини розглядали ці терени як окреме політичне та адміністративно-територіальне утворення.

Із кінця 80-х рр. у їхній свідомості утверджується ідея необхідності відновити Гетьманщину. Уже у 1688 р. шляхта звертала увагу на прагнення козаків встановити кор-

дони по річках Случ та Ушу. На початку 90-х рр. фастівського полковника С. Палія звинувачували у намірах утворити, згідно з Гадяцьким договором, «якусь монархію до Случі». Збереглися його заяви про те, що рано чи пізно вся земля до р. Случ (як кордону) належатиме Гетьманщині, а також погрози спустошити «польські володіння до Вісли і за Віслою» [256]. Виношуючи наміри домогтися возз'єднання козацьких земель Правобережжя з Лівобережжям, він засвідчував готовність поборотися за булаву. При цьому, за цілком слушним припущенням учених, основними гаслами полковника були відновлення соціальної рівності й держави часів Б. Хмельницького [257]. 257 Кандидатура С. Палія на гетьманство мала підтримку значної частини правобережного й запорозького козацтва. Зокрема, у 1693 р. запорозькі старшини заявляли: «...надамо Палію гетьманство і клейноди всі вручимо йому, і вже Палій піде не Петриковим шляхом, і знає він як панів українських взяти до рук». Запорожці хотіли бачити його таким самим, «яким був і Хмельницький», оскільки останнього вважали єдиним з-поміж гетьманів, котрий добре до них ставився [258]. 258

Польська еліта, як і за попередніх часів, засвідчила свою неспроможність переступити через власний соціально-політичний егоїзм й визнати хоча б автономний статус козацького регіону. Сейм 1699 р. прийняв ухвалу ліквідувати козацтво як стан. Однак останнє вирішило захищати свої завоювання. Зокрема, С. Палій повідомив посланців київського єпископа: «Я не вийду з Фастова; я заснував його у вільній козацькій Україні, Речі Посполитій до цього не має справи; я ж справжній козак

і *гетьман козацького народу* (курсив наш.— Авт.)». Водночас фастівський полковник зажадав від польських офіцерів відведення корогв за Случ і Горинь, мотивуючи це тим, що права на цій території належать лише йому — С. Палію. Зібрана весною 1702 р. козацька рада ухвалила консолідувати сили для боротьби за 259 возз'єднання козацької України [259].

Народне повстання 1702–1704 рр. сприяло розвитку політичної свідомості його учасників. Масштаби боротьби, інтенсивні процеси покаяння державних інституцій Гетьманщини слугували підставою для його порівняння з «Хмельниччиною» [260]. Наказний гетьман Самусь почав титулуватися «гетьманом українським». У «Маніфесті до білоцерківської громади» (вересень 1702 р.) він зазначав: якщо вся Україна від Дніпра до Дністра підніметься на ляхів, то вони швидко опиняться за давньою межею («по р. Случ») і скрізь запанують «вольності козацькі». Посланцеві одного з польських сановників Самусь заявив: «Ми тоді будемо бажаними королю і Речі Посполитій, коли у нас по всій Україні від Дніпра і вверх до ріки 260 Случ не буде ноги лядської» [261]. Він та інші старшини реалізацію мети на возз'єднання козацької України пов'язували з прийняттям протекції царя, тому не випадково засвідчували визнання його влади (таким чином утверджувався міф про російського монарха як визволителя з польської неволі). Наприклад, Самусь у листі до козацької старшини Поділля підкреслював: «Цареві Московському і пану Гетьману Мазепі цілою душою присягнув... служити вірно на службі монаршій і регіментарській за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн

наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися...» [262].

262

Вступ у травні 1704 р. у Правобережжя військ І. Мазепи для надання допомоги союзникові Петра I королю Августу II місцеве населення сприйняло як підтримку в боротьбі з поляками. Ставши володарем об'єднаної козацької України, гетьман не поспішав відновлювати польські порядки. У грудні 1707 р. він повідомляв белзького воєводу Адама Сенявського, що «у воєводствах Брацлавському, Київському і Подільському, між ріками Дністер і Буг живуть козаки, мають своїх полковників і сотників...» [263]. Через рік тут функціонували органи влади 8–11 полків, які (за винятком Богуславського) діяли в роки Національної революції [264]. 263 264 Проте Правобережній Гетьманщині після поразки І. Мазепи утвердитися не вдалося — за змістом договорів Речі Посполитої з Росією (1711 р.) і Портою (1714 р.) її було визнано складовою Польщі. Впродовж грудня 1711–лютого 1712 рр. російські війська, руйнуючи поселення, масово зігнали населення Київщини і Брацлавщини (більшість із 200 тис. осіб, котрі проживали тут) у Лівобережжя [265], що спричинило спустошення 265 краю й занепад козацького устрою. Нова хвиля переселень 1713 р. й репресії польського уряду наступного року зумовили ліквідацію козацького стану й залишків національної державної структури.

Ці чинники породили неухильний і незворотний процес згасання державної ідеї у свідомості правобережного населення. Щоправда, історична пам'ять ще зберігала уявлення про «Хмельниччину» як період вільного життя українців («без пана» і

«без ляха») у козацькій державі, відокремленій від Польщі.

Найбільш рельєфно це виявлялося під час народних повстань 1734–1738 та могутнього національно-визвольного руху 1768–1769 рр. Адже заяви про наміри поновити козацькі порядки свідчать про живучість у політичній культурі козацтва обох частин Гетьманщини не лише «прихильності до традиції або до зусиль, спрямованих на поліпшення соціального становища» [266], а й про орієнтацію на відновлення колишньої могутності єдиної незалежної Української козацької держави. Наприклад, у 1734 р. відбулося масове покаяння поспільства аж «до самого Кам'янця»; але повстанці з полку Верлана присягали «всі воювати проти чужоземців, тобто проти поляків» й вважали, що «вся Україна і Русь аж до Збруча і по Случ належить царській милості» [267]. У 1766 р. козак Захарій закликав жителів Чигиринщини й Черкащини «організувати повстання, як це вчинив колись Хмельницький» [268]. Влітку 1768 р. на теренах колишньої Правобережної Гетьманщини спалахнуло потужне повстання, яке сучасники називали «новою Хмельниччиною». Його учасники прагнули знищити польські порядки й запровадити козацькі, заявляючи, що «поляки ніде не можуть перебувати в Україні ані мати тут органів влади» [269]. Дані джерел засвідчують, що керівництво повстання (Максим Залізняк, Іван Гонта й інші) приділяло велику увагу утворенню державних інституцій за зразком Гетьманщини. Зокрема, М. Залізняк заснував «управительну резиденцію», що виконувала функції уряду. У поселеннях формувалися місцеві органи влади. В уявлен-

нях учасників повстання визволені терени мали стати «Гетьманщиною». Польські урядники не відкидали можливості об'єднання Правобережжя й Лівобережжя у незалежній від Речі Посполитої й Росії державі. Частина повстанців вірила, що імператриця Катерина II приєднає визволений край до Гетьманщини: «ці всі прикордонні місця приймаються під Російську державу і назавжди з-під володіння польського звільняються» [270].

270

Полтавська катастрофа започаткувала інтенсивний процес згасання державної ідеї серед козацтва й старшини Лівобережної Гетьманщини, відкриваючи натомість шлях реанімації козацького автономізму. Обраний восени 1708 р. гетьманом Іван Скоропадський належав до патріотичного кола старшин. Він вважав себе володарем осібного народу, що проживав у визначених державних кордонах, поділяв ідею необхідності воз'єднання Правобережжя й Слобожанщини з Гетьманщиною. Не уявляючи останньої за межами Росії, Скоропадський все ж подав цареві «Статті», які передбачали обмеження повноважень воєвод і зосередження верховної влади у руках гетьмана. Проте Петро I відмовився їх ухвалити, обмежившись указом, що декларував підтвердження прав і вольностей українського народу, передбачених попередніми договорами. Практика договірної характеру відносин двох держав скасовувалася. Запроваджувалася форма «прохання» володаря булави й прояву «милості» на нього царя [271]. Тому російські сановники чимраз частіше називали Гетьманщину не «Малоросією», а «Малоросійським краєм» [272].

272

Упродовж другого десятиріччя XVIII ст. тривав неухильний процес обмеження політичної автономії й послаблення гетьманської влади. З 1720 р. розпочалася уніфікація державних порядків за російським зразком, а в 1722 р. було запроваджено Малоросійську колегію – вищу касаційну, контролюючу й фінансову установу. Гетьманщина підпорядковувалася Сенатові, що означало кінець 273 її державної окремішності [273]. Частина козаків не приховувала обурення інкорпораційною політикою Росії, хоча й висловлювала його в обережній формі. Наприклад, слуга чернігівського полковника Федір Стечинський, відмовляючись піти до церкви на урочистий молебень з нагоди Полтавської перемоги, промовив: «...не Мазепа проклятий Іуда, а нинішній гетьман проклятий Іуда, того що не стоїть за Україну і москалі її розорюють. Як буде наш полковник гетьманом, не так постоїть він за Україну, і москалі її не будуть 274 розоряти» [274]. Такі обвинувачення були справедливими лише частково. Річ у тім, що І. Скоропадський прагнув обстояти політичну автономію, зберегти козацький устрій, захищав національні інтереси у сфері економіки, протистояв руйнуванню зброй- 275 них сил тощо [275].

Політичні погляди еліти першої чверті XVIII ст. відобразилися у літописах Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка. Зокрема, автор «Літопису Самовидця» виступав за цілісність козацької України, різко засуджував міжусобиці еліти, обережно висловлював невдоволення втручанням Росії у її внутрішні справи 276 [276]. Г. Грабянка у своїй праці розглядав «Україну» спадкоємицею державних традицій народу, почина-

ючи зі скіфських часів. Він визнавав існування у Б. Хмельницького планів звільнення всього малоросійського народу й розширення меж «України до Сяну й Вісли». Червоною ниткою через його твір проходять ідеї соборності козацької України, міцної гетьманської влади, засудження міжусобиць, збереження державного статусу Гетьманщини, передбаченого українсько-російським договором 1654 р. [277]. С. Величко «Україною» 277 називав утворену в середині XVII ст. державу, яку вважав невід'ємною складовою Малоросії. Він переконливо показав, що боротьба, яка спалахнула у 1648 р., точилася за незалежність українського народу. Обстоюючи непорушність «малоросійських прав і вольностей», передбачених договором 1654 р., він критикував російський уряд за їх недотримання; Андрусівський договір назвав «Андрусівським торгом», що розділив «надвоє рікою Дніпром єдину, старовічну, правдешню козацьку вітчизну Малу Росію» [278]. 278

Після смерті І. Скоропадського влітку 1722 р. цар не дозволив провести вибори гетьмана. Сенат поклав виконання обов'язків наказного гетьмана на Павла Полуботка, котрий намагався консолідувати лави патріотів у боротьбі за збереження автономії, що велася суто мирними засобами. Українські автономісти домогалися дозволу на проведення виборів гетьмана, збереження самостійності функціонування фінансової і судової систем, але зазнали невдачі. У квітні 1723 р. Малоросійська колегія перетворилася на вищу владну структуру, якій у липні було передано гетьманські повноваження. П. Полуботка і деяких його однодумців ув'язнили у Петропавлівській фортеці, де напри-

кінці наступного року наказний гетьман помер [279].

Відновлення влітку 1727 р. гетьманської форми правління, скасування Малоросійської колегії й обрання гетьманом Данила Апостола ожили сподівання патріотів зберегти політичну автономію Гетьманщини з усіма її правами і вольностями. У лютому 1728 р. Д. Апостол подав російському уряду «Статейні пункти», що передбачали виборність гетьмана, генеральної старшини, полковників і сотників, виведення або обмеження чисельності російських військ, збереження компанійських полків, збір податків до української скарбниці тощо. Одержана відповідь у формі «Рішительних пунктів», що становили «не двосторонній договір, а нормативний акт верховної влади Російської імперії», передбачала регулювання життя Гетьманщини як автономної одиниці. Зокрема, дозволялося, за згодою царя, обирати гетьмана, котрий не мав права карати смертю старшин і проводити зовнішню політику; на посади генеральних старшин і полковників висувалися по 2–3 претенденти, з-поміж яких монарх затверджував тих чи інших осіб; у роботі Генерального суду мали брати участь росіяни; відновлювався Військовий скарб, але українські фінанси контролював російський уряд. Д. Апостолу вдалося оновити склад генеральної та полкової старшини; він прагнув навести лад у земельних відносинах, поліпшити стан торгівлі, старанно працював над запровадженням окремого бюджету й реформуванням судочинства [280].

Після його смерті у 1734 р. Росія відмовилася від обрання нового гетьмана. Влада перейшла до «Правління гетьманського уряду», яке складалося з трьох українців і трьох

росіян. Розпочався новий наступ на українську автономію. Налякана терором «Таємної канцелярії», старшина боялася навіть згадувати про збереження давніх прав і поводитися «тихіше води, ніжче трави», хоча, як промовляє зміст судового кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), продовжувала виразно усвідомлювати національну окремішність Української держави [281].

281

На цей час помітно послаблюються антиросійські настрої серед запорозької старшини, чому посприяла смерть у 1732 р. палкого патріота К. Гордієнка. Поряд з П. Орликом він був найпопліднішим оборонцем ідеї незалежності Гетьманщини від Росії [282]. Повернувшись під руку російського монарха (після розгрому росіянами Січі у травні 1709 р. запорожці під протекцією Криму осадили її спочатку біля гирла р. Кам'янка, пізніше в Олешках, а згодом знову подалися до Кам'янки), запорозькі козаки у 1734 р. заснували Нову Січ. З цього часу у своїй переважній більшості вони піклувалися про збереження власних корпоративних «вольностей» соціально-економічного змісту та самоврядування. Отримавши певну адміністративно-територіальну автономію, запорозька старшина, як правило, була байдужою до справи обстоювання політичної автономії Гетьманщини [283].

283

Із відновленням 1750 р. гетьманської форми правління гетьман Кирило Розумовський до 1754 р. самостійно призначав полковників, зробив невдалу спробу поновити зовнішньополітичну функцію уряду, зміцнював центральні й місцеві органи влади, обстоював фінансову автономію, започаткував проведення судової реформи. Все це поспри-

яло спалаху політичної самосвідомості еліти, серед якої у першій половині 60-х рр. почала поширюватися ідея розбудови шляхетської республіки. Чому, власне, шляхетської, а не козацької? Річ у тім, що на цей час припадає завершальний період процесу еволюції української старшини у замкнуту верству, яка вважала себе шляхтою, домагалася визнання за собою шляхетських прав й урівнян-
284 ня з російським дворянством [284].

Погляди еліти на Гетьманщину рельєфно відбилися у розробленій у кінці 1763 р. Глухівською Старшинською радою петиції «Прохання шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії». Нею передбачалося підтвердження прав і вольностей, одержаних за договором 1654 р., самостійності у проведенні внутрішньої політики, скликання кожного року сеймів (Генеральних рад) і сеймиків на місцях та надання їм вищої законодавчої влади, повернення до складу Гетьманщини втрачених територій, утворення власної судової і фінансово-бюджетної систем, урівняння у правах і чинах старшин та шляхтичів з дворянством, визнання рангових земель спадковими тощо. Аналіз прохань свідчить, що еліта розглядала Гетьманщину самостійною державою, яка має свої кордони, голову, уряд та економічну систему
285 [285]. Сприймаючи думку З. Когута про наявність стійкої малоросійської самосвідомості, все ж, гадаємо, що твердження про «існування дуже сильного малоросійського патріотизму» є перебільшенням [286]. Якби
286 він насправді був «дуже сильним», то еліта й козацтво не продемонстрували б таку пасивність і безвілля у спротиві акціям російського уряду зі скасування у 1764 р. Гетьманату й

ліквідації основних державних інституцій у 1767–1768 рр. Проявивши сповна «властиве малоросіянам самовідречення» [287], більшість еліти
287 засвідчила готовність «обміняти автономію на дворянство» [288].
288

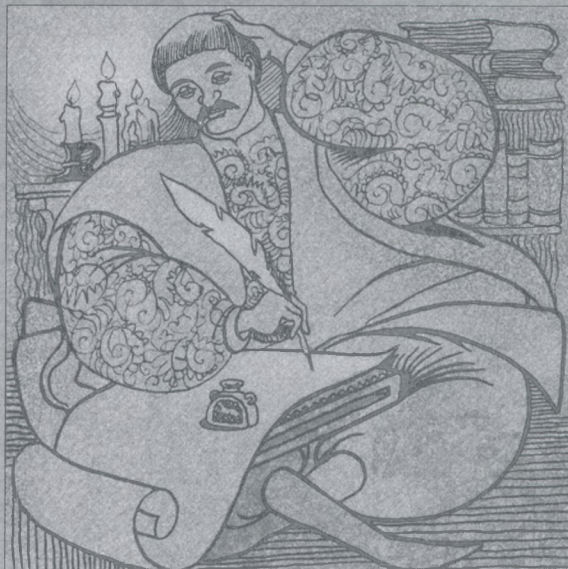
Щоправда, під час виборів 1767 р. депутатів від нової шляхти до Законодавчої комісії та розробки для них наказів виразно означилася зорієнтованість на підтримку збереження «малоросійських прав і вольностей» (деякі старшини порушували питання відновлення Гетьманату). Козацькі накази спрямовувалися на захист самотності Гетьманщини, на підтвердження давнішніх малоросійських прав, вольностей і звичаїв, «з якими гетьман з Військом Запорозьким і народом малоросійським прийшли під Всеросійську державу...». Деякі з них передбачали відновлення виборів гетьмана «вільними голосами» [289]. На засіданнях
289 Законодавчої комісії у 1767–1768 рр. депутати обстоювали автономію козацької України. Було підготовлено петицію до імператриці з проханням підтвердити «навечно» всі малоросійські права й прерогативи. У своєму історичному трактаті про минуле Малої Росії та у виступах Григорій Полетика, який очолював депутатів від України, обстоював думку, що Малоросія завжди користувалася правами, й закликав повернутися до «шляхетської демократії без гетьмана й козацької адміністрації, відповідальної лише перед імператрицею» [290].
290

Складові державної ідеї прочитуються в окремих літературних та історичних творах другої половини XVIII ст. До найвизначніших з них належали «Розмова Великої Росії з Малоросією» Семена Дівовича й «Ода на рабство» Василя Капніста. Перекладач Генеральної військової канце-

лярії С. Дівович у своїй поемі (1762 р.) обґрунтував самостійність політичного розвитку України з найдавніших часів, одним з перших сформулював гіпотезу, що за договором 1654 р. Україна не увійшла до складу Росії, а, зберігаючи права й вольності, продовжувала залишатися рівноправною з нею державою, визнаючи, як і вона, владу царя. В розумінні автора, Україна і Росія існували як окремі країни, зв'язані лише спільним монархом [291].

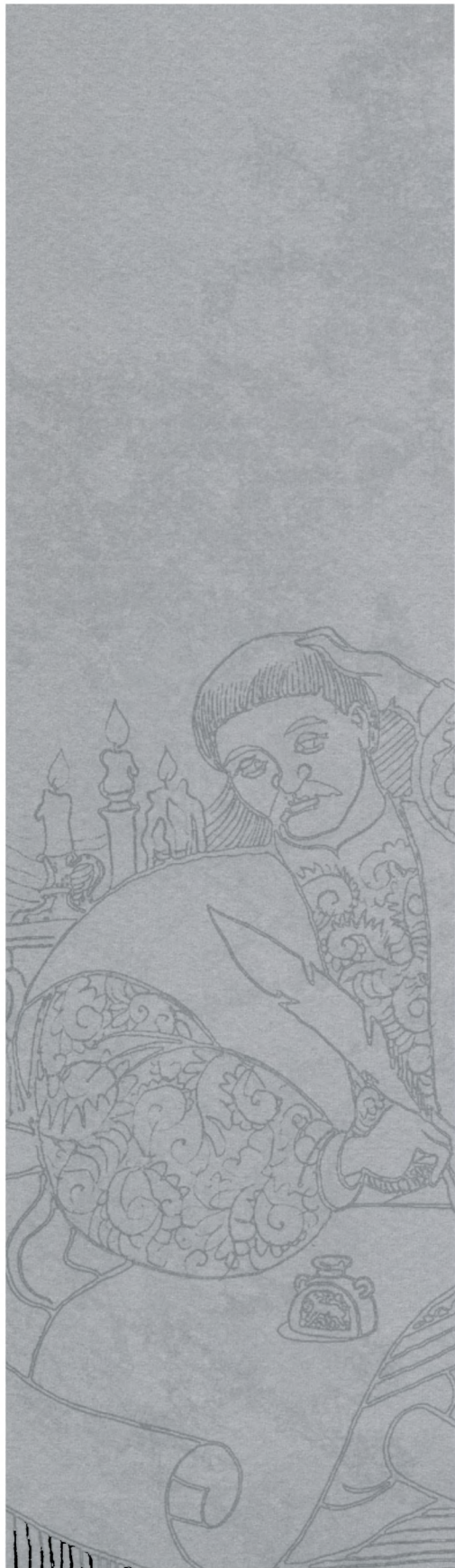
В. Капніст 1783 р. відгукнувся на ліквідацію козацького устрою й запровадження на теренах Гетьманщини кріпацтва «Одою на рабство», в якій не тільки оплакав «уярмлення» Вітчизни, а й розкритикував антиукраїнську політику російського уряду [292].

Упродовж 1768–1786 рр. набув завершення процес зруйнування українського самоврядування, Запорозької Січі й інкорпорування козацької України до складу Росії [293]. Українська еліта інтенсивно розмивається, зросійщується й асимілюється. Перетворюючись на невід'ємну складову імперської еліти, вона надзвичайно швидко втрачала «малоросійську самосвідомість», «малоросійський патріотизм», національну політичну свідомість, зокрема, державну ідею, основні принципи якої продовжують зберігатися в історичній пам'яті нації й політичних поглядах окремих груп та індивідів, щоб відродитися й збагатитися новими гранями на початку ХХ ст.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА ТА ІНСТИТУЦІЙНА МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

- 5.1. Специфіка українського козацького державотворення
- 5.2. Генеральна та Старшинська ради
- 5.3. Інститут гетьманства та генеральної старшини
- 5.4. Центральні органи виконавчої та судової влади
- 5.5. Полково-сотенний устрій Гетьманату

5.1.

Специфіка українського козацького державотворення

Поняття «політична система» належить до головних політологічних категорій і означає основоположну структуру, в межах якої відбувається політичне життя суспільства. Політична система як інтегрована сукупність елементів, що становлять певну цілісність, відіграє важливі суспільні функції стосовно свого оточення, а саме: визначає мету і завдання суспільства, мобілізує ресурси на їх здійснення, інтегрує всі його елементи, легітимізує суспільні відносини тощо.

Характерною особливістю організації і функціонування політичної

системи на українських землях у XVII–XVIII ст. була поліваріантність існуючих політичних моделей та різновекторність їх еволюції. Зокрема, політичний устрій українських земель, що підпорядковувалися гетьманові, – Гетьманату (самоназва – Військо Запорозьке, а сучасна історіографічна назва – Українська козацька держава), увібравши досвід функціонування військово-політичної організації – Запорозької Січі, в процесі розвитку набув чимало специфічних ознак, які різнили його від свого прообразу, а також моделі організації політичних відносин в автономній стосовно гетьманської влади Січі. Крім того, модель організації політичної влади Гетьманату в ході української колонізації південно-західних окраїн Московської держави було екстрапольовано на ґрунт Слобідської України. Однак вона принципово відрізнялася від моделі політичної організації суспільства на Правобережній та в Західній Україні, які до другої половини – кінця XVIII ст. перебували під владою польського короля. Водночас навіть у межах правобережного регіону до початку XVIII ст. паралельно з політичною системою Речі Посполитої розвивається анти-системний щодо неї козацький устрій.

Важливе значення мала й та обставина, що впродовж усієї другої половини XVII–XVIII ст. відбуваються принципові зміни в характері функціонування політичної системи Гетьманату, що значною мірою було зумовлено політичним курсом Російської держави, скерованим на обмеження та ліквідацію української автономії, інкорпорацію українських земель до складу імперії.

Враховуючи все це, при розгляді історії розвитку політичної системи України слід не лише окремо зупиня-

тися на характеристиці регіональних особливостей, а й акцентувати увагу на перманентних трансформаціях механізму взаємодії політичних інституцій у межах її окремих складових.

Своєрідність побудови державного організму Української козацької держави та специфіку взаємодії його окремих структурних складових визначали і специфічні умови, в яких розпочинався і проходив процес державотворення в середині – другій половині XVII ст. Насамперед варто мати на увазі ту обставину, що початок формування державного каркасу Гетьманату збігався в часі з руйнуванням старої системи влади, яка перед тим функціонувала на українських землях як одне з відгалужень державної структури Корони Польської. Революційний нігілізм, притаманний будь-якому такого роду суспільному вибуху, зумовлював потребу у спрощенні структури адміністрування, звільненні його від традиційних умовностей та обмежень.

Роль фактора, що стимулював новаторські зміни у цій сфері, відігравали досвід і традиції існування з початку XVII ст. на теренах Середнього Подніпров'я козацького самоврядування, базованого на структурі реєстрових козацьких полків.

Істотне ж підвищення в роки революції політичної ролі Війська Запорозького як окремої соціально-політичної інституції, відповідальної тепер уже й за інші суспільні верстви (міщанство та поспільство), а також перебирання на себе ролі повноважного репрезентанта волі українського (руського) політичного народу на зовнішній арені неминуче потребували певного ускладнення механізму козацького самоврядування та від-

повідної формалізації державного життя.

Реалізації цього нагального завдання сприяло активне долучення до визвольних змагань козацтва чималої групи шляхти (переважно православних і таких, що ідентифікували себе як частину православної «Русі»). За свідченнями посланця московського царя в Україну Григорія Кунакова, навесні 1649 р. на боці гетьмана Б. Хмельницького та на службі у Війську Запорозькому перебувало близько 6 тис. шляхтичів, а в присяжних списках царю 1654 р. вписано близько 200 осіб шляхетського походження [1]. Значна ж частина українського нобілітету мала не лише військовий досвід, а й навички організації діяльності органів шляхетського самоврядування та державного управління республіки. Чи не найпереконливішою ілюстрацією такої думки є успішна діяльність відомого українського шляхтича, служителя київських і волинських судів, намісника луцького старости, а в роки революції – генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського із удосконалення діяльності Генеральної військової канцелярії, організації дипломатичної служби, розвідки та контррозвідки.

Одним із свідчень накладання досвіду функціонування старої системи влади на нову модель є заява козацького сотника, а в майбутньому – впливового лівобережного полковника Пилипа Уманця, датована початком 1650-х рр.: «А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю сіверському ні воеводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьманусього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воево-

ду, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю» [2].

На рівні організації центральної влади Гетьманату було використано традиційну модель козацького адміністрування, за якої влада зосереджувалась у руках гетьмана, а його помічниками виступали військові чини: обозний, осавули, писар і суддя. Втім, перебирання Військом Запорозьким на себе функцій повноцінного державного організму немичуче зумовлювало принципові зміни у цій ланці державного управління. Насамперед це втілювалось у розбудові повноцінного органу виконавчої влади – Генеральної військової канцелярії. Крім того, спостерігається ускладнення структури генеральної старшини, через включення до її числа хорунжого, підскарбія та бунчужного, вибудови певної її внутрішньої ієрархії та вироблення норм службового зростання старшин, що належали до гетьманського уряду. Важливою складовою цього процесу стає також трансформація інституту військових рад, які невпинно еволюціонували від загальних (генеральних, або так званих «чорних») до егалітарних, представницьких, при збереженні за першими лише функцій легітимізування гетьманських виборів.

Водночас інша, вкрай важлива, ознака українського державотворення середини – другої половини XVII ст., а саме: підпадання Гетьманату під протекцію сусідніх правителів, з чітко вираженою тенденцією до посилення залежності від них, істотно гальмувала процеси розвитку власної політико-адміністративної структури, а від певного моменту взагалі започаткувала незворотні уніфікаційні процеси, спрямовані на ліквідацію самотнього державного устрою України.

5.2.

*Генеральна
та Старшинська
ради*

Центральне місце в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти напередодні революції середини XVII ст. посідало поняття колективної волі. На думку дослідників проблеми, це поняття вивершувало піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, яка виростала з демократичного устрою Війська Запорозького і передбачала рівність, свободу громадянського голосу, відчуття товариства як корпоративної рицарської належності та солідарності, підпорядкованість меншості рішенням більшості, громадянську дисципліну тощо [3]. Реалізація колективної волі відбувалася передовсім через функціонування загальних січових рад. Рада – як форма прямого волевиявлення всіх без винятку повноправних представників козацької рицарської корпорації, як відомо, була актуальною не лише в межах Січі, а й зберігала свою правомочність і під час воєнних кампаній та походів.

Початок революції суттєво не змінив характеру політичної організації козацької спільноти, і Загальна рада Війська Запорозького й надалі виступає головним розпорядчим органом. Зокрема, отримавши перші перемоги в битвах під Корсунем та Жовтими Водами, щоб обміркувати умови замирення з Польщею та союзу з Кримом у червні 1648 р., гетьман скликав Загальну раду в Білій Церкві, участь у роботі якої взяло близько 20 тис. осіб [4]. Наприкінці місяця в Чигирині знову було зібрано Генеральну раду для обговорення актуальних питань відносин із Польщею та Кримом. У листопаді 1648 р. загальна козацька рада під Замостям розглядала пропозицію щодо умов

замирення, надісланих претендентом на польський трон Яном Казимиром [5].

5

Загальна (генеральна, чи, як її називали сучасники, повна) рада за гетьманування Хмельницького з формального боку мало чим відрізнялася від рад, що проходили на Січі. Так само сигналом для її скликання слугував барабанний дріб, так само учасники ради заявляли про свою згоду вигуками і підкиданням шапок. Раду очолював гетьман, а за порядком наглядали осавули. Як завше ради проходили серед «галасів і фурій», тож гетьману та старшині дуже важко було «тримати» багатотисячний натовп, що наочно демонструвало вразливі місця цього інституту влади й прямої демократії взагалі. Зокрема, скликана Б. Хмельницьким 10 червня 1648 р. рада для обговорення питання щодо умов перемир'я з поляками й слухати не хотіла аргументів гетьмана і вимагала, аби він стратив польського посланця. 12 червня питання було винесено на повторний розгляд. Скликана для цього рада тривала сім годин, і лише з великими труднощами старшині вдавалося скерувати її діяльність у конструктивне русло [6]. Тому як гетьман, так і вища старшина характеризують Загальну раду як «шкідливу» й таку, що викликає «замішання» серед козаків [7]. Враховуючи малу ефективність від діяльності Загальних рад та зважаючи на потребу в оперативному розв'язанні нагальних потреб, Хмельницький по-

волі відмовляється від їх скликання, вирішуючи справи одноособово або переносючи їх розгляд на Старшинську раду.

У наступні роки Б. Хмельницький лише вряди-годи вдається до скликання Загальних рад. Приміром, у поході 1651 р. гетьман наказав «ударити в бубни на чернецьку раду» й виніс на її розгляд питання: миритися чи не миритися з королем [8]. Причому потреба в скликанні ради зумовлювалася необхідністю зміцнення гетьманської влади в умовах наростання старшинської опозиції та прагнення останньої піти на поступки Варшаві. 26 травня 1651 р. Загальна рада підтримала курс Хмельницького на продовження боротьби з Польщею, внаслідок чого гетьман зміг усунути від влади пропольськи налаштовану старшину [9]. Ще одну раду гетьман був змушений санкціонувати після укладення Білоцерківської угоди 1651 р., яка спричинила бурю невдоволення серед рядового козацтва [10].

Надалі, в умовах зміцнення позицій гетьманської влади, Генеральна рада залишається тільки як традиційний церемоніал, потрібний для легалізації важливих справ, а не як інструмент їх розгляду й ухвали рішень. Гетьман скликав повну раду в тому разі, якщо вирішення справ уже вистріло й не потребувало довгих міркувань і нарад.

Після смерті Б. Хмельницького, в умовах загострення політичної боротьби, значення Загальної ради істотно посилюється, а її авторитет серед рядового козацтва неодноразово намагаються використати «шукачі» гетьманства – щоб повалити чинного правителя та перебрати правління Гетьманатом до своїх рук. В умовах стабілізації внутрішньополітичної ситуації в країні, що намітилася в останній чверті XVII ст.,

Генеральна рада зберігає за собою лише виняткові права гетьманського обрання, формування колегії генеральних старшин, а також затвердження умов угоди з царем. Однак і ці її прерогативи з часом втрачають свій первісний зміст. Зокрема, відповідно до норм українсько-російських угод (так званих «гетьманських статей», які у другій половині XVII ст. були своєрідними конституційними актами, що регулювали функціонування внутрішньополітичного життя козацької України), Генеральні ради формально втратили виняткове право усунення гетьманів від влади, оскільки вже так звані «Нові статті» Ю. Хмельницького 1659 р. конституювали: «...Войску без указу Царського Величества самим гетмана не переменить» [11]. Крім того, питання обрання на гетьманство як І. Виговського, так і Д. Ігнатовича (Многогрішного), І. Самойловича та І. Мазепи спочатку було вирішено на Старшинській раді, а вже потім винесено на розгляд Генеральної [12]. Фіксують історичні джерела й факти порушення прерогативи Генеральної ради щодо ухвалення договірних статей із Московією. Зокрема, за гетьманства І. Брюховецького «Батуринські статті» 1663 р. та «Московські статті» 1665 р. було скріплено ухвалою не Загальної, а Старшинської ради [13].

Енергійну спробу реанімувати роль Генеральної ради у вирішенні державних справ зробили творці Конституції 1710 р., узаконивши положення, згідно з яким гетьман був зобов'язаний тричі на рік скликати Генеральні ради, і «ничого без их соизволення и совету, приватною своею владою, не зачинати, не устанавляти и в skutok не приводити» [14].

В умовах занепаду української автономії у XVIII ст. прерогативи Ге-

неральної ради ще більше звужують-ся. При виборі І. Скоропадського, Д. Апостола та К. Розумовського вирішальне слово належало вже російським правителям, а двосторонні договірні статті поступилися місцем 15 монаршим жалуваним грамотам [15], правомочність яких не залежала від санкції української сторони. Отже, за Генеральною радою в цей час залишаються лише церемоніальні функції.

Прерогатива скликання Генеральної ради належала гетьманові або вищій старшині, яка урядувала в період міжгетьманства. З цією метою до полковника та полкової старшини розсилались універсали, про зміст яких можна скласти враження хоч би зі звернення гетьмана П. Дорошенка в липні 1669 р. до товариства Прилуцького полку: «...прошу, чтоб вы – коньни, пішие, так полковник, судьи, есаулы, сотники, атаманы і всі купно того полку товариство, кто толко отчизны своеи Украйне добру общему і волностям, за которые кров свою розливаем, есть желательные [прибували]...» [16].

У конфліктних ситуаціях, коли правомочність гетьманського обрання не визнавала російська влада, заклики до проведення нових виборів могли від імені царя розсилати представники російської військової адміністрації, як це було восени 1658 р. після переходу І. Виговського на бік польського короля, чи у 1662 р. після обрання Я. Сомка гетьманом Лівобережної України без відповід- 17 ного дозволу царя [17].

Як правило, на Генеральній раді головував гетьман. Якщо ж ішлося про обрання гетьмана, головувати могла або генеральна старшина колегіально, або ж найвпливовіший з-поміж неї представник (найчастіше – генеральний обозний).

За розпорядників на Генеральних радах зазвичай виступали генеральні осавули – «пытано по килка крот *през осавулов* (курсив наш. – Авт.) войска: на чом бы воля їх была...» [18]. Хоча залежно від обставин поряд- 18 док проведення ради могли змінювати. Наприклад, на Переяславській раді 1654 р. місцевий полковник П. Тетеря, ймовірно, як господар міста, «ходячи в круг, на всі стороны спрашивал: всі лі тако соизволяете?» [19]. 19

Щодо чисельності учасників Генеральних рад та рівня їх регіональної і соціальної репрезентативності, то тут варто зазначити, що вони не залишалися незмінними протягом усього часу існування Української козацької держави. Найширше представництво досяглося на радах, які скликали в козацькому таборі, під час військового походу всього Війська Запорозького. Однією з наймасовіших була Генеральна рада під Ніжином 1663 р., у якій брали участь «сорок тисяч і больши» осіб [20]. Не менш чи- 20 сельною була й рада під Будищами 1668 р., де зійшлися лівобережні та правобережні полки (за її результатами гетьманом об'єднаної України став П. Дорошенко). На елекційній раді в Глухові 1669 р. були присутні «вся старшина і виборні Війська Запорозького козаки і міщани...» [21]. 21 За свідченням Самовидця, на раду 1674 р., яка обрала І. Самойловича гетьманом «совершенним з обох сторон Дніпра», було також скликано «усіх полковников и козаков чолнійших...» [22]. Участь у Генеральній 22 раді 1687 р., як повідомляють джерела, взяли, крім полковників і старшини, також «знатні особи, которые урядом не иміють, и знатных же войсковых товарищей и все пос-

23 польство» [23]. Щоправда, загальна кількість учасників елекції – близько 2 тис. козаків [24] – вказує на те, що участь «всього посполства» обмежувалася присутністю виборних від полків, адже в Кримському поході 1687 р. козаків було не менше 50 тисяч. Це й не дивно, оскільки ще в квітні 1672 р. старшина ухвалила рішення надалі на виборчих радах бути «полковником, сотником і старшині войскової и начальным людем, *всего войска не собирая* (курсив наш.– Авт.)...» [25].

В інших, відомих нам, випадках практикувалося представництво. Наприклад, на Корсунській раді 1657 р., що її однозначно класифіковано в джерелах як повну, або Генеральну, раду, були присутні «полковники і сотники всіх полків, а з усяким сотником 26 було черні чоловік з 20...» [26]. На Генеральній раді в Переяславі взимку наступного року джерела фіксують присутність полковників, «а з ними сотників і черні у полковників чоловік 27 по десять і менше» [27].

Скликану навесні 1669 р. в Корсуні раду, покликану обговорити питання переходу Війська Запорозького під зверхність турецького султана, правобережний гетьман Петро Дорошенко класифікує як «генеральну», оскільки на ній були присутні «всі полковники, старшина і чернь війська 28 Запорозького» [28]. З інших же джерел, а саме: з донесення київських козаків Степана Єрем'єнка і Василя Глуценка, відряджених воеводами царя на Правобережжя для збору інформації, стає відомо, що у згаданій раді брали участь правобережної старшини «человек с пьятсот» та лівобережної – «человек с двадцать» [29]. Також є письмові згадки, що загальна кількість учасників ради сягала «козак 30 ков человек с восьмьсот» [30].

Зміцнення позицій старшинської олігархії, поступове відсторонення рядового козацтва від політичного життя Гетьманату приводять до того, що російська влада на елекційну раду 1727 р. закликає до Глухова «изо всех полков полковников и старшину полковую, и бунчуковые и значковые казаки», навіть не згадуючи при цьому рядових козаків [31]. 31

До середини XVII ст. до участі в роботі Генеральних рад допускалися лише представники козацького стану. Під час Визвольної війни, як було зазначено, Військо Запорозьке почало ідентифікувати себе не тільки з певним станом, а й перебрало на себе функції народу політичного всієї України-Русі, що суттєво вплинуло на склад учасників Загальних рад. Зокрема, уже за гетьманства І. Виговського серед присутніх на раді осіб зустрічаємо прізвища київського митрополита Діонісія Балабана, архімандритів та ігуменів православних монастирів – Інокентія Гізеля, Йосипа Тукальського, Феодосія Креховецького, а також найвпливовіших представників білого духовенства – протопопів Максима Филимоновича, Григорія Бутовича та ін. [32]. Надалі 32 відомості про «духовних особ на раду призваных» є в описах майже всіх Генеральних рад. Наскільки серйозної ваги надавала старшина та представники царя питанню участі вищого духовенства в елекційній процедурі, свідчить той факт, що при обранні на гетьманство І. Самойловича раду не розпочинали доти, аж доки до Конотопа не прибув архієпископ Лазар Баранович [33]. Причому на 33 раді як 1669, так і 1672 р. участь духовенства у виробленні та прийнятті рішень була досить активною. Зокрема, в 1669 р., під час вироблення нових умов українсько-російсько-

го договору Л. Баранович заперечував проти присутності в українських містах царських воевод та наполягав на встановленні в Чернігові митро-

34 полії [34].

На Генеральну раду до Переяслава 17 жовтня 1659 р. було закликано, крім полковників, усієї старшини і козаків, також «і війтів, і бурмистрів, і райців, і лавників, і всю чернь, і все

35 посольство обох сторін Дніпра» [35]. Присутність представників міщан на Генеральних радах фіксують джерела, що містять інформацію про вибори на гетьманство І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича

36 [36]. Причому йдеться не про випадкових людей міщанського стану, а спеціально запрошених для вирішення «войскових і градських діл к постановленню статей» «виборних міщан»

37 [37]. Зазвичай інтереси міст на радах представляла міська адміністрація – війти, бурмистри, райці, лавники, писарі.

Гострою проблемою суспільно-політичного життя України, особливо другої половини XVII ст., стало питання участі в Генеральних радах запорозьких козаків. Претензії Коша на збереження свого політичного лідерства, утвердженого в першій половині

38 століття [38], набули форми вимоги обов'язкової участі повноважних представників січового товариства в роботі Генеральних рад у Гетьманщині як необхідної умови їх легітимності. Політичні претензії січовиків зустріли різкий спротив керівництва Гетьманату. Проти цього активно виступає восени 1657 – взимку 1658 р. І. Виговський; абсурдність такої вимоги аргументовано доводить на початку 1660-х рр. і Я. Сомко, стверджуючи, що Військо Запорозьке і хто «из Запорозья пришед, должны в свои

39 полки розойтитца...» [39]. Апогеєм

впливу січового товариства на перебіг Генеральних рад у гетьманській Україні стали події Чорної ради 1663 р., на якій результати виборів значною мірою залежали від позиції приведених І. Брюховецьким під Ніжин запорозьких козаків. Після цього запорожці певний час зберігають свій вплив на хід Генеральних рад, що відбувалися на Правобережжі (щоправда, не так ефективно, як це було в 1663 р.). Після зречення гетьманства їхнім ставлеником М. Ханенком, а згодом і П. Дорошенком, участь запорожців у Генеральних радах не має організованого характеру. Лише на виборах 1710 р. та під час вироблення умов Бендерської конституції запорожці, зважаючи на їхню участь в акції гетьмана І. Мазепи, відіграють важливу роль.

Генеральна рада не мала чітко визначених норм представництва на ній делегатів, що створювало передумови для численних непорозумінь і конфліктів. Наприклад, у квітні 1658 р. посланці полковника М. Пушкаря переконували російських сановників, що елекційна рада в Переяславі в лютому того року була неправомочною, оскільки «были на раде те полковники которые с Иваном Выговским в одной мысли, а с ними сотников и черни у полковника человек по десяти и менши...» [40]. Не визнав уряд Олексія Михайловича й Козелецьку раду 1662 р., на яку полковники з'їхалися «не с большими людьми, человек по десяти с собою имеючи» [41].

41

Важливою передумовою для визнання легітимності ради був факт участі в її роботі представників від усіх полків. Особливу увагу в середині XVII ст. звертали на відсутність деформацій за регіональними ознаками, оскільки позиції лівобережних і правобережних полків з основних політичних проблем суттєво різнили-

ся. Зокрема, уже згадану вище оцінку Переяславської ради 1658 р. як неправомочної опозиція обґрунтовувала серед іншого й тим, що на ній не були присутні задніпровські (лівобережні) полки [42]. Неправомочність елекції Я. Сомка 1662 р. його опоненти також аргументували тим, що у виборах не брали участі Полтавський, Зіньківський та Миргородський полки, а отже – «какая же де то полная рада, что половина обирала, а другая половина не обирала Якима Сомка в гетманы...» [43].

Таким чином, невизначеність норм представництва на генеральних радах була суттєвим недоліком у функціонуванні політичної системи Гетьманщини. Старшина, невдоволена ухваленнями на раді рішеннями, отримувала можливість апелювати до російського царя, рідше – польського короля, домагаючись анулювання постанов, і тим самим дестабілізувати ситуацію в країні, створюючи сприятливі умови для втручання зовнішніх сил у внутрішні справи Української держави. Водночас заходи старшини, спрямовані на обмеження кола учасників зібрання через допущення на неї лише старшини та виборних («чолнійших») козаків, об'єктивно сприяли трансформації Генеральної ради з інституту прямого волевиявлення в установу представницьку.

Значення Старшинської ради в політичному житті Гетьманщини зростало в міру того, як занепадала роль рад Генеральних. Варто зазначити, що Старшинські ради не були продуктом нового етапу розвитку політичної думки України. Раніше вони широко практикувалися на Запорозжжі як інструмент вирішення нагальних поточних справ чи механізм підготовки реалізації прийнятих загальною радою постанов. У роки становлення Української держави

значення Старшинських рад незмірно зростає. На їхній розгляд виносяться найрізноманітніші проблеми суспільно-політичного життя, питання зовнішньої політики, військово-стратегічного планування тощо. Зокрема, в роки гетьманування Б. Хмельницького скликана наприкінці 1648 р. Старшинська рада обговорювала умови замирення з поляками; квітнева рада 1649 р. оголосила мобілізацію війська; жовтнева рада 1650 р. розглядала питання видачі московському цареві самозванця Т. Акундінова, призначення послів на переговори з поляками, прикордонні справи з Росією тощо [44]. Для вирішення військово-стратегічних питань кілька разів скликалися Старшинські ради влітку – восени 1653 р. [45]. Перед Загальною радою в Переяславі в січні 1654 р. для обговорення питань укладення воєнно-політичного союзу з царем Хмельницький скликав Старшинську раду [46]. Наприкінці 1656 – на початку 1657 р. відбулося кілька Старшинських рад, на яких широко дебатовалися питання зовнішньополітичної діяльності Української держави, а саме – відносини з Росією, Швецією, Трансільванією та Польщею [47].

Ще більше зросло значення інституту Старшинської ради за наступників Хмельницького, які не мали належної володареві харизми*, а, отже, повинні були більшою мірою спиратися на підтримку старшинського оточення – тогочасної правлячої еліти. За таких умов на обговорення Старшинської ради виносилися всі найважливіші проблеми політичного життя Гетьманату. Наприклад, саме скликана гетьманом І. Брюховецьким Старшинська рада у

* Харизма – авторитет лідера, який базується на емоційно-ціннісному впливі на маси і формує безоглядну віру в провіденціалістські, містичні якості суб'єкта політичного управління.

Гадячі на початку січня 1668 р. ухвалює рішення про розрив із Московією, початок антиросійського повстання та проголошує курс на об'єднання з Правобережним Гетьманатом і визнання протекції турецького султана 48 [48]. Керівництво Правобережного Гетьманату, зі свого боку, питання об'єднання з Лівобережним Гетьманатом також виносить на обговорення Старшинської ради, в роботі якої взяли участь, крім правобережної старшини, і посланці гетьманського уряду Брюховецького, представники православною духовенства та Запорозької 49 Січі [49].

Загалом, слід зазначити, що зовнішньополітична сфера належала (за окремими винятками) до прерогатив Старшинської ради. Зазвичай уже самі дипломатичні акти виразно вказували на колективний характер їх ухвалення – «послали», «доручили» 50 тощо [50]. Участь старшини у визначенні зовнішньополітичного курсу та його реалізації передбачали як норми угод з російськими царями 51 (зокрема статті 1672 р. [51]), так і 52 положення Конституції 1710 р. [52]. Навіть норми «Решительных пунктов» 1728 р., залишаючи за гетьманом лише право на прикордонні контакти з адміністраціями сусідніх держав, зобов'язували чинити це 53 «з общего совету» [53].

Чільне місце належало інституту Старшинської ради і в процедурі гетьманської елекції. Хоч елекційне право де-юре належало до виняткових прерогатив Генеральної ради, нерідко фактично результати виборів визначалися вже на раді Старшинській. Вперше на обговорення Старшинської ради елекційне питання було винесено навесні 1657 р. Тоді тяжкохворий гетьман Б. Хмельницький домігся від скликаної ним у розши-

реному складі Старшинської ради (за участю вїтїв і бурмистрів) ухвали щодо успадкування в разі його смерті сином Юрієм гетьманських повноважень [54]. Надалі саме на Старшинських радах уперше отримали гетьманську булаву І. Виговський, Я. Сомко, П. Дорошенко та Д. Многогрішний, а вже згодом їхні повноваження підтвердили Генеральні ради. Зокрема, Виговський, обраний гетьманом на Старшинській раді в Чигирині наприкінці серпня 1657 р., отримав підтвердження своїх гетьманських прав на Загальній раді в Корсуні в жовтні цього ж року [55]. 55 В умовах громадянської війни булаву гетьмана Правобережної України Старшинська рада передала до рук П. Дорошенка 11 жовтня 1665 р., а санкцію Генеральної ради він отримав лише 16 січня наступного року [56]. Під час тяжкої хвороби гетьмана Д. Многогрішного в січні 1671 р. в Батурині було скликано Старшинську раду, до участі в роботі якої запросили також представників міських громад і яка ухвалила рішення на випадок смерті гетьмана передати булаву до рук його брата Василя [57]. 56 57

Навіть у тому разі, якщо питання гетьманської елекції виносилося на Генеральну раду, зазвичай перед її початком збиралася Старшинська рада. Саме так було при обранні на гетьманство І. Самойловича в 1672 р., І. Мазепи – 1687 р., І. Скоропадського – 1708 р. та Д. Апостола – 1727 р.

Крім того, до компетенції Старшинської ради належало питання регулювання податкової політики. Зокрема, на це вказує відправлене в січні 1678 р. до Москви донесення гетьмана І. Самойловича про те, що «...за сполною обрадою и згодним заволенем всей старшины

войсковое и полковников всіх на теперешнем зъезді будучих, ухвалилимы во всіх рейменту нашего полках... аренды горілчаніе, тютюніе и дьогтевіе постановити» [58]. Аналогічного роду вказівка на встановлення гетьманом оренд спільно зі старшиною міститься і в донесенні, датованому березнем 1686 р. [59].

58 У «Коломацьких статтях» 1687 р. російський уряд закріпив традиційний порядок розгляду і вирішення фінансових питань, передбачивши положення, за яким «каким образом ті денежные сборы быть имеют, о том гетьман с старшиною помыслити имеет» [60]. І справді, саме Старшинська рада за участю представників міщанства навесні 1693 р. ухвалила рішення замінити оренди збором із шинків [61].

Рада старшини повинна була спільно з гетьманом розпоряджатися і земельним фондом Гетьманату. Зокрема, «Глухівські статті» 1669 р. недвозначно вказували, що «за услуги войсковые» саме гетьман і старшина мали надавати млини чи земельні угіддя, села, які надалі закріплювалися за власником царськими грамотами [62]. У пізніші часи на участь старшини в розподілі земельного фонду як обов'язкової умови легітимізації поземельних відносин вказували як укази царського уряду [63], так і положення Конституції 1710 р. [64]. Щоправда, на практиці такого порядку далеко не завжди дотримувалися, і часто-густо гетьмани перебирали на себе цю важливу прерогативу [65].

Приблизно така сама ситуація спостерігалася і у сфері кадрової політики. Більшість джерел згадує про призначення гетьманом на вакантні старшинські уряди або ж вибори генеральної старшини на Генеральних радах. Однак є дані про обрання вищої старшини – членів гетьмансь-

кого уряду та полковників – і на Старшинських радах. Наймасовішою була ротація на Старшинській раді 1687 р. на Коломаці (її було скликано в наметі російського головнокомандувача, фаворита Софії Олексіївни – князя В. Голіцина). Тоді Старшинська рада за згодою Голіцина обрала ряд полковників, генеральних писаря та судю [66].

Розширений склад Старшинської ради (крім козацьких урядників у її роботі брали участь бунчукові та значкові військові товариші) в 1763 р. ухвалив рішення про реформування системи судочинства та запровадження судів гродських, земських і підкоморських [67], що переконливо вказує на належність до її прерогатив права законодавчої ініціативи.

Зазвичай Старшинські ради скликалися за нагальної потреби. Однак уже за гетьманства Б. Хмельницького простежувалася певна закономірність у їх скликанні – навесні, після Великодня та взимку, перед Різдом [68], що було, на нашу думку, зумовлено потребами організації воєнних кампаній (які, як правило, проводилися в літній сезон), підбиттям їх підсумків і визначенням зовнішньополітичних орієнтирів на майбутнє. Згодом, в останні десятиліття XVII ст., утвердилася традиція скликання обов'язкових Старшинських рад (з'їздів) саме двічі на рік – на Великдень і на Різдво (або Водохреще).

До участі у їх засіданнях запрошували насамперед полковників та генеральну старшину. За спостереженнями дослідників, у листах гетьмана, що містили запрошення до участі в зібранні, полковники завжди згадувалися на першому місці й, очевидно, саме вони, з огляду на свою чисельну перевагу (на з'їзді 1657 р. їх мало бути 26 осіб), відігравали на раді

69 провідну роль [69]. Іноді ради проходили в розширеному складі, коли на них запрошували «всіх козацьких урядників» чи «начальних людей». Найнижчий уряд, що мав доступ до Старшинської ради, – сотники. Про присутність отаманів чи виборних від полків джерела не згадують. Водночас збереглися відомості про участь у роботі Старшинських рад осіб, які не належали до козацького стану. Наприклад, на грудневій раді 1656 р. були присутніми «голови сіл і міст», а квітневій 1657 р. – війти і бур-
70 мистри [70]. Пізніше, як було зазначено, до участі в Старшинських радах або з'їздах запрошували бунчукових та значкових військових товаришів
71 [71]. Конституція 1710 р., гарантуючи права Старшинської ради як обов'язкового інституту політичної системи Гетьманщини, встановлювала і порядок формування її особового складу. Крім гетьмана і генеральної старшини в роботі Старшинської ради мали брати участь полковники, а, крім того, від кожного полку обрані за згодою гетьмана кілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми за-
72 служених мужів [72].

При оперативному вирішенні поточних справ управління Гетьманщиною гетьман зазвичай вдавався по допомогу до генеральної старшини, зібрання якої дослідники класифікують як своєрідний «малий пленум»
73 Старшинської ради [73].

Старшину на раду скликав гетьман листами з Генеральної військової канцелярії. Іноді, відправляючи запрошення, він заздалегідь визначав порядок денний майбутнього зібрання. Зокрема, восени 1650 р. Хмельницький у присутності царського посла В. Унковського наказав генеральному писареві «послать по всіх полковников и по старшине,

чтоб їхали всі тотчас в Чигирин для того: стануть думать, что... по договору Тимошку Акишева послать к государю к Москві, и о том з чим отпустить к королю пана Воронича и кого послать на сейм в Польшу послов и о чом на сейм послать, и про ссори в городех, которие наши города в границех сошлись с государевими городами, и о многих потребах о всем будет у гетмана с полковники и с старшиною нини дума...» [74]. Крім
74 справ, запропонованих на обговорення гетьманом, старшина також з власної ініціативи могла вносити питання до порядку денного ради, як це, наприклад, сталося в травні 1655 р., коли полковники та сотники порушили клопотання про ліквідацію одного з найбільших тогочасних зборів – «показанщини» [75]. 75

Старшинську раду вважали важливою й обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією. В лютому 1649 р. Хмельницький вказував польським послам у Переяславі: що «стосується комісії, то трудно її зараз починати і відбувати. Війська вкупі немає, полковники і старшини далеко, без них не могу і не смію нічого робити» [76]. Так само і в лю-
76 тому 1651 р. гетьман, пояснюючи польському представникові причину зриву мирної комісії, посилався на відсутність полковників, які «через віддаленість місць не могли так швидко з'їхатися» і без яких «трудно нам...
77 починати цю комісію» [77]. Трохи згодом, у січні 1669 р., гетьман П. Дорошенко аналогічну думку висловив у листі до російського воєводи князя Г. Ромодановського, наголошуючи на тому, що в Україні гетьманській «без совіту полковників і іншого товарищества нічого учинити не мочно» [78]. 78

Освячений традицією, такий стан речей було закріплено нормою Конституції 1710 р., відповідно до якої Старшинській раді належало давати поради Гетьманату та його наступникам про «цілісність батьківщини, про її загальне благо і про всі публічні справи». Без попереднього рішення і згоди генеральної старшини, полковників і генеральних радників, на власний розсуд гетьман нічого не мав «ні починати, ні вирішуватися, ні здійснювати...» [79].

Посол Венеціанської республіки А. Віміна, який, перебуваючи в Чигирині, мав нагоду ознайомитися з діяльністю Старшинської ради, вельми шанобливо відгукувався про діяльність рад в роки правління Б. Хмельницького. Зокрема, він відзначав ефективність діяльності «суворого сенату, на якому є присутнім і гетьман... У сенаті козаки обмірковують спра-

ви, підтримують свій погляд без сварки і з метою допомагати загальному добру. Якщо признають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і приєднуються до більш правильного» [80].

Щоправда, історичні джерела свідчать, що далеко не завжди Старшинські ради проходили в умовах спокійного і толерантного діалогу. Наприклад, опоненти гетьмана Я. Сомка звинувачували його в тому, що рада в Козельці у квітні 1661 р. проходила під тиском введених за його наказом озброєних (в тому числі артилерією) козаків [81]. Шляхтич Я. Бількевич у листопаді 1668 р. свідчив перед царськими воеводами, що гетьман П. Дорошенко неодноразово скликав старшину на раду, прагнучи змусити її підтримати пропонувану модель зовнішньополітичної діяльності [82].

5.3.

Інститут гетьманства та генеральної старшини

Надзвичайно важливе місце в політичній системі Гетьманату посідав інститут гетьманства – один із наріжних, поряд з Генеральною радою, її каменів.

Виборний гетьман зосереджував у своїх руках надзвичайно широке коло владних повноважень: скликав Загальну раду і раду старшини, керував

ними, брав участь в обговоренні питань й ухваленні рішень ради, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію. За підписом гетьмана виходили найважливіші розпорядження і накази-універсали; він також очолював судочинство як вища апеляційна інстанція; організовував і керував фінансами; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; стояв на чолі війська. Загалом же гетьман як верховний правитель підпорядковував собі усі суспільні стани та групи козацької України, користуючись правом законодавства, вищої адміністративної та судової влади: для козацтва – в ролі безпосереднього глави, для решти станів – як верховний арбітр.

У своїй основі влада гетьмана була обмеженою. На цю посаду Генеральна рада обирала формально пожиттєво, оскільки «Березневі статті» Богдана Хмельницького 1654 р. та наступні українсько-російські договори другої половини XVII ст. фіксували положення, за яким перевибори передбачалися лише у випадку смерті володаря гетьманської булави – «Буде судом божіим смерть случитца гетману, Войску Запорожскому самим 83 меж себя гетмана обирать...» [83]. Але фактично, як засвідчила доля І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного та інших позбавлених гетьманства рішенням Генеральної ради чи внаслідок заколоту правителів, вибори здійснювалися «до ласки войскової». Трансільванський князь Дьєрдь II Ракоці, характеризуючи устрій козацької України і порівнюючи його з устроєм Трансільванії, звертав увагу на те, що «Ми є абсолютний володар – ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження гетьманства або зміна його залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної 84 влади» [84].

Зауваження трансільванського правителя реально відображають статус гетьманської влади в Україні в принциповому плані, але не є вірними, якщо розглянути окремі етапи еволюції цього політичного інституту. Зокрема, історичні джерела містять чимало переконливої інформації про те, що влада гетьмана Б. Хмельницького із середини 1650-х рр. наближалася до необмеженої, еволюціонуючи в бік монархічної форми правління. Як зарубіжні спостерігачі, так і мешканці України бачили в особі Хмельницького «їх країни начальника 85 і володаря» [85]. Становлення авторитарної форми правління призводить до

того, що Хмельницький «володіє всім один, що накаже, то всім військом і роблять» [86]. Йдеться вже не лише про ігнорування інституту Загальних рад, а й думки старшин, котрі «гетьманові вимовити не можуть» про своє ставлення до тих чи інших процесів державного життя [87]. 86 87

Одна з найважливіших прерогатив ради – обрання старшини – відтепер повністю зосереджується в руках гетьмана, котрий призначає своєю волею не лише полковників, а й сотників [88]. Він же володіє правом на життя і смерть будь-якого мешканця держави, незалежно від посади, у тому числі представників генеральної старшини, якщо хто-небудь з них дозволив собі проігнорувати його розпорядження чи заперечити щодо впроваджуваного ним політичного курсу – «супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той би живим не був...» [89]. 88 89

Змінилося і титулування правителя, в якому відтепер далеко не завжди згадують обов'язковий для раніших часів атрибут, що відбивав колективну сутність козацької спільноти, – «Військо Запорозьке». Натомість посилюється авторитарний його аспект, що в деяких випадках трансформується у форму, характерну для означення монархічного правління, а саме: «Божою милістю гетьман Військ Запорозьких» або ж «Божою милостию великий государ Богдан Хмельницький, гетман Войска Запорозького» [90]. Хоча пророблена 90 дослідниками інституція вхідної та вихідної кореспонденції гетьманських урядів Б. Хмельницького та І. Виговського переконує, що в офіційному листуванні для означення титулу гетьмана переважно використовували термін «ясновельможний», що відповідало в існуючій на той час триступеневій ієрархії європейських прави-

телів статусу господарів Молдавії та Волощини, тобто залежних володарів 91 [91]. Скромність офіційної титулатури Хмельницького викликала повагу східних церковних ієрархів. Зокрема, архidiaкон Павло Алеппський, що супроводжував у подорожах країнами Центрально-Східної Європи патріарха Олександрійського Макарія в 1654 рр., ставив цю рису вдачі українського правителя за приклад придуманійським господарям, зазначаючи при цьому, що кожний з них «менший будь-кого з підвладних йому (Хмельницькому. – Авт.) полковників» [92].

Після смерті Б. Хмельницького його наступник І. Виговський, щоб залучити на свій бік вищу козацьку старшину, невдоволену тим, що гетьман «володів усім один, що накаже, то всім 93 військом і роблять» [93], на Корсунській генеральній раді 1657 р. запевнював її, що «без вашої військової ради жодних 94 справ не буду робити» [94]. Однак, як слушно зазначають політологи, в часи суспільних макрореформувань, загострень суперечностей між різними верствами й громадянськими силами внаслідок зламу традиційних соціальних структур, як правило, в суспільстві формується потреба в лідері харизматичного типу, уособленні всієї влади в одній керівній особі – як засобі толерантного співіснування розшарованих 95 верств і спільнот [95]. Реагуючи на суспільні тенденції, І. Виговський уже навесні 1659 р., відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домагатися, аби після його смерті один з братів – Данило – «без жодних виборів... успадкував Велике Гетьманство і Київське воеводство», а другий брат – Костянтин – «успадкував би пільне гетьманство», щоб у такий спосіб «на Україні не доходило до ви- 96 буху заворушень...» [96].

У пізніші часи авторитарні тенденції й прагнення до трансформації виборної гетьманської влади в спадкову монархічну виразно відбилися в політиці Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи, кожний з яких намагався зосередити у своїх руках якомога ширше коло владних прерогатив та ще за життя визначити свого наступника [97]. Навіть 97 гетьман П. Дорошенко, котрого дослідники називають найпослідовнішим традиціоналістом, що свято дотримувався давніх козацьких звичаїв та порядків [98], за інформацією 98 джерел, не лише прагнув «довічного гетьманства» і передачі його «після нього сину і внуку його неодмінно», а й виношував плани «стати удільним князем», «удільним паном і володарем всієї України», домогтися «незалежної ні від кого монархічної влади» [99]. 99

Втім, саме право вільної гетьманської елекції було одним з ключових понять узагальненого образу «козацьких прав і вольностей». Витоки традиції його правового застереження сягають часів розбудови політичних взаємин Війська Запорозького з польськими королями першої чверті XVII ст., а у своєму концентрованому вигляді цю норму було легітимізовано договором гетьмана Богдана Хмельницького з російським монархом Олексієм Михайловичем 1654 р. Зокрема, в одній зі складових частин «Березневих статей», а саме в «Жалуваній грамоті Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому війську Запорозькому про збереження їхніх прав і вольностей» застерігалось: «А буде судом Божим смерть случитца гетману, и мы, великий государь, поволили Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя.

А кого гетмана оберут, и о том писати к нам, великому государю, да тому ж новообраному на подданство и на верность веру нам, великому государю, учинити, при ком мы, великий
100 государь, укажем» [100]. Тобто в цьому випадку йшлося про право вільної, нічим і ніким не обмеженої елекції, з наступним повідомленням про її результати в Москву та обов'язковим складанням новообраним регіментарем присяги цареві у присутності його уповноваженого.

Прагнучи впровадити монархічну модель організації владних відносин у Гетьманаті, Хмельницький навесні 1657 р. учинив спробу легітимізувати свої нововведення авторитетом російського царя та московського патріарха. Однак інтереси російської правлячої династії в Україні насправді зумовлювали принципово інший алгоритм розвитку політики Москви щодо моделі владної системи Гетьманату взагалі та форм проведення гетьманських виборів зокрема. Уже реагуючи на клопотання Богдана щодо затвердження царем і благословення патріархом факту визнання Юрася Хмельницького офіційним спадкоємцем гетьманства, повноважний представник царя в Україні окольничий Ф. Бутурлін зауважив: «По смерти гетмана буде тому слову відміна, те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде...» [101].

Загострення і розрив українсько-російських відносин за років гетьманування Івана Виговського не дав змоги московському керівництву реалізувати свої амбітні наміри відразу по смерті Богдана Хмельницького. Однак уже при поверненні Війська Запорозького, очолюваного його

сином Юрієм, під царську зверхність восени 1659 р. у сфальсифікований царськими дипломатами текст договору 1654 р. було внесено принципове доповнення, що зобов'язувало новообраного регіментаря Війська Запорозького «по обраній, гетману ездить к великому государю царю... к Москве и видети его государскія пресветлыя очи. И великий государь его царское пресветлое величество пожалует гетмана по чину, булаву и знамя, и на гетманство свою государеву жалованную грамоту дати ему велит» [102].
102 Таким чином, відтепер впроваджувалася своєрідна процедура інавгурації, котра обов'язково мала проходити в Москві, у царських палатах.

Утім, фактично і Юрій Хмельницький, і його легітимний (з погляду визнання легітимності московським керівництвом) наступник Іван Брюховецький під різними приводами таки зуміли ухилитися від упровадження цієї правової вимоги в політичне життя Гетьманату. А вже договір Війська Запорозького з царем 1669 р. («Глухівські статті») був вільний від неї, містячи натомість у собі норму: «им обирати гетмана по их праву, и чтоб с своего государского милосердия пожаловал, велелі дати в войско гетману войсковыя клейнота» [103].
103 Щоправда, водночас залишалась у силі норма, зафіксована в «Нових статтях» Юрія Хмельницького 1659 р., котра забороняла Війську Запорозькому зміщувати за будь-які проступки, за винятком лише зради царя, гетьмана з його уряду без відповідного царського дозволу: «А самим однолично гетмана, без указа царского величества, не переменять...» [104].

Отже, з формально-правового боку вирішення проблеми гетьман-

ської елекції покладалося на волю Війська Запорозького, але з обмеженням на користь царя права позбавлення гетьманської булави та скликання елекційної ради. Крім того, де-факто утвердилася практика проведення елекційних рад за обов'язкової участі повноважних представників царя – окольничого чи боярина в другій половині XVII ст. та, відповідно, таємного радника чи вищого офіцерського чину російської армії в першій половині XVIII ст., причому зазвичай виряджались вони в Україну в супроводі царського війська.

Тенденція до посилення гетьманського авторитаризму зумовила активну протидію з боку вищої старшини, яка часто-густо отримувала дієву допомогу з боку російської влади. Зокрема, авторитарні прагнення Д. Многогрішного та І. Самойловича стали однією з головних причин усунення їх від влади.

Крім того, протягом усієї другої половини XVII–XVIII ст. політичний курс Москви виразно тяжіє до обмеження гетьманських прерогатив на свою користь та перерозподілу їх з-поміж вищої козацької старшини. Зокрема, уже «Переяславські статті» Юрія Хмельницького 1659 р., крім вимог щодо зобов'язання новообраного гетьмана їхати до Москви «и видіти его государськіє пресвітліє очі», аби з рук царя отримати булаву, хоругву і жалувану грамоту на гетьманство, позбавляли його права самостійно розпоряджатись українським військом, без санкції царя воювати з сусідніми країнами чи надавати їхнім правителям військову допомогу. Також «без ради и совіту всей черни» гетьман не мав права призначати на полковницькі й старшинські уряди та позбавляти старшин влади. Окрема стаття обмежувала його компетен-

ції у судовій сфері, виводячи з-під гетьманської юрисдикції в карних справах цілу низку старшин, які мали особливі заслуги перед царем [105]. 105

«Глухівські статті» 1669 р. позбавили гетьмана права на ведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачали його підсудність російській владі [106]. «Конотопські статті» 1672 р. для того, аби старшина надалі не зазнавала від гетьмана «неволі і жорстокості», закріплювали положення, що забороняли українському правителю одноосібно, без ради зі старшиною, карати козацьких урядовців, провину яких відтепер мав обов'язково засвідчити Генеральний суд. Аналогічна вимога ставилась і при позбавленні регіментарем старшин урядування [107]. «Коломацькі статті» 1686 р. обмежували прерогативи гетьмана у сфері поземельних відносин, забороняючи регіментареві без узгодження з Москвою відбирати у власників надані раніше гетьманською владою і підтвержені царськими грамотами рангові ґрунти та промисли. 106

Прерогативи гетьманської влади було суттєво обмежено із запровадженням Петром I у середині 1709 р. інституту царських резидентів при гетьманові. На резидентів покладалась обов'язки контролю за зовнішньополітичною діяльністю гетьмана та нагляду за тим, аби він не звільняв і не призначав на старшинські уряди козаків, «неописавшись к великому государю». Крім того, резидент мав стежити, аби в «гетьмане... никакой шалости к измене и возмущению народа... не было», у разі потреби для запобігання «зради» йому дозволялося використовувати два російських полки, введених до гетьманської резиденції [108]. 107

Надалі з компетенції гетьмана було забрано функції верховного ко-

мандування українським військом через підпорядкування його російському командуванню, а також право завідування фінансовою справою [109].

Важливу роль у структурі політичної влади Гетьманату відігравали генеральні старшини. Вони були обов'язковими учасниками старшинських рад, виконавцями постанов гетьмана та Старшинської ради, а також найближчими порадиниками регіментаря, утворюючи при ньому 110 дорадчий орган – раду генеральної старшини [110], на яку покладалося завдання оперативного управління країною. Функції колегії генеральних старшин було закріплено традиціями Української козацької держави, а також зафіксовано в українсько-російських угодах другої половини XVII ст. та в Конституції 1710 р., де була, зокрема, й така норма: «если бы зась, опрочъ тых вышреченных, до Енеральной Рады назначеных терменов, притрафлялися якіе публичныя sprawy, скорого управления, отпреставления потребующе, tedy Ясновельможный Гетман моцен и волен будет, з обрадою Енеральной Старшини таковые дѣла... управляти и от 111 правовати» [111].

Значно зростало значення генеральної старшини в часи міжгетьманства. Зокрема, за свідченнями Самовидця, гетьман Б. Хмельницький перед смертю, передаючи владу синові Юрію, віддав його під опіку генерального писаря І. Виговського, генерального 112 обозного Т. Носача та генерального судді Г. Лесницького [112]. Аналогічно в березні 1672 р., коли Д. Многогрішного скинули з гетьманства, владу до виборів нового гетьмана також було зосереджено в руках генерального 113 обозного, двох суддів і писаря [113].

На ієрархічних сходах старшинських урядів найближче до гетьмана стояв генеральний обозний. Цей інститут був відомим на Запорозжжі уже з початку XVII ст. Від перших визвольних змагань козацтва середини XVII ст. та становлення Української козацької держави і аж до поразки виступу гетьмана Івана Мазепи 1708–1709 рр. генеральний обозний є обов'язковою і доволі важливою ланкою державного і військового управління Гетьманату. На уряд, який увінчував службову ієрархію Війська Запорозького, як правило, обирали найавторитетніших і найдосвідченіших командирів. Зокрема, з-поміж відомих нам майже 20 старшин, що обіймали посаду генерального обозного упродовж 1648–1687 рр., четверо – Петро Дорошенко, Іван Безпалий, Петро Забіла, Михайло Радкевич – перед тим очолювали інші генеральні уряди, а саме: генеральних суддів і осавулів. Щодо Івана Черняти збереглися свідчення його перебування в 1620-х рр. у гетьманському уряді. Ще 10 старшин (Тиміш Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець та інші) керували полками чи входили до складу полкової старшини. З-поміж не встановлених за браком джерельних свідчень стратегій службового зростання генеральних обозних, котрі перебували на цій високій посаді в 60-х – на початку 70-х рр., достеменно відомо, що Іван Цесарський, Яків Корицький, Федір Бурляй ще наприкінці 1640-х рр. були в козацьких реєстрах Чигиринського та Кальницького полків.

Слід звернути увагу й на тривалість перебування старшин на посаді генерального обозного, виконання обов'язків якого потребувало неабияких організаторських здібностей і військових талантів. Наприклад, Тиміш

Носач був генеральним обозним упродовж 12 років, входячи до складу гетьманських урядів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького та Павла Тетері. Петро Забіла утримував у своїх руках керівництво генеральною артилерією та обозу Війська Запорозького майже 20 років – з 1669-го по 1685 р. Досить тривалий час зберігали за собою посаду генерального обозного й деякі інші старшини, зокрема: Федір Коробка – 6 років, Іван Гулак – 5, Іван Цесарський – 4.

В адміністративній практиці Гетьманату склалася традиція, згідно з якою, на відміну, скажімо, від генеральних писарів, суддів чи осавулів, яких могло бути двоє чи навіть більше, посаду генерального обозного обіймав лише один урядовець. Щоправда, в разі тривалої відсутності генерального обозного в Україні й неможливості через це виконання ним своїх функціональних обов'язків, вочевидь, практикувалося «наказничество». Принаймні, відомі на сьогодні історичні джерела фіксують під 1663 р. факти титулування колишнього миргородського полковника Павла Животовського «наказним генеральним обозним», тоді як «повний» генеральний обозний Іван Цесарський очолював делегацію Війська Запорозького, відправлену гетьманом І. Брюховецьким до Москви.

Перебування на уряді генерального обозного зазвичай увінчувало службу кар'єру козацького старшини. За нашими спостереженнями, з-поміж відомих на сьогодні близько 20 осіб, котрі у другій половині XVII ст. обіймали цей високий уряд, лише двоє – Яків Корицький і Федір Коробка – по тому посідали полковницькі уряди, і ще троє – Семен Половець, Павло Животовський

і Михайло Радкевич – виконували обов'язки (які можна трактувати як почесні) генеральних суддів. Петро Дорошенко з уряду генерального обозного став гетьманом на Правобережжі, а решта або загинули, або потрапили в полон, або ж відійшли на спочинок (про подальшу долю певної кількості осіб через брак письмово зафіксованих свідчень не відомо, проте вже сам факт, що їх не згадано в історичних джерелах, може слугувати опосередкованим підтвердженням відходу цих старшин від активної військової, політичної та адміністративної діяльності).

У роки Визвольної війни також суттєво розширилися повноваження та, відповідно, зріс вплив відтепер уже генерального обозного. Його функціональні обов'язки насамперед полягали в керуванні Генеральною військовою артилерією. Обозний мав не лише командувати артилерією під час бойових дій, а й організувати її матеріальне забезпечення («дабы он для деланія пороха в потребных материалах всемерное имел старательство» [114]), формувати і подавати на затвердження гетьмана та генеральної старшини штат Генеральної військової артилерії – осавула, хорунжого, писаря, пушкаря, гармашів та ін. На генерального обозного було покладено й таку важливу функцію, як ведення реєстру козацького війська [115].

Крім прямих функціональних обов'язків, генеральний обозний іноді як наказний гетьман виступав начальником окремих козацьких формувань (наприклад, у такій ролі бачимо генерального обозного гетьмана Богдана Хмельницького Івана Черняту, гетьмана Петра Дорошенка – Якова Корицького та ін.) і заступав гетьмана під час його відсутності в Україні.

Нерідко генеральні обозні очолювали повноважні посольства до закордонних правителів. Зокрема, навесні 1659 р. генеральний обозний Т. Носач очолював українську делегацію на Варшавський вальний сейм, де розглядалося питання ратифікації Гадяцької угоди 1658 р. [116]. У липні 1663 р. генеральний обозний гетьманського уряду Івана Брюховецького Іван Цесарський, а в січні 1669 р. обозний Д. Многогрішного Петро Забіла очолювали повноважні посольства до Москви [117].

Надзвичайно важливу роль відігравали генеральні обозні під час проведення Генеральних рад. Зазвичай саме обозний виступав розпорядником таких зібрань, і саме він на виборчих радах подавав новообраному гетьману знак його влади – булаву [118].

Приблизно таку саму роль, як генеральний обозний у військових справах, у цивільних відігравав генеральний писар. Адже саме він за своїми обов'язками стояв найближче до гетьмана і був найбільш посвячений у справи поточної внутрішньої та зовнішньої політики. Військовим клейнодом генерального писаря була державна печатка, без «притеснення [якої] листи жадние», згідно з положеннями «Жердівських статей» 1659 р., не мали офіційної сили [119].

Як правило, у Війську Запорозькому був один генеральний писар, але інколи й двоє. Саме двоє писарів було на початку Національно-визвольної війни і таку саму кількість регламентували «Переяславські статті» 1659 р., що містили вимогу «при гетьмані бути з обох боків Дніпра по судді, по осавулу і писарю» [120]. Після розпаду України на два Гетьманати втратило свою актуальність і це положення.

На уряд генерального писаря обирали осіб, які мали певний канцелярський досвід. Наприклад, з-поміж відомих нам 26 урядників, що впродовж середини – другої половини XVII ст. обіймали посаду генерального писаря Війська Запорозького, майже половина – 12 – перед тим служили канцеляристами Генеральної військової канцелярії. Саме цей шлях службового зростання пройшли такі відомі козацькі адміністратори, впливові політичні й державні діячі, як Іван Груша, Остап Голуховський, Іван Ломиковський, Карпо Мокрієвич, Василь Кочубей та інші. Ще семеро мали досвід адміністративної роботи у державних канцеляріях Речі Посполитої (Іван Виговський та Павло Тетеря) чи полкових, сотенних або січових військових канцеляріях (Семен Савицький, Петро Суховій, Сава Прокопович, Хома Тризна та Степан Потребиш-Гречаний). Відомий політичний діяч другої половини XVII ст. Михайло Вухевич перед тим, як обійняти посаду генерального писаря в уряді лівобережного гетьмана Якіма Сомка, служив писарем київського митрополита. Відомі також випадки, коли кандидати на генеральне писарство до того виконували функції генеральних старшин: Семен Богаченко – генерального судді, Лукаш Заборовський – генерального бунчужного.

Певною мірою унікальним є шлях, який здолав генеральний писар в уряді гетьмана Михайла Ханенка Петро Суховій. Попри свій молодий вік на момент обіймання цієї посади, перед тим він устиг побувати військовим писарем на Січі та навіть гетьманом частини козацької України. І вже після складання з себе гетьманських повноважень, які перейшли саме до

Ханенка, посів місце генерального писаря в уряді останнього.

Нікому більше не довелося повторити і шлях службового зростання Павла Тетері, котрий перед посіданням уряду генерального писаря тривалий час очолював Переяславський полк, а також був секретарем польського короля. У розпорядженні писаря перебувала спеціальна військова канцелярія, в якій працював штат канцеляристів – усі з освітою та знанням мов.

За своїм становищем генеральний писар найближче з-поміж інших старшин стояв до керівництва зовнішньої політикою Української держави. Особливо великий вплив на напрями зовнішньополітичної діяльності держави мав генеральний писар гетьмана Б. Хмельницького Іван Виговський. За свідченнями сучасників, він «абсолютно всім радить, не доповідаючи, 121 відправляє послів» [121]. Винятковий особистий вплив Виговського на гетьмана (восени 1651 р. польський посол повідомляв у Варшаву, що «Виговський опанував серце і розум Хмельницького 122 і керує ним, як батько сином» [122]) сприяв тому, що уряд генерального писаря набув надзвичайної ваги, й іноземні спостерігачі завжди називали «українського канцлера» другою, після гетьмана, за силою впливу особою Війська Запорозького. Щоправда, після смерті Хмельницького такий порядок не зберігся, і генеральний писар зрівнявся з іншими генеральними старшинами.

Після складання обов'язків генерального писаря для адміністративної практики Гетьманату другої половини XVII ст. найтиповішим є переміщення на уряд генерального судді. З-поміж досліджених нами службових біографій старшини, що посідали в цей час уряд писаря, саме таке кар'єрне зростання пройшли Михайло Вуяхевич,

Семен Голуховський, Сава Прокопович та Василь Кочубей, а на початку наступного століття – Василь Чуйкевич.

Не менш типовим для цього часу є і переміщення з урядів генеральних писарів на полкові посади, що мало місце у випадках зі Степаном Потребич-Гречаним, Лукашем Заборовським, Карпом Мокрієвичем. Генеральні писарі Війська Запорозького Іван Креховецький і Лукаш Бузкевич після відсторонення від своїх обов'язків генеральних старшин зуміли посісти полковницькі посади (перший із названих, щоправда, перед тим тривалий час входив до складу полкової старшини).

Широко відомим генеральним писарям в урядах Богдана та Юрія Хмельницьких, відповідно, Івану Виговському та Павлу Тетері, поталанило в 1657 та 1662 рр. успадкувати від своїх регіментарів гетьманську булаву. На початку XVII ст. такий самий шлях до гетьманства пройшов і Пилип Орлик – генеральний писар в уряді гетьмана Івана Мазепи.

Задовго до Національної революції середини XVII ст. у Війську Запорозькому існував і уряд військового судді. В Українській козацькій державі, як правило, було двоє генеральних суддів, хоч нерідко документи фіксують прізвище лише одного урядовця, що дозволяє гіпотетично стверджувати про поширеність і такого одноособового виконання повноважень. У тому ж випадку, коли генеральних суддів було двоє, один з них виступав «першим» («старшим»), а інший – «другим», тобто нижчим за своїм службовим рангом. Серед іншого, це відбивалося і на розмірах пожалувань, якими цар обдаровував козацьких старшин за певної нагоди.

Аналіз персонального складу цієї групи вищих козацьких урядов-

ців переконує в тому, що на уряд призначали авторитетних і заслужених козаків, які перед тим посідали чільні місця в козацькій ієрархії. Зокрема, із реконструйованого нами переліку осіб, що виконували обов'язки генеральних суддів упродовж середини – другої половини XVII ст. (всього 32), – 10 старшин, зокрема, таких загальновідомих, як Федір Лобода, Антон Жданович, Петро Забіла (згодом був сотником), перед тим обіймали (часто досить тривалий час) посади повних козацьких полковників. Ще 8 – генеральних старшин, а саме: генеральних обозних – Семен Половець, Павло Животовський та Михайло Радкевич, генеральних писарів – Михайло Вуяхевич, Сава Прокіпович, Семен Богаченко та Семен Голуховський, генерального осавула – Григорій Гапанович. Інші – переважно полкової і рідше сотенної старшини (Кость Кублицький, Михайло Онацькович, Іван Домонтович, Самійло Богданович-Зарудний). Іван Безпалый – відомий опонент гетьмана Івана Виговського – перед обійманням на Генеральній раді 1659 р. уряду генерального судді певний час був полковником і козацьким гетьманом під зверхністю російського царя.

Прямим обов'язком суддів був розгляд і винесення вироку по цивільних справах. Для вирішення карних справ скликали суддівську колегію – Генеральний військовий суд, в якому головував гетьман або один із генеральних суддів.

Досить поширеною була практика виїзних колегій Генерального суду. Зокрема, джерела фіксують відрядження гетьманом І. Брюховецьким навесні 1665 р. генерального судді П. Забіли і військового канцеляриста Д. Пиковця до Полтави для розгляду судової тяжби між місцевим полковником Г. Витя-

зенком та ігуменом Полтавського монастиря Г. Івашківським за млини. В червні 1673 р. генеральний суддя П. Животовський разом з гадяцьким полковником С. Остренком засудили в Гадячі до смертної кари Т. Бута за «непристойні слова» на адресу царя [123].

Військовим клейнодом генеральних суддів була «комишина», або «ліска судейська чорна гибанова, просто в сребло оправная» [124], атрибутом влади – також печатка військова суддівська, необхідна «для запечатованія укончонных... справ» [125].

Як і для решти генеральних старшин, діяльність генеральних суддів не обмежувалася виконанням лише їхніх прямих функціональних обов'язків. Часто-густо вони виконували різноманітні доручення гетьмана, наприклад, очолювали посольства до чужих країн (зокрема, генеральний суддя С. Богданович-Зарудний – посольства до Москви в 1652 та 1654 рр.). Хоча діяльність військового характеру була досить далекою від функцій генеральних суддів, проте вони все ж брали в ній активну участь. Зокрема, функції наказного гетьмана в походах у різний час виконували генеральні судді А. Жданович, І. Самойлович та П. Животовський [126]. За відсутності гетьмана І. Мазепи в Україні влітку 1707 р. обов'язки наказного гетьмана належали генеральному судді В. Кочубею [127].

У переважній більшості виконання обов'язків генерального судді так само, як і у випадку з генеральним обозним, увінчувало службову кар'єру козацького старшини. З відомих нам 30 осіб, котрі впродовж середини – другої половини XVII ст. обіймали уряди генерального судді Війська Запорозького, після складання своїх обов'язків лише один

123

124

125

126

127

старшина (Іван Самойлович) став гетьманом, ще троє – генеральними обозними (Іван Безпалій, Михайло Радкевич та Петро Забіла), один – полковником (Михайло Суличич), двоє – полковими старшинами (Яків Улесько та Кость Кублицький) і один (Павло Животовський) – городовим отаманом (але не на тривалий період, щоб згодом знову повернутися на уряд генерального судді). Решта ж з відомих історичних персонажів загинули чи потрапили в полон (Михайло Гамалія, Іван Креховецький, Юрій Незамай, Федір Лобода, Радочинський), перейшли у ранг безурядових значних військових товаришів (Павло Животовський, Семен Половець, Прокіп Бережецький, Іван Домонтович, Антон Жданович та інші), або ж, як Михайло Вуяхевич, знайшли спокій за монастирським муром.

Про генерального підскарб'я перші звістки доходять із часів гетьманування Б. Хмельницького, але постійно діяти цей уряд почав лише в 1728 р. До функціональних обов'язків генерального підскарб'я належали питання, пов'язані з обкладанням і збиранням податків, організацією зберігання натуральних зборів. Він визначав дозорців по полках, встановлював терміни сплати податків, контролював їх надходження до Генерального військового скарбу.

Зважаючи на те, що найприбутковішими були збори з млинів, генеральний підскарб'ій саме цьому промислу приділяв найбільшу увагу. До його прерогативи належало право видачі дозволу на побудову нових млинів, контролю за дотриманням правил їх користування.

Щоби встановити контроль за українськими фінансами з боку російського уряду, «Решительные пункты»

1728 р. наказували «для збору з малоросійського народу в войскової скарб доходов учредить двух подскарбіев, одного из великоросійського, и одного из малоросійського [народу]» [128]. 128

Охарактеризовані вище інститути генеральних старшин, а саме: генеральних обозного, писаря, судді, а в пізніше – і підскарб'я, дослідники зараховують до складу «вищої» групи гетьманського уряду. Відповідно до «нижчої» генеральної старшини належали генеральні осавули, хорунжий та бунчужний.

В ієрархічних сходах Війська Запорозького перша група стояла вище за полковників, і відомо не так уже й багато випадків, коли хто-небудь з цих старшин посідав полковницькі уряди. Один із найавторитетніших дослідників історії генеральної старшини Л. Окіншевич узагалі заперечував можливість таких стратегій службового просування [129]. Однак 129 наведені вище факти, зокрема, щодо посідання Михайлом Суличичем полкового уряду після обіймання посади генерального судді або очолювання полків колишніми генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою чи колишнім генеральним писарем Л. Вузькевичем, не кажучи вже про випадки обіймання нижчих посад полкової чи сотенної старшини, переконливо спростовують думку авторитетного дослідника, принаймні, щодо практик другої половини XVII ст.

Призначення ж на полковничі уряди із середовища «нижчих» генеральних старшин було досить поширеним явищем. Такий шлях до полковничого пернача пройшли, наприклад, колишні генеральні осавули Матвій Гвинтовка, Іван Лисенко, Михайло Миклашевський, Леонтій Полуботок, Іван Скоропадський [130]. 130

Утім, у випадках із генеральними осавулами були й інші, протилежні за напрямом службові переміщення. Крім того, вони зазвичай отримували більшу, аніж, скажімо, генеральні судді, царську платню. Усе це дає змогу переглянути запропонований Л. Окіншевичем поділ і віднести до першої, «вищої», групи генеральних старшин і урядників, котрі посідали уряд генерального осавула.

Звертає на себе увагу й той факт, що, на відміну від першої групи генеральної старшини, бунчужний і хорунжий мали надзвичайно вузьке коло чітко окреслених функціональних обов'язків. Із формального боку функції генерального хорунжого полягали в охороні військової короги (стягу), а бунчужного – гетьманського бунчука, які в урочисті моменти виносилися перед козацьким військом. Уряди генеральних бунчужного та хорунжого з'явилися в середині XVII ст. і тривалий час існували як посади двірські, а не військові. Але згодом, навіть після того, як вони закріпилися серед урядів генеральних, особи, що їх обіймали, й надалі були зобов'язані «находиться при гетмані перемено для порученія им случающихся діл и приказов... как сія должность... точного преписанія не *131* імеит» [131].

Лише уряд осавулів, яких завжди у Війську Запорозькому було двоє, існував на Запорожжі з кінця XVI – початку XVII ст. З початком революції генеральні осавули входять до складу генеральної старшини, і так само, як і генеральний обозний, найтісніше пов'язуються з військовими справами. Набагато частіше, ніж іншу генеральну старшину, осавулів призначали командирами окремих частин козацького війська. Зокрема, відомо, що впродовж другої полови-

ни XVII ст. з числа генеральних осавулів наказними гетьманами призначалися: Демко Лісовець (двічі), Василь Томиленко, Іван Скоробагатько, Іван Богун (двічі), Парфен Нужний, Артем Мартинович, Демко Пиляй, Яків Кіндратович Лизогуб, Тиміш Шуліка (двічі), Матвій Гвинтовка (двічі), Іван Лисенко (двічі).

Вельми промовистим, з погляду функціональної спрямованості інституту осавульства на виконання переважно військових обов'язків, є той факт, що з числа 49 генеральних осавулів середини – другої половини XVII ст., прізвища яких нам вдалося встановити, 17 старшин перед посіданням цього генерального уряду були полковниками Війська Запорозького. Зокрема, такий шлях пройшли відомі козацькі зверхники Іван Креховецький, Василь Томиленко, Петро Дорошенко, Іван Богун, Демко Ігнатович, Яків Головченко, Михайло Гамалія, Іван Лисенко та інші. Ще десятеро були перед тим полковими старшинами, наприклад, Демко Лісовець, Іван Скоробагатько, Мисько Дубина та інші. Леонтій Полуботок, перш ніж обійняти уряд генерального осавула, тривалий час перебував на посаді генерального бунчужного, Михайло Миклашевський – генерального хорунжого, а Богдан Щербак – осавула Генеральної військової артилерії. Уряд городового отамана чигиринського став сходинкою для Івана Ковалевського, щоб посісти посаду генерального осавула. Для Івана Мазепи таку роль відіграла посада ротмістра надвірної короги гетьмана Петра Дорошенка. Найстрімкішим став злет генерального осавула в уряді Івана Виговського Федора Вовка, котрий перед тим, згідно з відомими нам джерелами, перебував на посаді сотника.

Служба на посаді генерального осавула також здебільшого увінчувалася посіданням полковницького уряду. Зокрема, саме таким чином розвивалася службова кар'єра відомих козацьких лідерів Павла Яненка-Хмельницького, Івана Скоробагатька, Демка Многогрішного, Якова Кіндратовича Лизогуба, Якіма Головченка, Івана Лисенка, Леонтія Полуботка та інших (всього 13 із 48 осіб). Генеральний осавул Іван Креховецький піднявся до рівня генерального судді, Петро Дорошенко – генерального обозного, а Іван Мазепа – гетьмана. Багато з них (зокрема, Василь Томиленко, Павло Кільдйай, Михайло Гамалія, Іван Богун, Матвій Гвинтовка, Павло Грибович та Михайло Пригара) загинули або потрапили в полон. Демко Пиляй та Федір Вовк повернулися на попередні уряди полкової та сотенної старшини.

Під час військових походів, в яких генеральний осавул не виступав як наказний гетьман, він відповідав за організацію караульної служби. В мирний час генеральний осавул частіше за інших генеральних старшин виконує різного роду поліцейські функції, проводить судові розслідування та приведення до виконання вироків Генерального військового суду. Активно залучалися генеральні осавули й до виконання дипломатичних місій. Досить політичною була їхня роль під час проведення Генеральних рад, на яких вони виступали як розпорядники [132].

Близькими до функцій генерального осавула були обов'язки генерального бунчужного і генерального хорунжого. Як і осавулам, їм також нерідко доручають командувати окремими військовими командами та підрозділами, проводити судові розслідування, засідати у Генеральному військовому суді, бути присутніми при виконанні судових вироків. Крім того, практикува-

лось і залучення генеральних бунчужних та хорунжих до виконання різноманітних дипломатичних доручень (хоч випадки виконання ними важливих дипломатичних завдань чи керування повноважними посольствами до іноземних правителів не були типовими).

Загалом же, з наявного у джерелах фактичного матеріалу випливає, що як генеральний бунчужний, так і генеральний хорунжий не були надто прив'язані до виконання чітко обумовлених функціональних обов'язків, як це мало місце у випадку з іншими генеральними старшинами.

Поява цієї категорії вищих козацьких урядників була пов'язана з ускладненням функцій гетьманського проводу в умовах стрімкого еволюціонування козацької державності середини XVII ст. Перші згадки про генеральних бунчужного і хорунжого зустрічаються вже у Реєстрі Війська Запорозького 1649 р., де серед знатних козаків Чигиринського полку було зазначено: «Васко хорунжий бунчужный» та «Опанас Процовънин хорунжий воисковый» [133]. Ідентифікація 134 «Васка» як «хорунжого бунчужного» дала підстави дослідникам висловити припущення, що первісно не існувало ані чіткого розмежування їхніх функціональних обов'язків, ані диференціації між ними загалом [134]. І тому згаданий вище Васко, перший з-поміж відомих нам на сьогодні військових бунчужних, у джерелах згадується і як «хорунжий Хмельницького» [135], 135 і як «хорунжий гетманской» [136]. 136

Тривалий час ієрархічно як бунчужний, так і хорунжий не входили до складу генеральних старшин, це були посади гетьманські або двірські. Свідченням доволі невисокого соціального статусу «гетьманського бунчужного» може слугувати розмір річ-

ної платні, передбаченої угодою з російським царем 1654 р. – на рік 50 польських злотих, тобто так само, як полковим писареві чи хорунжому. Натомість генеральний суддя отримував ушестеро, а генеральний осавул увосьмеро більше грішми та, крім того, мав право на користування прибутками з одного млина. Грошова платня полкового осавула перевищувала учетверо (не беручи до уваги прибутків з млина), а платня сотника чи писаря Генерального військового суду вдвічі платню гетьманського бунчужного.

За нез'ясованих обставин у так званих «Прежних статях Богдана Хмельницького» у варіанті 1659 р. (що насправді становили сфальсифікований російською стороною текст угоди 1654 р.) розмір грошової платні гетьманським бунчужним зріс удвічі й становив відповідно вже 100 польських злотих, тоді як розміри платні решті козацької старшини залишилися незмінними.

Разом із тим незмінною залишалась і практика невключення бунчужного до складу козацьких старшин, яким передбачалося надання прибутків із млинів. І ця обставина, на наш погляд, є досить вагомою щодо визначення його соціального статусу в козацькій ієрархії середини XVII ст., а також демаркації кола його постійних функціональних обов'язків. Адже угода, аргументуючи доцільність винагородження певних категорій вищих козацьких старшин через надання їм на ранг прибутків із млинів, акцентувала увагу на їхній безперервній заангажованості військовими справами: «Да обозному ж и писарю и на судей по дву человек и на всякого полковника и ясаулам войсковым и полковым, *которые на услугах войсковых всегда бывають* (кур-

сив наш.– *Авт.*), по мельнице б было» [137].

137

Доволі показовим є й те, що ані в угоді 1654, ані 1659, ані 1669 р. при визначенні розмірів платні козацьким урядовцям жодного разу не згадано інституту генеральних чи гетьманських хорунжих, хоча в урядах Б. Хмельницького, І. Брюховецького та Д. Ігнатовича фактично вони були присутніми (про що свідчать документальні відомості про осіб, котрі в цей час обіймали ці посади). Щоправда, принагідно варто зауважити, що ця група козацьких старшин упродовж 40-х – на початку 70-х рр. XVII ст. все ж згадується спорадично. І лише зі сходженням на гетьманство Івана Самойловича в 1672 р. інститут генерального хорунжого стає постійно діючим, причому протягом 1672–1677 рр. цю посаду обіймають такі впливові козацькі старшини, як Григорій Карпович Коровка-Вольський та Степан Петрович Забіла, що, безперечно, сприяло зростанню соціального престижу урядовців цієї категорії.

В ієрархічній драбині Війська Запорозького аж до початку XVIII ст. уряд генерального хорунжого все ж стояв нижче за уряд генерального бунчужного. Причини такого становища дослідники вбачають передовсім в особистості вельми енергійного старшини, до того ж родича гетьмана І. Самойловича, майбутнього генерального осавула і полковника перяславського Леонтія Полуботка, котрий, упродовж 1672–1677 рр. обіймаючи уряд генерального бунчужного, неодноразово призначався наказним гетьманом та виконував важливі доручення гетьманського проводу [138]. Проте, на нашу думку, ієрархічна перевага генерального бунчужного над генеральним хорунжим простежувалась і в попередні десятиліття,

138

коли, як уже зазначено, хорунжі взагалі не потрапляли до переліку старшин, яким була передбачена грошова платня. Крім того, навіть згадки про них у джерелах зустрічаються набагато рідше, аніж про генеральних чи військових бунчужних.

Власне, у перші десятиліття існування Гетьманату і бунчужний, і хорунжий у документах згадуються як чини двірські, «гетьманські». Перша відома нам згадка про бунчужного як про уряд генеральний датується 1675 р. Саме тоді цей уряд посідав Леонтій Полуботок, котрий завдяки родинній близькості з гетьманом і своїй завзятій вдачі зумів посісти чільне місце серед вищих козацьких старшин. Упродовж 1674–1676 рр. Самойлович тричі призначає Полуботка наказним гетьманом, а в 1677 р. переміщує на уряд генерального осавула. На зміну Полуботку прийшов ще один свояк гетьмана – колишній ніжинський сотник Костянтин Голуб, котрий на цій генеральній посаді пробув аж до падіння Самойловича в 1687 р., неодноразово виконуючи важливі доручення регіментаря, в тому числі й щодо заміщення його в ранзі наказного гетьмана.

Перебування на уряді генерального бунчужного слугувало своєрідним трампліном для успішного просування службовою драбиною Війська Запорозького. Зазвичай бунчужним призначали козаків, що перед тим перебували на не надто високих посадах полкової чи сотенної старшини. Зокрема, з-поміж установлених нами 20 осіб, що впродовж другої половини XVII ст. перебували на уряді генерального бунчужного, перед тим як його посісти, двоє – Костянтин Стриєвський і Леонтій Полуботок – належали до полкової старшини, Дмитро Мигай – до охот-

ницької старшини також полкового рівня, Костянтин Голуб – до сотенної старшини. Про належність до старшинського корпусу решти восьми кандидатів у джерелах не згадано, що свідчить про їхню не досить помітну роль у суспільно-політичних процесах і військових виправах, а відтак – опосередковано, але зі значною мірою ймовірності – і про невисокий службовий статус.

Така сама ситуація збереглася і в наступні часи. Зокрема, з-посеред відомих нам генеральних бунчужних кінця XVII–XVIII ст. переважна більшість козаків (Іван Скоропадський, Михайло Гамалія, Дмитро Максимович, Яків Юхимович Лизогуб та інші) перед тим, як отримати призначення на цей генеральний уряд, певний час входили до складу полкової старшини, частина – до когорти значних військових і бунчужних товаришів (головним чином, завдячуючи заслугам своїх батьків), ще одна, значно менша, – сотенної старшини.

Натомість досвід виконання обов'язків генерального бунчужного дав змогу Григорію Витязенку та Костянтину Стриєвському переміститися на полковницькі уряди, Юхиму Лизогубу та Михайлу Гамалії – уряд генерального хорунжого, Леонтію Полуботку та Івану Скоропадському – генерального осавула, а Якову Юхимовичу Лизогубу – генерального обозного.

Щодо ж статусу самого інституту генеральних бунчужних у службовій ієрархії Гетьманату, то з кінця XVII – початку XVIII ст. відбувається його пониження порівняно з інститутом генеральних хорунжих. Свідченням цього є вже хоч би те, що в цей час стратегія службового зростання генеральних старшин передбачає переміщення з уряду генерального бунчужного на уряд генерального

хорунжого, а не навпаки. Зокрема, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. такий шлях пройшли Юхим Лизогуб і Михайло Гамалія. Стосовно ж решти відомих нам осіб, що в різний час обіймали уряд генерального хорунжого, то найчастіше цьому передувало перебування на посадах сотників чи полкової старшини (але не полковників), серед значних чи бунчукових військових товаришів.

Подальше ж службове переміщення могло відбуватися так само, як у вже згаданих вище прикладах обіймання уряду генерального осавула Михайлом Миклашевським і Михайлом Гамалією, генерального судді – Якимом Горленком, полковників – Григорієм Коровкою-Вольським, Степаном Забілою та Юхимом Лизогубом. Як прояв відвертого адміністративного покарання можна розцінювати переміщення генерального хорунжого в уряді Д. Ігнатовича Василя Свириденка на посаду сотника.

Загальною для всього складу генеральної старшини була прерогатива спільної разом із гетьманом участі в управлінні країною. Нехтування думкою генеральних старшин при вирішенні державних справ стало причиною усунення від влади гетьманів Д. Многогрішного в 1672 р. та І. Самойловича в 1687 р. Зокрема, скидаючи Самойловича з гетьманства, старшина закидала йому серед іншого й таке: «...все один ділаєт, никого
139 к думі не призывает» [139].

Генеральній старшині належало також право доповідати гетьманові про справи державної ваги. Творці Конституції 1710 р. намагалися закріпити цю функцію як виняткову прерогативу генеральних старшин: саме вони «всякіє справи войсковые, якіє до чієго чину и повинности будут належати, міют ясневельможну гет-

ману доносити и деклярации отбирати, а не слуги приватныи домовыи, которых до жадных справ докладов и діл войсковых не отпраовати» [140]. 140

Серед прав генеральної старшини слід також згадати право законодавчої ініціативи. Промовистою ілюстрацією цього є, приміром, клопотання старшини щодо необхідності заборони на вільний перехід підданих, подане на адресу гетьмана К. Розумовського у 1752 р. [141]. 141

Протягом другої половини XVII – на початку XVIII ст. існувало три способи сходження на старшинські уряди, а саме: через обрання на Генеральній або Старшинській раді та гетьманське призначення. З формального боку, за традиціями Січі, під час нових гетьманських виборів весь склад генеральної старшини йшов у відставку. Однак, як свідчить історичний матеріал, здебільшого генеральні старшини зберігали за собою свої посади. Владу втрачали тільки ті з них, хто скомпрометував себе в очах російської влади або надто тісно був пов'язаний із попереднім, уже скинутим з гетьманства правителем. Зокрема, кардинальна зміна корпусу генеральної старшини відбулася на виборчій раді 1659 р., коли до складу гетьманського уряду Ю. Хмельницького увійшли одразу два нових генеральних судді, два писарі та осавул [142].

Ще разючішими були зміни у вищому ешелоні старшинської верстви у середині 1663 р., коли за результатами Ніжинської Генеральної ради булаву гетьмана Лівобережної України отримав кошовий Запорозької Січі Іван Брюховецький. Тоді до складу нового гетьманського уряду, а також на полковницькі посади увійшло чимало нових людей, про більшість з яких перед тим навіть немає згадки в історичних джерелах як
142

про осіб, що належать до полкового чи сотенного ешелону старшини. Винятки становили хіба що колишній миргородський полковник Павло Животовський, обраний (чи призначений) тепер наказним генеральним обозним, новий генеральний писар Степан Потребич-Гречаний, котрий раніше входив до складу сотенної старшини Корсунського полку, новий генеральний суддя Петро Забіла та генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський, котрі перед тим сотникували в Чернігівському полку. Істотні перестановки відбулися і після скинення з гетьманства Д. Многогрішного, коли владу втратили наближені до нього генеральні

143 осавул, бунчужний і хорунжий [143].

З посиленням ролі та значення старшинської верстви в управлінні країною прерогатива призначення на генеральні уряди переходила до Старшинської ради. В цьому випадку можливі були два варіанти: затвердження нею кандидатури, призначеної гетьманом, або ж вибори старшинським зібранням [144].

Наступ російського абсолютизму на автономні права Гетьманату у XVIII ст. призвів до того, що після 1709 р. гетьман мав право призначати на генеральні посади лише спільно зі старшиною, і то лише отримавши на це попередній дозвіл царського уряду. До виконання своїх обов'язків новообраний генеральний старшина брався після затвердження результатів виборів царем [145]. Царський указ від 28 березня 1721 р. узаконював положення, за яким гетьман спільно з генеральною старшиною та полковниками обирали лише двох претендентів на вакантні генеральні уряди, з числа яких центральний уряд

146 і здійснював призначення [146].

Необхідною умовою для того, аби претендувати на генеральний уряд, було лише те, щоб претендент був православний і не іноземець. Це положення вперше зафіксували «Переяславські статті» 1659 р., і згодом воно неодноразово підтверджувалося вже указами російської влади (хоч, як уже зазначалося, з 1728 р. одним з генеральних підскарбіїв обов'язково мав бути російський офіцер) [147].

На відміну від державної практики Речі Посполитої, в політичному житті Гетьманату джерела майже не фіксують випадків, коли одна й та сама особа обіймала одночасно кілька генеральних урядів (винятками є лише згадки про тимчасове виконання генеральними старшинами, зазвичай осавулами, полковницьких обов'язків за умови раптової смерті чи скинення з урядів когось із полковників).

Водночас відомо чимало випадків, коли той чи інший старшина посідав генеральний уряд як так званий «наказний», тобто лише певний час виконував обов'язки генерального старшини. Найбільшого поширення така практика набула щодо інституту гетьманства, однак історичні джерела згадують і про існування «наказництва» на уряді генерального обозного, генерального осавула та генерального писаря. З джерел впливає, що в цьому випадку наказництво практикувалось у зв'язку з відсутністю того чи іншого повноправного старшини в Гетьманаті, зокрема, згадки про наказного генерального обозного Павла Животовського містяться в документах другої половини 1663 р., коли «повний» генеральний обозний Іван Цесарський перебував за дорученням гетьмана у Москві.

Зважаючи на те, що генеральна старшина «...на услугах військових

всегда обрѣтаютца і хлѣба пахатъ не могут...», передбачалася грошова оплата їхньої діяльності.

Порівняльний аналіз розмірів цієї платні, разом зі спостереженнями за персональними стратегіями службового зростання відомих нам генеральних старшин дають змогу реконструювати картину ієрархічної побудови цієї соціальної групи. Зокрема, згідно з положеннями договору Війська Запорозького з царем 1654 р., на оплату генеральному писареві передбачалося виділення тисячі польських злотих, генеральним осавулам і обозному Генеральної військової артилерії – по 400, генеральним суддям – по 300, а генеральному бунчужному – 50 [148]. У так званих «Прежних стартах Богдана Хмельницького» розміри платні для переважної більшості генеральних старшин залишилися незмінними. Лише генеральному обозному було призначено платню, ідентичну тій, що її отримував генеральний писар – тисячу польських злотих. Удвічі було збільшено й платню гетьманському бунчужному [149]. Наступні угоди Війська Запорозького з царем, укладені в 60–80-х рр. XVII ст., розміри платні генеральним старшинам залишили незмінними.

З незрозумілих причин у тексті цих договорів не згадано про розміри платні генеральному хорунжому, котрий на той час став уже постійним членом складу генеральної старшини. Хоч у випадках екстраординарних пожалувань царем козацької старшини з тієї чи іншої нагоди генеральні хорунжі отримували винагороду. Наприклад, при пожалуванні царем вищої козацької старшини Правобережного Гетьманату, котра разом із гетьманом П. Дорошенком

присягнула на вірність російському монархові, генеральний хорунжий нарівні з генеральними обозним, суддями, писарем, осавулом та полковниками отримав від імені Федора Олексійовича «по сороку соболей, по 60 рублей сорок, да по паре соболів по 10 рублей, да по атласу доброму разных цветов...» [150].

150

Так само без змін упродовж другої половини XVII ст. залишилося положення і щодо надання генеральним обозному, писареві, суддям та осавулам на ранг прибутків кожному з одного млина, що перебували в корпоративній власності Війська Запорозького.

Загалом же, з аналізу наведеного фактичного матеріалу щодо винагороди за службу генеральних старшин видно, що за нормами угоди 1654 р. ієрархічна драбина вищого еталону козацької старшини мала такий вигляд: гетьман, генеральний писар, генеральний осавул та обозний Генеральної військової артилерії, генеральний суддя, гетьманський бунчужний. Згідно ж з нормами наступних правових актів, генеральний обозний піднявся нагору службових сходів, посівши другий, слідом за гетьманом, щабель.

З наведених у табл. 1 показників можна зробити висновок, що перша (або вища) група генеральних старшин – гетьман, обозний, писар, осавули і судді – мали у цьому сенсі привілейований стосовно решти старшин статус і конкуренцію їм тут становили лише полковники. Розмір же платні генерального або гетьманського бунчужного поступається не лише платні полковників, а й полкового осавула, писаря Генерального військового суду, а за нормами договору 1654 р. – навіть і сотника.

Таблиця 1

Розміри річного грошового і натурального жалування гетьманові та Війську Запорозькому відповідно до норм українсько-російських договорів другої половини XVII ст. [151]

151

	Московський договір 1654 р.	«Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 р.	Глухівський договір 1669 р.	Коломацький договір 1687 р.
Гетьману	Староство Чигиринське	1 тис. червоних злотих; староство Чигиринське	1 тис. червоних злотих	1 тис. червоних злотих
Генеральному обозному	400 злотих польських	1 тис. злотих польських; млин	1 тис. злотих польських; млин	1 тис. злотих польських; млин
Генеральному писареві	1 тис. злотих польських; млин	1 тис. злотих польських; млин	1 тис. злотих польських; млин	1 тис. злотих польських; млин
Генеральним суддям	300 злотих польських; млин	300 злотих польських; млин	300 злотих польських; млин	300 злотих польських; млин
Генеральним осавулам	400 злотих польських; млин	400 злотих польських; млин	400 злотих польських; млин	400 злотих польських; млин
Генеральному бунчужному	50 злотих польських	100 злотих польських	100 злотих польських	100 злотих польських
Генеральному хорунжому				
Писареві Генерального військового суду	100 злотих польських	100 злотих польських	100 злотих польських	100 злотих польських
Хорунжому Генеральної військової артилерії	50 злотих польських			
Полковникам	100 єфимків*; млин	100 єфимків; млин	100 єфимків; млин	100 єфимків; млин
Полковим осавулам	200 злотих польських; млин	200 злотих польських; млин	200 злотих польських; млин	
Полковим хорунжим	50 злотих польських	50 злотих польських	50 злотих польських	50 злотих польських
Полковим писарям	50 злотих польських	50 злотих польських	50 злотих польських	50 злотих польських
Сотникам	100 злотих польських	100 злотих польських	100 злотих польських	100 злотих польських
Сотенним хорунжим			30 злотих польських	
Рядовим козакам	30 злотих польських	30 злотих польських	30 злотих польських	30 злотих польських

* Є ф и м о к – російська назва таляра – срібної монети, що дорівнювала за вартістю золотому дукату.

**Розміри екстраординарного натурального жалування
царя гетьманові та козацькій старшині (70–80-ті рр. XVII ст.) [152]**

152

	1677 р. (П. Дорошенко)	1681 р. (І. Самойлович)
Гетьман	«Соболів сорок во 100 рублев, сорок в 90 рублев, сорок в 80 рублев, сорок в 60 рублев, сорок в 45 рублев: всего на 375 рублев; атласу белого венецейского, самого добраго, 10 аршин»	«Бархат двоєморховой; изарбаф посеребренной земле; обяря серебряная; кушак золотой; сорок соболів во 100 рублев; 2 пары соболів по 10 рублев пара»
Генеральный обозний	«Сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов»	«Бархат, обяря серебряная, изарбаф, атлас, пара соболей по 10 рублев пара, камка куфтер»
Генеральный судья	«Сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов»	«Бархат, обяря серебряная, изарбаф, атлас, пара соболей по 10 рублев пара»
Генеральный писар	«Сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов»	«Бархат, обяря серебряная, пара соболев по 6 рублев пара, атлас»
Генеральный осавул	«Сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов»	«Бархат, обяря серебряная, изарбаф, атлас, пара соболей по 10 рублев пара»
Генеральный хорунжий	«Сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов»	«Изарбаф, обяря серебряная, пара соболів в 8 рублев»
Генеральный бунчужний	«Сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов»	
Другий генеральный судья		«Бархат, обяря серебряная, пара соболев по 6 рублев пара».
Другий генеральный осавул		«Изорбаф, пара соболів в 10 рублев»
Полковники	«Сорока соболей по 60 рублей сорока, пара соболей по 10 рублей, атлас добрый розных цветов»	«Бархат, обяря серебряная, изарбаф, пара соболев по 10 рублев пара, атлас»

З розпису ж царського пожалування вищій козацькій старшині гетьмана І. Самойловича з нагоди укладення Москвою перемир'я з турецьким султаном 1681 р. бачимо, що ієрархія службової драбини Війська Запорозького дещо змінилась і на той час мала такий вигляд: 1) гетьман; 2) генеральний обозний; 3) полковник; 4) генеральний судья (перший) та генеральний осавул

(перший); 5) генеральний писар та генеральний судья (другий); 6) генеральний осавул (другий); 7) генеральний хорунжий (табл. 2).

Царський указ 1732 р. встановлював положення, за яким на чин генерального обозного виділялося 400 дворів, генерального писаря – 453, двох генеральних суддів та підскарбія – по 300, двох генеральних осавулів, хорунжого та бунчужного – по 200 [153].

5.4.

Центральні органи виконавчої та судової влади

Центральними органами виконавчої влади Гетьманщини були Генеральна військова канцелярія та Генеральна скарбова канцелярія. Генеральна військова канцелярія протягом усього часу існування Української держави слугувала інструментом реалізації постанов Генеральних і Старшинських рад, законодавчих ініціатив гетьмана. У канцелярії розглядалися найважливіші справи адміністративного та військового характеру – звіти і листування полкової та сотенної старшини, справи міст, прохання і скарги окремих людей, дипломатичне листування, виготовлялися гетьманські універсали, мобілізаційні накази, майнові пожалування, ордери на податкові пільги тощо. Від 1720-х рр. Генеральна військова канцелярія, крім ведення діловодства, набула значення адміністративного колегіального органу виконавчої влади, в межах якого гетьман і генеральна старшина реалізували свої владні повноваження. Цьому сприяли укази уряду Петра I 1720 і 1721 рр. «Про запровадження в Малоросії військової канцелярії», а також адміністра-

тивна реформа Малоросійської колегії, проведена в 1722–1723 рр. [154]. 154

Важливе місце в структурі виконавчої влади належало Генеральній скарбовій канцелярії – вищому органу фінансового управління в Гетьманщині. Запроваджена в 1720-х рр., ця канцелярія організовувала збір податків, їх збереження та реалізацію видаткових статей. Її діяльністю керували генеральні підскарбії. Функції контролюючого органу у сфері фіскальної політики виконувала окрема Лічильна комісія.

Найвищим судовим органом Гетьманщини був Генеральний військовий суд. До його складу, крім генеральних суддів, входив гетьман, який виступав верховним суддею і, зазвичай, головував на засіданнях Генерального військового суду, а також генеральні старшини. В ході судової реформи 1722 р. наказний гетьман П. Полуботок ввів до складу Генерального суду асесорів. Останніх призначали на період судової сесії по черзі з числа бунчукових товаришів, рідше сотників, для того, аби у відсутність генерального судді приймали судові позови і готували їх до розгляду [155]. До кінця 1720-х рр. 155 функції Генерального військового суду і Генеральної військової канцелярії у сфері судочинства не були чітко розмежовані й нерідко дублювалися. З часів гетьмана Д. Апостола Генеральний суд є самостійною установою.

5.5.

Полково-сотенний устрій Гетьманату

Адміністративний поділ Української козацько-гетьманської держави дублював структуру війська: територіальні одиниці відповідали ієрар-

хії бойових підрозділів, забезпечуючи максимально швидко мобілізацію козацького стану. Політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором, оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, зазвичай, скрізь відповідав потребам оперативної мобілізації збройного люду. Мобілізаційний принцип було вико-

ристано і при організації повітово-воєводської структури Великого князівства Литовського та Корони Польської [156]. Новаційний же підхід уряду Б. Хмельницького при закладенні нової адміністративної структури українських земель полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства і повіти Речі Посполитої, а тому й адміністративним органам було легше ними управляти. Перевагою нової адміністративної мережі стало те, що накази з Чигирини швидко до-
157 ходили до місцевих урядників [157].

При становленні полково-сотенного устрою Української козацької держави використовувався досвід функціонування реєстрових козацьких полків, формування яких розпочалося ще на початку XVII ст., а на переломі 1625–1626 рр., під час складання гетьманом Михайлом Дорошенком козацького реєстру, було зафіксовано 6 військово-територіальних одиниць з центрами в Чигирині, Білій Церкві, Переяславі, Корсуні, Каневі та Черкасах. Трохи згодом, у першій половині 30-х рр. XVII ст., відбувається становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського і
158 Яблунівського полків [158].

Із вибухом Української революції середини XVII ст. процеси розбудови полково-сотенного устрою суттєво інтенсифікуються. Уже впродовж літа 1648 р. створюються полки на Лівобережній Україні, Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині, а восени – у північній частині Правобережжя (Київське воєводство), південно-східній Волині, східній і центральній частині Подільського воєводства, на півдні Галицької землі Руського воєводства [159]. На середину 1649 р. загальна кількість полків становила понад 20 військових одиниць, що

спиралися на відповідні територіально-адміністративні округи.

Згідно з умовами Зборівського договору 1649 р., Українська козацька держава втратила територію Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського та Могилевського полків. Козацьке військо у кількості 40 тис. вояків відтепер мало базуватися на теренах 16 полків: Чигиринського, Білоцерківського, Корсунського, Черкаського, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Канівського, Київського, Переяславського, Кропивнянського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського [160]. Окремі козацькі полки
160 як певні територіально-адміністративні округи та військові одиниці, наприклад, Борзненський та Овруцький, було переформовано у відповідні сотні Чернігівського та Київського полків.

З плином часу адміністративно-військова структура зазнавала певних змін. Зокрема, було організовано Паволоцький полк, з Ніжинського полку виділився Стародубський, а в прикордонних смугах Гетьманату постали Турово-Пінський, Подільський (Могилевський чи Придністрянський), Волинський та Білоруський полки.

За своєю територією та кількістю козаків і посполитого населення, що мешкало на ній, полки були неоднорідними. Старі полки – Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський – займали простір у 2–3 тис. км².

Полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Наприклад, Київський полк займав площу 20 тис. км², а Ніжинський – аж понад 30 тис. км². Утім, у наступні роки та десятиліття межі полків зазнавали неодноразових змін, зумовлених

як розвитком міжнародних процесів, так і певними проявами політичної боротьби всередині Гетьманату. Щодо перших, то йдеться про російсько-польські та польсько-турецькі договори, що встановлювали сфери впливу їх суб'єктів на українських землях. Прикладами впливу внутрішньо-політичної боротьби на зміну територіальних меж полків можуть слугувати дії гетьмана Івана Виговського, котрий у 1658 р., як покарання полтавській старшині за антигетьманський закат, а водночас і як засіб послаблення впливу полтавців на політичне життя в державі, передав цілу низку полтавських сотень до складу інших сусідніх полків (досягти реваншу полтавчанам пощастило лише на початку 70-х рр., коли до полку було приєднано ряд сотень, що перебували під владою чи сильним впливом чигиринського гетьмана П. Дорошенка, і від того часу Полтавський полк, у складі якого відтепер налічується 17 сотень, стає одним з найбільших на Лівобережжі). У другій половині 1663 р. практику І. Виговського щодо послаблення впливів своїх опонентів через проведення адміністративної реформи наслідуює лівобережний гетьман Іван Брюховецький, котрий через поділ Ніжинського полку на три – Ніжинський, Сосницький і Глухівський – суттєво послаблює вплив тамтешньої старшини, котра перед тим активно підтримувала опонентів Брюховецького – полковника Василя Золотаренка і гетьмана Якіма Сомка.

Крім згаданих вище Сосницького та Глухівського полків, внаслідок проведених упродовж кінця 1650–1660-х рр. гетьманами І. Виговським, І. Брюховецьким і П. Дорошенком реформ, на козацькій території з наявних адміністративних одиниць було виділено низку нових полкових

структур або відновлено ті, що існували в перші роки революції: Зіньківський, Іркліївський, Лубенський, Кременчуцький, Торговицький, Ічнянський, Кропивнянський, Гадяцький. Деякі з них існували недовго, а деякі мали доволі тривалу історію і залишили по собі багату історіографічну традицію.

Доволі красномовними ілюстраціями нестабільності полково-сотенних структур Гетьманату, особливо в третій чверті XVII ст., можуть слугувати приклади численних переоблаштувань, що випали на долю Гадяцького полку. Одну з його частин при складанні Реєстру 1649 р. було переформовано на сотню у складі Полтавського полку, а на базі іншої – значно більшої – створено Гадяцький ключ, що виділявся на ранг гетьманові. У 1661 р. ключ було ліквідовано і замість нього утворено Зіньківський полк у складі 12 сотень: Гадяцької, Веприцької, Грунської, Котелевської, Куземинської, Бірківської, Лютенської, Рашківської, Комишнянської, Ковалівської, Зіньківської й Опішнянської. Щоправда, козацтво намагалося відновити полково-сотенну структуру з центром у Гадячі чи Зінькові ще раніше. З кінця 50-х рр. у документах є згадки про полковників гадяцького та зіньківського Павла Апостола і Севастьяна Іванова, котрі перебувають під булавою опозиційного до І. Виговського самопроголошеного гетьмана І. Безпалого [161].¹⁶¹ У ході проведеної гетьманом Іваном Самойловичем адміністративної реформи Зіньківський полк було ліквідовано, три його сотні (з центрами в Зінькові, Опішні та Ковалівці) передано до складу Полтавського полку, а на базі решти дев'яти – утворено Гадяцький полк. Зіньківську, Опішнянську і Ковалівську сотні по-

вернув полку вже гетьман Іван Мазепа в 1687 р. Щоправда, у 1720-х рр. Котелевська сотня перейшла до складу слобідського Охтирського полку, а Бірківську було ліквідовано. Напередодні ж ліквідації полково-сотенного устрою Гадяцький полк налічував 18 сотень, оскільки, крім існуючих раніше, додалися ще 2 сотні у Гадячі, Опішні й Зінькові, та по 162 одній – Ковалівці та Комишині [162].

Драматичнішою була доля Кропивнянського полку, в якому за Реєстром 1649 р. налічувалося 14 сотень (близько 2 тис. козаків-реєстровців). У ході першої громадянської війни 1657–1658 рр. полк зазнав значних руйнувань, і гетьман І. Виговський розформував його, створивши натомість Лубенський полк. До його складу, крім 4-х кропивнянських сотень, увійшли також 7 сотень Миргородського полку та 2 – Полтавського.

Загалом же, несприятливий для Українського Гетьманату розвиток міжнародних процесів зумовив ситуацію, за якої з кінця 1650-х рр. його територія, головним чином, невпинно танула. Зокрема, наприкінці 50-х було втрачено контроль над землями Волинського, Турово-Пінського та Білоруського полків. Після поразки визвольних змагань козацтва на Правобережжі та зречення П. Дорошенком гетьманської булави польська влада поступово ліквідувала Білоцерківський, Брацлавський, Корсунський, Канівський, Могилевський, Паволоцький, Вінницький, Уманський, Черкаський та Торговицький полки. Лише в ході колонізаційної діяльності правобережного козацтва, очолюваного Семеном Палієм і його соратниками, впродовж 1684–1685 рр. було відновлено адміністративну структуру на Правобережжі, в результаті чого спочатку постали Фастівський і Богуславський полки,

а згодом – Корсунський і Брацлавський. На початку XVIII ст. було створено Чигиринський, Уманський і Могилевський полки. Втім, незабаром, у 1712–1714 рр., внаслідок укладеної російсько-польської угоди частину правобережного козацтва було переселено на землі Лівобережного Гетьманату, а правобережні полки остаточно ліквідовано. Тим часом на Лівобережжі в останній чверті XVII ст. викристалізувався територіально-адміністративний поділ автономії, що залишався практично незмінним до моменту її остаточної ліквідації урядом Катерини II (певних змін території полків зазнали після зруйнування російськими військами Запорозької Січі та передачі земель, що перед тим належали січовому товариству, сусіднім полкам Гетьманату; зворотними процесами, пов'язаними з відродженням Нової Запорозької Січі на р. Підпільній; або ж створенням російською владою у 50–60-х рр. XVIII ст. на українських землях адміністративних одиниць військових поселенців – «Нова Сербія» чи «Новослобідське козацьке поселення»).

В останній чверті XVII – середині XVIII ст. на Лівобережжі існувало десять полків: Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. Як правило, адміністративними центрами полків були міста і містечка, від назв яких і походила назва полку. Втім, у деяких випадках з різних за своєю природою причин полковники обирали самостійно чи з наказу гетьмана місцем своєї резиденції й інші населені пункти полку. Зокрема, полковий центр Київського полку містився то в Голеві, то в Острі, то в Козельці. Миргородський полковник Данило

Апостол уподобав для організації центру свого полкового адміністрування містечко Сорочинці. Ще більше подібних випадків спостерігається в роки громадянського протиборства третьої чверті XVII ст., коли джерела нерідко фіксують одночасне існування кількох полкових управлінських структур, розміщених у різних містечках і підпорядкованих різним гетьманам чи претендентам на це звання.

Території полків поділялись на сотні, кількість яких суттєво різнилася. Згідно з Реєстром Війська Запорозького 1649 р., вона коливалася від 8-ми сотень у Чернігівському полку до 23-х у Білоцерківському та 22-х – у Брацлавському.

Таблиця 3

Кількість сотень і козаків у полках Війська Запорозького за реєстром 1649 р. *

Полки	Кількість сотень	Кількість козаків
Чигиринський	19**	3222
Черкаський	18	2996
Канівський	16	3167
Корсунський	19	3472
Білоцерківський	23	2990
Уманський	14	2976
Брацлавський	22	2655
Кальницький	19	2050
Київський	18	2010
Переяславський	19	2982
Кропивенський	14	1992
Миргородський	16	3090
Полтавський	19	2970
Прилуцький	20	1996
Ніжинський	10	991
Чернігівський	8	997
Всього	274	40 475

* Складено на основі: Сотенно-полковий устрій Гетьманщини за «Реєстром Війська Запорозького 1649 року» // Реєстр Війська Запорозького 1649 року.– К., 1995.– С. 500–503.

** У тому числі й осавульський курінь, куди входило 358 козаків.

Доволі нерівномірними були полки і сотні й щодо кількості козаків та посполитих, що їх населяли (табл. 3). Наприклад, якщо до компуту Чернігівського полку було записано 997 козаків, а Ніжинського – 991, то Корсунський полк об'єднував у своїх лавах 3472 реєстровці, а Чигиринський – 3222. Або ж, коли Роменська і Лохвицька сотні Миргородського полку чи Стародубова сотня Канівського полку налічують 300 і більше козаків-реєстровців, а сотня Гладченка в тому ж таки Миргородському полку майже 400 вояків (382 особи), то Ситницька сотня Корсунського полку – лише 48, Микитина сотня Черкаського полку – 50, полкова сотня Київського полку – взагалі 8 [163].

163

За часів громадянських війн та іноземних вторгнень 50–60-х рр. XVII ст. кількість сотень значно скоротилась на теренах Правобережного Гетьманату і стала дещо меншою на Лівобережжі. Згідно з інформацією 1672 р., тобто часу остаточної стабілізації на землях Лівобережного Гетьманату, тут налічувалося 117 сотень, тоді як Реєстром Війська Запорозького 1649 р. зафіксовано існування 124 (табл. 4).

Таблиця 4

Кількість сотень Лівобережного Гетьманату, старшина і козаки яких 1672 р. склали присягу царю при елекції на гетьманство І. Самойловича ***

Полки	Кількість сотень
Київський	7
Переяславський	15
Миргородський	4
Полтавський	17
Прилуцький	9
Ніжинський	21
Чернігівський	14
Гадяцький	9
Лубенський	13
Стародубський	8
Всього	117

*** Складено на основі: Акты ЮЗР.– Т. 9.– С. 907–910.

Однак уже на кінець XVII – початок XVIII ст. кількість сотень на Лівобережжі істотно зросла – аж до 164 163 одиниць [164]. Причиною цього став не лише природний приріст населення, а й переселення на лівий берег Дніпра чималої кількості правобережного козацтва після падіння П. Дорошенка та остаточної ліквідації Правобережного Гетьманату.

Адміністративні центри сотень були у містах і містечках, іноді – великих селах. У великих козацьких центрах, переважно полкових містечках, розташовувалася не одна, а дві-три і більше сотень (зокрема за Реєстром 1649 р. у Ніжині було аж п'ять мись- 165 ких і одна полкова сотні [165]).

Назва сотні переважно походила від назви населеного пункту, де був сотенний центр, але іноді, особливо на ранніх етапах існування козацької держави, – від прізвища чи імені (рідше) сотника чи організатора сотні.

Представниками військової адміністративної влади на території полку і виконавцями доручень гетьмана, генеральних та старшинських рад були полковники. Прерогативи полковника охоплювали широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень. Полковники забезпечували мобілізацію ввіреного їм військового підрозділу, здійснювали всю повноту розпорядчих функцій на підвладній їм території. Насамперед вони розпоряджалися земельним фондом (так звані рангові маєтності) колишньої королівщини та земель, залишених шляхтою. Полковники розподіляли ці землі між старшиною і козаками як плату за несення ними військової служби. Вони також організовували фінансову справу, справляти податки до військового скарбу, видавали

в оренду підприємства, що належали до військового фонду, збирали орендну плату. Повноваження полковників у поземельних і фінансових справах ставили під їхній контроль також міське господарство і давали змогу втручатись у внутрішні справи міст.

Аналіз діяльності генеральних і старшинських рад, а також механізмів реалізації указів і розпоряджень гетьмана свідчить про те, що кістяк адміністративної системи Гетьманату становили старшини, які посідали полковницькі уряди. Насамперед саме полковники чисельно переважали в питомому складі вищих старшин, котрих гетьмани закликали до участі у найважливіших нарадах. Саме в їхніх руках, а не у руках старшин генеральних, були механізми реалізації ухвал. Крім того, у безумовній важливості позицій саме полковників переконують і стратегії службового зростання цієї категорії козацьких урядників. Наприклад, лише у другій половині XVII ст. полковницький уряд став для Якіма Сомка, Михайла Ханенка і Демка Ігнатовича останнім щаблем перед посіданням уряду гетьманського. Полковницькою службою зарекомендували себе й гетьмани Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Самойлович й, очевидно, Степан Опара (як полковник наказний). З-поміж п'яти гетьманів першої половини XVIII ст. троє перед обранням на найвищий адміністративний уряд також були полковниками: Іван Скоропадський, Павло Полуботок і Данило Апостол.

Значна частина полковників після виконання своїх обов'язків з керівництва полку увійшли до складу генеральних старшин, причому до вищого їх ешелону як обозні, судді, рідше – писарі та осавули. Зокрема, саме з

полковництва прийшли на уряд генеральних обозних такі відомі старшини, як Тимофій Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець, Федір Коробка, Василь Дунін-Борковський, Іван Демиденко та Іван Волевач; генеральних суддів – Федір Лобода, Антон Жданович, Григорій Лесницький, Іван Креховецький, Прокіп Бережецький, Михайло Гамалія та інші; генерально-го писаря – Павло Тетеря та генеральних осавулів – Петро Дорошенко, Іван Богун, Григорій Гамалія, Костянтин Солонина та інші.

Досить показовою у сенсі престижності полковницького уряду є і практика призначення на полковництво діючих генеральних старшин Війська Запорозького. Зокрема, саме таким чином замістили вакансію полковника генеральні обозні Яків Корицький і Федір Коробка, генеральний писар Лукаш Бузкевич, генеральні судді Михайло Суличич і Дмитро Чернявський, генеральні осавули Павло Яненко-Хмельницький, Іван Скоробагатько, Яків Лизогуб, Ярема Петрановський та інші.

При управлінні ввіреним йому полком полковник спирався на полкову старшину, склад якої інституційно майже повністю дублював склад гетьманського уряду – полковий обозний, полковий суддя, полковий осавул, полковий писар і полковий хорунжий, тобто не було лише уряду бунчужного, натомість згадки про інститут полкового хорунжого у джерелах регулярно зустрічаються від середини XVII ст., коли уряд хорунжого генерального ще не став таким, що діяв постійно.

Вочевидь близькими були і моделі службової ієрархії полкового та генерального рівнів, щоправда, позиції полкового писаря, як і пол-

кового обозного, мають значно слабший вигляд, аніж позиції їхніх аналогів у гетьманському уряді. Зокрема, відповідно до норм договору 1654 р. (повтореними без змін у цій частині у пізніших угодах) полковий осавул отримував щорічно на ранг 200 польських золотих і прибутки з млина, тоді час як полкові писар і хорунжий були обмежені лише виплатою 50 польських золотих. Про плату полкових обозних з нез'ясованих причин у договорах не йшлося, а на ранг полковнику призначалося 100 єфимків і прибутки з млина. Згідно із запропонованим урядом П. Тетері проектом сеймової постанови представницького органу Речі Посполитої 1664 р., полковнику і полковому осавулу передбачалося виділення на ранг млина, а першому з них – ще й прибутків з одного староства [166]. Слід зауважити, що, крім полковників, такі великі пожа-¹⁶⁶лування на ранг було передбачено лише гетьману, що недвозначно вказує на вельми високий соціальний статус цієї групи козацької старшини в ієрархічній структурі Війська Запорозького. Певну перевагу статусу полковника перед частиною генеральних старшин засвідчує і фактичний матеріал, що стосується взаємин Війська Запорозького з царем. Зокрема, у «Выписке краткой о дачах жалованья...», датованій кінцем 70-х – початком 80-х рр. XVII ст., розміри отриманої полковниками від царя натуральної платні з нагоди укладення перемир'я з турецьким султаном поступалися лише розмірам пожалування гетьмана і ледь-ледь генерального обозного, натомість перевищували винагороду інших генеральних старшин [167].

Завершуючи розгляд ієрархічної моделі полкового уряду, слід

зазначити, що на початках становлення військово-адміністративної структури Гетьманату зустрічаються згадки про наявність не одного, а двох полкових хорунжих, один з 168 яких є «першим» [168], а, отже, і старшим. У документах кінця XVII–XVIII ст. виявити подібні факти не вдалося, тож можемо висловити припущення про відмову від такої практики.

Натомість стає поширеним так зване «наказничество», що прикладається і до уряду полковника (найчастіше), і до урядів його помічників. Наказних, тобто тимчасово виконуючих обов'язки полковників, призначає сам полковник чи гетьманська адміністрація або на час відсутності повноважного урядовця в полку, або для керування частинами полку в поході, або ж по усуненні повноправного полковника до нового обрання чи призначення. Нерідко справа не обмежувалася призначенням лише одного наказного полковника – їх могло бути два-три (особливо якщо це стосувалося розпорощення полку для участі у військових операціях одразу на декількох театрах бойових дій та, природно, керування полковою адміністрацією на місцях).

Виконувачами обов'язків наказного полковника здебільшого призначали сотників, причому переважно тих, котрі очолювали сотні в полкових центрах; рідше – полкову старшину; і ще рідше – генеральних старшин (осавулів, бунчужних чи хорунжих). Перебування на уряді наказного полковника часто-густо ставало своєрідним трампліном для переміщення на повне полковництво або ж засвідчувало впливовість того чи іншого старшини в середовищі певної козацької корпорації.

У практиках адміністрування першої половини XVIII ст. гетьман або царський уряд вдавалися до застосування інституту «наказничества» для того, аби, уникаючи номінування «повного» полковника, зберегти уряд вакантним для призначення на нього свого протеже чи передачі фактичного управління полковими справами іншим владним структурам (наприклад, комендантам російських гарнізонів, розквартированих у полкових центрах Лівобережжя) [169].

169

Модель адміністративного устрою полку дублювалась на сотенному рівні, де владні повноваження реалізували сотник, спираючись на сотенну старшину – сотенного осавула, сотенного хорунжого та сотенного писаря, а також курінних отаманів, які здійснювали безпосереднє врядування козацькими громадами сотні. Кількість останніх коливалася від 2–3 до 5–6 осіб. І хоч згадок про них, на відміну від сотенного хорунжого чи осавула, у правових документах, що регулювали розміри щорічної рангової платні, немає, історичні джерела, які відображають хід політичних процесів, переконують у їхній важливій ролі, можливо, навіть дещо більших владних можливостях, ніж інших козацьких урядників сотенного рівня, за винятком, звичайно, сотника і городского отамана (там, де останні були).

Функціональні обов'язки городского отамана передбачали прерогативи адміністрування в полковому центрі або гетьманській резиденції, без зачіпання сфери військової. Втім, таке формальне обмеження не надто послабляло вплив цієї групи козацьких урядовців. І в цьому зв'язку передовсім варто наголосити, що

інститут городових отаманів зберігався лише у великих козацьких центрах – полкових містах, де перебувало кілька козацьких сотень, або ж у гетьманській резиденції. У реєстрах козацької старшини відомості про городового отамана, як правило, йшли зразу ж після згадки про сотника полкової або першої міської сотні, перед отаманами курінними та
170 іншою сотенною старшиною [170].

Нерідко уряд городового отамана посідали старшини, які або перед тим, або зразу ж по тому обіймали високі посади в службовій ієрархії Війська Запорозького, в числі їх й уряди полковників і генеральної старшини. Зокрема, саме такий шлях службового зростання пройшли стародубський полковник Тимофій Олексієвич та чигиринський – Федір Коробка, генеральні судді Павло Животовський, Герман Гапанович та Іван Домонтович, генеральний осавул Іван Ковалевський.

Допоміжним органом низової адміністрації були місцеві ради, які скликалися старшиною для обговорення і вирішення найважливіших військових, адміністративних та судових справ.

Посади як полкової, так і сотенної старшини формально вважалися виборними. Однак на практиці на полковництво та важливі уряди полкової старшини гетьман призначав самостійно чи за згодою Старшинської ради. Вища старшина дражливо ставилася до перебрання цієї важливої функції гетьманами до своїх рук і в боротьбі з цією тенденцією діставала підтримку в російському уряді. Зокрема, уже до «Переяславських статей» 1659 р. було внесено положення про те, аби гетьман «без ради и совѣту всей черни» не призначав на пол-
171 кові уряди та не скидав з них [171].

Надалі ця вимога неодноразово повторювалася, але з початком XVIII ст. визначальною стала не думка старшини та «всієї черні», а позиція офіційного Петербурга. В середині 1709 р. уряд Петра I заборонив гетьманові самостійно, без дозволу царя, здійснювати кадрові перестановки на полковому рівні [172]. Царський указ 1715 р. встановлював порядок, відповідно до якого полковій та сотенній старшині дозволялось обирати 2–3-х претендентів на уряд – «людей заслуженных и не подозрительных в верности...», з числа яких гетьман спільно з резидентом царя обирали найдостойнішого і представляли його кандидатуру в Сенат [173]. Тож затвердження призначення відтепер ставало винятковою прерогативою російського уряду.

У дійсності ж втручання центральної влади в справу кадрової політики української автономії було ще масштабнішим, оскільки з 1710-х рр. значного поширення набула практика призначення на полкові та сотенні уряди в Україну указами з Сенату чи канцелярії царя (а в 1720-ті рр. – Малоросійської колегії) без будь-якого попереднього узгодження з гетьманським урядом чи місцевими органами влади. Інколи російська влада призначала на старшинські посади без урахування адміністративних чи військових здібностей претендента, беручи до уваги лише ступінь лояльності російському трону [174], внаслідок чого виконавча
174 владна вертикаль Гетьманату зазнавала суттєвих деформацій: за гетьмування І. Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації [175]. Досить прикмет- 175

но, що на заклик наказного гетьмана П. Полуботка негайно прибути до нього «для пильного интересу без умедлення; за которого приездом тот интерес ему тут объявлен будет», розісланий полковникам наприкінці травня 1723 р., жоден зі старшини не 176 з'явився [176].

Окремішне становище в політичній системі Гетьманату займало населення міст. Як українська православна шляхта, міщани в роки революції зберегли за собою «давні права і вольності», тобто традиційні форми – «И хто был шляхтич или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маестности у себя имел, и то- 177 му б всему быть попрежнему» [177]. І якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволі занепадає внаслідок перебрання козацтвом на себе функцій народу політичного і злиття шляхетства з козацькою старшиною, то міське самоврядування розвивається й надалі. Юридично міста поділялися на дві групи – магістратські й *ратушні*. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженим згодом гетьманами або царським урядом. За магдебурзьким правом міста діставали самоуправління, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торговельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їхні управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, норми оподаткування, регламентування діяльності ремісничих цехів і купецьких об'єднань тощо. На чолі міста стояв вейт, який мав «містом радити і правити волосчанами, здавна до міста належачими... і їх судити, порядки 178 винайдовати» [178]. Вейта обира-

ло все посольство і затверджував гетьман (з другої половини XVII ст. набула поширення практика затвердження результатів вибору царським урядом) [179]. Влада вейта була довічною [180]. Важливу роль у системі міського самоуправління відігравали виборні магістрати, які склалися з ради (райці на чолі з бурмістром) і лави, або лавничого суду. Райці відали адміністративно-господарськими справами: міським господарством, організацією оборони міста, збиранням торгових мит, підтриманням зв'язків із гетьманською адміністрацією та царськими воеводами. Члени лавничого суду (лавники) на чолі з вейтом вершили судочинство по цивільних і кримінальних справах, виносили по них вироки, аж до смертних [181]. 181

Давній устрій міського самоврядування було порушено тим, що частина міщан стала козаками і перейшла під владу полковника, сотника або городского отамана, внаслідок чого у містах нерідко виникали конфліктні ситуації, породжені двовладдям. Козацька адміністрація часто втручалася в міське господарство, захоплювала міські землі, сіножаті, млини й шинки, а міський патриціат, захищаючи давні привілеї, намагався поширити свою владу і на козацьке населення міст.

Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалось у ратуші, на чолі якої стояв городской отаман. Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краї.

Механізм функціонування політичної влади, сукупність принципів, методів і засобів здійснення керівництва суспільством визначають характер політичного режиму, а останній, згідно з панівною в політології думкою, маркує тип політичної сис-

теми. Механізм функціонування політичної влади в козацькій Україні дає змогу охарактеризувати політичний режим Гетьманату як республікансько-демократичний, що поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої. Водночас звертає на себе увагу і той факт, що на різних етапах історичного розвитку співвідношення владних повноважень головних елементів політичної системи Гетьманату – Генеральної ради, Старшинської ради, гетьмана та вищої старшини (генеральної старшини та полковників) – не залишалося незмінним, а, навпаки, зазнавало принципових трансформацій. Внаслідок цього політичний режим в одних випадках набував ознак, характерних для авторитарного правління, в інших – олігархічного. Авторитарний режим у формі цезаризму, тобто такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджується в руках однієї особи, встановився за гетьманства Б. Хмельницького, П. Дорошенка, другої половини гетьманування Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. Причому, в усіх цих гетьманів на певних етапах з'являлися плани заснування власних правлячих династій, тобто заміни авторитарного режиму монархічним. Приклад типового олігархічного режиму становила козацька Україна в роки гетьманування І. Виговського, Ю. Хмельницького,

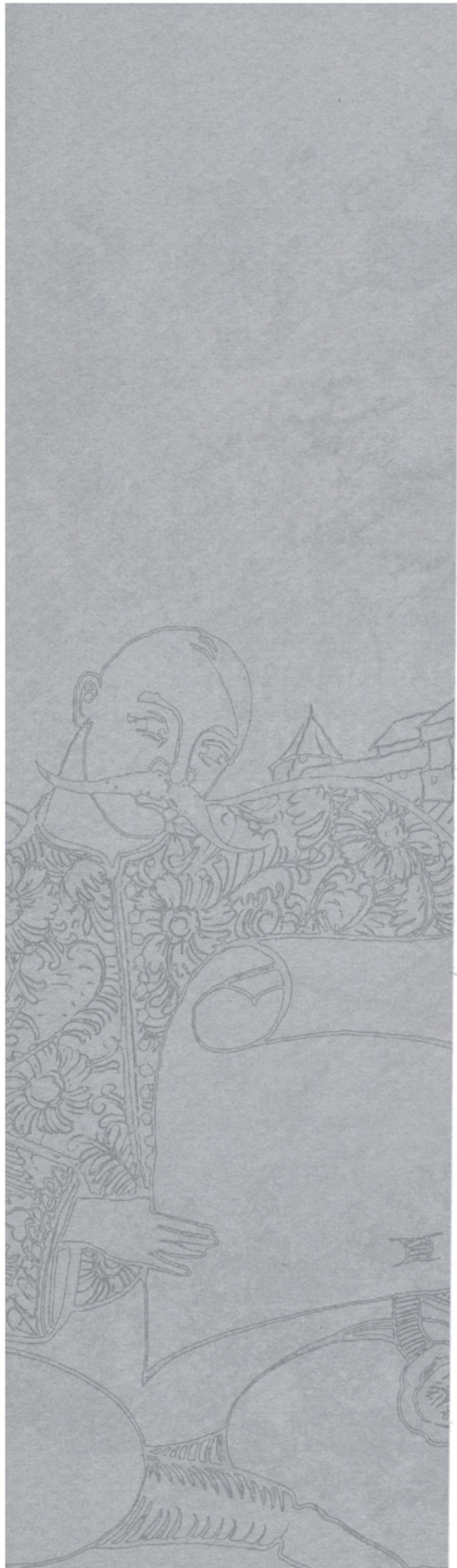
на перших порах – Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи, а також І. Скоропадського, П. Полуботка та Д. Апостола.

Характерна особливість еволюції політичної системи Гетьманату полягала в тому, що Українська держава лише дуже короткий час існувала як самодостатній політичний організм. Номінальна васальна залежність від влади російського царя, задекларована в Переяславсько-Московському договорі 1654 р., уже в жовтні 1659 р. трансформувалася в більш жорсткі форми залежності, а політична автономія Гетьманату поступила місцем адміністративній, за якої зберігалось самоуправління при здійсненні внутрішньої політики та функціонування українських владних інституцій на основі власного законодавства та традицій [182]. За таких умов суверен¹⁸²ом виступав російський монарх і де-юре його санкція була необхідною умовою для набуття правової чинності найважливіших ухвал української влади – гетьманської елекції, поземельних відносин, призначення та скинення з генеральних урядів тощо. Хоча в умовах тимчасової лібералізації політичного курсу Москви щодо України і було можливим перебрання українською владою деяких з цих функцій на себе, загальна тенденція розвитку українсько-російських відносин другої половини XVII–XVIII ст. зумовлювала поступове, але невпинне обмеження автономії Гетьманату, звуження прерогатив гетьманської влади та місцевого самоврядування [183].

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ДИПЛОМАТІЯ

- 6.1. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст.
- 6.2. Становлення дипломатичної служби Української держави та принципи її функціонування у роки Національної революції
- 6.3. Мета й основні напрями зовнішньої політики уряду Богдана Хмельницького
- 6.4. Особливості зовнішньої політики Гетьманщини
- 6.5. Міжнародні відносини і дипломатія Українського Гетьманату після завершення Національної революції

6.1.

Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст.

На становлення і розвиток українського козацтва від його появи і до кінця існування впливало протистояння між християнською і мусульманською цивілізаціями, але в політичній сфері, в конкретно-історичних обставинах, це відбивалося в міжнародних відносинах між християнськими і мусульманськими країнами регіону.

Від середини XIV ст. більша частина українських земель – Київщина, Сіверщина, Поділля і Волинь – входили до складу Великого князівства Литовського, а Галичина – Польського

королівства. Під владою литовських князів були також усі білоруські землі, тобто їм вдалося об'єднати більшу частину спадщини колишньої Київської Русі. Оскільки русини (білоруси та українці) становили абсолютну більшість населення країни, то за своїм характером вона була фактично східнослов'янською державою з правлячою литовською династією і литовсько-руською знаттю. З кінця XIV ст. Литва і Польща були об'єднані спільними правителями з династії Ягеллонів, яка майже століття не мала сильних противників у Східній Європі, однак наприкінці XV ст. ситуація різко змінилася.

У Північному Причорномор'ї з'явився новий, агресивний і потужний сусід, який уособлював мусульманську цивілізацію, – Османська імперія. На той час вона переживала період територіальної експансії, а її основні зусилля були спрямовані на загарбання балканських земель. Після довгої боротьби жертвою турків стало і невелике Молдавське князівство, яке потрапило у васальну залежність від султана, а пониззя Дністра і Дунаю увійшли безпосередньо до складу імперії. Стародавня фортеця Білгород, яка замикала гирло Дністра, і нове місто-фортеця Бендери (Тягин), збудоване турками як форпост просування на північ, стали опорами турецького панування в регіоні [1].

Іншим плацдармом поширення мусульманського впливу в Східній Європі стало Кримське ханство, яке виникло в середині XV ст. Особливо важливою була та обставина, що вже до кінця століття воно теж потрапило у васальну залежність від Османської імперії. Турецький вплив позначався на всіх сферах життя кримського суспільства – політичній, економічній, релігійній, культурній у широкому сенсі слова. Внаслідок підпорядкування Криму Туреччині Чорне море

фактично перетворилося на внутрішнє море Османської імперії. До складу останньої відійшло й узбережжя між Дніпром і Дністром, хоча формально воно залишалось в складі Литви до середини XVI ст. Для контролю над степовою зоною біля гирла Дніпра було збудовано фортецю Очаків.

Туреччина втягнула Крим в орбіту своєї наступальної політики, залучаючи ханів до власних збройних конфліктів і заохочуючи їх агресивність. Та найтрагічнішою для українського народу стала та обставина, що татари почали виконувати замовлення на постачання рабів до Туреччини. Османська імперія була країною з традиційним східним типом економіки, де широко використовувалась рабська праця. Рабів потребували домашнє господарство і гареми султана, вельмож та інших заможних осіб, будівництво, флот тощо. Наприклад, на морі турки використовували в основному галери-катирги з великою кількістю гребців-чоловіків. Оскільки за мусульманськими звичаями мусульман не можна було перетворювати на рабів, то основним джерелом рабства для турків були війни проти невірних – християн. І це була одна з причин, які штовхали Туреччину на ескалацію безкінечних військових конфліктів.

Наприкінці XV ст. відбулись перші спустошливі напади татар на українські землі. Польсько-Литовська держава не змогла організувати належного захисту степового порубіжжя, оскільки основні економічні та політичні пріоритети польсько-литовської верхівки стосувалися Прибалтики. Тому українські землі стали легкою здобиччю степових грабіжників [2].² Регулярні татарські напади тривали аж до кінця XVII ст. і вели до трагічних демографічних і економічних втрат. Це не були війни в традицій-

ному сенсі слова, оскільки татари не виступали в ролі завойовників нових територій, а займались організованим на державному рівні грабунком українських земель, їх основною здобичкою були люди.

Поступово Кримське ханство стало одним з основних постачальників рабів на турецький ринок. Було налагоджено відповідну систему збуту живого товару – від самих походів, що їх часто фінансували турецькі купці, до продажу на ринках Туреччини. При цьому турецькі міста Північного Причорномор'я і Криму виконували роль проміжних оптових ринків і перевалочних пунктів для транспортування невільників на південь. Таким шляхом пройшли сотні тисяч українських бранців, у тому числі знаменита Роксолана, доля якої була рідкісним винятком серед її нещасних приречених земляків. Грабіжницькі походи збагачували турецьких купців і кримську верхівку, однак відіграли негативну роль в історії самого ханства. Економіку країни було спотворено работоргівлею, і правляча знать, маючи легкі доходи, не була зацікавлена в її повноцінному розвитку. Поряд із тим, з посиленням козацтва і ескалацією прикордонної боротьби, кримське суспільство, як і українське, зазнавало великих людських і економічних втрат.

Практично в той же час, коли змінилася політична ситуація на півдні, формується і нова конфігурація кордону на сході українських земель. З кінця XV ст. зростає новий претендент на домінування в Східній Європі – Московське князівство. Відбулась серія війн між Литвою і Московією, внаслідок яких Москва змогла відірвати від литовських володінь Смоленську і Сіверську землі, але її подальший наступ було зупинено. Новий московський кор-

дон відрізав від українських земель Сіверщину і навис над Києвом та київським Придніпров'ям. Це теж мало тривалі наслідки для місцевого життя, оскільки обидві сторони не вважали свої інтереси повністю задоволеними і неодноразово намагались змінити ситуацію на свою користь [3].³

Отже, наприкінці XV ст. складалась нова геополітична карта регіону, за якою на південному і східному кордонах українських земель сформувались зони постійних військових конфліктів. Ця карта практично без змін проіснувала до середини XVII ст., а потім, дещо видозмінена, – до кінця XVIII ст., коли її було повністю перекроєно. Такий міжнародний контекст був одним із головних чинників, який визначив історичний розвиток українського козацтва, що формувалося як прикордонна військова спільнота.

Найбільшу і постійну небезпеку для розвитку українського суспільства становили спустошливі татарські напади. Формуючи козацтво, український народ відповідав на виклик об'єктивних обставин і творив власні недержавні збройні сили. З моменту виникнення козацтво брало на себе одну з найважливіших політичних функцій, які мала б виконувати Польсько-Литовська держава, але практично цим не переймалась, – захисту власних територій і населення від зовнішнього втручання. Оскільки основна діяльність українського козацтва була пов'язана з обороною південного кордону, то, з погляду теорії держави, вона одразу потрапляла до сфери міжнародних відносин, оскільки питання кордонів стосується саме цієї ділянки політичного життя кожної країни.

Водночас усі конфлікти на південному кордоні були проявами боротьби між християнством і мусульманством. Тобто з діяльністю козацтва

був пов'язаний складний комплекс політичного, військового і цивілізаційного протистояння та контактів різних країн і народів. Не випадково більшість початкових згадок про козацтво, коли письмових джерел було обмаль, дійшла до нас з дипломатичного листування між литовсько-польськими правителями, з одного боку, і турецьких султанів та кримських ханів – з іншого.

До середини XVI ст. чисельність козацтва була вкрай незначною, і воно не відігравало самостійної ролі у прикордонних справах. Однак уже з 1540-х років ситуація змінюється. У цей час відбулися перші походи козаків на турецькі міста – Очаків, Білгород і Бендери. Однак справжнім творцем самостійної політики козацтва став легендарний засновник Запорозької Січі Дмитро Вишневецький. Маючи широке політичне мислення, князь першим усвідомив стратегічну важливість діяльності козацтва і запорозького регіону в боротьбі проти татар.

Розпочавши свою діяльність із дрібної прикордонної боротьби, Вишневецький робив усе можливе для закріплення Запорозжя за Литовською державою. Проте, оскільки уряд не переймався цією справою, то Вишневецький на свій власний ризик силами козакуючого населення збудував замок на Хортиці, який став прообразом Запорозької Січі. Логіка розвитку подій підштовхнула його і до співробітництва з Московією, яка завжди приділяла справі боротьби з татарами велику увагу, а у 1550-х роках проводила активну наступальну політику проти татарських орд. З цим був пов'язаний і перехід Вишневецького на службу до царя Івана Грозного. Однак, потрапивши до Московії, він побачив її непривабливі сторони і тому повернувся назад.

Ще один напрям, який відкрив для козацтва Вишневецький, – це Молдавія. Перебуваючи під владою турків, вона виступала традиційним полем суперництва між Польщею і Туреччиною. Між Молдавією і Польщею тривали безкінечні прикордонні суперечки, дрібні й великі збройні конфлікти. В Молдавії також практично безперервно боролися за владу різні боярські угруповання, до яких активно долучалися представники знаті навколишніх країн. Тобто в політичному сенсі тут була вкрай неспокійна обстановка. Вишневецький, який доводився родичем одному з попередніх молдавських господарів, вирішив втрутитися у боротьбу за цей престол. Однак його похід, можливо, через хворобу, закінчився невдало. Князь потрапив у полон і був страчений у Стамбулі. Значення Вишневецького для історії козацтва полягало в тому, що він позначив майбутні напрями розгортання діяльності козацтва, зокрема, в міжнародній сфері [4].

Принципово важливе значення для розвитку козацтва мало його залучення до збройних конфліктів Литовсько-Польської держави. Це давало козацтву можливість легально брати участь у важливих подіях і набиратися відповідного досвіду, а потім – поступово формувати власну позицію в міжнародних військово-політичних відносинах.

Першою війною, до якої козаків було залучено державою, стала Лівонська війна (1559–1581). Формально вона велась за прибалтійські землі, але, по суті, йшлося про продовження суперництва Литви і Москви за політичне домінування на сході Європи. Початок Лівонської війни засвідчив військову слабкість Великого князя Литовського, насамперед у сфері формування збройних сил. З поширенням вогнепальної

зброї стара система загальної військової повинності бояр-шляхти виявилась неефективною, і тому уряд пішов на широке залучення добровольців із ненобілітованих верств населення. Ідея найму козаків на службу виникла десь улітку 1561 р., коли людей Дмитра Вишневецького, які повернулися з Московії, було запрошено на службу в Лівонію. Сприяла цьому рішенню і та обставина, що тогочасні литовські гетьмани – Григорій Ходкевич і Роман Сангушко – походили з українських земель, самі козакували в молодості й добре знали можливості козацтва. Тому вже в листопаді 1561 р. великий князь Сигізмунд Август розіслав до прикордонних з Московією замків спеціальні листи «про козаків», в яких старост заохочували до вербування на службу «людей служебних козаків» за відповідне грошове утримання. Це був перший урядовий документ, від якого почалась політика регулярного залучення козацтва до державної служби.

Незабаром козацькі загони, які стояли в Острі, Любечі, Черкасах, отримали першу, зафіксовану в документах, платню з державного скарбу. Логіка розвитку подій вела до розширення сфери і території застосування козацьких сил. Козацькі загони поступово посуваються на північ уздовж литовсько-московського кордону в Білорусії, аж до Вітебська, і навіть у Лівонії. Вони охороняють замки, ведуть розвідку, вчиняють рейди вглиб території противника, насамперед на Сіверщині. Козаки вже згадуються як постійні учасники литовсько-московського конфлікту і частина збройних сил Великого князівства Литовського. І саме тоді було закладено основи принципово нових відносин уряду і козацтва. Пізніше з цієї практики вирости перші козацькі реформи [5].

Із 1568 р. Лівонська війна перейшла в довготривалу фазу затишшя, але без стійкого миру, оскільки жодна сторона не відмовилася від своїх намірів. У будь-якому разі, потреба у значних військових контингентах на московському прикордонні на кілька років різко зменшилась. І тут вперше проявився своєрідний маятник у діяльності козацтва – коли козаків влада відривала від власних справ задля участі у війнах, які вела держава, а потім, після закінчення кожної з цих війн, вони поверталися на степове прикордоння і з подвояною енергією знову розпочинали боротьбу проти турків і татар.

У 1574 р. козаки взяли участь у одній з найбільших військових кампаній того часу в Південно-Східній Європі – війні молдавського господаря Івоні проти турецького панування. Коли цей правитель зрозумів, що конфлікт із турками невідворотний, то намагався заручитися підтримкою Польщі, але король відмовив у допомозі. Тоді Івоня почав шукати добровольців з-посеред подільської шляхти і українських козаків. Так у Молдавії з'явився загін Івана Сверчовського, чисельністю близько півтори тисячі чоловік. Це було невелике військо, однак воно виконувало при Івоні роль гвардії, оскільки складалося, фактично, з професійних військових, досвідчених у боротьбі проти турків і татар.

Кампанія тривала протягом трьох місяців, і всі перемоги Івоні було здобуто за прямої участі козаків Сверчовського. На допомогу надійшов ще один загін – запорожці на чолі з отаманом Покотилюю. Та зрештою туркам вдалося провести переможну битву, під кінець якої молдавське військо було знищено, а молдавський господар із козаками сховалися в таборі і кілька днів відбивалися від противника. Турки пішли на переговори,

і господар погодився здатися з умовою, що козаків буде вільно відпущено. В останньому зверненні до козаків Івоня назвав їх славними рицарями і борцями проти мусульманства, вибачився за поразку і подякував за вірну службу. Після виходу з табору Івоню було вбито, козаки спробували прорватися крізь лави противника, але були знищені. Однак участь у цій війні мала і позитивне значення для козацтва. Про них фактично вперше дізналися в сусідніх балканських країнах, і за ними поступово почала закріплюватися репутація послідовних борців 6 проти мусульманства [6].

У 1575–1576 рр. різко активізуються напади козаків на татар, турецькі фортеці Північного Причорномор'я – Білгород, Очаків, Іслам-Кермен і навіть Крим. Козаки завдавали татарам відчутних спустошень, тим самим підриваючи їх економічну базу і зменшуючи можливості походів на українські землі. Наприклад, у травні 1576 р. хан відмовився від нового походу через брак коней, а також побоюючись, що козаки нападуть на Крим. І вони підтвердили такі остороги, зруйнувавши фортецю Іслам-Кермен на Дніпрі. Це була найпівнічніша турецько-татарська фортеця, яка мала велике стратегічне значення – за її допомогою хан намагався тримати під контролем регіон нижнього Дніпра. Тому надалі козаки стежили, щоб не 7 допустити її відбудови [7].

На згадані роки припадають і нові спроби співробітництва козацтва з Московією на спільному ґрунті боротьби проти татар. Об'єктивно діяльність козацтва слугувала справі захисту не тільки українського, а й московського прикордоння. А до справ оборони в Москві ставилися набагато серйозніше, ніж у Варшаві. Стратегічно важливе розташування

Запорожжя давало можливість козакам повідомляти московських воявод про можливі татарські походи. Тому українських козаків прямо чи опосередковано прикордонні воеводи залучали до сторожової та станічної служби. Це була розгалужена система спостереження за татарами з центром у Путивлі, що охоплювала все межиріччя Дніпра і Дону. Цар навіть почав виплачувати запорожцям жалування, але це тривало недовго, оскільки в середині 1570-х рр. Москва знову розпочала військові дії в Прибалтиці, поставивши тим самим українське козацтво в роль її 8 противника [8].

У 1577 р. козаки знову втягнулися в молдавські справи. Цього разу ситуація була особливою. Претензії на трон висунув Іван Підкова, який довгий час проживав на Січі й фактично був запорожцем. У грудні 1577 р., за підтримки козацького загону на чолі з Яковом Шахом, Підкова зайняв Молдавію і проголосив себе господарем. Його правління в країні тривало близько місяця, а потім, перед лицем турецького війська, Підкова і Шах були змушені відійти на Поділля. Там Підкову було підступно арештовано і відправлено до Варшави. Під тиском турків польський король Стефан Баторій наказав стратити його у Львові. Водночас Баторій, який нещодавно посів польський трон, був змушений впритул 9 зайнятися і козацькою проблемою в цілому [9]. Вже було очевидним, що козацтво поступово стає самостійним фактором, який псував відносини Польщі з Туреччиною і Кримом. Султан і хан вимагали приборкати козацтво – це була одна з умов укладення довготривалого миру з Річчю Посполитою. А миру з Османською імперією і Кримом Баторій потребував для успішного продовження війни проти Москви. У 1578 р. король

провів козацьку реформу, створивши реєстровий полк на державній службі. І тут важливо зазначити, що цей захід було вжито насамперед з міркувань міжнародної політики – для посилення контролю над козацтвом, відвернення його походів проти турків і татар і спрямування козацької енергії в потрібному для короля напрямі – проти Москви.

Протистояння Баторія з Московією, яке тривало протягом трьох років і було завершальним етапом Лівонської війни, стало важливою віхою в історії козацтва. Мобілізаційні заходи короля сприяли різкому зростанню чисельності добровольців, які брали участь у військових діях. Реєстровий козацький полк весь час залишався в межах українського Придніпров'я і брав участь лише у випавах на Сіверщину. Далеко ширшою за масштабами була участь у війні інших козацьких підрозділів, формування яких було пов'язане саме з цими подіями.

Загалом, ця війна відбулась у формі трьох великих військових кампаній 1579, 1580 і 1581 рр. на трьох основних напрямках – на Сіверщині, Смоленщині і на півночі Білорусії та Московії. Козаки діяли у всіх регіонах, зокрема, щороку здійснювали походи вглиб Сіверщини. Великі козацькі гарнізони стояли в Орші та брали участь у боротьбі за Смоленськ. На півночі козаки діяли у складі основного королівського війська. Вони виконували вже традиційні для них функції – провадили розвідку, диверсійні рейди, а також діяли в складі польових військ. У кількох випадках доля битв вирішувалася саме завдяки вмілому застосуванню козаками своєї улюбленої тактики, насамперед несподіваності в нападах на противника.

Війна Баторія проти Москви закінчилася повною перемогою Речі Посполитої і змінила баланс сил на

користь останньої аж до середини XVII ст. Козаки, яких у цій війні брало участь уже кілька тисяч, святкували перемогу разом із королівським військом. Результатом війни для козацтва стало те, що, крім реформи Стефана Баторія і утворення реєстрового козацького полку, воно вперше дістало офіційне підтвердження своїх основних станових прав. Король зафіксував це спеціальним універсалом, що було важливою віхою в перетворенні козацтва з аморфної прикордонної спільноти на окремий суспільний стан. Перемога також сприяла утворенню традиції участі козацтва у війнах Речі Посполитої [10].

10

Повернувшись на Придніпров'я, козаки знову активізувалися на південному напрямі. І тут по-своєму знаковою подією став напад козаків у 1583 р. на Бендери (Тягин) – найбільшу турецьку фортецю у Північному Причорномор'ї. Козаки знищили кількатисячний місцевий гарнізон яничар, забрали кілька десятків гармат і велику здобич. Султан, прийнявши кількох утікачів-мусульман, які лишилися живими, поклявся помститися «проклятим гяурам». Турки почали стягувати війська до Молдавії, до походу готувався і кримський хан. Лише рішучі заходи короля Стефана Баторія зі зміцнення оборони кордону, вжиті ним для заспокоєння турків репресії проти козаків (було страчено понад 30 чоловік), а потім і довгі переговори дали можливість укласти мир. Похід на Бендери привернув увагу до козацтва представників західних держав, які вперше помітили на сході Європи збройну силу, що самостійно вела боротьбу проти спільного противника.

Незабаром посол Папи Римського в Польщі навіть завів розмову з королем Баторієм про використання козаків проти Туреччини. Але

той поставився до цієї ідеї негативно, побоюючись втратити контроль над козаками. Та через деякий час, нібито без відома посла, секретар посольства Кароль Гамберіні провів таємні переговори з неназваним у документах козацьким старшиною (очевидно, з Яном Оришовським) про участь козацтва у боротьбі європейських держав проти турецької агресії. Ці переговори не дістали втілення у конкретних діях, однак було укладено надзвичайно цікавий дипломатичний документ – спеціальний меморандум, в якому давалася характеристика козацтву і його потенційним можливостям. У ньому вказувалося, що козацьке військо здатне здійснити навіть морський похід на Константинополь і, отже, загрожувати столиці Османської імперії, або, принаймні, допомогти повстанню болгар проти турків [11].

11
Того ж 1585 р. козаки вперше спробували знайти спільну мову зі своїми найлютішими ворогами – татарами. Ян Оришовський запропонував кримському ханові, який повстав проти турецького панування, військову допомогу. Взаємини Кримського ханства і Османської імперії були аж ніяк не безхмарними, і такі повстання відбувалися неодноразово. Однак того разу козаки і татари не змогли порозумітися, оскільки турки встигли посадити на престол більш прийняттого ставленника [12]. У 1586 р. татари на чолі з новим ханом знову вибрались у похід на українські землі, однак на дніпровських переправах їх зустріли запорожці на чолі з гетьманом Богданом Микошинським. Вони відбили всі спроби орди переправитись через річку, тож хан був змушений повернути назад. Це був перший зафіксований у джерелах випадок, коли запорожці зупинили напад великої орди, відвернувши

неминучі великі втрати серед населення [13].

13
З 1587 р. розпочалася нова, і чимраз агресивніша, серія козацьких нападів на турецькі й татарські володіння. Всі турецькі поселення від Дніпра до Дністра зазнають неодноразових спустошень. У 1589 р., після нападу козаків на Козлев (Євпаторію) і знищення на морі турецької флотилії, терпець султана увірвався і він почав готуватися до війни з Польщею, звинувачуючи польського короля у потуранні козацтву. Султан вимагав повного винищення козацтва, «щоб ім'я їх було забуто», і відбудови зруйнованих козаками міст і замків за рахунок Польщі. Поряд із цим, згарячу, турки висунули ще кілька абсолютно неприйнятних умов – про надзвичайну за розмірами контрибуцію і навіть прийняття Польщею ісламу.

У серпні 1589 р. відбувся великий татарський напад на Галичину і Волинь. Запорожці перестріли татар, що відступали, поблизу Дністра, вночі знищили їх кілька тисяч і звільнили полонених. У битві, яка сталася після цього, козаки відбили приступ кримського хана. Про запеклість і кривавість сутички свідчить те, що козаки влаштували оборонні вали свого табору з трупів татар [14].

14
Татарський напад був частиною наступального плану турків. Турецькі війська почали скупчуватись у Молдавії, тож поляки були змушені готуватися до оборони. Польський сейм схвалив надзвичайний податок, який давав змогу зібрати стотисячне військо. В цих умовах постала дилема – карати козаків за минулі «гріхи», чи використати їх потенціал у справі оборони кордону. Здоровий глузд підказав правильне рішення, і навесні 1590 р. на державну службу було найнято близько трьох тисяч козаків [15].

Улітку 1590 р. цей конфлікт потрапив до центру уваги провідних європейських держав. Австрійські Габсбурги були прямо зацікавлені в розгортанні польсько-турецької війни, оскільки Польща традиційно уникала збройних конфліктів із турками. Підтримку Польщі висловили Іспанія та Папа Римський. Тож Туреччина змушена була відступити. Несподівано головним посередником у турецько-польському конфлікті стала Англія, яка мала в цьому власні інтереси. Англійський посол у Константинополі сприяв проведенню переговорів та укладенню миру, за яким вимоги турків, крім часткової контрибуції, практично звелись нанівець. Для козацтва ці події знову мали передусім, так би мовити, рекламне значення. Адже дипломати провідних європейських країн збирали відповідну інформацію про козаків та інформували про них власні уряди, як це було, наприклад, в Англії. Цікаво, що Англія виступила гарантом миру, і через кілька років, коли козаки знову розпочали боротьбу проти турків, ті звинувачували в порушенні миру англійську королеву [16].

Усі ці роки продовжували розвиватись і своєрідні стосунки козацтва з Москвою. Об'єктивна спільність інтересів у боротьбі проти татар зближувала обидві сторони. Московський уряд добре платив за прикордонну службу, тому починають траплятися випадки прямого переходу козаків поодинці та невеликими групами з України в московські замки. Окремим напрямом зовнішніх відносин українського козацтва були взаємини з козацтвом донським. Типологічна спорідненість цих двох військових корпорацій вела до появи своєрідної козацької вісі Дніпро – Дон, причому запорозький

елемент був значно активнішим насамперед за рахунок поповнення лав донського козацтва вихідцями з українських земель. Наприклад, у 1570-х рр. найвідомішим донським отаманом був Михайло Черкащанин [17]. Козаки поступово зивкали до самої можливості таких переходів на східні землі – чи то до московських замків, чи то в межі Дону – як до права вибору. Тому не випадково пізніше, у 1593 р., перебуваючи в конфлікті з польською владою, козаки Криштофа Косинського зондували ґрунт щодо переходу під владу царя. Це був перший випадок, коли у протистоянні з владою козаки припускали можливість опертя на зовнішні сили [18].

Однак палочна дисципліна московської служби і всевладдя воевод відштовхували абсолютну більшість козаків, які у цьому випадку мали вибір між непевністю свободи і, хоч і ситою, але неволею. Тому в більшості випадків українські козаки були ситуативними союзниками московитів, інформуючи їх про татарські справи. Водночас із часів Лівонської війни козацтво мало вже усталену традицію участі у прикордонних конфліктах проти Москви і час від часу саме нападало на московську «україну». У 1590 р. українські козаки спалили один із найбільших московських замків прикордоння – Вороніж. Тоді ж почав розгортатись і процес проникнення українського населення на територію, які вважалися московськими володіннями. Найзацікавленішими у цьому були українські магнати, зокрема Вишневецькі, які у такий спосіб намагалися розширити свої маєтки, тож активно залучали до цього козацтво. Московські дипломати постійно скаржились на прикордонні напади на Сіверщині та в басейні Сіверського Дінця [19].

17

18

19

Найяскравішою сторінкою в історії міжнародної військово-політичної діяльності козацтва стали молдавські походи 1594–1595 рр. Вони були складовою великої війни, яка велась на Балканах проти Османської імперії. 1593 р. турки розпочали широкомасштабні військові дії з метою завоювання нових територій – аж до Відня включно. Основний удар було спрямовано на Священну Римську імперію – таку назву тоді мала держава австрійських Габсбургів, до складу якої, зокрема, входили угорські та хорватські землі. Габсбурги і Ватикан, за участі Венеції та Іспанії, створили так звану Священну Лігу і намагались залучити до неї якомога більше християнських країн. Однак основний тягар війни все ж несли придунайські землі. Зусилля австрійської та ватиканської дипломатії втягнути до Ліги Річ Посполиту і Московію не дали позитивного результату. Польща залишилась на позиції нейтралітету, чим значно послабила сили християнської коаліції.

За таких обставин дипломати союзників пішли на встановлення прямих контактів із козаками. Це виявилось свідомим порушенням традиційного міжнародного права, оскільки козаки були підданими польського короля, але екстремальні обставини потребували нестандартних рішень. В Австрії та Ватикані вже знали про військові можливості козацтва і вирішили використати їх у своїх інтересах, тим більше, що козацтво само висловлювало готовність до відповідних дій. Під новий 1594 р. запорозьке військо на чолі з Григорієм Лободою здійснило похід на турецьку фортецю Юргіїв у Молдавії.

Паралельно розгортався і переговорний процес. Ще взимку від імені козацької старшини провів переговори при австрійському дворі

Станіслав Хлопицький. Після цього на Січ вирушило офіційне посольство на чолі з Еріхом Лясотою. Шлях на Запорожжя розтягнувся на кілька місяців. За цей час у березні гетьман Григорій Лобода здійснив морський похід на Білгород, а у червні інший козацький ватажок – Семерій Наливайко – зруйнував турецьку фортецю Паркани на лівому березі Дністра. Ця подія також засвідчила, що козацтво чітко усвідомлює значення проблеми державних кордонів. Річ у тім, що Паркани було збудовано турками на правому березі Дністра, на території, яка юридично належала Польщі. Тож, коли посол прибув на Січ, у козаків були для гостя добрі новини [20].

20

Еріх Лясота був першим послом європейської держави, який відвідав Січ, і ця подія стала однією з важливих віх в історії козацтва. Імператора Священної Римської імперії традиційно вважали першим за рангом серед усіх правителів європейських держав. Формально австрійський посол мав завдання лише найняти козаків на службу на час війни, але реально факт прямого звернення імператора по допомогу до козацтва свідчив про визнання його самостійною і досить потужною військово-політичною силою в міжнародних відносинах. Крім того, звернення до козаків в обхід польського уряду фактично означало визнання незалежності козацтва від державної влади Речі Посполитої, адже навіть для простого набору найманців потрібен був дозвіл уряду.

Австрія пішла на цей неординарний крок тому, що для неї було життєво важливим знайти нового союзника, розширити театр військових дій проти турків на Північне Причорномор'я і Молдавію, тим самим відтягуючи сили противника

від балканських земель. Переговори закінчились успішно, і козакам було передано прапор імператора та гроші. Проте ця сума була більше символічною, ніж реально могла допомогти у спорядженні козацького війська. Тобто козацтво і далі вело боротьбу, розраховуючи, насамперед, на власні сили. Еріх Лясота був спостережливим дипломатом і уклав докладний щоденник своєї подорожі, який є першим відомим описом Запорозької Січі. Посол залишився надзвичайно задоволений результатом посольства, оскільки повністю виконав свою місію і, як він сам зазначав, заручився допомогою великого і досвідченого війська.

Зі щоденника Лясоти можна дізнатися і про початки дипломатичного протоколу, який формувався на 21 Запорозькій Січі [21].

Поряд із Лясотою, проблемою залучення козацтва до антитурецької війни займався і спеціальний посланець Ватикану Олександр Комулович. Ще навесні він прибув на українські землі та вів переговори з українськими магнатами і представниками козацтва, зокрема, Наливайком. Однак його місія закінчилась порівняно невдало, оскільки він зробив ставку на офіційного керівника козацтва, призначеного урядом, який не мав ніякого авторитету в козацькому середовищі [22].

У липні 1594 р. Наливайко здійснив великий похід на Бендери і захопив місто, однак під час відступу був розбитий. Та наймасштабніші військові дії розгорнулись у листопаді-грудні. Тоді вдалось об'єднати всі три основні угруповання козацтва – запорожців Лободи, реєстровців Оришовського і загін Наливайка. Разом вони налічували до 12 тисяч чоловік, і це було найбільше військо, зібране козацтвом за всю попередню історію. Важливо зазна-

чити, що у ті часи в Європі військо такої чисельності вважалося досить великим навіть у масштабах окремих держав. Козаки увірвалися до Молдавії, розбили турецькі та молдавські війська, зайняли столичне місто Яси і більшу частину країни. Внаслідок цих дій молдавський господар Аарон перейшов на бік християнської коаліції і тепер, відповідно, став союзником козацтва. Отже, завдяки активності останнього, змінилась конфігурація театру військових дій на Балканах і розкладка сил на користь антимусульманської коаліції. Цей похід був найвдалішим серед тогочасних військових операцій козацтва.

У лютому 1595 р. козаки знову пішли до Молдавії, де брали участь у військових діях проти турків уже разом із молдавськими, волоськими (румунськими) та угорськими військами. Тепер вони штурмували турецькі замки в пониззі Дунаю – Ізмаїл, Килію, Браїлів – та діяли аж до болгарських земель. У травні 1595 р. вони повернулися на батьківщину, а незабаром, влітку, міжнародна ситуація в регіоні змінилася. Коли козаки фактично звільнили Північне Причорномор'я від турецького панування, в справу вирішила втрутитися офіційна Польща. Поляки ввели війська в Молдавію, де уклали мир з турками з умовою, що Молдавія перебуватиме під подвійним протекторатом Польщі та Туреччини. Але фактично в тих умовах це було на руку туркам, оскільки поляки нейтралізували Молдавію і козацтво як сили, що протистояли Османам. Польські залоги перекрыли козакам доступ до Молдавії, тож і основні козацькі війська відійшли на волю. Так закінчилась серія майже дворічних козацьких походів до Молдавії. Однак частина козацтва все ж продовжила боротьбу проти турків на придунай-

ських землях. Улітку 1595 р. похід в Угорщину, для участі у військових діях на боці австрійських сил, здійснив Наливайко. А потім протягом майже десяти років у подунайських князівствах залишались досить численні козацькі загони, які діяли здебільшого у складі військ волоських козацтва в регіоні як самостійної військово-політичної сили, незалежного суб'єкта міжнародних відносин, або, принаймні, автономної військової корпорації у складі Речі Посполитої.

Молдавські походи 1594–1595 рр. остаточно утвердили сприйняття козацтва в регіоні як самостійної військово-політичної сили, незалежного суб'єкта міжнародних відносин, або, принаймні, автономної військової корпорації у складі Речі Посполитої.

Конфлікт козацтва із польською владою і поразка повстанців у червні 1596 р. на Солониці тимчасово, на кілька років, призупинили динамічне зростання активності козацтва в міжнародній сфері. Однак на цей самий час припадає одна цікава, зовні дрібна, але насправді показова подія. У 1597 р., коли розгорнувся черговий конфлікт із турками, татарський хан Кази-Гірей звернувся до козаків із проханням про військову допомогу. І хоча реально справа не дістала подальшого розвитку, вона засвідчила розширення меж сприйняття можливостей козацтва в міжнародних відносинах регіону [24].

1596 р. польський уряд офіційно наклав баніцію (заборону) на козацтво, та вже через кілька років був змушений сам звернутися до нього по допомогу. У 1600–1602 рр. Польща вела війни в Прибалтиці та Молдавії. Козаки, яких тоді очолював Самійло Кішка, взяли участь у цих кампаніях і домоглися підтвердження раніше скасованих прав. У цьому випадку, як раніше, так і надалі, соціальна історія козацтва була тісно пов'язана з його військовою діяльністю [25].

У перші роки XVII ст. розпочалась нова ескалація збройного конфлікту Речі Посполитої та Московії.

Московська смути втягнула у внутрішні справи країни спочатку еліту Польщі, а потім справа дійшла і до відкритої війни за московський престол. Уже Лжедмитрій I у 1604 р. залучив козаків до наступу на Москву. 1608 р. король Сигізмунд III особисто рушив на Смоленськ. Козацькі підрозділи були і в його війську, а також діяли окремо. Тож, фактично, завдяки козацькій зброї, до рук Польщі відійшла Сіверщина. Чимало козацьких загонів здійснювали рейди вглиб Московії, аж до північних Архангельська і Вологди. Загалом, вважається, що в ці роки в Московії діяло до 30 тисяч козаків [26].

26

Останню крапку у довготривалому конфлікті часів Смути поставив похід на Москву Петра Сагайдачного у 1618 р. Королевич Владислав вибрався був до Москви, щоб посісти московський трон, як, на думку польської сторони, законно обраний місцевою знаттю правитель. Однак прихильники молодого царя Михайла Романова змогли мобілізувати достатні військові сили і взяли в облогу польський табір. Єдиною силою, спроможною надати термінову допомогу королевичеві, були козаки. Король Сигізмунд III особисто попросив про це Сагайдачного. За короткий час було зібрано близько 20 тисяч козаків. Здійснивши похід через Путивль, Єлець, де він знищив 20-тисячне військо, Лівни та інші міста, Сагайдачний дійшов до Москви і врятував Владислава від майже неминучої поразки. Фактично і Москва, територію якої зайняли козаки, опинилася в їхніх руках, але гетьман відмовився штурмувати Кремль і прийняв рішення про відхід. Існує думка, що Сагайдачний не прагнув знищення Московії через релігійні причини, як потенційного православного союзника. Однак, з погляду

міжнародних військово-політичних відносин, головним було те, що похід Сагайдачного продемонстрував реальну силу козацтва як вирішального чинника в польсько-московському 27 суперництві [27].

Але Польща знову, насамперед з міркувань соціальної політики, намагалася загнати козацтво в шати старих відносин, і 1619 р. Сагайдачний був змушений підписати вкрай не вигідну для козаків Роставицьку угоду. А вже незабаром після неї, на початку 1620 р. гетьман споряджає посольство до Москви, яке очолив досвідчений козацький дипломат Петро Одинець. За всіх розбіжностей оцінок значення цього посольства в історіографії найімовірнішою видається думка про намір козацтва відновити практику військового співробітництва з Москвою проти татар, перервану в роки Смути, а також мати в своїх руках «московську карту» – певну альтернативу складним стосункам із польським урядом, що давало б можливість зміцнити політичні позиції Війська Запорозького. Водночас, оскільки посольство не домоглося реальних рішень, воно лишилося одним із епізодів козацько-московських взаємин, який відбивав одну з тенденцій розвитку міжнародних 28 контактів козацтва [28].

У перші десятиріччя XVII ст. енергії козацтва вже вистачало на діяльність майже одночасно на кількох напрямках. Це була так звана героїчна доба його історії. Якщо все попереднє століття було довгим періодом накопичення кількісних і якісних змін у козацтві, які ставали помітними лише в порівняно довгий проміжок часу, періодом, коли козацтво тільки визначало свої пріоритети і набиралося досвіду, то тепер ситуація принципово змінилася. Різке зростання чисельності козацтва,

що припало саме на цю добу, відкрило перед ним нові можливості в масштабах діяльності. Зокрема, в боротьбі проти турків і татар відбулася зміна тактики з переважно оборонної й пасивної на агресивно-наступальну. Основними об'єктами козацьких нападів стали турецькі міста-фортеці на Чорному морі, які були основними економічними та військовими центрами регіону і водночас осередками работоргівлі ясиром з України. Козаки практично безперервно спустошили і руйнували (деякі неодноразово) майже всі великі міста, доступні для морських нападів, – Очаків, Білгород, Килію, Ізмаїл в північній частині Причорномор'я, Кафу в Криму, Варну в Болгарії, Синоп і Трапезунд в Туреччині й навіть околиці столиці імперії – Константинополя. Одним із найважливіших за значенням став напад козаків на Кафу, центр турецьких володінь у Криму, здійснений у 1616 р. козацькою флотилією на чолі з Петром Сагайдачним [29]. 29

Така масштабна діяльність козацтва в басейні Чорного моря розширила і коло його контактів. Наприклад, козаки неодноразово діставалися узбережжя Грузії і встановили добрі стосунки з місцевим населенням. Тоді ж виникла ідея укладення союзу з вічним ворогом Туреччини – Персією, яка вкотре вела війну проти турків. За допомогою грузинських князів, через Кутаїсі і Тбілісі спеціальний козацький посланець Стефан дійшов до двору шаха Аббаса. Шах ласкаво прийняв козацького дипломата, але кумедність ситуації полягала у тому, що вони не могли розмовляти, бо не знайшлося перекладача. Тоді посередником у переговорах виступив італійський мандрівник П'єтро делла Валле. З'ясувалося, що шах знав про козаків і їхню боротьбу на морі. Про це йому ще у

1614 р. розповідав приятель козацтва Шагін-Гірей, який певний час жив у шаха і ще тоді радив використати козаків у війнах проти турків. Зрештою, шах прийняв рішення відіслати Стефана назад з листами і пропозицією, щоб козаки направили до Персії повноважне посольство. Однак політична ситуація змінилася. Аббас уклав дуже вигідний мир із турками і втратив інтерес до цих переговорів, а наступні бурхливі події і віддаленість шляхів сполучень завадили подальшому розвитку цього напряму ³⁰ контактів козацтва [30].

Апофеозом козацької звитяги у першій половині XVII ст. стала Хотинська війна 1621 р. Її причини були вже традиційними для польсько-турецьких відносин – суперництво за контроль над Молдавією і напади козацтва на турецькі володіння. З 1595 р. Молдавія хоч і залишалась у васальній залежності від Османської імперії, але молдавські господарі були тісно пов'язані з Польщею як родинними стосунками, так і політичними зобов'язаннями. Це непокоїло турків і вони вичікували зміни ситуації, принагідно натравлюючи татар на українські землі. У вкрай напруженій ситуації, яка склалась улітку 1620 р., у коронного гетьмана Станіслава Жолкевського подалися нерви, і він необачно повів невелике польське військо в Молдавію. Через напругу у взаєминах із козацтвом він залишився без їхньої допомоги. Поляки зазнали катастрофічної поразки від турків у битві під Цецорою, де загинуло майже все польське військо, у тому числі сам Жолкевський ³¹ [31]. Важливо зазначити, що від часів утворення Речі Посполитої це була перша велика військова кампанія Польщі, до якої не було залучено козаків. Тобто можна стверджувати, що ця держава вже не могла упоратися без допомоги козацького війська.

Після перемоги туркам здалося, що Польща знесилена і не зможе вистояти перед їх натиском, тому султан прийняв рішення про нову війну вже заради оволодіння українськими землями. Та, на щастя, наступ противника затягнувся з традиційних причин. Спочатку завадила зима, а потім турки довго не могли зібрати достатні війська і розпочали бойові дії лише у серпні 1621 р. Відповідно, Польща мала достатньо часу для мобілізації нових сил, але, оскільки професійне кварцяне військо було розгромлено, фактично основою збройних сил країни в цій кампанії стали українські козаки на чолі з Петром Сагайдачним.

Переговори про участь козацтва у війні були драматичними, адже до основного питання додалися релігійні та соціальні проблеми, але, незалежно від їх перебігу, козацтво усвідомлювало свою відповідальність за долю країни. Як видається, фактичну невдачу козаків у переговорах з королем Сигізмундом III було зумовлено ще й тим, що обидві сторони переговорного процесу знали, що козацтво не відмовиться від участі у війні проти турків. Тому і король міг дати лише туманні й нічим не підкріплені обіцянки, і козацьке посольство, хоча і настійливо заявляло про свої вимоги, але в умовах, коли ворог стояв на порозі України, погодилося на реальне повернення до спірних питань уже після закінчення війни. Сам перебіг кампанії 1621 р. засвідчив, що козацьке військо, яке налічувало 40 тисяч чоловік і становило половину війська Речі Посполитої, фактично було самодостатньою силою, здатною вирішувати будь-які військові завдання [32].

Важливою подією у міжнародних відносинах козацтва стала так звана справа Магмет- і Шагін-Гіреїв. Ці брати, які правили Кримом, під

няли повстання проти турецького панування і запросили на допомогу козаків. У грудні 1624 р. було укладено спеціальну угоду татар із Військом Запорозьким. У тексті договору не було навіть згадки про Польщу, а зобов'язання про допомогу було взаємним – не тільки козаків татарам, а, за необхідності, й навпаки. При цьому можливими «неприятелями» кожної із сторін могли виступати не лише Туреччина або інші татарські орди, а й також Московія і Польща. Конфлікт у Криму затягнувся на кілька років. Козаки намагалися відвернути турецькі сили від свого союзника і здійснили серію морських походів на Константинополь. Протягом 1624 р. вони тричі пљундували околиці столиці імперії, незважаючи на оборонні заходи султана. У 1628 р. козацьке військо здійснило суходелом виправу до Бахчисарая і Кафи, яка закінчилася поразкою і загибеллю гетьмана Михайла Дорошенка, хоча більша частина козаків і пробилася на Січ. Ще один похід на Крим, у 1629 р., знову був невдалим. Ці всі події супроводжувалися постійною напругою на південному кордоні Речі Посполитої, демаршами турецького султана, татарськими нападами на українські землі, намаганнями польських гетьманів поставити козаків під свій контроль [33].

Із вступом на польський трон давнього приятеля козацтва Владислава IV розпочався новий етап боротьби проти Московії. У 1632–1634 рр. відбулась нова, так звана Смоленська, війна між Річчю Посполитою і Московією. У цей час козацтво було глибоко втягнуто в релігійні суперечки, в яких українське духовенство досить виразно апелювало до Москви. Тому московський уряд навіть мав надію залучити козаків до військових дій на своєму боці або, принаймні, заручитись їх нейтралітетом. Однак ці

сподівання виявилися марними. Уже з початку збройного конфлікту козаки брали участь у боротьбі за Сіверщину, а згодом козацьке військо на чолі з гетьманом Тимошем Орендаренком залучається до військових дій як на Сіверщині, так і під Смоленськом [34].

Цікавим епізодом з історії козацтва стала їх участь у Тридцятирічній війні, у яку було втягнуто більшість європейських держав. Зокрема, у 1635–1636 рр. козацьке військо чисельністю до 4 тисяч чоловік воювало в Німеччині та Франції в складі австрійської армії [35]. Однак у цьому випадку йдеться все ж про «чисте» військове найманство, яке збагачувало козацтво досвідом і розширювало його світогляд, але не вело до розширення потрібних у майбутньому політичних контактів. Водночас події Тридцятирічної війни активізували дипломатичні відносини між європейськими монархами, і в різноманітних політичних проектах неодноразово впливала ідея використання українського козацтва. Наприклад, шведська дипломатія намагалася створити сильний антипольський союз, до якого планувала залучити і козацтво [36].

У 1637 р. розпочалося так зване «Азовське сидіння». Донські та запорозькі козаки, загалом близько 10 тисяч чоловік, взяли турецьку фортецю Азов, за допомогою якої турки контролювали степову зону Приазов'я. Однак, на відміну від традиційних набігів на турецькі міста, на цей раз козаки не покинули місто, а залишилися в ньому надовго, аж до 1642 р. Козацький гарнізон Азова був чисельно нестійким, але в середньому становив близько 5 тисяч донських і 1,5 тисячі запорозьких козаків. Турки нічого не могли вдіяти військовими засобами і, лише уклавши дипломатичну

угоду з Москвою, домоглися повернення фортеці в свої руки. Це був найяскравіший приклад співпраці двох козацьких корпорацій проти 37 турецько-татарської агресії [37].

Початок «Азовського сидіння» був пов'язаний із новим зближенням козаків і татар. Тоді, у 1637 р., знову на запрошення хана, козаки взяли участь у поході кримських татар на ворожу йому Буджацьку орду. А незабаром, коли розпочалось козацьке повстання в Україні, гетьман Павло Буг (Павлюк) сам попросив допомоги у татар. У лютому 1638 р. хан надіслав кінноту новому гетьманові Дмитру Гуні, і козацько-татарське військо відбило наступ поляків на Запорозжя. Цікаво, що вони завдали поразки противникові на Жовтих Водах, місці майбутньої великої перемоги Богдана Хмельницького, здо- 38 було теж за участі татар [38]. Військова кампанія 1638 р. була першим спільним виступом козаків і татар проти Польщі. Ця підтримка один одного була ситуативною, оскільки взаємні напади татар на українські землі та козаків на турків і татар тривали й надалі, проте вона була показовою в сенсі розширення діапазону військово-дипломатичних контактів козацтва.

Ще одна тенденція розвитку козацько-татарських відносин полягала у тому, що частина козацтва шукала притулку від переслідувань польської влади в Криму. Крім того, і у 1640-х рр. козаки і татари спільно діяли час від часу вже на зовсім іншому напрямі – на московському прикордонні, де їх окремі дрібні ватаги об'єднувалися заради здобичі й ходили до Воронежа і Тамбова. Власне, козацьке спустошення московських земель було натовді досить поширеним. Московські посли постійно скаржились на них, згадуючи, що козаки діставалися навіть мор- 39 довських земель [39].

Однак паралельно з невеликими за масштабами прикордонними конфліктами і постійною участю козаків у війнах проти Московії, козацтво приглядалося до східного сусіда також як до потенційного союзника в боротьбі за свої права. Проблеми православної церкви, у вирішення яких козацтво було втягнуто досить тривалий час, а також непевність становища козацької спільноти в Речі Посполитій, породили цілу низку заяв козацтва про можливість зближення з Москвою, аж до переходу під владу царя, але натовді це було своєрідною риторикою, зумовленою невдоволенням польським урядом [40]. 40

Водночас ідея пошуку кращої долі на сході втілилась реально в процесі переселення українського населення, насамперед показаченого, на східні від володінь Речі Посполитої степові та пристепові землі, номінально чи реально підвладні московському цареві. Цей рух набирал досить значних масштабів після поразки кожного з козацьких повстань 1630-х рр. Найвідомішим стало переселення на майбутню Слобожанщину козаків на чолі з Яковом Остряницею. Переселенський рух був надзвичайно вигідним для Москви [41]. Адже 41 московський уряд діставав можливість заселити південне прикордоння і таким чином освоїти в господарському відношенні нові землі та посилити обороноздатність країни. Переселенці з України отримували значні пільги – можливість жити за власними традиціями, аж до створення козацьких сотень і полків, на довгий термін звільнялися від податків, але були змушені підкорятись, хай навіть номінально, владі царя і місцевих воевод. Це створювало прецедент і поступово формувало традицію визнання

українським козацтвом залежності від московської влади.

Встановлення після поразки повстань десятиріччя «золотого спокою», коли козацтво було змушене обмежити свою активність, не означало зменшення його потенційних можливостей. Не випадково козацьке питання залишається традиційним у переговорах між Річчю Посполитою і Туреччиною, і султан щоразу вимагав ліквідації самої загрози козацьких походів.

Ідею використання можливостей козацтва обговорювали і політики зацікавлених країн. Зокрема, Венеція, яка вела чергову війну проти Османів, у 1645 р. почала зондувати ґрунт щодо залучення козаків до війни на морі. Майже одночасно, на початку 1646 р., з такою самою пропозицією звернулося до короля і посольство Московії, яка планувала розпочати наступ на Крим. Це збіглося з планами самого короля Владислава про розгортання широкомасштабної війни проти Туреччини, але суперечило настроям більшої частини правлячої польської еліти. Король постав перед дилемою і прийняв рішення таємно дозволити козакам виправу на море. Акції козацтва мали б допомогти Венеції та Московії і водночас спровокувати конфлікт між Туреччиною і Польщею, після чого король міг офіційно вимагати набору польського війська.

Отже, козацтво було втягнуто у досить складну політичну комбінацію. Навесні 1646 р. венеціанський посол передав через короля гроші для спорядження козацьких човнів, і їх дійсно почали будувати. Однак похід так і не відбувся через рішучий спротив всевладних на українських землях магнатів. У середині 1647 р. польський посол Адам Кисіль

продовжив обговорення цього питання в Москві, проте війна Богдана Хмельницького перекреслила всі попередні плани. Дослідники також обговорюють вплив підготовки до антитурецької війни на початок Хмельниччини, оскільки, на думку козацтва, йшлося не тільки про військові дії, а і про розширення козацького реєстру, а також про підтримку короля Владислава у внутрішній боротьбі проти магнатів, які обмежували його владу [42]. Тобто ця ідея, яка мала одночасно військовий, зовнішньо-, внутрішньополітичний і соціальний аспекти, досить тривалий час збуджувала козацьку спільноту і населення Придніпров'я, що наклалося на реальне зростання соціальної напруги в Україні.

Отже, від кінця XV до середини XVII ст., почавши свою діяльність із дрібних військових сутичок на прикордонні, козацтво поступово зростало як військова потуга, а потім, ставши реальною силою, почало успішно опановувати і роль самостійного суб'єкта міжнародних відносин.

У цій сфері, як і щодо існування власної військово-територіальної організації, Військо Запорозьке мало реальні ознаки політичної автономії. Це визнавали уряди всіх країн регіону і низка віддаленіших держав. На середину XVII ст. козацтво вже мало великий власний досвід не тільки соціального розвитку, вибудови відносин з урядом Речі Посполитої чи збройної боротьби проти зовнішніх противників, а й пройшло добру школу міжнародних відносин, що включало в себе досить чітко усвідомлені зовнішньополітичні інтереси, формування власних дипломатичних кадрів, досвід дипломатичних переговорів та все інше, необхідне для ведення власної зовнішньої політики.

Національна революція, що вихнула козацьким повстанням узимку 1648 р., спричинила різкі зміни і в такій важливій складовій діяльності українського козацтва, як міжнародні відносини. Основним результатом визвольних змагань українців стало вивершення на середину 1650 р. будови незалежної Української держави, поява якої істотно змінила існуючу конфігурацію сил у Східній, Південно-Східній та Центральній Європі.

Її становлення відбувалося в умовах завершення Тридцятирічної війни та в перші роки після укладення у жовтні 1648 р. Вестфальського договору, який засвідчив поразку австрійських й іспанських Габсбургів, крах їх намірів створити під своєю егідою світову «християнську» імперію й придушити реформаційний рух. Згідно з умовами договору перекроювалися кордони між європейськими країнами. Послабилися позиції Німеччини, Ватикану й частково Речі Посполитої, уряд якої з 1645 р. пішов на зближення з Францією. Помітно зміцнилося становище Швеції, перехід до якої північного узбережжя Німеччини створював потенційну загрозу польським інтересам у Прибалтійському регіоні. У вигравші виявилася і Франція.

Міжнародне становище Української держави визначалося впливом таких чинників: ставленням до неї еліти Речі Посполитої; місцем, що відводилося їй у геополітичних планах сусідніх країн; метою української зовнішньої політики та шляхами її досягнення.

Загрозу розпаду Речі Посполитої й можливість виокремлення українських земель у самостійну державу польська шляхта сприймала як ката-

6.2.

Становлення дипломатичної служби Української держави та принципи її функціонування у роки Національної революції

строфу (на зразок загибелі Римської імперії). Вже влітку 1648 р., виступаючи на сеймі, польський канцлер Єжи Оссолінський і литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл звернули увагу присутніх на необхідність за будь-яких обставин домогтися збереження територіальної цілісності держави, внаслідок чого посольство до Б. Хмельницького отримало суворий наказ не дозволяти повстанцям створення «особливого уділу з володінь Речі Посполитої» [43]. Щоб ліквідувати козацьку Україну, польський уряд постійно ініціював воєнні дії, намагався заручитися підтримкою Франції, Австрії, німецьких князівств, Ватикану, Молдавії, Валахії, Трансильванії, Росії, Криму й Османської імперії. Лише в умовах війни зі Швецією у 1655–1659 рр. король Ян Казимир і незначна група політиків тимчасово погодилися визнати за козацькою Україною статус обмеженої автономії в складі Речі Посполитої [44].

Франція, переживаючи Фронду й маючи напружені стосунки з Іспанією, попри боротьбу з Габсбургами, одразу ж засвідчила свою підтримку Польщі. Зберігали нейтралітет щодо Речі Посполитої Данія, Голландія та німецькі князівства. Бранденбург і Пруссія надавали їй військову допомогу. Римська курія активно підтри-

мувала найрішучіші дії поляків проти українців й чинила спротив найменшим поступкам останнім у національно-конфесійній сфері. Австрійська імперія надавала політичну й дипломатичну допомогу Речі Посполитій, сприяла вербуванню на своїх землях найманців. Отже, країни Центральної і Західної Європи не визнавали утвореної Української держави, а відтак або допомагали Польщі, або залишалися нейтральними.

Іншу позицію займали північні держави – революційна Англія та Швеція. Уряд першої відверто симпатизував визвольним змаганням українців й намагався зав'язати з Б. Хмельницьким дипломатичні контакти. Однак, зрозуміло, що в умовах громадянської війни та віддаленості від театру воєнних дій Англія не могла допомогти Україні. Еліта Швеції виношувала плани включення Балтійського моря у свої внутрішні володіння, досягти чого можна було лише в результаті розгрому Речі Посполитої. Незалежна Україна також могла постати лише за умови розвалу останньої, тож збіг інтересів відкривав шлях до порозуміння.

Не просто складалися відносини козацької України з країнами Південно-Східної Європи – Молдавією, Валахією й Трансільванією. Хоча православні Молдавія і Валахія входили до складу Османської імперії, Польща традиційно мала істотний вплив на їх політичну еліту, отже, користуючись з цього, намагалася заручитися підтримкою останньої. Зі свого боку, козацька Україна прагнула домогтися не лише доброзичливих взаємин з цими країнами, а й схилити їх до підтримки своїх інтересів. Протестантська Трансільванія, перебуваючи у ленній залежності від султана, побоювалася

поглинення з боку Австрії, тому з осторогою ставилася до її зближення з Річчю Посполитою. Щоб зміцнити власне становище, трансільванські князі Ракоці у 1648 р. втрутилися у боротьбу за королівський престол у Польщі, сподіваючись на підтримку литовських магнатів, Швеції та повсталої України.

Суперечливий характер мали стосунки України з південним сусідом – Кримським ханством. Невиплата польським урядом традиційних упоминків, антитатарські військові походи поляків восени 1647 р. сприяли політичному зближенню кримської еліти з керівництвом українських повстанців. У березні 1648 р. між ними укладається угода про військово-політичний союз, спрямований проти Речі Посполитої. Проводячи спільні антипольські воєнні кампанії, кримський уряд водночас намагався будь-що не допустити виборення Україною незалежності, оскільки усвідомлював, що тим самим істотно послабляться позиції Криму в регіоні й унеможливиться проведення традиційних набігів в українські землі. Тому він повів політику збереження рівноваги сил в українсько-польській війні, що вела до взаємного виснаження потенційних противників, давала змогу впливати на їхню політику й використовувати їх у власних інтересах.

На 1648 р. Османська імперія, яка вела воєнні дії з Венецією й Іраном, уникала загострення відносин із Річчю Посполитою, король якої Владислав IV з середини 40-х рр. спрямовував зусилля на створення антитурецької коаліції, але, зацікавлений у послабленні традиційного супротивника, турецький уряд підтримав визвольні змагання українців й зобов'язував васала імперії – кримського хана – надавати їм воєнну допомогу, однак при цьому рішуче протидівав

утвердженню Української держави як незалежної, настійно домагаючись від гетьмана прийняття протекції султана.

Північно-східна сусідка України Росія, попри існуючі суперечності з Річчю Посполитою, у вересні 1647 р. пішла на укладення з нею угоди про взаємодопомогу у відбитті татарського нападу. Коли ж спалахнула визвольна боротьба українців, російська сторона прагнула використати її для дипломатичного тиску на польський уряд, щоб повернути Смоленськ й Сіверщину та домогтися реалізації династичної унії. Виступаючи противником незалежної України, російська еліта, як і кримська, дотримувалася тривалий час політики виснаження козацької України й Речі Посполитої, тому не поспішала надати Українській державі допомогу.

Отже, вразливість геополітичного становища України полягала в тому, що геополітичні інтереси жодної з держав Центральної, Східної, Північної, Південно-Східної Європи та Османської імперії не передбачали визнання її незалежності. Козацька Україна не сприймалася як рівноправний суб'єкт відносин, що вкрай ускладнювало можливість укладення союзних договорів й завжди створювало потенційну загрозу національному суверенітету. Мав рацію І. Лисяк-Рудницький, стверджуючи, що Б. Хмельницький «гостро відчував уразливість геополітичного становища України, і його, як і Бісмарка, переслідував «кошмар коаліцій». Здається, головною турботою Хмельницького було бажання уникнути війни на два фронти... Хмельницький волів тримати татар як ненадійних союзників, аніж мати справу з ними як з відвертими ворогами в тилу. Подібні міркування змушували Хмельницького укласти союз із Москвою 1654 р.» [45].

Кримське ханство, Порта й Московське князівство, намагаючись запобігти виборенню Україною незалежності, неодмінно ув'язували надання їй військово-політичної підтримки з вимогою прийняття протекції. Тож козацька держава опинилася в геополітичному «чотирикутнику смерті»: із заходу та півночі загрожувала Річ Посполита, зі сходу – Росія, з півдня – Кримське ханство й Порта. Щоб вирватися з нього, власних сил явно бракувало, а отримання допомоги з боку якоїсь із названих держав так чи інакше супроводжувалося втратою суверенітету (йшлося лише про обсяги поступок). «Трагедія України у XVII столітті (та не лише в цьому), – зауважив Я. Дашкевич, – полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцнити лише під протекторатом одного з прихильників-сусідів. Багатовікове перебування з розбійницьким степом, який розглядав Україну та українців лише як резервуар ясиру, не давало можливості здійснювати перехід до незалежної держави без попереднього залежного періоду» [46].

Складність геополітичної ситуації вимагала створення ефективно діючої дипломатичної служби. В українському уряді не сформувалася система чіткого розмежування функцій між його членами, а відтак не утворилося відповідних відомств, які б виконували точно визначені обов'язки. Як і в багатьох інших країнах тогочасної Європи, існувала практика доручень. Відповідно не було утворено й спеціальної установи, що відала б проведенням зовнішньої політики [47]. І все ж на основі накопичених козацтвом традицій зносин з іншими країнами склалася порівняно струнка, незабюрократизована й ефективно діюча система дипломатичної служби.

Упродовж 1648 р. характер дипломатичних відносин із Річчю Посполитою, зокрема, заслуховування її посольств, розробка змісту інструкцій власним послам, укладення миру, визначалися генеральною радою Війська Запорозького, що приймала відповідні ухвали. Водночас відносинами з Росією, Кримом, Трансільванією й іншими країнами переважно відав Б. Хмельницький. З початку 1649 р. роль Генеральної ради у розв'язанні питань зовнішньої політики зводиться нанівець. Її місце посідають Старшинська або розширена Старшинська рада та гетьман. Формується дуалістична система управління дипломатичною службою – через посередництво Старшинської ради та гетьмана. Функція ради полягала у виробленні підвалин як зовнішньополітичного курсу держави загалом, так і з кожною країною зокрема (лише вона розв'язувала питання війни чи миру), розробці умов угод і договорів та їх ухвалення. Прийняте рішення було обов'язковим до виконання гетьманом і могло бути скасованим тільки Генеральною радою Війська Запорозького. З цього приводу Б. Хмельницький у листі від 22 березня 1656 р. писав до польного гетьмана С. Потоцького: «Коли, за згодою всієї старшини, ухвалиться якесь рішення, то його порушити нам приватним чином не можна», оскільки «в цих краях, якщо що-небудь робиться без спільних старших і молодших рад (вочевидь генеральних і старшинських. – *Авт.*), то воно звичайно не буває сталим, бо такий (порядок) Військо
48 обґрунтувало навіть звичаями» [48].

Не можна применшувати й ролі гетьмана (особливо в час, коли булавою володів Б. Хмельницький), в руках якого зосереджувалося практичне керівництво зносинами з навколишнім

світом. Він приймав, вів переговори і відправляв іноземних послів, готував у дорогу українські посольства і заслуховував їх звіти, брав активну участь у підготовці дипломатичної кореспонденції, статей міжнародних угод і договорів, підписував їх; керуючи роботою Старшинських рад, суттєво впливав на ухвалення ними рішень. За наявності розбіжностей між гетьманом і членами ради рішення досягалося, найвірогідніше, шляхом пошуку консенсусу. Щоправда, в останні роки життя Б. Хмельницького старшини не наважувалися відкрито суперечити його волі [49]. Після смерті гетьмана у 1657 р. ситуація змінилася, й управління зовнішньою політикою знову набуває дуалістичного характеру.

Поточну роботу дипломатичної служби виконував центральний орган виконавчої влади – Генеральна військова канцелярія на чолі з генеральним писарем. За гетьманування Б. Хмельницького цю посаду обіймав талановитий політик І. Виговський, котрий, завдяки особистим здібностям, відігравав помітну роль у формуванні зовнішньої політики. Всю кореспонденцію готували писарі Генеральної канцелярії, там зберігалися й документи дипломатичного характеру, хоча окремі з них знаходилися при гетьмані «в зепі» [50]. Від писарів вимагалось вчасно й точно готувати відповідні папери, які іноді по кілька разів переписувалися [51]. З часом писарі почали спеціалізуватися за певними напрямками дипломатичного діловодства. Наприклад, у канцелярії гетьмана П. Дорошенка був «писар таємних справ» [52]. 52

Напрями роботи дипломатичної служби визначалися змістом завдань, які їй доводилося розв'язувати на міжнародній арені, у зв'язку з чим зміщувалися акценти, на чільне місце

висувалися ті чи інші аспекти, однак незмінним залишалося основне – досягнення, за словами Б. Хмельницького, безпеки й «цілості нашої держави» [53]. Важливим завданням був пошук порозуміння із сусідніми країнами, уникнення загострення відносин із ними. Зокрема, у листі до шведського короля від 28 січня 1657 р. гетьман підкреслював: «...немає в нас більшої турботи і інших справ, як тільки якнайстаранніше піклуватися про дружбу з усіма сусідами; якщо вона у нас раз виникла, підтримуємо її вперто і міцно, а якщо ж маємо надію на майбутнє, усім серцем її підготовляємо» [54]. Упродовж 1648 р. зусилля дипломатії спрямовувалися на укладення й збереження союзу з Кримом, одержання підтримки з боку Порту, залучення володарів Росії й Трансильванії до боротьби за корону в Польщі та визнання урядом останньої за Українською державою статусу рівноправного суб'єкта Речі Посполитої.

З першої половини 1649 і до 1654 р. пріоритет надавався досягненню визнання з боку Польщі й інших держав незалежності козацької України, запобіганню створенню антиукраїнської коаліції, пошуку надійного протектора. У 1654–1657 рр. провідними напрямками зовнішньої політики стали формування антипольської коаліції, здобуття міжнародного визнання законності включення до складу козацької держави західноукраїнських земель, нейтралізація антиукраїнської спрямованості кримсько-польського військово-політичного союзу та захист внутрішнього суверенітету від посягань Росії. Важливою сферою діяльності українських дипломатів у 1648–1657 рр. був збір різноманітної інформації про характер міжнародних відносин у Центральній, Східній і Південно-Східній Європі,

внутрішньополітичне становище потенційних союзників і противників, їх військову потугу тощо.

Вже у перші роки існування держави на основі козацьких традицій склався церемоніал прийому іноземних гінців, посланців і послів, ведення з ними переговорів. У наступні десятиріччя він не зазнав суттєвих змін, тому існує можливість визначити його прикметні риси. Звертає увагу на себе прагнення уряду гарантувати безпеку проїзду і від'їзду іноземних дипломатичних місій, створення сприятливих умов у постачанні їх продовольством і фуражем. Пересування посольств завжди супроводжувалося охороною козацького підрозділу; щодо забезпечення їх побутових умов, то ці питання вирішувалися залежно від обставин. За свідченням російського посла У. Унковського, від прикордонного м. Конотопа до Чигирини його зустрічали і проводжали весною 1649 р. старшини із кінними загонами, а «харч і підводи подавали не однаково, де скільки знайдуть; також і по селах, і в багатьох місцях харч і підвід не давали, їхали на своїх конях і самі купляли харч» [55]. У деяких випадках гетьман видавав спеціальні універсали місцевим органам влади з наказом надавати послам провідників, харчі й підводи, виявляти щодо них «людскость свою» [56].

Форма прийому залежала від рангу (гонець, посланець, посол) особи, що прибувала з візитом, політичного статусу того, хто її посилав, та важливості покладеної на неї дипломатичної місії. Для зустрічі гінців і посланців сановників Речі Посполитої, Росії, Криму, Молдавії й інших країн використовувався значно простіший і скромніший ритуал, ніж під час прийняття посольств володарів

держав. Наприклад, посланців польського сенатора А. Кисіля та порубіжних російських воевод улітку 1648 р., послів львівських міщан у жовтні 1648 р., посланця литовського гетьмана Я. Радзивілла Мисловського у березні 1651 р. та багатьох інших приймали по-діловому, без зайвих урочистостей. Показовим у цьому сенсі є таке свідчення Мисловського: його у Білій Церкві «просто» повели до військового писаря, котрий, змусивши «трохи зачекати», прийняв, велів віддати листа й довів до ставки гетьмана. Там «сказали» зайти до помешкання, куди похвилі з'явився сотник, у супроводі якого посланець й прибув до Б. Хмельницького. Останній запропонував йому сісти й заспокоїв: «...не бійся й волосини з твоєї голови 57 не впаде» [57].

Зовсім інакше приймали посольства монархів. Зокрема, у листопаді 1648 р. назустріч послу польського короля Яна Казимира Я. Смяровському гетьман виправив кілька тисяч кіннотників. Неподалік від с. Лабуньки, де знаходилася його ставка, посла привітала, спішившись, старшина, котра надала йому місце у першому ряду процесії. Коли королівський посол із супроводом під звуки музики прибув до гетьманської ставки, його зустрів з кількома десятками «гарно одягнугих і на баских конях» вояків генеральний обозний І. Чарнота. Передавши вибачення від Б. Хмельницького, що той через хворобу вимушений зустрічати його у дворі, обозний повів посла до помешкання гетьмана. Останній вийшов навістріч Я. Смяровському, привітався (з уже спішеним) посеред двору й 58 запросив до кімнати на розмову [58]. З такою ж церемоніальністю було облаштовано прийом у Переяславі 19 лютого 1649 р. польського посольства А. Кисіля. В околиці міста його

зустрічав сам гетьман «з полковниками, осавулами, сотниками, військовою музикою, з бунчуком і червоним знаменом». Привітавши А. Кисіля «покозацьки», він пересів до нього у сани. При їх в'їзді до міста прогрімів салют з 20 гармат [59].

59

Безпосередня участь гетьмана у зустрічі посольств практикувалася дуже рідко. Зазвичай цю функцію виконував хтось із генеральних старшин чи полковників (за гетьманування Б. Хмельницького це часто доручалося його синам – спочатку Тимофію, а згодом Юрію). Наприклад, перше російське посольство Г. Унковського 26 квітня 1649 р. у 5–6 км від Чигирини вітали військовий хорунжий і полковник, а за 500 м – спішені син гетьмана Тиміш, військовий осавул та інші старшини (близько 20 осіб) [60]. Як правило, 60 посольства приймалися в столиці держави м. Чигирин, однак траплялися випадки, коли такі зустрічі відбувалися в інших містах, а також у військовому таборі під час воєнних дій (наприклад, взимку 1649 і 1654 рр. – у Переяславі, восени 1658 р. у Липовій Долині під Гадячем).

Посли та особи, що їх супроводжували, отримували помешкання – «двори» – неподалік від місця проживання гетьмана й перебували на утриманні скарбниці. Іноді з дипломатичних міркувань членів посольств «навмисне розосереджували по віддаленим вулицям», щоб «не жили разом, один біля одного» [61]. 61 В день приїзду, як правило, аудієнція їм не надавалася. В більшості випадків вона призначалася гетьманом (через посередництво генерального старшини) трохи пізніше. Бувало й так, що послі, намагаючись пришвидшити час зустрічі, самі зверталися до гетьмана з відповідним проханням [62]. 62

Існували відмінності у ритуалі аудієнції послам різних країн, що зумовлювалися як врахуванням традицій їх дипломатичної служби, так і політичними цілями українського уряду. За гетьманування Б. Хмельницького відзначався скромністю церемоніал прийому послів Молдавії, Валахії, Трансільванії, Криму, Швеції й інших держав; урочистішим він був при зустрічі послів Речі Посполитої та Порту й помпезним – Росії. На різних часових відрізках ситуація змінювалася. Зокрема, впродовж літа 1658 – літа 1659 рр. найпишніше обставлявся ритуал прийому польських послів, а в 1668–1674 рр. – ту-
63 рецьких [63].

Зупинимось на специфіці ритуалу прийому послів. Гетьман міг запросити на влаштований з приводу їхнього приїзду банкет, під час якого з нагоди здравниць на честь монархів лунали гарматні салюти. Попередньо з'ясовувалися через генеральних старшин день, місце (найчастіше у помешканні володаря булави, а в урочистих випадках – на подвір'ї, вулиці чи майдані) та час аудієнції. Послів на прийом супроводжували спеціально прислані старшини й козаки, а особливо поважних – ще й почесна варта. Під час процесії росіяни дотримувалися такого порядку: попереду посла їхав із царською грамотою піддячий, разом з послом – представник генеральної старшини, а інші козаки йшли поряд пішки. В окремих випадках, щоб підкреслити урочистість події, попереду процесії грав гетьманський оркестр. Зазвичай біля ганку послів зустрічала депутація старшин (зрідка її очолював володар булави), після чого вони запрошувалися до «світлиці», біля дверей якої їх зустрічав гетьман. Посеред кімнати йому передавався лист від монарха, який він брав із повагою, згідно з усталеним етикетом.

Найчастіше послання зачитували гетьман або генеральний писар стоячи, вголос для присутніх, але траплялося й так, що український володар ознайомлювався з його змістом мовчки. Після цього обмінювалися запитаннями про стан здоров'я монарха й гетьмана та взаємними побажаннями мати його якнайміцнішим. Далі посол обдаровував володаря булави, членів його сім'ї та присутніх на аудієнції осіб подарунками, а гетьман садовив посла біля себе на лаві (старшини й козаки сідали трохи далі від них) й запрошував на обід. Названі складові церемонії зустрічі постійно зберігалися, хоча міг змінюватися порядок (наприклад, спочатку вручали подарунки, а згодом зачитували лист тощо).

Траплялися випадки, коли з політичних міркувань порушувалася черговість прийому посольств, відверто демонструвались прояви невдоволення діями урядів, що направляли їх в Україну, а окремим посланцям віддавалися почесні, належні послам. Наприклад, у лютому 1649 р. «досить недбало» Б. Хмельницький взяв на аудієнції від посольства А. Кисіля надіслані королем булаву і корогву [64]. В травні того ж року гетьман, 64 отримуючи переданого послом листа від Яна Казимира, не проявив «жодної шанобливості», а прочитавши, «кинув через стіл своєму писареві так, що аж на землю впав» [65]. На початку серпня 1650 р. першим отримав аудієнцію турецький посол, хоча польський з'явився значно раніше. Водночас останньому не надавали «жодних почесностей належних послам» і тільки після відправки турецького посольства влаштували урочисту зустріч, стріляючи з гармат [66]. 66

Влаштовуваний послам банкет становив складову дипломатичного етикету. В ньому брали участь члени

сім'ї гетьмана та запрошені старшини. За столом точились розмови на різноманітні теми, переважно міжнародного характеру, проголошувалися тости на честь володарів держав, що часто супроводжувалися салютами з гармат. Відмову послів від учти гетьмани розцінювали як образу з боку монархів, котрі їх прислали. Участь у ній володаря булави була обов'язковою. Наприклад, прикутий до ліжка, смертельно хворий Б. Хмельницький, пригощаючи в середині червня 1657 р. російське посольство, піднявшись, наказав дружині й доньці підтримати його й стоячи випив «чашу за государеве багаторічне здоров'я» [67]. Щоб підкреслити важливість приїзду окремих посольств, бенкет на їх честь міг тривати впродовж кількох днів [68]. Ще одне спостереження: розмови під час обіду мали не завжди лагідний характер, траплялося, що гетьмани досить різко висловлювали своє невдоволення (іноді підтримуване й старшинами) діями тих чи інших правителів держав.

У наступні дні велися переговори з обов'язковою участю гетьмана й когось із генеральних старшин (переважно писаря). Питання таємного змісту обговорювалися гетьманом наодинці з послом в окремій кімнаті. Показово: українська сторона, не вагаючись, вступала з іноземними дипломатами в гострі дискусії, рішуче обстоюючи власні інтереси. Зокрема, у жовтні 1656 р. гетьман і старшини відмовлялися присягнути на договір з Трансільванією, оскільки послі не привезли відповідної присяги за підписом і печаткою князя Дьєрдя II Ракоці, а на початку лютого 1657 р. відхилили пропозицію шведського короля Карла Х укласти договір, оскільки той не визнавав входження західного регіону до складу Української держави

[69]. Прикметною рисою українського дипломатичного етикету була інтенсивність переговорного процесу та його швидке завершення [70]. У визначений гетьманом час посольству призначалася відпускна аудієнція, на якій вручався лист до монарха, подарунки членам дипломатичної місії та гроші на дорогу. Проводжали послів урочисто («під гетьманським знаменом») старшини, інколи під звуки оркестру. Такий етикет прийому послів зберігся майже до кінця XVII ст.

Посольства приймали «охоче й людяно». Гетьмани уважно пильнували за безпекою їхнього проїзду, надавали «охоронні» універсали, порушників яких суворо карали [71]. Усталеного в тогочасній європейській дипломатичній етиці принципу, що «навіть в час найтяжчої війни ніде посол не повинен бути затриманий», а його дипломатичну недоторканність слід шанувати «навіть на полі бою» [72], гетьмани дотримувалися свято «Послів чеснотливих, хоч би і з суворою відповіддю, Військо Запорізьке не звикло затримувати», – повідомляв Б. Хмельницький польському королю 16 серпня 1649 р. [73]. За час Національної революції 1648–1676 рр. вдалося виявити лише два випадки порушення цієї традиції. Дізнавшись про підступну політику кримської знаті, гетьман П. Дорошенко, не стримавшись, у вересні 1668 р. кілька разів вдарив «по губах» послів калги-султана [74]. А наприкінці травня 1649 р. за потаємну спробу привласнити «черкаську і чигиринську землю» й перетворити козаків, котрі тут проживали, на своїх підданих, у відсутність гетьмана старшина, не бажаючи «тримати гадюки на своїй голові», наказала стратити королівського посла Я. Смяровського [75].

Складний етикет засвідчував тривалий процес становлення україн-

ської дипломатичної служби; її високий рівень відповідав нормам тогочасної європейської дипломатії. Специфіка функціонування дипломатичної служби потребувала осіб із відповідними якостями та знаннями, які визначалися специфікою виконуваної роботи. Активна зовнішня політика, що супроводжувалася інтенсивним міждержавним листуванням, прийняттям і відправленням щороку десятків посольств, посланців і гінців, гостро потребувала перекладачів із польської, російської, латинської, турецької та інших мов. Через дефіцит знавців східних мов на роль перекладачів у посольствах залучалися іноземці, зокрема, грецькі й вірменські купці. Водночас військова канцелярія й окремі полковники вживали заходів для підготовки власних фахівців. За визнанням у 1654 р. І. Нечая, 1650 р. брацлавський полковник Д. Нечай відправив його до Криму «для вивчення кримської мови і перекладу...» [76]. Дипломатична служба потребувала значної кількості осіб, котрі знали дороги, були пристосованими до умов мандрівного життя, мали навички усного спілкування іноземними мовами. Такими виступали часто згадувані в джерелах «бути» і «товмачі» («тлумачі» і «толмачі»), котрі як «пристави» супроводжували іноземних гостей і послів, включалися до складу українських посольств й виконували самостійні функції гетьманських гінців до володарів і сановників інших країн, через що їх можна вважати найнижчим рангом дипломатичної служби [77].

Вищу сходинку посідали перекладачі й секретарі посольств. Над ними в службовій ієрархії стояли «посланці» й «посли». Хоча офіційного розмежування статусів «послан-

ця» й «посла» ще не відбулося [78], все ж, як засвідчують джерела, цей процес інтенсивно розвивався. Зокрема, виразно окреслюється коло їх повноважень: «посланці» привозили листи, інформували про стан справ у козацькій Україні, вступали у переговори з окремих (зазвичай другорядних) питань міждержавних відносин, а послі відправлялися для розв'язання важливих дипломатичних завдань, і лише вони мали повноваження укладати угоди й договори. Місію посланців виконували сотники, полкові старшини, інколи досвідчені козаки, тоді як послами виступали переважно полковники й генеральні старшини. При цьому чисельність почту посланця значно поступалася складу «посольства» посла. Ще один важливий штрих до функціонування системи дипломатичної служби: у кінці 50–60-х рр. XVII ст. стосовно окремих послів частіше вживання запозиченого з польської дипломатичної практики терміна «комісар». Відомо, що в Речі Посполитій він трактувався як «великий посол», на котрого покладалися обов'язки вести переговори з питань укладення мирного договору [79]. Таку саму функцію виконували українські «комісари», тому можемо їх титулувати «великими послами».

Виконання місій послів і комісарів гетьмани доручали досвідченим, найчастіше освіченим старшинам, котрі вміли чітко формулювати й висловлювати (а в разі потреби й приховувати) думки, підтримувати розмову, наполегливо й аргументовано обстоювати позицію, приймати відповідні рішення. Вочевидь, зверталася увага й на зовнішній вигляд, що мав справляти приємне враження. Наприклад, у жовтні 1658 р. секретар польської королеви фран-

цуз П. Нуає так охарактеризував українського посла П. Тетерю: «... то чоловік високого зросту, дуже пристойний; мав на собі одяг із зеленого оксамиту з золотими гудзиками» [80]. Один із керівників посольства до Варшави весною наступного року І. Груша був людиною «незвичайного розуму й спритності, 80 і при цьому показною» [81]. Послани у липні 1670 р. П. Дорошенком на переговори комісари М. Корицький і Лесковський були «людьми красивими, розсудливими і мовними». Ці якості українських послів сповна відповідали переконанню французького теоретика Франсуа де Кальєреса, що «найважливішими якостями диплома- 82 та є розум і розсудливість» [82].

Водночас це мали бути особи, здатні долати труднощі й виявляти твердість у виконанні інструкцій. Наприклад, улітку 1653 р. посол полковник А. Жданович, прибувши до табору польського війська, незважаючи на погрози польного гетьмана С. Потоцького, наполягав на зустрічі з королем. «Мене прислано до королівської величності, – заявив він, – не для закладу, а в посольстві, і не через кого іншого, а через мене повинна дійти до Війська, що мене послало, відповідь його королівської 83 величності й твоєї вельможності» [83]. Холоднокровність і мужність полковника С. Савича у травні 1654 р. під час переговорів з ханом (котрий навіть ударив його по обличчю) змусила Іслам-Гірея утриматися від розриву відносин з Україною [84]. Влітку 1658 р. посол Т. Носач, виступаючи у польському сеймі, рішуче («говорив із запалом і навіть різкувато») домагався дотримання Польщею взятих зобов'язань, забезпечення прав України особливим трактатом, ліквідації унії [85]. В джерелах фіксуються

й окремі спроби підкупу послів. Зокрема, у листі від 21 березня 1661 р. до аноніма польський канцлер повідомляв, що І. Груша брав чималі суми готівкою [86]. 86

Вправними дипломатами були І. Виговський, С. Богданович-Зарудний, П. Тетеря, П. Дорошенко, С. Мужилівський, А. Жданович, Г. Гуляницький, Л. Бускевич, С. Савич, Я. Петрановський та ін. Іноді уряд залучав до виконання посольських доручень й іноземців. З-поміж них найпомітнішими постатями були І. Таффралі, О. Астаматій та Д. Колугер, про якого говорили, що «це найбільший хитрун і інтриган свого часу...» [87]. 87

Оскільки спеціалізації серед послів і посланців не існувало, гетьман, призначаючи їх, найвірогідніше, виходив із спроможності тих чи інших осіб виконати те чи інше доручення. Склад і чисельність посольства залежали від важливості дипломатичної місії, що покладалася на нього. Гінці, котрі доставляли лише листа, виїжджали в супроводі кількох козаків («товаришів») та 1–2 слуг («челядників»). Почти посланців склалися з «товмача», інколи писаря, 3–8 козаків та 3–5 слуг (усього в межах 10–20 осіб). Помітно чисельнішими вони були у повноважних послів (зрідка очолювалися двома особами). До цих почтів, окрім писаря (секретаря), бута (товмача) й «товаришів», часто входили старшини різних рангів, а відтак збільшувалася чисельність слуг. Як правило, в середньому чисельний склад посольства коливався в межах 20–40 осіб.

Прикметною рисою української дипломатії кінця 50–70-х рр. XVII ст. стало формування для розробки змісту важливих міжнародних договорів чи їх ратифікації представниць-

ких (добиралися старшини й козаки від кожного полку) посольств. Наприклад, за таким принципом організовувалися посольства весною 1659 р. на Варшавський сейм для ратифікації Гадяцького договору, восени того ж року до Москви для перегляду статей Переяславського договору 1659 р., весною 1669 р. до Стамбула для остаточної редакції змісту українсько-турецького договору тощо. Вірогідно, при цьому дотримувалися рівної пропорційності представництва, через що різко зростала чисельність посольств. Причому, для поїздки до Стамбула, окрім 2-х послів з товаришами, до складу посольства ввійшли по 3 представники від 10 правобережних і 8 лівобережних полків. Згадуване посольство полковників П. Дорошенка та А. Одинця до Москви восени 1659 р. налічувало 153 особи, а для ратифікації Гадяцького договору відбула дипломатична місія в складі 400 осіб. У 1665 р. посольство до Москви, очолюване гетьманом І. Брюховецьким, налічувало 535 осіб, і до нього, окрім старшин і козаків, входили представники духовенства й 88 міщан [88].

Велика увага приділялася оформленню дипломатичної документації, без наявності якої жодне посольство не було повноважним. Її невід'ємною складовою виступали листи, адресовані монархам, керівникам і членам урядів, впливовим вельможам. На думку Ф. Шевченка, термін «лист» офіційно вживався для визначення дипломатичного листування, на відміну від інших документів, що стосувалися внутрішніх справ [89]. Листи готувалися у Військовій канцелярії писарями, однак не виключено, що інколи не без безпосередньої участі гетьманів (насамперед Б. Хмель-

ницького, І. Виговського та П. Дорошенка). Всі листи підписувалися гетьманами й скріплювалися печатками. У періоди найбільших успіхів визвольної боротьби Б. Хмельницький вдавався до використання титулатури «Божою милістю». Прикметно: якщо листи писалися кирилицею, то Б. Хмельницький й підписувався нею, якщо польською чи латинською мовами – латинським шрифтом [90]. 90

Сформований (на основі дипломатичної практики) за гетьманування Б. Хмельницького формуляр листів не зазнав істотних змін і в наступні роки. Розпочиналися вони (початковий протокол) інтитуляцією (означення особи, котра надсилає листа), інскрипцією (означення адресата) і салютацією (вітання). Остання інколи передувала інскрипції; інвокація (богослів'я) не використовувалася. Важливого значення надавалося відповідним зверненням і титулуванням особи, до якої надсилався лист, оскільки применшення титулу могло призвести до міжнародних ускладнень. В основній частині листів переважно стисло подавалася нарація (виклад суті справи). Диспозиція (розпорядження) мала умовний характер, бо зміст листів містив не накази, а прохання, пропозиції та пояснення гетьманів. Постійною складовою була короборація (відомості про засвідчувальні знаки документа); рідше вживалися аренга (преамбула), промультгація (публічне оголошення) та санкція (заборона порушувати документ). Заключний протокол мав датум (місце і час видачі документа). Апрекації (висновку) не було. Документи, що надсилалися в Росію та Молдавію, датувалися за старим, а в Річ Посполиту, Венецію й інші країни, – за новим стилем. Слід мати на увазі, що в той час перед підписом

вживалися різні варіанти засвідчення дипломатичної ввічливості («щирий друг і до послуг вельми готовий слуга», «найнижчий слуга» та ін.), що не завжди відображали суть справи [91].

Дослідники відзначають різноманітність стилю листів, написаних до правителів і глав урядів різних країн, із урахуванням прийнятого в них етикету. Наприклад, листи до польського короля відзначалися витонченою ввічливістю й шляхетним багатослів'ям із вживанням таких висловів, як «вірні піддані», «покірні слуги» тощо; до російського царя – діловитістю; трансільванських князів – витіюватістю; турецького султана – пишномовним багатослів'ям [92]. Серед дипломатичних листів виділялися «вістові листи», в яких представники українського уряду інформували російський про хід воєнних дій з Річчю Посполитою й Кримським ханством, а також «проїжджі листи», що засвідчували особу його власника, характеризували суть місії й передбачали прохання надати підтримку [93].

Окрім листів посли отримували інструкції, що розроблялися у Військовій канцелярії й стверджувалися гетьманським підписом. У них стисло окреслювалася позиція уряду, визначалася тактична лінія поведінки. Різновидом інструкцій були кондиції, в яких викладалися лише умови пропонуваного договору чи угоди. Вони не мали таємного характеру й надавалися для ознайомлення іншій стороні. На жаль, ні листи, ні інструкції не дозволяють з'ясувати зміст найважливіших таємних доручень, що їх гетьман не довіряв паперові й давав послам усно. Відомо, що посли одержували суворі розпорядження дотримуватися під час переговорів настанов

інструкцій. Майже не збереглися донесення та звіти українських послів, посланців і гінців. З часу гетьманування Б. Хмельницького виявлено тільки одне донесення П. Яненка та А. Кульки від 14 травня 1651 р. гетьманові та його сину Тимофію й один звіт посольства до Криму від 26 жовтня 1654 р. Як встановили дослідники, звіт українських дипломатів за формою нагадував розгорнутий лист [94].

Мета переговорів полягала в укладенні угод й договорів, тексти яких становили важливу складову дипломатичної документації, частина якої, на жаль, не збереглася (до нашого часу тільки у чернетках-редакціях дійшли «Березневі статті» Б. Хмельницького – найголовнішої частини договору 1654 р. з Росією). Слід пам'ятати також, що окремі договори могли складатися не з одного, а комплексу документів. Традиційно зміст договорів не розголошувався й був відомим тільки обмеженому колу осіб (гетьману, генеральним старшинам і полковникам). Зокрема, умови Зборівського договору залишалися невідомими для козацького загалу, не кажучи про міщан і селян, а українсько-російського договору 1654 р. – навіть для переважної більшості старшин [95].

Через брак джерел не важко з'ясувати питання про масштаби фінансування посольств, посланців й гінців. Однак, враховуючи їх успішні дії в столицях багатьох держав, гідне протистояння польським дипломатам у Бахчисараї та Стамбулі, збір багатого інформаційного матеріалу, можна припустити, що уряд приділяв цьому аспекту дипломатичної служби належну увагу. За підрахунками З. Вуйціка, у другій половині XVII ст. на утримання польської дипломатії припадало близько 7,6 %

⁹⁶ видатків держави [96]. Мабуть, не менший, якщо не більший відсоток становили витрати на дипломатію і в козацькій Україні. Польські послы до України у 1648–1656 рр. отримували від 1 до 20 тис. злотих [97].
⁹⁷ Вочевидь, такі чи трохи менші кошти

одержували українські послы до Речі Посполитої, Криму, Порти. За свідченням Б. Хмельницького, яке він зробив у червні 1657 р., всі державні прибутки витрачаються на утримання послів і посланців різних держав та на військові потреби.

Піднявши повстання, Б. Хмельницький та його соратники поставили за мету насамперед домогтися скасування «Ординації» 1638 р. й надання козацькому регіону України автономії. В заходах, спрямованих на її реалізацію, чільне місце відводилося козацькій дипломатії, тому в березні 1648 р. на Запорозжжі відбувалися переговори з посольством коронного гетьмана М. Потоцького, під час яких українська сторона домогалася поновлення давніх прав й вольностей; усунення з полків старшин-«ляхів»; виведення польського війська із Лівобережжя й козацького регіону Правобережжя й скасування тут «управління Речі Посполитої» [98]. Після перемог на Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р. Б. Хмельницький передав полоненому коронному гетьманові прохання до польського уряду, що передбачали створення по Білу Церкву й Умань (включаючи Лівобережжя) удільної, з визначеними кордонами, держави, вочевидь, як автономної складової Польщі. М. Потоцький, ознайомившись із вимогами, відмовився відіслати їх до Варшави, вмотивовуючи це тим, що уряд ніколи їх не задовольнить [99].

Враховуючи негативну реакцію М. Потоцького (а він відбивав настрій польської еліти), вірячи (як і більшість старшин та козаків) у

6.3.

Мета й основні напрями зовнішньої політики уряду Богдана Хмельницького

спроможність короля Владислава IV поновити вольності Війська Запорозького й гарантувати права православної Церкви (поривати з Річчю Посполитою, яку вони сприймали як Батьківщину, задумів ще не було), гетьман вирішив відмовитися від реалізації ідеї автономії. Тому відправлене 12 червня до Варшави посольство отримало інструкцію домогатися скасування «Ординації» 1638 р., збільшення козацького реєстру до 12 тис. осіб, права самим обирати старшину, повернення православному захоплених уніатами церков тощо [100]. Уряд і сейм відхилили помірковані прохання Війська Запорозького. Створена для переговорів з Б. Хмельницьким комісія, відповідно до інструкції, могла укласти з ним договір на умовах Кумейківської, Переяславської чи Куруківської угод, погодившись на 8-тисячний реєстр, а також не допустити виділення для Війська Запорозького територіального уділу [101].

Проте переговорний процес зірвавсь, й поновилися військові дії. Після

здобутої 23 вересня 1648 р. перемоги під Пилявцями гетьман продовжив похід, але не з метою виборення самостійності України, а для зведення на трон короля, спроможного реформувати державний устрій Речі Посполитої у такий спосіб, щоб Україна (щонайменше в складі Київського, Чернігівського, Брацлавського, Волинського і Подільського воеводств) дістала статус її державного суб'єкта. Оскільки московський цар і трансільванський князь не поспішали посісти вакантне місце, Б. Хмельницький вирішив підтримати кандидатуру брата Владислава IV Яна Казимира, пов'язуючи з ним надію на реалізацію задуму. Відповідно, відправлене 15 листопада посольство до Варшави мало клопотатися про задовільнення скромних вимог: не порушувати прав православної Церкви, ліквідувати унію, амністувати учасників боротьби, збільшити реєстр до 12 тис. осіб [102].

102 Враховуючи необхідність припинення воєнних дій, Б. Хмельницький та більшість старшин пішли на укладення 21 листопада перемир'я з новообраним королем Яном Казимиром, але при цьому припустилися фатального дипломатичного прорахунку, погодившись відвести армію з визволених західних і центральних земель, які знову було окуповано польськими підрозділами, «в Україну» – терени козацького регіону. Помилковість такого кроку гетьман, вочевидь, усвідомив під час повернення до Києва, тому почав залишати залоги в містах на схід від лінії верхів'я р. Горинь – м. Кам'янець-Подільський [103].

Переосмислення уроків боротьби у 1648 р. поклато початок формулюванню засадничих принципів державної ідеї. За таких обставин переговори, що розпочалися 20 лютого

1649 р. у Переяславі, проходили вкрай напружено. Б. Хмельницький рішуче відхилив запропоновані умови договору (збільшення реєстру до 12–15 тис. осіб, скасування унії, відновлення прав і свобод Війська Запорозького й ін.), підкреслюючи право українців на створення незалежної держави в етнічних межах свого проживання. З великими труднощами комісарам вдалося домогтися лише згоди на укладення перемир'я та проведення нових трактатів у кінці травня. Прикметно, що відповідно до умов перемир'я вперше польське посольство визнало існування автономної Української держави під назвою Війська Запорозького. Її територіальні межі проходили на півночі по р. Прип'ять, а на заході по лінії р. Горинь – м. Кам'янець-Подільський, через які заборонялося переходити польсько-литовським і українським військам [104].

104

Нова позиція української еліти не влаштувала короля, уряд і сейм Речі Посполитої. Довідавшись про результати переговорів, польський уряд відмовився від проведення комісії й розпочав воєнні дії. Б. Хмельницький та його союзник хан Іслам-Гірей 15 серпня 1649 р. завдали нищівної поразки королю під Зборовом. Від катастрофи Річ Посполиту врятував хан, котрий у ніч на 16 серпня погодився на переговори з Яном Казимиром, що завершилися укладенням 18 серпня польсько-кримської угоди. Вона передбачала встановлення «вічної приязні» й надання взаємної військової допомоги; виплату Польщею щорічних упоминків; залишення Війська Запорозького при давніх вольностях й 40-тисячному козацькому реєстрі; дозвіл татарам, що поверталися з походу, брати ясир в українських землях тощо [105].

105

Поведінка Іслам-Гірея зробила гетьмана заручником польсько-кримського порозуміння. За визнанням литовського канцлера А. С. Радзивілла, «важчою була справа з козаками. І якби татари їх не спонукали, ніколи б не поступилися перед королівською повагою» [106]. Розроблений Б. Хмельницьким і старшиною проект договору передбачав автономію Української держави у територіальних межах Брацлавського, Чернігівського, Київського, східних районів Подільського і південно-східних Волинського воєводств (західний кордон мав проходити по лінії Берлінці – Бар – Старокостянтинів – р. Случ); скасування обмеженості чисельності козацького реєстру; ліквідацію унії; зрівняння православної Церкви з католицькою; збереження козацького судочинства й усіх козацьких прав і вольностей; заборону проживання на теренах козацької України євреям, діяльності єзуїтів і ченців католицьких орденів та ін. Однак під тиском хана українське посольство пішло на поступки. Згідно з укладеним 18 серпня Зборівським договором козацька Україна одержувала автономію тільки в складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств (кордон мав проходити на захід від лінії Димер – Коростишів – Павлоч – Вінниця – Брацлав – Ямпіль, що означало втрату земель 6-ти полків), куди заборонялося входити польським військам. Проголошувалася амністія учасникам боротьби, державні посади у козацькій Україні могла обіймати лише православна шляхта, чисельність реєстру обмежувалася 40 тис. осіб, розв'язання питань скасування унії й повернення православної Церкві захоплених храмів і майна відкладалося до рішення сейму, шляхта набула право повертатися до маєтків, а її піддані

зобов'язувалися виконувати повинності тощо [107].

Повернувшись із походу, Б. Хмельницький розгорнув активну діяльність із реалізації передбачених договором статей. Напередодні від'їзду київського митрополита С. Косова на сейм, що мав ратифікувати договір, гетьман застеріг його послідовно обстоювати конфесійні інтереси українців і не відхилятися від прийнятої ухвали. Інструкція посольству М. Нестеренка зобов'язувала домагатися затвердження виданих королем під Зборовом військового привілею Війську Запорозькому й пунктів «Декларації», особливо тих, що стосувалися «приборкання унії» й припинення «розбрату між християнами» [108].

Сейм 7 січня 1650 р. прийняв українських послів. 12 січня король видав документи про затвердження «Декларації ласки», військового привілею Війську Запорозькому й передачу йому Трахтемирова та надання Чигириня «на булаву запорозьку» Б. Хмельницькому. Значно складнішим виявилось питання ухвалення поступок українцям у конфесійній сфері. Підтримувані Римською курією, духовні сенатори ультимативно заявили, що «залишать усі сенат», якщо С. Косов посяде сенаторське крісло, тому останній відмовився від нього. Не наполягав митрополит і на скасуванні унії. За таких обставин король 20 січня (вже після завершення сейму) видав привілей (датований 12 січня) «Апробація сеймова прав і вольностей релігії грецької народу руському», що урівнював православну Церкву з уніатською, звільняв православний клір від виконання повинностей й сплати податків; визнавав права православних на Луцьку, Холмську, Перемишльську та Вітебсько-Мстиславську епархії тощо [109].

107

108

109

Упродовж 1650 р. у відносинах з Річчю Посполитою українська сторона домагалася від неї виконання умов договору й намагалася запобігти втягненню козацької України у воєнні дії проти Росії чи Порту. Проте уніатське духовенство не поспішало повертати захоплені храми й майно, тож відправленому в березні до Варшави посольству доручалося знову порушити клопотання про ліквідацію унії [110]. В другій половині листопада до Польщі виїхало нове посольство, що мало клопотатися про скасування унії, повернення православної Церкви храмів і майна, урівняння православних священників у правах з католицьким духовенством, забезпечення свободи відправлення православних обрядів за межами козацької території тощо [111].

Українська дипломатія прагнула схилити Річ Посполиту до визнання самобутності козацької України. У березні 1650 р. вона порушила питання про заборону панам-католикам приїжджати до маєтків, припинення на деякий час збирання з підданих податків та утримання польських підрозділів східніше лінії Бар – Хмільник. Відправлене у листопаді посольство вперше отримало завдання домагатися офіційного оформлення кордонів Гетьманщини («відокремленої лінії»), припинення «великого гоніння від панів» на «руський народ», присяги на дотримання «вічного миру між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким» з боку перших сановників держави й надіслання в Україну як заручників І. Вишневецького, О. Конєцпольського й інших поважних осіб [112]. Дипломатам доводилося докладати максимум зусиль, щоб уникнути погіршення (під впливом Венеції й Польщі) відносин з Портою й особливо воєнного конфлікту з Росією.

В останньому щонайбільше була зацікавлена кримська знать, котра намагалася розгромити Московську державу й приєднати Астраханське й Казанське ханства. І лише з великими труднощами гетьману вдалося у серпні ухилитися від походу в Росію [113].

Для врегулювання польсько-українських взаємин сейм наприкінці 1650 р. ухвалив направити до Б. Хмельницького посольство, переговори з яким мали розпочатися в лютому наступного року. Проте напад польської армії на Східне Поділля зірвав їх, а через воєнні дії дипломатичні стосунки стали епізодичними [114]. За відсутності Б. Хмельницького, якого хан затримав при собі, старшина під час облоги українського війська під Берестечком (перша декада липня 1651 р.) вступила у переговори з королем, намагаючись досягти замирення на умовах Зборівського договору, однак зазнала невдачі. Добившись військової перемоги, польський уряд вирішив знищити Українську державу, ліквідувати козацький стан, зменшити чисельність козаків до 6–8 тис. осіб, відновити дореволюційні соціально-економічні відносини [115].

Розгортання визвольної боротьби на Київщині й Брацлавщині та затятий спротив українських підрозділів під Білою Церквою змусили М. Потоцького вступити у переговори з гетьманом. Вони засвідчили намагання української сторони зберегти чинність Зборівського договору, але внаслідок затримки підходу татар Б. Хмельницький мусив поступитися. Укладений 28 вересня 1651 р. Білоцерківський договір істотно обмежував терени козацької України (вона втрачала Брацлавське й Київське воеводства) й зводив нанівець

її автономію: український гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана, позбавлявся права на міжнародні відносини з іншими державами й зобов'язувався (якщо не приведе хана «до послуг королю») порвати з Кримом; чисельність козацького реєстру скорочувалася до 20 тис. осіб. Договір також передбачав збереження прав і свобод православної Церкви, амністію шляхтичам, дозвіл на повернення до маєтків шляхти, проживання євреїв (поновлювалися їх оренди) та ін. [116].

Умови договору викликали гостре невдоволення в різних прошарках населення. Взимку 1652 р. польський сейм відмовився від його ратифікації. Близька перемога Б. Хмельницького на початку червня 1652 р. під Батогом ознаменувала виборення козацькою Україною незалежності. Перед гетьманом постало завдання переконати правлячі кола Речі Посполитої в доцільності визнання факту постанови суверенного державного організму. У листах до короля, канцлера й сенаторів він наголошував на неможливості поновлення Білоцерківського договору, на чому налягала Річ Посполита. В жовтні 1652 р. гетьман відхилив вимоги короля розірвати союз із Кримом й надіслати молодшого сина Юрія заручником до Варшави. Щоб досягти компромісу й уникнути воєнних дій, Б. Хмельницький погоджувався на поновлення статей Зборівського договору, на дотриманні якого повинен був присягнути Ян Казимир. Врешті-решт досягли згоди перенести комісію на початок 1653 р. [117], однак її роботу було зірвано наступом польських підрозділів, що призвів до розриву дипломатичних відносин. Спроба Б. Хмельницького у липні 1653 р. поновити їх за допомогою

посольства А. Ждановича зазнала невдачі: його члени опинилися у в'язниці. Король та уряд мали намір домогтися капітуляції козацької України на умовах відречення від влади Б. Хмельницького, скорочення козацького реєстру до 6 тис. осіб й перетворення інших козаків на «хлопів у панів своїх» тощо [118]. 22 серпня 1653 р. польська армія перейшла у наступ. Розпочалася Жванецька кампанія, під час якої Річ Посполита й Кримське ханство порозумілися за рахунок українських інтересів. Укладена між ними 15 грудня (в усній формі) Кам'янецька угода передбачала відновлення, відповідно до умов Зборівського договору, прав і свобод лише козацтва, всі інші статті ігнорувалися. Хан погодився також на негайну окупацію козацької України польськими підрозділами, повернення шляхти й відновлення дореволюційних повинностей селян і міщан. Таким чином, політичні наслідки кампанії виявилися для Української держави катастрофічними: не передбачалося визнання навіть її автономії, не кажучи вже про незалежність [119].

Велику увагу українська дипломатія приділяла створенню впродовж 1648–1653 рр. антипольської коаліції. Ще напередодні 1648 р. козаки висловлювали наміри заручитися підтримкою Криму, Порту чи Росії. З цією метою у 1647 р. Б. Хмельницький направляє посольство до султана, обіцяючи взамін припинити морські виправи козаків проти Туреччини [120]. Наступного року розпочалися переговори з Кримом, що завершилися у березні укладенням договору про військово-політичний союз. Він передбачав надання взаємної військової допомоги проти ворогів, заборону татарам брати ясир, спустошувати поселення й руйнувати церкви,

платню татарам за надану підтримку, припинення козацьких виправ проти Криму й згоду Війська Запорозького направити вояків на допомогу султану до Кандії. Весною 1649 р. підтверджується чинність цього договору, причому його умови забороняли татарам грабувати населення й брати ясир на всіх українських землях («по 121 Віслу») [121].

Створення союзу з Кримом відіграло позитивну роль на початковому етапі боротьби за незалежність. У жодному випадку не можна недооцінювати його ролі у здобутті перемог на Жовтих Водах, під Корсунем і особливо під Зборовом. Слугував він також впливовою перешкодою для створення Польщею антиукраїнської коаліції. Водночас мали місце й негативні аспекти, які помітно посилюються з літа 1649 р. По-перше, всупереч договору татари грабували населення, брали ясир й руйнували поселення, що призводило до демографічного, економічного й культурного занепаду України. По-друге, кримська еліта, не забуваючи гасла джихаду (священної війни), проводила політику «рівноваги сил» («з якого ж боку хто впаде за смерть, користь належить ісламу») й намагалася не допустити утворення незалежної України. По-третє, хан та його оточення вирішили використати Річ Посполиту й Гетьманщину для реалізації задумів приєднання до Криму Астраханського і Казанського ханств та досягнення незалежності 122 від Порти [122].

Після укладення кримсько-польського Зборівського договору козацька Україна втратила свободу дій щодо Речі Посполитої й змушена була зважати на позицію ханства. Її дипломатії доводилося, з одного боку, уникати загострення стосунків

із Кримом, а з іншого – утримувати його у сфері інтересів української зовнішньої політики, що виявилось вкрай складним завданням. Зокрема, намагаючись залучити Річ Посполиту й Україну до антиросійської коаліції, хан, шукаючи порозуміння з королем, усупереч наказам султана, не поспішав прийти на допомогу українцям весною 1651 р. Залишивши 30 червня поле бою під Берестечком, Іслам-Гірей прирік українське військо на поразку. І все ж Б. Хмельницький змушений був зберігати доброзичливий характер взаємин із татарською знаттю, остерігаючись укладення антиукраїнського польсько-кримського союзу [123]. Восени 1653 р. хан вперше 123 почав домагатися від гетьмана прийняття протекції Криму. Лише з великими труднощами Б. Хмельницькому вдалося переконати його підтвердити чинність договору 1648 р. [124]. 124 Ігнорування кримською знаттю українських інтересів сповна проявилось на завершальному етапі Жванецької кампанії, коли вона пішла на укладення 15 грудня сепаратної угоди з Річчю Посполитою. Ця угода надзвичайно гостро поставила питання про пошук негайного опертя на військову підтримку країни-протектора [125]. 125

У 1648–1653 рр. таку підтримку реально можна було отримати з боку Османської імперії чи Московського царства. Як уже зазначено, Б. Хмельницький ще напередодні повстання звернувся по допомогу до султана. Цей хід виявився вдалим, оскільки Ібрагім вирішив підтримати виступ козаків і, вочевидь, не без його згоди хан пішов на укладення у березні 1648 р. договору з Військом Запорозьким. Наприкінці травня і на початку вересня гетьман направляє посольства до Порти, намагаючись затвердження союзу з Кримом, заборони татарам

грабувати і брати у ясир українців, а також, засвідчуючи готовність прийняти протекцію султана на умовах виплати данини, надіслання в'язнів на галери, надання Порті військової допомоги й передачі їй Кам'янця-Подільського. Новий султан Мегмед IV ухвалив чинність українсько-кримського договору, однак питання про протекцію не стало об'єктом переговорів [126]. Наприкінці листопада 1648 р. гетьман послав до Стамбула чергове посольство з листом до султана, в якому повідомив про взяття під свою владу українських земель «аж по Віслу», порушив клопотання про їх прийняття під протекцію Порті на умовах, якими користувалися Молдавія і Валахія, й попросив надати йому у володіння Молдавію. Послів було зустрінuto прихильно, й султан наказав сілістрійському паші й ханові допомагати українцям у 127 війні з Польщею [127].

Майже одночасно гетьман направив листа трансільванському князеві Дьєрдю І Ракоці, висловлюючи бажання бачити його «опікуном і королем Польщі», а на початку січня 1649 р. через єрусалимського патріарха Паїсія звернувся з проханням до московського царя взяти під протекцію Військо Запорозьке. Складається враження, що, апелюючи одразу до кількох монархів, гетьман допускав можливість одночасної підлеглості кільком протекторам, тобто проводив політику полівасалітної залежності [128]. Проте, як на нашу думку, Б. Хмельницький дотримувався іншої концепції міжнародних відносин: він не хотів приймати жодної з протекцій, а прагнув подібними клопотаннями схилити котрогось із монархів до воєнних дій проти Речі Посполитої, вибороти незалежність і відмовитися в останній момент від

юридичного оформлення акту протекції. Тобто її можливість гетьман розглядав лише під кутом зору дипломатичних хитрощів, спрямованих на досягнення поставленої мети.

Упродовж 1649 р. український володар двічі направляв послів до Стамбула, засвідчуючи вірність «отоманському цезареві», готовність виступити проти ворогів Порті й гарантію безпеки на морі, прохаючи взамін надіслати на допомогу проти Польщі війська Молдавії, Валахії й Трансільванії [129]. Важливі переговори відбулися в липні 1650 р. з турецьким посольством Осман-аги. Гетьман заявив про бажання козаків служити Порті, зобов'язався не допускати козацьких морських вправ, не брати участі у ворожих до Порті акціях, підтримувати союз із Кримом. Осман-ага пообіцяв військову допомогу з боку султана. Відправлене до Стамбула посольство А. Ждановича мало прохати допомоги у боротьбі з Річчю Посполитою, заміни молдавського господаря, а також засвідчити згоду прийняти протекцію султана. Наприкінці року Мегмед IV прийняв ухвалу взяти Б. Хмельницького «під крила й протекцію неосязної Порті», яка мала набрати чинності після відповідної присяги з боку гетьмана й старшин. Припускаємо, що саме у цей час було укладено торгівельну угоду між козацькою Україною і Портою, яка передбачала також перебування у Стамбулі українського резидента [130]. 130

У лютому 1651 р. турецький уряд вислав до Чигирини посольство, що везло гетьману атрибути влади, у тому числі диплом на володіння «Руським князівством», й мало запропонувати відправити «великого посла» до Стамбула для затвердження угоди про прийняття протекції. Її умови

були сприятливими для козацької України: остання звільнялася від сплати данини, мала надсилати у розпорядження султана військові підрозділи й запобігати козацьким морським виправам [131]. Логічним кроком у умовах існування Зборівського польсько-кримського договору, як на наш погляд, було б прийняття гетьманом і старшиною протекції Порти, що істотно змінило б ситуацію на користь Гетьманщини, насамперед забезпечило б її від ворожих акцій з боку Криму, а відтак унеможливило би Берестечкову катастрофу. Водночас надавався шанс успішно завершити війну з Річчю Посполитою й об'єднати у своїх межах українські землі.

Проте політична еліта й надалі залишалася у полоні старої концепції загравання з Портою і Московією. Прийнявши у квітні Осман-агу, Б. Хмельницький відмовився від оформлення протекції й військової допомоги. Щоправда, у вересні й грудні 1651 р. гетьман знову порушував перед султаном клопотання про прийняття під протекцію всієї України («Русі»). У травні наступного року він відправив до Стамбула посольство, що мало засвідчити згоду увійти під протекцію й віддати 132 Порті Кам'янець [132]. У лютому й квітні 1653 р. сюди з аналогічними завданнями, а також проханням про військову допомогу вирушили нові посольства. Турецький уряд вдруге прийняв ухвалу про взяття козацької України під протекцію (за умов виплати незначної данини й передачі Туреччині Кам'янця). У складних геополітичних умовах гетьман наприкінці травня виніс це питання на Старшинську раду, яка його відхилила. У вересні Старшинська рада знову відмовилася ухвалити рішен-

ня про прийняття протекції султана [133]. Далася взнаки традиційна неприязнь до мусульманського світу, а відтак було втрачено нагоду опертися на допомогу потужного протектора.

Помітне місце у зовнішньополітичній діяльності українського уряду посідало питання створення коаліції з Придунайськими князівствами. Бурхливий розвиток визвольної боротьби українців влітку 1648 р. та їх союз із татарами не могли не привернути уваги володарів Молдавії, Валахії й Трансільванії. Щоб з'ясувати задуми гетьмана й порозумітися з ним, у серпні й жовтні 1648 р. до нього з'явилися посланці молдавського господаря В. Лупула. Не виключено, що в жовтні прибули валаські посланці [134]. Іншого спрямування 134 набрали започатковані восени 1648 р. взаємини з Трансільванією, оскільки Дьєрдь I Ракоці розпочав боротьбу за королівський престол у Польщі для сина Сигізмунда, розраховуючи на підтримку протестантів та українців. Б. Хмельницький прихильно прийняв у жовтні трансільванське посольство, а в листопаді відправив своє, пропонуючи князеві (не знаючи, що той уже помер) розпочати наступ через Краків на Польщу й обіцяючи надати воєнну допомогу [135]. 135

Початок 1649 р. ознаменувався активізацією контактів гетьмана з Молдавією. Великі надії він покладав на Дьєрдя II Ракоці, котрий направив в Україну посольство з проектом союзного договору, що, вочевидь, передбачав спільні дії Трансільванії, Литви, України та дисидентів задля захоплення братами Ракоці польського трону. Ознайомившись з ним, гетьман відправив у 20-х числах лютого 1649 р. посольство до Трансільванії, засвідчуючи готов-

ність піти на створення коаліції й надати воєнну допомогу. Однак Дьєрдь II Ракоці для досягнення політичних цілей почав переорієнтовуватися з курсу на створення союзу з Гетьманщиною на пошук союзників серед польських магнатів. Така позиція князя приречена на провал плани Б. Хмельницького завдати по Речі Посполитій удару з двох боків влітку 1649, а також у 1651 р. [136].

Зближення В. Лупула з Польщею призвело до погіршення українсько-молдавських взаємин. На початку серпня 1650 р. гетьман звернувся до Мегмеда IV з проханням замінити його М. Могилою. Весною цього ж року Б. Хмельницький спробував заручитися підтримкою господаря Валахії М. Басараба. Змушений на вимогу калги-султана Крим-Гірея взяти участь у молдавському поході, він спромігся домогтися укладення з В. Лупулом угоди, що передбачала військово-політичну підтримку Молдавією Української держави у її боротьбі з Польщею та згоду господаря на шлюб доньки Розанди зі своїм старшим сином Тимошем [137]. З цього часу українсько-молдавські дипломатичні відносини погрожують. Гетьман почав активно працювати над створенням коаліції козацької України, Трансільванії, Молдавії й Валахії, тому впродовж осені 1649 – літа 1652 рр. частішають посольства до їхніх володарів. Помітним успіхом української дипломатії стало одруження 31 серпня 1652 р. Тимоша з Розандою, яке могло започаткувати правлячу династію [138]. З іншого боку, цей акт містив серйозну загрозу. Річ у тім, що встановлення родинних зв'язків В. Лупула з Б. Хмельницьким утвердило господаря в намірі підпорядкувати Валахію. Уклав він і таємну угоду з Австрією, спрямо-

вану проти Трансільванії. За таких обставин М. Басараб та Дьєрдь II Ракоці вороже поставилися до шлюбу Тимоша з Розандою, вбачаючи в ньому загрозу своїм інтересам [139]. Окрім цього, султан і хан насторожено сприймали перспективу зростання ролі України у даному регіоні.

Готуючи взимку 1653 р. змову проти В. Лупула, Дьєрдь II Ракоці та М. Басараб зробили ставку на логофета (канцлера) Ш. Георгіцу; водночас, шукаючи союзника, пішли на зближення з Річчю Посполитою. Так окреслилися контури формування антиукраїнської коаліції. На початку квітня, внаслідок заколоту й вторгнення валасько-трансільванських військ, В. Лупул втрачає владу. Б. Хмельницький направляє до Молдавії полки, очолювані Тимошем. Останній розгромив Ш. Георгіцу й поновив при владі В. Лупула, котрий схилив його до захоплення Валахії. Ця авантюра призвела до трагічних наслідків: українці зазнали важкої поразки, а М. Басараб та Дьєрдь II Ракоці уклали військово-політичний союз з Річчю Посполитою [140]. Спроби Б. Хмельницького порозумітися з ними закінчилися невдачею. Їхні війська в липні вдруге позбавляють влади В. Лупула. Направлені гетьманом полки під проводом Тимоша було заблоковано у Сочаві трансільвансько-валасько-молдавськими підрозділами, до яких згодом приєдналися польські. Воєнні дії закінчилися смертю Т. Хмельницького й почесною капітуляцією у жовтні українського війська. Не мали успіху й дипломатичні зусилля українського уряду в Стамбулі, спрямовані на повернення трону В. Лупулу. Порта визнала легітимність влади Ш. Георгіцу й застерегла гетьмана від втручання у

141 молдавські справи. Хан підтримав позицію султана [141]. Таким чином, прорахунки Б. Хмельницького сприяли утворенню антиукраїнської коаліції, дії якої восени 1653 р. різко погіршили геополітичне становище держави.

Важливим напрямом зовнішньої політики Б. Хмельницького із самого початку Національної революції були відносини з Російською державою. Після Корсунської перемоги 1648 р. він вирішив схилити царя Олексія Михайловича до воєнних дій проти Польщі. Дізнавшись про смерть короля, гетьман звернувся 18 червня до російського царя з листом, пропонує розпочати боротьбу за польський трон, обіцяючи допомогу з боку Війська Запорозького. Через місяць у листі до путивльського воєводи гетьман ще раз підкреслив бажання, «щоби он (цар.– Авт.) ляхам і нам паном і царем бил одноє віри 142 греческое...» [142]. Проте російський уряд не відповів на пропозицію Б. Хмельницького, оскільки виношував план династичної унії з Річчю Посполитою, а повернути Смоленськ і Сіверську землю розраховував шляхом дипломатичного тиску на Варшаву. Отже, ухилившись від ворожих дій проти України, він водночас демонстрував Польщі «щирість» своєї дружби [143].

143 Козацька Україна прагнула запобігти можливому зближенню Речі Посполитої й Росії та домогтися розриву «вічного миру» між ними. Відтак, повернувшись із Західного походу до Києва, Б. Хмельницький направив на початку січня 1649 р. посольство С. Мужилівського до царя з проханням надати воєнну допомогу, проте російський уряд відхилив це клопотання [144]. Впродовж другої половини 1649–1650 рр. українські дипломати прагнули схилити росій-

ський уряд до воєнних дій проти Польщі, але безуспішно. Ситуація почала змінюватися із 1651 р. Переконавшись, що військову потугу Речі Посполитої суттєво ослаблено, царат заходився наполегливіше обстоювати у відносинах з нею свої інтереси. Щоправда, діяв напрочуд виважено, а в 1653 р. зробив невдачу спробу замирити Україну й Польщу на умовах Зборівського договору. Б. Хмельницький переконував Москву в доцільності укладення договору про взяття козацької України під протекцію, нагадуючи, що інакше змушений буде погодитися на протекторат султана. Прагнення приєднати до своїх володінь Україну й використати її мілітарну потугу для боротьби з Річчю Посполитою і Кримом, а також побоювання входження Гетьманщини до складу Османської імперії відіграли вирішальну роль у прийнятті 11 жовтня 1653 р. Земським собором ухвал про взяття Війська Запорозького під «государеву високу руку» й початок війни проти Речі Посполитої [145].

145 18 січня 1654 р. у Переяславі відбулася розширена Старшинська рада, яка ухвалила рішення про прийняття протекції царя. Подальші переговори ледь не зірвалися через відмову росіян присягнути від імені Олексія Михайловича, що той не порушуватиме прав і свобод українського населення й не поверне його у підданство короля. І тільки усвідомлення неспроможності власними силами обстояти незалежність спонукало гетьмана й старшину скласти односторонню присягу. Після ради уряд розробив проект договору з Росією – «Прохання» з 23 статей, з якими до Москви 27 лютого виїхало посольство С. Богдановича-Зарудного й П. Тетері. В ході складних переговорів

до змісту статей було внесено поправки, й головніші з них увійшли до документа з 11 статей, що дістав назву «Статті Богдана Хмельницького». Інші з відповідними виправленнями були підтверджені царськими грамотами. 6 квітня українським послам вручили «Статті Богдана Хмельницького», «Жалувану грамоту» Б. Хмельницькому й Війську Запорозькому, «Жалувану грамоту» шляхті й інші документи, що і склали зміст українсько-російського договору.

Він передбачав збереження форми урядування й політичного ладу Української держави, її кордонів, адміністративно-територіального устрою, суду й судочинства, фінансової та фіскальної систем, соціальної структури суспільства й характеру соціально-економічних відносин. Підтверджувалися права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства й міщан, незалежність уряду у проведенні внутрішньої політики. Посаджений у Києві російський воевода з кількатисячним підрозділом мав надавати українцям допомогу у боротьбі з ворогами. Чисельність козацького реєстру встановлювалася у 60 тис. осіб, визначилися розміри платні російського уряду козакам і старшині. Росія зобов'язувалася вступити у війну проти Речі Посполитої й надавати допомогу козацькій Україні у відбитті нападу татар. Зі свого боку, український уряд визнав протекцію царя, погодився виплачувати кожного року певну суму данини до російської скарбниці, втратив право на самостійні дипломатичні контакти з Річчю Посполитою й Портою 146 [146]. За своїми формальними правовими ознаками договір передбачав встановлення відносин номінальної васальної залежності або протекторату. Він юридично

оформив факт виходу Української держави зі складу Речі Посполитої, слугував правовим визнанням її внутрішнього суверенітету й відкрив перспективу досягнення перемоги над Річчю Посполитою, а відтак об'єднання українських земель у межах соборної держави.

Правова невизначеність характеру відносин між обома державами, різне бачення політичного смислу договору їхніми урядами несли в собі зерна майбутніх непорозумінь. Адже якщо українська сторона розглядала його радше як військово-політичний союз для здобуття перемоги над Річчю Посполитою, то російська – як акт включення козацької України до складу своїх володінь, як реалізацію імперської ідеї «збирання руських земель», концепції «Третього Риму». Відмінність позиції обох держав почала виразно відбиватися у стратегічних планах ведення воєнних дій. Намагаючись оволодіти Білоруссю й Литвою та закріпитися у Прибалтиці, російський уряд вирішив завдати основного удару у цьому напрямі. Але ж основну військову силу Речі Посполитої становила не литовська, а польська армія, з якою за такого перебігу подій випадало битися самим українцям. Окрім цього, внаслідок укладення в липні польсько-кримського договору про «вічну приязнь» стала реальною небезпека вторгнення в Україну 40–50-тисячної орди. Отже, виникла загроза ведення війни на двох фронтах та ще й силами ослабленої армії, бо на вимогу царя до Білорусії відправлялося 20 тис. вояків [147]. 147

Ігнорування українських інтересів змусило гетьмана наполегливо переконувати російський уряд у необхідності якомога швидше надіслати на допомогу потужне військо. Однак

ці дипломатичні зусилля зазнавали невдач, оскільки росіяни на них не реагували. Наприкінці листопада почалися бої, і лише впродовж грудня гетьман шість разів звертався до Олексія Михайловича та його воєначальників із проханням надати допомогу. Оскільки вона не поспішала, польські підрозділи захопили Брацлавщину, а на початку 1655 р. об'єдналися з татарами. І тільки 23 січня 1655 р. Б. Хмельницький нарешті дочекався прибуття 10–12 тис. росіян й негайно виступив у похід. Охматівська битва 29 січня – 1 лютого переможця не виявила, а відтак польські й татарські підрозділи до кінця березня перебували у Брацлавщині, яку перетворили на 148 пустелю [148].

Трагічні наслідки кампанії літа 1654 – зими 1655 рр. засвідчили не-ефективність укладеного договору з Росією й змусили Б. Хмельницького переглянути характер відносин з нею у бік проведення самостійнішого курсу, зокрема, активізувати пошук нових союзників. Під час походу в Галичину (літо–осінь 1655 р.) він не приховував невдоволення жорстоким ставленням російського воєначальника до населення Поділля й Галичини, а під час облоги Львова відхилив його наполягання штурмувати місто й домагатися капітуляції міщан та їх присяги цареві, обмежившись викупом. І це не випадково, бо гетьман розглядав звільнені землі складовою не Російської, а Української держави. У розмові з посланцями львівського магістрату І. Виговський підкреслив, що Б. Хмельницький тепер став володарем усієї Руської землі, 149 якою нікому не поступиться [149].

Протягом 1655 р. визначилася ще одна сфера, де визрівало зіткнення інтересів України й Росії, –

Білорусь. Дії українських полків під проводом І. Золотаренка у районах, де проживало багато українців, дістали підтримку не тільки з їх боку, а й частини білорусів. Зайняті терени підпорядковувалися українській владі, тоді як російський уряд прагнув включити їх до своїх володінь. Тому у вересні 1655 р. царські титули набули доповнення – «великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський», що означало обмеження території Української держави («Малої Русі») лише землями Брацлавщини, Київщини та Чернігівщини. В 1656 р. спалахнула відкрита боротьба України та Росії за вплив на Білорусь [150]. 150

Із кінця 1655 р. окреслилися контури принципових розбіжностей зовнішньополітичних курсів України та Росії. Уряд останньої, стурбований успіхами Швеції у Прибалтиці й Литві, вирішив піти на зближення з Річчю Посполитою, тим паче, що плекалася надія на обрання царя польським королем. Шведському посольству було відмовлено у переговорах. Наприкінці травня 1656 р., не заручившись підтримкою жодного із союзників й не уклавши вигідного договору з Річчю Посполитою, цар оголосив війну Швеції. Довідавшись про зміну напряму російської зовнішньої політики, Б. Хмельницький зрозумів, що російсько-польське замирення може статися лише за рахунок України. Тому у листах до царя намагався переконати його у помилковості нового курсу, радив у випадку, якщо переговори все-таки розпочнуться, добиватися згоди на проходження кордону з Україною вздовж Вісли аж до Угорщини [151]. 151

Для захисту державних інтересів у польсько-російських переговорах, що розпочалися в серпні у Вільно,

Б. Хмельницький направив посольство Р. Гапоненка, яке, однак, не було на них допущене російськими дипломатами. Під час дебатів росіяни погодилися на зменшення теренів козацької України (відповідно до Білоцерківського договору). Укладене перемир'я передбачало спільні воєнні дії проти Швеції й Бранденбургу, вибори царя майбутнім сеймом на польський трон із застереженням, що він зможе його зайняти лише після смерті Яна Казимира; згоду Росії, щоб козацька Україна, статус якої мав бути визначений переговорами російських, польських та українських комісарів, залишалася у складі Польщі [152]. Відверте нехтування українськими інтересами обурило Б. Хмельницького й старшину. Гетьман зібрав Старшинську раду, на якій порушив питання про розрив договору з Росією й пошук нових союзників. Хоча відповідної ухвали прийнято не було, а роз'яснення російським послом змісту перемир'я дещо пом'якшили напруженість, все ж з цього часу зовнішня політика України набуває незалежного від Москви характеру [153].

Укладаючи у 1654 р. договір із Росією, український уряд не міг до кінця усвідомити масштабів його впливу на зміну співвідношення сил у Східній і Південно-Східній Європі, а відтак передбачити всі негативні для геополітичного становища козацької України тенденції. І все ж найголовнішу з них було визначено одразу. Вона полягала у небезпеці створення військово-політичного союзу Речі Посполитої з Кримом. Тому протягом лютого – першої половини березня гетьман направляє до Бахчисарая два посольства, що мали повідомити про прийняття царської протекції козацькою Україною

й бажання українського уряду зберегти союз із Кримом. Реакція ногайських та кримських беїв і мурз виявилася неоднозначною. Якщо Іслам-Гірей та частина кримської знаті сприйняли цей факт вороже, то чимало ногайських й окремі кримські мурзи поставилися до нього спокійно й ратували за збереження союзу з Б. Хмельницьким [154].

154

Враховуючи наявність проукраїнських настроїв серед мурз, неузгодженість власних і польських планів ведення майбутньої війни з Росією та позицію Порти, кримський уряд протягом квітня–травня схиляв гетьмана до розриву договору з Москвою й нейтралітету у війні з нею Криму й Польщі. Українська дипломатія (в окремих випадках вона співпрацювала з російською) домогалася збереження дружніх відносин, надання військової допомоги проти Польщі та прагнула утримати Крим від укладення союзу з останньою [155].

155

Аргументи української сторони виявилися менш переконливими, ніж польської, які було підкріплено виплатою сотень тисяч злотих упоминок за попередні роки. Крим пішов на укладення у липні «вічного договору» з Річчю Посполитою, що передбачав спільні воєнні дії проти України й Росії. Щоправда, смерть Іслам-Гірея та боротьба за владу дали Б. Хмельницькому можливість розірвати його, і гетьман зробив усе можливе, щоб реалізувати шанс, але зазнав невдачі. Призначений султаном хан Мегмед-Гірей 22 листопада ратифікував договір [156].

156

катастрофи у боях під Охматовим [157]. Успішні дії українців і росіян у боях з татарами під Заложцями й Озерною, присутність у ставці Б. Хмельницького турецького посла Шагін-аги, котрий привіз згоду султана прийняти Україну під протекцію, й дипломатичний хист українського посла С. Богдановича-Зарудного сприяли укладенню 22 листопада 1655 р. українсько-кримської Озернянської угоди. Вона передбачала визнання Кримом чинності українсько-російського договору, нейтралітет Криму у війні України та Росії з Річчю Посполитою, заборону татарам нападати на українські й російські землі, а українцям і донським козакам – на Крим і Порту, обмін військовополоненими [158]. Впродовж 1656 – першої половини 1657 рр. українські посланці й послі неодноразово засвідчували Криму наміри уряду зберігати з ним дружбу, однак відмовляли йому у вимогах надати допомогу Польщі. Через дії хана щодо підтримки Яна Казимира весною 1657 р. воєнний конфлікт з Україною відновився.

Помітне місце в українській дипломатії й надалі посідали відносини з Портою, оскільки власне її позиція визначала зміст і спрямованість зовнішньої політики Криму, зокрема, щодо України й Речі Посполитої. У березні 1654 р. було відправлено посольство до Стамбула, яке мало переконати Порту в тому, що царська протекція не змінить дружніх відносин з нею українців, а також порушити клопотання щодо заборони хану допомагати Польщі й повернення влади В. Лупула. Османська еліта негативно зреагувала на прийняття Українською державою московської протекції, однак великий візир вирішив не змінювати уста-

лених стосунків, плекаючи надію домогтися розриву її союзу з Москвою. Мегмед-Гірей отримав вказівку схилити Гетьманщину до антиросійської ліги, що відповідало інтересам ханства [159].

Оскільки польсько-кримські війська в кінці 1654 – на початку 1655 рр. завдали удару не по Росії, а по козацькій Україні, турецький уряд занепокоївся можливим посиленням Речі Посполитої, тому в лютому 1655 р. направив розпорядження ханові припинити воєнні дії, а сілістрійському паші – порозумітися з гетьманом. У березні до Чигирина вирушило посольство Шагін-аги з пропозицією прийняти протекцію Порти. Б. Хмельницький погодився, але за умови заборони татарам нападати на українські землі. І в другій половині травня султан взяв під протекцію козацьку Україну на умовах, тотожних тим, що діяли стосовно Молдавії й Валахії. До гетьмана виїхало посольство Шагін-аги. Б. Хмельницький зустрів його під Львовом, але не поспішав присягати на вірність султану. В грудні він відіслав посольство Шагін-аги з листом, в якому констатував готовність служити султану, однак обійшов мовчанкою питання принесення присяги Військом Запорозьким [160]. Така позиція Б. Хмельницького внесла охолодження у відносини, що склалися 1656 р. Однак у другій половині березня 1657 р. він направив Л. Капусту до Стамбула засвідчити «стару приязнь і щирю вірність» козацької України до Порти, повідомити про відмову від участі в антитурецькій коаліції, створюваній Австрією, та згоду залишатися в протекції султана. Посольство доброзичливо прийняли, й турецький уряд підтвердив намір тримати гетьмана «під опікою» [161].

159

160

161

Провал військових кампаній навесні та восени 1654 – взимку 1655 р., визрівання конфлікту зі Швецією спонукали польський уряд у травні вдатися до пошуку шляхів відновлення дипломатичних відносин з Україною. Король звернувся з універсалом до Війська Запорозького, в якому обіцяв амністію, надання козакам «шляхетських вольностей й прерогатив», а селян і міщан перевести на виплату легкого чиншу. Наприкінці червня сейм уповноважив комісарів розпочати переговори з гетьманом про укладення угоди. Вона мала проголосити амністію, гарантувати права православної Церкві й повернення їй захоплених храмів і майна, визнання чисельності реєстру у 40 тис. осіб, надання шляхетства 6 тис. козакам, дозвіл проживати їм у староствах півдня Київського воеводства тощо [162]. Проте переговори не відбулися. Другу спробу порозумітися з Б. Хмельницьким король зробив у жовтні 1655 р. Посол С. Лубовіцький прохав гетьмана повернутися у підданство Польщі, обіцяючи від імені Яна Казимира нобілітацію козакам, на що той заважив, що готовий укласти з Річчю Посполитою угоду, але за умови відмови від претензій «до всього Руського князівства» й визнання його за козаками в кордонах по Володимир, 163 Львів, Ярослав і Перемишль [163].

З лютого 1656 р. українсько-польські дипломатичні контакти набули постійного характеру. Польська сторона пропонувала розпочати переговори про мир, розірвати союз з Росією та надіслати на допомогу Речі Посполитій 10 тис. вояків. Б. Хмельницький відхилив ці пропозиції, заявляючи, що допомогти не зможе, поки не буде укладено миру, чого наразі не можна вчинити через

відсутність старшини. А травнева Старшинська рада взагалі ухвалила припинити дипломатичні відносини з Річчю Посполитою [164]. Польський уряд звернувся з проханням до австрійського імператора посприяти укладенню угоди з Військом Запорозьким. Той погодився, і в січні 1657 р. на Україну вирушило посольство П. Парцевича, котре мало запропонувати посередництво й гарантії імператора у переговорах із польським урядом. Водночас поляки направили до Чигирина посла С. Беневського домагатися укладення «Вічного миру» на основі проєкту 1655 р., розриву українсько-трансільванського союзу й відкликання з походу корпусу А. Ждановича. Переговори з П. Парцевичем завершилися наприкінці квітня згодою гетьмана прийняти посередництво Австрії, але за умови, «якщо тільки не буде заподіяна ніяка кривда безпеці і цілості нашої держави» [165]. Однак він не поспішав приймати польські пропозиції, тому місія С. Беневського зазнала невдачі. Як припускає М. Грушевський, цілком імовірно, що в ході обміну думками українська сторона висловилася за перетворення козацької України на Велике князівство Руське на зразок Великого князівства Литовського [166].

Важливими завданнями зовнішньої політики уряду було розладнати антиукраїнську коаліцію, відновити союзницькі відносини із Трансільванією та Молдавією й доброзичливі із Валахією. Провал намірів Польщі розгромити Українську державу й домогтися її капітуляції, укладення нею договору з Росією викликали сильне занепокоєння у їхніх володарів. Водночас посилюється прагнення Дьєрдя II Ракоці оволодіти польським тронем. Тому з початку

164

165

166

1654 р. розпочався новий виток у пошуках порозуміння з гетьманом. Зі свого боку, Б. Хмельницький зробив крок назустріч: звільнив полонених молдавських вояків і повідомив, що смерть сина не повинна перешкоджати розвитку дружніх відносин між країнами. Щоправда, лукавство Ш. Георгіци та військова підтримка ним дій польських підрозділів у березні-квітні підштовхнули гетьмана до проведення дипломатичної акції щодо повернення на трон В. Лупула [167]. Впродовж весни – літа 1654 р. стають постійними дипломатичні відносини з Трансільванією й окреслилася тенденція поліпшення стосунків із новим валаським господарем К. Щербаном. На початку липня гетьман урочисто зустрів посольство Швеції (контактів з її урядом він шукав з 1649 р.), яке запропонувало розпочати переговори про спільні воєнні дії проти Речі Посполитої. Б. Хмельницький погодився на пропозицію і відправив до Стокгольма посольство І. Макарова, водночас зробивши спробу схилити до союзу зі Швецією Олексія Михайловича [168].

Воєнні дії осені 1654 – зими 1655 рр. затримали процес зближення козацької України з Придунайськими державами та Швецією. Новий імпульс йому було надано упродовж весни – літа 1655 р. Наприкінці травня гетьман отримав листа від нового шведського короля Карла X Густава з повідомленням про готовність розпочати війну проти Речі Посполитої. У середині серпня під стінами Кам'янця-Подільського було укладено українсько-шведську угоду, що передбачала проведення українцями наступу до західних кордонів України, включення звільнених земель до складу держави й зобов'язання шведів не переходити на правий берег Вісли. Прийняв

Б. Хмельницький і трансільванське посольство, яке запевнив у бажанні зберігати дружбу з князем [169].

Досягнення узгодженості дій із Швецією створювало сприятливі умови для поширення влади гетьмана на західноукраїнські землі. Однак вражаючі успіхи шведів у боротьбі з поляками викликали у Карла X переоцінку власних сил. Вважаючи Річ Посполиту переможеною, він втратив зацікавленість у збереженні союзу з козацькою Україною і вирішив прилучити до своїх володінь Белзьке, Волинське, Подільське й Руське воеводства, а тому звернувся до Б. Хмельницького з вимогами зняти облогу Львова й відступити у козацьку Україну. Зважаючи на вторгнення хана й на те, що Польща ще не здолана, гетьман прийняв слушне рішення поступитися, не розриваючи дипломатичних відносин зі Швецією [170].

Окупація шведами Польщі підштовхнула Придунайські держави до зближення з Україною. На початку 1656 р. до Чигирина з'явилися послы Молдавії та Валахії, котрі засвідчили гетьманові бажання їхніх володарів «бути з ними у мирі». Б. Хмельницький попросив їхніх володарів не допомагати ані польському, ані шведському королям. Він прийняв також посланця Дьєрдя II Ракоці, від якого дізнався про згоду князя не надавати допомоги ворогам України й укласти з нею союз. 20 квітня гетьман направив посольство І. Брюховецького до трансільванського князя, щоб обговорити умови майбутнього договору й схилити до воєнних дій проти Польщі [171].

Переорієнтація Росії на підтримку Речі Посполитої підштовхнула український уряд активізувати зусилля із формування антипольської ліги. Воєнні невдачі Карла X спонукали його шукати порозуміння з Україною.

Слід зазначити, що восени 1655 і в 1656 рр. бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм та вождь англійської революції Олівер Кромвель робили спроби встановити дипломатичні зв'язки з Б. Хмельницьким [172]. Процес формування союзу козацької України, Трансільванії й Швеції був складним, бо кожна зі сторін прагнула досягти власних інтересів. Як засвідчує хід переговорів, Карл X і Дьєрдь II Ракоці, домагаючись воєнної допомоги з боку Української держави, водночас побоювалися зміцнення її потуги й плекали надії прихопити західноукраїнські землі. Зокрема, у травні 1656 р. шведський король погодився віддати трансільванському князеві Галицьку і Львівську землі та частину Поділля, а в серпні – Сяноцьку, Перемишльську і Белзьку землі. Розроблена у вересні інструкція шведському послу до Б. Хмельницького передбачала визнання України «повністю вільною державою», але тільки у межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств. Проблема належності західного регіону обійшли мовчанкою. Не випадково укладений у грудні 1656 р. у Радноті шведсько-трансільванський договір передбачав його входження до володінь Дьєрдя II Ракоці [173].

За таких обставин гетьман уважно стежив, щоб у текстах укладених із союзниками договорів було зафіксовано визнання ними західних

земель складовою Української держави. Спершу вдалося порозумітися й укласти договір про союз і взаємодопомогу з Трансільванією. Вочевидь, у додатку до нього зазначалося, що «міста по Віслу ріку і в яких проживали руські люди благочестиві і церкви були, і їм бути до міст... Війська Запорозького». В листопаді було укладено аналогічні договори з Молдавією та Валахією [174]. На допомогу Дьєрдю II Ракоці на початку січня 1657 р. направляється корпус А. Ждановича. Складнішим виявився шлях до укладення договору зі Швецією. В лютому 1657 р. було відхилено запропонований Карлом X проект на тій підставі, що він не передбачав входження західноукраїнських земель до складу Української держави. Під час переговорів у червні зі шведським послом Г. Лілієнкроною останнього повідомили про вимогу уряду «отримати всю країну між Віслою й тутешніми місцями». Трансільванському послу Ф. Шебеші нагадали, що не може бути й мови про передачу князеві українських земель, розташованих на схід від Вісли. Водночас гетьман позитивно сприйняв пропозицію Фрідріха Вільгельма «скласти дружбу» між Бранденбургом і козацькою Україною [175]. Смерть Б. Хмельницького 6 серпня помітно, хоча й не одразу, вплинула на зміст і напрями зовнішньої політики уряду.

6.4.

Особливості зовнішньої політики Гетьманщини

Гетьманування І. Виговського (1657–1659 рр.) ознаменувалося кількома негативними тенденціями у політичному устрої козацької України, що відповідним чином позначилося на її зовнішній політиці та діяльності дипломатії. Це – послаблення центральної влади, виокрем-

лення (за допомогою російської дипломатії) в окрему політичну структуру Запорожжя та закладення

підвалин відокремленості Лівобережжя. Такі тенденції дістали подальший розвиток наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. й зумовили у 1663 р. перетворення унітарної держави на конфедерацію трьох державних утворень: Правобережної й Лівобережної Гетьманщин і Запорожжя. Поліцентризм політичної влади відповідним чином породив й поліцентризм зовнішньої політики. Кожне з державних утворень розробляло власний зовнішньополітичний курс і формувало свою дипломатичну службу, що різко послаблювало міжнародне становище Української держави загалом і створювало для урядів інших країн оптимальні можливості використовувати таку ситуацію у своїх геополітичних інтересах. Найбільш самостійною, багатогранною, ефективною й цілеспрямованою була зовнішня політика уряду П. Дорошенка у 1666–1676 рр.

Друга прикметна риса зовнішньої політики полягала у відсутності координації між діями згаданих державних утворень на міжнародній арені. Трагізм геополітичного становища козацької України, окрім усього іншого, полягав у різних зовнішньополітичних орієнтаціях урядів правобережного й лівобережного гетьманів та кошового Січі, що призводило до жорстокої міжусобної не лише політичної, а й дипломатичної боротьби. Але весь парадокс полягав у тому, що переважна більшість її учасників суб'єктивно прагнула домогтися однієї і тієї самої мети – припинення воєнних дій, єдності козацької України, збереження за нею максимуму суверенітету.

Наступну особливість зовнішньої політики слід вбачати у появі на початку 60-х рр. XVII ст. її нового аспекту – дипломатичних відносин між Гетьманщиною та Запорожжям,

спрямованих на досягнення порозуміння, припинення конфліктів і відновлення політичної та територіальної цілісності держави. Особливо активно у цьому напрямі діяв уряд П. Дорошенка, котрому вдавалося домовлятися (щоправда, на деякий час) про спільні заходи в інтересах козацької України з лівобережними гетьманами І. Брюховецьким та Д. Многогрішним і кошовим І. Сірком.

За різкого послаблення військової потуги держави (внаслідок руйнування економіки, спустошення поселень, величезних втрат населення (у Правобережній Гетьманщині в середині 70-х рр. вони досягли понад 90 %), її політичного поліцентризму та наростання зовнішньополітичного тиску на чільне місце у розв'язанні зовнішньополітичних проблем виходить дипломатичний чинник. Підвищення ролі дипломатії стає однією з особливостей зовнішньої політики. Це, звісно, висувало перед нею і відповідальніші завдання, успішне виконання яких не в останню чергу залежало від рівня професіоналізму працівників дипломатичної служби, передусім посланців і послів.

Нарешті, остання особливість зовнішньої політики, на яку слід звернути увагу, стосується її стратегічної мети. Якщо впродовж 1649–1657 рр. остання спрямовувалася на досягнення незалежності утвореної держави й охоплення в її межах всіх етнічноукраїнських земель, то з початку 60-х рр. – на збереження територіальної цілісності козацької України, її внутрішнього і зовнішнього суверенітету. З часу укладення Андрусівського договору 1667 р. головним стає досягнення возз'єднання у її межах обох Гетьманщин і Запорожжя та відновлення суверенітету.

Оскільки погіршення геополітичного становища козацької України та послаблення її ролі у сфері міжнародних відносин не давали змоги виступати ініціатором створення коаліцій (як це мало місце за гетьманування Б. Хмельницького), то основні зусилля дипломатії спрямовуються на зіштовхування інтересів Речі Посполитої, Росії, Криму й Порту та використання суперечностей між ними. У такий спосіб прагнули досягти збереження більшої політичної самостійності під час прийняття протекції того чи іншого іноземного монарха.

Основним завданням зовнішньої політики став постійний пошук оптимальної протекції для козацької України. Важливо пам'ятати, що більшість тогочасних політиків вбачали в протекції засіб збереження максимуму прерогатив держави, а окремі із них (наприклад П. Дорошенко) виношували плани домогтися за її допомогою реалізації ідеї соборності України. З цим пов'язана часта зміна зовнішньополітичної орієнтації. Мета такої зовнішньополітичної діяльності гетьманів не залишалася таємницею для іноземних політичних еліт. Анонімний польський сенатор підкреслював в одному з листів на початку квітня 1670 р., що прийняття турецької протекції П. Дорошенко розглядав лише як прикриття для здобуття незалежності від Речі Посполитої й витворення удільної держави на зразок Молдавії, Валахії чи Трансильванії [176].

Важливий напрям зовнішньополітичної діяльності урядів полягав в обстоюванні у переговорах з Річчю Посполитою, Росією й Портою внутрішнього суверенітету та прав на міжнародні відносини. Як ствер-

джував у переговорах із московським посланцем І. Рославлевим наказний гетьман Григорій Дорошенко, «примусити нас до підданства, всупереч нашій волі, важко: ми за свої вольності до останньої людини помремо» [177].

177

Необхідно виділити і такий напрям дипломатичних зусиль, як захист інтересів українського населення, котре проживало за межами козацької України. Особливо виразно це проявлялося у відносинах з Річчю Посполитою, оскільки значна частина українських земель залишалася в її складі. Українські послы на численних переговорах із поляками послідовно й наполегливо обстоювали права православної Церкви (вимагали урівняння її статусу зі статусом католицької, повернення церков, монастирів, єпископств та архімандритств; рівноправності православного духовенства з католицьким, ліквідації унії), захищали інтереси православних міщан (домагалися таких самих «вольностей і свобод», якими користувалися поляки й литовці) та шляхти (щоб нарівні з католиками мали права обіймати посади в органах влади). Окрім цього, неодноразово порушувалися клопотання про відкриття навчальних закладів (у тому числі академії в Києві) з викладанням у них руської (української), латинської й грецької мов («Русь учитися повинна»), друкарень, щоб була можливість «вільно науки відправляти й книги друкувати», запровадження «русської мови» до канцелярії Корони й Литви та її використання для видання декретів [178].

178

Прийшовши до влади, І. Виговський продовжував зовнішньополітичний курс свого попередника. Зокрема, укладенням у середині жовтня 1657 р. договору, що передбачав створення оборонного союзу, надан-

ня військової взаємодопомоги проти ворогів та встановлення миру з ними лише за спільним порозумінням, було завершено переговори зі шведським посольством. Українська сторона запропонувала «договірні пункти» для затвердження Карлом X Густавом, що уточнювали мету утворення оборонної спілки (вона не могла спрямовуватися проти Росії), передбачали проголошення Війська Запорозького «вільною політичною нацією, нікому не підвладною», включення до складу держави західноукраїнського регіону (до Вісли) та Берестейського і Новогрудського воеводств Великого князівства Литовського тощо [179]. Однак за умов поразок шведів у Речі Посполитій цей договір не мав для України практичного значення.

Українська дипломатія активізувала пошук шляхів до укладення нового договору з Кримом. У жовтні було відправлено посланця Трунчина до хана з пропозицією щодо відновлення союзу. Також було укладено перемир'я з Польщею, яким передбачалося проходження кордону по р. Горинь. Це дало змогу приєднати до держави південно-східну Волинь і північно-східну частину Подільського воеводства. Було досягнуто згоди з Росією щодо розмежування сфер впливу у Білорусії. Відбувся обмін посольствами з Молдавією та Австрією. Водночас українська сторона відмовилася обговорювати порушене російським послом В. Кікіним питання про «впровадження воевод до міст» [180].

З початку 1658 р. у діяльності дипломатії окреслюються нові аспекти. Зіштовхнувшись із посиленням політичної опозиції, опосередковано підтримуваної Росією, гетьман почав проявляти поступливість, воче-

видь, сподіваючись у такий спосіб заручитися її допомогою для утвердження влади. Зокрема, під час переговорів наприкінці лютого з послом Б. Хитровим він дав згоду на прибуття воевод та одержання ними владних повноважень, передачу росіянам у Білорусії Старого Бихова і Чаусів. Направлене у березні до Москви посольство клопоталося про допомогу проти Запорозжя й повсталого Полтавського полку, надіслання комісарів для складання козацького реєстру, перепису міщан, млинів і оренд з метою налагодження збору податків до скарбниці й засвідчило згоду на прибуття воевод до 6-ти міст. Російська сторона одразу ж взялася за реалізацію отриманих поступок, але не поспішала надавати І. Виговському допомогу, продовжуючи приймати посольства від Запорозжя, тим самим перетворюючи його на суб'єкт міжнародних відносин. Така російська політика викликала гостре невдоволення гетьмана та його оточення.

Позитивним доробком дипломатії стало поліпшення взаємин із Портою. Після обміну посольствами у січні 1658 р. чауш повідомив гетьмана, що султан наказав Мегмед-Гірею помиритися з козаками. У лютому укладається угода з Кримським ханством про поновлення умов військово-політичного союзу 1648 р. Її негативною стороною була стаття, яка передбачала надання гетьманові військової допомоги проти опозиційних сил в Україні, що надавало кримській знаті можливість впливати на позицію правлячих кл. У березні до Чигирини з'явився посол бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма із «завданням сприяти примиренню Війська Запорозького та Речі Посполитої» [181].

З початку 1658 р. помітно по-
жвавилися дипломатичні контакти
з Річчю Посполитою. Їх розвитку
сприяли два чинники: по-перше, в
умовах переростання конфлікту в
громадянську війну та посилення
втручання Росії у внутрішні справи
України серед старшини формується
угруповання, яке схилилося до по-
розуміння з Річчю Посполитою;
по-друге, серед польської еліти теж
з'явилися політики, що допускали
можливість визнання за козацькою
Україною статусу державного утво-
рення в складі Речі Посполитої.
Процес зближення позицій сторін
проходив складно, бо польська
хотіла звести автономію козацької
України до мінімуму, а українська –
допомогтися радше не стільки «під-
данства» королю, скільки союзу з
182 ним [182]. У результаті переговорів
у Межиріччі між П. Тетерею та С. Бе-
невським було ухвалено проект май-
бутнього договору, вкрай не вигід-
ного для козацької України, який
слід розглядати як істотний прора-
хунок української дипломатії, навіть
якщо взяти до уваги гостроту про-
тистояння гетьмана з Росією. Згідно
з проектом передбачалося повернен-
ня Гетьманщини до складу Речі Пос-
политої на умовах, гірших від Збо-
рівського договору (гетьмана при-
значав король, чисельність реєстру
встановлювалася урядом, не обумов-
лювалася лінія проходження кордону
183 тощо) [183].

Розгромивши армію опозиції,
І. Виговський продовжує переговори
з Польщею, намагаючись виправити
допущену у Межиріччі помилку. Їх
заключний етап пройшов у другій
декаді вересня неподалік від Гадяча
у таборі українського війська. Пере-
говори відбувалися у вкрай напру-
женій обстановці, оскільки значна

частина старшини виступала проти
розриву відносин із Росією. Статті
проекту договору з Річчю Посполи-
тою перероблялися разів із десять.
Чи не вирішальну роль у прийнятті
рішення винести їх на обговорення
генеральної ради відіграв союзник
І. Виговського Карач-бей, котрий на
прохання польського посольства до-
магався від гетьмана укладення уго-
ди з Польщею. На раді 16 вересня
після гарячих дискусій було прий-
нято польський варіант статті про
утворення Руського князівства (лише
у межах Гетьманщини), отже, укла-
дено відомий Гадяцький договір.

Не зупиняючись на характе-
ристиці його змісту, зазначимо, що
він спрямовувався насамперед на
реформування Речі Посполитої,
оскільки передбачав утвердження
Руського князівства як суб'єкта фе-
дерації. Вочевидь, наступного дня
І. Виговський погодився підписати
«Декларацію з певних пунктів ко-
місії», в якій зазначалося, що чи-
сельність козаків у 60 тис. осіб вста-
новлено з огляду на теперішні об-
ставини, а після завершення вій-
ни з Росією вона зменшиться до
30 тис. осіб. Тоді ж будуть виведені
з Білорусії українські підрозділи, а
нині гетьман наказує їм залишити
терени між Горинню й Случчю [184]. 184
Гадяцький договір означав скасу-
вання царської протекції. Він лікві-
дував зовнішній суверенітет Укра-
їнської держави й істотно обме-
жував її внутрішньополітичну ав-
тономію у складі Речі Посполитої.
Скасовувалася більшість політичних
й соціально-економічних завоювань
революції, унеможливлювалося до-
сягнення незалежності й соборності,
що було кроком назад порівняно з
договором 1654 р. з Росією.

Українська еліта все ж усвідомлювала хибність зроблених поступок, які обернулися дипломатичною поразкою, й намагалася уникнути воєнних дій із Росією. Тому в жовтні гетьман розпустив війська. Цим скористалися російські підрозділи, котрі перейшли у наступ. Спалахнула українсько-російська війна, однак дипломатичні зносини не припинилися, продовжувався обмін посланцями й послами. У січні 1659 р. І. Виговський прийняв російське посольство, якому відмовив у пропозиціях зібрати Генеральну раду для обрання гетьмана й розпустити військо, засвідчити свою покору тощо. Український уряд упродовж грудня 1658 – січня 1659 рр. направляє посольства до Стамбула, щоб просити військової допомоги й засвідчити готовність прийняти протекцію Порти, а також до Бахчисарая. Одночасно вирушили посланці до польського короля із проханням надати підкріплення.

Скликана у березні Старшинська рада ухвалила направити до Варшави посольство на чолі з Т. Носачем, щоб домагатися не лише ратифікації Гадяцького договору, а й прийняття «Нових пунктів». Вони передбачали приєднання до Руського князівства Волинського, Руського і Подільського воєводств, запровадження спадкового гетьманства, обмеження прав князів, скасування наданих без згоди гетьмана володінь і посад, встановлення реєстру у 60 тис. козаків, 185 скасування унії та ін. [185]. Не вірячи у спроможність польської еліти задовольнити українські вимоги, гетьман направив нове посольство до Стамбула, засвідчуючи готовність прийняти протекцію султана. Останній погодився, і в квітні гетьман

присягнув на вірність Мегмеду IV [186]. 186

Правлячі кола Польщі не лише відхилили «Нові пункти», а й стали на шлях обмеження прав і прерогатив Руського князівства, уже зафіксованих у тексті договору. Вчинивши сильний дипломатичний тиск на І. Виговського, вони домоглися його згоди на поступки. 22 травня договір було ратифіковано сеймом. Він передбачав скорочення реєстру до 30 тис. осіб, залишення унії, вилучення пункту про обов'язкову участь Руського князівства у майбутній війні Речі Посполитої проти Росії та ін. Переважна більшість старшини та козацький загаль не приховували невдоволення політикою гетьмана. Навіть блискуча перемога 9 липня над російським військом під Конотопом не зміцнила його становища, і в останній декаді вересня козацька рада позбавила І. Виговського влади. Гетьманом було обрано сина покійного Б. Хмельницького Юрія [187]. 187

Відмова від визнання чинності Гадяцького договору призводила до конфліктної ситуації з Річчю Посполитою, союзником якої виступало Кримське ханство, що аж ніяк не було на руку Україні, оскільки вона вела війну з Росією. Тому з метою уникнення конфлікту старшина вирішила шукати порозуміння. У першій декаді жовтня було розроблено проект нового договору – «Жердівські статті», які надавали Гетьманщині більше суверенітету, ніж договір 1654 р. Однак під час переговорів у Переяславі старшини (переважно лівобережні) та гетьман не виявили непохитності в обстоюванні державних інтересів. Цим скористалася російська

сторона, яка нав'язала на раді 27 жовтня сфальшований варіант «Статей 1654 р.» та 18 нових статей, які і склали зміст Переяславського договору 1659 р. Згідно з його умовами козацька Україна позбавлялася права без згоди царя обирати гетьмана, котрий зобов'язувався відвідати Москву, щоб отримати підтвердження й клейноди; новообраний володар не мав права «без ради» призначати і звільняти полковників, карати без суду смертю старшин й виступати у похід без царського дозволу. Держава втрачала терени півдня Білорусії й право на проведення зовнішньої політики, додатково, окрім Києва, ще в 5 містах мали з'явитися воеводи із залогами. Київська митрополія підпорядковувалася московському патріархові, передбачалися каральні санкції проти І. Виговського, його родини й соратників, запровадження смертної кари проти всіх, хто відмовиться скласти присягу цареві чи порушить її. Чисельність козацького реєстру встановлювалася у 60 тис. осіб, зберігалися всі козацькі права та 188 вольності тощо [188].

Значна частина старшини (переважно правобережної) не приховувала невдоволення змістом укладеного договору. На раді у Чигирині було прийнято ухвалу направити посольство до Москви на чолі з П. Дорошенком та А. Одинцем, щоб домогтися скасування неприйнятних статей. Інструкцією, яку отримали послі, передбачалося домогтися від російської сторони залишити воевод лише у Києві та Переяславі, поновити попередні прерогативи гетьманської влади, отримати дозвіл на міжнародні відносини з іншими країнами, право участі українських

дипломатів у переговорах Росії з Річчю Посполитою й «іншими державами», скасування підпорядкованості Київської митрополії московському патріархові, пробачення «вини» І. Виговському та його оточенню тощо. Переговори наприкінці 1659 р. засвідчили жорсткість позиції Москви, що відхилила більшість українських пропозицій. Вдалося домогтися лише скасування статті про підпорядкування Київської митрополії, дозволу мати зносини з молдавським і валаським господарями з прикордонних справ, відрядити кількох посланців на Віленський сейм тощо [189].

189

Гетьман на початку березня 1660 р. звернувся з проханням до Олексія Михайловича дозволити направити делегацію «людей розумних», котрі б обстоювали українські інтереси, до Борисова, де мали відбутися російсько-польські переговори. Діставши згоду, він спорядив посольство В. Золотаренка, Ф. Коробки і К. Матюти, яке одержало інструкцію добиватися встановлення кордону України по річках Горинь і Прип'ять й містах Острог, Ізяслав, Гоща, Меджибіж, р. Південний Буг і далі по лінії міст Бар, Зіньків, Студениця до р. Дністер; вільного сповідання православної віри на теренах Речі Посполитої; підпорядкування київському митрополитові львівського, володимирського, перемишльського і холмського єпископів; дозволу польським і литовським купцям торгувати в Україні. Однак, внаслідок спротиву з боку польських послів, козацьке посольство не взяло участі в переговорах, що розпочалися у Мінську. Польща затягувала їх, сподіваючись на мир зі Швецією. В травні в Олів'є було укладено

трактат між цими державами, за яким Польща повертала Королівські Пруси, але зрікалася більшої частини 190 Інфлянтії [190].

Хоча наступ польської армії на Гетьманщину у березні зазнав провалу, існувала небезпека його поновлення. Розвиток ситуації вимагав дійових контрзаходів з боку урядів Росії та України. Однак розроблений київським воєводою В. Шереметьєвим план воєнних дій був хибним: він передбачав розподіл українського війська за територіальною ознакою – лівобережні полки мали діяти разом із росіянами, а правобережні під проводом гетьмана – як окреме військо. Вмілими діями польське і кримське командування оточило у вересні В. Шереметьєва під Чудновим. Ю. Хмельницький вирушив йому на допомогу, однак 7 жовтня біля Слободищ його атакували польсько-кримські підрозділи коронного маршалка Є. Любомирського. Битва не виявила переможця, проте група старшин (П. Тетеря, Т. Носач й ін.) схилила Ю. Хмельницького розпочати переговори про замирення. Посольство очолив П. Дорошенко, котрий у трактатах наступного дня мужньо обстоював українські інтереси. За посередництва присутнього на переговорах нурадин-султана було досягнуто згоди про 191 укладення перемир'я [191].

Дізнавшись про невдачу спробу В. Шереметьєва прорвати оточення, старшина зажадала від Ю. Хмельницького продовження переговорів. Після дискусій 17 жовтня укладається Чуднівський договір, що передбачав поновлення Гадяцького договору за винятком статей про утворення Руського князівства як «менш ко-

рисного Війську Запорозькому», які передавалися на розгляд короля. В історіографії існує припущення, що українське посольство прагнуло відстояти усі статті Гадяцького договору 1658 р., у тому числі й ті, які передбачали утворення Руського князівства, проте змушене було поступитися. Окрім цього, гетьман зобов'язувався для звільнення від росіян українських фортець залишити при польському війську 1–2 полки, придушувати «бунти» в козацькій Україні, не чинити нападів на кримські землі, звільнити в'язнів тощо. Після капітуляції В. Шереметьєва польське командування вирішило розташувати військо на зимовий постій на теренах Правобережжя, що означало його окупацію.

Укладення договору створювало небезпеку загострення соціально-політичної боротьби, оскільки лівобережні старшини не брали в цьому участі, а відтак вважали себе незв'язаними присягою щодо його виконання. Не випадково вони одразу ж виступили проти умов договору, почали відмовлятися визнавати владу гетьмана й звернулися по допомогу до Росії. Домігшись підтвердження своєї влади на Корсунській раді, Ю. Хмельницький робить спробу уникнути загострення відносин із Росією, тому направив гінця до київських воєвод, щоб повідомити про вимушеність союзу з Польщею. Пізніше він став на шлях ведення таємних переговорів з її урядом. 19 грудня гетьман відправив посольство С. Голуховського до короля домагатися підтвердження на майбутньому сеймі Гадяцького договору; повернення православним захоплених уніатами єпископств,

церков та їхнього майна; виведення з України жовнірів тощо. Взимку 1661 р. Ю. Хмельницький вислав ще кілька посольств до Польщі зі скаргами на здирства жовнірів 192 [192].

Український уряд намагався домогтися поліпшення дипломатичних відносин із Кримом та Портою. До кінця 1660 р. поновлюються дружні стосунки з Кримом, а за його посередництва – і зі Стамбулом. На початку 1661 р. Карач-бей порадив Ю. Хмельницькому не схилитися ні до Речі Посполитої, ні до Росії, а шукати протекції у хана Мегмед-Гірея. У джерелах є згадки про пропозицію останнього щодо одруження гетьмана з його донькою. Польща була стурбована українсько-кримським зближенням і намірами хана встановити над козацькою Україною протекцію Криму. Тому у травні польський посол переконував Карач-бея, що для Польщі й Криму перетворення Гетьманщини на незалежну державу становить велику небезпеку, й підкреслював необхідність співпраці обох країн, аби домогтися обертання козаків «у хлопів за плугом» 193 [193].

Весною 1661 р. гетьман і старшини почали наполегливіше домагатися від Речі Посполитої визнання державної самобутності козацької України. На початку травня на Варшавський сейм направляється посольство, уповноважене вести переговори про одержання гарантій свобод для православної віри, припинення релігійних утисків і зневаги священників; ліквідації унії та повернення захоплених уніатами церков і майна; наполягати на ухваленні свобод і вольностей «народові

Руському», збільшенні козацького реєстру до 70(60) тис. осіб; наданні козакам права обирати короля тощо. Посли зобов'язувалися застерегти сейм, що в разі незатвердження умов Гадяцького договору Військо Запорозьке не вважатиме обов'язком залишатися у підданстві королю. Коли наприкінці червня на засіданні сейму вони зачитали інструкцію, то ворожені її змістом шляхтичі «заскреготіли зубами». Проте, довідавшись про укладення російсько-шведського договору, у середині липня сейм затвердив Гадяцьку угоду без статті про утворення Руського князівства, відхиливши вимоги щодо збільшення реєстру до 70(60) тис. осіб, ліквідації унії, права участі козаків у виборах короля та ін. [194].

194

Центральне місце у діяльності уряду посідала проблема утримання під владою Лівобережжя, значна частина старшини якого почала, за підтримки російських воєвод і військ, домагатися створення власної політичної структури для протистояння центру. Вже у травні 1661 р. переяславський полковник наказний гетьман Яким Сомко здійснив першу спробу проголосити себе гетьманом, а в квітні 1662 р. – другу. Лівобережна старшина проводила самостійні переговори з Москвою, а відтак почав формуватися другий центр дипломатичної служби. На третій з кінця 1661 р. перетворюється Запорожжя, що підтримувало відносини з гетьманом, лівобережними старшинами, Росією й, можливо, з Молдавією і Кримом. Поліцентризм дипломатичної діяльності роз'їдав зусилля уряду на міжнародній арені, спрямовані на захист загальнодержавних інтересів,

збереження єдності державного механізму козацької України.

Ю. Хмельницький усвідомлював згубність цього процесу. На початку лютого 1660 р. він писав до С. Беневського: «...ми без того боку Дніпра не є Військом Запорозьким, 195 а та сторона без нас» [195]. Тому гетьман прагнув утримати Лівобережжя в складі держави за допомогою як зброї, так і дипломатії. Зокрема, він вів тривалі переговори про збереження єдності Війська Запорозького зі своїм дядьком Я. Сомком. На жаль, останній, мріючи про булаву гетьмана України (яку прагнув вибороти, спираючись на Росію), відхилив пропозиції Ю. Хмельницького припинити братовбивчу війну. 27 жовтня 1661 р. переяславський полковник писав гетьманові: «...про наше замирення нехай його царська величність з його к. милістю умови і комісію створюють, а не ми...» 196 [196].

За таких обставин Ю. Хмельницький на початку 1663 р. відрікся від булави. Її перехопив 13 січня на Генеральній раді досвідчений політик і дипломат Павло Тетеря, котрий своє завдання на перших порах вбачав у реалізації ідеї соборності козацької України [197]. Основну увагу він приділяв дипломатичним зусиллям, спрямованим на досягнення порозуміння із лівобережною і запорозькою старшиною та віднайдення союзника поза межами України. Тому на раді, яка його обрала гетьманом, було ухвалено відрядити посольства з пропозиціями дружби до калги-султана Селім-Гірея, господаря Молдавії, Я. Сомка та на Січ. Упродовж зими – весни гетьман налагодив жваві контакти з Я. Сомком. Підтримуючи доброзичливі відносини з Кримом,

він домагався виведення татарських підрозділів з української території, прагнув використати наявні суперечності між Бахчисараєм, з одного боку, та Варшавою і Москвою – з іншого, не відкидав можливості порозуміння з Росією, куди відрядив посольство. Велику увагу П. Тетеря приділяв переговорам із Річчю Посполитою. Наприкінці січня він направив посольство до короля, яке мало клопотатися про отримання допомоги у справі воз'єднання козацької України, зрівняння у правах православної Церкви з католицькою, збереження за козацтвом «усіх вольностей», права на дипломатичні відносини з Молдавією і Валахією, визнання укладеної раніше угоди з Кримом та ін. [198].

198

Обрання наприкінці червня 1663 р. у Лівобережжі гетьманом Івана Брюховецького ознаменувало розкол козацької України, започаткувало процес перетворення лівобережного регіону на окреме державне утворення. За таких обставин П. Тетеря підтримав ініціативу короля вчинити військовий похід на Лівобережжя, сподіваючись за допомогою Польщі зберегти єдність держави. Зважаючи на провал цього походу весною 1664 р. та розгортання антипольського й антигетьманського повстання у Лівобережжі, він почав переконувати польський уряд у необхідності укладення миру з Росією. На жаль, намагаючись утриматися при владі, Брюховецький вирішив задовольнитися обмеженою політичною автономією традиційного козацького регіону – півдня Київського воеводства, про що промовляє інструкція послам на сейм від 30 листопада 1664 р. [199]. Врешті-решт, 199

втрапивши опору серед козацтва, у червні 1665 р. П. Тетеря залишив козацьку Україну.

Новий гетьман Петро Дорошенко, який отримав булаву в серпні 1665 р., одразу ж розгорнув дипломатичну діяльність, спрямовану на обмеження впливу польських владних структур, пошук порозуміння з лівобережною старшиною та отримання підтримки з боку Криму. Лише впродовж листопада 1665 – січня 1666 рр. до короля було відправлено 4 посольства. В березні Генеральна рада ухвалила інструкцію посольству на Варшавський сейм (до слова, воно було представницьким і складалося з «20 полкових послів»), що зобов'язувала його клопотатися про захист інтересів православної Церкви, відновлення прав і вольностей Війська Запорозького відповідно до статей Зборівського договору, звільнення хоча б на рік населення від утримання польських залог тощо. Більшість пунктів інструкції було відхилено [200]. Довідавшись улітку 1666 р. про зміст російсько-польських переговорів в Андрусові, П. Дорошенко у листах до короля не приховував обурення ігноруванням їхніх інтересів. Побоюючись окупації Правобережжя, він вирішив не допустити розташування тут на постій польського війська, яке наголову розгромив у битві 19 грудня [201].

Тим часом російський уряд рішуче повів курс на інкорпорацію Лівобережної Гетьманщини. І Брюховецькому, котрий на чолі великого посольства у вересні 1665 р. з'явився до Москви, було накинуто статті нового договору. Вони передбачали заборону міжнародних відносин,

запровадження воеводського управління, збір податків до російської казни, підпорядкування владі російського уряду селян і міщан, призначення московського святителя в Київську митрополію тощо. Спроби реалізації умов Московського договору спричинили у липні 1666 р. повстання населення Переяславського полку, яке було придушено. П. Дорошенко в універсалах до старшин і козаків закликав домагатися возз'єднання козацької України [202].

202

На відміну від П. Тетері, новий правобережний гетьман пішов на розвиток дипломатичних відносин з Кримом і Портою, вбачаючи у них противагу зближенню Польщі й Росії. Новий хан Аділь-Гірей, поставлений на трон у березні 1666 р., запропонував йому відновити умови договору 1648 р. і засвідчив бажання бачити козацьку Україну незалежною від Росії та Речі Посполитої. Переговори завершилися згодою кримської еліти надавати українцям допомогу в боротьбі з Польщею чи Росією. Є згадка у джерелах, що гетьман направляв посольство до султана з клопотанням взяти його під протекцію. Припускаємо, що мав місце факт переговорів П. Дорошенка з турецьким посольством, яке пропонувало визнати підданство султану, обіцяючи взаємін зберегти за козацькою Україною статус удільної держави за зразком Кримського ханства. Тому в грудні з'явилися відомості про прийняття П. Дорошенком турецької протекції [203].

203

Андрусівський договір 1667 р. про перемир'я, укладений наприкінці січня між Росією і Річчю Посполитою на 13,5 років, передбачав поділ козацької України по Дніпру:

її лівобережна частина і Київ з околицями на 2,5 роки відходили до Росії, Правобережжя – до Речі Посполитої; Запорожжя потрапляло під протекцію (у спільне володіння) обох держав. Таким чином, створювалася нова міжнародна ситуація для Української держави, що значно ускладнювала завдання дипломатії домагатися її возз'єднання. Дізнавшись про зміст договору, П. Дорошенко переконався у доцільності курсу на збереження миру з Кримом і Портою, за допомогою яких плекав надію домогтися возз'єднання під своєю булавою не лише козацької України, а й усіх українських земель. Щоб запобігти нападам запорожців на Крим, він направив на Січ посольство, схиляючи її до союзу із татарами. Спочатку запорожці на раді прийняли ухвалу не підлягати ані царю, ані королю, а «лише самим бути з ордою», однак з часом серед них взяли гору проросійські настрої. Інша група запорозьких старшин (серед них і І. Сірко) орієнтувалася на Польщу. Частина лівобережних козаків також почала схилятися до ідеї опори на Крим у визволенні «з польської і московської неволі» [204].

204 Готуючись до походу для визволення західноукраїнських земель та їх включення до складу держави, П. Дорошенко направив посольство до Стамбула, засвідчуючи готовність прийняти протекцію Порти. Уряд останньої схвально поставився до цього клопотання, і в серпні 1667 р. султан застеріг Яна Казимира не чинити шкоди козакам, котрі тепер 205 «заховалися» під його опіку [205]. Однак внаслідок потужного походу на Крим, організованого восени

кошовим І. Рогом та харківським полковником І. Сірком, було не тільки провалено Західний похід П. Дорошенка, а й істотно ускладнено українсько-кримські відносини. Щоб запобігти можливим ворожим діям з боку Криму, гетьман відрядив посольство до Туреччини, прохаючи підтримки [206]. На початку лютого 1668 р. Старшинська рада, у якій взяли участь і представники лівобережного гетьмана, ухвалила «з обох боків сторін Дніпра жителям бути у возз'єднанні і жити б окремо і давати данину турському цареві та кримському хану, так як платить валаський князь...». По закінченні ради П. Дорошенко направив посольство до Стамбула, засвідчуючи згоду прийняти протекцію. Показово, що І. Брюховецький, наважившись підняти повстання проти росіян, відправив посольство до султана з таким самим проханням, що свідчить про ймовірну узгодженість його дій із правобережним гетьманом. У березні великий візир попередив польського канцлера про намір султана взяти козаків під свою опіку. У червні турецький уряд погодився на протекцію Лівобережній Гетьманщині, якщо на її теренах не буде московських залог [207].

207 Спираючись на допомогу татар, П. Дорошенко в червні 1668 р. переходить у Лівобережну Україну, домагається возз'єднання козацької України й обирається її гетьманом. Проти цього виступили не лише Росія й Річ Посполита, а й Кримське ханство, яке не приховувало невдоволення перспективою прийняття Україною турецької протекції, котра у міжнародно-правовому плані урівнювала її з ханством. Окрім цього,

кримська еліта втрачала можливість впливати на політику уряду П. Дорошенка й чинити напади на українські землі. Однак найбільший парадокс полягав у тому, що у боротьбі проти П. Дорошенка ханство знайшло опору в особі Запорожжя, яке у серпні обрало гетьманом Петра Суховія [208]. Дізнавшись про різкий поворот зовнішньополітичного курсу Бахчисарая, гетьман направив до султана посольство з проектом договору про прийняття протекції. Він спрямовувався на об'єднання усіх українських земель у межах удільної держави; передбачав довічне обрання гетьмана; звільнення українського населення від сплати данини і податків; автономію православної Церкви, що мала перебувати у підпорядкуванні константинопольського патріарха; заборону туркам і татарам, котрі з'являлися в Україні, будувати мечеті, брати ясир, руйнувати поселення; можливість укладення султаном і ханом договорів з Росією й Річчю Посполитою тільки з відома українського уряду; визнання останнім протекції султана й згоду брати участь у воєнних кампаніях Порти тощо [209].

Правлячі кола Порти вирішили задовольнити клопотання української сторони. Однак, вочевидь, не всі статті проекту договору було затверджено, окремі з них ще мали узгоджуватися. Попри це, в Україну відправляється посольство для прийняття присяги з боку гетьмана й старшини. Корсунська козацька рада 21 березня 1669 р. переобрала гетьманом П. Дорошенка й після дискусій ухвалила зроблений ним вибір щодо протекції, проте у присязі султану відмовила (вона відбулася на

початку грудня 1670 р.). Турецький посол обдарував П. Дорошенка, підтвердив права і вольності Війська Запорозького, пообіцяв від імені султана повернути ясир, захоплений татарами, й запропонував направити посольство до Стамбула (можливо, для подальшого коригування положень спірних статей). До Мегмеда IV вирушило посольство наказного гетьмана М. Портянки, що мало клопотатися про вручення П. Дорошенку санджаків (булави, бунчука й знамена – атрибутів влади) [210].

Саме за підтримки Порти П. Дорошенко до кінця 1669 р. розгромив П. Суховія та його союзників, які у серпні цього ж року уклали угоду між Запорожжям і Кримом, що передбачала надання ханом воєнної допомоги за умови, якщо Запорожжя відмовиться визнавати протекцію султана. Наприкінці 1669 – на початку 1670 рр. турецький уряд, враховуючи загострення стосунків П. Дорошенка з Кримом і Білгородською ордою, а також характер відносин з Росією і Польщею, вирішив змістити гетьмана, вручивши булаву Ю. Хмельницькому. Проте П. Дорошенко спромігся через посольство переконати Стамбул у безпідставності таких підозр й повернути собі «довір'я» Порти [211]. Показово, що під час польсько-турецьких переговорів у квітні 1671 р. турецька сторона запропонувала польській наступний варіант розв'язання української проблеми шляхом перетворення козацької України на незалежну від Порти й Речі Посполитої нейтральну державу. Проте польський посол Ф. Висоцький рішуче опротестував цю пропозицію [212].

Улітку 1671 р. поліпшилися дипломатичні взаємини П. Дорошенка з Кримом, де весною до влади прийшов Селім-Гірей, котрий засвідчив згоду відновити військово-політичний союз. На допомогу ханові для боротьби із запорожцями гетьман відіслав Кальницький полк. Своєю чергою, кримські підрозділи разом з українськими повели спільну боротьбу проти польської армії, що вторглася у Брацлавщину восени 1671 р. Відмова Речі Посполитої визнати незалежність Правобережної Гетьманщини та протекцію над нею султана спровокувала польсько-турецьку війну, в якій українське військо виступало союзником турецько-кримського. На переговорах турецького і польського посольств у жовтні 1672 р. у Бучачі було присутнє й посольство П. Дорошенка. Хоча через рішучий спротив польської сторони йому відмовили в участі у безпосередніх дискусіях, все ж перед кожним засіданням українські послі мали наради з турецькими. Вони домагалися визнання кордонів по р. Горинь і Лабунь, ліквідації унії, повернення українцям гармат із фортець, де перебували польські залоги, та визнання київським митрополитом Й. Тукальського, якому мали підлягати всі церкви на теренах Польщі. Однак досягти цього не вдалося. Згідно з укладеним 16 жовтня договором, Польща визнавала незалежність «Української держави» лише у «давніх кордонах», а терени Подільського воєводства відходили

213 до складу Порти [213].

Відступ турецького уряду від умов договору про протекцію з Правобережною Україною, спроби кам'янецького паші втрутитися у її

внутрішньополітичне життя погіршили дипломатичні відносини з Османською імперією та Кримом й активізували пошук П. Дорошенком у 1673 р. нових зовнішньополітичних комбінацій із Польщею та Росією. Через наступ російських і лівобережних полків взимку наступного року його взаємини з Портою і Кримом пожвавилися (гетьман звертався з проханнями надіслати допомогу). Проте каральний характер воєнної кампанії турецько-татарських військ влітку 1674 р. спричинив страшну руйнацію й обезлюднення краю, а гетьман втратив підтримку з боку його населення [214].

214

Розчарувавшись у турецькій протекції, влітку 1675 р. гетьман та його соратники вирішили зректися її й визнати протекцію Росії. Проте вчинили цей акт 20 жовтня не перед уповноваженими російського уряду, а перед представником Запорожжя – І. Сірком, з яким домовилися провести весною 1676 р. військову козацьку раду для обрання єдиного у козацькій Україні гетьмана. На жаль, порозуміння між цими визначними діячами Української революції відбулося занадто пізно, коли розвиток подій вийшов з-під їхнього контролю. Росія не визнала цього акту, і протягом зими-літа 1676 р. гетьман продовжував підтримувати формально доброзичливі взаємини з Портою і Кримом. Вони припинилися після капітуляції П. Дорошенка у другій половині вересня 1676 р. [215].

215

Важливе місце у зовнішній політиці П. Дорошенка посідали відносини з Річчю Посполитою. Як уже зазначалося, через антикримську політику Запорожжя було зірвано За-

хідний похід українського війська восени 1667 р. Поставлений перед фактом укладення польсько-кримської угоди, П. Дорошенко змушений був підписати 19 жовтня 1667 р. із Польщею Підгаєцький договір. Він передбачав визнання Військом Запорозьким підданства королю, дозвіл шляхті повертатися до маєтків, заборону жовнірам вступати у міста, де проживали козаки, зменшення польської залоги у Білій Церкві, надіслання посольства на сейм для розгляду вимог Війська Запорозького тощо [216]. З цього часу поновлюються дипломатичні відносини. Постійними (через посланців) стали контакти з польним (а згодом і з великим) гетьманом Я. Собеським. У березні 1668 р. король затвердив П. Дорошенка на посаді гетьмана. Після воз'єднання у червні 1668 р. козацької України він попередив урядові кола Польщі, що їм доведеться зважати на нові реалії, однак Варшава відмовилася визнати цей акт. Водночас П. Дорошенко висловлював невдоволення таємними дипломатичними зв'язками Варшави із Запорожжям.

В умовах жорстокої боротьби з опозицією гетьман улітку 1669 р. поживав стосунки з Річчю Посполитою. У червні він відправив посольство на елекційний сейм із «суплікою», що містила перелік прохань і скарг Війська Запорозького. Насамперед звучало прохання «заспокоїти» православну Церкву, повернути захоплені церкви і монастирі, скасувати унію. Звертає увагу на себе клопотання щодо дозволу навчати у православних академіях грецькою і латинською мовами. Порушувалося питання про запровадження «руської

мови» для ведення документації у магістратах і канцеляріях Польщі та Литви. Висувалася вимога визнати складовими Правобережного Гетьманства частину Подільського воеводства (по Меджибіж), Брацлавське і Київське воеводства та Пінський, Мозирський і Річицький повіти Литовського князівства. На початку жовтня на коронаційний сейм вирушило посольство І. Демиденка й І. Ковальського з інструкцією домогатися збереження усіх прав і свобод «віри Руської»; знищення унії; затвердження особливих привілеїв для Київської академії; підтвердження статей «правдивої Гадяцької комісії»; поновлення функцій «письма нашого руського» у канцеляріях Польщі та Литви; визнання удільності Правобережної Гетьманщини у складі вище названих воеводств і повітів, яка має бути «відмежована» від Польщі «пасом» (кордоном) [217].

217

Хоча ці прохання й пропозиції було відхилено, переговори тривали. Весною 1670 р. вдалося домовитися про зустріч комісій в Острозі для обговорення умов договору. Проходив жвавий обмін послами й посланцями для з'ясування різних деталей й умов майбутніх переговорів, розроблялися інструкції посольствам. Українська сторона уповноважувала комісарів обстоювати ідею перетворення Речі Посполитої на триєдину федерацію Польщі, Литви й України. Повторювалися попередні вимоги визнання удільності Правобережної Гетьманщини (кордон мав проходити по р. Горинь), знищення унії й підтвердження прав православної Церкви, збереження козацьких прав і

вольностей, заборони польському і литовському військам вступати на територію Гетьманщини, відкриття 218 двох академій, шкіл тощо [218].

Оскільки польська сторона відмовлялася дати заручників, переговори затримувалися. Тоді Варшава вирішила укласти угоду із супротивником П. Дорошенка – кошовим гетьманом Михайлом Ханенком. Очолюване С. Богаченком посольство, прибувши до Острога, надзвичайно швидко погодилося прийняти проект угоди, запропонований польськими комісарами. 2 вересня таку угоду було підписано. Вона передбачала скасування Правобережної Гетьманщини, визнання стародавніх козацьких прав, амністію учасникам боротьби, підтвердження королем новообраного гетьмана, поновлення прав «грецької віри», які вона мала напередодні 1648 р., заборону козакам підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами [219]. Укладення Острозької угоди не розірвало дипломатичних відносин уряду Правобережної Гетьманщини з Польщею. На початку жовтня 1670 р. до Варшави від'їжджає посольство, що мало засвідчити згоду гетьмана й старшини визнати владу короля, але за умов прийняття польською стороною статей, що їх було запропоновано минулого року. Незважаючи на чергове відхилення пропозицій, правобережний уряд продовжував підтримувати контакти з окремими урядовцями й сановниками, зокрема, Я. Собеським, якого Варшава уповноважила вести «українські справи» [220].

Упродовж першої половини 1671 р. П. Дорошенко стабілізував

внутрішньополітичне становище Правобережної України, добився дружніх відносин з Лівобережною Гетьманщиною, порозумівся з І. Сірком, зробив спробу встановити дипломатичні зв'язки з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом. Водночас погіршилися дипломатичні взаємини з Польщею, еліта якої не хотіла змиритися з планами правобережного уряду «вчинити руський народ удільним і незалежним краєм» й дозволити «відокремлення України від Корони Польської» [221]. Тому в серпні 1671 р. польська армія вторглася у Брацлавщину. У розпал воєнних дій П. Дорошенко намагався схилити Я. Собеського до їх припинення, застерігаючи, що Річ Посполита опиниться втягнутою у війну з Портою. Однак його пропозиції було відхилено, й 27 жовтня гетьманом обрано М. Ханенка. Я. Собеський вважав цей крок короля помилкою й пропонував порозумітися з П. Дорошенком, дозволивши «все те, що він просить» [222].

У зв'язку із початком у серпні 1672 р. польсько-турецької війни українсько-польські дипломатичні контакти згортаються. Їхнє поновлення відбулося лише взимку 1673 р. П. Дорошенко недвозначно заявив, що визнає владу короля, якщо Річ Посполита погодиться на умови Гадяцького договору. Щоб відірвати гетьмана від Порти, Я. Собеський радив уряду визнати за ним Україну. Не виключено, що до Чигирина приїжджав Й. Шумлянський, котрий пропонував П. Дорошенку повернутися до складу Польщі на умовах Підгаєцького договору, однак гетьман наполягав на прийнятті

статей Гадяцького договору. Тому переговори успіху не мали. Восени 1673 р. частішає обмін посланцями і листами з Я. Собеським, що підтверджували твердість позицій українського гетьмана [223].

Ставши королем, Собеський, захопивши восени 1674 р. Брацлавщину, направив до П. Дорошенка наприкінці року посольство Й. Шумлянського, схилиючи його до підданства. Під час переговорів гетьман, як і в попередні часи, погоджувався це вчинити, але домагався визнання Польщею умов Гадяцького договору, зокрема, удільності Української держави й врахування інтересів «всього народу руського» (визнання прав і

вольностей Війська Запорозького, скасування унії, гарантування прав православної Церкви, відновлення вживання української мови у канцеляріях Речі Посполитої та ін.). Оскільки король відхилив головніші з них, весною 1675 р. переговори припинилися [224]. Зважаючи на те, що уряд Речі Посполитої відмовився визнати за Правобережною Гетьманщиною статус держави, було покладено край дипломатичним контактам між двома країнами. У 1676 р. Правобережна Гетьманщина припиняє своє існування, що ознаменувало поразку Національної революції 1648–1676 рр.

На момент завершення Української національної революції міжнародну конфліктну ситуацію, яка склалася навколо визначення зовнішньополітичного статусу козацької України, так і не було повністю розв'язано. Зокрема, знову загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за правобережні землі України, але вже поміж Портою, з одного боку, і Росією та Лівобережним Гетьманатом – з іншого. Московський цар і лівобережний гетьман, незважаючи на пункти Журавненського договору, продовжували тримати свої війська в правобережних містах, а тому багатотисячна турецька армія влітку 1677 р. вирушила на правий берег Дніпра [225].

У серпні того ж року до Стамбула прибув великий посол польсько-литовського короля Я. Гнінський,

6.5.

Міжнародні відносини і дипломатія Українського Гетьманату після завершення Національної революції

який одержав завдання вимагати в султана повернення під владу Корони всієї території Правобережної України [226]. Польських урядовців дуже схвилювала політика турецького уряду, що була спрямована на відтворення васальної української державності й проходила під гаслом створення «князівства Сарматії і Малої Русі» на території Київщини та Брацлавщини» [227] під управлінням екс-гетьмана Ю. Хмельницького.

Посольство Речі Посполитої майже рік перебувало в Туреччині. Згідно

з одержаними інструкціями, за умови, якщо турки не погодяться з польськими вимогами, великий посол був уповноважений «випрошувати» лише ту частину Правобережжя, яка лежала на північ від лінії Трахтемирів – Рашків. На Поділлі кордон мав проходити від Бара через Меджибіж, 228 Язловець до Чорного Острова [228]. Крім того, за польськими пропозиціями турки не мали права запроваджувати поза кам'янецькими землями жодних адміністративних утворень (еялетів), а також тримати в інших правобережних містах військові гарнізони. Існував ще один варіант поведінки польського посла – обмежитися визнанням королівської влади над Білою Церквою, Павлоччю, Кальником, Немировим і Брацлавом 229 [229]. Однак після тривалих переговорів між Я. Гнінським, Мустафою-ефенді та Мегмедом IV турецька сторона погодилася підписати так званий Константинопольський трактат (7 квітня 1678 р.). Власне, це була ратифікація Журавненського перемир'я, однак шостий пункт, який стосувався «українського питання», було змінено. Тепер «Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданам моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Павлоч повинні залишитись під Польщею» 230 [230]. Отже, знову за територією «від Дніпра до Случі» визнавалися права васальної держави. Обидві «високі сторони» брали на себе зобов'язання наділяти комісарів правами для визначення кордонів між володіннями монархів. Це розмежування почали проводити трохи згодом, у 1680 р. 231 [231].

Від часу укладення Бучацького договору Османська імперія вважала Правобережну Україну своєю власністю, а козацького гетьмана – своїм підданим. Втручання Московської держави й перехід П. Дорошенка під владу царя змусили Порту призначити іншого «намісника» в Україні. Але Ю. Хмельницького ще потрібно було «посадовити» в Чигирині, який перебував під владою І. Самойловича та московських воевод. Гетьманська столиця відіграла важливу стратегічну роль у військових та політичних планах ворогуючих сторін. Саме тому турецька армія двічі (1677, 1678 рр.) намагалася захопити Чигирин [232].

232

Виснаженій у довголітніх війнах із Річчю Посполитою та Швецією Московській державі в останній чверті XVII ст. було не під силу боротися з Османською імперією, яка ще не зовсім втратила свою колишню могутність. Наприкінці грудня 1677 р. до Стамбула вирушило московське посольство на чолі зі стольником А. Проскуровим. В інструкції послам, яку затверджував цар Федір, був цікавий пункт стосовно України. Зазначалося, що вона «з найдавніших часів належала до князів руських і київських, але пізніше відійшла від них, а в 1654 р. знову вернулась під владу царя» [233]. У зв'язку з цим, 233 йшлося далі в наказі послам, султан не мав права приймати в підданство гетьманів Війська Запорозького і тим самим претендувати на володіння Україною. Положення цього документа, який був типовим для московської політики «післяперейславського» періоду, на думку царя, мали засвідчувати законні права Московщини на українські землі.

Дискусійність такої «легітимності» є очевидною, проте це проблема іншого дослідження. Разом із тим, у 1667 р. государі «Всієї Русі» власноручно відмовилися від її більшої, правобережної частини: «...Козаків з другого боку (Правобережжя. – Авт.) Його Царська Величність звільняє від присяги виконаної собі на підданство» [234]. Султан Мегмед IV навіть не допустив російських дипломатів до аудієнції – у цей час Порта виконувала план другого «переможного» походу на Чигирин, який відбувся в серпні 1678 р.

Серед тогочасного московського політикуму побутував й інший погляд щодо вирішення долі України. Його репрезентував відомий державний діяч і дипломат О. Ордин-Нащокін, якого на той час усунули від практичних дипломатичних заходів Москви. Та він все-таки надавав консультації для її зовнішньополітичного відомства й робив певні аналітичні доповіді на ім'я царя. У другій половині 1677 р. дипломат запропонував Федору Олексійовичу скликати в Києві з'їзд представників усіх країн, які були зацікавлені в проблемі визначення міжнародного статусу України: «І тепер потрібно з султаном турським царству Московському шукати міцного миру, а королівство Польське від ради спільної не відштовхувати» [235]. Крім того, Ордин-Нащокін передбачав запросити на цей міжнародний з'їзд представників України, Молдавії, Болгарії та Сербії.

Варшавська еліта була занепокоєна можливістю мирного урегулювання російсько-турецьких відносин. Адже в цьому разі першою постраждала б Річ Посполита. «Москва тільки

й думає, щоб нас штовхнути до війни з турками й забрати собі Україну», – зазначав познанський воевода [236]. І це справді було так. У квітні 1678 р. керівники російського посольства І. Чаадаєв та О. Українцев заявили у Варшаві, що не віддадуть полякам ані Києва, ані Білої Церкви (а отже – Правобережжя) [237]. Натомість польський резидент у Москві скаржився на те, що І. Самойлович іменує себе «гетьманом обох сторін Дніпра» й відбирає «дорошенкові» міста [238]. Але невдовзі уряд Польщі переорієнтовується на те, щоб покращити відносини з Москвою й змусити їх виконувати пункти Андрусівського перемир'я.

17 серпня 1678 р. в Москві було укладено черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р. [239]. 31 січня 1679 р. в Гродно знову відбулося спільне засідання польських та російських дипломатів, на якому мали вирішити проблему «Вічного миру». Польща вкотре вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, внаслідок чого виникла нова війна і «бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають» [240]. Отже, підсумували російські послы, Польща не мала жодного права вимагати повернення Києва та українських земель [241]. Поки московські та польські дипломати звинувачували один одного в невиконанні андрусівських домовленостей, лівобережний гетьман І. Самойлович проводив власну політику щодо Правобережної України, яка на той час полягала у так званих «великих згонах» місцевого населення на Лівобережжя.

Тим часом знову з черговою ініціативою вирішення міжнародного статусу Українського Гетьманату виступає О. Ордин-Нащокін, який тоді вже став ченцем на ім'я Антоній. Він запропонував скликати в Києві з'їзд представників Речі Посполитої та Московської держави, які спільними зусиллями мали повернути («гевосаге») на свій бік українське населення, яке визнавало владу Ю. Хмельницького й турецький протекторат [242]. У цьому випадку передбачалося, щоб правобережні козаки жили зі своїми «вольностями» під зверхністю обох монархів, а отже, йшлося про встановлення російсько-польського кондомініуму над Правобережжям. Однак така пропозиція досвідченого дипломата викликала не лише спротив польської сторони, а й неприйняття московськими «думними людьми» на чолі з патріархом Іоакимом.

Одночасно Московська держава шукала шляхів до примирення з Туреччиною. На початку 1679 р. до Стамбула прибули царські послы В. Даудов та Ф. Старков [243], проте їхня місія виявилася невдалою. «... Москва з турками не погодилась, з нами зараз хоче», – так оцінював тогочасні напрями зовнішньої політики царя Ян III Собеський [244]. Трохи згодом вже Мегмед IV, побоюючись можливості укладення «Вічного миру» між Росією й Польщею, звертається за посередництвом до молдавського господаря Г. Дуки. Той прислав до Москви посольство на чолі з Я. Білевичем. У квітні 1679 р. молдавський представник повідомив російських бояр, що Мегмед IV готовий укласти з ними мирний договір [245]. Головною умовою турецької

сторони було встановлення кордону між володіннями обох монархів, який би пролягав по Дніпру. Правобережжя мало належати Порті, а лівобережна частина України – Московській державі. Султан навіть погоджувався віддати цареві Київ. Певна річ, у Москві з великим задоволенням прийняли ці пропозиції. Разом із тим, вдаючись до дипломатичних хитрощів, московський уряд зауважив, що в царському підданстві мають перебувати і правобережні козаки. Автоматично це означало відхід Правобережної України до російських володінь. З'їздивши до Стамбула, молдавський капітан Білевич привіз у грудні того ж року відповідь султана, який, звісно, не погодився відступити царю всю територію України. Серед багатьох причин такої відмови вказувалось і на те, що Річ Посполита не бажає вирішення даної проблеми на користь російського монарха [246].

Московський цар мав змогу особисто пересвідчитись у цьому – влітку 1679 р. до Москви прибуло чергове польське посольство, очолюване П. Бжостовським та Я. Гнінським [247]. Намаганню обох сторін укласти військовий союз проти Туреччини знову перешкоджало «українське питання». І росіяни, і поляки вже вкотре, забувши про андрусівські домовленості, вимагали один від одного права на володіння всією Україною, як Лівобережною, так і Правобережною. У цьому випадку Москва вела хитру дипломатичну гру, результатом якої повинен був стати майбутній мир з Османською імперією [248]. Реакція королівського двору на московсько-турецьке зближення була дуже негативною.

«...Зрадники, жида, про мир домо-
вляються і нас поганинові на відлов
віддають, перед яким з батьківських
місць тікати мусимо», – обурювався
з цього приводу Ян III Собеський
249 [249].

26 серпня 1680 р. до Кримського
ханату (хан Мюрад-Гірей одержав
султанський дозвіл на ведення пере-
говорів і укладення попереднього
договору) вирушила російська делега-
ція на чолі зі стольником В. Тяпкі-
250 ним [250]. Заїхавши на Лівобережну
Україну, щоб вислухати пропозиції
гетьмана І. Самойловича, і взявши до
складу посольства ще одного члена
(писар С. Ракович мав представля-
ти інтереси Гетьманату), 25 жовтня
посли прибули до татарської столиці
251 Бахчисарая [251]. Понад два міся-
ці тривали напружені переговори.
3 січня 1681 р. було укладено мир-
ний договір, за яким Правобережна
Україна залишалась під владою
турецького султана й кримсько-
го хана: «...а рубезу бути, в ті роки
252 річці Дніпру» [252]. Крім того, у мос-
ковському варіанті тексту було запи-
сано, що «у ті перемирні 20 років
від річки Бугу і другого пом'янутого
рубежу річки Дніпро Салтановій Ве-
личності Турській і Вашій Ханській
Величності знову міст своїх не стави-
ти... і поселення людям своїм ніяко-
253 го народу на пом'янутих козацьких
землях не чинити і залишити їх пус-
тими» [253]. Остаточний турецький
варіант договору був підписаний сул-
таном у Стамбулі (квітень 1682 р.)
254 [254]. У ньому вже не згадувалося
про те, що частина правобережних
земель має залишатися незаселеною
255 [255]. Однак цей мир не задовольняв
обидві сторони. Адже Московська
державна не змогла приєднати до своїх

володінь Правобережжя та зміцнити
західний кордон, а Порто не домага-
лася закріплення за собою Києва та
Лівобережної України. Разом із тим,
Бахчисарайське перемир'я вперше
офіційно зафіксувало розподіл сфер
впливів Стамбула та Москви [256]. 256
Одночасно укладення цього догово-
ру надавало можливість Османській
імперії почати війну з австрійським
імператором Леопольдом I, щоб
просунутися далі углиб Центральної
Європи.

Відразу після укладення дого-
вору в Бахчисарай Мегмед IV почав
зміцнювати свою владу на Правобе-
режжі, віддавши його під управління
молдавському господареві Г. Дуці.
14 жовтня 1681 р. польський король
повідомляв своїх послів у Москві:
«...донеси і те Й. Ц. В., що господар
волоський вже є в Україні і поселив-
ся в Немирові за рішенням Султана
Турецького..., а не так як в пактах є,
... що Україна козакам належать має»
[257]. Саме тому, продовжував король, 257
«коли йде до того, що Задніпров'я
на тій стороні України при початко-
вих вольностях не було, належить,
щоб Й. Ц. М. до такого не допус-
кав і з нами найперше спілкувався»
[258]. Безперечно, мир між Портою 258
й Москвою штовхав Річ Посполиту
до пошуку нових шляхів замирення з
царем, а також спонукав до тіснішого
співробітництва з Австрійським дво-
ром. Саме з ним 31 березня 1683 р.
Ян III Собеський у Варшаві укладає
наступально-оборонний союз проти
Османської імперії. Обидва монархи
зобов'язувалися надати один одному
військову допомогу в разі нападу тур-
ків на Відень чи Краків: король мав
виставити 40-тисячне, а цісар – 60-ти-
сячне військо [259].

Наприкінці травня – у першій половині червня 1683 р. у Москві перебувало австрійське посольство, яке представляло інтереси польського короля. На питання цісарських посланців С. Блюмберка й Я. Жировського щодо належності Києва і Правобережної України московські бояри на чолі з князем В. Голіциним дали таку відповідь: «...по вчинених під Журавном договором польський король Поділля і всю Україну по старим рубежам уступив на сторону султана..., а коли поміж Царською Величністю і Султаном Турським по війні учинені мирні договори і Салтан написав Царській Величності Київ з іншими містами» [260]. Наприкінці спільних засідань, відповідаючи на вимоги посланців Леопольда I, царські дипломати заявили: «Царська Величність дозволяє бути вічному миру на таких статтях: щоб все завойоване було у володінні і державі під високодержавною рукою Й. Ц. В. у такому ж обмеженні як і нині перебуває і щоб ніколи зі сторони Королівської Величності не було згадано» [261]. Таким чином, московська сторона знову відмовлялася від Правобережжя й погоджувалась на утримання лише Лівобережної України, але разом із Києвом.

Австрійський імператор та Папа Римський Інокентій XI наполегливо добивалися від польського короля підписати мирний договір з царем на висунутих московським урядом умовах. 14 грудня 1683 р. для підготовки проекту польсько-російського «вічного миру» до Андрусова прибуло королівське посольство, очолюване К. Гжимультовським [262]. Перший

з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки вимагали «учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними» [263]. Москва не погодилася з таким «сценарієм» спільних переговорів і вже у березні відкликала своїх послів. Гжимультовський, який повернувся до Варшави, складаючи звіт про своє посольство на сеймі 1685 р., пропонував шляхті: «...при тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних. – *Авт.*), що їх мусить зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий... (грошей. – *Авт.*)» [264]. Тим часом імператорська воєнна рада Австрії розробила план створення могутньої антитурецької коаліції, до якої мали також увійти Польща, Росія, Персія, Україна, Молдавія, Валахія і Трансільванія [265]. Ці задуми невдовзі було втілено в життя, але вже в зовсім іншій міждержавній конфігурації.

Протягом зими 1684–1685 рр. польський король ще мав надію укласти мирний договір із Кримським ханатом, але вона не справдилась. Не надходила обіцяна для боротьби з турками за Правобережну Україну фінансова допомога від Франції. Тільки Апостольська столиця не лише обіцяла, а й надавала посильну матеріальну поміч королю, вимагаючи при цьому укладення мирної угоди з Московською державою.

Ще у березні–травні 1684 р. було організовано так звану «Священну лігу» за участю Австрії, Венеції та Речі Посполитої під патронатом Папи Римського Інокентія XI. Наступально-оборонний союз («offen-

sivi et defensivi belli societas») цих держав організовувався лише для війни з Османською імперією, а тому ввійшов до історіографії як антитурецький. Згідно з його умовами, австрійський цісар і польський король мали надати якнайкраще військо, а венеційський дожа – морський флот. Також учасники «Священної ліги» домовлялися відвойовувати в турків утрачені раніше території. Зокрема, Річ Посполита повинна була повернути Поділля з Кам'янцем і «Україну» («...fortalitiis eius vindicandis, Sacra vero Rmttas Poloniae, Cameneco ett Podoliae ae Ukrainae vindicandis incumbent») [266]. Однак положення цієї важливої міжнародної угоди все ж таки не сприяли Яну III Собеському в його намірах утвердитися на правобережних землях [267]. Головним чином, цьому заважала мілітарна потуга Туреччини та закулісна гра Австрії. На початку 1686 р. Відень укладає договори з Швецією й Бранденбургом, правителі яких у разі посилення абсолютистських запитів Яна III Собеського мали виступити на допомогу польській шляхті. Отже, через всі ці зовнішньополітичні чинники Польсько-Литовська корона неминуче рухалася у бік налагодження міцного союзу з Московською державою.

Однак російський уряд не поспішав вступати до антитурецької коаліції держав. Він висунув низку вимог щодо свого вступу до «Священної ліги». Через небажання турецького уряду відмовитися від зазіхань не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну московсько-турецькі відносини були досить напруженими, що підштовхувало Москву до союзу з Річчю Пос-

политою. Тож цар запропонував королю підписати «Вічний мир» за умови його відречення від Лівобережної України, правобережних територій на захід від Києва, Смоленська, а також погодження на царську протекцію над православними Польсько-Литовської держави. Всі ці пропозиції до короля було оформлено російськими дипломатами на основі пропозицій гетьмана І. Самойловича [268]. Сприятлива зовнішньополітична ситуація, яка склалася для Московської держави з початком боротьби країн «Священної ліги» проти Османської імперії, надавала царському уряду певну надію щодо успішного вирішення свого головного геополітичного завдання в другій половині XVII ст. – питання про володіння Україною «з лівого берега Дніпра» [269].

З огляду на це в лютому 1686 р. в Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили в надзвичайно напруженій атмосфері, оскільки обидві сторони одночасно відіслали своїх представників до Туреччини [270]. Крім того, Ян III Собеський у цей час намагався вмовити І. Самойловича відректися від московської протекції. Вже на початку переговорів, 4 березня Гжимультовський заявив росіянам, що він підпише мирний договір лише за умови повернення Польщі тих земель (йшлося про Засожжя), які «козаки, всупереч усім колишнім умовам польсько-московським, безправно забрали» [271]. І тільки після того, як польський король повідомив своїх дипломатів про невдачу в таємних переговорах з лівобережним Українським Гетьманом, вони почали погоджуватися на

компромісні рішення. 6 квітня було підписано текст договору, що скла-
272 дався з 33-х статей [272]. «Вічний мир» став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України на дві частини. «Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лівобережної України. – Авт.)... не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи», – проголошувала четверта
273 стаття [273]. Правобережна Україна залишалася під владою Польщі, адже «Їхня Царська Величність тих козаків, що будуть за Дніпром... не будуть і не велять приймати у свою
274 оборону» [274]. Однак разом з тим не було вирішено проблему належності до влади одного з двох монархів правобережних українських земель вздовж Дніпра, від Стайок до Чигирини, – «... ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер»
275 [275]. Отже, московсько-польський договір 1686 р. хоча й закріпив за Річчю Посполитою значну частину Правобережжя, але не вирішив одного з головних питань територіального спору між обома державами – політичного статусу правобережних земель Подніпров'я.

У зв'язку з цим у серпні 1686 р. до польського короля було відправлено московське посольство Б. Шереметьєва, яке за настійливими проханнями лівобережного гетьмана І. Самойловича мало вимагати повернення подніпровських земель
276 під управління Гетьманату [276]. Слід зазначити, що після укладення «Вічного миру» український гетьман розпочав активну зовнішньополітичну кампанію, метою якої було об'єднання всього Правобережжя з Лівобережною Україною.

Майже вся християнська Європа святкувала підписання «Вічного миру». У Польщі навіть було викарбувано медаль з приводу цієї події [277]. На одному боці зображено 277 бюст короля Яна III Собеського, на другому – фігури польського й московського воїнів. Тримаючи один одного за руки, вони наступали на встромлений у землю півмісяць, що символізувало підкорену у майбутньому Османську імперію. Разом з тим зображення землі, на яку, з одного боку, наступав поляк, а з іншого – росіянин, може асоціюватися з другим наслідком укладеного миру, що полягав у міжнародно-політичному розподілі Української держави.

Отже, внаслідок протистояння міжнародних інтересів країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, що відбувалося протягом другої половини 50-х – першої половини 70-х рр. XVII ст., Український Гетьманат було поділено між сферами впливу Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії та Кримського ханату. Безперечно, що міжнародно-правове розчленування козацької держави між Московщиною і Туреччиною (Бахчисарай, 1681 р.), Польщею і Московською державою (Москва, 1686 р.) та її правобережної частини поміж Портою й Короною Польською (Журавно, 1676 р.) було спричинено внутрішньополітичним станом українського суспільства. З іншого боку, руйнівні процеси, що викликали територіальний поділ козацької України серед чужоземних держав, значною мірою було інспіровано саме урядами цих країн. Зовнішньополітичні впливи, які в цей період стимулювали внутрішню

децентралізацію політичних структур козацької держави, стали одним з головних факторів виникнення правобережного та лівобережного урядів Українського Гетьманату.

Невдовзі Велика Порта, яка після 1686 р. залишилася без впливових союзників на міжнародній арені, запропонувала австрійському двору Габсбургів розпочати мирні переговори. Їх було проведено у 1688 р. за участю Австрії, Польщі, Ватикану та Венеції, з одного боку, і Порти – з іншого. У ході переговорів знову постала проблема політичного статусу Правобережжя. Річ Посполита вимагала повернення їй усіх земель «між 278 Дніпром і Дунаєм» [278]. Не дивно, що ці переговори зайшли в глухий кут. Аналогічні наслідки мала дипломатична зустріч представників країн «Священної ліги» з турецькими послами у 1690 р. Через два роки, влітку 1692 р., до Польщі прибув посланець кримського хана Д. Газі. Він запропонував військову допомогу Яну III Собеському у можливій війні проти Москви з метою повернення українських земель, втрачених поляками у війні 1654–1667 рр. Під час розмови з королем татарський посол намагався визначити ступінь готовності Речі Посполитої до підписання мирної 279 угоди з Османською імперією [279].

У березні наступного року королівські послі особисто виклали умови договору турецькому султанові, а вже у серпні король отримав попередню згоду османського уряду на укладення 280 сепаратного миру [280]. Зважаючи на несприятливий для себе розвиток міжнародних подій, турецький султан лише у 1697 р. остаточно погодився з польськими пропозиціями щодо повернення під владу короля

Поділля, Брацлавщини та південно-східної Київщини. У своєму володінні султан намагався залишити лише Кам'янець-Подільський [281]. Одно- 281 часно продовжувала вести сепаратні переговори з Османською імперією й Московська держава.

Наприкінці XVII ст. усі учасники довголітньої війни відчували велику втому й бажання укласти загальний мир. Карловицький конгрес, який розпочався в середині 1698 р., мав вирішити всі спірні територіальні питання між ворогуючими сторонами. У невеличке містечко Карловичі, що в Хорватії, з'їхалися представники всіх країн, які входили до «Священної ліги» (у 1686 р. до цього союзу приєдналась і Московська держава). Протилежну сторону на конгресі представляла Османська імперія. Їй довелося витримати дипломатичний тиск не лише з боку Речі Посполитої, Австрії, Росії й Венеції, а й від членів так званого «Великого союзу» («Аугсбургської ліги») – Англії, Голландії, Іспанії, Португалії, Саксонії, Бранденбургу (а також Австрії). До ліги в 1697 р. приєдналась Франція, а, отже, Австрійська імперія могла припинити свої військові дії на Заході й спрямувати основні сили на боротьбу з Портою. Водночас Французькому королівству було не до вподоби зміцнення позиції Російського царства. Саме тому Людовік XIV, після того, як у 1700 р. розпочалася Північна війна, почав підтримувати Швецію, а згодом – антиросійський виступ гетьмана І. Мазепи [282].

Дипломатичний принцип *uti possidetis*, запропонований австрійськими представниками, не влаштував Польщу, адже Поділля та південно-східні землі Київщини перебували

в руках турків. Натомість керівник польської делегації Малаховський вимагав повернутися до кордонів, які існували між Річчю Посполитою й Османською імперією в довоєнний період. Після 17 спільних засідань 2 грудня 1698 р. турецькі дипломати погодилися віддати польському королю всю територію Правобережної України [283]. У третій статті польсько-турецького договору, який було укладено 16 січня 1699 р., зазначалося: «Висока Порта зрікається з цього часу права на Поділля і Україну, і гетьмана українського, який був призначений і зараз в турецькій стороні перебуває, скасує» [284].

Отже, згідно з Карловицьким договором, до Речі Посполитої відходила територія південно-східної Київщини та Поділля. Якщо зважати на те, що Волинь і решта земель Київщини вже перебувала під королівською владою, то наприкінці XVII ст. Польща домоглася вирішення своїх геополітичних інтересів і дістала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. Разом з тим міжнародні відносини останньої чверті століття так і не розв'язали питання з подніпровською територією Правобережжя. У травні 1701 р. польські дипломати домагалися від царя Петра I та гетьмана І. Мазепи поступитися Стайками, Трипіллям та Трахтемировим й дозволу на заселення Подніпров'я, яке, згідно з договором 1686 р., мало залишатись обезлюдненим [285].

До великих змін у міжнародному становищі поліцентричного Українського Гетьманату призвела Північна війна 1700–1721 рр., яку вели

Росія, Данія, Польща («Північний союз»), з одного боку, і Швеція – з іншого. Головним завданням Північного союзу була боротьба зі шведами за прибалтійські території та протидія поширенню гегемонії короля Карла XII не лише в Північній, а й у Центрально-Східній Європі [286]. Зупинимося на висвітленні участі України в подіях Північної війни і тих міжнародних процесах, які зумовили кардинальну переорієнтацію зовнішньої політики гетьманського уряду наприкінці першого десятиліття XVIII ст.

Отже, зі вступом у Північну війну російського царя Петра I (серпень 1700 р.) його довголітній підданий гетьман І. Мазепа відсилає йому на допомогу близько 10 тис. українських козаків (Полтавський, Чернігівський, Ніжинський та два охочекомонних полки) [287]. Але взяти участь у битві під Нарвою наприкінці листопада вони не встигли, а лише відзначилися в локальних сутичках зі шведськими військами біля Пскова. Наступного року Гадяцький полк, декілька тисяч запорожців та підрозділи полковника С. Палія допомагали польсько-саксонській армії атакувати Ригу. Близько 17 тис. українців у складі Миргородського, Полтавського, Лубенського, Переяславського і двох компанійських полків на чолі з наказним гетьманом Д. Апостолом наприкінці 1709 р. витіснили шведів із Псковщини [288]. У боях під Натсбургом (Орешек) та Ніеманцом (Канци) протягом 1702–1703 рр. був задіяний Чернігівський полк, очолюваний Ю. Лизогубом. 12 тис. козаків під керівництвом наказного гетьмана М. Миклашевського разом із росій-

ськими, польськими та литовськими частинами завадили військам Карла XII Густава оволодіти білоруськими 289 землями [289]. За наказом Петра I, на початку 1704 р. І. Мазепа посилає на допомогу Августу II 5-тисячний підрозділ, а навесні того ж року задля упередження шведського наступу гетьман вступає на Правобережну Україну з 40-тисячним військом. Таким чином, протягом п'яти років, починаючи з квітня 1704 і до кінця 1708 р., Український Гетьманат перебував під єдиною владою, а, отже, стосовно цього періоду можна говорити про централізовану зовнішню політику васальнозалежної від російського царя козацької держави.

Вступ шведської армії Карла XII Густава до Речі Посполитої в 1702 р. дивовижно збігся з початком козацького повстання в її східних воєводствах. Наявні джерела не дають підстав стверджувати про якийсь конкретний зв'язок між цими подіями, однак можна припустити існування певних домовленостей між представниками шведського короля й правобережними козацькими старшинами. З огляду на плани молодого монарха Швеції розколоти політичну еліту Польсько-Литовської держави (поділ на Сандомирську і Варшавську конфедерації), його інспірація козацького виступу у 1702–1704 рр. виглядає цілком імовірною. Польські історики Ю. Йончак, а за ним А. Каміньський зазначали, що саме повстання С. Палія не давало змоги Польщі вчасно вступити у 290 війну з Швецією [290]. Більше того, події на Правобережній Україні відтягували й укладення двостороннього польсько-російського антишведського союзу.

15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу Нарви королівський представник хелмський воєвода Т. Дзялинський заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції через утримання значних військових сил на своїх південно-східних землях. Окрім того, вона укладе союз із Росією лише у тому разі, якщо та збройним шляхом придушить повстання правобережних козаків і змусить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Дзялинський також засвідчив керівникові російських дипломатів В. Головіну, що він не проводитиме подальших переговорів, якщо Москва не виконає висунутих ним від імені Августа II Сильного умов [291]. У відповідь на 291 це росіяни заявили, що польський король мусить надати цареві право самому обирати методи вирішення питання щодо непокірних українців. 17 липня Головін оголосив полякам власний проект, згідно з яким було вироблено текст мирного договору: Річ Посполита оголошує повстанцям на чолі з С. Палієм амністію, а Росія змусить їх до підпорядкування собі. Дипломатичний шлях розв'язання проблеми мотивувався тим, що збройне погамування повстанського руху може спричинити заворушення на Лівобережній Україні, а також відтягнути значні сили росіян з театру бойових дій [292]. Однак диплома- 292 там Речі Посполитої не сподобався такий варіант. На третьому засіданні польсько-російської комісії московські послы погодилися використати військові сили проти керівника повстання – полковника С. Палія, але лише в тому випадку, якщо він не складе зброю добровільно. Однак

поляки продовжували твердо наполягати на своєму, і тому тільки наприкінці серпня Голіцину вдалося вмовити їх визнати компромісний варіант і укласти мирний договір.

Договір, підписаний між Річчю Посполитою й Російською державою 30 серпня 1704 р. поблизу Нарви, що увійшов до історіографії під назвою Нарвського, нараховував вісім пунктів [293]. Перший передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій – узгодження військових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів з противником; у четвертому зазначалося, «...що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавнім українським замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві ЙМсці і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть» [294]; п'ятий пункт зобов'язував царя віддати королеві ті інфлянтські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти визначали надання Росією 12-тисячного підрозділу та 200 тисяч рублів субсидії для допомоги Польщі; останній пункт договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію. З боку Росії четвертий пункт було доручено виконувати лівобережному гетьманові І. Мазепі, який ще в травні 1704 р. одержав від правобережного гетьмана Самуся козацькі клейноди, що

мали символізувати припинення повстання й перехід правобережців під протекторат російського царя [295].

Після Андрусова 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р. Нарвський договір вже вкотре засвідчував нехтування польським королем і російським царем інтересів Українського Гетьманату, що полягали у прагненні до об'єднання. Адже вже вкотре після Андрусівського перемир'я 1667 р. узаконювався його поділ на лівобережну й правобережну частини. Лише оперативна міжнародно-правова військова ситуація змусила Петра I й Августа II Сильного на деякий час віддати Правобережну Україну під управління гетьмана І. Мазепи. Останній, з огляду на такий сприятливий момент, спробував використати домовленості між королем і царем на власну користь, якнайдовше утримуючи «польську» частину України під своєю владою.

У відповідь Швеція підписала так званий Варшавський договір 1705 р. зі своїм ставлеником С. Лещинським та його прихильниками в Речі Посполитій. Він мав антиросійське спрямування, а його положення юридично закріплювали військові успіхи шведської армії на землях Речі Посполитої, яка ставала васальною державою [296]. Результати довгоочікуваного польсько-російського договору були мінімальними. Протягом 1704–1706 рр. Карл XII Густав здобув низку важливих перемог на всіх фронтах воєнних дій – у Прибалтиці, Білорусі, Польщі та Литві, зокрема, у 1706 р. в Білорусі розгромив українські підрозділи полковників М. Миклашевського (під Несвіжем), І. Мировича (у Ляхови-

чах), Д. Апостола (поблизу Клецька) 297 [297]. Але головну свою перемогу шведський король здобув на полях Саксонії. Здолавши армію Августа II Сильного, він змусив його 13 жовтня 1709 р. підписати Альтранштадтський договір про відмову Польщі й Саксонії брати участь в антишведській коаліції. Окрім того, Август II Сильний був змушений зректися корони на користь С. Лещинського, а також виплатити Швеції велику контрибуцію. Перед тим Карл XII Густав досягнув ще одного успіху: під його протекцію перейшов правитель Українського Гетьманату І. Мазепа.

Однак військова перемога Росії поблизу Полтави стала переломною в ході Північної війни й перекреслила протекторат Швеції над Україною та Річчю Посполитою. У квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права Августа II Сильного на польський трон [298]. Тоді ж польською шляхтою було ратифіковано «Вічний мир» 1686 р. та «Вічний оборонний союз» 1704 р. і таким чином остаточно визнано західні кордони Речі Посполитої включно з українськими землями («по Дніпру»). Це було зроблено в обмін на згоду Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків із Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладено на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч настійливим проханням Швеції та гетьманського уряду П. Орлика) війни Російській імперії.

У зв'язку з турецькою загрозою в лютому 1711 р. у Москві розпочалися чергові переговори між Росією й

Польщею. Керівник польської делегації К. Волович одразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. було ратифіковано лише за умови виведення російських військ та козацтва зі східних воєводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшували свої претензії: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали звільнення російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Вітебська, а також Вільнюса й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук [299]. Лише в цьому випадку, як заявляли польські послы, Річ Посполита зможе виставити 62-тисячне військо на допомогу царській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись віддати прибалтійські і білоруські міста, канцлери Г. Головкін і П. Шафіров обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до військових дій проти Османської імперії.

На початку липня 1711 р. багатотисячну армію Російської імперії на чолі з Петром I було оточено об'єднаним турецько-татарсько-шведсько-українським військом поблизу Пруту. Російський цар був змушений підписати не вигідний для себе Прутський мир із турецьким султаном, в якому, зокрема, вирішувалася й доля міжнародного становища Українського Гетьманату. У другому пункті російського варіанта договору від 12 липня було зазначено: «...в польские дела Его Царское Величество мешаться, також и их казаков и запорожцев, под их область принадле-

жащих и у хана крымского сущих, обеспокоивать и в них вступаться не изволят и от стороны их руку отымают» [300]. Турецький текст цієї статті був трохи інший і в латиномовному перекладі звучав так: «Poloniae atque ei adhaerentibus Cosacis et Zaporoviensibus et iis Cosacis, qui Serenissimo Hano Czymede Domino Deulet Geraj confoederati sunt, ex parte Cari nulla in posterum molestia fiat, sed ut a longa annorum serie nullum lus habuit in illis locis, ita modo ex iis omnibus sese subtrahere 301 debeat» [301]. Обидва варіанти означали, що Росія повинна була відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції («відняти руку») над козаками Правобережної України, Запорозької Січі та тими, що перебували під владою гетьмана П. Орлика 302 [302]. Через деякий час, вочевидь, під тиском Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, цей пункт Прутського договору турецька сторона почала трактувати у напрямі позбавлення впливу Росії не лише на Правобережжя й Запорозжжя, а й на 303 Лівобережну Україну [303].

Поразка Російської імперії в Прутській кампанії зменшила не тільки її тріумф від Полтавської битви, а й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, внаслідок чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу гетьмана П. Орлика. Проте

зовсім інші плани щодо цієї території Українського Гетьманату мала Річ Посполита на чолі з Августом II Сильним.

Бажаючи реабілітуватися в очах тогочасного міжнародного співтовариства та шляхти Речі Посполитої, польський король (одночасно – курфюрст Саксонії з 1694 р.) з подвійною енергією береться до справи повернення під свою владу «козацьких» Київського, Брацлавського й Подільського воеводств, тим самим намагаючись відновити дію Карловицького договору 1699 р. Його представники на переговорах з турками неодноразово заявляли про «діичне» право короля володіти цими землями.

Наступник Яна III Собеського домогся королівського трону в результаті боротьби зі ставлеником Франції принцем Конті за допомогою підкупленої частини депутатів сейму та можливості введення до Польщі саксонського війська. Його підтримувала монархія Габсбургів, а тому в перше десятиліття свого правління Август II Сильний спирався на антифранцузьку міжнародно-політичну систему («Великий союз»). Щоб стати абсолютним монархом, він намагався приєднати до спадкових саксонських володінь Ліфляндію й Естландію, а також Трансильванію й Молдавію. 24 вересня 1706 р., у результаті шведської окупації Польщі та внутрішньої опозиції (так звана «Великопольська шляхетська конфедерація»), Август II Сильний, згідно з договором з королем Швеції Карлом XII Густавом, віддав польську корону його ставленикові – С. Лещинському. Таким чином, на деякий час Річ Посполита було

вилучено зі сфер зовнішньої політики Австрії і Франції.

Поступово Польсько-Литовська держава потрапила під вплив Російської імперії. Після Полтавської битви й перемоги Петра I над Карлом XII Густавом та І. Мазепою Август II Сильний відновив владу над Польщею. 20 жовтня 1709 р. між Річчю Посполитою й Росією було укладено мир у м. Турунь, за яким остання зобов'язувалася надавати королю військову підтримку. У відповідь вальний сейм 1710 р. у Варшаві ратифікував «Вічний мир» 1686 р. і визнав встановлені ним польсько-російські кордони. Протягом 1711–1712 рр. за наполяганням польського короля і згідно з домовленостями з Росією жителів козацьких полків було виселено з Правобережжя на 304 Лівобережну Україну [304].

На початку 1712 р. російський цар дуже переймався ситуацією навколо турецько-українських перего- 305 ворів у Стамбулі [305]. Цар побоювався, щоб султан не віддав гетьманові П. Орлику право володіти всією територією України. З різних причин цього не трапилося, а 5 квітня у столиці Порти було підписано договір про мир між Османською та Російською імперіями. Він укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно з положеннями договору, кордон між Росією й Туреччиною мав пролягати по річках Дніпро та Кінські Води. Територія Правобережної України виводилася «з-під руки» московського царя і передавалася під управління гетьманові П. Орлику. Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XII Густава з Туреччини через Росію до Швеції. Російська сто-

рона виплатила султанові 297 470 рублів, турки, своєю чергою, звільнили з полону близько 60 полонених росіян на чолі з П. Толстим. У результаті Константинопольського договору султан Агмед III надав П. Орлику право на володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

Через рік, 13 червня 1713 р., у м. Адріанополь було підтверджено статті попереднього Константинопольського договору 1712 р. між царем і султаном. Однак ті з них, що стосувалися «українського питання», набули дещо зміненого вигляду. Крім того, за Адріанопольським договором Росія мала в 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (які в основному перебували на території Правобережної України), а Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською та Російською імперіями пересувався від Дніпра й приазовських степів у межиріччя річок Самари та Орелі. Від їхніх верхніх частин і до Азова він мав пролягати по р. Сіверський Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва. Остаточний міжнародно-правовий статус більшої частини України визначився 12 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору було додано дві статті, за якими турецький султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України (з якої вже на Лівобережну Україну було виведено майже все населення козацьких полків) у кордонах «від Случі до Дніпра».

Отже, міжнародно-правовий статус Українського Гетьманату в остан-

ній чверті XVII – на початку XVIII ст., зважаючи на геополітичні перегрупування та міжнародні інтереси країн Центрально-Східної, Південно-Східної й Північної Європи, постійно змінювався. Протягом цього часу вітчизняна дипломатія ставала все більш залежною від намірів Османської імперії, Речі Посполитої, Російської держави, Шведського королівства та Кримського ханату. Проте творці зовнішньої політики ранньомодерної Української держави за допомогою різних дипломатичних комбінацій намагалися зберегти свою владу над нею.

17 червня 1672 р. на Генеральній раді в Козацькій Діброві під Конотопом правителем лівобережної частини Українського Гетьманату було обрано генерального суддю Івана Самойловича. Разом зі старшиною він склав присягу на вірність московському цареві Олексію Михайловичу, підтвердив положення «Глухівських статей» 1669 р. та підписав нові – «Конотопські статті», які визначили характер відносин між козацькою державою та Російською короною. Як засвідчував А. Яковлів, московський монарх на початку 70-х рр. XVII ст. «прийняв Військо Запорозьке (Лівобережну Україну.– *Авт.*), як окрему суцільну державу з точно означеною територією й населенням, під свою протекцію на певних умовах» [306].

Згідно з четвертою статтею українсько-російського договору 1672 р., гетьман та його оточення брали зобов'язання «...без указу Великого Государя Й. Ц. В. і без ради старшини до сторонніх монархів ні про що не писав і з усними своїми присилками зноситись не намагав-

ся» [307]. Хоча певні обмеження у веденні зовнішньої політики й не давали змоги Самойловичу активно впливати на співвідношення сил у східноєвропейському регіоні, це компенсувалося за рахунок постійної участі української дипломатії в підготовці московсько-польських чи московсько-турецьких переговорів, про що йтиметься далі. Зважаючи на глибоку обізнаність верхівки Українського Гетьманату зі станом справ у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі, російський монарх постійно звертався до уряду Лівобережної України за порадою та консультацією щодо різних проблем зовнішньої політики Московської держави [308]. Зі свого боку, І. Самойлович намагався спрямовувати міжнародну діяльність свого протектора в необхідному для України напрямі.

Наприклад, у червні 1679 р., відповідаючи на запит царя про вибір міжнародного партнера, Самойлович писав до Москви про неприйняття лівобережним урядом ідеї московсько-польського союзу [309]. Гетьман настійливо радив укласти мирний договір з Османською імперією. У розмові з дяком О. Українцевим він наголошував на тому, «щоб цар з султаном і ханом захотів мирний договір становити» [310]. Водночас він відмовляв російських урядовців від пропонуваного Варшавою спільного походу з польськими військами у район Дунаю: «...хоча би ми разом з поляками над не приятелем і перемогу отримали, то поляки стануть цю перемогу й славу приписувати собі» [311].

Щоправда, в цей час серед частини козацької старшини були й прихильники протилежної зовніш-

ньо політичної лінії, які схилялися до союзу з Польщею. Це, зокрема, підтверджує лист Яна III Собеського до М. Радзивілла від 20 березня 1680 р., в якому, зазначалося: «...позавчора мали відомість від полковника Війська Запорозького з Задніпров'я..., що якщо Москва з турками трактат підпише, то від неї підуть і до Речі Посполитої вернуть-
312 ся до підданства» [312].

І. Самойлович все ж зумів переконати не тільки свою старшину, а й московський уряд у доцільності союзу з турками. Для укладення мирного договору з Портою й Кримським ханатом у листопаді 1680 р. до Бахчисарая в складі російського посольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович. Раніше стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся в Батурині, вислухав пропозиції гетьмана Самойловича щодо конкретного змісту майбутнього договору. На думку В. Станіславського, укладення Бахчисарайського мирного договору 1681 р. можна вважати зовнішньополітичним успіхом саме гетьманської адміністрації [313], а, отже, лівобережний гетьман І. Самойлович, по суті, був його творцем.

Однак після того, як українська сторона отримала «список» Бахчисарайського договору, лівобережний гетьман висловив незадоволення цим документом. Він відверто писав до Москви: «...із списку з затвердженої султанової грамоти... чиниться нам дуже досадливо і шкідливо..., що салтан турський дозволяє між ріками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх в тому боці мати хоче, а послаши Ваші мали наказ, щоб між

тими ріками людей не селити» [314]. 314
Невдовзі посол Тяпкін звітував перед царями: «Гетьман Самойлович просив нас, щоб донесли Й. Ц. В. ...замість задніпровських пустих сторін, які нині за перемирними договорами учинилися за Султаном Турським пожалував би В. Г. (великий государ. – *Авт.*) його Гетьмана за чисельні його вірні і безперестанні служби і за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав бути тим всім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою» [315].

Відносна поразка на дипломатичному фронті змусила гетьмана застосовувати інші засоби для того, щоб не дати Туреччині й Польщі оволодіти Правобережжям. На заклики супротивної сторони до населення Лівобережної України переходити на правобережні землі І. Самойлович відповів укріпленням кордонів та виданням універсалів, де під загрозою «нешадного каранья на горло» заборонялося переходити через Дніпро. Реагуючи на звернення Яна III Собеського з пропозицією до українців «з обох сторін» Дніпра переходити на його сторону для боротьби з турками, лівобережний гетьман у травні 1682 р. видає універсал до всього козацтва, в якому йшлося про те, що: «поляки... переваблюють і заохочують наших людей... на життя в тогочісну порожню Україну, а особливо на військові звитяги, оманливо обіцяючи (бо ніколи того не учинять) велику свою уважливість і давні вольності, щоб... не слухали нестатечних звідців і розкольників миру» [316]. Але 316
не тільки Польща переманювала на

свій бік лівобережних козаків – у березні 1683 р. Самойлович з обуренням повідомляв до Москви, що до нього приїхав посол від кримського хана Мурат-Гірея з проханням надати 10-тисячне військо. Одночасно ханські закличні листи розповсюджувалися в усіх лівобережних полках [317]. Щоб забезпечити свої володіння від досить частих переходів, І. Самойлович виставляє прикордонні застави «від Запорогів по Київ і по Батурин міцні» [318]. Протягом лише 1684 р. за гетьманським наказом було страчено 20 козаків, а до Москви відправлено в кайданах переяславського полковника Войца-Сербина, який хотів перейти на службу до польського короля. Самойлович заарештував навіть жінку правобережного гетьмана А. Могили, що проживала на Лівобережжі [319].

Тим часом гетьманський уряд продовжує надавати необхідні консультації московському цареві щодо різних питань міжнародного розвитку східноєвропейського регіону, в тому числі і щодо російсько-турецьких переговорів, які тривали у Стамбулі після укладення Бахчисарайського миру з метою уточнення окремих його положень. Звичайно, найбільше І. Самойловича турбувало питання статусу українських земель. Він подав на розгляд російського монарха чотири статті, які б, на його думку, «виправили» низку бахчисарайських домовленостей щодо України. По-перше, зазначалося, що не «обережено» Запорожжя; по-друге – «затверджено, щоб як на тій стороні Дніпра, яка туркам залишається, так і на цій стороні, яка у високій В. М. державі залишається міст знову не будувати... [Це] до тих договорів не належало»;

по-третє – гетьман писав, що турецький султан захотів робити свої поселення між Бугом і Дніпром, а «посли Ваші мали указ, щоб між тими ріками людей не селити і татарам не ночувати»; по-четверте – Самойлович звертав особливу увагу свого сюзерена на те, що султан «хитрістю бусурманською постановив», аби населення Лівобережжя без перешкод могло переходити на Правобережжя, а тому гетьман вимагав, щоб російський посол П. Возніцин «міцно настояв» на тому, щоб це положення не було вписано до ратифікаційної султанської грамоти [320]. Отже, як зазначали вітчизняні та зарубіжні дослідники цього питання, у цей час лівобережний гетьман вважав, що можна укласти «Вічний мир», але за умови відмови Варшави від Києва, Правобережної України та Запорожжя, а також ведення спільних військових дій проти Криму [321]. Вочевидь, такі пропозиції Самойловича були нездійсненними й, мабуть, саме тому він їх запропонував російській стороні.

У червні 1683 р. московський цар надіслав Самойловичу записи переговорів з австрійськими послами Я. Жировським і С. Блюмберком, які, протегуючи Речі Посполитій домовлялися з російським урядом про укладення «Вічного миру» [322]. Проаналізувавши попереднє бачення московської й віденської дипломатії, наприкінці року гетьман відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання московсько-польської комісії в Андрусові та Каджині [323]. «За милість монаршу премилостиву вам, великим государям, уклінно дякуємо. Але ж, одне для малого часу

також і для труднощів наших, тих осіб
324 послати не встигли» [324], – дипломатично відписував Самойлович до Москви 27 грудня 1683 р. Вважаємо, що це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, з досвіду попередніх переговорів в Україні було добре відомо, чим закінчуються такі «запрошення», – польська сторона відмовлялася засідати разом з «хлопами». Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Самойлович передає царським послам. У них ішлося, поперше, що Київ обов'язково повинен залишатися під гетьманським регіментом; по-друге, кордон поблизу Києва потрібно відсунути західніше; по-третє, територію Засожжя необхідно передати Українському Гетьманатові; по-четверте, наступні переговори можуть відбутися лише за умови рівноправної участі в них українських представників; по-п'яте, про «комісійні з'їзди» треба повідом-
325 ляти завчасно [325]. Власне, російсько-польські переговори 1683 р. і було зірвано з огляду на позицію Самойловича щодо «сожського» питання, адже царські та королівські дипломати так і не змогли дійти зго-
326 ди з цієї проблеми [326].

Російський дослідник І. Греков зазначав, що в другій половині 1684 р. гетьман І. Самойлович переконував князя В. Голіцина й царівну Софію, що вступати в союз з Річчю Посполитою не можна, а якщо й зробити це, то лише на основі «Вічного миру», який би передбачав відхід від Польщі Правобережжя й Запорожжя
327 [327]. Гетьманський уряд попереджав

свого сюзерена щодо можливості укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Туреччиною, що оберне «всю вагу війни на російське царство». Також І. Самойлович повідомляв Москву про серйозну небезпеку з боку Франції, яка могла завадити планам розгортання в майбутньому війни проти Туреччини. В листопаді, під час розмови з дяком О. Українцевим, гетьман нагадав росіянинові про ставлення поляків до чергової владної «смути» в Москві навесні-влітку 1682 р., коли польський король «цьому радів..., султана і хана умовляв на війну проти государів...» [328]. А тому це, на його думку, могло
328 повторитися і в майбутньому. Окрім того, Самойлович підкреслював, що не можна довіряти полякам через їхню постійну зрадливість, надавав інформацію щодо малочисельності військ європейських союзників Речі Посполитої, згадував про труднощі оборони Чигирина від турок та відзначав неможливість швидкого завоювання Криму, загострював увагу на проблемі віросповідання православних у Польщі тощо [329]. «На cesарі
329 і королі польському яку присягу взяти, що вони великих государів у цій війні не видадуть і особливого миру не укладуть» [330], – говорив гетьман ро-
330 сійському представникові й пропонував вислати посольство до Франції, щоб узяти з короля Людовіка XIV «певну відомість» щодо його ставлення до Австрії й Польщі. Під таким тиском гетьманського уряду московський цар у зверненні до польського короля від 9 червня 1684 р. як аргумент висунув тезу про те, що ще Б. Хмельницькому було віддано не тільки міста й містечка поблизу Києва, а й усю територію по Случ і Горинь [331]. Разом 331

із тим про участь українських послів у переговорах було повідомлено у Батурин: «...що робиться на комісії, 332 дамо знати» [332].

Та попри офіційне схвалення московським урядом намагань гетьмана повернути втрачені території під свою владу, проблема Правобережної України не вирішувалась належним чином. Саме тому І. Самойлович по-тай від царів змушений був підтримувати зовнішні відносини з Кримським ханатом і навіть своїм давнім ворогом – Річчю Посполитою. 8 квітня 1684 р. лівобережний гетьман наказував полковникові І. Новицькому: «...хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана.– Авт.) 333 мало хто відав» [333]. Негативно на Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання «Вічного миру». Українська політична еліта розуміла, що такого миру можливо досягти лише за рахунок поділу її держави. Одержавши звістку про польське посольство, Самойлович звернувся до царя зі спеціальним меморіалом, в якому пропонував московському урядові вимагати від короля не тільки подніпровських земель, а й Поділля, Волині, Підляшшя, Червоної Русі та 334 Засожжя [334]. На початку березня 1684 р., з огляду на те, що коронна армія, очолювана С. Яблоновським, вирушила до молдавського кордону, гетьманич Семен Самойлович на чолі Стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з Гомельською, Чечерською, Пропойською та 335 Кричевською волостями [335]. Це був своєрідний демарш Українського Гетьманату, вчинений усупереч зовнішньополітичній позиції Москви,

яка не хотіла розгортати жодного територіального військового конфлікту з Варшавою [336]. 336

На початку 1685 р. до московської столиці з Батурина відправився український посол Л. Кочубей. Він мав прохати царя, щоб той добивався від поляків повернення території на лівому березі р. Сож, а також обговорити питання щодо майбутнього об'єднання лівобережної частини Українського Гетьманату з Правобережжям та усією Західною Україною, «яких славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заславль, Корець...» [337]. 337

Незабаром у листах до стольника С. Алмазова, окольничого Л. Неплюєва та думного дяка О. Українцеві лівобережний гетьман висловив протест проти укладення московсько-польського договору. У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Поштовою до цієї поїздки стала отримана в гетьманській канцелярії звістка щодо можливого виїзду польських комісарів із Варшави до Москви. «Проти того учинення союзу винародилося у нас поняття і роздуми...» [338], – йшло 338 ся в інструкції українським послам. Однак якби все ж таки «Вічний мир» передбачалося укласти, то, на вимогу української сторони, справу «тогочасного Дніпра» потрібно було відкласти і не розглядати її на переговорах. У разі ж її розгляду послі мали вимагати розширення кордонів на захід і південь від Києва та клопотатися про забезпечення прав православ-

них на території Речі Посполитої. Українські науковці зазначали, що, пропонуючи такий варіант укладення «Вічного миру», І. Самойлович свідомо розраховував на затягування часу [339], а польський історик Я. Перденя зробив висновок, що вимоги українського гетьмана були найважливішими під час переговорів у Москві [340].

Разом із тим, гетьманський уряд виробив більш ґрунтовний проект, згідно з яким цар як протектор Лівобережної України не повинен був укладати мирний договір із польським королем. Цей важливий не лише в історії українсько-російських, а й міжнародних відносин того часу документ був віднайдений В. Станіславським у російському архіві та опублікований ним у вітчизняному науковому виданні [341]. Документ, що дістав назву «Статті Івана Самойловича», з'явився 27 січня 1686 р. у результаті наказу московського уряду та переговорів І. Самойловича з представником царя севським воеводою Л. Неплюєвим. У «Статтях» гетьманського уряду зазначалося, що українське керівництво ще задовго до тогорічного польського посольства К. Гжимультовського виступало проти укладення договору між Москвою і Варшавою: «...в недавне прошлых летех колико кратно, по указу их царского величества, присланным ко мне, о полских желаннях людем говорил я, і статьями им великим государем доносил, что без вечного миру, і без договору, о какой особой прибыли, их царского пресветлого величества стороне, с стороною польскою против бусурман в союз всупати не прилично...» [342]. Окрім того, називалося багато при-

чин, через які, на думку лівобережного гетьмана, неможливо ухвалити черговий російсько-польський мир: 1) він би порушував попередні мирні домовленості царя з султаном (вочевидь, ішлося про Бахчисарайський договір 1681 р.); 2) поляки сповідують іншу віру, тож не дотримуватимуться мирних постанов; 3) у Речі Посполитій завжди порушувалися права православних, а, отже, на них не зважатимуть і після «Вічного миру»; 4) може розпочатися війна з Османською імперією; 5) важко було б організувати пропонований поляками похід на Крим; 6) якщо польському королю відійде Правобережна Україна і Запорожжя, то Польща заявить усім про слабкість московського царя; 7) Правобережну Україну раніше було відвойовано у поляків Військом Запорозьким, яке добровільно піддалося цареві; 8) гроші, які б мала виплатити Москва Речі Посполитій як компенсацію за володіння Лівобережною Україною за умови неукладення миру, стали б у великій пригоді цареві; 9) Польща не надала допомоги цареві під час оборони українсько-російськими військами Чигирин; 10) можливо, що польська сторона готується до укладення сепаратного миру з турками і татарами, а їхня готовність підписати «Вічний мир» з росіянами є лише відволікаючим маневром; 11) у разі зриву підписання договору українські війська разом з царською армією зможуть протистояти польським походам на Україну; 12) цар не повинен втягуватися у довголітню і виснажливу війну європейських країн із турками; 13) протягом минулих війн на боці Польщі воювало багато українських та донських козаків, чимало з яких

загинуло; 13) Річ Посполита не знала великих нападів турків на свою територію; 14) поляки разом з австрійцями ведуть лише оборонну війну проти султана, а цареві пропонують організувати обтяжливий похід на Крим.

Разом із тим гетьман І. Самойлович переконливо аргументував переваги укладення «Вічного миру» саме з Османською імперією: 1) турецький султан, незважаючи на війни проти нього, залишається сильним у військовому плані; 2) французький король, який є союзником австрійського імператора та польського короля, а також венеціанського дожа, не виступає разом з ними проти Османської імперії; 3) попри існування християнської «Священної ліги» європейських держав (куди входить і Польща), вони не є єдиними і не бажають успіху Австрійській імперії у боротьбі з турками; 4) Річ Посполита ослабла і вже неспроможна вести велику війну з турками.

Якщо польська сторона вимагала б термінового укладення миру, український правитель пропонував цареві все ж таки на деякий час затриматися з його підписанням і подивитися, як діятимуть польський король та австрійський імператор: чи наполягатимуть вони на продовженні війни з турками з огляду на позицію Франції. Нещиро позицію Речі Посполитої щодо Московської держави, окрім вищевикладених «Статей» Самойловича мали б підтвердити і свідчення купця-грека Юрія Раджея та запорожця Андрія Калістрата, які гетьман надіслав до Москви. Перший з них, перебуваючи у Вільно, чув від місцевого купця

(також грецького походження), що «учинив мир вечный і познав поміч от царства Російского, тшчатся і радєют, с турком войну совершити вскоре. По сем тот с царством Російским учиненный разрушити, і доходити войною всего того что в сих договорах поступятца і боле промыслами доступати восхожут» [343]. Другий ³⁴³ певний час перебував у турецькому полоні, звідки його визволили венеціанці, після чого потрапив до палацу короля Яна III Собеського у Жовкві. Там він особисто почув, що «король итолиянским языком говорил резиденту такие слова, надеюсь на Бога, что Москву введу в войну турскую, для того великие послы к Москве посланы, і как турской возярится на Москву вместе і я радети буду, с турком покой учинит, і обращу войну на царство Московское, которым образом удобно возмогу отобрать Заднеприе (Лівобережну Україну. – Авт.)...» [344]. Однак, як ³⁴⁴ засвідчили наступні події, царський уряд не зважав на ці перестороги, а також не взяв до відома позицію І. Самойловича.

Одночасно з українсько-російськими консультаціями польський король хотів через митрополита Четвертинського вплинути на І. Самойловича, щоб той «не заважав» порозумінню між Польщею й Росією [345]. Однак гетьман не тільки не ³⁴⁵ прислухався до побажань Яна III Собеського, а й ще більше радикалізував свої вимоги. Результатом активного втручання гетьманської влади в переговорний процес став запис у сьомій статті «Вічного миру» про відкладення на невизначений термін питання щодо належності

правобережних земель «від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов 346 і Чигирин» [346], а також пункту щодо захисту польським королем православної віри на землях Корони Польської та Великого князівства Литовського.

Московські послы Б. Шереметьєв, І. Чаадаєв, П. Волков та І. Волков, які вирушили до Яна III Собеського для ратифікації тексту договору, мали провести додаткові переговори з проблеми належності правобережного Подніпров'я. «І нині бив чолом нам В. Г. гетьман І. Самойлович, щоб ми зволили про домагання тих пустих земель наш Ц. В. указ до вас 347 послати...» [347], – йшлося в інструкції царському посольству на чолі з Б. Шереметьєвим, яке вирушило до Польщі в липні 1686 р. У ній також зазначалося, що, за настійливими проханнями гетьмана І. Самойловича, потрібно всілякими засобами домагатися повернення «пустих земель». Окрім того, російські послы мали вимагати від уряду Речі Посполитої, щоб «козаки Війська Запорозького, котрі нині в Польщі на службі його королівської величності затримані, а уродженці вони цього боку Дніпра (Лівобережжя. – *Авт.*) і дружини і діти їх і нині живуть у помешканнях своїх в наших царської величності малоросійських містах, і ті були б звільнені, і дана їм свобода, по договорам» [348]. Наприкінці серпня московські царі рекомендували своїм посланцям у Польщі, щоб вони, згідно з вимогами І. Самойловича, звернулися до короля щодо забо-

рони А. Могилі титулуватися «гетьманом Війська Запорозького», а також вимагали більше не приймати втікачів із земель «царської величності» [349]. 22 грудня польський король, 349 перебуваючи у Львові, ратифікував польсько-російський договір, але вирішення долі подніпровських земель було відкладено.

Зі свого боку, український гетьман також звертався до короля Речі Посполитої з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III Собеського він стверджував, що Правобережжя дісталось московському цареві від султана і було здобуте його сином Семеном у «турецького» гетьмана Ю. Хмельницького, внаслідок чого з'єдналося з рештою території України [350]. 350 В іншому документі під назвою «Пункти від Самойловича гетьмана» лівобережний правитель переконував польського короля: «А як на тій чигиринській (стороні. – *Авт.*) Дніпра... землі від віку власність Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали до Булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак з сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх в сторону Й. К. М. уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилеглі і належать» [351]. Тому 351 Самойлович вимагав у короля, щоб «перелічені власні землі наші при нас були залишені, які хоч в пустці, а нехай будуть наші». Він аргументував це тим, що «та праця наша (війна з турками і татарами. – *Авт.*) не за однією Їх Ц. П. В. Російською монархією..., але й для захисту країв Корони польської» [352]. У цих 352

словах гетьмана проглядається давня традиція «служіння» одразу обом монархам. У листі до коменданта Білої Церкви С. Раппе гетьман писав про те, що правобережні землі України, у тому числі Біла Церква, здавна належали українському народу й Війську Запорозькому («ми тоді гетьман з Військом Запорозьким і з усім народом нашим Малоросійським засвідчуємо, що не тільки тих міст на слободи названих здавна Війську Запорозькому належних не маємо в сторону Королівства Польського відпускати, але й усіх тих земель, якими ми, почавши від Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, володіли в якій лінії і Біла Церква...»), і запитував: «то для чого б ґрунта і землі того боку Дніпра віддавати ма-
353 ли?» [353].

Оскільки всі ці протести української сторони польською владою були проігноровані, І. Самойлович розпочав військові операції з метою зайняття всієї території Правобережної України. «Рубіж собі далі по Случ
354 шукає і займає» [354], – повідомляли сучасники. Коронний канцлер М. Огінський писав до Москви, що «ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи
355 себе удільним князем» [355]. Ян III Собеський скаржився цареві, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і «якусь собі удільність як
356 другий Хмельницький... вживає» (курсив наш. – Авт.) [356]. При цьому король посилався на особисті звернення Самойловича до Варшави.

Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана в зустрічах із кримським ханом, мета яких полягала в укладенні військового союзу проти Речі Посполитої й Московської держави. Заходи І. Самойловича, спрямовані на повернення правобережних територій, так перелякали поляків, що змусили їх скликати навіть спеціальну сенатську комісію з цього питання. Там, зокрема, зазначалося, що гетьман «бажає забрати собі всю Україну», «не тільки не йде воювати татар, але є новини, що з Кримом підписував трактати» [357].

357

За «Коломацькими статтями», укладеними між ним та московським урядом 25 липня 1687 р., лівобережний Український Гетьманат мав існувати під протекцією московського царя «в попередніх своїх правах і вольностях, чим пожалуваний був колишній гетьман Б. Хмельницький» [358]. Окрім того, у цих статтях І. Ма-
358 зєпа йменувався гетьманом «обох сторін» Дніпра, а, отже, він разом з козацькою старшиною сподівався за допомогою «високої руки» Москви повернути під владу свого уряду правобережну частину Гетьманату. Але головною і досить вагомою причиною, яка унеможливлювала реалізацію цих задумів, були положення «Вічного миру» 1686 р., які залишали Правобережжя під владою короля Речі Посполитої.

Як дослідив А. Яковлів, «Коломацькі статті» становлять собою двосторонній договір між українським гетьманом І. Мазепою й старшиною, з одного боку, та московськими царями Іваном і Петром та царівною Софією – з іншого. Одні з них (1, 4–6, 9, 22) містять пропозиції

українців, інші (2, 10, 12–15, 18–20) – пропозиції росіян, а решта (3, 7–8, 16–17, 21) – пропозиції гетьмана та контрпропозиції царів. Більшість з «Коломацьких статей», так само як і попередні «Батуринські» 1672 р. та «Переяславські» 1674 р., мають за основу «Глухівські статті» 1669 р.,
359 і лише п'ять з них є новими [359]. Як для Українського Гетьманату, так і для Московського царства договір мав взаємозобов'язувальний характер і передбачав зміну його положень лише за згодою обох сторін.

Щодо міжнародної діяльності уряду І. Мазепи визнавалося наступне: «...щоб від навколишніх Государів листи прочитавши, до Великих Государів (російських царів.– *Авт.*) відсилати..., а від себе чи проти тих листів ні до кого нічого не писати...». Зважаючи на попередню політику Самойловича щодо російсько-польського мирного договору, обумовлювалося ставлення нового гетьмана до «Вічного миру»: «... мир і союз укладений з Королем Польським тримати міцно і задовольнятися тими містами, які в договорах названі, і в уступленні в сторону Польську не вступати й до порушення договорів
360 ніяких причин не давати» [360].

Українсько-російський договір, укладений поблизу Коломака, було скріплено наступною присягою-«обіцячкою» гетьмана і старшини на вірність цареві: «Я раб Божій Іоан, обещаюсь пред сим святым Евангелієм господу Богу всемогущему в тройци святой единому на том, что бити мне у пресветлейших и вседержавнейших великих государей и великих князей, Іоанна Алексеєвича, Петра Алексеєвича и великія государини благовернія царевни и великія княж-

на Софій Алексеєвни и всея Великія и Малія и Белія Россій самодержцов и многих государств и земель восточних и западных и северных отчичей и дедичей и наследников и государей и обладателей, у их царского величества у их государских наследников в вечном подданстве верно и с постоянно и польскому королю и салтану турскому, и хану кримскому, не изменит и ни о чем з ними без их великих государей и их царского величества указу и повеленія не зсилатся... пункта во всем держать крепко и постоянно...» [361].

361

За спостереженням М. Андрусяка, І. Мазепа, на відміну від свого попередника, у питанні повернення правобережних земель (а отже, і стосунках з Польщею) спочатку рухався тільки в руслі московської політики [362]. А. Яковлів вказував,
362 що у перші роки свого урядування Мазепа виявляв «лояльність, послух і готовність виконувати царські накази» [363]. Хоча, як зазначав
363 В. Станіславський, це був лише тактичний хід гетьмана, – він, як і І. Самойлович, прагнув об'єднання України під однією булавою [364]. На це
364 також вказував О. Оглоблин, який вважав, що допомога Москви була потрібна І. Мазепі для «консолідації внутрішніх українських відносин», які привели б до «здійснення ширшої програми об'єднання українських земель під гетьманською булавою» [365]. Разом із тим, гетьман
365 міг впливати на позицію московського двору в російсько-польсько-турецьких відносинах і таким чином коригувати свої зовнішньополітичні заходи. Попри коломацькі домовленості з царем щодо обмеження

міжнародних відносин Гетьманату, Мазепа, згідно з дослідженнями В. Дядиченка, підтримував відносини не лише з Річчю Посполитою, а й з Османською імперією, Кримським ханатом, Молдавським та Валаським князівствами [366]. Відомо, що про всі контакти з іноземними володарями гетьман повідомляв до Москви, однак історики не виключають, що вже від початку 90-х рр. XVII ст. гетьман вів і таємне листування [367].

Відразу ж після свого обрання у грудні 1687 р., на виконання угоди з царем Мазепа писав до коронного гетьмана Речі Посполитої С. Яблоновського: «...не тільки приналежністю рубежів, але і договором вічного миру, на помсту загального всього християнства неприятеля бусурманина, по присяженному союзу між найяснішими монархами, їх царською пресвітлою величністю, і його королівською величністю, до того прилучені є, щоб обоюдно мали собі щастя і добру поведінку, що я істинно з своєї особи обіцяю..., щоб зі сторони регіменту мого не було в ній перепони, тоді як я рубежів в договорах вічного миру потрібних зберігаю» [368].

Восени 1688 р. на переговорах з російським послом Ф. Шаковитим І. Мазепа обговорював можливість російсько-українського підкорення Кримського ханату [369]. Однак похід до Криму в 1689 р. закінчився невдачею, і Мазепа таємно відправляє влітку 1690 р. до Білгорода свого посланця, який мав запропонувати Кримському ханатові підписати мирну угоду з Росією (Бахчисарайський мир 1681 р. було скасовано зі вступом Москви до «Священної

ліги»). Як дослідив В. Артамонов, ця ініціатива українського гетьмана спиралася на фальшиве повідомлення про те, що татари відмовляються обороняти Кам'янець-Подільський і, побоюючись наступу козацьких полків Лівобережжя, відразу ж погодяться на мир з Московською державою [370].

370

Щоб вчасно повідомляти московський уряд про міжнародну ситуацію у Західній та Центральній Європі, гетьман Мазепа підтримує тісні відносини з верхівкою Речі Посполитої та правобережною старшиною. 20 листопада 1688 р. він посилає Я. Глуховця до польського коронного гетьмана С. Яблоновського. Після повернення свого посланця (до слова, Я. Глуговець протягом кінця 80-х – початку 90-х рр. неодноразово за дорученням Мазепа бував у Яблоновського) в Україну гетьман відправляє його до Москви, щоб розповів про своє перебування в Польщі та передав листа від польського урядовця на ім'я лівобережного регіментаря цареві. Невдовзі в гетьманській канцелярії отримали листа від С. Палія з інформацією про військові дії між поляками і турками, розміщення польських підрозділів на Волині та похід кримського хана на Угорщину. Про це Мазепа негайно повідомляє московських царів, додаючи, що, на його думку, правобережний полковник не надто переймається протекцією короля Речі Посполитої [371].

371

Хоча, як уже зазначалося, майже про всі міжнародні зносини повідомлялося до Малоросійського приказу в Москві, І. Мазепа в офіційних відносинах з іншими країнами не приховував свого бажання повернути Правобережну Україну. У листі до

Белзького воеводи А. Синявського (1693) він писав: «...волю я до повороту свого гетьманського, отримуючи Україну (Правобережну. – *Авт.*) 372 під свою дугексу» [372]. Такі самі наміри Мазепа підтверджував у приватній розмові з посланцем польського короля К. Ісаровичем у грудні 1694 р. «...Кордони я собі ті осад- 373 жу, бо читав пакти» [373], – говорив він послу, маючи на увазі зайняття своїми військами території правобережного Подніпров'я, долю якого за «Вічним миром» так і не було вирішено. Разом із тим, коли на початку 1690 р. до Мазепа прибув посланець від львівського єпископа Й. Шумлянського В. Іскрицький (в організації цієї місії вчувалася «рука» Яна III Собеського), гетьман у розмові з ним жодним словом не обмовився про своє бажання оволодіти Правобережжям. А наступного представника Шумлянського, шляхтича Домарадського, І. Мазепа відіслав під 374 конвоем до Москви [374].

Добре знаючи міжнародне життя східноєвропейського регіону, український гетьман повідомляв до Малоросійського приказу про посольство Речі Посполитої на чолі з Р. Лещинським у Стамбулі: «...і хочуть поляки, щоб солтан ту Україну уступив їм, щоб її від Москви від- 375 лучити і собі присвоїти» [375]. Зі свого боку, бажаючи прилучити Річ Посполиту до союзу проти Швеції, Московська держава погоджувалася на територіальні поступки королю. Однак коли до Москви прибули польські послы для укладення військового договору, Петро І, зважаючи на авторитет українського гетьмана в міжнародних справах, відправив до нього для консультації

дяка Б. Михайлова. 19 квітня 1701 р. останній привіз до Батурина умови польсько-московського договору, за яким поляки вимагали «спірні землі» від Стайок до Чигирина. Згідно з розпорядженням царя, Мазепа мав ознайомитися з ними і висловити свою думку. Гетьман запропонував віддати Польщі Стайки, Трахтемирів і Трипілля, проте не погодився на уступлення Чигирина, Канева, Черкас і Крилова [376]. 376

Цілковиту рацію мають ті історики, які стверджують, що відносини між гетьманським та царським урядами наприкінці 80–90-х рр. XVII ст. не були антагоністичними. Однак, за винятком «повстання Петрика», навряд чи можна наполягати на тому, що І. Мазепа чи хтось із його оточення мали плани щодо відокремлення лівобережної частини Українського Гетьманату від Московського царства [377]. Щодо цього доцільно навести 377 слова самого лівобережного гетьмана, адресовані до одного з татарських урядовців: «...у всіх своїх вольностях погоджуються так, що ніяким способом ніхто того виконати не може, щоб Військо Запорозьке і малоросійський народ мали відкинути належну свою і присягою затверджену їхній царській величності вірність» [378]. 378

В універсалі від 12 липня 1704 р. гетьман повідомляв, що вступив на Правобережжя не для порушення умов «Вічного миру», а задля допомоги польській шляхті проти шведів [379]. Невдовзі Мазепа, зважаючи 379 на великий авторитет серед козацтва полковника С. Палія та його приховану зовнішньополітичну орієнтацію на сприяння шведського короля, змушений був усунути його від влади. У листі до командувача

російських військ Головіна він так пояснював свій вчинок: «...якщо так з Палієм не поступити, то скоро Малоросійському краю більшого зла від нього сподіватися, ніж від закордонних 380 неприятелів...» [380]. Палія заарештували в козацькому таборі поблизу Бердичева й згодом відправили до Москви. Універсалом від 1 серпня 1704 р. на посаду білоцерківського полковника було призначено М. Омельченка [381]. У червні 1705 р. 40-тисячне військо під керівництвом І. Мазепи зайняло всю територію Київщини, Волинь, частину Східної Галичини й досягло кордонів Белзького воєводства.

Через два роки гетьман повідомляв російському цареві, що у Брацлавському, Київському і Подільському воєводствах Речі Посполитої остаточно відновлений адміністративно-територіальний устрій Українського Гетьманату. Та коли невдовзі Мазепа зрозумів, що московський монарх знову хоче зміцнити своє міжнародне становище за рахунок чергового поділу козацької держави, він починає вести таємні переговори про здобуття зверхності інших сюзеренів – польського або шведського короля.

Однією з найголовніших причин відмови від «високої руки» Петра І, на думку істориків, стало розуміння того, що на випадок перемоги царя та його союзника, польського короля Августа II Сильного у Північній війні Український Гетьманат знову буде розділено між ними. У разі перемоги шведів козацьку Україну, вже як московського союзника, було б віддано на поталу полякам [382]. У зв'язку з цим 21 листопада 1708 р. прусський посол у Москві Кайзерлінг писав,

що «козаки є дуже незадоволені з царського уряду, який жорстко з ними поводить та часто порушує їх вольності» [383]. 383

Але безпосереднім поштовхом до початку пошуку інших протекторів для України стало те, що у 1707 р. І. Мазепа ознайомився з проектом царського указу, який передбачав військову та соціальну реформи на Лівобережжі на зразок устрою Слобідської України. В одному з листів до російського урядовця Ф. Головкина лівобережний гетьман звертав його увагу на те, що такі нововведення викличуть велике невдоволення серед українського населення [384]. Згодом про це писав П. Орлик, 384 зазначаючи, що Мазепа «отримав указ царської величності про устрій козаків на зразок Слобідських полків, в п'ятики (відбір кожного п'ятого козака у компанійські полки та переведення тих, хто залишився, у підпомічники. – *Авт.*), який так налякав і збурих був усіх полковників і старшину...» [385]. Спроба «реформування» 385 козацького війська спонукала генеральну старшину звернутися до положень Гадяцької угоди 1658 р., якими передбачалося входження козацької України на правах федеративного члена до Речі Посполитої. Вочевидь, це робилося не без відома І. Мазепи, який на той час напружено шукав політичного вирішення проблеми й бачив його у зміні довголітнього протектора. До такого кроку українського гетьмана підштовхнула й отримана ним інформація про визнання англійського герцога Дж. Черчілла (Мальборо) російським князем та передачу йому Петром І князівства, яке охоплювало територію Київщини [386]. Оцінюючи такі кроки 386

російського монарха, історики зазначали, що з цього часу питання функціонування української автономії та її фінансів для Москви вже більше не визначалися положеннями Коломацького договору 1687 р., а вирішувалися згідно з поняттям царя про політичну необхідність. Російська влада дала чітко зрозуміти українцям, що вона не бачить для себе жодних правових обмежень у здійсненні будь-яких своїх рішень щодо Українського Гетьманату [387]. Це підтверджував не лише польсько-російський договір 1704 р., а й наступні домовленості між Петром I та Августом II стосовно чергового розподілу українських земель, що суперечило прагненню І. Мазепи і його багатьох попередників відновити єдність козацької держави.

Основні зовнішньополітичні заходи гетьманської влади Лівобережної України в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. було спрямовано на відновлення єдиної Української держави. Міжнародна ситуація і залежність від «високої руки» російських царів сприяли лише частковому втіленню планів уряду І. Мазепи щодо повернення втрачених територій під свій «регімент». Коли ж український гетьман зрозумів, що може позбутися булави «обох боків» Дніпра, то він намагався відшукати для своєї держави кращого протектора серед європейських монархів.

Причини й самий процес відмови І. Мазепи від протекції російського царя Петра I та перехід українського регіментаря під зверхність шведського короля Карла XII Густава детально висвітлено у вітчизняній та зарубіжній історіографії [388]. А тому наведемо лише одне з по-

ложень договору 1708 р. між Шведським королівством та Українським Гетьманатом, яке переконливо засвідчувало васальне піддання І. Мазепи королю Карлу XII Густаву: «Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська...» [389]. Вочевидь, стверджують історики, існувала й друга україно-шведська угода, що її було укладено у квітні 1709 р. поблизу Великих Будищ на Полтавщині. У ній зазначалося, що шведський король не укладатиме угоди з Російською державою доки не визволить з під влади царя Гетьманат і Запорозьку Січ [390].

Раніше, у 1707 р., гетьманський уряд розпочинає переговори з представниками польського короля Станіслава Лещинського. Як зазначав О. Оглоблин, тогочасна міжнародна тактика української дипломатії полягала в збереженні лояльного зв'язку з Москвою й активізації переговорного процесу з Лещинським, щоб на випадок перемоги польсько-шведської коаліції домовитися з Польщею про забезпечення прав України в системі Речі Посполитої та водночас зав'язати відносини безпосередньо зі Швецією [391]. Наслідком таких дипломатичних дій Мазепи стала назва королівського привілею, в якому йшлося про гарантію прав Українського Гетьманату в складі Речі Посполитої як рівноправного федеративного члена [392].

Саме україно-польські домовленості 1707 р. відкрили шлях до переговорів гетьмана з Карлом XII Густавом і підготували ґрунт для зміни міжнародно-правового статусу

Українського Гетьманату протягом 1708–1709 рр. По суті, до 1713 р. Україна перебувала під номінальним протекторатом Шведського королівства, хоча через поразку шведсько-українських сил у Полтавській битві 1709 р. всі положення мирного договору між ними перестали поширюватися на терени Лівобережної та Правобережної України. Знову, як і перед 1704 р., Гетьманат було поділено на дві частини, але якщо Лівобережжя традиційно опинилося під зверхністю російського царя (тепер уже його гетьманам Москва заборонила проводити самостійну зовнішню політику), то Правобережжя в черговий раз потрапило в епіцентр боротьби між Російською й Османською імперіями, Річчю Посполитою та Шведським королівством.

Після смерті І. Мазепи на найвищу посаду в Українському Гетьманаті було обрано багатолітнього генерального писаря Війська Запорозького Пилипа Орлика, життя і діяльність якого досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені [393]. Разом із тим менш вивченим залишається період, коли його влада протягом майже чотирьох років (1710–1713 рр.) визнавалася легітимною на Правобережній Україні як із внутрішньополітичного, так і з міжнародно-правового погляду.

Уже саме обрання П. Орлика на гетьманство відбулося за активної підтримки шведського короля Карла XII Густава, тож ніхто з сучасників не мав сумніву щодо факту «вимагання» Орликом у цього північноєвропейського монарха гарантій щодо протекції над Україною, поки з неї не буде зняте «московсь-

ке ярмо» і вона не повернеться до своїх давніх «вольностей» [394]. Майже через місяць після виборів, 10 травня 1710 р., Карл XII Густав надав такий гарантійний документ гетьманові. Він мав назву «*Diploma a ssecuratorium pro duce et exercitu zaporoviensi*» [395]. За влучним висловом Б. Крупницького, цим актом король Швеції не тільки підтверджував права та привілеї Війська Запорозького, а також ставав гарантом незалежності України та її кордонів [396]. Згодом Карл XII Густав ще раз документально підтвердив свої повноваження як протектора України та гетьманської влади. Він затвердив іншим актом під назвою «*Confirmatio horeem Ractorum a Rege Sueciae*» знамениту козацьку конституцію «*Pacta et Contitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*», яку було укладено між П. Орликом і старшиною на зразок угод між новообраними польськими королями та шляхтою [397].

Отже, П. Орлик продовжив курс свого попередника гетьмана І. Мазепи на визнання шведської протекції. Про це свідчили й самі «*Pacta et Contitutiones...*», де зокрема зазначалося: «...Мазепа, поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни... віддався в незламну оборону найяснішого короля, його милості шведського Карла Дванадцятого... осиротіле після смерті свого найпершого регіментаря Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, його милості, шведського... і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської

величності шведської, обрати собі нового гетьмана... Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції найяснішої королівської величності...» (курсив наш. – Авт.) [398]. У преамбулі цього документа також вказувалися й причини піддання Українського Гетьманату під монаршу владу Карла XII Густава: «...Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її міцно й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових» [399]. Слід зазначити, що хоча внаслідок постійних військових дій реалізацію положень угоди було досить обмежено, однак, вочевидь, протягом декількох років вони частково діяли на теренах Правобережної України.

У преамбулі Конституції гетьмана П. Орлика було детально проаналізовано українсько-російські відносини, починаючи від 1648 р. й закінчуючи 1708 р. Зокрема, вказувалося, що гетьман Б. Хмельницький «при своєму добrorозумному промислі, визволивши працями та відвагами з польського підданства Запорозьке військо та уярмлений і утиснений малоросійський народ, піддався з ним добровільно під самодержавну руку великих государів, царів та великих князів, повелителів російських, сподіваючися, що Московська держава, як з нами єдиновірна, дотримає обов'язків своїх у договорах та статтях, відбитих та присягою стверджених, і вічно збереже Запорозьке військо та вільний народ малоросій-

ський непорушно при правах та вольностях під своєю обороною. Але після смерті того, славної, пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, коли та Московська держава численними винайденими способами намагалася надвередити і до решти зруйнувати військові права та вольності, які сама ж потвердила, і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невільниче ярмо, тоді, скільки Запорозьке військо в тому терпіло, стільки вимушене було кров'ю та відвагою боронити цілість своїх прав та вольностей і до такої оборони сам Бог-помститель нахилив. Напослідок, коли вже оце тепер, за гетьмана, славної пам'яті небіжчика, ясновельможного Іоанна Мазепи, згадана Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом за добро, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби і за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги і воєнну криваву працю хотіло неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати, Запорозьке Низове військо викоренити і ймення його навіки згладити, чого явні були і під сей час знаки, докази й початки» [400]. 400

Отже, зважаючи на порушення московсько-російськими царями своїх сюзеренних зобов'язань, цим актом було законодавчо закріплено незалежність Українського Гетьманату від Російської імперії.

Треба зазначити, що П. Орлик, який протягом довгих десятиліть (1714–1742) перебував у еміграції, ніколи не зрікався задекларованої у 1710 р. протекції короля Швеції.

Оцінюючи тогочасні українсько-шведські відносини, польський історик В. Конопчинський зазначав, що гетьман Орлик і його оточення мали собі за мету «збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції, 401 відірвано від Польщі і Москви» [401]. Своєю чергою, російський дослідник В. Артамонов вказував, що кордони «незалежної Української Речі Посполитої», яка перебувала під протекторатом Швеції та використовувала захист, союз і військову допомогу Османської імперії й Криму, повинні були охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також всю Правобережну Україну з традиційним кордоном по р. Случ. Окрім того, українському гетьманові мали підпорядковуватися донці-некрасівці 402 й області Війська Донського [402].

Незважаючи на поразку під Полтавою у 1709 р., король Карл XII Густав будував плани щодо відновлення втрачених позицій і відвоювання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. Разом із турецьким султаном він планував здійснити похід на Київ. 1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха в Бендерах відбулася нарада за участю гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея і Ю. Потоцького – представника «опозиційного» польського короля С. Лещинського, де було узгоджено майбутню військову операцію 403 щодо оволодіння Україною [403].

У зв'язку з цим Орлик розпочинає активну діяльність у двох напрямках. По-перше, він посилає в Україну своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали із закликком визнавати його владу та вербувати

серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під Шведську корону. По-друге, гетьман проводить переговори з ханом Девлет-Гіреєм і висилає своїх послів до Османської імперії, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра домагаються у султана Агмеда III оголошення війни Росії [404]. 404

Дипломатичні заходи гетьмана дістали своєї завершеності в укладеному 23 січня 1711 р. українсько-татарському договорі. У першій статті його попереднього проекту (поданого козацькими дипломатами 19 січня) йшлося про те, що, попри укладений військово-політичний союз між Україною й Кримом, «малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції» [405]. Таким чином, 405 вперше гетьманський уряд у переговорах з іншою державою декларував визнання протекції Карла XII Густава. Водночас в одній із пропонованих статей П. Орлик намагався забезпечити себе від протегування кримського хана й трактував зв'язок з татарами як рівноправний – «хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України» [406]. Хоча в остаточному 406 тексті договору, затвердженого Девлет-Гіреєм, не згадувалося про заступництво над Україною шведського монарха, проте визнавалося, що «хай вона [Україна] – буде вільним народом» [407]. Українсько-татарська 407 угода 1711 р. мала чітко виражений антиросійський характер і переду-

вала спільному походу П. Орлика, Девлет-Гірея та Ю. Потоцького на Правобережну Україну наприкінці січня 1711 р. Докладно цю військову операцію описав у своїй праці 408 Б. Крупницький [408].

Перед тим як вирушити у похід, Орлик заручився підтримкою свого протектора, який надав гетьману спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: «...підступні ворожі плани (Росії. – *Авт.*) сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель» 409 [409]. Однак справа об'єднання правобережної та лівобережної частини Українського Гетьманату вже вкотре зазнала відчутного удару. Ця невдача спонукала П. Орлика до пошуку нових союзників та продукування інших зовнішньополітичних комбінацій, тепер уже за безпосередньої участі другого монарха – султана Османської імперії Агмеда III.

Улітку 1711 р. війська Орлика брали участь на боці султана в битві між турецькою та російською арміями на р. Прут. Українські козаки відіграли досить суттєву роль у перемозі турків над росіянами, яких очолював сам Петро I. У липні поблизу Прута між Османською та Російською імперіями було підписано Прутський мирний договір. Питання про політичний статус України було одним з головних під час переговорів – російський цар змушений був «відняти від неї руку» на користь кримського хана та гетьмана П. Орлика. У зв'язку з укладенням цього договору, який знаменував поразку Петра I у російсько-турецькій війні та відмову царя від

Правобережної України на користь султана, наприкінці жовтня 1711 р. Орлик висилає до Стамбула делегацію з метою дієво вплинути на процес ратифікації його положень.

До українського посольства на чолі з прилуцьким полковником Д. Горленком входили генеральний суддя К. Довгополий, генеральний писар І. Максимович, генеральний осавул Г. Герцик та кошовий отаман К. Гордієнко. У своїй інструкції Орлик наказував послам, щоб вони вимагали від султана зміни пункту Прутського трактату, котрий стосувався України й був досить неясно сформульований. Загалом генеральна старшина мала обстоювати такі положення: 1) Порті необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною «обох сторін Дніпра»; 2) Україна має управлятися гетьманом, що обирається вільними голосами; 3) Порта не може самовільно зміщувати обраного гетьмана; 4) султан повинен змусити Москву назавжди відмовитися від претензій на Україну; 5) Кримський ханат не може домагатися панування над Україною; 6) протекція шведського короля над українським гетьманом має зберігатися; 7) мають бути забезпечені автономні права Запорозької Січі тощо [410]. Активна діяльність 410 українців у Стамбулі та їхній вплив на переговори султана з російським послом П. Шафіровим дуже стурбували московських дипломатів. «Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії і вони якраз і є головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру» [411], – 411 зазначав Шафіров у листі до свого царя.

Отже, українські дипломати повинні були укласти договір з Портою про перехід України під управління гетьмана П. Орлика за султанську протекцію. Разом із тим посольству з собою було надано три варіанти інструкцій: у першому наголошувалося на тому, що українці мали залишатися під захистом Шведської корони; у другому висловлювалося бажання одержати заступництво султана; третій варіант не розголошувався, і його тримав у себе член посольства, генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити побажання Орлика лише за певних обставин [412]. До слова, підтримка тісних відносин відразу ж з обома монархами (по суті, гетьман відроджував полівасалітетну модель у зовнішній політиці Гетьманату) поставила П. Орлика в незручне становище перед ними. Султан вимагав особистої присутності гетьмана на переговорах у Стамбулі, а шведський король забороняв Орлику їхати до столиці Порти. «Він (Карл XII Густав. – *Авт.*) наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам» [413], – згадував Орлик у 1719 р. під час свого перебування в еміграції. В особистому зверненні до гетьмана король Швеції вказував на причини такої заборони: «...Порта навряд чи хоче й може звільнити вашу батьківщину від московського ярма..., вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за якими вона (Україна. – *Авт.*) має повернутися до свого давнього стану» [414]. Проте в листопаді 1711 р. українська делегація прибула до Туреччини, де розпочала активні переговори щодо вироблення умов, на основі яких уряд

Орлика мав володіти Українським Гетьманатом.

Відомий сходознавець О. Прицак дослідив, що внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено два договори між гетьманом Орликом і султаном Агмедом III [415]. Перший було оформлено між 25 та 28 грудня 1711 р. як султанську грамоту типу «*nisanfy*»; він забезпечував П. Орлику владу над «козаками обох боків Дніпра» [416], тобто, під гетьманську булаву мала відійти як Правобережна, так і Лівобережна Україна. Однак спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (вони саме в той час перебували у Стамбулі) і, найголовніше, виконання Петром I пруських домовленостей змусили Агмеда III переглянути цей проект договору в новому варіанті від 16 березня 1712 р. Він мав вигляд султанської грамоти «*name*» і вже не згадував про передачу українському гетьману Лівобережжя.

Текст договору, який зберігся в латинському перекладі, мав назву «*Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik in possessionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae*» [417]. Його найголовнішим положенням було: «...Ми (турецький султан. – *Авт.*) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цесарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вищейменованованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією» (курсив наш. – *Авт.*) [418]. 418

Таким чином, спираючись на положення Прутського договору з Росією, Туреччина віддавала Правобережні землі України («Ucrainum ab has parte Borysthents») у «повне володіння» гетьмана П. Орлика. З іншого боку, відмова від претензії на Лівобережжя дала змогу Агмеду III укласти нове перемир'я з Петром I терміном на 25 років, яке було підписано у Стамбулі 3 квітня 1712 р.

Якою ж була реакція уряду П. Орлика на рішення турецького султана щодо передачі гетьманові лише правобережної частини України, а також на положення російсько-турецьких мирних договорів 1711–1712 рр.? Очевидці засвідчували, що, дізнавшись про умови Прутського договору, Орлик швидко виїхав з Бендер до Ясс вмовляти великого візира Мегмет-Баталджи, щоб той просив султана не ратифікувати його. Гетьман вимагав, щоб царські війська залишили не тільки Правобережжя, а й всю територію України і повернули її законно обраному володарю (тобто Орлику) забра-
419 не «майно» [419]. Ставлення до російської присутності на українських землях було однозначним: «...щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнува-
420 ли Україну» [420]. Цього вимагали представники козацької еліти від правлячих кіл Османської імперії ще у грудні 1711 р. Новоукладений мир між Росією й Туреччиною в 1712 р. викликав бурхливий протест українського лідера. Він знову звертається до турецького візира, намагаючись якнайґрунтовніше аргументувати свою позицію і при цьому посилаючись на історичне право обраних українцями гетьманів во-

лодіти всією Україною: «Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького з зброєю війська Й. В. шведського короля і разом з Й. В. пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну...» [421]. Окремо П. Орлик
421 турбувався про долю Києва, який, згідно з турецько-російським договором, переходив до володінь Московської держави. «Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?» [422], – наголошував гетьман
422 у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії.

Як ніхто інший, Орлик розумів, що віддання йому (згідно з грамотою турецького султана) Правобережжя не розв'яже проблеми утвердження тут його влади. Про це переконливо засвідчували не лише наслідки походу 1711 р., а й тогочасна міжнародна ситуація. Адже на Правобережжя, окрім Москви, претендувала ще й Варшава, а тому, якщо б Орлик навіть і затвердився у цьому регіоні, ці дві потужні держави не дали б йому змоги володарювати тут довго. Разом з тим не вирішувалася головна проблема для українських гетьманів, яка існувала вже півстоліття, від початку 60-х рр. XVII ст., – питання про об'єднання України під єдиною булавою.

Щоби виправдатися перед шведським королем, П. Орлик робить

спробу подати українсько-турецьку угоду не як прийняття османського союзеренітету, а як рівноправний союз, що був дуже вигідний для
423 України [423]. Також він намагається переконати Карла XII Густава в тому, що посольство на чолі з Д. Горленком не дотримувалося його настанов і не повинно було приймати при-
424 вілей султана [424]. Після розмов зі шведським патроном Орлик вирішує звернутися до Порти із заявою, що не вступатиме на Правобережну Україну, доки султан не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II Сильним. Як стверджують Б. Крупницький та О. Субтельний, саме в цей час гетьман П. Орлик відмовився від надмірних зобов'язань перед турками й повертався до безпечнішої зверх-
425 ності шведського монарха [425].

Польський дослідник І. Фельдман описував ситуацію, в яку потрапив Орлик, як дуже важку, адже до походу на Правобережну Україну гетьмана примушував кримський хан. Водночас Карл XII Густав попереджав Орлика, що в такому випадку він позбавить його своєї протекції. Згодом гетьман пояснював свої дії у 1712 р. тим, що Порта не захотіла скористатися із сприятливої нагоди перемоги над росіянами коло Пруту й змусити останніх покинути Україну, а, отже, султан порушив свої зобов'язання перед Гетьманом. Натомість П. Орлик разом із старшиною «заприсяглися не покидати заступництва Й. В. шведського короля, доки Україна не буде визволена» від російської присутності [426].

Треба наголосити на тому, що за всієї своєї «заангажованості» султа-

ном, український гетьман не зрікався короля Швеції навіть у дуже складних і небезпечних для його життя ситуаціях, зокрема, під час підготовки турків і татар до штурму табору Карла XII Густава у Варниці (так званий «калалалик»). Хан Девлет-Гірей направив до Орлика турецького урядовця і двох мурз, щоб ті поцікавилися, кого він буде підтримувати – короля чи султана з ханом? На це гетьман заявив, що він ніколи не зречеться шведської протекції [427]. 427
«...Девлет-Гірей не зміг ані переконати мене, ані [злякати] погрозами, що він відрубає мені голову біля дверей мого помешкання й забере мою родину в полон, якщо я... не прийму заступництва турків» [428], – писав 428
згодом Орлик у своєму щоденнику. 11–12 лютого 1713 р. на чолі кількох десятків козаків гетьман як вірний васал свого господаря бився разом з трьома сотнями гвардійців Карла XII Густава проти 20 тис. татар і 6 тис. турків у варницькому таборі. Після насильної депортації короля з території Османської імперії Орлик, хоча й змушений номінально визнавати зверхність султана, був на нього дуже ображений з багатьох причин. У листі до шведського радника Міллерна він писав: «...було б мило Богові й відповідало б сподіванням... якби священна Королівська Величність уклали мир з московитом, з'єднавши з ним своє військо і вдарили проти ворога імені християнського (Порти. – *Ает.*)» [429]. 429
Оскільки гетьман втратив надію за допомогою шведського короля відвоювати в росіян Україну, він запропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами. Орлик закликав Карла XII Густава укласти

договір з польським королем: «...якщо Його Величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, оскільки я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною» [430]. Разом із тим, попри невідгідні умови султанського привілею й турецько-російських домовленостей, П. Орлик почав їх виконувати.

Поступово гетьман у своїй політиці відходить від орієнтації на військову підтримку Туреччини. Він і далі тримається Карла XII Густава, який ще перебував у Бендерах. Доки існувало переконання, що султан і хан допоможуть Орликові звільнити не лише спустошену Правобережну, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював з турками й татарами, визнаючи їхню зверхність, але не пориваючи зі шведським королем. Однак як тільки таку можливість

було втрачено, він звернувся за допомогою до польського короля Августа II Сильного. У вересні того ж року козацькі підрозділи знову вирушили на правобережні землі – Орлик дуже прагнув домогтися від уряду Речі Посполитої дипломатичного визнання. Однак і це не допомогло гетьманові втримати під своєю владою хоча б територію Правобережжя.

22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, за яким Правобережна Україна відходила до польського короля. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман змушений був вивести свої війська з Правобережжя, а вже в червні 1714 р. виїхав з найближчим оточенням і сім'єю у напрямі Швеції. Тим самим дипломатичні й військові плани Орлика за допомогою полівасалітетної зовнішньої політики відновити свою владу в Українському Гетьманаті зазнали краху.

* * *

Головним «яблуком розбрату» у міжнародному, дипломатичному та військовому суперництві, яке, починаючи від середини XVII ст., не могли поділити між собою провідні монарші двори Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, залишалася проблема належності нової регіональної держави – Українського Гетьманату – до сфери впливу одного з них. З огляду на це міжнародно-правовий статус України довгий час продовжував залишатися невизначеним. Ані Журавненське перемир'я 1676 р. між Варшавою й Стамбулом, ані Бахчисарайський мир 1681 р. між Стамбулом і Москвою, ані «Вічний мир» 1686 р. між Варшавою і

Москвою, ані багатосторонні рішення Карловицького конгресу 1699 р., ані Нарвський мир 1704 р. між Москвою і Варшавою не встановили остаточної влади якоїсь із династичних родин над усією українською територією. Разом із тим вже з середини 70-х рр. XVII ст. поступово окреслюються межі *modus vivendi* між Польщею, Туреччиною і Росією. Перші дві держави тимчасово обмежують свої територіальні апетити Правобережною Україною, остання ж намагається не випустити зі своїх рук Лівобережжя. Хоча всі «високі сторони» цього міжнародного спору не полишали планів оволодіти всіма українськими землями, поступо-

во їхні дипломати починають дотримуватися концепції рівноваги у стосунках між своїми країнами, з огляду на загальноєвропейські тенденції у тогочасних міжнародних відносинах.

Розуміючи, що Лівобережна Україна далі вже не може перебувати у стані зовнішньополітичної невизначеності (це призводило до її внутрішньополітичного, економічного та соціального виснаження), та з огляду на військово-політичну потугу Москви, гетьман І. Самойлович визнає зверхність російського монарха і робить все можливе для того, щоб змусити українську еліту орієнтуватися лише на одного протектора. Однак несприятлива геополітична ситуація, а також залежність від Московської держави не завадили Самойловичу вживати різних заходів політичного, військового і дипломатичного характеру для відновлення єдиного Гетьманату. В останні роки свого правління він, так само, як і його попередники, намагався започаткувати власну династію, відновити непідлеглість козацької держави та утворити «удільне князівство».

Ще з перших днів революційного вибуху в 1648 р. серед українського населення ходили чутки про започаткування Б. Хмельницьким окремого національного князівства. Досить близько до втілення цього задуму підійшов у 1658–1659 рр. гетьман І. Виговський, уклавши з представниками польського короля угоду про утворення в межах козацької України Великого Руського князівства, яке було б автономним державним суб'єктом у структурі Речі Посполитої. Однак практичного завершення гадяцькі домовленості тоді ще не набули. Лише Ю. Хмель-

ницькому протягом короткого періоду – від початку 1676 р. й до половини 1681 р. – на руїнах колись єдиного Українського Гетьманату та за допомогою турецького султана вдалося започаткувати князівську форму управління. Згідно з доступними джерелами, це князівство було у повній васальній залежності від султана, що збігалось із політичними прагненнями частини козацької старшини не визнавати протекцію ані польського, ані російського монархів.

У той же час на території Правобережжя існував інститут наказного гетьманства «від імені Його Королівської Милості». Підкоряючись польському уряду задля захисту від турецько-татарської агресії та витіснення османських сил з території України й Молдавії, наказні гетьмани С. Куницький, А. Могила, Г. Гришко, С. Самусь не давали змоги їм утвердитися на землях Київщини та Східного Поділля. Разом із тим, отримавши в середині 80-х рр. XVII ст. королівський дозвіл на освоєння спустошених внаслідок довголітніх війн земель Правобережної України, козацька старшина приступає до відродження тут державних органів Українського Гетьманату. Протягом зазначеного періоду козацькі структури Правобережжя виступали важливим чинником у геополітичних планах європейської «Священної ліги», спрямованих на боротьбу з турецькою загрозою в Центральній та Східній Європі. Прагнення керівників правобережного Війська Запорозького до об'єднання з Лівобережжям реалізувалися не лише у площині їхніх взаємин із «тогочасними» гетьманськими урядами та їхніми протекторами,

а й примушували їх діяти у межах визнання сюзеренітету королів Речі Посполитої Яна III Собеського та Августа II Сильного. Тим більше, що у попередні роки саме Польська корона стимулювала відродження козацьких структур на території Київщини й Брацлавщини. Однак і ці володарі не змогли забезпечити повноцінного розвитку українців, а тому протягом 1702–1704 рр. Правобережжя було охоплено великим повстанням проти польської влади, яке закінчилося об'єднанням двох частин Українського Гетьманату під скіпетром московського монарха.

Численні військові перемоги короля Швеції Карла XII Густава, капітуляція законнообраного короля Речі Посполитої Августа II Сильного на користь шведського ставленика Станіслава Лещинського, невдоволення в середовищі козацького війська зарубіжними походами та будівничими роботами, виснаження людських і матеріальних ресурсів Українського Гетьманату у Північній війні – ці та інші причини, що посилювалися накопиченням претензій козацької верхівки до свого довголітнього протектора й сюзерена – російського царя Петра I (поступове обмеження тим владних повноважень гетьмана-регіментаря, політичної та економічної автономії, спроби реформування і підпорядкування української армії тощо), підштовхнули гетьмана І. Мазепу спочатку до кореляції усталеної орієнтації лівобережної частини Гетьманату лише на Москву, а з 1707 р. і до її кардинальної зміни, вже на чолі єдиної козацької держави. Але у цьому випадку непідлеглість від московського царя українському гетьманові мали забез-

печити нові протектори в особах монархів Польського та Шведського королівств.

Отже, дослідивши у контексті міжнародних відносин країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи основні аспекти зовнішньої політики Українського Гетьманату протягом останньої чверті XVII – початку XVIII ст., можемо відзначити факт визнання правителями козацької держави підлеглості кільком сусіднім монархічним володарям. Гетьман І. Самойлович хоча й дотримувався протягом усього свого правління, у 1672–1687 рр., зверхності царя, але наприкінці гетьманування був звинувачений у «зраді» Москві. Гетьман І. Мазепа у 1687–1708 рр. перебував під скіпетром російських монархів, а потім польського та шведського королів. Послідовник його політики П. Орлик визнавав зверхність шведського короля і турецького султана, але у Конституції 1710 р. заклав положення про самостійне існування козацької держави, адже цього прагнули всі його попередники. Витоки такої поведінки основних творців міжнародної політики Гетьманату слід шукати у практиці міждержавних відносин цього регіону Європи на зламі середньовіччя та ранньомодерного часу.

Понад півстоліття українські правителі, зважаючи на суперництво сильніших сусідніх держав (Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Османської імперії, Шведського королівства), були вимушені проводити політику лаврування між ними, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного протектора-сюзерена на користь іншого. Тим самим

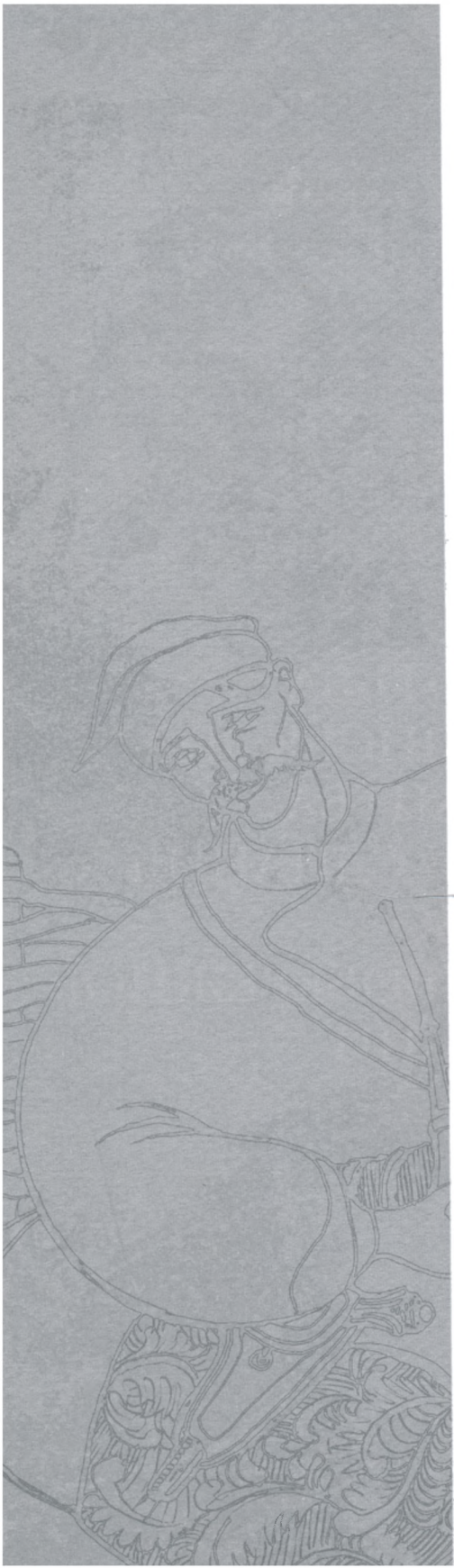
забезпечувалася міжнародно-правова легітимність ранньомодерної Української держави. Інколи гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно, однак лише заради того, щоб зберегти свою державу від інкорпорації до інших державних утворень. Вочевидь, уважно розглянувши зовнішньополітичну модель Українського Гетьманату, можна за-

значити, що основна спрямованість козацької дипломатії полягала у пошуку кращого протектора та дотриманні політики полівасалітетної підлеглості щодо регіонально наближених династичних та станово-представницьких дворів і мала за мету набуття більшої незалежності від системи монархічної влади у тогочасній Європі.

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ЗА ОБ'ЄДНАННЯ ПРАВО- ТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

- 7.1. Політичні та військові спроби об'єднання козацької України (від Ю. Хмельницького до П. Дорошенка)
- 7.2. Об'єднавчі ініціативи козацтва Лівобережної України
- 7.3. Прагнення козацтва Правобережної України до возз'єднання в єдиній державі
- 7.4. Крах об'єднавчих намірів українського козацтва

7.1.

Політичні та військові спроби об'єднання козацької України (від Ю. Хмельницького до П. Дорошенка)

Спроби об'єднати право- і ліво-бережну частини Українського Гетьманату розпочалися одразу ж після політичного розколу унітарної козацької держави на початку 60-х років XVII ст. Це питання було головним під час проведення Генеральної ради в липні 1660 р. Підписання урядом Ю. Хмельницького Чуднівського трактату в жовтні того ж року та визнання ним протекції польського короля Яна II Казимира породило невдово-

лення значної частини козацтва Лівобережної України, яке невдовзі оформилося в неприйняття нею влади молодшого сина Б. Хмельницького та започаткування наказного гетьманства над полками Задніпров'я перяславського полковника Я. Сомка. Вочевидь, такий поліцентризм колись єдиної державної структури не був до вподоби законнообраному ще на загальноукраїнській Генеральній раді Ю. Хмельницькому. Боротьбу за територіальну цілісність України під час урядування цього гетьмана досить ґрунтовно висвітлено в працях сучасних істориків (зокрема, в останній монографії

¹ Н. Савчук [1]), а тому акцентуємо увагу лише на засадничих аспектах об'єднаної політики Ю. Хмельницького, що її він проводив під зверхністю польського короля та за «братерської» підтримки кримського хана Селім-Гірея.

«Без другої сторони Дніпра ми не складаємо Війська Запорозького, рівно як

2 і та сторона без нас...» [2], – зазначав ще на початку свого гетьманства Ю. Хмельницький. У середині травня 1662 р. гетьман також висловлював переконання, що польський король буде «на батьківському лоні своєму, *спостерігати за цілістю України...*»

³ (курсив наш. – Авт.) [3]. Відразу ж після укладення Чуднівської угоди гетьман надіслав до полковника Т. Цицюри (він на той час очолював більшість лівобережних полків і підтримував російського воєводу В. Шереметьєва) універсал, в якому повідомляв, що цей договір передбачає збереження усіх «прав і вольностей» Війська Запорозького як на Правобережжі, так і Лівобережжі. Саме тому молодший Хмельницький радив «задніпровським» козакам перейти на бік польського короля й гарантував їм збереження життя та козацьких привілеїв [4]. Однак лівобережна стар-

шина на чолі з наказним гетьманом Я. Сомком бажала залишитися у підданстві московському цареві. Сомко навіть закликав до «черкаських міст» белгородського воєводу Г. Ромодановського зі своїми військами [5].

⁵ Тому невдовзі Ю. Хмельницький обрав військові засоби як найефективніші в справі повернення під свою владу бунтівного Лівобережжя. Вже в листопаді 1660 р. за його наказом на чолі 5-тисячного козацького корпусу туди вирушив полковник П. Дорошенко, який до січня наступного року оволодів містами Зінковим, Ромнами та Гадячем [6].

⁶ Унаслідок цієї військової акції під булаву Хмельницького перейшли Полтавський, Гадяцький, Лубенський та Миргородський полки, а також Охтирський полк Слобідської України. Джерела засвідчують, що поруч із підрозділами Дорошенка на Лівобережжі воювали також польські й татарські війська, яких запросив сюди гетьман. У результаті таких дій «мало вже чого цілого залишилося» з міст і селищ Прилуцького полку [7].

⁷ Однак і цих сил забракло для того, щоб опанувати великою територією з «лівого берега» Дніпра, а тому Хмельницький на початку грудня висилає до Яна II Казимира посольство на чолі з колишнім генеральним писарем С. Голуховським. Воно мало домагатися від польського короля відновлення дії Гадяцької угоди 1658 р. Окрім того, українці пропонували «деякі нові пункти, необхідні для Війська Його Королівської Милості Запорозького, в заміну тих, котрих Військо Запорозьке з комісії Гадяцької не отримує...» [8]. Також наголошувалося на питанні щодо повернення православним відібраних уніатами церков на території Корони

Польської та Великого князівства Литовського. Серед іншого посли мали вимагати від польської влади, щоб жовніри, які проходили службу на Правобережній Україні, «не були тягарем для української людності»⁹ [9]. Цікаво, що під час цих переговорів козацькі дипломати виступали з пропозицією взяти під королівську протекцію усунутого від влади волоського воеводу Костянтина Щербана.

Продовжуючи полівасалітетну політику свого батька, Ю. Хмельницький одночасно з переговорами у столиці Речі Посполитої намагається налагодити відносини з московським царем. Для цього ще у кінці листопада 1660 р. він пише листи до російських воевод Ю. Барятинського та І. Чаадаєва, у яких переконує московських урядовців, що Чуднівська угода була не добровільною, а наслідком «примусу і ситуації безвиході»¹⁰ [10]. Тому, засвідчував гетьман, він готовий повернутися до царської протекції, але за умови надання йому певних гарантій з боку Москви. Також Ю. Хмельницький просив надіслати на Лівобережжя значну кількість царських військ, які потім можна було б переправити на Правобережжя. Невдовзі у Чигирині відбулися таємні переговори з представником Барятинського і Чаадаєва, які, однак, завершилися безрезультатно.

З огляду на загострення внутрішньополітичної ситуації, вже за два тижні після посольства Голуховського до Варшави їде дипломатична місія на чолі з сотником С. Опарою. Поряд з вирішенням інших питань, це посольство мало намір прохати в королівській військовій допомозі [11]. Однак її польський монарх так і не надав, тож П. Дорошенко в січні 1661 р. повертається на Правобережжя. Відразу після його повернення гетьманський

уряд планує новий похід у район Чернігівщини на чолі з новопризначеним наказним гетьманом Г. Гуляницьким. У лютому разом із полками польського воеводи С. Чарнецького й татарами Каммамбет-мурзи він виступив проти військ лівобережного наказного гетьмана Я. Сомка й російського воеводи Г. Ромодановського. Численні бої й сутички між ними тривали з перемінним успіхом на землях Чернігівського, Ніжинського, а потім Переяславського й Полтавського полків до середини квітня. Зрештою, українсько-польсько-татарські війська змушені були відступити, зважаючи на успішні дії лівобережно-українських та російських підрозділів [12].

На початку 1661 р. Український Гетьманат укладає певні домовленості з Кримським ханатом. Про це у січні Ю. Хмельницький повідомляв Яна II Казимира, говорячи про «вічну приязнь» з Мегмедом IV Гіреєм. Як дослідив В. Горобець, зав'язування українсько-кримських контактів відбувалося на тлі зростання інтересу Війська Запорозького до налагодження відносин з Османською імперією [13]. Про такі наміри Чигириня повідомляв представник Папи Римського у Варшаві нунцій А. Пігнателлі, зазначаючи, що український гетьман «на шкоду Польщі» спілкується зі Стамбулом [14]. У вересні того ж року січневі домовленості між Хмельницьким і Гіреєм втілюються у Ставищанському договорі, який передбачав військову взаємодію між Чигирином і Бахчисараєм та забороняв примусовий татарський «ясир» на Правобережжі.

Одночасно з відпрацюванням турецько-татарського напряму зовнішньої політики Ю. Хмельницький знову кидає свій погляд на Москву. На варшавському сеймі у травні україн-

12

13

14

ським послам відмовляють у багатьох вимогах, серед яких найголовнішою було скасування унії. Вочевидь, саме тому гетьман звертається з листом до Олексія Михайловича, в якому висловлює бажання відновити своє підданство та скаржитися на лівобережну козацьку старшину, які не «не 15 допускають до того бажання» [15].

Не полишаючи своїх намірів оволодіти Лівобережною Україною, Ю. Хмельницький у жовтні з метою завоювати тимчасову «тогочасну» столицю Переяслав (резиденцію Я. Сомка) на чолі Уманського, Подільського, Кальницького й Корсунського полків знову переходить Дніпро. Однак ця військова операція, як і попередні, закінчилася невдачею – у січні 1662 р. молодий гетьман повертається до Чигирини. Не допомогли йому й ханські війська, які, всупереч чуднівським домовленостям, жорстоко поводитися з місцевим населенням і тим самим налаштували українців проти їхнього центрального уряду.

Чергова спроба приборкати «розкольників» припадає на першу половину березня 1662 р., коли війська наказного гетьмана І. Богуня (за дорученням Ю. Хмельницького) захопили Жовнин, Вереміївку, Іркліїв, Кропивну та інші придніпровські козацькі міста й селища. Проте вже в середині березня їх знову витіснив за Дніпро Я. Сомко, якому допомогали московські частини І. Чаадаєва. Це не зупинило Хмельницького – вже в травні того ж року він, зібравши 15-тисячне військо, до якого приєдналося півтори тисячі поляків, одна тисяча татар і одна тисяча німецьких 16 найманців, знову атакує Переяслав [16]. Довготривала облога міста успіху не мала, а 16 липня гетьманська армія зазнала відчутної поразки від супротивників поблизу Канева. І хоча на

початку серпня Хмельницький одержав сатисфакцію, перемигши поблизу Бужина, де на поміч йому прийшла татарська орда, він вже вкотре змушений був відійти на Правобережжя. Востаннє Ю. Хмельницький здійснив спробу закріпитися на лівому березі Дніпра восени 1662 р., але знову невдало, оскільки не надійшла очікувана допомога від Яна II Казимира. Як зазначала Н. Савчук, цими подіями, по суті, закінчилися намагання Ю. Хмельницького об'єднати Правобережну Україну з Лівобережною [17]. 17

Отже, протягом 1660–1662 рр. уряд Хмельницького здійснив п'ять військових походів із метою завоювання Лівобережжя, однак вони не принесли бажаного результату. Одночасно з діями воєнного характеру гетьманський уряд проводить також і велику дипломатичну роботу. Якщо посольство сотника С. Опари в 1660 р. було першим, котре просило допомоги в свого протектора, то протягом наступних трьох років свого правління Ю. Хмельницький відправляє 12 козацьких посольств до Яна II Казимира, які запрошували польського монарха втрутитися в перебіг подій в Україні з метою її об'єднання. Крім цього, Український Гетьманат здійснює активні заходи щодо відновлення, а потім і підтримки постійних «братерсько-дружніх» відносин із Кримським ханатом. Лише протягом квітня–червня 1662 р. до Бахчисарая було відправлено 7 козацьких посольств [18]. Головним пунктом інструкцій 18 для всіх них була вимога-прохання до хана надавати боєздатне військо для участі в операціях з метою підкорення Лівобережжя. Невдала спроба об'єднати Україну за допомогою польської протекції підштов-

хувала Ю. Хмельницького знову до прийняття зверхності московського царя – у лютому 1662 р. він посилає до Константинопольського патріарха ченця Шафронського, щоб той «звільнив його від присяги 19 Чуднівської» [19]. Гетьман також веде переговори навіть із політичними опонентами короля – литовськими конфедератами. У дипломатичній інструкції послам Великого князівства Литовського зазначалося, що «після повернення свого посла, відрядженого до війська Й. К. М. Запорозького, про чесноту, вірність і відвагу до Й. К. М. і Речі Посполитої і Й. М. пана Юрія Хмельницького, гетьмана Запорозького, і війська, яке перебуває під його регіментом, які для підняття вітчизни з військами Й. К. М. військовий і духовний при- 20 йняли союз...» [20].

Поряд із військовими й дипломатичними заходами, Ю. Хмельницький вдавався до такого, спочатку досить ефективного, засобу прихилення до себе невдоволених (або досить часто – непоінформованих чи просто заляканих) лівобережців, як розсилання власних універсалів, що мали закликати «тогобічних» українців до покори законнообраному гетьманові та його «природному сюзерену» – королю Речі Посполитої [21]. Ці універсали розсилалися зазвичай перед походом гетьманських військ на Лівобережну Україну. Крім того, Ю. Хмельницький та його старшина зверталися з листами до окремих лівобережних полковників й особливо наказного гетьмана Я. Сомка. З останнім гетьман, зважаючи на родинні зв'язки (Сомко був його дядьком), неодноразово зустрічався й вмовляв його визнати свою владу. Однак ані воєнні операції та дипломатичні заходи, ані розсилання

універсалів і листів, ані зустрічі з лівобережною старшиною не допомогли уряду Ю. Хмельницького об'єднати всю Україну під єдиною булавою. Хоча такі заходи все-таки невдовзі вплинули на політичну позицію Я. Сомка – у першій половині 1663 р. він налагоджує контакти у напрямі можливості возз'єднання двох частин Українського Гетьманату не лише з гетьманським урядом, а і з Варшавою [22]. 22

Правобережний гетьман П. Тетеря, який раніше був генеральним писарем в уряді Ю. Хмельницького, розпочав проводити об'єднавчу політику, наслідуючи традиційні методи свого попередника [23]. 22 січня 1663 р. гетьман відправив до Варшави посольство Г. Гуляницького, одним з головних завдань якого було просити Яна II Казимира надати Тетері допомогу у відвоюванні Лівобережжя. Окрім того, українські дипломати повинні були домагатися від варшавського уряду повернення православних церков, які перебували в руках уніатів, а також вирішити низку інших важливих питань [24]. 24

З лютого новообраний гетьман повідомляв свого польського патрона про складну ситуацію в Україні з огляду на перебування татарської орди: «Важко описати, які безчинства творить орда, залишена в Україні лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою» [25]. Разом із тим невдовзі він відправляє до Бахчисарая посольство на чолі з лисянським сотником Деменком, яке мало запевнити кримського хана у дружніх відносинах.

21 березня гетьман надсилає лівобережним полкам універсал, в

якому закликає підкоритися своїй владі, адже лише в такому разі він зможе захистити їх від ворожих 26 нападів [26]. Крім того, він намагається встановити контакти з представниками козацької старшини та вищого духовенства «лівого берега» Дніпра. У результаті таких дій Тетеря ледве не схилив на свій бік «тогочасного» наказного гетьмана 27 Я. Сомка [27]. Досить велику надію правобережний уряд покладав на успішне завершення військових операцій проти «непокірних» лівобережців. Хоча, як дослідив В. Газін, на відміну від Ю. Хмельницького, гетьман Тетеря спочатку відмовляється від масштабних походів і надає перевагу тактиці нападу на міста й селища Лівобережної України невеликими 28 ми загонами [28]. Наприкінці зими 1662 – весною 1663 рр. правобережні полки спільно з татарами оволоділи Кременчуком, Потоком, Переволочною та намагалися здобути Гадяч, Голтву, Лохвицю, Лубни й інші міста. Однак через деякий час вони були змушені повернутися на Правобережжя, де розгорталися повстання окремих полків, що були невдоволені як внутрішньою, так і зовнішньою політикою свого гетьмана.

Оцінюючи дуже складну внутрішньополітичну ситуацію, 26 червня 1663 р. П. Тетеря писав до польського короля: «...Тут несподівано застало мене перетворення домашніх овець у хижих вовків, надавши привід навіженому зраднику попу підняти прапор бунту і згубити так багато душ людських; воно розорило мене, розладнало моє здоров'я, і, нарешті, нестійку споруду щастя України, дещо уже відновлену моїми 29 зусиллями, знову зруйнувало» [29]. Розуміючи, що власними силами

об'єднати Україну буде складно, Тетеря в серпні закликає на допомогу кримських татар та нагадує польському монархові про його обіцянку допомогти в цій справі. Правобережний гетьман разом із військами свого протектора протягом осені 1663 – зими 1664 рр. здійснює великий похід на Лівобережну Україну. Об'єднана українсько-польсько-татарська армія, очолювана самим Яном II Казимиром (вочевидь, він брав участь у поході через велике бажання дістати реванш після поразок від Б. Хмельницького), налічувала близько 100 тис. чоловік [30]. Ця грандіозна як на той час 30 кампанія спочатку спричинилася до переходу певної частини лівобережних полків (невдоволених політикою І. Брюховецького), які повірили закличним універсалам П. Тетері про звільнення з-під московського «рабства» [31]. Однак, загалом, вона 31 не принесла бажаних результатів її керівникам. Навпаки, надзвичайна жорстокість учасників походу щодо місцевого населення сприяла консолідації українців Лівобережжя, а також масовим виступам правобережців проти гетьмана, який допустив винищення українських земель польськими й татарськими військами.

Політика П. Тетері, що її відбивали такі слова гетьмана: «...ми повинні силою зброї Вашої Королівської Милості, Пана нашого милостивого і за допомогою орди, що прибула нещодавно з Селім-Гіреєм, привести в порядок майже всю Україну» [32], – 32 зазнала краху. А тому погоджуємося з висновками істориків, що поразка цієї військової кампанії означала остаточний провал намірів Тетері відновити єдність Українського Гетьманату [33].

Відбивши наступ союзницької армії польського короля, кримського

хана та правобережного гетьмана, правитель Лівобережної України І. Брюховецький планує й собі поширити владу на всю територію Українського Гетьманату, а отже, оволодіти Правобережжям. Він видає декілька універсалів до жителів правобережної частини Гетьманату. Зокрема, відомо, що у липні та жовтні 1663 р. він звертався до них із проханням перейти під царську проханням перейти під царську проханням перейти під царську проханням

34 текцію та його регімент [34]. «А так видай ми, братья наша единокровная, такову от ляхов чрез наших же проводцов на вас, и на жен, и на дети ваши намеренную погибель, сердечно тою болезнуем, братски всех вас увещаючи, намерение вам доброе, как братья своей даем: отступите от поганцов и от иноверцов, приклонитесь к дедичному своему монарху, единокровному российскому...» [35], – зазначалося в універсалі до «християнського малоросійського народу», який жив на Правобережжі. У цей час там тривало повстання окремих місцевих полків проти Тетері, яке підтримували запорожці на чолі з І. Сірком. Використовуючи московську протекцію, Брюховецький залучив на допомогу російські частини й спільно з ними в березні 1664 р. розпочав підготовку до переправи через Дніпро. Перед тим він видав універсал до населення Правобережної України, де закликав останніх підтримати його в боротьбі з поляками. Крім того, в документі наголошувалося, що українсько-російське військо вступає на правий берег Дніпра з метою об'єднання двох частин України. «... Але тепер уже загасивши усі внутрішні розбрати, ми повинні жити у братерській любові. Що може бути сумніше для іновірних Ляхів, стародавніх і можна ска-

зати споконвіків ворогів Руського народу, якщо ми, браття одновірні з'єднаємося у братський союз?» [36], – 36 запитував жителів Правобережжя лівобережний гетьман. Цей «братський союз», на переконання Брюховецького, міг утворитися лише під захистом російського царя – «православного і природного нашого монарха». Однак через чотири роки, у 1668 р., лівобережний гетьман, відкинувши російську протекцію, у листі до жителів Новгород-Сіверської сотні риторично запитував: «Чи не раділи і не сміялися сусідні наші вороги, коли бачили, що ми самі кров свою проливали і сильні свої війська Запорозькі, коли ті одної сторони, а другі другої сторони тримаючись, умалилися і на різних місцях переможені бували? А так старанно бажаємо і нагадуємо, щоб всяк, відійшовши від недружби і від гонінь на свою братію, любов і згоду між собою зберігали, і своїй старшині необхідну віддаючи повинність, зломислячих нам неприятелів Москалів добивати, з міст виганяти допомагали...» [37]. 37

Та найпошлідовнішим, на думку багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків, у справі з'єднання двох політичних центрів Українського Гетьманату був П. Дорошенко, який обіймав гетьманську посаду протягом 11-ти років, з 1665 до 1676 рр. Один із найвидатніших дослідників життя та діяльності цього гетьмана Д. Дорошенко писав, що «коли на сторожі її (України.– Авт.) розірвання стояли обидві сусідні держави – Москва і Польща», досягти об'єднання й незалежнення його козацькому пращурові можна було лише спираючись на допомогу третьої держави, якою на той час була Османська імперія [38]. Сучасний історик 38

В. Смолій оцінює П. Дорошенка як політичного діяча, що вирізнявся глибоким політичним розумом, патріотизмом, широким розумінням завдань та перспектив боротьби за об'єднання всієї території України в межах однієї держави [39].

Великий доробок у вивченні життя і діяльності цього гетьмана належить зарубіжним науковцям. Зокрема, російський історик Г. Санін зазначав: «Головною метою Дорошенка було досягнути гетьманства на обох берегах Дніпра і забезпечити по можливості більшу самостійність все одно під яким протекторатом – Польщі, Росії чи Туреччини» [40]. Не менш знаний польський історик Я. Волінський стверджував, що П. Дорошенко, який у складних умовах зміг втримати булаву понад десять років, «висував гасла незалежності й єдності України» [41]. Гетьман Дорошенко шукав «підтримки в Туреччині і в татарів, щоб об'єднати цілу Україну, незалежити її від Польщі і Росії», – зазначав інший учений із Польщі А. Пшибось [42]. А його колега М. Яворський зауважував, що Дорошенко хотів бачити Україну незалежною державою [43].

Майже одразу після свого обрання на гетьманство, 25 жовтня 1665 р., П. Дорошенко звертається до полковника Полтавського полку (одного з найбільших на Лівобережжі) із закликом перейти під протекцію польського короля й визнати його «гетьманський регімент», а, отже, відмовитися від царської зверхності [44]. Таким чином спочатку новообраний гетьман сподівався вирішити проблему об'єднання України під своєю владою мирними засобами. «Було б добре, якби Задніпров'я доб-

ровільно піддалося» [45], – говорив він у той час. У листопаді гетьман відправляє листа до Яна II Казимира, в якому просить розіслати королівські листи в лівобережні полки, щоб ті схилилися під його корону та гетьманську булаву.

Прийшовши до влади шляхом домовленості з присутніми в Україні татарськими мурзами, Дорошенко в перші роки свого правління постійно контактував із володарями Кримського ханату стосовно здійснення спільних військових операцій задля опанування Лівобережжям. Улітку 1666 р. відбулася перша така українсько-татарська акція. На початку червня П. Дорошенко направив до хана Аділ-Гірея свого посла І. Мельника, який запросив татарські війська допомогти своєму гетьманові в задніпровському поході. У відповідь хан відсилає в Україну «нуредин-солтана і двох царевичів» [46]. У результаті Дорошенко взяв багато містечок Переяславського й Полтавського полків – Переяслав, Золотоношу, Домонтів, Бубнів, Піщану, Іркліїв. Інші його підрозділи дійшли до Ніжина.

Під час цієї військової кампанії гетьман також звертається за допомогою до короля Яна II Казимира, якого в офіційних документах визнавав за свого сюзерена. Крім того, в листі від 16 серпня 1666 р. до польського монарха він декларує таке: «...схилити Задніпров'я до вірного підданства Його Королівському Маєстатові» [47]. Зважаючи на початок польсько-російських мирних переговорів у Андрусові, Дорошенко запитував короля Речі Посполитої про подальші дії свого війська з огляду на те, що Лівобережна Україна перебувала під номінальним протекторатом московського царя. Король

не звертав уваги на прохання гетьмана, тож останній неодноразово повторював його як у листах до Яна II Казимира, так і зверненнях до польських урядовців Я. Собеського та Я. Стахурського.

У листі до короля від 5 жовтня П. Дорошенко просив надати «виразний ординанс», який би узаконив вторгнення правобережних козацьких військ на Лівобережну Україну 48 [48]. Однак Річ Посполита не лише не підтримує спроби П. Дорошенка об'єднати Україну, а й проводить політику, яка змушує козацького зверхника відвести свої полки з «лівого берега» Дніпра на «правий», адже наприкінці 1666 р. коронна армія вступає на Правобережжя.

Того ж року гетьманський уряд відсилає своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями від Українського Гетьманату, які було ухвалено на козацькій раді під Лисянкою. В інструкції козацьким послам, зокрема, зазначалося, що «ми всі, обивателі українські цього боку Дніпра... прийшли до добровільного відновлення нашого 49 вірного підданства королеві» [49]. Зі свого боку, король мав забезпечити «права та вольності» не лише козацтва, а й «усього народу руського». Отже, свою протекцію Ян II Казимир мав поширити не лише на Правобережну, а й Лівобережну Україну.

Умови підданства Дорошенка Польській короні було окреслено також у Підгаєцькій угоді 1667 р. 50 [50]. Хоча, як зазначає М. Яворський, український гетьман, попри підгаєцькі домовленості, наполегливо намагався об'єднати Україну під своєю булавою, «усвідомлюючи, що це може настати лише у випадку незалеження як від Польщі, так і від Росії»

[51]. Такі наміри П. Дорошенка 51 яскраво відбилися в його опозиційних діях проти виконання положень Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою. «А хоча б уже для їхнього Задніпровського відлучення від Царської Пресвітлої Величності і не потрібно від Війська Запорозького на тому мирі (переговорах в Андрусові. – *Авт.*) послам бути, то треба було велити бути послам від Брюховецького, а то й Брюховецький про те нічого не знає» [52], – з сарказмом висловлював 52 свій протест російському стряпчому В. Тяпкіну гетьман Правобережжя.

Протягом першої половини 1668 р. П. Дорошенку ціною великих зусиль все ж таки вдалося оволодіти більшою частиною Лівобережжя й скликати там Загальноукраїнську раду для вибору гетьмана «обох сторін» Дніпра. Вона відбулася 8 червня 1668 р., а її хід та результати (які детально описано істориками) [53] переконливо засвідчили 53 бажання правобережних і лівобережних козаків жити в єдиній Українській державі. І Брюховецького було скинуто з лівобережного регіментарства, а П. Дорошенка обрано гетьманом «всього Війська Запорозького». За результатами ради в листі до великого коронного гетьмана Я. Собеського Дорошенко писав: «...усе Військо вкупі, і Задніпровські обидві сторони під єдиним регіментом у послушенстві мені належати стали» [54]. 54 Отже, мрія Дорошенка, хоча й ненадовго, здійснилася. Він нарешті зумів зробити те, що не вдавалося його попередникам Ю. Хмельницькому й П. Тетері, а саме – об'єднати розтерзану сусідніми монархами та внутрішніми чварами Україну.

«За короткий час свого побуту на лівому березі Дорошенко встиг приєднати до себе не тільки козацтво,

міщанство і поспільство, але й таку впливову верству, як духовенство» 55 [55], – такий висновок зробили вчені. В усіх українських церквах молилися за «благочестивого і Богом даного 56 гетьмана Петра» [56], адже в цей час він видав низку універсалів щодо охорони багатьох храмів і монастирів та підтвердив право на їхні маєтності.

Посилення влади Дорошенка дуже налякало верхівку Польсько-Литовської держави, яка побоювалася, щоб український гетьман з регіментаря-васала не перетворився на «удільного» володаря. Про це свідчать тогочасні листи і документи. Наприклад, львівський єпископ Й. Шумлянський, який за дорученням короля у березні 1671 р. провів переговори з П. Дорошенком, звітував до Варшави: «...ці люди (українці. – *Авт.*) не хлопи, але народ 57 самостійний» [57]. Вочевидь, саме тому польські хоругви ще перед походом П. Дорошенка на Лівобережжя підступно напали на Паволоцький і Кальницький полки, тим самим порушивши умови Підгаєцького перемир'я 1667 р.

У червні 1668 р. коронна армія розпочала наступ на Брацлавщину і Київщину, через що основні сили Дорошенка відійшли з Лівобережжя – наприкінці липня він уже був у Чигирині. «Поляки, забувши боязнь Бога й одклавши на бік пакти (Підгаєцькі. – *Авт.*), починають наступати з військовою потугою на 58 Україну» [58], – описував складне міжнародне становище Українського Гетьманату сам гетьман у листі до господаря Молдавського князівства.

Залишаючи Задніпров'я, П. Дорошенко призначив там 8 червня 1668 р. наказним гетьманом миргородського полковника Д. Многогрішного (Ігнатовича). Уже наступного

року Многогрішний під тиском російських військ скликав на Лівобережжі Генеральну раду, де й був обраний гетьманом лівобережної частини Українського Гетьманату та склав присягу московському цареві [59]. 59 Можна припустити, що досвідчений Дорошенко свідомо залишив Многогрішного на Лівобережжі. Розуміючи, що російські війська не залишать у спокої Лівобережжя, а «сіверському» гетьманові все одно доведеться визнати московську протекцію, з огляду не лише на військову силу росіян, а й на статті Андрусівського перемир'я, Дорошенко дозволив своєму ставленикові стати підданим царя. Вочевидь, він передбачав, що Многогрішний укладе українсько-російський договір, який би забезпечував широку державну автономію лівобережної частини Українського Гетьманату й «денонсував» положення аж занадто колабораційного Московського договору 1665 р. І. Брюховецького з Олексієм Михайловичем. Після цього, зважаючи на попередню домовленість (інша річ, що Многогрішний через об'єктивні та суб'єктивні причини на деякий час відійшов від такого плану й навіть воював з своїм колишнім патроном), обидва гетьмани, за сприятливої зміни міжнародної ситуації, мали б об'єднати «свої» частини України. Гіпотезу про таку «запрограмованість» гетьманства Д. Многогрішного частково підтверджують як подальший розвиток подій на «обох берегах» Дніпра, так і окремі документальні свідчення.

Дем'ян Многогрішний (Ігнатович), наприкінці вересня 1669 року звертається до Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, прохаючи виступити посередником між ним та московським царем. У листі до відо-

мого церковного діяча Многогрішний заявляв, що у разі, якщо Олексій Михайлович простить українців за «свавільство» Брюховецького, то вони згодні знову перейти під зверхність Москви, але за умови збереження за ними традиційних «вольностей» та визнання Переяславсько-Московських домовленостей 1654 р.: «...Коли великий государ наш, його царська пресвітла величність, нас своїх підданих захоче при попередніх вольностях покійного, славної пам'яті, Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, і всьому Війську Запорозькому, в Переяславлі ухваленими статтями і привілеями підтвердженими, зберегти» [60]. Окрім того, наказний гетьман пропонував цареві вивести свої гарнізони та відкликати воевод з усіх українських міст. При цьому Д. Многогрішний вказував, що причинами антиросійського повстання були «насильство» воевод та ігнорування української державності.

Після того, як цар погодився прийняти лівобережні полки під «високу руку», Многогрішний відписував Л. Барановичу, що він готовий це зробити, але лише у разі підтвердження московським урядом українсько-російських домовленостей 1654 р., а не «на яких інших статтях» [61]. Якщо це буде зроблено, то наказний гетьман обіцяв привести під російську протекцію не лише Лівобережжя, а й Правобережжя, що, мабуть, передбачало попередню згоду між ним та П. Дорошенком.

Глухівський договір, який було укладено між Гетьманатом і Московською державою 6 березня 1669 р., за оцінкою дослідників, повертав Україну й Росію до правових умов, визначених «Переяславськими статтями» 1659 р. [62], а отже, був наба-

гато «прогресивнішим» щодо збереження «прав і вольностей» українських станів, порівняно з українсько-російськими угодами 1663 та 1665 рр. 17-та стаття договору в Глухові дозволяла українським дипломатам брати участь у російсько-польських переговорах: «А коли які розмови будуть, що стосуються справ Малоросійських міст і в той час вони, посланці, покликані будуть...» [63]. У 27 статті зазначалося про те, щоб козаки з «обох сторін» Дніпра не ворогували між собою, а спільно боронили українські землі від татарських нападів [64], що було б можливим, ішлося далі, за умови визнання гетьманом Дорошенком царської протекції.

Уже від 1670 р. Д. Многогрішний і П. Дорошенка підозрювали в змові, про що повідомляв до Варшави гетьман «його королівської милості» М. Ханенко 18 жовтня: «...що Дорошенко і Многогрішний, забувши Бога, між собою присягу вчинили та постановили, щоб ні під вашою королівською милістю, ні під московською, але під турком були» [65]. Протягом 1671 р. лівобережний гетьман дозволяв своїм охотницьким полкам переходити на Правобережжя для допомоги П. Дорошенкові у відбитті наступу польської армії [66]. У липні 1672 р. комендант Білоцерківської фортеці повідомляв до Варшави, що Лівобережжя на чолі з гетьманом Многогрішним збунтувалося проти царської протекції, й «Дорошенкові про те знати дали, який їм посилає кілька тисяч козаків, і кільканадцять Орди...» [67]. Далі польський урядовець зазначав, що «з тієї то причини Многогрішний до столиці (російської. – Авт.) взятий, що заодно з ним (Дорошенком. – Авт.) розуміти хотів» [68].

На початку 1670 р. П. Дорошенко знову вирішив випробувати міцність московських військ на Лівобережжі. 19 лютого він звернувся з листом до Я. Собеського, в якому просив надати допомогу для чергового «задніпрорівського» походу [69]. Крім того, як свідчать записи вітебського воеводи Й. Храповицького, український гетьман 30 березня прохав короля Михайла Корибута «Україну Москові не віддавати і пакта Андрусівські відмінити» [70]. У листі до білоцерківського коменданта П. Дорошенко знову ж таки вимагав у поляків відректися від андрусівських домовленостей із Московською державою й висував план відвоювання в останньої «Задніпров'я» [71].

Готуючись до українсько-польської мирної комісії в Острозі, Дорошенко в інструкції козацьким комісарам від 10 травня 1669 р., окрім інших, висував і вимоги до польського уряду забезпечити право гетьмана Війська Запорозького урядувати на «обох берегах» Дніпра [72]. Та через небажання Речі Посполитої діяти в потрібному для П. Дорошенка руслі гетьман змушений був визнати зверхність турецького султана Мегмеда IV, що відбулося протягом 1669–1670 рр.

Найголовнішою причиною такої зміни політичного курсу українського уряду були великі сподівання Дорошенка на те, що Османська імперія забезпечить об'єднання України, на відміну від планів її розподілу між Москвою й Варшавою. У червні 1669 р. султан видав два універсали (берати), які затверджували П. Дорошенка на гетьманстві з умовою поширення його влади на всю Україну – як Правобережну, так і Лівобережну [73]. За три роки, під час особистої зустрічі з Мегмедом IV у жовтні 1672 р.,

гетьман нагадав султанові про взяті тим зобов'язання сприяти йому в об'єднаний політиці, на що після аудієнції у падишаха великий візир відповів, що невдовзі під владою гетьмана «буде і Київ і ціла Лівобережна Україна» [74]. 74

Однак надії Дорошенка на турецьку протекцію не здійснювалися з різних причин, по-перше, через невиконання османськими воєначальниками своїх зобов'язань перед українським правителем, а також поразку армії Мегмеда IV в битві з польськими військами під Хотином у 1673 р. Внаслідок цих та інших чинників Дорошенко поступово переорієнтовується на тіснішу співпрацю з польським урядом. І хоча про всі свої зносини з королем протягом 1674–1675 рр. гетьман повідомляв до Стамбула, серед урядовців Речі Посполитої наприкінці 1674 р. ходили чутки про відмову гетьмана «Дороша» від турецької зверхності й визнання польської протекції. Правобережні козаки-сердюки під час перебування польського посольства в Чигирині казали: «Дай, Боже, скоріше миру з королем, тоді всі разом з поляками й ордою підемо на Задніпров'я» [75]. У проекті «Чигиринських пунктів» 1675 р. між Українським Гетьманом і Річчю Посполитою (їх Дорошенко вислав до Варшави) зазначалося, що «Військо Запорозьке має дістати свою окрему територію з точно визначеними кордонами в межах трьох воеводств: Київського, Чернігівського й Брацлавського...» [76]. А, отже, 76 влада гетьмана мала поширитися на Лівобережну Україну, а саме – на колишні Чернігівське й частину Київського воеводства Речі Посполитої. Також гетьманському урядові, згідно з проектом українсько-польського договору, мали передати «обсаджений козацькою залогою» Київ.

Звісно, у такому разі Польща, зважаючи на те, що за Андрусівським перемир'ям ці території належали до сфери впливу московського царя, не погоджувалася на такі пропозиції П. Дорошенка. Новообраний король Речі Посполитої Я. Собеський взагалі відкинув можливість співпраці зі своїм довголітнім «приятелем»-суперником і планував здійснити черговий військовий похід із метою захоплення Чигирина.

Таким чином, і турецький султан, і польський король, самі того не бажаючи, штовхали гетьмана Дорошенка до підданства його довголітньому противникові – московському царю. Однак можливе визнання російського сюзеренітету також би не змінило твердих намірів українського гетьмана мати владу над обома частинами України. Про це ще наприкінці 1673 р. він заявляв московському дипломату С. Полховцеву, який прибув до Чигирина вмовляти гетьмана перейти «під високу руку» 77 царя [77]. Власне, в результаті довготривалої боротьби за Лівобережжя П. Дорошенко й схилився до останнього варіанта, а саме – забезпечити єдність України під протекторатом московського монарха. Чи не це й було найголовнішим мотивом задачі П. Дорошенком гетьманської булави на користь царського регіментаря й лівобережного гетьмана І. Самойловича у 1676 р.? Тим самим, на думку Дорошенка, було б забезпечено об'єднання двох частин України. Однак на перешкоді цьому задумові, як і в попередні роки, стояли домовленості між Москвою й Варшавою.

Підсумовуючи діяльність гетьмана П. Дорошенка щодо об'єднання розтерзаних іноземними протекціями українських земель, зацитує-

мо один із «закличних» листів, які надсилали представники правобережної козацької старшини до своїх побратимів на Лівобережжі. Його зміст, на нашу думку, якнайчіткіше відбиває мотивацію вчинків одного з найвідданіших послідовників політичної спадщини Б. Хмельницького, зокрема, і щодо впровадження полівасалітетної зовнішньополітичної моделі Українського Гетьманату. «...Пан гетьман Дорошенко, – писали на початку 1670 р. в колективному листі полковники Я. Лизогуб, Г. Гамалія, М. Раєвський, І. Вербицький, І. Шульга та І. Пригара, – особливою поміччю й милістю Божою і своїм щирим старанням привів було всіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного бажаного братерства й одности, так, що всі з тої єдності тішилися; того милого отчизні діла довершив він, не за якимись власними користями ганяючись, але єдине бажаючи добра Україні і Війську Запорозькому... Відайте, що й ті, котрі тепер приводять до поділу на дві частини, колись дістануть кару за руйнування своєї отчизни... Нехай собі цар московський і король польський, як християнські монархи будуть здорові. Але навіщо нам з вами між собою різнитися? Коли вони, яко монархи про заспокоєння своїх держав умовляються, то й нам треба, не різнячись, усім вкупі про свої вольності і про заспокоєння отчизни нашої України радитись» (курсив наш. – Авт.) [78]. Саме задля 78 досягнення цієї мети, зазначали полковники, «маємо ми доброго й справедливого провідника, пана гетьмана Петра Дорошенка, котрий ні про що інше, як тільки про те, щоб Україна ніколи не була роздвоєна і порізнена, мислить» [79]. 79

Прагнення П. Дорошенка, як і його попередників – Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, а також Д. Многогрішного (Ігнатовича), до об'єднання розділеного на дві частини Українського Гетьманату так і не було втілено в життя. Це було зумовлено не лише внутрішньополітичною ситуацією в Україні, а й позицією монархічних дворів регіону, які не хотіли поступатися у боротьбі за нові території. Адже

протекція над єдиною козацькою державою того чи іншого династичного володаря (а гетьмани, як бачимо, використовували різні варіанти підлеглості) відразу ж надавала йому значну перевагу в міжнародному розподілі сил у цій частині Європи. Крім того, об'єднана Україна могла б із часом відмовитися від васально-залежного становища й започаткувати власну традицію монархічного правління.

Ще у лютому 1673 р. гетьман

І. Самойлович запропонував московському цареві йти походом на Крим або ж вжити заходів щодо підкорення правобережного гетьмана П. Дорошенка [80]. Цар не схотів розгорнути військові дії проти татар, але дав згоду наступати на Правобережжя. Проте перед майбутнім походом Олексій Михайлович висунув Дорошенкові певні умови підданства, які було виписано в спеціальній грамоті й відіслано І. Самойловичу для доставки за адресою. Та той ослухався царського наказу і не послав їх у Чигирин, мотивуючи це тим, що Дорошенко за жодних умов не погодиться визнати московський сюзеренітет.

Наприкінці січня 1674 р. лівобережні козацькі полки під проводом самого Самойловича та московські війська на чолі з боярином Г. Ромодановським переправилися через Дніпро та почали відвойовувати в П. Дорошенка (а також іншого правобережного гетьмана М. Ханенка) «тогочасні» міста й селища. 17 березня в Переяславі відбулася об'єднана Генеральна рада, на якій полков-

7.2.

Об'єднавчі ініціативи козацтва Лівобережної України

ники семи правобережних (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Паволоцького, Тарговицького та Уманського) та представники всіх лівобережних полків за рекомендацією боярина Г. Ромодановського висловили бажання «вчинити гетьмана Івана Самойловича на обох боках Дніпра єдиним гетьманом над усім Військом Запорозьким» та щоб московський цар прийняв їх у підданство «на таких же статтях», як і Лівобережну Україну [81]. Тут також було 81 укладено «Переяславські статті», які в основному повторювали положення Глухівського й Конотопського договорів України з Росією. У першій статті «Переяслава-3» одразу ж уточнювалося, що «окрім царя і його дітей, у турецького султана й у кримського хана, і ні в жодного з сусідніх монархів у підданстві не бути» (курсив наш. – Авт.) [82]. 82

Г. Ромодановський від імені свого монарха запевнив правобережців, що вони будуть «в підданстві у Великого Государя на колишніх правах і вольностях, і нічим їх права і вольності 83 порушені не будуть» [83]. Але фактично Самойлович і не встиг цілковито оволодіти Правобережжям, а його населення – «задовільнитися» царською протекцією, оскільки за допомогою багатотисячних військ Османської імперії ця частина Гетьманату знову опинилася під владою П. Дорошенка. Крім того, на правобережні землі увійшла армія Речі Посполитої, що активно протистояла не лише заходам султана та царя, а й діям обох українських гетьманів. Та коли в 1675 р. московський цар запропонував польському королю об'єднати свої війська для боротьби проти Дорошенка, Самойлович відмовляв його це робити, посиляючись на те, що може виникнути тісніший союз між Польщею й Росією. У березні того ж року гетьман прийняв у себе польських послів на чолі з О. Клодницьким, які їхали до Москви. Після одержання королівського листа та розмови з послом гетьман відпустив поляків у напрямі польського кордону, про що одразу ж повідомив коронного гетьмана Д. Вишневецького [84]. Влітку 84 лівобережний регіментар писав до канцлера Великого князівства Литовського, що він разом із російським військом Ромодановського знову вирушає до Дніпра для оволодіння 85 Правобережжям [85].

Повернення «втраченої» частини Гетьманату стало одним з головних завдань зовнішньої політики уряду І. Самойловича. «Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить» [86], – неодноразово заявляв він протягом свого гетьманування

іноземним володарям, усвідомлюючи своє правонаступництво на володіння правобережними землями, що стали ареною військової боротьби між Варшавою, Москвою та Стамбулом. У листі від 18 вересня 1676 р. до охотницького полковника І. Новицького Самойлович писав: «...Богу від усіх нехай буде благодаріння, поневаж отчизну нашу розторгнену Україну привів під єдиного монарха і регімент (управління гетьмана. – Авт.) у з'єднання» [87]. Ці слова були визна- 87 чальними для всього періоду правління І. Самойловича.

У листопаді 1677 р. стольник Карандеев запропонував І. Самойловичу «порадитись з старшиною про військові і інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а вперед... прислати статті» [88]. Попри те, що на Старшинській раді такі пропозиції-«статті» було вироблено, генеральному писареві В. Кочубею, який віз їх до Москви, Самойлович доручив донести царю Федору Олексійовичу свою рішучу позицію. Вона полягала в тому, що росіяни не повинні обговорювати з польськими послами передання Речі Посполитій якої-небудь частини Правобережної України, а особливо Києва й Чигирин. Гетьман Самойлович зазначав у листі від 19 грудня 1677 р. до дяка І. Іванова, що українським народом на переговорах з поляками «як скотиною якою мали б торгувати», але «народ малоросійський за гноблення і особливо гоніння на віру відторгнувся від Речі Посполитої і вільно піддався государю московському» [89]. Регіментар 89 навіть хотів виїхати до Москви, щоб особисто взяти участь у переговорах, але росіяни, передбачаючи реакцію польських дипломатів, вслякко відмовляли його від цього. Московський

цар у своїй грамоті до лівобережного гетьмана від 10 січня 1678 р. стверджував, що всі правобережні міста, відвойовані в турків, ніколи не буде віддано Польщі. Він обіцяв, що надіслані українцями статті впишуть до інструкції московським дипломатам, крім того, в Україну постійно присилатимуть «списки з їхніх розмов з поляками». Про занепокоєність долею правобережних земель свідчить звернення І. Самойловича до стольника В. Тяпкіна: «Між тим, як у нас в козацькому народі постійно одна думка і один намір і справа, хто володіє Києвом і Чигирином, тому повинний бути покірний весь малоросійський 90 народ» [90].

Одночасно з дипломатичними заходами І. Самойлович дав наказ своїм полковникам розпочати підготовку до війни з турками. У січні 1677 р. польський резидент Свідерський скаржився московському урядові на те, що Самойлович іменує себе «гетьманом обох сторін Дніпра» й займає «Дорошенкові міста», на які претендувала Річ Посполита [91]. Розуміючи, що міжнародна ситуація складається не на його користь (крім того, гетьман враховував прагнення «князя Малої Русі-України» Ю. Хмельницького взяти під свій контроль правобережний регіон), І. Самойлович вирішив знищити всі фортеці на правобережному Подніпров'ї, а їхніх мешканців розселити на Лівобережжі й Слобожанщині. Восени 1678 р. розпочався перший етап «великого згону». 4 вересня гетьман наказував канівському полковникові Д. Пушкаренку, щоб «хто б з вами йти не захотів, то і того для спільної одностайності, силоміць з собою звідти (з-під Канева. – Авт.) впровадьте... сюди до 92 Переяслава» [92]. Щоби не залишати султанові та Хмельницькому

бази для матеріального забезпечення й поповнення людськими ресурсами своїх військ, на Правобережну Україну в жовтні вийшов спеціальний загін на чолі з полковником Лисенком для переселення всіх її жителів і спалення міст та селищ. З наступного року розпочався новий етап цієї операції. Син гетьмана Семен Самойлович разом з окремими сотнями Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського та двох компанійських полків і загоном російського воеводи Л. Неплюєва наприкінці лютого 1679 р. зайняли Ржищів, а згодом Канів і Корсунь. Жителі цих міст разом із населенням Черкас, Жаботина, Мошнів, Драбовки були «на сю сторону (Лівобережну Україну. – Авт.) зігнані і від неприятеля відлучені, а села і містечка в тій стороні всі без останку спалені» [93]. 93 До слова, саме цей період діяльності І. Самойловича найбільш негативно оцінюють вітчизняні історики, які ставлять гетьману в провину знищення Правобережної України.

Одержавши звістку про можливий наступ турків на Правобережжя, гетьман з осені 1676 р. розпочинає активну підготовку до відбиття ворожого нападу, зокрема, укріплює найбільші південні міста, а також дві тогочасні столиці України – Київ та Чигирин. В останньому було сформовано досить великий гарнізон з 7 тис. козаків і 5 тис. московських солдат. Це допомогло невдовзі, у серпні 1677 р., витримати багатоденну облогу турецької армії Ібрагім-паші. Керуючи 20-тисячним козацьким військом, гетьман Самойлович разом із підрозділами Г. Ромодановського 28–29 серпня розгромив частину турецької армії поблизу Бужина, тож турки змушені були відійти з-під

Чигирин, залога якого трималася з останніх сил.

Своєю чергою, гетьман і його старшина неодноразово зверталися до правобережного козацтва з пропозиціями переходити на їхній бік. Київський полковник К. Солонина пропонував «тогобічним» козакам, щоб «під регімент пана Гетьмана піддалися... і не за польське достоїнство, на яким багато ошукано, але за власну свою і предків своїх вітчизну милу 94 Україну» [94]. «...То є вже безчестя над безчестям так очевидно відривати від нас наших підданих», – скаржився польський посол московським царям Івану та Петру на дії лівобережного 95 полковника [95]. Наприкінці 1683 р., знехтувавши міжнародними угодами, І. Самойлович зробив спробу відсунути західні кордони лівобережної частини Українського Гетьманату поблизу Києва, а влітку 1684 р. намагався оволодіти Богуславом. Лише завдяки тому, що комендант польського гарнізону спалив місто і знищив міст через Дніпро, гетьман був змушений 96 відвести свої війська [96].

Цілеспрямована правобережна політика І. Самойловича, що не збігалася з прагненням Москви зберегти мирні відносини з Польщею, стала, безперечно, однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України. Частина козацької старшини, використовуючи українсько-російські суперечності в справі повернення Правобережної України, зробила все можливе для того, щоб скомпрометувати Самойловича перед московською владою. Інкримінуючи йому зраду, в чолобитній до царя від 7 липня 1687 р. старшина зазначала, що І. Самойлович «про землі тієї сторони Дніпра говорив жорстоко: не так буде, як Москва з Поляками в мирних своїх договорах

постановила. Учиним ми так, як нам потрібно» [97]. До слова, більшість 97 вітчизняних істориків переконана: гетьман Самойлович дотримувався думки про необхідність об'єднання території по обидві сторони Дніпра до останніх днів перебування на посаді [98]. 98

Узимку 1688 р. гетьман Мазепа прохав московських царів вплинути на польського короля, щоб той забронював правобережному козацькому зверхникові А. Могилі йменуватися «гетьманом Війська Запорозького». Реагуючи на таке звернення українського підданого, російський уряд 7 березня відправив до свого представника у Речі Посполитій П. Возніцина спеціальну грамоту, в якій наказував вимагати від польської сторони заборонити Могилі та його наступникам титулуватися запорозькими гетьманами, а також нагадував, що згідно з положеннями «Вічного миру» Польща не може мати претензій до земель, якими вона поступилася Москві, і не повинна «тими уступленими містами і місцями, і Запорожжям ні в які держави і нікуди писатись, і не іменуватись, і з титулу бути виключеним» [99]. 99

Слід зазначити, що від початку свого правління І. Мазепа йменувався «гетьманом обох сторін Дніпра». Зокрема, таке його титулування вказано в «Коломацьких статтях» 1687 р., царському указі за 1688 р., а також у гетьманському універсалі Мгарському монастиреві [100]. 3 вересня 1691 р. 100 польський посол Я. Окраса вимагав від царя: «...І. Мазепа пишеться обох сторін гетьманом; а по договорам Вічного миру, права сторона Дніпра в Польському володінні, і гетьману так писатися не слід» [101]. Московські представники на 101 переговорах Чадаєв і Українцев від-

повідали полякам, що гетьман так «пишется» цілком справедливо і згідно з царським указом, адже «на тій стороні Дніпра під державою Російських госуларів знаходиться головне всієї Малоросії місто Київ, з Васильковом, Стайками, Трипіллям і всім Запорожжям» [102]. Цікаво, що в липні того ж року І. Мазепа в листі до Руського воеводи С. Яблоновського просив дозволу стягувати десятичний збір меду в Богуславському й Корсунському королівських старостах [103]. Спираючись на підтримку росіян, він до 1708 р. застосував такий титул.

21 квітня 1690 р. І. Мазепа відправляє лист до російського воеводи Л. Неплюєва, повідомляючи його про звільнення С. Палія з польської в'язниці та прохання правобережного полковника перейти під «ви соку руку» московських царів [104]. У відповідь Москва пропонувала правобережному полковникові перейти на Запорожжя, а вже звідти на територію Лівобережної України. В травні того ж року Палій повторив своє прохання у черговому листі до лівобережного гетьмана [105]. Однак Мазепа отримує від московських царів вказівку лише на словах запевняти правобережного полковника щодо його прийняття під царську протекцію, але з умовою переходу на Лівобережжя. У червні С. Палій передає до Батурина важливі відомості про постанову сейму Речі Посполитої укласти мирний договір з ханом і організувати військовий похід на лівобережні землі України. З огляду на це І. Мазепа звернувся до царів із питанням, чи розпочинати переміщення своїх військ до українсько-польського кордону [106].

На початку 1692 р. Мазепа пропонує цареві прийняти під свою про-

текцію С. Палія й поселити його на Лівобережжі, де «учинити полковником переяславським». Вирішальну роль у цьому прагненні гетьмана, за словами В. Дядиченка, відіграло бажання використати військовий досвід фахівського полковника в боротьбі проти татар [107]. Можливо, в нього була ще одна мета – запобігти втечам лівобережних українців на Правобережжя.

Майбутньому воз'єднанню обох частин України сприяли спільні походи правобережних та лівобережних козацьких полків проти Кримського ханства та його військ, які постійно нападали на українські землі. Однією з перших таких операцій була битва підрозділів С. Палія та Переяславського полку з татарами у травні 1690 р. поблизу Білої Церкви [108]. Наприкінці червня того ж року І. Мазепа наказав полковникові І. Новицькому готуватися до спільного з правобережцями походу на Кизикермен. Він вислав до лівобережного полковника декілька листів, у яких виклав план походу, а правобережцю С. Палію направив гармату з боєприпасами. З боку Лівобережжя в цій операції, яка відбулася з 22 липня до 16 серпня, брали участь компанійські та сердюцькі полки, козаки Переяславського і Лубенського полків, а з боку Правобережжя – полки С. Палія [109]. У липні об'єднані українські війська на чолі з генеральним осавулом І. Ломиковським атакували Очаків. Такі військові дії проти володінь Османської імперії в Північному Причорномор'ї планувалися країнами-учасницями «Священної ліги» й, головним чином, організовувалися в гетьманській канцелярії І. Мазепи. Вони відбувалися протягом усього останнього десятиліття XVII ст. і сприяли налаго-

дженню тісних зв'язків між українцями з «обох сторін Дніпра».

28 липня 1692 р. в універсалі до всього населення України з приводу повстання П. Іваненка І. Мазепа, за словами літописця С. Величка, розкрив своє бачення «руїни» Правобережжя: «...ті названі і неназвані особи (Сірко, Сулимка, Суховій, Ханенко), котрі бігали за владою... за їхній вчинок немало потерпіла й вітчизна Україна, край тогобічний, бо коли люд за такими побудками хилився туди чи сюди і не хотів заспокоїтися при своєму порядку, то всілякі війська, котрі приходили чи на поміч, чи для їхнього заспокоєння, не лише нищили той край, але й до решти розорили» (курсив наш. – Авт.)

110 [110]. Далі лівобережний гетьман пропонував такий вихід із критичної ситуації: «...коли був би той народ у такому багатovidному множенстві і в ті часи дотримувався статечності та відповідно постановленого у себе порядку, тримався богохранимої держави їхньої Ц. П. В. (царської пресвітлої величності. – Авт.)...певне й досі б тогобічна сторона Дніпра 111 була б у власній повноті ціла» [111].

Коли в 1692–1693 рр. правобережний полковник С. Палій знову звертався до Мазепа з проханням прийняти його «під гетьманську булаву», лівобережний гетьман, усвідомлюючи, що московський цар відмовиться, намагався «залякати» Петра І тим, що правобережні козацькі полки піддадуться під протекцію кримського хана: «...коли б йому, Семену Палію, з боку богохранимої вашої держави не буде подано допомоги й оборону, то щоб він, будши в такому вогні, не вдався до допомоги з бусурманського боку» [112]. Крім того, посилаючись на лист Палія, гетьман сповіщав про небез-

пеку військового нападу Польщі та можливість народного повстання на Правобережжі, що також мало повернути увагу російського уряду до правобережних земель. Однак така тактика гетьманської влади не мала бажаних результатів.

Підтримуючи тісні відносини з правобережним полковником С. Палієм, гетьман Мазепа намагався втілити в життя свої наміри щодо прилучення Правобережжя. Тим більше, що міжнародна ситуація давала змогу підтримувати відносини не лише за допомогою листування. Європейська програма дій, вироблена країнами – членами «Священної ліги», передбачала військові виправи українського козацтва проти Кримського ханства та інших васалів Османської імперії. Протягом 90-х рр. XVII ст. правобережні полки разом із лівобережними українськими військами часто здійснювали походи в татарські степи, що сприяло тісним контактам між Правобережжям та Лівобережжям. І. Мазепа та С. Палій мали кілька особистих зустрічей для вироблення спільного плану заходів щодо політичного становища правобережних земель. Крім того, гетьман тримав своїх представників у Фастові, виплачував Палієві гроші зі своєї скарбниці та передавав жалування за військові походи від царя, а також придбав правобережному полковникові будинок у Києві. Протягом останнього десятиліття XVII ст. Мазепа та Палій постійно листувалися, майже щомісяця до Батурина й Фастова прибували послы з обох сторін Дніпра. Це мало бути запорукою майбутнього об'єднання розділеного міжнародними угодами Українського Гетьманату.

У 1695 р. московський уряд вирішив запровадити на Лівобережжі монополію на торгівлю сіллю, що

було своєрідним непрямим податком для українського населення. Таке нововведення І. Мазепа не сприйняв, зазначивши, що правового прецедента для започаткування такої монополії з боку Москви немає. Окрім того, відповідні царські укази саботувало місцеве населення. Врахувавши звернення лівобережного гетьмана, Петро I припинив дію своїх попередніх розпоряджень [113].

Зважаючи на великий хлібний неврожай у 1698 р., багато лівобережців переходили на Правобережну Україну. Через це І. Мазепа звертався до Москви з проханням провести переговори з польським королем, щоб той дозволив лівобережному гетьманові посилати на Правобережжя козацькі полки задля повернення втікачів [114].

Щоб дізнатися про «тамошню поведінку», з Лівобережної України на правобережні землі відсилалися таємні агенти. Зокрема, у 1688 р. розвідник Мазепа С. Андрющенко йшов через «Київ, Чуднів, Коростишів, Троянів, Миропілля, Полонне, Лабунів, Константинів, Межибіж до Бару, вивідуючи у польських урядників різні новини» [115]. Добре інформований про стан справ на Правобережній Україні, І. Мазепа мав змогу повідомляти московський уряд про порушення поляками чи турками попередніх мирних домовленостей. На початку 1699 р. він сповіщав, що турки «завели слободу в Мошнах» [116], а наступного року скаржився, що «деякі польські пани на тому березі Дніпра почали були осаджувати слободи на порожніх місцях, що було заборонено останніми трактатами» [117]. У гетьманських донесеннях Москві на початку 1701 р. повідомлялося, що «на ту сторону Дніпра всяких чинів жителі йдуть постійно» [118]. У січні-лютому Мазепа

дав наказ виставити на правому березі Дніпра біля Чигирини три охотницькі полки, щоб затримувати й повертати втікачів з Лівобережжя [119]. Лівобережні жителі переходили на Правобережну Україну також через невдоволення участю козацтва на боці Росії у Північній війні, яка розпочалася у 1700 р. «І козаки і поселяни, всі озлобилися на мене, всі кричать в одне: пропадати нам до кінця і погублять нас москалі! У всіх одна думка йти за Дніпро...» [120], – писав у цей час І. Мазепа до Малоросійського приказу.

З початком повстання проти польської влади на Правобережній Україні влітку 1702 р. гетьман Мазепа опинився в скрутному становищі. З одного боку, ватажки визвольного руху просили допомоги (до слова, у попередні роки гетьман надавав деяку військову поміч правобережцям), а з іншого – московський уряд забороняв лівобережному правителю втручатися в події на тому березі Дніпра [121]. «Допомоги тобі не подам і без царського указу не прийму. Без мого відома ти почав, і закінчуй як знаєш по своїй волі» [122], – відписував Мазепа правобережному гетьманові Самусю. Це перекреслювало плани уряду Лівобережної України повернути Правобережжя під свою владу. Потрібно було чекати сприятливішої міжнародної ситуації задля того, щоб оволодіти цими землями. Таку можливість гетьман дістав за два роки.

У травні 1704 р. І. Мазепа отримує наказ Петра I про введення козацького війська на Правобережжя з метою допомоги польському королеві Августу II Сильному, адже була загроза шведського завоювання Речі Посполитої. Вже 29 травня гетьман доповідав з табору над рікою Стуг-

ною, що правобережна старшина «рушила з домівок і йдуть при моєму боці в обозі з своїми людьми» [123]. Через деякий час Мазепа питав у московського царя, яким чином йому утримувати Білу Церкву, Корсунь, Богуслав, Фастів та інші міста, що перед тим були у підпорядкуванні С. Палія. У червні того ж року, в

таборі поблизу Паволочі, правобережний наказний гетьман Самусь передав Мазепі свої клейноди, видані йому перед тим польським королем. Таким чином, І. Мазепа, який до того формально титулувався «гетьманом обох сторін Дніпра», відтепер став справжнім правителем об'єднаного Українського Гетьманату.

7.3.

Прагнення козацтва Правобережної України до возз'єднання в єдиній державі

Події Української національної революції 1648–1676 рр. та довготривала боротьба її ватажків за державні, політичні, соціальні й інші привілеї з монархами Речі Посполитої, на жаль, так і не змусили останніх задовільнити вимоги «самовільних» володарів України. Польські королі не змогли змиритися зі втратою «дідичних» Київського, Чернігівського, Брацлавського та Подільського воеводств. Розуміючи, що відродити свою владу на українських землях можна лише використавши елементи традиційного для них суспільно-політичного устрою, король Ян III Собеський вжив низку заходів щодо реанімації інститутів Українського Гетьманату на Правобережжі, які було знищено польською армією під час боротьби з турками і П. Дорошенком у першій половині 70-х рр. XVII ст.

Від свого імені король призначає гетьманами Правобережної України С. Куницького (1683–1684), А. Могилу (1684–1689), Г. Івановича (Гришка) (1689–1692), С. Івановича (Самуся) (1693–1699), а тому можемо говорити про заснування у цей період інституту наказного гетьманства під патронатом Польської корони. Такі заходи короля збігаються з процесом самовільної козацької «реколонізації» краю, через що Ян III Собеський намагається підпорядкувати його своєму контролю. З огляду на утворення протягом 1683–1684 рр. антитурецької «Священної ліги», польський уряд також потребував військової допомоги українського козацтва для боротьби з Османською імперією.

Внаслідок спустошливих походів турецьких військ, «великих згонів» правобережного українського населення на Лівобережну Україну протягом 1679–1680 рр. значно зменшився кількісний склад козацтва в правобережному регіоні. Окрім того, період функціонування «польської» козацької організації Правобережної України з 1679 по 1683 рр. досить слабо репрезентовано джерельною базою. Відомо, що в цей час «старшинами» (але не гетьманами!) над українськими козаками, які перебували на

Поліссі, польський уряд призначав представників козацької старшини – генерального суддю Мирона, полковників О. Урбановича та М. Булигу, а також київського стольника К. Лас-
 124 ку [124]. У постанові сеймику Волинського воеводства від 3 грудня 1680 р. зазначалося, що «Асигнація й. м. п., Олександра Урбановича, полковника Й. М. П., війська Запорозького, щоб з податків на сеймику з реляцій, ухвалених на минулому
 125 [сеймику] була виплачена» [125]. На тому ж сеймику, але вже наступного року, йшлося про те, що «реbelія» козацька в Київському воеводстві триває – козаки всілякими способами намагаються звільнитися від польсь-
 126 кого підданства [126]. У липні 1681 р. в інструкції депутатам від Київського воеводства на вальний сейм указувалось, що «його Королівська Милість за листом своїм до воеводи Руського пропонує нам консервацію козаків»
 127 [127]. Київські послы повинні були вимагати на сеймі, щоб «кілька тисяч козаків під Мирonom були локовані в королівських і духовних добрах»
 128 [128]. 5 березня 1682 р. київський сеймик постановив виділити на них 1 тис. злотих і «пану Урбановичу, полковнику того ж війська, особисто
 129 300 злотих» [129]. Разом із тим король видавав так звані «приповідні листи» представникам польської шляхти на вербування козацьких полків. За влучним висловом історика В. Антоновича, набрані відділи «зберігали тільки ім'я козаків»
 130 [130]. Загони на чолі з полковниками-шляхтичами Тишецьким, Лончинським, Тишкевичем, Демблевським, Праєвським, Висоцьким головним чином переймалися не обороною Правобережжя від татарських набігів, а грабували місцеве населення.

23 липня 1683 р. на козацькій раді в присутності 40 старшин було прийнято відозву правобережного українського козацтва до владних структур Речі Посполитої. Колишній немирівський староста С. Куницький у своєму листі до коронного гетьмана виклав короткий зміст перебігу ради та сформулював її пропозиції до польського уряду. Зокрема, він зазначав: що 1) «народ християнський український вже не має змоги терпіти турецького панування і чекає щасливої війни польського короля з султаном», 2) козаки наказали македонському митрополиту, який був у них проїздом до Москви, щоб той передав царю, «аби разом з Польщею йшли проти Порти», 3) «є добра можливість напасти на Молдавію і Буджак, бо вони майже не обороняються» [131]. У зв'язку з цим С. Ку-
 131
 ницький прохав короля дати згоду на похід козацького війська до Молдавії й запевняв Яна III, що він розраховує набрати до 10 тис. козаків для цієї операції. Наприкінці листа Куницький прохав польського короля «до ніг падаючи Вашої Милості ...щоб нас блукаючих овечок, так як батько і пастор до своєї ласки прийняв» (курсив наш. – Авт.) [132].
 132
 Ян III Собеський у відповідь на це послання козацтва універсалом від 24 серпня 1683 р. призначив С. Куницького гетьманом правобережного Українського Гетьманату.

Уже наприкінці літа підрозділи гетьмана Куницького оволоділи Немировим, вигнавши звідти наказного гетьмана від імені «володаря Молдавських земель та України» Г. Дуки Драгинича [133]. У грудні того ж
 133
 року Куницький отримав листа від польського короля, де було вказано: «...підеш на Буджак і Білгород і не дозволиш потіхи ханові і Дуці

господареві, щоб не зробили ані найменшого кроку» [134]. Козацькі сили мали стримувати союзників Порти, доки польська армія завершувала післявіденську операцію з витіснення турків зі східноєвропейського регіону.

Отже, наприкінці листопада козацькі полки С. Куницького зайняли м. Нагаї, де знищили турецько-татарську залого, й рушили до Кишинева. Там вони об'єдналися з військом молдавського господаря пропольської орієнтації Ш. Петричейку. Крім того, «на плану з дітьми і жінками рахуючи до 30 000 Військо Валоське в Кишиневі виконало присягу на службу Божу Й. К. М. (його королівської милості. – Авт.) і Речі Посполитій і нам, Війську Й. К. М. Запорозькому» (курсив наш. – Авт.) [135], – повідомляв український гетьман до Кракова. Ця присяга засвідчувала бажання певної частини молдавського народу відмовитися від турецького протекторату й перейти під зверхність польського короля та українського гетьмана.

4 (за іншими даними – 5) грудня 1683 р. козацько-молдавське військо здобуло переконливу перемогу над турецько-татарськими силами на чолі з Ялі-пашою під м. Кіцкани (в інших джерелах згадано Тілгротин або Філогранум (?)). У цій битві загинули тягинський бей Алі, старший над буджацькою ордою Алігер-паша та кілька татарських мурз. За свідченнями очевидців, Тягинський шлях упродовж чотирьох миль був усяний ворожими трупами. Згодом Куницький зазначав, що в його війську не загинуло жодної людини [136]. Тим часом, перемігши, правобережний гетьман рушив углиб ногайських володінь. Історик Т. Урбанський писав, що козаки вирішили хоча б раз показати татарам «у їх власних кордонах», як-то плундувати чужий край і забирати людей

в ясир. С. Куницький зі своїми козаками винищив поселення навколо Білгорода та Акермана й дійшов до берегів Чорного моря, завоювавши міста Ізмаїл та Килію. «Понад тридцять тисяч нікчемних гяурів ударили на люд ногайський на рівнинній околиці Бендер та Ізмаїлу. Руйнуючи житла і забираючи особисті речі люду магометанського, багатьох з них вбивали на palі і припікали вогнем, а села їхні пускаючи з димом і збурюючи, опанували вони містечко Ізмаїл» [137], – читаємо про ці події в «Хроніці» Мегмед-Гірея. У тогочасних повідомленнях Куницький звітував до Варшави про знищення близько 300 тисяч (?) ворогів, а також, «що старий хан хоче підітися з 5000 татарів до Війська Запорозького» [138].

Також досить повно висвітлювали бої С. Куницького з татарами тогочасні європейські газети – польські, італійські, німецькі «летючі листки». Краківське видання «Nowiny z Wegier» за грудень 1683 р. повідомляло про зайняття підрозділами Куницького Білгороду, що над Дністром [139]. «Eigentliche Relation» (Краків, 1684) описувало битви козацтва з турками й татарами на українських та молдавських землях, а також інформувало про перемогу гетьмана під Тілгротином 4 грудня 1683 р. [140]. Ту саму інформацію подає «летючий листок» під назвою «Extrakttschreiben des Kosaken» (Краків, січень 1684 р.) [141]. Тогочасна німецька «газета», 141 що вийшла в Регенсбурзі 22 січня 1684 р., писала про успішні дії козацтва на землях Білгородської орди [142]. 142 Венеціанське видання «Novissima relazione» за 1684 р. свідчило про перемогу козаків Куницького поблизу Тягині та завоювання Білгорода [143]. 143 Про військовий талант козацького

ватажка повідомляли «листки», надруковані в лютому 1684 р. в італійських містах Римі та Неаполі [144]. Цікаво, що в них гетьмана Правобережної України поймає не інакше як «Generale de Cosacchi». Ось що, зокрема, зазначило італійське видання «Nuova e distinta Relatione...» (Неаполь): «...Козацький генерал Куницький завоював Поділля, 145 Валахія і Татарію» [145].

Наприкінці грудня 1683 р. козацька розвідка повідомила свого гетьмана про наближення залишків багатотисячної армії турецького султана, що поверталася на батьківщину після віденського розгрому. Спішно відступаючи з Буджака, українсько-молдавське військо дійшло до Пруту й почало переправлятися на інший берег біля с. Тобак, що на північний схід від м. Рені над Дністром. Саме тут 30 грудня їх наздогнали війська татарського хана Хаджі-Гірея, загалом близько 12 тис. осіб. Протягом п'яти діб в оборонному військовому таборі відбивали козаки ворожий наступ, чекаючи на допомогу польських підрозділів краківського каштеляна А. Потоцького, які перебували в 146 Яссах [146]. Не витримавши ворожого натиску, С. Куницький разом з кінними полками (близько 2 тис. чоловік) зумів переправитися через річку й покинути оборонний табір, в якому залишалися піхотні полки на чолі з полковником А. Могилою (десь 4 тис. осіб). Згодом, виправдовуючись перед королем, гетьман так аргументував свій відступ-втечу: «...повтікали за Прут волохи, побачивши це, почали втікати і козаки. Я їх не міг втримати і мусив сам за ними вплав переходити за Прут і йти 147 прямо до Ясс» [147]. Своєю чергою, молдавська сторона й козаки, що залишились на полі бою, звинувачува-

ли в поразці Куницького. Невідомий кореспондент повідомляв, що «утік Куницький під Тобаком разом з кіннотою, а на піших козаків вся орда обрушилась, але вони оборонялися в таборі і пішли потім» [148]. 10 січня 148 1684 р. господар Ш. Петричейку скаржився краківському каштелянові на те, що С. Куницький, який «прийшов в Ясси з кіннотою, сьогодні в Україну до Немирова рушив і мене самого з людьми залишив» [149]. 149

У січні 1684 р. наказний гетьман разом зі своїми козаками з'являється в м. Могилів, що на Дністрі. Невдовзі тут відбулася козацька рада, яка відібрала булаву в боягузливого С. Куницького й поставила на гетьманство А. Могилу. 30 січня рішення могилівської ради затвердив польський король [150]. Можемо стверджувати, що обрання Могили на Правобережжі за правовим статусом нічим не відрізнялося, наприклад, від виборів гетьманів І. Самойловича чи І. Мазепи на Лівобережній Україні. Вони також отримували булаву на козацьких радах, а потім їх затверджував сюзерен – московський цар. Додатковим підтвердженням є титулування новообраного гетьмана – «гетьман Його Королівської Милості Війська Запорозького». 150

Рішення козацької ради в Могилеві свідчать про існування певних автономних прав козацької військової адміністрації в межах Правобережної України задовго до відомого указу Яна III Собеського 1685 р., який дозволяв формування козацьких полків на території Київщини й Брацлавщини. Відродженню української військово-політичної структури на землях Правобережжя сприяло також непевне міжнародно-правове становище цієї території. Адже ані Журавненський мир 1676 р.

між Туреччиною й Польщею, ані Бахчисарайський договір 1681 р. між Росією й Туреччиною не укріпили на цих землях владу одного з монархів.

У 80-х роках XVII ст. Річ Посполита продовжує провадити рішучу політику щодо посилення свого впливу в Молдавії й Волощині. У зв'язку з цим А. Могила активно листується з пропольським молдавським господарем Ш. Петричейку [151]. У травні 1684 р. український гетьман вирушає на допомогу західному сусідові, але цей перший похід Могили в ранзі найвищого козацького керівника закінчується невдало. Під м. Студениця його військо зазнало жорстокої поразки від татар. Сам гетьман вийшов з оточення лише з двома сотнями козаків [152]. Довідавшись про значні втрати серед товаришів (загальна кількість вбитих і полонених становила близько 3 тис. осіб), козаки «за шию його, Могиленка, волочили» [153], однак булави не відібрали. Невдалий похід правобережного гетьмана спричинився до масового переходу козацтва на лівий берег Дніпра, у Переяславський полк. Додатковим поштовхом до втечі майже 4 тис. козаків з-під влади А. Могили була також невелика платня від польського короля.

1 червня 1684 р. Могила пише листа до Яна III Собеського, в якому скаржиться, що йому підкоряється не вся козацька старшина, а тому він не має змоги знову йти на допомогу молдавському господареві [154]. Він також повідомив, що полковник С. Палій, забравши 100 тис. злотих з платні короля, перейшов разом із полковниками Дробязгою й Кришталем до І. Самойловича. Пізніше, повернувшись на Правобережну Україну, С. Палій запевнює короля, що кори-

тиметься наказам гетьмана Могили [155]. Однак, коли через два роки С. Палій взяв участь у молдавському поході разом з польськими військами (жовтень 1687 р.), а потім розбив хана Батир-агу, Ян III Собеський пише листа до «бунтівного» полковника й висловлює сподівання, що, можливо, він «помириться» з А. Могилою [156].

Заворушенням у військах Могили й переходу більшої частини правобережних козаків на Лівобережну Україну сприяла політика лівобережного гетьмана І. Самойловича. За його наказом переяславський полковник П. Полуботок навесні 1684 р. «засилає» до Немирова, гетьманської резиденції Правобережжя, бориспільських козаків братів Яковенків «для повернення війська і його самого (Могили.– Авт.)» [157]. Після 5-тижневого перебування в стані правобережного гетьмана вони загітували перейти на лівий берег декілька тисяч козаків.

Слід зазначити, що І. Самойлович не лише всілякими засобами переманював на свій бік «лядських» козаків, а й робив усе можливе, щоб дискредитували А. Могилу, як правобережного гетьмана, перед польським королем. Одразу по обранні Могили гетьманом Самойлович висловлює офіційний протест польській владі, вказуючи на неправомірність дій правобережного козацтва. Згодом у листах до представників уряду Речі Посполитої Самойлович називає Могилу «зрадником», «дурним Могиленком», який «не тільки п'яний, але й тверезий не має розуму» [158]. Суб'єктивно оцінюючи лівобережного гетьмана, В. Антонович, а за ним й інші українські історики, негативно характеризують діяльність А. Могили. Не можемо цілком

погодитися з такою оцінкою ролі правобережного гетьмана в українській історіографії, оскільки ще козацькі літописці відзначали його велику роль у вигнанні турків із Поділля в останній чверті XVII ст.

У серпні 1684 р. А. Могила проголошує наказним гетьманом димерського полковника Мирона, який відразу ж по обранні починає розсилати універсали по всіх правобережних землях, у яких стверджує, що польський король віддав запорозькому гетьману Україну по р. Случ, як ¹⁵⁹ то було за Б. Хмельницького [159]. Всі селяни мали перейти в козацький стан і не підкорятися владі польської шляхти. Цілком можливо, що Мирон діяв не без відома свого патрона – А. Могили. Козацькі ватажки хотіли скористатися з наказу Яна III Собеського, який надав козакам територію «коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирини, коло Лисянки, понад Тясминем, понад Тікичем і коло ¹⁶⁰ Умані» [160].

Військо Могили наприкінці літа 1684 р. налічувало близько 5 тис. козаків. Вони, попри заборону, переходили під владу гетьмана Правобережної України, сподіваючись, що польський уряд платитиме їм великі гроші. Правобережні землі успішно заселялися вихідцями з Лівобережної України та інших регіонів ¹⁶¹ [161]. Могила повідомляв Яна III Собеського, що московський цар заборонив такий перехід під погрозою смертної кари (а «границі від Запорозів по Київ і по Батурині міцні» ¹⁶² [162]), і що вже страчено 20 козаків. Виявив бажання перейти на службу до польського короля і переяславський полковник Войца-Сербин, за що й був висланий Самойловичем ¹⁶² до кайданів до Москви. Однак репре-

сивні заходи не стримували козаків та селян: Правобережжя заселялось, у полках Могили з'являлося все більше досвідчених воїнів.

Це давало змогу козацтву успішно провадити військові операції проти турків, татар і козаків, які перейшли на їхній бік. У листопаді під Немировим гетьман неодноразово висилає полонених татар і турків. «...По градах, біля Кам'янця, турків вигнавши, своїми військами козацькими гради обложив», – так оцінює цей період діяльності правобережного гетьмана Г. Грабянка [163]. У грудні 1684 р. ¹⁶³ війська Могили відзначилися в битві польсько-українських сил з турками під Цецорою.

Видатну роль козацтва в обороні Правобережної України, Речі Посполитої і всієї Східної Європи від турецької агресії було визнано в постанові вального сейму від 16 лютого 1685 р.: «*всіх козаків низових і українських, як тих, які побажали признати його (гетьмана. – Авт.), мають осідати на Україні, вернути їм їхні прадавні вольності, свободи і привілеї, що даровані були нашими попередниками...*» (курсив наш. – Авт.) [164]. ¹⁶⁴ А. Могилі також було доручено набирати полковників не з шляхетського стану, як було досі, а серед козаків. Разом з тим, сеймова конституція надавала козацтву землю в межах шляхетської власності, що й спричинило майбутні конфлікти між ними та польською владою. Відразу ж по цьому на Правобережній Україні відроджуються чотири козацьких полки – Білоцерківський (Фастівський), Брацлавський, Богуславський і Корсунський. Панівні кола Речі Посполитої в цьому випадку керувалися принципом «найменшого зла» – перед загрозою турецької агресії козацтво юридично

визнали окремою військово-політичною силою, що сприяло відродженню інститутів Українського Гетьманату на правобережних землях.

Однак знову спрацьовує чинник, що завжди перешкоджав українству створити повноцінну державу, а в 80-ті рр. XVII ст. – відтворити державно-адміністративні інститути на Правобережній Україні. Полковники Сулимка, Булук-Баша, Барабаш і Корсунець відмовляються підпорядковуватись гетьману. Один з них висловив таку думку: «Я ні короля, ні гетьмана не боюся, у мене король – цар турецький, а гетьман – господар волоський, бо треба тоє відати: де **165** Барабаш, там нічого не маш» [165]. У січні 1685 р. А. Могила розбив війська «турецького» гетьмана Сулимки і того ж року відправив своїх послів до Калмицької орди з пропозицією йти на службу до короля [166]. **166** Згодом гетьман взяв участь у спільному поході з хоругвами Яблоновського. Козацькі війська полонили два десятки татар під Зінковим і разом з полком Апостола-Щуровського відігнали їх від Немирова.

Наприкінці літа 1686 р. 2-тисячний загін Могили приходить до військового табору Яна III Собеського, який вирушив під Цецору «на допомогу cesарю римському проти турок». У вересні поблизу Кам'янця об'єднані війська оточила турецько-татарська армія. Облога тривала майже два тижні. Після того, як загинуло близько третини королівського війська, коронний гетьман Яблоновський наказав відступати до Львова, а «козаків розпустив, заплативши на дві людини по 3 таляри і по зипуну на козака» **167** [167]. Отримавши гроші, полковники Кулик, Макуха та Штепа покинули свого ватажка й подалися на Лівобережжя.

Тут треба зазначити, що ще в травні 1686 р. між Московською державою й Річчю Посполитою було укладено так званий «Вічний мир». Зокрема, сторони дійшли згоди щодо проблеми переходів козаків із Правобережжя на лівий берег Дніпра і навпаки – відхідні «їхня царська величність тих козаків... які живуть у Немирові, в Павлочі і біля Білої Церкви, не будуть і не велять приймати в свою оборону» [168]. Так само **168** мав діяти і польський монарх щодо запорозьких козаків, які часто приходили на допомогу гетьману.

Участь правобережних козацьких полків у поході польської армії на Волощину відображено в «Щоденнику кампанії в Волоській землі 1686 р.» [169], що його написав **169** королевич Якуб Собеський, безпосередній свідок тих подій. Лист А. Могили до Яна III Собеського від 1 жовтня 1686 р. свідчить про труднощі гетьмана в розташуванні війська на землях Правобережної України. «Кальник зовсім без однієї людини, також і в Дашові, Комарові і Шаргороді... Супрунів Бихів тільки назва від них залишилась», – писав Могила і просив короля, щоб той видав «асигнацію на землі, де були б люди» [170]. Зрозуміло, чому в разі **170** відмови гетьман погрожував скласти клейноди, адже козацтво виступало тоді суто як військовий елемент і не могло існувати без розвинутих господарських структур.

1687 р. А. Могила бере участь у облозі м. Кам'янець-Подільський, де перебувала турецька залога. Того ж року він призначає наказним гетьманом Максима Булигу [171]. 20 жовтня Могила звертається до комісара С. Дружкевича й інформує його про можливий напад ханських військ, а також запитує, чи слід затримувати

тих козаків, які незадоволені зимовою кампанією та невилплатою обіцяних грошей і погрожують залишити 172 Правобережжя [172].

13 червня наступного року правобережний гетьман повідомляв короля про перемогу над татарами в битві поблизу Немирова. Оригінал тексту листа відтворено в сучасному польському виданні [173]. Ознайомившись із цим документом у архіві, автор виявив пошкоджений відбиток печатки Війська Запорозького, якою користувався А. Могила [174]. Вона продовжувала традиції Української держави, що сформувалась за Б. Хмельницького, і зображувала відомий образ – козака з мушкетом. Сам гетьман у цьому та інших листах підписувався так: «Андрій Могила Гетьман ВКМ (Вашої Королівської милості. – *Авт.*) Військ Запорозьких». До речі, у серпні 1688 р. московський цар вимагав від Яна III Собеського, щоб той заборонив А. Мигулі (Могилі) вживати цей 175 титул [175].

Могила привертає до себе увагу московської влади та лівобережного гетьмана І. Мазепи тим, що пише листа на Запорозьку Січ до кошового отамана Г. Сагайдачного, в якому запрошує запорожців на 176 службу до польського короля [176]. Один з таких листів і потрапив до рук Мазепи. Останній одразу ж пересилає його до Москви, тим самим розгнівавши запорозьких козаків. Наслідок був протилежним бажанням царя й лівобережного гетьмана. Не зважаючи на великі заслони, що їх виставив І. Мазепа, багато запорожців перейшло до А. Могили на службу.

Узимку 1688 р. правобережний гетьман відправляє з почесною місією до Кримського ханату особис-

того перекладача з тюркських мов. Той, маючи при собі велику суму грошей з гетьманської скарбниці, мав викупляти з татарської неволі полонених козаків. Весною він повернувся до запорозького Коша з визволеними товаришами [177].

Останню документальну звістку, що стосується безпосередньо діяльності А. Могили на посаді гетьмана від імені «Його Королівської Милості», датовано 22 вересня 1688 р. Саме цього дня польський король пише листа до старого гетьмана, наказуючи йому вирушити до м. Бучач під командуванням коронного гетьмана С. Яблоновського, а також пропонує скласти компут козацьких полків [178]. Підготовлений влітку 1689 р., компут і засвідчив існування на Правобережжі п'яти козацьких полків – А. Могили, Гришка, Іскри, Самуся та Макаренка [179].

У 90-х рр. XVII ст. кардинально змінилася внутрішньополітична ситуація на Правобережній Україні, яку на той час було поділено міжнародними договорами між Річчю Посполитою та Османською імперією. «Тогобічне» козацтво під керівництвом білоцерківського (фастівського) полковника С. Палія, поступово колонізуючи правобережні землі, піднялося на вищий рівень самоорганізації та змогло відродити окремі державні інститути, знищені тут у 70-х рр. Звісно, правобережні козацькі полки намагались об'єднатися з Лівобережною Україною у спільний Гетьманат. І. Мазепа повинен був враховувати ці прагнення до об'єднання і впливати на царську владу з метою позитивного вирішення питання.

Після неодноразових звернень С. Палія до Москви та Батурина (окрім 1688, це було і в 1690, 1692 та 1694 рр.) з проханням включи-

ти територію його полків до складу лівобережної частини Українського Гетьманату, І. Мазепа, щоб не порушувати положень «Вічного миру», серед іншого пропонував Петру I поселити паліївців поблизу правобережного придніпровського містечка Трипілля, яке підкорялося лівобережному гетьманові [180]. Водночас Мазепа, продовжуючи лінію І. Самойловича, заборонив козакам із Лівобережжя та Слобожанщини переходити через Дніпро й оселятися на правобережних землях, «а упорних і в тюрму саджати і жорстоко наказувати» [181].

Військово-політична діяльність правобережних українських гетьманів та поступова «реколонізація» ними Правобережної України у першій половині 80-х рр. XVII ст. зрештою дали свої результати. За визначенням вітчизняних істориків, протягом другої половини 80–90-х рр. тут ішов неухильний процес відродження політичних структур Українського Гетьманату [182]. Проте, попри досить велику кількість праць, що висвітлюють цей період козацької держави ранньомодерної доби, існує певна невизначеність в історіографічній оцінці тогочасної політичної ситуації на правобережних українських землях. Це зумовлено не лише браком комплексу джерел, який дав би змогу вичерпно охарактеризувати таке своєрідне явище, як «Палієва держава», а й деякими суб'єктивними факторами формування вітчизняної історичної науки в попередні роки. Разом із тим українська історіографія вже досить добре висвітлила події визвольної боротьби правобережного козацтва проти влади польських урядовців наприкінці XVII – на початку XVIII ст. [183]. А тому зупинимось лише на питанні відновлення козацькою старшиною традиції

балансування між визнанням протекцій двох монархій – Польської й Російської корон – задля збереження власної влади над правобережною частиною України.

Слід також зазначити, що, розкриваючи діяльність фастівського (білоцерківського) полковника С. Палія та його прибічників, науковці головним чином акцентували свою увагу на взаємовідносинах правобережної старшини з урядами Лівобережної України та московськими царями [184]. Проте об'єктивне прагнення керівників правобережного козацького устрою до об'єднання із Задніпров'ям не могло втілюватися лише через взаємини з лівобережними гетьманськими урядами і їхніми протекторами. Політичне становище правобережних земель колись єдиного Гетьманату примушувало керівників її козацької організації діяти в межах визнання сюзеренітету королів Речі Посполитої. Тим більше, що в попередні роки саме польський монарх стимулював відродження структур Війська Запорозького на території Київщини й Брацлавщини.

Уже 25 серпня 1688 р. С. Палій, перебуваючи в Білій Церкві, видав універсал, в якому сповіщав усіх, хто проїжджав територією Білоцерківського полку, про запровадження мита на користь «нової-старої» козацької адміністрації. 10 вересня того ж року датовано перший лист козацького полковника до свого сюзерена – короля Яна III Собеського [185].

Від часу обрання гетьманом Лівобережної України І. Мазепа Палій активно з ним листується. Очевидно, перший такий лист правобережний полковник відправив із Фастова до Батурина в лютому 1688 р., зазначаючи про пересування Кримської та

186 Буджацької орд [186]. Про цей та всі наступні листи Палія гетьман Мазепа повідомляв (а більшість із них переписав) до Москви.

Того ж року С. Палій уперше звернувся через лівобережного гетьмана до московського уряду з проханням прийняти його під гетьманський регімент та зверхність російського монарха. «Писав до мене зі сторони королівської величності охотницький полковник Семен Палій... просить мене, гетьмана, щоб я з людьми, які при ньому прийняв під свій регімент, в богохраниму державу його царської пресвітлої величності, який його лист Палія посилаю...»

187 [187], – повідомляв І. Мазепа російського князя О. Голіцина. Однак, зважаючи на укладений між Варшавою й Москвою «Вічний мир», ініціативу фастівського полковника не було підтримано. Мабуть, з огляду на це влітку 1689 р. відновлюється листування між С. Палієм та королем Яном III Собеським, в якому козацький полковник наголошує на тому, що він є підданим Речі Посполитої

188 [188]. У листі від 24 серпня він дякує королю за надання йому привілею на с. Романівка та просить прийняти у

189 Варшаві його посланців [189].

А вже 16 квітня наступного року фастівський полковник звертається до російського воеводи в Києві князя М. Ромодановського: «Я тут, залишаючись на тому прикордонні, був завжди зичливим і вірним пресвітлим православним государям...»

190 [190]. Через декілька днів С. Палій повідомляв лівобережного гетьмана про вдалу битву з татарами під Білою Церквою, а також вдруге просив І. Мазепу посприяти, щоб «через милість вашу у пресвітлих монархів...

191 прийнятий був» [191]. Одержавши відмову – адже царський уряд не

бажав порушувати російсько-польські домовленості, правобережний полковник знову вирішив запевнити короля Яна III Собеського у своїй відданості. У листі до польського монарха від 30 травня з Фастова Палій писав: «...впавши до ніг В. К. М. пана нашого милостивого, чинимо подяку і вірну зичливість до останку життя мого, як вірний підданий В. К. М., з людьми полку мого служити неодмінно готовий...» [192]. Крім того, 192 козацький полковник просив свого зверхника позбавити його від «гніву» великого коронного гетьмана С. Яблоновського, який разом із полком П. Апостола-Щуровського перешкоджав Палієвим козакам розміщуватися на «консистенціях», які раніше були визначені їм королівським урядом. Наприкінці листа полковник прохав Яна III Собеського надіслати додаткову плату для його війська, бо двох тисяч злотих, які прийшли перед тим із Варшави, не вистачало для утримання полку.

Утвердження козацького устрою на Київщині викликало невдоволення місцевої шляхти та духовних осіб, адже на їхні землі почала поступово поширюватися влада С. Палія. Зокрема, в інструкції послам від Київського воеводства до короля, датованій 29 травня 1688 р., зазначалося, що «на Поліссі київським Палій підданих наших в своїх обертає і так вже кілька років» [193]. 193 Щоб уникнути конфлікту з королем, козацький полковник запевняв польського володаря, що не має наміру займати «ті добра, які Богу і Церкві належать» [194]. Одержавши таку 194 звістку з Варшави, київський біскуп А. Залуський дозволив козакам Палія розташуватися в його володіннях за умови, щоб йому не робили «ущербу

195 в орендах» [195]. Однак, незважаючи на це, фастівський полковник продовжував політику витіснення польської шляхти з Правобережжя.

Через невиконання наказів коронного гетьмана С. Яблоновського, комісара С. Дружкевича та наказного козацького гетьмана Гришка, Палія разом з кількома сотниками у вересні 1689 р. було заарештовано польськими урядовцями. Старшини перебували у в'язниці майже півроку – до квітня 1690 р. – і були випущені звітти за особистим наказом

196 Яна III Собеського [196]. Вочевидь, ув'язнення було своєрідним застереженням короля щодо стремління правобережного козацтва перейти на бік російського монарха. Однак, щоб утримати незадоволеного Палія під своєю владою, відразу ж після його звільнення король наказує повернути полковникові Фастів [197].

Восени 1691 р., після вдалого походу на Білгород, С. Палій наказав стратити нобілітованого шляхтича, козацького полковника П. Апостола-Щуровського. «Такого великого утиснення Війська нашого від Апостола не

198 могли витримати» [198], – виправдовувався він перед королівським комісаром С. Дружкевичем. Водночас Палій запевняв польського урядовця, що не має наміру шукати собі з військом «іншого пана», хоча раніше неодноразово звертався до І. Мазепи з проханням прийняти його під гетьманську булаву та зверхність царя. Однак С. Дружкевич не довіряв запевненням полковника, про що свідчать його листи до Варшави.

У червні 1692 р. до Фастова прибула спеціальна делегація від короля Речі Посполитої на чолі з київським стольником Кшиштофом Ласкою. Очевидно, польські урядовці все ж таки зуміли переконати Яна III Собеського

в тому, що Палій вирішив змінити протекцію. Королівські представники мали запропонувати полковникові визначитися зі своєю підлеглистю й визнати зверхність одного з монархів – короля чи царя. У супроводжувальному документі, наданому королем К. Ласці, зазначалося, що «якщо (Палій. – Авт.) залишається на нашому боці, уродзоним нашим і підданим іншим монархам чинить прислугу і від них більшу *deperdentia* ніж від короля, через що краще б не було нічого такого, що залишало в єдності з царями проти поган...

По-рицарськи його кохаю і два способи йому подаю, щоб один із них собі обрав – пішов або на сторону Московську або панств ЙКМ швидше прийняв... (курсив наш. – Авт.); щоб з Києва вивіз двори, щоб язиків більшу частину не відсилав (до Москви. – Авт.), з тамтешніми людьми в походи не ходив...» [199]. Однак наступна діяльність правобережного «узурпатора» частини України засвідчувала, що він так і не прислухався до попереджень польського короля й надалі застосовував тактику лавірування між обома монархами, вичікуючи сприятливої міжнародної ситуації для об'єднання України.

Допомігши військам І. Мазепи відбити напад «ханського» гетьмана Петра Іваненка (лютий 1693 р.), а також взявши участь у спільному з лівобережними полками поході на Кизикермен, С. Палій намагається повернути захоплені відділами регіментаря Б. Вільги прикордонні території Фастівського полку, зокрема, знову вдаючись до дипломатичних заходів. У листі до Яна III Собеського від 16 травня Палій повідомляв, що без дозволу короля ходив у похід з лівобережними полками, і виправдовував ці свої дії існуванням «спільної

й нерозривної монаршої ліги» проти турків. Водночас він прохав прийняти свого сотника Павла з татарським «язиком» і обіцяв для підтвердження вірності королю знову вступити в боротьбу з турецько-татарськими військами на подільських землях. «Щоб не був випущений з ласки і опіки монаршої, з полком моїм найпокірніше прошу» [200], – писав Палій наприкінці листа. Разом із тим його одночасні наполягання бути прийнятим під царську опіку теж не залишилися без уваги – наприкінці 1693 р. у Москві та Батурині розроблявся план таємного підданства фастівського полковника Російській короні [201].

На початку 1694 р. відновився наступ на Фастів польських військ на чолі з коронним гетьманом С. Яблоновським. С. Палій послав до короля своїх представників з проханням пояснити, чому коронний гетьман напав на нього. Можливо, саме після цього звернення Ян III Собеський наказав припинити військові дії проти правобережних козаків, оскільки відділи регіментаря Б. Вільги відступили з території Фастівщини на Полісся. Крім того, Палій уклав перемир'я з Вільгою і Яблоновським: «...Вимушений з ляхами з'їжджатися і учинити мир для того, щоб війська більше польські на мене не наступали» [202]. У результаті примирення коронні війська звільнили більшу частину Фастівського полку, де знову розмістилися сотні С. Палія. Вірогідно, в 1694 р. полковник все ж таки таємно визнав протекцію царя. Опосередкованим свідченням цьому є наведені літбписцем С. Величком такі слова гетьмана І. Мазепи до Петра I: «Під час того перебування його (С. Палія.– Авт.) у мене в Батурині заповідав я йому іменем живого Бога і сповіданням

християнської православної віри, щоб він, як почав служити вам, великим государям, православним монархам, так до кінця зберіг непорушимо свою вірність і до мене гетьмана був у неодмінному доброхитті. ...Він учинив обіцянку, як і раніше; що воістину служитиме вам, великим государям» [203].

Восени того ж року підрозділи правобережного полковника здійснили успішний похід на буджацьких татар. Повертаючись до своєї резиденції, Палій надіслав до білоцерківського коменданта «реляцію» з повідомленням про знищення семи татарських поселень та відправив до польського короля й коронного гетьмана декількох узятих у полон «язиків», яких супроводжували козаки. Про них писав до короля, перебуваючи в Батурині, польський посол К. Ісарович: «Пане милостивий, відаю, що у В. К. М. були двоє козаків у Жовкві від Палія, коли В. К. М. полював у полі, і вони теж були в полі і кланялись В. К. М.; скоро їх гетьман коронний і каштелян краківський відправив до Палія. А як тільки прийшли, то і тієї ж години він послав їх до Мазепи в Батурин, яким, певно, гроші дано, щоб віддали Палію» [204].

Разом із коронними військами Речі Посполитої правобережні козаки воювали проти турків і татар на Поділлі. Відпускаючи своїх козаків на королівську службу, Палій, за свідченнями очевидців, говорив, що «піхота від мене не відстане, одягнувшись (у короля.– Авт.), повернеться назад» [205]. Коли наприкінці 1695 р. одного з сотників С. Палія польська шляхта намагалася витіснити з Полісся, полковник звернувся до польських урядовців: «...зараз усе Полісся видано на військо козацьке» [206]. «Козаки узурпують собі при

203

204

205

206

консистенціях *intraty* з добр як земських, так і королівських...» [207], – скаржилася у 1696 р. брацлавська шляхта. Саме в цей час, за словами історика Б. Крупницького, полковник Палій став справжнім володарем великої частини Правобережної України [208].

С. Палій підтримував зв'язки не лише з королем, а й з іншими представниками панівних кіл Речі Посполитої. З 1693 р. ум. Вільно, при дворі литовського воєводи Казимира Сапеги, був «акцентований» представник фастівського полковника. Козацький керівник також тісно контактував і з мінським воєводою К. Завішею. Коли той у лютому 1695 р. прибув до Фастова, то «був прийнятий і трактований мило» [209]. Особливі взаємовідносини склалися у Палія також із коронним підстолієм Ю. Любомирським, військові підрозділи якого досить часто брали участь у спільних козацько-польських операціях проти татар. Український полковник листувався з белзьким воєводою А. Синявським, овруцьким старостою Ф. Потоцьким та магнатом Ф. Замойським [210]. «Проста мова козацька не має бути доводом проти осіб гідних» [211], – так говорили польські урядовці, які не підтримували зв'язків своїх колег з С. Палієм. Листуючись із представниками урядових кіл Речі Посполитої, полковник намагався аналізувати внутрішньополітичну ситуацію в цій країні, а також прогнозувати розвиток подій, які могли вплинути на ставлення панівних кіл Польщі до козацького устрою Правобережної України.

Смерть Яна III Собеського й період безкоролів'я розділили політичну еліту Речі Посполитої на два табори, кожен з яких схилився до різних кандидатур на трон. У цей час

прихильники саксонського курфюрста Августа звинувачували Палія в тому, що він підтримував французького принца Конті, який також претендував на польську корону. Однак невдовзі після обрання Августа II Сильного український полковник визнав його владу, хоча спочатку його відносини з новим королем були напруженими. У січні 1698 р. польський монарх звертався до Палія: «...Ти наче робиш вигляд, що нас не розумієш... мусиш виконувати обов'язки і права публічні» [212]. Полковник, зважаючи на невдоволення короля його неувагою до найвищої влади Польщі, у травні того ж року відрядив до Варшави татарських полонених, а в листопаді – «відібраний цікавий документ» про плани кримського хана. У відповідь Август II Сильний надіслав до Фастова свою корогву з королівським гербом [213]. Не забував правобережний полковник і про налагодження взаємин із великим коронним гетьманом, який після сеймових постанов 1697 р. активізував дії своїх військ на Київщині. У листі до С. Яблоновського від 23 листопада 1698 р. С. Палій засвідчував, що готовий «велику чинити В. М. прислугу» [214]. Тим самим він намагався уникати можливих військових заходів польського урядовця.

Однак уже наступного року ситуація в польсько-українських відносинах докорінно змінюється. Вальний сейм 1699 р. приймає постанову про заборону утримання «козацької міліції» – саме так польські політики іменували українські козацькі полки. Одержавши звістку про цю сеймову ухвалу, старшина зібрала раду у Фастові. 15 серпня 1699 р. до короля Августа II Саксонського було відіслано листа за підписом «Семена Палія, полковника Війська В. К. М.

Запорозького, сотників, отаманів і черні», у якому, зокрема, зазначалося: «...аби могли без клопоту, спокійно на своїх осідлостях перебувати, бо ми від Найяснішого Антесесора В. К. М. і цілої Речі Посполитої під час початої з неприятеlem меча святого війни зятягнені і утвержені листом Й. К. М. великі вольності і в проживанні нашому. З того часу статечно і вірно у великих битвах з неприятеlem здоров'є своє втрачаючи, кров проливаючи про достоїнствах В. К. М. і цілої Речі Посполитої, 215 тут на Україні проживаємо» [215]. Далі козацтво скаржилося на те, що його витісняють за допомогою військової сили з повторно колонізованих земель.

Для контролю за виконанням своїх вимог до королівської резиденції вирушило козацьке посольство на чолі з полковником З. Іскрою. Рішення ради сенату про наділення «демобілізованого» козацтва визначеними коронним урядом землями задовільнило тільки певну частину правобережців. С. Палій у листі до короля від 22 серпня 1700 р. рішуче не погодився з такою постановою польської верховної влади. Перед тим він уклав тимчасове перемир'я з регіментарем Б. Вільгою, який розпочав виконувати наказ сейму про знищення українського козацтва на Правобережній Україні. Цікаво, що лівобережний гетьман І. Мазепа, оцінюючи тогочасну поведінку правобережного полковника, говорив: «...Палій то на цю (царську. – Авт.), то на ту (королівську. – Авт.) сторону схиляється і не може нічого твердо і 216 міцно у себе постановити» [216].

Звернення правобережної старшини до московського царя й гетьмана по політичну та військову допомогу не дістали відповіді. Тому восени

1700 р. С. Палій домовився з коронним гетьманом С. Яблоновським про припинення воєнних дій. Однак дипломатичні заходи Палія та інших полковників правобережного Війська Запорозького щодо примирення з урядовими колами Польщі вже були неефективними. Наполегливі прохання правобережної старшини до гетьмана Мазепа про приєднання їхніх полків до Лівобережного Гетьманату, зважаючи на тогочасну міжнародну ситуацію, закінчилися безрезультатно. Разом із тим, з огляду на існування польсько-російського миру, С. Палію вдалося за короткий проміжок часу відродити на Правобережжі державні інститути Українського Гетьманату.

Через постійні військові дії між Польщею й Туреччиною, татарські набіги і спротив польської шляхти розміри території, яку займала «Палієва держава» в другій половині 80-х рр. XVII – на початку XVIII ст., не були сталими. Козацький устрій охоплював межі колишніх Київського (правобережної частини), Білоцерківського, Паволоцького, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Черкаського (правобережної частини), Чигиринського, Тарговицького й Могилівського полків [217]. 217 Новоутворений Фастівський полк як адміністративна одиниця охоплював частини територій полків, що зникли у середині 70-х рр., – Білоцерківського, Паволоцького, Тарговицького та Київського. На південно-західних землях Білоцерківського полку виник Богуславський полк, який частково поширювався на південні райони Паволоцького. Наказний гетьман Самусь намагався відродити Кальницький (Вінницький) полк. Дуже важливу роль у процесі відродження інститутів української державності відіграло відновлення Брацлавського полку

на чолі з А. Абазином. Його влада поширювалась не лише на територію, яку займав Брацлавський полк у 50–70-ті рр. XVII ст., а й на окремі сотні колишніх Уманського, Кальницького й Могилівського полків. На південній Київщині за допомогою полковника З. Іскри відновив свою діяльність Корсунський полк – на частині території зниклих Канівського, Черкаського й Чигиринського полків.

Наприкінці 80-х рр. відновлюється традиційний західний кордон Гетьманату. Про те, що полковник Палій «узурпував собі владу» на території по р. Случ, зазначалося ще на 218 сеймі 1688 р. [218]. На цьому наголошував і один з депутатів вального сейму у 1692 р: «...привласнює (Палій.– Авт.) собі... аж по Случ» 219 [219]. Того ж року королівський комісар С. Дружкевич скаржився до Варшави, що фастівський полковник створює «удільну провінцію» й претендує зайняти всі українські правобережні землі до межі Київського воеводства з Волинським [220]. Неодноразово відзначав політичне «свавільство» козацької старшини, яка встановлювала власні кордони в 90-х рр., коронний гетьман С. Яблоновський. Восени 1692 р. козацькі сотні перебували у містечках південно-східної Волині – Любарі, Лабуні, Полонному й Грицеві, а західна межа козацького устрою проходила по лінії Демидів – Литвинівка – Бородянка – 220 Радомишль – Коростишів [221].

Північний кордон козацького устрою в цей період постійно змінювався. Спочатку він проходив по річках Прип'яті й Словечній, які безпосередньо межували з Великим князівством Литовським. Під час визвольної боротьби північні райони Київщини, на які поширилась

влада С. Палія, територіально зменшились і обмежувались р. Уж, а згодом – р. Тетерів. Слід зазначити, що в окремі роки козацький устрій поширювався на територію більшої частини Овруцького повіту. Саме поблизу Тетерева, неподалік Іванкова, у 1694 р. було укладено перемир'я між військами польського регіментаря Б. Вільги й українського полковника С. Палія. У липні 1696 р. коронний референдар С. Шука скаржився на те, що правобережні козаки захопили Горностайпільську, Бородянську й Казаровицьку волості [222]. «Щоб війська польські на цю сторону Тетерева, де товариство його Палієве... не переходили»,– писав лівобережний гетьман І. Мазепа до Москви в грудні 1699 р., повідомляючи про намагання фастівського полковника встановити північні кордони власних володінь [223]. У листопаді 1701 р. 223 київська шляхта внесла до інструкції на вальний сейм повідомлення про те, що, «зайнявши собі по р. Тетереву якийсь кордон» [224], С. Палій роз- 224 ставляє там своїх козаків.

Західні кордони правобережних адміністративно-територіальних інститутів відроджуваного Гетьманату межували з володіннями Київського полку, який підкорявся лівобережному гетьманові. З боку Києва вони проходили по річках Ірпінь і Стугна, а на південному сході – по Дніпру. Для козацької організації Правобережної України цей кордон був майже символічним, адже він визначався міжнародними договорами між монархами Речі Посполитої й Московської держави. Прикордонну лінію між правобережною та лівобережною частинами України охороняли, головним чином, лише гетьмани Лівобережжя, а не правобережні козацькі полковники.

Дуже важко реконструювати південні межі володінь правобережних полковників у досліджуваний період. На південному сході вони межували з територією, на яку поширювалася юрисдикція кошових отаманів Запорозької Січі. Можливо, південні кордони Брацлавського полку проходили вздовж річок Дністер та Кодима. У 1702 р. С. Палій та А. Абазин приєднали до своїх володінь Балтський, Ольгопільський, Ямпільський повіти та східні райони Поділля, де порубіжними південними містами були Калюс і Могилів [225].

Отже, на початку XVIII ст. правобережна козацька старшина «узурпува-

ла» майже всю територію Київщини, а також землі Східного Поділля та окремі райони Південно-Східної Волині. Звісно, адміністративна влада українських полковників не була dokonаною з огляду на тогочасне політичне становище Правобережжя та проблеми правових відносин між ними та королівською й шляхетською владами. Вочевидь, саме тому польська шляхта надала С. Палію титул *dux malorum et scelerum artifex*. В інструкції послам від Київського сеймику на вальний сейм 1692 р. зазначалося, що Палій, «опираючись на Гадяцькі пакти, привласнює собі якусь монархію...» [226].

226

На початку XVIII ст. польсько-литовський уряд розпочав широкий наступ на козацьку державність Правобережної України, а Палій припинив будь-які політичні відносини з королем та його підопічним, оголосивши свої володіння «вільною козацькою областю». На землях Київщини, східної частини Поділля та Волині влітку 1702 р. розпочалося повстання місцевого люду проти влади Речі Посполитої, яке сучасники порівнювали з Українською революцією середини XVII ст. С. Палій разом з іншими правобережними полковниками публічно відмовився від протекції польського монарха й присягнув «наймогутнішому Пану Царю Московському і Вельможному Й. М. Пану Гетьманові Мазепі» [227].

227

Навесні 1702 р. у Фастові відбулася козацька рада, на яку традиційно було запрошено представників інших станів українського суспільства – від православної шлях-

7.4.

Крах об'єднавчих намірів українського козацтва

ти (серед них одну з головних ролей відігравав Д. Братковський), міщан (поряд з іншими їх репрезентував межигірський війт Ю. Косовський), нижчого духовенства (клеванський священник з Волині Іван) [228]. Від козацької старшини на раді виступили наказний гетьман Самусь, полковники С. Палій, З. Іскра та А. Абазин. Було вирішено такі питання: 1) не залишати Правобережжя без боротьби й проводити агітацію серед місцевого населення, щоб збирати сили для антипольського повстання; 2) захопити найсильнішу польську фортецю Біла Церква; 3) у ході повстання заявити про об'єднання з Лівобережною Україною й провести об'єднавчу козацьку раду [229].

229

Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний (вочевидь, не без дозволу короля) прислав до Богуслава свого представника й наказав «відібрати у нього Самуся військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як то: булаву, бунчук, печатку і п'ять гармат» [230]. Така неповага переповнила чашу терпіння козаків та їхнього гетьмана, який відмовився віддавати свої атрибути влади полякам. Не стерпівши образи, Самусь, як засвідчує джерело, «тих присланих поляка і жидів до смерті побив, а потім до Корсуня: губернатора тамошнього і драгуню скільки було і жидів всіх смерті віддав же, також і в Лисянці то учинив» [231]. Свої жорстокі дії щодо місцевої польської шляхти й верхівки єврейського населення Самусь пояснював тим, що від місцевого українського люду постійно «чув відчай», а тому мусив боротися за їхні права, які протягом багатьох десятиліть утискала політична й торговельно-економічна влада східних воєводств Речі Посполитої.

Образи й прагнення повстало-го козацтва (до яких долучилася й частина патріотично налаштованої православної шляхти та дрібного духовенства) гетьман Самусь виклав у документі за назвою «Маніфест до білоцерківської громади» [232] та низці листів – до гетьмана І. Мазепи, представників лівобережної старшини та правобережного козацтва. Наприклад, у листі Самуся Івановича, «Гетьмана українського» (саме так він був підписаний), до козацької старшини Поділля від 7 вересня 1702 р. зазначалося: «...Цареві Московському і пану Гетьману Мазепі цілою душою присягнув... служити вірно на службі монаршій і регіментарській за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших

українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися...» (курсив наш. – Авт.) [233]. Заява про підданство Петру I й І. Мазепі свідчила саме про бажання сполучити право- і лівобережну частини Українського Гетьманату. Однак ані російський цар, ані його регіментар Мазепа не поспішали визнавати протекторат над правобережним козацтвом, з огляду на укладений «Вічний мир» між Польщею й Росією. Протягом серпня–вересня Самусь неодноразово писав і відсилав своїх представників до лівобережного гетьмана, прохаючи допомоги, але той відповідав, що без наказу російського монарха не може цього зробити. Мазепа хоча й хотів об'єднати Україну, але на той час сподівався це зробити іншим шляхом – за допомогою міжнародних домовленостей Петра I й Августа II Сильного.

Розуміючи, що лівобережний уряд вагається щодо підтримки повстання, гетьман Самусь зібрав 5-тисячне військо й вирішив самостійно атакувати Білу Церкву – 4 вересня він уже був біля її мурів. 12 вересня відбувся перший штурм, який завершився невдало через брак у козаків боеприпасів, озброєння та спеціальної техніки. Однак це не дуже засмутило Самуся, який вирішив досягти свого задуму мирним шляхом. Він звертається до білоцерківських міщан із закликом підтримати повстанців і перейти на їхній бік. «...Міщани не міщанами, через панщину велику милості не було. Вже і козак хоч найслухняніший, то нижчий у них, бо вже всім ярмо на ший козацькі мали тією осінню остаточно бути» [234], – вказував на причини свого збройного виступу Самусь. Якщо вся Україна від Дніпра до Дністра підніметься на «ляхів», то вони швидко опиняться за давньою польсько-українською межею (по р. Случ. – Авт.) і скрізь запанують «вольності козацькі», – агітував біло-

церківців козацький ватажок. Він вирішив більше не атакувати місто, тим самим даючи його міщанам та польському гарнізону певний час на роздуми. Залишивши декілька тисяч козаків біля стін Білої Церкви, Самусь разом з основними силами вирушає у напрямі Вінниччини, щоб об'єднатися з брацлавським полковником А. Абазином (який перед тим відвоював Брацлав) і визволити від польської присутності подільські міста і містечка.

14 жовтня Самусь звернувся до великого коронного гетьмана Є. Любомирського з листом, в якому вказував, що «вольностей згідно права нашого не маємо в Україні» [235], а вже 26 жовтня повстанці розгромили коронні війська та частини посполитого рушення Я. Потоцького й Д. Рушиця під Бердичевом. Протягом жовтня–листопада козацькі підрозділи Самуся, А. Абазина, С. Палія, М. Омельченка, З. Іскри оволоділи такими містами, як Вінниця, Немирів, Котельня, Бердичів, Бихів, Бар, Дунаєвці, Шаргород, Буша, Рашків, Калюс та ін. Колишню столицю правобережних гетьманів Ю. Хмельницького, С. Куницького, А. Могили, Гришка – містечко Немирів – було атаковано з двох боків: самусєві козаки штурмували з півночі, абазинів – з півдня. Місцева залога боронилася три дні. Четвертого дня козаків підтримали міщани, які розпочали боротьбу з поляками в самому місті. Таким чином було взято Немирів, звідки Самусь вивіз 12 гармат [236]. Отже, зважаючи на попередні здобутки, козацька влада охопила протягом невеликого проміжку часу більшу частину Правобережжя – Київщину, Східне Поділля й навіть окремі райони Західної Волині та Галичини.

Такий стрімкий розвиток подій занепокоїв польського короля і змусив його видати універсал до Самуся й «усього козацького війська» з наказом не «узурпувати» Україну, припи-

нити бунтувати й розійтися по домівках. Окрім того, король пропонував спрямувати українську войовничість проти спільного ворога – шведів, які на чолі з Карлом XII Густавом увійшли до Польщі. Також Август II Сильний обіцяв правобережному козацтву, що призначить спеціальних комісарів, які б вивчили (?) завдані йому «кривди» [237]. Начебто король не знав про політику утисків козаччини і взагалі українського люду в попередні роки! Саме тому Самусь вже не довіряв своєму колишньому патроніві, який перед тим наказав відібрати у нього гетьманські клейноди.

А як реагував на тогочасні події в Україні інший впливовий монарх – російський цар Петро I? У грудні 1702 р. він звертається з листом особисто до Самуся (якого називає «Самусь Іванов») та С. Палія й пропонує їм звільнити завойовані правобережні міста на користь поляків, при цьому навіть не згадуючи про можливість своєї протекції над Правобережною Україною [238]. На початку наступного року в листі до Августа II Сильного цар писав: «Також що і не належало було нам, Великому Государю, до них, Самуся і Палія [писати], тому що вони піддані Вашої Королівської Величності і Речі Посполитої, про те наші, Великого Государя грамоти послали, щоб вони від цього злого бажання перестали» [239]. Отже, сподівання Самуся на підтримку російського монарха і втягнення Москви у українсько-польський конфлікт не справдилися.

Хоча віра повстанців і їхнього керівництва в «доброго православного царя» танула на очах, вони не збиралися відступатися від своїх задумів. Облога Білої Церкви, яка тривала з 2 вересня, завершилася 10 листопада капітуляцією польської залоги перед 10-тисячним козацьким військом. До рук гетьмана Самуся і його при-

бічників потрапили великі трофеї: 28 гармат, 11 бочок пороху, 2 бочки сірки, 6 тис. великих і 10 тис. малих ядер, кількості гранат, свинець, різна військова зброя, амуніція, припаси тощо [240]. Того ж дня Самусь відсилає листа до І. Мазепи, повідомляючи про взяття польської фортеці «українською зброєю» і пропонуючи останньому направити до Білої Церкви «якусь знатну надійну людину» на посаду коменданта та «людей з сотню-другу, які б перебували в місті з правах залого» [241]. У цій справі лівобережний гетьман 20 листопада звертається за дозволом до Петра I, але натомість не отримує від царя ніякої відповіді.

Взяття Білої Церкви козацькими військами стало кульмінацією у розгортанні повстання на Правобережній Україні. Вже на початку наступного, 1703 р., сюди вступає 15-тисячна коронна армія на чолі з польним гетьманом А. Синявським. Він відвойовує в Самуся Бар, Хмільник, Немирів і починає готуватися до штурму Білої Церкви. Правобережний гетьман знову (вже вкотре!) звертається за військовою допомогою до Мазепи, але не одержує її в повному обсязі – лівобережний правитель надіслав лише незначну кількість боєприпасів та грошей.

Зібравши розрізнені козацькі загони, Самусь вирішив дати бій польським хоругвам під Старокостянтиновом. Однак чисельніші сили противника на чолі з Й. Потоцьким та Я. Вишневецьким розгромили повстанців, які втратили вбитими й пораненими близько півтори тисячі чоловік. За свідченнями сучасників, після цієї битви Самусь «в силі своїй став слабий» [242]. У січні-лютому 1703 р. козацький устрій на подільських землях було повністю знищено. Самусь з уцілілими підрозділами відходить до Білої Церкви, де разом з С. Палієм

вирішує боротися до останнього. «Старшину бунтівників у більшій частині страчено, тільки Самуся не можемо дістати» [243], – повідомляли у квітні того ж року польські воєначальники. У цей час гетьман та правобережні полковники укріплювали Білу Церкву, Богуслав, Фастів і Корсунь.

Розуміючи, що в цих старовинних козацьких містах повстанців буде важче перемогти, владні структури Речі Посполитої знову вдалися до дипломатичних заходів. Ще 12 січня Август II Сильний звернувся до Петра I з проханням заборонити лівобережним козакам переходити на Правобережжя для допомоги Самусю (а такі випадки були непоодинокими), а також карати тих, хто вже взяв участь у повстанні [244]. Російський цар одразу ж реагує на це звернення короля і 25 лютого відсилає до правобережної козацької старшини лист, в якому, зокрема, зазначає: «...а тобі, кінному Охотницькому Полковникові (Палію.– *Авт.*) і кінному Охотницькому Полковнику Самусю Іванову, якщо б і кривда яка з боку Його Королівської Величності від кого була, і про те довелося бити чолом Його Королівській Величності, і ті б всі противності заспокоєні були добрим охороненням заспокоєнням всенародним..., а від початку свого противного на сторону Королівської Величності наміри перестали...» [245].

Крім того, між Польщею та Росією розпочинається переговорний процес, метою якого було укладення військово-політичного союзу. Поряд з повстанням на Правобережній Україні, причиною початку цих переговорів стало вторгнення до Речі Посполитої шведських військ Карла XII Густава, який мав далекосяжні плани щодо утвердження свого впливу в цьому регіоні Європи. 30 серпня 1704 р. польські та російські дипломати уклали так званий Нарвський

трактат, згідно з яким «українське замішання» й «узурпацію» влади козацькою старшиною слід було придушити спільними зусиллями обох сторін, а цар отримував право вести свої війська на Правобережжя [246].

Незадовго до цього, 1 січня 1704 р., Самусь спільно з 15 старшинами вирушив на Лівобережжя для зустрічі з І. Мазепою. Він мав передати лівобережному регіментареві свої клейноди, а, отже, такою дією було б визнано єдиного гетьмана з «обох боків Дніпра». Також «тогочасні» полковники хотіли просити Мазепу про гетьманські універсали для їхніх полків на Правобережжі [247]. Спочатку Самусь побував у Переяславі, де мав зустріч із місцевим полковником І. Мировичем. Потому він рушив у напрямі Батурина й на деякий час зупинився в Ніжині. Саме тут його застав присланий Мазепою осавул з наказом гетьмана залишити привезені клейноди в Ніжині або забрати їх назад. Лівобережний гетьман відмовився, адже їх надав польський король і їхнє прийняття означало б порушення умов російсько-польського «Вічного миру». Таким чином, Самусю нічого не залишалось, як повернутися на Правобережжя.

Однак невдовзі проблема об'єднання України під єдиною гетьманською булавою вирішилася зовсім іншим шляхом. Зважаючи на шведську загрозу, Август II Сильний попросив Петра I надати йому посильну військову допомогу. Російський монарх, своєю чергою, наказав правителеві лівобережного Українського Гетьманату вирушити на Правобережну Україну для об'єднання з польськими військами. У травні 1704 р. здійснилася давня мрія І. Мазепи та Самуся про злучення «обох боків Дніпра» – лівобережні козацькі полки вступили на Правобережжя. Вже в 20-х числах травня Самусь разом із С. Палієм та

З. Іскрою приєднався до підрозділів Мазепи. 15 червня в таборі поблизу Павлолі Самусь передав тепер вже «обочіному» гетьману свої клейноди – булаву, бунчук і королівський універсал на гетьманство. Цю подію занотував у своєму літописі гадяцький полковник Г. Грабянка [248].

248

І. Мазепа залишив Самуся на посаді полковника Богуславського полку, а також наказав йому виділити дві сотні досвідчених вояків, які б увійшли до складу гарнізону Білоцерківської фортеці. У червні 1705 р. розпочалася нова бойова операція лівобережного козацького війська. За наказом Петра I 40-тисячна армія під керівництвом І. Мазепи рушила в напрямі Львова. У цьому поході брали участь і богуславські козаки на чолі з Самусем. Досягнувши кордонів Белзького воєводства, гетьманський уряд тим самим поширив свою владу на всю територію Правобережної України. І хоча польські урядовці виступали проти цього, до кінця липня 1708 р. (цього місяця гетьман разом із військом залишив терени Правобережжя) тут під захистом І. Мазепи урядувала місцева козацька старшина. До Корсунського, Білоцерківського, Богуславського і Брацлавського полків приєдналися відроджені Уманський, Чигиринський та Могилівський.

Слід зазначити, що протягом останніх десятиліть XVII ст. правобережні козацькі полки брали участь майже у всіх військових походах, які проводила польська армія проти Османської імперії та залежних від неї держав. Крім того, європейська програма дій, вироблена країнами – членами антитурецької «Священної ліги», передбачала самостійні військові походи українського козацтва проти турків і татар. Зважаючи на це, правобережні полки під керівництвом С. Палія, С. Самуся та інших полковників здійснили разом із лівобережними коза-

ками близько півтора десятка великих походів на турецькі володіння.

Колонізуючи землі Київщини, Брацлавщини та Східного Поділля, козацька старшина відновлювала й запроваджувала традиції формування місцевої адміністрації періоду Української революції. Одержавши в середині 80-х рр. королівські привілеї на освоєння спустошених земель, полковники в наступні роки легітимізували ними свою владу над територіями, де розміщувалися їхні полки. З часом органи козацького самоврядування перетворювалися на державні структури Українського Гетьманату, які існували тут з 1648 по 1676 рр. й були знищені у другій половині 70-х – на початку 80-х рр. XVII ст. Одержуючи матеріальну допомогу від уряду Речі Посполитої й визнаючи зверхність польського монарха (якого українські провідники традиційно «лякали» протекцією московського царя), правобережне Військо Запорозьке поступово й самочинно, з погляду уряду Речі Посполитої, трансформувалося в автономну державно-політичну структуру. Такий процес «узурпації» влади на Правобережжі сприяв її об'єднанню з лівобережною частиною Українського Гетьманату.

Наприкінці січня 1711 р. об'єднані українсько-татарсько-польські сили вирушили на Правобережну Україну з метою її звільнення від російської присутності. Біля Рашкова армія, у складі якої перебувало 4 тис. запорожців кошового отамана К. Гордієнка, близько 2 тис. поляків С. Потоцького і більше 20 тис. буджацьких і білгородських татар, перейшла Дністер. У середині лютого під контролем П. Орлика опинилася велика територія між Немировом, Вінницею та Брацлавом.

У березні 1711 р., відразу ж після переходу козацькими військами Дністра, полковник Самусь посилає до Орлика своїх представників, а згодом

приєднується до нього з усім полком під Білою Церквою [249]. Невдало 249
штурмувавши завойовану колись Самусем правобережну фортецю, яка тепер знову опинилася в руках поляків, П. Орлик відійшов до Бендер. Полковник Самусь не захотів покидати України й у квітні 1711 р. обороняв Богуслав від чисельніших сил командувача російських військ М. Голіцина, що діяв на Правобережжі спільно з підрозділами польного гетьмана А. Синявського. Під час довготривалого й жорстокого бою росіяни змогли оточити козацькі полки й полонити Самуса з сином, а також брата К. Гордієнка й майже всю старшину Богуславського й Корсунського полків [250]. Очевидець того бою засвідчував, що, попри втрату керівництва, 250
українці й далі мужньо оборонялися – зброю до рук брали навіть старі та діти [251]. 251

Неприступною залишалась тільки Біла Церква, фортифікаційні споруди якої мали важливе значення у військово-стратегічних планах гетьмана. 25 березня його війська розпочали приступ добре укріпленої, з чисельним гарнізоном фортеці. Хоча запорожці разом з татарами й захопили передмістя, однак триденний штурм Білої Церкви не дав результатів. Не витримавши, татари залишили Орлика і, розпорошивши свої загони по Наддніпрянщині, почали грабувати місцеве українське населення, плюндрувати міста і села, захоплювати ясир. Польські підрозділи Потоцького вирушили на Волинь, а сам П. Орлик із запорожцями, зважаючи на ці обставини, змушений був відступити до Фастова. Невдовзі він покинув Україну й наприкінці квітня знову опинився в Бендерах.

Завдяки своїм попереднім заходам та підтримці шведського сюзерена Орлику під час першого етапу походу (лютий–квітень) вдалося заручитися підтримкою майже всього міс-

цевого населення. Про це свідчив сам російський цар Петро I, який 3 травня писав до О. Меншикова, що П. Орлика підтримує вся «задніп-
 252 ровська» Україна [252]. Наступника Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали такі місцеві урядовці, як полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку Андрій Кандиба, полковник Уманського полку Іван Попович та полковник Канівського
 253 полку Данило Ситинський [253]. Цьому сприяли листи-універсали П. Орлика до «войовничого малоросійського народу» із закликом виступати проти російського царя. Один із них гетьман видав 9 березня під час пере-
 254 бування в Лисянці [254]. Універсали Орлика мали розголос на всій території Правобережжя й розповсюджувалися включно до володінь Перея-
 255 славського полку [255].

Перебуваючи під враженням успішного просування та переходу на його бік козацьких зверхників, Орлик повідомив короля Карла XII Густава, що його військо зросло біль-
 256 ше ніж уп'ятеро [256]. Зважаючи на те, що раніше його підрозділи без військ союзників нараховували близько 3 тис. козаків, то, на кінець квітня, якщо вірити свідченням гетьмана, вони збільшилися до 15 тис. осіб. Орлик також намагається залучити на свій бік лівобережного гетьмана І. Скоропадського, звернувшись до нього з пропозицією об'єднати зусилля для возз'єднання України та звільнення її від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, їй мали допомагати шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна залишалася «вільною Річчю Пос-
 257 политою» [257].

Уважно ознайомившись зі змістом листа П. Орлика до Скоропадського,

можемо стверджувати, що в ньому було закладено програму-максимум політичних бажань наступника Мазепи, а саме – використовувати зверхність Стокгольма й Стамбула лише як засіб до удільності України. «Не йміть віри тим, – звертався Орлик до лівобережного гетьмана, – що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, його Величність Король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чію васальну залежність, але була б назавше самостійною...» (курсив наш. – Авт.) [258], – було зазначено в листі. Звісно, 258 опоненти можуть заперечити: мовляв, Орлик задля того, щоб перетягнути на свій бік лівобережні козацькі полки, міг сказати будь-що. Однак зважимо на те, що протягом наступних десятиліть П. Орлик неодноразово висловлювався в такому сенсі, зокрема, у зверненнях до багатьох тогочасних монархів Європи.

На жаль, І. Скоропадський, зважаючи на попередній гіркий досвід Мазепи, не тільки не підтримав починань молодшого гетьмана, а, навпаки, вислав на Правобережжя козацькі підрозділи для боротьби з Орликом. Хоча це й не стало на заваді планам українсько-татарсько-польських союзників (у першій половині березня під Лисянкою ці полки Орлик розбив), проте під час походу між ними почали виникати суперечності. Якщо П. Орлик зі старшиною хотіли повністю оволодіти правобережними землями, то Ю. Потоцький бажав рухатися на захід – до кордонів з Польщею. У зв'язку з цим гетьман апелював до Карла XII Густава, оскаржуючи дії поляків [259]. Ще однією 259 проблемою для українського гетьмана (яку він так і не зміг вирішити) була поведінка татарських «братів», які на початку квітня після довготривалої облоги Білої Церкви, одержавши

звістку про надходження російських військ, почали залишати союзницький табір і плюндрувати навколишні міста й селища, вибираючи звідти ясир.

До честі П. Орлика, він усіма засобами намагався утримати хана Девлет-Гірея від цих дій. Спочатку гетьман нагадав ханові положення січневого українсько-татарського договору, де йшлося про неможливість такої поведінки татар. Коли це не переконало кримчан, він вказав Девлет-Гірею на його зобов'язання перед Карлом XII Густавом про те, що в ясир братимуть лише ворогів, а не місцеве населення. Однак це також не справило враження на татар – вони і далі продовжували свою традиційну справу. А тому П. Орлик знову (вже вкотре!) звертається з протестом щодо такої політики татар до свого протектора – короля Швеції. Одночасно він повідомляє про неправомірні дії татар турецького султана Агмета III. Той пішов назустріч проханням гетьмана й наказав своїм підлеглим повернути всіх українських полонених до тих місць, звідки вони їх взяли [260].

Через зраду татар Орлик відійшов від правобережних козацьких полків, які були змушені повертатися, щоб захищати рідні оселі. А тому гетьман, позбавлений підтримки татар і правобережців, у середині квітня вирішив залишити територію України [261]. Карл XII Густав намагався всіляко стримати цей процес. 19 квітня він послав свого представника до султана Буджацької орди з проханням не залишати Орлика й триматися до приходу турецької армії [262]. 24 квітня король листом звернувся до гетьмана та київського воєводи Речі Посполитої Ю. Потоцького з вимогою не полишати Правобережної України, а П. Орлику наказував стати під командування польського воєначальника [263]. Однак це вже не врятувало ситуацію – саме в той час війсь-

ка Орлика і Потоцького переходили Дністер у районі Бендер.

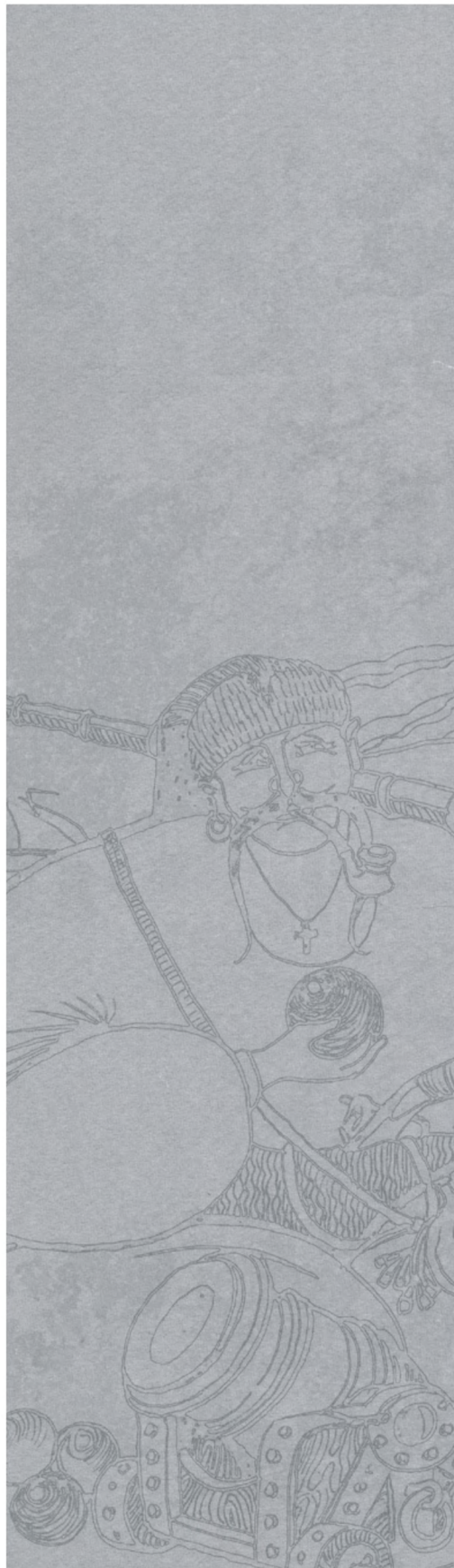
Таким чином, протекція шведського короля та військова підтримка татар і поляків не допомогли П. Орлику відвоювати Правобережну Україну в російського царя. Більш того, саме намагання Орлика у 1711 р. повернути під свою владу ці землі змусили царя Петра I та лівобережного гетьмана І. Скоропадського протягом другої половини 1711–1712 рр. примусово зігнати населення правобережного регіону України на Лівобережжя [264]. Як свідчив 10 березня 1712 р. сам Орлик у листі до великого візира Османської імперії, російські війська залишили Правобережну Україну «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену» [265].

У зв'язку з тим, що в листопаді 1712 р. Османська імперія знову оголосила війну Росії, Орлик висилає на Правобережну Україну підрозділи під керівництвом наказного гетьмана Д. Горленка. Цього разу гетьманські війська мали відвоювати її у Польщі. Проте 4 грудня під Уманню орликівці зазнали поразки від коронних військ на чолі з М. Любомирським, хоча згодом вони все ж таки оволоділи значною територією Правобережжя й перебували тут з лютого до листопада 1713 р. Карл XII Густав уже відійшов далеко від кордонів України, однак Орлик у своїх листах до його канцелярії постійно повідомляв про те, як розвивається процес утвердження його влади, «на правому березі» Дніпра [266]. На жаль, ця акція гетьмана знову закінчилася невдачею. Причиною поразки у справі відвоювання Правобережної України та об'єднання її з Лівобережжям була не лише військова неспроможність гетьмана П. Орлика та його союзників, а й прагматична позиція міжнародної дипломатії, яка опиралася утворенню єдиної Української козацької держави.

ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

- 8.1. *Козацьке військо до середини XVII ст.*
- 8.2. *Воєнна справа українського козацтва періоду Хмельниччини*
- 8.3. *Козацьке військо періоду «Руїни» 60–70-х рр. XVII ст.*
- 8.4. *Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст.*
- 8.5. *Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст.*

8.1.

Козацьке військо до середини XVII ст.

Наприкінці XV ст. українські землі, передусім та їх частина, що примикала до Великого степу, опинилися на кількасот років у досить специфічному становищі через постійну небезпеку нападу з боку Кримського ханату та Оттоманської Порти. Причому не йшлося про якісь поодинокі вторгнення – це була системна стратегія, спрямована на спустошення якомога ширшого ареалу територій степу та лісостепу задля розширення зони кочів'їв. Причина цього полягала в тому, що Крим не мав можливостей утримувати захоплені території за допомогою постійних гарнізонів. До того ж ця стратегія

живилася ще й економічним фактором – захопленням ясиру, внаслідок чого більшість населення на турецькому і кримському прикордонні тією чи іншою мірою матеріально залежала від здобичі. Отже, склалася ситуація, за якої мир на кордоні був 1 неможливий [1]. Тогочасне становище найточніше характеризує скарга 1545 р. волинської шляхти про те, що є мир з татарами чи немає, вони 2 все одно на коні [2].

Козацьке військо розвивалося в специфічних умовах. З одного боку – це Великий кордон, де не було мирного життя, де кожної хвилини козак мав бути готовий до нападу кочівника. З іншого, відсутність власної держави і, нерідко, ворожість влади Речі Посполитої до козацтва унеможлилювали стабільне забезпечення всім необхідним, ускладнювали створення постійної госпітальної служби та ін. Все це вплинуло на вольові та професійні якості українського вояка, стимулювало його віру у власні сили і в міць товариства.

В умовах постійного очікування небезпеки народжувався новий тип вояка – універсального, витривалого, готового до швидкої зміни обстановки і, що не менш важливо, такого, що сприймав свою військову діяльність скрізь призму боротьби Христа з Півмісяцем. Поступово виробилися як стратегія, так і тактика козацького війська. Основу військової воєнної діяльності козацтва на кордоні становили: 1) захист України від вторгнення турецько-татарських військ; 2) напади на території Османської імперії та її васалів; 3) визвольна боротьба українського народу.

Первинною структурою козацького війська була ватага. Вже з кінця XV ст. козаки фігурують у загонах прикордонних урядників і королівсь-

ких військ [3]. Про перші походи 3 козаків джерела згадують побіжно. Перша згадка про окремі козацькі загони з власними ватажками на чолі припадає на 1533 р. [4]. З розвитком 4 козащини збільшувалася і кількість загонів та ватаг, поступово змінювалася й ускладнювалася їхня внутрішня організація. Вже в 60-х рр. XVI ст., під час Лівонської війни, литовський уряд набирає окремі козацькі роти, сотні й хоругви, які, своєю чергою, поділялися на десятки [5]. З виникненням Запорозької Січі 5 з'являються більші за розміром тактичні одиниці – полки. Наприкінці XVI ст. сформувалася чітка структура війська запорожців. Верховним воєначальником був гетьман, далі йшли полковники, сотники і десятники. Всі посади були виборними [6]. Маючи, 6 на перший погляд, нечисельний старшинський склад (в нідерландському війську, наприклад, у роті зі 100 чоловік 28 становили командний і спеціальний склад [7]), козаки мали інші внутрішні важелі управління і нагляду за порядком під час бою – а саме апарат товаришів. Товариш – старий козак, ветеран – виступав кістяком десятку, був опорою для молодих і менш досвідчених вояків [8]. Це давало можливість 8 уникати зайвих під час бою команд і збільшувало відповідно мобільність пересічного вояка.

Паралельно із запорожцями з 80-х рр. XVI ст. розвивається реєстрове козацтво [9]. Специфікою його 9 воєнної організації було те, що полково-сотенний поділ тут виконував не лише тактичну, а й адміністративну функцію. Остаточне усталення реєстрового війська відбулося у 1624 р., коли його було поділено на 6 полків [10]. На відміну від реєстрового 10 війська, у запорожців кількість

і чисельність полків та сотень ніколи не була сталою.

Чисельність українського козацтва зростала протягом всього XVI ст., однак усе ж не встигала за поголовками, які сучасники поширювали по Європі. Показовим прикладом є дипломатична місія Еріха Лясоти. Він розраховував на вербувати принаймні 20 тис. вояків, а реальні мобілізаційні можливості козацтва **11** коливалися в межах 6 тис. [11]. У XVI ст. найбільші козацькі армії не перевищували 2–3 тис. чоловік. У першій чверті XVII ст. внаслідок низки внутрішніх і зовнішніх чинників збільшується чисельність козацького війська. Наприклад, під Хотин Сагайдачний приводить **12** 42-тисячне військо [12] – найбільший військовий контингент козацької доби до Національної революції. Вже в 20–30-х рр. козацькі війська зменшуються з 37 тис. (разом з селянами) у **13** Трясила, до 6–8 тис. у Остриянина [13].

Відомо, що військова дисципліна є необхідним інструментом існування будь-якого війська. Не було винятком і козацтво. Зважаючи на те, що будь-який непослух щодо наказу, погане виконання службових обов'язків, низький моральний стан кожного окремого вояка можуть мати важкі наслідки для всього війська, козацтво на війні підпорядковувалося досить жорстким законам. Найпоширенішими покараннями були смерть та побиття киями. Однак було б неправильно зводити козацьку дисципліну тільки до карності. Чимале значення для козацького війська мала ідеологія, **14** суть якої зводилася до того, що козацтво є оборонцем християнської віри від невірних [14]. Під час війн із поляками до релігійних лозунгів на захист православ'я додалася ще й національна ідея – звільнення Русі.

Таке ідеологічне підґрунтя було серйозною опорою для дисципліни і порядку у війську. Підсумовуючи питання дисципліни, можна визначити три основні, так би мовити, кити, на які вона спиралася: карність, ідеологія й осуд товариства.

Переходячи до розгляду козацької піхоти, кінноти, артилерії і флоту, слід одразу зауважити, що українське козацьке військо не мало окремих родів військ. Козак був універсальним вояком, тож правильно буде вести мову про спосіб бою. Це не заперечує факту існування серед козаків фахівців з якогось окремого виду бою чи взагалі ведення війни (на суші чи воді). Проте такі особливі якості окремих вояків тільки зміцнювали багатогранність і універсальність війська в цілому.

Козацтво виникло й розвивалося в тому регіоні, де з давніх часів панував вершник. Татари, турки, поляки, росіяни – всі ці народи мали чисельну і потужну кінноту. Козацтво в силу своєї нечисельності й економічних чинників не мало такої можливості, тож змушене було виробляти власні бойові прийоми. Успіх у бою досягався або за допомогою раптової атаки, або щільного рушничо-артилерійського вогню. За такого підходу до перемоги піхота становила ударну силу козацького війська. Головною особливістю козацтва була відсутність поділу вояків залежно від зброї – стрілецької чи холодної. В Європі частка вояків, озброєних суто холодною зброєю (копійники, латники, алебардники тощо), становила від $\frac{2}{3}$ на початку XVI ст. до половини у першій половині XVII ст. До Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.) піхотинці-стрільці (аркебузири, мушкетери) були допоміжними частинами, що забезпечували наступ лат-

ників. Саме їхній удар у поєднанні з важкою кіннотою вирішував долю битви [15]. Задля взаємодії та координації дій стрільців і латників у Європі були змушені розробляти складні бойові порядки. Крім того, армії формували з найманців різних національностей, що, зрештою, призвело до появи муштри. Фактично вояк перетворювався на бездумний гвинтик досить складної і неповороткої військової машини – на цьому ґрунтувалися іспанські, нідерландські та шведські бойові порядки [16].

Щодо козацтва, то питання визначення його бойових порядків залишається складним. Джерела, що описують козацьку піхоту під час бою, звертають увагу на її вогневу міць. Вогнепальну зброю потрібно було досить довго заряджати, тому військові розробляли різноманітні прийоми, аби організувати і прискорити цю процедуру. В XVI ст. у Європі стрільці шикувалися в 10 рядів [17], у XVII ст. стрій зменшився до 6-ти [18]. Загальним було те, що кожна дія рядового регулювалася командою старшого. Це давало можливість вести стрільбу організовано, проте її якість залишалася низькою. До того ж загибель командного складу спричиняла руйнування строю. Козацтво, котре цінувало самостійність вояка в межах його підрозділу, не потребувало розроблення такої щільної, як у сусідів, системи команд і чітко визначеного шикуння. Внаслідок цього глибина строю залежала від швидкості заряджання кожного окремого вояка. А оскільки кожен козак у справі заряджання і прицілювання мав змогу діяти самостійно і не відволікався на старшину, то і швидкість та якість його стрільби була досить високою. Напевно, кількість шеренг не була сталою, а залежала від умін-

ня бійців. У битві на Куруківському озері козацька піхота шикувалася взагалі в 2 шеренги [19]. Ще одним способом виведення максимальної кількості стрільців на постріл було те, що козаки, окрім загальноєвропейських способів стрільби стоячи і з коліна, часто вели вогонь лежачи [20]. Оскільки технічний рівень тогочасної вогнепальної зброї не давав змоги навіть козакам на рівних битися з масою кінноти на відкритому місці, то українська піхота намагалася нав'язати противникові бій або на важкодоступній місцевості, або прикривалася укріпленнями. У XVI та в першій половині XVII ст. козацтво, хоча в меншій кількості, ніж рушниці, використовувало луки. Цей, на перший погляд, анахронізм мав практичне значення. Адже лук стріляв набагато швидше за рушницю, тож один лучник міг доволі ефективно прикрити десяток козацьких стрільців під час заряджання вогнепальної зброї.

З легкої руки Боплана склалася думка про невисокі бойові якості козацької кінноти [21]. Однак аналіз битв, де брали участь козацькі вершники, наштотує на протилежні висновки. Козацтво, в своїй більшості, не мало економічних можливостей щодо утримання великої кількості бойових коней. Якщо в Речі Посполитій шляхта на війні використовувала коней, які коштували від 200 до 1500 злотих [22], то козацький бахмат цінувався у 2–4 злотих. До того ж бойову тварину мало придбати, її ще треба утримувати. А козакам доводилося воювати на тих конях, на яких вони працювали в господарстві. До того ж табуни запорожців часто захоплювали кримці [23]. Красномовним свідченням того, в якому стані іноді перебував кінний

склад запорожців, є бій під Лубнами у 1638 р. Тоді Я. Острянин, аби зупинити наступ польської кінноти, наказав випрягти з возів, коней (!) і, посадивши на них вояків, кинув їх у бій [24].

Розглядаючи козацьку кінноту, треба одразу зазначити, що за своїм типом вона належала до легкої з відповідними завданнями – розвідка, переслідування, рейди, флангові атаки, заманювання до пасток тощо. І з цими завданнями, як свідчить історія, вона впоралася належним чином. Повертаючись до подій під Лубнами, потрібно зауважити, що козакам вдалося затримати поляків на кілька годин (!) [25]. Визначеного місця в бойових порядках війська кіннота не мала. Її висока рухливість давала змогу маневрувати нею під час бою. При атаці на ворога застосовувалася лава. Як писав сучасник, «в грізні лави бойові лицарів шикує» [26]. Атака часто супроводжувалася гучним криком з метою налякати ворога і підбадьорити себе. Якщо кіннота не могла самостійно перемогти противника, вона відступала під захист піхоти, виводячи ворога під її вогонь. Загалом, козацькій кінноті були притаманні швидкість, витривалість, агресивність, багатофункціональність (тобто вищезгадана універсальність козака). Ці якості достойно оцінили відомі полководці Європи, зокрема, Густав Адольф, Валленштейн та ін. Вони буквально не шкодували грошей і сил, аби залучити на свою службу якнайбільше козаків [27]. Та й однією з причин поразки повстань 1637–1638 рр. була наявність у польському війську козацької кінноти реєстровиків.

Про місце артилерії у війську свідчить той факт, що гармати належали до військового скарбу [28]. Лясота зазначає, що козаки

погоджувалися вирушити в далекий похід тільки за наявності артилерії [29]. Гармат у козацькому війську було небагато, зазвичай 20–30. Під час стрільби використовували кулі, картеч, запалювальні снаряди тощо. Сучасники вказували, що козацтво, маючи добру артилерію, має і вправних гармашів [30].

Родзинкою козацтва були його здібності в саперній справі. Козак володів шанцевим інструментом не гірше, ніж зброєю. Вміння швидко та якісно побудувати потужні укріплення було для козацтва, з огляду на переважання сили ворога, питанням життя і смерті. В перші десятиріччя існування козацтва його укріплення майже не відрізнялися від фортифікацій українських прикордонних міст – вали, дерев'яні башти і стіни (заборола чи частокіл). Однак у справі вдосконалення козацтво ніколи не зупинилося. Вже на Солониці 1596 р. бачимо потужну систему валів і ровів, нездоланних для польського війська [31]. А у 1638 р. рівень козацької фортифікації настільки вразив польських інженерів, що вони не приховували свого захоплення [32].

Табір і козацтво сучасники сприймали як одне ціле. Сам по собі табір як укріплення з возів відомий ще з давніх часів. Він був на озброєнні всіх українських сусідів – поляків, турків, росіян, татар тощо. Шевальє писав про зручність степу для функціонування табору на противагу важкодоступному ландшафту Європи [33]. Унікальність же козацького табору саме і полягала в його багатофункціональності, мобільності, живучості та, відповідно, ефективності.

Наприкінці XV ст. кримський хан Менглі-Гірей I скаржився на українських соляників, які вільно приходили на його землі. 1522 р. Мухаммед

³⁴ Гірей I вже називає їх козаками [34]. Сучасники описували їхні валки у вигляді великих таборів.

По своїй суті військовий табір є багатофункціональною інженерною спорудою, оскільки це засіб і пересування, і перевезення зброї, амуніції, їжі тощо, і надійне місце відпочинку, і необхідний захист під час бою. Якщо римські легіонери на кожній стоянці будували земляні укріплення [35], то козацтву достатньо було оточити себе возами і з'єднати їх мотузками та ланцюгами. Головним же призначенням вазів було прикриття піших стрільців від атак копійників і кінноти. В Європі для захисту стрільців, окрім латників, намагалися також застосовувати переносні рогатки. В турецькому війську, в якому переважала кіннота, яничари все-таки перед боєм будували дерев'яно-земляні укріплення. А в Московській державі стрільці захищалися переносними щитами, так званими «гуляй-городами». Головний недолік цих засобів полягав у їх громіздкості. Щоправда, пересувні вози в Європі також вважали досить незручними. Однак, звісно, не використання вазів як таких принесло славу козацькому війську (як уже зазначено, це було досить поширене явище), а його вміння маневрувати табором і його міцність. Ще Боплан писав, що 500 татар не наважуються атакувати 50–60 козаків, якщо ті йдуть під захистом табору, а 100 козаків за табором можуть відбитися і від тисячі поляків [36]. Під час бою, особливо проти озброєних потужною артилерією поляків чи турків, козаки лягали під вози і стріляли лежачи [37]. За потреби вози засипали землєю або взагалі вкопували в ґрунт. Якщо ворогу вдавалося розірвати лінію вазів, то, козаки зазвичай кидали частину їх

напризволяще, а решту замикали в новий табір.

Також слід згадати, що табір під час воєн, особливо з поляками і турками, як правило, рухався важкодоступною місцевістю. Причому часто виникали парадоксальні ситуації, коли ворожі кіннота і піхота повільніше пересувалися болотами та ярами, ніж козацький табір. Це передусім свідчить про високу координацію і взаємодію козаків та їх тактичних одиниць загалом.

Під час захоплення ворожих фортець козацтво застосовувало як штурм, так і облогу. В першому випадку намагалися підійти непомітно до ворожих укріплень і навальною атакою, не зважаючи на первинні, іноді доволі великі, втрати, ввірватися всередину. При облозі оточували фортецю земляними укріпленнями, робили підкопи, намагалися підпалити за допомогою артилерії. Якщо ворог очікував на атаку, то козаки наближались, прикриваючися переносними дерев'яними щитами, плетеними фашинами, а то й просто возами, на стіни залазили за допомогою драбин [38]. Показовим прикладом вміння козаків захоплювати фортеці може слугувати похід Сагайдачного на Москву в 1618 р. [39].

Із самого свого виникнення козацтво нерозривно пов'язане з річками. Одна з перших згадок про козацтво повідомляє про захоплення ними татарського корабля на Дніпрі [40]. Використання човнів під час походів на кримські улуси було таким частим і ефективним, що вже у 1510 р. хан задумав модернізувати Очаківську фортецю, перегородити Дніпро ланцюгами, а малі річки засипати камінням [41]. У 1524 р. правитель Великого князівства Литовського і Польського королівства Сигізмунд I,

під впливом успішних дій маленької козацької флотилії на Дніпрі проти 40-тисячного татарського війська, пропонує оселити 1–2 тис. козаків на островах, аби вони на човнах воювали з кримцями [42]. Протягом XVI ст. збільшувалися масштаби діяльності козацьких річкових флотилій. Вони пересувають війська і вантажі, перекривають переправи, атакують ворожі суда в пониззі Дніпра і захоплюють фортеці. З другої половини XVI ст. козацтво все частіше з'являється в Чорному морі. Спочатку від його нападів потерпають міста Північного Причорномор'я, але незабаром ударів козацького флоту зазнають усі турецькі чорноморські міста, у тому числі османська столиця [43].

До морських походів, як свідчить Боплан, козаки готувалися централізовано, спочатку збирали припаси, зброю, будматеріали. Після обрання на раді старшини козацтво ділилося на екіпажі, кожен з яких будував свій човен. Щодо останніх, то французький інженер подає опис великого судна на 50–70 вояків і 4–6 малих гармат. Човен мав пояс з очерету, що виконував роль поплавця, захищав борти від хвиль, а під час бою – екіпаж від куль і стріл [44]. Щоправда, було б неправильно вважати цей варіант «основним» кораблем козаків кінця XV – першої половини XVII ст. Аналіз джерел свідчить, що на озброєнні козацтва були і менші човни на 20–30 осіб. Напевно, величина човна залежала від мети плавання – суто річкове і прибережне чи морське. Окрім того, мали вдосконалювати і сам човен, оскільки швидко розвивалася вогнепальна зброя. Змінювалися також масштаби й умови битв. Якщо у XV–XVI ст. козаки билися з турецькими кораб-

лями в дніпровських плавнях, то вже в XVII ст. чайкам доводиться зустрічатися з турецькими ескадрами у відкритому морі. В плавнях козаки нападали зазвичай із засідки, ховаючись в очереті, в морі – намагалися наблизитися до ворога непомітно вночі або проти сонця. Якщо такої можливості не було, атакували подібно до кінної лави. Під час атаки частина вояків сідала за весла, а частина вела стрільбу. Як і на суші, козаки максимально використовували рушнично-артилерійський вогонь проти живої сили противника. Наблизившись до ворожого судна, козаки брали його на абордаж [45]. Захопивши турецькі галери і вітрильники, запорожці часто використовували їх для подальших морських походів, а перед поверненням знищували. Загалом, морські виправи козаків є унікальним явищем в історії. Чорне море було «турецьким» морем. Вийти в нього козаки могли тільки через кілька річок, гирла яких контролювали турецькі фортеці з потужною артилерією. Вздовж берегів кочували татари, а на виході часто чатували османські ескадри. Пробившись на початку походу крізь ці перепони, козаки опинялися немов у заткнутій посудині, крізь шийку якої треба було ще повернутися назад. Будь-яка поломка човна становила смертельну небезпеку, оскільки безпечного берега, куди б можна було спокійно пристати, не існувало. Такі умови загартовували козацтво загалом і його флотоводців зокрема.

Козак використовував одночасно як стрілецьку, так і холодну зброю. Щодо першої, то домінували рушниці, види яких змінювалися залежно від їх технічного розвитку – ручниці, аркебузи, мушкети, яничарки тощо. Часто застосовували гаківниці, а в

кінноті – ще й пістолі. З-посеред луків козацтво надавало перевагу турецькому типу. В холодній зброї домінували шабля, спис і бойова коса, хоча були поширені й ножі, кинджали, келепи, аркани, перначі, булави тощо. Останні, окрім практичного застосування, виконували ще й роль символу влади у старшини. В артилерії використовувалися залізні, бронзові та мідні гармати, зазвичай малих калібрів, а також, імовірно, мортири і гаубиці. Найпоширенішим способом забезпечення зброєю були купівля і захоплення у ворога.

Тактика козацького війська відштовхувалася від оборони. При зустрічі з ворогом козацтво оточувало себе возами, будувало земляні укріплення [46]. Обираючи місцевість для бою, перевагу надавали важкодоступній – ярам, пагорбам, лісам тощо. Важливою була наявність поряд води. Під час бою козацтво намаглося обезкровити ворога щільним вогнем, а потім у слухний момент контратакувати. При веденні вогню застосовувалися різноманітні маневри і хитрощі. С. Окольський описав, як у боях на Старці козаки за допомогою таких фортелів підпускали кінноту і впритул розстрілювали її [47]. За денних контратак головна роль належала кінноті. Дуже часто козацтво діяло вночі – саме під прикриттям темряви козацька піхота непомітно підходила під ворожі позиції й відчайдушно атакувала.

Стратегічні думки, ідеї, плани української старшини через брак документальних свідчень з'ясувати важко. Можна лише, спираючись на події, визначити загальні концепції.

Як уже було зазначено, в основі воєнної діяльності козацтва були три складові, кожна з яких мала свої стратегічні особливості. У разі вторг-

нення турецько-татарських військ козацтво намаглося за допомогою розвідки визначити час і напрям їх походу. Якщо це вдавалося, то козацькі полки і сотні виходили на перехоплення, аби запобігти вторгненню. Якщо противник все ж оминав прикордонні чати, що було не так уже й важко в умовах величезного степу, то козаки, розсіпавшись на багато загонів і спираючись на укріплені поселення українського прикордоння, переслідували ворожі чамбули. Якщо ж противник відступав, козаки рушали за ним у степ, намагаючись знайти його головний кіш.

Дієвішою у сенсі послаблення або й взагалі унеможливлення вторгнення була організація превентивних походів проти Османської імперії та її васалів. Оскільки Порта мала великі мілітарні можливості, з якими козацтву було важко змагатися, то успіху досягали завдяки раптовому нападу і швидкості. Щодо походів на південь, то стратегічну мету від початку диктували як політичні, так і економічні чинники. Перші зони нападів козацтва до середини XVI ст. – це передусім пониззя Дніпра з уфортифікованими містами Очаків та Іслам. Метою їхніх виправ були перекриття євразійського сухопутного і морського шляхів, погром улусів кримців, контроль над видобутком солі та максимальне послаблення влади татар над регіоном, який де-юре належав Великому князівству Литовському. Поступово зона козацької активності розширилася й охопила весь чорноморський басейн та частину Балкан.

Про значення антиосманської діяльності козацтва свідчить той факт, що до появи й розвитку української козащини багатотисячні війська Криму та османів проникали

вглиб земель Великого князівства Литовського і Корони польської, загрожуючи навіть їхнім столицям. Річ же Посполита такої загрози вже не відчувала, оскільки цю важку і криваву війну козацтво відсунуло на кордон.

Щодо козацьких повстань можемо виокремити дві стратегії. Зокрема, в повстаннях під проводом Косинського, Наливайка і Жмайла козацтво виявилось психологічно не готовим до великої війни проти Речі Посполитої, тож було обрано стратегію оборонну. Козацьке керівництво намагалось затягнути конфлікт, уникаючи, за можливості, битв і за першої-ліпшої нагоди вступаючи в переговори з противником. В той же час Трясило, Павлюк і Острянин дотримувалися здебільшого наступальної стратегії, їхні дії мали агресивніший характер. Козацькі гетьмани самі провокують битви, намагаючись у них знищити головні сили противника. Новими є і спроби підняти народ (а не тільки козацтво) на повстання, причому якщо Трясило робив це за допомогою емісарів, то вже Павлюк і Острянин посилають на волость окремі загони на чолі з полковниками. Спільним у повстаннях 1630 і 1637–1638 рр. є намагання козацького керівництва захопити в першу чергу Лівобережжя, використовуючи Дніпро як природний захист.

Специфічними рисами козацько-шляхетських війн були тривалість битв і великі втрати, часто з обох сторін. Навіть перемога над козаками давалася з великими жертвами. Яскравим прикладом слугує Кумейківська битва 1637 р. між 15-тисячним урядовим військом і 10-тисячним повстанським ($\frac{2}{3}$ якого становили селяни). Шляхта перемогла,

знищивши від 6 до 7 тис. козаків, але сама втратила 3 тис. осіб. За свідченням С. Окольського, старі вояки казали, що «ніколи не бували під таким довгим і сильним вогнем і не бачили такої кількості трупів в одному місці» [48].

48

При ознайомленні з козацькою воєнною історією впадає у вічі різноманітність прийомів, що їх використовували українські полководці. Це впливало з внутрішньої структури козацтва – відносна демократичність у сприйнятті й обміні військовими ідеями, особиста відповідальність старшини перед товариством за якість проведення операцій (досягнути перемоги за максимально низьких втрат). Саме покарання керівництва через страту чи видачу ворогу, чим нерідко дорікали козацтву історики, є найвищим рівнем військової моралі та дисципліни. Власне, тому козацьке військо, попри надважкі умови існування, спромоглося не тільки вижити, а й розвинути, виходячи часом зі, здавалося б, безвихідних ситуацій.

Битва на р. Кам'янка (1589)

Наприкінці червня 1589 р. Кримська орда на чолі з ханом Газі-Гіреєм II наблизилася до українських земель у складі Корони Польської й атакувала їх. Уже 18 серпня загони татар з'явилися поблизу Львова. Головний кіш кримців розташувався поблизу Тернополя. Кримські чамбули протягом майже двох місяців спустошили Руське воеводство (Галичину) і Поділля. Населення та окремі жовнірські роти чинили опір. Особливо запеклі бої відбулися під Буськом, Галичем, Дунаєвом і Баворовом. Неспроможність центральної влади організувати надійну оборону або

хоча б скоординувати дії прикордонних загонів жовнірів і шляхти прирєкла українські землі на пљундрування та нищення.

На момент вторгнення кримців більшість вояків Війська Запорозького перебувала в уходах. Коли дійшла звістка про напад Кримської орди, на Запорожжі було проведено мобілізацію, і козацьке військо рушило на захід із метою перехопити татар під час їх відступу з України. Дорогою до козацьких полків приєдналися загони черкаського і переяславського підстарост, брестського воеводича Горностая і кількох значних шляхтичей.

Війська супротивників зустрілися на річці Кам'янка за дві милі від молдавського міста Сороки. Козацьке військо, скориставшись із того, що татарам невідомо про його наближення, зненацька атакувало найближчий татарський кіш, що налічував 6 тис. чоловік. Успіху запорозької атаки сприяла ніч і те, що основне кримське військо перебувало за горою. Під час бою противник утратив 2700 вояків, у тому числі одного царевича і кількох представників знаті.

Хан швидко оговтався від першої невдачі, підтягнув усі чамбули, оточив українців і навальною атакою спробував їх знищити. За свідченням учасників битви, ворог «до нас потопом пішов, чого ми перед тим у битвах ніколи не бачили, такої потужності і сміливості того не приятеля Христа Божого...». Основою оборони запорожців слугував табір. Українське командування, помітивши, що Газі-Гірей захопився штурмом і розтягнув власні бойові порядки, контратакувало ворога, завдавши основного удару в напрямку ханської ставки. Як наслідок під ханом було

вбито коня, а його самого поранено в ногу, загинуло чимало мурз, і татарське військо, кинувши більшість полонених, відступило. Загальні втрати кримців становили 9 тис. осіб. Загибло багато знаті, в тому числі двоюрідний брат Газі-Гірея і його підскарбій.

До стратегічного переслідування не вдалися, оскільки запорожці отримали інформацію про рух вгору Дністром 40-тисячного турецького війська [49].

49

Оборонні бої Війська Запорозького у травні 1586 р.

У травні 1586 р. Кримська орда, імовірно, на чолі з ханом, підійшла до Дніпра в районі Таванської переправи з метою переправитися через річку і вторгнутися на Україну. Через розлив у районі переправи стояла висока вода, і хан був змушений рушити лівим берегом вгору по Дніпру. Козацька сторожа, задалегідь виставлена на Тавані, вчасно помітила ворога і попередила запорозького гетьмана Богдана Микошинського. Це дало змогу українському полководцеві швидко підтягнути і сконцентрувати всі наявні сили на Таволжанському острові. Місце було обрано не випадково, оскільки саме тут розташовувалася переправа, до якої, як очікували, прямувало кримське військо. Останнє, підійшовши саме туди, де на нього чатували козаки, почало на човнах перепливати Дніпро. Можливо, українськи вояки навмисно залишили на лівому березі плавні засоби, аби підштовхнути противника до переправи, під час якої кримське військо було найбільш вразливим. Під час переправи татар атакувала запорозька флоти-

лія, внаслідок чого кримці втратили 3 тис. осіб і багато амуніції.

Зустрівши опір, хан не полишив надії перейти на правий берег в іншому місці. Вочевидь, розраховуючи на рухливість свого війська, він пішов далі вгору по Дніпру. Козаки рухалися паралельно протилежним берегом. Напевно, частина запорожців пересувалася кіньми, а частина – човнами. Крім того, Микошинський попередив про рух кримців інших козацьких старшин та гетьманів кварцяного війська. Врешті, хан був змушений відступити. Згідно з дослідженнями С. Леп'явка, це перший відомий випадок, коли козаки зупинили татарську орду на підступах до України [50].

Захоплення міста Юргіїв у грудні 1593 р.

У двадцятих числах грудня 1593 р. 3-тисячне запорозьке військо, очолюване Григорієм Лободою, напало на турецьке місто Юргіїв. Час і місце нападу було обрано не випадково. Юргіїв був складовим містом, а 24 грудня в ньому відбувся великий ярмарок. Лобода, зважаючи на те, що в цю пору року степ пустішав, рушив прямо з Січі. С. Жолкевський писав: «... не з волості, але з пустель, з самого Низу, кілька тисяч козаків... вийшло і там пустелями ідучи...».

Турки нападу не чекали. Поки османи збирали сили, козаки протягом 3-х днів встигли не тільки спалити місто, а й понищити околиці «на кільканадцять миль в окрузі». Турки, білгородські татари і молдавани, намагаючись перехопити українців, гналися за ними до Сорок, але козаки на початку січня 1594 р. успішно відійшли на Поділля.

Не можна не погодитися з думкою С. Леп'явка, що «зимовий рейд козаків на конях через причорноморські степи був складним у виконанні і свідчив про прекрасну підготовку його учасників» [51].

51

Захоплення Білгорода у березні 1594 р.

На початку 1594 р. Військо Запорозьке у рамках антиосманського союзу зі Священною Римською імперією організувало і здійснило напад на турецьке місто Білгород, що контролювало гирло Дністра. Военну акцію очолив Григорій Лобода. Брак човнів змусив його вирушити в похід з обмеженим військовим контингентом. За різними даними, козацьке військо налічувало від однієї до двох тисяч осіб (Лясота і Струсь повідомляють про тисячу козаків на сорока човнах, Жолкевський – про 1300 на 45 човнах, а Язловецький – про 2 тис., не вказуючи при цьому кількості човнів).

Козацька розвідка через полонених татар дізналася, що «в Білгороді зібралось багато війська, кінноти і піших яничар, звідки... вони повинні були вдертися в угорську землю». Лобода міг розраховувати лише на раптовість, адже турки не очікували, що козаки на своїх човнах спроможні вийти в море в цю «небезпечну пору року», коли на Дніпрі ще навіть не зійшла вся крига. Запорожці, підійшовши вночі, зненацька атакували Білгород. Поки в місцевому замку били на сполох і готували відсіч, українські вояки захопили місто. Оскільки часу було обмаль, запорожці підпалили будівлі й зі світанком так само швидко відійшли [52].

52

Білоцерківська битва 1596 р.

Битва відбулася в рамках каральної кампанії польського уряду 1596 р. проти повсталих козаків. Коронне військо на чолі з польним гетьманом Станіславом Жолкевським у першій половині квітня (за згадками, 3220 гусар, 1338 панцирних козаків, 800 чоловік найманої піхоти, 1244 вибранців, всього 6602 вояків і не менша кількість озброєних слуг) наздогнало за милю від Білої Церкви поблизу урочища Гострий Камінь козаків, що відступали (кілька тисяч і більше 20 гармат) на чолі з С. Наливайком і М. Шаулою. Козаки рухалися табором у п'ять рядів возів. Жолкевський вагався, чи починати атаку, з огляду на табір і сильну артилерію козаків. Однак побоюючись, що повстанці під покровом ночі можуть вислизнути від нього, польний гетьман перейшов у наступ.

Користуючись перевагою в швидкості, поляки оточили козацький табір, вдарили з усіх боків, намагаючись розірвати вози. Проте козаки зустріли атакуючих щільним вогнем. Козацька піхота стріляла лежачи під возами, потужно діяла артилерія повстанців: «Козаки добре боронилися гарматами». Врешті-решт Жолкевський був змушений відступити. Обидва противники зазнали відчутних втрат. Поляки припинили переслідування і відступили до Білої Церкви, тож козаки змогли переправитися через Дніпро 53 поблизу Трипілля [53].

Московський похід Петра Сагайдачного 1618 р.

1618 р. українське козацтво взяло участь у черговій польсько-московській війні. Навесні польське військо

на чолі з королевичем Владиславом підійшло до м. Вязьма і розкинуло табір, очікуючи підходу підкріплення. Проте ані вояків, ані грошей не надійшло, тож і більшість жовнірів залишила табір. Аби врятувати королевича і виправити ситуацію, польський уряд звернувся по допомогу до Війська Запорозького. Після переговорів українське командування під керівництвом гетьмана Петра Сагайдачного розробило план майбутнього походу. Оскільки за донесеннями козацької розвідки більшість московських військ було націлено на смоленський напрям, то Сагайдачний відкинув польський план, який передбачав рух козаків від Смоленська до Вязьми, натомість обравши шлях від Путивля прямо на Москву. Задля збереження таємниці гетьман не повідомив польську сторону про свій план. Крім того, було проведено операцію з відвернення уваги московських воевод від південного кордону (в травні 1618 р. в районі Калуги діяв 4-тисячний козацький загін).

У середині червня Сагайдачний закінчив збирати 20-тисячне військо і розпочав похід. Протягом кількох тижнів українці захопили Путивль, Рильськ, Курськ, Лівни, Єлець. Під останнім до Сагайдачного приєднався загін, посланий у травні під Калугу. Дорогою він захопив міста Лебедин, Скопин, Рязьк. Водночас спроби Владислава (військо якого збільшилося до 25 тис.) захопити Можайськ не дали результатів.

Поповнивши власні сили й визначивши через посланців місце зустрічі українського та польського військ у Тушині, український полководець продовжив похід. Було захоплено Шацьк, однак під Михайловим

козаки зазнали першої невдачі. Запорозький авангард у 1 тис. чоловік на чолі з полковником Милостивим мав уночі захопити місто. Однак цей план зірвався, і Сагайдачний був змушений перейти до звичної облоги. Через десять днів Михайлів було захоплено. В районі Серпухова запорожці зустрілися з московським військом Д. Пожарського. Проте російські ратники за першої сутички з козаками розбіглися. Потому проти запорожців виступив новий воевода Г. Волконський. Він намагався перешкодити гетьманові переправитися через Оку поблизу Коломни. Однак Сагайдачний швидко оминув місто і перейшов Оку вище, здолавши при цьому московський опір. Вирушивши Коширським шляхом, запорожці вже 17 вересня були в Бронницях поблизу Донського монастиря. Росіяни спробували розгромити Скоропадського, виславши проти нього військо на чолі з Бутурліним. Однак український полководець несподівано атакував московські полки на марші й ущент їх розбив. Після цього Сагайдачний перейшов до Тушино, де 20 вересня з'єднався з Владиславом. Тим часом окремі загони козаків захопили міста Ярославль, Переяславль, Романів, Каширу і Касимів.

Протягом трьох місяців козаки подолали понад 1200 км (поляки в цей час пройшли 250 км, без серйозного опору, і не взяли жодної фортеці). Згідно з дослідженнями Гуржія і Корнієнка, українські полки рухалися з середньою швидкістю 15–20 км на добу, в 6–8 разів швидше, ніж поляки, у 2–3 рази – ніж європей-

Бій під м. Іов у 1636 р.

У травні 1636 р. 4-тисячний кінний корпус українських козаків на чолі з Носковським захопив м. Іов на території Люксембургу і розбив поряд з ним свій табір. Французький генерал граф де Суассон спробував розгромити козаків. Зібравши по 1200 кінноти (стільки ж слуг) й піхоти (в тому числі 800 швейцарців), де Суассон рушив у напрямку Іова, намагаючись використати фактор раптовості, тим більше, що його відділяли від козацького табору річка і пагорб. Однак козаки здалеку помітили ворога. Аби розвідати сили французів, виграти час для збору вояків і вивести ворога під фланговий удар основних сил, козацьке керівництво вдалося до тактики хвильових атак із наступною удаваною втечею.

Спочатку 300 козаків енергійно атакували французький авангард із 200 вояків і так само швидко відступили. Пізніше козаки повторили напад більшими силами. Французькі вояки, вважаючи, що перемога у їхніх руках, кинулися в атаку. Перебігши через річку, вони вклинилися в бойові порядки козаків. Оскільки пагорб за спиною запорожців значно ускладнював відступ козацького загону, то розпочався запеклий бій.

Козацьке командування, скориставшись із того, що французи втяглися в бій, а пагорб закриває від них козацький тил, непомітно зосередило на флангах резерви. Як пізніше зазначав Суассон, козаки всіма силами контратакували його. Французькі вояки не витримали чергового навального наступу козаків і втекли через річку, причому частина їх, судячи з усього, була притиснута до болота, де зазнала відчутних втрат [55]. 55

8.2.

*Воєнна справа
українського козацтва
періоду Хмельниччини*

Після визнання прав на адміністративну, а згодом і політичну автономію козацтва Річчю Посполитою принципово нового статусу набуло й козацьке військо, ставши ядром збройних сил нової держави, кількісно найбільшою їх частиною. Окрім суто воєнного значення, реєстрове військо посідало центральне місце в системі ціннісних орієнтирів тогочасного суспільства, виступаючи репрезентантом самої держави – «Війська Запорозького». Ополчення рицарського стану – козаків – не тільки ходило в походи, воювало й ділило здобич, а й збиралося на «кола» – Генеральні ради – на яких ухвалювалися важливі політичні рішення (вибори гетьманів, укладення договірних статей тощо) [56].

З суто військового погляду військо становило типове станове ополчення. Обов'язок служби в ньому поширювався на кожного, хто був внесений до офіційного реєстру, а пізніше, коли описи війська вже не практикувалися, – хто володів «військовим» (себто козацьким) ґрунтом. В обмін на такий «податок кров'ю» козацтво звільнялося від решти податків і повинностей, одночасно утримуючи в своїх руках контроль над політичним і адміністративним життям країни. Ополчення формувалося за територіальним принципом, що було традиційною рисою майже всіх рицарських військ Європи. Кожен вояк мусив забезпечувати себе зброєю, 57 одягом, спорядженням і харчами [57].

Організаційну впорядкованість військо зберігало тільки під час воєнних дій, періодично розходячись по домівках, аби козаки мали можливість підтримувати в належному стані своє господарство, що було єдиним джерелом їхнього існування.

За таких умов самий розвиток війська в інституційному плані був значною мірою стихійним, а рівень його боездатності залежав від майнового стану козаків. Держава мала мінімум зобов'язань щодо його матеріально-забезпечення, дбаючи лише про його використання й кадрову політику в ньому. Решта залежала від того, наскільки соціально активним і економічно благополучним виявиться сам козацький стан.

В організаційному сенсі військо поділялося на окремі полки – вищі адміністративно-територіальні та військові одиниці. Питання щодо кількості реєстрових полків, особливо ж утворених після 1648 р., й досі чекає на своє вирішення, зумовлюючи дискусії серед фахівців. Вагомою причиною такої невизначеності є брак джерел по окремих періодах або ж суперечливість їхніх відомостей. Наприклад, у Зборівському реєстрі вміщено списки козаків 16 полків, однак за інформацією, що походила з гетьманського оточення, відомо, що того самого року Хмельницький мав під Збаражем 23 полки, хоча й ця цифра може бути неточною, оскільки водночас ще декілька козацьких формувань перебували на Поліссі [58]. Вочевидь, розв'язання цих суперечностей слід шукати в неусталеності кордонів Війська Запорозького та його внутрішнього поділу, особливо часто змінюваного до кінця 60-х рр. XVII ст. Крім цього, значна частина полків могла мати екстери-

торіальний характер, формуючись не з осілого населення, а з повстанських загонів і покозачених. Їхню основу становили, таким чином, не реєстрові козаки, що відбували службу «с войскового ґрунта», а випишки чи добровольці-«охотники». До таких, що їх іноді дослідники помилково ототожнюють зі звичайними реєстрово-козацькими, належать подільські полки – Звягельський, Лисянський, Могилівський та ін., а також полісько-сіверські – Мозирський, Брагинський та Овруцький.

Організаційну основу козацького війська до поділу Гетьманату на право- та лівобережну частини утворювали полки, зафіксовані Зборівським реєстром 1649 р.: Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Чернігівський, Уманський, Черкаський та Чигиринський.

Якщо до війни кожен із 6 реєстрових полків мав фіксовану чисельність, то після 1648 р. вона була довільною й не регламентувалася жодними приписами, коливаючись залежно від територіального складу самого полку. Про чисельність кожного з полків свідчать дані Зборівського реєстру 1649 р.: Чигиринський – 3222; Черкаський – 2996; Канівський – 3167; Корсунський – 3472; Білоцерківський – 2990; Уманський – 2976; Брацлавський – 2655; Кальницький – 2050; Київський – 2010; Переяславський – 2982; Кропивенський – 1992; Миргородський – 3009; Полтавський – 2970; Прилуцький – 1996; Ніжинський – 991; Чернігівський – 997 осіб [59].

Слід зазначити, що Зборівський реєстр є на сьогодні чи не єдиним джерелом, що дає змогу з більшою чи

меншою впевненістю говорити про чисельність діючого козацького війська. Як відомо, практика складання «генеральних» реєстрів у Гетьманаті не прижилася через соціально-політичні причини: щоновий реєстр мав супроводжуватися «виписом» зайвих козаків, а вписування нових проходило з численними зловживаннями, що в обох випадках спричиняло заворушення в середовищі «черні», загрожуючи втратою влади не тільки полковникам, а й гетьману. Інші джерела статистичного характеру, як-от присяжні книги 1654, 1676 та 1682 рр. або переписні книги 1666 р., не дають повної картини чисельності козацького стану через погану збереженість чи неповноту охоплення.

Вочевидь, кількість козацького війська в 40 або 60 тис., встановлена відповідно Зборівською угодою та «Березневими статтями», була умовною, не завжди відповідаючи кількості козаків, що її насправді міг мобілізувати уряд. Вона значною мірою залежала від матеріального становища козаків, різко знижуючись під час посух, неврожаїв чи епідемій, а також через небажання козаків брати участь у походах, їхнє невдоволення гетьманською політикою тощо. Під час війни чисельність козацького ополчення значно збільшувалася за рахунок джур, пахолків і обозової челяді, яких приводила з собою принаймні третина реєстровців [60]. Ця обставина тісно пов'язувалася з внутрішнім устроєм козацтва, що, відповідно до річпосполитської традиції, складалося з військового товариства – спільноти служилого рицарського люду, щаблем нижче від якого стояли інші допоміжні категорії вояків.

Як уже зазначено, в організаційну будову війська було покладено

полковий принцип. Полки, своєю чергою, ділилися на сотні й курені різної чисельності, що являли собою вже не тільки військово-адміністративні, а й тактичні одиниці, виступаючи в окремих бойових порядках або об'єднуючись під час походів у самостійні відділи, групи й корпуси. Як і полки, сотні й курені не мали сталої чисельності, налічуючи, згідно з даними Зборівського реєстру, відповідно від 100 до 300 й від 10 до 40 чоловік. Кількість сотень у полку коливалася від 10 до 22. Нижчою неподільною одиницею війська був курінь – вояцька корпорація, що зазвичай об'єднувала козаків однієї місцевості. Характерною особливістю підрозділів цього рівня було те, що вони водночас функціонували як господарські осередки військової частини: при них існував невеличкий обоз, спільний казан, похідний реманент, іноді грошова «складка», а то й якийсь дрібний промисел. Як впливає з даних Реєстру 1649 р., полково-сотенна структура війська не мала достатньої уніфікації, оскільки, наприклад, у Чигиринському полку, який, вочевидь, мав статус «столичного», існував особливий Осавульський курінь, судячи з усього, підпорядкований вищій (гетьмана або генерального осавула), а не полковій владі; частина сотень і куренів іменувалася (і, можливо, формувалася) не за територіальним принципом, а за прізвищами командирів.

Уявлення про комплекс озброєння й спорядження козацького війська дають писемні, речові, а віднедавна ще й археологічні пам'ятки, однак не можна вважати остаточно вирішеним питання про генезу й поєднання різних видів озброєнь в арсеналі козацтва середини – другої половини XVII ст. Цілком очевидно, що

рівень оснащення окремих товаришів, що прямо залежав від їхніх матеріальних статків, був далеко не однаковим, так само мусили відрізнятися між собою й старі реєстрові полки та новосформовані. Очевидець перших років Хмельниччини єрусалимський патріарх Паїсій свідчив, що «черкасы, да земские пашенные люди, покиня дома свои все у нево (тобто гетьмана. – Авт.) в собранье, многие с рогатины и с топоры, у иных косы ввязаны в деревье» [61]. 61 З іншого боку, описи майна козацької старшини й значного товариства містять переліки численної й різноманітної зброї, кінського спорядження, захисних обладунків.

Свою специфіку мало озброєння різних родів війська, основними з яких були піхота й кіннота. Як впливає з аналізу джерел, головну роль у них відігравала, звичайно ж, вогнепальна зброя – найбільш ефективна й динамічна в технічному сенсі. Саме вона вирішальним чином впливала на розвиток традиційних форм тактики війська ще в XVI ст.

У першій половині – середині XVII ст. ручниці були на озброєнні найрізноманітніших військ: реєстрових козаків, кварцяних козацьких і волоських рот, магнатських надвірних хоругв [62]. Той факт, що вони 62 поширилися передусім у кінноті, доводить, що тодішні ручниці являли собою різновид полегшеного аркебузу (піщали) [63]. Порівняно невелика 63 вага й розміри робили їх зручними в користуванні в першу чергу для кіннотника. В цьому плані практичність ручниць спричинилася до ще одного напрямку в їх еволюції: паралельно із застосуванням на війні, з кінця XVI ст. вони стають мисливською зброєю. Звідси й ще одна їхня назва – «пташинка». Визнаним центром

виготовлення мисливських ручниць в Європі була Прага.

На жаль, у нашому розпорядженні немає жодного опису цієї зброї в українських джерелах кінця XVII ст., котрі дали б змогу із відносною точністю ідентифікувати її в зразках музейних зібрань. Тому наразі при їхній реконструкції можна орієнтуватися лише на московські та польські ручні піщали, ручниці середини – другої половини XVII ст. Стволи цих ручниць довжиною до 85 см, як правило, були вже не зварені, а розсвердлені, що підвищувало надійність і балістичні властивості зброї. Ствол і припасований до нього замок «осаджувалися» в ложі з багатопрофільним чи мушкетним прикладом. Калібр ручниці коливався в межах 18 мм, загальна довжина – 120 см, вага – 2,5–3,2 кг.

Окрім ручниць, у козацьких полках використовувалися карабіни й бандолети. Знайдені на полі Берестецької битви карабіни мають калібр 10–12 мм, довжину ствола до 85 см, що свідчить про їхні невеликі розміри й вагу. За висновком І. Свешнікова, ці зразки було виготовлено майстрами московської Оружейної палати, чия продукція потрапляла до України в XVII ст. у централізованих поставках або трофеях [64]. Російські карабіни конструктивно склалися з гранчастого ствола калібром 14–16 мм, вмонтованого до мушкетного ложа з французьким прикладом, зручним для прицільної стрільби. Карабіни здебільшого оснащувалися ударно-кремінними замками. Їхня довжина становила 90–100 см, вага 1,8–2,3 кг. Істотно вкорочені карабіни, які за калібром (12 мм) і розмірами нагадували швидше великі пістолі, ніж рушниця, називали бандолетами.

Розвиток вогнепальної зброї поступово зменшував роль лука й стрілу бою, але не міг витіснити їх одразу. Принаймні до кінця XVII ст. документи згадують про наявність у козаків «сагайдахов», себто луків у налуччях і сагайдаків зі стрілами. Лук, як шляхетна, рицарська зброя, фігурує і в озброєнні старшини.

Основну холодну зброю козаків становили шаблі поширеного на той час угорсько-польського типу, а також «ординки» [65]. Визначальною їх рисою були довгі (до 90 см), плавно вигнуті клинки, як правило, з відкритими руків'ями. Окрім них, часто згадуються різноманітні види ножів: «ножі паристие», «ножі простие». Неодмінною складовою козацького арсеналу були також списи, сулиці й їхні саморобні різновиди.

Свої особливості в озброєнні мала й козацька піхота [66]. На відміну від кінноти, де головну роль відігравала легка вогнепальна зброя, тут ставка робилася на потужність і велику вбивчу силу. За повідомленнями писемних джерел, у війську Хмельницького використовувалися мушкети, піщали й гаківниці. Мушкет, завдяки своєму довгому стволу й великому калібру (18–20 мм), був грізною й потужною зброєю. Випущена з нього куля влучала в ціль на відстані 250–300 метрів. Згідно з матеріалами археологічних досліджень, козакі застосовували поширені на той час в Європі мушкети полегшеного типу з ударно-кремінними замками, котрі не вимагали опертя на спеціальну підставку (форкету), однак їхня вага лишалася значною – до 7 кг [67]. Зазвичай із мушкетів стріляли великими свинцевими кулями, іноді – з металевим осердям. Під час інтенсивних боїв або облог, коли запаси боезарядів швидко витрача-

лися, мушкети заладовували дробом, цвяхами й шматками заліза. Ці заряди мали великий радіус розльоту й заподіювали, особливо з близької відстані, страшні рани й каліцтва. Вогневий бій з їх використанням був дуже ефективним проти навальних атак польської й татарської кінноти.

Уніфікованої амуніції в козацькому війську не існувало. Козаки носили вузьенькі шкіряні паски (типу «кордибанів», знайдених під Берестечком) [68], до яких підвішували шаблю, ніж й іноді порохівницю. Набої, разом із рушничним начинням, зберігалися в спеціальній сумці, або маленькому патронташі – ладівниці, яку носили за спиною на вузькому ремінці або тасьмі. Якщо взяти до уваги, що заряджання набоями поширювалося в гетьманському війську досить повільно й навіть у XVIII ст. було рідкістю, козаки довгий час користувалися натрусками з пороховою м'якиттю, котрі носили на шиї чи при поясі. Специфічним елементом вершницького спорядження був шабельтас (з нім. *Sabeltasche*, *sabretache*) – пласка шкіряна сумка чотири- чи п'ятикутної форми, підвішувана на коротких ремінцях до поясу з лівого боку [69]. Шабельтаси, що прийшли, очевидно, з модою на угорські речі, були поширені у волоській, польській, литовській та українській кінноті, перетворившись вже у XVIII ст. на характерний елемент гусарського спорядження – ташку [70]. В них зберігали листи, гроші, хустки та інші дрібні речі. Згадувані українськими джерелами шабельтаси опоряджувалися чохлами з сукна й оксамиту, прикрашалися гаптуванням і перлами [71].

Протягом кінця XVII–XVIII ст. рушниці й карабіни, імовірно, носили на ремінних перевісях за плечи-

ма. Можливо, що в ранній період для носіння коротких ручниць і бандолетів використовували спеціальні кобури-ольстри, прив'язувані біля луки сідла чи за спиною на спеціальному пасі [72].

Спорядження козацького вершника доповнювалося кінською зброєю, шкіряними або полотняними саквами, ремінними путами, попонами, дерев'яним цеберком для напування коней. Більшість речей зазвичай перевозили в обозі, однак нерідко кінні ватаги, що виїжджали «в поле» на розвідку або на відсіч противника, не брали з собою возів, котрі уповільнювали пересування. В такому разі все необхідне для походу майно, у тому числі запаси продовольства й навіть артільні котли, нав'ючували на коней [73]. Піхотинці мали простіший набір амуніції, ніж комонники, а саме: ріг із порохом, сумки з рушничним начинням і набоями.

Військове мистецтво. Переходячи до характеристики військового мистецтва українського козацтва доби Хмельниччини, основні риси якого буде проілюстровано на прикладах деяких битв і операцій, мусимо зробити кілька зауважень. Визнаючи панівну тезу сучасної історіографії про те, що 1648 р. карколомно змінив статус, організацію та систему управління козацького війська, навряд чи можна сказати те саме про способи і форми збройної боротьби. Тактичне мистецтво козацтва було тісно споріднене, з одного боку, з річпосполитськими, а з іншого – зі східними, зокрема, татарськими традиціями. Цьому сприяв не тільки фактор «тісного сусідства», а й участь козацьких підрозділів і старшини в спільних бойових діях, як-от у складі коронного війська під час Лівонської війни 1558–1583 рр., виправах «Димитріади»

72

73

1610–1613 рр., Хотинській війні 1621 р. чи, навпаки, в планованих протягом 1618–1620 рр. Персією походах проти Туреччини, міжусобних війнах у Криму. Планування кампанії, її забезпечення, пересування військ, розвідка й, нарешті, основні елементи бою козаків виразно відрізнялися від західноєвропейського військового мистецтва й надаються до порівняння з сусідами по Центрально-Східній Європі – Польщею, Трансільванією, Московською державою й Кримським ханатом, де є ближчі аналогії, наприклад, до таких форм бойових порядків, як «лава» або «гуф», використання рухомого табору, ведення оманливих відступів, використання засідок тощо. Цю прикметну рису військової практики «українних» земель загалом, безвідносно до місця в ній козацтва, проникливо спостеріг анонімний автор поеми «Про вибиття татар перекопських під Вишневецем року 1512-го», що вклав в уста свого героя князя Костянтина Острозького полемічну відповідь полякам, котрі обстоювали першість західноєвропейської військової «штуки»:

В полі шабля й сагайдак – це не те,
що вдома.
Волох, німець чи француз у
військовій справі
Зовсім інші, ніж турчин серед піль
кривавих.
Тут не німця, а татар подолати
треба,
В правім ділі хай Господь допоможе
з неба.

Якщо для скільки-небудь помітних змін у тактиці було потрібне накопичення критичної маси новацій в озброєнні, засобах зв'язку, тактичних формах противника, то на рівнях стратегічному та оперативному початок Хмельниччини справді спричинився до важливих новацій. Переростання козацького повстання в мас-

штабну війну, до якої залучилися практично всі верстви суспільства, зрештою, вихід «козацького питання» за традиційні межі внутрішньополітичної проблеми Речі Посполитої, піднесли козацьку старшину на якісно новий рівень військово-політичної еліти держави. Значно збільшився масштаб планованих нею операцій, у їх реалізації щороку посилювалася роль міжнародних чинників. Повстанське військо, на відміну від попередніх часів, було не екстериторіальним формуванням із мінливим складом, а армією, опертою на власний територіально-адміністративний устрій. Саме в оперативно-стратегічній царині ми бачимо найбільше проявів нових тенденцій у розвитку військового мистецтва козацького війська, в якому з'являються нові елементи – частково вдосконалені прийоми з попереднього часу або ж ті, що виникли як наслідок перелічених вище суспільно-політичних і військово-організаційних змін.

Симптоматичним є те, що початок Української революції став певним рубежем і у розвитку військового мистецтва її головного супротивника – Речі Посполитої. У всебічно проаналізованих причинах поразок коронного війська польські історики воліють добачати переважно зміну оперативно-тактичного фактора – залучення Б. Хмельницьким союзної татарської кінноти, яка стала важливим підкріпленням для повстанського війська, репрезентованого переважно піхотою. Це ліквідувало оперативно-тактичну перевагу поляків у кавалерії, що згубно позначалася в усіх попередніх зіткненнях [74]. 74
Зі свого боку зауважимо, що постульована в післявоєнній історіографії криза польського військового мистецтва середини XVII ст. серед

тих факторів, що були безпосередньо пов'язані із Хмельниччиною, мала й інші причини, зокрема, невідомі до того типи маневрування козацького війська одразу кількома особними групами, блокування комунікацій противника на значному просторі, зрештою, більш високий рівень управління й узгодження дій бойових порядків і окремих груп війська.

Уже перші перемоги повстанців улітку 1648 р. заслуговують на увагу не лише через свої політичні наслідки, а й з погляду оприявлення тих факторів військового мистецтва, котрі, власне, й зробили їх можливими.

Початковою метою поляків був розгром козацького бунту на Запорожжі, хоч вже на весну 1648 р. були наявними всі свідчення на користь того, що хвилювання на Січі є чимось більшим за звичайний заколот. Командування корпусу польського війська, який стаціонував в Україні, мало надто приблизні уявлення про кількість повстанців, їхні плани. Загалом, погана організація розвідки стала однією з причин як першої, так і всіх наступних поразок поляків у перший рік війни. Зокрема, гетьман Потоцький не знав, що ще на початку березня до Хмельницького прибули загони татарської кінноти, послані ханом Іслам-Гіреєм III, а трохи пізніше – 20 тис. осіб на чолі з перекопським беєм Тугаєм.

На думку І. Стороженка, за планами гетьмана, татарська кіннота, виділена з кількома козацькими ватагами й артилерією в передовий загін, мала прикривати висунення з Січі головних сил, рухаючись за вододілом річок Базавлук – Саксагань – Омельник – Жовті Води. Слідом за ним ішли основні сили повстанців (близько 8 тис. піхоти) з обозом і артилерією, чекаючи на виявлення

авангардом сил противника й сприятливого моменту для розгортання й вступу в бій [75].

75

У першій декаді квітня великий коронний гетьман Миколай Потоцький виділив зі свого корпусу авангард, який частково сухоходом (кіннота), частково ж Дніпром (піхота й драгуни) мав дістатися Микитинської Січі й там у зародку придушити бунт. Головним силам при цьому належала швидше роль спостерігача, оскільки можливості повстанців оцінювали як незначні [76].

Таким чином, зав'язка бою значною мірою залежала від сил авангардів, стану їхньої розвідки та бойової охорони. Подальші події засвідчили, що козацько-татарське військо мало в цьому вирішальну перевагу [77].

76

Перше зіткнення супротивників сталося 19 квітня біля р. Жовті Води, коли поляки намагалися вийти на Микитинський шлях, що вів безпосередньо на Січ. Як впливає з аналізу джерел і загальної оперативної обстановки, татарам одразу ж вдалося охопити польський загін, примусивши його зупинитися й розгорнути табір. Приховане наближення й охват були одним з основних способів ведення бою татарською та козацькою кіннотами, який базувався на діях рівновіддалених (до 3–6 км) великих груп (5–6 тис. осіб), що просувалися, утворюючи трикутник, обернений вершиною в напрямі противника. Невеликі сили польського авангарду не мали жодних шансів самостійно витримати облогу переважаючих сил повстанців, тим більше, що друга частина авангарду, яка рухалася водою й складалася переважно з реєстрових козаків, підняла заколот і перейшла на бік Хмельницького [78].

77

Не покладаючись лише на свою кількісну перевагу, гетьман подбав

не тільки про щільну блокаду табору, а й про захоплення всіх комунікацій регіону, завдяки яким головні сили коронного війська могли б подати допомогу обложеним. Наприкінці квітня він вислав у «під'їзд» кілька кінних підрозділів у чигиринському напрямку, звідки очікували підходу Потоцького, а на дніпрових переправах наказав знищити човни й байдаки, аби перешкодити форсуванню 6-тисячного надвірного війська князя Я. Вишневецького.

Ці заходи забезпечили ефективну облогу, під час якої противник потерпав від нестачі води, фуражу й боєприпасів. Протягом 4–5 травня поляки зробили спробу вирватися з оточення, але їх просування було зупинено козацькою піхотою в урочищі Княжі Байраки й закінчилося 79 повною поразкою [79].

Остаточно переконавшись, що після поразки авангарду повстанці рухатимуться правим берегом Дніпра, великий коронний гетьман зі своєю групою вирішили не чекати на з'єднання з корпусом Вишневецького й відійти вглиб Правобережжя. Потоцький вирушив з Корсуня 16 травня, маючи при собі близько 5,5 тис. 80 кінноти й 1600 піхоти [80]. Дезорієнтований присутністю у війську Хмельницького татарської кінноти, котра відіграла важливу роль при Жовтих Водах, коронний гетьман намірявся збільшити оборонні можливості свого війська й наказав частині кавалерії спішитися. Через це нерозважливе рішення його група остаточно втратила маневровість і можливості для ведення активних наступальних дій. Оперативно-тактичну перевагу повстанських військ у кінноті було утверджено остаточно.

Своєю чергою, Хмельницький квапився наздогнати противника, що відступав, пройшовши форсованим

маршем маршрут Княжі Байраки – Крилів – Чигирин – Городище – Корсунь у супроводі розвідувального й кількох передових загонів кінноти, котрі пильнували рухи поляків. Головні сили гетьмана (близько 20 тис. вояків і 26 гармат) 15 травня форсували р. Рось між Корсунем і Стеблевом, тоді як передові загоны вийшли на Корсунський шлях, заступивши Потоцькому відступ на Богуслав [81]. Вишикуваний рухомий табір, по периметру захищений кінними шеренгами з артилерією й піхотою всередині, став зручною мішенню для козацьких мушкетерів і артилерії. До того ж місцевість, по якій пролягав шлях відступу, була пересіченою, що утруднювало рух і постійно загрожувало розірванням табору [82]. 82

Зазнаючи важких втрат від вогню козаків, група Потоцького увійшла до урочища Горохова Діброва – вузької заболоченої тісняви, утвореної, з одного боку, р. Виграївкою, а з іншого – урвистими кручами, й, наштовхнувшись на завчасно влаштований тут перекоп, зупинилася. З фронту табір атакувала козацька піхота за підтримки артилерійського вогню, а з тилу – татари [83]. В паніці, яка зчинилася в коронному війську, повстанцям вдалося відірвати чоло й хвіст табору, котрі були найбільш боездатними частинами шикуння, й прорватися всередину. За кілька годин польську армію було знищено, а обох гетьманів взято в полон. 83

Улітку 1648 р. Речі Посполитій шляхом відчайдушних зусиль вдалося відновити 30-тисячну армію, котра, однак, своїми якостями істотно поступалася попередній. За відсутності гетьманів її очолили три виборні воєначальники – регіментарі, особисті якості яких, помножені на брак єдиноначальності, слабку дисциплі-

ну війська, значну частину якого становило погано кероване шляхетське ополчення, ставили під сумнів успішність подальшої кампанії. Водночас не справдилися очікування Хмельницького щодо залагодження козацько-польських суперечностей мирним шляхом, тож гетьман змушений був розширювати свої стратегічні плани, беручи до уваги кількісно значно сильнішого противника й масштабніший театр воєнних дій.

Ці фактори, на які також впливало істотне поширення повстанського руху, котрий повністю охопив Лівобережжя, Волинь і Поділля, загрожуючи перекинутися на західні землі, диктували Хмельницькому необхідність вироблення нової стратегії, котра дала б йому змогу виграти час для накопичення сил, впорядкування армії, залучення додаткової зовнішньої підтримки. Після розгрому кварцяного війська навесні 1648 р. гетьман до певного часу свідомо уникав лобових зіткнень із противником й особливо затяжних облог ключових фортець і опірних пунктів, для чого повстанці не мали достатньої 84 артилерії й досвіду [84].

У концентрованому вигляді ця стратегія літа–осені 1648 р., реконструйована В. Маєвським та І. Стороженком, мала на меті використати Волинь і Поділля як район локальних сутичок, що вимотували б противника, поступово ослаблюючи його сили й позбавляючи оперативної ініціативи. Для цього використовувалися два засоби – маневрове блокування основних комунікацій і опірних пунктів поляків та стимулювання тут повстанського руху. В першому випадку бойові групи власне козацького війська, котрі мали правильну організацію, озброєння й досвід, стримували й вимотували противника, в друго-

му – повстанські «купи» й стихійно створені полки нападали на ворожі під'їзди, знищували переправи, продовольство, одночасно виконуючи роль розвідки гетьманської ставки. Ефективність стратегії продемонстрували бої між авангардом повстанського війська М. Кривоноса й групою Я. Вишневецького на Вінничині – 6–8 липня під Махнівкою й 15–17 липня 1648 р. під Старокостянтиновом. Не вдаючись до детального аналізу цих боїв, зазначимо, що їх основним результатом стало опанування важливим стратегічним пунктом – Старокостянтиновом, блокування комунікацій противника й створення сприятливих умов для виходу й розгортання в цьому районі головних сил козацького війська [85].

85

Наприкінці літа 1648 р. у розпорядженні Хмельницького було близько 23 тис. боєдатного війська й ще десь 30 тис. у новосформованих полках і повстанських загонах. Утім, цього разу гетьман не мав підтримки кримського хана, який був зайнятий відбиттям нападів донських козаків. Враховуючи це, а також зважаючи, що в новосформованому війську поляки мали перевагу в кінноті, яка знов надавала їм оперативно-тактичну ініціативу, головні сили козацького війська залишили район Старокостянтинова, відійшовши до Пилявців [86]. Тут, 86 очікуючи на зосередження своїх сил, Хмельницький розташував на узвишші правого берега р. Іква укріплений табір.

Ранком 11 вересня коронне військо в похідно-бойових порядках, поділених по фронту на три частини, вийшло на лівий берег Ікви й одразу зробило спробу захопити греблю. Атакування переправи було, як свідчать очевидці, неорганізованим й досить безладним, тож

греблю поляки взяли тільки під вечір 87 [87]. Водночас з'ясувалося, що ліво-бережна нерівна і болотиста місцина, обрана регіментарями для розгортання головних сил, є абсолютно непридатною для побудови табору, який мав слугувати тактичною базою майбутньої битви. Таким чином, перевагу польської кінноти було підважено, а після підходу 12 вересня до козацького табору 20-тисячної буджацької орди взагалі зведено нані-88 вець [88]. Зміна співвідношення сил давала можливість Хмельницькому контратакувати противника. Ранком 13 вересня на греблю, на якій поляки міняли бойову охорону, вдарила козацька піхота, а татари охопили тил і фланги. В таборі зчинилася паніка, хоругви шляхетського ополчення розірвали ланцюг возів і почали тікати. Відсутність єдиного командування й суперечливі чутки про прибуття на допомогу Хмельницькому татар довершили безлад, внаслідок чого коронну 89 армію було повністю розгромлено [89].

Одним із найяскравіших прикладів маневрування одразу кількома бойовими загонами, які склалися з різних родів військ, є битва під Батогом 22–23 травня 1652 р., котра стала свого роду підсумком у розвитку оперативного-тактичного військового мистецтва козацтва доби Хмельниччини. Безпосереднім прологом до битви була виправа польського війська на чолі з коронним гетьманом М. Калиновським до Молдавського князівства, що мала на меті унеможливити шлюб сина Б. Хмельницького Тимофія з донькою молдавського господаря В. Лупула, котрий погрожував Польщі переходом Молдавії до сфери впли-90 ву Гетьманату [90]. Підготовлений до походу 15-тисячний козацький корпус Т. Хмельницького, що складався переважно з піхоти, був зосере-

джений на Корсунщині й в середині травня вирушив у напрямі Городище – Звенигородка – Умань, готуючись форсувати Південний Буг. Втім, коли стало відомо, що корпус Калиновського вийшов до Бугу раніше, Богдан Хмельницький рушив на Уманщину з 35-тисячним підкріпленням. На допомогу гетьманському війську також прибув 20-тисячний загін кримської орди, очолюваний нурадин-султаном.

Очікуючи на підхід козацького війська, Калиновський не сподівався, що корпус Хмельниченка буде додатково посилено за рахунок головних сил і татарської кінноти. Польське командування загалом погано орієнтувалося в ситуації, практично не дбаючи про організацію бойової розвідки [91]. Попри це, прибувши в район 91 бузьких переправ набагато раніше, Калиновський одразу ж перехопив до своїх рук тактичну ініціативу, маючи більше можливостей для активної оборони оперативного простору, й розбив на правому березі річки укріплений табір. Утім, своїми розмірами й розташуванням табір істотно перевищував можливості його оборони: фронт його був розтягнутим, через що у поляків бракувало сил для рівномірного забезпечення прикриття, виділення тактичної розвідки й резерву. Все це, разом із кількісною перевагою, створювало для Б. Хмельницького сприятливі можли-92 вості для завдання раптового удару одразу з кількох боків, розірвання табору й знищення противника по окремоті [92].

З цієї метою українсько-кримське військо було поділено на дві частини, кожна з яких мала власне завдання й напрям дій, що диктувалися загальним задумом операції. Головні сили гетьманського війська й корпус Т. Хмельницького від Гайсина рушили у південно-західному напрямі, готуючись форсувати Буг у декількох десятках кілометрів вище

від табору Калиновського. Після переправи зранку 22 травня 15-тисячна група Т. Хмельницького, тримаючись спочатку на максимальній відстані на захід від розташування противника, у середині дня несподівано вийшла перед фронтом польського табору, розгорнувшись у бойові порядки. Одночасно з південного боку під табір підійшла друга група виділених військ, що складалася з татарської кінноти на чолі з Карач-беєм [93].

Приховане пересування головних сил і татарського загону прикривав авангард козацької й татарської кінноти, котрий незабаром після завершення переправи через Буг корпусу Т. Хмельницького атакував із півночі польський табір. Виманивши з нього польську кінноту, татари почали швидко відступати, заохочуючи таким чином противника до неорганізованого переслідування. У полі Калиновського несподівано атакували із заходу й півдня Т. Хмельницький і татари, яким вдалося прорвати кільце й без того слабо захищеного табору одразу в кількох місцях [94]. Коронний гетьман був змушений зупинити переслідування й за допомогою піхоти витіснити козаків з табору, одночасно намагаючись зменшити площу його оборони.

Невправні дії Калиновського, однак, викликали різке невдоволення в частини урядників, які підняли проти нього заколот, вимагаючи розпочати переговори з козаками й татарами. Оточений зусібч табір, таким чином, поділився на два ворогуючих угруповання, поміж якими спочатку тривали сутички, а на світанку 23 травня розпочалася справжня війна. Перегородивши шлях до річкових переправ кільком хоругвам кінноти, котрі вирішили покинути табір і самостійно прориватися з оточення, Калиновський наказав піхоті й артилерії, що зберігали йому вірність, відкрити по них вогонь. Це стало сигналом Хмельницькому для початку загального штурму табору, який після відчайдушного спротиву впав під вогнем козацької піхоти й ударами татар. На бойовищі загинув сам коронний гетьман, генерал артилерії Ж. Пржиємський, чимало офіцерів, 8 тис. жовнірів було взято в полон.

Через своє стратегічне та моральне значення перемога під Батогом не тільки дала змогу Хмельницькому знову вимагати від Речі Посполитої відновлення умов Зборівської угоди, а й стала найприголомшливішою після Корсуня й Пилявців поразкою для коронного війська, яке вкотре було вщент знищено.

Майнова диференціація козацтва й поляризація його політичних симпатій, що оприявнилися невдовзі по Хмельниччині, засвідчили, що воєнний організм Гетьманату є доволі вразливим. Козацьке військо погано слухалося наказів, потерпало від вад постачання, котре в умовах постійних війн і неврожаїв не могло бути справним. Крім того, брак спеціальної системи навчання, помно-

8.3.

Козацьке військо періоду «Руїни» 60–70-х рр. XVII ст.

жений на сезонний характер військової служби й природні бойові втрати, девальвували професійний рівень війська. Яскравим свідченням «буксування» військової машини

Гетьманщини був разючий контраст: низка яскравих перемог у окремих битвах (Пилявці 1648, Конотоп 1659 рр.) і жодної виграної війни. Втім, сама тільки пов'язаність із політичним устроєм Гетьманщини гарантувала козацькому війську настільки ж довге життя, як, власне, й самій державі, створеній ним.

Одним із проявів майнової та соціальної диференціації, що позначилися на військовій сфері, була поява 95 у війську так званих «наймитів» [95]. Закріплюючи за собою права панівної верстви (влади, власності та вищості над іншими), козацька верхівка не бажала терпіти невігоди військової повинності нарівні з іншими, волюючи посилати до війська замість себе найнятих вояків, котрі забезпечувалися кіньми, зброєю, амуніцією й отримували за свою службу гроші. Про їх існування у 1664 р. доносив російський воєвода Г. Косагов: «...а черкас в моем полку немного, все наймиты овчары из винниц, и малых робят много; а сами козаки живут в 96 домах своих» [96]. У подальшому ця практика поширилася, особливо в Лівобережній Гетьманщині.

Специфічність ситуації полягала ще й у тому, що найближчі сусіди Гетьманщини (й водночас її військові супротивники) заходилися переоснащувати власні армії відповідно до нових потреб часу, збільшуючи в їхньому складі удільну вагу професійних формувань, повністю підпорядкованих і забезпечуваних за рахунок держави. Наприклад, у Росії під час Смоленської війни було утворено так зване військо «нового строя», в якому порядкували іноземні інструктори, навчаючи солдатів навичкам організованого шикуння, руху й стрільби. Піші й кінні полки були в ньому адміністративними й тактич-

ними одиницями, споряджуючись й озброюючись за рахунок скарбниці [97]. Приблизно в той самий час відбувалися реформи в Речі Посполитій, де функції професійного війська виконували полки «поточної оборони», а згодом – кварцяного війська. За правління Владислава IV до його складу влилися війська «чужоземного автораменту» – піхотні й кавалерійські частини, зорганізовані на західноєвропейський кшталт. Як і раніше, кварцяне військо існувало на постійній основі, його забезпечувала держава [98]. 98

У цій ситуації уряд Гетьманщини мусив шукати чимраз ефективніших способів консервації козацького стану, аби його соціальні хвороби не зруйнували остаточно війська, яке й надалі лишалося ядром українських збройних сил. Перші проекти з реорганізації реєстрового війська з'явилися в найвищих урядових колах Гетьманату, щойно він постав як окреме державно-політичне утворення. Спочатку для підвищення рівня матеріального забезпечення вже сформованих козацьких полків планувалося врегулювати джерела та порядок їхнього фінансування. Це питання порушувалося на переговорах із російським урядом у 1654–1657 рр., зокрема, П. Тетеря переконавав бояр, що в разі стабільного грошового забезпечення служба козаків була б пильнішою й кращою, тоді як зараз вони відбувають її з неохотою [99]. 99

Одночасно старшина, заручившись кадровою підтримкою з боку росіян, взялася навчати козаків азів європейського строю. Як свідчив у серпні 1654 р. у королівському таборі під Зборовом полонений повстанець, при гетьмані перебувала група російських офіцерів німецько-

го походження, «котрі вчать козаків, так як і в нас (тобто поляків. – *Авт.*), а московський цар платить офіцерам щомісяця по 50 зл.» [100]. За аналогією до стройових навчань московського війська, організованих на основі «Учення и хитрости ратного строения пехотных людей» (1649 р.), можна припустити, що іноземні інструктори навчали козаків шикунанню в шеренги й ряди, поворотам, здвоюванню рядів тощо [101].

Інші шляхи, якими могла піти модернізація козацького ополчення, відбито в численних інструкціях, що подавали наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XVII ст. українські посольства у Варшаві. Здебільшого вони апелювали до традицій і досвіду військового будівництва, набутого козацькою старшиною й шляхтою ще в річпосполитський період. У пунктах-проханнях, що доповнювали положення Гадяцької угоди, за якою реєстрове військо мало обмежуватися 30 тисячами й існувати паралельно із найманими формуваннями, гетьман просив польського монарха, «щоб усі постанови про військову дисципліну було зібрано разом і щоб його милості пану гетьманові, за прикладом святої пам'яті покійного пана Яна Замойського, була надана повна влада над усім лицарством, шляхтою, що є на Україні, щоб він мав право війни, а коли б наказав когось виключити з війська, щоб негайно і всюди 102 було це виконано» [102].

Цікавою, але явно приреченою на невдачу спробою повернення до довоєнних організаційних моделей козацького війська були інструкції на варшавський сейм 1664 р. послів гетьмана П. Тетері. Зокрема, вони передбачали встановлення 12-тисячного реєстру з шести полків: Переяславського, Канівського, Корсунського, Чигиринського, Черкаського

й Білоцерківського [103]. За слуханими спостереженням В. Горобця, цей факт можна розглядати як повернення до положень Куруківської угоди 1625 р., щоправда, в дещо покращеному варіанті. На це додатково вказує й пропозиція гетьмана заснувати при кожному полку найману кварцяну хоругву – для несення постійної служби. Командування цих підрозділів підпорядковувалося безпосередньо региментареві, маючи «до воєнних оказій ставати на кожне пана гетьмана заволення, з усією готовністю заступати Річ Посполиту... а особливо гетьмана». Окрім цього, інструкцією було також передбачено утримання «генерального» артилерійського парку в Білій Церкві й спеціальної піхотної частини для його охорони.

Ще однією характерною особливістю розвитку військової справи у 60–70-х рр. XVII ст. стало зростання ролі козацьких охотницьких (добровільних, волонтерських) формувань, які створювалися з позастанових груп населення. Частина з них починає утримуватися за рахунок гетьманів, отримуючи зі скарбу грошове жалування й одяг, перетворюючись, таким чином, на найманців. Виникаючи здебільшого в порубіжних регіонах, вони так само швидко зникали, часто змінювали місця дислокації, що спричинило певну плутанину щодо них в історичних дослідженнях. Тривале життя судилося тим формуванням, що обіймали периферійну територію, на якій вирували повстанські рухи покозачених селян. Зокрема, у Буто-Дністровському межиріччі фактично до середини 70-х рр. XVII ст. діяли справжні «мікродержави» на чолі з Семеном Височаном, Василем Дроздом та Семеном Кіашкою-Манжосом, даючи притулок неспокійному «збройному люду», котрий

ходив служити то до Молдавії, то на Січ, то по черзі до правобережних гетьманів. Легендарний ватажок подільських «охотників» Семен Кіяшко спільно із загонами Григорія Дорошенка брав участь у бойових діях проти московських військ на Лівобережній Україні влітку 1668 р., однак після переходу Поділля під владу поляків у 1671 р. разом із іншими полковниками згодився служити

104 Михайлові Ханенку [104]. Попри складену присягу й отриману «аскурацію», Кіяшко набрав охотників (його вербувальники дійшли навіть до Чернівців) і вирушив разом із молдавським господарем Григорієм Дукою до Волоського князівства

105 [105]. В 1674–1675 рр. він продовжує служити в наказного гетьмана Війська Запорозького Його Королівської Милості Євстафія Гоголя, під орудою якого громить турків під Кам'янцем

106 Подільським [106]. Значна частина таких полків, а точніше збройних ватаг, не була прив'язаною до службових ґрунтів, як звичайне козацтво, й часто-густо взагалі не мала сімей. Здобуваючи «козацького хліба», вони легко змінювали своїх командирів і місце перебування. Показовим щодо цього є приклад Овруцького полку Дацька Васильовича (Децика), який за розпорядженням Брюховецького стояв на київському Поліссі в 1664–1665 рр. Восени 1665 р., коли Києву загрожував напад поляків, Дацько, ослухавшись наказу, виконання якого не обіцяло йому особливих вигод, втік до Переяслава, а його військо, що лишилося поблизу Києва, «все

107 врознь розбрелось» [107].

Паралельно з упорядкуванням реєстрового війська наступники Хмельницького дедалі частіше роблять ставку на формування й використання найма-

них військ, котрі в умовах «Руїни» нерідко виявлялися більш слухняними й ефективними, ніж реєстровці [108].

108

Військове мистецтво. Загострення українсько-російських суперечностей у другій половині 50-х рр. XVII ст., підсумоване укладенням гетьманом Виговським Гадяцького трактату з Річчю Посполитою, переросло восени 1658 р. у перший повномасштабний воєнний конфлікт. Козацтву довелося протистояти московському війську, значно зміцнілому і впорядкованішому внаслідок реформаторських заходів Олексія Михайловича, вжитих після Смоленської війни. Направлений у жовтні 1658 р. у Сіверську Україну 20-тисячний корпус белгородського воеводи князя Г. Ромодановського до кінця року не спромігся досягти серйозних успіхів, витративши більшість часу на навернення на свій бік розколотого козацтва південних полків Лівобережжя, що підтримувало частково Пушкаря, частково ж Виговського. Взявши спочатку Миргород, а згодом Лубни і Пирятин, Ромодановський на початку листопада опинився фактично відрізнаним від своїх баз на південному заході Московської держави, звідки мали надходити підкріплення й продовольство [109]. Скориставшись тим, що

109 його сили надто глибоко просунулися Лівобережжям і були зв'язані зтяжними боями із корпусом, що складався з Ніжинського, Чернігівського та Прилуцького полків, Виговський вирішив ліквідувати друге за чисельністю угруповання московського війська, котре могло б подати допомогу Ромодановському, – залогу київської фортеці на чолі з В. Шереметьєвим, що налічувала близько 7 тис. чол.

Взяття міста штурмом 26–27 жовтня 1658 р., до якого вдався передовий загін під командуванням Данила Виговського, не принесло успіху, завдавши козакам відчутних втрат. Утім, головні сили гетьманського війська, що надійшли під Київ 29 жовтня, виявилися не готовими до довго-
110 тривалої облоги [110]. Мабуть, Виговський планував, що справу капітуляції залоги вирішить його значна кількісна перевага й наявність у війську татар, однак Шереметьєв виявив непоступливість, справедливо розраховуючи на неготовність козаків до облоги й швидке згортання бойових дій у передзимовий період. Подальші події засвідчили правильність цих передбачень. Аби не допустити повного оточення фортеці, 30 жовтня біля Печерських воріт московська залога дала відкритий польовий бій гетьманському війську, в ході якого козацькі полки, збиті зі своїх позицій, були змушені зачинитися в таборі, котрий неодноразово проривав противник [111]. Бій тривав до
111 ночі, й хоча явної поразки козаки не зазнали, але невизначений результат битви перекреслював стратегічні плани Виговського надати розгрому полків Шереметьєва значного дипломатичного резонансу, а також через підрив військової моці Москви на Лівобережжі втримати її від направлення сюди нових сил. Уже наступного дня гетьман розпочинає переговори й трохи згодом відступає у район Ржишева, розпускаючи по домівках знесилені козацькі полки. Втративши можливість змінити стратегічну ситуацію в регіоні на свою користь, Виговський все ще намагався розбити противника поодинці, маючи, однак, уже значно скромніші сили. Наприкінці листопада він направляє

на допомогу обложеним у Варві військам Григорія Гуляницького загін козаків, татар і найманців наказного гетьмана Івана Скоробогатка, але їхня спроба здійснити деблокаду міста виявилася невдалою. Тим часом, серія військових невдач доповнилася погіршенням зовнішньополітичної ситуації – 19 листопада 1658 р. Росія підписала прелімінарний договір зі Швецією, здобувши в такий спосіб можливість звільнити частину свого війська для продовження війни в Україні [112].

112

У березні 1659 р. в Гетьманщину вступає майже 100-тисячне військо під проводом боярина князя О. Трубецького, однак замість того, щоб з'єднатися з силами Ромодановського чи, що було реальніше, Шереметьєва, воно майже одразу зупиняється на Сіверській Україні, відволікаючись на облогу ключового пункту тамешнього прикордоння – Конотопа [113]. Безперервні штурми міста
113 суттєво виснажили московське військо, змусивши вдатися до масштабної блокади, й водночас дали можливість Виговському зібрати необхідні сили для вирішального зіткнення. Головним козирем гетьмана в цій кампанії стала допомога кримського хана, орди якого вже в червні зосередилися на Лівобережжі, очікуючи мобілізації козацьких полків і сприятливого моменту для переходу в наступ. Сконцентрувавши більшість своїх сил у Чернігівському полку, гетьман разом із нурадин-султаном вирушає наприкінці місяця в напрямку Биків – Галиця – Ічня, постійно контактуючи зі ставкою Мухаммед-Гірея, який рухався слідом [114]. Вихідним пунктом
114 дій було обрано урочище Крупицполе в кількох переходах від Конотопа, де 24 червня союзники об'єднали свої

сили. При гетьмані перебувало десять реєстрових полків – Чернігівський, Переяславський, Черкаський, Уманський, Кальницький, Паволоцький, Подільський, Прилуцький, Білоцерківський та Канівський – загальною чисельністю близько 16 тис. осіб, а також його власні наймані загони й кварцяні підрозділи коронного обозного А. Потоцького від 2,5 до 4 тис. вояків. Чисельність військ кримського хана, що привів із собою 4 орди й темрюцьких черкас, орієнтовно була 115 30 тис. осіб [115]. На жаль, немає точних відомостей щодо співвідношення родів військ: найімовірніше, більшість українського війська становила піхота, оскільки ще наприкінці 1658 р., просячи допомоги в коронного канцлера М. Пражмовського, Виговський повідомляв про нестачу в нього кавалерії. Її брак компенсувало прибуття кримського хана, військо якого всуціль складалося з важкої та легкої кінноти.

У переддень вирішального зіткнення більшість московського війська лишалася в таборах і шанцях довкола Конотопа, тоді як назустріч Виговському було виряджено за різними даними від 15 до 20 тис. осіб на чолі з Г. Ромодановським, С. Пожарським і С. Львовим. Маючи надто туманні звістки щодо сил і планів супротивника, Трубецької виділив під їхню команду переважно кінноту – помісні сотні, драгунів і рейтарів, що мала з'ясувати напрям просування ворога і, як сподівався боярин, розсіяти його нечисленні 116 сили [116].

Дочекавшись даних розвідки щодо пересувань Трубецького й об'єднання всіх своїх сил, Виговський рушив із Крупичполя до Конотопа. Спочатку попереду рухався обоз і

розвідувальні загони татар, що відстежували рухи росіян, але на підході до р. Борзна наперед висунулися козацькі підрозділи [117]. Звідси союзники, готуючись до безпосереднього зіткнення, вислали сильний козацько-татарський передовий загін у напрямі до переправ через р. Куколка, що в 12 км на південний захід від Конотопа, «де прийшовши на переправу в селі Соснівці, немал през цілий день мали потребу, де язика взяли, а люд московський не достав язика. І на тій переправі в милі добрій від Конотопа заставу отпращивали і там того дня розійшлися» [118]. Зіткнення козацького під'їзду і московських сторожових загонів 27 червня під Соснівською переправою мало фатальні наслідки для росіян, адже засвідчило слабкість їхньої розвідки та повну непоінформованість про перебіг подій і сили противника. Загін, направлений Трубецьким назустріч Виговському ранком наступного дня, так само не подбав про організацію глибокої розвідки, маючи перед собою тільки дрібні польові сторожі, котрі повідомляли про розташування противника в ближній смузі дій. Слід, вочевидь, сприйняти повідомлення деяких джерел про те, що московські воеводи аж до останнього моменту не знали про участь у поході татар, недооцінивши таким чином чисельність противника, який мав значну кількісну перевагу, й злегковаживши його оперативними можливостями.

План дій союзників у майбутній битві, як засвідчив її подальший перебіг, спирався на, з одного боку, використання неготовності московського війська до зіткнення з силами противника, що переважали, а з іншого, на їх оточення і знищення шляхом

оманливих маневрів і засідок. Уранці 28 червня Виговський із козацькою піхотою, найманцями і частиною татар вирушив просто на Соснівку, а хан із рештою орд висунувся трохи праворуч в урочище Пуста Торговиця в 7 км на схід від Соснівської переправи [119].

Близько 14-ї години московська кіннота, форсувавши Куколку, одразу напала на татарську й найманську кінноту, котра стояла перед основними силами Виговського, примусивши її відступити. Мабуть, цей удар був досить сильним, адже гетьман почав відступати вниз по Куколці у напрямі до Пустої Торговиці, де в засідці очікувала кіннота кримського хана. Його шлях пролягав вузьким заболоченим яром – руслом пересохлої річки Торговиці – й з погляду організованого відступу мав для козацького війська чимало перешкод і незручностей. Принаймні росіяни сприйняли відступ у цьому напрямку як свідчення свого успіху, сподіваючись швидко довершити розгром супротивника, і виділили для його переслідування 120 помісну кінноту [120].

Заманивши кінне військо Пожарського удаваним відступом углиб урочища, Виговський наразив його на удар татарської кінноти, котра, дочекавшись слушного моменту, вдарила на росіян з тилу. Напад був настільки несподіваним, наскільки й сильним, тож відрізані від основних сил частини московського корпусу майже поголівно було винищено, а їхніх командирів взято в полон.

Показовим прикладом стратегічного планування спільних московсько-українських воєнних дій, в яких обидві держави лише формально виступали союзниками, маючи натомість досить різні політичні плани,

може слугувати Чуднівсько-Слободищенська кампанія літа–осені 1660 р. Для Московської держави вона мала стати реваншем за серію поразок у битвах проти польсько-литовського війська попередніх років і ознаменувати початок масштабного контрнаступу в Західну Україну, подібного до аналогічної виправи 1655 р. [121]. Натомість гетьманське правління Юрія Хмельницького, загалом незадоволене з невігідних для Війська Запорозького «Переяславських статей» 1659 р., виношувало оборонні плани для захисту Правобережжя від вторгнення поляків, які в умовах завершення війни зі Швецією так само, як і росіяни, сподівалися на черговий реванш в Україні. Складність ситуації для Гетьманщини поглиблювало укладення військової угоди між Польщею і Кримом, спрямованої проти козацької держави.

Протягом лютого 1660 р. Хмельницькому вдалося успішно відбити наступ 10-тисячного корпусу коронного гетьмана Станіслава «Ревери» Потоцького, посиленого татарським загоном Кай-бея. Зазнавши відчутних втрат під Брацлавом, Ладжином і Уманню, коронний гетьман повернувся до Польщі. Так само вдалим був захист південного напрямку: навесні – на початку літа Кальницький та Уманський полки стабільно утримували основні сили татар за Бугом [122].

Призначений головнокомандувачем московських військ в Україні київський воєвода Василь Шереметьєв зібрав у липні 1660 р. під Васильковом військову нараду для обговорення плану майбутніх дій. Повноваження воєводи й гетьмана, війська яких мали діяти спільно, не були чітко розмежовані, що разом з різким харак-

тером Шереметьєва й нерішучістю Хмельницького, який перебував під сильним впливом оточення, спричинило взаємну нехіть союзників 123 одне до одного [123]. Від початку планування кампанії й реалізація її стратегічного задуму опинилися в руках московського командування, яке вважало за потрібне поділити гетьманське військо на дві частини: одна у складі 6 лівобережних полків на чолі з наказним гетьманом переяславським полковником Тимофієм Цицюрою мала увійти до корпусу Шереметьєва, котрий висувався у напрямі Фастів–Котельна; 5 правобережних полків під командуванням самого гетьмана вирушали на Гончарівський шлях, пильнуючи на 124 виступ кримського хана [124].

Запізніла концентрація московських і гетьманських військ на Правобережжі (її було завершено лише на початку вересня) й брак даних про корпус польного гетьмана Єжи Любомирського, котрий після підписання Оливського миру поспіхом перекидався в Україну, істотно підважували плани Шереметьєва. Вже наприкінці серпня далася взнаки недалекоглядність розпорощення більшості козацьких полків між двома корпусами, оскільки головні сили кримського хана, заради стримання яких виряджався Хмельницький, під Чорним островом з'єдналися з військами Потоцького.

Оперативний простір, на якому упродовж серпня–жовтня 1660 р. розгорнулися основні бойові дії, обмежувався на заході Острополем, Чудновом на півночі, Прилукою на півдні та Котельною на сході. З півночі на південь його було поділено на три приблизно рівних частини річками Случ, Тетерів та Гнилоп'ять.

З погляду співвідношення сил виразну перевагу мала московсько-

українська сторона, два виділені корпуси якої налічували 30 (корпус Шереметьєва–Цицюри) та 20 тис. осіб (Хмельницький). Утім, станом на вересень вони і далі були розділеними, тоді як поляки після з'єднання з татарами вже мали чисельну перевагу проти Шереметьєва на любарсько-чуднівському напрямі. Загальна чисельність польського війська тут сягала 28 тис. при 12 тис. татар. Щоправда, московсько-український корпус було краще забезпечено артилерією: 48 гармат проти 20 польських.

Гетьман Потоцький, прибувши наприкінці серпня під Старокостянтинів, розклав табір, очікуючи на прибуття корпусу Любомирського [125]. Вислані ним під'їзди захопили кілька полонених із московсько-українського табору, котрі підтвердили, що ані Хмельницький, ані Шереметьєв не мають достеменної інформації про сили коронного війська, розраховуючи, що відділи Любомирського перебувають ще за Віслою, а Потоцький має при собі лише 8 тис. вояків. Хибні звістки посилили впевненість Шереметьєва у своїх силах, котрий, попри те, що до нього долучилися далеко не всі козацькі полки, вирішив розбити Потоцького й далі безперешкодно прямувати на Львів.

Перші зіткнення супротивників відбулися 4 вересня на Любарському тракті, коли польська розвідка й татари нашттовхнулися на авангард колони Шереметьєва,– близько тисячі козаків Лубенського полку. Нападники зненацька вдарили на козаків, примусивши їх відійти до переліска, в якому ті влаштували табір і сильним вогнем перешкоджали подальшому просуванню кінноти противника. Зламати їхній опір вдалося лише завдяки вогню й атаці драгунів, котрі

за підтримки легкої кінноти знесли табір, винищивши практично всіх його оборонців. Заскочений несподіваною зустріччю з противником, Шереметьєв не зміг вчасно надати допомогу авангардові, тож вже за кілька годин кінні полки Яна Сапеги та Івана Виговського охопили його праве крило, що рухалося урочищем Кутище. Лише настання темряви й чисельна перевага росіян припинили атаки поляків, котрі разом із татарами відійшли під Любар, чекаючи на прибуття артилерії та піхоти.

До останнього моменту не маючи повного уявлення про співвідношення сил, Шереметьєв волів лишитися на своєму місці, розпочавши будівництво укріпленого табору. Обрана для нього позиція фронтом виходила на південний захід, впираючись у висоти, зайняті корпусом Потоцького; лівим крилом – на Чуднів, правим – на Любар; фланги й тил були прикриті лісами, а ліве крило ще й болотами. Південну частину укріплень зайняло московське військо, північну – гетьманське. Маючи всі підстави для зручної оборони, ретельно уфортифікований упродовж двох діб табір, однак, був погано забезпечений водою й випасами для коней, що ставило під сумнів його довготривалу оборону. Втім, принаймні в ближчій перспективі, коронне військо не мало жодних шансів його здобути, більше розраховуючи на успіх у відкритому польовому бою.

У наступний період супротивники почали змагання за перехоплення тактичної ініціативи з тим, щоб нав'язати ворожій стороні бій у максимально вигідних для себе умовах. 6 вересня козацьке та московське війська зайняли на лівому та правому крилах перед табором зручні пагор-

би, з яких можна було вести рушнично-артилерійський вогонь по відкритих флангах противника, що наступатиме. Втім, цей задум, що мав на меті поступове виснаження поляків, розгадав Потоцький, котрий ціною неймовірних втрат своєї кінноти взяв противника штурмом. Складною була ситуація на лівому крилі, де стояли козацькі полки. Не закінчивши будівництва шанців, вони розпочали атакувати дивізії Любомирського, котрий вислав проти них спочатку легку кінноту Собеського, Виговського й Сапеги, а потім татар, яким вдалося частково відрізати наступаючих від табору. Притиснутих упритул до валів атакували драгуни й коронна піхота, вдершись до середини табору і опанувавши шанцями. Розвинути успіх полякам завадили настання сутінок і важкі втрати, через які Потоцький побоювався, що розвиток битви може піти зворотним шляхом.

Втративши можливість одразу ж нав'язати московсько-українському війську польовий бій, поляки взялися до щільної блокади табору, намагаючись протягом двох наступних днів виманити оборонців на відкритий простір. Шереметьєв і Цицюра опинилися в досить загрозливому становищі, єдиним виходом з якого могло бути швидке прибуття на допомогу корпусу Юрія Хмельницького, або ж відступ у чуднівському напрямі: 13 вересня до поляків прибула облога артилерія, в таборі вкрай бракувало води, дров і фуражу.

Зранку 16 вересня табір було згорнуто для відступу. Всю важку артилерію, непотрібні спорядження й амуніцію оборонці залишили, вишикувавши вози в десять рядів, усередині яких рухалося кіннота, а по периметру – піхота й гармати. Бойова охорона коронного війська

фактично недопильнувала початок виходу й перемарш основної частини союзницького війська, вдавшись не до його стримування, а до переслідування. Весь тягар оборони табору через це впав на ар'єргард, що складався з козацької піхоти. Польській важкій кавалерії вдалося відрізати від основних шиків декілька сот козаків, котрі, судячи з усього, утворювали тилову похідну заставу, й за підтримки драгунів і піхоти відтіснити їх до лісу й розсіяти. Відірвані від табору козаки вперто вели кількагодинний вогневий бій, уповільнюючи рух всього коронного війська, що не встигало переслідувати головні сили Шереметьєва. Затримка, зумовлена впертим опором ар'єргарду, змушувала Потоцького вести переслідування лише кіннотою, не маючи змоги використати в атаках на табір піхоту й артилерію. Уникнувши, таким чином, загрози розірвання табору, Шереметьєв вийшов з лісу на рівнину місцевість і перегрупував свої сили. Надвечір московсько-українському війську вдалося, долаючи постійні спроби поляків зупинити табір, досягти р. Ібер і розпочати переправу. Багністе річище й грузьке дно бродів перешкоджали злагоженому форсуванню обозу й рухомого прикриття, внаслідок чого частина возів застрягла посередині переправи, заблокувавши шлях козацькому ар'єргарду, який вкотре був змушений ціною важких втрат рятувати

126 решту війська [126].

Переночувавши в укріпленому таборі біля с. Красносілка, ранком 17 вересня Шереметьєв і Цицюра наблизилися до околиць Чуднова. Прагнучи позбавити Потоцького зручного прикриття, воєвода наказав спалити місто (залишивши, втім, замок, який домінував над обома бока-

ми Тетерева), і з головними силами форсував річку, розташувавшись на її правому березі. Розбитий тут невдовзі табір мав форму трикутника, виходячи західним боком до Чуднова, східним – у ліс і південним до шляху на П'ятку. Тільки потому, як поляки закінчили укріплення і зайняли замок на лівому березі Тетерева, Шереметьєв збачув свою помилку – адже залишив у руках противника зручну позицію для обстрілу свого табору. Узвишшя, на якому було розташовано замок, негайно зайняли польські драгуни й піхота, які встановили тут артилерійські батареї й розпочали нищівне бомбардування московсько-українського табору. Тим часом 18 вересня польський корпус переправився через Тетерев, перекриваючи можливий шлях відступу Шереметьєва, а орда взяла під контроль навколишні ліси й путівці.

У цій ситуації головним завданням союзного війська було якнайдовше утримувати оборону, очікуючи на допоміжний корпус Юрія Хмельницького. За інформацією розвідки, він наприкінці вересня рухався бердичівським трактом і з 25 на 26 вересня досягнув Слободищ у 30 км від Чуднова. Аби перешкодити з'єднанню козацького війська із Шереметьєвим, до Слободищ було виправлено 20-тисячний відділ польного гетьмана Любомирського, який стрімким маршем вирушив на південь, форсував Гнилоп'ять і 27 вересня цілком несподівано для Хмельницького з'явився перед його табором [127]. Розгублений гетьман не зміг зорганізувати активної протидії противнику, втративши час на безперспективну оборону переправ через річку і зміцнення таборових укріплень, давши змогу, таким чином, Любомирському розгорнути свої війська для фронтальної атаки. Основний

127

удар він спрямував у центр і ліве крило табору, спромігшись по кількох годинах не тільки прорвати кільце возів, а й вдертися майже до середини козацьких шикунвань. Значною мірою цьому успіху сприяв напад татарської кінноти від лісу, внаслідок чого Хмельницький мав відбивати атаки з кількох боків. Жовніри кинулися грабувати обоз, але невдовзі були контратаковані козацькою піхотою, натиск і несподіваність удару якої були настільки сильними, що коронне військо мусило залишити табір і зі значними втратами повернутися на вихідні позиції. Невдача спіткала поляків і на правому фланзі, де їхня важка кавалерія без попереднього рекогносцирування місцевості атакувала табір на багнистій улоговині, що зрештою завершилося повною поразкою [128].

128

Результат битви під Слободищами лишався непевним для обох сторін, хоча більшою мірою він був невігідним польському командуванню, котре так і не змогло розбити Шереметьєва й Хмельницького поодиноці й було змушене облишити свої плани. Після кількох невдалих штурмів корпус Любомирського, виставивши перед табором заслон із татарської та коронної кінноти, повернувся до розташування головних сил під Чуднів, де Шереметьєв, застосовуючи постійні вилазки з табору, поставив Потоцького в досить загрозливе становище.

Однак спроба Шереметьєва й Цицюри 28 вересня самостійно пробитися п'ятківським шляхом до Хмельницького закінчилася невдачею. Так само, не маючи допомоги від гетьманського корпусу, скінчилася їхня відчайдушна вилазка від 4 жовтня, яка стала найкривавішим зіткненням польського та московсько-україн-

ського війська за весь час Чуднівсько-Слободищенської кампанії [129]. Зрештою, провал всіх спроб налагодити координовані дії між корпусами Шереметьєва-Цицюри та Хмельницького через зволікання останнього остаточно підтвердили небажання гетьмана надавати допомогу обложеному і активно втручатися в бої з головними силами Потоцького. Вже наступного дня до коронного обозу для ведення переговорів прибуває Петро Дорошенко [130].

130

Переконавшись у остаточній безвиході, Шереметьєв 12 жовтня здійснив останню спробу прорватися з оточення, вже не покладаючись на допомогу козацьких полків, залишки яких під командуванням київського полковника Василя Дворецького він примусив вийти й окопатися шанцями за межами свого табору [131]. Зазнавши поразки, московське командування розпочало переговори, які закінчилися 21 жовтня повною капітуляцією на умовах здачі озброєння, прапорів, сплати викупу, а також залишення Києва, Переяслава, Ніжина й Чернігова. До рук поляків потрапило 24 гармати й 154 прапори, весь офіцерський корпус на чолі з воеводою Василем Шереметьєвим. Кількома днями раніше Юрій Хмельницький підписав сепаратну угоду з Річчю Посполитою.

131

На прикінцевому етапі «Руїни» оперативно-тактичне мистецтво козацького війська на Правобережжі принципово не змінилося, спираючись на форми, вироблені в попередній період. Успіху при їх реалізації перешкоджали хіба стратегічні прорахунки, як-от у кампанії 1667 р., що була акцією Петра Дорошенка, спрямованою проти поділу між Річчю Посполитою та Російською державою

Козацької України. Заручившись підтримкою Порти й Криму, Дорошенко, посилений кіннотою нурадин-султана Крим-Гірея (загалом близько 32–35 тис. осіб), вирушив наприкінці вересня у напрямі Старий Костянтинів – Збараж – Вишневець на Львів, висунувши перед собою кілька рухомих загонів кінноти, які перехоплювали головні шляхи, що вели вглиб Руського воеводства

132 [132]. Введений в оману польний коронний гетьман Ян Собеський, який із 18-тисячним корпусом квартирував у районі Кам'янець-Подільського, тільки 21 вересня достеменно дізнався про напрямок руху головних сил козацько-татарського війська

133 [133]. Не маючи можливості вступити у відкритий бій з чисельнішими силами Дорошенка, він спробував блокувати його тилкові комунікації, перейшовши в район Підгайців. 26 вересня обидві армії зустрілися на північ від міста, готуючись до вирішального зіткнення. Маючи кількісну перевагу, особливо в кінноті, яка давала можливість оточити поляків, Дорошенко не подбав про організацію тактичної розвідки й рекогносцирування місцевості, дозволивши Собеському зайняти вигіднішу позицію. Фронт польського розташування було зміцнено двома редутами з піхотою та артилерією, за якими в резерві перебували кінні хоругви. Тил і правий фланг позиції було прикрито власне Підгайцями й Коропецькими ставами, правий фланг – густим лісом. Попри складність маневрування перед фронтом і на флангах противника, Дорошенко зробив-таки ставку на його охоплення, поділивши союзницьке військо на дві частини. Перша з них на чолі з Крим-Гіреєм мала завдати лобового удару, відтягнувши в такий спосіб

сили поляків від правого флагоу, звідки надходили козацькі полки, охоплюючи табір із заходу [134].

134

Щільний вогонь редутів і контратаки польської кавалерії знекровили загіг нурадин-султана, який унаслідок численних втрат уповільнив наступ. Через це Собеський зміг використати свої основні сили проти Дорошенка на правому крилі, зірвавши його наміри прорвати кільце оборони. Після невдалої спроби знищення табору, гетьман вирішив перейти до блокади, розіславши по околицях татарські під'їзди, котрі унеможливлювали зносини Собеського з іншими коронними підрозділами й перешкоджали підвозу продовольства [135]. Передання в

135

руки супротивника тактичної ініціативи незабаром принесло гіркі плоди у стратегічній царині. Напад на Крим запорожців змусив нурадин-султана вступити в сепаратні переговори з поляками й врешті розірвати стосунки з Дорошенком. Позбавлений підтримки татарської кінноти, яка була запорукою його оперативної переваги, гетьман відмовився від подальшого продовження бойових дій і підписав мирну угоду [136].

136

Яскравими ілюстраціями до трансформаційних процесів, котрі відбувалися у військовому мистецтві козацтва останніх років «Руїни», є боротьба право- та лівобережних гетьманів за відновлення територіальної єдності козацької держави. В цих зіткненнях з обох боків брали участь аналогічні за устроєм і бойовим досвідом козацькі формування, застосовуючи так само подібні форми збройної боротьби. Певною особливістю цього періоду стала швидка зміна стратегічної обстановки, зумовлена політичними процесами, в яких утверджувалася тенденція до закріплення поділу України між Польщею та Росією,

а також дедалі глибше майнове розшарування козацького стану, який втрачав роль головного провідника воєнної політики гетьманів. Локальні операції та сутички, що розгорнулися між прихильниками Дорошенка, влада якого слабнула, з одного боку, й Многогрішного та Самойловича – з іншого, висунули на авансцену нові формування, на які спиралися гетьмани в умовах постійних міжусобиць, – наймані.

Політичний компроміс, що передбачав мінімальні втручання Москви у внутрішнє життя Гетьманщини, досягнутий у «Глухівських статтях» 1669 р., створив передумови для поступової стабілізації внутрішнього життя Лівобережжя. Втім, навесні 1669 р. гетьман Многогрішний реально контролював лише північну частину Гетьманщини. Полки південного й центрального регіонів відмовлялися визнавати його гетьманом і заявляли про свою відданість Дорошенку. Правобережний гетьман усіяко підтримував ці настрої, допомагав бунтівним полковникам військами [137]. Готуючи похід проти прихильників Дорошенка, Многогрішний висунув наперед основних сил охотницькі полки Ворошила та Кіяшка, котрі мусили провести розвідку розташування противника в Лубенському полку та блокувати основні комунікації в його північній та західній частині [138]. Війська супротивників зустрілися в перших числах травня біля с. Рогинці неподалік від Ромен. Командир дорошенкового підрозділу Григорій Гамалія зробив спробу заступити шлях загону Кіяшка, але той «Гамалея побил і загнал в Ромен, і многих казаков его полку побили и взяли в языцех писаря его, да запо-

рожского знатного казака, прозвище Вдовиченка» [139]. В цій операції кінні й піхотні полки виконували функції передового загону головних сил, від якого вимагалось опанувати важливі рубежі, комунікації та виграти час для збору й вступу у війну козацького війська під проводом гетьмана.

Розгром війська Гамалії створив сприятливі можливості для звільнення решти територій, однак Многогрішний, очікуючи на підхід московської допомоги, так і не зважився розпочати самостійні дії [140]. За цей час Дорошенко встиг надіслати на Лівобережжя нові війська й білгородських татар, котрі перейшли в контрнаступ, атакувавши на початку вересня авангард Многогрішного в районі Нової Греблі. Легковажність його командира – генерального бунчужного Костянтина Стриєвського, який втік зі своїм штабом у перші ж години бою, ледь не призвела до загибелі всього авангарду. «І коли б справний... полковник Михайло Кіяшко, – зазначає літопис Величка, – не стягнув через свою справність того розгромленого обозу і не втримав при ньому решту війська, то, певне, мало б хто із того війська Стриєвського побачив би свою домівку» [141]. Завзята оборона табору настільки вимотала нападників, що вони незабаром припинили атаки й відійшли до Ромен. Невдовзі після поразки свого авангарду Многогрішний вивів на південь головні сили вірних собі Ніжинського, Стародубського та Прилуцького полків. Вони захопили Чорнухи, Куренськ, Городище, Лубни й Лохвицю, внаслідок чого більшість території Лівобережної Гетьманщини було звільнено від військ Дорошенка [142].

8.4.

Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст.

Поступова стабілізація суспільно-політичного життя, зумовлена розмежуванням колись єдиної козацької держави на дві частини між Московським царством та Річчю Посполитою, справила певний вплив на розвиток військової справи українського козацтва. Найбільш повноцінний і самодостатній характер він мав у Лівобережній Гетьманщині, де козацтво й надалі залишалося чільним станом суспільства, існуванню якого ніщо не загрожувало, на відміну від Правобережжя.

Головними тенденціями, які визначали його подальшу еволюцію, лишалися майнове розшарування рядового товариства, вивищення й кількісне збільшення старшини, влада якої мала тенденцію до перетворення на спадкову. Через ці обидва чинники, в першу чергу, знижувалися мобілізаційні можливості козацького війська, коли зубожіла частина вояків не могла нести службу, а решта, маючи все для цього, не хотіла. Після остаточного закріплення Лівобережжя в московській протекції кількість козаків у 10 реєстрових полках обмежувалася «Глухівськими статтями» до 30 тисяч. Наступні «Конотопські статті» 1672 р. зменшували її до 20 тисяч, а «Коломацькі» 1687 р. знов відновлювали до 30 [143]. Втім, чисельність гетьманського війська цим не обмежувалася, оскільки, окрім козацтва, до нього входили об'єднані в окреме формування наймані (охотницькі) полки, а

власне діюча армія часто поповнювалася й посполитими, коли, за образним висловом Самовидця, «не тилко козаков у войско гнано, але и міщан и из сел два третого виправовали, и убогіше чотири пятого з оружем и борошном» [144].

144

Внутрішня диференціація козацтва й поступовий відхід від принципу особистої служби у війську спричинилися до появи ще одного специфічного явища, поширеного, зокрема, на Лівобережжі наприкінці XVII ст., – виборного козацтва [145]. Перші відомості про його існування припадають на кінець 80-х – початок 90-х рр. і стосуються рейдів та походів на нижньодніпровські фортеці. Тепер важко з упевненістю визначити, як саме формувалася ця група козацтва, якими були умови її служби, система мобілізації й управління. За аналогією з пізнішим періодом, можна припустити, що забезпечення виборних покладалося на середньозаможне й незаможне козацтво, котрі мали утримувати в належному стані господарство виборного під час воєнних виправ, а також допомагати («вспомогати») йому у придбанні спорядження, фуражу й провіанту.

Пересвідчившись в ефективності використання полків виборного товариства, гетьманське правління планувало закріпити існування цього інституту, уклавши новий реєстр війська. В концентрованому вигляді проект такої реформи подає статейний список посольства думного дворянина Федора Шакловитого, яке відвідало Батурин у справах майбутнього походу на Крим у жовтні 1688 р. За царським указом, який привіз Шакловитий, у похід мали виступити «полки малороссийские городовые, домовые, старые пол-

ные, люди писменные, а не гультяи» 146 [146]. У відповідь Мазепа заявив, що «чтоб казаков гультяев не было, о том он давно заботится и думает устроить это таким образом, чтоб при полках великороссийских войска козацкаго было бы не больше двадцати тысяч и во всяком случае меньше числа великороссийских войск, а достальных, сыскав бы им дело, держать по берегу». Однак організаційні новації на тому не обмежувалися, оскільки «впредь, как он думает, осмотрясь, можно бы устроить в городах небольшое число городовых козацких полков, чтоб в них казаки были самые добрые, заслуженные, оружные и конные, да держать еще охотных жалованных конных полков и сердюков тысяч с шесть, и тех сердюков для большей твердости переименовать, как государи укажут» 147 [147].

Отже, йшлося, насамперед, про зміну структури й чисельності козацького війська: його мали скоротити й укласти новий реєстр, місце в якому належало б винятково «прямым» козакам, здатним регулярно виходити в походи з власними кіннями, озброєнням і харчами. Решта незможних виконувала б роль підпомічників, допомагаючи реєстровцям у господарстві чи, на крайній випадок, виконуючи допоміжну службу або функції резерву («сыскав им дело, держать по берегу»). Звільнення війська від баласту, а саме незможних і обезземелених козаків, кількість яких наприкінці XVII ст. постійно зростала, допомогло б значно оздоровити його, а відтак і підвищити боєздатність. Така «направа» була більше ніж реальною й через те, що внаслідок майнової диференціації поділ на виборних і підпомічників

був dokonаною соціальною реальністю, яку засвідчують тогочасні джерела. Тож на заваді їй міг постати лише перебір й укладення реєстру, який не обіцяв гетьману нічого доброго, окрім опору з боку потенційних випищиків.

Усталення форм і механізмів державності супроводжувалося остаточною кристалізацією допоміжних формувань козацького війська. До останніх належала генеральна й полкова артилерія, а також різні категорії «війскових служителів» – соціо-професійної групи козаків, які мали осібну юрисдикцію й умови відбування військової повинності (музик, ковалів, слюсарів, палубничих, польових сторожів тощо). Згадані спеціальності, лишаючись у складі козацької військової структури, мали різні джерела фінансування й органи управління. Наприклад, генеральна військова артилерія, починаючи з 1672 р., мала свій штаб і базу в Батурині. Загальне управління нею здійснював генеральний обозний, а безпосереднє – гарматний осавул з підпорядкованим йому писарем і штатом служників. Основна обслуга генеральної артилерії, так само як і полкової, складалася з фахівців двох спеціальностей – гармашів і пушкарів; до допоміжного складу належали обозові слуги, палубничі, ковалі, слюсарі, коновали й фурмани. Всі вони походили з козаків, були звільнені від загальнодержавних поборів і акцизів, підпорядковувались не місцевій козацькій адміністрації, а своїм власним отаманам. Наприкінці XVII ст. більшість із них проживала на території Ніжинського полку в містечках Короп, Вороніж, Ромни та ін. [148].

Полкова артилерія організовувалася за тим самим принципом, однак мала інші джерела фінансування – місцеві збори – і підлягала 149 полковому обозному [149]. Загалом, розпорошеність артилерійського парку Гетьманщини між різними рівнями управлінських установ, неуніфікованість штатів і порядку фінансування згубно позначалися на загальних темпах розвитку та якості використання цього роду війська.

Військове мистецтво. Остання чверть XVII ст. внесла істотні зміни в тактику козацтва, які були пов'язані в першу чергу зі співвідношенням родів війська – збільшенням удільної ваги кінноти. І хоча в нашому розпорядженні немає реєстрів або компутів, які б дали змогу визначити точну її кількість, саме в цей час формується той архетип козацького війська, що існуватиме аж до повної його ліквідації, – війська легкоозброєного, кінного, привченого до дій у великих масах.

На жаль, детальна реконструкція бойових порядків, застосовуваних у цей час, наражається на серйозні труднощі, пов'язані з фрагментарністю й побіжністю їхніх описів у джерелах, які здебільшого обмежувалися стислими ремарками на кшталт: «с устроенным войском конно и пешо шли» [150].

Протягом останньої чверті XVII – початку XVIII ст. основним типом тактичного шиккування козацького полку у відкритому польовому бою був табір. Характерним прикладом його застосування є вже згадувана Рогинецька битва (травень 1669 р.), в якій табір слугував базою організації активної оборони й розгортання наступу як для піхоти, так і кінноти 151 [151].

Аналогічний тип шиккування із використанням рухомого табору козацька й сердюцька піхота застосувала в битві за Стрельникову гору (серпень 1678 р.), коли у вирішальний момент навальний наступ турків і татар, що зім'яли праве крило й центр українсько-московського війська, розбився об нищівний вогонь виборних козаків і сердюків, котрі сховалися за ланцюгом возів і рогаток. Спочатку прицілним вогнем вони вимотували сили противника, знижуючи темп його наступу, а згодом, рухаючись під прикриттям табору, переходили в контратаку.

Значення сильної у вогнево-му відношенні піхоти продемонструвала битва при Чорній Долині 14–17 травня 1689 р., у якій війська кримського хана намагалися не пропустити українсько-московське військо до Перекопу. Після першого невдалого нападу на авангард хан дочекався, коли стомлені спекою й безводдям союзники зачинилися в укріпленому таборі й, оточивши, зненацька атакував їх з тилу і лівого флангу [152]. Артилерія насилу відбила атаки, однак на лівому фланзі, де стояли полки слобідських козаків, зчинилася паніка. Протягом години бою вони зазнали дуже великих втрат, залишивши фланг табору без прикриття. «У цьому наскоку, побачивши нелад у слобідських полках, – пише Величко, – хан міцно вдарив по них і вчинив немало шкоду в полку Охтирському і Харківському..., і зробив би більшу, коли б гетьман після нагального і слізного прохання тих полковників не послав у рятунок кількох піхотних сердюцьких полків...» [153]. Процитовані рядки 153 свідчать про те, що в розташуванні українського війська піхотні частини перебували біля гетьманської став-

ки, становлячи її резерв. Як саме відбувалася контратака, джерела не згадують, але безперечним є те, що наступ відбувався в супроводі щільного вогню: «...швидко поспішили до переможених полків і кількаразово вдарили на орди міцним вогнем зі своїх мушкетів» [154]. Завдяки вчасно введеним у бій резервам вдалося не тільки зупинити наступ татар, а й перейти в контратаку, в результаті якої «побили знатных музр і добрых приводцев, многих и живых поймали...» [155]. Таким чином, вирішальну роль у бою відіграла піхота, що її використовували як тактичний резерв. Щільним мушкетним вогнем козаки відкинули від табору кінноту противника й врятували його від розриву.

Про способи дії козацької кінноти джерела зберегли дуже мало згадок. Загалом, вона діяла самостійно тільки поза табором, проте спираючись на його вогневу підтримку. Атаки відбувалися в багатошеренгових шикуннях, часто з метою охоплення ворога.

Яскравим прикладом взаємодії між різними родами військ є битва за Стрельникову гору (2–3 серпня 1678 р.), в якій об'єднане українсько-російське військо намагалося прорвати блокаду Чигирини. Очікуючи на підхід союзного війська до Стрельникової гори, котра відділяла дніпрові переправи від обложеної фортеці, турки звели тут земляні укріплення й добре забезпечили їх артилерією. Готуючись до штурму, Самойлович і Ромодановський розбили свої війська на три частини, вишикувані в глибоких бойових порядках, оточених зусбіч возами й рогатками. Першими атакували противника московська дворянська кіннота й солдатські полки, розташовані на правому

фланзі. Спочатку наступ розвивався успішно, однак згодом контратаки турецької кінноти зупинили його і примусили відійти. У цей критичний момент відступ правого крила й центру прикрили козацькі й охотницькі полки, які стояли на лівому фланзі. Захоплені переслідуванням, турки не встигли перегрупуватися для зустрічного бою і потрапили під нищівний вогонь гармат і мушкетів. Відступ противника проходив настільки безладно, що швидко перетворився на втечу. Тим часом козацька піхота у взаємодії з іншими полками «с чигиринских гор турецкие и крымские и иные войска сбили, и окопы и городки взяли и вышли на те горы со всеми ратными людьми» [156].

156

Неважко помітити, що принцип дії козацького війська у відкритому польовому бою із сильнішою турецько-татарською кіннотою передбачав тактику активної оборони. Прикрившись возами й рогатками, козаки вимотували сили ворога, а потім поступово починали просуватися вперед, ведучи безперервний вогонь із мушкетів. У вирішальний момент удару завдавала козацька й компанійська кіннота, котра врзалася в розладнані бойові порядки противника й довершувала його розгром. Протягом усіх фаз бою піхота своїми діями мала забезпечувати захист кінноти або підтримувати її атаки, залишаючись у досить пасивному становищі. Навіть наступ, що траплявся не часто, вівся тільки як підготовка до дій кінноти чи маскував її пересування і зосередження на окремих ділянках фронту [157].

157

Яскравою сторінкою в історії козацького війська стали походи на нижньодніпровські та причорноморські фортеці, до яких вдався Іван Мазепа після того, як Москва, в силу

певних внутрішньополітичних ускладнень, почала вважати подальшу боротьбу за Крим малоперспективною. «Наскоки» й «під'їзди» не давали змоги противникові перехоплювати стратегічну ініціативу й концентрувати свої сили на одному напрямку. Основним методом сковування ворожих сил були рейди – блискавичні удари по опірних пунктах і місцях зосередження противника, після яких нападники поверталися до попереднього місця розташування. Класичним зразком організації таких рейдів став похід на Казикермен улітку 1690 р. Ця найпотужніша фортеця в пониззі Дніпра мала винятково вигідне розташування – турки могли контролювати переправи, здійснювати набіги на Лівобережжя тощо. Місто захищалося кам'яним замком із сильною залогою, 30-ма гарматами й земляними укріпленнями посаду.

Намір напасти на Казикермен Мазепа висловив у листі від 30 червня 1690 р. до компанійського полковника Іллі Новицького. Одночасно гетьманська ставка склала спеціальну директиву – «Інформацію пану Илии Новицькому, полковникови комонному, як має справитися в поступках военных» – перший відомий в історії української військової думки документ такого змісту й форми. Він докладно визначав сили, що увійшли до рейдового загону, порядок їх збору й виступу. Планувалося, що «нынішним наміреним походом посады Казикерменские спалены будут и збожья их бесурманские... вытолочены и до остатка стоптаны» [158]. Гетьман радив готувати й вести «тот намірений поход тихо, никому не оголошаючи». Деталі нападу повинні були розробити Новицький та командири частин, що мали брати участь

у рейді. Окрім полку Новицького, до нього виряджалося виборне товариство компанійських полків Пашковського й Кузьмовича, сердюцьких – Кожуховського, Андрієвича й Яворського, реєстрові козаки Лубенського й Переяславського полків, загалом – близько 4 тис. осіб при 7 гарматах. До них мали приєднатися також фастівські козаки Семена Палія [159].

159

У наступних листах (від 9, 11, 16, 18 та 22 липня) гетьман подавав Новицькому оперативне орієнтування, дані розвідки, уточнював бойове завдання. Зокрема, у листі від 11 липня було затверджено план безпосереднього нападу на фортецю. Для цього рейдовий загін поділявся на 3 частини, одна з яких (300–400 вояків) мала захопити на випасах за містом худобу, а друга (2–2,5 тис. осіб) – увірватися до посаду і спалити його під прикриттям «застави» (1 тис. козаків), яка б сковувала в цей час сили ворожого гарнізону [160]. Як впливає з тексту послання, план нападу виробила саме охотницька старшина, а в гетьманській ставці до нього додали лише деякі деталі. На жаль, джерела не зберегли жодних прямих звісток про перебіг походу. Відомо, що він розпочався після 22 липня, а вже 16 серпня Мазепа вітав полковників із поверненням, похваляючи їх за те, що вони «з полками своїми охочо поход под Казикермен отправили, промысл чинили, и з неприятелями бесурманы отправовали бой...» [161].

160

161

Стратегія диверсійних рейдів і контрпоходів, обрана гетьманським правлінням, дістала схвалення царського уряду. У її продовження в березні 1692 р. правобережні й лівобережні козаки разом із «компанеєю на добрых конях» напали

на Очаків, випалили посади й захопили велику здобич. Наприкінці вересня 1693 р. 7-тисячний рейдовий загін переяславських козаків полковника Мировича й компанійців Пашковського, скориставшись із того, що білгородська орда вирушила на Лівобережжя, напав на околиці

162 Тягина [162].

Показовим щодо тактичного мистецтва козацької кінноти є набіг на Очаків у серпні 1694 р., у якому взяли участь козаки Київського, Фастівського та компанійських полків Пашковського й Кузьмовича. Підійшовши до міста, частини Палія та Пашковського (800 осіб), розташувалися в засідці за кілька кілометрів від фортеці. У цей час інший кінний загін, підпаливши степ, підійшов до Очакова, провокуючи його залогу на вилазку. Нічого не підозрюючи, з фортеці вийшов очаківський бей і атакував нападників, які почали тікати, заманюючи противника у степ. Дезорієнтовані димовою завісою, турки опинилися в оточенні полків Палія та Пашковського й були майже всі знищені. Переможці захопили 90 полонених, 3 бунчуки й велику

163 кількість худоби [163].

Рейди на турецькі фортеці виявилися доброю школою з вироблення бойової майстерності козацької та охотницької старшини. Залежно від характеру і масштабів завдань, у походи вируджалися кінні й піхотні з'єднання (2–3 тис. осіб) або невеликі загоны (800–1000 козаків). Відповідно вирізнялася й їхня тактика: напади на великі фортеці, що передбачали ушкодження укріплень і гарнізону, велися як справжні бої, з поділом війська на частини, котрі діяли самостійно; визначенням складного бойового завдання та організацією взаємодії між піхотою, кіннотою й

артилерією. Проведення таких рейдів розвивало в командирів загонів і частин ініціативність, здатність до стрімких і сміливих атак, привчало до наступальних дій.

Реєстрове козацтво й надалі лишилося основною силою у відбитті татарських нападів і охороні кордонів. Роль передового прикриття й попереджувально-розвідувальної служби з кінця XVII ст. належала тут, зокрема, й найманим полкам, котрі, на відміну від козацтва, несли службу цілорічно. Втім, при наближенні великих сил супротивника оборона опірних пунктів, перехоплення, розгром і переслідування нападників велися за участі козацького ополчення. Кожен полк і сотня мали спеціальних «служителів» – польових сторожів і ватагів, котрі видали розвідкою або ж спеціальними загонами, що пересувалися степовим порубіжжям, чатуючи на татарські чамбули. Ця система попереджувальної служби спиралася на оборонні лінії фортець і невеликих земляних укріплень [164].

164

Зміна стратегічної обстановки наприкінці 90-х рр. XVII ст. дала змогу Гетьманщині й Московській державі перейти до масштабного наступу в Причорномор'ї, в тому числі й планомірних облог потужних турецьких фортець, на які раніше здійснювалися лише набіги [165].

165

1696 р. у похід під Азов, за гетьманським наказом, виступили виборні козаки Чернігівського, Гадяцького, Лубенського й Прилуцького полків (всього – близько 15 тис. осіб), яких очолив наказний гетьман Я. Лизогуб [166]. Вирушивши наприкінці квітня за маршрутом Батурин – Охтирка – Валуйки – Черкаськ – Азов, корпус Лизогуба 17 червня приєднався до російських військ, які вже розпочали

166

облогу. Табір козаків розмістили на лівому березі Дону, прикривши ним із боку степів розташування «Большого полка» головнокомандувача Олексія Шейна і тим самим перерізавши «коммунекатею полевым татарам с азовскими сидельцами в советах и в посылках запасов». З огляду на це особливо активну участь у бойових діях довелося взяти козацькій і компанійській кінноті, яка, починаючи з 18 червня, щоденно зривала спроби татар прорватися до міста з боку

167 р. Кагальник [167].

Московське командування врахувало досвід минулорічної поразки, задіявши для блокади фортеці флот і досвідчених німецьких інженерів. Інтенсивним вогнем «ломових» батарей вдалося зруйнувати палісади одного з кутових болверків зовнішнього ланцюга турецьких укріплень. 17 липня українські козаки підвели до нього насипний вал і, не очікуючи наказу, атакували з нього болверк. Нападникам,

яких підтримала козацька піхота й донські козаки, вдалося захопити кілька гармат і прорватися до бастіону. Пізніше українська старшина пояснювала, що «не могли де мы дожидаться из шатра (тобто царської ставки. – Авт.) указу, когда нам идти к приступу, а гуляем де с лишком две недели даром, и многие де из них (частин українського корпусу. – Авт.) гладом тают» [168]. 168 Стихійну атаку гетьманських полків не було підтримано загальним штурмом фортеці московськими військами. Однак козаки, не збираючись залишати здобутих позицій, оточили себе ланцюгом возів і відійшли до старого фортечного валу, більш зручного для оборони. Всі спроби турків, які «с великим напуском на них прилезли», вибити їх звідти не мали успіху [169]. Мужня оборо- 169 на козацькою піхотою плацдарму, зрештою, вирішила долю всієї облоги: 19 липня після переговорів азовська залога капітулювала.

8.5.

Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст.

Протистояння з Кримом і Туреччиною, котрі були основними противниками гетьманського війська наприкінці XVII ст., довгий час не вимагало скільки-небудь значних змін у тактиці й озброєнні козацтва, а північне становище самого стану, його тіс-

ний зв'язок із владними інститутами й самою моделлю держави лишали недоторканими й організаційні форми війська. Втім, вступ України в Північну війну на боці Росії, а надто – початок модернізаційних реформ Петра I, котрі припали на перше десятиліття XVIII ст., змінили становище кардинальним чином.

Реформи в сфері управління, організації та комплектування армії, зумовлені нагальними потребами Росії в зовнішньополітичній сфері, привнесли зміни в решту галузей державного устрою – систему органів влади, господарства й навіть соціальної структури суспільства [170]. Перші заходи з реорганізації армії зве-

лися до формування нової моделі військової організації відповідно до західноєвропейських стандартів (уніфіковані штати частин, озброєння, одяг, статuti й регулярний вишкіл). Однак ще досить довгий час «новоприборные полки регулярного строя» сусідили в царській армії з «старими» становими формуваннями: дворянами, дітьми боярськими, стрільцями, солдатами полків «нового строя», хрещеними татарами, калмиками, донськими козаками, смоленською шляхтою тощо [171]. Потреба у військовій силі змушувала Петра I або використовувати ці контингенти для поповнення регулярних частин (насамперед служилих людей «по прибору»), або організаційно «підтягувати» до сучасних стандартів, якщо служили, надто дворянські й шляхетські, контингенти було неможливо розформувати без негативних соціально-політичних наслідків.

Находила також черга й до військ гетьманського регіменту. Збройні сили Гетьманату російське командування залучало у всіх попередніх кампаніях Північної війни, починаючи ще від нарвської [172]. Якнайефективніше уряд їх використовував, встановлюючи прямиий контроль і командування над полками гетьманського регіменту. Ці функції покладалися на російських генералів і попервах стосувалися лише воєнного часу. Наприклад, уже на початку війни зі Швецією 4 грудня 1700 р. Петро I призначив командиром псковських військ, до складу яких входили найманські й козацькі полки, Бориса Шереметьєва [173]. Фактично, вперше наказний гетьман (Іван Обидовський), який перебував не в головній армії (яку зазвичай очолював сам цар), підпорядковувався російському воєначальникові. Відтепер царські директиви з визначенням цілей і характеру дій

адресувалися виключно російським генералам [174]. Трохи згодом козацькі полки почали передавати до складу не тільки російських, а й польсько-саксонських підрозділів, чого не було раніше [175]. В кращому випадку козакам доводилося брати участь у рейдах і дрібних сутичках, в яких випадало пожитися трофеями. У гіршому ж – виконувати другорядні завдання із забезпечення дій головних сил, а саме: утримувати пікети, караули й поштові станції, адже брак регулярного постачання міг призвести до їхнього повного виснаження. Російські кур'єри відбирали в козаків харчі, здобич і навіть верхових коней, внаслідок чого різко знижувалася боєздатність війська. Переказуючи скарги козаків, Мазепа роз'яснював, що вони «найпаче то за великую труднсть и обиду вмняють, что рожный великоросійскіи гонцы коні их насилно подь себе беруть» [176].

З погляду Петра I, українські козацькі полки як військова сила принципово не відрізнялися від слобідських чи донських козаків, калмиків і московських полків «старого строя». Про це свідчить не тільки використання їх для вирішення допоміжних завдань (ведення рейдів, маневрової війни, розвідки, переслідування, охорони комунікацій тощо), а й застосування разом, у межах одних з'єднань і загонів. Після перших перемог у Лівонії й нарощування боєздатності регулярної російської армії Петро I дедалі критичніше ставився до перспектив станового війська. Вимагаючи в серпні 1706 р. вислання в район Острога 4-тисячного загону козацької кінноти, цар вказував вибрати таких козаків, які б «могли быть довольно время на службе и не разбежались» [177].

176

177

Істотні особливості існували й у тактиці українського війська. Вироблені під час війн із Кримом і Туреччиною форми бойових порядків ґрунтувалися на використанні активної легкої кінноти, що спиралася на глибокі піхотні шиккування, захищені возами й артилерією. За всієї своєї рухомості, піхотний табір у польовій битві залишався здебільшого пасивним, підтримуючи вогнем атаки кінноти. Козацька піхота поза табором діяла вкрай рідко й неактивно (у листі до А. Рєпніна від березня 1706 р. цар називає гетьманські війська «не-
178 стройними» [178]). Окреслюючи характер дій гетьманських полків у найближчій кампанії, Петро I писав до Мазепи в січні 1707 р.: «...понеже можете знать, что войско малороссийское нерегулярное и в поле против неприятеля стать не может, того для советываю вам довольно число лоша-ток и заступов велеть взять с собою, також и добрую полковую артиллерию, дабы возможно у Днепра (ежели неприятель будет) в удобных местах шан-
179 цами или окопами укрепиться...» [179].

Поступове впровадження практики командування українськими полками російським генералітетом непомітно створило передумови для виникнення нових військово-адміністративних органів, котрі здійснювали централізоване управління частинами гетьманського реґіменту. Починаючи з 1701 р., функції загального органу управління російськими військами виконував Приказ військових справ (з 1706 р. злився з Ближньою
180 канцелярією) [180]. В Україні його розпорядження поширювалися на місцеві органи російського управління – київського генерал-губернатора, воевод та комендантів фортець, які, своєю чергою, дедалі частіше втручалися у внутрішнє життя Гетьманату. Для регулярнішого й ефективнішо-

го керівництва козацьким військом цього було замало, оскільки в своїй діяльності ці органи управління не були пов'язані між собою, а сфера їхньої компетенції потребувала щонових підтверджень від царя. 1706 р. утворено так звану Українську дивізію – окреме формування, що у воєнний час мало характер з'єднання козацьких та охотницьких полків Лівобережної Гетьманщини й Слобідської України [181]. Командир
181 Української дивізії призначався царським указом і під час походів перебирав на себе стройове та польове управління всіма українськими полками, а також російськими частинами, котрі тоді перебували в Гетьманщині. Призначеному на цю посаду в травні 1708 р. майору Лейбгвардії Преображенського полку В. Долгорукову приписувалося «быть со всеми москвичи, с столники, с стряпчими, з дворяны и с царедворцы, и со всеми городовыми и всяких чинов ратными людьми, и с конными драгунскими, и с пешими салдацкими, и з слобоцкими Черкасскими, и с кумпанейскими полками, и гетманскими многими реґиментами на Украйне командиром» [182]. Про обсяг повно-
182 важень командира дивізії ставився до відома київський воевода Д. Голіцин, котрий здійснював загальне військово-політичне керівництво українськими збройними силами.

Реорганізація управління козацьким військом дала змогу царському уряду перейти до «устроения регулярным обычаем» й самого козацького стану. На жаль, деталі цього задуму нам відомі лише з фрагментів листування Петра I і Мазепи. Зокрема, 10 серпня 1707 р. цар надіслав гетьманові розпорядження, «дабы вы по обнадеживательному слову к нам о кумпаниях, во всех Малороссийских

палках конечно нынешне[й] осенью и зимою определение учинили и неотложно к будущей кумпании оным готовы были, ибо из нынешних некумпанейских ничего добра, разве худа есть, понеже не имеючи определенного жалованья, толко на 183 грабеш и тот час домой уйдут» [183]. 22 серпня Мазепа в своїй відповіді обіцяє «с всяким тщательным прилежанием... старатися, дабы тот премошный вашего царского величества указ самым совершенством исполнен был» [184], пишучи того ж дня канцлеру Г. Головкіну листа в зовсім іншій тональності. Повідомивши про царський указ городових полковників, гетьман зазначає, що, докладаючи всіх зусиль до його виконання, старшини «не отрицаются, токмо трудность в том усматривают, что в указе его царского величества изображено, дабы тая компания чрез осень и зиму устроена конечно была и к будущей кумпании выготована, а войско рейменту моего всю осень здесь на фортификации Печерской проживет», що зашкодить козацьким господарствам, ускладнюючи підготовку до наступного походу. «Над то и в том узнают не меньшую трудность, – зазначав гетьман, – что всякому з них полковнику надобно полк свой увесь в поле выпровадити, товариство, кони и оружие пересмотрети и разсудително войско перебрати, хто будет угоден, а хто неугоден до компанийской службы... И разсуждают они, полковники, что лутче б было, когда бы весною повеленное устрое- 185 валось» [185].

В основу реформи, як можна зрозуміти з наведених вище цитат, мало бути покладено вже знайомий для Гетьманщини принцип поділу козацтва на виборних і підпомічників. Прикметно, що аналогічні перетворення в 1700 р. були проведені у вій-

ськовому устрої Слобідської України [186]. «Перебор» реєстрових козаків мав на меті виділити з їх середовища найкраще підготовлених і озброєних, котрі могли б служити у гетьманському війську на постійній основі. Це давало змогу відокремити справді боездатну частину козацького війська від незаможної й соціально нестабільної «голоти», яка в умовах майнової диференціації козацького стану вже не могла справно нести воєнну повинність. Хоч як парадоксально, але ці заходи мали багато спільного з тим, що планував Мазепа в 1688 р.

Цілкові імовірно, що гетьман навіть виступив із такою пропозицією на Жовківській раді наприкінці 1706 р. [187]. Втім, зважаючи на організаційні реформи початку 1707 р., котрі навели над Україною новий російський адміністративний «дах», значно вищий від гетьманського, такого роду зміни навряд чи могли влаштувати Мазепу, оскільки будь-які з них у козацькому стані після заснування Української дивізії й фактичного зосередження адміністративного та оперативного управління в руках київського генерал-губернатора, навіть якщо вони не мали принципового, модернізаторського характеру, віщували для гетьмана лише втрату контролю над військом і перетворення його в подальшому на складову частину російської армії. Загрозу традиційним формам військового устрою України на початку XVIII ст. її еліта (й не тільки) небезпідставно розцінювала як початок зміни всієї моделі влади, суспільних відносин, структур суспільного побуту взагалі.

Вочевидь, Петро I не наважився втілити свої плани в дійсність, чи то побоюючись опору з боку козацтва, чи то зважаючи на швидке наближення шведської армії, котра могла б

захопити гетьманське військо зненацька, під час комплектування виборних «кумпаний», послабивши таким чином оборону західного напрямку.

У цій ситуації гетьманське правління почало поступово втрачати важелі управління козацьким військом не тільки у воєнний, а й у мирний час. Виразним свідченням цього є відмова від подальшого реформування його структури, яке намітилося вже наприкінці XVII ст. Мало не останнім заходом у цій сфері, зініційованим власне українською владою, була реорганізація засеймських сотень Ніжинського полку. У березні 1701 р. глухівському сотникові Олексієві Турянському було наказано розписати козаків Глухівської, Крелевецької, Коропської та Воронезької сотень на «лучшее» та «подлійшее» товариство, з яких перші повинні були завжди бути готовими до військових виправ, а другі «тому виборнійшому товариству всякое всегда до подему належитое чинити вспомогателство» [188]. В загальних рисах цей захід нагадував проект Мазепи 1688 р. і, можливо, його реалізація в сотнях, котрі традиційно «ходили під гетьманським бунчуком», була своєрідною репетицією перед реформуванням всього Війська Запорозького. Втім, подальші дії російського уряду й важкі для Гетьманщини наслідки Північної війни зашкодили втіленню планів у життя.

Військова підтримка, на яку спиралася мазепинська опозиція, засвідчувала Росії, що самого лише адміністративного контролю над гетьманськими збройними силами, до якого вона вдавалася перед цим, замало. Через це у низці обмежень української автономії, які відбулися після 1709 р. у військовій галузі,

царський уряд прагнув перебрати на себе кадрову політику й питання матеріально-грошового постачання. Вже з березня 1709 р. російські урядовці стежили й брали безпосередню участь у доборі кандидатів на заміщення вакантних посад у реєстрових і охотницьких полках [189]. 22 січня 1715 р. згідно з наказом про новий порядок заміщення старшинських урядів, козацькі полковники призначалися за царським наказом; тим самим було остаточно ліквідовано принцип гетьманської юрисдикції у керівництві військом. Поряд із цим тривала реорганізація центрального управління козацькими полками. З 1716 р. київський генерал-губернатор, котрий командував ними у воєнний час, став підпорядковуватися військовій канцелярії Сенату, перетвореній в 1718 р. на окрему Військову колегію «для управления армии, гарнизонов и всех воинских дел» [190]. У квітні 1722 р. Гетьманщину було остаточно передано до відома Сенату, що в такий спосіб завершило об'єднання в його колегіях центральних управлінських функцій.

Чергова спроба повернення російського уряду до реорганізації військового устрою козацтва припала на початок 20-х рр. XVIII ст., чому значно сприяла тимчасова ліквідація інституту гетьманської влади і подальше зростання впливу в Україні Малоросійської колегії. Указ від 16 квітня 1722 р., який розширив повноваження колегії в фінансових справах, дозволив їй керівництву взаємодіяти з полковою владою й видавати розпорядження, оминаючи гетьманське правління. Замість наказного гетьмана «по указу Его Императорского величества велено старшине Генеральной указы в

военных делех посылаемые в Малую Россию подписывать обще с Малороссийскою Коллегиею, и ежели оные указы в чем приключатца посылать из Генеральной [войсковой] канцелярии то оные разведе... в Глухов да каллегии для подписи присылатца

191 быть» [191].

4 квітня 1723 р. президент колегії отримав чергове розпорядження «учинить к [1]724 году компанейцов 15000 (ежели более нельзя) вместо реестровых казаков, которых по капитуляции Хмельницкаго надлежало быть 60000, ис которых треть быть компанейцом, а двум третям

192 сердюкам» [192]. В резолюціях на доповідні пункти С. Вельямінова від 5 квітня того ж року цар знов нагадав «не забыть о компанейщиках и сердюках», а пізніше наказав з'ясувати, «на какой они заплате жалованья служить могут, и сколько человек, и для прикладу сочинить сумму одному полку со всеми им старшинами»

193 [193]. Розуміючи, що плани з реформування козаків у найманців, аналогічно 1707 р., можуть призвести до заворушень, сенатське правління радило бригадиру та службовцям колегії збирати інформацію в умовах суворої секретності, «а указом о том не публиковать» [194]. Утім, за правління Петра I ці проекти в життя втілено так і не було, можливо, через побоювання черговий раз наразитися на опір старшини, а також ускладнення внаслідок війни з Персією зовнішньополітичної ситуації, що слугувала б несприятливим тлом для внутрішніх реформ.

194 Певна лібералізація політики Петербурга в «малоросійському» питанні знов дала змогу Гетьманщині на певний час виступати з власними ініціативами у політиці військового будівництва. Одним з наймасштабні-

ших заходів, який суттєво вплинув на стан озброєння козацького війська, стала реформа з упровадження нової уніфікованої рушниці. В травні 1728 р. гетьман Данило Апостол звернувся до канцлера Гаврила Голловкіна з проханням «в оружейних вашего величества заводах виделат ценою невысокою ... на оные полки малороссийские потребное число мушкетов» [195]. Втім, це подання 195 попервах лишилося без жодної позитивної чи негативної відповіді. Імовірною причиною цього можна вважати певне відмежування офіційного Петербурга від військових реформ взагалі й українських зокрема. Короткотривале правління Петра II, за якого не вщухала боротьба двірцевих партій, сформувало для тогочасних державних діячів зовсім інші пріоритети.

Справа зрушилася лише навесні 1731 р., коли Колегія іноземних справ звернулася до Військової колегії з проханням розмістити гетьманське замовлення в Тулі, «чтоб на казенных оружейных заводах против присланной... (себто від Д. Апостола.– Авт.) казацкой рушницы, сделать за денги пять тысяч рушниц» [196]. 196 Після переговорів з адміністрацією заводів, колегія дала згоду (за умови «ежели от того оружейному делу остановки не будет»), видавши відповідний наказ Канцелярії артилерії та фортифікації, через яку проходили всі справи, пов'язані з озброєнням і технічним забезпеченням армії. В жовтні 1731 р. це рішення було схвалено в Сенаті й у вигляді іменного імператорського указу відправлено до Глухова. Тим самим, як виявилось незабаром, розпочався довгий процес переозброєння козацького війська, що тривав аж до початку 50-х рр. Після проведення поділу козацтва

на виборних і підпомічників кількість зброї було вирішено довести до 20 тис. одиниць, оснастивши нею весь «Малоросійський корпус». Генеральна відомість, складена в Генеральній військовій канцелярії 1749 р. на вимогу Міністерського правління, що бажало ревізувати стан озброєності козацтва, засвідчила, що загалом в полки було роздано 19846 рушниць, а за уточненими 197 дещо пізніше даними – 21032 [197].

Реформу переозброєння, ініційовану гетьманом Апостолом, російський уряд підтримав із прагматичних міркувань – необхідності мати напередодні війни з Туреччиною добре впорядковане і дешеве козацьке військо, однак вона виявилася абсолютно непродуманою в організаційному плані й до того ж невідповідною фінансово. Втім, певного результату все ж було досягнуто – майже 20 тис. нових рушниць козацьке військо отримало, що було справді безпрецедентним явищем, яке заклало принаймні теоретичну можливість для подальшої уніфікації всього озброєння гетьманської армії. Щоправда, як і раніше, в Гетьманщині не існувало виробничої бази, завдяки якій можна було б у майбутньому налагодити виробництво чи ремонт аналогічної зброї, що далось взнаки вже за кілька років, коли частина рушниць вийшла з ладу або загубилася.

Наступним серйозним кроком у модернізації козацького війська стала так звана реформа виборного козацтва, проведена Правлінням гетьманського уряду (Міністерським правлінням) в 1735 р. [198]. Сутність її полягала в чіткому поділі загалу козацтва на дві категорії – виборних і підпомічників згідно з давнішою диференціацією. Обидві вони дістали

регламентацію своїх прав і обов'язків насамперед щодо військової служби. З цією метою було проведено масштабну ревізію майнового становища всього козацького стану й утворено 20-тисячний корпус виборних козаків, які, власне, й зберігали за собою традиційні привілеї та обов'язок несення військової повинності. Решта – підпомічники – мали постачати виборних провіантом, фуражем, кіннями, одягом, боеприпасами тощо. При цьому їх могли залучити й до допоміжної служби – несення караулів, форпостної та лінійної служби, що не передбачала безпосередньої участі в бойових діях; із найзаможніших підпомічників у подальшому поповнювався корпус виборних козаків. Не кожен козак мав приписаних до себе підпомічників, частина виборних служила без «підмоги», утримуючи себе самостійно. Спеціальна форма, видана Генеральною військовою канцелярією, визначала внутрішню градацію обох категорій козаків і перелік необхідного спорядження, що його мусив мати кожен виборний [199]. 199

Завершальна стадія реорганізації козацького війська, що припала на період діяльності другої Малоросійської колегії, позначена вже не стільки модернізаційними установами, скільки курсом на повну ліквідацію адміністративно-політичної автономії Гетьманщини й злиття її військової організації з загальноімперською. Заходи, вжиті з цією метою президентом колегії П. Румянцевим, було спрямовано спочатку на підвищення ефективності козацької служби як такої. Зокрема, в квітні 1767 р. він видав розпорядження про суворе дотримання почерговості у вправленні козаків на форпости й лінії з чітким визначенням їх кількості й термінів зміни. Наступного року всім

козакам, які несли дійсну військово-службу, мав видаватися грошовий оклад, провіант і фураж, а подвірний порядок відбування служби замінено на особистий [200].

Після утворення намісництва і скасування традиційного адміністративного поділу, що був тісно пов'язаний зі структурою козацького війська, Румянцев запропонував російському уряду «из состоящих в Малой России девяти козачьих полков... учредить десять полков из настоящих выборных козаков, с уравнением по эскадронам или ротам, не взирая, что они не в одном наместничестве по их земскому управлению находится будут, и дать их старшинам в уравнение с регулярными войсками чины и степени» [201]. В загальних рисах ці положення було покладено в основу реформи козацьких полків 28 червня 1783 р., в ході якої їх переформовано на регулярні частини російської армії, чим, власне, й завершився процес інкорпорації військової системи Гетьманщини.

Військове мистецтво. Як свідчать матеріали листування Петра I, козацькому війську в Північній війні приділялася значна увага, хоч він і вважав, що через «черкаское непостоянство... беречься от них всегда надобно». Перші козацькі полки було відправлено до Прибалтики із загоном наказного гетьмана Івана Обидовського, який налічував 7200 козаків і охотників. Звістку про розгром російського війська під Нарвою та його подальший відступ до Новгороду український загін отримав, коли уже проминув Псков і рухався далі [202].

Стягуючи сюди залишки своєї армії, цар планував не допустити шведів до центральної частини Росії й по можливості виграти час для реорганізації армії. Для зосереджен-

ня необхідних військ російському командуванню явно бракувало часу. Саме тоді й використали корпус Обидовського. Царським наказом від 28 листопада його повертають з-під Нарви, розташовують у Пскові, Гдові та Печерському монастирі й наказують «непрестанно посылать подьезды и ходитъ в загоны в Лифлянды и за Печерской монастырь и о всяких неприятельских намерениях проводитьъ». 4 грудня 1700 р. Петро I призначив командиром псковських військ Бориса Шереметьєва. Остаточні завдання для нього містила директива від 5 грудня: «...того ради вам повелеваем при взятю и начатом деле быть, то есть над конницею Новгородскою и Черкаскою, с которыми, как мы и прежде наказывали [но в ту пору мало было людей], ближних мест стеречь [до последующаго времени], и итить в даль, для лутчаго вреда неприятелю». Основні сили кінних козаків і компанійців на чолі з Обидовським Шереметьєв розташував у Печерському монастирі на крайньому лівому фланзі [203]. Звідси відкривався широкий простір для маневрів великими масами кінноти, котра мала взяти під контроль шляхи, що вели до центру Лифляндії та з'єднували місця квартирування шведської армії. Крім того, за допомогою свіжої української кінноти було зручно «итти вдаль», тобто розорювати населені пункти, знищувати продовольчі бази противника.

За свідченням Лизогубівського літопису, «Чечеля и Хведька, полковников охочих, и Якова Лизогуба, за полковника черниговского правящего, с полторю тысячею полку Чернеговского козаков выборных до Вдова-городка (Гдова. – Авт.), лежащего над Чудским озером... выправил (Шереметьев. – Авт.) для обере-

204 жения границ російських» [204]. Гдов забезпечував правий фланг угруповання й був вигідно прикритий Чудським озером, що полегшувало його оборону. Уже за два тижні після нарвської поразки український загін розбив шведських фуражирів, відправлених із королівського табору до Псковського повіту. У грудні біля Гдова козаки розгромили інший відділ противника, який рухався за продовольством і «для проведывання государских войск». 16 грудня наказний гетьман Обидовський із великою партією кінноти перейшов шведський кордон і, рухаючись у дерптському напрямі, мав сутички зі шведським сторожовим загоном.

Через постійні напади козацької кінноти Карл XII остаточно відмовився від переслідування військ Петра I, вирішивши перезимувати в районі Дерпта. Спроби шведів знищити опірні пункти противника в прикордонній смузі зазнали невдачі: гдовські сердюки, козаки й стрільці, «слушний отпор давши, прогнали шведов и первых языков шведских до Шеремета в Псков послали» [205], причому козаки «землю шведскую огнем и мечем плюндровали», в результаті чого було розорено місто Сиренець – опірний пункт шведів на р. Нарова. Головним результатом кампанії 1700 р. у Лівонії стала стабілізація фронту бойових дій по старому шведсько-російському кордону.

Початок 1701 р. за характером дій був логічним продовженням прикордонної війни. Протягом січня козацькі й охотницькі кінні загонали напали на околиці Марієнбурга, змусивши шведів готувати контрпохід на Печерський монастир. 12 лютого під місто підійшла кіннота Шліппенбаха й лейб-гвардія з гарматами (три піхотні й три кінні роти, за розрахун-

ками, налічували близько 900 осіб). На той час фортецю обороняли кілька сотень козаків та сердюцькі полки Чечеля й Шульги під загальним командуванням чернігівського полковника Лизогуба. Шведи одразу ж перехопили оперативну ініціативу й, змусивши залогу вийти з-за монастирських укріплень, нав'язали їй польовий бій. У деяких працях помилково вказано, що він відбувався безпосередньо під містом і був успішним для російсько-українського війська. За версією С. Соловйова, спочатку супротивники зустрілися в 15 верстах від Печерського монастиря й лише згодом бій перемістився на мури фортеці. Це свідчить про те, що шведи сильно потіснили (якщо не розбили) російсько-українське військо, після чого воно відступило під захист Печерських укріплень [206]. Шліппенбах не мав можливостей розпочати довготривалу облогу, тому спробував одразу захопити монастир, спрямувавши головний удар по в'їзній брамі. Однак намагання противника прорвати оборону були марними [207]. Оборона Печерського монастиря вкотре продемонструвала стійкість козацької піхоти, вміння відбивати штурми, завдавати превентивних ударів. Утім, у відкритому польовому бою, який передував облоговим діям, козаки не витримали вогню шведських мушкетерів і артилерії й мусили сховатися за фортечними мурами. Старі тактичні форми, що спиралися на рухомий табір із періодичними контратаками на коротких дистанціях, були ефективними проти татарської кінноти, однак при зустрічі зі шведами, коли обстановка вимагала активного наступу в розгорнутих бойових порядках, маневру вогнем, вони не спрацьовували.

Напад на Печори став останнім значним виступом шведів на цьому напрямі. За планами Карла XII, наступна кампанія мала розгортатися в Курляндії й Литві, а на ліфляндському театрі залишався 8-тисячний корпус Шліппенбаха й кілька розрізаних залог. Утім, росіяни, для яких наслідки Малої війни важили значно більше (зміцнення міжнародного авторитету, повернення довіри союзників, вигідне співвідношення сил), не наважувалися наступати, тож активність ворогуючих сторін поновилася лише наприкінці літа. Успішні дії в Прибалтиці й підготовка Росією нових резервів дали змогу перейти до рішучіших кроків, а саме – до оволодіння течією р. Нарова. 6 серпня 1701 р. Борис Шереметьєв дістав царський наказ «послатъ изо Пскова полку своего с ратными людьми за Свейской рубеж, для промыслу и поиска неприятельских войск и раззорения жилищ их». З цією метою до початку вересня на кордоні було сконцентровано всі наявні сили, поділені на три нерівні частини, кожна з яких мала власний напрям дій. На правому крилі зосередився загін Михайла Шереметьєва (11042 особи), котрий повинен був рухатися в напрямі Ряпіна, де, за інформацією розвідки, збиралися шведські війська для нападу на Печори. На лівому крилі у напрямі на мизу Кезеріц діяв загін полковника Сави Айгустова. Центр забезпечував загін Я. Корсакова (3717 осіб), що оперував у напрямі на містечко Рауге [208].

Всі три «партії» дістали від Шереметьєва однакові завдання, що, у супереч наказу Петра I, мали характер диверсійних дій і не вимагали оволодіння територіями. Порівняння директиви Шереметьєва й дислокації загонів з картою театру військових

дій свідчить, що наступ мав вестися вздовж трьох головних шляхів у південно-східній Ліфляндії: тартуського (тут діяв М. Шереметьєв), ризького (Я. Корсаков) та марієнбурзького (С. Айгустов).

Сили шведів на цих напрямках значно поступалися росіянам (під Ряпіним перебувало 300 рейтарів і 200 мушкетерів, під Рауге – 100 мушкетерів і 50 рейтарів). 4 вересня підрозділи Шереметьєва підійшли до Ряпіна і наштотувалися на рейтарські роз'їзди майора Рооса, що охороняли передмістя мизи. Росіяни одразу ж почали форсувати річку Воо, яка відділяла супротивників, удаючи, ніби тут збираються переправлятися головні сили. Між тим, українські козаки потайки перейшли ріку нижче розташування шведів і вдарили їм у тил. Загін Рооса було оточено і після чотиригодинного бою майже весь знищено [209]. Успішно діяла й «партія» Айгустова, козаки й сердюки з якої, «не дошед Новокезерицкой мызы, наехали на неприятельской отводной караул, из которого неприятелей взяли в полон 2 человека, а достолных побили. И неприятельские люди, услышав оной бой, из той мызы выступя, учинили с ним с полковником и с черкасы бой, и тех неприятельских людей побили, и многия деревни пожгли и скот отогнали, и пришли к Печерскому монастырю в добром охранении того же числа». Втім, використати і розвинути успіх через поразку загону Корсакова й невідзначеність намірів командування не вдалося. 7 вересня Б. Шереметьєв відвів головні сили до Пскова, готуючись до зими.

Як свідчить листування Б. Шереметьєва з Петром I, істотну проблему становило забезпечення козацьких полків («а во Пскове на их дачу

денег нет»). Спочатку планувалося, що козакам, після вичерпання їхніх запасів, платою за службу буде військова здобич. Однак під час її поділу виникли сварки, а російське командування було незадоволене з того, що охотники сплюндрували не тільки прилеглі ліфляндські мизи, а й ближні псковські повіти, де мали харчуватися війська Шереметьєва. Трофейні зброю й продукти відбирали у них без жодної компенсації. Певна річ, це негативно позначалося на боєздатності охотних частин. До того ж у грудні розпочався такий кінський падіж, що Шереметьєв скаржився: «конницы у меня есть великое 210 умаление» [210]. Аби зберегти хоча б частину кінних полків боєздатними, їх довелося розкидати по всій Псковщині й Новгородщині «в дальном разстоянии». Це робило оборону росіян вразливішою, надавало шведам можливість несподівано напасти й розбити їх по частинах.

Московське командування неохоче переймалося потребами гетьманського війська. В той час, коли переважна більшість російських полків розташувалася на вінтер-квартирах, козаків використовували для організації охоронно-попереджувальної служби. Весь кінець вересня козацькі підрозділи провели в розвідувальних походах і дрібних сутичках зі шведськими аванпостами й фуражирами. Шереметьєв вивчав розташування противника, його настрої у переддень «генерального похода», визначеного царським наказом від 2 жовтня 1701 р. Корпус Шліппенбаха (7 тис. осіб) перебував у цей час поблизу Дерпта, його головна квар- 211 тира – в мизі Ерествере [211]. Воєнна активність шведів тим часом не зменшувалася: у грудні шпигуни повідомили, що Шліппенбах знову

збирається напасти на Печерський монастир. Шереметьєв вирішив завдати превентивного удару й зірвати плани противника в зародку. Він швидко стягує зі псковських повітів кінноту й піхоту, формуючи з неї мобільний загін чисельністю близько 18 тис. осіб (з них 10–11 тисяч кінноти) з 20 гарматами.

23 грудня головні сили загону виступили зі Пскова й, тримаючись праворуч від дерптського шляху, попрямували на Ерествере. Попереду рухався авангард, за ним – головні сили на чолі з Б. Шереметьєвим. При ньому, між іншим, перебувало «кумпанейских черкас 950 ч.», а трохи віддалік «с наказным гетманом черкас Переяславского, Полтавского, кумпанейского, гетманского, Пашковського, Федковского полков 3800 ч.». У похідному порядку козаки входили до центральної групи, яка складалася з кінноти [212]. 212

26 грудня авангард зайняв урочище Вибовка неподалік від Ерествере, куди незабаром підтягнулася кіннота. Скориставшись із того, що ці пересування лишилися непомітними для шведів, Шереметьєв переформує похідний порядок війська на передбойовий і залишає в урочищі обози. На світанку 29 грудня авангард вийшов на дерптський тракт і майже одразу нашттовхнувся на шведську похідну заставу підполковника Лівена (300 рейтарів). Лівен вступив у нерівний бій, аби скувати сили росіян і дати Шліппенбаху можливість зібрати головні сили. Однак Шереметьєв зім'яв заставу й гнав її аж до Варбуса (місце розташування передових частин шведського корпусу) [213]. Шліппенбах зміг зібрати нашвидкуруч тільки ті полки, які перебували безпосередньо поблизу Ерествере (3 батальони піхо- 213

ти, 2 кінні полки – загалом 3–4 тис. осіб з 6 гарматами). Шведський военачальник сподівався компенсувати кількісну перевагу противника перехопленням оперативної ініціативи, давши генеральний бій. З цією метою було обрано зручну позицію в двох верстах від мизи. З фронту бойові порядки шведів захищала невелика річка, за якою в бойовій охороні поставили рейтарський полк, «которой с нашими передовыми шлоя и учинил бой, и на том бою с несколькими числом офицеров и рейтар в полон взят, а regiment весь на том бою трупом оставил» [214]. Шліппенбах зрозумів, що намір дати бій на відкритому просторі явно приречений на поразку, оскільки росіяни могли його швидко оточити. Тому він вирішує залишити позицію на переправі й повернутися до Ерествере, підтягнути до себе решту полків і, в разі необхідності, прийняти бій під захистом укріплень. Для реалізації цього наміру шведські сили було поділено навпіл, частину яких залишили в ар'єргарді (два піхотні полки – близько 2,5 тис. осіб), надавши їм 6 гармат.

Якби шведам вдалося сховатися за ровами й палісадами мизи, чисельну перевагу українсько-московських військ було б зведено нанівець. Тому Шереметьєв мусив зупинити відступ противника силами авангарду й своєї кінної колони, не очікуючи на підхід піхоти й артилерії генерала Чамберса (в цей час вони «за лесным тесным путем и приттять не ускорили»). Щоб уникнути оточення, шведи зупинилися й розгорнулися в бойовий порядок. У його центрі розташували 3 батальони піхоти, на флангах – кавалерію [215]. Московська дворянська й козацька кіннота, рухаючись похідною колоною, атакувала

першою, однак не зуміла вчасно розгорнутися для охоплюючого маневру. Шведські драгуни й рейтари оточили її з флангів і тилу, а піхота відкрила по війську, що наступало, фронтальний вогонь. Дії Шереметьєва в цій ситуації джерела відбивають не зовсім чітко. Принаймні нам відомо, що бій в оточенні був надзвичайно жорстоким («какова бою еще у нас не бывало») і тривав близько трьох годин [216]. Попри значну кількість убитих і поранених, нестачу боеприпасів, авангард зумів протриматися до підходу Чамберса й знову контратакувати шведів. Імовірно, саме в цей кульмінаційний момент бою загинув компанійський полковник Григорій Пашковський [217]. Спроба Шліппенбаха зустріти наступ українсько-російського війська контратакою не вдалася: кавалерія, яка прикривала відступ піхоти, не витримала натиску й у паніці зім'яла її порядки. Шереметьєв, доповідаючи 31 грудня 1701 р. цареві про результати битви, писав: «Больше должно воздать благодарение Богу, что конницею сломили два regimenta пехоты и с пушками, и никово не упустили, а конницы несколько утукло, разве 300 или 400» [218]. Залишки шліппенбахівського загону ретирувалися на Сагніці і Койго. Ерестверська перемога мала не стільки стратегічне (не всі сили шведів було розгромлено), скільки моральне, політичне значення.

Ранком 30 грудня війська Шереметьєва ввійшли до Ерествере, захопили всі тамтешні магазини й випалили околиці в радіусі 6 верст. Тут сили загону розділилися: одна частина рушила на Дерпт, друга, на чолі з самим генерал-фельдмаршалом – на містечко Ахья, третя, що складалася з козацької кінноти, – на

Марієнбург. Воєнно-похідний журнал Шереметьєва так визначає завдання останнього загону: «А наказного гетмана, Миргородського полковника (Данила Апостола, котрий із ново-прибулим корпусом замінив козаків Обидовського. – *Авт.*), с гетманськими черкаськими полками от той же мызы Эрестверы послал [Шереметьєв] под Алыст (тобто Марієнбург. – *Авт.*) и в Валыской уезд подле реки Чорной, для промыслу же над неприятельскими людьми и разорения жилищ их». Як впливає з листа Шереметьєва до Петра I від 4 січня 1702 р., козаки й компаніїці після виконання бойового завдання приєдналися до нього в урочищі Вибовка 3 січня, а наступного дня все військо повернуло на Псков 219 [219]. Власне, Шереметьєву не вдалося розгромити головні сили противника у Лівонії; цей регіон і надалі контролювала Швеція. Вирішальні зіткнення були попереду.

У Лівонії козацьке військо вперше зустрілося із досі незнайомим противником – шведською регулярною армією, озброєною та навченою за стандартами лінійної тактики. Призвичаєні до дій проти турецько-татарських військ, що мали чисельну перевагу, їхньої рухливої кінноти, козаки виявилися не готовими до чітких і злагоджених маневрів, ведення бою поза укріпленим табором, старшинам бракувало уявлень про способи дій ворожої армії. І якщо козацька кіннота досить швидко адаптувалася до нових умов, виконуючи звичні завдання, то тактика піхоти, орієнтована на активну оборону, приречена на виконання другорядної ролі. Прикметно, що наступальні дії піхота вела тільки на користь кінноти. В Ерестверській битві, котра стала своєрідним свідченням позитивних і негативних рис української тактики,

вирішальне значення, як і раніше, мали масовані удари саме кінноти. Питома вага кавалерії, яка діє на полі бою самостійно, зав'язуючи й підтримуючи бій власними силами, давала змогу виконувати стрімкі маневри, змінювати напрям атак тощо. Однак ця тактика, що формувалася в умовах війн із татарами й турками, виявилася досить непевною при зіткненні з лінійними шикуннями шведів. Атакуючи їх холодною зброєю, нападники сильно потерпіли від залпового вогню піхоти й артилерії й зрештою опинилися в оточенні. Рухаючись попереду, Шереметьєв надто відірвався від своєї піхоти й артилерії, втративши з ними зв'язок. Його наступ не було забезпечено вогневою підтримкою й тактичною базою. Якби не вчасний прихід колони Чамберса, результат бою міг би стати діаметрально протилежним.

Російський історик О. Заозерський слушно зазначив, що в характері дій корпусу Шереметьєва «об'єднуються риси й нового регулярного ладу, й старого “московського”» [220]. 220 Ці слова можна віднести й на рахунок козаків, чиї тактика й організація істотно відрізнялися від станового війська, але поки що не відповідали всім стандартам війська регулярного. В умовах воєнного часу такий стан речей висував своєрідну дилему: цілеспрямовано нарощувати боєздатність козацьких полків, вдосконалюючи їх озброєння, постачання, запроваджувати регулярний вишкіл і штати на основі статутів, або лишати все без змін. Остаточно шлях, котрим пішла еволюція козацького війська, визначився уже в наступних кампаніях 1704–1706 рр.

У квітні 1704 р. козацьке ополчення на чолі з І. Мазепою форсувало Дніпро й увійшло до Правобережної

221 України [221]. Цей крок було зумовлено необхідністю не допустити сюди прибічників Варшавської конфедерації – союзників шведів. У липні українське військо взяло Білу Церкву, досягнувши Бердичева й Тернополя. Невдовзі воно готувалося виступити на захист Руського воєводства, якому загрожували шведи, однак успішні дії польсько-саксонських і російських військ змусили Карла XII залишити Львів і вирушити на Варшаву.

На початку 1705 р. шведи намірялися знов захопити Руське воєводство, однак їм перешкодили дії російської армії та 40-тисячного корпусу Мазепи, які досягли Зборова й, переправившись через Серет, рушили на Львів. Наприкінці серпня корпус ішов за маршрутом Магерів – Потиліч – Рава Руська – Угнів – Томашів і 7 листопада дістався Замостя [222]. Звідси гетьман вирудив до Спільського воєводства рейдовий загін чернігівських і гадяцьких козаків та компанійський полк Танського. Загін мав завдання в основному диверсійного характеру: знищувати населені пункти, бази конфедератів та матеріальні ресурси. Наприкінці 1705 р. інтенсивність пересувань супротивних армій значно знизилася. Росіяни і поляки це розцінювали як завершення кампанії. Однак у грудні 1705 р. Карл XII виступив у район Гродна й блокував союзницьку армію. Для останніх облога Гродна стала цілковитою несподіванкою. Опинившись перед загрозою шведського вторгнення у власне російські землі, Петро I намагався в першу чергу підготувати до нього західні кордони й по можливості врятувати гродненську армію. У Мінську було зібрано 15-тисячний корпус російського війська, а гетьману Мазепі наказали якомога швидше приєднати до нього ще 15 тис. української кінно-

ти. Війська гетьманського регіменту мали постійними набігами сковувати лівий фланг шведів і налагодити зв'язок із гродненським табором [223]. Крім того, окремі українські залоги розміщувалися в Мінську, Слуцьку, Несвіжі й Ляховичах [224].

Великі втрати козаків під час попередніх кампаній, а також незадовільне постачання й доукомплектація, що погіршувалися щороку, значно послабили військо. Чи не найбільшої поразки воно зазнало під час бойових дій у Білорусії, зокрема, в битві поблизу Кльоцька 19 квітня 1706 р. На початку весни шведи обложили в фортеці Ляховичі залогу переяславських козаків, яким на допомогу було виряджено загін воєводи С. Неплюєва й миргородського полковника Д. Апостола чисельністю близько 6 тис. чоловік [225]. Як впливає з похідного журналу Неплюєва, 19 квітня першою до Кльоцька підійшла кіннота Апостола, яка, форсувавши річку перед містом, з ходу атакувала шведів; в цей час решта загону залишилася на іншому березі. Кіннота потрапила в грузьке болото й, не витримавши залпового вогню шведів, почала відступати. Неплюєв послав на допомогу Апостолу сердюків і російських солдатів з 4 гарматами, котрі змогли зупинити ворога, відкинути його й навіть увірватися до міста [226]. Перегруповані кінні полки поновили наступ, але знов не втрималися під ворожим вогнем, відступили «и пяхоту смяли, и за переправу перескакали, и не удержався немало за переправою – побежали» [227]. Сум'яттям скористалися шведи, котрі, підтягнувши до річки свою піхоту й артилерію, почали обстрілювати сердюків: «...и они, шведы, приехав к пушкам по пяхоте запалили и сердюцкая пяхота,

228 таке и салдацкие полки, видя что кумпания побежала – и сердюки не устояли не мало: все назад кинулись в болота» [228]. Під час панічного відступу вони зім'яли частини, що стояли в резерві, лишили обоз і артилерію, довершивши цим поразку. «Клюцький погром» наочно продемонстрував недоліки в організації й тактиці гетьманського війська. Тут дався взнаки брак стійкого зв'язку між різними частинами бойового порядку, координації їх дій з боку командування. Використана в бою тактика є класичним зразком збройної боротьби московсько-українського війська з питомою вагою кінноти, що діяла самостійно, зав'язувала бій, виконувала стрімкі маневри, швидко змінювала напрям атак тощо. Тим часом піхота залучалася до бою по частинах і поведилася нерішуче. Звикнувши до дій з підтримки і забезпечення, козацька й сердюцька піхота не зуміла до кінця провести вдалу контратаку в місті, самостійно закріпити успіх. У вирішальний момент бою вона затрималася, ініціативу знов підхопила кіннота. В оборонному ж бою з вимуштрованою шведською піхотою козацькій піхоті її тактичних навичок і стійкості виявилося замало.

Ефективне протистояння новому противнику вимагало застосування бойових порядків із добре вишколеною піхотою, підтримуваною вогнем артилерії й навченою самостійним діям. Масовані удари козацької кінноти в розімкнених шеренгах розбивалися об злагоджений вогонь шведських мушкетів і гармат, сковували їх тактичну ініціативу. Непризвичаєні до рішучих наступальних дій, піхотні порядки не могли істотно впливати на перебіг боїв, залишалися пасивними. Слабкий зв'язок між елементами

бойових порядків призводив до того, що противник намагався скористатися з відриву кінноти від піхотних шикунів і розбити їх поодиноці, зіграти на тому, що не було чітких і скоординованих дій між родами війська. Зокрема, з досвіду кампаній у Ліфляндії, де шведи вперше зіткнулися зі «старою» московською кіннотою та полками гетьманського регіменту, фінський офіцер Л. Еренмалм радив своїм воєначальникам «спочатку, коли це можливо, нападати на їхню кінноту, оскільки її легко примусити до втечі, й по тому вже не так важко розгромити піхоту» [229].

229

Підпорядкований щодо російської регулярної армії статус козацького ополчення й тенденції його розвитку в умовах нівеляції військово-політичної автономії України стояли на заваді трансформації тактичного мистецтва. Через це різко знизилася бойова цінність піхотних полків виборного козацтва, котрі могли ефективно діяти лише під час оборони укріплених пунктів і фортець. Козацька кіннота остаточно втратила колишню роль основної ударної сили й перейшла до виконання допоміжних завдань: бойової охорони, розвідки, рейдів у тилу ворога тощо. При цьому в польових боях її застосовували нерегулярно й навіть не в основних шикуннях, а для прикриття флангів і тилу головних сил. Відмовившись від небезпечних для них лобових атак шведів, козаки майже завжди вдавалися до несподіваних контратак густими лавами на фланги противника [230].

230

До війни з Персією, в якій Росія прагнула вибороти собі панівне становище в прикаспійському регіоні, почали готуватися з великим поспіхом наприкінці 1721 р. Петро I квапився випередити лезгінських князів –

союзників Туреччини – й захопити вигідні плацдарми на узбережжі Каспію. З цією метою розпочалося перекидання піхоти й кавалерії з Прибалтики на Волгу та будівництво морської флотилії. На середину 1722 р. було зібрано так званий «Низовий корпус» у складі 21 тис. піхоти й 25 тис. кінноти при 196 гарматах, який мав узяти Шемаху й випередити противника в захопленні Баку й 231 Дербента [231]. Гетьманське правління мало виставити для участі в поході загін чисельністю в 10 тис. кінноти, який очолював миргородський полковник Д. Апостол.

Відповідно до стратегічного плану кампанії, кіннота, зосереджена в Царицині, мала рухатися суходолом у район Дербента й підтримати там висадку піхотного корпусу, який транспортувався морем. Особливостями театру воєнних дій, на якому довелося воювати найманцям, були його великі масштаби, відсутність опірних пунктів і віддаленість від баз постачання, що в умовах посушливого клімату становило значні труднощі для військ. Саме ці фактори, які не повною мірою врахувало російське командування, призвели до паралізації дій кінного корпусу, змученого спекою й безводдям.

Передовий загін корпусу під командуванням бригадира Ветерані наприкінці липня 1722 р. наблизився до гирла р. Аграхань, але не встиг належним чином підготувати висадку десанту. Причиною цього, окрім виснаження корпусу під час важкого маршу кубанськими степами, був невдалий бій біля с. Андрееве, яке закривало вихід до Аграханської затоки. З джерел можемо зробити висновок, що українські козаки участі в ньому не брали, залишаючись у складі головних сил під командуванням

генерал-майора П. Кропотова [232]. 232 Після з'єднання частин «Низового корпусу» на р. Сулак козаки так само виконували небойові завдання, які полягали в несенні караулів і охороні суден Каспійської флотилії поблизу о. Ракушечний. Частину корпусу Д. Апостола, в тому числі й сотню компанійців зведеного полку, було залишено як залоги для охорони стратегічно важливих Сулацької переправи й фортеці в Тарках [233]. 233 При цьому решта найманців, вочевидь, перебувала при головних силах, разом із якими 23 серпня 1722 р. увійшла до Дербента. Втім, через виснаження армії і брак регулярного постачання Петро I вирішив відмовитися від продовження кампанії, повернувшись до Астрахані.

Цікаві подробиці щодо тактики й особливостей служби козаків у цей час подано в щоденнику учасника походу М. Ханенка. За його свідченнями, назагал українська кіннота виконувала роль бойової охорони, пересуваючись поряд із піхотною бригадою В. Шереметьєва. Ханенко зазначає, що на марші козацька кіннота «ишли лавами» – тобто в густих бойових чи передбойових порядках, що пояснювалося постійним очікуванням нападів легкої кінноти противника [234]. Під час повернення до Сулака 234 застосовувався такий самий порядок руху й бойового забезпечення: «ишли осторожне, козаков донских и наших виборних на отвод коммендировавше» [235]. При розташуванні на місці 235 козацькі підрозділи, як правило, «стояли обозами», тобто використовували традиційний захист від несподіваних нападів ворожих військ у відкритому полі – ряди возів, оточені рухомими пікетами. Іноді, особливо якщо цього вимагало російське командування, зводилися довгочасні земляні укріп-

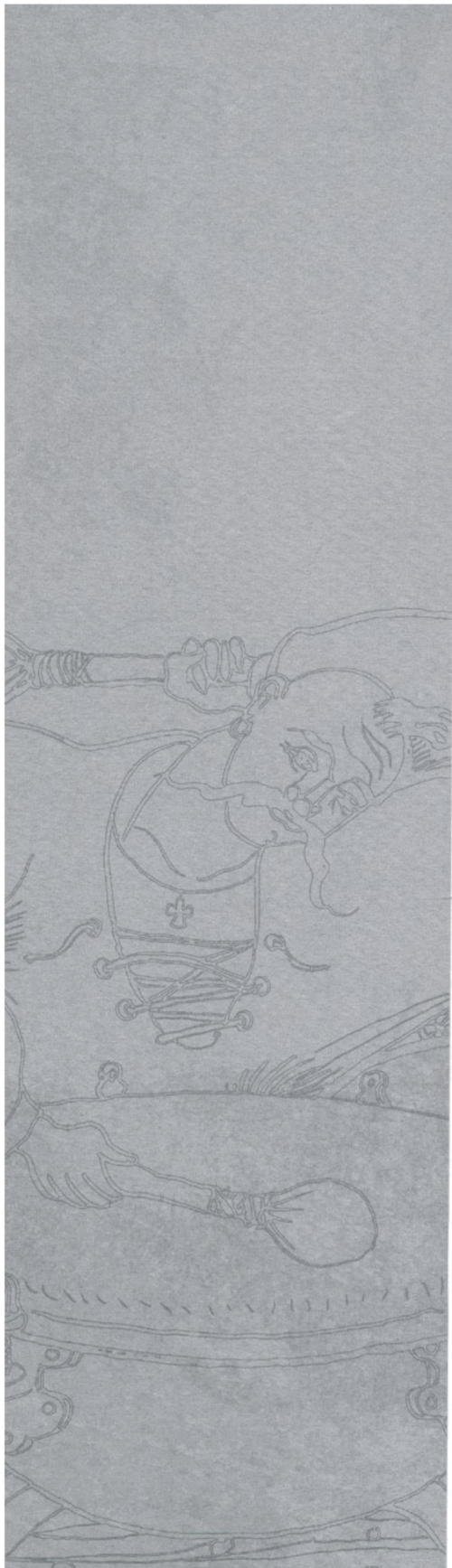
лення – ретраншементи, котрі можна було використовувати й як опірні пункти [236]. Закріплення й охорона завойованих територій покладалися на кілька загонів, розташованих у найбільших опірних пунктах – Дербенті й Аграханському ретраншементі. Сили українського корпусу спочатку мали задіяти на будівництві фортеці Святого Хреста й пізніше відпустити додому. В царській інструкції генерал-майорові Матюшкіну від 4 жовтня 1722 р. російській та українській кінноті приписувалося постійно непокоїти набігами володіння супротивних Росії володарів, а також «помогать дербентам в их нуждах, прикрывая... полевые работы» [237]. Однак відразу ж по відході російської армії оперативна ініціатива повністю перейшла до рук місцевих князів – хайтаського, табассаранського й утемиського, кінні загоны яких безперервно напали на Дербент і прилеглі місцевості, перетинаючи комунікації розташованих тут залог. За донесеннями Матюшкіна від вересня 1724 р., українські козаки перебували в дуже важкому становищі: без боеприпасів, грошового й натурального утримання. Фактично ані за своєю кількістю, ані за рівнем боєздатності козацькі підрозділи не могли не тільки впливати на обстановку, а й взагалі брати активну участь у боях.

У Перських походах 1723–1725 рр. принципових змін у тактиці козацьких полків не відбулося. За інформацією щоденника Якова Марковича, в серпні 1723 р., напередодні виступу в похід новопризначений командир Української дивізії генерал-фельдмаршал Михайло Голіцин проводив навчання з українськими частинами, «рядом поставивши пешо и велевши стрелять» [238]. Вочевидь, ішлося про бойове злагодження полків та відпрацювання елементарних стройових прийомів. Щодо кампанії 1725 р. Маркович описує традиційне для гетьманського війська розташування табором, але з новими елементами охорони, явно нав'язаними російською практикою, – польові сторожі, роз'їзди з паролями. Певних змін зазнала й сама організація табору: «близ полков слободских стали обозом все, фигурую баталион де каре, четвероугольно; по трех сторонах полки наши, а на переди полки слободские, в середине драгуны; а в самой середине полковник Еропкин с присутствующими себе определил место, а ниже в две линии все бунчуковые» [239]. Командири полків отримали детальні інструкції щодо організації бойової охорони, сигналів оповіщення, фуражировок тощо.

ЗАПОРОЗЬКІ СІЧІ

- 9.1. Генеза та шляхи розвитку запорозького козацтва
- 9.2. Томаківська Січ
- 9.3. Базавлуцька та Микитинська Січі
- 9.4. Запорозька Січ у другій половині XVII – на початку XVIII ст.
- 9.5. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією
- 9.6. Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр
- 9.7. Запорожці поза межами Запорозьких Вольностей.

9.1.

Гене́за та шляхи розвитку запоро́зького козацтва

Потужним імпульсом консолідації українського козацтва та формування його самосвідомості стала Запорозька Січ. Вона була могутнім форпостом національно-визвольного руху в Україні та боротьби проти іноземної агресії. З різних причин неодноразово змінювалося місце розташування козацької твердині на Запорозжі. Історики доклали чимало зусиль до пошуків документальних матеріалів про організацію Січі за дніпровськими порогами, проте питання про час і місце її виникнення через брак прямих свідчень залишається дискусійним. Причому хронологічні межі, в яких історики

визначали початок Січі, досить значні: крайні погляди науковців на цю подію розділені між собою майже століттям. Зокрема, як зазначав ще М. Грушевський, Д. Каманін зародження постійного осередку козацької громади на Запорожжі відносив до кінця XV ст., а О. Яблоновський не визнавав існування Запорозької Січі і в другій половині XVI ст. [1].

У сучасній історіографії розрив між полярними поглядами дещо скоротився, хоча розбіжності все ще залишаються достатніми й охоплюють період у 50 років (від 30-х до 70-х рр. XVI ст.). Причому майже ніхто з дослідників не наважувався назвати не те що рік, а й десятиліття заснування Запорозької Січі. Продуктивним у подальшому дослідженні цього питання, на нашу думку, може бути, з одного боку, комплексний аналіз наявних свідчень із широким залученням усіх можливих опосередкованих документальних даних, а з іншого – виявлення нових джерел [2], як писемних (особливо в архівосховищах Туреччини), так і археологічних (зокрема, існує потреба в організації підводних археологічних експедицій, оскільки Томаківську, Базавлуцьку, Микитинську, Чортотлицьку та Покровську Січі в 50-х рр. XX ст. було затоплено водами Каховського водосховища).

Аналіз введеного у науковий обіг конкретно-історичного документального матеріалу переконує, що перші джерельні свідчення про козаків Поділля та Київщини припадають на рубіж 80–90-х рр. XV ст., а під 1499 р. уже згадуються козаки, які ходили Дніпром на промисли «до Черкас і далі» [3]. Ось ці перші зафіксовані документально козаки-провідники та козаки-уходники, вихідці з міст і волостей (переважно України), які

спочатку на сезон, а згодом і надовше поселялися за порогами Дніпра, і були прообразом пізніших «запорозьких» козаків.

Уходництву в такі віддалені від південних українських замків (а отже недостатньо захищені) місця загрожувала постійна небезпека з боку турецько-татарських військ, вторгнення яких в Україну з кінця XV ст. стають систематичними. Тому козаки і під час господарських робіт носили зброю. Як писав посол австрійського імператора Еріх Лясота, який у 90-х рр. XVI ст. подорожував козацькою Україною, кожен там, «їдучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку – і шаблю чи тесак: татари нападають дуже часто і спокою від них майже ніколи немає» [4].

Постійна загроза турецько-татарських вторгнень спонукала козаків до об'єднання у ватаги, громади і товариства. Вони будували укріплені поселення, городки і невеликі січі, перебуваючи в яких можна було б відбити напади кримчан. Уже найменше у 20-х рр. XVI ст. такі поселення було засновано аж поблизу татарських кочовищ, з приводу чого хан Сагиб-Гірей висловлював невдоволення в 1527 р. литовському уряду [5]. В 40-х рр. уже черкаські уходники скаржилися великому князеві литовському на намісника Андрія Пронського щодо заборони їм будувати такі городці в пониззі Дніпра на Орелі й Тясминах [6]. А на початку 50-х рр. XVI ст. у районі порогів та островів згадувалося понад 30 уходів і станів, які контролювалися черкаським старостою. Серед них, зокрема, «уход на Ревучом», «Вольнеч а Ненасытец», «уход Бозавлук», «уход Томаховка», «уход на Тавани» та ін. [7]. Причому термін «стан», який у цей

період все ширше вживали для означення поселень, передбачав (на відміну від уходу) не сезонне, а постійне перебування козаків у цьому регіоні.

Про те, що козацькі ватаги в другій половині XVI ст. уже постійно залишали в уходах і станах певні залоги, свідчив і сучасник, польський історіограф Мартин Бельський. Він, зокрема, писав, що козаки «на Низу спільно займаються ловлею риб, там же їй на сонці без солі сушать і тим літо там живуть, а на зиму до міст близьких розходяться, яко до Києва, Черкас та інших, човни свої на острові у безпечному місці на Дніпрі, де, поховавши і декілька сот чоловік там залишивши на кореню, як вони кажуть, при стрільбі, бо мають і дела (гармати. – *Авт.*) свої, яких на турецьких замках набрали і в татар відняли» [8]. Проте час, коли окремі козацькі городці та невеличкі протосічі, які, проіснувавши понад сто років у розрізненому вигляді, об'єднались у велику Запорозьку Січ, з прийнятною точністю дослідникам визначити ще не вдалося.

Дотичним до хронологічного аспекту вказаної проблеми є й питання про причини виникнення Запорозької Січі, що, вважаємо, було результатом як значних зрушень у тогочасному українському суспільстві, так і кардинальних кількісних та якісних змін у козацтві й стало важливим етапом в його історії.

До сьогодні в джерелах не виявлено жодних прямих свідчень щодо ототожнення Хортицького замку Д. Вишневецького з першою Запорозькою Січчю, хоча деякі дослідники пишуть, що на Хортиці були нібито січові укріплення. Однак якщо бути точним, то документальні матеріали фіксують тут у середині

50-х рр. XVI ст. не «січ», а «городок» або «замок». Також гіпотетично припускають, що «саме сюди стягувались козаки» перед походами та коли поверталися з них. Але знову ж, як свідчать дослідження Ш. Лемерес'є-Келькеже, основані на оттоманських архівах, у війську Д. Вишневецького навіть «козаки» майже не згадуються, крім фрагмента військових дій поблизу Азова, не кажучи вже про «січовиків». Натомість воїни «Дмитрашки» найчастіше іменуються «руськими» або «невірними». Хоча ті самі джерела в інших випадках неодноразово згадують «польських», «московських» і «руських» «козаків» [9].

Крім того, зазначимо також, що жодне з відомих нині джерел у середині 50-х рр. XVI ст. не лише прямо не згадує «Січ», а й не дає можливості помітити на Хортиці ані коша, ані кошових отаманів, ані традицій демократичного вибору останніх. Натомість же Д. Вишневецький у документах охарактеризований як одноособовий володар, а не обраний січовиками поводитир. Та й сам польський король Сигізмунд II Август в одному зі своїх листів до Д. Вишневецького (який Д. Яворницький датував весною – літом 1557 р.) підкреслював ще й антикозацьку спрямованість збудованого замку: «Для удержання лихих людей – шкодників... не допуская козаков делать зацепок чабанам й шкодить улусам турецкого царя» [10].

З іншого боку, якщо визнати все ж існування в 50-х роках XVI ст. військово-політичної організації козаків – Хортицької Січі, то виникає ціла низка запитань. Зокрема, де поділася ця організація після зруйнування хортицьких укріплень? Чому козаки одразу ж не перенесли Січ в

9

10

інше місце? * Хоча достеменно відомо, що наступні Січі (починаючи з Томаківської) швидко переносилися на інший острів і продовжували своє життя. У випадку ж із Хортицькою Січчю ми маємо нез'ясовану (тривалістю в декілька десятиліть) перерву між останньою (середина 50-х рр.) та Томаківською Січчю, безпосередні звістки про яку з'являються у джерелах лише з початку 80-х років XVI ст.

Натомість більш-менш повні свідчення про призначення Хортицького замку подає згадувана грамота Сигізмунда II Августа Дмитрові Вишневецькому (1557 р.). У ній король висловлював подяку за будівництво фортеці, стійкість і мужність при обороні від перекопських татар, обіцяв у майбутньому не забувати подвигів князя: «А що стосується збудованого тобою замку і виявленої нам послуги, то така послуга приємна нам, бо ти влаштував замок для нас, господаря, у потрібному місці, і саме такий замок міг би надійно стримати лихих людей, шкідників, і забезпечити панства наші. Та щоб зміцнити той замок людьми й бойовими засобами, як ти писав нам про це, то без особистого твого приїзду до нас ми тепер не маємо ґрунтовних підстав виконати це, хоч виводити тебе з замку на цей час також не годиться з огляду на звістку від тебе і з інших країн про намір великого московського князя збудувати замки при ріці Дніпрі саме в тому місці, де й ти хотів збудувати городи, на нашій землі, а також заради зачіпок, на які могли б зважитися за твоєї відсут-

ності козаки, наражаючи на небезпеку краї нашої держави. Виводити тебе з замку не годилося б іще й задля того, що ти, залишаючись у ньому, міг велику користь принести, не допускаючи козаків робити зачіпки чабанам і шкоди улусам турецького царя, з огляду на багато причин, на угоду і присягу нашу з турецьким цісарем і вічний мир з перекопським царем» [11]. Прагнення монарха утримувати постійну залогоу на Хортиці для запобігання сутичкам козаків із татарами було б незрозумілим, якби фортеця призначалася суто для запорожців. Отже, її зведення мало подвійну мету: створення форпосту боротьби проти татарської агресії та здійснення контролю над діями козацтва.

І хоча не одне покоління істориків розв'язувало дилему правомірності ототожнення Хортицького замку з першою Запорозькою Січчю, все ж сьогодні ця проблема залишається дискусійною. Фортеця Вишневецького зовні, вочевидь, відрізнялася від відомих пізніше архітектурних комплексів козацьких твердинь на Дніпрі. До складу гарнізону входили, крім козаків, представники військово-службової людності – бояри, слуги, драби. Разом із тим, проживання єдиною громадою в специфічних умовах південного порубіжжя сприяло зародженню своєрідної військово-політичної організації запорозького товариства, її моделі. Як слушно зауважив М. Владимирський-Буданов, Хортицька фортеця стала колискою низової вольниці, яке в майбутньому перетворилося на Січ. Цілком прийнятним є також твердження М. Грушевського про історичні заслуги Дмитра Вишневецького. Вчений назвав князя «духовним батьком нової української плебейської республіки». Любомир Винар вважає замок на Хортицькому

* Переселення частини козаків з Хортиці на острів Монастирський у 1557 р., гадаємо, не можна вважати перенесенням Січі, оскільки укріплення на останньому почали зводитися лише починаючи з 1562 р. (а що до цього там було?) та й подальша їх доля після смерті Д. Вишневецького невідома.

острові зародком козацької Січі, в якій розвивалося військове й господарське життя запорожців. Отже, логічним є висновок, що Хортицький замок став своєрідним прототипом козацького укріплення, яке, утвердившись на о. Томаківка в 70-х рр. XVI ст., дістало назву Запорозької Січі.

Попри досить короткий час існування (1556–1557 рр.), Хортицька фортеця помітно вплинула на еволюцію українського козацтва, зростання його лав. У листі до козаків, датованому 20 листопада 1568 р., Сигізмунд II Август вперше звернувся до них як

до окремої групи української людності, що «з замков и мест наших Украйных, без розказаня и ведомости нашей господарской и старост наших Украйных, зъехавши на низу, на Днепре, в полю и на иных входах перемешкивают: маем того ведомость, иж вы, на местцах помежных, у входах розных свавольне живучи, подданных царя турецкого, чабанов и татаров царя перекопского, на улусы и кочовища их находечи, великие шкоды и лупезтва им чините, а тым границы панств наших от неприятеля в небеспеченство приводите» [12].

12

9.2.

Томаківська Січ

Першою більш-менш достовірно зафіксованою джерелами військово-політичною організацією козаків за порогами була Томаківська* Січ. Вона існувала на однойменному острові, який в давнину ще називали Бучки, Буцький**, Дніпровський і Городище.

Зручне розташування Томаківки та розгалужена сітка водних перешкод робили острів зручним пунктом для укриття козаків і створення на ньому Січі. І дійсно, за твердженням М. Бельського, запорожці протягом тривалого часу використовували острів, «званий Томаківка, на якому здавна низові козаки мешкають, якож їм стоїть за найміцніший замок» [13].

* Назва Томаківка могла походити від татарських слів «тамак» – гирло, або «тумак» – шапка.

** Буц – втікач.

Однак брак прямих відомостей не дає підстав достеменно точно визначити час заснування Томаківської Січі, тому в цьому питанні слід більше уваги приділити аналізу побічних даних. А вони свідчать, що в першій половині XVI ст. Запорозької Січі на Томаківці не існувало. Як відомо, пропозиція черкаського старости Євстафія Дашковича на Піотрковському сеймі 1533 р. про доцільність будівництва фортеці на одному з дніпровських островів із залогою у 2 тис. козаків хоча й дістала схвалення, але, як писав М. Бельський, «з неї нічого не вийшло». Не зафіксувало Запорозьку Січ жодне з відомих джерел і в 50-х рр. XVI ст. Наприклад, ревізор Черкаського староства, які на початку 50-х рр. XVI ст. описували землі Запорожжя, жодним словом не обмовилися про конкретний більш-менш укріплений козацький форпост. Хоча в своїх описах вони під 1552 р. згадували територію за порогами і, зокрема, «уход Томаховку». Не помітити укріп-

лень Січі з розгалуженою мережею господарства (оранка, борті, човни тощо) вони просто не могли. Певно, в той час у цьому регіоні дійсно був лише «уход».

Подальше будівництво замку Вишневецького на Малій Хортиці в середині 50-х років XVI ст. та його розгром улітку 1557 р. теж не дають підстав для твердження про існування великої організації козаків на сусідньому острові Томаківка, який був розташований південніше (десь на 50 км) і про який французький інженер Гійом-Левассер де Боплан писав, що з нього «видно увесь Дніпро від 14 Хортиці аж до Тавані» [14]. А якщо це так, то й острів Томаківка з Січчю не міг би залишитися непоміченим з Хортиці.

Немає свідчень про утворення та існування великої Січі на Запорожжі і в наступне десятиліття ані в джерелах, пов'язаних з останніми роками життя та діяльності Д. Вишневецького (початок 60-х рр.), ані в листі Сигізмунда II Августа, спеціально адресованому запорожцям (кінець 60-х рр.). В останньому, зокрема, король писав: «Козакам – тым, которые... зъехавши, на Низу, на Днепре, в полю й на иных входах перемешкивают свовольно живучи», аби вони «с поля, с Низу й зо всех уходов, до замков й мест наших 15 вышли» (1568 р.) [15]. Тобто неодноразово підкреслюється розпорошеність поселень запорожців (а основною формою останніх названо все той самий сезонний «уход»).

Характер документальних свідчень залишається незмінним практично до другої половини 70-х рр. XVI ст., коли Стефан Баторій (з 1576 р. – польський король) почав проводити жорстку політику з підпорядкування Запорожжя. Передбачалося

витіснити козаків із цього регіону, частину з них взяти на королівську службу, а найбільш непокірних – знищити. Своім універсалом від 4 квітня 1578 р. Баторій зобов'язав усіх без винятку прикордонних старост допомагати київському воеводі князю К. Острозькому (близько 1526–1608 рр.) виганяти козаків «з Дніпра» (зазначимо: не з Січі) і «на горло карати». Паралельно вводилися санкції на торгівлю з козаками боєприпасами, харчами та заборонялося запорожців «у себе приховувати». До цієї кампанії передбачалося залучити і турецько-татарські війська. Причому в листах останнім Баторій сповіщав, що труднощі у боротьбі із запорожцями полягають ще й у тому, що Польща не має в цьому регіоні фортець (про великий укріплений козацький табір теж не зазначено, хоча якби він існував, то в контексті згаданих подій про нього б обов'язково згадали чи турецька, чи польська сторона).

Дії князя К. Острозького та похід любельського воеводи Яна Тарла (1578 р.) проти запорожців не дали бажаних результатів. «Ускромить низовців» так і не вдалося. Труднощі боротьби з підпорядкування козаків визнавав згодом і сам польський король. У 1579 р. на слова татарського посла, який «на низовців скаржився, просячи аби їм король заборонив шкоди чинити», останній відповідав, що «то люди свавільні і карати їх важко, а також якщо король зможе, то заборонить їм (запорожцям. – Авт.)» [16].

16

Військові дії проти запорожців були малоефективними перш за все через розпорошеність козаків на великому просторі Дніпра та відсутність єдиного центру – Січі, здобути б яку Польща в цей час все ж мала достатньо сил (оскільки вже в 1579 р.

Баторій оголосив війну Росії, а польська армія захопила низку російських міст). З іншого боку, Баторій міг піти і на компроміс з козаками, щоб використати укріплену фортецю на Дніпрі в інтересах Речі Посполитої (оскільки восени 1578 р. він і так збільшив реєстр до 600 осіб).

Викладений матеріал, гадаємо, дає підстави стверджувати, що практично і в другій половині 70-х рр. XVI ст. на Запорозжі не було великої Січі. Козаки в цей період переважно розселилися по уходах, городцях, невеличких протосічах і не були ще згуртовані в єдину організацію. Саме такий стан речей було зафіксовано в Хроніці Бельського, який радив королю взяти запорожців на службу, «а щоб було плачено їм і нехай би там, на Дніпрі, мешкали..., *по островах, яких там є кілька* (курсив наш. – Авт.), а так міцно укріплених і де яких осяде кілька або кільканадцять сот чоловік, аби навіть військо прийшло, нічого їм там не вчинять». Далі Бельський їх визначає так: «Острів один, який звать Кохане, між порогами, 40 миль від Києва, на кілька миль вздовж, на якому чуючи козаків, татари не так легко до нас переправляються, бо з нього кременецький і кучманський броди можуть їм закрити». «Інший острів неподалік, – зазначається в Хроніці, – званий Хорчика (Хортиця. – Авт.), на якому Вишневецький перед тим мешкав». І, нарешті, третім Бельський називає Томаківку, на якому «низові козаки мешкають, якож їм стоїть за найміцніший замок». Про це йдеться і в іншому місці Хроніки: «Є там (на Запорозжі. – Авт.) деякі острови дуже укріплені, на яких козаки мешкають, і між іншими – Томаківка» [17].

Отже, можна констатувати, що в середині 70-х рр. XVI ст. джерела ще не вирізняли однієї великої Січі, а фіксували наявність декількох островів, на яких мешкали козаки. Не згадано і саме поняття «кіш» щодо поселень козаків. Хоча тому ж Бельському цей термін (під ним розуміли укріплений табір) був добре відомий, і він його неодноразово використовує у своїй Хроніці. Вперше під 1589 р., коли 18 серпня татари вторглися «до Подоля і до Русі», то тоді, сповіщає хроніст, «під Тарнополем кіш (kosz) мали» (тобто центральний укріплений табір, звідки пустошили навколишні землі). Такий самий кіш татари «мали під Константиновом» під час вторгнення на Волинь в 1593 р. [18]. 18

Невідомий хроністу був і кошовий отаман Запорозької Січі. Хоча автор Хроніки посаду отамана в середовищі запорожців фіксує, коли пише про доцільність взяти козаків на оплачувану службу, щоб вони «гетьмана від короля мали, а сотники і отамани (batamani) аби присягали». Згадка про отаманів у множині свідчила або про певну кількість кошів із відповідними кошовими, або ж про курінних отаманів – керівників розпорошених по різних островах куренів, що є вірогіднішим.

У конкретно-історичній частині Хроніки теж немає терміна «кошовий отаман», хоча Бельський і описує діяльність деяких козацьких ватажків. Зокрема, під 1575 р. він змальовує жорстокий похід козаків на татар «з *вождем* своїм Богданком». У 1577 р. у боротьбі за молдавський господарський стіл на боці І. Підкови воювали козаки, «над якими *гетьманом* (курсив наш. – Авт.) був Шах» [19] та ін. 19

Перший більш-менш достовірний опис Томаківської Січі з укріп-

ленням і козацькою радою маємо лише для початку 80-х років XVI ст. Його подає польський історик Бартош Папроцький, описуючи поїздку на Запорозжя польського шляхтича Самуїла Зборовського. Останній, після зустрічі з послами «від низових козаків, які запорозькими молодцями звуться», прибув на початку 80-х років XVI ст. на південь України «до Канева з почтом немалим слуг своїх і гайдуків й став на ріці Дніпрі». Далі «знову молодці-запорозжці, бачачи його, послали до нього послів». Потім Зборовський «їхав до Черкас, з Черкас до Пскли ріки і хотів йти під Путивль замок». Проте, вступивши знову в переговори, «козаки радили 20 йому аби їхав до війська» в Січ [20].

Як бачимо, Запорозька Січ першої половини 80-х рр. XVI ст. контролювала значну територію від Низу до Надпоріжжя та південних українських замків – Канева і Черкас, а січовики вільно пересувалися по цій місцевості, вступаючи в переговори з королівськими посланцями. Цікаво зазначити, що урядовці Речі Посполитої в цей період поважно ставилися до представників Січі. Той самий Зборовський неодноразово посилав січовикам «упоминки і гроші». А козаки, своєю чергою, порівняно вільно почувалися у відносинах із старостами південноукраїнських замків і навіть дозволяли собі «нехтувати обіцянками старости пограничного, який їх відмовляв від служби Зборовському, до себе намовляв, великі ласки від себе самого і 21 короля їм обіцяв» [21].

Надалі шлях Зборовського пролягав «до порогів, де *рицарі-люди* мешкають (курсив наш. – Авт.), там є місце на Дніпрі, – як сповіщає польський шляхтич, – важке для просування, бо ті порogi з великих скал, через

які вода яко куди з високих гребель спадає і там не може ніхто проїхати, крім козаків». У районі порогів польський загін натрапив на передову козацьку заставу, яка контролювала підступи до Січі. «Там же з Яволжаного (Таволжанського. – Авт.) урочища хотіли йому (Зборовському. – Авт.) дати козаки битву, коли... узріли при ньому гайдуків; розсудили то собі..., ніби їх з направи королівської хотів вигубити». Проте, з'ясувавши, що поляки їдуть у Січ «на завдання послів..., направили 80 козаків, які його (Зборовського. – Авт.) перепроводили через пороги, яких є там 12». Щоправда, «деякі шляхтичі, *злякавшись тих страшних перевозів* (курсив наш. – Авт.), вернулися назад». Спускаючись далі по Дніпру, Зборовський оповідав, що «там недалеко є замок *Хортиця* (курсив наш. – Авт.), який був Вишневецький поставив». Зазначимо дивну обставину: шляхтич сповіщав про замок як про реальне укріплення. Можливо, останнє на початку 80-х років XVI ст. було не зруйновано або ж не повністю зруйновано. Зборовський у цьому випадку не міг помилятися, оскільки він не просто оминав Хортицю, а ночував на острові. Хроніст зазначав: «Виїхавши з Хортиці замку (важливо: не з Січі. – Авт.), на якому мали ночівлю, там доїхав до козаків і послів». Це місце перепочинку між Хортицею і Томаківкою було останнім перед в'їздом у Січ. Далі «Зборовський їхав з ними на місце те, де мешкання своє мали; те урочище зветься *Томаківський Острів* (курсив наш. – Авт.), який є так широкий, що може на ньому сховатись 20 тис. людей і коней немало; при тому острів є озеро рибне, там скоро висадились» [22].

Вказані відомості дають можливість дещо уточнити територіальну локацію Томаківської Січі. Остання, як бачимо, розташовувалася не на острові в традиційному значенні цього слова, який був посеред Дніпра чи іншої річки. Термін «острів» у цьому випадку вжито в значенні підвищеної частини землі поміж боліт, плавнів, малих річечок (Е. Лясота згадував тут «три Томаківки») правого берега Дніпра, чому й звався також «урочищем», біля якого було ще й озеро.

Подальший опис козацької організації на Томаківці початку 80-х рр. не залишає сумніву, що то була Запорозька Січ. У цей період у Січі вже збиралися великі січові збори, або кіш, які Зборовський, за польською аналогією, називав «рицарським колом». Цікаво зазначити, що кіш тоді ж збирався і поза межами Січі, наприклад під час військових походів. Зокрема, Зборовський, крім таких зборів на Томаківці, зафіксував подібні й «на острові, названому Картамлик» (можливо, Чортомлик.— *Авт.*), та на безіменному місці десь поміж Хортицею і Томаківкою.

На таких радах проблеми січового життя демократично обговорювалися всіма її учасниками, а для того, щоб рішення вважалося прийнятим і обов'язковим для виконання, необхідна була його підтримка переважною більшістю січовиків. Наприклад, коли Зборовський на зборах Січі запропонував козакам іти з ним на переговори в Орду, то січовики «розділилися: одні хотіли їхати з ним, інші на те не дали слова, повідаючи, що то (татари.— *Авт.*) пси зрадливі слова не здержать і нас із собою погубиш». Коли Зборовський хотів тиском схилити козаків, щоб кіш прийняв його пропозицію, то «вночі великий розрух стався, же не

відав, що з ними чинить мав гетьман і не був від них безпечний здоров'я свого». Але Зборовський все ж не заспокоївся. І коли він пригрозив січовикам, що «їм битву перший ніж неприятелю іншому дасть», то козаки «за тими словами скарати (Зборовського.— *Авт.*) хотіли подлуг звичаю свого: підперезавши міцно, піску за пазуху насипать і в воду вкинути». В кінцевому підсумку шляхтич змушений був відступитися від нав'язування своєї волі кошу.

На початку 80-х рр. у Січі в джерелах згадується і січова старшина. Під час подорожі та на початку свого перебування на Томаківці (вочевидь, ще не зовсім вивчивши січові порядки) Зборовський провідника козаків називає «один старший». Останній неодноразово звертався до Зборовського та від імені козацького товариства вів з поляками переговори. Згодом, трохи освоївшись на Січі, шляхтич точніше називає посаду цього «старшого», а саме: сповіщає, що ним був «отаман» (*wataman*), який під час виправ ходив на човні гетьманському [23].

23

Також згадував Зборовський про наявність у Січі регалій найвищої влади, якими були «булава гетьманська» та «зброя перших гетьманів місця того», що шанувалися січовиками як найвищі реліквії. Цікаво й те, що пам'ять про «перших гетьманів» Січі та їхні регалії у першій половині 80-х рр. XVI ст. ще не було втрачено, тобто Січ була заснована «на місці тому» (на Томаківці) нещодавно (вважаємо, десь на рубежі 70–80-х рр. XVI ст.). Це ж підтверджується й тим, що самий термін «січові козаки», як зазначав М. Грушевський, укорінюється в джерелах лише в середині 80-х рр. XVI ст. На першу половину 80-х рр. припадають і найраніші

відомості про дерев'яні січові укріплення – засіки, які будували козаки. Зокрема, Карло Гамберіні (секретар папського нунція в Польщі) 1584 р. сповіщав: «Дерева там багато, і вони (козаки. – *Авт.*) так уміють себе оборонити засіками, що й зимою, як Дніпро замерзне, не бояться ніякого ворога, для більшої певності вирубу-
24 ють навколо лід» [24].

Томаківська Січ у 80-х рр. XVI ст. була центром, куди збиралися втікачі з ординського полону. Зборовський, зокрема, згадував, що під час його відвідин Томаківки «сторожа козацька привела в'язнів кільканадцять, які з орди втекли, бо їх того часу в жнива багато тікає».

Описуючи побут козаків на Томаківці, шляхтич був вражений майстерністю січовиків у військовій справі, виконанням пісень та грою на музичних інструментах. Він зазначав: «Козаки невимовні штуки показували, співаючи пісні, стріляючи, на
25 кобзах граючи» [25].

На Запорожжі першої половини 80-х р. XVI ст. джерела фіксували і своєрідний менталітет січовиків, які вважали Січ своєю вітчизною і пов'язували з нею всі свої надії та сподівання. Це особливо впало у вічі Зборовському, який зазначав, що «з козаками великі труднощі, які не дбають на короля – пана свого, а ні на вітчизну, в якій народились, тільки всю надію на це місце (Січ. – *Авт.*) мають, поки живуть, так як кажуть ону посполиту приповідку: «Поки жити, поти боротись»». На це звернув увагу і папський нунцій Маласпіна на початку 90-х рр. XVI ст. Він, зокрема, підкреслював, що «козаки створили гніздо, яке не підкоряється цій (польській. – *Авт.*) короні», бо «знаходиться у віддаленому місці, куди не сягає
26 польське королівство» [26].

Що ж спонукало до створення єдиної військово-політичної організації козаків саме на рубежі 70–80-х рр. XVI ст.? Об'єднанню розрізнених козацьких городців та малих січей в одну велику Січ на Томаківці перш за все сприяло кількісне зростання козаків у цей час. І хоча ще литовський дипломат Михайло Литвин, який у 1550 р. відвідав Україну, писав, що «в цій країні дуже легко набирають добрих вояків» [27], усе ж значне кіль-
27 кісне зростання саме запорозьких козаків припадає на 70-ті рр. XVI ст. Зокрема, Бельський у цей період писав, що в козацьких зимівниках залишається цілорічно «кілька сот чоловік». Під 1577 р. уже згадуваний козацький гетьман Шах, «зоставивши на Низу чотириста козаків з шістьмастами чоловік» (тобто загалом близько тисячі низовиків), прибув на допомогу І. Підкові на Пробитий шлях.

Далі М. Бельський про рубіж 70–80-х рр. писав таке: «Не було їх (запорожців. – *Авт.*) перед тим так багато, але зараз їх збирається до кількох тисяч, а навіть їх тих часів замножилося і частократ туркам і татарам шкоду немало чинять, якож по декілька разів Очаків, Тягин та Білгород та інші замки захоплювали і в полях немало добутку набирають». У 1584 р. італієць К. Гамберіні так характеризував козацьке військо (пославшись на слова одного із старшин): «З козаків можна зібрати 14–15 тис. добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку». Хоча в останньому випадку, ймовірно, враховувалися не лише запорожці, а й козаки на волості та в шляхетських маєтках. Проте все ж значне загальне їх зростання на кінець 70-х рр. є незаперечним, бо до

цього часу, як правило, йшлося про кілька сотень запорожців, а з початку 80-х рр. – уже про тисячі козаків.

Важливим джерелом поповнення козацтва в цей час було селянство, основні маси якого активізувалися саме в 60-х рр. XVI ст., коли значно погіршилося його економічне та правове становище (Другий Литовський статут 1566 р.). І саме на другу половину 60-х та 70-ті рр. припадає початок систематичних згадок про масові втечі посполитих (пів-села, ціле село, кілька сіл) [28].

Кількісному зростанню козацтва сприяла також поява на Запорозжжі значної кількості бояр-слуг, що не змогли документально підтвердити своїх прав на землю та шляхетство, перевірка яких почалася в Україні ще в 1557 р. з проведенням волочної поміри. Після Люблінської унії 1569 р. курс правителів Речі Посполитої на знищення боярства як стану став ще жорсткішим, а тому наприкінці 60-х – у 70-х рр. бояри-нешляхтичі переміщуються у південні регіони України.

Після Люблінської унії на Київщину та Брацлавщину помітно поширилося магнатське землеволодіння, яке, своєю чергою, протягом 70-х рр. теж сприяло витісненню селян та непривілейованих бояр на південь. Останні значною мірою поповнили лави низовиків і разом з козаками вже протистояли магнатській колонізації, яка загрожувала і давнім козацьким поселенням.

Взаємообумовленість названих факторів призвела не тільки до кількісного зростання козацтва, а й до якісних змін у його середовищі. Боярство привнесло в козацтво не лише організуючий елемент, а й дало останньому перспективну програму боротьби за визнання своїх станових прав у

межах Речі Посполитої. Ця боротьба вже невдовзі дала певні позитивні результати (згідно з універсалом Сигізмунда II Августа від 5 червня 1572 р. було взято на оплачувану службу «певний почет низових козаків» із 300 осіб).

Інші ж козаки змушені були закріпитися на Запорозжжі й вирішувати проблеми своєї організації самостійно. А агресивна політика Стефана Баторія в другій половині 70-х рр. XVI ст. щодо підпорядкування та вигнання запорожців, на тлі постійної (протягом століття) боротьби козаків із турецько-татарськими військами, вочевидь, тільки прискорила на рубежі 70–80-х рр. об'єднання розрізнених городців і малих протосічей в одну велику Запорозьку Січ на Томаківці. Територія, що підпорядковувалася Томаківській Січі, була значною. Зокрема, на початку 80-х рр. XVI ст. Січ мала свої застави на просторі від перших порогів і Таволжанського урочища на півночі до Чортомлика й урочища Карайтебен на порубіжжі з татарськими кочів'ями на півдні. Важливо зазначити, що творцями Запорозької Січі на Томаківці були переважно козаки-воїни, або, як їх називали сучасники, «лицарі-люди». Зборовський на початку 80-х рр. XVI ст. зазначав, що вони мешкають «на Дніпрі, де є важке місце для прибуття, і там не може ніхто проїхати, крім тих козаків», навіть «деякі шляхтичі, злякавшись тих страшних перевозів, вернулись назад».

Цікаво, що збори коша на Томаківці польський шляхтич називав «лицарським колом» та сповіщав про пошану в Січі до військових обладунків – «зброї перших гетьманів». Особливо контрастно відтіняють вій-

ськовий характер Томаківської Січі відомості про так звану Надпорозьку Січ козаків, які одночасно (на початку 80-х рр.) перебували в водорозділі рік Дніпра і Самари. Зборовський сповіщав, що зустрів там «200 козаків річкових, які тільки звірів та рибу ловлять іншим на живність... а тими ріками можуть до Орди і до Москви ходити для користі». Повідомлялося також, що вказані «річкові» або «водяні» козаки «мали старшого» і «те місце, куди козаки ховаються», і де
29 проводять свої загальні збори [29].

Чисельність козаків у Томаківській Січі встановити важко через брак прямих свідчень. Щодо приблизної кількості, то, за відомостями того ж Е. Лясоти, в Січі на Базавлуці (1594 р.) «їх усіх було трохи більше трьох тисяч, щоправда, якщо захочуть може стати й (ще. – *Авт.*) кілька тисяч, коли скличуть козаків, які час від часу живуть у містах і селах, але
30 вважають себе запорожцями» [30].

Отже, як мінімум, виходить близько 5 тисяч. Число ж, яке назвав С. Хлопицький – шляхтич із Перемишля, який у 1594 р. на переговорах з австрійським імператором Рудольфом II обіцяв останньому, «що сили козаків становлять вісім або десять тисяч», Лясота поставив під сумнів. Хоча, якщо С. Хлопицький враховував постійних низовиків, «сезонних» запорожців і козаків, які мешкали на волості, то названа ним кількість є близькою до дійсності.

Підсумовуючи, зазначимо, що в цій проблемі слід виокремити чисельність січовиків та загальну кількість козаків. Згідно з наведеними відомостями, вочевидь, за часів першої Запорозької Січі на Томаківці на початку 90-х рр. було декілька тисяч козаків, оскільки наприкінці її існування (восени 1593 р.) в поході Дніп-

ром на Київ, як повідомляв 4 жовтня 1593 р. Й. Верещинський, брало участь «коло чотирьох тисяч» козаків «війська Запорозького». Та й у 1594 р., лише через рік після зруйнування Січі, на Базавлуці вже налічувалося більше 3 тисяч. І це в умовах активної участі січовиків у повстанні під проводом К. Косинського та спустошливих рейдів на Січ татар узимку 1593 р. Під час цих нападів (яких було не менше семи) татари захопили понад 2 тис. козацьких коней, що побіжно теж свідчить про існування в Томаківській Січі кількатисячного козацького табору.

У цілому, українські козаки за часів першої Січі, певно, могли виставити не менше 10 тис. вояків. Про це дізнаємося не лише з даних згаданого С. Хлопицького, а й з відомостей Карло Гамберіні. Останній під 1584 р. вказував на можливість зібрання 14–15 тис. козацького війська, а під 1587 р. наводив слова одного з козацьких ватажків, який сповіщав, що «козаки в будь-який час готові йти на службу найсвітлішому (венетіанському. – *Авт.*) дожу... і я сам поведу на поле битви 10 тис. хоробрих вояків». Аналогічні кількісні відомості, щоправда, з уточненням регіону, де проводились обрахунки, знаходимо у записах венетіанського посла в Польщі П'єтро Дуодо, який у 1592 р. сповіщав: «Між цими двома ріками (Дністром і Дніпром. – *Авт.*) живуть козаки – люди хоробрі в найвищій мірі, чисельністю від 12 до 15 тис. чоловік» [31].

Щодо національної належності козаків загалом та січовиків зокрема, то тут теж можна висловити деякі міркування. Для початку 80-х рр. XVI ст. існує загалом позитивно оцінена українськими фахівцями розвідка німецьких дослідників С. Люберта

й П. Ростанковські, присвячена національному складу реєстровців. Ученим на основі аналізу власних імен козаків реєстру вдалося встановити національну належність 356 осіб. Серед них вихідці з України становили понад 45 %, з Білорусії – близько 40 %, з Московської держави – трохи менше 10 %, з центральної Польщі – 5 %. Траплялися в реєстрі й прізвища окремих вихідців із Молдавії, Криму, Литви і Сербії [32]. Щоправда, тут слід враховувати, що носії іноетнічних прізвищ могли проживати в Україні досить тривалий час і бути вже асимільованими нащадками тих переселенців, які перемістилися на українські землі в попередній період. Однак вповні можна припустити, що подібна ж етнічна строкатість була притаманна і для національного складу козаків на Томаківській Січі. Хоча й допускаємо, що з початком масових козацьких і селянських рухів кінця 80-х – початку 90-х рр. відсоток вихідців з України, як основного ареалу повстань, у козацькому середовищі значно зріс.

З погляду історичної перспективи Томаківська Січ відіграла велику роль як центр концентрації сил козаків у боротьбі за повернення втрачених земель, маєтностей (це збігалось з інтересами показаних селян і бояр) та визнання станових прав козацтва (що особливо було актуальним для боярського елементу в середовищі запорожців). Саме у 80-ті рр. козаки вже відкрито нападають на шляхетські маєтки, а з 1587 р. ці виступи стають майже безперервними і в 1591 р. переростають у велике козацьке повстання під проводом К. Косинського, що відзначалося не лише соціальною, а й політичною спрямованістю (встановленням козацької юрисдикції та намаганням

запорожців спертися на широкі маси селянства в регіоні повстання). Розв'язати конфлікт з козаками вже не могли ані постанова сейму 1590 р. «Порядок щодо низовців і України», ані збільшення козацького реєстру до 1 тис. осіб (універсал від 25 липня 1590 р.) [33].

33

Під час повстання, за відомостями О. Вишневецького, К. Косинський «князю великому Московському з усім військом своїм присягав і йому подав був все порубіжжя більше як на сто миль границь... яко ж і в листі своєму до них князь великий писався вже царем Запорозьким, Черкаським і Низовським і послав їм за пороги сукна і грошей». Весною 1593 р. Косинський вирушив у новий похід. Проте в боях під Черкасами загинув, а «інші повтікали за пороги до іншого війська... яких за порогами десь кілька тисяч ще є», – зазначав той самий О. Вишневецький. Цікаво, що князь писав про запорожців як про «інше військо», відмінне від військ К. Косинського, які штурмували Черкаси. Цей факт може свідчити про те, що не всі січовики брали участь у походах Косинського, або ж за порогами одночасно були інші великі козацькі загони. Попри загибель Косинського, повстання тривало й далі, а О. Вишневецький згодом змушений був підписати договір із козаками (серпень 1593 р.), згідно з яким за ними серед іншого також зберігалось право вільного проходження на Січ [34].

34

Проте рік смерті ватажка великого козацького повстання К. Косинського став і останнім роком існування першої Запорозької Січі. Її було зруйновано наприкінці 1593 р., коли 80-тисячна татарська армія, як стверджували сучасники, напала на Січ у

той час, коли там перебували не основні козацькі сили, а лише «залишок козаків, яких було на кореню залишилося близько шестисот». Учасник цих подій, один «козак із Запорожжя», згодом повідомляв, що оборонці Січі «ледве в човнах на Дніпро втекли». Січ же було вщент зруйновано, а запорожці змушені були вирушити з Томаківки і переселитися на інший острів – Базавлук, розташований за 30 км нижче по Дніпру. Слава про Томаківську Січ ще довго зберігалася в пам'яті її сучасників. Зокрема, Е. Лясота, який подорожував Дніпром у 1594 р., писав, що він плыв з низу «далі до трьох річечок, які називаються Томаківками, і котрі впадають у Дніпро з руського боку», а також згадував «знаменитий назва-
35 ний острів (Томаківка. – Авт.)» [35].

Підсумовуючи, зазначимо, що з другої половини XV ст. основним джерелом поповнення козацтва були промисловці-уходники, які рушали на Низ, де займалися рибальством, мисливством, бортництвом та іншими промислами, а із закінченням сезону поверталися назад для продажу свого товару. Цими першими козаками-уходниками були переважно жителі міст і волостей.

З освоєнням Запорожжя козацькі уходи й стани впритул наблизилися до татарських кочів'їв, а це, своєю чергою, викликало сутички між зустрічними хвилями колонізації, що змушувало козаків завжди носити зброю й майстерно володіти нею. До цього ж спонукало створення в середині XV ст. Кримського ханства, набіги орд якого на Запорожжя та Україну дедалі частішали, а з останньої чверті XV ст. стали систематичними.

Ці обставини значно вплинули на еволюцію козацтва. З кінця XV ст. промислова та військова діяльність козаків стають для них рівноцінно важливими, бо в умовах постійної загрози турецько-татарських вторгнень уходництво потребувало надійного військового захисту козацьких угідь. У цей період виникають і перші укріплені поселення на Низу – городці та протосічі.

Одночасно формуються суто військової козацькі загони, що на них згодом спиралися литовські та польські воєначальники як на провідників у степах і яких як професіональних вояків наймали окремі магнати та шляхта для служби в своїх маєтках.

Діяльність козаків-воїнів із кінця XV ст. була пов'язана вже із суто військовими справами: захистом від татар уходів і станів на Низу, шляхетських маєтків, замків, міст; несенням сторожової служби на дніпровських переправах та переслідуванням нападників після їх вторгнень. Окремою формою боротьби козаків у цей час стають як військової напади на близькі татарські кочів'я, так і далекі морські походи на турецькі міста, їх метою часто було не лише звільнення українських бранців і повернення худоби, коней, інших цінностей, а й помста за татарські вторгнення та пограбування кочів'їв і міст останніх.

Протягом першої половини XVI ст. промислово-військової козацькі товариства, ватаги й загони на Низу поступово витіснили татарські кочів'я з правого на лівий берег Дніпра й освоїли Запорожжя, перейшовши від сезонних промислів до постійного проживання в невеликих протосічах та городцях, де і взимку залишалися певні козацькі залоги.

Значні зміни, які відбувалися в українському суспільстві в середині XVI ст., стають важливим фактором впливу на еволюцію козацтва в цей період. Зокрема, погіршення правового й економічного становища селянства в 60-х рр. (Литовський статут 1566 р.) призвело до значних селянських рухів і втеч, які з кінця 60-х – протягом 70-х рр. набувають масового характеру. Багато втікачів прямували на Запорожжя, тим самим помітно збільшуючи кількість козаків.

Цьому ж сприяла і поява на Запорожжі певної кількості бояр-слуг. Боярство внесло в козацтво не тільки організуючий елемент, а й націлило його на боротьбу за визнання станових прав козаків у межах Речі Посполитої, яка вже в 70-ті роки дала певні позитивні результати (перший реєстр 1572 р.; другий – 1578 р. і т. д.).

Переважна ж більшість козаків, що не потрапили до реєстрів, змушені були самотужки вирішувати проблеми своєї самоорганізації, що згодом призвело до їх об'єднання у військово-політичну організацію – Запорозьку Січ (остання була чітко зафіксована джерелами на Томаківці на початку 80-х років XVI ст.). Січ одразу ж стала центром боротьби колишніх бояр, селян та низовиків (уходників, провідників, воїнів) за повернення втрачених маєтностей і визнання станових прав останніх, але вже в новій загальній іпостасі – козацтва. Створена Січ становила значну військову силу, з якою змушені були рахуватися не лише Крим та Порта, а й на яку воліли спиратися як правителі Речі Посполитої, так і монархи інших держав (Росії, Австрії та ін.).

Таким чином, після виникнення Запорозької Січі вона (та й козацтво загалом) уже є не об'єктом, а суб'єктом історичного процесу, тобто силою, яка не лише зазнавала певних впливів з боку українського суспільства та сусідніх держав, а й сама впливала на навколишній світ.

Щоправда, в XVI ст. «козацька» історія острова Томаківка не закінчується. Він ще не раз слугував пристановищем для запорожців і мав стосунків до багатьох важливих віх в історії козащини. Зокрема, за Бопланом, саме Томаківку «Хмельницький обрав... для схованки, коли йому загрожувало оточення» наприкінці 1647 р. після втечі із в'язниці в Бужині. В той час Хмельницький перебував на острові разом із своїм сином Тимошем. Згодом, як зазначав французський інженер-картограф, «саме в цьому місці вони (козаки. – Авт.) почали збиратися, коли піднялися для виступу у травні 1648 р. і виграли... битву під Корсунем» (16 травня) в урочищі Горіхова Діброва [36].

36

У другій половині 70-х рр. XVII ст. Томаківка мало не стала знову місцем облаштування Запорозької Січі. Це пов'язано з подіями 1676 р., коли кошовий отаман Іван Сірко мав намір, у разі великого нашестя татар, перенести Січ із Чортомлика, де вона тоді знаходилася, на острів Томаківку і навіть звелів розчистити для цього місце на Городищі (паралельна назва Томаківського городища). Проте очікуваного нападу татар не сталося, і Січ на Чортомлику збереглася.

У 1697 р. на Томаківці збиралися російські війська князя Долгорукого та українські козаки гетьмана Мазепи, готуючись до походу на Тавань та

Кизикермен, щоб допомогти оточеним турками гарнізонам. А в 1772 р. «в урочищі Городищі», «над рікою Дніпром», існувала козацька сторожа «при полковнику Герасиму Спичаку, двох старшинах та 200 чоловік рядових козаків попарокінних» [37].

Реконструювати зовнішній вигляд Томаківської Січі сьогодні досить непросто, хоча є певні відомості, необхідні для такої роботи. Найдетальніший опис решток січових укріплень на Томаківці залишив Д. Яворницький, який обстежував їх у ХІХ ст. Учений, зокрема, зазначав, що сліди перебування запорозьких козаків на цьому острові збереглися у вигляді невеликого укріплення, розташованого на його південній околиці, що мало форму правильного редуту. «Редут цей, – писав Д. Яворницький, – складається власне із трьох траншей: східної 49 сажнів у довжину; західної 29 сажнів; північної 95 сажнів... Замість південної траншеї служить берег самого острова... найбільша висота кожної із траншей – три з половиною сажні». Щоправда, І. Карелін, який також спостерігав згаданий «окоп», зазначав, що північний вал мав довжину 120 сажнів. Цей самий дослідник, а за ним і Л. Падалка, описали й південний берег острова Томаківка, що був досить крутим і мав висоту близько 70 сажнів. Загальна ж площа острова досягала «300 десятин землі».

Про побутування козаків на Томаківці свідчили численні речові докази. Зокрема, поблизу редуту Д. Яворницький знаходив свого часу чимало козацьких старожитностей – рибальські гачки, залізні цвяхи, металевий та глиняний посуд, срібні монети, кулі тощо. За його словами, в 1872 р. «один з любителів старовини, про-

тоіерей містечка Нікополя Іоан Карелін бачив на острові Томаківка кладовище з надгробними пісковими хрестами, на яких були зроблені написи, що вказували на схованих під ними запорожців» [38].

38

Більш детальних відомостей про укріплення та розташування Томаківської Січі на сьогодні немає. Щоправда, в 1953 р. на о. Томаківка перед його затопленням працювала археологічна експедиція під керівництвом Ф. Копилова, яка, обстеживши табір, зафіксувала тільки наявність навколо нього рову і валу заввишки 1,6 м. Сучасні спроби визначити місце Січі вже не дають результатів, оскільки, як свідчать місцеві жителі, воно міститься на дні Каховського водосховища на відстані кількох сот метрів від берега (на схід від сучасного села Комуна). Однак пам'ять про першу з відомих козацьких Січей не втрачено. На незатопленій частині Томаківки встановлено пам'ятний камінь із написом: «На цьому острові з 40-х років ХVІ ст. до 1593 р. знаходилась Запорозька Буцько-Томаківська Січ, яка подавала допомогу повсталим селянам і козакам в кінці ХVІ ст.». Звісно, місце розташування і дату заснування Січі на пам'ятному написі зазначено досить умовно [39].

39

Сховані під товщею води й віків нерозгадані таємниці Томаківської Січі – цієї колиски запорозького козацтва, своєрідної «української Атлантиди» – ще чекають на свого відкривача, нагородою якому буде не лише міфічний скарб, нібито зхований, за народними переказами, під старезним дубом на Томаківці, а й радість відкриття нових сторінок історії захисників рідної землі.

9.3.

*Базавлуцька
та Микитинська Січі**

Після придушення козацького повстання в Україні Січ було відновлено досить швидко, оскільки у зведенні укріплених городців за дніпровими порогами козацтво вже мало значний досвід. Великий Луг був добре освоєний, і тому не випадково новим місцем для облаштування Січі став Базавлуцький острів. Локалізацію останнього гранично чітко визначив у своєму щоденнику посол німецького імператора Рудольфа II в Україні (1594 р.) Еріх Лясота, що прибув з метою агітації козаків виступити на боці Австрії проти Туреччини і залишив нащадкам цінні свідчення з історії Базавлуцької Січі. Лясота зазначив, що острів лежав у Чортомлицькому рукаві Дніпра проти гирла річки Підпільна.

Дослідники, як правило, обходили увагою ці рядки твору спостережливого іноземця. Причини такого «легковажного» ставлення до унікального джерела пояснити досить просто. По-перше, брак докладних історичних свідчень про Базавлуцьку Січ не стимулював учених до обрання її за об'єкт спеціальних студій. По-друге, наявні джерела проливали небагато світла для того, аби можна було остаточно вирішити цю проблему. Зокрема, в листах запорозьких ватажків Самійла Кішки і Левка Івановича вказано місце їх написання – «Чортомлик», саме тому історики ототожнювали назви дніпровської протоки-річища

з однойменною річкою. Тим більше, що відстань між островом Базавлук і місцем розташування на материковій частині Чортомлицької Січі є зовсім незначною, можливо, лише 100 метрів. За традицією, що склалася у XVIII ст., цю Січ називали «Старою». І це не випадково, бо вже наприкінці 30-х років XVII ст. Гійом Левассер де Боплан, пропливаючи повз острів Базавлук, застав там лише руїни Січі. За його спостереженнями, острів був досить великим порівняно з тисячами «інших островів та острівців», розкиданих уздовж і впоперек цілком хаотично, заплутано і нерівномірно, «одні з них сухі, інші – болотисті, до того ж усі вкриті великим як списи очеретом, який заважає бачити протоки, що їх розділяють. Саме в плутанині цих місць козаки мають свою схованку, яку називають «Військовою скарбницею», тобто скарбом армії. Усі ці острови навесні затоплюються водою, лише місце, де знаходяться руїни залишається сухим» [40].

40

Першою спробою ідентифікації «Старої» Січі з Чортомлицькою в історичній літературі була стаття нікопольського протоієрея І. Кареліна про запорозькі городища. Автор подав не лише їх опис, а й схеми. Прагнучи пояснити острівне розташування «Старої» Січі, І. Карелін наводить легенду, за якою під час наступу російських полчищ навесні 1709 р. запорозьці викопали навколо Січі рів, по якому пішла вода з Чортомлика. Нереальність такої операції є цілком очевидною, і не лише тому, що в джерелах вона не простежується. Гирло р. Чортомлик лежало значно далі на північ від Базавлуцького острова. Услід за Кареліним тезу про штучний характер острова повторив Д. Яворницький, викладаючи детальний його опис і

* При підготовці цього нариса використано матеріали канд. іст. наук Т. В. Чухліба.

41 називаючи Чортомликом [41]. Отже, Базавлуцький острів, який лежав у Чортомлицькому рукаві Дніпра проти гирла р. Підпільна, вищезгадані дослідники пов'язували з історією Чортомлицької Січі. Початки ж останньої досить чітко фіксуються в джерелах лише 1652 р., тобто через 58 років після відвідин Еріхом Лясотою січової громади на Базавлуці.

Будівництво укріплення на о. Базавлук розпочалося, вочевидь, восени 1593 р. і йшло швидкими темпами. Перед дерев'яною палісадою було насипано земляні вали, на бійницях вартових веж встановлено гармати. Через брак прямих документальних свідчень важко визначити площу власне Січі на острові, який мав вигляд трикутника, видовженого униз по течії річища. Ймовірно, що її територія охоплювала північну, підвищену частину, де розташовувалися укріплення і відкривався широкий краєвид навколишніх просторів. Дальші підступи до твердині охороняли вартові вежі, виставлені у степу.

Оглядаючи територію Базавлуцької Січі на початку ХХ ст., історик і письменник Андрій Каченко зробив припущення, що про наявність на острові січових споруд свідчить тільки яма зі шматками битої цегли, яка лишилася від підмурків січової церкви. Можна погодитися з думкою дослідника, адже в умовах жорстокого конфесійного протистояння в Україні після Берестейської унії (1596 р.) ймовірність існування православно-го храму Покрови Пресвятої Богородиці в козацькій твердині є цілком закономірною, інша річ – її архітектуруне вирішення.

Зрілість кошової організації на Базавлуці підтверджує такий елемент її функціонування, як міжнародні зносини. Формальне підпорядкування

запорозького козацтва урядові Речі Посполитої передбачало координацію дій у цій важливій справі з Варшавою, на службі якої перебували реєстровці. Однак останні становили незначний відсоток запорожців, тому несанкціоновані походи козаків до Криму і Молдавії були непоодинокими. Зрештою, наприкінці ХVІ ст. міжнародні контакти Запорожжя набули якісно нового змісту. В цей час європейський світ постав перед реальною загрозою чергової османської агресії. Під егідою Ватикану було створено «Лігу християнської міліції», головною військовою силою якої мало стати запорозьке козацтво.

Восени 1593 р. Папа Климент VIII вислав свого нунція – хорватського священника Алессандро Комуловича – до українських козаків з дорученням залучити їх до цієї ліги. Відповідно до інструкції папський легат задля конспірації своїх дій мав вести переговори на «кресах» Речі Посполитої: у Кам'янці, Каневі, Корсуні або Черкасах. У листі Климента VIII до козаків від 8 листопада того ж року відзначається поінформованість Риму про «хоробрість і військову відвагу козаків». Вагомим додатком до послання понтифіка із закликом до боротьби з неприятелем святого Хреста мали стати 12 тис. дукатів як аванс для початку кампаній. Решту обіцялося виплатити в ході війни. Проте маршрут Комуловича пролягав через волості, де йому радили звернутися до київського воеводи князя Костянтина Острозького. Мабуть, через конфлікт Януша Острозького з козацьким гетьманом Криштофом Косинським папський посланець не знайшов шляху до Січі. Під час зупинки у Снятині він вів переговори з місцевим старостою Миколою Язловецьким, колишнім

старшим козацького реєстру, що підтримував тісні контакти із запорожцями. Тому, вочевидь, не без ініціативи Язловецького, в грудні 1593 р. відбувся похід козаків на турецькі придунайські міста, зокрема, з Січі вирушили реєстрові на чолі з гетьманом Григорієм Лободою. Експедиція завершилася взяттям Білгорода та Джурджи, і, як вказує Лясота, запорожці повернулися з великою здобиччю.

У контексті тогочасної політики Ватикану відбувався й згадуваний уже візит до України посланця німецького імператора. Е. Лясота докладно зафіксував церемоніал прийняття іноземних посольств на Січі. За його свідченням, при наближенні до Базавлука послів зустріла делегація у складі кількох заслужених і авторитетних запорожців, які привітали прибулих від імені всього січового товариства. Вступ іноземців на Січ супроводжувався гарматними пострілами. Повернувшись із походу, кошовий отаман Богдан Микошинський разом зі старшинами прийняв Лясоту і вислухав його пропозиції. Наступним етапом переговорів мав бути виступ імператорського посла на козацькій раді, проте сценарій дещо порушили запорожці. Річ у тім, що одночасно з Лясотою на Січ прибув посланець московського царя Василь Никифорович. Старшина знала, що він згадуватиме у «своїй промові цісарську величність». Тому Микошинський завбачливо попередив Лясоту, щоб надання першості у виступі на козацькій раді посланцеві з Москви не послужило приводом до непорозуміння, оскільки добре відомо, «що його цісарська величність є найважливішим серед усіх інших християнських володарів, і тому його послів треба вислуховувати першими» [42]. З цього незначного епізоду можна зробити висновок про чітку

орієнтацію запорожців у тонкощах європейської політики.

Запрошений на раду Еріх Лясота передав письмове імператорське послання, після чого його попросили залишити козацьке зібрання, учасники якого детально обговорювали умови майбутньої служби. По завершенні палких дискусій козацька депутація у складі 20 осіб знову запросила Лясоту на раду. Імператорський посол, усівшись на землі серед козацького кола, вислухав аргументи січової громади. Запорожці загалом погоджувались на похід до Молдавії і навіть за Дунай для боротьби з турецькими силами, водночас висунули низку умов, головними серед яких були надання надійних гарантій від Рудольфа II щодо фінансування експедиції та узгодженість її з урядом Речі Посполитої. Зрештою, Лясота вручив козакам хоругви, тулумбаси і 8 тис. дукатів, як завдаток за службу, а для подальшої деталізації умов її проходження до імператора вирушили обрані на раді запорозькі послы Нечипор і Сасько Федорович. Вірчі грамоти козаків було скріплено військовою печаткою та підписом писаря Левка Вороновича. Проводжали імператорське посольство також під звуки литавр і гарматних пострілів.

В останній день перебування на Базавлуцькій Січі, 1 липня 1594 р., Лясота записав у своєму «Щоденнику» про прибуття туди двох посланців від Семерія Наливайка. Вони повідомили про успішний похід проти татар, під час якого наливайківці захопили близько 4 тис. коней. Дізнавшись, що запорожці мають у них потребу, гості запропонували у подарунок від 1500 до 1600 голів на знак примирення і подальших спільних дій проти татар. Конфлікт, що його намагався залагодити у такий спосіб Наливайко,

було зумовлено попередньою його службою у київського воеводи князя Костянтина Острозького під час придушення останнім козацького повстання під проводом Криштофа Косинського. «Але оскільки у чесного лицарства є підозра, що він їхній недруг, – занотував Лясота промову посланців Наливайка, – він хотів би особисто з'явитися у колі, покласти свою шаблю на середину і очистити себе від усіх закидів і порозумітися. Якщо ж лицарське коло і надалі вважатиме все це кривдою, він сам може віддати свою голову, щоб вони відтяли її його власною шаблею. Але сподівається, що вони вдовольняться його законним виправданням і вважатимуть його надалі своїм добрим 43 приятелем і братом» [43]. Сподівання Наливайка справдилися: вже восени 1594 р. запорожці на чолі з гетьманом Григорієм Лободою вирушили у спільний похід проти турків.

Перехід Молдавії під фактичний протекторат Речі Посполитої та укладення мирної угоди останньої з Туреччиною істотно змінили політичну ситуацію в регіоні. Пошуки «козацького хліба» було перенесено на волості, де вже господарювали наливайківці. Запорожці неодноразово з'являлися там під проводом Лободи, Шаули, Федоровича, Шостака, Кремпського. На початку 1596 р. вони приєдналися до Наливайка і спільно з ним боролися проти шляхетського війська, дійшовши аж до Солоницького табору на Полтавщині.

За участь у козацьких виступах 1591–1596 рр. уряд скасував права і привілеї реєстрових. Поновлювалася також постанова 1590 р. про заборону відходу на Січ із волостей. Становище запорожців ускладнювалося і тим, що урядові репресії проти них збіглися з внутрішніми чварами

двох козацьких угруповань, очолюваних Федором Полоусом і Тихоном Байбузою. Консолідації в середовищі січового товариства було досягнуто з обранням кошовим отаманом славнозвісного Самійла Кішки. Останній у своєму листі до Сигізмунда III від 1 липня 1600 р. переконував у великих можливостях і користі для держави Війська Запорозького, а також висловив надію, що король скасує баніцію з козаків і поверне їм «старожитні вольності». Реакція з Варшави була позитивною, щоправда, лише в усній формі. Стурбований спробами валаського воеводи Михайла скинути з молдавського престолу Ієремію Могилу, польський уряд послав до Молдавії коронне військо на чолі зі Станіславом Жолкевським, але цих сил виявилось замало. Тому канцлер Речі Посполитої Ян Замойський доручив Самійлові Кішці набрати на Січі «охочих» козаків і йти на допомогу коронному гетьманові. Особливу зацікавленість у Війську Запорозькому польський уряд виявив у період Лівонського походу (1602 р.). У записці про виплату «жолду» запорожцям міститься схема війська, що перебуває на державній службі. Цей документ є надзвичайно важливим для з'ясування специфіки життя козацької громади на Базавлуцькій Січі, де певний час фактично співіснували два козацькі устрої – кошовий та реєстровий. Зокрема, в записці перелічено такі посади: гетьман, обозний, писар, 4 полковники, 8 осавулів, 20 сотників, 152 десятники, 16 прапорників, 12 пушкарів, 20 фурманів і 1799 рядових [44]. Отже, реєст- 44 рове військо складалося з 4 полків по 500 козаків у кожному. Увагу дослідника не може не привернути слово «гетьман» у значенні посади провідника військового підрозділу.

Водночас офіційно керівник реєстру йменується «старший», в окремих випадках – «поручник». Традиційно ж запорожці обирали гетьманом когось із числа кошової старшини. Відповідним був і устрій козацького війська: більші підрозділи очолювали курінні, дрібніші, як правило десятки, – отамани.

Січ на Базавлуді стала справжньою військовою базою, де готувалися морські та сухопутні походи, а козацтво – могутньою організацією з власним флотом та артилерією. Запорозька флотилія складалася з кількох десятків човнів, або ж чайок, основні параметри яких зафіксував Гійом Боплан: «близько 60 стіп завдовжки, 10–12 стіп завширшки і 12 – завглибшки. Таке судно не має кіля; його основа – це човен з верби і вивершується дошками від 10 до 12 стіп завдовжки і однієї стопи завширшки, які прибиті дерев'яними цвяхами... Середину виробляють, як звикли і наші теслі, з перегородками і поперечними лавами, а потім просмолюються. З кожного боку від 10 до 15 весел, і швидкість більша, ніж у турецьких веслових галер. Є також і щогла, на якій вони напинають вітрило, використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі ⁴⁵ воліють веслувати» [45]. Гармати козаки здобували в боях, а зберігали їх до потреби як дорогоцінний скарб у дніпровських плавнях.

Велике значення у справі консолідації козацтва мала боротьба запорожців проти турецько-татарської агресії. Вже протягом другої половини XVI ст. козаки здійснили десятки експедицій до Очакова, Кілії, Ізмаїла, Акермана, Гезлева, інших турецьких твердинь на Північному Причорномор'ї. Згодом козацькі чайки досягли навіть берегів Ана-

толійського півострова, зокрема, фортець Сінопа і Трапезунда. Часто козаки практикували й піші експедиції в степ та сусідні країни. При цьому запорожці застосовували своєрідну тактику бою, яка давала перевагу на рівнинній місцевості. Польський військовий комісар Якуб Собеський зазначав, що козаки везли на возах гармати, а «кожний, окрім рушниці і припасу, мусить мати ще сокиру, косу, заступ, шнури і все інше потрібне для того, щоб сипати вали або пов'язувати вози, коли доводиться йти цілим військом оружною рукою. Вони називають таке розташування возів табором, спереду і ззаду ставлять гармати, самі з рушницями прикривають боки, а коли велика небезпека наспіє, ховаються за вози і звідти бороняться немов з-за укріплення. Коли ж і сього замало, то зараз наповнюють вози землею і роблять з них міцніший вал. Такий спосіб козацької війни» [46]. Оборона табором ⁴⁶ давала запорожцям можливість стримувати сили противника, що мав перевагу, протягом тривалого часу.

Актові матеріали зберігають велику кількість листів турецьких султанів, кримських ханів та інших високопоставлених осіб, в яких вони скаржилися польському уряду на запорожців, намагалися використати походи останніх як підставу для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої. У відповідь власті заявляли, що вони не можуть покарати козаків, оскільки запорожці їм не підпорядковувалися. Лише перед реальною загрозою турецької агресії в 1590 р. сейм прийняв постанову «Порядок щодо низовців і України». Вона передбачала, зокрема, вивід «людей свавільних» із Січі й зміцнення там реєстрової залоги представниками шляхти. Однак анало-

гічні постанови зумовили зворотню реакцію і не перешкоджали зростанню запорозького товариства. Один із сучасників зазначав: «Напрасно поверялось панам и их дозорцам ловить и заковывать бродяг (гуль-тяев), бегавших из королевских и дедичных имений, и возвращать их в места прежнего жительство, где их могли тотчас же казнить жестокою смертию. Пока Запорожье со всеми днепровскими островами и приднепровскими трущобами не будет во власти панов – нельзя задуть 47 козачество» [47].

Наступні події, пов'язані з козацькими повстаннями, перекреслили плани уряду Речі Посполитої. Козацька енергія на Січі, що дедалі зростала, змусила його відмовитися від тиску на запорожців і перейти до пошуків компромісів. За участь у війні проти турків та їхніх васалів козаки висунули свої вимоги: відміну баніції, повернення вольностей, наданих Стефаном Баторієм, заборону старостам кривдити козаків на волості. Початок XVII ст. ознаменувався цілою серією гучних походів на Чорне море під проводом Петра Сагайдачного. Гетьманування останнього збіглося з масовим приходом на Січ покозачених селян та міщан. Не випадково магнат Януш Острозький на одному із засідань сейму закликав вжити проти них суворих заходів, «лише б хлопи наші... до козаків не приставали і до них себе не 48 прилучали» [48].

Еріх Лясота застав на Базавлуці близько 3 тис. запорожців. Унаслідок масового покозачення селян та міщан у першій половині XVII ст. значна їх частина вливалася в лави січового товариства. Це зовсім не означає, що в пошуках кращої долі вони прибували власне на Січ.

Своєрідною ойкуменою людності, яка не бажала миритися з кріпосницькими порядками на волості, став Великий Луг. Цим можна пояснити наявність залишків матеріальної культури козацтва на численних островах за дніпровськими порогами. Саме тому, вочевидь, не виникало проблем з організацією 40-тисячного війська влітку 1621 р. для походу проти полчищ турецького султана Османа II. Питання, пов'язані з підготовкою до експедиції, вирішувалися на козацькій раді в урочищі Суха Діброва, куди з Базавлуцької Січі прибув загін запорожців на чолі з гетьманом Яковом Бородавкою. У складі козацького війська, яке з благословення православного митрополита Іова Борецького вирушило на боротьбу з «бусурманами», було й 3 тис. реєстровців. Під час Хотинської битви українське козацтво відіграло вирішальну роль у розгромі турецько-татарської армії, проте уряд Речі Посполитої не оцінив його заслуги належним чином. Тому в наступні роки козацтво стає могутньою опозиційною силою колоніальному режимові в Україні.

З 1625 р. Запорозька Січ перетворюється на центр організації повстанських загонів для боротьби проти соціального і національного гноблення. Найбільш організовану і боездатну силу репрезентує нереєстрове козацтво, яке, на відміну від козаків, що перебували на державній службі, рішуче виступало проти урядових сил. У його середовищі зростають талановиті полководці й проводирі національно-визвольного руху в Україні. На Базавлуцькій Січі з'являються перші письмові звернення у формі листів, грамот та універсалів козацтва до українського народу, зміст яких відбивав прагнення широких

соціальних верств. Зокрема, в універсалі гетьмана Якова Острянина від 10 березня 1638 р. розкривалася мета виступу повстанського війська із Запорозжя – «скинути при Божій помочі з вас, народу нашого православного, ярмо, неволю і ляхівське тиранське мучительство, щоб помститися за вчинені образи, розор і катівські гвалти». На Січі конкретизувалися методи і завдання національно-визвольного руху. Недаремно у листі до короля Владислава IV від 27 червня 1636 р. урядовий комісар у козацьких справах Адам Кисіль визнавав, що Запорозжя завжди було «опорою всіх змовників проти 49 існуючого порядку» [49]. В процесі еволюції запорозької общини формуються елементи нової української державності.

Зростанню міжнародного авторитету запорожців сприяла також їх участь у Тридцятирічній війні. Про це яскраво свідчить текст маніфесту шведського короля Густава-Адольфа (1611–1632) від 25 червня 1631 р., підготовлений його радником Жаком Русселем. «Благородні і вільні лицарі, – зазначалося у зверненні до запорожців, – мужі хоробрі, володарі Дніпра і Чорного моря, а що найважливіше, релігії християнської грецької старинної завзяті оборонці...» [50]. Далі містилася пропозиція перейти на службу до шведського монарха.

Найпізніші свідчення про Базавлуцьку Січ припадають на весну 1638 р. Постанова варшавського сейму «Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої» передбачала не тільки скасування привілеїв для реєстрових козаків, а й встановлення блокади між Запорозжям і волостями, де розгорталось велике

народне повстання. Два реєстрових полки мали постійно перебувати на Запорозжжі, аби не допустити там збору збіглих селян і міщан, про що постійно доповідали у Варшаву місцеві власті. Урядову постанову реалізували дуже оперативно. На Січ виступило каральне військо, очолюване ротмістром Казимиром Мелецьким, до складу якого, крім шляхти, входили й чотири полки реєстрових козаків під проводом Ілляша Караїмовича. Коронний гетьман Станіслав Конєцпольський вручив Мелецькому спеціальну інструкцію, що зобов'язувала його негайно повернути до своїх панів кожного, хто не був записаний до реєстру, а також спалити всі запорозькі чайки. В разі опору Січ підлягала знищенню.

Вагомих причин до проведення аналогічних акцій у попередній період не виникало, хоча покінчити із запорозьким козацтвом прагнули не лише польські магнати та шляхта. Неодноразово такі вимоги ставили перед королем Речі Посполитої турецький султан та кримський хан, які вбачали в запорожцях поважну військову силу, що стала на перешкоді їхнім агресивним устремлінням. Разом із тим тривала боротьба з Московською державою та Туреччиною змушувала шляхетський уряд не вдаватися до радикальних заходів проти запорожців. Підписання Поляновського миру (1634 р.) з царським урядом і відповідної угоди з Османською Портою внесло корективи в політику Варшави щодо козацтва. Зокрема, перший пункт польсько-турецького договору зобов'язував сторони не допускати козаків на Чорне море, а татар – в український степ. Далися взнаки й виступ запорожців під проводом

гетьмана Івана Сулими (1635 р.) та розмах народного руху в Україні восени 1637 р.

Завдання перед Мелецьким було не з простих, тому він відрядив на Січ делегацію з пропозицією скласти «новий» реєстр на базі наявних шести полків. Провести такий захід після Смоленської війни, у якій брало участь понад 10 тис. козаків, означало поповнити лави виписаних з реєстру («випищиків»), кількість яких дедалі збільшувалася, і внести розкол у середовище запорожців. Отож шляхетське посольство повернулося з відповіддю про недоцільність таких переговорів. Спроба штурмом взяти Січ на Базавлуці не дала бажаних результатів, при цьому значна кількість реєстрових перейшла на бік запорожців. Казимир Мелецький пояснював свою невдачу небажанням козаків вести міжусобну різню. У листі до С. Потоцького він скаржився: «З допомогою козаків трудно воювати проти їх же народу – як вовком орати». Реляція реєстрових – учасників походу до брацлавського воєводи також містить цікаві свідчення про причини невдачі експедиції. Зокрема, в документі йдеться про спробу взяти Січ приступом силами кінноти, що мала добиратися туди по воді. Це, звичайно, було пов'язано з великими труднощами, тому важко було без човнів щось заподіяти запорожцям. Отже, острівне розташування Базавлуцької Січі серед Великого Лугу ускладнювало її здобуття ворогом, як татарами, так і польським кварцяним військом.

Битва запорожців із військом Мелецького стала останньою героїчною сторінкою в історії Базавлуцької Січі. Капітуляція повстанців на Старці в серпні 1638 р. дала можливість

польському гетьманові Миколі Потоцькому розправитися з окремими загонами народних месників на Наддніпрянщині та Лівобережжі. Частина кварцяного війська з аналогічною місією відправилась на Запорозжя. У другій половині серпня карателі підійшли до Базавлука і штурмом здобули Січ.

На сьогодні в джерелах не збереглося прямих свідчень про зруйнування Базавлуцької Січі, однак її залишки, зафіксовані сучасником тих подій Гійомом Левассером де Бопланом, дають підставу для таких тверджень. Частина запорожців залишила Січ і прибула на Дон. Натомість Запорозжя опинилося під жорстким контролем властей, хоча через потреби оборони південного прикордоння усе ж було збережено козацьку залогоу. Місцем її розташування став легкодоступний з боку степу так званий Микитин Ріг, де здавна існував перевіз через Дніпро.

За народними переказами, заснував цю переправу ще на початку XVI ст. якийсь Микита. Одна з легенд стверджує, що це був простий козак, інша – що заможний український купець. У будь-якому разі Микита влаштував перевіз у дуже зручному з погляду географічного розташування місці. Перевіз на Микитиному Розі відіграв важливу роль у торгово-економічних зв'язках між Україною та володіннями кримських ханів. Поступово поблизу перевозу виникло селище, яке з початку XVII ст. відоме в джерелах під назвою Микитине.

Можемо припустити, що за часів Базавлуцької Січі на Микитиному Розі перебувала козацька залогоу, яка не лише виконувала роль своерідної прикордонної сторожі, а й здійснювала митний контроль, прибуток з

якого надходив до кошової скарбниці. Пропускнун спроможнїсть Микитиногo перевозу можна оцїнити на прикладї переправи за два днї листопада 1628 р. 6 тис. козацької та 8 тис. татарської кїнноти.

Через десять рокїв козацький гетьман Павло Бут (Павлюк) захопив дислоковану в Черкасах артилерїю Вїйска Запорозького. Виправдовуючись перед старшим реестру В. Томиленком, вїн писав, що вважає за ганьбу тримати козацьку гармату в їншому, нїж Запорозжя, мїсцї, а тому перевїз її на Микитин Рїг. Насправдї здобуття артилерїї стало важливим аспектом пїдготовки могутнього козацького повстання в Україні 1637–1638 рр.

Будївництво фортифікацїйних споруд на Микитиному Розї розпочалося навеснї, майже одночасно з побудовою Кодацького замку, і було завершено восени 1639 р. Саме з цього часу починає свїй вїдлїк їсторїя Микитинської Сїчї. За словами польського лїтописця С. Дзевовича, її заснували козаки на чолї з Федором Линчаєм, який і став першим кошовим отаманом. Тогочасних запорожцїв на його честь називали линчаїнцями [51].

На жаль, про перші роки їснування Микитинської Сїчї залишилося небагато вїдомостей. Вїтчизняний їсторик М. Маркевич в «Їсторїї Малоросїї» згадує про вїйськову дїяльність кошового отамана Івана Полежаєнка. Пїд час так званого «Азовського сидїння» 1640 р., коли над фортецею нависла нова загроза штурму турецьких вїйськ, туди на пїдмогу прибули кїлька сотень козакїв з Микитинської Сїчї. Про їх винахїдливїсть і мужнїсть писав турецький лїтописець Евлїя-Ефендї – очевидець боротьби за Азов. У 1643 р. запорожцї напали на турецьке посольство, яке

поверталося з Москви. Схоплений невдовзі один їз низових козакїв розповїв на допитї, що намовив їх до цїєї справи якийсь святогорський чернець. За твердженням московських послїв у Стамбулї, запорожцї з Микитинської Сїчї здїйснили цей «злочин», щоб посварити турецького султана і московського царя.

Восени 1644 р. чигиринський сотник Б. Хмельницький у Варшавї зустрїчався з французьким послом графом де Брежї, ведучи з ним переговори про найм козакїв до французької армїї. А на початку наступного року до них долучився один їз отаманїв Микитинського Коша, внаслїдок чого було досягнуто домовленостї про найм 1600 козакїв. У жовтнї їх разом їз двома з половиною тисячами реєстровцїв було перевезено морем з Гданська до Кале (Францїя). Невдовзі українські козаки взяли участь у облозі та здобуттї фортецї Дюнкерк.

Наприкїнцї 1647 р. комендант Кодацької фортецї Гродзицький отримав вїдомостї про таємнї приготування на Низу, про що вїдразу доповїв М. Потоцькому. Коронний гетьман особисто прибув з Крилова до Кодака для спостереження за Микитинською Сїччю. За даними розвїдки, чигиринський сотник Б. Хмельницький почав бунтувати козакїв. Встановивши зв'язок їз запорожцями та козаками реєстрового Черкаського полку, що перебували на Сїчї як залога польських властей, вїн зумїв схилити їх на свїй бїк. Згодом на козацькїй радї Хмельницького було обрано гетьманом.

Здобуття прибїчниками Б. Хмельницького Микитинської Сїчї означувало початок Нацїонально-визвольної вїйни українського народу середини XVII ст. Хоча спершу

повстанці не розголошували своїх намірів, щоб про них не дізналися польські урядовці. На Запорозжжі поширювалися чутки, що козаки збираються лише послати до короля депутацію з проханням підтвердити їх стародавні «вольності і права».

У січні–лютому на Микитинській Січі проводилися наради, де вирішувалися актуальні для повстанців питання. До кримського хана Іслам-Гірея вирушило посольство для створення військового союзу з Кримом, в складі якого був старший син Б. Хмельницького Тиміш. Через польських послів до Варшави було передано прохання про скасування «Ординації Війська Запорозького» 1638 р., а також про визнання окремого статусу для Запорозжжя. Дізнавшись про це, коронний гетьман М. Потоцький намагався перекрити шлях з волостей на Січ. Однак ці заходи не перешкодили козакам, селянам та міщанам долучитися до повстанського війська. Наприкінці березня до нього почали прибувати і татарські загони під керівництвом перекопського мурзи Тугай-бея.

У середині квітня 1648 р. Б. Хмельницький виступив із Микитинської Січі на волості [52]. Підрозділ повстанців, очолюваних запорозьким отаманом Півторакожухом, відзначився вже в першій битві в урочищі Жовті Води вмінням швидко зводити земляні укріплення та навичками ведення артилерійської стрільби. Після успішної битви під Корсунем Хмельницький надіслав на Січ листа, в якому висловлював вдячність Війську Низовому, а також триста талярів на січову церкву. Згодом до табору повстанського війська під Білою Церквою прибуло ще близько 2 тис. запорозжців.

Підтримка Січчю Б. Хмельницького в ході Національно-визвольної війни не була постійною, що зумовлювалося окремими поважними обставинами. За Зборівським договором 1649 р. до реєстру ввійшло лише 40 тис. козаків, чим була незадоволена частина запорозжців, головним чином так звана «голота». Остання у лютому наступного року підняла повстання проти Б. Хмельницького, котре очолив козак Я. Худолій, обраний гетьманом Війська Запорозького на Микитинській Січі. Хмельницький змушений був послати на Запорозжжя каральну експедицію. Худолія було заарештовано, привезено до Чигирини і страчено. Київський воєвода А. Кисіль писав, що такі дії підривали авторитет гетьмана серед черні. Однак подібні репресивні заходи щодо свавільних елементів були необхідні з огляду на здійснення головної мети – утвердження української державності. Щоб запобігти таким виступам у майбутньому, Б. Хмельницький узяв Січ під повний контроль, розмістивши там реєстрову залогу і звівши її функції до ролі прикордонного форпосту.

Нового напруження у стосунках Січі з гетьманом додала Білоцерківська угода 1651 р., згідно з якою реєстр Війська Запорозького обмежувався 20 тисячами. Частина козаків змушена була обстоювати свій попередній статус енергійною діяльністю в середовищі січової громади. У зв'язку з цим із невдало розташованого Микитинового Рогу навесні 1652 р. Запорозька Січ переміщується в напрямі дніпровських плавнів поблизу гирла р. Чортомлик [53]. Будівничим нового січового гнізда став «давній приятель Хмельницького» Федір Лютай.

9.4.

*Запорозька Січ
у другій половині XVII –
на початку XVIII ст.*

Славетну Чортомлицьку Січ, яка існувала в один із найяскравіших періодів козацької доби української історії, було засновано в 1652 р., за часів утвердження й розвитку держави. Вона не залишалася осторонь, часто суттєво впливала на політичні події, які відбувалися в складний і героїчний період – у другій половині XVII – на початку XVIII ст., і загинула в боротьбі за незалежність за гетьманування Івана Мазепи. Саме з цією Січчю пов'язані імена низки визначних кошових отаманів, найвідомішими серед яких є Іван Сірко та Костянтин Гордієнко.

Чортомлицьку Січ було зведено поблизу гирла річки Чортомлик, неподалік сучасного села Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області. Про її облаштування свідчить розповідь запорозьких посланців, які в 1672 р. відвідали Москву. Найбільший інтерес у цій оповіді становлять дані про укріплення Січі та її розміри.

Посли розповідали: «Город Січа, земляний вал, стоїть у гирлах біля Чортомлика і Прогною над рікою Скарбною; заввишки той вал шість сажнів; з поля, від Сумської сторони і від Базавлука, в валу влаштовані палі і бійниці, а з другої сторони від гирла Чортомлика і від ріки Скарбною до валу, зроблені коші дерев'яні і насипані землею. А в цьому городку вежа з поля, мірою навколо 20 сажнів, та в тій вежі влаштовані бійниці, а перед тією вежею за ровом зроблений земляний городок, кругом його мірою

100 сажнів, а в нім вікна для гарматної стрільби. Та для ходу по воду зроблено на Чортомлик і на Скарбну вісім хвірток [пролазів] і над тими хвіртками бійниці; а завширшки ті хвіртки лише одній людині пройти з водою. А мірою той город Січа з поля від річки Прогною до річки Чортомлика сто ж сажнів; а довкола того города обрізаний рів у висоту 5 сажнів; та з правого боку річка Прогній, а з лівого річка Чортомлик; і впали ті річки в річку Скарбну, яка тече позаду города, біля самого рову. А мірою весь Січа город буде кругом біля 900 сажнів. А будували цей город Січу кошовий отаман Лутай з козаками тому 20 років... А ворожого приходу до нього можна очікувати в літню пору лише з поля, з кримської сторони, від ріки Базавлук, а з трьох сторін через річки промислу над нею ніякого чинити не можна. А в зимовий час запорожці на тих річках безперервно рубують лід» [54].⁵⁴ Таким чином, природні укріплення Січі було доповнено рукотворними. Влітку небезпека нападу противника загрожувала запорожцям лише з поля. А в 1709 р. козаки викопали рів з боку поля, який під час весняної повені перетворився на рукав Дніпра, а місце Січі з часом стало островом.

Однак не завжди вона перебувала в описаному місці. В одному з документів за 1663 р. йдеться про те, що Січ «у запорожців на полі і фортеці навколо неї немає ніякої». За припущенням Д. Яворницького, це переміщення могло бути зроблено на певний час через загрозу вторгнення якихось неприятелів [55]. А в 1679 р.⁵⁵ запорожці з Чортомлика переходили в урочище Лободиху, щоб убезпечитися від турецько-татарського нападу.

У центрі Січі був майдан, навколо нього розташовувалися курені та будинки старшини. В бік майдану було звернено квартирки, зроблені в куренях. В Січі існувала церква Покрови пресвятої Богородиці, зведена за рішенням загальної козацької ради. Відомо, що іноді церква потерпала від пожеж, в яких гинуло й церковне начиння, але щоразу відбудовувалася. Для її відновлення запорожці не раз зверталися по допомогу як до гетьманів, так і до російської верхівки. За межами укріплень містилися різні підсобні споруди, майстерні, кузні та ливарні. Там само було зведено приміщення, призначене для тимчасового розміщення іноземних послів і купців.

З артилерії на 1672 р. на Січі були одна ломова мідна гармата, 11 польових гармат, 2 мідних і 3 залізних затинних пищалі. Надалі артилерійська міць Січі посилювалася. Зокрема, в 1673 р. цей запас суттєво поповнився новими надходженнями з Росії. А після захоплення в 1695 р. турецьких містечок у пониззі Дніпра запорожці проводили постійні розкопки в Казикермені, де зуміли віднайти 44 мідних гармати, які було відправлено на Січ.

На Запорожжі не набули широкого розвитку сільськогосподарські заняття, пов'язані з обробітком землі, що пояснюється насамперед постійною загрозою татарських нападів, слабкою заселеністю, браком надійної оборонної системи. Натомість інтенсивно розвивалися скотарство та промисли: рибальство, мисливство і бджільництво, пов'язані зі збільшенням кількості зимівників. У ріках було вдосталь риби, а найродючішими вважалися землі вздовж річок. Московські посланці до Криму Микита Зотов і Василь Тяпкін, які

проїжджали через Запорожжя в 1680 р., в своєму статейному списку залишили кілька рядків про природні багатства в районі річок Оріль і Самара: «Там звіра і птахів, і риби безліч... Вод і кінських кормів, і риб, і птахів, також звірів, котрих Господь Бог благословив людям на їжу, там достатньо» [56].

56

У самій Січі існувало певне виробництво, зокрема, виготовляли порох, кулі, ядра. В 1672 р. на Січі постійно проживало близько 100 ковалів. На Запорожжі споруджувалися також різні водоплавні засоби, призначені для воєнних і господарських потреб.

Серед різних джерел прибутків для Низового Війська найбільше значення мала здобич, якою вдавалося заволодіти під час різноманітних воєнних операцій. Добрі надходження приносила також торгівля. Торгові зв'язки поєднували Січ з іншими регіонами України, Кримом, Туреччиною, Росією, Польщею. Із Запорожжя вивозилися насамперед продукти промислів: риба, шкіри, хутро, худоба, мед, а також коні. На Січ везли хліб, сукно, зброю і боєприпаси, сіль. Територією Запорожжя проходили також транзитні шляхи, які пов'язували українські землі з Кримом і Туреччиною. Найбільше економічно пов'язаним із Запорожжям з інших українських регіонів був Полтавський полк. Важливе місце серед прибутків посідали збори мита з купців та торгових людей за переправи через водні перешкоди. Наприкінці XVII ст. за Січчю були закріплені надходження з перевозу через Дніпро в Переволочні. Зауважимо, що торгівля була небезпечною через воєнні дії, що ніколи не припинялися надовго, а також через загрози розбійницьких нападів.

На цьому тлі значно менше важило жалування, яке надходило від

росіян та українських гетьманів. Москва розраховувалася із січовиками грошима, сукном, часом хутром, іноді свинцем, порохом, ядрами, в особливих випадках надсилалися гармати. Пріоритетом гетьманів було постачання борошном, часто надавали вони й грошове жалування. Певна річ, регулярність такого постачання прямо залежала від політичної ситуації, нагальних потреб царської чи гетьманської влади. Найбільше жалування надходило тоді, коли було необхідно схилити Січ до певних дій, або як подяка за вже виконані справи, приміром, після вдалого походу в 1663 р. Іноді подарунки були потрібні для того, щоб вплинути на зміну настроїв у козацькому середовищі, як, наприклад, після зведення Новобогородицької фортеці в 1688 р. Заради здійснення козаками морських походів Москва надавала їм деревину та інші необхідні матеріали для побудови й оснащення суден: залізо, смолу, матеріал для вітрил, якорі. Лише в окремих випадках, коли російський уряд був зацікавлений в залученні Низового Війська до тих чи інших воєнних дій, для нього виготовлялися судна в лісах у районі Брянська і Трубчевська. Окремі подарунки часто надсилалися січовій верхівці.

Залежністю Запорожжя від постачання ззовні, насамперед хліба, користувалися гетьмани або претенденти на булаву в своїх політичних цілях. З метою тиску на Січ вони запроваджували економічне блокування, розміщуючи на шляхах, які вели сюди, військові загони. Наприклад, восени 1657 р. Виговський, намагаючись приборкати запорожців, які стали до нього в опозицію, наказав

розмістити сторожові загони, щоб блокувати доставку до них боєприпасів та продовольства.

Населення Запорожжя було дуже плінним. Зростало воно, в основному, за рахунок втікачів із різних регіонів України, Росії, Польщі, а часом з Криму та Туреччини. Люди, які прибували на Запорожжя, часто й не передбачали постійно перебувати тут. Вони приходили заради участі у воєнних походах, багато хто розраховував на прибутки від промислів і торгівлі в теплу пору року. А на зиму чимало прибулих поверталось до своїх помешкань на Лівобережжі, Правобережжі чи Слобожанщині через те, що бракувало продовольства для людей та кормів для коней. Зазвичай на волость переганяли взимку й коней, яких використовували для транспортування артилерії. Зокрема, в січні 1675 р. кошовий отаман Сірко, звертаючись до Самойловича, повідомляв, що відправив запорожців з кіньми на відпочинок по містах і просив «їм самим і коням їхнім харчування дати на місяць». Окремо клопотався кошовий і про забезпечення коней від артилерії [57].

57

Запорожці вельми різнилися в соціальному та майновому статусах. Причому протягом другої половини XVII – на початку XVIII ст. тривав процес поглиблення та закріплення соціальної диференціації. Своє провідне становище зміцнювали ті, хто обіймав провідні посади на Січі, мав певні маєтності на волості. Відомо, приміром, що Іван Сірко володів хуторами на Слобожанщині, мав млини та будинки на Лівобережжі, тримав пасіку на Запорожжі. Іноді на Січ переходили й представники заможної старшини з волості. До керівної верхівки Низового Війська обирали із

обмеженого числа кандидатів, хоча, зрозуміло, на Січі увійти до привілейованого прошарку було простіше, ніж у городовій Україні. Більшість запорожців все ж була бідною.

Існувала також тенденція, спрямована на зменшення значення загальних військових рад, коли важливі питання кошові отамани прагнули вирішувати без посвячення в них усього Війська. Однак у період існування Чортомлицької Січі ця тенденція не переросла в постійну практику. Хоча, як встановила дослідниця О. Апанович, у 70-ті рр. прагнення кошових отаманів звузити коло учасників прийняття важливих рішень до рівня старшини й багатих козаків, стало особливо виразним [58].

Іноді Запорожжя страждало від епідемій та несприятливих природних явищ. Важким у цьому плані був 1690 р. Тоді епідемія почалася з Кодака й перекинулася до Новобородицька, де щодня вмирало по кілька десятків людей, помер воевода Олексій Ржевський зі своїм сином. З міста тікали російські ратні люди і козаки. Аби не заразитися, люди ховалися одне від одного, а мертві тіла лишали непохованими. Щоб не допустити поширення хвороби, козакам, які несли зовнішню охорону міста, було заборонено брати в мертвих будь-які речі чи гроші, а також підпускати до себе хворих. Для того, аби забезпечити мешканців міста продовольством, Іван Мазепа розпорядився підігнати під його стіни баранів і залишити, а човнами спустити горілку, часник і цибулю. Не оминула епідемія й Новосергієвськ та Січ. Надіслані від гетьмана борошно й гроші запорожці приймали за Січчю. Спеціальним універсалом Мазепа розпоряджався, аби старшина «жодного живого духа

через Дніпро не пропускали, поставивши для того міцні застави та караули». Так само з пересторогою ставилися до посланців гетьмана, які приїздили на Запорожжя. В одного з них брали новини в полі за Батурином, інших теж мали розпитувати в полі «через вогонь». Щоб гарантувати безпеку Росії, з її столиці надійшов наказ нікого туди з самарських містечок не пропускати і не надсилати листів. Ще й через кілька місяців лист від царського посланця з Січі до Мазепи пересилали до Москви, попередньо переписавши його «через вогонь» [59]. Посланці ж із Січі, які їхали до Москви, ще в Глухові змінили свій одяг, в Севську були затримані до зими, там само залишили коней, а також сідла й рушниці на зберігання до повернення.

Услід за епідемією того року з'явилася в Україні сарана. «І така була вона велика, що в ясний полудень затуляла сонячне світло, наче темна хмара, – писав Самійло Величко. – Пробула вона на Україні тижнів зо два і, либонь, озимим хлібам, уже вижатим, не зашкодила, однак хліби ярові, ще не вижаті, і всі не викошені трави виїла дощенту і вчинила малоросійським людям превелику втрату й печаль, а де йшла превеликими партіями і на землю падала, там наповнював від неї повітря великий сморід, і хоч людям не шкодив, але шкодив худобі, робочим волам та коням, і то так, що багато їх здихало, не мігши стерпіти того смороду. Свині, однак, іптаство надвірне їли її досить і без жодної шкоди нею насичувалися». Далі сарана полетіла на Волинь, Польшу й Литву [60].

У політичному плані Запорозька Січ залишалася одним з найнеспокійніших осередків, де знаходили прихисток опозиційні до гетьманської

влади сили. Саме звідси часто розпочиналися значні політичні заходи, які суттєво впливали на ситуацію в Україні, мали далекосяжні наслідки. Зокрема, в 1666 р. дяк Євстафій Фролов, котрого посилали до Києва, писав у Москву: «А козаки на місці говорять: підемо в Запороги, і не одні ми переяславці, а й з інших містечок, зберемося в Запорогах та 61 й підемо на гетьмана» [61]. В 1693 р. у своєму посланні до Москви гетьман Мазепа дуже цікаво висловився щодо причин можливого широкого розгортання народного руху на підвладних йому теренах: «В малоросійському посполитому народі більше таких є людей, які завжди сум'яття бажають, щоб їм злиденним і убогим від багатих добуватися й багатіти, а до того ж, оскільки вони однієї вдачі із запорожцями, то більше на запорозькі вчинки дивляться, аніж на добрий і злагоджений устрій у містах, і хоча би найгірше від запорожців почалося зло, неважко би вони до того без 62 умством своїм пристали» [62].

Як бачимо, Запорожжя в оцінці Мазепи було найвірогіднішим центром порушення стабільності в Українській державі, місцем, з якого могли початися найрадикальніші соціальні та політичні рухи. Судження ці, без сумніву, є слушні, бо підтвержені всім ходом історії Запорозької Січі.

Відігравши провідну роль на початку Української національної революції 1648–1676 рр., вже з літа 1648 р. і до смерті Богдана Хмельницького в 1657 р. Запорозька Січ мала другорядне значення в політичному житті Української держави. Як з'ясував український історик В. Степанков, це було зумовлено кількома причинами: територія Запорожжя через слабку заселеність, здобичницький характер господарства, ґрунтований на

курінній власності, не могла стати ядром держави; соціально-економічна політика гетьмана визначалася інтересами всього козацтва, а не лише запорожців; Хмельницький проводив курс на утвердження монархічної форми правління, усуваючи з політичної арени інститут «чорної ради» [63].

63

Запорожці, як відомо, брали активну участь у воєнних заходах Богдана Хмельницького, зокрема, в боротьбі з татарами. Наприклад, 1655 р. донці спільно з запорожцями здійснили морський похід на Крим, під час якого було взято й спалено Судак і Кафу. Наступного року козаки зазнали жорстокої поразки під Азовом. А в 1657 р. запорожці діяли під Очаковом, Перекопом, Ісламкерменом, провели морський похід.

Однак уже в 1650 р. Хмельницькому довелося придушувати повстання на Січі проти його влади. Надалі через збагачення соціальної верхівки, ігнорування нею соціально-економічних інтересів селян та козаків напруга в суспільстві зростала. Це виражалось, зокрема, в масових втечах на Запорожжя. Примноження кількості людей на Січі було зумовлено й воєнними діями польських та кримських військ на Брацлавщині взимку 1654–1655 рр. Настрої козаків, селян та міщан, які збиралися тут, були рішучими: лунали заклики навіть до збройної боротьби. В 1656 і 1657 рр. на Січі відбулися заворушення. В 1656 р., коли гетьман уникав загострення взаємин із Кримом, запорожці здійснили спустошливий похід на ногайців. На квітень 1657 р. припадає повідомлення, що запорожці мали намір іти «на гетьмана і на писаря, і на полковників, і на інших начальних... пограбувати і побити

за те, що вони гетьман і писар, і полковники, і інші начальні люди з усіх міст, з оренд, і сіл і селищ беруть собі побори великі і тим самим збагачуються, а їм козакам нічого не дають» 64 [64].

Богдан Хмельницький рішуче боровся з проявами політичної опозиції, перешкоджав втечам козаків на Січ, вживаючи каральних заходів. У 1655 р. гетьман віддав наказ під загрозою смертної кари не пропускати козаків із міст на Запорожжя й Дон. Коли ж у 1657 р. запорожці відмовилися виконувати розпорядження гетьмана облишити свої наміри щодо походу разом з донцями на Чорне море, Хмельницький відправив на Запорожжя каральну експедицію на чолі зі Скочком та іншими старшинами. В результаті Січ було упокорено, причому трьох козацьких полковників страчено.

Вирішивши піти на союз із Москвою, гетьман, можливо, й формально, не став полишати без уваги позицію Січі. 26 грудня 1653 р. він звернувся до Низового Війська з клопотанням щодо поради у цій справі. «Адже ми розкручували махину війни з поляками не без вашої, брати наші, волі й ради, отож і це не менше діло про згадану московську протекцію не хочемо чинити без вашого зізволення й поради», – зазначав Хмельницький 65 [65]. Запорожці висловили підтримку намірам гетьмана, але порадили під час підписання договору пильнувати, «щоб не було в ньому чого зайвого і шкідливого нашій Вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковичним правам та вольностям» 66 [66]. Та коли справа дійшла до присяги цареві, запорожці відмовилися її чинити, а гетьман з цього приводу у березні 1654 р. писав до Москви, що «запорозькі козаки люди незначні, і

то з війська перемінні, і тих до справи залучати нічого» [67].

67

Після смерті Богдана Хмельницького й приходу до влади внаслідок перевороту Івана Виговського Запорозька Січ стала одним з осередків політичної опозиції до центральної влади. Новий керівник держави відмовився від ідеї встановлення монархічної форми правління, взявши курс на побудову олігархічної республіки, почав діяти в напрямі відновлення старої форми соціально-економічних відносин. Обрання Івана Виговського запорожці одразу сприйняли зі значними застереженнями. А вже восени 1657 р. проти нього почався рух спротиву, який мав соціальний характер. Очолив його Яків Клишенко. Серед невдоволених були бідні козаки, які переважно походили з Миргородщини. Спротив Запорожжя зумовлювався також намірами Виговського вийти з-під влади Росії й повернутися під зверхність Польщі. Низове Військо було негативно налаштоване і щодо контактів гетьмана з Кримом.

Незабаром Клишенка схопили прибічники Виговського в Кременчуці, однак з цим рух не припинився. На чолі його став представник старшини Яків Барабаш. У частини запорозької старшини, очолюваної Барабашем, виникла ідея усунення від влади Виговського. Запорожжя почало претендувати на провідну роль у політичному житті України. Саме тут, на думку низових козаків, мали проводитися вибори наступних гетьманів. Цьому питанню на Січі надавалося неабияке значення. Коли запорожці тільки дізналися про обрання Виговського без їх участі, то в листі до гетьмана написали: «Тільки ж те обрання і постановлення ваше не повинно було зачинатися й верши-

тися без волі й ради нашої, всього Низового Запорозького Війська, а лише через панів генеральну старшину, полковників і все городове 68 українське військо» [68]. Важливу роль також запорожці відводили необхідності збереження своїх вольностей, різним соціальним вимогам.

Барабаш почав діяти спільно з полтавським полковником Мартином Пушкарем. Звернення обох сторін по допомогу до Москви дало змогу останній поширити в Україні свій вплив, вдатися до реальних кроків на шляху до обмеження суверенітету козацької держави. У переговорах з росіянами запорозькі послы шукали підтримки щодо проведення Генеральної ради для обрання гетьмана, висловлювалися за прислання на раду російського представника, заявляли про готовність обмеження прав майбутнього керівника держави, виступивши проти самостійних зовнішніх взаємин гетьмана, підтримали ідею про введення до українських міст російських воєвод із залогами, пропонували збирати податки на ці залоги з українців. Москва, зрозуміло, не могла втратити такий шанс. Вона не тільки визнала політичні претензії Запорожжя на певну роль в українській політиці, а й надіслала до України свого представника для проведення Генеральної ради та переговорів з Виговським про введення російських залог. Наприкінці 1657 р. Запорожжя дістало підтримку частини Полтавського полку. Натомість Виговський, після арешту Клишенка, ввів економічну блокаду Запорожжя, заборонивши їздити туди торговим людям, а в грудні здійснив проти запорожців каральну експедицію. Внаслідок цього було відновлено лояльність Січі до центральної влади, обрано нового кошового отамана –

Пашка Савича, на Запорожжі розміщено кілька військових залог – у Кодаку, Крилові та на самій Січі. Всі намагання останньої відновити функції «чорної ради», домогтися провідної ролі в політичному житті руйнували здобутки в державному будівництві.

У протистоянні з повстанцями й Виговський пішов на поступки Москві щодо всіх вимог останньої. А вже в березні наступного року опозиція відновила свої позиції на Січі, було усунуто Савича та обрано кошовим Шекурка. Протистояння опозиції з гетьманським урядом, врешті, призвело до спалаху в березні 1658 р. громадянської війни.

У червні цього року Виговському вдалося розгромити сили повстанців під Полтавою. Жажлива каральна акція завершилася загибеллю близько 50 тис. осіб і не сприяла стабілізації політичної ситуації. Ні цей, ні інші заходи не змогли ліквідувати опозицію. Після укладення у вересні 1658 р. Гадяцького договору полковник Іван Сірко з запорожцями воював проти Виговського та його татарських союзників. На початку наступного року запорожці протистояли Виговському, витримавши облогу його військ у Зінькові. А після Конотопської битви запорозькі козаки на чолі з Сірком і Юрієм Хмельницьким здійснили походи проти татар. Надалі Низове Військо підтримувало Юрія Хмельницького в боротьбі за гетьманську булаву, опозиція під проводом Івана Богуна та Сірка діяла на Правобережжі. А 1660 рік був відзначений новими діями Низового Війська під містами Очаків та Ослам перед великодніми святами, нападом на татар після битви під Чудновом і походом Сірка на Крим.

Зі зміною політичної ситуації після укладення Чуднівського договору, з початком 1660-х рр. Запорожжя стало осередком визрівання ідеї збору «чорної ради» з метою зміщення Юрія Хмельницького та старшини, яких обвинувачували в соціальному егоїзмі та службі на користь поляків. Чільні місця в козацькому середовищі Лівобережжя посіли наказний гетьман Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко, а також кошовий отаман, а пізніше кошовий гетьман Іван Брюховецький. З літа 1662 р. Москва почала надавати перевагу Брюховецькому перед Сомком, який був прихильником зміцнення гетьманської влади, збереження політичних прав Гетьманщини, прагнув об'єднання держави. Натомість Брюховецький обіцяв росіянам відміну інституту гетьманства, повне підпорядкування України. Критикуючи старшину, він вдався до демагогічних звернень до народних низів. За підтримки царського уряду Брюховецький організував проведення в червні 1663 р. «чорної ради», на якій його обрали гетьманом. Цей акт ознаменував розкол козацької України на два Гетьманати, що грало на руку інтересам Москви та Варшави в справі поділу держави.

Цього ж року на Запорожжі з'явилася російська залога, яка перебувала там до 1667 р. Вона була призначена для виконання як воєнних, так і поліцейських функцій. Чисельність залоги, за даними документів, дуже варіювала – від 180 осіб до понад 2 тис. Її командирами були Григорій Косагов та Петро Сафонов.

Підтримуючи Брюховецького та росіян, навесні 1663 р. запорожці разом з калмиками напали біля Крилова на кримських і ногайських татар,

які були на боці гетьмана Тетері. А восени цього ж року Сірко спільно з російськими військами, очолюваними Косаговым, здійснив похід на татар за Дністер. Ще одна частина запорожців діяла на Чорному морі.

Захопивши владу, Брюховецький намагався встановити над Запорожжям свій контроль. Навесні 1664 р. він почав клопотатися перед московським урядом, щоб вона лише за його посередництва приймала послів із Січі, виступив з ініціативою побудови на острові Базавлук укріплення з залогою, надалі висловлював невдоволення тим, що Запорожжя самостійно контактує з Москвою, а це дає змогу отаманові вважати свою владу рівною гетьманській. А восени 1665 р. Брюховецький запропонував російській верхівці надіслати своїх ратних людей до Кодака та Кременчука з метою зміцнення там своєї влади. Тоді ж гетьман підписав «Московські статті», за якими передбачалося введення до всіх значних українських міст та на Запорожжя російських залог, до рук воевод передавалося збирання податків, які мали спрямовуватися до російської скарбниці, гетьману заборонялося проведення зовнішньополітичної діяльності, а обирати голову Української держави мали в присутності царського представника. Частина населення сприйняла договір негативно. А кошовий отаман Ждан Ріг у березні 1666 р. в листі до Брюховецького зазначив, що Військо Запорозьке потребує не боярина, а гетьмана, закидаючи цим, що за підписання статей Брюховецький отримав боярський титул, та попереджав про відповідальність за його дії. Пізніше на Запорожжі та в Полтаві розпочалися хвилювання. Погрози козацтва Переяславського

полку податися на Січ, а звідти йти на гетьмана влітку вилилися в повстання. На літо 1667 р., за донесенням київського воєводи Петра Шереметьєва до Москви, багато людей пішло на Запорожжя й «заводять раду, що в них у малоросійських містах воєводам і великого государя ратним людям не бути». Козаки «озлобленість велику мають і бунти заводять, що в усіх малоросійських містах всякі належні доходи забирають на великого государя» [69].

З прибуттям в Україну польського війська під проводом короля, до Запорожжя з закликами про підтримку восени 1663 р. звернувся Павло Тетеря. За допомогою поляків він сподівався досягти возз'єднання України. Коли ж між запорожцями виникли незгоди в цьому питанні, Сірко з Косаговим і калмиками здійснили похід під Перекоп, випередивши татар, що мали прийти на допомогу полякам. На початку 1664 р. Сірко ходив під Тягиню.

Запорозька Січ відіграла значну роль при підготовці повстання на Правобережній Україні проти відновлення польської влади, а також під час нього в 1664–1665 рр. Зокрема, восени 1663 р. І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Богун, І. Сірко, Ф. Коробка, Г. Гуляницький, О. Гоголь, Й. Тукальський об'єдналися з метою усунення від влади П. Тетері та возз'єднання України. За закликами Виговського Сірко виступив на чолі кількох сотень запорожців на Брацлавщину. Поява запорожців сприяла піднесенню повстання. 23 березня 1664 р. І. Сірко повідомляв з Умані царя Олексія Михайловича: «Почувши про мене Івана Сірка, одразу ж, коли ще я з військом до їхнього міста не прийшов, самі міщани стали ляхів та жидів сікти й рубати, разом всіх

полків козаки та все поспільство, котрі біду й неволю й муки від ляхів і від жидів мали; через нас Івана Сірка до вашої царської величності повернутою є вся Мала Росія, міста, які над Богом і за Богом, а саме Брацлавський полк, Кальницький, Могилів, Рашків, Уманський повіт, до самого Дніпра від Дністра...» [70].
Надалі Сірко об'єднав свої сили з солдатами російського воєводи Григорія Косагова та загону козаків, що прибув на допомогу на чолі з наказним кошовим Сацьком Турівцем (Яцьком Торським). У квітні ці сили воювали з військами С. Чарнецького як під Бужином, так і при захисті цього міста. А влітку Сірко на чолі 2,5 тис. запорожців, разом із калмиками та росіянами розбив татар в урочищі Капустяна Долина та поблизу Умані, потім спільно з калмиками здійснив похід на татарські улуси, а при поверненні зазнав поразки від польських і татарських сил під Чечельником.

До Січі з початку 1666 р. звертався гетьман Петро Дорошенко, розуміючи її значення в справі об'єднання України. Однак запорожці хоч і виявляли бажання до співробітництва з правобережним гетьманом, але реальну допомогу надавати не поспішали. А на початку 1667 р. Сірко заявив Я. Собеському, що не визнає влади Дорошенка й діятиме проти Криму.

Укладене між Річчю Посполитою та Російською державою Андрусівське перемир'я 1667 р. значно погіршило міжнародне становище України. Між державами встановлювалося перемир'я на 13,5 року, Правобережжя підпорядковувалося Варшаві, Лівобережжя, Сіверщина та на 2 роки Київ відходили під владу Москви, а Запорозька Січ – у подвійне підпорядкування обом державам. У присвячених їй рядках договору

зазначалося: «А внизу Дніпра, що йменуються Запороги, тамтешні козаки, які лишаються в тамтешніх оборах і живуть на своїх островах та сідлицьках, мають бути в послушенстві, під обороною і під високою рукою обох великих наших господарів для спільної послуги супроти наступу, чого Боже стережи, бусурманських військ» [71].

Перед українцями постало завдання повернення втраченої єдності. За його виконання взявся П. Дорошенко, одночасно готуючись до походу з метою приєднання західних земель. Наприкінці квітня він направив на Січ свого посла з пропозицією об'єднати сили проти обох противників і не чинити шкоди Криму, який у цій ситуації був союзником. Також обіцялося й збереження тих запорозьких прав і вольностей, що були за часів Б. Хмельницького. Після складних обговорень козацька рада вирішила підтримати Дорошенка. Сірко, однак, був противником цього.

Дорошенко вирішив побороти суперечності між політичними силами в Україні шляхом скликання загальної ради та обрання єдиного гетьмана. З цією метою він відправив запрошення на Лівобережжя та до Низового Війська. Запорожці й городові козаки були готові до запропонованого сценарію, однак через позицію Брюховецького та лівобережної старшини зібрати раду не вдалося.

На жаль, реальні події розійшлися із задекларованою допомогою з боку запорожців. Цього разу на перший план у запорожців вийшли власні інтереси, яким вони надали перевагу над загальнодержавними. До того ж цим скористалися уряди сусідніх держав, сприяючи зростан-

ню внутрішньої політичної боротьби в Україні та сепаратизму. Виявом такої позиції Січі став зрив нею домовленості з Дорошенком. Восени гетьман разом з татарськими силами, очолюваними калгою-султаном Крим-Гіреєм, здійснив похід у Західний регіон, зумів взяти в оточення польську армію на чолі з коронним гетьманом Яном Собеським у районі Підгайців. Однак успішне проведення облоги було зірвано з надходженням до калги-султана звістки про козацьке вторгнення до Криму. Кількатисячний загін на чолі з харківським полковником Іваном Сірком та кошовим отаманом Жданом Рогом розорив м. Арбаутук, знищив та захопив у полон кілька тисяч осіб, звільнив близько 2 тис. невільників. Ця подія врятувала поляків, бо Крим-Гірей уклав із ними мирну угоду. В такій ситуації Дорошенко мусив піти на підписання договору з поляками, за яким Військо Запорозьке визнавало владу короля, а польська шляхта отримувала дозвіл повертатися до своїх маєтків. Наступний похід І. Сірка на Кримське ханство цього року ще більше ускладнив взаємини Дорошенка з татарами.

З обранням Дорошенка в червні 1668 р. гетьманом всієї України Січ стала ініціатором розгортання громадянської війни на Правобережжі. Вона висунула гетьманом запорозького писаря Петра Суховія, котрого підтримали частина запорожців, невдоволених вбивством Брюховецького, й татари. Суховій уклав договір з Кримом, за яким запорожці мали отримати допомогу, але Низове Військо не повинне було переходити під владу Туреччини та мало чинити спротив її наступу. Татари сприяли переходу на бік Суховія Переяславського, Полтавського, Мир-

городського й Лубенського полків. Наприкінці 1668 – на початку 1669 рр. сили Суховія розбили козаки Дорошенка під Чигирином та Вільшаною, а далі остаточно знищив Сірко під Вільхівцем. Запорожці Суховія перейшли на бік Сірка. Ці події сприяли, з одного боку, збільшенню впливу Речі Посполитої, а з іншого – посиленню позицій Москви на Лівобережній Україні. Перемога Дорошенка, якого тепер підтримував Сірко, не припинила, однак, подальшого протистояння запорожців з гетьманом.

У березні 1669 р. Дорошенко провів під Корсунем Старшинську раду за участю представників Лівобережжя, Запорожжя, Й. Тукальського та Ю. Хмельницького. Після бурхливих обговорень рада ухвалила рішення про прийняття турецької протекції. На Січі ж більшість козаків різко виступила проти цього. Запорожці навіть влаштували розправу над посланцями Дорошенка, а гетьманом знову обрали Суховія. Підтримку Низовому Війську надали татари, які були проти того, щоб Україна переходила під турецьку владу, оскільки самі прагнули її залежності від Криму та не хотіли втратити можливості для нападів на українські землі заради ясиру та грабунків. Але оскільки Суховія підтримала лише частина запорожців, хан зробив спробу захопити Січ, та вона успіху не мала.

Улітку на бік Суховія перейшла частина козаків Корсунського, Уманського, Кальницького, Торговицького, Білоцерківського і Павлоцького полків, а також Ю. Хмельницький. Лише приїзд представника султана, котрий заборонив татарам діяти проти Дорошенка, розрядив ситуацію.

Уже незабаром запорожці обрали гетьманом Михайла Ханенка, якого підтримала Польща, сприяючи продовженню внутрішньополітичної боротьби в Україні. На початку вересня 1670 р. польські послы уклали договір з представниками Запорожжя про відновлення дореволюційного статусу українських земель у складі Речі Посполитої. Це суперечило намаганням Дорошенка здобути протекцію Османської імперії. Ханенка підтримали татари, й воєнні дії проти Дорошенка знову відновилися. Останній зумів здобути перемогу, після чого Ханенко втік на Січ. Навесні 1671 р. Дорошенко на певний час зумів порозумітися з Сірком, після звернень із намаганнями переконати запорожців відмовитися від домовленостей з Польщею. Але надалі запорожці діяли проти білгородських татар, сприяючи заходам Собеського проти Дорошенка, а в жовтні 1671 р. 4 тис. січовиків прийшли на допомогу коронному гетьманові, який проводив воєнні дії на Брацлавщині.

Наприкінці місяця відбулися вибори Ханенка гетьманом, король надіслав йому клейноди. Але на той час із Ханенком залишилася менша частина прибулих запорожців, бо інші стали повертатися на Січ. А вже на початку 1672 р. запорожці відрядили до короля посольство, намагаючись домогтися відновлення статусу Української держави на території Брацлавського, Київського, Чернігівського воеводств та Подільського полку Подільського воеводства, ліквідації унії, надання православним єпископам місць у сенаті, відкриття академії в Києві, доведення чисельності реєстрового козацтва до 50 тис. осіб. Усі ці пункти, по суті, повторювали програму дій Дорошенка.

Російський уряд також намагався впливати на Січ. Зокрема, він розпоряджався, аби лівобережний гетьман Многогрішний не пропустив хлібних припасів до Низового Війська. В квітні 1672 р. було заарештовано, а далі заслано до Тобольська Сірка. А напередодні прибуття в Україну турецького війська росіяни наказували запорожцям вести військові дії проти Кримського ханства та сил гетьмана Дорошенка. Запорожці ж, своєю чергою, зверталися до Москви з проханням звільнити Сірка та допомогти зброєю й боєприпасами. Врешті наприкінці року вийшло царське розпорядження про звільнення Сірка.

Нове звернення Дорошенка до Січі з клопотанням про співпрацю, після укладення Османською імперією та Річчю Посполитою Бучацького договору, також не увінчалось успіхом. Сірко лавірував між Москвою та Варшавою, дбаючи про збереження запорозьких вольностей. Збереглися відомості про те, що в Каневі, Черкасах і Воронові Дорошенко тримав озброєних людей, щоб перешкодити втікачам Дніпром дістатися Запорожжя.

У 1673 р. на Січі з'явилася особа, яка видавала себе за сина російського царя Олексія Михайловича. Сірко не бажав видавати її на вимогу Москви, хоча остання й надала докази, що ця людина не може бути царевичем. Лише під тиском росіян він видав самозванця.

З обранням у березні 1674 р. гетьманом обох боків Дніпра Івана Самойловича, Сірко пішов на переговори з Дорошенком, аби разом відновити співпрацю з Кримом, однак вони не мали успіху. У цей же час Сірко видав росіянам Дорошенкового посланця до Криму – майбутнього

гетьмана Івана Мазепу. До того ж, як вважає В. Степанков, кошовий почав сам боротися за гетьманську владу [72].

72

Саме перед Сірком вирішив присягнути у вірності Росії Дорошенко в жовтні 1675 р., коли дійшов рішення позбутися протекції турків. Вони домовилися й про скликання наступного року ради, в якій мали взяти участь як представники обох боків Дніпра, так і Запорожжя. Але цьому на заваді стали і російська верхівка, й І. Самойлович. У вересні 1676 р. через дії російських військ на Правобережній Україні Дорошенко змушений був зректися булави.

У 1677 р. шукав згоди з Сірком Ю. Хмельницький, якого турецький уряд поставив на чолі проголошеного ним Руського князівства. А на початку наступного року кошовий був готовий визнати владу Хмельницького, висунувши такі вимоги: не чіпати православної віри, не брати з України ясир і данину, зберегти права і вольності Війська Запорозького, а також вивести з міст залоги.

Надалі протистояння між запорожцями й Османською імперією тривало. Зокрема, у 1678 р. козаки Сірка перешкождали функціонуванню комунікацій противника, перехоплювали різноманітні припаси, які йшли до турецького війська, здійснювали й інші військові акції. Наступного року, готуючи похід на Київ, турки посилили плацдарм у пониззі Дніпра, де були розташовані фортеці Казикермен, Таванськ та Ісламкермен, зокрема, розширено укріплення останньої і зведено фортецю Мубереккермен. Таким чином, було значно ускладнено для запорожців можливість походів на Чорне море. Цього ж року турки й татари здійснювали звідси напади на

Січ. Проти них, своєю чергою, діяли й запорожці.

Наступною після Андрусівської міжнародною угодою, в якій прямо йшлося про політичне становище Запорожжя, став Бахчисарайський договір 1681 р., укладений між Росією, Туреччиною і Кримом на 20 років. За статтями, запропонованими Москвою, Запорожжя повинно було залишатися під царською владою. Низові козаки могли вільно займатися промислами по Дніпру та степових річках до Чорного моря. Однак султан не погодився на умови, які стосувалися Запорожжя, й домігся прийняття свого варіанта договору, тож тепер формально Січ підлягала туркам.

Інша річ, який фактичний вплив на Низове Військо мали ці міжнародні угоди. Адже немає сумніву, що задекларовані в документах політичні зміни за відсутності безпосереднього силового тиску на Запорожжя не могли різко змінити його становища. Більше того, невирішеність суперечностей між великими державами, в яких Січ ставала розмінною картою, була на її користь. «Ця подвійна, отже, невизначена залежність дуже сприяла прагненню Запорожжя до соціально-політичної відокремленості», – слушно зазначала О. Єфіменко, 73 пишучи про 1667 р. [73]. А про значення Бахчисарайського договору Д. Яворницький справедливо зауважував: «...Само собою розуміється, що Запорожжя як було, так і залишилося в фактичній залежності від самого себе і в номінальній – від 74 турецького султана» [74].

Низове Військо все ще зберігало достатньо можливостей для маневрування з метою збереження потенціалу політичної свободи. Взагалі ж треба враховувати, що підданство, з погляду

запорожців, мало бути номінальним, що унеможливлювало б будь-яке досягання на їхні «вольності». Воно аж ніяк не означало згоди Січі на беззаперечне виконання тих чи інших вимог свого монарха.

З іншого боку, Бахчисарайський договір хоч і мав вирішити питання про належність Запорожжя Росії на рівні її взаємин з Туреччиною і Кримом, однак суперечив домовленостям із Річчю Посполитою. Отже, проблема ще чекала на своє вирішення. Та все ж певна політична стабілізація другої половини 70-х – початку 80-х рр. наближала час визначення політичної сили, яка мала закріпити своє верховенство над Січчю. Додамо до цього й важливу внутрішню обставину – відсутність лідера, рівного за масштабом кошовому отаманові Івану Сірку, який помер у 1680 р., і дійдемо висновку про певну приреченість Запорожжя на дедалі більшу втрату політичної самостійності.

Після укладення Бахчисарайського миру запорожцям довелося зіткнутися зі значними економічними проблемами. Це були труднощі з промислами у пониззі Дніпра, куди козаків не пускала кримська влада. Січ намагалася вирішити проблему, самостійно звернувшись до кримського хана. Невдача цієї спроби змусила їх шукати підтримки Івана Самойловича, а через нього – з боку Москви. У відповідь цар Федір Олексійович (1676–1682) наказав своїм посланцям до Криму та Туреччини приділити увагу цій справі. Однак питання не було вирішено, і в наступні роки запорожці знову шукали допомоги в Росії.

А вже після укладення «Вічного миру» запорозькі посланці їздили до Криму з клопотанням про забезпечення своїх промислів. Лише зважаючи на обставини хан відмінив

податки з полювання й рибальства, а щодо зняття податку з соляних промислів – звернувся до султана. Тоді ж ханський візир обговорював із запорозькими посланцями можливість допомоги Січі кримському війську у війні з поляками, але перспектива війни з татарами була тепер більш реальною та привабливою, ніж запорозько-кримський союз.

1682 р. польське керівництво, скориставшись заворушеннями в Москві, пов'язаними з боротьбою за владу після смерті царя Федора Олексійовича, намагалось спровокувати заворушення в Україні, які б могли сприяти відновленню тут польської влади. Тоді Ян III Собеський наказав направити на Правобережжя, Лівобережжя та на Запорожжя посланців зі спеціальними інструкціями. В них мовилося про те, що українські землі, уступлені Російській державі, по закінченню дії мирної угоди має бути повернуто до Польщі, про непереможність об'єднаних польсько-українських сил. Запорожжя виділялося особливо, «бо з того гнізда лицарського, як завжди, найперше
75 можна сподіватися потіхи» [75]. Заходи короля, однак, не увінчалися успіхом.

Іван Самойлович, який тривалий час очолював Лівобережжя, наполегливо проводив курс на утворення міцної гетьманської влади, зокрема, намагаючись обмежити політичну самостійність Запорожжя. Він забороняв Січі самостійні зовнішні зносини, розмістив залогу в Кодаку, намагався контролювати перевози в Келеберді й Переволочній, робив спробу впливати на Низове Військо в справі зміни кошових отаманів. Зокрема, в 1678 р. гетьман писав до царя, що занепокоєний частими зносинами Москви з Січчю, що запорож-

ці можуть переоцінити своє значення в суспільно-політичному житті, гадаючи, «що без них ніяка важлива справа не вирішиться». Самойлович тоді ж виступив проти надіслання на Січ прапора з Москви, бо це могло призвести до збирання на Запорожжі значних сил [76]. Гетьман
76 був рішучим противником укладення нового мирного договору між Річчю Посполитою та Російською державою, за рахунок поділу українських земель. Разом із тим, допускаючи можливість укладення миру, лівобережний правитель ініціював низку вимог, що їх Москва мала поставити перед Варшавою. Самойлович настійливо звертав увагу росіян на необхідність переходу Низового Війська під їх владу. Зокрема, на початку 1686 р. в «Інструкції» посланцям до Москви – своєму сину Григорію та генеральному осавулу Мазепі – він підкреслював: «Просимо ми, гетьман з Військом, аби Андрусівських договорів стаття про поділ Запорожжя, щоби воно, як їх царській пресвітлій величності, так і королю польському служило... виправлена була відкладена, через яке порізнення того обов'язку службового Військо Запорозьке за непотійне багатьма рахується, а польська сторона, тією статею маючи до Запорожжя доступ, завжди свої укази засилає, аби їм у всьому запорожці
77 були слухняні» [77].

Наприкінці XVII ст. у політико-правовому статусі Запорожжя сталися суттєві зміни. Згідно зі статтями «Вічного миру» 1686 р. з-під подвійного підпорядкування Речі Посполитій та Російській державі воно переходило під виняткове верховенство Москви. Зокрема, у 3-й статті договору було зазначено: «А вниз річки Дніпра, що йменується Запороги, козаки, що живуть в Січі і в Кодаці

та перебувають у інших місцях по Задніпрю, в яких вони мають бути там островах і своїх поселеннях від Січі вгору Дніпра по гирло річки Тясмин, що впадає в Дніпро, перебуватимуть за цим вічним договором у володінні та державі великих госуларів, їхньої царської величності, також навечно з усіма, що є при них, стародавніми вольностями і місцями, щоб вони, запорожці, як це велося здавна, мали повне задоволення як у лісах, так і в звіриних та рибних ловитвах, і в промислі добування солі». Поляки ж звільнили козаків від присяги, втратили право відправляти послів на Січ, підтримувати, а також закликати і приймати запорожців на свій бік 78 [78].

Згідно з мирними домовленостями, Росія розпочала активні військові дії проти Османської імперії, спрямувавши свої перші удари проти Кримського ханства. В цих військових операціях якнайактивнішу участь взяли війська як Лівобережної України, так і Запорозької Січі. Але першою значною акцією Низового Війська стала його участь у поході польських військ на Молдавію в 1686 р. – тоді на заклик Яна III Собеського вирушив загін запорозької кінноти, який налічував 2700 осіб.

Зазначимо, що участь у військових діях надавала можливість позбутися постійної небезпеки з боку Кримського ханства, яка протягом кількох століть оберталася величезними втратами для України. Разом із тим, у перспективі, це могло порушити політичну рівновагу в регіоні на користь Росії.

Деяко відмінною від батуринської була позиція Запорозької Січі, яка намагалася проводити власну зовнішньополітичну лінію, адже інтереси запорожців часто не збігалися з

тим, чого вимагали від них царі чи гетьман. Зокрема, намагання Москви спонукати Низове Військо до постійних військових дій суперечило реальному стану економічних справ на Запорожжі, оскільки між ним та південними сусідами виробилися взаємовигідні економічні зв'язки. Разом із тим під час спільних з українськими гетьманськими та російськими військами акцій проти Кримського ханства спостерігалася повна підтримка запорожцями Москви та Батурина. Вони взяли активну участь у двох походах на Крим у 1687 та 1689 рр. Великі походи відкривали перед їх учасниками перспективи значних матеріальних здобутків.

Перший та другий Кримські походи закінчилися провалом через нездатність великих військових з'єднань, насамперед російських сил, вести бойові дії у незвичних для них степових умовах. Проте армії набули значного досвіду, який став їм у пригоді під час наступних спроб завдати удару по ханству.

Відомо, що під час першого походу запорожці разом із росіянами успішно діяли під Казикерменом. Відзначилися вони й під час другого Кримського походу. Збереглися відомості про дії загону запорожців на чолі з отаманом Лугівським під Перекопом. Загалом, бойові дії Низового Війська справили позитивне враження на російських воєначальників, які відзначали козаків як мужніх воїнів. Крім того, запорожці здійснили низку самостійних військових заходів у період між двома згаданими виправами та після них. Вони розорювали татарські поселення, звільняли християнських бранців, захоплювали полонених самі, відганяли коней та худобу у противника.

Зазначимо, що запорожці були вкрай невдоволені результатами другого походу на Крим. В одному з листів до Івана Мазепи вони зазначали, що «весь світ із заздрістю дивився» на дії російсько-українських військ проти Кримського ханства 79 [79]. Козаки були впевнені в можливості захопити Перекоп силами самих лише українців і жалкували, що такий великий похід закінчився безрезультатно.

Під час повернення російських військ з походу в 1689 р., за наказом князя Василя Голіцина було взято в облогу Самарський Миколаївський монастир, ченці якого підтримували запорожців у їх протестах щодо спорудження фортець на Самарі. Монахів було заарештовано та піддано тортурам.

Позиція Низового Війська щодо взаємин з Москвою та Батурином, з одного боку, і з Бахчисараєм, – з іншого, зазнавала значних змін, і не лише через означені економічні моменти. До різких суперечностей із Росією та Гетьманщиною спричинилися серйозні їх кроки на шляху до наступу на політичні права Низового Війська. Йдеться насамперед про спорудження на території Запорозжя Новобогородицької (1688 р.) та Новосергієвської (1689 р.) фортець, що було передбачено «Коломацькими статтями», прийнятими при обранні на гетьманство Івана Мазепи. При цьому Москва та Батурин офіційно заявляли, що ці фортеці призначені суто для боротьби з Османською імперією. Однак таке твердження лише частково відповідало дійсності, бо на ці осередки покладалося ще одне важливе завдання – контроль над Запорозькою Січчю. Зрозуміло, що остання функція фортець не була таємницею для Низового Війська,

а отже, не могла не збурювати настроїв на Січі. Російському вєводі Новобогородицька Григорію Косагову запорожці відверто погрозували: «Тільки озирніться назад: хто тільки хотів вольності давні військові зменшити і честь військову применшити, всіх тих зустріла огода і пагуба. Остерігайтесь же, щоб і Вас не зустріло те ж, як і колишній гетьман за те ж не воскрес, все те Господь Бог карає, так і нині стягне Господь Бог все те на душах ваших» [80]. З іншого боку, запорожці мали 80 серйозні проблеми із забезпеченням себе необхідними засобами для існування. Як і раніше, на Запорозжя щорічно надходила царська та гетьманська платня: гроші, борошно, сукно, човни, гармати, боеприпаси, різноманітне спорядження. Однак цих коштів та матеріальних засобів не вистачало для забезпечення потреб запорожців, до того ж надсилалися вони не регулярно. Не сповна ефективними були й самостійні набіги козацьких загонів на татарські й турецькі поселення. Тож козаки мусили дбати про забезпечення себе засобами для прожиття іншими шляхами.

Найважливішого значення при цьому набували мирні взаємини Запорозької Січі з Кримським ханством. З припиненням широкомасштабних воєнних дій проти останнього, запорожці, зважаючи насамперед на економічні інтереси, йшли на укладення перемир'я з татарами й турками. Це давало козакам можливість без перешкод займатися рибальством, мисливством, соляними промислами у пониззі Дніпра та на польових річках – території, яка була підпорядкована Криму. Своєю чергою, запорожці зобов'язувалися не чинити ворожих акцій проти татар

і турків. Як писав до короля польський посол в Україні Станіслав Беневський у 1658 р., «запорожці без річок, полів, виходів на море і поля татарські обійтися не можуть, заборонити їм це зовсім неможливо» 81 [81]. О. Апанович з'ясувала, що договори Січі з Кримом чи з начальниками гарнізонів турецьких фортець укладалися здебільшого на одне літо, 82 іноді на два-три роки [82]. За даними документів, проаналізованих нами, такі перемир'я встановлювалися щороку і в періоди припинення бойових дій, і з 1686 по 1695 рр.

Мирні взаємини козаків із кримчанами мали велике значення як для Запорозької Січі, так і для Лівобережної України. Продукти своїх промислів запорожці використовували для власних потреб та на продаж. Рибу, впольованих звірів, сіль вони везли в Гетьманщину або продавали приїжджим купцям. Дізнавшись про мир з Кримом, на промисли вирушало також багато незаможних українців, для яких ці заняття ставали життєво необхідними. Крім того, часто саме під час перемир'я вирішувалися питання про обмін та викуп полонених. Іноді саме це ставало основною причиною початку мирних переговорів.

Більшість запорожців вважала для себе найприйнятнішими саме такі тимчасові мирні відносини з Кримом, які мали суто економічну спрямованість. Що ж до кримчан, то з їхнього боку спостерігалось прагнення налагодити політичне співробітництво з перспективою укладення союзу. Перейшовши під тиском російських та українських військ від агресивних дій до оборони, вони почали активно шукати підтримки зовнішніх сил для протистояння Москві. Природно, що своїми потен-

ційними союзниками татари вважали зокрема запорожців, за посередництва яких сподівалися дійти згоди і з Гетьманщиною.

Із провалом російсько-українського наступу на Південь істотно змінилося і ставлення козаків до своїх сусідів. Отож коли цього разу союзні війська залишили територію Запорожжя і туди одразу ж прибули посланці від хана Селім-Гірея I з пропозицією укласти перемир'я, козаки з готовністю відгукнулися на неї і відправили до Криму своїх представників для подальших переговорів. Невдовзі перемир'я було укладено й козаки змогли зайнятися промислами та торгівлею, зобов'язавшись не чинити нападів на Крим. Більше того, наприкінці 1689 – на початку 1690 рр. на Січі відчутною стала тенденція до розширення політичних відносин з Бахчисараєм. Значна частина запорожців висловлювала бажання спільно з татарами й поляками «йти війною на Москву». Поштовхом до реалізації цього плану стали події, пов'язані з виступом Петра Іваненка (Петрика) – старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Гетьманщини.

На початку 1691 р. Петро Іваненко покинув свою канцелярію і подався на Січ, де почав агітувати за укладення військово-політичного союзу з Кримським ханством, спрямованого проти Російської держави. Йшлося про спробу за підтримки орди підняти повстання на Запорожжі, а потім і в городовій Україні, з метою виборення державної незалежності. Однак помітних успіхів канцелярист на Січі не досяг, тож вирішив поїхати до Криму. Наслідком переговорів Іваненка з кримсько-татарською верхівкою став договір, укладений у травні 1692 р., який проголошував мир

між двома державами: Україною та Кримом, причому останній мав обороняти Україну від всіх неприятелів. Згідно зі статтями цього договору, територія України мала охоплювати Гетьманщину, Правобережжя і частину Слобожанщини.

Підписавши договір, Іваненко вже як гетьман знову звернувся до запорожців, намагаючись перекопати їх, що над Україною нависла загроза московського поневолення, відвернути яку можна лише за допомогою Криму. Та й цього разу більшість козаків не сприйняла закликів Іваненка, хоча загалом реакція Січі через складну зовнішньополітичну ситуацію була стриманою.

Не домігшись бажаних результатів, Іваненко разом із татарами вирішили змусити запорожців піти їм на поступки, продемонструвавши свою силу. У липні 1692 р. татарське військо прибуло на Січ і розпочало переговори з козаками. І справді, піддавшись на заклики кримчан, близько 500 запорожців перейшло на їхній бік. Це було зроблено з відома старшини, яка, проте, так і не дала Іваненку й татарам своєї згоди на виступ, хоча й не забороняла усім, хто бажав, приєднуватися до орди. Більше того, під впливом войовниче налаштованих кримчан січова старшина пішла на укладення з ними мирної угоди, за якою запорожці спільно з ордою мали завдати удару по Гетьманщині та йти в похід на Москву. Проте подальший перебіг подій засвідчив, що ці дії Січі були свого роду тактичним маневром, задля уникнення збройного конфлікту з татарами.

Популярність Петра Іваненка серед запорожців дедалі меншала. Царський посланець Василь Айтемиров на зустрічі з двома козаками

в Криму дізнався, що ніхто з Січі не хоче переходити до Іваненка. А ті, хто приєднався раніше, тепер «плачуть гірко» і кажуть, що пішли до Криму «з малого розуму», як «риба в сіті», бо через те, що їх стережуть, не можуть повернутися на Запорожжя [83]. Наступного року на заклики Іваненка запорожці відповіли категоричною відмовою, заявивши, що коли він «самовільно пеклу бездонному з душею і тілом піддався», то нехай і буде з ним вічно [84].

Важливе місце в зовнішньополітичному житті Запорозької Січі посідали також відносини з Річчю Посполитою та Правобережжям. Попри те, що статті «Вічного миру» забороняли такі зв'язки, ані Москва, ані Батурин не могли з достатньою ефективністю перешкодити їм. Прагнення Січі не поривати взаємин із Варшавою пояснювалося насамперед зацікавленістю запорожців у службі на користь поляків, за яку вони отримували певну платню. Важливе значення мало й те, що в періоди загострення відносин Запорожжя з Російською державою й Гетьманщиною козаки могли сподіватися на підтримку з боку Польщі.

Значним поживленням політичних зв'язків Січі з Варшавою та Немировом – тодішнім центром Правобережної України – було позначено 1688 р. Тоді, на початку січня, за розпорядженням польського уряду правобережний гетьман Андрій Могила відправив до запорожців свого листа. Його, однак, було перехоплено загороджувальними загонами І. Мазепи і переслано до Москви. Проте це не завадило Могилі незабаром знову послати до козаків своїх гінців з листом та подарунками для січової церкви. Цього разу посланці правобережного гетьмана успішно

виконали завдання. В цілому, протягом 1688 р. на Запорозжя чотири рази вирушали посланці від Могили, й лише один раз їх було перехоплено. У листі до лівобережного гетьмана запорожці висловили обурення перехопленням послання, нагадавши про своє традиційне право зовнішньополітичних взаємин, без огляду на міжнародний договір, що це забороняє: «...послані пресвітлих монархів наших і найяснішого короля польського, та інші чужосторонні монархи з давніх-давен до нас Війська Низового, де замок Вітчизні й слава вічна військова, послів своїх в потребах своїх прислали до нас Війська Запорозького, даючи певну думу, або бажаючи собі від нас поради, через що як при колишніх гетьманах і регіментарях ніхто тих послів назад не відсилав і листів не відбирав» [85]. У зв'язку з цим зазначимо, що трохи згодом Мазепа, оцінюючи політичне становище Низового Війська, вказував, що Січ розташована далеко від російських міст і лише «іменем та звичаєм» вважається підпорядкованою гетьманському регіменту, а в дійсності є самовладною [86].

Зі свого боку, ініціативу в розвитку відносин із Запорозькою Січчю виявляли й запорожці. Того ж 1688 р. вони неодноразово відправляли до Польщі свої посольства, сподіваючись знайти тут підтримку в протистоянні наступові Москви на козацькі вольності, а на початку листопада 1689 р. Низове Військо вирішило вдатися до ще рішучішого кроку – звернулося до Речі Посполитої з проханням про підданство. Для обговорення цього питання до польського короля було відправлено запорозьке посольство на чолі з отаманами Прокопом Лазукою та Антоном Кисляківським.

З собою запорожці везли два послання: до короля та коронного гетьмана С. Яблоновського. У листі до Яна III козаки зазначали, що Москва порушує їхні «вольності», що на Січ не пропускаються ніякі запаси, а це змусило тимчасово помиритися з татарами, та просили прийняти Низове Військо під протекцію Речі Посполитої. Натомість вони обіцяли вірно служити, як служили попереднім королям їхні діди та батьки, і висловлювали сподівання, що поляки даватимуть їм більшу платню, ніж росіяни. А у зверненні до коронного гетьмана кошовий отаман з товариством передавали прохання про покровительство, скаржилися на те, що Москва займає Лівобережжя, витісняючи звідти «козацький народ» і незабаром викоринить його, на зведення фортець на Запорозжі, бажання згубити його, на порушення козацьких прав і вольностей, наміри росіян зробити так, аби козаки були їм та їхнім нащадкам «вічними невольниками» [87].

Ян III Собеський прийняв посольство 22 листопада у м. Жовква, проте його реакція на прохання козаків була стриманою. Король обмежився обіцянками розглянути в майбутньому питання про повернення під владу Речі Посполитої, крім Запорозжя, ще й Лівобережної України, а також розпорядився виділити з польського скарбу певні кошти для Запорозжя.

Наступними роками відбулося кілька спільних воєнних акцій низових і правобережних козаків. Зокрема, наприкінці липня – на початку серпня 1690 р. запорожці, напавши на турецькі судна на Дніпрі, підтримали дії лівобережного та правобережного козацтва, під час походу на Казикермен. Навесні 1691 р. вони здійснили успіш-

ну бойову операцію проти кримчан в урочищі Пересип. Військова співпраця запорожців із правобережним козацтвом, безперечно, мала велике значення для збереження ними відчуття своєї єдності, що мало велике значення в умовах поділу України на частини, які перебували під зверхністю різних держав. Про те, що Низове Військо чітко усвідомлювало свою належність до єдиної української спільноти, яскраво свідчить його ставлення до С. Палія. Полковник був дуже популярним на Запорожжі. Козаки неодноразово запрошували його на Січ, пропонуючи посаду кошового отамана. Більше того, в особі С. Палія запорожці вбачали потенційного керівника всієї України. Зокрема, в 1693 р. отамани Паснагуба, Сагайдачний та інші представники верхівки Запорожжя говорили: «Дамо Палію гетьманство і клейноди всі вручимо йому, і вже Палій піде не Петриковою дорогою, і відає він, як панів українських взяти в руки». А козаки полковника, яких він заслав на Січ, зазначали, що він отримає посаду гетьмана, «і буде при ньому, Палію, так само, як було і при 88 Хмельницькому» [88].

Невдовзі Низове Військо взяло активну участь в Азовсько-Дніпровській кампанії (1695–1698 рр.), основними силами проведення якої були війська Лівобережної України та Росії. Цього разу метою Москви та Батурина було відвоювання в Османської імперії виходів до Азовського та Чорного морів. Безпосередньо ж запорожці мали підтримувати один із головних ударів, який спрямовувався на нижньодніпровські турецькі фортеці Казикермен, Мустріткермен, Мубереккермен та Ісламкермен. Значною мірою завдяки саме їм операції із захоплення,

а надалі й оборони від противника взятих укріплень було успішно виконано.

З весни 1695 р. запорожці розпочали військові дії проти татар і доставляли важливі відомості щодо противника. А в липні цього року, сприяючи союзним лівобережним і російським військам, вони на човнах оточили Таванський острів, намагаючись завладати ним, а також блокуючи шлях до відступу обложеним у найміцнішій Казикерменській фортеці й не даючи змоги татарам прийти їм на допомогу. Тим самим Низове Військо сприяло загальному успіху військової операції, в результаті якої всі фортеці було взято. Після відходу основних сил запорожці чисельністю в 600 осіб залишилися в складі залоги Мустріткермена. Захоплення фортець сприяло здійсненню запорожцями морських походів. Уже цього року вони нападали на турецькі укріплення на морському узбережжі навпроти Очакова та на одне з кримських поселень.

На початку 1696 р., відбиваючи контрудар противника, запорожці разом із гетьманськими полками обороняли полтавське місто Говтву, а навесні 500 козаків здійснили похід на Чорне море, під час якого напали на турецькі кораблі, які везли різні припаси до Очакова.

Цього ж року було здійснено найбільший морський похід українських козаків кінця XVII ст., який сприяв відверненню частини турецько-татарських сил від Азова, де було здобуто значну перемогу над Османською імперією. 30 червня 1740 козаків на 40 човнах на чолі з кошовим отаманом Яковом Морозом та курінним отаманом Яковом Чалим вирушили в Чорне море, де розділилися на дві частини. Невдовзі перша

флотилія витримала бій із п'ятьма турецькими каторгами. В бою загинула певна кількість козаків, а частину і самого кошового було поранено, через що флотилія відійшла в напрямку Білгорода. Незабаром вона знову зіткнулася з противником. Тепер уже козаки зуміли захопити два чи три судна, полонених, листи від турецького візира до кримського хана. Наступні труднощі чекали на запорожців, коли вони спробували зайти в гирло Дніпра. Там на них чатували турецькі судна і татари на суші. Проте козакам вдалося відійти, висадитися і, порубавши човни, повернутися на Січ.

Друга флотилія здійснила напад на Крим, де розорила два татарських поселення і, захопивши значне число полонених, вирушила до Дніпра. Але біля Очакова на неї очікували турецькі судна. Не ризикнувши вступити з ними в бій, запорожці відійшли й висадилися на Козацькому острові, де протягом двох днів відбивалися від противника. Потім вони відпливли до урочища Стрільця й Сагайдачних кучугур, але й там зустрілися з турками й татарами. На цей раз справа закінчилася нещасливо для козаків. Всього їхній загін чисельністю в 340 осіб був змушений здатися в полон.

Ті запорожці, які не були задіяні в цих походах, брали участь у інших військових заходах, продовжували нести службу на Тавані. А в 1697 р. вони відзначилися при обороні Мустріткермена, відбиваючи спроби противника захопити цю фортецю. Загальна кількість штурмуючих Казикермен і Мустріткермен сягала 50 тис. осіб. Ударів завдавали як на суші, так і з турецьких суден. Щоб звабити запорожців до переходу на свій бік, противник прислав до них посланців на пере-

говори, а одного разу відправив два листи, які було прикріплено до стріли. Усі ці спроби не мали успіху, а в своєму листі, також пересланому стрілою, запорожці відповідали: «Ми, старшини великих військ московських, і ми старшини Війська Запорозького і городових і охотницьких полків, прийняли в руки свої лист ваш, нам через стрілу поданий, в якому просите здати місто вам і лякаєте своїми кавалерами та мечем. Знайте, що ми не схожі на вас, бусурман, і не віримо вашим брехливим пророкам, а сподіваємося на всемогутнього Бога і пречисту його матір, твердо сподіваємося, що ви не візьмете нашого міста, поки не заіржавіли наші шаблі і не ослабли руки, а хлібних і бойових запасів у нас багато. Не лякайте нас погрозами і не зваблюйте оманами. Робіть, що хочете, а ми не подумаємо віддавати цього міста у ваші володіння, але повсякчас чекаємо до себе військ і готові мужньо стояти, поки сил наших вистачить, за віру православну, за честь і за ім'я нашого государя. Надіємося при допомозі Божій нанести вам велику поразку і буде вам вічна ганьба» [89].

89

Однак ані штурми, ані спроби підірвати укріплення не принесли нападникам успіху. Відомо й про напад запорожців на турецькі судна на Дніпрі й захоплення одного з них.

Наступного року запорозькі козаки разом із городовими частинами здійснили похід по Дніпру, випереджаючи прихід ворога до дніпровських фортець. Козаки вчинили напад на два судна противника, одне з яких захопили.

Між тим війна коаліції держав проти Османської імперії дійшла завершення. В січні 1699 р. закінчились укладенням мирних угод Порти

з Австрією, Венецією та Польщею. Турки були змушені примиритися зі втратою значних територій. Росія залишила мирний конгрес, не дійшовши згоди з турками, але уклавши дворічне перемир'я. А в липні 1700 р. Москва уклала із Туреччиною мирний договір. Вона відмовилася від претензій на Керч, вирішила покинути, попередньо зруйнувавши, нижньодніпровські фортеці, а за собою залишала Азов. Козакам заборонялося вести військові дії проти турків і татар під загрозою смертної кари, проте вони отримували право займатися промислами аж до гирла Дніпра.

У 1701 р. захоплені турецькі містечка було зруйновано, натомість поблизу Січі почалося спорудження ще однієї фортеці. Всі ці дії викликали серйозне невдоволення Низового Війська, яке зазнало значних жертв у ході військових дій, а тепер мусило спостерігати за зростанням російської присутності на Запорозжжі.

Під час Північної війни українці, за наказом Петра I, мали брати участь у спільних з росіянами бойових діях проти шведів. Уже на початку війни на північ було відряджено козаків з Гетьманщини та великий загін запорожців. У 1701 р. із Запорозжжя вирушив на Північ двотисячний загін разом з полком гадяцького полковника М. Боруховича.

Збереглися відомості не тільки про участь запорожців у військових діях на боці Росії, а й про наймання козаків на службу до великого литовського гетьмана Казимира Сапеги й участь запорожців у внутрішніх конфліктах у Литві.

Скориставшись труднощами, в яких опинилися Москва і Батурин зі вступом у війну, в 1701 р. Низове Військо поставило перед гетьманом

питання про збільшення платні з людей, які займалися виробництвом селітри на Самарі, а потім розорило їхні майдани. Відомо, що Січ була готова прийти на допомогу кримському ханові в його протистоянні з ногайцями. Значного резонансу набуло пограбування запорожцями царгородських купців, які везли дорогі товари. Справа з'ясувалася на рівні турецького султана й російського царя, однак козаки повернули далеко не все пограбоване. У відповідь на такі дії в Москві ув'язнили запорозьких посланців, які приїхали по жалування.

У 1702 р. з Півночі повернулися лівобережні сили й частина запорожців. Інші перейшли на службу до прибічників противника Росії Станіслава Лещинського, який став польським королем за підтримки Карла XII. Козаки виступили з рішучим протестом проти побудови в урочищі Кам'яний Затон, поблизу Січі, нової фортеці, погрожуючи навіть збройним повстанням, у чому їх підтримували турки і татари. Тоді ж запорожці забрали платню, яку російські солдати везли до Кам'яного Затону, для тамтешньої залоги, а супровідників убили, відганяли коней з-під російських містечок на Запорозжжі. Тривали напади на промисловців, які працювали на запорозьких землях. Усі ці дії запорожців в умовах війни змусили Москву до спроб залагодити незгоди методом «пряника». Наступного року з російської столиці було відпущено затриманих запорозьких посланців, а царський посол повіз на Січ жалування, подарунки й грамоту Петра I.

Прийнявши привезене, запорожці, однак, відмовилися присягнути на вірність цареві, заявивши, що зведенням фортець на Самарі та

в Кам'яному Затоні порушено їхні вольності. Між тим, розбої і грабежі з боку козаків тривали.

Антиросійські настрої підігрівали ті, хто повернувся з війни. На Півночі запорожці дуже потерпали від недостатнього забезпечення, частина з них була задіяна на земляних роботах. Але оскільки існувала небезпека поширення заворушень і на Лівобережжя, Москва знову обіцяла прислати жалування, затвердила за Січчю землі по Самарі, заборонила кам'янозатонському воєводі чинити шкоди запорожцям. Та все це не зупинило постійних незгод із російськими залогами.

На 1704 р. припадають свідчення про самовільне повернення з Півночі до українських міст запорозької піхоти й кінноти і поширення ними в містах негативних настроїв щодо росіян.

У 1705 р. напружені відносини між Запорожжям, з одного боку, та Росією й Гетьманщиною, з іншого, ускладнилися через необхідність реалізації мирних домовленостей, укладених між Московією та Стамбулом. Запорожці, зокрема, намагалися з'ясувати умови майбутнього розмежування володінь між обома імперіями, наполягаючи на тому, що Дніпро в жодному разі ділити не можна, оскільки вони здавна займаються промислами на цій річці аж до впадіння її в море. Кошовий отаман Костянтин Гордієнко у розмові з піддячим Федором Борисовим так висловив своє невдоволення діями Росії: «...раніше ми ходили в похід до Москви, а нині ви почали до нас їздити замість 90 татар» [90].

У відповідь на свої звернення козаки отримали царську грамоту та лист від гетьмана, в яких містилося запевнення, що всі запорозькі вольності буде збережено. І справді, в

одній зі статей договору щодо лінії кордону від 22 жовтня йшлося про дозвіл запорожцям вільно займатися промислами на Дніпрі та Чорному морі.

За допомогою дарунків і погроз Москва й Батурин стримували запорозькі протести. Однак у середовищі низового товариства і далі поширювалися ідеї щодо збройного виступу, знищення російських фортець і руйнування поселень мешканців городової України на своїй території, розправи з панівною верствою Гетьманщини.

У 1706 р. з'явилися нові підстави для невдоволення Січі діями гетьманського та царського урядів. На заклик Петра I запорожці спорядили значний загін до Києва, аби долучитися до боротьби зі шведами. Однак, залишені без будь-якої платні, козаки повернулися на Запорожжя.

Тимчасове затишшя, яке встановилося на Запорожжі, взимку 1707–1708 рр. було перервано. До цього спричинилася поява тут донського отамана Кіндрата Булавина, який восени підняв на Дону повстання проти соціального гноблення, однак, зазнавши поразки в одній із битв, почав шукати підтримки у Низового Війська. З цього приводу відбулося кілька козацьких рад, і врешті було вирішено, що запорожці донцям не допомагатимуть. Однак, діставши відмову, донський отаман не полишив своїх планів. Він перебрався з Січі у Кодацьку фортецю, щоб звідти продовжити свої заклики. Й вони не залишилися без наслідків: багато козаків приєдналося до повстанців.

У ситуації, яка склалася з приходом у Гетьманщину шведської армії та несподіваним для запорожців приєднанням до неї частини українських збройних сил на чолі з І. Мазепою, позиція Запорозької Січі набувала

особливого значення, оскільки вона могла вплинути на результат усієї кампанії. Тому дістати підтримку запорожців ждали обидві сторони: як Карл XII з І. Мазепою, так і Петро І. Першим звернувся до Низового Війська, певно, український гетьман, після того, як 24 жовтня виступив з Батурина, а 25-го – відкрито оголосив своїй армії про рішення за підтримки шведського короля визволити Україну від московського ярма. На Січ поїхали посланці з листами й подарунками від І. Мазепи. Гетьман радив козакам знищити російські фортеці на території Запорожжя.

Не залишалася пасивною й російська влада. У своїй грамоті до запорожців, датованій 30 жовтня 1708 р., Петро І різко засудив дії гетьмана та повідомив про заходи, спрямовані на ліквідацію антимосковських кроків І. Мазепи. Крім того, цар запрошував запорожців взяти участь у виборах нового керівника Лівобережжя, які мали відбутися вже за кілька днів – 6 листопада. Після призначення Івана Скоропадського гетьманом цар знову звернувся до запорожців. Разом із посланцями Петра І до Низового Війська поїхали й представники Скоропадського. З новою грамотою посланці царя привезли на Січ грошові подарунки.

Складна політична ситуація зумовлювала значні коливання у настроях запорозького середовища. Врешті перемогли противники Москви, висунувши перед нею низку вимог щодо поновлення вольностей – як своїх, так і всього Війська Запорозького. Разом із тим, закликавши військо до збору, запорожці поставили перед Мазепою низку питань стосовно політичних перспектив і просили збройної підтримки. Також вони пильнували за позицією Криму. 1 березня

1709 р. кошовий отаман Костянтин Гордієнко вивів з Січі близько тисячі козаків, які мали на озброєнні гармати, і прибув з ними до Переволочної. Сюди ж нагодилися й послі від І. Мазепи та надійшов лист від кримського хана з запевненням про підтримку. Все сприяло тому, що 12 березня запорозька рада вирішила приєднатися до шведського війська. До запорожців, приведених Гордієнком, приєднався й загін козацького полковника Нестулія (500 осіб), який перебував у Переволочній. Надалі до них долучалися значні загони козаків.

Розгромивши окремі російські військові підрозділи, зокрема, під Царичанкою, зайнявши низку населених пунктів, запорожці вирушили в Диканьку, де Гордієнко зустрівся з Мазепою. Після цього частина козаків прибула у Великі Будища. Тут 27 березня запорожців з почестями прийняв Карл XII. Спочатку від нього, а потім і від гетьмана вони отримали значні грошові подарунки. За кілька днів було вирішено й формальні питання щодо приєднання Січі до антиросійського союзу.

Найважливішою умовою приєднання запорожців до шведського війська була та, що король не міг укласти з царем мирного договору, «доки запорожці не здобудуть своєї давнішої волі і коли будуть залежні не від Москви, а від польської Речі Посполитої», як записав у своєму щоденнику учасник тих подій барон Давид фон Зільтман [91].

Прибувши до Карла XII, запорожці брали участь у різних воєнних заходах шведів, були задіяні в земляних роботах під час облоги Полтави, прикривали шведський обоз. Дуже позитивне враження справило на шведів уміння запорожців добре стріляти з рушниць, чим вони завдавали значної

шкоди противникові. Після поразки королівських сил у Полтавській битві та довершення їхнього розгрому під Переволочною запорожці прислужилися шведським солдатам при переправі через Дніпро, подальшому проведенні втікачів.

На Січі ж після виступу Гордієнка залишилася незначна частина війська, що трималася насторожі, всляк обмежуючи свої контакти з росіянами, які перебували в Кам'яному Затоні. Запорожці вагалися, приймаючи одне, а потім інше рішення щодо подальших дій. Вони обрали кошовим отаманом замість Гордієнка Петра Сорочинського, вирішивши підтримати царя. Та вже після цього стали на шведський бік і відправили до кримського хана посланців з проханням взяти їх під його протекцію.

Згодом Москва прийняла рішення відправити на Запорожжя великий військовий загін, який мав або змусити козаків до співробітництва, або знищити їх. Три російські полки, направлені виконати це завдання, очолював полковник Петро Яковлев. Передбачаючи, що після розгрому Січі багато запорожців шукатимуть притулку на кримських землях, Москва домоглася, аби великий візир Порти наказав ханові Девлет-Гірею II видавати таких утікачів Росії.

Полковник Яковлев дістався зі своїм військом на Запорожжя в середині квітня, дорогою нападаючи на Келеберду, Переволочну, Новий та Старий Кодаки. Всі ці містечка було спалено, а кожного, хто чинив опір, – безжалюдно знищено. Особливо жорстоко росіяни повелися з мешканцями Переволочної, де запорожці протягом двох годин організовано відбивали напади противника. Тут знайшли смерть не тільки козаки, а й жінки, діти та люди похилого віку.

Після захоплення цих містечок Яковлев спустився на човнах униз по Дніпру, до Кам'яного Затону, де отримав підкріплення людьми та боеприпасами, і наблизився до Січі. Кілька спроб полковника домовитися з запорожцями виявилися марними. Заявляючи, що вони зберігають вірність цареві, козаки зволікали, чекаючи на повернення з татарською допомогою посланого до Криму Петра Сорочинського. Однак їх задум через три доби було розкрито, і росіяни вирішили йти на штурм. Це було досить проблематично, бо Січ на той час з усіх чотирьох боків було оточено водою. А перша рішуча відсіч, вчинена запорожцями, продемонструвала, що навряд чи увінчаються успіхом і наступні приступи. Однак до Яковлева від генерал-майора Григорія Волконського прибув на допомогу полковник Гнат Галаган і привів із собою компанійський полк і драгунів. Побачивши наближення цього заgonу, козаки вирішили, що їм на виручку поспішає орда, котру привів Сорочинський, і зробили вилазку. Цим негайно скористалися росіяни і вдерлися на Січ. Після недовгого сум'яття запорожці знову почали мужньо відбиватися. Тоді Галаган закликав їх здатися, пообіцявши помилування. Козаки склали зброю, але обіцянка виявилася обманом – почалася різанина і Січ було знищено. Росіяни ж втратили при штурмі до 300 осіб.

«Учинилось у нас в Січі те, що по Галагановій і московській присязі, товариству нашому голови обдирали, шиї на плахах рубали, вішали та інші тиранські смерті задавали, і робили те, чого і в поганстві за древніх мучителів не водилось – мертвих з гробів багатьох, не тільки з товариства, але й з ченців відкопували, голови

їм відсікали, шкури лупили і вішали», – розповідав очевидець, козак 92 Стефаненко [92]. Не обмежившись цим, Галаган направляв своїх людей по Запорозжю, щоб захоплювати козаків та передавати росіянам.

Частина запорожців, які потрапили до полону на Січі, було страчено, а інших вислали до Сибіру. Не краща доля чекала й на тих козаків, які не встигли одразу відійти зі шведами. Олександр Меншиков, котрий прибув на чолі російських військ під Переволочну, не обіцяв українцям навіть зберегти життя, на відміну від шведів. Тоді більшість запорожців загинула при спробі перепливти Дніпро чи від рук противника, частині таки вдалося врятуватися. А на початку липня 1709 р. до Петра I з'явилося багато козаків з повинною. Їх було виведено з козацького стану й розміщено по селах.

На донесення Меншикова про зруйнування Січі російський цар відповідав: «Цього дня отримали ми від вас листа, в якому оголошуєте про розорення проклятого місця, яке корінь злу і надія неприятели була, що ми з превеликою радістю почувши, Господу, меснику злим, дякували зі стрільбою. І вам за нього дуже дякуємо, бо ця справа з перших є, якої побоюватися було потрібно» 93 [93]. Тих же запорожців, котрі не покаялися, цар наказав схоплювати і страчувати, а їх землі приєднав до Миргородського полку.

Знищення Чортомлицької Січі та кривава розправа над її захисниками – запорожцями, які були з Мазепою та Карлом XII, безперечно, справили надзвичайне враження на українців. Цим було продемонстровано силу Росії, що змусило багатьох, затамувавши гнів, скоритися їй, а

інших, навпаки, – стимулювало до ще активнішої боротьби.

Особливу увагу дослідники традиційно приділяють питанню значних заслуг Війська Запорозького Низового, пов'язаних зі справою звільнення з полону українців, а також людей інших національностей. Козаки визволяли невільників, випереджуючи плани татар, коли вступали з ними з бої напередодні нападів, відбивали вже захоплених людей, здійснювали походи на поселення противника, де відвойовували полонених. Приміром, у 1667 р. запорожці здійснили похід на Крим. Протягом тижня було звільнено близько 2 тис. полонених, з яких 1,5 тис. прийшло на Січ. А в 1675 р. запорожці розбили татарський загін, який повертався з ясиром, і звільнили близько тисячі осіб.

Запорозька Січ була одним із найважливіших центрів вирішення питання про обміни чи викуп полонених. Іноді це було однією з причин укладення договорів з Кримським ханством. На Запорозжжі перебувала певна кількість полонених турків чи татар, призначених для обміну чи продажу. Сюди постійно прибували так звані «вихідці» – люди, які тікали з полону або з інших причин залишали татарські й турецькі землі. «Вихідці» через територію Запорозжя ішли додому, а частина залишалася жити в Низовому Війську. Розповіді цих людей часто слугували важливим джерелом відомостей про Османську імперію та мали велике практичне значення, особливо щодо воєнних питань. Отримана інформація використовувалася не тільки на Січі, а й керівництвом городової України, Москвою та Варшавою. Враховуючи зміст отриманих даних, планували

ті чи інші заходи: оборонного або наступального характеру.

Значну увагу приділяли й питанню захоплення полонених самими запорожцями. При цьому козаки розраховували на здобуття необхідних в ході воєнних дій розвідувальних даних, на можливість обміну бранців-українців, а також на матеріальні здобутки, які можна було отримати шляхом викупу. При цьому розміри викупу залежали від статусу захопленої особи. Наприклад, у 1676 р. на Січ з Туреччини приїхали люди, щоб розшукати й викупити знатну особу – Мустафу-агу. Сірко запідозрив їх у нещирості й згодом, через розвідника, якого послав до Криму, з'ясував, що розшукували ще значнішу людину – Хапіч-пашу. Останній приховував свій статус, щоб за нього не вимагали надто великого викупу. З'ясувавши його особу, Січ погоджувалася обміняти пашу на знатного росіянина – боярина Андрія Ромодановського, за якого татари хотіли отримати 40 тис. єфимків та 60 полонених татар.

Також запорожці розраховували на винагороду, яку можна було отримати після допровадження полонених до українського гетьмана, польського короля чи російських царів.

Документи зберегли чимало відомостей про сповнені драматизму долі людей, які потрапили в полон. Серед них багато прикладів про вдалі, нехай через довгі роки, намагання повернутися на Батьківщину. Ось приміром, що повідав у Холмогорах про свої поневіряння запорожець, мешканець містечка Кишенки Юшка Гаврилов. 1689 р. запорозький полковник Лугівський разом із російськими військами ходив до Перекопу. Повертаючись, Гаврилов разом із 30-ма іншими козаками, відставши від пол-

ку, пішов під Казикермен, сподіваючись на здобич. У степу козаки відігнали табун коней з Казикермена. Після цього їх наздогнали татари й захопили Гаврилова й двох його товаришів у полон. Козаків привезли до Казикермена, продали татарину в село Охмеч, де вони жили до Великого посту, коли Гаврилов спробував утекти. Він ішов 5 ночей, але під Перекопом його схопили переслідувачі й повернули тому самому татарину. Останній продав Гаврилова у село Кашекіум, за Бахчисараєм, де козак жив і працював 2 роки. Звідти Гаврилов утік до Чорного моря, в Балакну – до корабельної пристані. Але й тут його спіймав власник, той самий татарин, який віддав його на корабель, розпорядившись продати. На кораблі Гаврилова привезли до Константинополя, де він жив 2 місяці. В Константинополі козака продали й відвезли за Біле море (Мармурове) під місто Магалич в село до паші Цапа. Проживши там місяць, Гаврилов утік під час роботи з трьома іншими полоненими. Через місяць в іншому турецькому місті вони були схоплені та протягом двох місяців перебували в ув'язненні. Звідси їх викупив Цап, повернувшись, і всю зиму бранці були «у великих муках». Навесні ці полонені знову втекли, прийшли до міста Дерменжи, де їх схопили й тримали закутих місяць. Звідти Гаврилов утік і через 15 днів біля якогось села був пійманий турками, місяць був закутий, а потім воевода Магомет забрав його до міста й над ним знущався, від чого козак захворів. Хворого козака продали паші Генжу, який збирав податки. Разом із цим пашою Гаврилов ходив 3 місяці, потім на Петрів день утік із вотчини турка. Невдовзі козака спіймали на заставі, що була

спеціально виставлена для перехоплення втікачів. Зі значного числа затриманих при Гаврилові на заставі померло 12 осіб, решту було розіслано по селах. Після Великого посту козака продали в місті Кушакшетер. Новий хазяїн жорстоко поводився з Гавриловим. Через літо козак утік, дістався за 2 місяці до міста Манц, жив у якомусь селі, знову втік і за два дні прийшов до міста Смірна, де його взяли на корабель голландці. Гаврилов плыв до Іспанії, потім до Амстердама, а звідти голландці привезли його в червні 1700 р. до Архангельська. Гаврилов дістався до Холмогорів, а потім був відправлений до Москви. Моряки ж, як розповідав козак, враховуючи його муки в полоні, «годували і поїли, і провозу 94 з нього не взяли» [94].

Незвичайну історію про долю двох українських козаків зберіг ще один документ. У 1687 р. під Казикерменом у полон до турків чи татар потрапив запорожець Омелян Жатко. Другого – Савку Антонова – схопили під Чигирином. Обох привезли до Криму, а далі вони опинилися на турецьких галерах. Ходили по Білому морю, а у 1693 р., у Далмації, з іншими полоненими – двома московськими підданими, двома поляками та іспанцем – напали та знищили представлених до них турків. Після цього втікачі відплили на каторзі до Венеції, потім перебралися до італійського міста Ліворно, а далі дісталися до Парижа, де мали нагоду бачитися з французьким королем Людовіком XIV. Того ж року обидва 95 українці прибули до Львова [95].

Однак більшості полонених так і не вдавалося вирватися з неволі. А бранцями ставало дуже багато українців. Наприклад, лише в 1674 р. під Ладжином у полон потрапило

4 тис. запорожців. Відомо, що звільнити з неволі вдалося лише кілька сотень осіб, попри всі зусилля січової верхівки.

Однією з найяскравіших особистостей в історії Чортомлицької Січі був уже згаданий Іван Сірко. Знаменитий кошовий народився десь на початку XVII ст., імовірно, у сім'ї православного шляхтича на Вінниччині. Власна сім'я Сірка мешкала в м. Мерефа на Харківщині. Тривалий час він очолював Низове Військо, відзначався релігійністю, хоробрістю, рішучістю, сильною волею та честолюбством. Згідно з дослідженнями професора О. Рубіжанського, Сірко прожив 70–75 років, був дуже сильним, 174–176 см на зріст, мав руде волосся [96]. 96 Польський історик та поет XVII ст. Веспасіян Коховський так писав про Сірка: «Страшний був орді, бо був досвідченим у військових справах і відважним кавалером, перевищуючи цим Дорошенка. А в Криму його ім'я наводило такий пострах, що орда щоденно пильнувала й була готова до бою, ніби Сірко вже напав. Навіть дітей татарських, коли вони плакали і їх не могли заспокоїти, лякали Сірком, кажучи: “Сірко йде”, і при цих словах діти замовкали, не плачучи більше. Сірко був гожий чоловік, воїнської натури і не боявся ані сльоти, ані морозу, ані сонячної спеки. Він був чуйним, обережним, терпляче зносив голод, був рішучим у воєнних небезпеках і, що найбільша рідкість серед козаків, – завжди тверезим. Влітку він перебував на порогах, а взимку – на українському пограниччі. Він не любив марнувати час або упадати коло жіноцтва, постійно бився з татарами, проти яких мав природну й невблаганну ненависть. На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру» [97]. Анонімний автор поль-

ської «Віршованої хроніки» другої половини XVII ст. склав поему про кошового. В ній є такі рядки:

Був знавцем вод, і рік, і урочиських
 Піль Диких,
 Жоден з ним не зрівнявся б у тому
 з малих і великих,
 Досить того, що, йдучи в ніч темну,
 як стрілами стрілять.
 В простір миль на десятки –
 вернеться, знаходить ті стріли.
 Був стрілець він із лука чудовий,
 також з самопала,
 Як з коня на ходу ударяв, знав, куди
 потрапляло.
 Птах у льоті, звір бігом не міг від
 Сірка ухилитись,
 Також ворог приймав дар од нього,
 не міг не звалитись.
 Байку кажуть про нього, що був
 чарівник і знав чари,
 Та з ким Бог, з тим і ласка, і щастя,
 і розум йде в парі [98].

98

Попри романтичний образ кошового отамана, історичні факти свідчать про те, що далеко не завжди дії Сірка йшли на користь Україні. Обстоюючи позиції автономізму, ставлячи інтереси Запорозжя вище за державні, він нерідко шкодив патріотичним намірам своїх сучасників. Також не варто забувати вчинені ним жорстокі походи на татарські поселення, або ж знищення у 1675 р. звільнених християн при поверненні з Криму з вдалого походу. Тоді козаки Сірка вивели чимало людей із татарських володінь. Одні з них були християнами, а інші – мусульманами. Наказавши їх розділити, кошовий влаштував християнам випробування, запропонувавши тим, хто хоче, йти на Україну, а іншим – повернутися до Криму. Близько трьох тисяч висловили бажання повернутися до своїх помешкань і господарств у ханстві. Переконавшись, що вони дійсно вирушили до Криму, Сірко наказав своїм козакам наздогнати цих людей

і знищити. Приїхавши на місце розправи, Сірко, як свідчить літописець, промовив: «Простіть нас, брати, а самі спіть тут до страшного Господнього суду, ніж би мали розмножуватись у Криму поміж бусурманами на наші християнські молодецькі голови, а на свою відвічну без хрещення погибель» [99].

99

Влучну характеристику Сіркові, як типовому запорожцю, дав Д. Яворницький: «І за характером, і за всіма своїми діями Сірко являв собою тип істинного запорожця. Він був хоробрий, відважний, пристрасний, не завжди постійний, не зажди вірний своїм союзникам; він любив часом погуляти й сильно випити і в хмелю показати своє козацьке завзяття; він схильний був миттєво захопитися новою думкою, новим заходом, щоб потім відмовитися від цього задуму й прийти до протилежного рішення» [100].

100

Сучасний дослідник Д. Наливайко теж висловив сумнів у існуванні в Сірка певного сталого політичного переконання, зауваживши, що в основі діяльності кошового лежали швидше «архетипи колективного підсвідомого, що виробилися в дуже специфічному середовищі запорозького козацтва» [101].

101

Та, попри такі висновки, за Сірком навічно закріпилася слава чи не найвидатнішого кошового отамана Запорозької Січі. Його втрата в 1680 р. стала непоправною для Низового Війська. «Того ж літа, 1 серпня, преставився від цього життя в своїй пасіці Грушевці, похворівши певний час, славний кошовий отаман Іван Сірко. Його припроваджено водою до Запорозької Січі і чесно поховано всім Низовим Запорозьким Військом у полі за Січчю, навпроти Московського окопу, де ховалося інше

запорозьке товариство. Поховано його знаменито 2 серпня з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою із великим жалем всього Низового Війська. Бо це був той їхній справний і щасливий вождь, який із молодих літ аж до своєї старості, бавлячись воєнними промислами, не тільки значно воював Крим і попав у нього деякі міста, але також погромлював у диких полях, було то на різних місцях, численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир. Він запливав на човнах і в Чорне море та чинив на різних місцях бусурманам немалі шкоди й

розорення. А на самому Чорному морі громив він кораблі й каторги, що пливли з Константинополя до Криму, Азова та в інші місця, і з великими здобичами щасливо повертався із Запорозьким Військом до свого коша. Його все Військо дуже любило і за батька свого шанувало. Поховавши ж його, як вище казав, з жалем, висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста із належним написом його імені й справ», – так написав про прощання запорожців із Сірком Самійло Величко, як сучасник оцінюючи його життя та справи [102].

102

На початку XVIII ст. Військо Запорозьке переживало складний період свого існування, що не останньою чергою було зумовлено зміною у балансі трьох головних сил, які діяли на південному Сході Європи, – Речі Посполитої, Османської імперії та Московського царства. Перша декада XVIII ст. ознаменувалася загостренням взаємин російського уряду з двома найбільшими козацькими громадами південного степового прикордоння – запорозькою та донською. Уніфікаторська політика Петра I щодо козацьких окраїн держави втілювалася у таких заходах: втягненні козаків до військових операцій поза межами традиційних для них територій Півдня; обмеженні допливу до Військ нового контингенту з внутрішніх українських та російських земель; підсиленні контролю за козацькими військами шляхом створення на їхніх землях низки фортець, що стали форпостами та базами для подальшої їх інкорпорації. Внаслідок такої політики уряду, впродовж 1707–1709 рр. відбу-

9.5.

Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією

лися антиросійські виступи як донців, так і запорожців, що завершилися їх поразкою від урядових військ та переходом всього Війська Низового та частини донців на територію Кримського ханства.

Перехід запорозьких козаків до Кримського ханства та їх вступ у підданство Гіреїв відбулися не одночасно. Однак в історичній літературі ці дві події ще й досі сприймаються як єдине ціле.

Як відомо, наприкінці лютого 1709 р. кошовий отаман Запорозької Січі Костянтин Гордієнко пристав на бік шведського короля Карла XII та його українського союзника гетьмана Івана Мазепи. Саме від цього часу театр ведення Північної війни перекинувся на південноукраїнські землі.

Воєнна кампанія 1709 р. виявилася навдивовижу невдалою для Війська Запорозького Низового не тільки з огляду на суто військові поразки, а й через втрату ним контролю над всією територією Вольностей, адже її зайняли московські війська. 14 травня 1709 р. росіяни, за допомогою козацьких загонів царського ставленика гетьмана І. Скоропадського, зруйнували Запорозьку Січ на Чортомлику. При цьому частині січовиків удалося вислизнути з облоги та врятуватися втечею на кримську територію. 27 червня того ж року, після невдалої для Карла XII та його українських союзників Полтавської битви, на терени Кримського ханства відійшли й ті запорожці, які разом із кошовим отаманом К. Гордієнком були під Полтавою.

Не можна сказати, що уряд Кримського ханства та військове командування турецьких фортець Північного Причорномор'я радо зустріли неочікуваних візитерів. Несанкціонований вступ на територію Османської імперії значних військових сил нещодавніх ворогів загрожував не тільки можливими обопільними провокаціями, а й загостренням відносин із московським царем, з перспективою втягнення турків та татар у війну. Тому говорити про вступ Війська Запорозького Низового у кримське підданство у 1709 р. некоректно. Перебування на теренах ханства козацькі лідери вважали явищем тимчасовим.

5 квітня 1710 р. у Бендерах відбулася велика козацька рада за участі П. Орлика, К. Гордієнка, депутатів від запорожців, що стали січчю в Олешках, та представників турецької, шведської та кримської сторін. Одним із пунктів прийнятої угоди, складеної П. Орликом, стало визнання про-

текції шведського монарха над Військом Запорозьким Низовим. Договір, укладений восени 1710 р. між українською, шведською та турецько-кримською сторонами напередодні війни з Росією, також був, власне, військовим союзом. Уже в першому його пункті зазначалося, що кримські хани зараз та надалі є лише союзниками, але аж ніяк не сюзеренами Війська Запорозького та не власниками земель Запорожжя. Як бачимо, запорожці не стали підданцями Гіреїв і в 1710 р.

Лише згідно з Прутським договором від 11 липня 1711 р. російський цар Петро I визнав факт виходу Війська Запорозького Низового з підданства його держави та погодився з тим, що від цього часу Військо вступало під протекцію Гіреїв. Додатковою угодою гетьмана П. Орлика з турецьким урядом від 22 квітня 1714 р. було остаточно визначено політичний статус Війська Запорозького в Османській імперії (Кримському ханстві): воно відтепер перебувало у подвійній залежності від Османів та Гіреїв; за участь у військових виправах кримських ханів запорожцям було обіцяно невторчання у їхні внутрішні справи, даровано податкові пільги та право займатися їхніми традиційними промислами на всій території Кримського ханства.

Отже, можемо констатувати, що, попри своє перебування на території Кримського ханства з весни-літа 1709 р., Військо Запорозьке Низове вступило у підданство династії Гіреїв лише за два роки, влітку 1711 р.

Щодо порядку, часу та місця розташування козацьких Січей у кримських володіннях як раніше, так і тепер існує чимало суперечок у науковому середовищі. Дискусія точиться насамперед щодо того, де роз-

ташовувалася перша Січ, заснована запорожцями у межах Кримського ханства – на лівому боці Дніпра в Олешках, чи на правому, поблизу гирла р. Кам'янка, та коли саме вона виникла.

Згідно з топографічними даними, документальними свідченнями та матеріалами археологічних досліджень, Олешківська Січ містилася в урочищі Олешки, або Кардашине (Кардаши, Кардаш-Орман) – на лівому березі Дніпра між сучасними смт Гола Пристань та м. Цюрупинськ Херсонської області. З північного боку це урочище окреслює р. Дніпро, з численними ериками, озерами та трясовинням, з південного – узвишся Олешківських пісків, густо вкриті невисоким лісом та чагарником. Олешківська Січ займала площу щонайбільше 2 гектари, це був майже правильний чотирикутник, обнесений ровами й валами та дерев'яним частоколом. Оборонний комплекс цієї Січі доповнювали 4 редути, в кожному з кутів форту.

За свідченнями самих запорожців-сучасників, козацька Січ у Олешках (Кардашині) виникла вже у 1709 р., незабаром після зруйнування Чортомлицької Січі. Її першими поселенцями стали ватажани-промисловики, які не брали участі у військовій кампанії 1709 р., а з самого початку перебували на рибних та соляних промислах у пониззі Дніпра. Також до них приєдналася й та частина січовиків, яким вдалося врятуватися після розгрому [103]. Не виключено також, що на тому місці, де згодом було започатковано Олешківську Січ, сезонне поселення запорозьких промисловиків існувало й у раніші часи.

Попри порівняно низьку чисельність запорожців у Олешках, упро-

довж 1709–1710 рр. саме це поселення сприймали як правонаступника Чортомлицької Січі. Не можна сказати, що кримські можновладці зраділи появі Січі лише в одному дні кінного переходу від Кримського півострова. Привиди багатовікової ворожнечі змушували татар із підозрою ставитися до своїх випадкових союзників, тим більше, що на той час запорожці все ще не визнали формального верховенства Кримського ханства над Військом Запорозьким Низовим. Тому ще на початку весни 1711 р. кримський хан Девлет-Гірей II хотів «Новую Сечь на Олешках разорити, а на старом местцу, какое войскамы царского величества разорено запорожцов осадити...» [104], тобто на місці старої Чортомлицької Січі на правому боці р. Дніпра. Досить вдалий для кримського війська та його союзників початок воєнної кампанії 1711 р. вселив у їхні серця сподівання на швидке опанування теренами не тільки Запорожжя, а й усїєї України. Відтак існувала й реальна можливість для запорожців повернутися на Чортомлик. 104

Навесні того самого року до спроби зруйнувати Олешківську Січ вдалися й російські війська. Об'єднаний загін російського війська та гетьманських полків під командуванням полковника А. Ушакова, який перебував на лівому боці р. Дніпро у російській фортеці Кам'яний Затон, з цією метою виступив у травні 1711 р. у похід. Однак постійні напади татар та запорожців перешкодили каральному загону дійти до Олешок та виконати покладену на нього місію. Натомість, аби якось реабілітуватися в очах вищого командування, частина російського війська на човнах спустилася вниз Дніпром та спали-

ла невелике на той час запорозьке поселення на правому боці ріки, в районі Каїрської переправи, що було подано як зруйнування самої «Нової Січі» [105].

Як це не парадоксально, однак реалізації планів переведення запорожців на правий бік р. Дніпро завдала поразка російського війська на р. Прут влітку 1711 р. та територіальні втрати, внаслідок яких кордон двох держав проліг по південній межі козацьких полків Гетьманщини та Слобожанщини. Тоді ж, згідно з договором російської та турецької сторін, Військо Запорозьке Низове перейшло у підданство кримських ханів. За таких умов татарам було вигідніше мати Січ якомога ближче до Кримського півострова, аби контролювати її та у разі потреби стати на заваді поверненню запорожців під руку російського царя. Січ залишилася стояти в Олешках.

З осені 1711 р., після повернення більшості запорожців з Бессарабії, олешківське поселення набуває рис, притаманних власне Січі. Від цього моменту кількість його мешканців зросла до 6 тис. осіб, самих тільки нежонатих козаків. При цьому багато січовиків ще перебувало у Буджаку та навіть у Валахії [106].

Саме з цього часу починається зведення ровів та валів, адміністративних споруд та куренів. Принаймні саме на 1711 р., хоча й без вказівки на місяць, припадають перші згадки про існування в Олешках стаціонарних січових куренів [107]. Вірогідно, тоді ж було зведено й церкву. Напівлегендарні та не підкріплені документально перекази про те, що в Олешківській Січі не існувало православної церкви, як на нашу думку, є перебільшеними, з огляду на досить високий рівень віротерпимості, який

демонстрували кримські хани як щодо автохтонного християнського населення своєї держави, так і щодо донських козаків-некрасівців. Тож чому мали бути якісь винятки стосовно Війська Запорозького Низового, бойові якості якого Гіреї цінували достатньо високо? Документи з січового архіву кримського періоду (зокрема листи кошового І. Малашевича) також переконливо вказують на функціонування церкви Пресвятої Богородиці протягом усього перебування запорожців у Олешках [108].

У той самий час виникають січові слободи навколо Кардашинського лиману. Як зазначав у жовтні 1712 р. запорожець Лук'ян Василів, «ныне в том урочище к ним из малороссийских городов идут многое число з женами и детьми, а сказывают, что они идут от налог и от поборов панских» [109].

Як бачимо, у всіх згаданих епізодах 1709–1711 рр. під Новою Січчю скрізь розуміють саме Олешківську Січ, а під старою, знищеною росіянами, – Чортотлицьку, але ж ніяк не Кам'янську, якої навесні 1711 р. ще не існувало. Таким чином, першою Січчю, яку заснували запорожці після 1709 р., безперечно, була Олешківська (у Кардашині). Це цілком збігається й з історичною традицією запорозького козацтва. Невідомий січовий історіограф, який уклав 29 травня 1734 р., через 2 місяці після виходу з кримської протекції, записку «В память потомную» щодо обставин життя січової громади впродовж останніх 25 років, також називає саме Олешки, а не Кам'янку, першим місцем сталого оселення запорожців [110].

Олешківська Січ існувала впродовж 19 років, до 25 травня 1728 р., коли її було зруйновано представни-

108

109

110

ками проросійської партії козацтва, лідерами якої були Іван Малашевич та Іван Гусак. Епізод із міжусобицею двох антагоністичних груп січовиків тим більше цікавий, що безпосередньо пов'язаний із питанням про існування паралельного військового центру.

Вочевидь, певна частина запорожців, яка воліла повернутися на батьківщину, наприкінці 1727 – на початку 1728 рр. вийшла на Чортомлик та стала кошем на місці старої Січі. Каталізатором виходу, скоріш за все, стали репресії кримського хана щодо запорожців, яких було втягнуто у міжусобну війну за престол ханів Адил та Менглі Гіреїв. Тоді ж і було відроджено Чортомлицьку Січ. Однак для легітимності її існування керівництву необхідно було отримати військові регалії, знищити Січ в Олешках та перевести тамтешніх козаків і населення навколишніх слобід на Чортомлик, що й було здійснено у травні 1728 р. Січ простояла на Чортомлику наступні 2 роки. Навесні 1730 р., після того, як стало зрозуміло, що російський уряд не поспішає дарувати запорожцям своє прощення та прийняти їх у підданство, військовий Кіш було перенесено – цього разу на правий берег р. Кам'янка при впадінні її у р. Дніпро.

Кам'янська Січ була наступною й останньою із запорозьких Січей у межах Кримського ханства. Вона розміщувалася на південних околицях теперішнього с. Республіканець Бериславського району Херсонської області.

Місце, на якому виникла ця Січ, не було випадковим, адже на акваторії р. Дніпро, між сучасними с. Республіканець Бериславського району (на правому березі) та с. Каїри Горностаївського району (на лівому) Хер-

сонської області з давніх часів функціонувала Каїрська переправа. Зборимита на переправах були одним з найприбутковіших джерел надходження коштів до військової скарбниці за часів перебування запорожців у підданстві Кримського ханства. У нагороду за свою військову службу запорожці мали право збирати мито з перевозів на ріках Дніпро і Південний Буг. Каїрський (Кам'янський) був одним із 5 військових перевозів. Через нього було зручно переправлятися з правого на лівий берег Дніпра, однак не навпаки, оскільки кілька невеликих островів ішли вниз течією саме справа наліво. Через цей перевіз щороку на Крим проходили сотні чумацьких та купецьких валок. За таких обставин виникнення стаціонарного запорозького поселення поблизу гирла р. Кам'янка було цілком закономірним. Вірогідно, що виникло воно вже одразу після переходу Війська Запорозького Низового у підданство кримських ханів.

У поселенні постійно перебувала козацька залага, функціонували митниця, базар. Однак Січі там не було аж до 1730 р., коли, зневірившись у можливості повернення до російського підданства, січовики вийшли з Чортомлику та перенесли Кіш до козацької слободи Кам'янка. Отже, Січ виникла не випадково та не на пустому місці. Гадаємо, що впродовж 1730 р. до вже існуючого поселення просто додали січову фортецю. Відомо, що Кам'янську Січ було обнесено валом і ровом, на її території традиційно діяла церква Покрови Пресвятої Богоматері, містилися адміністративні будинки та 38 січових куренів. Як і до 1730 р., функціонувало торгівельно-ремісниче передмістя з розгалуженою інфраструктурою майстерень, крамниць, шинків, постійних

дворів. Січ у Кам'янці простояла до 31 березня 1734 р. – дня виходу Війська Запорозького з кримського підданства, після чого відродилася остання з Січей – на р. Підпільна.

Черговість та час перебування тієї чи іншої особи на посаді кошового отамана Запорозької Січі також досліджено недостатньо повно. Брак достовірних джерел з історії перебування запорозьких козаків на території та у підданстві Кримського ханства й Османської імперії, який так сильно відчують українські історики, зумовлено, передусім, значними фізичними втратами, що їх зазнали архіви, а також низьким рівнем дослідження сучасних документальних масивів Туреччини й інших зарубіжних країн. Більшість хронологічних таблиць за персоналіями кошових отаманів цього періоду базуються на історіографічному доробку А. Скальковського та Д. Яворницького, який, своєю чергою, побудовано, здебільшого, на відомостях з документів архівів Нової Січі, військового та зовнішньополітичного відомств російської держави.

Через постійну боротьбу політичних партій на Січі, калейдоскопічну зміну одного кошового іншим, спорадичність обміну інформацією між запорожцями та землями, що перебували у складі Російської імперії, сьогодні практично неможливо відтворити реальну картину отаманства на Запорозжжі з 1709 до 1734 рр. Гіпотетично, на кожного з відомих нам кошових кримського періоду припадає щонайменше стільки ж незнаних.

Також хочемо звернути увагу на ті обставини, що впродовж 1709–1734 рр. чимало разів виникали ситуації, за яких на Запорозжжі, чи, радше, у різних центрах запорозького

козацтва, чи то в антагоністичних груп січовиків, при владі паралельно перебували різні кошові.

Невизначеним залишається й рівень повноважень тієї чи іншої особи, як-от у випадку з рідним братом К. Гордієнка Петром (?–1711), який у 1710 р., за часів перебування Костя у Бендерах, міг бути вибраним на Січі отаманом, а міг лише виконувати делеговані йому братом функції наказного.

Неможливо поки що цілком точно встановити той факт, чи не є деякі з отаманів, що фігурують у тогочасних документах, одними і тими самими особами. Це цілком можливо у випадку з кошовими на ім'я Василь, які перебували на отаманстві у 1714–1715, 1722–1723 та 1725 рр., оскільки вторинні ознаки ідентифікації цих осіб є аж занадто непевними: в одному випадку – по батькові Йосипович, закріплене як патронім; у другому – за належністю до Титарівського куреня; у третьому – козацьке прізвисько Гуж. Реально ж це могла бути одна особа – отаман Титарівського куреня Василь Йосипович Гуж. Такі аналогії цілком сумісні й щодо кошових Павла Федоровича та Павла Сидоренка, які також могли бути однією людиною.

Попри це, все ж таки маємо у своєму розпорядженні певну кількість цілком достовірного фактажу стосовно прізвищ (прізвиस्क, імен, по батькові) окремих кошових, а також і мінімальне хронологічне підґрунтя, нехай і не безперечне. Спираючись на них й було впорядковано подану нижче таблицю, за допомогою якої можна дізнатися, хто ж саме стояв на чолі Запорозької Січі під час перебування її у Кримському ханстві та у підданстві.

Кошові отамани Запорозької Січі (1709–1734 рр.)

Костянтин Гордієнко	1709
Петро Гордієнко	Початок 1710
Яким Богуш	1710
Йосип Кириленко	1710
Костянтин Гордієнко	Грудень 1710–1713
Іван Малашевич	1713–1714
Василь Йосипович	Серпень 1714 – лютий 1715
Іван Малашевич	Липень 1716 – червень 1720
Іван Пилипів	1721
Василь Титарівський	1722–1723
Василь Гуж	1725
Павло Федорович	Червень 1725–1727
Павло Сидоренко	Березень – червень 1728
Костянтин Гордієнко	Червень 1728
Іван Гусак	Червень – липень 1728
Костянтин Гордієнко	Липень 1728
Іван Малашевич	Серпень 1731–1733
Яків Тукало	1733
Іван Білицький	Серпень – грудень 1733
Іван Малашевич	3 січня 1734

Військові виправи запорозьких козаків часів перебування у кримському підданстві відрізнялися як за своїм характером, так і за масштабами.

З літа 1709 р., з самого початку свого перебування у межах Кримського ханства, Військо Запорозьке Низове продовжувало бути учасником антиросійської коаліції. Однак після невдалої для її контрагентів Полтавської битви, за умови великих кількісних втрат війська Карла XII, деморалізації та недостатності джерел його фінансування, служба запорожців шведському монархові дедалі більше набувала формального характеру. Причому досить багато рядових запорожців відверто демонстрували найманський підхід до цієї служби.

Уже наприкінці 1709 р. рядові запорожці почали масово залишати табір у Бендерах та виходити у пониззя Дніпра. При цьому незадо-

волення тим, що їхні військові послуги не було належним чином оплачено, спричинилося до захоплення шведських вояків та продажу їх туркам у неволю. Число подібних ясирів уже на початок 1710 р. сягнуло 400 осіб [111]. Як бачимо, відносно 111 досить широких верств січовиків зі своїми союзниками були аж ніяк не ідеальними. Разом із цим, не можна сказати, що військова служба запорожців абсолютно не винагороджувалася Карлом XII. За участь у разових акціях козаки інколи отримували досить значні суми. Зокрема, влітку 1710 р. за охорону королівського пошту, який слідував з Бендер до Кам'янця-Подільського, кожен запорожець-охоронець отримав по 20 талерів на місяць. Ще більші гроші було обіцяно січовикам, якщо б вони зголосилися супроводжувати шведського монарха до Померанії [112]. 112 Однак кількість задіяних у таких акціях козаків не була великою, тож коштами можливо було забезпечити лише небагато осіб із найближчого оточення К. Гордієнка та його соратників. Решта січовиків змушена була шукати щастя у рейдах невеликих загонів углиб російської території. При цьому відбувалися не лише напади на російських та гетьманських вояків, а й тривіальні грабунки та захоплення ясиру з числа мешканців українських сіл Гетьманщини та Слобожанщини.

Тобто впродовж другої половини 1709 р. та у 1710 р. військова діяльність різних груп запорозького козацтва зводилася до охорони шведського короля та дрібних диверсійних і грабіжницьких нападів на підросійські території.

Масштабніші військові виправи запорозького козацтва припадають на російсько-турецьку війну 1711 р.

і пов'язані з приєднанням до антиросійської коаліції Османської імперії та її васала – Кримського ханства. Вступ останнього у війну з Росією було санкціоновано турецьким урядом, аби допомогти шведському королю Карлові XII та його українським союзникам взяти реванш за поразку під Полтавою та опанувати терени Запорозжя, Гетьманщини та Слобожанщини.

9 листопада 1710 р. відповідним фірманом султана Ахмеда III було оголошено війну. В останню декаду грудня 1710 р. кримську кавалерію було мобілізовано та сконцентровано у районі Перекопу (Ор-Капи). Загальна кількість татарського війська становила до 100 тис. вершників. Упродовж 6–12 січня 1711 р. кримські загони виступили з-під Перекопу на північ, причому більшу частину війська було переправлено на правий бік Дніпра – кінцевою метою маршруту цього угруповання мав стати Київ та його найближчі околиці.

Лівим боком Дніпра у напрямі південних районів Слобожанщини та Гетьманщини просувалося приблизно 40 тис. орди. Дорогою до неї приєдналися 2 тис. запорозької кінноти та кілька сот піхоти [113]. Також у складі цього війська були 40 шведів – найімовірніше, офіцери, які виконували функції військових консультантів та спостерігачів, оскільки під час походу передбачалося взяти приступом низку російських фортець. Через 3 тижні татарсько-запорозьке військо підійшло до р. Самара та переправилося на її правий бік.

Першою російською фортецею, яку атакували запорозько-татарські загони, стала Новосергіївська, що розташовувалася поблизу від запорозького містечка Вільного (нині

с. Вільне Новомосковського району Дніпропетровської області). Населення містечка складалося переважно з одружених запорожців та посполитих Війська. Скориставшись їх підтримкою, запорозько-татарське військо 11 лютого 1711 р. опанувало цю фортецю. Зазначимо, що факти підтримки запорозько-татарських загонів населенням Посамар'я, як-от у випадку з Вільним, були непоодинокими. Тоді ж, у лютому 1711 р. на їхній бік пристало населення військової слободи Кочережки (нині село Кочережки Павлоградського району Дніпропетровської області) [114]. 114

Залишивши у Новосергіївській фортеці залогу із козаків Вільного, запорозько-татарські загони попрямували на Слобожанщину, однак, зустрівши запеклий спротив на Ізюмській засічній лінії, змушені були повернути назад. На початку березня 1711 р. запорозький загін зробив спробу взяти приступом Новобородицьку фортецю, однак значних успіхів у цьому не досяг, з приводу чого комендант фортеці Шеншин зауважував: «Новобородицькая крепость земляная и делана легулярно и волновать об ней не извольте – не запорожцам такую крепость добывать...» [115]. Частково випаливши новобородицький форштадт, запорожці були змушені відійти, потрапивши під артилерійський обстріл гарнізону фортеці [116]. 5 березня 1711 р. переважна більшість запорозьких та татарських загонів залишила Посамар'я та пішла у кримські володіння на р. Молочна, де збиралися провести всю весну, підгодувати коней та на початку літа повернутися на Запорозжя [117]. 117

Перед поверненням до Криму гарнізон Новосергіївської фортеці було збільшено за рахунок січовиків до 500 козаків. Їх головним завданням

було утримувати фортецю до повернення головних сил. Аби забезпечити Новосергіївську з боку російського гарнізону Новобогородицької фортеці, між ними табором стали 1 тис. запорожців та татар на чолі з отаманами Нестулієм та Плякою (Флякою).

Російське військове командування, занепокоєне втратою одного з опорних пунктів у системі оборони, доклало зусиль до повернення Новосергіївської фортеці. Планувалося на початку квітня 1711 р. висунути у похід на Крим до 20 тис. війська (російського та гетьманського) під командуванням генерал-майора Д. Бутурліна, яке б під час маршруту відбило Новосергіївську фортецю, однак похід основних сил запорозько-татарського війська на Правобережну Україну надовго прикував це угруповання в околицях Білої Церкви та Переяслава.

Саме там у березні 1711 р. діяли основні сили запорожців, очолювані П. Орликом і К. Гордієнком. За наказом гетьмана І. Скоропадського проти них було відправлено загін компанійців та сердюків під командуванням генерального осавула Бутовича. Під м. Лисянка цей загін зазнав поразки, а самого Бутовича було взято у полон. Після цієї перемоги, що сталася 17 березня 1711 р., об'єднаний загін запорожців та татар, загалом до 20 тис. вояків, рушив під Білу Церкву, яка з 1704 р. перебувала під владою московського царя. Гарнізон цієї фортеці, основу якого становили піхотний полк бригадира Анненкова та залога місцевих козаків, був набагато меншим – 2 тис. чоловік.

25 березня 1711 р. об'єднані сили козаків К. Гордієнка та П. Орлика пішли на приступ Білої Церкви. Однак на боці нечисленного гарнізону були фортифікаційні споруди

та артилерія, у нищівному вогні якої захлинувся штурм. Наступного дня козакам пощастило захопити Білоцерківський форштадт, однак взяти власне замок не вдалося через перевагу його захисників у вогнепальній зброї. На світанку 27 березня росіяни зробили вилазку та вибили запорожців із нижнього міста за допомогою гренадерської роти. Було вбито до 200 козаків, однак це не зупинило К. Гордієнка. Запорожці та татари чергового разу пішли на приступ. Утім, за допомогою фортечної артилерії, важких рушниць та гранат, цю атаку знову було відбито. Втративши до 1 тис. своїх вояків вбитими та кількасот полоненими, К. Гордієнко був змушений відступити від Білої Церкви у напрямі Фастова.

Відбивши запорожців від Білої Церкви, росіяни зосередили свою увагу на Лівобережжі, зокрема на басейні р. Самара. Головною проблемою для них і надалі залишалось утримування запорозьким гарнізоном у своїх руках Новосергіївської фортеці. Аби вибити з неї січовиків, вирішено було скористатися силами зведеного загону російської регулярної армії на чолі з бригадиром Анненковим та слобідських козацьких полків під головуванням генерал-майора Ф. Шидловського. 11 квітня 1711 р. з'єднаний корпус Шидловського переправився через р. Оріль та підійшов до Новосергіївської фортеці. Загальна кількість цього війська становила 3756 чоловік, з них 1267 – козаки та старшини Охтирського, Харківського, Сумського та Ізюмського слобідських полків [118].

Спроба татар та запорожців під проводом отаманів Пляки та Нестулія зняти облогу була невдалою, так само, як і вилазка запорозького гарнізону Новосергіївської фортеці. Вранці

наступного дня – 12 квітня 1711 р. – російські та слобідські полки знову пішли на приступ, цього разу з трьох боків. Бій був надзвичайно запеклим – захисників у полон не брали. О 17-й годині того ж дня запорозький гарнізон Новосергіївської фортеці капітулював. У полон було взято 700 козаків (з них 46 – січовиків) та 3220 жінок і дітей. До рук переможців потрапила 1 гармата (решту артилерії, вочевидь, запорожці вивезли у березні), 1305 пищалей, 3 запорозькі прапори та 1 литаври [119].

Подальшу участь захоплених у полон мешканців Вільного та січовиків було вирішено ще задовго до взяття російським військом цієї фортеці. У відповідь на запитання Ф. Шидловського, що йому робити з населенням Запорожжя, яке у лютому-березні пристало на бік запорозько-татарського війська та удруге зрадило царя, генерал-адмірал Ф. Апраксін повелів «оним воздать достойную месть». Гідна помста передбачала страту всіх дорослих чоловіків через повішення та садження на палі. Жінок та дітей наказувалося вислати вглиб Гетьманщини чи Слобожанщини до остаточного вирішення їхньої долі [120]. Захопивши фортецю, генерал-майор Шидловський обмежився стратою кожного десятого оборонця Новосергіївської, за жеребом. Решту вцілілих вільнянців було відіслано до Москви, звідки їх мали відправити на поселення до Сибіру. Така сама доля спіткала і мешканців згадуваної військової слободи Кочережки, яка розташовувалася дещо вище за течєю р. Самара. 13 квітня 1711 р. Ф. Шидловський відрядив каральний загін – 650 слобідських козаків, який спалив це селище. Його мешканців – 200 родин козаків та посполитих – було від-

121 конвойовано до Харкова [121].

Відхід певної частини російського війська в Лівобережну Україну дав змогу К. Гордієнкові у квітні 1711 р. поновити військові виправи в околицях Білої Церкви. Зокрема, відомо, що наприкінці цього місяця запорозький загін зробив спробу оволодіти м. Синяви Білоцерківського полку, однак допоміжний загін росіян та білоцерківських козаків відбив січовиків. При цьому у полон потрапив тяжкопоранений командувач загону – рідний брат К. Гордієнка Петро. Після тяжких тортур під час допитів він помер. Цей факт частково пояснює традиційно непримириму позицію кошового отамана К. Гордієнка як до просійської партії у Січі, так і до самої ідеї повернення у російське підданство [122].

122

Так само невдало закінчився похід К. Гордієнка та кримського хана Девлет-Гірея II на Немирів у травні 1711 р. Місцеві козаки за допомогою російського загону відбили 7-тисячний запорозько-татарський загін від цього містечка. Не мав успіху й штурм фортеці Тор загоном отаманів Нестулія та Пляки 27 травня 1711 р. Попри значну чисельність – 2 тис. козаків та 4 тис. татар, їх було відбито від міста [123].

123

Запорожці спробували взяти реванш за невдалі дії навесні-влітку того ж року. Зокрема, у Посамар'ї діяли загоми вже відомих запорозьких отаманів Пляки та Нестулія, які знову планували штурмувати російські фортеці. Попри те, що північна межа дії зведених запорозько-татарських загонів у червні-липні 1711 р. сягала території центральної Слобожанщини, їм жодного разу не вдалося закріпити перший успіх. Відбувалося це не стільки через вищий рівень виучки та озброєння регулярного російського війська, скільки через

відсутність підтримки запорожців із боку переважної частини населення козацьких полків Гетьманщини, Слобожанщини та Правобережжя. Не останньою чергою це було зумовлено діями союзників К. Гордієнка – татар та ногайців, які під час походів традиційно захоплювали ясир, грабували та вбивали, палили церкви.

Укладення 11 липня 1711 р. Петром I мирного договору з Османською імперією, до якого його примусила невдача походу російського війська на р. Прут, призупинило воєнні дії на півдні України. З середини літа 1711 р. активність запорожців майже сходить нанівець. Ратифікація Прутського миру у Константинополі 5 квітня 1712 р. фактично поставила будь-які виправи запорожців проти російських та гетьманських військ поза законом. Інспіровані та підтримувані кримськими можновладцями спорадичні рейди дрібних запорозьких ватаг на територію Російської імперії та Речі Посполитої, які мали місце впродовж наступних 20 років, уряд Османської імперії розглядав як небажані.

Після укладення миру між двома державами військовий аспект діяльності Війська зводиться майже винятково до участі у каральних експедиціях кримських ханів проти ногайців та черкесів на Кубані. Перші звістки про участь у них запорозьких козаків датовано 1714–1715 рр. Такі відрядження не були щорічними і прямо залежали від політичної атмосфери у північнокавказьких володіннях Кримського ханства. У деякі роки запорожці взагалі не з'являлися в цьому регіоні, в інші ж, як-от, наприклад, у 1728–1729 рр. – навіть зимували на Кубані. Кількість козаків, яких на вимогу кримських ханів Кіш відряджав на Північний Кавказ, коливалася

залежно від масштабності військових операцій: 1731 р. – 391 козак (по 10 від кожного куреня плюс старшина); 1732 р. – 1 тис. запорожців (кожен сьомий).

Хоча кількість козаків, яких виряджали у такі походи, й не була надто великою – щонайбільше 15 відсотків від всього Війська, втрати бували вельми відчутними. Відбувалося це через те, що кримські воєначальники використовували запорожців як гарматне м'ясо та посилали їх проти черкеських повстанців у найнебезпечніші місця. Зокрема, з походу в Кабарду у 1731 р. повернулося лише 60 з відряджених 391 запорожця [124].

124

Окрім подібної військової служби, передбаченої відповідними умовами сюзеренно-васальних відносин із кримськими ханами, мали місце й випадки звичайного кондотьерства. Польські можновладці, які з лютого 1733 р. були втягнуті у боротьбу Станіслава Ліщинського та Фрідріха Августа за польську корону, намагалися підкріпити свої загоны за рахунок запорожців. Наприклад, улітку 1733 р. 200 козаків під головуванням отамана Левушківського куреня, майбутнього кошового Василя Сича, найняв річицький староста Халецький зі сплатою кожному 1 червонця на місяць [125].

125

Отже, найбільша військова активність запорозького козацтва спостерігалася під час російсько-турецької війни 1711 р. й була пов'язана з намаганням повернути під контроль усі землі Війська Запорозького Низового.

Політичні орієнтири запорозької громади Кримського ханства у 1709–1734 рр. неодноразово змінювалися залежно від того, хто перебував при владі – представники анти-

чи проросійської партії. Такий дуалізм був притаманний внутрішньому життю січової громади впродовж усіх 25 років перебування у підданстві Гіреїв.

Політична позиція протурецької партії, лідером якої довгі роки був К. Гордієнко, базувалася на невдоволенні широких мас січовиків уніфікаторською політикою уряду Петра I щодо Війська Запорозького Низового наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Фіксація у 1705 р. південних кордонів Московського царства (та Війська Запорозького в його межах) з Османською імперією (Кримським ханством) не тільки позбавила запорожців можливості безперешкодно виходити у пониззя р. Дніпро задля рибної ловлі та видобутку солі, а й поставила поза законом традиційні походи за здобиччю у татарський степ та під турецькі міста. Зазначимо, що весь час найревнішим прибічником К. Гордієнка було січове «лицарство», основу діяльності якого становили саме ці два різновиди військової та економічної діяльності. Не можна скидати з терезів і суто психологічних мотивів – ненависті до носіїв російської державницької ідеї, через попрання ними споконвічних козацьких свобод, і репресії проти запорозького та гетьманського козацтва у 1709 р. й у перші часи після нього.

Соціальну базу проросійської партії становило передусім населення запорозьких зимівників у Великому Лузі та сталих поселень у Надпорожжі, по річках Оріль та Самара, в основі економічної діяльності якого були відгінне скотарство, селітряний та бджільницький промисли та, незначною мірою, землеробство. Мешканці порубіжних із Гетьманською Україною північних запорозьких земель го-

стріше за будь-кого відчували потребу у відновленні розірваних після 1709 р. економічних зв'язків з метрополією, легітимації їх зносин з рештою українських земель. Такі прагнення вони намагалися реалізувати як за рахунок переселення в межі Російської держави, так і у спробі сприяти поверненню всього Війська, разом з його колишніми територіями, у підданство московських монархів. Ще з 1710 р. до представників російського та гетьманського командування Лівобережної України зверталися як окремі запорожці, так і цілі групи з проханням дозволити їм повернутися у межі козацьких полків та оселитися у своїх рідних селах і містечках: певна кількість запорожців взяла участь у антиросійському виступі К. Гордієнка лише в силу обставин та побоюючись репресій як з боку січової громади – за відмову взяти участь у діях проти царських військ, так і з боку росіян – за самий факт належності до Війська Запорозького Низового.

Із 1713 р., після остаточної стабілізації російсько-турецьких відносин, на вищих старшинських посадах Коша дедалі частіше перебували особи, що представляли інтереси саме проросійської партії запорозьких громад. До найпопулярніших у такій своїй орієнтації діячів, безперечно, належали кошові отамани І. Малашевич, В. Гуж, І. Гусак. Саме на часи їхнього отаманства припадають спроби вступити у переговори з вищими російськими воєначальниками та гетьманською адміністрацією. Кінцевою метою подібних звернень мала стати реабілітація Війська Запорозького та прийняття його у російське підданство. Маємо більше десятка подібних епізодів із запорозької історії її кримського періоду: січень

1715 р., травень 1716 р., липень 1717 р., листопад 1718 – січень 1719 рр., жовтень 1728 р., серпень 1731 р.

Причини невдоволення запорожців своїм перебуванням у кримській протекції, які спонукали їх активно шукати способів повернення у російське підданство, впродовж усіх 25 років їх перебування у підданстві Гіреїв, впливали не лише з бажання знову відчувати себе єдиним цілим із метрополією (як у духовному, так і в економічному розумінні). Так само, як не ґрунтувалися вони суто на бажанні спокутувати вину за служіння невірним та війни з єдиновірцями, як це засвідчують усі тексти запорозьких звернень, писаних упродовж 1712–1733 рр. Не відкидаючи важливості останнього чинника, зауважимо, що все ж то була не більше як демонстраційна складова, призначена для російських та гетьманських можновладців.

Не можна також перебільшувати необхідності постійного притоку до Війська вихідців з українських земель, яку нібито гостро відчувало військо. Звісно, січове запорозьке козацтво на той час ще не перетворилося на замкнений соціальний прошарок із подальшою трансформацією у бік самодостатньої у репродуктивному сенсі етносоціальної групи, як це сталося у решти козацьких спільнот – донської, терської, гребінської, яїцької, а все ще становило велими оригінальну соціальну модель, в якій поєднувалися риси архаїчних чоловічих союзів євразійських кочовиків, військово-феодалного стану європейського середньовіччя та лицарських орденів. Зрозуміло, що Запорожжя потребувало постійного оновлення крові шляхом прийняття до своїх лав все нових та нових вихідців із метрополії. Однак можемо констатувати, що

цей приплив був стабільним упродовж усіх років перебування у кримському підданстві, попри репресивні дії російського уряду, який карав мешканців Гетьманщини та Слобожанщини за будь-які зносини із Січчю, а запорожців страчував, клеймив та засиляв до Сибіру. Чисельність січової громади перебувала на однаковому рівні як у 1709 р., так і у 1734 р. – приблизно 7–8 тис. козаків.

Більш вагомі та глибинні причини невдоволення та наступної рееміграції запорожців корінилися у невизначеності статусу Війська Запорозького Низового у військовій та політичній системах Кримського ханства та у невдоволенні запорожців широким комплексом несприятливих чинників економічного, внутрішньо- та зовнішньополітичного характеру.

У загальних рисах модель васально-сюзеренних відносин Війська Запорозького Низового з російськими монархами, що склалася у другій половині XVII ст., передбачала надання козацькою громадою військових послуг у вигляді охорони кордонів та участі у воєнних кампаніях Московського царства, в обмін на визнання державою права війська розпоряджатися земельним фондом та природними ресурсами контрольованої ним території, з доданням до цього низки пільг у торгівельно-ремісничій діяльності та сплати щорічного жалування (гроші, боеприпаси, продовольство).

Специфіка феодальної системи Кримського ханства не давала змоги без відповідних змін поширити цю ж модель на Військо Запорозьке Низове. Фактично, визнання певних територій землями, які б належали винятково Війську, не відбулося впродовж усіх 23 років перебування запорожців у підданстві Гіреїв.

Поземельні відносини запорожців з адміністрацією ханства було побудовано за тією самою схемою, за якою користувалися землями ногайські орди Північного Причорномор'я. За кожним з кочівницьких угруповань закріплювалися певні, чітко окреслені, території для кочування за умови виконання ними васальних зобов'язань, головним з яких було надання військових загонів для участі у воєнних кампаніях. Однак землі ці перебували у тимчасовому користуванні. Зрозуміло, що такий стан речей не міг задовольняти запорожців.

Трохи кращими були справи з користуванням природними ресурсами на всій території Кримського ханства. Зокрема, не існувало жодних обмежень на заняття запорожців рибальством та мисливством. Не останньою чергою це було пов'язано з тим, що ці дві галузі ніколи не становили основу господарства татарських та ногайських номадів. Разом із тим переробка їх продукції була неможливою без постійних надходжень значної кількості солі. Поклади самосадної солі на території ханства зосереджувалися у солоних озерах на Кримському півострові (Сиваш) та на Кінбурнській косі (Прогної). У перші часи перебування запорожців у кримському підданстві їм дозволялося безкоштовно брати з озер стільки солі, скільки їм було потрібно для рибообробної промисловості. Надалі ці обсяги було скорочено лише до необхідного мінімуму, з огляду на широкий продаж запорожцями солі чумакам-ватажанам із метрополії.

У перші п'ять років свого перебування у кримському підданстві запорожці отримували незначне грошове та хлібне жалування, причому найбільше проблем виникло зі спла-

тою останнього, з огляду на низький рівень товарного виробництва злакових культур у Кримському ханстві у цей період. Утім, невдовзі після того, як російсько-турецькі відносини стабілізувалися та майже на 20 років змістилися у площину озброєного нейтралітету, османські та кримські можновладці взагалі відмовили запорожцям у жалуванні, не вбачаючи перспективи їх використання у широкомасштабних воєнних діях. Надалі козаки отримували жалування лише як нагороду за участь у походах кримських ханів на Північний Кавказ. Боеприпаси – порох та свинець – також видавали тільки напередодні походів і пропорційно до кількості козаків, які мали взяти участь в останніх [126]. За таких умов запорожці мали покладатися тільки на власний економічний потенціал.

Істотно ускладнило економічну діяльність запорожців на кримській стороні переведення ногайців з Кубані, яке відбулося у 1724 р. У пониззях р. Дніпро, як на правому, так і на лівому боці, від того часу почали кочувати ще 2 тис. родин едісанців, які залишили землі Калмицького ханства, васала Російської імперії. Оскільки заняття скотарством було важливою складовою запорозької економіки, обмеження території випасу худоби значно зачепило інтереси Війська Запорозького та прислужилося каталізатором процесів, що підштовхували запорожців до повернення під російську протекцію. Показово, що появою у Північному Причорномор'ї нових груп ногайців були невдоволені не тільки запорожці, а й кримські татари. Степом почали ширитися чутки, нібито цих ногайців прийняли у кримське підданство в обмін їх на запорожців, яким дозволять повернутися під російську руку. Восени

того ж року з цього приводу у Криму навіть відбулися заворушення серед татар, які наголошували на тому, що нізачо не дозволять запорожцям виїхати, оскільки вони добре вивчили всі землі, й, користуючись своїми знаннями, зможуть надалі багато шкодити татарам [127].

За часів перебування на ханському троні Менглі-Гірея II (1724–1730) та Каплан-Гірея (1730–1736) у Кримському ханстві було здійснено спробу досягти певної внутрішньополітичної стабілізації у державі. Насамперед це відбилося у боротьбі з сепаратизмом ногайських орд та окремих представників династії Гіреїв, що їх очолювали. Активно проводилися каральні експедиції щодо адизько-черкеського населення Кубані та Північного Кавказу, яке вперто намагалося відмежуватися від Криму. Запорожців надзвичайно виснажували такі відрядження для придушення бунтів. Подібні заходи кримського уряду багато разів завдавали чимало неприємностей Війську Запорозькому, яке часто опинялося між молотом та ковадлом. Наведемо кілька характерних випадків.

У грудні 1727 р. друга особа Кримського ханства – калга-султан Адил-Гірей – нібито за наказом хана зібрав до 2 тис. козаків-зимівчан, які жили на р. Південний Буг, та повів їх у Буджак. Там він учинив спробу підняти місцевих ногайців на повстання проти Менглі-Гірея II. Заколот невдовзі було придушено, самого калгу заарештовано. Найбільше не пощастило запорожцям – за участь у бунті більшість із них було продано в Очакові на турецькі галери у рабство.

І, нарешті, було вжито рішучих заходів у боротьбі зі степовим розбійництвом запорозьких гайдамаків та татарсько-ногайських харцизів. За

часів кримської протекції запорожці не мали змоги займатися одним з найдавніших своїх традиційних промислів – здобуванням «козацького хліба», чи простіше кажучи, грабунком мусульманських сусідів. Принцип колективної відповідальності перед законом, який становив один із найефективніших важелів управління країною в Османській імперії та васальному їй Кримському ханстві, було поширено, подібно до решти підданців, й на запорозьких козаків. За кожен грабунок, здійснений кимось із запорожців, відповідало все Військо, а насамперед курінь, до якого він належав. Штрафи за відігнані у татар табуни та отари чи то за пограбовані купецькі каравани сягали іноді кількох тисяч золотих. Вельми часто представники ханського уряду бездоказово фабрикували справи за звинуваченням запорожців у розбійництві та стягували з них великі кошти. Втім, не можна й заперечувати того факту, що до своєрідного «степового спорту» було залучено багато козаків. У відлюдних місцевостях від р. Південний Буг до Азовського моря існувало чимало криївок, з яких на великий шлях виходили й запорозькі сіромахи, й ногайські батири. Заради їх викорінення кримські хани були змушені організувати справжні військові експедиції, до яких долучалися й запорожці – по одному статечному та поважному козакові від кожного куреня [128].

Попри те, що запорожці впродовж чверті століття були підданцями Кримського ханства, між ними та його населенням так ніколи й не виникло справжньої взаємної довіри. Як татар із ногайцями, так і запорожців не залишало відчуття ефемерності тимчасового військово-політич-

ного союзу цих двох полярних, за своїм релігійним та етнічним походженням, прикордонних спільнот. Окремі випадки компліментарності, які виявляли вони одне до одного, називаючись братами та присягаючи у довічній вірності, були скоріше винятками, аніж повсякденною практикою. Втім, подібні братання більшою мірою були зумовлені усвідомленням однаково ворожого ставлення до Російської імперії та її підданців, аніж невідомою симпатією одне до одного. Показовим у цьому сенсі є документально засвідчений анекдотичний випадок, що стався у вересні 1730 р. у Газікермені, коли до українського купця, родом з Переволочні, звернулися два перевізники-запорожці та попросили сходити з ними до ногайців для закупівлі харчів. Їхнє прохання ґрунтувалося на тому простому факті, що купець володів тюркськими мовами, а козаки ні. Під час спільної вечері, на яку їх запросив ногайський мурза, той поцікавився, що ж вони за люди. Дізнавшись від купця, що він з Гетьманщини, а ті двоє – запорожці, мурза «многократно говорил, что ты мне неприятель, а запорожцам говорил, то нам братья, а вы нам 129 руския вороги» [129]. Очевидно й те, що прокримська орієнтація частини запорозької громади більшою мірою випливала з ненависті до російського ярма, аніж з любові до татарської нагайки.

Ще більше маємо сюжетів, за якими як запорожці, так і татари з підозрою ставилися одне до одного, тільки й чекаючи, хто ж перший вдарить у спину. Особливо ж атмосфера взаємної недовіри згустилася у 1731–1733 р., коли у самій Січі дедалі сильнішали проросійські настрої,

а у мешканців Криму та ногайського степу, паралельно з цим, акумулювалася антизапорозька істерія. Не останньою чергою це було зумовлено тим фактом, що у згадані роки значна частина кримського війська перебувала на Північному Кавказі, де діяла проти повсталих черкесів, та у Східному Закавказзі, де воювала з персами. Запорожці виставляли у ці походи незначні контингенти, а тому саме вони становили чи не найпотужнішу силу в ханстві. Січовиків побоювалися настільки, що саме завдяки їм не відбувся грабіжницький похід татар на Гетьманщину, який обговорювався на ханській нараді в Бахчисараї у вересні 1731 р. Реальний стан речей досить вдало окреслив у своєму виступі один із бейв: «...когда мы для добычи ясыря на российские города пойдем столько не добудем как сами себя от запорошцов утратим, понежеде хотя и живут оне в нашей крымской стороне и числятца под нашим владением токмо де сердца их лежат все в России и тако де легко могут (ежели б мы тронулися) Крым разорять» [130].

130

За таких обставин все більше зростало відчуження татар та запорожців. Реальною ставала можливість міжусобиці та погромів. Особливо це стосувалося не січовиків, а запорозької райї, яка впродовж двох останніх десятиліть розселилася від Великого Лугу до передмість турецьких та кримських міст Гезлева, Кафи, Бахчисарая, Газікермена та Очакова. Саме це спричинило масовий вихід запорожців-хуторян із південнобережної та гірської частини Криму ще влітку 1733 р. Як висловився один з біженців, який залишив свою оселю та разом із родиною йшов на Січ, «ныне нам стало трудно жить в Кры-

му, того де и гляди что в полон возъ-
131 мут» [131].

Отже, впродовж 1720–1730 рр. у середовищі запорозької громади час від часу міцнішали антитатарські та антитурецькі настрої, які зрештою вилилися у чіткий намір повернутися під російську протекцію. У своєму таємному листуванні з російськими і гетьманськими урядовцями Кіш ще з перших років після виходу до Криму обговорював це питання. Своєю чергою, російський уряд після смерті Петра I вже не був настільки непримиримо налаштований до Війська Запорозького Низового і вже давно чекав слушної нагоди, аби дозволити перехід запорожців. З огляду на зовнішньополітичні обставини, це мало статися напередодні чергової війни з Османською імперією, яка б дала змогу переглянути положення не вигідного для Російської імперії Адріанопольського миру 1713 р.

Нагода трапилася у 1733 р. Влітку запорозька старшина чергового разу звернулася до вищого російського військового командування на Україні, в особі київського генерал-губернатора Йогана-Бернгарда фон Вейсбаха. Той, своєю чергою, знісся з імператрицею Анною Іоанівною, і 31 серпня 1733 р., згідно з височайшим наказом, Війську Запорозькому Низовому було вибачено його провини та дозволено повернутися під російську протекцію. Перехід, за рішенням загальновійськової ради та старшин, вирішено було здійснити навесні наступного року. Про це ж було оповіщено й мешканців запорозьких зимівників, розкиданих від кримської Яйли до Кубані та Буджаку. Всі, хто мав бажання повернутися

у російське підданство, залишали межі ханства.

Встановити загальну кількість Війська Запорозького Низового на момент виходу з кримської протекції досить складно. Відомо, що лише в самій Січі навесні 1734 р. перебувало 7115 козаків (не враховуючи тих, що перебували у відрядженнях). Встановити реальну чисельність усіх запорожців, разом із гніздуками-зимівчанами та посполитими, неможливо, оскільки й наприкінці того ж року одна частина з них ще перебувала у Криму, а друга переселилася на безпечніші, з огляду на можливу російсько-турецьку конфронтацію, землі козацьких полків Гетьманщини та Слобожанщини [132].

132

Заплановане переселення відбувалося не спонтанно. Принаймні з Січі козаки забрали з собою на нове місце все, що тільки можна було вивезти, – частково було демонтовано січову церкву Покрови Пресвятої Богородиці та будівлі куренів. Хрест та дзвони, сволоки та габаритні речі вантажили на великі човни та відправляли вгору течією р. Дніпро, щойно зійшла крига, решту вивозили кіньми та воловими підводами. 28 березня 1734 р. козаки назавжди залишили Січ на р. Кам'янка, а вже за три дні осіли на р. Підпільна, заснувавши Нову Січ – останню з усіх запорозьких Січей. Упродовж літа 1734 р. депутати від Війська Запорозького Низового відвідали Санкт-Петербург, де мали аудієнцію в імператриці Анни Іоанівни, а 2 вересня того ж року київський генерал-губернатор Й.Б. фон Вейсбах у Білій Церкві прийняв присягу на вірність від запорозьких старшин.

9.6.

Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр

Кордони Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі зазнали суттєвих трансформацій і за формою, і за змістом. Підвалини цих змін становили еволюція попередньої запорозької традиції, з одного боку, і зовнішні впливи у вигляді запозичень з турецької та російської моделей системи державного кордону – з іншого.

Уявлення запорозьких козаків про кордон, які сформувалися впродовж XVI–XVII ст., багато в чому визначалися вакуумом чи суто номінальною присутністю будь-якої державної влади в зоні побутування козацтва, що й було однією зі складових потенційної можливості його зародження та виходу на історичну арену. Відтак і кордон був поняттям досить умовним. Запорожці у зазначений період не сприймали його як цілком реальну, чітку лінію, що відокремлювала одну від одної землі державних утворень. Кордони у причорноморських степах хоча й пролягали по конкретних річках та урочищах та були чітко закарбовані в уявленнях населення з обох їхніх боків, однак, попри це, радше були умовною межею, яка, за історичною традицією, пролягала свідомістю запорожців чи то ногайців, а не сторінками міжнародно-правових актів. Будь-який запорожець-лисичник, що їздив на кримський степ за здобиччю, чи татарський чабан, що зимував зі своїми отарами у Великому Лузі, звичайно ж, усвідомлював, що перебуває на чужій території та, за

певних обставин, навіть ризикує своїм життям. Проте сама ідея фіксованого кордону, з такими його елементами, як прикордонні знаки, застави та паспорти, що вже мала сталу практику у західно- та центральноєвропейських монархіях, ще на початку XVIII ст. видавалася населенню запорозько-татарського Степу неприродною, збоченою та навіть богохульною.

Так само й території, на які поширювався політичний вплив Війська Запорозького Низового, були не сталими, а прямо пов'язаними з військовою потужністю запорожців, обставинами міжнародної політики тощо. Тобто вплив Війська на нові території за певних часів міг як поширюватися, так і звужуватися. Образно висловлюючись, своєю, «запорозькою» для козака була та земля, права на яку можна було довести помахом шаблі чи вистрілом з пістоля. На цій землі можна було сезонно рибалити, полювати чи й взагалі осісти зимівником, завести господарство.

Такий стан речей домінував аж до кінця XVII ст., коли на південноукраїнський регіон все відчутніше поширюється вплив Московського царства. Розмежування росіянами кордону з Османською імперією вище південної межі впливу Війська Запорозького Низового, яке відбулося у 1705 р. згідно з умовами Константинопольського миру (1700 р.), болюче зачепило економічні інтереси запорозького козацтва та стало однією з головних причин його приєднання до антимосковського виступу гетьмана І. Мазепи і подальшого переходу під кримську протекцію.

У майже чвертьстолітній період перебування запорожців у підданстві Гіреїв російський уряд намагався максимально обмежити будь-які зносини

опальних козаків із землями Гетьманщини та Слобожанщини. Унаслідок саме у цей час для мешканців підросійської України стає обов'язковим перетинання кордону лише через офіційні форпости та за наявності «письмених видов» від місцевих російських командирів. Цьому сприяло й чітко визначене розмежування території двох країн за умовами договорів 1711–133 1712 рр. та «Інструмента» 1714 р. [133].

Коли у 1734 р. Військо Запорозьке Низове прийняло рішення повернутися під російську протекцію, питання про легітимне володіння ним земельними угіддями посідало перше місце. Попри те, що згідно з міжнародно-правовими угодами російської та турецької держав землі Війська (за станом на 1709 р.) все ще перебували у межах Кримського ханства, запорозьке керівництво здійснило спробу підтвердити свої права на них. При цьому склалася досить трагікомічна ситуація – головним підтвердженням цих прав були матеріали російсько-турецької межової комісії 1705 р., якими було визначено кордон між Запорожжям та Очаківським бейлербейликом, проти чого так ревно виступало Військо. У канцелярії Коша наприкінці 1734 р. було складено «Выписку о представлениях от запорожцов, каковы от них чинены о старинных их границах с турками в 1705 году» [134]. Спираючись на низку оригінальних документів 1705 р., з яких до російської Колегії іноземних справ було надіслано копії, Військо Запорозьке задекларувало свої права на землі Вольностей та очікувало на відповідне підтвердження з боку уряду Анни Іоанівни.

Російський уряд опинився у досить непевному становищі, оскільки прийняття Війська у підданство разом із його територіями у межах

1705 р. було б грубим порушенням норм міжнародної дипломатії. Скориставшись з непевного та хиткого становища Війська Запорозького Низового, російські можновладці зуміли загальмувати фактичне вирішення цього питання. Чергова російсько-турецька війна, яка розпочалася влітку 1735 р., сприяла цьому якнайкраще. Впродовж 1735–1739 рр. і аж до кінця війни питання щодо визнання прав Війська на його споконвічні землі не порушувалося. Однак, як з'ясувалося, й після її закінчення запорожцям було годі сподіватися на вирішення поземельного питання на свою користь.

Зусиллями російських дипломатів при укладанні Белградського миру та Ниської конвенції 1739 р. між воюючими сторонами Військо Запорозьке Низове взагалі зникає як суб'єкт міжнародного права. Не фігурує у цих документах як автономна, особлива від решти Російської імперії, й територія Запорожжя, на відміну від договорів та «інструментів» початку XVIII ст. Натомість вона виступає невід'ємною складовою імперії. На з'їзді уповноважених російських та турецьких комісарів, який проходив улітку 1740 р. на р. Верхній Інгул, було укладено черговий «Інструмент». Згідно з ним і було окреслено південні, західні та східні кордони запорозьких володінь, але суто у розумінні Запорожжя як складової імперії. На правому березі р. Дніпро кордон Запорожжя простягнувся прямою лінією від гирла р. Синюха до гирла р. Берда (від польського кордону по р. Буг, через річки Ташлик, Гарбузенка, Мертва Вода, Солона, Єланець, Громоклія, Верхній Інгул, Ісунь, Малий Інгул і до гирла р. Кам'янка (Мелова Кам'янка), що впадала у р. Дніпро вище

Кизикермена). Кордони Запорозьких Вольностей на лівому березі р. Дніпра визначалися таким чином: від місця впадіння у Дніпро р. Конка, течією останньої аж до її витоків, а потім прямою лінією до впадіння р. Міус у Азовське море.

Упродовж 1741 р. визначені кордони було трохи скориговано, а остаточне розмежування території між двома імперіями відбулося в 1742 р. Від м. Азова до гирла р. Міус (Міуського лиману) кордон проходив берегом Азовського моря, від р. Міус прямою лінією до впадіння р. Каратиш в р. Берда, по ній виходив на р. Конка, останньою – до р. Дніпро, р. Дніпро – до його правої притоки – р. Кам'янка, а від неї – через степ до р. Південний Буг, нижче запорозького Гарду-на-Бузі. Такими були офіційно визнані кордони Війська Запорозького Низового з іноземними державами, які збігалися з кордонами Російської імперії в цілому. У тих випадках, коли кордон не йшов течією рік, він окреслювався спеціально насипаними курганами – «робленими могилами» [135].

Значно складнішою була справа із північними кордонами Запорозьких Вольностей, які межували, а часто й перекривалися територією Полтавського та Харківського козацьких полків і так званих «Задніпровських місць» – зоною селянсько-козацької колонізації (на території сучасної Кіровоградської області). Ще з часів гетьмана І. Мазепи між Військом Запорозьким Низовим та «волостю» точилися суперечки за багаті та родючі землі по річках Оріль, Самара та Сіверський Донець. Не менше нарікань запорожці мали й щодо наявності у «Задніпров'ї» численних поселень козаків Миргородського, Полтавського та Прилуцького пол-

ків, які повиростали тут, немов гриби, за часів перебування січовиків під кримською протекцією. Запорожці безпідставно вважали цю територію своєю, причому межі військових земель, на їхню думку, мали проходити течіями річок Синюха, Вись та Тясмин, які були прикордонними між Річчю Посполитою і Російською імперіями. Вже одразу після свого повернення під російську протекцію запорожці засновували сталі поселення на північному кордоні Задніпров'я, у безпосередній близькості від польських володінь. Це, своєю чергою, загострювало відносини як із польською адміністрацією, так і з козацькими урядовцями Задніпров'я, головним командиром яких був миргородський полковник Василь Капніст.

Ускладнювалася справа ще й тим, що після укладення «Вічного миру» 1686 р. так і не було розмежовано кордон між двома країнами. Унаслідок виникла потреба у встановленні реальної межі північного кордону земель, на які поширювався вплив запорозької адміністрації. З цією метою, згідно з наказом імператриці Єлизавети Петрівни, наприкінці 1744 р. в Запорозьку Січ було відправлено інженер-капітана Колюбакіна, який мав визначити та виміряти кордон Війська з Річчю Посполитою та поселеннями Задніпров'я [136]. Місію, розпочату Колюбакіним, було завершено влітку 1745 р. інженер-підполковником Данилом де Боскетом, який склав перший та напрочуд детальний план запорозьких володінь. Тоді ж було зроблено спробу визначити північну межу Запорожжя – так звану «лінію де Боскета». Здавалося б, вирішення поземельного питання у західних володіннях Війська було не за горами, однак досягнуті успіхи перекрес-

лися заснуванням російським урядом у Задніпров'ї військово-землеробського поселення – Нової Сербії. Аби звільнити місця для нових балканських поселенців, місцеве українське населення було виселено південніше, на запорозькі землі, на яких у 1753 р. було засновано Новослобідський козацький полк. Спроби запорозької адміністрації за допомогою скарг та депутатів відстояти свої землі завершилися невдачею – поземельні комісії 1756–1760 рр. раз за разом нехтували претензіями Коша на користь державних поселень.

На лівому березі запорозьких володінь складалася схожа ситуація. За часів перебування Запорозької Січі на території Кримського ханства сусідні донські козаки своїми хуторами та станицями все більше просуваються на захід, у нижню течію річок Кальміус та Міус. Природні, особливо рибні, багатства цих річок та Азовського моря стають об'єктом запеклої боротьби після повернення запорожців у підданство російської держави та опанування ними своїх споконвічних земель у північно-західній частині Приазов'я. На початку 1740-х рр. зафіксовано найбільше сугинок між Військами Запорозьким та Донським. Приводом до них зазвичай ставали напади донських козаків на рибні заводи запорожців, що розміщувалися на території від Міуського лиману до бердянських соляних озер. У 1743 р. уряд створив спеціальну комісію, на яку поклав обов'язки детально вивчити причини цих суперечок і провести розмежування земель Військ Запорозького і Донського. Після трирічної роботи комісії сенатським указом 1746 р. кордон між двома Військами встановлювався по р. Кальміус та її лівій притоці р. Грузька. Заснування

у 1753 р. ще однієї балканської колонії – Слов'яносербії – на землях по річках Сіверський Донець, Лугань та Бахмут викликало нарікання як Війська Запорозького, так і Війська Донського, кожне з яких доводило свої права на ці території.

Отже, станом на початок 1760-х рр., у загальних рисах відбулася тимчасова стабілізація зони реального впливу Війська Запорозького Низового на територіях, що межували з іншими адміністративно-територіальними одиницями Російської імперії. Північно-західний кордон володінь запорозьких козаків проходив лінією від гирла р. Мигійський Ташлик, лівій притоки р. Південний Буг, до гирла р. Самоткань, що впадає у Дніпро з правого боку. З північно-східного ж боку володіння запорожців сягали р. Оріль. Зі сходу Запорозькі Вольності окреслювалися річками Самара, Вовча, Берда та Кальміус.

Утворення у 1764 р. Новоросійської губернії, яка увібрала до свого складу Нову Сербію, Новослобідський козацький полк, Українську лінію, Слов'яносербію, Бахмутську провінцію та навіть деякі південні землі Полтавського козацького полку, ознаменувало собою новий етап імперського наступу на запорозькі землі. Офіційне розмежування і зняття планів земель Запорожжя та Новоросійської губернії російськими геодезистами влітку 1764 р. позначило північну межу козацьких володінь майже на 50 км нижче аналогічної «лінії де Боскета» 1745 р. Намагаючись повернути собі загарбані землі, Військо Запорозьке Низове впродовж 1765–1767 рр. надсилає до Санкт-Петербурга кілька депутатів з проханням врешті-решт вирішити поземельне питання. Тема визнання прав та фіксації кордонів

військової землі була головною і в «наказі» Війська Запорозького Низового до Комісії з укладення нового 137 уложення 1767 р. [137].

Не дочекавшись справедливого вирішення своїх вимог, керівництво Запорозької Січі обрало курс на вирішення проблеми згідно з власним баченням шляхів її розв'язання. Слушна нагода трапилася з початком російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Війна ще більше загострила поземельні суперечки, коли з 1769 р. на території Бугогардівської та Інгульської паланок російський уряд масово оселяв десятки тисяч нових переселенців з Османської імперії – православних волохів, болгар, сербів. Паралельно цьому, скориставшись зайнятістю військових сил запорожців у війні, з півночі, з території Новоросійської губернії, на Вольності посунула хвиля поміщицької та козацько-селянської колонізації. За таких умов, коли у Січі не залишалося жодних шансів обстояти свої кордони у правовому полі, відбувається силове підпорядкування новостворених поселень адміністрації Коша, або ж згін їх із військової землі. Усвідомлюючи необхідність якомога швидшого визнання кордонів та закріплення земель за Військом, січова адміністрація впродовж 1772–1774 рр. бомбардує російський уряд проханнями, скаргами та донесеннями. Паралельний потік іде в столицю й від адміністрації Новоросійської губернії. Не залишається осторонь від поземельних чвар із запорожцями й Військо Донське.

Зрозуміло, що уряд Катерини II, розглядаючи взаємні претензії, ставав на бік державних адміністративно-територіальних одиниць та вірнопідданого донського козацтва. Зрештою, питання про узаконення прав

Запорожжя на свої землі так і не було вирішено впродовж всього 40-річного терміну існування Нової Січі. Більш того, саме воно стало чи не головною причиною ліквідації Запорозької Січі у 1775 р.

Всіляко гальмуючи та викривлюючи визначення адміністративних кордонів Війська Запорозького із іншими територіальними одиницями імперії, петербурзький уряд якнайпильнішу увагу приділяв дотриманню прикордонного режиму на півдні Запорожжя. На його кордонах з Османською імперією (Кримським ханством) та Річчю Посполитою, які одночасно з цим стають і кордонами власне імперії, було запроваджено жорсткий прикордонний режим, який надзвичайно ускладнив життя найширшим верствам запорозького козацтва. Введені російським урядом паспортний режим, карантинна система, мережа форпостів та митниць змінили характер кордону. Межа, яка до цього часу була більше удаваною, аніж конкретною, все більше перетворюється на фіксовану, контрольовану у різні способи та важку для перетину, що фактично прикувала Запорожжя до імперії.

Адміністративний устрій Запорозьких Вольностей також зазнав значних змін порівняно з попередніми часами. Коли після повернення з-під кримської протекції керівництво Війська Запорозького Низового розпочало впорядкування та заселення своїх земель, на них було поширено адміністративно-територіальний устрій, який здебільшого мав синтетичний характер. Ідеться про паланковий устрій, що поєднав у собі як споконвічні традиції козацького управління територіями, так і запозичення з турецько-кримської адміністративно-територіальної системи. Турецьке слово

«palanka», своєю чергою запозичене з угорської, означало поселення, обнесене палями (форт). Вочевидь, за часів кримської протекції ханські та султанські адміністратори поширили його на найбільші запорозькі військові слободи, в яких перебувала військова залога та представники місцевої адміністрації. Паланками впродовж того часу безперечно були Гард-на-Бузі, Старий Кодак, Кам'янка (Мелова). Паланкове начальство, з одного боку, представляло перед кримськими (турецькими) урядовцями інтереси населення підвладної їм округи, з іншого ж – забезпечувало виконання ним військової повинності, сплату окремих видів податків тощо.

Після повернення запорожців у російське підданство паланкову систему було збережено та впродовж 1740-х рр. поширено на всі землі, що перебували під військовим та політичним впливом Коша. Паланками ж, у ширшому розумінні, починають називати не лише центральні поселення, а й низку менших адміністративно-територіальних одиниць, на які поділялися землі Запорозьких Вольностей.

На чолі кожної з запорозьких паланок стояв полковник, якого обирали на козацькій раді (у пізніші часи на цю посаду став призначати Кіш). Його найближчими помічниками були паланковий суддя та паланковий писар. Адміністрація паланки здійснювала повний контроль на її території. Представляючи владу Коша, вона мала як широкі повноваження, так і чітко окреслене коло обов'язків. Під юрисдикцію паланкової адміністрації, яку щорічно обирав і затверджував Кіш, підпадало все цивільне населення паланки. Владні повноваження паланкового полковника

підтверджувалися пірначем. Кожна паланка мала свою печатку.

Кількість паланок на території Запорозжя впродовж 1734–1775 рр. коливалася від 5 до 11, а саме:

- Бугогардівська паланка охоплювала землі між лівобережжям р. Південний Буг та правобережжям р. Інгулець – з одного боку, та Дніпром і кордоном з Османською імперією (Кримським ханством) – з іншого. Паланковим центром був Гард-на-Бузі. В межах паланки налічувалося близько 500 зимівників. Найбільшими населеними пунктами паланки були військові слободи Соколи, Вербоове, Балацьке, Мигія, Корабельне, Громоклія та ін.;

- Інгульська паланка розташовувалася на правому березі р. Дніпро, між річками Дніпро та Інгулець і верхів'ями Інгульця та Базавлука. Центром Інгульської паланки була слобода Кам'янка (Мілове), в якій 1730–1734 рр. діяла Кам'янська Січ. Найбільшими населеними пунктами паланки були військові слободи Кам'янка (Мілове), Білі Криниці, Давидів Брід, Блакитне, Осокорівка, Тернівка, Ракова та ін.;

- Кальміуська паланка знаходилася між річками Вовча, Кальміус та Азовським морем. Центром паланки була слобода Домаха – при впадінні р. Кальміус в Азовське море. Найзаселенішими у паланці були землі по р. Вовча та при витоках Кальміусу і Торця, де збиралася переважна більшість зимівників. Найбільші населені пункти паланки – військові слободи Яснувате, Макарове та Домаха;

- Кодацька паланка займала територію правобережного Надпорожжя та була однією з найзалюдненіших – у її межах перебувало понад 1 тис. зимівників. Центром паланки

було містечко Новий Кодак. Найбільші населені пункти – Старий та Новий Кодаки, Половиця, Микитине, Тарамське, Карнаухівка, Тритузне, Романкове, Бородаївка, Мишуричівка, Комісарівка, Лихівка, Томаківка та ін.;

- Орільська паланка розмішувалася на півночі лівобережного Запорожжя між верхів'ями річок Оріль та Самара, центр – військова слобода Козирщина. Паланка була густо заселеною – понад 1 тис. зимівників одружених запорожців та хуторів посполитих. Найбільші населені пункти – військові слободи Чаплинська, Кам'янка, Гупалівка, Прядівка, Калантаївка, Пушкарівка та Бабайківка;

- Протовчанська паланка охоплювала лівобережні володіння Війська Запорозького Низового між річками Оріль і Протовча. Паланковий центр розташовувався в слободі Личків. На території цієї паланки розміщувалось більше 1 тис. зимівників та кількадесят великих військових слобод;

- Самарська паланка була розташована на лівобережжі володінь Війська між річками Самара і Кінська. Її паланковим центром було містечко Самара, чи Новоселиця. Це була чи не найзаселеніша паланка на Запорожжі. На її території розташовувалося кілька тисяч запорозьких хуторів-зимівників та чимало великих сіл – Вільне, Кочережки, Самара, Чернече та ін.

На початку 1770-х рр. на території Запорозьких Вольностей у зв'язку зі збільшенням населення та частковим поверненням під юрисдикцію Коша земель, загарбаних Новоросійською губернією на півночі Запорожжя, відбувся процес розукрупнення старих та створення нових паланок. Зокрема, з території Кодацької, Орільської та Протовчанської було ви-

окремлено Барвінкостінківську, Личківську та Комісарівську паланки, які, однак, проіснували лише 2–3 роки.

То були, так би мовити, «стаціонарні» паланки, чиє існування тривало з початку 1740-х і до самого 1775 р. Вони мали центральні, такі, що постійно функціонували, поселення, залюднену сільськогосподарську округу з достатньо великою кількістю населення, на яке поширювалася адміністративна влада керівництва паланки. Окрім них, на територіях Північного Причорномор'я та Приазов'я, що формально не входили до земель Запорожжя, але на які у різні часи поширювався військово-політичний вплив Коша, існували й так звані «промислові», сезонні паланки:

- Прогноїнська паланка охоплювала околиці так званих Прогноїв, або Прогноївських соляних озер, розташованих на Кінбурнській косі – Чорного, Засухи, Лисухиного та ін. Ці озера мали розгалужену гідросистему та низкою численних неглибоких проток з'єднувалися з Ягорлицькою затокою Чорного моря. Тобто особливості їхніх басейнів та гідрорежиму більше сприяли осадженню солі. Приблизно наприкінці весни протоки ці пересихали, і вже у середині літа у озерах осідала сіль, яку можна було використовувати для господарських потреб. Хоча формально Прогної містилися на кримській території, контроль ханства над ними ніколи не був цілковитим. Прогної були місцем господарської діяльності запорозького козацтва чи не з перших часів його появи на історичній арені. Але ж діяльність ця мала суто сезонний характер, оскільки перебування на Прогноях упродовж всього року не мало жодного сенсу з огляду на те, що сіль там видобували сезонно – влітку,

а з початком осінньо-зимових штормів Прогної та територію навколо них підтоплювали води Чорного моря;

• Єланецька паланка, яка існувала на схід від р. Кальміус у околицях впадіння річок Сухий та Мокрий Єланчики і Міус в Азовське море, в першій половині 1740-х рр. також була місцем сезонних промислів запорозького козацтва. Рибні багатства акваторії Азовського моря та його лиманів приваблювали на ці землі запорозьких рибалок як у XVI–XVII ст., так і після їх повернення з-під кримської протекції у 1734 р. Поява на гирлах Єланчиків та Міусу запорозьких риболовних заводів аж ніяк не втішила їхніх сусідів – донських козаків, які також претендували на ці землі. Внаслідок діяльності урядової комісії з розгляду взаємних претензій Війська Запорозького та Донського рішення було прийнято на користь останнього. Ці території вже на початок 1750-х рр. випали зі сфери впливу Коша, а Єланецька паланка як така припинила своє існування.

У процесі ліквідації автономії Запорозжя у 1775 р. розподіл колишніх запорозьких земель на паланки проіснував до кінця того ж року. Територіальний устрій, а у більшій частині навіть і адміністративний, за формальними ознаками мало чим відрізнявся від попереднього запорозького. Попри те, що землі та селища колишніх запорозьких паланок відтепер мали входити до «новостворених» повітів, таке нововведення мало вельми формальний характер. Було заборонено використовувати термін «паланка», а натомість наказувалося називати їх повітами – Самарський повіт, Протовчанський повіт тощо. Тобто у територіальному відношенні кордони колишніх запорозьких паланок і далі існували

навіть зі скасуванням Запорозької Січі.

Тільки-но Запорозжя зайняли російські війська, командирами до запорозьких паланок було призначено запорозьких старшин, які брали участь у війні 1768–1774 рр., мали урядові відзнаки і нагороди та були цілком лояльними до нової влади. Їхнім головним завданням було недопущення антидержавних проявів з боку опозиційно налаштованого запорозького населення – уряд боявся збройного виступу, крім того, намагався усіма силами не допустити переселення колишніх запорозьців на турецькі землі. То була, так би мовити, «адміністрація перехідного часу». І лише наприкінці 1775 р. уряд спромігся визначитися з територіальним устроєм колишніх запорозьких Вольностей. До паланок почали призначати командирами російських офіцерів. На цей час припадає новий етап територіально-адміністративного реформування колишніх Запорозьких Вольностей. На півдні запроваджувався повітовий устрій.

Ліквідація Війська Запорозького Низового у 1775 р. відбулася не спонтанно. Її було не тільки зумовлено всім плином історичного розвитку Російської імперії впродовж XVIII ст., а й ідейно обґрунтовано та організаційно підготовлено урядовцями Російської імперії за часів перебування на престолі Єлизавети Петрівни та Катерини II.

Час від часу як у окремих представників правлячої верхівки Запорозької Січі, так і у можновладців Російської імперії виникали ідеї та плани щодо часткового реформування чи взагалі цілковитого знищення Запорозької Січі. Зрозуміло, що проекти січової старшини були значно поміркованішими, порівня-

но з тими, що вийшли з імперських кіл. До найранніших спроб реформування Запорожжя слід віднести намагання скасувати виборність січової адміністрації, які мали місце на початку 1750-х рр. Показовим є той факт, що у цьому випадку інтереси вищої російської цивільної та військової адміністрації на Україні, в особі київського генерал-губернатора Михайла Леонтьєва, збігалися з прагненнями лояльно налаштованої до російської влади запорозької старшини – колишнього кошового отамана Якіма Малого, військового писаря Петра Чернявського та ін. Останній навіть надав до розгляду М. Леонтьєва «Всепопнижайшее доношение» з 8 пунктів, в яких не тільки перелічував усі «неподобства» з боку основної маси запорожців, а й давав практичні рекомендації, як ¹³⁸ їх уникнути надалі [138]. Впродовж 1750–1760-х рр. ситуація навколо несанкціонованого урядом, але традиційного для Війська Запорозького Низового щорічного переобрання вищої старшини настільки загострилася, що Катерина II своєю грамотою від 19 квітня 1764 р. остаточно заборонила переобирати кошового, писаря та суддю без узгодження з гетьманом Кирилом Розумовським ¹³⁹ та височайшої конфірмації [139].

Слід зазначити, що саме самовільні зміщення та вибори вищого військового керівництва стали причиною того, що ще за 10 років до власне ліквідації Січі від вищого військового керівництва на розгляд імперського уряду почали надходити пропозиції щодо ліквідації Запорожжя як автономного військово-державного утворення. Зокрема, серед справ придворного архіву Катерини II збереглися документи, авторами яких були генерали Петро

Румянцев та Карл фон Штофельн. Хоча вони й різняться за жанрами та видовою належністю, але ж функціонально мали прислужитися одному й тому самому – якомога швидшій ліквідації Запорозької Січі. Документи датовано кінцем лютого та березнем 1765 р. Саме в цей час при імператорському дворі у Санкт-Петербурзі перебувала запорозька депутація на чолі з кошовим отаманом Петром Калнишевським, військовим писарем Іваном Глобою та представниками січових куренів. Головною метою депутації було домогтися розмежування земель Війська Запорозького Низового з Новоросійською губернією та Військом Донським.

У часі ці події збіглися з фактичним (формально з кінця 1764 р.) вступом до уряду президента Другої Малоросійської колегії (1764–1781) генерал-аншефа П. Румянцева та прийняттям ним повноважень гетьмана К. Розумовського з управління Запорожжям. Послідовний та переконаний упроваджувач уніфікаторської політики уряду, П. Румянцев був твердо переконаний у абсолютній недоцільності подальшого існування січової громади у тому вигляді, що вона мала за часів Нової Січі. У донесенні П. Румянцева до імператриці Катерини II, надісланому 28 лютого 1765 р., йдеться про попередні відвідини його у Москві запорозькими депутатами, під час їх подорожі до Санкт-Петербурга. Після довгої розмови з запорожцями П. Румянцев остаточно переконався у неможливості подальшого мирного співіснування Запорожжя в єдиному державному організмі з Російською імперією. Запорожці, за іншими донесеннями П. Румянцева, – це непідконтрольні державі гультаї, які не сплачують податків державі,

ні до чого і ні до кого не прив'язані, збагачуються за рахунок контрабанди. Вони, на його думку, козаки лише за назвою, на яку не мають жодного права [140]. А тому Румянцев пропонував терміново заарештувати всіх членів запорозької депутації, які на той час перебували у столиці, та негайно дати наказ військам Новоросійської губернії і донським козакам зайняти територію Запо-
141 рожжя [141].

У цей час у самому Санкт-Петербурзі перебував командувач поселеними військами (ландміліцією) Української лінії генерал-майор К. фон Штофельн. 19 березня 1765 р. він подав на розгляд імператриці так зване «Примечание о запорожцах» – власне, проект ліквідації Запорозької Січі. Згідно з ним передбачалося заарештувати у квітні 1765 р. членів запорозької депутації під час їх повернення додому, ввести на територію Запорожжя російські війська та негайно розпочати реорганізацію устрою Вольностей. Землі Війська Запорозького Низового планувалося перетворити на Дніпровську губернію, яка складалася б із двох провінцій – Микитинської та Кодацької. Колишні запорожці, відповідно до цього, мали б комплектувати два одноіменних козацьких полка. Козацький спосіб життя запорозького населення, таким чином, хоча й було збережено, але на постійній основі та подібно до військової служби донського козацтва. Укладаючи свій проект ліквідації Січі, К. Штофельн керувався насамперед суто прагматичними мотивами. Його кінцевою метою було створення на запорозьких землях нової губернії за зразком Новоросійської, губернатором якої він вбачав себе. Саме бажання підвищити свій соціальний статус спонука-

ло Штофельна взятися за перо і зайнятися розробкою плану. Крім того, він виступав як речник дворянства Новоросійської губернії, що прагнуло забезпечити спокоєм свої латифундії на загарбаних запорозьких землях та взяти участь у подальших розшматуваннях територій Війська. До того ж Штофельнові й самому страшенно не подобалося Запорожжя. У своєму проекті він переконував Катерину II, що Запорозька Січ як політична організація безмежно далека від самодержавної системи Російської імперії – «якобы они вовсе нам неподвластны». Своїми безпосередніми діями, за переконанням К. Штофельна, запорожці завдавали економічних збитків державі, підривали її зовнішньополітичний імідж, провокували конфлікти з найближчими сусідами. Дипломатичний збиток від запорожців, на його думку, полягав у тому, що «они воруют везде, грабят татар и поляков, от чего непрестанно комиссия за комиссией», а економічний – у недотриманні митного режиму. Дратувало Штофельна і те, що козаки «противу своего данного обещания своего кошевого переменяли». Він взагалі не сприймав виборну верхівку козацтва, відзначаючи її великий вплив на «чернь». Для керівників Січі, у тому числі й для П. Калнишевського, у «Примечании» було передбачено заслання вглиб імперії з видачею на харчування 18 карбованців на рік, що на той час становило річне жалування рядового військовослужбовця. Обурювала К. Штофельна і справедлива боротьба запорозького козацтва проти наступу на їхні землі, територіальні суперечки навколо державних поселень біля Самарської фортеці, у Новій Сербії, поблизу Ненаситецького ре-

142 траншементу та ін. [142]. Загалом, проект ліквідації Січі, запропонований К. Штофельном, відзначався більшою ґрунтовністю, порівняно з пропозиціями П. Румянцева, та був розписаний ним ледь не погодинно.

Хоча потенційна можливість ліквідації оригінального устрою Запорозьких Вольностей існувала ще навесні 1765 р., її не було втілено у життя. Хитке становище імператриці Катерини II упродовж перших років її царювання, що обтяжувалося такими факторами, як нелегітимність приходу до влади, наявність претендентів на престол, великий ступінь залежності від найближчого оточення, яке сприяло поваленню Петра III, не давало змоги вживати аж занадто різких і рішучих кроків щодо реформування та уніфікації устрою напівавтономних окраїн імперії. Та й, власне, на той час Катерина II ще не схилилася до силового вирішення таких питань, перебуваючи під впливом ліберальних ілюзій щодо можливості розв'язання проблем шляхом скликання Уложених Зборів, створення оптимального законодавства тощо. Отже, грозові хмари того року оминули Запорозжя.

Разом із тим, із появою проєктів ліквідації Січі Румянцева та Штофельна уряд зацікавився «запорозькою проблемою». Як наслідок, наприкінці 1760 – на початку 1770-х рр. з'являються описові та історичні твори, у частині яких червоною ниткою проходить думка про шкідливість подальшого існування Січі (згадаймо хоча б праці німця на російській службі академіка Г.-Ф. Мілера – «Краткая выписка о запорожцах», «Разсуждение о правах и привилегиях запорожских казаков», «Описание о происхождении запорожских казаков и тепереш-
143 нем состоянии их» та ін.) [143].

Репрезентовано було й матеріали спостережень російського офіцера та чиновництва за способом життя запорозців, внутрішнім устроєм Запорозької Січі. Показовим є «Описание Запорожской Сечи», укладене наприкінці 1766 р. колишнім запорозьким військовим писарем Іваном Чугуевцем. Його копію надіслав у розпорядження імператриці Катерини II київський та новоросійський генерал-губернатор Федір Воейков [144]. Цей опис відрізнявся найбільшою поміркованістю серед сучасних йому, порівняно, наприклад, з описом Запорозжя генерала-поручика Олександра Прозоровського, складеним у червні 1770 р. та надісланим на розгляд віце-президентові Військової колегії Захару Чернишову [145].

Тобто, попри те, що у 1765 р. російський уряд відмовився від радикальних кроків щодо Війська Запорозького Низового, на різних щаблях влади збиралися матеріали стосовно соціального устрою Запорозжя, його економічної та військової могутності, які у будь-яку мить могли бути використані у справі поглинення козацької автономії.

Питання про необхідність ліквідації Січі, або, як мінімум, арешту її вищого керівництва, чергового разу постало на порядку денному у травні 1774 р., коли на кількох засіданнях перед імператрицею висловили необхідність «учинить решительное по сему положение». Та відмовилася, зробивши наголос на вірній службі Війська Запорозького під час минулої війни [146]. Надалі, впродовж цілого року, на засіданнях Ради з запорозького питання плани ліквідації чи бодай реформування Запорозжя не обговорювалися, попри сотні скарг від вищого коман-
146

дування Новоросійської, Слобідськоукраїнської та Київської губерній 147 на дії січовиків [147]. Вирішити територіальні суперечки між Військом та сусідніми губерніями намагалися через пошук відповідних актів та грамот, тобто у правовому полі.

Ситуація докорінно змінилася у квітні 1775 р., коли з Києва було отримано чергову реляцію П. Румянцева щодо намірів кошового отамана П. Калнишевського перейти, разом з усім військом, у турецьке підданство. На засіданні Ради від 27 квітня 1775 р. питання було поставлено вельми жорстко: запросити кошового до столиці, нібито у справі розгляду претензій Запорожжя на зайняті під Новоросійську губернію землі. Якщо приїде, отже – не планував зради, якщо ж ні... П. Калнишевський через якісь обставини їхати до Санкт-Петербурга не схотів. Зважаючи на це, до столиці терміново було викликано П. Румянцева, і на черговому засіданні Ради 7 травня 1775 р. вирішено зайняти всю територію Запорожжя, заарештувати всю січову верхівку, а в перспективі й взагалі розпустити Військо Запорозьке Низове. Г. Потьомкін наголосив на тому, що це зручніше буде зробити силами 10 полків регулярного війська, яке повертається з театру минулої війни, із залученням певної кількості іррегулярних команд. Окрім П. Румянцева (ініціатора), справжніми авторами плану ліквідації Запорозької Січі слід вважати канцлера імперії Микиту Паніна та всемогутнього фаворита імператриці Григорія Потьомкіна. Про це переконливо свідчать їхні підписи на протоколі того фатального для Запорожжя засідання Ради при Височайшому Дворі. Показовим є той факт, що план навіть не було апробовано імператрицею Катериною II.

Кредит довіри до вищезгаданих осіб у неї був настільки високим, що саме на їхній розсуд було передано вирішення цього важливого питання [148].

148

Долю Запорозької Січі було вирішено, залишалося втілити план її ліквідації у життя. Для цього необхідно було знайти сумлінних та відповідальних виконавців. Звісно ж, що ними мали стати вищі офіцери, які мали значний військовий досвід. Згідно з наказом, отриманим наприкінці травня 1775 р. зі столиці, це завдання покладалося на тимчасового (замість П. Румянцева) головнокомандувача російських військ на Півдні (1-ї та 2-ї армії) генерал-поручика О. Прозоровського та на генерал-поручика ж Петра Текелію.

Маловідомим є факт, що на чолі об'єднаного корпусу іррегулярних та регулярних військ, які поклали край історичному існуванню Запорожжя, стояв не П. Текелія, а саме О. Прозоровський. Річ у тім, що угруповання П. Текелії мало зайняти правобережну частину Запорозьких Вольностей, тоді як сам Прозоровський діяв на Лівобережжі. Оскільки Січ була на правому боці Дніпра, то саме Текелії, а не його начальникові Прозоровському судилося зайняти січову столицю та стати одним з персоніфікованих уособлень історичної трагедії Запорожжя.

Сили, які було задіяно у військовій операції з ліквідації Війська Запорозького, хоча й були досить значними – до 40 тис., але ж зовсім не були спрямовані саме на Січ. Навпаки, своїм головним завданням російські командири небезпідставно вважали захоплення всієї території Запорожжя, а не його столиці – взяття паланкових центрів та решти значних населених пунктів. Відтак, вказана цифра – це загаль-

на кількість російських вояків, що стали залогоми у запорозьких слободах, зимівниках та містечках. Коли вранці 4 червня 1775 р. угруповання російського війська під командуванням П. Текелії підійшло до Січі, воно складалося з одного ескадрону Сербського гусарського полку, полковим командиром в якому довгий час був сам генерал-поручик, та з Інгерманландського піхотного полку. Також у їхньому розпорядженні була російська залога Новосіченського ретраншементу. Ці війська блокували всі шляхи з Січі, її форштадт – Гасанбашу, навколишні зимівники. Диспозиція та дії російського війська не залишали жодних сумнівів у його кінцевих намірах. Запорозькій військовій старшині, яка під час останньої війни з Туреччиною отримала відповідні армійські чини, було запропоновано з'явитися на рапорт до генерал-поручика П. Текелії. Відмову російське командування могло розглядати винятково як державну та військову зраду. Впродовж кількох хвилин на січовому майдані зібралася загальна військова рада, яка проходила у надзвичайно бурхливий спосіб. Кількість козаків, які пропонували чинити збройний опір, була значною, але ж вистачало й таких, хто не вбачав великої біди у тому, щоб підкоритися волі уряду. Не останню роль відіграла й погоджувальна, примиренська позиція більшості січової старшини та духовенства. Трохи більше як за годину брами січової фортеці відкрилися й до П. Текелії з хлібом-сіллю вийшли кошовий отаман П. Калнишевський, суддя, писар, січові діди та курінні отамани разом із рештою січовиків.

Наступного дня – 5 червня 1775 р. – січовиків було додатково приведено до присяги на вірність імператриці Катерині II. Така ж картина спостері-

галася й у інших населених пунктах Запорожжя. В цілому, остаточне поглинення Запорозьких Вольностей імперією відбулося без застосування збройної сили.

Ліквідацію Запорозької Січі 1775 р., як зазвичай називають цю подію в історіографії, не слід розглядати як суто військову операцію із зайняття козацької столиці. Так само, як не було її завершено з проголошенням «Манифеста» Катерини II від 3 серпня 1775 р. (цей твір, до речі, є, власне, компіляцією зі згаданих вище проектів, описів, рапортів та реляцій, який було опубліковано, так би мовити, минулим числом, аби лише надати легітимності тому факту, який уже й так відбувся) [149].¹⁴⁹ Ліквідація розтяглася на кілька місяців та складалася насамперед з комплексу заходів, спрямованих на уніфікацію адміністративно-територіального устрою Запорожжя та всіх сфер життя його населення згідно з загальноімперськими нормами. Оскільки саме на П. Текелію було покладено подальшу пацифікацію та управління Запорожжям після зайняття його території урядовими військами, слід з'ясувати, в чому ж саме полягали його дії впродовж наступних кількох місяців. Кількадесятеро рапортів генерал-поручика, адресованих Г. Потьомкіну та датованих червнем–жовтнем 1775 р., дають змогу з великим ступенем вірогідності реконструювати діяльність Текелії на тимчасовій посаді верховного управителя Запорожжя.

Протягом перших тижнів після окупації Вольностей головну увагу П. Текелії було зосереджено на вирішенні долі арештованих кошового отамана П. Калнишевського, військових писаря І. Глоби та суді П. Юловатого. Впродовж наступних двох

тижнів їх було відконвойовано до Москви та після нетривалого слідства засуджено на довічне заслання до віддалених монастирів архангельської Півночі та Сибіру – Соловецького, Тобольського, Туруханського. На кінець червня завершено опис головної частини їхнього майна, яке невдовзі 150 надійшло до казни [150]. Туди ж було передано: загальновійськові кошти (скарбницю) у сумі до 150 тис. карбованців; військові клейноди; всю вогнепальну зброю, вилучення якої у колишніх запорожців мало тотальний характер; січовий архів. Значну увагу було приділено проблемам реформування адміністративно-територіального устрою Запорозьких Вольностей. Протягом наступного місяця П. Текелія, за допомогою підлеглих, складав проект розподілу правобережної та лівобережної частин Запорозжя між Новоросійською та Азовською губерніями, який і було втілено у життя впродовж другої половини 1775 р. Самі паланки від цього часу перетворюються на відповідні 151 повіті [151]. До кінця літа з метою полегшення податків було завершено й перепис населення у всіх запорозьких 152 зимівниках та слободах [152].

Улітку 1775 р. П. Текелія порушив чимало судових справ щодо запорозької старшини за звинуваченнями у грабунках мешканців Новоросійської губернії, як-от у справі 153 осавула Йосипа Паралича [153]. Він так само безпосередньо контролював заходи поліцейсько-репресивного характеру. Зокрема, у вересні–жовтні 1775 р. особисто Текелія розслідував справи про поширення серед запорожців чуток стосовно війська отамана Метелки, яке нібито йде невідомо звідки заради відтворення Січі, та про складення Іваном Карнаухом, вчителем співу при січовій школі,

«пасквильной и бунтовной песни» про зруйнування Січі [154]. Разом з тим, 154 за спогадами колишнього запорожця Микити Коржа, П. Текелія під час заволодіння Січчю російським військом та й пізніше не виказував особистої неприязні до козаків. Він радше виступав у амплу сумлінного виконавця отриманого згори розпорядження. Приязні розмови зі старшиною, спільні трапези, інтерес до різних аспектів життя січової громади – такими були найприкметніші риси його перебування на Запорозжжі влітку 1775 р. [155]. Не слід забувати, 155 що з багатьма запорозькими старшинами П. Текелія був особисто знайомий ще з часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Не викликало особливої неприязні чи антагонізму з боку останніх і командування цього генерала військовим підрозділом, який зайняв Вольності влітку 1775 р. Принаймні маємо велику кількість атестатів, виданих Текелією впродовж літа–осені 1775 р.: Мокієві Гулику, Микиті Довбні, Гаврилові Письменному, Степанові Курилу, Іванові Білому, Олексію Шульзі та багатьом іншим [156]. 156

Уже щодо кінця 1775 р. можна вести мову про ліквідацію, у загальних рисах, оригінального устрою Запорозьких Вольностей російськими урядовцями. Від цього часу запорозька козацька традиція у краї починає поступово відступати під тиском внутрішньополітичного курсу імперії. Помітно сприяв цьому і значний вплив запорожців на Очаківський степ, у Буджак, до Молдавського князівства, який спостерігався впродовж другої половини 1770-х рр. Масовий вихід колишніх січовиків та їхніх родин на Кубань на початку 1790-х рр. завершив тривалий процес ліквідації запорозького способу життя на півдні України.

9.7.

*Запорожці поза
межами Запорозьких
Вольностей*

Уся історія Війська Запорозького Низового після повернення під російську протекцію є перманентною спробою військової старшини пристосувати традиційний спосіб життя козацької громади до нових умов, досягти компромісу у стосунках із місцевою та вищою російською адміністрацією, зберігти при цьому рештки автономного устрою. Намагання запорозької верхівки запровадити у Війську порядки, які б дали йому змогу у буквальному розумінні «вижити» в імперії, відштовхували від неї ті маси козацтва, які стають уособлювачами його традиційних духовних цінностей і хранителями споконвічного козацького способу життя. Все це повною мірою стосується запорозької «сіроми», ідеалом та взірцем наслідування для якої радше виступає козак-здобичник XVI–XVII ст., аніж зимівчанин-гречкосій часів Нової Січі. Саме в середовищі сіроми зривають опозиційні настрої, саме тут викристалізуються вони у вигляді різноманітних виявів непокори рішенням російського уряду та січової адміністрації, насамперед бунтів (1749, 1756, 1768 рр.), діяльності гайдамацько-здобичницьких ватаг та започаткуванні у відлюдних місцевостях Вольностей куренів, в яких можна жити за власними уподобаннями. Значного поширення серед сіроми набуває поетизація періоду кримської протекції, ідеалізація тамтешніх порядків. За таких обставин мали місце спроби окремих груп запорожців заснувати паралельні вій-

ськові осередки поза межами російського впливу та юрисдикції Війська Запорозького Низового.

Зокрема, можна цілком упевнено констатувати факт існування впродовж 1730–1760 рр. двох потужних запорозьких осередків поза межами впливу Коша, паралельно з власне Новою Запорозькою Січчю. Обидва вони розташовувалися у межах Кримського ханства, а саме у Криму (Бахчисарай та його найближчі околиці) та в Очаківському степу (правобережжя нижньої течії Південного Бугу).

Щодо запорозького анклаву на Кримському півострові, то можна стверджувати, що це був, власне, залишок козацької колонізації попереднього періоду. Впродовж 1709–1734 рр. сприятливі кліматичні та ландшафтні умови гірського та південнобережного Криму звабили чимало запорожців, більше схильних до господарських занять, аніж до військових виправ. У другій декаді XVIII ст. вони купували землі та хутори в околицях Гезлева, Кафи та Бахчисарая. Особливо охоче козак-осідали у грецьких (румейських і татських) селищах, заводили млини, садки, виноградники [157]. Після 1734 р. чимало подібних хуторян залишилися на нажитих місцях, не бажаючи чергового разу починати все спочатку.

Однак не ці «гніздуки» визначали «обличчя» запорозької колонії у Криму. Не повернулася на батьківщину й частина запорожців-січовиків. Згідно з донесеннями російських конфідентів, частина їх мешкала у самому Криму, частина ж оселилася на Кубані, спільно з некрасівцями. Показовим є той факт, що кубанська гілка цих запорожців зберігала свою ідентичність аж до кінця 1750-х рр. [158]. Втім, кількість «кубанців», вочевидь, не була значною

та не впливала суттєво на настрої як у кримській запорозькій громаді, так і в самій Запорозькій Січі.

Цього не можна сказати про козацьку громаду, що осіла у ханській столиці – Бахчисараї – та його околицях. Її ядро становили нежонаті запорожці, які не заважали перейти під російську протекцію. Історія цієї групи козаків під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр., на жаль, поки що залишається не дослідженою через брак джерел. Однак можемо стверджувати, що їх кількість значно зросла після закінчення війни за рахунок допливу людності з Запорожжя та Гетьманщини. До кримських запорожців охоче приставали чумаки-наймити, січові молодики, козаки-лисичники – всі ті, кому життя у Криму могло дати трохи більше можливостей для самореалізації. Необхідність здобуття коштів для прожиття штовхала частину з них шукати праці у наймах, що, зрештою, позначилося на тих специфічних назвах, під якими вони фігурують у російських та турецько-татарських документах того часу – «аргати» (наймити) та «ренджипери» (поденні робітники).

Утім, ця термінологія не відбиває реального характеру запорозької еміграції у Криму. За свідченнями поручика О. Нікіфорова, який за особливим дорученням київського генерал-губернатора І. Леонтьєва у вересні–листопаді 1744 р. перебував у Криму, більшість запорожців-аргатів перебувала там не стільки заради зароботку, скільки рятуючись від покарання за скоєні на Січі злочини. У більшості своїй то була публіка непевна, схильна до пияцтва та роз-
159 бишацтва [159].

Слід зазначити, що кримська влада, чудово усвідомлюючи, з одного

боку, небезпеку перебування у своїх володіннях такого неспокійного елемента, а з іншого – його корисність з огляду на перспективи притягнення інших груп запорозьких та українських ренегатів, робила спроби взяти його під свій контроль. Зокрема, над переселенцями, за особистого сприяння ханського перекладача Гасана (який сам був запорожцем, що прийняв іслам), було поставлено отаманом запорожця Андрія Щербину. Значний вплив мали також козацькі старшини з оточення І. Мазепи та К. Гордієнка, які оселилися у Криму. До найближчих планів ханського уряду входило щонайшвидше переселення козаків з Криму до Буджаку й заснування там ними власного Коша [160].

160

Російський уряд, своєю чергою, зробив усе можливе, аби завадити реалізації цих планів. Зокрема, скориставшись домовленістю про спільну екстрадицію злочинців, згідно з умовами Белградського миру, згадуваний поручик Нікіфоров зажадав видачі ватажка кримських запорожців Щербини, який був російським підданцем та розшукувався Кошем за скоєні ним на Запорожжі злочини. Врешті-решт, А. Щербина став розмінною монетою у цій дипломатичній грі та був виданий кримською владою. 17 жовтня 1744 р. його у супроводі конвою із запорожців було етаповано до Січі [161]. Обезголовивши
161 «аргатів», Нікіфоров доклав зусиль до висилки і рядових членів цього запорозького угруповання. Звісно ж, ішлося лише про тих, хто був російським підданцем. Зокрема, він у три етапи вислав із Бахчисарая кілька десятків запорожців. Переважна частина з них втекла з-під конвою та повернулася до Криму. Зрештою, загалом було вислано і передано

адміністрації Коша лише 29 козаків 162 з 14 січових куреней [162].

Проблему існування центрів запорозької «діаспори» у Криму не було вирішено й протягом наступних років, попри те, що вона стала предметом спеціальних переговорів російських посланців у Константинополі А. Неплюєва та О. Обрескова із Портою у 1746–1747 та 1752 рр. Для успішного виконання цієї важливої для імперії місії російська дипломатія наполягала на відновленні інституту консульства (резидентури) у Бахчисараї, однак Порта була категорично проти. Відтак продовжували існувати й осередки запорозької

163 еміграції [163].

Запорожців – мешканців Кримського ханства відтепер активно залучають до участі у військових акціях, головним чином, під час походів проти адизько-черкеського населення Кубані. Можливо, саме під час таких походів відбувалося переміщення запорожців із кримського степу на Кубань та навпаки. Зокрема, наприкінці травня 1752 р., за донесеннями російських розвідників, у складі воїнів Буджацької орди, що прямували на Кубань, були й запорожці – підданці кримського хана [164]. Відомості наступних років дають змогу встановити їх приблизну кількість. У вересні 1754 р. до Секретної експедиції Правлячого Сенату надійшло донесення від генерал-майора І. Глебова щодо посилання на черкесів влітку того ж року кримським ханом 6-тисячної орди, до складу якої входили некрасівці та 280 «волных за-

165 порожцов» [165]. Однак неможливо з'ясувати, були то запорожці з Криму чи з Кубані, можливо, мало місце зведення обох загонів.

Наступний рік позначено активізацією кримських запорожців у справі

притягнення на свій бік козаків із Січі. Наприкінці вересня 1755 р. київський віце-губернатор І. Костюрін отримав рапорт від секунд-майора Міронова, якого було послано до Криму з листами. Той повідомляв про спробу двох представників «мазепинської» еміграції – Мировича та Нахімовського, що мешкали у Бахчисараї, налагодити контакт зі старими січовиками, яких вони знали ще по Старій Січі та Олешках. Ті намагалися через двох запорожців, що супроводжували Міронова та Черевського, передати на Січ листи, в яких закликали запорожців вийти з російського підданства [166].

166

Вірогідно, існували й інші канали обміну інформацією між Січчю та Кримом, оскільки така агітація все ж таки досягла своєї мети. 19 вересня 1755 р. І. Костюрін доносив у Сенат про отримані прапорщиком Хорватового гусарського полку С. Живановичем розвіддані щодо 119 запорожців, які перейшли турецький кордон, пройшли Очаківську область (Едисан) та стали куренями на бессарабському боці р. Дністер, після чого послали депутатів до кримського хана з проханням взяти їх під протекцію [167].

167

Такий рух козаків-перебіжчиків у бессарабському напрямку можна пояснити лише цілеспрямованим просуванням для з'єднання з кримськими запорожцями. Ця версія узгоджується з донесеннями завербованого російського агента – писаря бендерського паші Радкевича. За його повідомленнями, певна кількість кримських запорожців у серпні 1755 р. перебувала у Каушанах, при ставці буджацького сераскір-султана [168]. Згідно з додатковими свідченнями цього ж конфідента, запорожці стали куренями за Бендерами та вислали депу-

168

татів до кримського хана. Трохи згодом до бендерського паші з приводу цих козаків писав польський прикордонний комісар, який звинувачував їх у гайдамацтві та просив видати 169 на розправу [169]. Однак турецьке начальство залишило поза увагою цю вимогу та приєднало перебіжчиків до решти запорожців.

Упродовж 1755–1756 рр. вже досить потужний запорозький загін перебував на квартирах у Бессарабії. Зокрема, 3 жовтня 1756 р. до Правлячого Сенату надійшло повідомлення про перебування у бессарабських містах Орґеєві та Кишиневі 400 запорожців, разом із тими, які вийшли з-під російської протекції [170]. Цю ж кількість підтвердив ще один російський симпатик – молдавський священик Даміан. Він також повідомив про непевне становище запорожців у перші часи по прибутті до турецьких володінь: спочатку перебіжчиків хотіли заслати на каторги чи взагалі перебити, але, поміркувавши, прийняли у службу «в таком намерении что де может быть и вся Запорожская Сечь в подданство их чрез тех злодеев отдастца как де и прежде от них 171 запорожцов было» [171].

Подальші відомості про кримських запорожців у край уривчасті та неповні. Останню звістку датовано 1758 р., й стосується вона бажання кубанських запорожців переселитися на Кримський півострів [172]. Після цього – велика біла пляма. Документація Секретної експедиції Правлячого Сенату, Секретного повиття Військової колегії та Колегії іноземних справ вперто зберігає мовчанку з цього приводу, впродовж усіх 60-х та першої половини 70-х рр. Складається враження, що ця група запорозької еміграції втратила рушійну силу, яка надихала її до життя, живила іде-

ями та штовхала до активних дій. Вочевидь, такою силою була стара генерація козаків – соратники К. Гордієнка, І. Мазепи та П. Орлика. По мірі того, як вони сходили у могилу, ця гілка козацтва все більше перетворювалася на «аргатів» – байдуже, продавали вони свою працю чи військову майстерність. Не виключено, що окремі їх залишки після 1775 р. злилися з головною масою турецьких (задунайських) запорожців. Принаймні про це свідчить наявність серед старшини очаківських запорожців, призначеної турецьким урядом, полковника Люльки, «которой не из бывших запорожцов» [173]. 173

Діяльність другого запорозького центру за межами Вольностей стала справжнім головним болем для урядів усіх держав регіону та січової адміністрації. З огляду на відсутність сталого та постійного місцерозташування, доречно було б назвати його «кочівним». Утім, територію «кочування» можна окреслити досить чітко – пониззя Південного Бугу (північно-східний Едисан) у зоні сходження кордонів трьох країн – Російської й Турецької імперій та Речі Посполитої.

Окрім зони сходження кордонів трьох держав, має місце накладення їх на зони зіткнення трьох великих субцивілізацій – православної, ісламської та католицької. Як наслідок, згаданий комплекс чинників зумовлює до перебування населення цих місцевостей у стані перманентної війни одного з одним, чому сприяють й територіально-географічні особливості регіонів, що дають можливість до необмеженого лавірування на їх оперативному просторі.

Саме на територію у пониззі Південного Бугу, як на місце постійного перебування ватаг запорозьких здо-

бичників, вказували сучасники ще на початку XVIII ст., як за часів Старої Січі, так і після переходу запорожців під кримську протекцію. Зокрема, у червні 1705 р. російський уповноважений при розмежуванні земель між Очаковим та Січчю Є. Українцев у своїх донесеннях з р. Грузька зазначав, що по річках Південний Буг та Інгул мешкає велика кількість «запорожцов и иных гулящих людей», які займалися, головним чином, відгоном худоби та пограбуванням майна очаківських турків і місцевих ногайців [174]. Спосіб життя цих здобичницьких ватаг мало змінився й за оleshківського періоду запорозької історії. Наприклад, 3 серпня 1714 р. у листі до очаківського Абди-паші польський гетьман Сенявський скаржився на «swawolne kupy kozactwa z niemalu szkodu wypadaiuce» з території Очаківського степу (Едисану) 175 у Польську Україну [175]. Вірогідно, подібною ж була ситуація і у другій половині XVII ст.: численний козакующий елемент у пошуках «хліба козацького» оперував у «трикордонній» зоні, вдало використовуючи її геоландшафтні особливості та специфіку міжнародного статусу.

Після повернення у 1734 р. переважної більшості запорожців під російську протекцію здобичницька, або, за термінологією тогочасної документації, гайдамацька активність дещо уповільнилася. Російсько-турецька війна 1735–1739 рр. також сприяла цьому, оскільки давала можливість «виявити себе» широким масам січової сіроми. Після її завершення та набуття чинності умов Белградського мирного договору здобичницький елемент на Запорожжі було поставлено у незвичні для нього та досить жорсткі умови. Демаркація державних кордонів між Російською

та Турецькою імперіями, впровадження паспортної системи та мережі форпостів, карантинів та митниць практично унеможливили заняття традиційним здобичництвом у такий самий спосіб, як і у попередні часи. Ззовні непримирена позиція січової адміністрації щодо гайдамаків, яку Кіш мав зайняти під тиском російського уряду, змушувала сіромаху-здобичника шукати нових теренів для стаціонарного перебування. Ними стали слабко заселені та практично неконтрольовані кримською владою північно-східні землі Очаківського степу (Едисану).

Особливо масовий доплив гайдамаків на ці території починається на початку 1750-х рр. Причому йде він не тільки з Запорожжя, а й із задніпровських місць. Цьому сприяли складні соціальні колізії, що мали місце під час та після виселення українського населення з земель, відведених російським урядом під Нову Сербію. Виселення це набуло рис справжньої депортації та призвело до втрати широкими верствами козацтва та посполитих матеріального добробуту, озлоблення їх проти російської влади та нових поселенців. Традиційно високий, у задніпровських місцях, відсоток люмпенізованого чоловічого населення, відірваного від свого соціального середовища, також сприяв поповненню здобичницьких ватаг [176].

176

Упродовж 1753–1755 рр. спостерігається тенденція до заснування тимчасових та стаціонарних поселень по турецький бік кордону. Зокрема, 12 липня 1755 р. командир Новосербського корпусу генерал-майор І. Глебов рапортував до Сенату про отримання ним листів від очаківського паші та буджацького сераскір-султана, які скаржилися на свавілля

запорожців-гайдамаків, що стоять таборами на турецькому боці кордону і здійснюють набіги на татарські улуси та околиці Очакова. Було вказано локалізацію цих таборів – у місцевості Агирмекали (ймовірно, йдеться про гирло р. Громоклія) та у гирлі р. Південний Буг [177]. Той факт, що гайдамацькі курені формально передували на турецькому боці кордону, унеможлилював переслідування їх російськими та польськими військовими командами. А очаківські турки й едисанські та джамбуйлуцькі ногайці були не в змозі самостійно запобігти гайдамацьким рейдам углиб їхньої території [178]. Представники російського військового командування також не схильні були брати на себе тягар відповідальності за дії здобичників: 30 липня 1755 р. у своїй відповіді очаківському паші І. Глебов погоджувався, що це дійсно можуть бути колишні російські підданці, відомі під назвою аргатів та ренджиперів, що уподобали собі тамтешні 179 пустки для мешкання [179]. Тобто він не відкидав можливості того, що гайдамаки походили з числа кримських запорожців.

Однак, попри таку словесну еквілібристику, представники місцевої російської влади почали вживати й реальних заходів до вгамування гайдамацької активності по обидва боки кордону. Перш за все, було зроблено спробу позбавити громоклійських гайдамаків підтримки з боку запорозького зимівника. Нестача харчів, а часто навіть елементарно пристойних умов проживання гнали їх взимку на обжиті землі Вольностей. Зокрема, 24 грудня 1755 р. генерал-майор Глебов звітував перед Сенатом щодо заходів, ужитих із метою викорінення гайдамацтва серед запорозького населення. У звіті він вказував, що головними пособниками

гайдамаків у зимовий час, звісно ж, є більшість володарів зимівників. Якби вони співпрацювали з офіційною владою, гайдамацтво швидко було б викорінено. Однак тенденції до співпраці не спостерігається і навряд чи коли буде. З огляду на це, він наказав кошовому, аби військові команди на чолі зі «статечними» старшинами обстежили всі зимівники у прикордонних з Туреччиною та Польщею місцевостях з метою виявлення усіякого «непевного» елементу [180].

180

Такі заходи мали сенс, оскільки на території Бугогардівської паланки гайдамаки з турецького боку кордону користувалися підтримкою місцевої старшини та володарів зимівників, які часто-густо самі ж і ініціювали вилазки за «козацьким хлібом». Серед таких особливо слід відзначити гардівського полковника Тарана. Через звинувачення в отриманні частини здобичі від гайдамацької ватаги, що повернулася з Нової Сербії, його на початку 1756 р. було притягнуто до судового слідства [181].

181

З огляду на напруженість у відносинах із сусідами, додаткових заходів для вгамування гайдамацтва було вжито не тільки представниками російського командування, а й вищою місцевою владою на Україні. Вони знову ж таки стосувалися зимівників. Зокрема, лютим 1756 р. датовано план, складений гетьманом Розумовським та представлений на розгляд Сенату. Згідно з ним навесні 1756 р. мало бути проведено загальний перепис зимівників на території Запорозьких Вольностей. Хазяї зимівників мусили отримати білети на кожного з мешканців. У разі потреби від'їхати з зимівника кожен, мав мати його при собі. Також передбачалася заборона на прийом до

зимівників усілякого роду волоцюг: їх треба було під конвоєм етапувати до Січі та далі до попередніх місць мешкання [182].

Загалом, уже до середини 1750-х рр. запорожці-здобичники настільки твердо опановують малозаселені місцевості пониззя Південного Бугу, що відбувається певна трансформація уявлень про межі турецького кордону у свідомості ногайців. Вельми цікавими з огляду на це є свідчення ротного квартирмістра Молдавського гусарського полку Гросула, якого влітку 1755 р. було послано від генерал-майора Глебова із листами до буджацького сераскіра. На зворотному шляху його супроводжували 2 ногайці, які при урочищі Чечаклія, не доїхавши 90 км до офіційного російсько-турецького кордону, залишили Гросула та повернулися додому. Відмову йти далі вони аргументували тим, що їх можуть порубати запорожці-гайдамаки, які діють у цих місцях [183].

Як засвідчує подальший перебіг подій, громокліяці у цей період не мали чіткої програми подальших дій та консолідуючої сили в особі вольового лідера, який би міг укріпити та організаційно оформити цю своєрідну «анти-Січ». Уже на початку лютого 1756 р. у Січі з'явилось 50 перебіжчиків, які покаялися у своїх провинах. Січова старшина схильно поставилася до такого вияву покори: всіх гайдамаків було пробачено та приведено до повторної присяги під час літургії, що відбулася у січовій Покровській церкві 16 лютого. Після цього їх було відправлено на Громоклію для проголошення амністії від Коша всім тамтешнім козакам [184].

Таке ліберальне ставлення Коша до гайдамаків має пояснення. Невдоволення січової сіроми прими-

ренською політикою адміністрації Коша, зокрема, переслідуванням гайдамаків на вимогу російського уряду, загрожувало вилитися у серйозні заворушення, що й сталося у червні 1756 р. Вочевидь, певна напруженість відчувалася вже у лютому, а тому старшина вирішила не доводити сірому до «кипіння» вжиттям жорстких заходів проти гайдамаків. Тим більше, що пошуками «козацького хліба» займалися широкі верстви січовиків. Про розмах гайдамацтва-здобичництва у середовищі січових запорожців може свідчити «Реєстр», складений військовим судом польської Української партії у таборі під м. Роскопиці у вересні 1757 р. та надісланий до російського Сенату. На 7 аркушах цього документа подано прізвища та імена 474 запорожців, з конкретною вказівкою на належність до того чи іншого куреня. В основу цього реєстру було покладено відомості, отримані від захоплених на території Речі Посполитої гайдамаків під час проведення слідства. У середньому кількість звинувачених у гайдамацтві коливається у межах 10–12 козаків у кожному курені, що становить приблизно 3–6 % від загальної кількості членів. Водночас помітна і певна нерівномірність поширення цього соціального явища по куренях: від 1–2 (Уманський та Шкуринський курінь) до 29–33 козаків (Васюринський та Кисляківський) [185].

185

Справедливості заради слід зазначити, що досить часто гайдамацькі напади на польську територію було ініспіровано прикордонними російськими командирами та січовими старшинами, які самі ж і боролися з гайдамаками. Зокрема, навесні 1758 р. сотник Новослобідського козацького полку Табанець, який діяв за вказівками командира Новосербського корпу-

су генерал-майора Хорвата, завербував 80 запорожців-гультаїв, які мали напасти на польські містечка Крути та Паліве Озеро. Спонукальним мотивом нападу було бажання останнього помститися тамтешнім командирам за перешкоди у просуванні кільком сотням волохів, що воліли оселитися у Новій Сербії [186]. Існувало й, так би мовити, гайдакування «на замовлення». Тобто деякі з січової старшини самі ставали негласними поводирами гайдамацьких партій, забезпечували їх кіньми та грошима, отримуючи за це від-
186
187 повідну частку у здобичі [187].

Упродовж 1757–1759 рр. громоклійсько-мигійська вольниця значно зросла кількісно, окріпла організаційно та матеріально. Всього ж станом на літо 1759 р. на островах південніше Гарда-на-Бузі, на кримській території, перебувало 300 козаків (доїзд сотника слободи Аджамки Новослобідського полку Носа). За тими самими свідченнями, гайдамакам усіляко потурала старшина Бугоградівської
188 паланки [188].

За таких умов запорозькі здобичники перетворюються на впливову силу у «трикордонні». Вони почуваються настільки впевнено, що вже не бояться прикордонної російської та польської варти, влаштовуючи з ними справжні баталії. Наприклад, 13 березня 1760 р. російський роз'їзд виявив у слободі Орлі гайдамацьку партію з 16 чоловік, які щойно повернулися з Польщі й бенкетували у одному з будинків. На пропозицію здатися вони відповіли стріляниною. Внаслідок перестрілки 2 гайдамаків було вбито, 2 взято у полон, а решта спромоглася прорватися за кордон. 19 березня гайдамаки у кількості 20 чоловік взяли своєрідний реванш – напали на російську коман-

ду з 7 драгунів та козаків, що патрулювали броди на р. Синюха, вбили 3 та поранили одного з патрульних. Загинув командир патруля поручик фон Бой. Подальше розслідування виявило, що в обох сутичках російським патрулям протистояли гайдамаки, які у кількості 150 осіб мешкали на Громоклії, з турецького боку кордону. Крім того, до 200 гайдамак перебувало на російській території, у верхів'ях Мігійського Ташлику [189].

189

Упродовж 1760 р. гайдамацькі заго-ни з числа запорозької сіроми спробували закріпитися набагато північніше від стратегічного трикутника «Росія – Польща – Туреччина». Зокрема, ще навесні цього року 200 козаків збудували на території лісу Чути дві засіки та жили там все літо, здійснюючи звідти вилазки до Польщі та навколишніх новосербських шанців [190]. 190

На вимогу російського військового командування та гетьмана Разумовського Кіш був змушений наприкінці серпня 1760 р. організувати справжню військову експедицію проти гайдамаків, які перебували на території Бугогардівської паланки. Кошовий отаман Іван Білицький сам прибув до Гарда-на-Бузі з чималим počтом, до якого входила переважна більшість курінних отаманів. Протягом тижня проводилися облави, внаслідок яких було схоплено близько 40 гайдамаків з числа січової сіроми. За наказом кошового їх пов'язали як ясир і хотіли передати на розправу гетьманському полковникові Часнику, який прибув до Гарда як уповноважений від Разумовського, але цьому спротивилися курінні отамани. Вони порозбирали козаків своїх куренів та відконвоювали до Січі, де після процедури каяття та присяги їх було відпущено.

Така ліберальна поведінка січової старшини не залишилася непоміченою для представників російського командування на Півдні. Зокрема, комендант фортеці Св. Єлисавети Толстой упродовж вересня відправив до Сенату та Військової колегії низку донесень, в яких повідомляв про неможливість боротьби з гайдамацтвом силами Коша, оскільки частина старшини прихильно ставиться до здобичницької діяльності своїх підлеглих, а керівництво Бугогардівської паланки саме ініціює гайдамацькі вилазки. Як приклад, він наводив той факт, що у той самий час, коли експедиціонери ганяли гайдамаків у околицях Гарда, з Мигії безперешкодно вийшла ватага чисельністю у 160 козаків, попрямувавши ¹⁹¹ на промисел до Польщі [191].

Щоб запобігти подальшому зростанню чисельності гайдамаків, уряд був змушений збільшувати кількість залог на прикордонних форпостах. Станом на серпень 1760 р. у регіоні постійно перебувало дві команди козаків з Гетьманщини – полкового хорунжого Киселя (937 козаків) та полковника Часника (859 осіб), які спеціально займалися боротьбою з гайдамаками, патрулювали російсько-турецький та російсько-польський кордони, бродили по річках та лісах Чорний і Чути ¹⁹² [192]. Але ж і вони були не в змозі викоренити гайдамацькі ватаги, оскільки ті у разі небезпеки переходили за кордон, а урядові загони не наважувалися їх переслідувати, аби не наражатися на дипломатичні конфлікти.

Станом на 1760 р. розрізнені гайдамацькі загони, попри свою невелику чисельність (загалом не більше 500 осіб), спромоглися опанувати широкі простори нижньої течії Південного Бугу та його приток як

з російського, так і з турецького боку кордону, та фактично перетворилися на «третю силу», що вдало протистояла спробам офіційних кіл держав «трикутника» взяти ситуацію під контроль. Як і кожного року, настання зимового сезону уповільнило активність гайдамаків у регіоні, але ж весна 1761 р., за всіма оцінками, мала, враховуючи тенденцію попередніх років, піднести цей рух на небувалу височінь. Крім того, можливим було об'єднання розрізнених гайдамацьких куренів та утворення на малоконтрольованих турецькою та кримською сторонами територіях північно-східного Едисану своєї «анти-Січі», як центру різноманітних груп запорозької опозиції.

Занепокоєні розмахом та силою цього угруповання, російські, турецькі та польські прикордонні командири, за найактивнішої участі дипломатичних та військових відомств своїх країн, спланували та здійснили впродовж літнього сезону 1761 р. серію спільних експедицій, спрямованих проти мигійсько-громоклійських гайдамаків [193]. Цілеспрямовані військові акції досягли своєї мети – гайдамацькі Січі на території Едисану було викоренено. Рештки запорозького фольклору, зафіксовані у ХІХ ст., наприклад пісня «Чом Мигія не слава була, поки в Мигії баталії не було», свідчать про те, що знищення цієї альтернативної Січі відбулося у надзвичайно запеклий спосіб ¹⁹⁴ [194].

Повернення того ж року до своїх домів експедиційних загонів із числа військовослужбовців Новосербського корпусу (Новослобідського козацького, Хорватового гусарського та Пандурського полків), які брали участь у Семилітній війні, збільшило кількість сил, задіяних у боротьбі з гайдамака-

ми. З 1761 р. активність гайдамацьких ватаг на «трикордонні» вщухає.

Отже, обидва паралельні Новій Січі запорозькі центри припиняють своє існування на початку 1760-х рр. Попри те, що жоден з них не набув рис повноцінного козацького Війська, вони тривалий час притягували до себе та формувалися за рахунок опозиційно налаштованих до січової адміністрації та російського уряду носіїв запорозької «лицарської» ідеї.

Запорозькі насельники Бачки та Банату, або «мальтизи», як їх називала решта козаків – задунайців та чорноморців, походять з тієї гілки запорожців, яка до 1785 р. перебувала у князівствах Молдавії та Валахії. За умовами Кючук-Кайнарджийського миру та Айналі-Кавацької конвенції вони не підпадали під безпосередню юрисдикцію турецького уряду, що й дало козакам змогу безперешкодно виїхати до імперії Габсбургів. Донесення російських дипломатів з Ясс за період 1784–1785 рр. підтверджують цей факт. Зокрема, російський генеральний консул у Молдавії, Валахії та Бессарабії І. Северин 18 травня 1784 р. звертався до всіх запорожців, які мешкали по Дунаю на території князівств, з пропозицією повернення до російських володінь, обіцяючи пробачення їхніх провин 195 [195]. Однак лише невелика частина запорожців у ці роки повернулася. Це ж підтверджують і документи австрійського військового та цивільного командування [196], у яких запорожці скрізь фігурують як підданці молдавського князя.

Абсолютна більшість дослідників та архівні джерела безпомилково вказують, що у 1785 р. численні групи запорожців з'явилися в австрійських володіннях, на Військо-

вому Кордоні. Втім, окремі представники запорозької громади могли потрапляти туди і раніше – наприклад, після зруйнування російськими військами Чортомлицької Січі у 1709 р. Зокрема, маємо звістку ще під 1720 р. про наявність козаків серед населення шанця Фелдвар Потисько-Помориської ландміліції [197]. 197
Переміщенню невеликих груп запорозького козацтва на Військовий Кордон сприяв також маніфест австрійського імператорського двору від 10 січня 1769 р. про прийом на поселення у Бачці та Темешварському Банаті емігрантів з Російської імперії [198]. Після 1775 р. він набув 198
особливої актуальності для запорожців, які залишили рідні краї.

Переселенню запорожців до австрійських володінь передували такі події. 1 квітня 1785 р. до австрійського військового представника у Яссах, капітана Бедеуса, звернулися депутати від запорозьких громад, які вже 10 років мешкали у Молдавії, з проханням прийняти їх на цісарську службу [199]. Згідно з ордером генерал-майора Ерценберга з Чернівців від 9 квітня того ж року, йому було надано повноваження вести переговори з запорожцями [200]. 200

Подальше листування, яким супроводжувався процес переговорів із запорозькими депутатами, представлене ордерами Вищої Військової ради та Славонської генералкоманди до цивільного та військового командування на теренах Буковини, Ерделя, Бачки та Банату та відповідними звітами й рапортами (протягом квітня–травня 1785 р.). Згідно з ними, запорожці мали, не викликаючи підозри молдавської влади, невеликими групами переходити кордон з Австрійською імперією й зо-

середжуватися в Ерделі та Темешвар-
201 ському Банаті [201].

Щодо умов, на яких оселялися запорожці на Військовому Кордоні у Банаті, то у вітчизняній історичній літературі побутує думка, що їм було надано широку автономію. Вважають, що вони становили окремий полк у складі граничарських полків, залишили за собою право користуватися своїми зброєю, обмундируванням й амуніцією та обирати собі старшину. Більше того, декларується існування так званої Банатської Січі, яку очолювали кошові отамани.

Зауважимо, що запорожці, ведучи переговори з представниками австрійського військового командування навесні 1785 р., дійсно намагалися зберегти широку автономію у системі Військового Кордону, але австрійська влада погодилася лише на присвоєння офіцерських чинів невеликій кількості запорозької старшини. Відомо, що під час переговорів з австрійським урядом запорозькі депутати доводили, що мають у своєму складі чотирьох старшин, які претендують на звання полковників австрійського війська. На це їм було вказано, що присвоєння полковничого звання залежатиме лише від комплектності запорозьких команд нижніми чинами із розрахунку 1 пол-
202 ковник на 1 тис. козаків [202]. Утім, досить часто ці офіцерські повноваження були суто номінальними, оскільки австрійське командування у більшості випадків головними командирами козацьких загонів призначало граничарських офіцерів, сербів за національністю. Серед них нам відомі майор Кнежевич та ротмістр Чакітієвич, яких влітку 1785 р. було призначено командирами та спос-
203 терігачами за запорожцями [203].

Питання про існування центрального запорозького поселення – Січі – на теренах Військового Кордону довгий час породжувало легенди та міфи в українській історичній науці. Згідно з архівними документами, запорозькі команди було розкидано по багатьох містах (Банат, Бачка, Сента, Сомбор, Суботице, Нові Сад, Панчево та ін.), часто на значній відстані одна від одної та у невеликій кількості (по 150–160 козаків).

Потреба збереження запорожцями власних зброї та обмундирування відпала вже у перші дні по переселенню, коли з'ясувалося, що більшість козаків не має пристойної зброї та мундирів, і вони самі погодилися на обмундирування за зразком граничар [204].

Зазначимо, що не слід дивуватися такому стану речей та шукати у діях австрійського уряду щодо запорозьців якогось підтексту. Існування «Банатської Січі» у межах австрійського Військового Кордону наприкінці XVIII ст. було абсолютно неможливим. Серія реформ Гільдбургхаузена на теренах Військового Кордону упродовж 1735–1748 рр. остаточно скасувала залишки граничарської автономії та уніфікувала всі сфери життя його населення за стандартами, встановленими австрійським військовим командуванням [205].

Щодо кількості запорозьців у Банаті та Бачці існує кілька стереотипних поглядів, які кочують по сторінках наукових видань, починаючи з середини XIX ст. Згідно з ними запорожці у кількості 8 тис. осіб мешкали у м. Сента та навколишніх селищах.

Дійсно, саме ця цифра фігурувала у відомостях, наданих запорозькими депутатами австрійському командуванню щодо кількості запорозьців, які перебувають у Молдавії

204

205

та готові заступити на цісарську службу. Також цю цифру традиційно наводять багато авторів як реальний показник чисельності австрійських запорожців. Утім, як свідчать документи Славонської генералкоманди, австрійське командування вчинило досить жорстку фільтрацію запорожців, які прибували у межі імперії – в'їзд дозволили лише тим, кого спеціальні комісії визнали здатним до військової служби за віком та фізичним станом, решту вислали [206].

Не виключено також, що більшість запорожців, які спочатку зажадали вступу на цісарську службу, довідавшись про кондиції австрійського військового командування, відмовилася від початкового наміру.

Загальна кількість козаків, які на осінь 1785 р. переселилися до Австрії, згідно з відомостями різних авторів та архівних джерел, коливалася у межах 1000–1500 чоловік [207]. Однак окремі групи запорожців – колишніх російських підданців – прибували до прикордонних місцевостей Австрії аж до осені 1787 р. Австрійський уряд розміщував їх на території Військового Кордону [208].

Із документів австрійського військового командування та цивільного уряду випливає, що Сента була лише збірним пунктом, де зосереджувалися запорозькі команди протягом 1785 р. для освідчення австрійськими офіцерами та вирішення їх подальшої долі й місць дислокації, оскільки у 1785–1786 рр. це місто знаходилося у «глибокому тилу» Військового Кордону і не могло бути сталим осередком запорозької колонізації [209].

Уже у липні–серпні 1786 р. всіх запорожців перевели південніше, ближче до турецького кордону [210].

Серед пунктів їх перебування згадано міста Нові Сад, Тител, Ковель, Панчево [211]. Як свідчить діловодча документація таких граничарських з'єднань, як Батальйон чайкашів (річних прикордонників) та Німецько-Банатський полк, протягом 1785–1787 рр. мала місце постійна ротація запорожців, яких переводили з полку до батальйону й навпаки. Вочевидь, це було пов'язано з доцільністю використання колишніх козаків-дунайців, які мали досвід морської служби, для охорони кордону з Туреччиною по Дунаю, а колишніх піхотинців та кіннотників – для служби у піхотному полку. Документи донесли до нас навіть імена та прізвища цих козаків. Наприклад: «...Іван Чайка, кондуктор, разом з іншими 4-ма козаками переведений з Чайкаського батальйону у 1785 р., згідно директиви...» [212].

Абсолютна більшість запорожців, які служили у двох вищезгаданих військових командах, були або нижніми чинами, або обіймали унтер-офіцерські посади. Принаймні, у списках штаб- та обер-офіцерів полку та батальйону за період 1785–1791 рр. не виявлено жодного запорожця, якому б австрійським командуванням було присвоєне офіцерське звання [213].

Корпоративність австрійського служилого офіцерства, погане знання німецької мови стояли на перешкоді службового просування запорозької старшини, що зрештою призвело до її невдоволення та відпливу з Австрії.

Документи Хорватського державного архіву стверджують, що запорожці масово залишили Банат під час австро-турецької війни 1788–1791 рр. Під час неї більшу частину запорожців було включено до складу Банатського корпусу, який діяв

проти турків у Волощині та Північно-Західній Болгарії. Козаки патрулювали річну систему Дунаю, споруджували мости та понтони, супроводжували транспорти [214]. Під час бойових дій частина запорожців загинула від поранень та епідемії, а частина втекла з Банатського корпусу до турецьких володінь, у Задунайську Січ. Уже у 1791 р. на Військовому Кордоні залишилося лише кілька десятків літніх козаків, не здатних до військової служби [215].

Для такого тотального відтоку запорожців з австрійської служби існувало чимало причин: невдоволення використанням їх як робочої сили на земляних роботах [216], утиски й обмеження у відправі релігійних потреб [217], муштра та жорстка дисципліна, що їх провадило австрійське командування [218].

Щодо питання про долю запорожців у Бачці та Банаті після 1791 р., зауважимо, що однією з головних умов, на яких запорожці перейшли до Австрійської імперії, було збереження ними холостяцького стану. Власне, це була єдина вимога козаків, якої австрійське командування дотри-

мувалося без жодних змін протягом всього їх перебування на Військово-му Кордоні [219]. Більшість козаків наприкінці XVIII ст. за традицією і далі дотримувалася своєрідного запорозького «целібату». Цей факт давав підставу багатьом історикам, насамперед угорським та сербським, стверджувати, що запорожці не полишили по собі жодного сліду на теренах Бачки та Банату. Це не зовсім так. Принаймні ще в середині XIX ст. у Сенті та її околицях мешкало кілька родин, що вели свій родовід від запорожців, які свого часу записалися до міщанського стану та одружилися з угорськими жінками – Цинкайло, Ікотіни, Халмоші (Гармаші) [220]. Сталося те, що й мало статися, – окремі запорожці, які залишили по собі дітей чоловічої статі, вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. неодмінно мали розчинитися серед угорського та сербського населення південних районів Банату та Бачки. Однак спогади про нетривале перебування частини козаків на австрійській службі (у «мальтизів») збереглися в історичній пам'яті та антропонімії нащадків задунайських запорожців [221].

КОЗАЦТВО СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

- 10.1. Генеза та еволюція слобідського козацтва
- 10.2. Військово-політична діяльність та соціально-політична структура слобідських полків у другій половині XVII ст.
- 10.3. Політика російського уряду щодо слобідського козацтва у XVIII ст.

10.1.

Гене́за та еволю́ція слобідського козацтва

Козацтво на Слобожанщині в другій половині XVII–XVIII ст. становило той суспільний прошарок, який безпосередньо визначав усю історію регіону – від соціально-економічних відносин до надбань культури. Саме тому історію слобідського козацтва слід розглядати в комплексі з історією всієї Слобідської України.

На сьогодні цей історико-географічний регіон охоплює частини різних областей України та Російської Федерації: Харківської (за винятком Красноградського, Зачепилівського, Кегичівського, Сахновщинського, Первомайського, Шевченківського, Лозівського, Близнюківсько-

го, Барвінківського районів), Сумської (Білопільський, Великописарівський, Краснопільський, Лебединський, Недригайлівський, Охтирський, Сумський, Тростянецький райони), Луганської (Кремінський, Міловський, Новоайдарівський, Новопсковський, Сватівський, Старобільський райони), Донецької (Слов'янський район) областей України, кілька районів Курської та Белгородської областей, великий простір Воронезької області Росії. Останнє заселення цього регіону розпочалося наприкінці XVI ст. і проходило досить суперечно.

Межі Слобожанщини визначено дуже приблизно, адже історичні джерела зазвичай не відображають повноти й точності її територіального формування.

Західна межа – литовський чи малоросійський кордон, між Московським царством і Річчю Посполитою за розмежуванням 1647 р. Хоча до Слобожанщини, напевно, має входити приєднане від Гадяцького до Охтирського полку в 1708 р. містечко Котельва. Північна межа – Белгородська лінія, споруджена московським урядом система укріплень середини XVII ст., – теж надто умовний «кордон». Українці, підпорядковані слобідським полковникам, селились іноді на північ від цих укріплень, водночас у містах по лінії (крім Охтирки й Острогозька) переважало російське населення, не підпорядковане українській владі. Особливо важко визначити якісь межі Острогозького полку. Влада його полковника в другій половині XVII ст. поширювалася на «черкас» (як тоді називали українців) населених пунктів Яндовище й Перлівка; Воронеж, Землянська, Лівн поза лінією на північ, у «запіллі», по лінії – Корочі, Усерду, Уриву, Ольшанська, Коротояка,

Нового Оскола. Обвівши на карті територію по цих містах, отримаємо величезний простір, на якому, за підрахунками В. Важинського, українські переселенці наприкінці XVII ст. становили лише 12 відсотків від загальної кількості населення [1]. На початку XVIII ст. межі полку і сотенних міст змінюються, за сприяння уряду розпочинається переселення українців з вищеназаних поселень на південь від Острогозька, і якщо в другій половині XVII ст. Острогозьк був чи не найпівденнішим містом у полку, то в середині XVIII ст. – це майже найпівнічніша точка. Такі «географічні» зміни вплинули і на етнічний склад населення – наприкінці XVIII ст. в Острогозькій провінції мешкало понад 80 відсотків українців [2].

Південною межею Слобожанщини може частково слугувати Українська лінія, споруджена в 30-х рр. XVIII ст., однак визначити південні межі Ізюмського та Острогозького полків складно, як і весь східний кордон Слобожанщини, бо підпорядковане слобідським полковникам населення колонізувало частково й Подоння, подекуди до р. Дон. Крім того, серед українських слобід уже в XVII ст. з'являються великі російські анклав, як Чугуївський поміж Харківським та Ізюмським полками, а Острогозький полк узагалі було «помережено» російськими поселеннями. Самий етнічний склад населення полків (а чимало «великоросів» також підпорядковувалися слобідському полковникові та несли полкову службу), залежність слобідських полків від російського уряду зумовили як особливості слобідських полків, так і власне їхню «рецепцію» в історіографії.

З іншого боку, вплив геополітичних реалій часу виникнення й існування слобідських козацьких одиниць був досить вагомим: межування з заходу

із Гетьманщиною, на яку ці слобідські полки взорувалися, а з півдня та сходу – із Запорожжям та Доном, осередками автономістичних рухів та прихистками «розбишацьких елементів», визначили політичну та соціальну історію Слобожанщини. Також в історіографії до сьогодні панує думка про слобідські полки як «випробувальний камінь» щодо скасування інших козацьких автономій Російською імперією. Останнім цю думку висловив відомий російський історик Є. Анісімов. Розглядаючи передумови реформ Петра I на Україні, дослідник зазначає про поboювання гетьманської старшини на початку XVIII ст., що цар-реформатор, який не спинився перед знищенням патріаршества, не зупиниться й перед скасуванням гетьманства, що докорінно змінить політичну структуру України: «Наглядний пример Слободской Украины – южной России, где казачьи полки полностью зависели от местной администрации был всегда перед глазами» [3]. Скажемо напевне, що без історії слобідського козацтва годі уявити й історію доволі багатих козацьких спільнот з усією їхньою напруженістю та проблематикою.

До середини XVI ст. територія, на якій виникли слобідські полки, була «Диким полем», власне, контактною зоною взаємодій між Кримським ханством, прикордонням Великого князівства Литовського та Московської держави без чітко вираженої державної належності. Саме на цих просторах, за поетичною метафорою, «буйним квітом розцвів феномен козацтва». Просування Російської держави на південь шляхом будівництва «засечных черт» – укріплених ліній – спричинялося не лише до постійних конфліктів із Кримом, чи навіть з прикордонними адмініст-

раціями Речі Посполитої або козацькими спільнотами Запорожжя та Дону. Через брак служилої людності на службу в фортецях по «черті» і за «чертою» залучали український козацький елемент. Унаслідок у південих фортецях Московської держави – Тулі, Кромах, а пізніше в Корочі, Усерді, Воронежі – виникли цілі українські колонії, яким дозволялося мати власне управління і широкі повноваження. Певною мірою за зразком цих підрозділів частково формувались пізніше і слобідські полки. Українські громади на півдні Московської держави вже у першій половині XVII ст. мали широку внутрішню автономію, що базувалась на козацьких звичаях, на так званій «черкаській обикності» – системі «прав і вольностей», некодифікованих правових норм і неписаних етичних правил внутрішнього життя українців (управління, соціальних відносин, суду, землевладіння). Однією з основних рис цієї «обикності» було виборне управління в українців, за старими козацькими традиціями. Звісно, зіткнення двох світів – «української» здобичницької вольниці, міцно пов'язаної з демократією річпосполитських цінностей, та «російського» з потужним елементом сваволі місцевого управління й авторитарними тенденціями централізованої держави – не було мирним [4]. Навпаки, існування 4 українських громад позначене численними суперечками як із російською адміністрацією, так і у власному середовищі. Зазначимо лише, що ця тематика є досить перспективною для дослідження.

Просування Московської держави на південь було досить емпіричним, але послідовним: засновували нові міста, які згодом занепадали, їх залишало населення, потім віднов-

лювали міста в дещо іншому місці. Так само можна охарактеризувати й взаємини з українським населенням, що вже в 30-ті рр. XVII ст. почало майже масово, після поразки козацьких повстань, переселятися за «литовський кордон», межу володінь між Московією та Річчю Посполитою, юридично визначену лише 1647 р.

Ці військові українські контингенти російський уряд прагнув поставити собі на службу. В 1639 р. до Чугуєва, міста на крайньому південному заході Слобожанщини, переселився цілий козацький «полк», з цілком сформованою структурою та родинами. Це були втікачі, учасники козацького повстання 1637–1638 рр. на чолі з гетьманом Яковом Остряницею. Однак суперечки з російським начальством та серед переселенців далися взнаки. Чугуївське поселення занепало. 1641 р. чугуївці вбили свого гетьмана, порозганяли росіян і 5 повернулися до Речі Посполитої [5].

Наступна спроба московського уряду оселити цілий полк мала більший успіх. Козацька революція середини XVII ст. спричинила масовий перехід за «литовський кордон» українців, що тікали від злигоднів війни, шукали економічного зиску, не погоджувалися з політикою Богдана Хмельницького тощо. Прикладом є розміщення великого військового підрозділу – «полку» чернігівського полковника І. Дзинковського (близько 1 тис. осіб із сім'ями) в недобудованій фортеці Острогоська. За умов спроб суворої регламентації переселення зберігся перепис новоприбулих 1652 р., де відбито чітку полкову структуру, навіть із соціальним розшаруванням, як і в полку Острянина. На чолі полку стояв полковник І. Дзинковський, окрім нього, були писар М. Михайлов, обоз-

ний Ф. Шеболта, осавул В. Данилов, суддя А. Величко, сотники О. Григор'єв, Т. Іванов, З. Іванов, Ф. Дубовець, В. Григор'єв, І. Кинша, Ф. Васильєв тощо [6]. За переписом, майже 6 у всіх сотнях осавули, «знаменщики», десятники, священники прирівняні до старшин. Однак чітка полкова структура, коли полковнику підпорядковувались українці не лише Острогоська, склалася дещо пізніше. Тобто дату заселення цього міста не зовсім правильно вважати датою початку саме слобідського полку. Поперше, 1652 р. – лише дата оселення острогожців, забудови міста, наділення переселенців землею [7]. По-друге, 7 «полк» – лише умовна назва, при переселенні він зазвичай мав управлінську структуру, аналогічну козацьким полкам Гетьманщини. Однак про більшість старшинських урядів є лише згадки в переписах, без визначення функцій, тобто невідомо, чи старшини мали конкретну владу.

Одразу ж управління українських переселенців було частково обмежено, до Острогоська надіслали воеводу і російських служилих [8]. 8 Цей полк більше схожий на українські громади в південних фортецях Московської держави, аніж на пізніше утворені слобідські полки. Однак, як засвідчують перші роки існування Острогоська, тутешні українські переселенці, котрих була переважна більшість, зберігали свій устрій і звичаї протягом років. Це підтверджує наступний перепис 1655 р., за яким основа управління – полковник, обозний, сотники, хорунжі – зберігалася, навіть з'явився «литаврщик» [9]. Гарантом 9 збереження «черкаського» управління полкового зразка був і жвавий зв'язок із батьківщиною – Чернігівщиною – в 50-х рр. XVII ст. [10]. На воеводську 10 адміністрацію І. Дзинковський, що

управляв острогозькою громадою в 50–60-х рр., особливо не зважав, «черкаси» жили за своїм звичаєм [11].
 11 Участь острогозьких козаків у походах військ князя Ромодановського наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. на Гетьманщину і проти татар [12]
 12 зумовила розширення в 60-х рр. XVII ст. влади полковника і підпорядкування йому «черкас полкової служби» низки міст сходу Белгородської лінії і запілля. Отже, Острогозьке поселення мало багато спільного з іншими слобідськими полками. Воно було ніби прикладом для російського уряду в справі утворення інших українських воєнізованих структур.

Тривала історіографічна дискусія щодо характеру «колонізації» Слобідської України є безпідставною. В основі її лежить теза, що російське оселення Слобожанщини мало «державний» характер, а масова українська колонізація цих земель була стихійною, «народною». Проблема в тому, що «народна» колонізація мала істотну «державницьку» спрямованість, що передбачало власну еліту, права та вольності, особливу соціальну та політичну ієрархію з потужним спочатку зв'язком з українською державністю Гетьманщини. Своєю чергою, переселенська українська маса втілювала російську державну «програму» щодо заселення «Дикого поля» й наступу на Кримське ханство. Себто проблематику характеру колонізації слід розглядати в площині політичної історії слобідських полків, рівня їх автономії та втручання в останню російського уряду.

У середині 50-х рр. XVII ст. відбувається найактивніше залюднення тієї території, яка пізніше дістане назву Слобожанщини. У цей час виникли нові міста Харків, Зміїв, Суми, Лебедин;

українські переселенці відновили спорожнілі Цареборисів і Охтирку [13].
 13 На нові місця було принесено з Гетьманщини ту структуру управління, яка поширилася там під час соціальних катаклізмів 1648–1649 рр. Багато переселенців вважали себе козаками і вимагали тих самих пільг і привілеїв, що їх мали представники цього стану на Лівобережній Україні. Попри значну їх конфліктність із місцевими російськими воеводами та російським служлим населенням, царський уряд всіма засобами прагнув використати цю переселенську силу для оборони від татар і подальшого просування на південь та для контролю над непевними українськими гетьманами.

Своєрідним переломним етапом у житті українських переселенців стала військова реформа 1658 р. на півдні Московської держави, внаслідок якої було утворено помісну армію – Белгородський полк [14]. Він
 14 формувався на помісній основі, себто службу несли користувачі «помість» (земельних наділів), за потреби служилий мобілізувався, а в «мирний час» перебував у «помісті». Це була типова прикордонна армія феодальної держави. За такою самою схемою, але відповідно до норм полкового устрою, що вже існував на Гетьманщині в 1658–1659 рр., було утворено козацькі полки в найбільших на той час українських містах Белгородського розряду – Сумах і Охтирці [15].
 15 Поряд із цим існували військові підрозділи українців («черкас полкової служби»), підзвітні лише белгородському чи місцевому воеводі. Ці воєнізовані підрозділи, окрім служби, брали участь у походах на Гетьманщину. Впродовж українсько-російської війни і подальших подій 1659 р. з ініціативи уряду до Белгородського полку поприписували й інші українські

полки, а саме, окрім вже існуючих Острогозького, Сумського, Охтирського, – Колонтаївський, Зміївський та Харківський. Дані про ці українські помісні підрозділи містяться в переписі 1660 р. Територія розташування шести «черкаських» полків у 1660 р. обмежувалася часто полковим містом, інколи з околицями. Разом з тим, були й міста, в яких «черкаси полкової служби» не залежали від полковників «черкаських» полків, – Салтів, Печеніги, 16 Вільшана поблизу Харкова [16], Путивль, Кам'яне, Недригайлів, Вільшана 17 поблизу Сум [17]. І, головне, полки було зафіксовано в переписі, однак якогось переліку конкретних функцій полкової адміністрації документи не містять. До полку то приписували, то забирали «черкас полкової служби» найближчих міст для зручності мобілізації (у 1659 р. до Сумського полку належали лебединські, колонтаївські, городнянські, олешківські 18 «черкаси» [18]). Задля покращення боєздатності до полкових центрів у 60-х рр. приписують, себто підпорядковують, українців навколишніх міст із власною старшиною. Ці полки були надто несталими формуваннями. Зокрема, за даними про розподіл жалування 1663 р., замість шістьох «черкаських» полків Белгородського 19 полку 1660 р., існували лише два [19]. Натомість стабілізувалася служба козаків: вони охороняли «кордон», виїздили на варту, брали участь у походах князя Ромодановського на Гетьманщину, висилці служилих на Запорозжя і до міст Гетьманщини, діяли в складі російських підрозділів проти татар. Слобідські полки виникали впродовж «переписів і розборів», реформ прикордонного російського війська наприкінці 50–60-х рр. XVII ст., тобто російський уряд безпосередньо впливав на фор-

мування козацької організації слобідських полків.

Упродовж 60–70-х рр. XVII ст. юридичні та географічні межі слобідських полків змінювалися. Уже зазначалося, що в 1660 р. цих полків було шість (Сумський, Охтирський, Колонтаївський, Харківський, Зміївський, Острогозький) [20]. Про Колонтаївський та Зміївський збереглися лише поодинокі дані. 1660 р. так само побіжно згадано «черкаський» полк у м. Воронеж на чолі з полковником Юхимом Видренком [21]. 21 Відомо також, що під час будівництва укріплень довкола м. Полатов 1683 р. була нагода та проект створити окремий слобідський Новополатовський полк [22]. Цікаво, що за переписом 22 1667 р. Охтирський полк не згадується [23], хоча з листа сумського полковника Г. Кондратьєва відомо, що у 23 1666–1667 рр. в Охтирці обрано полковника і відновлено полк [24]. 24

Окремої згадки заслуговує Балаклійський слобідський полк (1669–1677 рр.). З його існуванням та інтенсивною діяльністю єдиного полковника Якова Чернігівця пов'язують заселення українцями територій по середній течії р. Сіверський Донець й заснування таких міст, як Андріїві Лози, Савинці, Бишкин, Ізюм. Однак 1677 р., внаслідок суперечки і збройних сутичок балаклійськими козаками із царборисівськими російськими служилими, цей полк вирішили скасувати. 1681 р. з колишніх слобід Балаклійського полку, приєднаних у 1677 р. до Харківського, з побудовою Ізюмської укріпленої лінії почалося виокремлення Ізюмського полку, розмежованого з Харківським 1699 р. [25]. По 1711 р. Харківським 25 та Ізюмським полками управляла династія Донців-Шидловських,

тож зв'язки між ними були дуже міцними. В умовах прикордонної російської помісної системи такі зміни в кількості слобідських полків можна пояснити несталістю і нерегулярністю козацької служби. Під 1693 р. згадано 5 полків – Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський, Острогоський. Вони існували й далі [26], але, до обмеження і скасування воеводського управління 1706–1710 рр., не стільки як територіальні, бо частиною населення полку керували надіслані російські воеводи, тобто полковникові підпорядковувалася лише певна, служила його категорія, так звані «черкаси полкової служби», а передусім як помісні військові одиниці. Отже, говорячи про слобідські полки другої половини XVII ст., слід мати на увазі несталі формування, управління яких також упорядковувалося упродовж другої половини XVII ст.

Слобідські полки виникли за доволі своєрідних умов. У основі їх управління був той лад, який поширився на Подніпров'я унаслідок козацької революції. Керівниками переселенців часто були особи з досвідом управління в буремні роки Національно-визвольної війни. Окрім цього, слободи стали прихистком для опозиційно налаштованих проти гетьмана старшин, тож гетьманський уряд ставився до них вороже і вимагав від царського уряду не надавати місця для оселення втікачам від гетьманської влади [27]. Саме напередодні виникнення слобідського козацтва прикордонні слободи стали опорною базою опозиції гетьману Виговському, колишнім прихильникам повсталого полтавського полковника Мартина Пушкаря: Іванові Донцеві, Якову Барабашеві, Степанові Довгалю. Іван Донець навіть виступив із «проектом»

перед царським урядом щодо утворення армії козаків у складі російського війська з одним росіянином і одним українцем на чолі [28]. 1658–1659 рр. така військова одиниця – «черкаський полк» на чолі з наказним гетьманом Іваном Безпалим – існувала в складі белгородського війська князя Ромодановського.

Майбутня старшина слобідських полків була найрізноманітнішою за походженням: від колишніх старшин з Гетьманщини до вихідців із «поспільства», обраних громадою для керівництва на слободах [29]. Слобідські полки виникали як незалежні одна від одної одиниці і підпорядковувалися спочатку белгородському воеводі Г. Ромодановському як об'єднавчій ланці. Це й дало право останньому стверджувати, що слобідських полковників призначають за його «расмотрельником» [30].

У всіх містах, які ставали центрами полку або сотні, крім козацького управління існувало російське, воеводське, якому підпорядковувалися росіяни, а також українські переселенці не «полкової» служби, «гордової служби черкасы», «завоеводчики» тощо. Боротьба місцевого козацького управління за розширення своєї компетенції на всі прошарки населення, численні сварки та ворожнеча з місцевими російськими воеводами – визначальні риси політичної історії слобідських полків другої половини XVII ст.

Можемо з певністю стверджувати, що подібно до Гетьманщини та Запорожжя в слобідських полках існувала виборча система заміщення посад і ротація старшинських кадрів. Наприклад, майбутній славнозвісний харківський полковник Григорій Донець починав свій шлях простим козаком 1660 р. [31], у 1662 р. він уже

десятник, в 1666 р. – сотник, і внаслі-
32 док подій 1668 р. – полковник [32].

Простий селянин с. Деркачі 1660 р.,
33 Федір Мураховець [33] у 1688 р. був
наказним полковником Харківського
34 полку [34]. Охтирського полковника
1692 р., до цього полкового осавула
Матвія Несвятипаску, згадано 1704 р.
35 як простого козака [35] тощо.

Істотною проблемою формуван-
ня управління слобідським полком
була одночасність виборів старши-
ни і призначень царського уряду, що
слугувало ґрунтом для виникнення
соціальної конфліктності.

До нас дійшла згадка про вибо-
36 ри полковника в Охтирці 1667 р. [36].
Під час заколоту І. Сірка в Харків-
ському полку 1668 р. вірні уряду хар-
ків'яни, згідно з відпискою князя
Борятинського, обрали іншого полков-
37 ника [37]. Є відомості і про «чорну
раду» в Сумах 1661 р. з приводу обран-
38 ня полковника [38] в Острозькому
39 полку 1678, 1699 рр. [39] тощо.

Щодо виборів сотників, то згадок
небагато, та й ті стосуються переваж-
40 но Острозького полку [40]. Там са-
мо козаки й усували сотників, зокрема,
Ф. Шкарпетка в Усерді 1683 р. чи Івана
41 Хорунженка в Яндовищі 1689 р. [41].
Цікаво, що Хорунженко скаржився, що
від сотника йому відмовили без указу
«Великих Государей». Отже, основ-
ні слобідські чини – полковників і
сотників – зазвичай обирало козац-
тво, хоча й не цілком демократичним
шляхом. По-перше, кандидатуру мав
затвердити уряд чи белгородський
воевода, для чого подавали заручну
чолобитну до вищих інстанцій про
бажання мати певну особу полковни-
ком чи сотником. За згоди царського
уряду надходила жалувана грамота
на полковництво. Якщо кандидату-
ра не влаштовувала урядовців або ж
чолобитну оскаржували опоненти як

фальшивку, то вибори не затверджу-
вались, як у випадку С. Ружинського
1679 р. [42], І. Перехреста 1692 р., 42
М. Васильовича 1691 р. в Охтир-
ському полку [43]. По-друге, «обра- 43
ну» старшину без санкцій уряду за-
боронено було усувати і переобира-
ти. Інколи одна або кілька кандида-
тур надавались згори, з Москви чи
Белгорода (в 1692 р. охтирські пол-
чани мали обирати або сина харків-
ського полковника Г. Донця – Костя,
або сумського Г. Кондратьєва – Ро-
мана [44]). Окрім того, урядовці заби- 44
рали полкові клейноди (шестопер,
литаври, знамено) до Белгорода і
повертали лише тоді, коли обира-
ли відданого царському урядові пол-
ковника. Вибори поступово ставали
формальністю, зводяться до збору
підписів, особливо коли поширилося
успадкування урядів синами полков-
ників: харківського Г. Донця, сум-
ського Г. Кондратьєва, охтирського
І. Перехреста тощо.

Щодо системи управління слобід-
ських полків, до кінця 80-х рр. XVII ст.
вона також перебувала під контро-
лем белгородського воеводи. Відпо-
відно основну документацію готували
у Белгородському столі Розряду, туди
подавали чолобитні. Безпосереднє
управління розрізненими полками
було досить заплутаним і неефек-
тивним. Воно мало більш-менш узго-
джену форму, допоки діяльністю Бел-
городського полку опікувався такий
талановитий управлінець, як князь
Г. Ромодановський. Після першо-
го Кримського походу 1687 р. бу-
ло вирішено упорядкувати управлін-
ня слобідськими полками, для чого
створено окрему центральну уста-
нову в Москві – «Приказ Великої
Росії» [45], що, напевно, спричи- 45
нило ще більшу плутанину. При-
каз існував протягом 1688–1700 рр.,

однак у другій половині 90-х рр. XVII ст. уже не відігравав істотної ролі, а белгородські воєводи зберігали свій доволі вирішальний вплив.

Дозвіл царського уряду жити українцям за своїми звичаями передбачав козацьке управління з розподілом посад і своєрідним доступом до влади. Посади в слобідському полку можна умовно поділити на основні й допоміжні. Перші охоплювали управління майже всіма галузями полку чи його основного відділка – сотні, тоді як допоміжні лише допомагали їм у певній галузі. Основні посади в слобідському полку обіймали полковник, наказний полковник і сотники (на початку заснування слобідських полків ще й отамани). Полковників і сотників обирали, зрідка призначали, натомість посада наказного полковника – суто призначувана «за наказом» або самого полковника, або, за його відсутності, белгородського воєводи, а з 1706 р. – бригадира слобідських полків (як тимчасова).

Сотник був підзвітний у всіх справах полковникові, а окремі питання, як-от розгляд кримінальних справ, розподіл маєтностей, належали лише до відома полковника.

У той же час, разом із удосконаленням управління, а подекуди і з часу переселення (як в Острогозькому полку), існували допоміжні посади, призначення на які здійснювали полковники. До допоміжних посад належали: обозний (відав спорядженням, забезпеченням і водночас головував на виборах полковника), суддя (суд у цивільних (майнових, земельних) справах, завірення купчих тощо), осавули (відповідали за бойовий стан війська, очолювали розвідувальні загони), хорунжі (зберігання прапора, посланці з особливих доручень), городові отамани (відповідальні за стан

укріплень, будівель тощо), писарі, митні голови, литаврщики, «знаменщики», «обозний есаул», отаман тощо. Загалом управління слобідськими полками було подібне до полку в Гетьманщині, однак не мало основного об'єднавчого, державницького стрижня – гетьмана та гетьманської канцелярії. Підпорядкування розрізаних слобідських полків російській владі визначило їхню державницьку слабкість, залежність від змін у імперії і, власне, призвело до швидкого скасування.

Структуризація управління, а отже, і збільшення полкових посад, відбувалося поступово, в різних полках по-різному. За кількістю старшинських урядів полки зрівнюються, проте навіть у переписах 20-х рр. XVIII ст. наявна деяка різниця між ними. Генезис полкової структури мав важливу особливість: за наявності допоміжних полкових посад і підзвітності сотників значний вплив на формування старшинського прошарку мав полковник слобідського полку. Він, за існування «черкаської обикності», був найвищою посадовою особою у слобідському полку. Наділений авторитарними повноваженнями, полковник «відав» майже всіма сферами життя «черкас полкової служби» за допомогою допоміжних посад. Окрім військових функцій (керування козаками під час походів, висилка сторож, набір до війська, слідкування за фортифікаціями), до компетенції полковника належала судова сфера – винесення судового вироку, аж до страти, за винятком шпигунських та загальнодержавних справ, розгляд майнових і кримінальних справ, а отже, і право на майно злочинців і тих, хто пішов з «государевой служби» (втік зі слобід). Надзвичайно важливою ланкою діяльності полков-

ника було відання земельними справами: керування межуванням, дозволене урядом право роздавати вільні землі з ґрунтів довкола полкових і сотенних міст, дозвіл на «займанщини». Полковник був посередником під час земельних операцій, роздавав землі злочинців і свавільників, давав дозвіл гатити греблю чи будувати млин. У 80-х рр. XVII ст. до його функцій додалася фінансова – збір мита, податків, провіанту, в голодні роки – отримання хліба з царських житниць і його розподіл. Все це сприяло не лише розширенню влади, а й збагаченню полковника, що за свого урядування ставав найзаможнішою людиною в полку. Завдяки усуненню непокірних старшин, підтримці уряду полковник міг вдаватися до доволі свавільних кроків, зокрема, грабувати майно в козаків (особливо це стосується охтирського полковника І. Перехреста [46]). Родини полковників, що найдовше урядували у другій половині XVII ст. (Донець-Захаржевські в Харківському та Ізюмському, Перехрести в Охтирському, Кондратьєви в Сумському полках), на початку XVIII ст. володіли величезними земельними угіддями, на яких інтенсивно осаджували нові слободи й села.

Слобідські полковники діяли незалежно один від одного, лише з 1706 р. було запроваджено посаду бригадира. У своєму полку слобідський полковник хотів бути, за висловом «Історії Русів», самовладним гетьманом [47], зокрема, так само, як очільники на Гетьманщині, впливати на формування у його межах старшинського прошарку. Проте перебільшувати владні повноваження полковника не слід, багато кроків навіть у господарській діяльності він мусив узгоджувати з вищими інстанціями.

Під час утворення, з ініціативи царського уряду, слобідських полків і в подальші 60–70-ті рр. XVII ст. до управління полковника було приєднано вже сформовані підрозділи «черкас полкової служби» інших міст. Часто ці сотні мали власну осадчу старшину, з котрою полковникові було важко порозумітися. Такі старшини або взагалі не зважали, або ставились цілком пасивно до полковницьких дій. Наприклад, коли в 1668 р. харківський полковник І. Сірко підняв повстання проти воевод, частина старшин (печенізький сотник Г. Стішенко, зміївський сотник Таранко) його підтримала, частина залишилася вірною уряду, обравши нового полковника [48], частина старшини м. Печеніг поведилася цілком пасивно [49].

Зі стабілізацією і розширенням функцій управління полковник мав підтверджувати сотенні вибори наданням листа на сотництво (як це робив в Острогозькому полку сотник І. Сибірський [50]), а отже, й контролювати вибори. У деяких випадках, особливо з утворенням нових міст, полковник сам призначав сотника і навіть усував із сотенних посад, як це сталося в 90-х рр. XVII ст. у Харківському полку з валківським сотником, колишнім осадчим Г. Рогозенком [51]. У суперечках за владу полковник брав гору. Через поступове розширення його повноважень на «черкас городской служби» і частково на російських поселенців, збільшення контролю над сотницькими і допоміжними посадами в полку основними чинниками для призначення старшини полковником ставали не особисті заслуги або здібності, а родинні зв'язки чи приятельські відносини. Це знову ж підтверджується звичаєм «черкаської обикності», стає своєрідним правилом заміщення старшинських посад,

отже, структуризація управління, зростання кількості старшинського прошарку відбувалися поряд з існуванням широкої полковницької влади, впливом полковника на формування старшинського прошарку слобідського полку.

Спільнота Гетьманщини і Слобожанщини оформлювалась як станова. Доступ до певного стану ставав можливим насамперед завдяки походженню і родинним зв'язкам. Цікаво, що цей процес відбувався за наявності демократичних виборів у слобідських полках і водночас значного впливу полковника на справи виборів і призначення старшин.

Родинні зв'язки істотно впливали на розподіл посад. Полковник на посаду наказного полковника призначав свого сина, полк іноді навіть було поділено між сином і батьком, як це сталося 1680 р. у Сумському, а 1682 р. – Харківському полках. Таким чином, ще за життя полковника формувалася спадковість його уряду. Найяскравіше це відбилося в Сумському полку, де протягом 1657–1728 рр. урядувала династія Кондратьєвих: упродовж 1664–1701 рр. – батько Герасим і його діти Іван (помер 1678 р.), Григорій (помер 1683 р.), нарешті Андрій, який пережив батька, що помер 1701 р.

Таку ж ситуацію спостерігаємо в Харківському полку, де поруч із Григорієм Донцем полковникували його діти – Костянтин та Федір. 1682 р. полк було розділено на дві частини – харківську та ізюмську, потім в Ізюмі полковником стає ще й Григорій в зять Федір Шидловський.

Попри певну нестабільність полковницького стану, в Охтирському полку наприкінці XVII – на початку XVIII ст. теж оформлюється спадкове полковництво – разом із батьком Іваном Перехрестом владарює

його син Данило. А в Острогозькому полку полковник І. Сас 1693 р. передав владу своєму пасинку П. Буларту.

Усі ці події відбувалися за формального існування виборів, син ставав полковником за життя батька за чолобитною, підписаною полковою старшиною. Ці документи відбивають не лише «догодження» полковникові, а й певний консерватизм мислення, характерний для тієї доби, небажання змін.

Такий «консерватизм» спричинявся до того, що сотники, за протекцією полковника, залишались урядувати сотнею по кількадесят років, уміючи порозумітися з підопічними. Охтирський полковник І. Перехрест починав кар'єру з сотника, і його батько, як свідчить чолобитна, також обіймав цю посаду ще з часу заснування Охтирки. І. Сибірський у затвердженні на сотника Острогозького полку 1679 р. писав, що обраний на нього «после отца» [52].

Сотницький уряд син займав після батька не лише в тому самому місті. Наприклад, Дем'ян Жученко був зміївським, а його син Микола – соколовським сотником Харківського полку.

Отже, успадкування старшинських урядів у слобідських полках відбувалося з кількох причин. Перша: авторитарна влада полковника, що може призначати старшин, а отже й родичів і приятелів. Друга: успадкування, сприяння батька синові, надзвичайна вага родинних зв'язків у традиційному суспільстві. Так само військові посади успадковували й у середовищі козацтва.

Тенденції щодо корпоративності прошарку і спадковості урядів зумовили появу в слобідських полках у 80-х рр. XVII ст. так званих «знатних товаришів» – аналогів значкового товариства Гетьманщини. Значне військове товариство слугувало джерелом поповнення старшинських кадрів

(це були старшинські діти, родичі, старшини у відставці), але щодо утвердження чину «підпрапорних», який і оформився з цього прошарку в слобідських полках на початку XVIII ст., про «знатних товаришів» є лише непевні згадки. Наявність такого чину вже є характерною рисою «упривілейованості» старшини і початку старшинської кар'єри, переданого в спадок старшинського звання.

Формування спадковості зазвичай відбувалося за сприяння царського уряду (бо посади затверджували, помістя переводили у вотчини тощо), однак часто хиткі паростки корпоративності порушувалися тим самим урядом чи іншими чинниками. Після справи 1704 р., коли охтирського полковника І. Перехреста заарештували, а його маєтності реквізували на користь держави і передали під опіку старшини, розклад обіймання старшинських посад Охтирського полку дещо змінився – провідну роль почали відігравати роди Осипових, Лесевицьких, Боярських, які до цього були незначними. У зв'язку з переселенням «черкас» з низки розташованих на північ від Острогозька містечок, жорстким контролем уряду за старшиною, старшинський прошарок цього полку був надто слабким. Родоначальниками

майбутніх старшинських родин стали лише Ф. Куколь і І. Тев'яшов, себто прошарок у XVIII ст. формувався майже заново. На начебто стабільні Сумський, Харківський та Ізюмський полки теж вплинули події XVIII ст.: страта частини старшини Сумського полку повстанцями К. Булавіна 1708 р., арешт Ф. Шидловського 1711 р. і переселення до слобідських полків «волохів» тощо. Попри це, на початку XVIII ст. у слобідських полках закріплюються роди, що продовжили свою діяльність і надалі. В Сумському полку це Кондратьєви, Лук'янови, Куколі, Романови; в Охтирському – Уманці, Шарії, Перехрестови; в Харківському – Квітки, Ковалевські, Голуховичі, Жученки та ін.; в Ізюмському – Могилки, Данилевські, Донець-Захаржевські, Шидловські; в Острогозькому – Куколевські й Тев'яшови.

Отже, спадковість урядів слобідських старшин формується разом з генезисом полкової структури і має перші вияви у заміщенні полковницьких і сотницьких посад відповідно дітьми полковників і сотників у 70-х рр. XVII ст. На початку XVIII ст. процес успадкування старшинських урядів значно поширюється, основні полкові посади обіймають представники окремих родів.

Н

асамперед козацький устрій слобідських полків пов'язувався з тими традиціями, що склалися впродовж тривалого часу в прикордонному соціумі. Велична козацька революція пожвавила низку соціальних процесів, поширила козацький устрій на велику територію, в тому числі й Слобожанщини, куди прибував контингент переселенців із козацьких чи покозачених земель. Толеруючи

10.2.

Військово-політична діяльність та соціально-політична структура слобідських полків у другій половині XVII ст.

соціальному ладу переселенців, надаючи їм низку пільг та переваг, яких не мало прикордонне російське насе-

лення, царський уряд вимагав від слобожан служби передусім з охорони південних кордонів від татарських набігів. Однак утворення слобідських полків і вплив на цей процес прикордонного Белгорода, як і реформування московського прикордонного війська 1658–1659 рр., радше пов'язувалося з проблемами в Гетьманщині та спробами підкорити козаків московському цареві. Опозиційний гетьманській владі елемент знайшов прихисток й підтримку на слободах. Перші виправи слобідських полків стосуються походів у складі російського війська на Гетьманщину впродовж 53 1658–1660 рр. [53]. Подальша військово-похідна історія – будівництво укріплень на місці осадження нових слобід, перебування у складі російських залог Г. Косагова на Запорозькій Січі та в містах Правобережжя 1663–54 1664 рр. [54]. При цьому оцінка діяльності слобожан є різною – від характеристики їх як «нечестивих синів», що грабують і церкви під час виправи в Гетьманщину 1658 р., Самійлом 55 Величком [55], до численних скарг російських військових про дезертирство й незадовільний військовий 56 стан слобідських козаків [56].

Слобідська старшина мала дещо інші політичні уподобання, ніж їхні колеги з Гетьманщини. Старшина останньої за існування державних установ, підпорядкування гетьманській владі майже всього населення домогалась насамперед збереження своїх законних прав і привілеїв. Слобідські ж урядники, будучи вже частиною російської помісної системи, боролись не лише за збереження, а і за розширення власних повноважень. Козацька адміністрація слобідських полків, підпорядковуючись белгородському воєводі, зіткнулася з воєводською місцевою адміністра-

цією. Політичне життя в слобідських полках було щільно взаємопов'язане з подіями на Гетьманщині, особливо в кінці 50-х і протягом 60-х рр. XVII ст., коли повноваження старшини не були визначені. Беручи за взірець устрій у гетьманських полках, новоутворена слобідська старшина домогалася таких само прав і в слобідському управлінні, з низки причин їй вдалося досягти більших успіхів.

Непослух «черкас» воєводам, сварки, суперечки, а найчастіше – ігнорування російської адміністрації – характерні риси існування як українських залог півдня Російської держави, так і осадників українських слобід на південь від Белгородської «черти» (на «полі») в 50-х рр. XVII ст. Маючи свої управлінські структури, за «звичаєм» українці підпорядковувались насамперед їм, а воєводську адміністрацію сприймали як щось зайве. Старшина українських громад вбачала у воєводських структурах обмеження власних прав (як і прав усього українського загалу), порушення звичаю, а з поділом на «черкас полкової» та «городової» служби, коли полкові управлялись полковником, а «городові» з росіянами – воєводою, то й конкурентів, зокрема, у «віданні» судочинством.

Найяскравішим виявом негараздів управлінської системи в слобідських полках було повстання українців 1668 р., пов'язане з виступом гетьмана І. Брюховецького на Гетьманщині. З гетьманом напередодні виступу листувався керівник повстання на Слобожанщині харківський полковник І. Сірко, а з гетьманської канцелярії йшли листи до слобід із закликом до бунту. І. Сірка підтримали мешканці й старшина Цареборисова, Змієва, Мерефи, Валок, воєвод у цих містах повбивали, укріплення зруй-

нували. Однак мешканці Харкова повстання не підтримали, прибічників повсталого полковника в місті розстріляли, обрали нового полковника – Ф. Ріпку. Повстанці кілька разів підступали до міста, сподіваючись, що харківці перейдуть на їхній бік, але даремно, тамтешні козаки навіть «промишляли» їх. Після низки поразок Сірко подався до Чигирина, до 57 гетьмана П. Дорошенка [57]. Проте прибічники цього гетьмана ще залишались і в Харкові. В ніч на 16 жовтня 1668 р. «немногие черкасы» вбили вірного урядові полковника Ф. Ріпку, а сотника К. Федорова покололи рогатиною. Серед повстанців згада- 58 Івана Кривошлика [58]. Події в слобідських полках 60-х рр. змусили уряд, щоб заохотити старшину і козаків, надати їм пільги безмитного винокуріння.

Поряд із цим, події 60-х рр. XVII ст. засвідчують своєрідне роздвоєння в середовищі слобідсько-українських старшин, особливо близьких до Гетьманщини полків Охтирського і Сумського. З одного боку, мало місце негативне ставлення до слобідських полків українських гетьманів, які заохочували татарські набіги. Зокрема, Ю. Хмельницький санкціонував каральні походи полтавського полковника Ф. Жученка та П. Дорошенка на слобідські 59 міста 1660–1661 рр. [59]. Пільги російського уряду (одна з яких – управління полковника без конкретної зверхності у внутрішніх справах) мали вдовольнити амбітність старшини. З іншого боку, були боротьба з воеводами, етнічна та соціальна близькість з гетьманськими старшинами. Отже, слобідські старшини і козаки начебто й підтримували гетьманців під час подій 60-х рр. XVII ст., однак разом із тим залишилися відданими уряду.

Спроби українських гетьманів, особливо І. Самойловича, підвести слобідські полки під свій «регімент» [60] успіху не мали, передусім 60 тому, що слобідська старшина не бажала мати зверхника в особі гетьмана. Слобідським старшинам самостійно заборонялося втручатись у будь-які справи на Гетьманщині. Безперечно те, що старшина слобідських полків перебувала під значним впливом подій на Подніпров'ї, однак намагалася, не без допомоги російського уряду, дещо дистанціюватись від Гетьманщини, щоб отримати більше привілеїв, як політичних, так і економічних.

Військові виправи козаків слобідських полків другої половини XVII ст. також були досить своєрідними. Насамперед у цих походах використовували козацтво західних полків: Охтирського та Сумського. Наприклад, у 1678 р., під час облоги турецьким військом Чигирина, у захисті гетьманської столиці брали участь ці два полки, причому полковника Охтирського полку Миколу Матвійовича було смертельно поранено [61]. Одразу після складних 61 Чигиринських походів слобідські козаки були задіяні в побудові системи укріплень та фортець 1679–1683 рр. – так званої Ізюмської лінії, що пролягла на півдні полків, охоплюючи майбутнє полкове місто Ізюм. Побудова укріплень супроводжувалася боротьбою проти постійних татарських нападів. У 1687 р. в слобідських містах розташувалися російські війська, що брали участь у здійсненні чергового проекту загарбання Криму, а слобідські полки несли прикордонну службу. Сумський та Охтирський полки знову брали участь у Кримських походах в 1687–1688 рр., зазнали значних втрат у боях на Чорній Долині, а «черкас» Харківського полку взагалі було визнано нездатними до полкової служ-

би й участі в Кримському поході. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XVII ст. слобідські козаки пильнують Ізюмську лінію та новозбудовані фортеці на Самарі. Нарешті, 1695 р. слобідські полки задіяли в участі в походах на Казикермен та Азов, з важкими навантаженнями із забезпечення російського війська. Тобто слобідське козацтво царський уряд використовував як своєрідний плацдарм і резерв щодо своєї «східної політики» наступу на стратегічних ворогів – Кримське ханство та Османську імперію.

Як і росіяни підрозділів помісної армії Белгородського полку, слобідські козаки та їх старшини воювали вкрай неохоче. І не лише через прив'язаність до домівки, а, певно, й тому, що більшість полкових служб стосувалася Гетьманщини або побудови укріплень. Уже в 60-х рр. XVII ст. слобідські старшини з козаками, «побрав знамена», дезертирували з міст на Гетьманщині або висилали замість себе в похід «ребят малых» та пастушків. Пізніше, 1692 р., полковникам слобідських полків суворо наказувалось, щоб замість козаків не посилали на служби найманців і «худих людей», «робят» [62]. Уже в 90-х рр. XVII ст. слобожан використовували як допоміжну військову силу для постачання армії, будівництва укріплень. Декларуючи свою відданість царському урядові, слобідська старшина, однак, вкрай неохоче вирушала за цей уряд у походи, і це теж одна з характерних рис її політичного світосприйняття.

У слобідських полках точилася політична боротьба – старшина домагалася більшої незалежності від місцевих російських управлінців, розширення своїх повноважень на всі верстви населення в містах, де жили козаки.

Ця боротьба не набрала крайніх форм, але були й винятки: наприклад, острогозький полковник І. Дзинковський і частина старшини підтримали загін разінців. Ці події дуже добре репрезентує історіографія [63], проте слід відкинути нав'язане радянськими істориками твердження про «антифеодальність», «класову сутність» виступу І. Дзинковського був типовим землевласником із млинами біля Острогозька і власною слобідкою, де жили піддані. Острогозький полковник дав прихисток загону козаків із Дону, які підтримували Степана Разіна, й сприяв поваленню воєводської влади в Острогозьку, але потому його було заарештовано місцевими старшинами і російськими служилими й за вироком страчено. Розуміння вчинку острогозького полковника виходить поза межі класових суперечностей. Дійсно, І. Дзинковський звелів впустити до міста загін разінців, наказав козакам «с ними не битца», виходив до них на «круг» і надавав їм їжу і питво. Поряд з цим, активної участі у повстанні він не брав, щоправда, кількох російських служилих з інших міст посадив на ланцюг, щоб про події не стало одразу відомо. Разінцям дозволяв робити «так як на Дону», до їх війська йти не силував, а закликав охочих, дав донцям литаври і прапор, однак сам до сусіднього міста Ольшанська, аби скинути й там воєводу, не ходив, хоча з награбованого йому виділили пай. Про нетривкість його позицій і неспланованість дій свідчить і той факт, що міські мешканці й козаки, швидко оговтавшись, заарештували і його, і старшин, і «воровских козаков». Найкраще позицію І. Дзинковського характеризує відповідь сотникам, мобілізованим до Острогозька, які заявили, що не хочуть підтримувати разінців. Полковник відповів, що сотники хай діють

на власний розсуд, а він чинить саме так, бо йдуть до Острогозька з Дону «воровские козаки», «многие люди». Поведінку Дзинковського краще можемо зрозуміти з погляду його власної влади. Він не втручається до суду над «чужим» йому воеводою, «де воля не ево», і наказує козакам лише не чіпати (а не підтримувати) «воровских казаков», – це повною мірою характеризує недобре його ставлення до російської адміністрації, яку прибирають не руками І. Дзинковського. Контроль над Острогозьким полком з боку царської адміністрації після придушення руху Разіна на Дону було посилено. Однак козацтво Острогозького полку внаслідок свого геополітичного розташування було втягнуто в події, що відбувалися на Дону в 70–80-х рр. XVII ст. [64].

Вчинок Дзинковського – крайній випадок розв'язання старшинсько-воеводських суперечностей. Дії старшин 70–80-х рр. XVII ст., спрямовані на збільшення своєї влади, здебільшого були значно лояльніші: насамперед ігнорування влади воеводи і власний суд над всім населенням, часті чолобитні про свої права й прохання розширення владних повноважень, запис міщан і росіян до козацьких реєстрів. Це призводило інколи до прикрих непорозумінь. Своєю чергою, воеводи були зацікавлені в розширенні своєї влади, у збільшенні кількості підлеглих, підпорядкуванні полкових структур воеводським адміністраціям. У слобідських полках зіткнулися дві системи, різні за світосприйняттям, тому звичаєві конфлікти, конфлікти за владу були неминучі. Особливо багато таких прикладів в Острогозькому полку, в містах, де «черкаси полкової служби» становили меншість.

Найяскравіше боротьбу за владу відбито в документах та чолобитних

від козаків слобідських полків 80–90-х рр. XVII ст. В числених проханнях від козаків до царського уряду йшлося про обмеження влади воевод або взагалі щоб їх не надсилали до новозбудованих і заселених українськими переселенцями нових міст, розширення судових повноважень полкової влади на всі прошарки населення [65].

65

У 80-х рр. XVII ст. розпочинається процес підпорядкування усіх прошарків населення під юрисдикцію полкових адміністрацій слобідських полків. Він сповнений численними сварками і перипетіями, особливо стосовно російського населення, але поступово козацьке самоуправління розширювало свої повноваження. Вкрай запекла боротьба з воеводським управлінням, пов'язана з діяльністю полковника «з іноземців» І. Саса, підтримуваного всіляко старшиною, спалахнула у 80–90-х рр. XVII ст. в Острогозькому полку [66].

66

Отже, слобідсько-українську старшину та козацтво в другій половині XVII ст. не можна вважати політично бездіяльними, їхня основна політична мета – розширення компетенції полкової адміністрації на всі прошарки населення. Однак разом із тим, важко не помітити, що не було єдності поглядів, програми дій, чіткості вимог слобідської старшини. Невизначеність її політичних пріоритетів пояснюється несформованістю козацької еліти, заслабким ідеологічним підґрунтям для доказів легітимності власного панування.

Однак слід висловити важливе застереження. Йдеться про російські впливи у слобідських полках. Насамперед пільговий режим прикордоння, за яким козацтву за його службу дозволялося жити за власним звичаєм,

не платити мит і податків, мати свободу пересування, було закріплено численними «жалуваними» документами російського уряду слобідським полкам. Час від часу ці вольності порушувалися, однак їхня основа – «черкаська обикність» – була довгий час незмінною й сприймалася іногородною на південному російському прикордонні. Російська вотчинно-помісна система залишила вагомий слід в існуванні цих формувань: вони утворюються разом з реформуванням російського війська на помісній основі, залежать від російського начальства, козаки змушені часто їздити до Белгорода та Москви, контактувати з російськими чиновниками й простим служилим населенням, російське судочинство і «Соборное уложение» також набувають свого поширення на землях Слобожанщини, слобідські полковники наприкінці 90-х рр. XVII ст. отримують російські боярські чини тощо. І хоча російські порядки не визначили соціальної структури чи управління слобідських полків, їхня присутність повсякчас змушує говорити про обмеженість слобідсько-українських автономій, відмінність слобідських полків від сусідньої Гетьманщини.

Однією з основних проблем історії слобідського козацтва є питання про виокремлення з демократичного козацького загалу провідної верстви – козацької старшини, саме вона є основним репрезентантом змін та опору цим змінам протягом усієї історії Слобідської України XVII–XVIII ст.

Попри твердження про демократичне походження козацьких старшин слобідських полків, горішній прошарок соціуму було частково виокремлено уже під час переселення «черкас», так само і майнова нерівність серед слобожан виникла уже з перших років. Найяскравіше

це засвідчує острогозький перепис 1652 р.: полковник Іван Дзинковський мав 14 «челядників» (слуг), 15 коней, 4 воли; обозний Шеболта – 2 «челядника» та «дівку Груньку», 5 коней, 8 волів, 2 корови, 6 овець, 10 свиней. Чимало служників і худоби мали й інші старшини [67]. Старшина від царського уряду отримувала на 20–40 відсотків, а іноді й у кілька разів більше, ніж рядовий загал, наприклад, в Острогозьку в 1652 р.: полковник – 20 рублів, обозний і писар – по 10, судді, сотники й осавули, зважаючи на сім'ї, – 8–10 рублів, прості козаки – по 8 рублів і менше [68]. Отже, майнове виокремлення козацької старшини розпочалося ще під час переселення й улаштування переселенців, при цьому значний вплив на цей процес мав царський уряд.

Основою матеріального буття тодішнього суспільства була земля. Якщо старшини під час переселення мали слуг, майно, кошти, то земельні володіння набували вже на Слобідській Україні, відповідно до тутешніх особливостей і законів. Царський уряд погоджувався з низкою земельних звичаїв українців. Одним із таких була «займанщина» – зайняття вільної землі переселенцями «без указу», свавільно. Цю землю держава визнавала за володіння, тобто платнею за службу, помістям. Таким чином, на Слобідській Україні переплелися російське помісне право і одна з «черкаських обикностей» (займанщина). Земля, зайнята українськими переселенцями, юридично вважалась власністю Московської держави. Осідаючи на «державній» землі, переселенець офіційно був зобов'язаний нести державну службу – «похідну», як у слобідських полках, чи «городову», як при будівництві фортифікацій у слобідських

містах. До всього, поєднання громадського та індивідуального землеволодіння на Слобідській Україні можна розглядати не лише як одну з особливостей «черкаської обикності», своєрідність звичаїв землекористування українців, а, власне, як частину заплутаних і ненормованих прав землекористування на російському прикордонні XVII ст. [69].

Отже, впродовж другої половини XVII – на початку XVIII ст. слобідські старшини володіли як індивідуальними займанщинами, так і землями «вопче» з іншими переселенцями. Займанщину, на відміну від помісного землеволодіння, не було регламентовано, землю вільно відчужували, захоплювали, продавали і купували. Основними документами на володіння землею в слобідських полках стають дозволи місцевих старшин на «займанщину» і купчі, що й визнавалось царським урядом за дійсні підстави землеволодіння. Перебіг процесу займанщини яскраво виявив початок своєрідного поділу слобідських полків. У щільніше заселених, ближчих до Гетьманщини Сумському й Охтирському полках процес займанщини завершився вже на початку 80-х рр. XVII ст., фонду вільних земель тут практично не існувало. Тож уже у 80-х рр. XVII ст. козаки і старшина цих полків змушені були лише купувати або міняти землю. Відповідно до змін у землеволодінні й соціальні процеси у цих полках йшли дещо інакше, прискореніше. У той же час у Харківському, Ізюмському та Острогозькому полках процес займанщини інтенсивно тривав і у кінці XVII ст. Відсутність контролю уряду щодо займаної землі, регіональні особливості Слобідської України зумовили до зосередження

старшинами значної маси земельних ресурсів саме завдяки звичаєвому праву. Зростання старшинського землеволодіння у слобідських полках у другій половині XVII ст. насамперед пов'язане з правом старшин на розподіл землі між переселенцями, підтвердженням ними «займанщини». При виникненні українського поселення «на слободах» російські урядовці лише відмежовували слободі чи містечку землю від інших поселень, розподіляли ж її осадчі та місцеві старшини. Крім цього, старшина мала право розподілу землі осіб, що залишили службу, пішли зі слобід, часто ця земля переходила у володіння старшини.

Отже, першими засобами збагачення старшини стали регуляція і розпорядження нею земельним фондом. У зв'язку з цим, старшина ревно оберігала своє монопольне право на розподіл землі за «черкаськими обикностями».

Ця «монополія» щодо земле-розподілу надавала право старшинам не лише на отримання земель, а й на присвоєння надлишків під час володіння «вопче», тобто коли землерозподіл проводився спільно всією громадою, привласнення спорожнілих ґрунтів за неправильного межування.

Іншою формою збільшення земельних володінь старшини була купівля чи загарбання помісних земель російських служилих. Процес первісного нагромадження землеволодінь, що почався саме в цю добу, супроводжується низкою негативних явищ, які неможливо обминути увагою. Йдеться про зловживання владою слобідськими старшинами, відторгнення ними індивідуальних володінь бідніших козаків, що нерідко здійснювалось шляхом грабіжни-

цьких нападів на козацькі маєтності, забирання козацьких володінь старшинами буцімто на забезпечення полку тощо. Дрібніші «урядники» також не цурались грабунку простих козаків. Скарги і виступи ображених козаків у зв'язку з потужною владою 70 полковника наслідків не мали [70].

У слобідських полках набули поширення скуповування земель старшиною і козаками, їх обмін, оренда. За наявності значного числа вільних земель, привілеїв у розпорядженні землею і слабкості впливів російського уряду, купівля-продаж земель, розвиток хутірною господарства становлять характерні риси економічної історії слобідських 71 полків [71].

Попри велику кількість землі, придбаної старшиною і заможним козацтвом у другій половині XVII ст., господарство на ній велося екстенсивно, більшість ґрунтів стояли «впусте», не оброблялись. Значні прибутки землеволодільцям приносили сінокоси і промисли, тому в другій половині XVII ст. старшина і козаки були активними промисловцями. У зв'язку з тим, що слобідські полки «жили на своєм иждивенні», в другій половині XVII ст. гроші на «полкові нужди» – спорядження, артилерію, боєприпаси – мали виділяти самі старшини, збираючи їх з «помість» або стягуючи з підлеглого населення. В 80-х рр. XVII ст. старшини та козаки починають брати на відкуп перевози, торговельні мита і податки з шинків. Низка інструкцій і грамот 1684–1685 рр. дозволяла козакам знімати мито з торгівлі замість російських служилих. Для цього в Харкові, наприклад, було утворено митницю. З 1688 р. старшини слобідських полків дістали право збирати проїзні мита з мостів і переправ.

Значні прибутки старшина і козаки отримували від шинкування, торговельних операцій (пільгових і безмитних).

Значною мірою нагромадженню коштів козаками та старшиною сприяв пільговий режим промислової діяльності. Як і в Гетьманщині, промислом, що приносив значні прибутки, було млинарство, особливо після грамоти на скасування сплати податку на млини у 1688 р. У переписі млинів, обкладених податком докола Харкова цього року, серед їх власників не згадано тодішніх харківських старшин, лише заможних козаків [72].

72

Промисли старшин і козацтва ґрунтовно досліджено істориками. Пасічництво, скотарство, особливо вигідне виробництво селітри на замовлення уряду, а також заборонена урядом, але знову таки прибуткова смольчужна справа, безподаткове винокуріння сприяли збагаченню старшини і козацтва. Козацькі «урядники» перетворювались на найбагатших людей краю, однак за нестатості володіння швидко накопичене багатство могло так само швидко й розпорозитися чи зазнати утисків царського уряду. Отже, первісне нагромадження старшинами земельних ресурсів і матеріальних цінностей пов'язане з особливими умовами існування слобідських полків у російській поміській системі, широкою свободою власного права на землерозподіл і економічну діяльність, пільговим режимом щодо промислів і торгівлі. Разом із тим далися взнаки численні старшинські зловживання, перевищення повноважень, визиск нижчих за статусом соціальних груп. У такий неоднозначний спосіб збагачення старшини слобідських полків у другій по-

ловині XVII ст. посідали верхні щаблі на сходах економічно-майнової ієрархії.

Якщо під час переселення і перших років існування слобідських полків соціальний поділ був доволі слабким, то в другій половині XVII ст. внутрішні процеси в слобідських полках – становлення старшинського прошарку, нагромадження старшинами матеріальних цінностей – безпосередньо впливали на соціальну структуру, яка починала стабілізуватись. Вершину соціальної ієрархії посідав прошарок, в руках якого зосереджувались управління краєм і основна маса матеріальних ресурсів, – козацька старшина. Однак поступово оформились і інші соціальні групи, межі між якими у другій половині XVII ст. були доволі хиткими. І хоча старшини слобідських полків перетворювались на нову козацьку аристократію, виокремлювалися із козацького загалу, жвавий зв'язок між козацтвом і старшиною і далі зберігався у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Представники заможного козацтва поповнювали старшинський прошарок, однак завжди існувала ймовірність зворотного переходу. Козацька служба, через спорядження і вишкіл, вимагала певних витрат, отже, козацтво формували переважно люди з великими статками. Слабка корпоративність, відкритість доступу до управління спричинили те, що заможні особи з козацтва поповнювали лави старшини, а потім і дворянства впродовж XVIII ст.

Особливі, притаманні для українського звичаю (і для шляхти Речі Посполитої), відмінні від російських, відносини склались у козацтва з кліром, що сам по собі вважався шляхетним, репрезентативним прошар-

ком. Російські управлінці в українських залогах у південних фортецях Московської держави наділяли платнею священників нарівні зі старшинами. За браком старшин чолобитні в слобідських громадах підписували попи. Інколи священник очолював громаду. За існування виборності церковних посад багато козаків після служби переходили на церковну службу. В монастирях, що виникли за допомогою і сприяння старшин, в «урядників» чимало родичів «ченствували», самі козаки на схилі віку приймали постриг у монастирях, де були фундаторами і титарами.

Старшина, козацтво, «поспільство» становили певний єдиний суспільний організм у слобідських полках. Свідченням цьому є спільне звертання до всіх цих «станів» у царських інструкціях і грамотах. За «розмитості», незафіксованості меж поміж прошарками представники «поспільства» нерідко ставали козаками, а останні – старшинами.

Соціальні відносини того часу мають і таку істотну рису, як утворення прошарку підданих, з яким панівний стан (козацькі старшини) становив два боки одного процесу, бо з розширенням привілеїв старшини, стабілізацією їх панівного становища звужуються права їхніх підданих і незможних верств населення. Це питання вивчено недостатньо. Радянські дослідники А. Слюсарський і З. Звездін, зокрема, стверджували про існування кріпацтва в слобідських полках ще у другій половині XVII ст. [73]. З цим 73 не можна погодитись, бо прикріплення до земель не було, за браком даних не можна з'ясувати ані рівня експлуатації старшиною підданих, ані форми примусу.

Елементи соціальної нерівності переселенці переносили у слобідські

полки. Є згадки, що уже під час переселення та перших років існування слобід були залежні від козаків та старшин прошарки: «челядники», «підсусідки», «племінники», «захребетники» – за поясненням 1684 р. сумських полковників, особи, які «в козацьких домах живуть, домов своїх не имеют», а через це «козаків по-74 слухають» [74].

В умовах помісної служби у слобідських полках «підданство» оформлювалось насамперед як вид служби, як платня старшинам за несення військових обов'язків. Також «підданство» виникало через використання козацькими старшинами свого службового становища, неврегульованість соціальних відносин. За браком документів неможливо детально дослідити формування цього явища, є лише кілька свідчень про його виникнення. Старшини слобідських полків змушували працювати на себе «служилих», козаків. Надзвичайно цікава згадка стосується с. Лутище, яке заклав на своїй землі охтирський полковник І. Перехрест. Мешканці цього села у 1704 р. зазначали, що частина з них раніше відбувала козацьку службу, однак їх силоміць було переведено на поселення полковником, тож вони, не відбуваючи служби, працюють на нього. До 1703 р. лутищани платили чинш по 12 рублів щороку, однак цього року вони віддали натуральну плату: 50 «чвертей» жита, 25 «чвертей» горіхів, жінки з кожного двору по мотку ниток, гусаку 75 і курці [75]. Враховуючи такі згадки, можемо зробити висновок, що «підданство» у слобідських полках другої половини XVII ст. тісно пов'язувалося зі службою. Через зловживання старшин своїми повноваженнями відробіткові повинності було покладено на служилих козаків, переведених у старшинські маєтності.

Поряд із цими явищами важко не помітити впливу російського кріпосного права, сприяння уряду в справі збільшення кількості підданих. Це пов'язано з правом старшин закладати слободи, наданим царським урядом, подібно до звичаїв Речі Посполитої. Тобто старшини й козаки могли оселяти на своїх землях бездомних і неслужилих переселенців, надаючи їм інвентар і допомагаючи завести господарство. Переселенці охоче йшли до старшинських слобід, отримуючи пільги на кілька років, а після того зобов'язуючись відробляти на землі державця. Щоб заселити хутір чи село, потрібен був письмовий дозвіл уряду або полковника. Сприяючи заселенню «Дикого поля», царський уряд затверджував старшинські села як вотчини, тобто спадкові володіння.

Процес оселення старшинських сіл і слобід інтенсивніше відбувався у західних полках – Сумському й Охтирському – внаслідок відсутності там вільних земель і переважного оселення нових переселенців у старшинських маєтностях. Більшість згадок про старшинські села стосуються саме поселень у цих полках.

Під час колонізації краю переселенці надавали перевагу містам і містечкам, поселенням з укріпленнями, кількість яких невпинно зростала. Натомість сіл було порівняно небагато, зокрема, в 1692 р. у Охтирському полку – лише 27, в Харківському та Ізюмському – 54 [76]. Однак уже 76 на початку XVIII ст. спостерігається дещо інший процес – нові міста не виникають, проте зростає кількість сіл, до яких часто переселяються міські мешканці. Тобто кількість підданих селян була теж дуже незначною.

Кріпосного права в слобідських полках у другій половині XVII – на початку XVIII ст. не існувало. І «захребетники», і піддані були особисто вільними. Лише з кінця XVII ст. можновладці-старшини намагались прикріпити «черкас» і «захребетників» до землі, але досить невдало, бо однією з рис «черкаської обикності» вважався перехід з місця на місце.

Говорити про наявність певних елементів кріпосного права коректно лише стосовно близьких до Путивля «кариських сіл», де російські служили закріпачували українських селян, «послушенства», підданської роботи в старшинських селах. Та, загалом «підданство» було, так би мовити, видом найму, бо піддані звільнялись від несення служби, а це означало платню за виконану на старшину роботу. Окрім цього, у слобідських полках поряд із підданською у другій половині XVII – на початку XVIII ст. використовувалась і наймана праця. Знову ж, поширення вільнонайманої праці – явище, характерне не лише для українських слобід, а і для всього південного російського прикордоння у другій полови-

ні XVII ст. [77]. Однак найпоширенішим, за наявними джерелами, це явище було саме на землях, заселених «черкасами», як полкового, так і воеводського підпорядкування.

Упродовж другої половини XVII ст. козацька старшина слобідських полків посідала найвищий щабель у соціальній ієрархії Слобожанщини, однак за наявності слабкого соціального поділу існували сильні взаємозв'язки між усіма соціальними групами, доступ до старшинської еліти та до козацтва був досить відкритим. Разом із тим, починала оформлюватись ще одна протилежна старшині соціальна група – «підданих», проте через невизначеність соціальних і правових норм обов'язки цієї групи не було регламентовано.

У другій половині XVII ст. утворюються нові козацькі автономії – слобідські полки. Основу їхнього управління та внутрішнього життя становили звичаї прикордонного побутування, затверджена система правил та привілеїв, яка поступово трансформувалась під впливом як «зовнішніх», так і «внутрішніх» чинників.

10.3.

Політика російського уряду щодо слобідського козацтва у XVIII ст.

До спроб реформування слобідських полків, збільшення рівня їх залежності від царського уряду та кращого управління задля нагальних проблем Московська держава вдавалася вже під час Кримських походів. Створена за ініціативою князя В. Голицина 1688 р. центральна установа – Приказ Великої Росії – мусила слідкувати за всіма подіями на Слобожанщині й керувати місцевим населенням [78]. Однак така зміна вищого керівництва не була ефек-

тивною й зумовила значну плутанину в підпорядкуванні. Адже у слобідських полках помітну роль відіграло керівництво белгородського воеводи, категорії населення мали різне

підпорядкування, частина українців-«черкас» підлягала контролю полкових адміністрацій, частина – воевод. Після Азовських походів 1695–1697 рр. російський уряд в особі амбітного молодого царя Петра I та його оточення взявся реформувати всі сфери життя. Насамперед метою було створення регулярного боєздатного війська, а отже й реформування податкової системи. Зважаючи на можливі наслідки надшвидких змін у козацьких автономіях, було вирішено удосконалити мобілізаційні можливості та військовий вишкіл козаків. Першою з козацьких автономій під реформування потрапила найзалежніша від царського уряду Слобідська Україна.

Реформи в слобідських полках розпочав 1697 р. сподвижник Петра I, белгородський воевода Яків Долгоруков. Уже наприкінці XVII ст. в Гетьманщині й на Слобідській Україні збідніле козацтво участі в походах не брало, а утримувало і направляло на службу заможніших 79 козаків – компанійців [79]. У 1699–1700 рр. таке явище було узаконено у слобідських полках. Про мету і наслідки цієї реформи свідчать жалувані грамоти 1700 р. у Сумський і 80 Харківський полки [80]: впорядкувати козацьку військову службу в слобідських полках, запровадити певну кількість військових – «компут», вдосконалити забезпечення козацького війська. Наслідком реформи стало те, що у слобідських полках козацький «служилий» загал поділився на дві категорії – вибраних «конной служби козаков», компанійців, що «несли» військовий обов'язок і «подмогу», та підпомічників, що мали споряджати і «помагати в службе

конным выборным козакам». Пізніші документи свідчать, що підпомічники забезпечували армійські полки провіантом і фуражем, працювали на допоміжних роботах [81]. Чіткої 81 станової межі між компанійцями і підпомічниками не існувало, останніх, якщо «хто из служащих козаков компанейцев оскудеет или сомрет», призначали виборними, «дабы указаний козацкій компут непременно содержался в целости». Також було визначено кількість «компанійців» у слобідських полках – 3500 осіб.

Наступним кроком з упорядкування соціальної структури слобідських полків стала реформа 1706–1708 рр.: у містах, де переважало козацьке населення, було скасовано воеводську адміністрацію, відповідно до цього міщан і «великоруських служилих людей», що підпорядковувались воеводі, переведено до відома полковника [82]. 82 Своєю чергою, ці соціальні групи було також поділено на компанійців і підпомічників. Таким чином, внаслідок соціально-військових реформ царського уряду двома соціальними козацькими групами у слобідських полках ставали компанійці й підпомічники, а управління цими групами перейшло до рук старшини.

Частково скасовуючи воеводське управління на Слобожанщині 1706–1708 рр., уряд ніби йшов назустріч довголітнім вимогам старшини. Саме перед цим, наприкінці 90-х рр., адміністрація Я. Долгорукова прагнула провести межі між полками. Лише з цього часу полки набували більш чітких територіальних обрисів, бо полковій адміністрації підлягало майже все населення на означеній дещо пізніше (1716 р.) території полку. З'являється поняття «полкової землі», якою наділяють за службу. Змінюється

розташування Острогозького полку*, розширюється територія Ізюмського, в 1708 р. до Охтирського полку від Гадяцького приєднано м. Котельва тощо.

Через те, що не вдалося підпорядкувати слобідські полки Приказу Великої Росії, цю установу в 1700 р. було скасовано. В 1706 р. у слобідських полках з'являється посада бригадира. Об'єднуючи Ізюмський та Харківський полки, бригадиром стає Ф. Шидловський, зять полковника Г. Донця, росіянин за походженням. У 1709 р. він уже – генерал-майор, командир над слобідськими полками**. Відповідно слобідські полки об'єднувалися під спільним коман-

дуванням, що було підставою для створення російським командуванням з цих та інших підрозділів на Слобожанщині й у південних районах Росії так званої Української дивізії.

Після розподілу Росії на губернії 1708 р. Охтирський та Сумський полки перейшли до Київської, а Харківський, Ізюмський, Острогозький – до Азовської губерній.

Усі ці зміни та реформи, звісно, вплинули й на саму соціальну структуру та внутрішні відносини у слобідських полках. Виборність сотників практично зникає, істотно обмежується полковницька влада. Особливо це стає відчутно після арешту російським урядом та усунення від влади сумнозвісного охтирського полковника Івана Перехреста з конфіскацією його величезних маєтків. Схожа доля 1711 р. спіткала і прихильника реформ Ф. Шидловського. До влади у слобідських полках приходять старшинські «клани», починається доба «старшинської демократії», коли старшини обирають керівників «меж себя», тобто доступ до полкової адміністрації обмежується. Розширення старшинських повноважень на початку XVIII ст., «старшинська демократія», обмеження доступу до старшинського звання зумовили утворення своєрідних корпорацій старшин у кожному слобідському полку, пов'язаних низкою родинних, економічних, станових зв'язків. Однак, хоча слобідські полки мали між собою чимало спільного, їх особливості, брак єдності між ними призвели до певної несхожості їх старшинських корпорацій [83].

Разом із набуттям слобідськими полками територіальних обрисів, стабілізацією управління у першій третині XVIII ст. старшина посту-

* Найперше це значні зміни в розселенні українців на сході Белгородської лінії. Побудова корабельних верфей біля Воронежа, значна віддаленість, іноді і за 100 верст, служилих українців Острогозького полку від полкового центру, нарешті, знищення лісів та пошук нових сінокосів спричинили переведення українського населення з міст Белгородської лінії на південь від м. Острогозька, на угіддя по р. Калитва, пожалувани полку ще 1672 р. Цей процес розпочався з дозволу Адміралтейства 1702 р. Через ці землі спалахували сутички українців з донськими козаками. З 1709 р. острогозькому полковнику дозволено займати землі спалених за підтримки К. Булавина донських станиць. Повільний процес залюднення українцями берегів річок Айдар, Чорна Калитва, Богучар, переведення росіян з Острогозька до інших міст, а українців, своєю чергою, з північних від р. Тиха Сосна місцевостей, всіляко заохочувався урядом у 1710–1724 рр. Як наслідок, у низці міст (Землянськ, Старий Оскол) зовсім не залишилось українського населення. Наявність фонду вільних земель, рух населення, потреба нагляду за колонізацією особливим чином позначилися на процесі формування Острогозького полку порівняно з іншими слобідськими полками, що мали чіткіші територіальні обриси.

** Завдяки широким повноваженням, Ф. Шидловський неабияк допомагав уряду впорядкувати сплату мита на Торі, поставив на промислову основу виробіток селітри, організував у верхів'ях Осколу регулярний драгунський полк. Владії повноваження Шидловського в слобідських полках були досить широкими, про що свідчать його земельні універсали.

пово втрачала свої прерогативи в управлінні. Її політична активність зменшувалася, боротьба за «черкаську обикність» згасала. Політична пасивність старшини мала кілька причин: суворий контроль уряду, зростання ролі господарювання, відсутність політичних пріоритетів, порівняно з Гетьманщиною, Доном, Запорожжям. Саме ця проблема потребує висвітлення у зв'язку з досить бурхливими політичними подіями початку XVIII ст. у сусідніх зі слобідськими полками козацькими автономіями (Гетьманщина, Запорожжя, Дон).

Реформи кінця 90-х рр. XVII – початку XVIII ст. пов'язувалися з потребою Росії в добре оснащених потужній армії. Слобідські козаки, особливо з Острогозька, були задіяні в будівництві російського флоту. А одразу після розподілу на підпомічників та компанійців козацькі підрозділи мобілізували на Північну війну до Прибалтики. Це була перша велика кампанія слобідських козаків далеко поза межами домівки й за імперські інтереси. 5 липня 1701 р. 3 тис. виборних слобідських козаків (компанійців) на чолі з полковниками прибули на місце збору. Сучасний дослідник Д. Журавльов вважає, що 1701 р. «відбулася майже повна мобілізація Слобідських полків» [84]. У складі російського війська Б. Шереметьєва козаки вторглися до Ліфляндії, грабуючи і паллячи шведські поселення. Перед зимою більшість слобожан було відпущено додому й залишено лише Ізюмський полк та спеціально відібраних компанійців (950 осіб) на чолі з Федором Шидловським. Це формування у складі російського корпусу продовжувало бойові дії під Нарвою та Ересфером, біля Дерпта

і Гумельсгофа [85]. Восени 1702 р. 85 слобідських козаків відпустили по домівках.

Однак не лише з проблемами Північної війни зіткнулися слобожани. Територіальна експансія Ізюмського полку, боротьба з донським козацтвом за Бахмутські соляні озера, масові втечі мешканців слобідських полків на вільні землі Дону дали підстави російському уряду втрутитися в справи донського козацтва, наслідком чого стало повстання К. Булавіна. На слобідські полки було покладено завдання відбити набіги донців і придушити повстання. Однак слобожани воювали вкрай неохоче. Ф. Шидловський, що керував слобідським загоном, неодноразово підкреслював, що він «в своїх маєтках має надію худую» і без московських військ придушити заворушення на Дону не вдасться [86]. Негативне 86 ставлення козаків до булавінців посилювалось після того, як донці розбили Сумський полк, поглумилися над тілом убитого полковника А. Кондратьєва [87]. Слобідські козаки завдали поразок повстанцям поблизу Тору, 87 Красної Луки, брали участь у руйнуванні донських станиць.

Значно істотношою проблемою виявилось ставлення слобідських козаків до виступу гетьмана Івана Мазепи 1708 р. та участь у подальших подіях. Відомо, що в лютому 1708 р. під час змови Іскри та Кочубея проти гетьмана, донос на Мазепу було передано через охтирського полковника Федора Осипова, якого, на відміну від викажчиків, покарано не було [88]. 88 Це свідчить про інакші настрої слобідської старшини стосовно московського володарювання, підтримку ними царського уряду. Антимазепинські

та антишведські настрої серед слобідських козаків посилились після вторгнення шведського війська на територію Охтирського полку в лютому 1709 р., через безчинства і грабунки союзників Мазепи [89]. До того ж Петро I розраховував на зтяжні військові дії на території Слобідської України, у зв'язку з чим тут розташовувались великі підрозділи російського регулярного війська. Отже, події часів І. Мазепи засвідчують, що слобідсько-українська старшина підтримувала царський уряд.

Козаки слобідських полків брали участь у боях зі шведським військом під Веприком та Опішнею наприкінці 1708 – на початку 1709 рр., у «генеральній Полтавській баталії» вони, напевно, перебували в обозі російського кого війська [90].

На початку 1711 р. слобідські полки зазнали чергового випробування. В лютому кримський хан разом із запорожцями розпочав великий похід на Слобідську Україну, виснажену Північною війною і без достатніх сил для оборони. Сталося те, «чего у нас (за висловом Ф. Шидловського. – *Авт.*) никогда на Украине не бывало». Мешканці м. Водолага відчинили хану ворота і попрямували разом із татарами зі Слобожанщини. Варта уваги характеристика цієї події старшиною в листі до Ф. Шидловського. В ньому зазначалося, що, якби хан пішов на Харків, багато б містечок зрадили б за великим страхом, а старшину «всех бы их посполство поывадали бы хану вырубить всех» [91]. Однак загроза в лютому 1711 р. швидко минула, і старшина з козаками взяли участь у боях біля Новосергіївська в квітні того ж року.

Певною межею для історії слобідського козацтва став невдалий для

Росії Прутський похід 1711 р. «Східна політика» Петра I зазнала фіаско. Відповідно, слід було дещо уповільнити той темп реформ, який було взято на фарватері цієї політики, в слобідських полках. Проте наслідки 1711 р. були надто відчутні на Слобожанщині. Відтепер територія слобідських полків ставала місцем дислокації окремих російських регулярних частин, там зосереджувалося багато емігрантів після невдалого походу, й, нарешті, з'явилися нові політичні опоненти – запорожці, з набігами яких слід було відтепер вести боротьбу. Однак за зовнішніми чинниками приховувалася й низка інших: удосконалення управління та остаточне підтвердження спадковості старшинського уряду, поява маси російських поміщиків на землях слобідських полків.

1711–1719 рр. є неоднозначним періодом в історії слобідських полків. З одного боку, права слобідської автономії істотно звужуються й обмежуються; з іншого – розширюється корпоративність старшинського про шарку за потреби згуртування перед загрозою втрати пільг і привілеїв.

Значним чинником посилення впливу царського уряду було розташування на території слобідських полків російських військ, що мали тут постійні квартири після Прутської акції 1711 р. Старшина і козацтво змушені були постачати ці підрозділи провіантом і фуражем, а потім ще й утримувати своїм коштом. Кількість таких полків у різний час коливалась у межах 4–7 військових одиниць [92]. Отже, розташування російських військ на території слобідських полків обмежувало повноту старшинської влади, робило неможливим будь-які полі-

тичні кроки старшини; спілкуючись з росіянами та іноземцями, вона не лише переймала їхні звичаї, а і відмовлялась від власних «обикностей», починала усвідомлювати себе часткою імперських структур.

Про вплив російського уряду свідчить ще один цікавий факт. Старшинська влада обмежувалася через міграцію на Слобожанщині представників еліти інших етносів, наділених широкими повноваженнями. Йдеться про емігрантів-молдаван, оселених царським урядом на Слобожанщині після Пруської поразки.

«Зрада» господарем Кантеміром свого сюзерена, турецького султана, і перехід його з оточенням на бік єдиновірних православних росіян є одним із явищ «європейської кризи» початку XVIII ст. Після поразки над Прутом Петро I рішуче відмовився видати туркам союзника, заявивши, за переказом, що ліпше він поступиться Туреччині всією землею до Курська (власне, Україною), ніж порушить обітницю безпеки, дану князеві [93]. У серпні 1711 р. було вирішено, що «волохи», прихильні Кантемірові вельможі та служники, мешкатимуть на Слобожанщині й замість втрачених володінь отримують маєтки заарештованого за зловживання в Білорусі під час постоїв війська бригадира Ф. Шидловського.

Молдавани прийшли, мов господарі, до зрадливих «малоросів». Емігранти мали міцну взаємозгуртованість, підтримували один одного, тому вони так упевнено почувалися серед місцевого населення. Боротьба та ворожнеча політичних втікачів з місцевими старшинами та населенням – характерна риса історії регіону цього часу. Власне, політич-

на ситуація в Молдавії не сприяла поверненню втікачів, тож, осівши на Слобожанщині родинами, вони згодом стали частиною місцевого шляхетства [94].

94

У цей саме час відбувається значне обмеження козацько-старшинської влади у низці сфер, зокрема, через поширення російського вотчинного землеволодіння на Слобідську Україну. На цей процес впливали політичні чинники, а першими великими російськими землевласниками в слобідських полках були наближені царя-реформатора Петра I. Якщо в другій половині XVII ст. козацька старшина виборола собі монополію на землерозподіл і землеволодіння, то на початку XVIII ст. її було втрачено. В слобідських полках інтенсивно скуповують землі й осаджують чи купують у старшин села російські поміщики: Меншиков, Апраксіни, Шереметьєви, Головкін, Дашков, Крапоткін, Шафіров. У середовищі козацької старшини з'являються особи, яким надаються маєтності та уряди за допомоги російського начальства: євреї-вихрести Черноглазови, Картаві, представник молдавської еміграції Куликовський тощо. Збільшення впливу російських урядовців на слобідських старшин, втручання російських можновладців у кадрову політику в слобідських полках, нарешті, підірвав основ «черкаської обикності» в землеволодінні – це ті процеси, які пояснюють причини поступового відмирання козацьких традицій управління.

У військово-політичній сфері спостерігається певне затишшя, однак слобідське козацтво було втягнуто в істотну боротьбу з новим «ворогом» – запорожцями, які в цей час, підпоряд-

ковуючись кримському хану й гетьману Орликові, вчиняють низку грабідницьких нападів на слобідські полки. Події початку XVIII ст. значно дистанціюють слобідських старшин від політичних прагнень споріднених з ними козацьких державних чи напівдержавних утворень Гетьманщини, Запорозжя, Донського козацтва, засвідчують політичну невизначеність старшини щодо ситуації в інших козацьких автономіях. Така політична свідомість і відсутність опозиційних виявів сприяла більшому втручання російського уряду в справу керування слобідськими полками. В цілому, в першій третині XVIII ст. слобідська старшина не боролася за розширення власних прав, швидше, воліла зберегти все надане до цього в економічній і соціальній сферах.

Саме соціальна сфера дуже істотно змінюється в другому десятилітті XVIII ст. Йдеться про оформлення старшинської клановості, затвердження влади за низкою родин, особливо в Харківському, Ізюмському, Сумському та Охтирському полках [95]. Цей процес був пов'язаний із формуванням нової найнижчої групи в старшинському прошарку. Корпоративність останнього була б неможливою без юридичного її закріплення, без створення суспільної інституції, що зафіксувала б спадковість урядів і особливий доступ до старшинської влади. З 1714 р. такою інституцією став запроваджений у слобідських полках чин «підпрапорних», проміжної привілейованої групи, що займала позицію між рядовим козацтвом і старшиною та слугувала джерелом поповнення старшинських кадрів. Власне, термін «підпрапорні» пере-

гукується зі «значковими» і «бунчуковими» товаришами в Гетьманщині (перебувають біля значка, бунчука, а слобожани, своєю чергою, – біля прапора). Походження чину «підпрапорного» пов'язано з існуванням у другій половині XVII – на початку XVIII ст. в слобідських полках групи «знатних полчан», «знатних козаків», «військових товаришів». До цих «знатних» зараховували старшин на той час без «уряду», їхніх дітей чи родичів, заможних козаків, а то і значних чужинців [96]. «Підпрапорні» оформились на ґрунті «знатних козаків», із цієї групи старшини. З пізніших документів відомо про обов'язки і повноваження нової привілейованої групи. В «Екстракті про слобідські полки» 1734 р. зазначено, що «подпрапорные учреждены с 1714 г. из старшинских детей», а їхня служба полягала «в присутствии при полковом прапоре и посылаются в партии для разных дел и конвоя» [97]. Ще одне визначення, але вже 1759 р.: «підпрапорні» «потребляюца в комиссары в козацких и разных полковых услугах, в походах, да в собрании полку вместе с хорунжими стоят при полковом знамени» [98]. Окрім того, відомо, що «підпрапорні» служили за власний кошт (зі своїх ґрунтів), їхні підписи, як до цього і знатного товариства, стояли після старшин у купчих, поступних, чолобитних, межуванні тощо. Тобто «підпрапорні» виконували дрібні доручення, були безпосередніми помічниками старшини в управлінні. Це звання було немов перехідним містком між козаком і старшиною. Доступ до чину було відкрито і козацтву. Козак Ф. Краснокутський «определен» після 1718 р. в «підпрапорні» [99], в 1732 р. козака бором-

96

97

98

99

лянської сотні В. Панасенка за листом обозного призначено «підпрапорним» [100]. Надавав цей чин переважно полковник, про що є чимало згадок [101]. Підрозділи «підпрапорних» потребували чіткого керівництва. Призначений 1723 р. командиром над військом півдня Росії М. Голіцин намагався зробити регулярною козацьку службу і створити «регулярні частини» на чолі з ротмістром. Під поняття останніх цілком підпадали підрозділи «підпрапорних», керівництво над якими в 20-х рр. XVIII ст. надано ротмістрам (цю посаду отримували діти вищої полкової старшини). Власне призначенням видав командир Української дивізії (у 20-х рр. – М. Голіцин). На думку Є. Альбовського, ротмістр наглядав за спорядженням і вишколом козаків, а у старшинській ранговій стратифікації ця посада містилася між суддею та осавулом [102].

Отже, в першій третині XVIII ст. відбулося забезпечення спадкоємності панівного становища слобідсько-української старшини через запровадження інституту «підпрапорних» – проміжного чину між козацтвом і старшиною.

У першій третині XVIII ст. у слобідських полках стають усе помітнішими форми станової організації, повноваження старшини ще доволі широкі, але водночас збільшується вплив російського уряду. Вже на початку 20-х рр. XVIII ст. царський уряд вживає низку досить безсистемних заходів з обмеження старшинської влади. До цих реформ, як на Гетьманщині, так і на Слобожанщині, не слід ставитися однозначно. Адже передусім їх було спрямовано на впорядкування станової структури. За висловом

Л. Окіншевича, «російський уряд намагається встановити певні межі і твердіші форми станової організації, щоб легше і зручніше в ній орієнтуватися» [103]. Однак саме цей час – доба обмеження старшинських владних функцій, що мало своє продовження і в наступні 30–60-ті рр. XVIII ст.

Резолюцією від 10 грудня 1718 р. і указом від 29 травня 1719 р. було збільшено повноваження Белгородської воеводської канцелярії [104], якій відтепер підпорядковувались слобідські полки. З лютого 1722 р. проведено широкомасштабний перепис поміщицького господарства у слобідських полках, поміщицькі села приписано до полків [105].

4 квітня 1723 р. для командування Українським корпусом направлено М. Голіцина, що мав реорганізувати помісне військо півдня Росії та українські військові одиниці. З 1726 р. князь став головою Військової колегії. За наказом від 2 квітня 1726 р. слобідські полки підпорядкували цій інстанції [106], відповідно вони прирівнювалися до інших російських помісних і регулярних військ, а, отже, заперечувався частково принцип «іноземчества». В 20-х рр. XVIII ст. російський уряд вдосконалив централізоване управління слобідських полків. Призначення полковників відбувалось через Військову колегію, так само, як призначення офіцерів у російські регулярні війська. Підпорядкування слобідських полків Військовій колегії створювало умови для переведення козацької служби у слобідських полках на регулярну основу, підривало козацькі звичаї виборності старшин. Прецедент щодо призначен-

ня чужих старшині осіб царським урядом стався у Ізюмському полку 1723 р., коли посаду полковника отримав російський секунд-майор 107 Т. Горяїстов [107]. Російський венецький М. Голіцин у 1725–1729 рр. сам призначав полковників у Сум- 108 ський полк [108], оформивши цей процес через підлеглу йому Військо-ву колегію, підтверджував полков-ництво родини Тев'яшових у Остро- 109 гозькому полку [109]. У першій тре-тині XVIII ст. українська традиція виборів полковника поступово втра-тила своє значення, натомість поча-ла домінувати тенденція щодо ви-борів полковника старшиною або призначення за порадою старшин. 1723 р. уже командувач слобідських полків князь М. Голіцин зауважував старшинам, що полковник має уря- 110 дувати лише за їх згоди [110].

Водночас значно зросли вимоги до слобідських козаків і старшин. З 1719 р. слобідських козаків коман-дирували на будівництво Ладозького каналу, козакам і старшині обмежено пільги на соляний промисел, на них накладено соляний податок і повин-ності щодо відробітку на Бахмутських 111 солеварнях [111]. У 1723 р. з призна-ченням командувачем М. Голіцина наказано «черкас на канал не посы- 112 лать» [112]. Протягом 1723–1728 рр. на старшину і козаків слобідських полків було покладено й низку «не-сносных» доручень, про що свід-чить лист харківського полковника Г. Квітки до М. Голіцина від 5 берез-ня 1728 р. Слобідські козаки муси-ли охороняти кордони своїх полків, нести сторожову службу на баштах і фортецях, брати участь у далеких висилках у Бахмут, перебувати на сторожі біля Царицина, відправляти

у низовий Гилянський похід щороку по 1 тис. компанійців на чолі з одним зі слобідських полковників [113]. 113 Більшість служб козаки несли дале-ко від домівки, підпорядковуючись не лише старшинам, а й російським офіцерам.

Також відбувалося безпосеред-не обмеження судових повнова-жень старшини. З 4 грудня 1722 р. старшинам і козакам офіційно було дозволено оскаржувати рішення су-ду полкової та ратушних канцеля-рій у Белгородській воеводській канцелярії [114]. Це свідчило, що 114 рішення полкового суду не мало повної юридичної сили і могло бути оскаржено через апеляцію до вищих інстанцій, відповідно полко-вий суд ставав найнижчою судовою ланкою, втрачав свою автономію. В 1723 р. новому головнокоманду-вачу М. Голіцину у підпорядкова-них йому підрозділах дозволено розбирати всі судові справи і вино-сити вердикт [115]. Це було безпо- 115 середнім втручанням у компетенцію старшини і призвело до значного обмеження старшинської судової влади. Нарешті, виконуючи фіс-кальні завдання, белгородський вое-вода Лачінов наказав 1723 р. від-купні мита і податки з торгівлі в Ізюмському полку – одне з основних джерел прибутків старшини – пере-дати під нагляд великоросійських комісарів [116]. Ці заходи росій- 116 ського уряду схиляють до думки, що на середину 20-х рр. XVIII ст. він, напевно, мав намір провести реформування слобідських полків і ще більше обмежити старшинську ініціативу, про це свідчать і перші кроки князя М. Голіцина.

Протягом 1726–1727 рр. до Вій-ськової колегії й особисто для М. Голі-

цина збирались дані про слобідські полки. Зокрема, такі відомості відсилались з Ізюмської полкової канцелярії, збирались дані і про Охтирський полк, як наслідок цих зібрань з'явилося кілька екстрактів і відомий, завдяки А. Шиманову, «Охтирський компут» 1726 р. 117 [117]. У цих «екстрактах» і компутах особлива увага зверталась на соціальний устрій слобідського полку, повноваження старшини. Отже, перед реформуванням ретельно вивчалися звичаї та особливості слобідських полків. Однак рішучих заходів щодо них М. Голіцин не вживав, навпаки, його вважали суддею і благодійником слобідських старшин. Князь клопотався перед урядом про полегшення «низових» посилок у Гилян [118]. Через нього йшла справа про зловживання полковника Горяїстова за скаргами старшини*, переглядалися справи про описні маєтності. Князь сприяв дітям і родичам старшин, свого часу заарештованих урядом, – В. Пере-

хрестову-Осипову і Є. Данилевському, Л. Шидловському. Разом із тим Голіцин ухвалив вельми поміркований вирок стосовно «непристойних слів» щодо політики царського уряду в слобідських полках сотника Капустина 1726 р.** Нарешті, з іменем М. Голіцина пов'язують переїзд слов'янсько-латинського колегіуму з Белгорода до Харкова, що став завдяки цьому значним освітнім центром [119]. 119 Власне, така поведінка князя була швидше наслідком придворних подій у Санкт-Петербурзі, аніж поміркованою політикою щодо автономії.

Унаслідок реформ царського уряду посилюється вплив російських установ Белгородської губернської канцелярії та Військової колегії на слобідські полки, обмежується право старшинського суду, скасовується низка господарських пільг. Однак ці реформи були доволі непевними, не мали на меті скасувати старшинське управління і врешті завершилися через особливу політичну ситуацію довкола імператорського престолу в Росії, однак саме вони свідчили про початок невпинної втрати старшиною своєї панівної ролі в регіоні. Визначальний вплив на подальший розвиток слобідських полків мали соціально-економічні відносини, які відокремили місцеву еліту від маси

* Децю потурбувало старшинський прошарок тривале слідство 20-х рр. XVIII ст. 1723 р. ізюмським полковником призначено росіянина, прем'єр-майора Т. Горяїстова. Призначення у слобідський полк офіцера з регулярним званням, після «Табелі про ранги», було чи не першою спробою прирівняти українську козацьку старшину з офіцерами регулярної служби. На Горяїстова, як особу, чужу старшині, одразу посипались скарги і, не без сприяння белгородської воеводської адміністрації, над ним розпочато слідство. Тривале розслідування і комісії до Ізюмського полку виявили не лише зловживання полковника, а і зрадницькі дії окремих старшин. Сотник Ф. Грозевич і писар П. Левницький постачали провіант запорожцям. Вердикт, що проходить через Верховну Таємну Раду, був дуже суворим як до Горяїстова (смертна кара, з заміною на довічне заслання), так і до звинувачених старшин (смертна кара, з заміною розжалуванням у козаки, бій кнутами і довічне заслання). (Протоколи, журнали и указы... – Ч. VIII (июнь 1729 – 4 марта 1730 г.) // Сборник РИО. – Т. 101. – СПб., 1898. – С. 59–68.)

** Сотник Перекопської сотні Харківського полку Іван Капустин 13 листопада 1723 р. на скарги одного з козаків відповів: «Тепер ви кажете лихо, але не допусти Боже нашому Імператору турчина під свою область піджилити, то будуть на наших головах драгуни кіл тесати». Слова, сказані при кількох свідках, дійшли до вух місцевого попа Василя, що поклавився донести їх до вищих органів влади. Ця одна з перших справ, вирішених новопризначеним командувачем М. Голіциним, дивує м'яким вироком – І. Капустина було розжалувано в козаки. (Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка... – С. 114.)

козацтва, почали формувати станову межу і зумовили низку досить неоднорідних процесів у соціальній структурі.

У першій третині XVIII ст. тривають процеси накопичення старшиною земель, як і у другій половині XVII ст., однак, разом із тим, з'являються нові тенденції: зниження ролі займанщини, через зменшення фонду вільних земель, відповідно зростання кількості операцій з купівлі-продажу земель; роздроблення великих полковницьких латифундій; «поступка» землі громадою старшині, нарешті, явища захоплення козацької землі без «купчих и крепостей». Крім того, визначальними для того часу були наявність полкового фонду – земельних ресурсів полку в розпорядженні старшин, якими вони маніпулювали в обхід помісного права, котре забороняло продавати у прикордонних областях жалувані землі, та процес інтенсивної «соціалізації» старшинського землеволодіння, виникнення великої кількості сіл і слобід на старшинських землях, населення яких змушене було відпрацювати на власника земельного наділу. Таким чином, демократична за походженням слобідська старшина у першій третині XVIII ст., зосереджуючи в своїх руках земельні ресурси, стає «поміщиками», володільцями сіл і хуторів. Спадковість старшинського уряду існувала поряд зі спадковістю володіння. Старшини слобідських полків поєднували службу з господарською діяльністю, зосереджували в своїх руках не лише управління, а й основи тодішнього матеріального життя.

До того ж перша третина XVIII ст. позначена зростанням економічної активності старшини, втягненням її господарства до системи державного

господарювання Росії. Йшлося про забезпечення російської регулярної армії провіантом, виробництво селітри для порохових заводів. Для цього створювалися старшинські «компанії», а зв'язки з російською казною щодо постачання військ і виплат за це ставали дедалі тіснішими [120]. 120 Відповідно, зростала залежність старшин від центральних установ, адже треба було поступатись політичними принципами задля економічних пільг.

Соціальні зміни у слобідських полках початку XVIII ст., офіційне затвердження розряду підпомічників, що мали споряджати й утримувати козаків-компанійців і старшину, сприяли новій формі утисків – службовій експлуатації підпомічників у вигляді «подмоги», «курінчиків», що працюють на начальника «в похід». Тобто розширюються форми поневолення старшиною вільного служилого населення, що відбувалося за козацьким звичаєм, тобто внаслідок передусім внутрішніх процесів, що відбувались у слобідських полках. Така експлуатація була прямим продовженням використання праці козаків старшинами, про що є згадки у другій половині XVII ст.

Службова експлуатація, збільшення кількості старшинських землеволодінь та навантажень на підпомічників і компанійців за умов вільного пересування в слобідських полках досить швидко далися взнаки. Населення, в тому числі й козаки, масово залишало Слобожанщину й у пошуках кращої долі вирушало на «вільні землі», переважно далі на схід. Чимало козаків-компанійців та підпомічників з примусу чи з доброї волі переходили, часто рятуючись від «несносных отягощений», до старшинських поселень, відробляючи під-

данство. Постачати для походів і на охорону визначену реформою 1697–1700 рр. кількість козаків ставало дедалі важче. Багато хто з заможних компанійців шляхом хабарів та подарунків прагнув відкупитися від далеких направлень на сторожу чи в Гилян. Перед російським урядом, який наприкінці 20-х рр. XVIII ст. поживавив свою політику наступу за вихід до Чорного моря, постала потреба в ефективнішому використанні прикордонних козацьких утворень, зростання фінансових надходжень та мобілізаційних можливостей зі Слобожанщини.

Стабілізація станової організації в слобідських полках, збільшення числа підданих за рахунок служилого козацького населення не задовольняв царський уряд, зацікавлений у таких дешевих військових підрозділах у зв'язку з підготовкою чергового наступу за вихід до Чорного моря. Наступний реформаторський виток у слобідських полках розпочинається з січня 1731 р. [121], з розгорненням будівництва Української лінії – ще однієї смуги фортифікацій, що проходила південніше від слобідських полків. Ця лінія, серед іншого, зводила нанівець прикордонність Слобожанщини, якою обґрунтовувалися пільги. Заселяло цей регіон реформоване російське однодвірське населення [122], що в подальшому призвело до численних скарг та конфліктів між українською людністю та російськими однодворцями. У червні 1731 р. до будівництва Української лінії було залучено слобідських козаків, у вересні наказано вислати робітників зі старшинських слобід і хуторів, архієрейських і монастирських маєтностей [123]. Таким чином, будівництво Української лінії вдарило не лише по службових, а й по

особистих інтересах старшин, адже підданих забирали під час жнив та осінніх робіт. Наступний, 1732 рік, було позначено зростанням «непосильних» навантажень на слобідські полки [124]. До нових повинностей старшини та козаки поставилися вкрай недбало. Зокрема, 12 травня 1732 р. командувач Української дивізії (до складу якої входили й слобідські полки) генерал Вейсбах писав до Сенату, що козаки, підпомічники, навіть піддані з слобідських полків розійшлися з робіт на лінії і від утечі їх утримати неможливо [125]. Натомість белгородський губернатор у своїй відписці 14 липня 1732 р. зазначив, що слобідські втікачі назад, на лінію, не повертаються, відходять обороняючись, а через відсутність прикріплення до землі та вільний перехід утікають за кордон [126].

Це не задовольняло царський уряд, який відчував потребу в людях і коштах, тому 1732 р. для детальнішого ознайомлення зі станом справ серед українського населення Слобожанщини туди послано гвардійського майора Михайла Хрущова. За інструкцією від 20 червня 1732 р. йому належало провести широкомасштабний перепис усіх жителів слобідських полків. Перепис-ревізія Хрущова за докладністю переважав усі попередні й, окрім фіскальних моментів, давав уряду цілковите уявлення про стан та порядки у слобідських полках [127].

Вельми істотним є і той факт, що для тодішнього населення слобідських полків безпосереднім експлуатором ставала система російського управління, яка немов давала негласний дозвіл старшині використовувати працю служилого населення, збільшуючи вимоги й навантаження на козацтво. Саме тому можемо стверджувати, що на соціальні процеси

у слобідських полках, як і на Гетьманщині, окрім внутрішнього фактору (оформлення станової спільноти) впливали потужні зовнішні чинники, що полягали як у вестернізованих спробах російського уряду створити добре керовану державу, так і у поступовій втраті прикордонного значення – основної підстави для обґрунтування традиційних цінностей і вольностей та стабілізації демографічної ситуації.

На початку 30-х рр. XVIII ст. до влади в Російській імперії прийшли нові сили – скіпетр взяла в руки імператриця Анна Іоанівна. Новий російський уряд доволі рішуче був налаштований щодо козацьких автономій. Першими під експеримент з упорядкування державного правління підпали слобідські полки, куди й було відряджено талановитого російського управлінця Олексія Шаховського з групою офіцерів. Передував відправці великий перепис слобідських полків, збирання матеріалу про соціальні потреби українських 128 переселенців [128]. 23 грудня 1732 р. Шаховському видали маніфест, у якому вже безпосередньо зачіпались інтереси місцевої слобідської старшини. Причиною зміни керівництва названо «непорядки» у слобідських полках: те, що багато козаків, залишивши службу і ґрунти, змушені записуватись у піддані до поміщиків задля прожитку, від чого зменшилось число служилих. Завданням генерала було «від поточних непорядків захистити та всі 129 минулі непорядки виправити» [129]. Отже, задекларована мета – захист прав обивателів, а враховуючи, що більшість слобідських поміщиків становили старшини та їхні родичі, то дії Шаховського мали обмежити їхні повноваження.

Впровадження цього управління – яскравий приклад облудної політики

уряду: окрім задекларованого маніфесту, князь отримав ще й таємну інструкцію (якої доволі справно дотримувався). У ній Шаховському наказувалося: після ознайомлення зі слобідськими полками утворити на їх базі регулярні підрозділи, узгодити податки з тими, що були на Гетьманщині, розглянути і регламентувати повинності підданих, довести число козаків з 5-ти до 7-ми тисяч. Третій пункт інструкції стосувався старшини (безпосередньо козацьких полковників): їх належало «приводить в то», щоб вони усіма силами сприяли «регулярству», і для цього надати їм армійський майорський ранг, а за особливу завзятість у формуванні регулярних підрозділів підвищувати до армійського підполковника [130].

130

І маніфест, і таємна інструкція однозначно свідчать про спробу вчленувати регіон до загальноімперських структур, збільшити фіскальний тиск та мобілізаційні можливості.

Своїм осідком Шаховський обрав найбільше тоді місто Слобожанщини – Суми. На початку 1733 р. почався інтенсивний збір відомостей, унаслідок чого з'явився скомп'юнований 1734 р. «Екстракт про слобідські полки». До того ж князь примусив старшину підписати документ, що вони самі погоджуються на реформування [131]. Одразу ж комісія Шаховського почала збирати викази та скарги на старшин. Найвагомим слідство було у справі ізюмського полковника Лаврентія Шидловського за доносом ізюмського писаря Корецького. Виказ складався з 6-ти пунктів і практично оскаржував не лише зловживання полковника, а й систему землерозподілу та збору податків (продаж і поділ полкової землі, звільнення власних володільських

131

сіл від збору провіанту та фуражу, призначення сотника Василя Капніста на митні збори тощо). Полковника у зв'язку зі слідством відправили
 132 на три дні до в'язниці [132]. Та ще гірша доля спіткала викажчика, який звинувачував старшину частково по правді, а частково «вимислом»: його наказано бити привселюдно батогами й записати в козаки.

Однак основною метою Шаховського залишалася регуляризація служби – процес, що невідворотно супроводжував модернізацію Російської імперії. Першу згадку про початок формування князем регулярних частин датовано 4 квітня
 133 1733 р. [133], а вже 10 квітня Сенат схвалює його пропозиції щодо впорядкування кількості старшин у слобідських полках. Відтоді старшин та підпрапорних мало бути, «скільки належить», а в кожному слобідському полку створювалася регулярна рота
 134 під наглядом полковника [134].

Регулярні частини у слобідських полках * мали формуватися за активної участі старшини на чолі з полковником, що прирівнювався до армійського прем'єр-майора. Комплектування регулярної роти відбувалося так само, як і набір слобідських полків: драгуни (а саме так називали «регулярних» козаків) мали підпомічників і жили у власних хатах. Драгунську роту набирали з кращих козаків (по 100 в кожному полку). Драгуни носили однострої й мали, на відміну від козаків, довге волосся. Вирізнялися вони й кращим спорядженням, бо в підпомічники їм давались «пожиточні, ліпші люди». Фінансувались регулярні роти безпосередньо коштом

слобідських полків, із так званих «збірних грошей». У цих ротах повсякчас мало бути визначене число служилих: «вибулих» або «абшитованих» за наказом від 31 липня 1734 р. заміняв одразу козак або «свойственник». Треба зазначити, що козаки приставали на регулярство вкрай неохоче. Хоча 29 травня 1734 р. з'явився наказ про покарання неслухняних козаків, що уникали регулярства, а також дезертирів (півроку ув'язнення з переведенням «довічно в мужики») [135], він не зарадив справі 135
 впорядкування регулярних рот. Неприязно ставилися новоспечені драгуни й до свого довгого волосся. Попри все це, добір найкращих козаків, ліпше спорядження та вишкіл відіграли свою роль. Регулярні роти слобідських полків відзначилися під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Головне, що офіцерський штат регулярних рот формувався частково зі старшин та їхніх дітей, тобто створювався прецедент урівняння старшинського та офіцерського звання. Однак старшинські діти, не маючи відповідних навичок, не могли вчити козаків «регулярства», тому для управління драгунами з самого початку залучали російських офіцерів, яким теж видавалися двори з підпомічниками. Офіцери-чужинці, заводячи російські порядки, ставились до підпомічників із «присяжних дворів» як до кріпаків. Як наслідок, підпомічники зубожіли й утікали. Тому уряд 1738 р., на пропозицію тогочасного командувача слобідських полків О. Рум'янцева, радив видавати жалування офіцерам регулярних рот не дворами, а грошима, наголошуючи, що «присяжні двори віддані не навечно, а на чини» [136]. Командування ре-
 136
 гулярних рот за своїм впливом і жалуванням одразу посіло неабияке місце серед місцевої верхівки. Згідно з

* За інструкцією від 23 грудня 1732 р. Шаховському наказувалося в кожному слобідському полку завести «бодай по кілька чоловіка регулярних».

наказом від 10 квітня 1733 р. в регулярних ротах формувався офіцерський склад: капітан у ранзі армійського підпоручика, поручик у ранзі прапорщика, причому обидва добиралися з числа «достойних старшин»¹³⁷ вищим командуванням [137]. Дещо пізніше, коли влітку 1733 р. визначився повний командний склад регулярних рот, до цих обер-офіцерів долучилися унтер-офіцери: квартермістр, вахмістр, каптернамус, два прапорщики (до цього числа не входили капрала, довбиш, цилюрник). Платню офіцерам регулярної роти видавали присяжні двори, себто певна кількість «підпомічників», які повинні були утримувати офіцера. У серпні 1733 р. було визначено, що обер-офіцерів до слобідських регулярних рот призначатиме Військова колегія, а унтер-офіцерів – сам князь¹³⁸ Шаховський [138].

Запроваджуючи регулярні роти в слобідських полках, царський уряд започаткував урівняння місцевої старшини з російським дворянством через визнання співвідносності офіцерських звань. Однак перешкодою на цьому шляху була обов'язкова вимога служби в регулярних підрозділах. Тому слобідська старшина 24 липня 1734 р. прохала генерала Мініха про зрівняння її чинів із офіцерськими¹³⁹ рангами [139]. Старшинські діти, що служили офіцерами в регулярних ротах, за «Табеллю про ранги» прирівнювалися до російських дворян і навіть після скасування цих рот зберігали армійське звання поряд зі старшинським урядом. Система створення регулярних рот була могутнім інтеграційним чинником, що зближав старшину з російським дворянством.

На подання Шаховського 7 червня 1733 р. вийшов іменний указ, що визначав особливості системи управ-

ління слобідських полків. Насамперед, він кардинально обмежував права старшин, істотно змінюючи, зокрема, процедуру заміщення старшинських посад. На всі уряди – від сотника до полковника – відтепер мала призначати Військова колегія, обираючи з-поміж трьох кандидатів, атестованих старшиною. Отже, для слобідських полків запроваджувалася практика атестування, що вже існувала в російській регулярній армії. Полковій старшині заборонялося служити при сотенних командах, тобто полковий обозний чи осавул вже не могли, за старим звичаєм, паралельно обіймати ще й якийсь сотенний уряд [140]. Нововведення¹⁴⁰ практично скасовувало «непорушну» частину місцевих звичаїв – вибори, одну з основних прикмет демократичного прикордоння. Певна річ, це сприяло становому виокремленню старшинської верстви. Нова система призначень доволі помітно змінила становище слобідських старшин. Загалом, атестати формою та змістом нагадують чолобитні попередніх років – хіба що замість жалування після переліку заслуг ішло прохання про звання. Важливим кроком Шаховського було обмеження кількості старшин у зв'язку з атестацією. Послідовники реформатора під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. усіх дітей старшини, що досягли повноліття, але не несли служби як такої, переводили у підпрапорні, а якщо не відповідали вимогам – у козаки [141].¹⁴¹ Унаслідок таких дій зменшилася кількість служилих старшин і збільшилася – підпрапорних.

Отже, роль царського уряду в призначенні старшин ставала вирішальною. Шаховський навіть удавався до певних ротаций. Наприклад, у

вересні 1734 р. на богомиллі у Києві помер харківський полковник Григорій Квітка. Попри доволі міцний старшинський клан Харківського полку, Шаховський поставив полковником у Харків капітана острогоської регулярної роти Степана Івановича Тев'яшова. Це була перша серйозна ротація слобідських полковницьких дітей, які потрапляли на уряди до іншого старшинського кола, далеко від маєтностей. Надалі ця практика тривала: Івана Григоровича Квітку, сина харківського обозного, 1744 р. призначили полковником до Ізюмського полку, Михайла Михайловича Донець-Захаржевського, онука ізюмського полковника, 1748 р. полковником до Сумського полку. Зазначимо той факт, що інструкції та накази Шаховського лише призводили до подальших непорозумінь, накидаючи сторонню волю.

Новації щодо атестацій та заміщення полкових урядів спричиняли плутанину та всілякі недоречності. Їх наслідки вкрай були негативними. Ця частина реформи не удосконалила управління, не зробила його ефективнішим, а навпаки – стала причиною деяких кризових явищ у слобідських полках 30–50-х рр. XVIII ст.

На початку XVIII ст. фіскальні проблеми стають найважливішими для царського уряду. Порядок фінансування та оподаткування у слобідських полках було визначено в червні 1733 р. (закон 7 червня). На старшин покладено обов'язок збирати гроші з мешканців полків – «порції та рації», наглядати за сінокосом на утримання полкової канцелярії. З посиленням фіскальних навантажень збільшувалася відповідальність і звітність старшин. Указ від 7 червня 1733 р. істотно змінював і спосіб утримання старшин (відання соціальною сферою,

розподіл маєтностей, підпомічників та «курінчиків»). Як винагороду за службу, старшини відтепер отримували підпомічницькі, «присяжні двори» (1 присяжний двір становив 50 душ); мешканцям «партикулярних дворів» наказано «виконувати партикулярну роботу як і володільські піддані». Цим кроком уряд остаточно узаконював експлуатацію певного числа підпомічників старшиною слобідських полків і офіцерами регулярних рот. Підпрапорним, городничим, отаманам підпомічників «для служби» призначали полковник і старшина – це було залишком старого звичаю.

Службовцям полкової канцелярії видавалося жалування. Окрім того, задля утримання канцелярій у слобідських полках, «як і в Малій Росії», запроваджувалися збори з циган. Визначено й систему надходжень і стягнень. Кожний присяжний двір мав сплачувати на рік по одній «порції» і на півроку по одній «рації», себто по 9 рублів 43 копійки 8 «четей», а кожен мешканець – по 18 копійок і 3 «чети». Збирати гроші було обов'язком полковника й старшини. Усі кошти мали зберігатися в полковій канцелярії, до складу якої додатково введено 2 скарбників [142]. Також із численного про- 142 шарку козацьких дітей і родичів наказано збирати по 10 копійок з душі, а стягнуте тримати при канцеляріях і пускати на «полкові потреби». До кожного слобідського полку призначено лікаря з жалуванням 150 рублів та 4 рації; на медикаменти з полкових сум виділялося 100 рублів.

В указі від 7 червня 1733 р. намічено модернізаційні бюрократизовані заходи, оздоблені соціальною демагогією, крізь яку прозирає прагнення царського уряду контролювати фінансову сферу. Зокрема, щодо присяжних дворів полковникові до-

ручалоя наглядати за тим, щоб не було тягости «проти попереднього»; підпрапорним та городничим, що мали власні ґрунти, жалування наказувалося не давати; щодо надлишку старшин був припис «зайвих писарів, хорунжих, підосавулів від жалування виключити»; козацьку службу належало відбувати власним коштом, зі своєю зброєю та амуніцією. Однак уже 1733 р. почалася жахлива плутанина зі збором і сплатою податків та контролем за цим. Грошові збори було упорядковано інструкцією від 14 січня 1734 р., згідно з якою слобідським старшинам передбачено платню нарівні з гетьманськими. Відтепер митні, шинкові та інші збори, за якими наглядала була старшина, віддано до відання Камер-колегії (за винятком Острогозького полку), для збору «порцій» та «рацій» призначено російських комісарів [143].

143

Створюючи добре керовану державу, царський уряд намагався всіляко обмежити автономне управління, вчленувати його в загальноімперський взірець. Є підстави стверджувати, що основною метою низки нововведень Шаховського було зведення нанівець влади старшин у цивільній сфері зі збереженням за ними лише військових повноважень, тобто цілковитий підрив тієї частини вольностей, за якою старшина здійснював усю повноту влади.

На початку 1733 р. на зміну старим полковим ратушам прийшов новий бюрократичний орган – полкові канцелярії (з найманими службовцями). Основні їхні завдання мали фіскальний характер, але з 10 квітня 1733 р. до їхнього ж відання віднесено й розгляд судових справ у полку [144].

144

23 жовтня 1733 р. остаточно «вдосконалено» систему судочинства і канцелярій: незадоволені рішеннями пол-

кової канцелярії могли просити про передання судових справ до інших канцелярій [145]. Із запровадженням канцелярій судити в них наказувалося за «Соборным Уложением» і російськими законами, хоча знов-таки в жовтні 1733 р. було визначено, щоб у разі, коли суди вирішать «не за силою указів», або «зволікатимуть», то ті суди не штрафувати, як великоросійські, і вчиняти їм «полегшу».

145

На початку 1734 р. під руку Шаховського віддано ще й Гетьманщину. Напевно, саме тому інтенсивність реформи значно меншає. Царський уряд підтверджує 31 липня 1734 р. усі пільги слобідським полкам: безмитне винокуріння; збирання митних, корчмарських, мостових зборів на власні потреби полків; число козаків, визначене за нововведеннями Шаховського [146]. Останній і найвідоміший крок князя датовано 27 серпня 1734 р. Йдеться про створення нового органу управління слобідськими полками – канцелярії Комісії для упорядкування слобідських полків, яка розглядала апеляції від незадоволених рішенням полкових канцелярій, слідкувала за впровадженням регулярства та реєстрацією земельних відносин. У цій комісії, крім Шаховського, мали засідати 2 особи «великоросійські»; щодо ж ролі слобідсько-української старшини князь зазначав: «А якщо трапляться чолобитникові справи ускладнені, то для розгляду та розсуду тих справ збирати цих полків полковників по два й більше» [147].

146

147

Найдошкульніше по слобідсько-українській автономії вдарило обмеження цивільної влади старшини в сфері землекористування: заборона займанщини, роздачі земель [148]. Для впорядкування земельних відносин було створено кріпосні конто-

148

ри – бюрократичні інстанції на зразок російських. Саме в них завірялися попередні купчі, тестаменти та інша документація щодо володіння земельним фондом (з осадженими селами), а також фіксувалися всі нові земельні операції. Існуючи при полкових канцеляріях, ці контори справляли мито за оформлення документації. Таким чином, запровадження кріпосних контор зумовлювало заборону старих прикордонних звичаїв землекористування поряд із визнанням попередніх «заїмок» і купчих. Вільне землекористування було поставлено під контроль держави.

Хоча реформи Шаховського були радикальні, стрімкі й істотно змінили структуру управління, їх загалом не можна назвати вдалим. Як було зазначено, 1734 р. до відання князя Шаховського було долучено Гетьманщину, так само з «маніфестом» і таємною інструкцією, а наприкінці 1735 р. князь занедужав, 1736 р. здав управління слобідськими полками та «Малоросією» і 26 квітня 1737 р. помер. Його наступником на недовгий час було призначено князя Борятинського, а з листопада 1736 р. полками управляв О. Рум'янцев. Хоча основну роль у цивільному управлінні полками відігравали призначені до Канцелярії комісії з упорядкування слобідських полків російські офіцери, у військовому вони начебто підлягали бригадирові (А. Дуніну, з 1738 р. – О. Лесевицькому) й командуванню Української дивізії. 1737 р. на базі регулярних рот кожного слобідського полку було утворено слобідський драгунський полк (з кожного полку по 200 драгун, себто чисельність цього підрозділу сягала 1 тис. осіб). Постачання цього полку й комплектація теж належали до відання слобожан. Поглибилася й службова експлу-

атація козацтва, підпомічників офіцери та старшина використовували часто як підданих селян [149]. За-¹⁴⁹кладена між військовим і цивільним підпорядкуванням слобідських полків плутанина набирала все більших масштабів, приїзд маси російських офіцерів та чиновників, зловживання з постачанням армії та податковою системою швидко далися взнаки.

Офіцер, котрий був у князевій ласці, – прем'єр-майор, а потім полковник (з 1738 р. – бригадир) Олексій Лесевицький нотував у своєму щоденнику під 1735 р.: «Хабарництво розповсюдилося, й не було кому його спинити, ані навіть сповістити про нього уряд» [150]. Постої війська, фіс-¹⁵⁰кальний тиск, «незносні» тягарі сіяли злидні серед людності, що особливо увиразнилося під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. [151].¹⁵¹

Реформування не дістало широкої підтримки серед старшини слобідських полків. Останні по можливості уникали нових навантажень і ставилися до них недбало. Нищівну характеристику слобідським старшинам дав під час російсько-турецької війни у 1735 р. фельдмаршал Мініх: «...слобідські полковники вдома сидять, хоча їхні полки йдуть у похід: причина тому, бо вони люди заможні; зважаючи на них, кращі сотники і козаки теж вдома залишаються, і тільки бідні, без зв'язків йдуть у похід». Перед цим Мініх писав, що слобідські полки небоєздатні, бо над ними поставлено молодого й недосвідченого начальника, брата полковника Тев'яшова, і старші за віком офіцери, замість його слухати, глузують із нього; інші ж полковники зайняті не тим, чим треба: Острогоський то хворіє, то збирає коней, насправді ж він багатий і «патронів має»; в Ізюмський полк призначили полковника «нездіб-

ного» – бандуриста князя Трубецького [152]. Пізніші дані також свідчать про ухиляння від служби як поширене явище серед слобідських старшин [153].

Радикальну реформу насамперед було скеровано на «впорядкування» всіх сфер життя. У ній виокремлюються, серед іншого, такі напрями: секуляризація (заборона священникам здійснювати торговельні операції з земельною власністю) [154], бюрократизація (створення чиновницького апарату в полкових канцеляриях, переїзд російських службовців у слобідські полки), спроба запровадити контроль за мобільністю населення (невдало здійснена вже по смерті Шаховського) [155], випробування військового потенціалу регіону під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. (постої війська, рекрутування в регулярні роти), зміни в гербах і печатках слобідських полків (підведення під загальноросійський кшталт) тощо. Ця реформа сприяла становому виокремленню старшини, до чого спричинилися, зокрема, спроби прирівняти українських старшин до російських офіцерів, а пізніше – запровадження прикріплення до службових обов'язків.

Канцелярія Комісії з упорядкування слобідських полків діяла з 1734 по 1743 рр. Окрім земельних справ, поступово цей орган перебрав на себе і судові вироки, розбираючи сварки й суперечки між старшинами [156], апеляції на неправильне рішення полкових канцелярій, проблеми утримання козаків та драгунського полку.

У 1735 р. слобідські козаки вирушили в похід на Перекоп у складі російської армії, хоча переважно виконували допоміжні роботи зі зведення укріплень чи доставки про-

віанту. 1736 р. їм узагалі було наказано жити на Українській лінії. Нарешті, Слобожанщина стала постачальником провіанту та фуражу для російської армії, що втягнулася в чергову російсько-турецьку війну і за що командування заборгувало слобожанам близько 100 тис. рублів. На території слобідських полків запроваджувалися порохові та кінські заводи, з переселенців – волохів та сербів – коштом слобідських полків формувалися військові підрозділи. Мор 1736–1738 рр., сарана, небезпеки, принесені військовими діями поблизу, й, найголовніше, маса непосильних навантажень на регіон сприяли масовому відтоку населення, переходу козаків до підданства, аби не нести служби, не утримувати військо.

На початок 40-х рр. слобідські полки вже були геть виснаженими через внутрішні суперечності та зловживання в землерозподілі Канцелярії Комісії з упорядкування слобідських полків, керованої російськими офіцерами.

Зміною влади в Петербурзі – коронацією доньки Петра I Єлизавети – одразу ж скористалася старшина, яка прагнула повернути бодай частину повноважень. Ізюмський полковник Євстафій Данилевський, задовбивши нових петербурзьких чиновників, разом зі старшинами інших слобідських полків подав до Сенату у вересні 1742 р. «доношение», в якому зазначав про «утеснення» з приводу побудови Української лінії та оселення там однодворців, з якими конфліктували місцеві козаки, а потім подав чолобитну з проханням скасувати драгунський полк [157]. Цілком обгрунтовано було перелічено й численні навантаження, посилення експлуатації козацтва, «довольное число кои принуждены быть в подданстве и

всякие работы выполнять по примеру крестьян», одне слово, «таких поборов и тягостей» ще не було 158 [158].

Делегація від слобідських старшин, яку очолив острогозький полковник Іван Тев'яшов, «хлопотала так усердно» про скасування низки нововведень, що імператриця Єлизавета, попри заперечення деяких німецьких генералів [159], вирішила повернути слобідським полкам колишні вольності. Це й було оформлено восени 1743 р. спочатку поновленням тих пільг, які існували в слобідських 160

полках за Петра I [160]. З листопада 1743 р. згідно із «жалуваною грамотою» кожному слобідському полку про скасування Комісії з упорядкування слобідських полків, козаки в цивільних справах підпорядковувалися, як і до реформи, Белгородській губернській канцелярії, а у військових – Військовій колегії; також йшлося про «розфасованія» регулярного драгунського полку з переведенням драгунів у козаки та підпомічники 161 [161].

Однак слід зазначити, що місцеве російське керівництво опиралося впродовж 1742–1743 рр. згаданим спробам слобідських старшин і навіть розпочало слідство з допитами про поширення чуток щодо скасування драгунського полку [162]. Найголовніше, що базові засади нововведень – фіскальні збори, кріпосні контори, атестація старшин – не було скасовано, що зумовило в подальшому силу суперечок з тими основами внутрішнього життя, що склалися в слобідських полках у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Слобідські полки стали свого роду «полем битви» між модернізацією створення добре упорядкованої держави та козацькою звичаєвою традицією.

Скасування драгунського полку і Комісії з упорядкування слобідських полків, підтвердження козакам і старшині колишніх привілеїв, врівноважена зовнішня політика Росії на початку 40-х рр. XVIII ст., хоча у 1744 р. до бойової готовності приведено донських, гетьманських і слобідських козаків – «в виду, распространяющегося в Европе военного пламени и сильного вооружения соседних держав» [163], здається, створювали всі передумови для стабільного існування козацької автономії. Час царювання Єлизавети Петрівни, повний невизначеностей і непослідовності у внутрішній політиці уряду щодо України, характеризувався своєрідними «українофільськими» симпатіями цариці. Старшині імпонувало й те, що цариця постійно наголошувала на дотриманні нею політики свого батька – Петра I, за царювання якого слобідські полки не зазнавали таких утисків, як у 30-ті рр. XVIII ст. Окрім того, старшин слобідських полків допустили до руки «драгчайшої» імператриці Єлизавети Петрівни під час її подорожі до Києва [164]. Отже, час її правління старшина сприймала як певне благо після тяжких випробувань. Однак «благословенні роки» здаються такими лише за поверхового розгляду, ретельніше дослідження подій цього часу змушує констатувати не «розквіт», не відступ російської політики, а затяжну кризу в слобідських полках.

Насамперед «криза», чи, як писали самі старшини, «изнеможение», слобідських полків мала чіткі зовнішні причини, пов'язані з «отягощениями», накинутими слобідським полкам потребами російського уряду. Хоча за уважного аналізу ми повинні відзначити значно глибші чинники змін та суперечок того часу: йдеться

про розкладання традиційної спільноти, спричинене втручанням російських «реформаторів». Відповідно, слобідські полки підпадали під прес істотних змін, які здійснювало не тубільне керівництво, а столичні чиновники. Тобто місцеві козацькі старшини позбавлялися основи свого виокремлення, суспільної ініціативи. Відповідно, за такої ситуації заго-струються речі, як притаманні традиційній спільноті – кругова порука, непотизм, соціальна взаємодія, так і власне, породження діалогу традиції та модернізації – корупція, зловживання старшин своїм становищем, експлуатація нижчих прошарків населення; до всього набувають поширення і вже суто модернізаційні «нововведення»: бюрократизація управління, виказування та слідства, модернізаційні проекти місцевих старшин тощо. Тобто період правління Єлизавети та Петра III для слобідських полків – надто суперечливий та складний час, додамо, практично не досліджений, тож історик має змогу робити лише побіжні й непевні узагальнення.

Слід зазначити, що процеси, які відбувалися у 40–50-х рр. XVIII ст. в слобідських полках, були безпосереднім продовженням нововведень початку століття, 30-х рр. (часів Шаховського), з такими самими побічними явищами, що сприяли обмеженню старшинської компетенції та козацьких прав. Зокрема, старшина та козаки і далі втрачали повноту цивільної влади, що виявлялося і в обмеженні прав на користування основним багатством того часу – землею. З одного боку, в цей час старшини продовжують скуповувати і зосереджувати ґрунти, з іншого, важко не помітити зростання кількості поміщиків німецького походження. Про-

цес скуповування земель чужинцями інтенсифікувався в 30-ті рр. XVIII ст., в 40–50-х рр. він тривав, хоча і з меншим розмахом. Найбільше земель у козацьких сотнях, розташованих неподалік Української лінії, купували російські офіцери ландміліційних полків і вище російське командування Української дивізії. За кілька років змінювалося по кілька власників ґрунтів чи маєтності [165]. Великі земельні володіння у слобідських полках здобувають особи, пов'язані з Белгородською губернською канцелярією чи управлінням на Гетьманщині. В 40-х рр. XVIII ст. землі біля м. Вовча потрапляють у володіння графа І. Гендрикова [166], чималими махінаціями, зловживаннями характеризується збільшення земельних володінь белгородським віце-губернатором Б. Пассеком в Салтівській сотні того ж Харківського полку [167]. Російські землевласники Матюшкіни, Апраксіни, Крапоткіни, Дуніни, які набули маєтностей раніше, продовжують володіти землями і підданими [168].

Важливою рисою щодо обмеження старшинської компетенції ставав державний контроль над порожніми та описними маєтностями. Це характерно і для тогочасної Гетьманщини. В Охтирському полку в 40-ві рр. XVIII ст. обмежується старшинське керівництво найвагомішими землеволодіннями – «перехрестівськими маєтностями», селами та землями, реквізованими на початку XVIII ст. у династії Перехрестових. Проводяться чисельні урядові слідства щодо суперечок мешканців цих сіл з козаками і старшинських зловживань [169]. В 1746 р. «перехрестівські села» з відома козацьких старшин було переведено під державний контроль [170], а в 1749 р. передано в оренду генерал-фельдмаршалові О. Розумовському. «Смотри-

телями» маєтків фаворита імператриці та фельдмаршала стали невідомі до цього в слобідських полках прикажчики Водяницький і Ольховський, котрі розпочали сварки й тяжби з навколишніми землевласниками, спричинили чергові розслідування про «пехрестівські маєтності» [171]. Таким чином, в 40-ві рр. XVIII ст. тривав процес втрати старшиною монополії в розпорядженні землею, що значно обмежувало її владу, а, крім цього, призводило до суперечок поміщиків-чужинців з місцевим населенням, контроль над якими уже не належав до компетенції козацького управління.

Тривожні «симптоми» спостерігалися і в самому старшинському прошарку, в управлінні. Збережена атестація старшин, їхнє підпорядкування водночас військовій (бригадир, командування Української дивізії) та цивільній владі (Белгородська губернська канцелярія) не лише породжували плутанину, а й давали підставу для численних зловживань як самих козацьких старшин, так і їхніх військових та цивільних керівників. Одіозною на цьому тлі видається постать белгородського віце-губернатора Богдана Пассека. Цей діяч, окрім чисельних спекуляцій і зловживань у Салтівській сотні Харківського полку, бажаючи усунути губернатора Салтикова, завів собі «затейную канцелярию», яка готувала доноси для очолюваної Б. Пассеком белгородської слідчої комісії [172]. В 1746 р. канцелярія Пассека сфабрикувала донос за авторством писаря охтирської канцелярії П. Яготинця на полковника І. Лесевицького і всю охтирську старшину. Старшин звинуватили у викраданні грошової казни, зловживаннях у описних пехрестівських маєтностях, в неповазі до імператорської сім'ї. Очікуючи хабара від

старшин, Б. Пассек приховав донос [173], але слідство 1746 р. і подальші розслідування його зловживань у 1751 р. виявили, що старшина непричетна до висунутих звинувачень.

Поїздки російських чиновників у слобідські полки пов'язані з частими слідствами на основі скарг обивателів. Ці слідства не діставали закінчення, виконаних рішень та вердиктів і лише тримали старшину в постійній напрузі, обивателям же мали показати, що уряд піклується саме про них. У 1742 р. за скаргами козаків і драгун на старшин проводиться слідство у справі майора Ляліна [174], потім почалося слідство 1743–1744 рр. з приводу скасування драгунського полку [175]. В 1746 р. розслідуваннями займається уже згадана вище канцелярія Б. Пассека. В 1747–1751 рр. численні слідства по скаргах на старшину проводив бригадир Фролов-Багреєв, чимало справ стосується старшин Харківського полку. Комісія перевіряла всіх підданих старшини, намагаючись відшукати колишніх козаків, звіряла реєстри, розслідувала зловживання старшин. У Харківському полку особливо ретельно велося слідство щодо сотника К. Протопопова, судді О. Черноглазова, сотника Г. Черноглазова [176]. З 1752 р. почалося затяжне слідство над ізюмським полковником Ф. Краснокутським, в якому були задіяні всі старшини Ізюмського полку [177]. Всі вищенаведені факти свідчать про постійний контроль уряду над слобідськими старшинами. Часті слідства з діями, що їх супроводжували, – арештами та допитами старшин, переписами селян, тяганиною в судах – не могли позитивно впливати на управління.

У 40–50-х рр. XVIII ст. триває процес зменшення ролі управлінців

місцевого походження, царські урядовці й надалі призначають на старшинські посади осіб, не пов'язаних з місцевими традиціями, насамперед волохів і сербів, емігрантів 1711 р. та їхніх нащадків. У Харківському полку посаду ротмістра обіймав Є. Абаза, в Сумському старшинствували Апостоли-Кигичі, в Острогозькому, де взагалі відчувався брак старшинських кадрів, суддею та сотником були, відповідно, молдавани Бедряга і Ямпольський, в Ізюмський полк із Гетьманщини перейшов серб Милорадович, сподіваючись посісти полковницьку посаду. Крім цих осіб, старшинські посади обіймали вихрещені католики і протестанти, що якимось прислужились російському уряду. В Харківському полку урядовав полковий суддя О. Черноглазов, у Сумському сотникував К. фон Філерс, в Ізюмському – М. Меер. Такі роздачі посад для «прокормлення» за вислугу, не пов'язані з місцевими традиціями, були непосильним тягарем для козаків і підпомічників, бо такий старшина-іноземець намагався якнайбільше витягнути прибутку зі свого урядування. Таким чином, чужинці, маючи не лише військову й цивільну владу, слабо тямлячи місцевий звичай, були важливим чинником для створення чергових суперечностей у старшинському й козацькому середовищі слобідських полків.

Згубні наслідки недовершеності і непродуманості реформ 30-х рр. XVIII ст. далися взнаки саме в час правління Єлизавети і Петра III. Особливо негативно на старшинському прошарку відбилася система ротації старшинських кадрів, система призначення на старшинські посади з Військової колегії, за атестатом. У традиційному суспільстві, де родинні зв'язки, рада зі старшинами відігравали

значну роль, а у слобідських полках вже кілька десятків років існувала система успадкування уряду, діяли старшинські ради, втручання у вже складний звичай несло за собою непорозуміння і міжстаршинські чвари. Причин таких чвар було кілька. По-перше, існування в слобідських полках «ваканс посад», старшин з чином, але без уряду, що прагнули будь-що здобути собі уряд (відповідно і підпомічників «для вспоможения»), не гребуючи жодними засобами. По-друге, окремі старшини, бажаючи віддати чи передати уряд синові чи родичеві, підробляли атестат, не радячись із полковою канцелярією. І, нарешті, третьою підставою до негараздів була бюрократична тяганина у самій Військовій колегії, надання високих урядів немісцевим жителям. Як наслідок – старшинські чвари призводили до занепаду управління слобідських полків, сприяли все більшому втручання урядових структур у цю сферу. В старшинському прошаркові того часу рідко бачимо єдність, все рідше старшини захищають традицію, частими ж є боротьба за старшинські уряди, скарги старшин один на одного, сварки старшин з обивателями.

Упродовж 40-х рр. XVIII ст. царський уряд двома постановами намагався вдосконалити атестації. В 1743 р. заборонено надавати сотенні чини «сверх порозжих мест», щоб уникнути «ваканс-сотників». В 1746 р. постановою закріплювалось нововведення О. Шаховського, щоб полкові старшини не обіймали і сотенний уряд [178]. Однак події довкола атестатів 40-х рр. засвідчували, що заходи уряду успіху не мають [179].

У 1746 р. «за новими правилами і старим звичаєм» полковий обозний Охтирського полку Т. Боярський на правив «доношеніє» до Військової

колегії, в якому просив відставки за старістю з нагородженням полковницьким чином, а щоб на його місце, обходячи низку посад, настановили його сина Івана. Одразу після подання «доношення» з охтирської полкової канцелярії надійшов лист, що «підпрапорний» І. Боярський не тільки ні в якій службі не бував, а навіть у рядові козаки не записаний, а називає себе підпрапорним, бо батько підробив йому атестат. І. Боярський, своєю чергою, оскаржив відписку полкової канцелярії, що буцімто полковник Лесевицький та суддя Негребецький написали це на нього зо зла. Однак офіцери Військової колегії змушені були повірити полковому начальству, а через скандал, спричинений цим атестатом, колегія збільшила контроль над поданими старшиною документами – «щоб впрעדь хитростю атестатов не со-
180 ставляли» [180]. Цікавим видається те, що у цій установі навіть видатні офіцери не могли дати ради старшинським атестатам. Як приклад можна навести плутанину О. Суворова з атестатом межиріченського сотника Сумського полку В. Лук'янова в 1756 р. Сотник просить нагородити себе чином полкового обозного, але водночас продовжувати сотникувати в своїй сотні, а по чину обозного «в команди не употреблять». О. Суворов відмовляє в своїй резолюції, але дописує, що чин можна і дати, бо є чолобитна від мешканців м. Межиріччя, де засвідчено, що В. Лук'янов там особа поважна, а той факт, що в атестаті не проставлено ні року, ні числа, можна виправдати тим, що це вада більшості атестатів слобідських старшин. Сумнів у Суворова викликає і те, що В. Лук'янов з 1753 р. перебуває під слідством, бо заважав межувати землі Межиріччя (захищаючи, між

іншим, права обивателів). Нарешті, В. Лук'янова залишено при старій команді, сотником.

У зв'язку з новими правилами призначення в 40-х рр. XVIII ст. бачимо численні фальсифікації, негаразди з атестаціями. Старшини скаржаться на обіймання окремими особами уряду «не по старшинству», ширяться взаємні доноси. Однак навіть у 40-х рр. XVIII ст. зберігається щось схоже на вибори, хоча й лише у Сумському полку. В грудні 1743 р. помер сумський полковник Д. Кондратьєв, старшини сумського полку обрали «все согласно» на полковницький уряд суддю А. Кондратьєва, але, крім нього, «дав кандидаты» у Військову колегію осавула І. Кондратьєва і сина покійного полковника ротмістра Г. Кондратьєва. Проте разом зі старшинськими кандидатурами про своє бажання посісти цю посаду заявив син колишнього полкового судді, капітан скасованого драгунського полку Р. Романов. Однак старшини сварилися ще з його батьком*, тож просили ні в якому разі не призначати капітана на полковницький уряд [181].
181 Спалахнула гостра боротьба за посаду. В 1748 р. А. Кондратьєв подав прохання про відставку не лише, як на нас, через хворобу чи конкурентну боротьбу. Вже в 1743 р. сумський полковник починає добиватись у Сенаті й Військовій колегії розширення цивільних прав старшини, повернення повноважень полкового судді, щоб всі «гражданские дела» розглядала полкова, а не Белгородська губернська канцелярія

* Причин відмови старшини Р. Романову було чимало. По-перше: його батько – вихрест (з євреїв) І. Романов – «чинил старшине и козакам великіе обиды и взятки», завдяки батьку Р. Романов став полковим осавулом не за бажанням старшин (ЦДІА України. – Ф. 1717, оп. 1, спр. 1221, арк. 1–2). Крім того, Р. Романов, маючи присяжні двори, експлуатував підпомічників як «підданих», чинив козакам чималі здиства тощо.

182 [182]. Ці прохання було задоволено і А. Кондратьєв подав у відставку. Старшина Сумського полку знову хотіла провести на полковника свого кандидата обозного Т. Красовського, але цього разу марно, уряд мав дві кандидатури: «полковника» М. Донець-Захаржевського, що вважається обозним Острогоського полку, і неприємного старшині Р. Романова. Тоді сумські старшини про-
183 сили за М. Донець-Захаржевського, себто вибирали менше з двох лих [183].

Таким чином, російський уряд своїми постановами лише сприяв плутанині й негараздам в управлінні слобідських полків.

Попри те, що в Сумському полку старшини протягом 40–50-х рр. намагаються не допустити на полковницький уряд капітана Р. Романова, Військова колегія у 1757 р. все таки призначила його полковником. Суперечки, сварки, безлад – стають важливою рисою функціонування еліти цього полку.

Більш-менш стабільним з погляду старшинських сварок був Охтирський полк. Лише конкурента Лесевецьких, також капітана колишнього драгунського полку М. Боярського призначено полковником 1759 р.

Не став винятком щодо суперечок старшин і Харківський полк. Після переходу полковника С. Тев'яшова на іншу службу в 1757 р., старшини підписують атестат судді І. Ковалевському, та Військова колегія надає перевагу капітану регулярної служби М. Куликовському*. Одразу ж на нового полковника наскаржились

сотники Г. Ровнів, К. Протопопов, Г. Квітка, С. Антонов, підпрапорні В. Персіянов, В. Чугуєв, І. Довбня. Всі ці старшини на початку 60-х рр. «по християнськи» вибачили полковнику всі бешкети і помирились, лише підпрапорний В. Персіянов кудись утік [184]. Непримиренним до нового полковника і його сваволі залишився лише сотенний писар П. Непишний*, якого ув'язнили в Белгороді. Однак доноси на зловживання Куликовського так і залишилися без резолюцій. 184

Ще невтішнішу ситуацію з старшинським прошарком спостерігаємо в Ізюмському полку. В 1744 р. до нього призначено полковником харківського обозного І. Квітку, який не мав тут маєтностей. Та справжня боротьба між старшинами розгорілась після смерті І. Квітки 1752 р. Полковником став ізюмський обозний Ф. Краснокутський**. Інший кандидат на полковництво М. Милорадович підкупамі, доносами намагався усунути Ф. Краснокутського від

* Непишний Петро – писар липецької сотні Харківського полку, походив із заможної родини, найнепримиренніше ставився до М. Куликовського, кілька разів заарештований. У 60–80-х рр. XVIII ст. мешкав в с. Липці.

** Краснокутський Федір Хомич (1710–1767). З 1718 р. – козак Ізюмського полку, далі підпрапорний, сотник в Ізюмі, з 1728 р. полковий хорунжий, з 1729 р. сотник у м. Сватова Лучка, з 1738 р. – полковий осавул, з 1746 р. полковий обозний, учасник багатьох боїв і «баталій». Кандидат на полковницький уряд ще за життя полковника І. Квітки. Ізюмський полковник з 1751 р. Сварки Ф. Краснокутського з обивателями почалися 1744 р. з пограбування ямпільського попа. В 1752 р. за скаргами жителів споряджено слідчу комісію. А у 1755 р. на нього донесла більшість полкових старшин. Див. про нього: *Маслійчук В. Л.* Федір Хомич Краснокутський – представник старшинського прошарку слобідських полків XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків, 2000. – С. 178–183.

* Куликовський Матвій Прокопович (1710–?) – син волоха, харківського полковника 1712–1713 рр. П. Куликовського, служив регулярну службу у слобідських полках 30-х рр., мав чин капітана, а в 50-х рр. – полковника. Вигідно одружився на вдові П. Черняк, мав великі маєтності і сварився не лише з обивателями, а й зі старшинськими родами Квіток і Жукових.

уряду, а той не полагодив з полковими старшинами і бригадиром В. Капністом. Упродовж 50-х рр. XVIII ст. Ізюмський полк не мав стабільного управління, майже вся полкова старшина перебувала під арештом і слідством.

Значні зміни 30-х рр. XVIII ст. позначилися на Острогозькому полку. В 30-х рр. завершився процес територіальних змін, рішучими заходами українців із міст, північніших від Острогозька, було переселено на р. Айдар. Старшинська структура полку на 50-ті рр. XVIII ст. впорядковується, цьому сприяла стабільна полковницька влада, хоча маємо і приклади ворожнечі між старшинами. Зокрема, у своїх спогадах І. Острозько-Лохвицький згадує про ворожнечу свого батька, сотника Й. Острозького 185 і полкового судді Ф. Татарчукова [185]. Справжнім лихом для острогозької старшини став сотник П. Коневецький*. Переведений із Харківського полку через численні скарги на нього і свої чолобитні, П. Коневецький не знайшов спільної мови з місцевою старшиною Острогозького полку, почав сваритися з суддею І. Голубиним та сотником І. Лисаневичем. У 1757 р., повернувшись з прусського походу, П. Коневецький сперечався з полковою адміністрацією, бо його сотню було передано до відання осавула Тушкановського. Доноси П. Коневецького, його неприязнь до місце-

вих старшин і обивателів призвели до відповідних дій острогозької старшини – хутір Коневецького було розграбовано, його брата кинуто до в'язниці, за скаргами обивателів на сотника розпочато слідство. Полковник С. Тев'яшов через писаря І. Тимошенкова, щоб повернути уряд, вимагав у П. Коневецького хабара в 2 тис. рублів. І хоча П. Коневецький дав ті гроші, суперечки зайшли вже дуже далеко. Бригадир Кантемір, що, як з'ясувалось пізніше, брав «подарунки» від острогозьких старшин, наказав заарештувати сотника-донощика. П. Коневецькому вдалося втекти з белгородської в'язниці, разом з дружиною він вирушив до Санкт-Петербурга. Пізніше опальний сотник домігся того, що його скарги слухали в Сенаті в присутності Катерини II. 26 жовтня 1762 р. імператриця для виправлення непорядків у слобідських полках призначила урядову комісію, яка стала фатальною для слобідських полків.

Отже, у кожному полку царський уряд мав підстави розпочати тривале слідство і стверджувати про непорядки у слобідських полках. Зазначимо той факт, що суперечки за владу при таманні для слобідських полків протягом всього часу їх існування, але у зв'язку зі збільшенням контролю держави над цими формуваннями такі сварки у 40–50-х рр. XVIII ст. мають великий розголос, спричиняють тривалі слідства.

До того ж старшини продовжували зловживати владою для власного збагачення, витрачали не за призначенням гроші з обивательських податків, захоплювали землі, експлуатували підпомічників. Намагаючись збільшити число останніх, сотник Я. Дробицький позаносив у ті реєстри церковний притч слободи Мартова Харківського полку і жебраків

* Коневецький Прокіп Прокопович – походив з козаків Охтирського полку, там служили його дід й батько, переселившись до Золочева Харківського полку. П. Коневецький за успішну службу 1745 р. пожалуваний у підпрапорні, а з 1747 р. – у сотники (див. ЦДАК України. – Ф. 1725, оп. 1, спр. 483, арк. 25), вже у Золочівській сотні уславився «отягощенієм» підпомічників. З 1754 р. – переведений сотником в Острогозький полк. У січні 1765 р. за «ложные доносы» Коневецький розжалуваний в солдати, хоча справа тягнулась і в 1767 р.

при церкві. Або, скажімо, козаки та сотник Валківської сотні Харківського полку Яків Бородаєвський прагнули підвести під свою юрисдикцію селян із сіл Рубанівка та Замоїський кут, пожалуваних свого часу Харківському Покровському Колегіуму 186 ському монастиреві [186]. Белгородська губернська канцелярія вже у 40-х рр. була завалена скаргами на 187 старшину [187]. Не сприяли ефективному управлінню й українські звичаї – подарунки суддям, відкупи від служби. Царська політика сприяння виказам, демагогічні заяви про захист прав обивателів, великі слідства й арешти викликали скарги заохочених урядом дрібних старшин і козаків на некомпетентність керівників слобідських полків, часто безпідставні.

На цьому тлі життя простого козацтва теж не було безтурботним. Крім постійних утисків від старшин чи довколишніх зайд-поміщиків, попри процес розшарування у власному середовищі, козацтво (компанійці та підпомічники) зазнавали постійних утисків від постойів і утримання російського регулярного війська, від нових податків. Військові реформи кінця 50-х рр. вимагали від козака заможності для забезпечення належного озброєння та амуніції, з метою перевірки чого влаштовувалися часті огляди, хоча великий огляд 1757 р. засвідчив злиденне становище слобідських козаків, придатних радше до господарства, ніж до війська. Справжнім лихом для тривкості соціальної структури стали козацькі, «обивательські» втечі. Не бажаючи нести обтяжливої служби, багато козаків утікало зі слобідських полків, найчастіше на Дон. Тамтешні ж чиновники і поміщики охоче виписували втікачам «пашпорти», щоб ті забирали з слобідських полків і родини, що й

служувало причиною для докорів козацьких старшин слобідських полків [188] і спроб царського уряду 188 обмежити обивательські та селянські переходи.

На військовий бік підготовки слобідських козаків уряд став знову зважати після початку їх використання у військових діях. У 1747 р. у війну за австрійський спадок слобідські полки було мобілізовано для походу в Ліфляндію, а звідти в Німеччину. Слобідські козаки, що мали увійти до складу російського експедиційного корпусу князя Репніна, вирушили в похід двома великими «командираціями». Наприкінці 1746 р.– 500 козаків, котрими командував сумський полковник Д. Кондратьєв; взимку 1747–1748 рр. до Ліфляндії, де формувався корпус, було наказано відправити ще 1 тис. слобідських козаків, 20 сотників та 20 підпрапорних на чолі з охтирським полковником І. Лесевицьким [189]. Від кожного 189 полку мало йти в похід по одному старшині, крім того, «слобідська» армія мала священника і лікаря, вимагалось і забезпечення провіантом на три місяці. Однак у військових діях слобідські козаки практично участі не брали, бо розпочався Аахенський мирний конгрес і військам було наказано повернутися на місце дислокації, однак 52 відряджених із Харківського полку втекли, здохло чимало коней.

Наступна вагома кампанія вимагала більшої витрати сил та коштів. 1756 р. розпочалася Семилітня війна. Здається, саме події довкола неї стали «лакмусовим папірцем» перевірки військового становища слобідських полків та шляхів його реформування.

Кампанію участі слобідських полків у Семилітній війні очолили особи, близькі до старшин – представники

еміграції 1711 р. – командир Української дивізії князь К. Кантемір та бригадир В. Капніст, що сам розпочинав кар'єру у слобідських полках. Для походу до далекої Пруссії слобожани мали виставити 5 тис. споряджених козаків (за вимогою командування «о двуконь», тобто кожен козак-компанієць повинен був мати ще й запасного коня, напевно, в'ючного, крім того, вимагалось й потужне озброєння, у всіх мали бути рушниця чи пістолі з ладунками з порохом та набоями, списи, шаблі). Полки вирушали з власною артилерією. У середині жовтня 1756 р. відбувся загальний збір у Чернігові, однак з'ясувалося, що слобідські козаки малозабезпечені, не всі «о двуконь». Очолив слобідське об'єднання бригадир В. Капніст. Основним завданням козаків мало стати нищення тилів противника. У серпні 1757 р. козаки взяли участь у битві під Гросс-Егерсдорфом, доволі своєрідно заманивши прусську кавалерію під гарматний вогонь російської армії [190], однак у цьому бою загинув командир слобідських козаків В. Капніст. Подальші події призвели до катастрофи слобідсько-українського корпусу, який за наказами керівництва повертався з Пруссії додому. Високі ціни на фураж і харчі, відсутність постійного забезпечення спричинили масову хворобу і падіж коней, близько половини з усього складу. Такий кінський мор та погане харчування призводило до смерті самих козаків, і ці втрати були значно більшими за бойові під час битв, багато козаків утікало. Усього, за даними старшин, корпус зменшився на тисячу осіб. Матеріальне становище слобідських полків після згаданих подій виявилось жалюгідним, тож царський уряд вирішив не використовувати їх під час кампанії осені

1758 р. Семилітня війна спричинила істотне реформування військової сфери слобідських полків, а оскільки та сфера була пов'язана з цивільною, то питання ліквідації помісного устрою, автономії слобідських полків у модернізованій Російській імперії, яка потребувала дешевого регулярного війська, ставало справою часу.

Якщо в 30-х рр. старшини слобідських полків йшли на службу вкрай неохоче, то в 40–50-х рр. взагалі служити не бажали. В похід вирушали старшини й козаки, що жодного разу в «оказіях» не були. Зокрема, у Ліфляндський похід 1748 р. було відправлено на чолі харківської команди недосвідченого осавула М. Горлинського, що взагалі до осавульського чину писарював у канцелярії [191]. Найпоширенішою формою уникнення служби стає відписка про хворобу: на початку 60-х рр. XVIII ст. на вимогу вислати козаків, для того, щоб впорядкувати Харків, всі старшини відписують, що хворі [192].

Власне, потреба у нових армійських підрозділах напередодні та на початку Семилітньої війни змусили царський уряд продовжити попередню політику щодо слобідських полків, й наприкінці 50-х рр., потребуючи регулярних частин, знову запровадити «регулярство». 27 вересня 1756 р. командувачу генерал-аншефу П. Салтикову наказано зібрати всі дані про скасований драгунський полк [193] і почати формувати слобідський гусарський полк на чолі з полковником П. Бульським, колишнім старшиною й одним із керівників скасованого полку. 21 березня 1757 р. вийшов відповідний сенатський указ [194]. Однак старшини та їхні діти не обійняли офіцерських посад у новому регулярному підрозділі, не було багато там і рекрутів-українців. НАТО

мість офіцерські посади в новоутвореному полку було роздано югославам з Нової Сербії і Слов'яносербії *. Ця частина формувалася з неабиякою квапливістю і коштом слобідських полків **. Регуляризація була ще одним тягарем для слобожан.

Отже, питання регуляризації служби у самих слобідських полках, бодай так, як у часи Шаховського, знову постає перед царськими урядовцями. Зважмо, наприкінці 50-х рр. у слобідські полки полковниками призначають вихідців зі старшин, які мали досвід регулярної служби у скасованому 1743 р. драгунському полку (Р. Романов, М. Боярський, М. Куликовський, в Ізюмський полк призначено схильного до «регулярства» М. Милорадовича, в Острогозькому залишено представника місцевої династії Тев'яшових, однак також із досвідом служби в регулярних підрозділах).

Наприкінці 50-х рр. XVIII ст. внутрішній стан слобідських полків був дуже невтішним. На це звернув увагу командувач Української дивізії К. Кантемір. За його ініціативою в 1757 р. полковники і сотники збираються для обговорення важкого становища козаків, і основним нагальним питанням на цих зборах стає справа направлення старшинської

делегації до Петербурга, що має подати імператриці «об общественных нуждах прошение» [195]. Але з самими «нуждами» старшини визначитись не могли. Кандидатури найперших кандидатів на поїздку ізюмського полковника Краснокутського, острогозького осавула Зайцева, сотника Сумського полку Куколь-Ямпольського хоча й узгоджуються [196], та не відправляються. Народи старшини затяглися до 1758 р., кожен полк складав папір про свої потреби. Маємо такий документ Харківського полку. На першому місці серед проблем цього полку стоїть брак добрих козаків, бо їх забрано до гусарських полків. Окрім того, старшин непокоять втечі козаків з Харківського «дистрикту», брак жалування канцеляристам. Зазначимо те, що старшину непокоять і прирівнювання козацьких чинів до регулярних й можливої відставки через це. Відставні старшини, за словами чолобитників, не маючи підпомічників, терплять «крайнюю нужду», тому старшина просить відправляти козацьких офіцерів у відставку з регулярними чинами, з отриманням грошей [197]. Нарешті, в 1758 р. було укладено пункти «О бедственном положении края», а до Петербурга відправлено острогозького полковника Тев'яшова з сумським писарем Вартаковським, які перебували у столиці, очікуючи на аудієнцію у цариці, три роки [198]. Отже, щоб запобігти продовженню кризових явищ і виправити становище, старшина вирішує послати делегацію до Петербурга, а такий крок свідчив про цілковиту залежність старшинського ініціативи від вказівок згори і міг, звичайно, змінити становище, але на користь не старшин чи обивателів, а уряду.

* У 1757 р. полк очолив серб-емігрант, який, щоправда, поурядував і в Ізюмському полку, М. Милорадович, прем'єр-майором був македонець Г. Акаутов, капітаном – серб Стратемірович. Взагалі, полк був інтернаціональним – 7 жовтня 1757 р. на службу в слобідський гусарський полк наказано приймати перехрещених у православ'я поляків.

** У жовтні 1757 р. графу П. Салтикову наказувалося формувати гусарський полк «с крайним поспешением», для цього витратити гроші, взяті в козацьких підпомічників, і 10 тисяч рублів, стосовно справ з полком щотижня рапортувати до Сенату. Щодо фінансування і утримання полку див.: ЦДІА України. – Ф. 1725, оп. 1, спр. 427, арк. 6, 8, 46.

Однак заперечувати наявність ініціатив у старшин, мабуть, не слід. Бажаючи прирівнятись до регулярних чинів, окремі старшини подають до Сенату чи до вищого віськового командування пропозиції про реформування або докорінні зміни слобідських полків. У березні 1757 р. полковник Ізюмського полку М. Милорадович подав проект утворення гусарського полку, що був надто поблажливий для слобідських полків. Полковник пропонував запровадити за рахунок слобідських полків один чи кілька гусарських підрозділів, відновити діяльність Комісії з упорядкування слобідських полків, розмістивши її канцелярію у м. Зміїв. Щодо старшин, то М. Милорадович пропонував «Полковников и старшину хотя ниже одним класом гусарскими чинами и впредь жаловать дабы и они пред гусарскими в последнем уничтожении и без куражества не оставались» [199]. Маємо також згадки про проект С. Тев'яшова, полковника, депутата від старшини в Петербурзі. Він пропонував регуляризувати службу в слобідських полках і на місці цих полків утворити 3 кірасирських і 2 драгунських полки [200]. І проекти з'їзди старшин, і пропозиції М. Милорадовича та С. Тев'яшова засвідчують, що старшини самі цураються «черкаської обикності» управління, намагаються зрівнятися з російськими регулярними чинами і вже не боронять традицію, а навіть пропонують її реформувати. Останнім документом щодо прохань і частково пропозицій старшини став «Екстракт о изнеможении слободских полков» 1761 р. Історія складання цього надзвичайно цікавого джерела з історії слобідських полків є така. Не дочекавшись прийому в Єлизавети Петрівни, С. Тев'яшов укладає свій про-

ект реформування слобідських полків. Після смерті імператриці старшина і бригадир Кантемір вирішують подати пункти про «бедственное положение» краю новому імператорові Петру III, коли той вступатиме на престол. Отже, розпочинається компонування новішого документа і у 1761 р. «екстракта» написано. Окрім перерахування тягlostей (такими для слобідських полків були: брак козаків; обмеження привілеїв, зокрема, торг сіллю (з 1759 р. – переведений на казенну торгівлю), безмитної торгівлі; кірасирські заводи, яким слобожани повинні поставляти сіно і армійські підрозділи, що нищать ліси; обмеження у винокурінні і земельних справ тощо) [201], в «Екстракті» 201 яскраво відбито думку старшин «о желании их принять регулярную службу», але зі збереженням вольностей [202]. Однак і цей документ не було одразу подано. Старшини слобідських полків, не без втручання нового бригадира Банческула, почали сперечатися з приводу складу делегації з документом [203], до того ж багато з 203 них їхати чи вживати якихось заходів не хотіли.

Ліквідація полково-сотенного устрою, автономії слобідських полків закономірно впливала з кризи 40–50-х рр. Щойно вступивши у 1762 р. на престол, освічена імператриця Катерина II під впливом просвітителів взялася до впорядкування своєї держави, перетворення її на добре регульований механізм зі скасуванням всіляких особливостей управління й автономії. Першою з українських земель під цей процес підпала Слобожанщина. Як і чому протягом двох років слобідська старшина практично втратила «старшинство»? Проблему в історіографії обійдено мовчанкою, лише архівіст І. Теличенко

опублікував розвідку про протести обивателів і старшин проти реформ у 1765 р. [204], окремі моменти Комісії Щербініна описували Д. Багалій і П. Головинський, та жоден з істориків не дав більш-менш повної картини подій на Слобожанщині 1762–1764 рр. Спробуємо розглянути ці події, пояснити наслідки.

23 жовтня 1762 р. у присутності нової імператриці Катерини II в Сенаті розглядали справу за доносом сотника П. Коневецького, котрий скаржився на хабарництво старшин, неправильний суд, численні зловживання.

«Занепокоєна» безладом у країні, імператриця повеліла створити Комісію з розслідування зловживань у слобідських полках [205]. 4 листопада 1762 р. було вирішено, що Комісію очолить секунд-майор гвардії Євдоким Щербінін, на це дано сенатський указ [206] й залучено двох гвардійських офіцерів. Щербініну наказано їхати «для разбирания слободских полков разорения и прочаго о тех дел челобитья» [207]. Насамперед Комісія мала перевірити Острогозький полк, з якого надійшло найбільше скарг. Отже, по скаргах на старшину наприкінці 1762 р. до Острогозька послано комісію державного рівня на кшталт комісії 30-х рр. Шаховського. В центрі уваги цього органу було старшинське управління слобідських полків, хоча посилення Комісії мало банальніше підґрунтя – йшлося про впорядкування фіскальних зборів і скасування автономії слобідських полків.

Аналіз указу про направлення Є. Щербініна засвідчує, що причиною розслідування були не лише негаразди в Острогозькому полку, скарги Коневецького на бригадира Банческула і генерала Кантеміра, а й

розслідування з приводу витрат у слобідському гусарському полку [208]. 208 Головне, що секунд-майору дозволили на свій розсуд приймати скарги і розслідувати справи про зловживання старшин в усіх слобідських полках, «и как скоро слободских полков командиры и старшина при начатии следствия подозрительны усмотрятся, оных немедленно от команды отрешать, а на место их заступать тем кои по старшинству следуют из действительно служащих». Отже, Комісії Щербініна було надано практичні права з управління краєм, усунення і призначення старшин. Царський уряд грав на соціальному антагонізмі у слобідських полках, нацьковував низи на старшин, одних старшин на інших, тобто вдався до методу, успішно впровадженого і до цього на Слобожанщині й Гетьманщині.

Податкові негаразди, самозабезпечення слобідських полків, багато статей податків і мит не влаштовували уряд, що потребував джерела постійного прибутку з підлеглих територій. Тому метою Є. Щербініна було впорядкування полкових зборів, відповідно й усунення слобідських старшин від збирання коштів з місцевого населення. 14 січня 1763 р. секунд-майор отримав останні доручення. Перший його захід стосувався зібрання десятикопійчаного збору, щоб платили всі слобожани у військовий і мирний час з відома старшин до Комісії у Острогозьк [209]. Наступним фіскальним заходом Щербініна був перепис і обкладення податком українців, що жили не на власній землі, себто підданих і підсусідків [210]. Далі всі податкові торговельні операції переводились під загальноросійські закони, з 14 червня 1763 р. запроваджувались «приходные и расходные книги» за загальноросійським

зразком, вівся переоблік грошових зборів. Старшинам у зв'язку з такими нововведеннями заборонили на певний час займатися торгівлею нерухо-
211 містю [211], в цей же час відбулася регламентація і спорядкування грошових зборів на гусарський полк
212 [212]. У грудні 1763 р. Є. Щербінін доклав зусиль, щоб слобідські старшини взагалі не збирали жодних мит і зборів, для цього в кожний полк надсилались російські дворяни офі-
213 цери [213]. Власне, у «доношении» Є. Щербініна про негаразди у слобідських полках 1764 р. основне місце відведено існуванню неправильної фінансової системи у слобідських полках, зокрема, «снабдывание» цих полків за свій кошт і проблема різних податків, відсутності точних цін
214 тощо [214]. У такий спосіб, упродовж 1763 р. старшину цілком усувають від фінансових справ. Комісія Щербініна виявляє у цій сфері багато неточностей. Поряд із цим, у вересні 1763 р. таємний указ Щербініну дозволяв уже російським урядовцям замість старшин збирати «питейные збори», мито у найприбутковішій га-
215 лузі [215]. Втрата фінансового контролю, фіскальних функцій старшиною 1763 р. неминуче вела до втрати владних повноважень.

Попри значні обмеження 30–40-х рр. XVIII ст., суди у полкових канцеляріях все ще перебували в руках старшин і велися часто за козацькими звичаями. Комісія Є. Щербініна остаточно ліквідувала плутанину в полкових судах. Цьому сприяли і численні скарги обивателів на неправильне розв'язання їхніх проблем у полкових канцеляріях. За рішенням Комісії остаточно було ви-
216 значено [216] юридичне підпорядкування полкових канцелярій, відтепер це найнижча ланка суду, незадово-

лені його вироком вільно могли апелювати до Белгородської губернської канцелярії, а в разі невдачі там – до Юстиц-колегії і Сенату. 31 грудня 1763 р. слобідський суд було майже ліквідовано, у полкові канцелярії слобідських полків призначали нових суддів «людей честных и благоразумных» [217]. Отже, Комісія Є. Щербініна остаточно нівелює судові повноваження старшин, хоча у слобідських полках залишилися звичаї українського словесного суду.

Значно більший резонанс, ніж фінансові й судові заходи Щербініна, мали слідства Комісії над старшинами. Уже в перших указах та розпорядженнях секунд-майорові, зокрема від 20 грудня 1762 р., йшлося про те, що «слободских полков жители от некоторых своих командиров неуказанными сборами и прочими отягощениями совсем разорены» [218]. Щойно
Є. Щербінін прибув до Острогозька, туди почала надходити велика кількість доносів і скарг на старшин. Острогозького полковника С. Тев'яшова було одразу усунуто від командування [219], багатьох старшин заарештували, часто висуваючи необгрунтовані звинувачення у витраті коштів, зібраних у населення, хабарництві. Дуже влучно про цей час висловився І. Острозько-Лохвицький у своїх мемуарах: «Тут тотчас отказано от команды, не велено отлучатся от комиссии, обиды, хотя и не правильные не принося никаких отговорок удовольствовать деньгами, ибо кто хотя что подарил, то все ставил во взяток» [220]. Незаконні витрати й
хабарництво, у яких звинувачували старшин обивателі чи інші старшини, слід було негайно відшкодувати грошима. До Комісії посипалися скарги від козаків, селянських громад, дрібних старшин, підпомічників

на сотників і полкову старшину. Маючи реєстр справ про старшинські зловживання, зазначимо, що найбільше від полкової старшини потерпали обивателі Харківського полку, особливо багато скарг на тамтешнього 221 полковника М. Куликовського [221], дещо менше – на старшин Ізюмського і Острогозького полків [222], найменше – на старшин західних – Сумського і Охтирського полків [223]. Хоча кількість таких справ визначити важко, але з кожного полку їх було більше сотні, а до цього слід ще додати справи з розслідування, сприяння виказам, поїздки представників Комісії для записування скарг по сотнях. Щодо основних зловживань старшин, то найчастіше це безкоштовне використання обивателів на «партикулярних роботах», тобто експлуатація козаків і підпомічників для себе, без жодної винагороди. Поширеними були скарги на захоплення старшиною обивательських земель. Всі інші справи стосувалися вирубки старшиною лісів, здобуття хліба, захоплення майна і грошей тощо. Отже, Комісія Щербініна насамперед мала вирішити справу з покаранням старшин, винних у зловживаннях. 5 липня 1764 р. всю винну старшину слобідських полків було усунуто 224 від влади [224], а оскільки скарги не обминули практично жодного з старшин, то зрозуміло, що зловживання – наслідок того ладу, що існував у слобідських полках з самого їх початку. Таку думку, напевно, Є. Щербінін і підкинув деморалізованій і байдужій до своїх політичних прав старшині, щоб та написала покаянні чолобитні.

У чолобитних Острогозького та Сумського полків старшина звинувачувала у всій негараздах і вадах, що їх виявила Комісія Щербініна, насам-

перед неякісний звичай – «черкаську обикність». Отже, на думку старшин, цей застарілий звичай треба виправити – така собі була «ініціатива знизу» щодо скасування слобідсько-української автономії [225]. 225

Козаки, підпомічники, піддані по-своєму сприйняли усунення від влади старшин та чергові демагогічні заяви. У 1763 р. рядові козаки й підпомічники, вважаючи, що уряд їх підтримує, почали грабувати старшинські маєтності, зокрема, І. Й. Острозько-Лохвицького в Острогозькому полку [226], осавула Харківського 226 полку М. Горлинського [227], на території слобідських полків пожвавилась діяльність гайдамацьких загонів. Власне, дії гайдамаків на території слобідських полків починаються за згадками в середині 50-х рр. XVIII ст., і відчутно починають впливати на ситуацію в регіоні в 1759 р. [228]. 228

Разом з відмовою від «звичаю» час діяльності Комісії Є. Щербініна характеризується гідною подиву байдужістю старшини. Вона була наслідком тривалих слідств, залякувань старшин, загосподареності (є що втрачати у разі невдач), відсутності політичної культури, що базується на захисті політичних прав. У 1764 р. Є. Щербінін з невтішними даними своєї Комісії та покаяннями від старшин вирушив до Санкт-Петербурга. Щоб надати своїм висновкам вірогідності, гвардії секунд-майор наказує підлеглий Комісії вислати по одному кандидату від кожного слобідського полку. Те, як обрали кандидатів і вислали до Петербурга, засвідчує цілковиту громадську пасивність місцевих управлінців. Якщо охтирський суддя Кобеляцький і острогозький сотник Лисаневич споряджені без особливих проблем [229], то у Харківському 229 полку виникла неабияка плутанина

щодо від'їзду. З 4-х кандидатів у Харківському полку троє перебували під слідством, четвертий, осавул І. Земборський, заявив, що він хворий, на те саме посилалися й інші старшини, нарешті, після тривалих вимог і розслідувань, до Петербурга погодився 230 їхати сотник Я. Бородаєвський [230]. Слід зазначити, що в Петербурзі на цей час перебувало чимало слобідських старшин, там навіть мешкав острогоський полковник Степан Тев'яшов, що витратив на утримання щодо «клопотів» за слобожан до 7 тис. успадкованих рублів. Нам невідомо, чи клопотались послані до Петербурга старшини про інтереси слобожан, але жодних даних про це не знаходимо, в той час як ізюмський полковник Ф. Краснокутський та дружина сотника П. Коневецького, що перебували в Петербурзі у справах слідства, навпаки, переймалися цією проблемою 231 мою [231].

Так звана «справа Краснокутського» в історіографії навіть у підручниках з історії України Д. Дорошенка і Н. Полонської-Василенко зображується як форма протесту 232 старшин проти реформ 1765 р. [232]. Однак самі події, що лягли в основу справи, розпочалися ще до вердикту Сенату про скасування слобідських полків від 16 грудня 1764 р. і до другої поїздки Є. Щербініна на Слобожанщину. Крім того, «протест» старшини був надто млявий, про що зазначив ще перший дослідник цієї справи І. Теличенко, додамо, пов'язаний власне з делегацією до Петербурга, яка мала не протестувати, а прохати імператрицю зберегти стародавні вольності. В основу справи лягли листи ізюмського полковника Ф. Краснокутського, який з 1752 р. перебував під слідством, а у 1764 р. у Петербурзі дізнався, що у Сенаті роз-

глядається справа про скасування слобідської автономії. Ізюмського полковника вразило те, що його колеги не вислали ще делегацію до Петербурга (першого листа датовано 31 жовтня 1764 р.), прохати про збереження «старшинства». На думку Краснокутського, Комісія з упорядкування слобідських полків тільки і говорить про провини старшини, що, додає він, «явная правда». Тобто у своїх листах Ф. Краснокутський не протестує, не закликає до протесту, бо рішення Комісії ще не було, лише прохає старшин Ізюмського полку зібрати делегацію, а листи «к Харькову и далее подать» лише з приводу власного виправдання і збереження влади [233]. Справа про листи 233 Краснокутського свідчить, що вони дійсно розповсюджувалися серед старшин Ізюмського і Харківського полку, але розголос мали лише у Валківській сотні Харківського полку, однак тамтешній сотенний отаман І. Васильковський, що читав листи на зібранні громади, сам виказав на себе і своїх товаришів. Учасників справи й самого Краснокутського було заарештовано. Не заперечуємо, що його вчинок є визначним виявом громадянської позиції, однак аж ніяк не протестом проти реформи, яка ще не почалася. Найкраще, як на нас, записки Ф. Краснокутського характеризують тогочасну слобідсько-українську старшину, «ібо старшинство вати умели, а при худом случае и перстом сдвинуть не хотят» [234]. Тобто 234 справа Краснокутського цікава як виняток, що характеризує байдуже ставлення старшин до автономії слобідських полків, бо листи так і не мали належного відгону.

Поряд із цим, жорстока кара Ф. Краснокутського урядом (розжалування і заслання у Казань), суво-

рий, але не виконаний вирок над валківською старшиною свідчать, що навіть така дрібна старшинська ініціатива була неприємною для уряду.

Тим часом, доки старшини «займалися клопотами» з організації делегації до Петербурга, свої рішення й роздуми з приводу покращання ситуації у слобідських полках Є. Щербінін подав створеній задля цього Комісії Сенату у складі Я. Шаховського, що вже реформував разом зі своїм дядьком, Олексієм Шаховським, слобідські полки у 30-х рр. XVIII ст. 235 [235], М. Паніна, А. Олсуф'єва. На думку Є. Щербініна, у слобідських полках суцільні «неудобства и беспорядки»: перехід підпомічників у піддані, немає точних цін, чіткої фінансової системи, існує інститут найманства, коли козак висилає замість себе наймита, неправильне спорядження [236]. 16 грудня 1764 р. Комісія Сенату оголосила вердикт на подання Щербініна про скасування слобідсько-української автономії, утворення з слобідських полків особливої губернії, запровадження слобідських легких військ. Однак ним не було скасовано усі слобідські привілеї, і Слобідська Україна мала управлятися «подобно Лифляндии, Эстляндии и 237 Финляндии» [237].

Висновок сенатської комісії, однак, був фатальним для існування слобідсько-української автономії. Хоча визначальним для соціальних перетворень став усе ж таки 1765 р. На початку року всім старшинам, що просили пробачення, «милостиво» даровано прощення за їхні «привини». З березня 1765 р. на базі слобідських полків було організовано п'ять гусарських, що за комплектуванням спочатку нагадували козацькі утворення [238]. Стеження за записом в гусари стало пріоритетом вищого

начальства, провінційних канцелярій, утворених на місці полкових, а не добровільних зголошень – добровільно йти служити можна було лише старшинам та їхнім дітям. Старшини, які не забажали йти служити в гусарські полки, отримували «відставку» з прирівнянням до офіцерських звань (полковники отримували звання підполковників, обозні – прем'єр-майора, осавули, ротмістри, сотники, які були в походах, – поручиків, судді – секунд-майорів, підпрапорні, атестовані як сотники, – чин вахмістра тощо) [239]. З такими званнями старшини та їх діти могли продовжити службу. 239

На місці слобідських полків виникала губернія «с наименованием оной слободско украинскою», губернатор і воеводські управлінці (запроваджувалися чотири воеводські канцелярії) призначалися із «великоросів», лише їхні помічники могли бути із «способних і заслужоних» до того старшин, запроваджувалася нова система податків [240]. 20 травня 1765 р. вийшла резолюція імператриці на доповідь сенаторів Шаховського, Паніна та Олсуф'єва з приводу слобідських полків. Полкові канцелярії перетворювалися на провінційні, з призначенням туди прокурорів-росіян, на місці сотень виникали комісарства, великі поселення мали іменуватися «войсковые слободы», а колишні козаки стали військовими обивателями, бо «казацкого названия быть неприлично» [241]. 241 6 липня 1765 р. було видано губернську інструкцію, за якою змінювалися підстави суду, фіску, запроваджувалися вотчинні канцелярії [242]. 242 Крапку в старому устрої поставив імператорський маніфест 28 липня 1765 р., де після перерахування зловживань та милостей оголошувалося

про новий губернський устрій слобідських полків [243]. Цитуючи постанову про скасування слобідських полків, відомий російський історик С. Соловйов не втримався від ремарки про традиційні відносини в них: «Из этого любопытного известия мы видим, как на русских украинах сохранились еще первоначальные формы быта, формы первоначальных союзов – родового и закладничества» [244]. На перший погляд, банальне зауваження історика, має, однак, вагомий зміст. Скасування цих «первоначальних форм быта», традицій, нові навантаження та соціальні відносини не могли не спричинити величезну кількість соціальних суперечностей, відмову жити за новими правилами, «шукання козацтва» тощо. Болісно позначилося на рівнях соціальної конфліктності запровадження подушного окладу, заборона привілеїв торгівлі й корчемства, переходів із місця на місце. Лише в 1765 р. відбулися заворушення в м. Соколів та слободі Огульці (Харківський полк), селах і слободах Ізюмського полку (Андріївка, Балаклія, Левківка), в 1767 р. на скликаних зборах в слободі Межиричі (Сумський полк) обиватель Грінченко зазначив щодо подушного окладу: «Хто цей новий оклад положив, щоб пропав навіки» [245]. Дозволимо собі стверджувати, що «класова боротьба» другої половини XVIII ст. на Слобожанщині, дбайливо зображена радянською історіографією [246], пов'язувалася насамперед із втраченим «демократичним» устроєм, пільгами та безподат-

ковістю, свободою торгу та винокуріння, волею пересуватися, що їх прагнула обмежити і скасувати державна машина через місцеві органи влади та «нових поміщиків», часто самих колишніх козацьких старшин. Такий виклик «старовині» сприймався відповідно вороже, звідки й справи про військових обивателів м. Калитви, тривала боротьба, пов'язана з колишніми вольностями сіл Злодіївка, Угроди, м. Піна в 60–80-х рр. XVIII ст.

Процес ліквідації автономії затягнувся на довгі десятиліття. Його завершення припадає на 80-ті рр. XVIII ст. коли одночасно з утворенням і реформуванням Харківського намісництва відбувається запровадження загальноімперської губернської та міської реформ, зрівняння колишньої козацької старшини з загальноросійським дворянством за Жалуваною грамотою 1785 р., затвердження у 1783 р. кріпосного права.

Однак пам'ять про слобідські полки збереглася ще на тривалий час, набуваючи цікавих формовиявів. Наприклад, мешканець міста Ізюма, губернський секретар Яків Судейкін 1796 р. відмовився сплачувати мита й податки щодо своєї торгівлі, покликаючися на своє козацьке походження й жалувані грамоти слобідським полкам XVII–XVIII ст. з пільгами на торгівлю й промисли [247]. Таке своєрідне, патерналістсько-споживацьке ставлення до колишніх козацьких вольностей, напевно, визначило регіональну історичну пам'ять до сьогодні.

Хрест вкладний П. К. Сагайдачного до Богоявленської церкви Братського монастиря в Києві. 1622 р.

Національний музей історії України, Київ

Булава Пилипа Орлика. XVIII ст.

Муниципальна бібліотека м. Лінчопін, Швеція

Водосвятна чаша з гербом Війська Запорозького та ініціалами гетьмана Богдана Хмельницького. 30–40 рр. XVII ст.

Державний історичний музей, Москва, Росія

*Невідомий художник.
Переговори гетьмана
Богдана Хмельницького
з польським послом
Смяровським під
Замостям в 1648 р.
XVIII ст.*

*Національний музей
історії України, Київ*

*Шапка Богдана
Хмельницького.
XVII ст.*

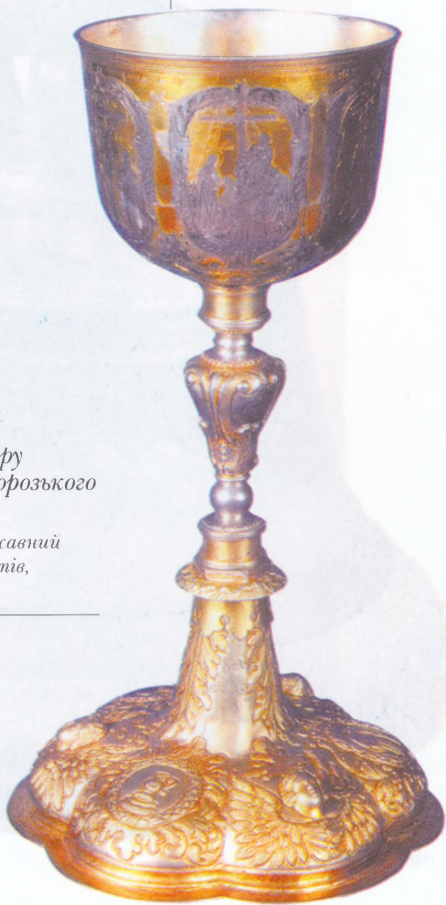
*Національний музей
історії України, Київ*

Прапор Богдана
Хмельницького. XVII ст.
Військовий музей,
Стокгольм, Швеція

Потир вкладний
ігумені
Марії Магдалини
Мазепини
до Глухівського
монастиря.
Кінець XVII ст.
Національний музей
історії України, Київ

Титул Реєстру
Війська Запорозького
1649 р.

Російський державний
архів давніх актів,
Москва, Росія

Національний музей
історії України, Київ

*Даросховниця – вклад
козака Запорозької Січі
Романа Шекери та його
сина Василя Кукси.
1762 р.*

*Національний музей
історії України, Київ*

*Дзвін із с. Рославичі.
1649 р.*

*Національний музей
історії України, Київ*

Килим з поховання
гетьмана Д. Апостола
в с. Великі Сорочинці.
XVIII ст.

Національний музей
історії України, Київ

Універсал Генеральной
військової канцелярії.
1748 р.

Національний музей
історії України, Київ

Невідомий художник.
Гетьман Данило Апостол.
XIX ст.

Національний музей
історії України, Київ

Невідомий художник.
Житомирський осавул
Хома. Близько 1769 р.

Національний музей
у Львові ім. А. Шептицького

2 АНІМАЗ ПАСЛОКНУЕ АПОСТОЛСКУ ПЕТАРАНЕ.

*Невідомий художник.
Гетьман
Петро Дорошенко.
XIX ст.*

*Національний музей
історії України, Київ*

Морський прапор
запорозців.
XVIII ст. Копія.
Національний музей
історії України, Київ

Прапор сотні
Лубенського полку.
XVIII ст.
Національний музей
історії України, Київ

*А. Манастирський.
Запорожець. 1932 р.
Фрагмент картини.*

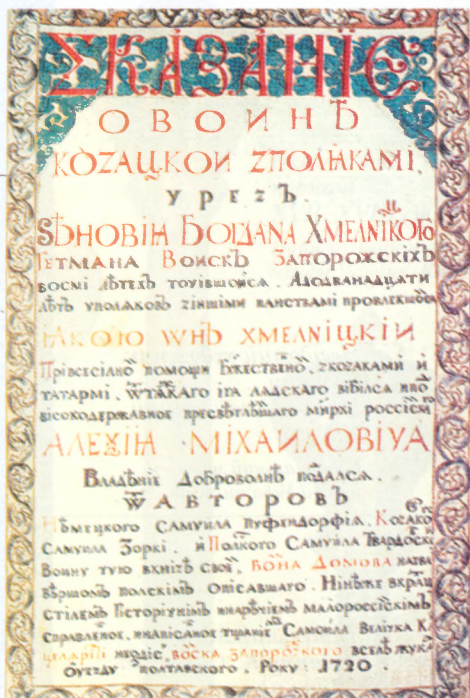
*Національний музей
у Львові ім. А. Шептицького*

*О. Рігельман. Вибори
кошового отамана
на Запорозькій Січі.
Остання чверть XVIII ст.*

Титул літопису
Самійла Величка,
1720 р.

І. Репін, Запорожці
пишуть листа
турецькому султану.
1880–1891 рр.

Харківський художній музей

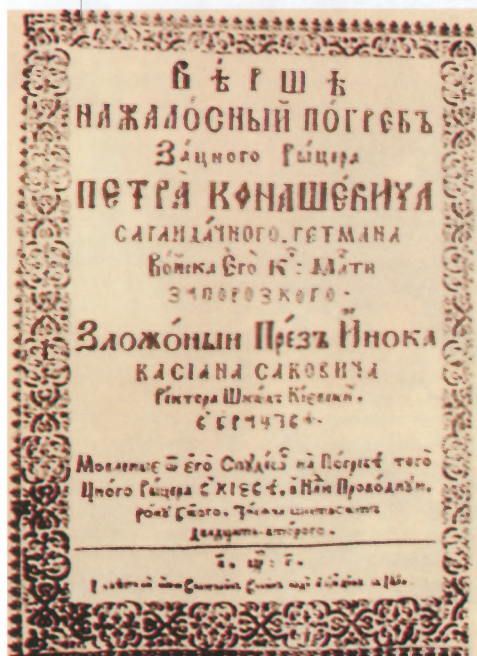

Невідомий художник.
Гетьман
Петро Сагайдачний.
XIX ст.

Національний музей
історії України, Київ

Титульний лист
видання К. Саковича
«Вірш на жалосний
погреб гетьмана
Петра Конашевича
Сагайдачного».
1622 р.

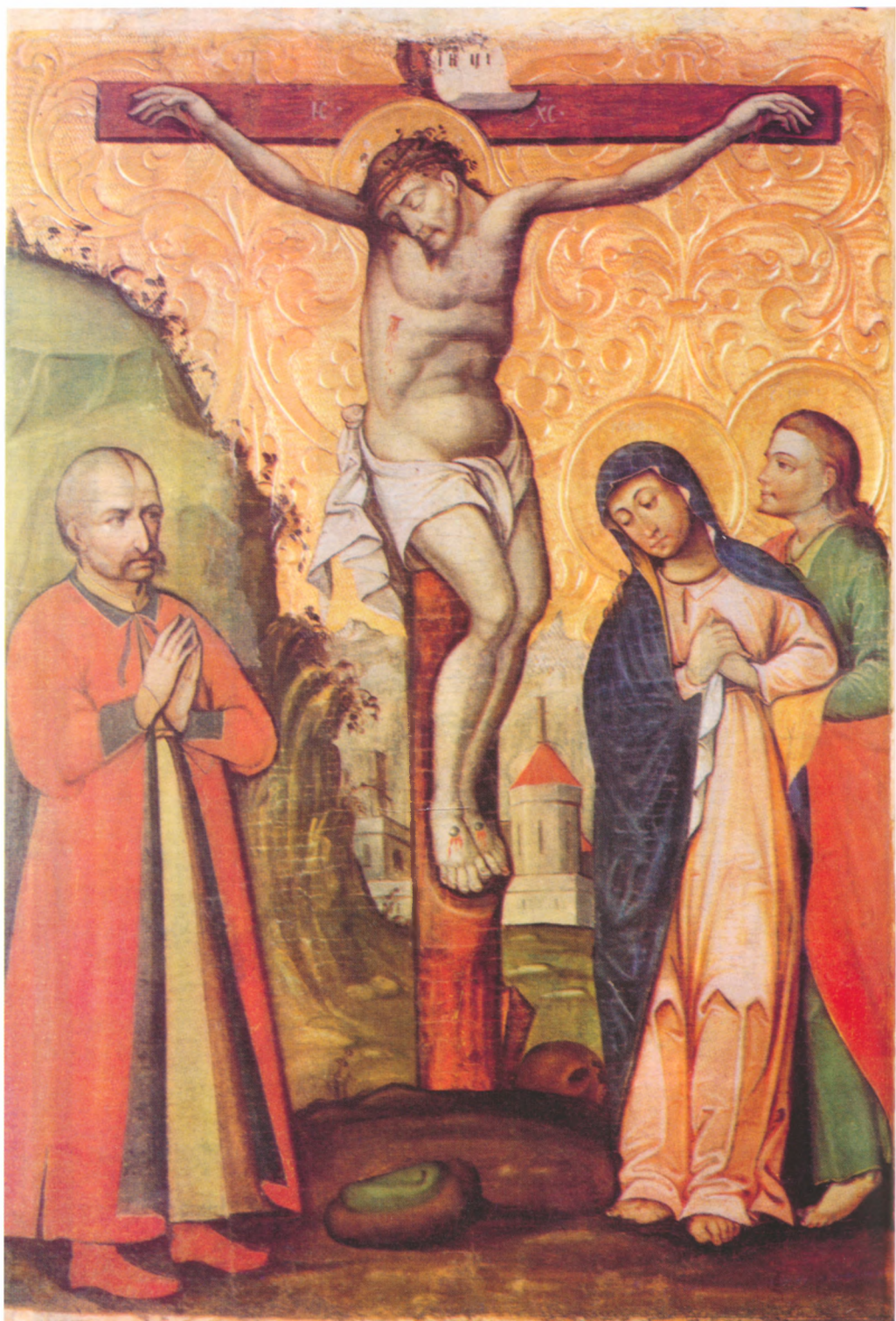

Невідомий художник. Сагайдачний.
Малюнок з «Вірша на жалосний
погреб гетьмана Петра Конашевича
Сагайдачного». 1622 р.

*Булави та
перначі
XVII-XVIII ст.*

*Національний музей
історії України, Київ*

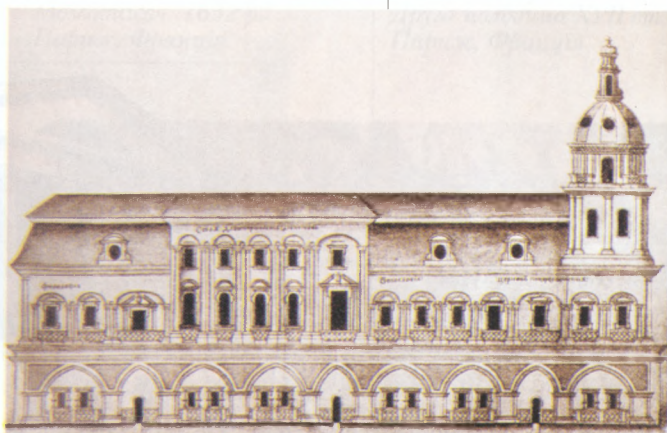

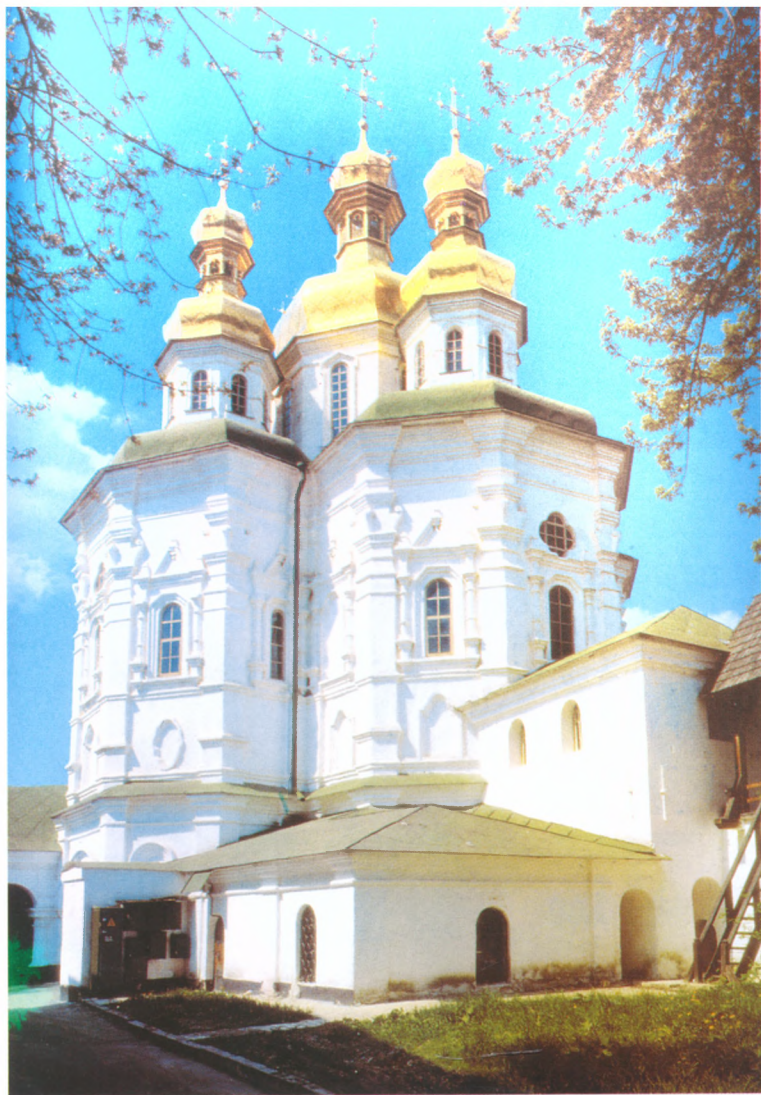

І. Мігура. Гравюра на пошану гетьмана Івана Мазепи із зображенням церков, зведених його коштом. 1706 р.

Києво-Могилянська академія. Гравюра XVIII ст.

Й. Іванович (?). Розп'яття. Ікона із зображенням лубенського полковника Леонтія Свічки. Кінець XVII ст. Національний художній музей України, Київ

*Георгіївський собор
Видубицького
монастиря у Києві.
1696–1701 рр.
Сучасне фото*

*Палац гетьмана
Кирила Розумовського
у Батурині.
Архітектори: А. Квасов,
А. Рінальді, Ч. Камерон.
Друга половина XVIII ст.
Сучасне фото*

Освячення корогви.
Мініатюра
зі «Службника»
Л. Барановича.
1665 р.

GEORGII NIEMIRYCZ
DISCURSVS
DE
BELLO MOSCOVITICO
ANNO 1632.

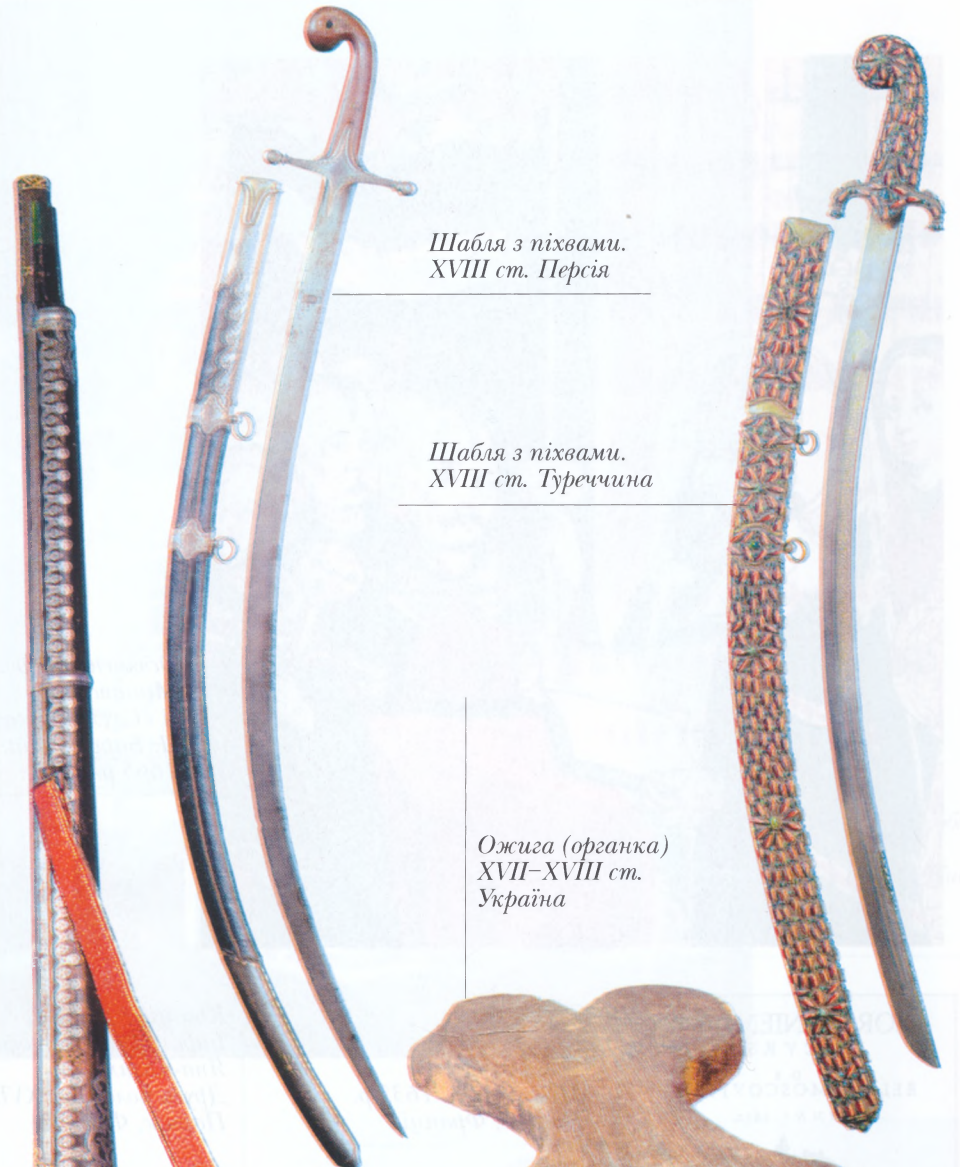

PARISIIS,
Ex Typographia PETRI DES HAYES.
ANNO MDCCCXXXII.

Титул книги
Ю. Нємирїча
«Diskurs de bello
Moscovitico». 1632 р.
Париж, Франція

Козацька піхота.
Барельєф на саркофазі
Яна-Казимира.
Друга половина XVII ст.
Париж, Франція

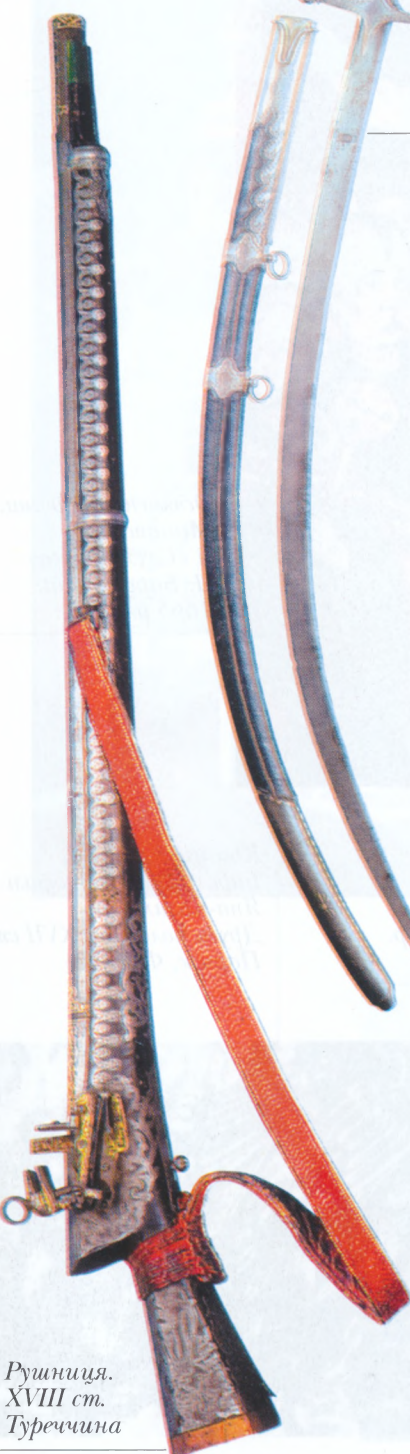

*Шабля з піхвами.
XVIII ст. Персія*

*Шабля з піхвами.
XVIII ст. Туреччина*

*Ожига (органка)
XVII–XVIII ст.
Україна*

*Рушниця.
XVIII ст.
Туреччина*

*Пістолі з кремневим ударним замком.
XVIII ст. Туреччина*

Малюнок зброї XVII ст. Сербія. Суніца-шари

*Порохівниця-натруска.
Кінець XVII ст.
Україна*

*Гармати з цапфами з козацької «чайки».
XVII ст.
Україна*

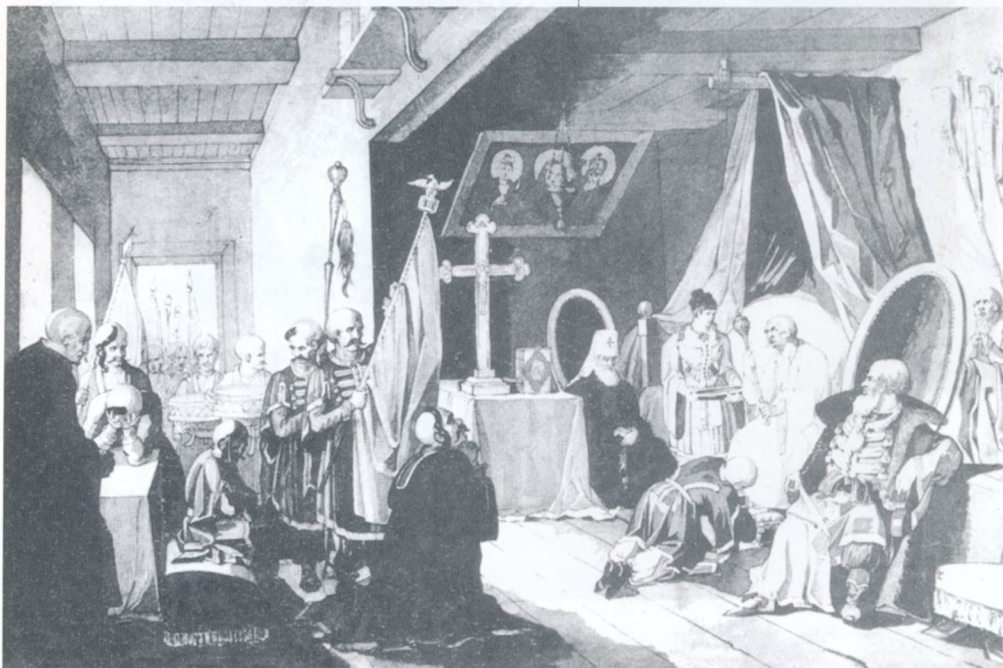

Карта Кіевського повіту з «Опису Кіевського намісництва». Кінець XVIII ст.

*Іллінська церква.
XVII ст. Суботів.
Сучасне фото*

*Т. Шевченко.
Смерть Богдана Хмельницького.
Національний художній музей, Київ*

*С. І. Васильківський,
М. С. Самокиш.
Гармати часів
гетьмана
Івана Мазепи*

С. І. Васильківський,
М. С. Самокиш.
Тип запорожця

1. Козацький
2. козацький
3. козацький
4. козацький
5. козацький

Васильківський

Намалював Дмитро Захар'як, на основі опису свідка селянина Мавроградського.
Селянин Богдан Хмельницький.

1

2

Т. Калинський.
Представники
козацького стану:
1. гетьман Богдан Хмельницький;
2. полковник;
3. сотник;
4. канцелярист;
5. виборний козак;
6. козак-підпомічник.
Друга половина XVIII ст.

Інститут рукописів
Національної бібліотеки
України ім. В. Вернадського,
Київ

Намалював Дмитро Захар'як, на основі опису свідка селянина Мавроградського.

4

Изораски Магичован Кингсмане

Изораски Магичоване Кингсмане

3

5

6

Т. Калинський.
Представники жіноцтва
козацької доби:
1. знатна пані;
2. шляхтянка;
3. панянка;
4. селянка.

Друга половина XVIII ст.

Інститут рукописів
Національної бібліотеки
України ім. В. Вернадського,
Київ

Зображення малоросійської виставки в сторинний карета.

Зображення Малоросійської виставки Шляхетного достоянства в Латвійському парку.

1

2

Изображеніе Малороссійской Школотки Дубини.

3 .

Изображеніе Малороссійской простой сельской Довы в Соли.

4

Зображенні Закарпатських Козаків на коні.

*Т. Калинський.
Козак верхи
на коні.
Друга половина
XVIII ст.*

*Інститут рукописів
Національної
бібліотеки України
ім. В. Вернадського,
Київ*

*Т. Калинський.
Козаки у танці.
Друга половина
XVIII ст.*

*Інститут рукописів
Національної
бібліотеки України
ім. В. Вернадського,
Київ*

Зображенні Закарпатських танців Козаків.

Мапа України.
 Автор Й.Б. Гоманно.
 1716 р.
 Нюрнберг, Німеччина

Українське
 козацтво
 в XV–XX ст.
 Мапа

Черкаси

Головні осередки початкового формування українського козацтва
Напрямки козацької колонізації земель у 2-й пол. XV – XVI ст.

Район формування реєстрового козацького війська в кінці XVI ст.

Укріплення на острові Хортиця в 1553 – 1557 рр. – праобраз Січі
Запорізькі та Задунайські Січі та роки їх існування

«Вольності» (землі) Війська Запорізького Низового в XVII ст.

Території, які належали до складу гетьманської держави Б. Хмельницького в 1657 р.

Резиденції українських гетьманів у 1648 – 1764 рр.

Центри козацьких полків, які були підвладні гетьманам у різні роки

Бахмутський козацький полк до 1764 р.

Слобідські козацькі полки до 1765 р.

Землі Війська Запорізького до 1775 р.

Малоросійські козацькі полки до 1775 р.

Землі задунайських козаків у різні роки існування Задунайської Січі

Чорноморське козацьке військо в 1792 р. () та в 1794 – 1860 рр. ()

Район формування Катеринославського козацького війська (1787 – 1796 рр.)

Станції на Кубані, заселені колишніми козаками Катеринославського війська в 1802 та 1804 рр.

Район формування Усть-Дунайського Буайського козацького війська в 1807 р.

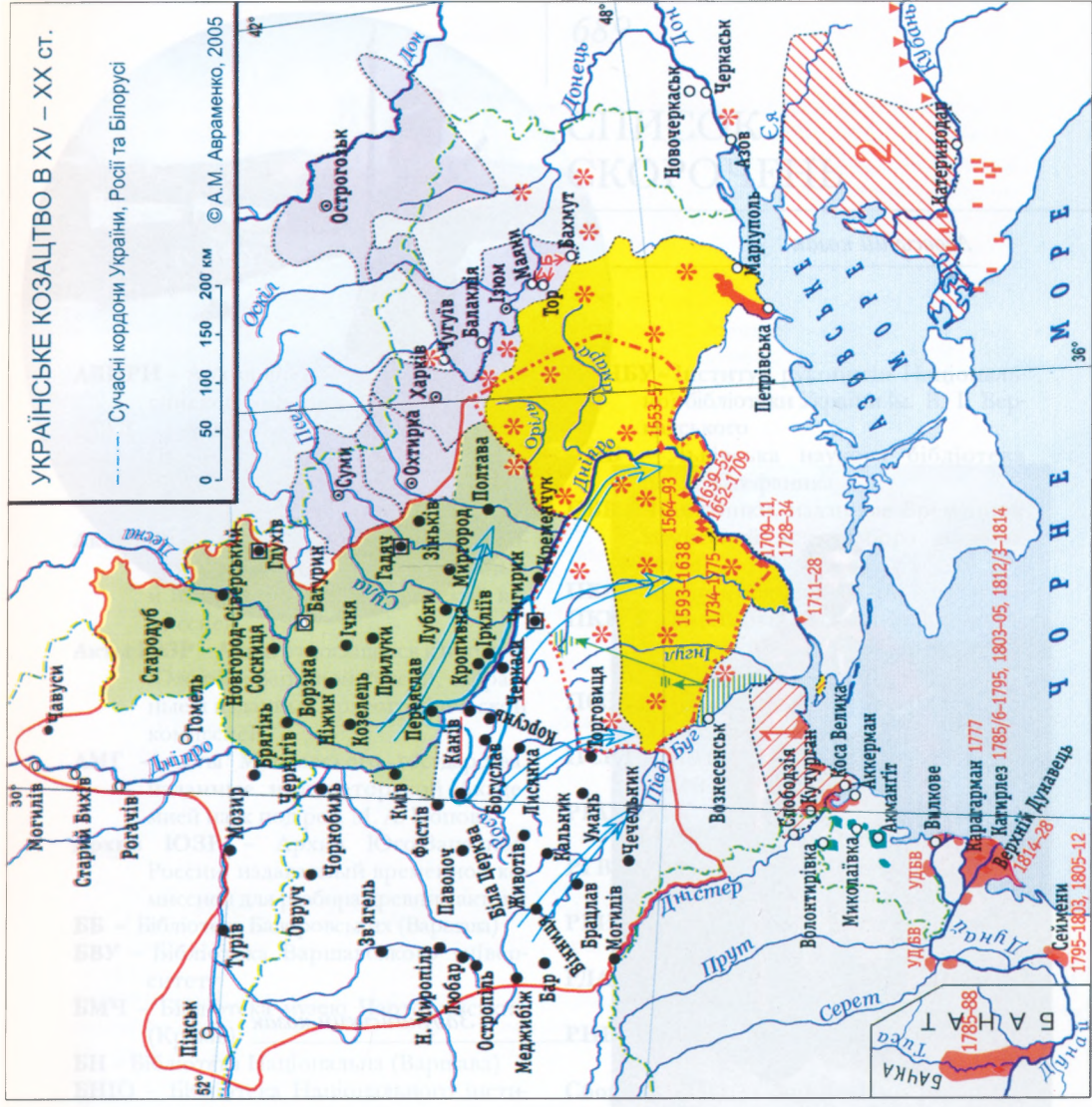
Території Бузького козацького війська до 1817 р.

Новоросійське козацьке військо в 1858 р.
Азовське козацьке військо до 1864 р.
Станції на Кубані, де були розселені азовські козаки в 1862 – 1866 рр.

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В XV – XX СТ.

--- Сучасні кордони України, Росії та Білорусі

0 50 100 150 200 км © А.М. Абраменко, 2005

Азовський козак

Задунайський козак

*Кубанські парубки.
Фото початку
XX ст.*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВПРИ** – Архив внешней политики Российской империи
- АГАД** – Архив головний актів давніх (Варшава)
- АПУ** – Архив Института истории Украины НАН Украины
- Акты ЗР** – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией
- Акты ЮЗР** – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией
- АМГ** – Акты Московского государства, изданные императорской Академией наук под ред. М. А. Попова
- Архив ЮЗР** – Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов
- ББ** – Библиотека Баворовских (Варшава)
- БВУ** – Библиотека Варшавского университета
- БМЧ** – Библиотека музея Чарторийских (Краков)
- БН** – Библиотека Национальна (Варшава)
- БНЮ** – Библиотека Национального института им. Оссолинских у Вроцлаві, Відділ рукописів
- БПАН** – Библиотека Польської академії наук
- БЯУ** – Библиотека Ягеллонського університету (Краков)
- Вісник КДУ** – Вісник Київського державного університету
- ВМФ** – Відділ мікрофільмів
- ВР** – Відділ рукописів
- ДАК** – Державний архів у Кракові
- ДПБ** – Державна публічна бібліотека ім. М. Салтикова-Щедрина у Санкт-Петербурзі
- Записки НТШ** – Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка
- ЗООИД** – Записки Одесского общества истории и древностей
- ИР НБУ** – Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
- ЛНБ** – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка
- ПВК** – Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов
- ПВЛ** – Повесьт временных лет
- ПКК** – Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов
- ПСЗ** – Полное собрание законов Российской империи
- ПСРЛ** – Полное собрание русских летописей
- РГАВМФ** – Российский государственный архив военно-морского флота
- РГВИА** – Российский государственный военно-исторический архив
- РГИА** – Российский государственный исторический архив
- РДАДА** – Російський державний архів давніх актів
- РНБ. ОР** – Российская национальная библиотека, Отдел рукописей
- Сборник РИО** – Сборник Императорского Русского исторического общества
- СГГД** – Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Московском архиве коллегии иностранных дел
- ТН** – Теки Нарушевича
- Труды ОДРЛ** – Труды Отдела древнерусской литературы
- УГО** – Український гуманітарний огляд
- УЗИС** – Ученые записки Института славяноведения
- УЖ** – Український історичний журнал
- ЦДІА України** – Центральний державний історичний архів України у м. Києві
- Чтения ИОНЛ** – Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца при Киевском университете

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Розділ 1. Генеза та еволюція українського козацтва

1. *Дашкевич Я. Р.* Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в европейской части СССР (География, динамика, методы изучения). – М., 1989. – С. 7–21; *Його ж.* Україна на великому кордоні // Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 288–297; *Удальцова З. В., Шапов Я. Н., Гутнова Е. В., Новосельцев А. П.* Древняя Русь – зона встречи цивилизаций // Вопросы истории. – 1980. – № 6. – С. 41–60.
2. *Головко О. Б.* Київська Русь і українська середньовічна державність // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – К., 1991. – С. 17–23.
3. *Бубенок О. Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – К., 1997; *Його ж.* Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.) – К., 2004; *Волынкин Н. М.* Предшественники казачества – бродники // Вестник Ленинградского университета. – 1949. – № 8. – С. 55–82; *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая степь. – М., 1989; *Князький И. О.* Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX–сер. XIII вв.) – Коломна, 1997; *Козловский А. А.* Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 62–71; *Його ж.* Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII–середині XV ст. // Ruthenica. – К., 2002. – Т. 1. – С. 128–134; *Коновалова И. Г., Перхавко В. Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М., 2000; *Котляр М. Ф.* Русь на Дунаї // УІЖ. – 1966. – № 9. – С. 18–22; *Його ж.* Хто такі бродники: До проблеми виникнення українського козацтва // УІЖ. – 1969. – № 5. – С. 96–101; *Майоров А. В.*

- Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – СПб., 2001; Павлов П. Древнерусские бродниче в българската история // Сборник българо-украински връзки през вековете. – София, 1983. – С. 119–137; Прицак О. Деремела – бродники // International journal of slavic linguistic and poetics. – 1965. – № IX. – P. 84–96; Рабинович Р. А. Призрачная Берладь // Stratum plus. – 1999. – № 5. – С. 357–378; Шушарин В. П. Этническая история Восточного Прикарпатья в IX–XIII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств. – К., 1972. – С. 166–176; Його ж. Свидетельства письменных памятников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII в. // История СССР. – 1978. – № 2. – С. 39–44; та ін.
4. Плетнева С. А. От кочевий к городам. – М., 1967.
 5. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. – М., 1982. – С. 107, 119.
 6. Тацит Корнелий. Сочинения. – Л., 1968. – Т. 1. – С. 373.
 7. Королюк В. Д. «Вместо городов у них болота и леса»: К вопросу об уровне славянской культуры в V–VI вв. // Вопросы истории. – 1973. – № 12. – С. 197–199; Литаврин Г. Г. Византийцы и славяне – взаимные представления // The 17-th International Byzantine Congress. Major Papers. – Washington, 1986. – S. 369–382.
 8. Иордан. О происхождении и деяниях готов. – М., 1960. – С. 115.
 9. Корсунский А. Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. – М., 1984. – С. 105–116.
 10. Шинаков Е. А. Генезис древнерусской государственности (опыт сравнительно-исторического анализа): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Брянск, 2000. – С. 21–25.
 11. Корсунский А. Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи... – С. 5–116.
 12. Avenarius A. Die Konsolidierung des Awarenhaganates und Byzanz im 7. Jahrhundert // ΔΩΡΗΜΑ. Byzantina. – Θεσσαλονίκη, 1985. – Т. 13. – S. 1021–1032.
 13. Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1988; Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. – Л., 1979; Ludvig D. Structur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. – Munster, 1982; та ін.
 14. Плетнева С. А. От кочевий к городам; Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. – Харьков, 1985.
 15. Михеев В. К. Экономика и социальные отношения у населения салтово-маяцкой культуры Подонья–Приазовья: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – К., 1985. – С. 21–22.
 16. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. – Харьков, 1962. – С. 292–315.
 17. Дьяченко О. Г. Городище Коробові Хутори і його місце серед ранньосередньовічних пам'яток басейну Сіверського Донця // Вісник Харківського університету. – Вип. 11. Історія. – 1979. – С. 17–19; Його ж. Раннеславянское поселение на городище возле с. Водяное // Вестник Харьковского университета. – 1980. – Вып. 12. История. – С. 86–93.
 18. ПВЛ. – М., 1950. – Ч. 1. – С. 14.
 19. Opis grodów i terytoriów z polnocnej strony Dunaju czyli tzw. Geograf Bawarski. – Lwów, 1917. – S. 4.
 20. Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – М., 1950. – С. 110.
 21. Рьчка В. М. Формирование территории Киевской земли (XI – первая треть XII в.) – К., 1988. – С. 14–15 та ін.
 22. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Щапов Я. Н. Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 355–418.
 23. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества в XII–XIII веках. – М., 1982. – С. 233.
 24. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л., 1981. – С. 86–88.

25. Головки А. Б. Социально-политические предпосылки христианизации Руси // Вопросы истории СССР. – Вып. 33. – Харьков, 1988. – С. 127.
26. Боровський Я. Є. Куявія, Славія і Артанія за історичними та археологічними джерелами // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 141.
27. Шаскольский И. П. Известия Бертинских анналов в свете данных современной науки // Летописи и хроники за 1980 г. – М., 1981. – С. 49 та ін.
28. *Ибн-Хордадбех*. Книга путей и стран. – Баку, 1986. – С. 124.
29. Ширинский С. С. Объективные закономерности и субъективный фактор в становлении Древнерусского государства // Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. – М., 1970. – С. 203–226.
30. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодализму. – К., 1971. – С. 23.
31. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. – М., 1980. – С. 227.
32. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 37.
33. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. – С. 227–228.
34. Див.: Піоро І. С. До питання про ранніх слов'ян в Криму в історичний період // Вісник КДУ. – Вып. 21. Історія. – 1978. – С. 102–109; Гадло А. В. Восточные славяне, Русь и неславянские племена // Советская историография Киевской Руси. – Л., 1978. – С. 57, 197.
35. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 31.
36. Там само. – С. 83.
37. *Epistola Brunonis ad Henricum regem* // *Monumenta Poloniae Historica*. – Т. 1. – Lwów, 1868. – P. 224–225.
38. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 101.
39. Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 30.
40. Прицак О. Печеніги // Український історик. – 1970. – № 1–3 (25–27). – С. 98.
41. Головки О. Б. Торки в історії причорноморських степів (IX–XII ст.) // *Etymon*. До 80-річчя академіка О. Прицака (Східний світ, 1999, № 1–2). – К., 2001. – С. 112–122.
42. Мавродин В. В. Тмутаракань // Вопросы истории. – 1980. – № 11. – С. 177–182; Гадло А. В. Восточный поход Святослава: К вопросу о начале Тмутараканского княжества // Проблемы истории феодальной России. – Л., 1971. – С. 60–68.
43. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. – С. 227–228; Якобсон А. Л. Крым в средние века. – Л., 1973. – С. 59.
44. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М., 1987. – С. 207.
45. Артамонов М. И. История хазар. – С. 440.
46. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 104–105.
47. История Византии. – М., 1967. – Т. 2. – С. 352.
48. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 135.
49. ПСРЛ. – М., 1908. – Т. 2. – Стб. 285.
50. Там само. – Стб. 735.
51. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 116.
52. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв. – К., 1970. – С. 128–131; Його ж. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 107.
53. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). – К., 1975. – С. 178–192.
54. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 221.
55. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – К., 1990.
56. Расовский Д. О роли черных клобуков в истории Древней Руси // *Seminarium Kondakovianum*. – Praga, 1927. – С. 97–104.

57. *Плетнева С. А.* Кочевники средневековья: Поиски исторических закономерностей. – М., 1984. – С. 64.
58. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 2. – С. 416.
59. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 176.
60. Там само. – С. 201; *Паушто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С. 187; *Горский А. А.* Русско-византийские отношения при Владимире Мономахе // Исторические записки. – М., 1987. – Т. 115. – С. 323–325.
61. *Князький И. О.* Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель... – С. 91; *Його ж.* Византия и кочевники южнорусских степей. – Коломна, 2000. – С. 58–59.
62. *Моця О. П.* Середнє Подністров'я в давньоруський час // Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 244–248.
63. *Котляр Н. Ф.* Русь на Дунаї. – С. 21–22; *Князький И. О.* Славяне; волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель... – С. 201.
64. *Конвалова И. Г., Перхавко В. Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С. 71–74; *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь. – С. 211–240.
65. *Чухліб Т.* Європейські витоки політики «полівасалітету» та її апробація Українським гетьманом // П'ятий міжнародний конгрес українців. – Ч. 1. Історія. – Чернівці, 2003. – С. 315–319.
66. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 519.
67. Там само. – Стб. 521.
68. *Войтович Л. В.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 60.
69. *Рабиневич Р. А.* Призрачная Берладь. – С. 357–378.
70. *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. – М., 1953. – С. 209; *Мохов Н. А.* Молдавия эпохи феодализма. – Кишинев, 1966. – С. 49–52; *Паушто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С. 194; та ін.
71. Повесть о полку Игореве. – М., 1950. – С. 22.
72. *Успенский Ф. И.* Образование Болгарского царства. – Одесса, 1879. – С. 33–38.
73. Христоматия по истории на България. – София, 1978. – Т. 2. – С. 85–86.
74. *Цанкова-Петкова Г.* Културни и политически връзки и отношения България, Киевская Русия и Византия през ранното средновековие // Руско-български връзки през векове. – София, 1986. – С. 71–81.
75. *Котляр М. Ф.* Русь на Дунаї. – С. 19–20; *Павлов П.* Древнеруските броднице в българската история. – С. 119.
76. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 342.
77. *Мавродин В. В.* Очерки по истории феодальной Руси. – Л., 1949. – С. 101.
78. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 659.
79. *Князький И. О.* Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель с середины XII в. до нашествия монголо-татар: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1990.
80. *Котляр М. Ф.* Русь на Дунаї. – С. 20; *Князький И. О.* Славяне, волохи, кочевники Днестровско-Карпатских земель. – С. 13.
81. Цит. за: *Шушарин В. П.* Свидетельства письменных памятников Королевства Венгрии... – С. 40–44.
82. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 342.
83. Там само. – Л., 1926–1928. – Т. 1. – Стб. 494.
84. *Мавродин В. В.* Очерки по истории феодальной Руси. – С. 105.
85. *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884. – Т. 1. Извлечения из сочинений арабских. – С. 27.
86. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 508.
87. Там само. – Т. 2. – Стб. 789, 791.
88. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 789.

89. Головки А. Б. К вопросу о роли «Червенских градов» в истории восточного и западного славянства в IX – первой трети XI вв. // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 107–109; пор.: Ванечек В. Франкские пограничные марки и их соседи – чехи и моравы // Славяне в эпоху феодализма. – М., 1978. – С. 150–155.
90. Моця А. П. Южнорусские земли в IX–XIII вв. (По данным погребальных памятников): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – К., 1991. – С. 28.
91. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 135.
92. Коринный Н. Н. Переяславская земля: X – первая половина XIII века. – К., 1992. – С. 150.
93. Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда в Киеве. 1874 г. – К., 1876. – Т. 2. – С. 69–139; Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле... – С. 126; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. – С. 590.
94. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 767.
95. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле... – С. 105, 110.
96. Якубовский В. І. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 12.
97. Якубовский В. И. Древнерусские памятники XII–XIII вв. верховьев рек Южного Буга и Случи: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1984. – С. 18; Його ж. Типологічна та історико-соціальна суть болохівських поселень // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 235–238; див. також: Вінокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. – К.; Одеса, 1985. – С. 107–108.
98. Котляр Н. Ф. Племенная знать в процессе формирования класса Южной Руси (на материале Болоховской земли) // Элита и этнос средневековья. – М., 1995. – С. 98–104.
99. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів... – С. 56.
100. Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 164–176; Вінокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я... – С. 103–111.
101. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 155.
102. Шушафін В. П. Свидетельства письменных памятников Королевства Венгрии... – С. 38–53.
103. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera G. Fejer. – Т. 3, v. 1. – Budae, 1829. – P. 106–108, 370.
104. Ibid. – Т. 3, v. 2. – P. 398.
105. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 33–34; Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С. 91.
106. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 806; Картины Джиаванни дель Плано. История монголов. Рубрук Гильем де. Путешествие в Восточные страны. – М., 1957. – С. 68.
107. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 787.
108. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – С. 268.
109. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 158–159.
110. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 838.
111. Там само. – С. 840.
112. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 283; Котляр М. Ф. Данило Галицький. Біографічний нарис. – К., 2002. – С. 321.
113. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 653.
114. Там само. – Т. 2. – Стб. 663–664, 732.
115. Коринный Н. Н. О размещении и численности населения Переяславского княжества в начале XII века // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 112; пор.: Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли... – С. 64.

116. *Агеева Р. А.* Страны и народы: происхождение названий. – М., 1990. – С. 164–165; *Дашкевич Я. Р.* Большая граница Украины... – С. 8; *Його ж.* Україна на великому кордоні... – С. 288–297; та ін.
117. *Шевченко Ф. П.* Формирование украинской народности // История Украинской ССР. – К., 1982. – С. 328; та ін.
118. *Ричка В. М.* Про еволюцію назви «Русь» в етнополітичній історії України // УІЖ. – 1991. – № 2. – С. 86.
119. *Козловський А.* Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середині XV ст. // Ruthenica. – К., 2002. – Т. 1. – С. 128–134.
120. *Дьяченко А. Г., Михеев В. К.* Древнерусский археологический комплекс XII–XIII вв. у с. Гайдары (Змеев курган) // Хазарский альманах. – К.; Харьков; М., 2004. – Т. 2. – С. 145–160.
121. *Котляр М. Ф.* Давньоруські попередники козацтва // УІЖ. – 1990. – № 12. – С. 17–18.
122. *Щербак В. О.* Джерела формування українського козацтва // УІЖ. – 1990. – № 12. – С. 18–20.
123. *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды... – С. 27.
124. *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... – Т. 1. – С. 55–63.
125. *Сафаргалиев М.* Распад Золотой Орды. – Саратов, 1960. – С. 35, 58.
126. *Giovanni di Pian di Carpine.* Storia dei Mongoli / Edizione critica del testolatioa cura di E. Menesto; traduzione italiana a cura di M. C. Lungaroti e note di P. Dalfina; introduzione di L. Petech; studi storico-filologici di C. Leonardi, M. C. Lungaroti, E. Menesto. – Spoleto, 1989. – Lib. V, 21.
127. Християнський мир и «Великая монгольская империя»: Материалы францисканской миссии 1245 года. – СПб., 2002. – С. 257.
128. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 807–808.
129. Там само. – Стб. 808.
130. *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів... – С. 82–88, 190–194.
131. *Талочко О.* Коли перестала існувати «Київська Русь»? Історіографічна доля одного терміну і поняття // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 15.
132. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 253.
133. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 128.
134. ПСРЛ. – Т. 10. – С. 137–138.
135. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – С. 129.
136. *Дашкевич Н. П.* Болоховская земля и ее значение... – К., 1876. – С. 69–139; *Його ж.* Новейшие домыслы о Болохове и болоховцах // Университетские известия ун-та св. Владимира. – К., 1884. – № 6. – С. 155–186; *Його ж.* Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах // Там само. – К., 1899. – Кн. 1. – С. 56–69; *Петрушевич А.* Кем были Болоховские князья? – Львов, 1877; *Молчановский Н. В.* Очерк известий о Подольской земле... – С. 102–143; *Грушевський М. С.* К вопросу о Болохове // Чтения ИОНЛ. – 1893. – Кн. 7. – Отд. 2. – С. 3–11; *Його ж.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 3. – С. 155–161, 535–536; *Андріяшев О.* Літописне Болохово і болохівські князі // Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції УАН. – К., 1930. – Т. 32. – С. 20–31; *Раппопорт П. А.* Города Болоховской земли // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры АН СССР. – Вып. 57. – М., 1955. – С. 52–60; *Липко С. А.* Де був давній Болохов? // УІЖ. – 1971. – № 4. – С. 99–104; *Терещук К. І.* До питання про локалізацію Болохівської землі. – С. 164–175; *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. – С. 25–26, 55–56; *Войтович Л. В.* Волинська земля князівських часів (X–XII ст.) // Проблеми історичної географії України. – К., 1991. – С. 17–18; *Його ж.* Болохівські князі // Київ. – 1991. – № 6. – С. 158–159; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 228–230; *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь. – К., 1998; *Якубовський В., Шабалина А.* Планіграфія і

- фортифікаційні споруди городищ історичної Болохівської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 7. – Дрогобич, 2003. – С. 43–49.
137. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 774.
138. *Рапов О. М.* Княжеские владения на Руси... – С. 196.
139. *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів... – С. 106–107.
140. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 993–994.
141. *Войтович Л. В.* Київські князі з путивльської династії // Київ. – 1991. – № 8. – С. 149–150; *Його ж.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів... – Львів, 1996. – С. 159.
142. *Климкевич Р.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка-2000. – К., 2000. – Вип. 35–36. – С. 106; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII–поч. XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії: Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 133; *Книш Я. Б.* Львівське королівство // Поступ (Львів). – 2003. – № 129; детальніше це було висвітлено у доповіді Я. Книша «Держава Романовичів за короля Юрія і утворення Галицької митрополії» на Міжнародній конференції, присвяченій 750-річчю коронації короля Данила і 700-річчю встановлення Галицької митрополії.
143. *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи... – С. 182.
144. *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004. – С. 117.
145. *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи... – С. 26–38, 180–183.
146. *Беляева С. А.* Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. – К., 1982.
147. *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С. 35–36.
148. ПСРЛ. – Т. 7. – С. 239–240.
149. *Майоров А. В.* Галицько-Волинская Русь... – С. 221–222, 228–232.
150. Ці аргументи було зібрано у доповіді Андріяна Шийчука (Румунія) «До питання південних кордонів Галицької Русі (за матеріалами візантійської історіографії)», виголошеній на П'ятому міжнародному конгресі українців у Чернівцях 28 серпня 2002 р. на другій секції історії «Галицько-Волинське князівство».
151. *Дашкевич Я.* Давній Львів у вірменських та вірмено-кипчацьких джерелах // Україна в минулому. – Вип. 1. – К.; Львів, 1992. – С. 10–11.
152. *Войтович Л. В.* Нащадки Чингіз-хана. – С. 187–188.
153. *Георгия Пахимера* история о Михаиле и Андронике Палеологах // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской духовной академии. – СПб., 1862. – Т. 7. – С. 211.
154. *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... – М., 1941. – Т. 2. – С. 117.
155. Там само. – С. 59.
156. *Ников П.* Татаро-български отношения презъ средните векове съ огледъ къмъ царуваннето на Смилеца // Годишник на Софийската университет. Историко-филологически факултет. – София, 1921. – Т. 15/16. – С. 15.
157. Там само. – С. 25.
158. *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... – Т. 1. – С. 111.
159. *Коновалова И. Г., Руссев Н. Д.* О политическом положении региона днестровско-дунайских степей в первой трети XIV в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев, 1988. – С. 33–45.
160. *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... – Т. 2. – С. 71.
161. *Руссев Н. Д.* Молдавия в «темне века»: Материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // Stratum plus. – 1999. – № 5. Неславянское в славянском мире. – С. 379–407.
162. *Марков А. К.* О монетах хана Ногая. Оттиск из III тома «Трудов Московского нумизматического общества». – М., 1902. – С. 3.
163. *Веселовский Н. И.* Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время. – Петроград, 1922. – С. 39–51, 54.

164. *Iliescu O., Simion G.* Le grand tresor des XIII et XIV siecles trouve en Dobroudja // *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes.* – 1964. – Т. 2. – № 1–2. – Р. 220, 226. – Fig. 38.
165. *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів... – С. 89–90.
166. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 894.
167. *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов. – Т. 1. – С. 111–112.
168. Там само. – С. 195.
169. *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана. – С. 191–192.
170. Там само. – С. 193.
171. *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды... – С. 79–87.
172. *Бертъе-Делагард А. Л.* К вопросу о местонахождении Маврокастроны «Записки греческого топарха» // ЗООИД. – 1919. – Т. 33. – С. 1–20.
173. ПСРЛ. – Т. 7. – С. 240.
174. *Рыбаков Б. А.* Русские земли по карте Идриси 1154 года // *Краткие сообщ. Ин-та истории материальной культуры.* – 1952. – № 43. – С. 15–18.
175. *Полевой Л. Л.* Почерки исторической географии Молдавии XIII–XIV вв. – Кишинев, 1979. – С. 67.
176. *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды... – С. 79–82; *Кравченко А. А.* Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV вв.). – К., 1986.
177. *Кравченко А. А.* Средневековый Белгород... – С. 83–84.
178. *Popescu-Spineni M.* România in istoria cartografică până la 1660. – Vol. 1. – București, 1938. – Р. 74.
179. *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды... – С. 136, 139.
180. *Nordenskiöld A. E.* Periplus. – Stockholm, 1897. – Р. 33. – Taf. VII.
181. *Пауто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 302.
182. *Бубенок О. Б.* Аланы-асы в Золотой Орде. – С. 168–189, 230–252.
183. *Исаевич Я. Д.* Галицко-Волынское княжество в конце III – начале XIV вв. // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1987 г. – М., 1988. – С. 71–78; *Войтович Л.* Юрій Львович і його політика // Історичні та культурологічні студії. – Вип. 3. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 70–78.
184. *Fejer G.* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. – Т. 8. – Vol. 2. – Budaë, 1830. – Р. 152; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 141–142.
185. *Pasziewicz H.* Politika ruska Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1925. – S. 7–11; *Długopolski E.* Władysław Łokietok na tle swoich czasów. – Wrocław, 1951. – S. 223; *Шабельдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 22; *Беняк Я.* Вигаснення галицько-волинської княжої династії // Історичні та культурологічні студії. – Вип. 3. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 79–85.
186. *Войтович Л. В.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів... – С. 82–88, 190–194.
187. ПСРЛ. – Т. 35 [Літовсько-білоруські літописи]. – С. 95, 152, 180, 184, 201, 221.
188. *Войтович Л. В.* Князівські династії Східної Європи... – С. 182.
189. *Русина О.* Київська виправа Гедиміна (текстологічний аспект проблеми) // *Записки НТШ.* – 1996. – Т. 231. – С. 182–188.
190. *Рогов А. И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника). – М., 1966. – С. 156.
191. *Батура Р. К.* Литва в борьбе народов против Золотой Орды: От нашествия полчищ Батые до битвы у Синих Вод. – Вильнюс, 1975. – С. 121.
192. *Шабельдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси... – С. 28–29.
193. *Войтович Л. В.* Князівські династії Східної Європи... – С. 290.
194. ПСРЛ. – Т. 3. – С. 75–76; *Войтович Л. В.* Князівські династії Східної Європи... – С. 182.

195. *Войтович Л. В.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів... – С. 99.
196. Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований, собр. О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. П. Пташицким и И. Режабком. – СПб., 1907. – С. 153–154.
197. *Шафаневич И.* История Галицко-Володимирской Руси. – Львов, 1863. – С. 158–159.
198. Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси. – С. 20–21, 156–190.
199. *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... – Т. 1. – С. 389.
200. Там само. – С. 390.
201. *Сафаргаліев М.* Распад Золотой Орды.
202. *Войтович Л. В.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів... – С. 107–109.
203. *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси... – С. 71–72.
204. *Руссев Н. Д.* Молдавия в «темне века». – С. 379–406.
205. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.; Львів, 1907. – Т. 4. – С. 79–83.
206. *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая степь. – С. 619.
207. *Шабульдо Ф. М.* Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998; *Його ж.* Возвращаясь к синеводской проблеме: о некоторых результатах и последствиях антиордынской кампании Великого княжества Литовского в 1362 г. // Славяне и их соседи: Сборник тезисов XVII конференции памяти В. Д. Королюка. – М., 1998. – С. 145–146.
208. ПСРЛ. – Т. 35. – С. 66, 228.
209. *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси... – С. 71–72.
210. ПСРЛ. – Т. 35. – С. 66.
211. *Łowmiański H.* Wcielenie Litwy do Polski w 1385 r. // *Ateneum Wileńskie.* – R. 12. – 1937. – S. 66.
212. *Руссев Н. Д.* Молдавия в «темне века». – С. 379–406.
213. *Kronika polska, litewska, zmuńska i wszystkiej Rusi Macirja Strykowskiego.* – Warszawa, 1846. – S. 7.
214. *Sarnicius S.* Annallium Polonicorum // *Długosii I.* Historiae Polonicfe. – Т. 2. – Lipsiae, 1712. – P. 1134.
215. ПСРЛ. – Т. 32. – С. 43.
216. Огляд думок див.: Історія Хаджібея (Одеси) 1415–1795 рр. в документах / За ред. Т. Г. Гончарука. – Одеса, 2000. – С. 6–7.
217. ПСРЛ. – Т. 35. – С. 66, 74, 138, 160, 186, 207, 228.
218. *Balzer O.* Genealodia Piastów. – Kraków, 1895. – S. 394, 396.
219. *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси... – С. 45.
220. *Puzyna J.* Korient I Korientowicze oraz sprawa podolska // *Ateneum Wileńskie.* – R. 11. – 1936. – S. 12–19; *Ib.* Pierwsze wystąpienia Korientowiczów na Rusi Poludniowej // *Ateneum Wileńskie.* – R. 13. – 1938. – Z. 2. – S. 11–67.
221. *Bullarium Poloniae* / Ed. et cur. I. Sułkowska-Kuras. – Т. 2. – Romae, 1985. – P. 518.
222. *Długosz J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Т. 5. – Ks. 9. – Warszawa, 1975. – S. 419.
223. *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси... – С. 51–52.
224. ПСРЛ. – Т. 35. – С. 66, 228.
225. *Kodex dyplomatyczny miasta Krakowa.* – Kraków, 1879. – № 60. – S. 74.
226. *Войтович Л. В.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів... – С. 110.
227. *Kodex dyplomatyczny miasta Krakowa.* – № 57. – S. 71.
228. *Abraham W.* Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-letniej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego.* – Lwów, 1912.
229. *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси... – С. 87.
230. *Параска П.* Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства. – Кишенев, 1981. – С. 105–106, 109–110.
231. *Paszkiewicz H.* O geneze i wartości Krewa. – Warszawa, 1938; *Id.* W sprawie roli politycznej Korientowiczów na Wołyniu i Podolu // *Ateneum Wileńskie.* – R. 13. – 1938;

- Halecki O.* Koriatowicze a prodkowie Holszańskich i Czartoryskich // *Mies. Herald.* – Т. 18. – 1939. – № 6.
232. *Молчановский Н.* Черк известий о Подольской земле... – С. 206–210.
233. ПСРЛ. – Т. 15. – Вып. 1. – Стб. 106.
234. Там само. – Т. 35. – С. 66.
235. *Puzyna J.* Korian I Koriatowicze // *Ateneum Wileńskie.* – R. 7. – 1930. – S. 439.
236. Грамоти XIV ст. // Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пешак. – К., 1974. – С. 49–53.
237. *Chronyka Patavina (Cronaca Carrarese)* // *Rerum Italicarum Scriptores.* – Т. 18. – Bologna, 1931. – Parte 1. – Vol. 1. – P. 145–146.
238. *Bullarium Poloniae...* – Т. 2. – P. 4439.
239. ПСРЛ. – Т. 35. – С. 66, 74.
240. Там само. – С. 66.
241. Там само. – Т. 17. – С. 171, 279, 328, 390; *Haleski O.* Dzień unii jagiełłońskiej. – Kraków, 1919; *Puzyna J.* Korian i Koriatowicze oraz sprawa podolska // *Ateneum Wileńskie.* – R. 7. – 1930; *Ib.* Korian i Koriatowicze oraz sprawa podolska // *Id.* – R. 11. – 1936; *Id.* Pierwsze wystąpienia Koriatowiczów na Rusi Południowej // *Id.* – R. 13. – 1938; *Skrzypek J.* Południowa polityka Polski od koronacji Jagiełły do śmierci Jadwigi. – Lwów, 1936; *Krakowski S.* Koriatowicze i sprawa podolska w oświetleniu najnowszej historiografii polskiej // *Ateneum Wileńskie.* – R. 13. – 1938; *Kurczyński S. M.* Ziemie czernihowsko-siwerskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936; *Id.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w / (*Sine Wody*). – Warszawa, 1965. – S. 212–214.
242. *Михайловський В.* Роздача земельної власності на Західному Поділлі за Владислава II Ягайла (1402–1413, 1431–1434) // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Вип. 38. – 2003. – С. 595–630; *Його ж.* Перші згадки про населені пункти Західного Поділля на підставі королівських, великокнязівських та старостинських привілеїв (1402–1444) // *Історико-географічні дослідження в Україні.* – Ч. 6. – К., 2003. – С. 213–239; *Його ж.* Західне Поділля під володінням Вітовта у 1414–1430 роках: надавча політика у світлі документів // *До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.* – К.; Львів, 2004. – Т. 2. – С. 110–128.
243. *Войтович Л. В.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів... – С. 113–114.
244. Чи був ярлик Мамай на українські землі (До постановки проблеми) // *Записки НТШ.* – 2002. – Т. 243. – С. 301–317.
245. Куликовская битва: Сборник статей. – М., 1980. – С. 289–318.
246. *Киртичников А. Н.* Куликовская битва. – Л., 1980. – С. 66–68.
247. *Тихомиров М. Н.* Куликовская битва 1380 г. // *Вопросы истории.* – 1955. – № 8. – С. 16.
248. *Заремба С. З.* Куликовська битва та її історичне значення. – К., 1980. – С. 58.
249. *Соловьев А. Д.* Автор Задонщины и его политические цели // *Труды ОДРЛ.* – М.; Л., 1958. – Т. 14. – С. 184–185.
250. *Прохоров Г. М.* Повесть о Митяе. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. – Л., 1978; *Його ж.* Культурное своеобразие эпохи Куликовской битвы // *Труды ОДРЛ.* – Л., 1976. – Т. 34; *Шамаро А. А.* Куликовская битва. Дмитрий Донской и Сергей Радонежский // *Вопросы научного атеизма.* – Вып. 25. – М., 1980. – № 8; *Хорошкевич А. Л.* О месте Куликовской битвы // *История СССР.* – 1980. – № 4; На поле Куликовом. Рассказы русских летописей и воинские повести XIII–XV вв. – М., 1980; *Ашушков В. Н.* На поле Куликовом. – Тула, 1980; *Рыбаков Б. А.* Куликовская битва // *Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины.* – М., 1983; *Баганов В. И.* Куликовская битва. – М., 1985; *Хотинский Н. А.* Ковыль-трава на Куликовом поле. – М., 1988.
251. ПСРЛ. – Т. 4. – С. 103.
252. *Маркевич А. И.* Город Качибей или Хаджибей – предшественник Одессы. – Одесса, 1894. – С. 55.

253. Codex epistolares Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430 / Col. opera A. Prochaska. – Kraków, 1882. – P. 187, 205.
254. *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи... – С. 362–364.
255. Там само. – С. 364–365.
256. *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана. – С. 220.
257. Skarbiec diplomatów papieskich, cesarskich, króleskich, książących i urzędów posługujących do krytycznego wyjasnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i osściennych im krajów służające / Zebrał... J. Daniłowicz. – Т. 1. – Wslno, 1860. – № 746. – S. 330–331.
258. *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана. – С. 218, 220.
259. *Сафаргалиев М. Г.* Распад Золотой Орды. – С. 259.
260. *Spuler B.* Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502. – Leipzig, 1943. – P. 166–167.
261. *Сафаргалиев М. Г.* Распад Золотой Орды. – С. 262.
262. *Грушевський М.* Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст. / Післямова, примітки та покажчики М. Крикуна. – Львів, 1996. – С. 25.
263. *Колли Л. П.* Хаджи-Гирей и его политика // Известия Таврической учено-археологической комиссии. – 1910. – № 50. – С. 110–111.
264. *Малиновский А. Ф.* Историческое и дипломатическое собрание дел, происшедших между российскими Великими Князьями и бывшими в Крыму татарскими Царями с 1462 по 1533 // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 4. – С. 21–234; *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 216–220; *Колли Л. П.* Хаджи-Гирей и его политика. – С. 110–115; *Inalcik Halil.* Giray // The Encyclopedia of Islam. New ed. – Vol. 2. – Leyden–London, 1965. – P. 1112–1114; *Id.* Giray // Islam Ansiklopedisi. – Vol. 2. – Istanbul, 1998; *Le Khanat de Crimer dans les Archives du Muser du Palais de Topkapı.* – Paris, 1978. – P. 315–370; *Halim Geray Sultan.* Cjboni Hanan. – Erzurum, 1990; *Озенбашлы А. С.* Къырым фаджиасы саилама эсемер (Трагедия Крыма. Избранные произведения). Из истории трагической судьбы крымскотатарского народа. – Симферополь, 1997; *Крисаченко В.* Історія Криму в джерелах і документах. – Ч. 1. – Чернівці, 1998; *Його ж.* Історія Криму. Кримське ханство. – К., 2000. – С. 322–324; *Гайворонський А.* Созвездие Гераев. – Симферополь, 2003. – С. 10–11; *Войтович Л. В.* Нащадки Чингіз-хана. – С. 224–226.
265. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 13.
266. *Крип'якевич І.* Нова зброя та укріплення // Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Вид. 4. – Львів, 1992. – С. 155–159.
267. *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 156–157.
268. *Nowak T.* Przegląd polskiego piśmiennictwa z dziedziny artylerii do połowy XVII w. // Studia i materiały do historii wojskowości. – Vol. 4. – Warszawa, 1958. – S. 247.
269. *Вилинбахов В. Б., Кириличников А. И.* К вопросу о появлении огнестрельного оружия на Руси // Сборник исследований и материалов Артиллерийского Исторического Музея. – Вып. 3. – 1958. – С. 243–245.
270. *Wójcik Z.* Dzikie pola w ogniu (O kozaczyźnie w dawnej Rzeczy Pospolitej). – Warszawa, 1966. – S. 18
271. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 76–78, 82–83.
272. *Kronika Marcina Bielskiego.* – Т. II. – Кн. 4–5. – Sanok, 1856. – S. 882.
273. Сборник РИО. – СПб., 1882. – Т. 35. – С. 23.
274. Литовская Метрика. – Кн. 5. – Вильнюс, 1993. – С. 66.
275. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 83.
276. Сборник РИО. – СПб., 1882. – Т. 35. – С. 290.
277. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 81.
278. *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – С. 514.
279. Там само. – С. 518.

280. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 84; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1957. – С. 65.
281. *Яковлев А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. – К., 1907. – С. 7.
282. Там само.
283. *Pulaski K.* Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarow perekopskich (1469–1515) // Stosunki Polski z Tatarszczizna od połowi XV wieku. Kraków–Warszawa, 1881. – S. 269.
284. Литовская Метрика. – Кн. 8. – Вильнюс, 1997. – С. 78.
285. *Pulaski K.* Op. sit. – S. 359.
286. Op. sit. – S. 379.
287. Op. sit. – S. 380.
288. *Сидоренко О. Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі. – К., 1992. – С. 100–118.
289. Acta Tomisiana. – Т. 6. – Poznań, 1857. – S. 103.
290. *Каманин И.* К вопросу о козацестве до Богдана Хмельницкого // Чтения ИОНЛ. – К., 1894. – С. 9.
291. Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т. II. – С. 361–362.
292. Kronika polska, litewska... – S. 389.
293. *Каргалов В. В.* На степной границе. – М., 1974. – С. 47.
294. Kronika polska, litewska... – S. 388.
295. Op. sit. – S. 389.
296. ЦДІА України. – Ф. КМФ 36 (Литовська Метрика). – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Арк. 736.
297. Kronika polska, litewska... – S. 389.
298. ЦДІА України. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Арк. 790–791.
299. Acta Tomisiana. – Т. 6. – Poznań, 1857. – S. 103.
300. *Черкас Б. В.* Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // УІЖ. – 2002. – № 1. – С. 60–61.
301. ЦДІА України. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Арк. 911.
302. Там само. – Арк. 948.
303. *Черкас Б. В.* Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20–30-х роках XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – С. 102.
304. ЦДІА України. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Арк. 948; Архів Міністерства юстиції. – М., 1897. – Т. 1. – С. 523.
305. ЦДІА України. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Арк. 1029.
306. Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т. II. – С. 188.
307. *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и московитян. – М., 1994. – С. 67.
308. *Черкас Б. В.* Політична криза в Кримському ханстві... – С. 108–109.
309. Там само. – С. 109.
310. *Ластовський В.* Облога Черкаського замку у 1532 р. – [Б. м.], [б. р.]. – С. 82; *Черкас Б. В.* Остафій Дашкович... – С. 63.
311. *Малиновский И.* Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. – С. 203; Литовская Метрика. – Кн. 5. – Вильнюс, 2002. – С. 174.
312. Литовская Метрика. – Кн. 5. – Вильнюс, 2002. – С. 193.
313. ЦДІА України. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Од. зб. 15. – Арк. 161 об.; Акты ЗР. – Т. II. – С. 186.
314. Акты ЗР. – Т. II. – С. 186.
315. Acta Tomisiana. – Т. 16. – S. 366; Kronika Marcina Bielskiego. – Т. II. – S. 1059.
316. Kronika Marcina Bielskiego. – S. 1059.
317. Акты ЗР. – Т. II. – С. 330.
318. Kronika Marcina Bielskiego. – S. 1068.
319. Op. sit.
320. Acta Tomisiana. – Т. 16. – СН. 2. – S. 111.
321. Op. sit. – Т. 17. – С. 322.

322. Аста Tomiciana. – Т. 17. – С. 322.
323. Литовская метрика. – Кн. 15. – С. 234.
324. Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев в 1536 году // Україна. – Рік 1-й. – К., 1907. – Т. 1. – С. 91.
325. Там само. – С. 92.
326. Акты ЗР. – Т. II. – С. 354.
327. Там само. – С. 353–354.
328. Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев... – С. 91.
329. Там само. – С. 92.
330. Там само. – С. 94.
331. Литовская Метрика. – Кн. 25. – Вильнюс, 1998. – С. 141.
332. Метрыка Вялікага Княства Літускага. – Кн. 28. – Менск, 2000. – С. 70.
333. Там само. – С. 53–54, 70–71, 92–93, 100–102.
334. Акты ЗР. – Т. II. – С. 395.
335. Там само.
336. *Żródła dziejowe.* – Т. VI. – Warszawa, 1877. – S. 122.
337. Акты ЗР. – Т. II. – С. 402.
338. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского (1545–1572). – М., 1843. – С. 20.
339. Там само. – С. 21.
340. Там само. – С. 22.
341. Там само. – С. 23.
342. Там само. – С. 22.
343. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С. 99.
344. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского. – С. 22.
345. Там само.
346. Там само. – С. 23.
347. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 1. – С. 21.
348. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского. – С. 22.
349. Там само. – С. 41.
350. Там само. – С. 23.
351. Там само. – С. 22.
352. Там само. – С. 26.
353. Там само. – С. 27.
354. Там само. – С. 32.
355. Там само. – С. 62.
356. Там само. – С. 71.
357. Любавский М. Литовско-Русский сейм. – М., 1901. – С. XVI.
358. Архив ЮЗР. – К., 1901. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 22–23.
359. Метрыка Вялікага Княства Літускага. – Кн. 28. – С. 70–71.
360. Pulaski K. *Dzikie pola // Szkice i poszukiwania historyczne.* – Kraków, 1887. – S. 19.
361. Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – С. 60.
362. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1993. – С. 26; Історія Русів. – К., 1991. – С. 50–21.
363. Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 114–115.
364. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 21.
365. Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 87–89.
366. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 45.
367. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 44.
368. Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 6.
369. Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. 2. – S. 318.
370. Biblioteka Museum im Czrtoryjskich w Krakowie. DR. – Spr. 2255. – S. 31–34.

371. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 25–26.
372. Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. – Kraków, 1868. – S. 39.
373. Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 284–322.
374. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 165.
375. Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 208.
376. *Гійом Левассер де Боплан.* Опис України. – К., 1990. – С. 29–30.
377. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 2–10.
378. Акты ЮЗР. – СПб., 1865. – Т. 2. – С. 157.
379. Там само. – С. 176.
380. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. – Kraków, 1887. – Т. 11. – S. 337.
381. Ibid. – S. 337.
382. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. – К., 1993. – С. 345.
383. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 72–74.
384. Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Zamojskich. – Sprawa 3036, s. 15.
385. Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. 2. – S. 401.
386. AGAD. – Sprawa 3036, s. 40–41.
387. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 121.
388. Там само. – С. 167.
389. Pisma Stanisława Żółkiewskiego. – Lwów, 1861. – S. 363.
390. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 251–252.
391. Biblioteka Uniwersytetu Jagelonskiego. DR. – Spr. 166. – S. 301.
392. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 304–305.
393. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – С. 406.
394. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. – М., 1954. – Т. 1. – С. 255.
395. Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 86.
396. Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 176.
397. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 70.
398. Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 81–82.
399. Материалы по истории козацкого землевладения (1494–1668 гг.) // Чтения ИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. 3. – С. 14.
400. *Стороженко А. В.* Стефан Баторий и днепровские козаки. – К., 1904. – С. 152–155.
401. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 53.
402. Материалы по истории козацкого землевладения... – С. 14.
403. Там само. – С. 16.
404. *Каманин И.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – С. 57.
405. Zrodla dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. 5. – S. 131.
406. Biblioteka Polskiej Akademii nauk w Krakowie. DR. – Spr. 367. – S. 143.
407. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII в. – К., 1884. – С. 22.
408. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 184.
409. *Ткач А. П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968. – С. 29.
410. *Лазаревский А. М.* Суды в старой Малороссии // Киевская старина. – 1898. – № 7–8. – С. 96.
411. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 149.
412. Акты ЮЗР. – СПб., 1865. – Т. 2. – С. 176.
413. Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. 3. – S. 122.
414. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 174.
415. *Каманин И.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – С. 97.
416. Материалы по истории козацкого землевладения... – С. 10.

Розділ 2. Цивілізаційна типологія українського козацтва та його світові аналоги

1. Див.: *Whisker J.* The rise and Decline of the American Militia System. – London-Selinsgrove, 1999.
2. Див.: *Turner F.* The Significance of the Frontier in the American History // The Turner Thesis. – Lexington, 1972. – P. 3–28; *McNeill W.* The Great Frontier. – Princeton, 1982.
3. *Дашкевич Я. Р.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки НТШ. – Т. 222. – Львів, 1991; *Wieczynski J.* Tre Russian Frontier. The impact of Borderland upon the Course of Early Russian History. – Charlottesville, 1934.
4. *Billington R. A.* Westward Expansion. A History of the American Frontier. – New York – London, 1982.
5. *Slatta R.* Comparing Cowboys and Frontier. – Norman, 1983.
6. Див.: *Доманин А.* Крестовые походы. – М., 2003; *Castro A.* The Structure of the Spanish History. – Princeton, 1954. – P. 202–218.
7. *Бромлей Ю. В.* Крестьянское восстание 1573 года в Хорватии. – М., 1959. – С. 46.
8. Там само. – С. 44–47.
9. *Березин Л.* Хорватия, Славония, Далмация и Военная Граница. – СПб., 1879. – Т. 2. – С. 320; *Ваничек Фр.* Историйа войничке крайне. – Нови Сад, 1880. – Кн. 1. – С. 27–28.
10. *Ruthenberg G.* The Austrian Military Border in Croatia (1522–1747). – Urbana, 1960. – P. 44–45.
11. *Ruthenberg G.* Op. cit. – P. 45–51; *Ваничек Фр.* Историйа... – С. 30–34, 49; *Бромлей Ю. В.* Крестьянское восстание... – С. 46, 48–49; *Чулинович Ф.* Крестьянские восстания в Хорватии. – М., 1959. – С. 35, 119; *Березин Л.* Хорватия, Славония, Далмация... – С. 325.
12. *Березин Л.* Хорватия, Славония, Далмация... – С. 334–335; *Бромлей Ю. В.* Крестьянское восстание... – С. 49; История Югославии: В 2 т. – М., 1963. – Т. 1. – С. 243.
13. *Ваничек Фр.* Историйа... – С. 36, 53; *Березин Л.* Хорватия, Славония, Далмация... – С. 320–322; *Чулинович Ф.* Крестьянские восстания... – С. 119; История Югославии. – Т. 1. – С. 238.
14. *Ваничек Фр.* Историйа... – С. 20–21, 63–73; *Чулинович Ф.* Крестьянские восстания... – С. 121–122, 124–125.
15. *Чулинович Ф.* Крестьянские восстания... – С. 9–10, 35–36, 119.
16. *Ваничек Фр.* Историйа... – С. 36.
17. *Чулинович Ф.* Крестьянские восстания... – С. 36, 122.
18. Там само. – С. 10, 35.
19. Там само. – С. 24, 120.
20. История Югославии. – Т. 1. – С. 258; *Чулинович Ф.* Крестьянские восстания... – С. 120.
21. История Венгрии: В 3 т. – М., 1971. – Т. 1. – С. 230–244.
22. Там само. – С. 458.
23. Там само. – С. 348; *Шушарин В. П.* Крестьянская война 1514 года в Венгрии. – М., 1994. – С. 43.
24. *Шушарин В. П.* Крестьянская война 1514 года... – С. 42–51; История Венгрии. – Т. 1. – С. 356–357.
25. История Венгрии. – Т. 1. – С. 357, 349.
26. Там само. – С. 415.
27. Там само. – С. 310.
28. *Вафга Б.* Историчні паралелі гайдуків Угорщини та козаків України за період XVI–XVII ст. // Четвертий міжнародний конгрес україністики (Одеса, 26–

- 29 серпня 1999 року). Доповіді та повідомлення. Історія. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 178.
29. Там само. – С. 310–312, 395–397.
30. Там само. – С. 418.
31. Там само. – С. 320, 332.
32. Там само. – С. 323.
33. Там само. – С. 404–405.
34. Там само. – С. 383.
35. Там само. – С. 418.
36. ПСРЛ. – М., 1965. – Т. XIII. – С. 261, 385; СГГД. – М., 1823. – Т. 2. – С. 235.
37. *Загоровский В. П.* История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. – Воронеж, 1991. – С. 85–86.
38. Сборник РИО. – СПб., 1884. – Т. 41. – С. 3, 55, 79; 1895. – Т. 95. – С. 19; *Кочераев Б.-А. Б.* Ногайско-русские отношения в XVI–XVIII вв. – Алма-Ата, 1988. – С. 67.
39. Детальніше про спростування «бродницької теорії» походження донського козацтва див.: *Брежуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 46–52; *Пронштейн А. П.* К истории возникновения казачьих поселений и образования сословия казаков на Дону // Новое о прошлом нашей страны. – М., 1967. – С. 161–162.
40. *Брежуненко В. А.* Стосунки українського козацтва... – С. 82; *Заседателева Л. Б.* Терские казаки. – М., 1974. – С. 187, 194; *Скрынников Р. Г.* Сибирская экспедиция Ермака. – Новосибирск, 1986. – С. 144–145.
41. История Дона с древнейших времен до падения крепостного права в России. – Ростов-на-Дону, 1973. – С. 153.
42. Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – С. 515.
43. *Кармазин Н. М.* История государства Российского. – М., 1990. – Кн. 2. – Прим. к т. 8. – С. 75–76.
44. *Пудавов М. В.* История Войска Донского и старобытность начал казачества. – Новочеркасск, 1890. – С. 165.
45. История Дона... – С. 111.
46. *Скрынников Р. Г.* Социально-политическая борьба в Русском государстве в начале XVII в. – Л., 1985. – С. 136–137.
47. *Козлов С. А.* Кавказ в судьбах казачества. – СПб., 1996. – С. 11.
48. *Кушева Е. Н.* Народы Северного Кавказа и их связи с Россией (вторая половина XVI – 30-е годы XVII вв.) – М., 1961. – С. 238; *Сергеев В. И.* Источники и пути исследования сибирского похода Ермака // Актуальные проблемы истории СССР. – М., 1976. – С. 26.
49. Див. детальніше: *Леп'яко С.* Козацькі війни XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 32–43.
50. Див. хоча б: Русская историческая библиотека. – СПб., 1898. – Т. XVIII. – С. 128, 146, 147, 284.
51. История Дона... – С. 153.
52. *Ригельман А. И.* История или повествование о донских казаках. – М., 1846. – С. 1.
53. *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. – М.; Л., 1937. – С. 47.
54. *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М.; Л., 1948. – С. 161–166; *Смирнов П. П.* Города в Московском государстве. – К., 1917. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 50.
55. *Флоря Б. Н.* Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 92–96, 100; *Його ж.* Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казачьих востаний 20–30-х гг. XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 39–44.
56. *Флоря Б. Н.* Отношение украинского казачества... – С. 48–49.

57. Сборник Областного Войска Донского статистического комитета. – Новочеркасск, 1908. – Т. 3. – С. 81.
58. История Дона... – С. 112–113, 123.
59. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII: Козацькі часи до року 1625. – С. 377; *Соловйов С. М.* История России с древнейших времен // *Соловйов С. М.* Сочинения. – М., 1990. – Кн. IV. – С. 101–102.
60. *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 216–217.
61. История Дона... – С. 123.
62. Там само. – С. 154; *Омельченко И. Л.* Терское казачество. – Владикавказ, 1991. – С. 66; *Рябов С. И.* Донская земля в XVII в. – Волгоград, 1992. – С. 80.
63. История Дона... – С. 165; *Омельченко И. Л.* Терское казачество. – С. 86.
64. *Брежуненко В. А.* Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI–XVII ст.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2000. – С. 13–32.
65. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т. 1. – С. 123.
66. Исторические песни малорусского народа с объяснением Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874. – С. 220.
67. Див.: *Plokhу S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001. – S. 162–175.
68. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 82.
69. *Заседателева Л. Б.* Терские казаки (середина XVI – начало XX вв.): Историко-этнографические очерки. – М., 1984. – С. 112; *Рознер И. Г.* Яик перед бурей. – М., 1978. – С. 65.
70. *Леп'яко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. – С. 27, 45; *Карпов А. Б.* Уральцы. Исторический очерк. – Ч. 1. Яицкое войско от образования до переписи полковника Захарова (1550–1725). – Уральск, 1911. – С. 264–265.
71. *Козлов С. А.* Кавказ в судьбах казачества. – С. 20.
72. *Карпов А. Б.* Уральцы... – С. 59.
73. *Тхоржевский С. И.* Донское войско в первой половине XVII ст. // Русское прошлое. – 1923. – № 3. – С. 12–13.
74. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 281, 472.
75. *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 331, 373–384.
76. *Попко И.* Терские казаки. – Владикавказ, 1912. – С. 18; *Заседателева Л. Б.* Терские казаки... – С. 194, 197.
77. *Попко И.* Терские казаки... – С. 33.
78. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 146, 148–149; *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. – Одесса, 1885. – С. 74.
79. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994. – С. 92, 93, 141, 166.
80. Там само. – С. 29, 30.
81. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 478, 513; *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 49.
82. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 234, 235.
83. *Чухліб Т. В.* Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, ускладнення, наслідки. Ч. 2 // УІЖ. – 2003. – № 3. – С. 45, 48, 54.
84. Там само. – С. 47.
85. Там само. – С. 46.
86. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – С. 145–146.
87. Там само. – С. 148–149, 152.
88. *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 179.

89. Блок М. Феодальне суспільство. – К., 2003. – С. 170, 175.
90. Там само. – С. 322, 324, 327, 329.
91. Собуцький М. А. Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя. – К., 1997. – С. 108–109.
92. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – М., 1987. – С. 302–304.
93. Там само. – С. 306–307.
94. Там само. – С. 340.
95. Там само. – С. 357.
96. Хейзинга Й. Осень Средневековья. – М., 1988. – С. 116.
97. Горский А. А. Древнерусская дружина. – М., 1988. – С. 3, 13.
98. Там само. – С. 28.
99. Lowmianski H. Poczatki Polski. – Warszawa, 1970. – Т. 4. – S. 164–192.
100. Довженко В. Й. Військова справа в Київській Русі. – К., 1950. – С. 17; Юшков С. В. Нариси з історії виникнення й початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С. 54.
101. Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси: историко-бытовые очерки XI–XIII вв. – М., 2002. – С. 29.
102. Там само. – С. 33, 36.
103. Горский А. А. Древнерусская дружина. – С. 76.
104. Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в России. – М., 1988. – С. 97.
105. Там само. – С. 98.
106. Моця О. П. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 22–37.
107. Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 94.
108. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С. 233.
109. Шинаков Е. А. Образование древнерусского государства. Сравнительно-исторический аспект. – Брянск, 2002. – С. 279.
110. Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К., 1990.
111. Див. напр.: Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–X ст.: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 32–50, 114–120.
112. Бліфельд Д. И. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX–X вв. // Советская археология. – 1954. – Вып. XX. – С. 148–162.
113. Бліфельд Д. И. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1997. – С. 98.
114. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 6.
115. Там само. – С. 34–35.
116. Чухліб Т. Міждержавні відносини у Європі на зламі Середньовіччя і Ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 153.
117. Литинський В. Україна на переломі (1657–1659). – К., 1997. – С. 89.
118. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 54.
119. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI–середина XVII ст. – К., 2000. – С. 112.
120. Скальковский А. История Новой Сечи... – С. 179–200; Щербак В. Українське козацтво... – С. 249–251.
121. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. – К., 1999. – С. 97–103, 105–112.
122. Литинський В. Україна на переломі... – С. 99.
123. Там само. – С. 126, 127.
124. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. – Л., 1990. – С. 33–44.
125. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 268–269.
126. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – С. 231.

127. *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 14, 21, 29–30.
128. *Історія українського війська.* – Львів, 1992. – С. 256.
129. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1903. – Т. III. – Стлб. 212; *Яковенко Н. М.* Українська шляхта... – С. 37.
130. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта... – С. 37.
131. *Блок М.* Феодальне суспільство. – С. 181.

Розділ 3. Система ціннісних орієнтацій та політичний світогляд козацтва

1. *Черкас Б.* Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20–30-ті рр. XVI ст.) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2. Наукові студії. – С. 158–164.
2. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 143–144.
3. *Леп'яко С.* Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 156.
4. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства. – С. 144.
5. Там само. – С. 146.
6. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 112.
7. *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 179.
8. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства. – С. 155.
9. Там само. – С. 151.
10. Там само. – С. 151–152.
11. Там само.
12. *Грочоті С.* Українська культура XVII ст. і Європа // Всесвіт. – 1995. – № 3–4. – С. 147–148.
13. *Левицкая Ю. Е.* Формирование национального самосознания на Украине в конце XVI – начале XVII века // Русская история: проблемы менталитета. – М., 1994. – С. 59.
14. *Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). – К., 1991. – С. 9.
15. Там само. – С. 9–10.
16. Там само. – С. 376.
17. *Сас П. М.* Реформаційні погляди Івана Вишенського – прояв опозиції пануючої ідеології феодального суспільства // УІЖ. – 1987. – № 6. – С. 102.
18. Див.: *Смолій В. А., Гуржій О. І.* Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991. – С. 110.
19. *Вахабов М. В.* От средневековья к вершинам современного прогресса. – М., 1965. – С. 250.
20. *Степанков В.* Ідея Української держави й Річ Посполита (1648–1660 рр.) // Україна – Польща: Історична спадщина і соціальна свідомість. – К., 1993. – С. 76–87.
21. *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – С. 34.
22. *Степанков В.* Ідея Української держави й Річ Посполита... – С. 78.

23. Максимович М. А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 564.
24. Корновенко С. В. Українська козацька держава другої половини XVII ст.: відроджена сила традицій // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали V Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1995. – С. 193.
25. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 194.
26. Смолий В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 69.
27. Смолий В. А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // УІЖ. – 1985. – № 6. – С. 31, 32.
28. Смолий В. А. Традиції Визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // УІЖ. – 1991. – № 1. – С. 14.
29. Сироткін В. М. Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.) // УІЖ. – 1987. – № 6. – С. 115.
30. Смолий В. А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів... – С. 32.
31. Борисенко В. Україна середини XVII ст. у спогадах сучасників // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 43.
32. Смолий В. А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів... – С. 33.
33. Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 238.
34. Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // УІЖ. – 1958. – № 1. – С. 102.
35. Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – Вид. 2-ге, доп., перероб. – К., 1995. – С. 597.
36. Барз М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. – М., 1987. – С. 3.
37. Там само. – С. 6.
38. Там само. – С. 11.
39. Блок М. Апология истории или ремесло историка. – М., 1973. – С. 147.
40. Рахитов А. И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. – М., 1982. – С. 11.
41. Шевченко Ф. Історичне минуле у сприйнятті Б. Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. – К., 1995. – С. 94–108.
42. ПСРЛ. – СПб., 1845. – Т. II. – С. 30.
43. Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI–першій третині XVII ст. – К., 1984. – С. 106–124.
44. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право. – К., 1996. – С. 19.
45. Там само. – С. 21.
46. Заремба С. З. Возз'єднання України з Росією у висвітленні українських літописців другої половини XVII – першої половини XVIII ст. // УІЖ. – 1978. – № 10. – С. 44.
47. Там само. – С. 45.
48. Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // Mediaevalia Ukrainika: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т. 1. – С. 121.
49. Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби // Mediaevalia Ukrainika: ментальність та історія ідей. – К., 1993. – Т. 2. – С. 108.
50. Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994. – С. 6.
51. Там само.
52. Історія філософії на Україні. – К., 1967. – Т. 1. – С. 309.
53. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 114.
54. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 71.

55. *Саган О. Н.* Українське православ'я – концентрований вираз самобутнього державного і духовного розвитку українського народу // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1992. – С. 49–50.
56. *Чижевський Д.* Філософія на Україні (спроба історіографії). – Прага, 1926. – С. 10.
57. Там само. – С. 11.
58. Історія філософії на Україні. – Т. 1. – С. 308.
59. Філософія Відродження на Україні. – К., 1990. – С. 208.
60. Історія філософії на Україні. – С. 215.
61. *Ничик В. М.* Роль Києво-Могилянської академії в розвитку отечественной філософії // Философская мысль в Киеве. – К., 1982. – С. 109.
62. Філософія Відродження на Україні. – С. 298.
63. *Трофимчук О.* Літературний текст бароко як відображення світогляду доби. – С. 106.
64. Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. – К., 1987. – Т. 1. – С. 71.
65. *Крекоtenь В. И.* Тема науки в барочній українській поезії 30-х годов XVII века // Барокко в славянских культурах. – М., 1982. – С. 275.
66. *Наливайко Д. С.* Українське літературне бароко в європейському контексті // Українське літературне бароко. – К., 1987. – С. 55.
67. Українська література XVII ст. – К., 1987. – С. 280.
68. *Гуржий О.* Про деякі оцінки політичної й військової діяльності Богдана Хмельницького в історичних піснях та думах українського народу // Доба Богдана Хмельницького. – К., 1995. – С. 165, 166.
69. *Лимборський І.* Феномен «маленької людини» в українській культурі XVII – початку XVIII ст. // Вісник НАН України. – 1994. – № 78. – С. 103.
70. Філософія Відродження на Україні. – С. 267.
71. Мистецтво і духовне збагачення суспільства. – К., 1991. – С. 4.
72. Там само. – С. 3.
73. Див.: *Смирнов Р. И.* Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе. – М., 1908. – Т. II. – С. 310, 311; *Жалтовський П. М.* Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст. – К., 1958. – С. 34–36.
74. Див.: *Білецький П.* Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблема становлення і розвитку. – К., 1969; *Його ж.* Украинская портретная живопись XVI – XVIII ст. – М., 1981.
75. *Овсійчук В. А.* Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVIII ст.: Гуманістичні та визвольні ідеї. – К., 1985. – С. 7, 182.
76. *Жалтовський П. М.* Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. – К., 1988. – С. 55.
77. *Трофимчук О.* Літературний текст бароко як відображення світогляду доби. – С. 112.
78. *Парыгин Б. Д.* Социальное настроение как объект исторической науки // История и психология. – М., 1971. – С. 99.
79. *Степанков В. С.* Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1993. – С. 52.
80. *Грушевський М.* З політичного життя старої України. – К., 1918. – С. 82.
81. *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 48.
82. Там само. – С. 57.
83. Там само.
84. *Грушевський М.* З політичного життя старої України. – С. 82.
85. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 314.

86. Див.: *Степанков В. С. Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648–1676 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань).* – Черкаси, 1992. – С. 33.
87. *Смолий В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни...* – С. 34.
88. *Степанков В. Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці...* – С. 33.
89. *Крип'якевич І. П. Історія України.* – С. 238.
90. Див.: *Українська ідея: історичний нарис.* – К., 1995. – С. 40.
91. Там само.
92. *Крип'якевич І. П. Історія України.* – С. 242.
93. *Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.).* – К., 1995. – С. 81–82.
94. *Козут З. Російський централізм і українська автономія. Лівідація Гетьманщини. 1760–1830.* – К., 1996. – С. 63.
95. Там само. – С. 64.
96. Там само.
97. Там само.
98. Там само. – С. 66.
99. Див.: *Демкович-Добрянський М. Україна – Росія.* – Львів; Краків; Париж, 1993. – С. 29–35.
100. Там само. – С. 208.
101. *Феденко П. Вплив історії на український народний характер.* – Прага, 1942. – С. 6–8.
102. Там само. – С. 10.
103. *Козут З. Російський централізм і українська автономія...* – С. 226.
104. *Крип'якевич І. П. Історія України.* – С. 249.
105. Див.: *Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації.* – К., 1991. – С. 89, 91.
106. *Ничик В. М. Роль Києво-Могилянської академії в розвитку отечественной філософії; Історія філософії на Україні.* – Т. 1; та ін.
107. *Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія.* – К., 1981. – С. 219.
108. *Історія філософії на Україні.* – Т. 1. – С. 301.
109. Там само. – С. 306.
110. Див.: *Грушевський М. Об украинской историографии XVIII ст. Несколько соображений // Известия АН СССР.* – 4. IV. – М., 1934. – С. 215–233.
111. *Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби.* – С. 112.
112. *Окиншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства.* – Мюнхен, 1947. – С. 61.
113. *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т.* – М., 1954. – Т. 2. – С. 118.
114. *Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии.* – Т. 3. Полк Прилуцкий. – К., 1902. – С. 139–142.
115. *Права, по которым судится малороссийский народ.* – К., 1879. – С. 11.
116. *Барвинский В. Крестьяне Левобережной Украины в XVII–XVIII вв.* – Харьков, 1909. – С. 228.
117. *Смолий В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть...* – С. 90–94.
118. *Акты ЮЗР.* – Т. 11. – С. 746.
119. Там само. – Т. 5. – С. 4.
120. Там само. – Т. 6. – С. 250.
121. Там само. – Т. 9. – С. 103, 105.
122. Там само. – С. 666–667.

123. *Харахаш Б.* Національне самовизначення як політико-теоретичний і міжнародно-правовий принцип // *Визвольний шлях.* – 1998. – № 3. – С. 341.
124. *Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657.* – К., 1998. – С. 241–261.
125. *Орлик П.* Вивід прав України // *Вивід прав України.* – Львів, 1991. – С. 45–49.
126. *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 126–130.
127. *Розумний М.* *Справа честі (Алгоритми національного усвідомлення): Політологічні есе.* – К., 1995. – С. 58.
128. *Лорд Актон.* *Свобода: головна політична цінність // Консерватизм: Антологія.* – К., 1998. – С. 298.
129. *Макиавелли Н.* *Государь.* – М., 1990. – С. 16.
130. *Шавцова А. В.* *История развития теории государственного суверенитета // Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Серыя 3.* – 1995. – № 2. – С. 72.
131. *Власть: Очерки современной политической философии Запада.* – М., 1989. – С. 12.
132. *Цит. за: Галобуцький В. О.* *Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775.* – К., 1961. – С. 410.
133. *Див.: Потульніцький В. А.* *Історія української політології: Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці.* – К., 1992. – С. 92.
134. *Документи Богдана Хмельницького.* – К., 1961. – С. 626–627.
135. *Смайї В., Степанков В.* *Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення.* – К., 1993. – С. 12.
136. *Акты ЮЗР.* – Т. 9. – С. 96.
137. *Там само.* – Т. 8. – С. 115.
138. *Там само.* – С. 28.
139. *Там само.* – Т. 6. – С. 241.
140. *Там само.* – Т. 9. – С. 167.
141. *Зварницький Д. И.* *Источники для истории запорожских козаков.* – Владимир, 1903. – Т. 1. – С. 16, 19.
142. *Там само.* – С. 17.
143. *ІР НБУ.* – Ф. І. – Од. зб. 53764, 53766–53878.
144. *Музиченко П.* *Історія держави і права України: Навч. посібник.* – К., 2000. – С. 224.
145. *Акты ЮЗР.* – Т. 10. – С. 242–243.
146. *Окиншевич Л.* *Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв.* – Ч. 2. *Рада старшини.* – К., 1930. – С. 190.
147. *Стороженко А.* *Замечательный универсал гетмана Мазепы // Киевская старина.* – 1892. – № 1. – С. 139–140.
148. *Музиченко П.* *Історія держави і права України.* – С. 190.
149. *Аннерс Э.* *История европейского права.* – М., 1999. – С. 211, 212.
150. *Собфронова Л. А.* *Человек и картина мира в эпохе барокко и романтизма // Человек в контексте культуры. Славянский мир.* – М., 1995. – С. 87.
151. *Акты ЮЗР.* – Т. 11. – С. 166.
152. *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским.* – М., 1859. – Ч. 2. – С. 174.
153. *Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII в.* – К., 1890. – С. 176.
154. *Источники малороссийской истории...* – Ч. 2. – С. 8.
155. *Акты ЮЗР.* – Т. 7. – С. 367.
156. *Симоновский П.* *Описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное через бунчукового товарища Петра Симоновского 1765 года.* – М., 1847. – С. 26, 42, 107.
157. *Макиавелли Н.* *Государь.* – С. 18.
158. *Макиавелли Н.* *Рассуждения о первой декаде Тита Ливия.* – М., 1996. – С. 136–137.
159. *Литинський В.* *Листи до братів-хліборобів.* – Відень, 1926. – С. 36.
160. *Цит. за: Тис-Крохмалюк Ю.* *Бої Хмельницького. Військово-історична студія.* – Мюнхен, 1954; Львів, 1994. – С. 21.

161. Цит. за: *Степанков В. С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 19.
162. Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 304.
163. Цит. за: *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть... – С. 63.
164. *Плохий С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1994. – Т. III. – С. 92–97.
165. *Струкевич О. К.* Друга Малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико-адміністративний аспект діяльності: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 74.
166. *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень, 1920. – С. 126, 124.
167. ІР НБУ. – Ф. 61. – Од. зб. 155. – Арк. 2.
168. *Зварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков... – Т. 1. – С. 100.
169. *Дівогич С.* Разговор Великороссии с Малороссиєю // Українська література XVIII століття. – К., 1983. – С. 395.
170. *Когут З.* Росія та Україна у XVIII ст.: стан та перспективи дослідження історії політичних відносин // Другий міжнародний конгрес українців. – К., 1994. – С. 128.
171. Сборник РИО. – СПб., 1871. – Т. VII. – С. 200–201.
172. Прошение малороссийского шляхетства // УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 92.
173. Там само. – С. 93.
174. Там само. – С. 92–93.
175. Права, по которым судится малороссийский народ... – С. 44.
176. Там само. – С. 44, 46.
177. Прошение малороссийского шляхетства // УІЖ. – 1993. – № 7–8. – С. 95.
178. Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 241.
179. Там само. – Т. 8. – С. 111; Т. 13. – С. 484.
180. Там само. – Т. 5. – С. 52.
181. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 61.
182. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 111.
183. Там само. – Т. 9. – С. 722, 732.
184. Там само. – Т. 13. – С. 394–395.
185. Акты ЗР. – Т. 5. – С. 266; *Орлик П.* Маніфест до Європейських урядів 4 квітня 1712 р. // *Кресіна І., Кресін О.* Гетьман Пилип Орлик і його Конституція. – К., 1993. – С. 70.
186. *Плохий С.* Божественне право гетьманів... – С. 100.
187. Там само. – С. 95.
188. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 333; ІР НБУ. – Ф. VIII. – Од. зб. 538. – Арк. 11, 12 зв.
189. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 93.
190. Там само. – С. 31.
191. Там само. – Т. 15. – С. 211; Т. 13. – С. 484.
192. Там само. – Т. 11. – С. 528.
193. Там само. – Т. 13. – С. 484.
194. ІР НБУ. – Ф. VIII. – Од. зб. 538. – Арк. 9, 11, 12 зв.; Ф. 61. – Од. зб. 155. – Арк. V.
195. Там само. – Ф. II. – Од. зб. 15576. – Арк. 9.
196. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII в. – К., 1884. – С. 24.
197. Мотыжинский архив. – С. 145; Материалы для отечественной истории (Изд. М. Судиенко): В 2-х т. – К., 1853. – Т. 1. – Отд. 2. – С. 42, 47, 50, 53, 56 та ін.
198. Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 221.
199. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 254.
200. *Вяtf Е.* Социология политических отношений. – М., 1979. – С. 283–284.

201. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 384; Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 310–311; Т. 8. – С. 177; Т. 9. – С. 44; Т. 12. – С. 221; Т. 13. – С. 551; IP НБУ. – Ф. І. – Од. зб. 58513. – Арк. 1; *Модзалевский В. Л.* Материалы и заметки. – Вып. 1. – Чернигов, 1913. – С. 4.
202. *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 1. Полк Стародубский. – К., 1888. – С. 23.
203. Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 215–216.
204. Там само. – Т. 11. – С. 580; Т. 12. – С. 823.
205. *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII в. – Варшава, 1934. – С. 4.
206. З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи. – К., 1996. – С. 28.
207. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 1. – С. 514–515.
208. Речь «о поправлении состояния» Малороссии // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С. 125.
209. *Субтельний О.* Україна: Історія. – К., 1993. – С. 171.
210. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 462.
211. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 5–7.
212. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 128.
213. Там само. – Т. 9. – С. 660–661.
214. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 174.
215. *Успенский Б. А.* Избранные труды. Том 1. Семиотика культуры. – М., 1996. – С. 214.
216. Там само. – С. 227.
217. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 336.
218. Там само. – Т. 15. – С. 423.
219. Пересторога України // УДЖ. – 1991. – № 5. – С. 135.
220. *Мицик Ю. А.* Перший український історико-політичний трактат // Там само. – С. 132.
221. Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, у якому пояснюються причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.) // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 27.
222. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 153.
223. Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 335.
224. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 254.
225. Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького... – С. 31.
226. *Левицкий А.* Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVI в. – К., 1875. – С. 86.
227. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 764.
228. Там само.
229. *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини... – Ч. 1. Генеральна рада. – К., 1929. – С. 167–169.
230. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 262.
231. *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини... – Ч. 2. Рада старшини. – С. 77–83.
232. Там само. – С. 92.
233. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства. – С. 109.
234. *Лазаревский А.* Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 годы. – К., 1897. – С. 32.
235. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 53.
236. Там само. – С. 184.
237. Там само. – Т. 13. – С. 358.
238. *Величко С. В.* Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 362.
239. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 248–250.

240. Анонімна записка про потребу обмежити владу гетьмана // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 362.
241. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 5.
242. Материалы для отечественной истории. – Т. 1. – Отд. 2. – С. 86.
243. *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини... – Ч. 2. Рада старшини. – С. 318–319.
244. *Герлецький О.* Історія Української держави, – Том II. Козацька доба. – Львів, 1924. – С. 143.
245. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 397.
246. *Лазаревский А.* Отрывки из дневника... – С. 10.
247. Листування р. 1733 про бажання колегії генеральної старшини здобути по смерті Апостола урядування Гетьманщиною // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 3. – С. 363–365.
248. ІР НБУ. – Ф. II. – Од. зб. 15576. – Арк. 24.
249. *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини... – Ч. 2. Рада старшини. – С. 299–301.
250. Там само. – С. 301–302.
251. Там само. – С. 301.
252. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення самовидця про Мазепине відступництво // *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – Додатки. – К., 1994. – С. 175.
253. Там само. – С. 183.
254. ІР НБУ. – Ф. 40. – Од. зб. 455. – Арк. 4–4 зв.
255. Акты ЗР. – Т. 5. – С. 110.
256. *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини... – Ч. 2. Рада старшини. – С. 300.
257. ІР НБУ. – Ф. 40. – Од. зб. 455. – Арк. 4.
258. Материалы для отечественной истории. – Т. 1. – Разд. 1. – С. 84.
259. Там само.
260. *Козаченко А.* Уряд сотників у другій половині XVII ст.: історико-правовий погляд // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1(20). – С. 104.
261. *Лазаревский А. Н.* Описание старой Малороссии. – Т. 3. Полк Прилуцкий. – С. 310.
262. Мотыжинский архив. – С. 31.
263. Стороженки. Фамильный архив. – Т. 4. – К., 1910. – С. 452.
264. Мотыжинский архив. – С. 184.
265. *Модзалевський В. Л.* З старого листування [б. м.], [б. р.]. – С. 6.
266. Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 99.
267. Там само. – Т. 11. – С. 395.
268. Анонімна записка про потребу обмежити владу Гетьмана. – С. 361–362.
269. Права, по которым судится малороссийский народ. – С. 47; *Миллер Д.* Превращение казацкой старшины в дворянство // Киевская старшина. – 1897. – Т. LVII. – С. 193–194.
270. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 395.
271. Прошение сотников Черниговского полка о козачьих обидях, поданное императрице Елизавете в 1744 г. – К., 1984. – С. 14.
272. *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 3. Полк Прилуцкий. – С. 13–14.
273. Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 129.
274. З епістолярної спадщини І. Мазепи. – С. 107.
275. *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 68.
276. З епістолярної спадщини І. Мазепи. – С. 62.
277. *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 1. Полк Стародубский. – С. 30.
278. Мотыжинский архив. – С. 63.

279. З епістолярної спадщини І. Мазепи. – С. 73–74.
280. Там само. – С. 74.
281. *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 309.
282. *Симоновский П.* Описание о козацком малороссийском народе... – С. 107.
283. *Окиншевич Л.* Значне військове товариство... – С. 112.
284. Там само. – С. 112.
285. *Лазаревский А.* Отрывки из дневника... – С. 8.
286. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 70.
287. З епістолярної спадщини І. Мазепи. – С. 74.
288. ІР НБУ. – Ф. 30. – Од. зб. 77. – Арк. 102 зв.
289. *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 2. Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 41.
290. Материалы для отечественной истории. – Т. 1. – Отд. 1. – С. 97.
291. *Лазаревский А.* Отрывки из дневника... – С. 7–8.
292. Анонімна записка про потребу обмежити владу Гетьмана. – С. 362.
293. Материалы для отечественной истории. – Т. 1. – Отд. 1. – С. 97.
294. История Русов. – К., 1991. – С. 282.
295. *Черкасский І.* Звідомлення про відрядження до Харкова року 1927. Устрій та поступок правий козацьких судів на Гетьманщині (Тези) // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та вкраїнського права. Вип. 6. – К., 1929. – С. 433.
296. *Лазаревский А.* Отрывки из дневника... – С. 7.
297. *Черкасский І.* Звідомлення про відрядження до Харкова року 1927. – С. 430.
298. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.). – С. 175–176.
299. Там само. – С. 178.
300. *Окиншевич Л.* Значне військове товариство... – С. 112.
301. Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 215.
302. *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 2. Полк Нежинский. – С. 41.
303. История Русов. – С. 286.
304. Там само. – С. 297.
305. *Востоков А.* Козелецкая рада 1662 года // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 278; *Соловьев М. С.* История России с древнейших времен. – М., 1991. – Кн. 6. – Т. 11–12. – С. 102–103.
306. *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини... – Ч. 1. Генеральна рада. – С. 388; Ч. 2. Рада старшини. – С. 291–292.
307. Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 103.
308. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Кн. 6. – Т. 12. – С. 450.
309. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 30–31.
310. Там само. – Т. 9. – С. 676.
311. *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 2. – С. 400.
312. Цит за: *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки з історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // *Липинський В.* Твори. – Філадельфія, 1991. – Т. 3. – С. 154.
313. ПВК. – Т. VI. – Отд. III. Материалы для истории Малороссии (1660–1664). – К., 1859. – С. 266.
314. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 142.
315. ПВК. – Т. IV. – Отд. III. – С. 48.
316. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 564.
317. *Дівович С.* Разговор Великороссии с Малороссиею. – С. 397.
318. *Мироненко О.* Вітчизняний конституціоналізм від І. Мазепи до К. Розумовського (1687–1764) // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1 (20). – С. 82.
319. *Музиченко П.* Історія держави і права України. – С. 204.
320. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 99.
321. Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 44.

322. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 643–644.
323. Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 302.
324. Цит. за: *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини... – Ч. 2. Рада Старшини. – С. 52.
325. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 251.
326. Там само. – С. 249.
327. *Окиншевич Л.* Звідомлення про відрядження до Москви (травень–липень року 1926) // Праці комісії для виучування... – К., 1927. – Вип. 3. – С. 346.
328. Там само. – С. 362.
329. Там само.
330. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича: В 2-х ч. – М., 1859. – Ч. 1. – С. 41.
331. Там само. – С. 191.
332. Там само. – С. 250.
333. Там само. – С. 378–379, 390.
334. Там само. – С. 380.
335. Там само. – С. 360, 369.
336. Там само. – Ч. 2. – С. 52–55.
337. *Миллер Д.* Хозяева и постояльцы. – Харьков, 1909. – С. 8.
338. Сборник РИО. – СПб., 1869. – Т. IV. – С. 168, 169.
339. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории. – М., 1991. – С. 427.
340. *Оглоблин О.* Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 178–179.
341. Речь «о поправлении состояния» Малороссии // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С. 123.
342. Там само.
343. Назва держави за працею: *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997.
344. *Кром М.* «Старина» как категория средневекового менталитета // *Mediaevalia Ukrainika: ментальність та історія ідей.* – К., 1994. – Т. III. – С. 76.
345. *Лорд Актон.* Свобода: головна політична цінність. – С. 291.
346. *Розумний М.* Справа честі (Алгоритми національного самоусвідомлення). – С. 58.
347. Там само. – С. 64.
348. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 172.
349. Там само. – С. 173.
350. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 25.
351. IP НБУ. – Ф. II. – Од. зб. 15409. – Арк. 3.
352. *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С. 175.
353. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 359.
354. Акты ЗР. – Т. 5. – СПб., 1853. – С. 171.
355. Там само. – С. 183.
356. Стороженки. Семейный архив. – К., 1902. – Т. 1. – С. 5.
357. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 1. – С. 100.
358. Стороженки. Семейный архив. – Т. 1. – С. 10.
359. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 357.
360. Там само. – Т. 9. – С. 183.
361. *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу. – К., 1998. – С. 16.
362. *Семків О. І.* Політична і громадянська свідомість // *Політологія / Заред.* О. І. Семківа. – Львів, 1994. – С. 408.
363. Конституційне право України. – К., 1999. – С. 108–109.
364. *Струкевич О. К.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). – К., 1996. – С. 49.
365. *Скоблук В. П.* Історія Русі-України XI–XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин (особливості тойнбіанської інтерпретації) // УІЖ. – 1998. – № 5. – С. 26.

366. Политология: Учебное пособие для вузов / Сост. и ред. Н. Сазонова. – Харьков, 2001. – С. 520.
367. Орлик П. Вивід прав України. – С. 49.
368. Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького... – С. 27–31.
369. Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 6.
370. Там само. – Т. 8. – С. 33.
371. Там само. – Т. 12. – С. 121.
372. Акты ЗР. – Т. 5. – С. 213.
373. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 1. – С. 525.
374. *Дівович С.* Разговор Великороссии с Малороссиею. – С. 395.
375. *Симоновский П.* Описание о козацком малороссийском народе... – С. 159.
376. Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 235, 241.
377. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 246.
378. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія... – С. 226.
379. Контреліта // Політологічний енциклопедичний словник. – К., 1997. – С. 171.

Розділ 4. Державна ідея за козацької доби

1. *Брехуненко В., Нагельський М.* Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Випуск 8/9. – Т. 11/12. – С. 440.
2. Там само. – С. 425.
3. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 71–72, 79.
4. *Леп'яко С.* Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 154.
5. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – С. 93–130; *Його ж.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999. – С. 159–200; *Нариси з історії дипломатії України.* – К., 2001. – С. 108–109.
6. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 223–237.
7. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – С. 180.
8. Цит. за: *Винар Л.* Северин Наливайко і революційний рух брацлавського міщанства (1594–1596) // *Винар Л.* Козацька Україна: Вибрані праці. – К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. – С. 276.
9. Там само.
10. *Борисов С. Л.* Кульмінація державотворчої діяльності українського козацтва у 90-х рр. XVI ст. – К., 1999. – С. 23; *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – С. 181; *Сас П. М.* Проект Задніпровської козацької держави Йосипа Верещинського: політико-правовий аспект // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1992. – С. 59–61; *Його ж.* Економічні засади проекту Задніпровського князівства Йосипа Верещинського // Українська козацька держава... (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1993. – С. 75–78; *Його ж.* Політична культура українського суспільства... – С. 270–280; *Сергейчук В. І.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991. – С. 52–54.

11. *Дашкевич Я.* Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 51.
12. *Сас П.* «Своя земля» у сприйнятті запорозьких козаків (початок XVII ст.) // П'ятий Конгрес Міжнародної Асоціації Україністів. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч. 1. – С. 191–194.
13. *Дашкевич Я.* Перегук віків... – С. 51; *Крип'якевич І. П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // УІЖ. – 1966. – № 2. – С. 82–83; *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства... – С. 57–62, 67; *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 61–63; *Його ж.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 68; *Ejused. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego* // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łydz, 1982. – Т. XXVII. – S. 84; *Czech M.* Świadomość historyczna Ukraińców pierwszej połowy XVII w. W świetle ówczesnej literatury polemicznej // Slavia Orientalis. – 1989. – R. XXXVIII. – № 3–4. – S. 563–569.
14. *Яковенко Н.* Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 250.
15. *Величко С.* Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // Mediaevalia ukrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т. 1. – С. 118; *Плохий С.* Від князя до гетьмана. Образ «протектора» в українському православному письменстві (друга половина XVI – перші десятиліття XVII ст.) // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острого, Нью-Йорк, 1999. – С. 434–435; *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства... – С. 57–71; *Яковенко Н.* Розтягтий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 65–67; *Ї ж.* Топос «з'єднаних народів»... – С. 250, 256; *Ї ж.* Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки) // *Яковенко Н.* Паралельний світ... – С. 305–307; *Chynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty Ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowie XVII w. – Warszawa, 1985. – S. 87–109; *Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N.* Społeczeństwo – religia – kultura // Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie. – Lublin, 2000. – S. 132–135.
16. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К., 2001. – Т. II. – Кн. 2. – С. 314–315.
17. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства... – С. 74–82.
18. *Брехуненко В., Нагельський М.* Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького... – С. 436; *Мицик Ю.* Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава... (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1997. – С. 33; *Сас П. М.* Ідейні вектори політичної культури українського козацтва напередодні Визвольної війни середини XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. – К., 1996. – С. 35–36.
19. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 163.
20. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 142–144, 150–151; *Nagielski M.* Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632–1648) // Przegląd Wschodni. – 1991. – Т. 1. – Z. 4. – S. 793; *Serczyk W. A.* Uniwersalne wzorce w rzeczywistości kozackiej (w poszukiwaniu ukraińskiej państwowości) // Przegląd Wschodni. – 1998. – Т. V. – Z. 1. – S. 22.

21. Сас П. М. Ідейні вектори політичної культури... – С. 30–37.
22. Рубчак М. Від периферії до центру: розвиток української національної свідомості у Львові XVI століття // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 1. – С. 98, 111; *Syryj F. E. Stosunki ukraińsko-polskie...* – S. 82–83.
23. Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – Вид. 2-е, випр. і доп. – С. 36.
24. *Яковенко Н.* Нарис історії України... – С. 146–148; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – Warszawa, 2000. – S. 19–161.
25. Див.: *Флоря Б. Н.* Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 36–43; *Його ж.* У истоков польско-украинского конфликта // Славяноведение. – 2004. – № 3. – С. 28–35; *EjUSD.* Konflikt między zwolennikami unii i prawosławia w Rzeczypospolitej (w świetle źródeł rosyjskich) // Varok. – 1996. – № 3. – S. 23–51.
26. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 2. – С. 129.
27. Цит. за: *Мицик Ю.* До історії повстання 1630 р. // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 29.
28. ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. № 13402. – Арк. 327 зв.
29. Цит. за: *Щербак В. О.* Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.). – К., 1997. – С. 141.
30. *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль... – С. 68.
31. *Брайчевський М.* До питання про походження запорізького козацтва // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. CCXLIII. – С. 27.
32. *Брехуненко В., Нагельський М.* Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького... – С. 426.
33. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 124.
34. Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т. 1. – С. 64.
35. Сас П. М. Політична культура українського суспільства... – С. 171–172.
36. *Мицик Ю.* Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Український археографічний щорічник. – Т. 11/12. – С. 457.
37. *Брехуненко В., Нагельський М.* Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького... – С. 445; *Голубуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 278; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 20–22; *Мицик Ю.* Михайло Дорошенко // Україна в минулому: Збірник статей. – К., Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 159–160, 166–167; *Сергійчук В. І.* Іменем Війська Запорозького. – С. 51, 54, 113; *Його ж.* Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII століття: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1991. – С. 33–35.
38. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 73.
39. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т. 1. – С. 129.
40. *Щербак В. О.* Формування козацького стану... – С. 139; *Його ж.* Українське козацтво: формування соціального стану. – К., 2000. – С. 240.
41. Цит. за: *Іванцов І. О.* Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. – К., 2002. – С. 107.
42. Сас П. М. Політична культура українського суспільства... – С. 171.
43. ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. 13402. – Арк. 336.
44. Там само. – Арк. 327.
45. *Іванцов І. О.* Повстання українського народу... – С. 109–110.
46. ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. 13402. – Арк. 312.
47. Цит. за: *Іванцов І. О.* Повстання українського народу... – С. 125.
48. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т. 1. – С. 237.
49. *Nowak-Dłuzewski J.* Okolicznosciowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj mlodsi Wazowie. – Warszawa, 1972. – S. 57.

50. *Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // *Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана)*: 36. наук. праць. – К., 1995. – С. 29.
51. *Флоря Б. Н.* Отношение украинского казачества... – С. 38–43.
52. *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656. – Warszawa, 1980. – Т. 3. – С. 41.
53. *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С. 41.
54. *Щербак В.* Право як станова ознака українського козацтва другої половини XVI – першої половини XVII ст. // *На чолі козацької держави*: 36. наук. праць. – Рівне, 1994. – Вип. 1. – С. 40–41.
55. *Грозовецький І. М.* Звичаєве право запорозьких козаків: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 1998. – С. 7.
56. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства... – С. 109.
57. *Паньонка І. М.* Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Львів, 2000. – С. 9.
58. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства... – С. 114–115.
59. *Мицик Ю.* Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича.* – Львів, 1998. – С. 416.
60. *Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* – К., 1896. – Вып. 2. – С. 230.
61. *Боплан Г. Л.* Опис України. *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 67.
62. *ІР НБУ.* – Ф. II. – Спр. № 13402. – Арк. 186; *Мицик Ю.* Нові дані до біографії... – С. 416.
63. *Мицик Ю.* Нові дані до біографії... – С. 420.
64. *Козаченко А. І.* Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2001. – С. 8; *Яковлева Т.* Проблемы неоднородности украинского казачества и внутренние противоречия их идеалов. Войско Запорожское и Запорожье // *Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы междунар. конф.* – СПб., 2004. – С. 207.
65. *БМЧ. ВР.* – Спр. № 143. – Арк. 685; *БН. ВМФ.* – № 6691; *Воссоединение Украины с Россией.* – Т. II. – С. 18; *Ковальський Н. П., Мыцки Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – С. 48.
66. *Воссоединение Украины с Россией.* – Т. II. – С. 15.
67. *Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654.* – К., 1965. – С. 30.
68. *АГАД.* – Ф. 553. – Відділ II. – Кн. № 14. – Арк. 116; *БМЧ. ВР.* – Спр. № 142. – Арк. 165–166, 169, 203; *БН. ВМФ.* – № 6713; *Спр. № 143.* – Арк. 744, 752–753.
69. *ЛНБ. ВР.* – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 3882/II. – Арк. 35 зв.; *ІР НБУ.* – Ф. 1. – Спр. № 4128. – Арк. 29; *Воссоединение Украины с Россией.* – Т. II. – С. 41.
70. *Флоря Б. Н.* Отношение украинского казачества... – С. 42–44.
71. *ЛНБ. ВР.* – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 225/II. – Арк. 88–88 зв.
72. *БМЧ. ВР.* – Спр. № 142. – Арк. 203; *Воссоединение Украины с Россией.* – Т. II. – С. 28; *Документи об освободительной войне украинского народа...* – С. 44; *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 109.
73. *Воссоединение Украины с Россией.* – Т. II. – С. 30.
74. *Документи об освободительной войне украинского народа...* – С. 90, 96; *Radziwiłł A. S.* Op. cit. – S. 94–95, 103.
75. *БМЧ. ВР.* – Спр. № 142. – Арк. 166, 169; *Документи Богдана Хмельницького. (1648–1657).* – К., 1961. – С. 32; *Мицик Ю.* З джерел до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // *До 400-річчя з дня народження Богдана*

- Хмельницького: Збірник статей.- Дніпропетровськ, 1994.- С. 14; *Radziwiłł A. S.* Op. cit.- S. 84, 86.
76. ЛНБ. ВР.- Ф. 5.- Спр. Оссолінських № 198/II.- Арк. 471-472; БМЧ. ВР.- Спр. № 143.- Арк. 643; Документи Богдана Хмельницького.- С. 35-36, 38-39, 41-44; Документи об освободительной войне украинского народа... - С. 71-72.
77. *Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького... - С. 30-32; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 - серпень 1649 рр.).- Львів, 1993.- С. 14-17, 62-63.
78. БМЧ. ВР.- Спр. № 142.- Арк. 680.
79. ЛНБ. ВР.- Ф. 5.- Спр. Оссолінських № 225/II.- Арк. 88.
80. БМЧ. ВР.- Спр. № 149.- Арк. 543, 545; Спр. № 143.- Арк. 27; БПАН. ВР.- Спр. № 1062.- Арк. 276 зв.; *Мицик Ю. А., Цибульський В. І.* Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття: Документи і матеріали.- Рівне, 1996.- С. 12; *Michałowski J.* Op. cit.- S. 183.
81. *Франко І.* Хмельницина 1648-1649 років у сучасних віршах // Записки НТШ.- Львів, 1898.- Т. XXIII-XXIV.- С. 18, 20.
82. *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік (добірка непублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: 36. статей.- К., 1998.- С. 308.
83. Документи Богдана Хмельницького.- С. 48-49.
84. БМЧ. ВР.- Спр. № 142.- Арк. 578; Спр. № 2576.- Арк. 153; ЛНБ. ВР.- Ф. 5.- Спр. Оссолінських № 189/II.- Арк. 56; Спр. Оссолінських № 225/II.- Арк. 102.
85. ДАК.- Ф. 465.- Спр. № 41.- Арк. 63-64.
86. БМЧ. ВР.- Спр. № 142.- Арк. 568; *Мицик Ю. А., Цибульський В. І.* Волинь в роки Визвольної війни... - С. 19.
87. Документи Богдана Хмельницького.- С. 64; *Плохий С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia ukrainica...* - К., 1995.- Т. III.- С. 95.
88. ЦДІА України.- Ф. 1230.- Оп. 1.- Спр. 67.- Арк. 1; Воссоединение Украины с Россией.- Т. II.- С. 130.
89. *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси.- Львів, 1911.- Т. XII.- С. 55-56; *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті.- Філадельфія, 1991.- С. 19; *Степанков В.* Формування української державницької ідеї 1648-1649 років // *Marra mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.*- Львів; К.; Нью-Йорк, 1996.- С. 471-473; *Kubala L. Jerzy Ossolinski.*- Lwów, 1924.- Т. II.- S. 240.
90. Воссоединение Украины с Россией.- Т. II.- С. 79; Документи об освободительной войне украинского народа... - С. 151, 153.
91. *Томашівський С.* Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (два місяці української політики 1648 р.).- Львів, 1914.- С. 8-9.
92. *Kraśiński G.* Taniec Rzeczypospolitej Polskiej. Opr. Mirosław Korolko.- Warszawa, 1996.- S. 165.
93. Воссоединение Украины с Россией.- Т. II.- С. 130; Документи Богдана Хмельницького.- С. 81.
94. Документи Богдана Хмельницького.- С. 84.
95. АГАД.- Ф. 553.- Від. VI.- Спр. № 36.- Арк. 45; ЛНБ. ВР.- Ф. 4.- Спр. Баворовських № 1321/II.- Арк. 183-185; *Федорук Я.* Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна.- Львів, 1996.- Число 1.- С. 136-137.
96. *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648-1654 рр.? // Україна в Центрально-Східній Європі...- К., 2004.- Вип. 4.- С. 225-226.
97. ДАК.- Ф. 465.- Спр. № 41.- Арк. 83-84.

98. *Струкевич О. К.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С. 138–139.
99. *Заборовський Л. Б.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х–80-х гг. XVII в. Документы. Исследования: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 28–29.
100. *Плохий С.* Божественне право гетьманів... – С. 97–107; *Його ж.* Между Киевом и Чигирином: украинское казачество в поисках столицы и идентичности // Украина и соседние государства... – С. 131.
101. *Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького... – С. 29.
102. *Мицик Ю.* Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // Доба Богдана Хмельницького. – С. 271.
103. Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 226.
104. АГАД.– Зібрання Браницьких із Сухої.– Спр. № 155/181.– Арк. 70.
105. Воссоединение Украины с Россией.– Т. II.– С. 118–119.
106. Там само. – С. 158.
107. *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003.– С. 158.
108. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997.– Т. IX.– Ч. 2.– С. 1493, 1494.
109. Воссоединение Украины с Россией.– Т. II.– С. 152.
110. Там само. – С. 154.
111. ЛНБ. ВР.–Спр. Оссолінських № 189/II.–Арк. 264; Спр. Оссолінських № 3882/II.–Арк. 58 зв.
112. *Грушевський М.* На українські теми. «Мазепинство» і «Богданівство» // Київська старовина.– 1995.– № 6.– С. 4, 5.
113. Історія української культури: У 5 т.– К., 2003.– Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть.– С. 158.
114. *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659... – С. 117–120.
115. Воссоединение Украины с Россией.– Т. II.– С. 117.
116. *Мицик Ю.* Три листи до історії Хмельниччини... – С. 269.
117. БЯУ. ВР.– Спр. № 5.– Арк. 863; БН. ВМФ.– С. 2054.
118. АГАД.– Ф. 553.– Від. VI.– Спр. 36.– Арк. 198.
119. ДАК.– Ф. 465.– Спр. № 31.– Арк. 77.
120. АГАД.– Ф. 3.– Спр. № 35.– Арк. 26–27 зв.
121. Воссоединение Украины с Россией.– Т. III.– С. 25–26.
122. АГАД.– Ф. 553.– Від. II.– Кн. 18.– Арк. 44; ЛНБ. ВР.– Ф. 5.– Спр. Оссолінських № 225/II.– Арк. 321 зв.; *Могчановський Н.* Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком // Киевская старина.– 1900.– Т. 68.– № 1.– С. 73–74.
123. АГАД.– Ф. 553.– Від. VI.– Спр. № 36 і 37/ I.– Арк. 458.
124. Воссоединение Украины с Россией.– Т. III.– С. 25; *Плохий С.* Божественне право гетьманів... – С. 96.
125. *Дашкевич Я.* Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? // Україна в минулому.– К.; Львів, 1992.– Вип. 2.– С. 78–92.
126. Архив ЮЗР.– К., 1908.– Т. VI.– Ч. 3.– С. 48.
127. Документи Богдана Хмельницького. – С. 195–196, 202.
128. Там само.– С. 196.
129. *Чужлб Т.* Міжнародні відносини у Європі на зламі середньовіччя і ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі... – К., 2002.– Вип. 2. – С. 151–168; *Його ж.* Особливості міжнародної політики гетьмана Б. Хмельницького // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 78–80; *Його ж.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 54–65; *Його ж.* Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату.– К., 2003. – С. 32–54;

- Його ж.* Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наукових праць. – К., 2003. – С. 146–165; *Його ж.* «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) // Україна в Центральній-Східній Європі... – Вип. 4. – С. 498–499.
130. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т. III. – С. 65, 80; Документи об освободительной войне украинского народа. – С. 565; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 135–138; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 96–97.
131. Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 241.
132. БМЧ. ВР. – Спр. № 146. – Арк. 242; БН. ВМФ. – № 6706.
133. БПАН. ВР. – Спр. № 353. – Арк. 20–26; БН. ВМФ. – № 2641; БМЧ. ВР. – Спр. № 147. – Арк. 184–188, 293–297; БН. ВМФ. – № 6525.
134. *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. – С. 168; *Плохий С.* Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // *Mediavalia Ucrainica...* – 1995. – Т. IV. – С. 85; Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2004. – С. 10–14.
135. *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації... – С. 256–262; *Його ж.* Монарх-протектор у політичній системі України-Гетьманщини: формування свідомісного стереотипу // Україна та Росія... – С. 450–452.
136. *Плохий С.* Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура // Переяславська рада 1654 року... – С. 787; *Eiusd.* Między Rusią a Sarmacją: unarodowienie Kozaczuzny ukraińskiej w XVII–XVIII w. // *Między sobą...* – S. 161.
137. *Плохий С.* Переяслав 1654... – С. 788.
138. *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // УІЖ. – 1993. – № 4–6. – С. 108.
139. *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. – К., 1994. – С. 18–23; *Заборовский Л.* Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия–Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 47; *Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 90–92; *Його ж.* Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. // Україна та Росія... – С. 523–529; *Яковлів А.* Українсько-московські договори... – С. 110–117.
140. *Чухліб Т.* Проблема ратифікації Переяславсько-Московських домовленостей 1654 року // Переяславська рада 1654 року... – С. 764–774.
141. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т. III. – С. 560–565, 567–570; *Степанков В.* Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки // Україна та Росія... – С. 114–115; *Яковлів А.* Українсько-московські договори... // УІЖ. – 1993. – № 7–8. – С. 116–124.
142. *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р. ... – С. 92.
143. *Горбоець В.* Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року // Переяславська рада 1654 року... – С. 763.
144. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. VI. – С. 138.
145. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1132–1135; *Grondski S.* Historia belli cosacico-polonici. – Pestini, 1789. – P. 238–239.
146. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1307; *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1657. – Lwów (s. a.). – S. 129, 144–145.
147. Воссоєдинение Украины с Россией. – Т. III. – С. 464.
148. *Горбоець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С. 133–138; *Іванов Д. И.* Речь Посполитая в планах московских политиков накануне Виленских пере-

- говором 1656 года (из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII века) // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 61–62; *Кобзарева Е. И.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – М., 1998. – С. 58–89; *Санин Г. В.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 75–79; *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року... – С. 809–841.
149. *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Москвою... – С. 842–844, 853–855.
150. *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 187–188.
151. Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т. X. – С. 569; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 837–838.
152. *Горбовець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 17–18.
153. Цит. за: *Яковлева Т.* Гетьманщина... – С. 212.
154. *Горбовець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К., 2000. – С. 27; *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... – С. 197–203; *Степанков В. С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 26–29.
155. *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии, относящихся за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года. – М., 1870. – С. 86–87; *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації... – С. 225, 232, 236, 254.
156. Політична історія України: Посібник / За ред. В. І. Танцюри. – К., 2001. – С. 113.
157. *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації... – С. 244.
158. БМЧ. ВР. – Спр. № 1656. – Арк. 211; БН. ВМФ. – № 16460.
159. АПУ. – Оп. 3. – Спр. № 19. – Арк. 11; Спр. № 31. – Арк. 89–94; *Горбовець В.* Політичний устрій... – С. 19.
160. *Смолий В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. – К., 2003. – С. 257, 277–278.
161. Документи Богдана Хмельницького. – С. 182, 629–630; *Мицук Ю. А.* Аналіз источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. – Днепрпетровск, 1983. – С. 24–25.
162. *Дашкевич Я.* Клан Хмельницького... – С. 89.
163. Документи Богдана Хмельницького. – С. 73, 196.
164. Там само. – С. 604.
165. *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. – С. 51.
166. *Сисин Ф.* Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність... – Вип. 5. – С. 575; *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... – С. 167, 206.
167. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 1140.
168. Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 764–765.
169. Там само. – СПб., 1872. – Т. VII. – С. 349.
170. Там само. – Т. X. – С. 694.
171. *Мицук Ю.* Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 5.
172. Історичні пісні. – К., 1961. – С. 195.
173. *Алеппский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. – М., 1897. – Вып. 2. – С. 2, 15–16, 27, 30, 38–39, 94.
174. *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль... – С. 72.
175. Документи Богдана Хмельницького. – С. 457.

176. Архив ЮЗР. – Т. VI. – Ч. 3. – С. 205.
177. Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955. – С. 93, 102–105, 110, 119; *Франко І. Хмельницщина 1648–1649 років...* – С. 24–25.
178. Історія української культури. – Т. 3. – С. 334.
179. Акты ЮЗР. – Т. XI. – Приложения. – С. 740.
180. Там само. – СПб., 1863. – Т. IV. – С. 43.
181. *Горбовець В.* Немає пророка у своїй Вітчизні. А в чужій? (історія української Руїни в інтерпретації російської дослідниці) // УГО. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 53; *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... – С. 218–219.
182. *Верстюк В. Ф., Горбовець В. М., Толочко О. П.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – Т. 1. – С. 82; *Горбовець В.* Еліта козацької України... – С. 187.
183. *Бульвінський А. Г.* Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – С. 12; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. X. – С. 118.
184. *Яковлева Т.* Пророки и третейские судьи // УГО. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 212–213.
185. Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 96–100, 206–214; Т. VII. – С. 200–203; *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Т. LXXXVIII. – С. 41; *Костомаров Н. И.* Гетманство Выговского // *Костомаров Н. И.* Казаки. Исторические монографии и исследования. – М., 1995. – С. 76–80, 84–85.
186. *Герасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 77, 84–87; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1364; *Смолий В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – 2-ге вид., доп., перероб. – С. 574–575.
187. *Kubała L.* Wojny duński i pokój Oliwski (1657–1660). – Lwów, 1921. – S. 532.
188. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Львів, 2004. – С. 39–51.
189. *Оляничин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССXXII. – С. 340–350; *Яковлева Т.* Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Россия-Украина... – С. 53.
190. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 1090, 1040; *Volumina legum.* – Petersburg, 1859. – Т. IV. – S. 297–305; *Яковлева Т.* Гетьманщина... – С. 315–319.
191. ПКК. – Т. III. – С. 350.
192. Там само. – С. 374–376; *Бульвінський А.* Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія... – С. 217–218; *Савчук Н. О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 46–47, 110–112; *Яковлева Т.* Гетьманщина... – С. 335–341.
193. ПКК. – Т. III. – С. 387.
194. Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 255–258; *Савчук Н. О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького... – С. 112–113; *Яковлева Т.* Гетьманщина... – С. 342–344; *Ї ж.* Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003. – С. 19; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – С. 61–63.
195. Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 260–273; Т. V. – С. 1–7; *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. LX. – С. 41–43; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. – М., 1899. – С. 145–146; *Савчук Н. О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького... – С. 72–76; *Яковлева Т.* Гетьманщина... – С. 345–350; *Ї ж.* Руїна Гетьманщини... – С. 38–43.
196. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 335/II. – Арк. 45–48; Універсали українських гетьманів... – С. 127–129; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини... – С. 108–115.
197. *Горбовець В.* «...Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить». Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі... – Вип. 4. – С. 238.

198. *Козут З.* Державотворчі державошукання // Критика.– 2000.– № 6.– С. 6.
199. *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини... – С. 168–173, 209, 317, 320.
200. Універсали українських гетьманів... – С. 172–173.
201. АГАД. – Ф. Зібрання Браницьких із Сухой.– Спр. № 124/147.– Арк. 215–216 зв.; *Горобець В.* Еліта козацької України... – С. 296–299; *Савчук Н. О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького... – С. 153–154; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини... – С. 193–195; *Mironowicz A.* Instrukcja posłom kozackim na sejm Rzeczypospolitej w 1661 roku dana // Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń.– Białystok, 1999.– S. 85–94.
202. *Горобець В.* Еліта козацької України... – С. 299–309.
203. *Савчук Н. О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького... – С. 154; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини... – С. 196–198; *Ochtmann S.* Sejmy lat 1661–1662. Przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1977. – S. 56–57; *Mironowicz A.* Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. – Białystok, 2001. – S. 186–187.
204. БМЧ. ВР.– Спр. № 402.– Арк. 413–418; *Мицик Ю.* Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до уряду Речі Посполитої (середина – друга половина XVII ст.) // *Warszawski zeszyty Ukrainoznawcze.*– Warszawa, 1997. – Т. IV–V. – S. 97; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини... – С. 259–261; *Wołoszyn J. W.* Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696.– Warszawa, 2003.– S. 222–223.
205. БПАН. ВР.– Спр. № 1065.– Арк. 51–52; БЯУ. ВР. – Спр. № 5. – Арк. 761–762; БН. ВМФ.– № 2054; *Мицик Ю.* Кілька документів до історії України та Кримського ханства XVII – початку XVIII ст. // Україна в минулому.– К.; Львів, 1996.– Вип. 8. – С. 208–209; *Його ж.* З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) // *Записки НТШ.* – Львів, 2000. – Т. ССXL. – С. 488; *Mironowicz A.* Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1996. – S. 196–197; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини... – С. 151, 274; *Zbigniew W.* Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661 // *Przegląd Historyczny.* – 1954. – Т. 45. – № 4.– S. 627–628.
206. *Савчук Н. О.* Діяльність уряду Ю. Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в Українській державі (1659 – поч. 1663 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001.– С. 11; *Його ж.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького... – С. 128–129, 184–186.
207. *Горобець В. М.* Проблема легітимзації еліти козацької України в зовнішньополітичній діяльності Гетьманату: стосунки з Росією та Річчю Посполитою (1654–1665 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2002. – С. 23.
208. Універсали українських гетьманів... – С. 260–265; *Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П.* Україна і Росія в історичній ретроспективі... – С. 136–140.
209. *Мицик Ю.* З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // *Сіверянський літопис.* – 1999.– № 3.– С. 18; *Тисяча років...* – К., 2001. – Т. III. – Кн. 1 (третья четверть XVII ст.). – С. 385–386, 388–390, 403–404.
210. *Газін В. В.* Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – С. 14; *Його ж.* Крим–Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665 рр.) // *УІЖ.* – 2001. – № 1. – С. 68.
211. *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // *Україна модерна.* – Львів, 2000. – Число 4–5. – С. 381–408; *Газін В.* Український Гетьманат наприкінці 50-х – в першій половині 60-х рр. XVII ст. Боротьба навколо питання про суть та прерогативи гетьманської влади // *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки.*– Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 13. – С. 56–59; *Горобець В.* Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект установчої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // *Молода нація.* – 2000. – № 1. – С. 40–59.

212. БМЧ. ВР.– Спр. № 159.– Арк. 392; Спр. № 1657.– Арк. 276; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. – Львів, 1999. – Число 2–3. – С. 337–338; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи... – С. 186–192.
213. БМЧ. ВР.– Спр. № 160.– Арк. 371–378; Спр. № 402.– Арк. 611–632; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності.– Нью-Йорк, 1985.– С. 54–77; *Dąbrowski J. S.* Polskie elity wobec Kozaczyzny oraz Moskwy w latach 1661–1668 // *Studia Historyczne.*– 2001.– R. XLIV.– Z. 4.– S. 582.
214. ІР НБУ.– Ф. II.– Спр. № 15422.– Арк. 42–55.
215. БМЧ. ВР.– Спр. № 1656.– Арк. 701–703; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 89, 103–107; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... – С. 282–283; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи... – С. 125.
216. Акты ЮЗР.– СПб., 1869.– Т. VI.– С. 247–248.
217. Тисяча років... – Т. III.– Кн. 1.– С. 442–443; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 135–141; *Маслійчук В. Л.* Altera Patria. Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні.– Харків, 2004.– С. 44–47; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея... – С. 145–147; *Majeuski W.* Podhajce – letnia i jesienna kampania 1667 r. // *Studia i materiały do historii wojskowości.*– Warszawa, 1960.– Т. XVI.– Cz. 1.– S. 74–93; *Sobieski J.* Listy do Marysieńki.– Warszawa, 1962.– S. 220.
218. Універсали українських гетьманів... – С. 265–283; *Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П.* Україна і Росія в історичній ретроспективі... – С. 140–144; *Горобець В.* Еліта козацької України... – С. 416–421; *Його ж.* Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. // *УІЖ.*– 2003.– № 6.– С. 45–49.
219. Тисяча років... – Т. III.– Кн. 1.– С. 453.
220. *Горобець В.* Іван Брюховецький // *Історія України в особах.* Козаччина.– К., 2000.– С. 114–115; *Грушевський М.* На українські теми. «Мазепинство»... – С. 3; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... – С. 292–295; *Степанков В. С.* Гетьманство Івана Брюховецького: кілька штрихів до політичного портрету (1663–1668 рр.) // *Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник).* На пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя.– Кам'янець-Подільський, 2000.– С. 300–303; *Стецюк К. І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст.– К., 1960.– С. 342–346.
221. Акты ЮЗР.– СПб., 1872.– Т. VII.– С. 30–31.
222. АГАД.– Ф. 3.– Спр. № 25.– Арк. 52; Тисяча років... – Т. III.– Кн. 1.– С. 466.
223. АГАД.– Ф. 3.– Спр. № 25.– Арк. 51–52, 64; БВУ. ВР.– Спр. № 1957.– Арк. 51, 931.
224. БВУ. ВР.– Спр. № 1957.– Арк. 1–2; ДАК.– Ф. 452.– Спр. № 372.– Арк. 136; *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року // *Записки НТШ.*– Львів, 1999.– Т. ССХХХVIII.– С. 126–147.
225. АГАД.– Ф. 3.– Спр. № 25.– Арк. 58–63, 73 зв., 74, 143, 198 зв.; БМЧ. ВР.– Спр. № 1376.– Арк. 178–181; БН. ВМФ.– № 16281; Акты ЮЗР.– Т. VII.– С. 39–42, 60–62; СПб., 1879.– Т. IX.– С. 197–204; *Крикун М.* Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // *Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича.*– Львів, 1998.– С. 189–214; *Мицик Ю.* Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів... – С. 99–102.
226. АГАД.– Ф. 3.– Спр. № 25.– Арк. 51.
227. Там само.– Ф. 549.– Спр. 317.– Арк. 39; ІР НБУ.– Ф. II.– Спр. № 13886; Акты ЮЗР.– Т. VIII.– С. 138; Т. IX.– С. 43; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 663; *Самин Г.* Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенка // *Українське козацтво*... – К., 1993.– Вип. III.– С. 24.
228. АГАД.– Ф. 3.– Спр. № 25.– Арк. 60–60 зв.
229. *Мицик Ю.* Козацька держава очима поляка. – С. 5.

230. АГАД. – Ф. 3. – Спр. № 25. – Арк. 346 зв. – 349; БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 94–94 зв.
231. Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 47–48; *Шелухін С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Дрогобич, 1992. – С. 61.
232. Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 10, 72–96; Т. IX. – С. 778; Тисяча років... – Т. III. – Кн. 2. – С. 17.
233. *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... – С. 52–53.
234. *Мицик Ю.* Козацька держава очима поляка. – С. 5.
235. *Чухліб Т.* Іван Самойлович // Історія України в особах. Козаччина. – К., 2000. – С. 164; *Його ж.* Гетьмани і монархи... – С. 293–295.
236. *Костомаров Н. И.* Руина: Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Т. XV. – С. 338.
237. *Мельник Л. Г.* Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.). – К., 1995. – С. 14–16; *Сокирко О.* Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) // Україна та Росія... – С. 302; *Чухліб Т.* Іван Самойлович. – С. 169; *Шевчук В.* Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 144–146.
238. *Костомаров Н. И.* Мазепа. – М., 1992. – С. 24; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. – К., 1999. – С. 24–25; *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, 2003. – 3-тє доп. вид. – С. 78–80.
239. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 183–191.
240. *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2003. – С. 110–114; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 224–231.
241. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 408.
242. *Винар Л.* Андрій Войнаровський. Історичний нарис // *Винар Л.* Козацька Україна. – С. 385; *Млиновецький Р.* Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі «історії». – Торонто; Онтаріо, 1976. – Вид. 3-є, доп. – С. 122–125; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 54–55, 246–251; *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа і Москва. – С. 40–47; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 19–21.
243. *Андрусак М.* Зв'язки Мазепа з Станиславом Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ. – Львів, 1933. – Т. CLII. – С. 46–51; *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. – С. 149–159; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 254–261; *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 26–30.
244. *Крупницький Б.* З донесень Кайзерлінга 1708–1709 рр. // Мазепа: Збірник. – Варшава, 1938. – Т. II. – С. 31–32; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 294–295.
245. *Кресін О.* Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст. // Україна та Росія... – К., 2003. – С. 333.
246. *Андрусак М.* Зв'язки Мазепа... – С. 56–60; *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. – С. 156–158, 185–187; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 262–263, 302–303; *Субтельний О.* Мазепинці. – С. 30–31.
247. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 366; *Струкевич О.* «Пакти і Конституція законів та вольностей війська Запорозького» (політико-культурний аналіз) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2. – С. 350–359.
248. *Слосаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія української Конституції. – К., 1993. – С. 25–31; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 365–369.
249. *Субтельний О.* Мазепинці. – С. 65.
250. *Орлик П.* Вивід прав України // Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964. – С. 86–94.
251. АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1657. – Арк. 1; БМЧ. ВР. – Спр. № 1376. – Арк. 234; *Яворницький Д.* Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків // Іван Сірко: Збірник. – К., 1992. – С. 86.

252. Цит. за: Чухліб Т. Гетьмани і монархи... – С. 225–230.
253. *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1976. – S.190.
254. Чухліб Т. В. Українсько-молдавська персональна унія 1681–1683 років // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 11, 15–17; *Його ж.* Гетьмани і монархи... – С. 265–267; *Urbański T.* Rok 1683 na Podole, Ukrainie i w Moldawii. – Lwów, 1907. – S. 27–28.
255. Архив ЮЗР. – К., 1868. – Т. II. – Ч. 3. – С. 94–97; Чухліб Т. В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684–1689) // Середньовічна Україна: 36. наукових праць. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 127.
256. Архив ЮЗР. – К., 1888. – Т. II. – Ч. 2. – С. 480–481, 497; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczpospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. – Wrocław; Kraków, 1963. – S. 85.
257. *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита 1686–1699. – К., 2004. – С. 178.
258. Там само. – С. 319–321; *Його ж.* Проблеми взаємовідносин Запорожжя з Лівобережною гетьманщиною та Російською державою // Український історичний збірник: Наукові праці аспірантів та молодих вчених. – К., 1997. – С. 117.
259. Цит. за: *Костомаров Н. И.* Мазепа. – С. 131.
260. Там само. – С. 135.
261. Цит. за: *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963. – С. 122.
262. Цит. за: Чухліб Т. Гетьмани і монархи... – С. 330.
263. АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 3036. – Арк. 287.
264. *Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* Гетьманська Україна. – К., 1999. – С. 232; *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна. – Львів, 1996. – С. 47–49.
265. *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України... – С. 42–86.
266. *Козут З.* Відчитування Гетьманщини: Державотворчі державошукання // *Козут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 5.
267. Архив ЮЗР. – К., 1876. – Т. III. – Ч. 3. – С. 68–70.
268. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. док-тів. – К, 1970. – С. 343–344.
269. Там само. – С. 359, 370–373, 397; Кодецька книга судових справ // Український архів. – К., 1931. – Т. 2. – С. 321.
270. Переписка графа П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 г. // Киевская старина. – 1862. – № 10. – С. 105.
271. *Гуржій О.* Гетман Іван Скоропадський. – К., 1998. – С. 59–61, 73; *Його ж.* Гетьман Іван Скоропадський // УІЖ. – 1999. – № 1. – С. 103–104; *Його ж.* Гетьманська влада в Українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1999. – С. 15; *Струкевич О. К.* Інституція гетьманства у політико-культурному сприйнятті старшинської еліти України-Гетьманщини // УІЖ. – 2002. – № 4. – С. 56; *Шевчук В.* Козацька держава. – С. 224–225.
272. *Гуржій О.* Гетьманська влада... – С. 15.
273. *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. – С. 61–70; *Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П.* Україна і Росія в історичній ретроспективі... – С. 184–196; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – С. 63–77; *Його ж.* Украинско-российские отношения и политико-правовый статус Гетьманщины (вторая половина XVII – первая четверть XVIII века) // Россия-Украина... – С. 85–86.

274. Цит. за: *Коваленко О. Павло Полуботок // Володарі гетьманської булави... – С. 506.*
275. *Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – С. 166–167.*
276. *Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 30, 56, 60, 89–90.*
277. *Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 69, 92–110, 126–130, 140–146.*
278. *Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 26–27, 46, 79, 136–138, 229; Т. 2. – С. 7–15, 26–29, 49–50, 70–71, 79, 145, 174.*
279. *Горбещь В. Павло Полуботок // Історія України в особах: Козаччина. – С. 220–224.*
280. *Верстюк В. Ф., Горбещь В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі... – С. 231–234; Горбещь В. Данило Апостол // Історія України в особах: Козаччина. – С. 233–234; Шевчук В. Козацька держава. – С. 268–270.*
281. *Струкевич О. К. Українська «нація до націоналізму»: пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщині XVIII ст. // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 21.*
282. *Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1992. – Т. 2. – С. 382.*
283. *Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... – С. 281–285.*
284. *Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С. 38–40; Маслійчук В. Прагнення «шляхетськості» козацької старшини Слобожанщини (друга половина XVII–XVIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі... – Вип. 4. – С. 267–274; Панашенко В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині // «Істину встановлює суд історії». – Т. 2. – С. 291–316; Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. – К., 1988. – С. 116–118.*
285. *Козут З. Російський централізм... – С. 83–89; Його ж. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво // Козут З. Коріння ідентичності... – С. 90–91; Струкевич О. К. Друга Малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико-адміністративний аспект діяльності: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 14–15; Його ж. Українська «нація до націоналізму»... – С. 22–23; Шевченко Н. В. До питання про еволюцію державного устрою Гетьманщини XVIII ст. // Українська козацька держава... (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1994. – С. 288–290.*
286. *Козут З. Розвиток малоросійської самосвідомості... – С. 93, 97.*
287. *Грушевський М. Самозречення малоросіян // Голос України. – 1991. – 27 грудня.*
288. *Струкевич О. К. Ліквідація політичної автономії України та місце у цьому процесі Другої Малоросійської колегії // Українська козацька держава... (Матеріали Других Всеукраїнських читань). – Черкаси, 1992. – С. 61–66; Його ж. Припинення існування козацької держави у другій половині XVIII ст. (Хронологія та зміст процесу) // Український історичний збірник: Наукові праці аспірантів та молодих вчених. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 121–131.*
289. *Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. – К., 1889. – С. 142, 164, 249; Козут З. Російський централізм... – С. 116–134; Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства... – С. 117–124.*
290. *Козут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство // Козут З. Коріння ідентичності... – С. 55.*
291. *Дідович С. Разговор Великокоросии с Малороссией // Українська література XVIII ст. – К., 1983. – С. 384–399.*
292. *Шевчук В. Козацька держава. – С. 294–295.*
293. *Горбещь В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // УІЖ. – 1997. – № 1. – С. 36–42.*

Розділ 5. Політична система та інституційна модель Української козацької держави

1. Акты ЮЗР. – СПб., 1861. – Т. 3. – С. 401; СПб., 1878. – Т. 10. – С. 294.
2. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Вид. 2-ге. – Львів, 1990. – С. 232.
3. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 109.
4. Michalowski J. Księga pamiętnicza Jakuba Michalowskiego Wojkiego Lubelskiego, a pozniej Kasztelana Bieckiego, Księga Pamiętnicza, z dawnego rekopisma, bedacego... wydana. – Kraków, 1870. – S. 50.
5. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648. Opowiadanie i źródła. – Т. 2. – Lwów, 1869. – С. 362; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 233.
6. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654. – К., 1965. – С. 72; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1954. – Т. 2. – С. 46.
7. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 764.
8. Ojczyznie Spominki w piśmach do dziejów dawnej Polski. Diarysze, Relacye, Pamiętniki I t.p., zeb. A. Grabowski. – Т. 2. – Kraków, 1845. – S. 71–72.
9. Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657) // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 19.
10. Окунішевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 6. – К., 1929. – С. 263.
11. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 266.
12. Див.: Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 106; Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 185; Эйнгорн В. Отношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – С. 845–848.
13. Окунішевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині... – С. 268; Книги Разрядные по официалльному оних спискам изданные. – СПб., 1855. – Т. 2. – С. 991–993.
14. Источники малороссийской истории, собр. Д. Бантыш-Каменским. – М., 1858. – Ч. 2. – С. 242–245.
15. Див.: Горобець В. М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні в першій третині XVIII ст. // УІЖ. – 1993. – № 2–3. – С. 70–75.
16. Цит. за: Окунішевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині... – С. 327.
17. Там само. – С. 328.
18. Літопис Самовидця. – С. 75.
19. Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 219.
20. Окунішевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині... – Додаток № 6.
21. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 89.
22. Літопис Самовидця. – С. 118.
23. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 177.
24. Окунішевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині... – С. 283.
25. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 849.
26. Там само. – Т. 4. – С. 57.
27. Там само. – Т. 15. – С. 49–50.
28. Dział rękopisów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie. – № 844, S. 83.
29. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 145.
30. Окунішевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині... – С. 420.
31. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Спр. 1806. – Арк. 7–8.
32. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 100.
33. Там само. – Т. 9. – С. 943–944.

34. Див.: *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині... – С. 302.
35. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 262.
36. Там само. – Т. 5. – С. 173; Т. 8. – С. 50, 89; Т. 9. – С. 911 та ін.
37. *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині... – С. 299.
38. Про перипетії політичного протистояння Коша і гетьманського уряду див.: *Горобець В. М.* Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 33–43.
39. Цит. за: *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині... – С. 287.
40. Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 49–50.
41. Цит. за: *Востоков А.* Козелецька рада 1662 г. // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 277.
42. Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 49–50.
43. Там само. – Т. 7. – С. 349.
44. *Michalowski J.* Księga pamiętnicza Jakuba Michalowskiego... – S. 58; Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 338, 339.
45. Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 56, 58, 116.
46. Там само. – С. 217.
47. Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч. 3. – С. 205; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 235; *Смолий В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 458–459.
48. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 90; Літопис Самовидця. – С. 104.
49. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 30–31.
50. *Окиншевич Л.* Рада старшинська на Гетьманщині XVII–XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Т. VII, VIII. – К., 1929. – С. 17.
51. СГД. – СПб., 1842. – Т. 4. – С. 234.
52. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 249.
53. ПСЗ. – СПб., 1830. – Собр. 1-е. – Т. 8. – № 5324.
54. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1368–1370; *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 96–97.
55. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 10–11, 34–35, 37, 57; Т. 11. – С. 789–802.
56. *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. – Т. 2. – Kraków, 1912. – S. 327.
57. *Эйнгорн В.* Отношение малороссийского духовенства... – С. 735.
58. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 465–466; *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Малороссии // Русское богатство. – 1915. – № 5. – С. 169–170.
59. Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 189–190.
60. Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 319.
61. *Окиншевич Л.* Рада старшинська... – С. 20.
62. Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 220.
63. Там само. – Ч. 2. – С. 228–231.
64. Там само. – С. 251.
65. *Окиншевич Л.* Рада старшинська... – С. 20.
66. Там само. – С. 21; *Лазаревский А.* Заметки о Мазепе // Киевская старина. – 1898. – Кн. 3. – С. 479–489.
67. *Окиншевич Л.* Рада старшинська... – С. 21.
68. Див.: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 235.
69. Там само; *Його ж.* Студії над державою Богдана Хмельницького // Ювілейний збірник НТШ. – Львів, 1925.
70. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 235.
71. *Окиншевич Л.* Рада старшинська... – С. 21.
72. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 249.
73. *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К., 1926. – С. 94.

74. Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 355.
75. Там само. – Т. 14. – С. 701–702.
76. *Michalowski J.* Księga pamiętnicza Jakuba Michalowskiego... – S. 371.
77. Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 238.
78. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 53.
79. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 248.
80. *Молчановский В.* Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656) // Киевская старина. – 1900. – Кн. 1. – С. 70; *Chyncsewska-Hennel T., Salwa P.* Alberta Viminy Relacja o pochodzeniu i swyczajach Kozaków // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 1985. – Т. 30. – S. 218.
81. *Эйнгорн В.* Отношения малороссийского духовенства... – С. 180–182.
82. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 104.
83. Там само. – Т. 4. – С. 263; Т. 10. – С. 490; ПСЗ. – Т. 1. – № 119; № 447; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 219 та ін.
84. Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 236.
85. Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 556; *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии, относящихся за время: 8-е генваря 1654 – 30-е мая 1672 года. – М., 1870. – С. 86–87; *Степанков В. С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького... – С. 27.
86. Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прилож. – С. 764.
87. Там само. – С. 746.
88. Там само. – С. 740; Т. 10. – С. 678.
89. Русская историческая библиотека. – СПб., 1884. – Т. 8. – С. 1261, 1264.
90. Воссоединение Украины с Россией... – Т. 2. – С. 66, 454, 2190; Т. 3. – С. 25, 85, 88; Документы Богдана Хмельницкого... – С. 592.
91. Див.: *Плохий С.* Божествене право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. 3. – К., 1994. – С. 100.
92. Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 9. – С. 987.
93. Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прилож. – С. 764.
94. Там само. – Т. 4. – С. 43.
95. Див.: *Рябов С. Г., Томенко М. В.* Основи теорії політики. – К., 1996.
96. *Оляничин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // *Записки НТШ.* – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 347.
97. Див.: *Степанков В. С.* Проблема становлення монархічної влади Богдана Хмельницького... – С. 29; *Верба І. В.* Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* – К., 1991. – С. 79–84.
98. Див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 663.
99. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 66; 138; Т. 9. – С. 43; *Сантин Г.* Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенка // *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина.* – К., 1993. – Вип. 2. – С. 24; *Степанков В. С.* Проблема становлення монархічної влади Богдана Хмельницького... – С. 29.
100. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 568.
101. Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прибавление № 1. – С. 682.
102. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687).* – К.; Львів, 2004. – С. 115.
103. Там само. – С. 467.
104. Там само. – С. 119.
105. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 262–269.
106. Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 217–228; ПСЗ. – Т. 1. – № 447.
107. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 915; ПСЗ. – Т. 1. – № 519.
108. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 228–231.

109. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по Малороссийской экспедиции 1756 года // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко. – Вып. 2. – Чернигов, 1902.
110. *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... – С. 94.
111. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 249.
112. Літопис Самовидця. – С. 75.
113. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 721, 735.
114. Экстракт из указов, инструкций и учреждений... – С. 272.
115. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 304.
116. Там само. – Т. 4. – С. 214; Т. 15. – С. 351; ПКК. – К., 1857. – Т. 3. – С. 313.
117. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 20.
118. Див.: *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... – С. 110.
119. Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 102.
120. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 267.
121. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 238.
122. *Grabowski A.* Starożytności historyczne Polskie. – Kraków, 1840. – Т. 1. – С. 298.
123. *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... – С. 116; Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 262.
124. *Величко С.* Літопис. – К., 1990. – Т. 3. – С. 553.
125. Журнал, си есть, насушная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся... // Чтения ИОНЛ. – К., 1898. – Кн. 12. – Отд. 3. – С. 98.
126. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 260; Т. 11. – С. 631, *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... – С. 118.
127. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 61–62.
128. Сборник РИО. – Т. 84. – С. 57–58.
129. Див.: *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... – С. 140.
130. Там само.
131. Цит. за: *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... – С. 142.
132. Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 40; Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 217; *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... – С. 143.
133. Реестр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 27.
134. *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... – С. 152.
135. Там само. – С. 152, прим. 6.
136. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 349.
137. Універсали українських гетьманів... – С. 116.
138. Див.: *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... – С. 154.
139. Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 302.
140. Там само. – Ч. 2. – С. 250.
141. *Мякотин В.* Прикрепление крестьян в Левобережной Малороссии в XVIII в. // Русское богатство. – 1894. – № 3. – С. 217–218; *Панащенко В. В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1995. – С. 87.
142. СГГД. – Т. 4. – С. 272; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 244; Т. 4. – С. 51.
143. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 946.
144. *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... – С. 99.
145. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 229.
146. *Окиншевич Л.* Генеральна старшина... – С. 100.
147. СГГД. – Т. 4. – С. 56.
148. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 561, 563.
149. Універсали українських гетьманів... – С. 116.
150. Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – С. 275.
151. Складено на основі: Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 561–563, 570; Універсали українських гетьманів... – С. 116, 463; Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 309.

152. Складено на основі: Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 275.
153. Экстракт из указов, инструкций и учреждений... – С. 265.
154. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 307; *Джиджора І.* До історії генеральної військової канцелярії / Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 113; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – С. 66, 67, 171–179.
155. *Василенко М. П.* Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття // Ювілейний збірник НТШ. – Львів, 1925. – С. 105–130; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. – С. 194–195.
156. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 202.
157. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 230.
158. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). – К., 1999. – С. 44.
159. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея... – С. 35.
160. Див.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – 592 с.
161. Див.: Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 289, 295, 302.
162. *Лятошинський М. В.* Історичний курс територіального складу Полтавщини // Історично-географічні записки. Вип. 3. – К., 1928. – С. 204; *Gajdecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. 1. – Cambridge; Massachusetts. – 1978. – P. 355–356.
163. *Тодійчук О. В., Страшко В. В.* Сотенно-полковий устрій Гетьманщини за «Реєстром Війська Запорозького 1649 року» // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – С. 500–503.
164. *Маркевич Н.* История Малороссии. – М., 1843. – Т. 5. – С. 109.
165. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – С. 463–470.
166. Див.: *Горобець В.* Козацький гетьманат у соціальній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 40–61.
167. Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 275.
168. ІР НБУ. – Ф. II. – № 15408. – Арк. 2–3.
169. Докладніше про це див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. – С. 209–240.
170. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Дело 52. – Л. 337 об.; Дело 54. – Л. 10, 934, 942 об.
171. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 262–269.
172. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 228–230.
173. Там само. – Ч. 2. – С. 275–276.
174. Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. – С. 64–66; 219–223.
175. Див.: *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий: Галаганы // Русский архив. – 1875. – Т. 1; *Моравский С.* Федор Лисовский (1709–1722) // Киевская старина. – 1891. – Кн. IX, X; *Левцицький О.* З розстриги сотник // Літературно-Науковий Вістник. – 1918. – Кн. 1.
176. Журнал, си есть, насущная записка діл... – С. 128; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. – С. 148.
177. Воссоединение Украины с Россией... – Т. 3. – С. 464.
178. Чтения ИОНЛ. – 1890. – Кн. 4. – С. 98; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 241.
179. *Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 32.
180. Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 614.
181. *Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України... – С. 32–33.
182. Див.: *Горобець В. М.* Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини (друга половина XVII – перша чверть XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 6, кн. 1. – К.; Черкаси, 1997. – С. 67–75.

183. Докладніше див.: *Горбещь В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; *Його ж.* Присмерк Гетьманщини. – К., 1998; *Горбещь В. М., Струкевич О. К.* Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // УІЖ. – 1997. – № 1. – С. 22–42.

Розділ 6. Міжнародні відносини та дипломатія

1. *Гонца Г. В.* Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI ст. – Кишинев, 1984. – С. 27–44; *Руссев Е. М.* Борьба молдавского народа против Оттоманского ига. – Кишинев, 1968. – С. 24–35.
2. *Леп'яко С.* Великий Кордон Європи як фактор формування українського козацтва. – Запоріжжя, 2001. – С. 39–52.
3. *Русина О.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 153–176; *Черкас Б.* Україна в політичному протистоянні Великого князівства Литовського з Московською державою і Кримом у 20-х роках XVI ст. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 11–24.
4. *Винар Л.* Князь Дмитро Вишневецький // Силуети епох. – Дрогобич, 1992; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 114–127.
5. *Леп'яко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999. – С. 15–32.
6. *Горецкий Л.* Описание войны Ивони, господаря Валашского (1574) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1890. – Выпуск 1. – С. 80–133; *Мохов Н.* Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. – Кишинев, 1961. – С. 45–50; *Spieralski Zd.* Awantury Mołdawskie. – Warszawa, 1967. – S. 130–135.
7. *Леп'яко С.* Українське козацтво... – С. 42–49.
8. *Флоря Б. Н.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI века // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 215–266.
9. *Стороженко А.* Стефан Баторий и запорожское казачество. – К., 1904. – С. 36–60; *Dopierala K.* Stosunki dyplomatyczne z Turcją za Stefana Batorego. – Warszawa, 1986. – S. 54–83; *Sokolowski A.* Kilka słów o tureckiej polityce Stefana Batorego // Ateneum. – Warszawa, 1886. – Т. 1. – Zeszyt 3. – S. 520–521.
10. *Леп'яко С.* Українське козацтво... – С. 79–118.
11. *Boratynski L.* Stefan Batory i plan ligi przeciw turkom (1576–1584). – Kraków, 1903. – S. 106–107; *Boratynski L.* Kozacy i Watykan // Przegląd Polski. – Kraków, 1906. – S. 22–39.
12. *Леп'яко С.* Українське козацтво... – С. 139.
13. Там само. – С. 156–157.
14. Там само. – С. 169–170.
15. Там само. – С. 180.
16. *Демин О.* Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589–1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках. – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 133–134.
17. *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 31–117.
18. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 190; *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 78–79.
19. *Флоря Б. Н.* З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80–90-ті роки XVI ст.) // УІЖ. – 1978. – № 8. – С. 125–126.

20. *Леп'яко С.* Козацькі війни... – С. 93–112.
21. Дневник Эриха Ляссоты из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 1. – С. 147–184; Щоденник Еріха Лясоти // Жовтень. – 1984. – С. 93–110.
22. *Плохий С. Н.* Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. – К., 1989. – С. 58–65.
23. *Леп'яко С.* Козацькі війни... – С. 93–130.
24. *Брехуненко В., Нагельський М.* Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII ст. з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2004. – Випуск 8–9. – С. 440–441.
25. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 246–252.
26. Там само. – С. 337; *Скрынников Р. Г.* Россия в начале XVII века. Смута. – М., 1988. – С. 212–219; *Станиславский А. Г.* Русское казачество в первой четверти XVII века. – М., 1990. – С. 103–115; *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich za Zygmunta III (1605–1618). – Warszawa, 1935.
27. *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К., 2005. – С. 154–157.
28. *Брехуненко В.* Московська експансія... – С. 157–164; *Сас П.* Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 р. // Україна та Росія... – С. 25–65.
29. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 325–327, 344–345, 352–356.
30. *Дашкевич Я.* Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // УІЖ. – 1971. – № 9. – С. 124–131; *Баран О.* Козацько-перські переговори в творах Пі'єтра делла Валле. – Вінніпег, 1985.
31. Див. *Smuga Fr.* Przyczynki i skutki klęski Cecorskiej 1621. – Kraków, 1930.
32. Див.: *Podhorodecki L.* Raszba N. Wojna Chotinska. – Kraków, 1979.
33. *Брехуненко В.* Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624–1629 рр. // Україна та Росія... – С. 69–77; *Baranowski V.* Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629. – Łydz, 1948.
34. *Грушевський М.* С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 8. – С. 201–203; *Кулаковський П.* Смоленська війна 1632–1634 років і Чернігово-Сіверщина // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. ССXLIII. – С. 30–60; *Флоря Б.* Начало Смоленской войны и запорожское казачество // Марра mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 443–450.
35. *Сергійчук В.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991. – С. 129–134.
36. *Крип'якевич І.* Козаччина у політичних комбінаціях 1620–1630-х років // Записки НТШ. – Львів, 1914. – Т. СХХVII–СХХVIII. – С. 59.
37. *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 208–229.
38. *Флоря Б. Н.* Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – Выпуск 1. – С. 53–54; *Baranowski V.* Stosunki Polsko-Tatarskie w latach 1632–1648. – S. 61–94.
39. *Флоря Б. Н.* Запорожское казачество и Крым... – С. 56–59.
40. *Брехуненко В.* Московська експансія... – С. 165–175.
41. *Багалей О. И.* Очерки по истории колонизации степной Украины Московского государства. – М., 1888. – С. 159–196.
42. *Флоря Б. Н.* Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1992. – С. 79–104; див. також *Czermak W.* Planu Wojny Turckiej Władysława IV. – Kraków, 1895; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 18–27; *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.; Л., 1948. – С. 263–267.
43. Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С. 90–96; *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656. – Warszawa, 1980. – Т. 3. – S. 94–95, 103.

44. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 116.
45. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 73.
46. *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К., 1994. – С. 274.
47. *Чухліб Т.* Культура дипломатичних відносин // Історія української культури. – К., 2003. – Т. 3. – С. 266; *Шевченко Ф. П.* Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 86–87, 92–93.
48. БМЧ. ВР. – Спр. № 1656. – Арк. 211; БН. ВМФ. – № 16460.
49. Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. XI. – С. 764; Русская историческая библиотека. – СПб., 1884. – Т. VIII. – С. 1261, 1264.
50. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т. II. – С. 189; *Шевченко Ф. П.* Дипломатична служба на Україні... – С. 89.
51. ПКК. – К., 1898. – Т. 3. – С. 350.
52. Акты ЮЗР. – СПб., 1882. – Т. XII. – С. 529.
53. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 597.
54. Там само. – С. 558.
55. Воссоединение Украины с Россией. – Т. II. – С. 148.
56. Документи Богдана Хмельницького. – С. 232–233, 575.
57. ЛНБ. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 463.
58. Там само. – Ф. 4. – Спр. Баворовських № 1321/II. – Арк. 183–183 зв.
59. Воссоединение Украины с Россией. – Т. II. – С. 115.
60. Там само. – С. 147–148.
61. Там само. – С. 117.
62. ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. № 15560. – Арк. 201; Архив ЮЗР. – К., 1908. – Т. VI. – Ч. 3. – С. 294.
63. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Становлення української дипломатичної служби. – С. 122–123.
64. Воссоединение Украины с Россией. – Т. II. – С. 116.
65. *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 405.
66. Воссоединение Украины с Россией. – Т. II. – С. 388.
67. Акты ЮЗР. – СПб., 1862. – Т. III. – С. 561.
68. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 244.
69. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1309–1311, 1327–1331.
70. Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – Вид. друге, випр. і доп. – Львів, 1990. – С. 258.
71. *Кушевич С.* Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 4. – С. 120; *Оляничин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // Записки НТШ. – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С. 60–61.
72. *Григор'єва Т.* Якості та функції дипломата у ранньомодерний період в уявленнях теоретиків та у практичних інструкціях послам з Речі Посполитої до Османської імперії в XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 30; *Шевченко Ф. П.* Дипломатична служба на Україні... – С. 111.
73. Документи Богдана Хмельницького. – С. 126.
74. Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. VII. – С. 83.
75. АГАД. – Ф. 553. – Від. VI. – Скринька № 36 і 37/1. – Арк. 84; Документи Богдана Хмельницького. – С. 126.
76. Акты ЮЗР. – СПб., 1889. – Т. XIV. – С. 39; *Шевченко Ф. П.* Дипломатична служба на Україні... – С. 102.

77. *Шевченко Ф. П.* Дипломатична служба на Україні... – С. 102–103.
78. Там само. – С. 104.
79. Historia dyplomacji Polskiej. – Warszawa, 1982. – Т. II: 1572–1795. – S. 131–133.
80. *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski (1657–1660). – Lwów, 1921. – S. 122.
81. Ibidem. – S. 238.
82. ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 19; БН. ВМФ. – № 2227; *Григор'єва Т.* Якості та функції дипломата у ранньомодерний період... – С. 31.
83. *Гурбик А.* Антон Жданович // Полководці війська Запорозького. Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 130–131.
84. ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. № 15425–15487. – Арк. 22–23.
85. *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 106.
86. БПАН. ВР. – Спр. № 1065. – Арк. 51.
87. Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 255.
88. ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. № 15401. – Арк. 1–2; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 248–249; *Чухліб Т.* Культура дипломатичних відносин. – С. 272–273; *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 238.
89. *Шевченко Ф. П.* Дипломатична служба на Україні... – С. 89.
90. Там само. – С. 90–91; *Плохий С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні. *Mediaevalia ukrainica: Ментальність та історія ідей.* – К., 1995. – Т. III. – С. 96.
91. *Шевченко Ф. П.* Дипломатична служба на Україні... – С. 90–91; *Мыцук Ю. А.* Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. – Днепропетровск, 1983. – С. 8–21; *Його ж.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 99–100.
92. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 258; *Шевченко Ф. П.* Дипломатична служба на Україні... – С. 93.
93. *Мицук Ю.* Джерела з історії національно-визвольної війни... – С. 100–101.
94. Там само. – С. 117–120, 124–125, 129; *Шевченко Ф. П.* Дипломатична служба на Україні... – С. 93–95.
95. Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 798; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 224–225; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – 2-ге вид., доп., перероб. – С. 252–253.
96. Historia dyplomacji Polskiej. – Т. II. – S. 309.
97. Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 569; *Wójcik Z.* Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 1966. – S. 291–292; *Pernal A. B.* The Expenditures of the Crown Treasury for the Financing of Diplomacy between Poland and the Ukraine during the Reign of Jan Kazimierz // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1981. – V. 1. – № 1. – P. 114–115.
98. БМЧ. ВР. – Спр. № 143. – Арк. 685; БН. ВМФ. – № 6691; Воссоединение Украины с Россией. – Т. II. – С. 15; *Ковальський Н. П., Мыцук Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – С. 48; *Serczyk W. A.* Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. – Warszawa, 1999. – S. 50–51.
99. БМЧ. ВР. – Спр. № 142. – Арк. 165–166, 169, 203; БН. ВМФ. – № 6713; Спр. № 143. – Арк. 744; ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 225/II. – Арк. 61–61 зв.
100. БМЧ. ВР. Спр. № 143. – Арк. 643; Спр. № 379. – Арк. 16; БН. ВМФ. – № 18568; ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 225/II. – Арк. 88–88 зв.; Документы об освободительной войне украинского народа... – С. 85; *Флоря Б. Н.* Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время козацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // *Славяноведение.* – 2002. – № 2. – С. 43–46; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993. – С. 7–8, 10, 17.

101. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 23–27; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького... – С. 15–16; *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. – Wrocław, 1988. – S. 62–63.
102. *Томашівський С.* Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.). – Львів, 1914. – С. 8–9; *Чухліб Т.* Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. – К., 2003. – С. 38–41; *Serczyk W. A.* Na płonącej Ukrainie. – S. 162–171; *Witusik A. A.* Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku // *Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska.* – Lublin, 1962. – V. XVII, 7. – Sectio F. – S. 149–150.
103. ЛНБ. ВР. – Ф. 4. – Спр. Баворовських № 1321/II. – Арк. 183–185; ЦДІА України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 36; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – С. 179–190; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького... – С. 36–40.
104. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 146. – Посилання № 1; *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – Харків, 2003. – С. 114–120.
105. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 2286/II. – Арк. 29–30 зв.; ЦДІА України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 42–43; *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648–1651).* Opracował, wstępem i przypisami opatrzył Mirosław Nagielski. – Warszawa, 1999. – S. 197–203; *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. – S. 106–108; *Serczyk W. F.* Na płonącej Ukrainie. – S. 258–260, 263.
106. *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce... – Т. III. – S. 211.
107. ЦДІА України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 44; Документи Богдана Хмельницького. – С. 130–131; *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... – С. 80–99, 121–123.
108. *Заборовський Л. В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40–80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 51; Документи Богдана Хмельницького. – С. 153.
109. *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви. – К., 1998. – Кн. II. – С. 73–75; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 259–263; *Плохий С. Н.* Папство и Украина. – С. 181–183; *Częścik J.* Sejm Warszawski w 1649/50 roku. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1978. – S. 23–28, 54–60, 112–123, 135–138; *Mironowicz A.* Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. – Białystok, 2001. – S. 138–142; *Wdłozyn J. W.* Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696. – Warszawa, 2003. – S. 204–206.
110. Документи Богдана Хмельницького. – С. 161–162.
111. Там само. – С. 201–202.
112. Там само. – С. 202; *Мыцьук Ю. А.* Анализ источников... – С. 65.
113. *Гой П.* Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648–1651. – Львів, 1996. – С. 112; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – С. 269–276.
114. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – К., 2003. – С. 221–228; *Dąbrowski J. G.* Przed Beresteczkiem. Elita Korony wobec Kozaczyzny na sejmie 1650 roku // *Kwartalnik Historyczny.* – 1999. – R. CVI. – № 3. – S. 45–46.
115. ЛНБ. ВР. – Ф. 141. – Спр. Чоловських № 294/II. – Арк. 471–472; ЦДІА України. – Ф. 1230. – Оп. 333. – Арк. 56; Документи об освободительной войне украинского народа... – С. 562–563; *Relacje wojenne...* – S. 245–261; *Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. – Львів, 1992. – С. 104–126; *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Воєнні дії 1648–1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996. – Книга перша. – С. 242–265; *Romański R.* Beresteczko 1651. – Warszawa, 1994. – S. 149–204.
116. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 343–366; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – С. 351–363.

117. *Мицук Ю. А.* Анализ источников... – С. 68; *Домбровский Я. С.* Поміж Батогом і Жванцем: козацька політика сенату Речі Посполитої // Записки НТШ. – Львів, 2002. – С. 74–84; *Смолий В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – С. 393.
118. Воссоединение Украины с Россией. – Т. III. – С. 333–349; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 619–642; *Заборовский Л.* Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003. – С. 238–243.
119. БПАН (Курнік). ВР. – Спр. № 353. – Арк. 20–26; БН. ВМФ. – Спр. № 2641; Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2004. – С. 10–11; *Степанков В. С.* Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень–грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 2. – С. 5–17; *Milewski D.* Kryzys wojskowości polskiej na przykładzie kampanii Żwanięckiej Jana Kazimierza // Barok. Historia–Literatura–Sztuka. – Warszawa, 2001. – Rólcrocznik VIII 1(5). – S. 100–108.
120. *Мицук Ю. А.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв.: Материалы научной конференции. – Запорожье, 1993. – С. 44–45; *Флоря Б. Н.* Запорожское казачество и Крым... – С. 59.
121. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 176; *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. II. – С. 180, 189; *Його ж.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... – С. 53–62; *Podhorodecki L.* Chanut Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII ww. – Warszawa, 1987. – S. 168; *Wójcik Z.* Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Kraków, 1989. – S. 61; *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce... – Т. III. – S. 193.
122. *Колодзейчик Д.* Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – СПб., 2004. – С. 84.
123. Воссоединение Украины с Россией. – Т. III. – С. 123.
124. Там само. – С. 401.
125. *Степанков В.* Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки // Україна та Росія... – С. 100–106.
126. *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. – С. 177–192; *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі... – К., 2004. – С. 225; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 91–93; *Чухліб Т.* Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія... – С. 152.
127. *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького... – С. 54–55; *Його ж.* Критичні замітки до соціально-політичного портрету Богдана Хмельницького // Україна в минулому: Збірник статей. – К.; Львів, 1994. – Вип. 4. – С. 199.
128. *Чухліб Т.* Концепція полівасалітетної підлеглості... – С. 146–173.
129. ДАК. – Ф. 465. – Спр. № 31. – Арк. 71; Спр. № 41. – Арк. 209.
130. АГАД. – Ф. 3. – Козацький відділ. – Картон № 42. – № 27. – Арк. 7–8; *Бутич І.* Два невідомі листи Богдана Хмельницького // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 319–326; *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом... – С. 228–229; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький... – С. 93–94.
131. Воссоединение Украины с Россией. – Т. III. – С. 65, 80; Документи об освободительной войне украинского народа... – С. 565; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 135–138; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький... – С. 96–97; *Чухліб Т.* Концепція полівасалітетної підлеглості... – С. 159.

132. *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом... – С. 229–230; *Флора Б.* Богдан Хмельницький... – С. 97–98; *Чухліб Т.* Концепція полівасалітетної підлеглості... – С. 159–161.
133. БПАН. ВР. – Спр. № 1065. – Арк. 593; Спр. № 2254. – Арк. 376; Воссоединение Украины с Россией. – Т. III. – С. 290, 303, 307, 320; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 498, 534–537, 655; *Заборовский Л. В.* Порты, Крымское ханство, государства Центральной и Восточной Европы в 1648–1654 гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 1. – М., 1998. – С. 210–221.
134. *Сергейчук В.* Дипломатична служба Богдана Хмельницького. Хроніка 1648–1657 років // Жовтень. – 1988. – № 9. – С. 101–102; *Ochtmann S.* Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. – Wrocław, 1985. – S. 14.
135. *Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656 рр.) // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 63–64; *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. 12. – С. 10–26, 41–42, 57–59; *Сергейчук В. І.* Іменем Війська Запорозького. – С. 157–160; *Ochtmann S.* Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. – S. 16–17.
136. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 251–253; *Кордуба М.* Між Замостям та Зборовом (сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // Записки НТШ. – Львів, 1922. – Т. XXXIII. – С. 39–56; *Cześcik J.* Sejm Warszawski w 1649/50 roku. – S. 19–20.
137. *Sygun F. E.* Documents of Bohdan Xmel'nyc'kij // Harvard Ukrainian Studies. – 1978. – В. II. – № 4. – S. 509–510; *Байдаус Э.* Штрихи к политическому портрету Б. Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648–53 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі... – С. 199–200; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 88–94; *Семенова Л. Е.* Молдавия и Валахия в отношениях Порты со странами региона в середине XVII в. // Османская империя... – С. 235–236.
138. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 476–483; *Дашкевич Я.* Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 83; *Овсій І.* Дипломатичне забезпечення Визвольної війни 1648–1657 рр. // Нова політика. – 1995. – № 6. – С. 50; *Wójcik Z.* Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1968. – S. 205.
139. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 480–486; *Семенова Л. Е.* Молдавия и Валахия в отношениях Порты... – С. 237–238.
140. *Костін М.* Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // УІЖ. – 1992. – № 10–11. – С. 107–109; № 12. – С. 107–115; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 507–545; *Семенова Л. Е.* Молдавия и Валахия в отношениях Порты... – С. 238–239.
141. *Семенова Л. Е.* Молдавия и Валахия в отношениях Порты... – С. 238–240; *Смолий В. А., Степанков В. С.* Становлення української дипломатичної служби. – С. 141–142; *Шушарин В. П.* Трансильванія в соперничестве Османской империи и Габсбургов (1648–50 гг.) // Османская империя... – С. 227; *Milewski D.* Kapitulacja Suczawy // Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremiu Maciszewskiemu. Pod redakcją Mirosława Nagielskiego. – Warszawa, 2002. – S. 131–149.
142. Документи Богдана Хмельницького. – С. 48–51, 57.
143. *Востоков А.* Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвой // Киевская старина. – 1887. – Т. XVIII. – С. 714–716; *Гой П.* Дипломатичні стосунки України з Московщиною... – С. 64–68; *Лызов Г. М.* Польско-русские отношения в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1959. – С. 10–11.
144. *Брехуненко В.* Московська експансія... – С. 240–243; *Гой П.* Дипломатичні стосунки України з Московщиною... – С. 71–80; *Грушевський М.* Історія України-Руси. –

- Т. 8. – Ч. 3. – С. 136–138; *Касименко О. К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р. – К., 1955. – С. 218–221; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 266–267; *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С. 139–140.
145. *Брежуненко В.* Московська експансія... – С. 285–313; *Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. Українські проекти в Російській історії. – К., 2004. – Т. 1. – С. 24–27; *Чухліб Т.* Переяслав 1654 року... – С. 48–57; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // УІЖ. – 1993. – № 7–8. – С. 116–124.
146. Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т. X. – С. 438–476, 741–764.
147. *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С. 72–87; *Сагановіч Г.* Невядома вайна: 1654–1667. – Мн., 1995. – С. 10–32; *Санін Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 46–62, 85–89.
148. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1020–1061; *Санін Г. А.* Отношения России и Украины... – С. 131–151; *Kubala L.* Zaprzeczona kraina // *Kwartalnik Historyczny.* – 1907. – R. XXI. – Ч. 4. – S. 637–653.
149. *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Перекл. з польськ. І. Сварника; Наук. коментар М. Капралія. – Львів, 2002. – С. 308–338; *Горобець В.* Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі... – С. 255.
150. *Горобець В. М.* Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Булорусь (1655–1659). – К., 1998. – С. 21–51; *Сагановіч Г.* Невядома вайна: 1654–1667. – С. 40–58.
151. *Іванов Д. И.* Речь Посполитая в планах московских политиков накануне Виленских переговоров 1656 года (из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII века) // *Славяноведение.* – 2002. – № 2. – С. 61–62; *Кобзарева Е. И.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – М., 1998. – С. 58–89; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 168–169, 180.
152. БМЧ. ВР. – Спр. № 149. – Арк. 454–456; БН. ВМФ. – № 6708; *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654–1656) // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 842–860; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 182–191.
153. Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 556; Документи Богдана Хмельницького. – С. 548–559; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1251–1256, 1324–1325; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 191.
154. ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. № 15425–15487. – Арк. 18–24, 41; Воссоєдинення України с Росией. – Т. III. – С. 488; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 781; *Смаій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – С. 461–464; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. 1654 рік. – Львів, 1994. – С. 27–35, 113.
155. ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. № 15425–15487. – Арк. 20, 24, 42; Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 588–600; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія... – С. 33–39, 110–112; *Wójcik Z.* Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // *Kwartalnik Historyczny.* – 1954. – R. LXI. – № 3. – S. 99–100.
156. *Заборовський Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. – М., 1981. – С. 49–51; *Мыцьк Ю. А.* Анализ архивных источников... – С. 67–68; *Wyjciek Z.* Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego w latach 1654–1666 // *O naprawie Rzeczypospolitej XVII–XVIII. Prace ofiarowane Władysławowi Czaplińskiemu w 60 rocznicę wrodzin.* – Warszawa, 1965. – S. 142–144.

157. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 738; ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. № 15558. – Арк. 96; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1045–1048.
158. ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. № 13706. – Арк. 1; Ф. II. – Спр. № 15560. – Арк. 203–204; *Горбовець В.* Між Кам'янцем і Озерною... – С. 261–266; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1143–1149.
159. *Заборовський Л. В.* Порта, Крымское ханство... – С. 216–217; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія... – С. 70–71, 78–87, 109–114, 140–155.
160. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 5786/1. – Т. IV. – Арк. 137; ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. № 15425–15487. – Арк. 146–147; Ф. II. – Спр. № 15564–15570. – Арк. 59; Документи Богдана Хмельницького. – С. 462; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1062–1064, 1097–1099.
161. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1345–1346; 1354–1355; *Kubala L.* Wojna brandenburska i najard Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów (s.a.) – S. 196.
162. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 749; № 5768/I. – Т. IV. – Арк. 293; № 5769/III. – Арк. 1125–1132.
163. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1124, 1132–1136.
164. Там само. – С. 1191–1194, 1217–1219; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 169–176.
165. Документи Богдана Хмельницького. – С. 578; *Кордуба М.* Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXIV. – С. 12–25; *Мацьків Т.* Цісарське посольство до Хмельницького в 1657 році // Український історик. – 1974. – № 1–3. – С. 65–75.
166. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1359–1364.
167. *Горбовець В. М.* Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // УІЖ. – 2000. – № 1. – С. 38; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія... – С. 78–90, 115–117.
168. *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С. 262–263.
169. Документи Богдана Хмельницького. – С. 427, 439, 441; *Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин... – С. 70; *Горбовець В.* Між Кам'янцем і Озерною... – С. 247–251; *Kubala L.* Wojna szwecka... – S. 297.
170. *Горбовець В.* Між Кам'янцем і Озерною... – С. 251–253; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 161–162; *Kersten A.* Hieronim Radziejowski. Studium władzy i orozycji. – Warszawa, 1988. – S. 447–452.
171. ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. № 15564–15570. – Арк. 57–58; Документи Богдана Хмельницького. – С. 473–474, 486; *Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин... – С. 66, 71; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1184–1185.
172. *Домет О.* Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1931. – Т. CLI. – С. 173–179; *Наливайко Д.* Очима Заходу. – С. 260.
173. Архів ЮЗР. – Т. VI. – Ч. 3. – С. 154–162, 167–170; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1279–1290, 1305; *Kubala L.* Wojna brandenburska... – S. 101–102, 131–132.
174. Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 546–547, 551, 557; *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). – К., 1999. – С. 195.
175. Архів ЮЗР. – Т. VI. – Ч. 3. – С. 202–206, 294–297; Документи Богдана Хмельницького. – С. 597; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1328–1331, 1432–1435.
176. ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 20–21 зв.; БН. ВМФ. – № 2227.
177. Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. VII. – С. 109.
178. *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999. – С. 51.

179. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1998. – Т. 10. – С. 64–67; *Крип'якевич І. П.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 188.
180. Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 797–798; *Бульвінський А. Г.* Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.) // УІЖ. – 2005. – № 1. – С. 133–134; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 10. – С. 53–55, 78–83; *Санін Г. А.* Порты, Крым и страны Восточной Европы в 50–60-х гг. XVII в. // Османская империя... – Ч. 2. – С. 49–50.
181. ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. № 15425–15487. – Арк. 98–100; ПКК. – Т. III. – С. 289–290.
182. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 5769/III. – Арк. 1583.
183. *Герасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 67–68, 84–87, 93–94; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 122–123, 269–271.
184. АГАД. – Ф. 3. – Спр. № 33. – Арк. 20 зв. – 21.
185. *Оляничин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССXXXII. – С. 340–350.
186. ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. № 15545–15548. – Арк. 13.
187. *Савчук Н. О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 46–47, 110–112.
188. *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. LIX. – С. 40–43; *Яковлев О.* «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. – К., 1928. – Ч. 1. – С. 179–194.
189. *Стеньгач Н.* Українсько-російські відносини в 1659–1660 роках // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 2. – С. 27–28.
190. *Historia dyplomacji Polskiej.* – Т. II. – S. 218; *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 358; *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S. 38–41.
191. ЛНБ. ВР. – Ф. 103. – Спр. Саперів XII. – № 96; ПВК. – К., 1859. – Т. IV. – С. 2–4; *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznań, 1859. – Т. II. – S. 96; *Герасимчук В.* Чуднівська кампанія 1660 р. // Відбитка із «НТШ». – Львів, 1913. – С. 5–7, 31–64.
192. ПВК. – Т. IV. – С. 55; *Merkuriusz Polski.* – Kraków, 1960. – S. 75–76; *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska... – S. 617–619, 624–625.
193. БПАН. ВР. – Спр. № 1065. – Арк. 51–52; *Мицик Ю.* З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVII століть) // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. ССXL. – С. 488.
194. АГАД. – Ф. Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 124/147. – Арк. 216–216 зв.; *Ochtmann S.* Sejmy lat 1661–1662. – Wrocław, 1977. – S. 56–57, 103, 121.
195. ПКК. – Т. III. – С. 416–417.
196. АГАД. – Ф. 3. – Від. Козацький. – Картон № 42. – № 81. – Арк. 5.
197. *Дашкевич Я.* Павло Тетеря. – С. 267.
198. *Газін В.* Зовнішня політика гетьманського уряду України в першій половині 60-х рр. XVII ст.: спроби відновлення єдності держави // Україна та Росія... – С. 221–224; *Дашкевич Я.* Павло Тетеря. – С. 267–268.
199. *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. – Львів, 2000. – Число 4–5. – С. 381–408.
200. Там само // Україна модерна. – Львів, 1999. – Число 2–3. – С. 311–333.
201. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 81–105.
202. *Горобець В.* Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія... – С. 247–251.
203. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 77–79, 93, 96–100.
204. Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 58–60, 93–96, 107, 179–189, 198; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 109–121; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Pols'ka. – Kraków, 2000. – S. 112, 117–121; *Wójcik Z.* Miedzy traktatem Andruszowskim a wojną Turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. – Warszawa, 1968. – S. 55.

205. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714. – К., 2005. – Вид. 2-ге, доопр. – С. 199; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. – Warszawa, 1994. – S. 50.
206. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 131–141; *Kluczycki F.* Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 324–327; *Pajewski J.* Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Poznań, 1997. – S. 116–126.
207. *Костомаров Н. И.* Руина. – СПб., 1905. – С. 113–114; *Крихун М.* Корсунська козацька рада 1669 року // Записки НТШ. – Т. 238. – Львів, 1999. – С. 120–121.
208. Чухліб Т. Гетьман П. Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 201–202.
209. Акты ЮЗР. – СПб., 1875. – Т. VIII. – С. 218–220; *Костомаров Н. И.* Руина. – С. 150–152; *Крихун М.* Корсунська козацька рада 1669 року. – С. 122.
210. *Крихун М.* Корсунська козацька рада 1669 року. – С. 125–147; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 243–248.
211. АГАД. – Ф. 3. – Спр. № 25. – Арк. 51 зв. – 52 зв.
212. *Czamańska I.* Czy wojna z Turcją w 1672 roku była nieunikniona? Poselstwo Franciszka Kazimierza Wysockiego do Turcji w latach 1670–1672 // Kwartalnik Historyczny. – 1985. – R. ХСІІ. – № 4. – S. 782.
213. БНЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 72, 82; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 433–435; *Perdenia J.* Op. cit. – S. 286–349.
214. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 505–524; *Perdenia J.* Op. cit. – S. 374–400.
215. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 530–606; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. – С. 175–176.
216. *Kluczycki F.* Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. – Kraków, 1880. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 275–280; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 140–141.
217. *Крихун М.* Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича. – Львів, 1998. – С. 190–209; *Dąbrowski J. S.* Przed Beresteczkiem. – S. 590–591; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVI–XVIII w. – Wrocław, 1963. – S. 194–198; *Stolicki J.* Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny w latach 1669–1670 // Україна та Росія... – К., 2003. – С. 253–256.
218. Акты ЮЗР. – СПб., 1877. – Т. IX. – С. 197–204; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 287–302; *Perdenia J.* Op. cit. – S. 208–239; *Stolicki J.* Elity Rzeczypospolitej... – S. 262–265.
219. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 1411/II. – Арк. 61–64; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 308.
220. АГАД. – Ф. 3. – Спр. № 25. – Арк. 58–63, 73 зв. – 74; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 314–324; *Perdenia J.* Op. cit. – S. 239–267.
221. БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 51; ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 1411/II. – Арк. 137.
222. БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 93–96; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 355–379.
223. Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 222–224, 246, 250, 283; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. – М., 1899. – С. 923; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 483–484; *Perdenia J.* Op. cit. – S. 356–365.
224. *Мицик Ю.* З документів гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий збірник. – К., 1999. – С. 88–89; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 529–542.
225. *Заруба В. Н.* Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993. – С. 32.

226. Zródła do poselstwa Jana Gninskiego wojewody helmińskiego do Turcyi w latach 1677–1678. – Warszawa, 1907. – S. 238.
227. *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chmielniczenko. (Kniaże kozacki). 1640–1679. – Poznań, 1919. – S. 131.
228. АГАД. – Ф. «Архів Коронний Варшавський». – Від. «Турецкий». – № 77/470; Zródła do poselstwa Jana Gninskiego... – S. 207.
229. Zródła do poselstwa Jana Gninskiego... – S. 207.
230. АГАД. – Ф. «Архів Замоївських». – № 3037. – Арк. 321; *Konopczyński W.* Polska w okresie wojen tureckich. – Kraków, 1924. – S. 20–23.
231. *Крижун М. Г.* Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 років // Проблеми слов'язнознавства. – 1991. – Вип. 44. – С. 5.
232. *Панащенко В. В.* 300-річчя героїчної оборони Чигирини від турецько-татарської агресії // УІЖ. – 1977. – № 8. – С. 126–130.
233. *Смирнов Н. А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. – Т. 2. – С. 143.
234. *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 56.
235. *Копреєва Т. Н.* Неизвестная записка А. Л. Ордина-Нащокина о русско-польских отношениях второй половины XVII века // Проблемы источниковедения. – М., 1961. – Т. IX. – С. 197.
236. БУВ. ВР. – Ф. 91. – Арк. 24.
237. *Попов А.* Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. – М., 1857. – Т. 8. – С. 294.
238. *Павлицев Н. И.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. – СПб., 1878. – Т. 3. – С. 63.
239. *Бантыш-Каменский Н. Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. 3. – М., 1897. – С. 150; Zródła do dziejów polskich. – Т. 2. – Wilno, 1844. – S. 58.
240. *Галактионов И. В., Чистякова Е. В. А. Л. Ордин-Нащокин* – русский дипломат XVII в. – М., 1961. – С. 128.
241. БМЧ. – Од. зб. 177. – № 19.
242. *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji. – S. 219; *Флора Б.Н.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы // Османская империя... – Ч. 2. – М., 2001. – С. 136–137.
243. РДАДА. – Ф. 79. – Кн. 192. – Арк. 202–238; АГАД. – Ф. «Архів Замоївських». – № 3031. – Арк. 104–107; *Смирнов Н. А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. – М., 1946. – Т. 2. – С. 162–163.
244. АГАД. – Ф. «Архів Радзивілів». – Від. III. – Кн. 15. – № 99.
245. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. – М., 1970. – Т. 3. – С. 44–47; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн. 3. – Т. XIII. – Сбц. 849.
246. *Смирнов Н. А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. – Т. 2. – С. 164.
247. *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji. – S. 196.
248. *Копреєва Т. Н.* Неизвестная записка А. Л. Ордина-Нащокина... – С. 215.
249. АГАД. – Ф. «Архів Радзивілів». – Від. III. – Кн. 15. – № 88.
250. *Соловьев С. М.* История России. – Кн. 3. – Т. XIII. – Сбц. 851; *Заруба В. Н.* Украинское козацкое войско... – С. 84.
251. *Соловьев С. М.* История России. – Кн. 3. – Т. XIII. – Сбц. 854–855.
252. Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. – Одесса, 1850. – С. 143–144.
253. Там само. – С. 271–271.
254. *Бабушкина Т. К.* Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки. – М., 1950. – № 33. – С. 159.
255. РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 3.

256. *Орешкова С. Ф.* Османская империя во второй половине XVII в.: внутренние проблемы и внешнеполитические трудности // Османская империя... – Ч. 2. – С. 24.
257. БНВ. ВМФ. – Од. зб. 123. – Арк. 297.
258. Там само.
259. *Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku.* – Warszawa, 1985. – S. 104.
260. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – СПб., 1862. – Т. 6. – С. 595.
261. Там само.
262. *Бантыш-Каменский Н. Н.* Обзор внешних сношений России... – Ч. 3. – С. 155.
263. Там само.
264. БМЧ. – ТН. – Од. зб. 181. – № 70. – Арк. 379.
265. *Махатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683–1699: Дисс. ... канд. ист. наук. – Л., 1958. – С. 91.
266. *Traktaty polsko-austriackie...* – S. 123.
267. *Gierowski J.-A.* Historia Polski... – S. 318.
268. *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie o Pokój wieczysty w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. – Warszawa, 1994. – S. 42.
269. *Конфеева Т. Н.* Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 г. до «Вечного мира» 1686 г.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Л., 1952. – С. 20.
270. *Греков И. Б.* Вечный мир 1686 года: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1950. – С. 25.
271. *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie... – С. 43.
272. РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 3. – № 14. – Арк. 1–30; *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 311–325.
273. *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 315.
274. Там само.
275. Там само. – С. 316.
276. Памятники дипломатических сношений... – Т. 6. – С. 1311–1313.
277. *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – Т. 1. – С. 630.
278. *Махатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши... – С. 12.
279. *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polska... – S. 229.
280. *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. 2. – С. 214.
281. *Павлицев Н.* Польша анархия при Яне Казимире... – Т. 3. – С. 235.
282. *Ададуров В.* Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). – Львів, 2002. – С. 278–279.
283. Памятники дипломатических сношений... – СПб., 1868. – Т. 9. – С. 823; *Королюк В. Д.* Избрание Августа II на польский престол и русская дипломатия // УЗИС. – М., 1951. – Т. 3. – С. 223.
284. *Collectanea z dziejopisów tureckich do historii polskiej służących.* – Т. 2. – Warszawa, 1825. – S. 196–197.
285. *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – М., 1859. – С. 30–34.
286. Див., наприклад: *Feldman J.* Polska w dobie wielkiej wojny Północnej. – Kraków, 1925; *Ejusd.* Stanislaw Leszczyński. – Kraków, 1948; *Konopczyński W.* Dzieje Polski Nowożytnej. – Т. 2. – Warszawa, 1936; *Wimmer J.* Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny Północnej. – Warszawa, 1965; *Hassinger E.* Brandenburg-Preussen, Russland und Schweden. 1700–1713. – München, 1953; *Koroluk W.* Polska i Rosja a Wojna «Północna». – Warszawa, 1954; *Королюк В. Д.* Русская дипломатия и подготовка вступления Речи Посполитой в Северную войну // УЗИС. – 1953. – Т. 7; *Його ж.* Вступлення Речи Посполитой в Северную войну // УЗИС. – 1954. – Т. 7.
287. *Оглобин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К., 2001. – С. 239.
288. Там само. – С. 240.
289. Там само. – С. 241.

290. *Janczak J.* Per Palej Aubstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczpospolita zum Nordischen Kriege um die Polnischen Kriegen 1700–1721. – Berlin, 1962; *Каминський А.* Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. (в связи с работами В. Конопчиньского и Ю. Фельдмана) // *Международные отношения в Центральной и Восточной Европе.* – М., 1966. – С. 214.
291. *Коралюк В. Д.* Вступление Речи Посполитой в Северную войну (продолжение) // *УЗИС.* – 1954. – Т. 10. – С. 332.
292. Там само. – С. 332–334; *Janczak J.* Powstanie Paleja // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III.* – Seria A, № 23. – Wrocław, 1960. – S. 148.
293. *Volumina legum.* – Т. VI. – Petersburg, 1860. – S. 82–84.
294. *Ibid.* – S. 85.
295. БМЧ. – Од. зб. 529. – Арк. 188.
296. *Каминський А.* Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. ... – С. 218.
297. *Оглоблин О.* Гетьман Иван Мазепа та його доба. – С. 242–243.
298. *Historia dyplomacji Polskiej.* – Т. II. – С. 364.
299. *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – М., 1990. – С. 56.
300. Письма и бумаги Петра Великого. – М., 1964. – Т. XI. – Вып. I. – С. 216.
301. Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / Изд. О. Бодянского. – М., 1847. – С. 50.
302. *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років // *Україна модерна.* – 1996. – № 1. – С. 52–53.
303. *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая... – С. 90.
304. *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України... – С. 40–62.
305. *Орешкова С. Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – М., 1971. – С. 152–158.
306. *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – С. 118.
307. *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – С. 244.
308. *Kamiński A.-S.* Republic us Autocracy. Poland-Lithuania and Russia 1686–1697. – Cambridge, 1993. – P. 132.
309. РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 2. – Кн. 192. – Арк. 66.
310. Цит. за: *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире... – Т. 3. – С. 72.
311. Цит. за: *Соловьев С. М.* История России... – Кн. 7. – Т. XIII–XIV. – С. 225.
312. АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Від. III. – Кн. 15. – № 105.
313. *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // *Україна в Центрально-Східній Європі...* – С. 349.
314. *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – С. 279.
315. Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова... – С. 261–262.
316. Акты ЗР. – Т. 5. – С. 166–167; *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 287.
317. *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – С. 282–283.
318. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1872. – Т. XI. – С. 150.
319. *Чухліб Т. В.* Гетьман Правобережної України Андрій Могіла (1684–1689) // *Середньовічна Україна.* – Вип. 1. – К., 1994. – С. 128.
320. *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – С. 279–280.
321. *Соловьев С. М.* История России... – Кн. 7. – Т. XIII–XIV. – С. 374–375; *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». – С. 349–350.
322. Памятники дипломатических сношений... – Т. 6. – С. 708–710.
323. Дополнения к актам историческим... – Т. XI. – С. 142.

324. Там само. – С. 15.
325. Там само. – С. 16.
326. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 329.
327. *Греков И. Б.* «Вечный мир» 1686 года. – С. 392.
328. Там само. – С. 395.
329. *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». – С. 350–351.
330. *Соловьев С. М.* История России... – Кн. 3. – Т. XIV. – Сбц. 992.
331. Дополнения к актам историческим... – Т. XI. – С. 142.
332. Там само. – С. 20.
333. Акты ЗР. – Т. 5. – С. 176.
334. *Смолій В. А.* Правобережна Україна другої половини XVII – початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. – Вип. I. – К., 1993. – С. 118; *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie o «Pokój wieczysty» w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. – S. 42.
335. *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... – S. 30.
336. *Греков И. С.* «Вечный мир» 1686 года. – С. 393.
337. Цит. за: *Соловьев С. М.* История России... – Кн. 7. – Т. XIII–XIV. – С. 384.
338. *Батюши-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – С. 289–296.
339. *Станіславський В. В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». – С. 352.
340. *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... – S. 49.
341. РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 61–90; *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». – С. 364 – 381.
342. *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». – С. 368.
343. РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 91.
344. Там само. – Арк. 94–95.
345. *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie... – S. 42.
346. *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 316.
347. Памятники дипломатических сношений... – Т. 6. – С. 1311–1312.
348. Там само; *Станіславський В.* Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686–1697 рр. // Україна та Росія... – С. 268.
349. *Станіславський В.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила // УІЖ. – 2002. – № 5. – С. 119–121.
350. РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – № 487. – Арк. 48; *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений. – СПб., 1905. – Т. 16. – С. 317.
351. АГАД. – Ф. «Архів Публічний Потоцьких». – № 47. – Т. 1. – Арк. 394.
352. Там само. – Арк. 395.
353. Там само. – Арк. 389–392.
354. Памятники дипломатических сношений... – Т. 6. – С. 1479.
355. Там само. – С. 1500.
356. Там само. – С. 1535–1537.
357. АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3031. – Арк. 145–146.
358. Цит. за: *Яковлів А.* Українсько-московські договори... – С. 123.
359. Там само.
360. *Батюши-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 16.
361. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упор. І. Бутич. – К.; Львів, 2002. – С. 63.
362. *Андрусак М.* Мазепа і Правобережжя. – Львів, 1938. – С. 36.
363. *Яковлів А.* Українсько-московські договори... – С. 129.
364. *Станіславський В.* Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687–1691 рр. // Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1. – С. 9.

365. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 45.
366. *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 166.
367. *Курпніckий В.* Hetman Masera und seix Zeit. – Leipzig, 1941; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба; *Андрусак М.* Мазепа і Правобережжя; *Його ж.* Зв'язки Мазепа з Станіславом Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ. – Т. 152. – Львів, 1933. – С. 35–61; *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України...; *Станіславський В.* Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка... – Т. 1. – С. 6–82.
368. РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – № 1688. – Спр. 17. – Арк. 10–12; Листи Івана Мазепа. 1687–1691. – Т. 1. – С. 87–88.
369. *Станіславський В.* Від Коломацької ради до Повстання Петра Іваненка... – С. 9.
370. *Artamonow W. A.* Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699 // *Studia i materiały z czasów Jana III.* – Wrocław, 1992. – S. 35–36.
371. Листи Івана Мазепа. – Т. 1. – С. 25, 252–253, 257.
372. БМЧ. – ТН. – Од. зб. 183. – Арк. 829.
373. БЯУ. – Од. зб. 1151. – Арк. 69–72.
374. *Darowski A.* Intyga Solomonka. Kartka z dziejów Jana Mazepy // *Szkice Historyczne.* – Ser. 1. – Wyd. II. – Warszawa, 1901. – S. 203.
375. Там само. – Ф. 124. – Оп. 3. – № 5. – Арк. 114; *Коралюк В. Д.* Речь Посполитая и подготовка Северной войны // УЗИС. – М., 1951. – Т. 4. – С. 234.
376. *Бантьши-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 30–34; *Андрусак М.* Мазепа і Правобережжя. – С. 41; *Гуржій О. І.* Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – С. 23.
377. *Кресін О.* Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст. // *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин: Зб. наук. праць.* – К., 2003. – С. 326.
378. З епістолярної спадщини Івана Мазепа / Упор. В. Станіславський. – К., 1996. – С. 105–106.
379. Архів ЮЗР. – Ч. 2. – Т. III. – С. 632–635.
380. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 227.
381. Архів ЮЗР. – Ч. 2. – Т. III. – С. 640.
382. *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору 1649 року та інші вибрані статті. – Нью-Йорк; Львів; К., 1993. – С. 75.
383. Цит. за: *Крупницький Б.* З донесень Кайзерлінга 1708 і 1709 рр. // *Праці українського наукового інституту.* – Варшава, 1940. – Т. 48. – С. 17.
384. *Костомаров Н. И.* Руина. Мазепа. Мазепинці. – М., 1995. – С. 580–581; *Кресін О.* Конституційна автономія України... – С. 326.
385. Письмо Орлика к Стефану Яворскому // *Основа.* – 1862. – № 10. – С. 10–11.
386. *Тарле Е.* Избранные произведения. – Т. III. – Ростов-на-Дону, 1994. – С. 132–134.
387. *Кресін О.* Конституційна автономія України... – С. 326.
388. *Костомаров Н.* Мазепа і мазепинці. – СПб., 1885; *Уманець Ф.* Гетман Мазепа: историческая монография. – СПб., 1897; *Кравцов Д.* Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // *Записки историко-філологічного відділу Української академії наук.* – 1925. – Т. VI. – С. 234–246; Мазепа. Збірник // *Праці Українського наукового інституту.* – Варшава, 1939. – Т. 1–2. – С. 3–34; *Андрусак М.* Зв'язки Мазепа з Станіславом Лещинським і Карлом XII // *Записки НТШ.* – Львів, 1933. – Т. 152. – С. 35–61; *Георгиевский Г.* Мазепа і Меньшиков. Новые материалы // *Исторический журнал.* – 1940. – № 12. – С. 72–84; *Млиновецький Р.* Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі історії. – Торонто, 1976; *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба; *Хегман Бертіль.* Шведсько-українська велика стратегія щодо Росії (1709–1714 рр.) // *Київська старовина.* – 1994. – № 6. – С. 72–76.
389. Універсали Івана Мазепа 1687–1700. – С. 66.

390. *Krupnickij B.* Hetman Masera und seix Zeit. – S. 54.
391. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 254.
392. Переписка и другие бумаги... – С. 20–21.
393. *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938; *Різниченко В.* Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя та діяльність. – К., 1996; *Субтельний О.* Мазепинці; *Василенко М. П.* Конституція Філіпа Орлика // Ученые записки института истории РАННИОН. – Т. IV. – М., 1929. – С. 153–171; *Мельник Л. Г.* Конституція 1710 р. Пилипа Орлика // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – Вип. 2. – К., 1991. – С. 3–23; *Капелюшний В. П.* Конституція Пилипа Орлика в українській історіографії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 3. – К., 1993. – С. 127–130; *Ульяновський В.* Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 436–439; *Чухліб Т.* Пилип Орлик // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С. 193–202; *Rawita-Gawronski F.* Filip Orlik, nieuznany hetman Kozacki // Studya i szkice historyczne. – Lwów, 1903. – S. 29–70.
394. Переписка и другие бумаги... – С. 18.
395. Там само. – С. 18–19; *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С. 13–14; *Субтельний О.* Мазепинці... – С. 15.
396. *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С. 57.
397. Переписка и другие бумаги... – С. 17–18.
398. Угода та Конституція Пилипа Орлика у перекладі В. Шевчука // Літературна Україна. – 12 липня 1990 р. – С. 5.
399. Там само.
400. Там само.
401. *Koporszyński W.* Polska a Turcja. 1683–1792. – Warszawa, 1936. – S. 63.
402. *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая... – С. 51.
403. *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С. 31.
404. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. – Львів, 1991. – Т. 3. – С. 322.
405. Переписка и другие бумаги... – С. 44–45; *Субтельний О.* Мазепинці... – С. 194–185.
406. Переписка и другие бумаги... – С. 45.
407. Там само. – С. 46–47; *Субтельний О.* Мазепинці... – С. 189.
408. *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С. 36–53.
409. Переписка и другие бумаги... – С. 34–35.
410. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – С. 326.
411. *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая... – С. 178–179.
412. Допрос Григора Герцика // Киевская старина. – 1883. – Т. III. – С. 601–610; *Субтельний О.* Мазепинці... – С. 84.
413. *Енсен А.* Орлик у Швеції // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. 92. – С. 140, 209.
414. Переписка и другие бумаги... – С. 30.
415. *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 307–320.
416. Цит. за: *Борцак І.* Гетьман П. Орлик і Франція // Записки НТШ. – Львів, 1924. – Т. 134–135. – С. 133–134; *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика... – С. 308–309.
417. БМЧ. – Од. зб. 498. – Арк. 101; Сборник статей и материлов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 75–77; *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика... – С. 907–908.
418. Цит. за: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика... – С. 307.
419. *Ульяновський В.* Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – С. 446.
420. Там само.
421. Переписка и другие бумаги... – С. 57–60; *Ульяновський В.* Пилип Орлик. – С. 449.
422. Переписка и другие бумаги... – С. 57.
423. *Борцак І.* Orlikiana // Хліборобська Україна. – Відень, 1922. – Ч. 4. – С. 366–367.
424. *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С. 80; *Субтельний О.* Мазепинці... – С. 96.

425. *Субтельний О.* Мазепинці... – С. 96; *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С. 76.
426. *Feldman J.* Polska a sprawa wschodnia 1709–1714 // Polska Akademia Umiejętności. – Т. 40. – Krakow, 1920. – S. 86.
427. *Енсен А.* Орлик у Швеції. – С. 160.
428. Цит. за: *Субтельний О.* Мазепинці... – С. 98.
429. *Енсен А.* Орлик у Швеції. – С. 95.
430. Матеріали з Стокгольмського державного архіву // *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С. 212.

Розділ 7. Боротьба українського козацтва за об'єднання Право- та Лівобережної України

1. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С. 34–40; *Савчук Н. О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 157–183; *Горобець В.* Еліта Козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С. 272–292.
2. ПВК. – К., 1859. – Т. IV. – С. 426.
3. ПКК. – Т. IV. – С. 106.
4. *Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem* / Wyd. A. Hnilko. – Warszawa, 1922. – S. 106.
5. АМГ. – СПб., 1901. – Т. 3. – С. 222–223.
6. Там само. – Т. 2. – М., 1894. – С. 198.
7. Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 323; Т. V. – С. 44.
8. ПВК. – Т. IV. – Отд. 3. – С. 57–58.
9. Цит. за: *Горобець В.* Еліта козацької України. – С. 274.
10. АГАД. – Ф. «АКВ». – Від. «Козацький». – № 42. – Спр. 27. – Арк. 85–86; *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S. 52.
11. *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski... – С. 74–77.
12. *Савчук Н. О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького... – С. 169–171.
13. *Горобець В.* Еліта козацької України... – С. 279.
14. *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska w Ukrainie na przełomie lat 1660/1661 // Przegląd Historyczny. – Т. XLV. – Z. 4. – Warszawa, 1954. – S. 626.
15. Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 78.
16. Там само. – Т. IV. – С. 121, 123, 125.
17. *Савчук Н. О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького... – С. 181.
18. Там само. – С. 150.
19. ПКК. – Т. IV. – С. 154–155.
20. Цит. за: *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003. – С. 259.
21. Там само. – С. 177.
22. *Горобець В.* Еліта козацької України... – С. 390.
23. ІР НБУ. – Ф. II. – № 15412. – Арк. 20–21.
24. БМЧ. – Од. зб. 402. – Арк. 470–471.
25. ІР НБУ. – Ф. II. – № 15425–15487. – Арк. 238.
26. Там само. – № 15412. – Стовбці Розрядного приказу, Белгородський стил. – Арк. 20–21; *Газін В. В.* Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.). Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – С. 70.
27. ПВК. – Т. 4. – С. 261.
28. *Газін В. В.* Гетьманство Павла Тетері... – С. 71–72.
29. ПВК. – Т. 4. – С. 326–327.

30. *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1965. – S. 141.
31. *Газін В. В.* Гетьманство Павла Тетері... – С. 127.
32. ПВК. – Т. 4. – С. 427.
33. *Газін В. В.* Гетьманство Павла Тетері... – С. 128.
34. ПВК. – Т. 4. – С. 375–376, 378–381.
35. *Маркевич Н.* История Малороссии. – М., 1842. – Т. IV. – С. 44–48; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Львів, 2004. – С. 302–303.
36. Там само. – Т. 4. – С. 420–424.
37. Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 41.
38. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 143.
39. *Смолій В.* Петро Дорошенко // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С. 118.
40. *Санин Г. А.* Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже 60-х – 70-х гг. XVII в.: Дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1970. – С. 281.
41. *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674–1675. – Warszawa, 1934. – S. 4.
42. *Przyboś A.* Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673. – Kraków; Wrocław, 1984. – S. 149.
43. *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego 1671 r. // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – Т. XI. – Cz. I. – Warszawa, 1965. – S. 70.
44. Акты ЮЗР. – Т. VI. – СПб., 1869. – С. 50–51.
45. БМЧ. – ТН. – Од. зб. 160. – № 291. – Арк. 1278.
46. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 93.
47. Там само. – С. 90.
48. Acta historica. – Vol. II. – Pars. I. – Kraków, 1880. – S. 253–254.
49. БМЧ. – Од. зб. 402. – № 47. – Арк. 615.
50. *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000. – S. 125–127.
51. *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. – S. 69.
52. *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 192.
53. *Степанков В. С.* Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С. 303–304.
54. Acta historica – Vol. I. – Pars. II. – Kraków, 1881. – S. 382–383.
55. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 200.
56. Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 66.
57. Acta historica – Vol. I. – Pars. II. – S. 631.
58. Ibid.
59. *Борисенко В.* Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави... – С. 337.
60. Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 64.
61. Там само. – С. 65.
62. *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII в. – Варшава, 1934. – С. 103.
63. *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – С. 224.
64. Там само.
65. Акты ЮЗР. – Т. IX. – СПб., 1877. – С. 314.
66. Там само. – С. 457–458.
67. Acta historica – Vol. I. – Pars. II. – S. 1027.
68. Ibid.
69. *Grabowski A.* Starożytności historyczne Polskie, pisma i pamiętniki do dziejw polskich. – Т. 2. – Kraków, 1840. – S. 300.
70. *Chrapowicki J. A.* Dziariusz wojewody witebskiego / Wyd. J. Rusiecki. – Warszawa, 1845. – S. 197.
71. *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego... – S. 71.
72. Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 196–206.

73. *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. – Warszawa, 1994. – S. 51.
74. Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 168; *Doraśenko D., Rybka J.* Hejtman Petr Dorosenko a jeho turecka politika. – Praha, 1933. – S. 39.
75. *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko... – S. 421.
76. АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3036. – Арк. 235–242.
77. *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений. Историческая монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. 6. – Т. XV: Руина. – С. 240.
78. Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 281–283.
79. Там само.
80. *Попов А.* Русское посольство в Польше в 1673–1677 годах. – СПб., 1854. – С. 10–11.
81. *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. – Ч. I. – С. 251.
82. *Яковлів А.* Українсько-московські договори... – С. 114.
83. Цит. за: *Попов А.* Русское посольство... – С. 63.
84. АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3036. – Арк. 228–229.
85. Там само. – Арк. 231.
86. АГАД. – Ф. «Архів Публічний Потоцьких». – № 47. – Т. 1. – Арк. 389.
87. Акты ЗР. – Т. 5. – С. 140.
88. Цит. за: *Попов А.* Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. – М., 1857. – Т. 8. – С. 294.
89. Там само. – С. 295–296.
90. Там само.
91. БНЮ. – Од. зб. 2958/1. – Арк. 68.
92. Акты ЗР. – Т. 5. – С. 151.
93. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Кн. 50. – Арк. 667; *Заруба В. Н.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 78.
94. БМЧ. – ТН. – Од. зб. 177. – Арк. 477–478; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji... – S. 204.
95. Цит. за: *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji... – S. 205.
96. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1872. – Т. XI. – С. 87; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... – S. 30.
97. *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 302.
98. *Пархоменко В.* До питання про політику гетьмана Самойловича // Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського. – К., 1928. – С. 226; *Смолій В. А.* Правобережна Україна другої половини XVII – початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 118; *Сергієнко Г.* Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави... – С. 383; *Чухліб Т.* Іван Самойлович // Історія України в особах: Козаччина. – С. 161–171.
99. *Станіславський В.* Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686–1697 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 271.
100. Акты ЗР. – Т. 5. – С. 222; *Гуржій О., Чухліб Т.* Гетьманська Україна. – К., 1999. – С. 25, 212.
101. *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. 2. – С. 206.
102. Там само.
103. РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – № 767. – Арк. 16.
104. Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1. – С. 44–45; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні у кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963. – С. 74–75.
105. РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 660. – Арк. 1–2; Листи Івана Мазепи... – Т. 1. – С. 45.
106. Листи Івана Мазепи... – Т. 1. – С. 45–46.
107. *Дядиченко В. А.* З історії боротьби українського народу на Правобережжі проти шляхетської Польщі в кінці XVII ст. // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. – К., 1943. – Кн. 7. – С. 170.

108. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – № 59. – Арк. 291 зв.; *Заруба В.* Українське козацьке військо... – С. 370.
109. *Заруба В.* Українське козацьке військо... – С. 372.
110. *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 391.
111. Там само.
112. Там само. – С. 400–401, 406, 433; *Андрусяк М.* Мазепа і Правобережжя. – Львів, 1938. – С. 25–27.
113. З епістолярної спадщини Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. – К., 1996. – С. 126–127; *Кресін О.* Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст. // *Україна та Росія...* – С. 325.
114. *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений. – СПб., 1905. – Кн. 6. – Т. XVI: Мазепа и мазепинцы. – С. 475.
115. *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 гг. // *Киевская старина.* – 1890. – № 5. – С. 223.
116. *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись. – Львів, 1874. – Т. 1. – С. 772; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен: в XV кн. – СПб., 1896. – Кн. 3. – Т. XIV. – Сбц. 1222.
117. *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 603.
118. *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 93.
119. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Кн. 83. – Арк. 263.
120. Цит. за: *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений. – Кн. 6. – Т. XVI: Мазепа и мазепинцы. – С. 489.
121. *Otwinowski E.* Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od 1696–1728. – Kraków, 1849. – S. 19.
122. Цит. за: *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений. – Кн. 6. – Т. XVI: Мазепа и мазепинцы. – С. 506.
123. *Соловьев С. М.* История России. – Кн. 3. – Т. XIV. – Сбц. 1301; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... – С. 178.
124. *Чухліб Т. В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – К., 1996. – С. 27.
125. Архив ЮЗР. – К., 1888. – Ч. 2. – Т. II. – С. 393.
126. Там само. – С. 408.
127. АГАД. – Ф. «Архів Публічний Потоцьких». – № 133. – Арк. 110.
128. Там само. – Арк. 111.
129. Архив ЮЗР. – К., 1868. – Ч. 3. – Т. II. – С. 9.
130. *Антонович В. Б.* Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1714) // Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. II. – С. 15.
131. *Theiner A.* Monuments historiques de Russie. – Rzym, 1859. – S. 249; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. 3. – Kraków, 1923. – S. 10; *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. – Lwów, 1907. – S. 28–29.
132. Цит. за: *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. – S. 29.
133. БМЧ. – ТН. – Од. зб. 179. – № 140. – Арк. 699.
134. БПАН. – Од. зб. 645. – № 30. – Арк. 33–34.
135. Там само. – Од. зб. 645. – № 30. – Арк. 33–34; *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. – S. 39.
136. БМЧ. – ТН. – Од. зб. 180. – № 4; *Theatrum Europeum.* – Т. XII. – Frankfurt-am-Main, 1707. – S. 695; *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. – S. 39.
137. Кара Mustafa pod Wiedniem. Zródła musulmanskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku – Kraków, 1973. – S. 319.
138. БПАН. – Од. зб. 645. – № 38.
139. *Zawadzki K.* Gazeta ulotne polski i polski dotyczące XVI–XVIII wieku. – Т. 2. – Wrocław, 1984. – S. 42.

140. *Zawadzki K. Gazeta ulotne polski...* – S. 59.
141. *Ibid.* – S. 60.
142. *Ibid.*
143. *Ibid.* – S. 61.
144. *Ibid.* – S. 62, 64, 196.
145. *Nuova, edistinta Relatione.* – Napoli, 1684. – 29.II. // БНВ, Відділ стародруків. – № 314685.
146. *Власова А. В. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII – начале XVIII в.* – Кишинев, 1980. – С. 27; *Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма.* – Кишинев, 1966. – С. 395; *Wimmer J. Wiedeń 1683...* – S. 412–413.
147. БМЧ. – ТН. – Од. зб. 180. – № 6. – Арк. 29.
148. Там само. – Од. зб. 179. – Арк. 1006.
149. Там само. – Арк. 39.
150. *Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej...* – S. 24.
151. Дополнения к актам историческим... – Т. 11. – СПб., 1869. – С. 90.
152. БМЧ. – ТН. – Од. зб. 180. – № 55. – Арк. 187.
153. Акты ЗР. – Т. 5. – С. 176.
154. АГАД. – Ф. «Архів Замоїських». – № 3036. – Арк. 165.
155. БМЧ. – Од. зб. 2765. – Арк. 35; *Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись.* – С. 208–209.
156. БМЧ. – Од. зб. 422. – Арк. 288.
157. Дополнения к актам историческим... – Т. 11. – С. 171.
158. Акты ЗР. – С. 176; *Величко С. Літопис.* – Т. 2. – С. 371.
159. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. II. – С. 94.
160. Там само.
161. ЦДІА України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 212 зв.
162. Дополнения к актам историческим... – Т. 11. – С. 150.
163. Літопис Григорія Грабянки. – С. 233.
164. *Volumina legum.* – Petersburg, 1859. – Т. V. – S. 350.
165. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. II. – С. 337.
166. РДАДА. – Ф. 210. Розрядний приказ, стовпці Білгородського столу. – Оп. 12. – Ствп. 1170. – Арк. 549.
167. Дополнения к актам историческим... – Т. 12. – СПб., 1872. – С. 302.
168. БНЮ. – Од. зб. 210. – Арк. 312.
169. *Showaniec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Mołdawji w 1686 r.* – S. 127–138.
170. АГАД. – Ф. «Архів Замоїських». – № 3028. – Арк. 185; *Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce.* – Т. 3. – S. 14.
171. ЦДІА України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 63.
172. АГАД. – Ф. «Архів Замоїських». – № 3028. – Арк. 185; *Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce.* – Т. 3. – S. 14.
173. *Król Jan III Sobieski i jego epoka / Oprac. J. Płochy.* – Warszawa, 1986. – S. 70–71.
174. АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Від. II. – Кн. 25. – Арк. 202.
175. *Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.).* – М., 1897. – Т. 3. – С. 159.
176. *Станіславський В. Гетьман Андрій Могила і запорозькі козаки* // Київська старовина. – 1999. – № 3. – С. 155–162.
177. *Станіславський В. Поїздка «товмача» гетьмана Андрія Могили до Білгородчини та Криму (1688)* // Український історичний збірник. – К., 2000. – С. 305–310.
178. БМЧ. – Од. зб. 422. – Арк. 313; *Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej...* – S. 73.
179. АГАД. – Ф. «Архів Публічний Потоцьких». – № 47. – Т. 2. – Арк. 162.
180. Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. III. – К., 1910. – С. 141–143.
181. РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – № 72. – Арк. 23; *Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою...* – С. 92.

182. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст. ... – С. 52; *Крупницький Б.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 19; *Маркіна В. А., Крижанівська В. В.* Економічні наслідки антифеодальної та національно-визвольної боротьби на Правобережній Україні в кінці XVII–60-х роках XVIII ст. // Науково-методичні праці з історії СРСР: Зб. статей. – Вип. 1. – К., 1991. – С. 11.
183. *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII вв. – К., 1899; *Дядиченко В. А.* З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690–1699 рр.) // Наукові записки інституту історії і археології АН УРСР. – К., 1946. – Кн. 2. – С. 166–177; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... – К., 1963.
184. Див., напр.: *Полонська-Василенко Н.* Палій та Мазепа // Літопис Червоної калини. – Львів, 1992. – Ч. 8–9. – С. 5.
185. Чарт. – Од. зб. 2765. – Арк. 9.
186. Листи Івана Мазепа... – Т. 1. – С. 123.
187. Там само. – С. 275–276.
188. АГАД. – Ф. «Архів Публічний Потоцьких». – № 47. – Т. 2. – Арк. 141.
189. Там само. – С. 142.
190. Цит. за: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, 2003. – С. 210.
191. АГАД. – Ф. «Архів Радзивілів». – Від. II. – Кн. 25. – Арк. 231; РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 586. – Арк. 21.
192. Там само. – Арк. 233–234.
193. АГАД. – Ф. «Архів Публічний Потоцьких». – № 133. – Арк. 294.
194. БНЮ. – Од. зб. 876. – Арк. 130–131.
195. Там само.
196. Там само. – Од. зб. 876. – Арк. 111; АГАД. – Ф. «Архів Радзивілів». – Від. II. – Кн. 25. – Арк. 231–234.
197. АГАД. – Ф. «Архів Радзивілів». – Від. II. – Кн. 25. – Арк. 343.
198. Там само. – Ф. «Архів Замоєських». – № 3060. – Арк. 21.
199. *Чухліб Т. В.* Козацький устрій Правобережної України... – С. 62.
200. БНВ. ВР. – Од. зб. 21029. – Арк. 7.
201. *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 436.
202. БНЮ. – Од. зб. 452/2. – Арк. 1.
203. *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 457.
204. БЯУ. – Од. зб. 1151. – Арк. 71–72.
205. БНЮ. – Од. зб. 406/III. – Арк. 123–124.
206. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. II. – С. 397.
207. *TeKa Gabriela Junoszy Podoskiego.* – Т. 1. – Poznań, 1854. – S. 35.
208. *Krupnickij B.* Hetman Masepa und seix Zeit. – Leipzig, 1942. – S. 54.
209. *Zawisza K.* Pamiętniki. – Warszawa, 1862. – S. 40–41.
210. *Коралюк В. Д.* Речь Посполитая и подготовка Северной войны // УЗИС. – М., 1951. – Т. 4. – С. 228.
211. *Чухліб Т.* Семен Палій // Історія України в особах: Козаччина. – С. 189.
212. БМЧ. – Од. зб. 867/IV. – № 42. – Арк. 23; Од. зб. 1668. – Арк. 54.
213. Там само. – Од. зб. 1668. – Арк. 170.
214. ДПБ. ВР. – Ф. 523. – Спр. 3. – Арк. 1.
215. *Чухліб Т.* Семен Палій. – С. 190.
216. АГАД. – Ф. «Архів Публічний Потоцьких». – № 55. – Т. 2. – Арк. 111.
217. Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. II. – С. 479–480; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... – С. 67; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст. ... – С. 52.
218. Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. II. – С. 497.
219. БЯУ. – Од. зб. 1151. – Арк. 56–57.
220. *Majewski W.* Palij Semen // Polski Słownik Biograficzny. – Т. 25. – Kraków, 1982. – S. 79.

221. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. II. – С. 229–230.
222. *Королюк В. Д.* Речь Посполитая и подготовка Северной войны. – С. 230.
223. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. II. – С. 411; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... – С. 123.
224. *Балабушевич Т. А.* Територіальні межі правобережних полків (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 31.
225. *Дядиченко В. А.* З історії боротьби правобережного козацтва... – С. 167.
226. Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. II. – С. 496–503.
227. Цит. за: *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... – С. 119.
228. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. II. – С. 484, 502, 518–519.
229. Осолін. – № 271, арк. 126; *Janczak J.* Powstanie Paleja // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia* 3. – S. 107–108.
230. РДАДА. – Ф. 229, кн. 86, арк. 424–425; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... – С. 132.
231. *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... – С. 132.
232. БНЮ. – Од. зб. 271. – № 126.
233. БМЧ. – № 1676. – Арк. 119–120; Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. III. – С. 449–450.
234. БНЮ. – Од. зб. 271. – № 126; *Janczak J.* Powstanie Paleja. – S. 115.
235. БМЧ. – Од. зб. 1955. – Арк. 120–123.
236. Там само. – Од. зб. 1676. – Арк. 19.
237. БНЮ. – Од. зб. 3550. – Арк. 141.
238. РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – № 39.
239. Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб., 1900. – Т. IV. – С. 468.
240. *Антонович В.* Последние времена казачества на правой стороне Днепра. – Архив ЮЗР. – К., 1868. – Ч. 3. – Т. II. – С. 133–134; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... – С. 147.
241. РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 39.
242. Там само. – Ф. 229. – Кн. 122. – Арк. 97–98; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... – С. 190.
243. БМЧ. – Од. зб. 1676. – Арк. 357.
244. Там само. – Од. зб. 525. – Арк. 236–237.
245. БМЧ. – № 197. – Арк. 131–134; *Janczak J.* Powstanie Paleja. – S. 143.
246. *Volumina legum.* – Т. 6. – S. 166.
247. *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... – С. 174.
248. Літопис Григорія Грабянки. – К., 1991. – С. 166.
249. *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна. – Львів, 1996. – С. 48.
250. *Артамонов В.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской битвы (1709–1714). – М., 1990. – С. 54.
251. Там само.
252. Письма и бумаги Петра Великого. – М., 1964. – Т. XI. – Вып. I. – С. 216.
253. *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України... – С. 48–49; *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая... – С. 116.
254. *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая... – С. 52.
255. Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. 12. – СПб., 1898. – С. 225–227.
256. Переписка и другие бумаги Петра Великого... – С. 38; *Субтельний О.* Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 78.
257. *Субтельний О.* Мазепинці... – С. 56.
258. Цит. за: *Ульяновський В.* Пилип Орлик. – С. 443.
259. *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938. – С. 48.

260. Переписка и другие бумаги Петра Великого... – С. 81; *Субтельний О.* Мазепинці... – С. 81.
 261. Матеріали з Пруського таємного державного архіву в Берліні // *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... Додатки. – С. 185–186.
 262. *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С. 53.
 263. Там само. – С. 54.
 264. *Крижун М.* Згін населення з Правобережної України... – С. 46.
 265. Переписка и другие бумаги Петра Великого... – С. 59.
 266. Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала графа Бориса Петровича Шереметева. – Ч. 3. – М., 1778–1779. – С. 224, 228, 239, 252; Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. – К., 1885. – Т. 2. – С. 52.

Розділ 8. Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва

1. *Черкас Б. В.* Україна в політичному протистоянні Великого князівства Литовсько-го з Московською державою і Кримом у 20–30 рр. XVI ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 12–13.
2. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4. – С. 335.
3. Там само. – Т. 7. – С. 83–88.
4. Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т. II. – С. 186.
5. *Леп'яко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999. – С. 19.
6. *Крип'якевич І.* Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 244–246; *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. – Львів, 1994. – С. 16.
7. *Разин Е.* История военного искусства. – СПб.; М., 1999. – Т. 3. – С. 351.
8. *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. – С. 16–17.
9. *Леп'яко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах... – С. 82.
10. *Голобуцький В. А.* Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 202.
11. Дневник Эриха Лясоты // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 1. – С. 182.
12. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 473.
13. *Borowiak A.* Powstanie kozackie // *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku.* – Warszawa, 2002 – S. 61.
14. *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. – С. 15.
15. *Разин Е.* История военного искусства. – СПб.; М., 1999. – Т. 2. – С. 548–549.
16. Там само. – СПб.; М., 1999. – Т. 3. – С. 350–352, 390–391.
17. Там само. – Т. 3. – С. 350.
18. Там само. – С. 390.
19. Дневник похода против козаков запорожских (1625) // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – С. 137.
20. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 205; Дневник Симеона Окольского. 1637–1638 // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – С. 260.
21. *Боллан Г.* Описание Украины // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – С. 303.
22. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до сер. XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 236.
23. Дневник Эриха Лясоты. – С. 169.
24. *Borowiak A.* Powstanie kozackie. – S. 67.
25. *Ibid.* – S. 67.

26. Epicedion // Українські гуманісти епохи Відродження. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 28.
27. *Таратюрик В. В.* Конница на войне. – Минск, 1999. – С. 298–300.
28. *Боплан Г.* Описание Украины. – С. 319.
29. Дневник Эриха Лясоты. – С. 169.
30. Там само. – С. 178.
31. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – С. 209.
32. Дневник Симеона Окольского. – С. 243.
33. *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1960. – С. 43.
34. Акта Tomisiana. – Т. 6. – Poznan, 1857. – S. 103.
35. *Покровский М. М.* Вступительная статья к «Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Гальской войне». – М., 1991. – С. 23–25.
36. *Боплан Г.* Описание Украины. – С. 303.
37. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – С. 205.
38. *Волков В.* Войны и войска Московского государства. – М., 2004. – С. 301.
39. *Крохмалюк Ю.* Похід Сагайдачного на Москву 1618 р. – Львів, [б.] [д.].
40. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 82–83.
41. Там само. – Т. 7. – С. 86.
42. ЦДІА України. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 948.
43. *Алекберли М. А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – пер. пол. XVII веков. – К., 1961. – С. 143–159.
44. *Боплан Г.* Описание Украины. – С. 344–345.
45. Там само. – С. 346.
46. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – С. 105.
47. Дневник Симеона Окольского. – С. 258, 260.
48. Там само. – С. 204.
49. *Леп'яко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах... – С. 169–170.
50. Там само. – С. 156–157.
51. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – С. 99–100.
52. Там само. – С. 108–109.
53. Там само. – С. 204–205.
54. *Крохмалюк Ю.* Похід Сагайдачного на Москву 1618 р.; *Гуржій О. І., Корнієнко В. В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2005. – С. 58–65.
55. *Баран О.* Козаки на імператорській службі в роках 1635–1636 // Український історик 1–3 (41–43). Рік. XI. – Мюнхен, 1974. – С. 18; *Федорук А.* Козаки в контексті військового мистецтва тридцятирічної війни (1618–1648 рр.) // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 118.
56. *Горбець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII ст. – К., 2000. – С. 6–17.
57. *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо // Записки НТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 111–150.
58. Пор.: Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 345; Реєстр Війська Запорозького 1649 р. – К., 1995.
59. Реєстр Війська Запорозького 1649 р. – С. 504.
60. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 130.
61. Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т. 2. – С. 90.
62. Архив ЮЗР. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 82, 112, 114; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К., 1986. – С. 73; Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 8.
63. *Крижанич Ю.* Політика. – М., 1965. – С. 429; *Gloger Z.* Encyklopedja staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1901. – Т. 4. – S. 186.
64. *Свешніков І. К.* Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 243.
65. Там само. – С. 225–232; *Kwaśniewicz W.* 1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym. – Warszawa, 1981. – S. 199–200, 203, 212–213; *Żygulski Z.* Broń w dawnej Polsce. – Warszawa, 1982. – S. 243, 271, 276, 279.

66. *Сидоренко В. О.* Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // *Історичні джерела та їх використання.* – К., 1972. – Вип. 7. – С. 161–168.
67. *Маковская Л. К.* Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV–XVIII веков: Определитель. – М., 1992. – С. 32.
68. *Свешніков І. К.* Битва під Берестечком. – С. 174–176.
69. *Gloger Z.* Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Т. 4. – S. 296.
70. *Ботлан Г. Л. де.* Опис України. – К., 1990. – С. 106.
71. *Стороженки.* Семейный архив. – К., 1908. – Т. 6. – С. 107.
72. *Мемуары,* относящиеся к истории Южной России. – Вип. 2. – С. 8.
73. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. 1. – С. 697.
74. *Маевски В.* Польское военное искусство второй половины 17 в. // *История военного дела в Польше: Избранные вопросы.* – Варшава, 1970. – С. 115–120.
75. *Стороженко І.* С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини 17 ст. – Дніпропетровськ, 1996. – Кн. 1. – С. 112–113.
76. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 178–181; *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. – С. 57–58.
77. *Петрів В.* Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 рр. // *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. – К., 2002. – С. 152–153.
78. *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. – С. 59–60.
79. Детальніше про перебіг битви на окремих етапах див.: *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво... – С. 117–133.
80. *Wimmer J.* Materiały do zagzdzenia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648–1655 // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – Warszawa, 1960. – Т. 5. – S. 469.
81. *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. – С. 73–75.
82. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво... – С. 158–163.
83. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 188–189.
84. *Петрів В.* Стратегічні операції Богдана Хмельницького... – С. 163–165.
85. Детальніше про це: *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво... – С. 178–189.
86. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 70–71.
87. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво... – С. 199–200.
88. Там само. – С. 201–203.
89. *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. – С. 99–100.
90. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 27–30.
91. *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. – С. 162.
92. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – К., 1995. – С. 380.
93. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво... – С. 276–277.
94. *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. – С. 164.
95. *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 416–417.
96. Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 158; *Костомаров Н.* Руина. – М., 1995. – С. 40.
97. *Чернов А.* Вооруженные силы Русского государства в XV–XVII вв. – М., 1954. – С. 133–155.
98. *Górski K.* Historia piechoty polskiej. – Kraków, 1893. – S. 40–50; *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864 /* Red. nauk. J. Sikorski. – Warszawa, 1965. – Т. 1. – S. 377–381.
99. Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 11. – С. 741–742.
100. *Мицик Ю.* Визвольна війна очима полонених повстанців // *Київська старовина.* – 1995. – № 4. – С. 33.

101. *Епифанов П.* «Учение и хитрость ратного строения пехотных людей» // Ученые записки кафедры истории СССР МГУ. – М., 1954. – Вып. 157. – С. 96.
102. *Оляничин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 р. // Записки НТШ. – 1991. – Т. 222. – С. 346–347.
103. *Горбовець В.* Козацький гетьманат в соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 51, 53–54.
104. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 109, 150; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 213.
105. Там само. – С. 395.
106. Там само. – С. 546; *Чужліб Т.* Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648–1679 рр.) // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. – К., 1995. – С. 152.
107. Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 52.
108. *Крип'якевич І.* Серби в українським війську 1650–1660 рр. // Записки НТШ. – Львів, 1920. – Т. 129. – С. 81.
109. *Бувльвінський А.* Похід кн. Г. Г. Ромодановського на Україну восени 1658 р. // Нова політика. – 1998. – № 1. – С. 18–20.
110. Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 282–283.
111. Там само. – С. 283–285.
112. *Горбовець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С. 206–207.
113. *Бувльвінський А.* Конотопська битва 1659 р. // УДЖ. – 1998. – № 3. – С. 76–77.
114. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 79–80.
115. *Бувльвінський А.* Конотопська битва 1659 р. – С. 77.
116. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 238.
117. Там само. – Т. 15. – С. 421.
118. Літопис Самовидця. – С. 79–80.
119. Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 399.
120. *Бувльвінський А.* Конотопська битва 1659 р. – С. 80–82.
121. *Горбовець В.* Еліта козацької України... – С. 238.
122. АМГ. – СПб., 1894. – Т. 2. – С. 19–31, 92, 101–102.
123. *Горбовець В.* Еліта козацької України... – С. 239–242.
124. АМГ. – Т. 2. – С. 134; Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 28.
125. *Zarys dziejów wojskowości polskiej...* – Т. 2. – С. 103.
126. Ibid.
127. *Герасимчук В.* Чуднівська кампанія 1660 р. // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. 113. – С. 44–47.
128. Там само. – С. 49–51.
129. Там само. – С. 55–58.
130. Там само. – С. 61.
131. Там само. – С. 62–66.
132. *Korzon T.* Dzieje wojen I wojskowosci w Polsce. Epoka przedrozbiorowa. – Kraków, 1912. – Т. 2. – С. 400–402.
133. *Zarys dziejów wojskowości polskiej...* – Т. 2. – С. 107.
134. Ibid. – С. 108–109.
135. *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. – Т. 2. – С. 404–405.
136. *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000. – С. 125–129.
137. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 34, 127; *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 113.
138. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 162.
139. Там само. – Т. 8. – С. 202; Т. 9. – С. 33–34.
140. Там само. – Т. 9. – С. 164, 189.
141. Там само. – Т. 9. – С. 23; *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 113; Літопис Самовидця. – С. 108–109.

142. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 23, 69, 71–73, 75–76, 81–82; Літопис Самовидця. – С. 109.
143. Источники малороссийской истории, собранные и изданные Д. Бантыш-Каменским. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 11, 16, 309.
144. Літопис Самовидця. – С. 128.
145. *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С. 413–416; *Заруба В. М.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті 17 століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 87–88.
146. *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. – 1890. – № 5. – С. 214.
147. Там само. – С. 215.
148. *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С. 429–430.
149. Там само. – С. 431–433.
150. ІР НБУ. – Ф. 8. – Спр. 228 м 97. – Арк. 620.
151. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 33–34.
152. *Заруба В.* Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть 17 в.). – Харьков, 1993. – С. 101–102; *Костомаров Н.* Мазепа. – М., 1992. – С. 34; *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. 1. Приложения. – С. 374.
153. *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 370.
154. Там само.
155. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией императорской Академии Наук. – СПб., 1836. – Т. 4. – С. 448; Літопис Самовидця. – С. 148–149.
156. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 672; Дневник генерала Патрика Гордона // Чтения в Московском обществе истории и древностей. – М., 1892. – Кн. 3. – С. 188–190; *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 241; *Бантыш-Каменский Н.* История Малой России. – К., 1993. – С. 309; *Заруба В.* Украинское казачье войско... – С. 62–64; *Сокирко О.* Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини в боротьбі з турецько-татарською експансією 1676–1681 рр. // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 22–23.
157. *Сокирко О.* Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини... – С. 22.
158. Акты ЗР. – СПб., 1855. – Т. V. – С. 234.
159. Там само. – С. 238–239.
160. Там само. – С. 237.
161. Там само. – С. 240.
162. *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 424–426; Літопис Самовидця. – С. 153; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 36.
163. Літопис Самовидця. – С. 154; *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – С. 347; *Возняк М.* Хто ж автор т. зв. літопису Самовидця? // Записки НТШ. – Львів, 1935. – Т. 153. – С. 62.
164. *Заруба В.* Украинское казачье войско... – С. 108.
165. ІР НБУ. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 1142, 1162–1163; *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 479; *Дядиченко В. А.* Участь українських козацьких полків у азово-дніпровських походах 1695–1696 рр. // Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. – К., 1952. – Т. 4. – С. 162–165; *Станіславський В. В.* Участь запорозьких козаків у азово-дніпровській кампанії 1695–1698 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 81.
166. ІР НБУ. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 1274; Літопис Самовидця. – С. 157; *Дядиченко В. А.* Участь українських козацьких полків... – С. 169; *Петровський М. Н.* Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. – Харків, 1930. – С. 372–373.

167. Записки А. Желябужского с 1682 по 2 июля 1709 г. – СПб., 1840. – С. 74; Походный журнал 1696 года. – СПб., 1853. – С. 19; Сказание о взятии Азова // Древняя российская вивлиофика. – М., 1791. – Ч. 16. – С. 268; *Богословский М. М.* Петр I: Материалы для биографии. – М., 1940. – Т. 1. – С. 322.
168. Сказание о взятии Азова... – С. 272.
169. Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб., 1887. – Т. 1. – С. 93–94; Сказание о взятии Азова... – С. 272.
170. *Анисимов Е.* Время петровских реформ. – Л., 1989. – С. 236–239; *Павленко Н. И.* Петр Великий. – М., 1990. – С. 474–475.
171. *Автократов В. Н.* Военный приказ (к истории комплектования и формирования войск в России в начале XVIII века) // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. статей. – М., 1959. – С. 233; *Водарский Я. Е.* Служилое дворянство в России в конце XVII – начале XVIII века // Вопросы военной истории России. XVIII и первая четверть XIX веков: Сб. статей. – М., 1969. – С. 233; *Рабинович М.* Стрельцы в первой четверти XVIII в. // Исторические записки. – М., 1956. – Т. 58. – С. 273–305.
172. *Сокирко О.* Військове мистецтво українських найманців у ліфляндських кампаніях 1700–1702 рр. // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія «Історія». – 1999. – Вип. 42. – С. 26–31.
173. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 1. – С. 410.
174. Там само. – Т. 4. – С. 66.
175. Там само. – Т. 3. – С. 1050.
176. РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1521. – Арк. 1; Спр. 1525. – Арк. 2.
177. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 4. – С. 323–324.
178. Там само. – Т. 4. – С. 135.
179. *Масловский Д.* Северная война 1700–1721 гг. – СПб., 1892. – С. 166.
180. *Бескровный Л. Г.* Русская армия и флот в XVIII веке. – М., 1958. – С. 50–52; Государственные сановники, управлявшие военной частью в России с 1701 года. – СПб., 1866. – С. 3.
181. *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 11, 56.
182. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 7. – С. 681, 690.
183. Там само. – СПб., 1912. – Т. 6. – С. 44.
184. Там само. – Т. 6. – С. 287. Оригінал листа: РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 4. – Д. 108. – Л. 1 об.
185. Там само. – Т. 6. – С. 288–289. Оригінал листа: РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 4. – Д. 112. – Лл. 1 об. – 3. Аналогічного змісту лист було відправлено того ж дня віце-канцлеру П. Шафірову: РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 4. – Д. 110. – Лл. 1 об. – 2.
186. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 4. – С. 16.
187. *Маркевич Н.* История Малороссии. – М., 1842. – Т. 4. – С. 257.
188. *Оглоблин О.* Гетьман Иван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто, 2001. – С. 121.
189. Документы Северной войны: Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 гг.) // Труды Императорского Русского военно-исторического общества. – СПб., 1909. – С. 125.
190. Государственные сановники, управлявшие военной частью... – С. 3–4; Доклады и приговоры, состоявшиеся в правительствующем Сенате в царствование Петра Великого. – СПб., 1901. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 367.
191. ЦДІА України. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 73. – Арк. 3 зв. – 4 зв.
192. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726–1730 гг. // Сборник РИО. – 1886. – Т. 55. – С. 153.
193. Там само; Бумаги императора Петра I. – СПб., 1873. – С. 51–515.
194. Там само.
195. ЦДІА України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1578. – Арк. 3 зв.

196. ІР НБУ. – Ф. 8. – Спр. 232 (99 ІІ). – Арк. 261 зв.
197. ЦДІА України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9322. – Арк. 52; Ф. 55. – Оп. 2. – Спр. 51. – Арк. 399–410 зв.
198. Детальніше про це: *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – С. 21–24.
199. Распоряжение князя А. И. Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников» // Киевская старина. – 1902. – № 2. – С. 83–88.
200. Детальніше про це: *Путфо О.* Українське козацьке військо // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 19, 27–29.
201. Доклад Румянцева Екатерине II 1781 г. // Киевская старина. – 1884. – № 10. – С. 698.
202. *Балашова Ю. П.* Из истории великой Северной войны (начало Малой войны – зима 1700–1701 года) // Ученые записки Московского областного педагогического института им. Н. К. Крупской. – М., 1958. – Т. 74. Труды кафедры истории СССР. – Вып. 5. – С. 186; История Северной войны. 1700–1721 гг. – М., 1987. – С. 46–50.
203. *Бутурлин Д.* Военная история походов россиян в XVIII столетии. – СПб., 1819. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 60; Сборник летописей... – С. 12.
204. Сборник летописей... – С. 43.
205. *Балашова Ю. П.* Из истории великой Северной войны... – С. 202; *Бутурлин Д.* Военная история походов россиян... – С. 61; Сборник летописей... – С. 43.
206. Сборник летописей... – С. 43; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн. 7. – С. 627.
207. Сборник летописей... – С. 43; *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. – СПб., 1863. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 110.
208. Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. – СПб., 1871. – Т. 1. – С. 76–77.
209. *Бутурлин Д.* Военная история походов россиян... – С. 106; Материалы Военно-ученого архива... – С. 78.
210. Письма к государю императору... от графа Бориса Петровича Шереметева. – М., 1778. – Ч. 1. – С. 55, 58, 73, 80.
211. *Бутурлин Д.* Военная история походов россиян... – С. 108; Материалы Военно-ученого архива... – С. 81–82; *Палли Х.* К вопросу об историческом значении битвы при Хуммули (Гуммельсгоф) // Изв. Академии наук Эстонской ССР. – 1963. – № 1. – С. 54–55.
212. *Бутурлин Д.* Военная история походов россиян... – С. 108; Материалы Военно-ученого архива... – С. 83–84; История Северной войны. – С. 58.
213. *Бутурлин Д.* Военная история походов россиян... – С. 108; Материалы Военно-ученого архива... – С. 84–85.
214. Там само; *Палли Х.* К вопросу об историческом значении битвы при Хуммули... – С. 53.
215. *Бутурлин Д.* Военная история походов россиян... – С. 109.
216. Материалы Военно-ученого архива... – С. 85; Письма к государю императору... – С. 79.
217. Літопис Самовидця. – С. 166.
218. Письма к государю императору... – С. 78–79.
219. Материалы Военно-ученого архива... – С. 87–89; *Петровський М.* Нариси історії України... – С. 383; Письма к государю императору... – С. 80–81.
220. *Заозерский А. И.* Фельдмаршал Б. П. Шереметев. – М., 1989. – С. 61.
221. РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1348. – Арк. 1–2.
222. Там само. – Спр. 1448. – Арк. 1–3 зв.
223. Там само. – Спр. 1481. – Арк. 1–1 зв.
224. Там само. – Спр. 1480. – Арк. 1–3 зв.
225. Там само. – Спр. 1486. – Арк. 3 зв. – 4; Спр. 1488. – Арк. 2 зв. – 3.

226. ІР НБУ. – Ф. 2. – № 6960. – Арк. 1 зв.; Бой со шведами у местечка Клецка 19 апреля 1706 г. (журнал С. Неплюева) // Русская старина. – 1891. – № 10. – С. 27; Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 4. – С. 798, 862.
227. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 4. – С. 863–864; *Бутурлин Д.* Военная история походов россиян... – Т. 1. – Ч. 2. – С. 46–48.
228. ІР НБУ. – Ф. 2. – № 6960. – Арк. 2–2 зв.; Бой со шведами у местечка Клецка... – С. 29.
229. *Беснятых Ю. Н.* Иностранные источники по истории России первой четверти XVIII в. – СПб., 1998. – С. 310.
230. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 127, 664–665.
231. *Бескровный Л. Г.* Русская армия и флот в XVIII веке. – С. 240–241.
232. *Комаров В.* Персидская война 1722–1725 гг. (Материалы для истории царствования Петра Великого). – М., 1867. – С. 570.
233. Дневник Николая Ханенко // Киевская старина. – 1896. – № 7–8. – С. 183–185.
234. Там само. – С. 184.
235. Там само. – С. 185.
236. Там само. – С. 184.
237. *Комаров В.* Персидская война 1722–1725 гг. – С. 596.
238. Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 1. – С. 25–26.
239. Там само. – С. 79, 93–94.

Розділ 9. Запорозькі Січі

1. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 138–139.
2. Важливою в цьому відношенні є праця: *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992.
3. Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т. I. – С. 170.
4. Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 99.
5. *Костомаров Н.* Собрание сочинений. – Кн. 4. – СПб., 1902. – С. 17.
6. Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 372; *Глобуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 123.
7. Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 84–85.
8. Kronika M. Bielskiego. – Т. 3. – Sanok, 1856. – S. 1358.
9. *Лемерсьє-Келькеже Ш.* Литовский кондотьер XVI в. князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов // Франко-русские экономические связи. – М.; Париж, 1970. – С. 64; *Глобуцький В.* Запорозьке козацтво. – С. 139.
10. Цит. за: *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 2. – С. 19.
11. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Львів, 1991. – Т. 2. – С. 17.
12. Архив ЮЗР. – К., 1861. – Ч. III. – Т. 1. – С. 4–5; *Винар Л.* Силуети епохи: Дмитро Вишневецкий, Михайло Грушевський. – Дрогобич, 1992. – С. 28.
13. Kronika M. Bielskiego. – Т. 3. – S. 1359.
14. *Гйом Левассер де Боплан.* Опис України. – К., 1990. – С. 43.
15. Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 1. – С. 4–5.
16. Kronika M. Bielskiego. – Т. 3. – S. 1445.
17. Ibid. – Т. 1. – Ks. 1. – Warszawa, 1829. – S. 10; Т. 3. – S. 1620, 1359.
18. Ibid. – S. 1701.
19. Ibid. – Т. 3. – S. 1361, 1367, 1431.

20. Herby gycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane roky 1584. – Kraków, 1858. – S. 156.
21. Ibid. – S. 157.
22. Ibid. – S. 157–158.
23. Ibid. – S. 157, 160, 164.
24. Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 139, 293.
25. Herby gycerstwa polskiego... – S. 161.
26. Ibid. – S. 162; Россия и Италия // Сборник исторических материалов и исследований, касающихся отношений России с Италией. – СПб., 1907. – Т. 2. – С. 173–174.
27. *Сичинський В.* Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 50.
28. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – С. 368–376; *Гурбик А. О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – С. 165–204.
29. Herby gycerstwa polskiego... – S. 157.
30. Еріх Лясота зі Стеблева. – С. 97–98.
31. *Нурбук А.* Pierwsza Sicz Zaporoska na Tomakówce // Kwartalnik Historyczny. Rocznik. CIX, 2002, 3. – S. 67–85.
32. Luber Susanna und Rostankowski Peter. Herkunft der im Jahre 1581 registriertem Zaporoger Kozaken // Jahrbucher für geschichter Osteuroepas. – 1980. – 28. – Н. 3. – S. 389–390; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – С. 152.
33. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 45–72.
34. Listy Stanisława Żółkiewskiego (1584–1620). – Kraków, 1868. – S. 27; *Кроника М. Bielskiego.* – Т. 3. – S. 1690–1691; *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские козаки. – К., 1904. – С. 306–309.
35. Еріх Лясота зі Стеблева. – С. 109.
36. *Гурбик А.* Томаківська Січ // Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 41–42.
37. Там само. – С. 42.
38. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 124–125.
39. *Гурбик А.* Pierwsza Sicz Zaporoska na Tomakówce // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik CIX, 2002, 3. – S. 84.
40. *Гійом Левассер де Боплан.* Опис України. – С. 44; Еріх Лясота зі Стеблева. – С. 104.
41. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 71.
42. Еріх Лясота зі Стеблева. – С. 104, 108.
43. Там само.
44. Arhiwum Głównie Art Dawnych w Warszawie. Arhiwum Zamojskih. – Spr. 3036. – S. 15; Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. – S. 116.
45. *Гійом Левассер де Боплан.* Опис України. – С. 70.
46. Pamietnik wojny Chocimskiej. – Petersburg, 1854. – S. 87.
47. *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницький // Собр. соч. – СПб., 1904. – Кн. 4. – Т. 9. – С. 41.
48. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 121.
49. *Велічко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 294; ІР НБУ. – Ф. 2. – Спр. 13402. – Арк. 85.
50. *Крип'якевич І. П.* Козаччина у політичних комбінаціях 1620–1630-х років // Записки НТШ. – Львів, 1914. – Т. 117–118. – С. 65.
51. *Чухліб Т.* Микитинська Січ // Козацькі Січі... – С. 70.
52. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 77.
53. *Мицих Ю., Станіславський В., Щербак В.* Чортомлицька Січ (1652–1709) // Козацькі Січі... – С. 86–87.
54. Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 11. – С. 12–14.
55. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 110.

56. Список с статейного списка великого государя его царского величества посланников стольника и полковника и наместника переяславского Василя Михайловича Тяпкина, дьяка Никиты Зотова // ЗООИД. – Одесса, 1850. – Т. 2. – С. 573.
57. Листи Івана Сірка / Уклад. Ю. А. Мицик, В. М. Кравець. – К., 1995. – С. 24.
58. *Апанович О. М.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-ті роки XVII ст. – К., 1961. – С. 34–35.
59. Листи Івана Мазепи. 1687–1691. – К., 2002. – Т. 1 / Упор. та авт. передм. В. Станіславський. – С. 42–43, 389, 404–406, 420–421.
60. *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 379–380.
61. Акты ЮЗР. – СПб., 1869. – Т. 6. – С. 102.
62. РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – № 1693. – Спр. 43. – Арк. 64–70.
63. *Степанков В. С.* Політична роль Запорожжя в розвитку Національної революції 1648–1676 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 5.
64. *Смолий В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). – К., 1995. – С. 571; *Іх же.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 100; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 85.
65. *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 132.
66. Там само. – С. 133–136.
67. Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 442.
68. *Величко С.* Літопис. – Т. 1. – С. 219–221.
69. *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська Національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) – К., 1999. – С. 293.
70. Листи Івана Сірка. – С. 13.
71. *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 56.
72. *Степанков В. С.* Політична роль Запорожжя... – С. 12.
73. *Єфименко О. Я.* Історія України та її народу. – К., 1992. – С. 132.
74. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – С. 443.
75. АГАД. – Ф. Архів Замойських. – № 3036. – Мф. 25946. – Арк. 252–260; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн. 7 (Т. 13–14). – С. 365–366.
76. Акты ЮЗР. – СПб., 1884. – Т. 13. – С. 505–509.
77. РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 54–55; Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1858. – Ч. 1, 1649–1687. – С. 293–294.
78. *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 314.
79. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 205. – Арк. 100.
80. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 1. – С. 156.
81. ПКК. – К., 1898. – Т. 3. – С. 282.
82. *Апанович О. М.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. – С. 49.
83. Список с статейного списка подьячего Василя Айтемирева, посыланного в Крым с предложением мирных договоров // ЗООИД. – Т. 18. – 1895. – С. 48.
84. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских казаков. – С. 483–486.
85. Там само. – С. 96.
86. РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – № 1692. – Спр. 24. – Ч. 1. – Арк. 26, 44, 45.
87. *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К., 2004. – С. 104–105.
88. Там само. – С. 178–179, 319–321.
89. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 200.

90. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / Упорядник В. Мільчев. – Запоріжжя, 2004. – С. 33.
91. *Томашівський С.* Із записок Каролінців про 1708/9 р. // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Т. 92, кн. 6. – С. 83–84.
92. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – С. 328.
93. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.; Л., 1950. – Т. 9. – Вип. 1. – С. 191.
94. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских казаков. – С. 884–887.
95. РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 419–419 зв.
96. *Телегин Д. Я.* Часи козацькі. Січі Запорозькі. За письмовими та археологічними джерелами. – К., 1997. – С. 197.
97. *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznań, 1840. – Т. 2. – S. 489–490.
98. *Мицик Ю.* Польська віршована хроніка про Івана Сірка // Жовтень. – 1986. – № 4. – С. 88–90. Переклад українською мовою здійснено В. О. Шевчуком: Поема про Івана Сірка // Поезія-87. – К., 1987. – Вип. 1. – С. 171–184.
99. *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 191.
100. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – С. 231.
101. *Наймайко Д.* Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С. 339.
102. *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 265.
103. РГАВМФ. – Ф. 233. – Оп. 1. – Д. 34. – Л. 88.
104. Там само. – Д. 14. – Л. 170.
105. РДАДА. – Ф. 9. – Отд. 2. – Оп. 4. – Кн. 13. – Лл. 1002–1028.
106. Описание дел Архива морского министерства за время с половины XVII до начала XIX столетия. – СПб. – 1877. – Т. 1. – С. 632.
107. РНБ ОР. – Ф. 905. – Оп. 2. – Д. Q-347. – Л. 1.
108. АВПРИ. – Ф. 124. – Оп. 124/1. – 1720 г. – Д. 31. – Лл. 1–3.
109. РГАВМФ. – Ф. 233. – Оп. 1. – Д. 34. – Л. 87 об.
110. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 1. – Ч. 2. – Л. 39.
111. РНБ ОР. – Ф. 905. – Оп. 2. – Д. Q-344. – Л. 4 об.
112. Описание дел Архива морского министерства... – Т. 1. – С. 492.
113. РГАВМФ. – Ф. 233. – Оп. 1. – Д. 14. – Лл. 3–3 об.
114. Там само. – Л. 23.
115. Там само. – Лл. 16–16 об. – 17.
116. Там само. – Лл. 14–14 об. – 15.
117. Там само. – Л. 11.
118. Там само. – Лл. 20–21 об., 22, 25–26 об., 44 об.
119. Там само. – Лл. 22 об., 23, 61 об. – 62.
120. Там само. – Д. 249. – Л. 53.
121. Там само. – Д. 14. – Лл. 23, 31.
122. Там само. – Д. 74. – Л. 182.
123. Там само. – Д. 14. – Лл. 247–248.
124. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Д. 49. – Л. 2 об.
125. Там само. – Оп. 8. – Д. 473. – Лл. 85–85 об., 86.
126. РГВИА. – Ф. 20. – Оп. 1. – Д. 31. – Л. 65.
127. Там само. – Д. 16. – Л. 2.
128. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 8. – Д. 473. – Л. 116.
129. РГВИА. – Ф. 20. – Оп. 1. – Д. 31. – Л. 65 об.
130. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Д. 49. – Л. 2.
131. Там само. – Ф. 177. – Оп. 1. – 1733 г. – Д. 5. – Л. 10 об.
132. АВПРИ. – Ф. 124. – Оп. 124/1. – 1734 г. – Д. 5. – Лл. 1–1 об.
133. РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1714 г. – Д. 11. – Лл. 1–275.
134. АВПРИ. – Ф. 124. – Оп. 124/1. – 1734 г. – Д. 6. – Лл. 34–42 об.

135. Інструмент разграничення земель между Россией и Портою в 1742 г. // ЗООИД. – Одесса. – 1850. – Т. II. – С. 835.
136. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 1. – Ч. 2. – Лл. 42–42 об.
137. РДАДА. – Ф. 1258. – Оп. 1. – Д. 105. – Лл. 477–490 об.
138. *Андриевский А. А.* Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715–1774) извлеченные из старых дел киевского губернского архива. – Одесса. – 1886. – С. 182–186.
139. *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб. – 1888. – С. 199–201.
140. РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Д. 76. – Лл. 3–6, 7–8, 126.
141. Там само. – Д. 78. – Лл. 3–3 об., 4.
142. Там само. – Д. 78. – Лл. 5–5 об., 6, 11, 16.
143. Там само. – Ф. 199. – Портфель 342. – Ч. I. – Д. 5; Ч. II. – Д. 2, 3.
144. АВПРИ. – Ф. 124. – Оп. 1/124, 1766 г. – Д. 1. – Лл. 2–3, 4–13 об. (Авторство цього опису помилково приписують секретареві Київської губернської канцелярії Василеву Чернявському, який лише засвідчив його копію: *Чернявский В.* Описание Запорожской Сечи 1766 года. – Одеса, 1852.)
145. Записки генерал-фельдмаршала князя А. А. Прозоровского. 1756–1776. – М., 2004. – С. 349–355.
146. РГИА. – Ф. 1146. – Оп. 1. – Д. 3. – Лл. 188–188 об., 190–190 об.
147. Там само. – Лл. 199, 203 об., 265, 269.
148. Там само. – Лл. 290, 294 об.
149. РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Д. 92. – Лл. 1–11.
150. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 79. – Л. 59.
151. Там само. – Лл. 101–101 об., 102.
152. Там само. – Л. 167.
153. Там само. – Л. 183.
154. Там само. – Лл. 279–279 об., 280, 386–387 об.
155. Устное повествование бывшего запорожца Н. Л. Коржа // *Андреев А., Шумов С.* История Запорожской Сечи. – К.; М., 2003. – С. 265–267.
156. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 311. – Лл. 23, 63, 67, 83–83 об., 111, 115, 131 об.
157. РДАДА. – Ф. 177. – Оп. 1, 1733 г. – Д. 5. – Л. 10 об.
158. Там само. – Ф. 20. – Оп. 1. – Д. 1165. – Л. 53.
159. АВПРИ. – Ф. 123. – Оп. 123/1, 1744 г. – Д. 2. – Лл. 6 об., 37.
160. Там само. – Л. 50.
161. Там само. – Л. 52.
162. Там само. – Лл. 22 об., 46 об., 62 об. – 63, 123–124 об.
163. РДАДА. – Ф. 15. – Оп. 1. – Д. 61. – Лл. 23–23 об., 26 об., 59–59 об.
164. Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишним. – Т. II (Ч. 2). – Новочеркасск, 1894. – С. 647.
165. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Д. 1574. – Л. 599-а.
166. Там само. – Д. 1579. – Лл. 517–518.
167. Там само. – Лл. 488–488 об.
168. Там само. – Лл. 494–495.
169. Там само. – Лл. 526–526 об.
170. Там само. – Л. 3.
171. Там само. – Лл. 701–701 об.
172. РГВИА. – Ф. 20. – Оп. 1. – Д. 1165. – Л. 53.
173. Там само. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 304. – Ч. 2. – Л. 11.
174. РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1705 г. – Д. 8. – Л. 31.
175. Там само. – Оп. 4. – 1714 г. – Д. 5. – Л. 1 об.
176. *Пивовар А. В.* Поселення Задніпровських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К., 2003. – С. 42–109, 111–115.

177. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Д. 1579. – Лл. 461–462.
178. Там само. – Д. 1574. – Лл. 891–892.
179. Там само. – Д. 1579. – Л. 464.
180. Там само. – Лл. 627–627 об.
181. Там само. – Л. 691.
182. Там само. – Л. 690.
183. Там само. – Лл. 357–360.
184. Там само. – Лл. 786–787.
185. Там само. – Д. 1591. – Лл. 120–127.
186. Там само. – Л. 197.
187. Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Д. 78. – Лл. 12 об. –13.
188. Там само. – Ф. 248. – Оп. 113. – Д. 1591. – Лл. 848–848 об.
189. Там само. – Д. 1592. – Лл. 462–465.
190. Там само. – Лл. 540–541.
191. Там само. – Лл. 553–555.
192. РГВИА. – Ф. 20. – Оп. 1. – Д. 641. – Лл. 12–15.
193. РДАДА. – Ф. 20. – Оп. 1 (доп.). – Д. 20. – Лл. 1–3.
194. Санкт-Петербургский Институт истории РАН. – Ф. 200. – Оп. 2. – Д. 188. – Л. 30.
195. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 304. – Ч. 1. – Лл. 8–9.
196. HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 12–17.
197. *Поповић Душан Ј.* Срби у Бачкој до краја осамнаестог века (историја насеља и становништва) // Посебна издања. Кн. СХСII. – Етнографски институт Српске академије науке. Кн. 3. – С. 45.
198. HDA, f. 430, fasc. 1, 1769, № 27, str. 1–7.
199. Ibid, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 2–3.
200. Ibid, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 4.
201. Ibid, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 9–11.
202. Ibid, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 12–17.
203. Ibid, f. 430, fasc. 66, 1785, № 217, str. 1–3; АВ, ф. 2, кут. 140, № 26, стр. 1–3.
204. Ibid, f. 430, fasc. 66, 1785, № 213, str. 3–4; fasc. 66, 1786, № 8, str. 1–3.
205. *Rothenberg Gunther E.* The Austrian military border in Croatia, 1522–1747. – Urbana, 1960. – С. 112–123.
206. HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 213, str. 3–4; fasc. 66, 1785, № 217, str. 1–3.
207. *Bács-Bodrog vármegye / Szerkesztette Dr. Borovszky Samu.* – Budapest, 1909. – С. 248.
208. АВ, ф. 2, кут. 158, № 88, стр. 1.
209. *Вулетић Д.* Војна граница: кроз старе планове и графичке приказе. – Сремска Митровица, 1996. – С. 13.
210. HDA, f. 430, fasc. 66, 1786, № 224, str. 1.
211. Ibid.
212. ИАП. – Ф. «Немачко-Банатска регимента № 12 (1765–1872)». – № 304. – Стр. 32.
213. Там само. – Ф. «Немачко-Банатска регимента № 12 (1765–1872)». – № 118. – Стр. 1–132; АВ. – Ф. 8. – Кут. 1. – № 22. – Стр. 1–3; № 25. – Стр. 1–2; HDA, f. 914, № 1616–1618 (Grenz infanterie regiment № 12; F. 3646-50; ST).
214. HDA, f. 914, № 1616–1618, (Grenz infanterie regiment № 12; F. 3646–50; ST); Шajкашка / Уредник др. Славко Гавриловић. – Историја. Свеска II. – Нови Сад, 1975. – С. 11–41.
215. HDA, f. 430, fasc. 66, 1791, № 123, str. 1–3.
216. АВ. – Ф. 2. – Кут. 138. – № 160. – Стр. 1–2.
217. Там само. – Ф. 2. – Кут. 144. – № 23. – Стр. 1–2.
218. Там само. – Ф. 2. – Кут. 140. – № 26. – Стр. 1–3; Шajкашко питање / Написао Ђорђе Тапавица. – Нови Сад. – 1909. – С. 29–30.
219. HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 7–8.

220. Сента. Зборник прилога за историју града / Уредно Миливоје В. Кнежевић. – Сента, 1935. – С. 29.
221. Государственный архив Краснодарского края. – Ф. 250. – Оп. 2. – Д. 151. – Л. 36; *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – С. 48–49.

Розділ 10. Козацтво Слобідської України

1. *Важинский В. М.* Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (на материалах южных уездов России) – Воронеж, 1974. – С. 57.
2. *Кабузан В. М.* Народы России в XVIII веке: Численность и этнический состав. – М., 1990. – С. 212.
3. *Анисимов Е.* Время петровских реформ. – Л., 1989. – С. 190.
4. Про українських переселенців за московський кордон див.: *Апанович Е. М.* Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны 1648–1654 гг. // Воссоединение Украины с Россией: Сборник статей. – М., 1954. – С. 78–104; *Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. – К., 1932; *Миклашевский И. Н.* К истории хозяйственного быта Московского государства. – [Б.] [м.], 1894. – Ч. 1. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVI–XVII вв.; *Багалеі Д. И.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887; *Сторожев В. Н.* Из архивных мелочей // Киевская старина. – 1892. – № 5. – С. 294–297; *Його ж.* К вопросу о колонизации Левобережной Украины // Киевская старина. – 1890. – № 6. – С. 544–549; *Його ж.* К вопросу о южнорусской колонизации // Киевская старина. – 1890. – № 5. – С. 379–380; *Його ж.* Материалы для истории колонизации Левобережной Украины // Киевская старина. – 1890. – № 9. – С. 497–503. Докладно на цій проблематиці спиняється і М. С. Грушевський: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 2. – С. 41–78 (Український колонізаційний рух на схід) та ін.
5. Див.: *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1852. – Отд. 4. – С. 30–32; *Багалеі Д. И.* Очерки из истории колонизации... – С. 179–193; *Голубцова Е. И.* Коллекция актов Шибанова. Документы Чугуевской съезжей избы // Записки отдела рукописей государственной библиотеки им. Ленина. – М., 1954. – Вып. 16. – С. 6–12; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т. 1. – 1620–1647. Украина накануне освободительной войны. – С. 312, 320 та ін.
6. Науковий архів інституту історії Національної Академії наук України. – Опис 3 (Матеріали до збірки документів «Воссоединение Украины с Россией»). – Спр. 10. – Арк. 122, 219.
7. Воссоединение Украины с Россией... – Т. 3. – № 187. – С. 367–369.
8. *Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини... – С. 125.
9. ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 148. – Арк. 140.
10. АМГ. – Т. 2. – 1635–1659 гг. – № 535. – С. 331; № 537. – С. 332.
11. ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 151. – Арк. 188.
12. АМГ. – Т. 3. – № 89. – С. 88; № 254. – С. 258.
13. Докладніше див.: *Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини...
14. *Загоровский В. П.* Изюмская черта. – Воронеж, 1980. – С. 31.
15. *Данилевич В. Е.* Время образования слободских черкасских полков // Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому, его 30-летию юбилею профессорской деятельности в Московском университете. – М., 1909. – С. 638.

16. *Юркевич В.* Харківський перепис р. 1660 // Записки історико-філологічного відділу Всеукр. Академії наук. – К., 1928. – Кн. XX. – С. 137.
17. *Сторожев В. Н.* К вопросу о колонизации Левобережной Украины. – С. 547–549.
18. ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 3. – Арк. 3.
19. *Веселовский С. Б.* Сметы военных сил Московского государства 1661–1663 гг. – М., 1911. – С. 7.
20. *Юркевич В.* Харківський перепис р. 1660. – С. 137.
21. *Данилевич В. Е.* Время образования слободских черкасских полков... – С. 635.
22. Там само. – С. 636; *Багалеї Д. И.* Материалы по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Т. 2 // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1890. – Т. 2. – С. 117.
23. *Багалеї Д. И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI–XVIII ст., собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеєм. – Харьков, 1886. – Т. 1. – С. 146.
24. ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 151. – Арк. 197.
25. *Багалеї Д. И.* Материалы для истории города Харькова в XVII в. – Харьков, 1905. – С. 83; *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии... – Отд. 4. – С. 187.
26. ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 148. – Арк. 76.
27. *Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини... – С. 18–20.
28. *Альбовский Е.* Харьковские казаки (вторая половина XVII в.) – СПб., 1914. – С. 132.
29. Докладніше див.: *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – перша третина XVIII ст. – Харків, 2003. – С. 33–37.
30. *Данилевич В.* Время образования слободских черкасских полков... – С. 634
31. *Юркевич В.* Харківський перепис р. 1660. – С. 149.
32. Деталі: *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина... – С. 38.
33. Там само. – С. 144.
34. *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии... – Отд. 2. – С. 200.
35. Там само. – Отд. 3. – С. 40, 43, 54.
36. ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 151. – Арк. 197.
37. Там само. – Спр. 148. – Арк. 101.
38. Там само. – Спр. 151. – Арк. 170.
39. Там само. – Спр. 151. – Арк. 86, 296 зв.
40. Там само. – Спр. 148. – Арк. 48, 93.
41. Там само. – Спр. 151. – Арк. 293; Древние грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронежской губернии и частию Азова, собранные и изданные Н. Второвым и К. Александровым-Дольником. – Воронеж, 1851. – Кн. 1. – С. 22.
42. Про ці перепиті див.: *Воліс В.* Виступ народних мас в Охтирському полку 1679 р. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 2004. – Т. 10. – С. 281–288.
43. Події в Охтирському полку 1689–1693 рр.: ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 148. – Арк. 39; Спр. 149. – Арк. 96; Спр. 151. – Арк. 54; Спр. 152. – Арк. 40; *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина... – С. 41.
44. ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 148. – Арк. 38–40.
45. Там само. – Ф. XXIX. – Спр. 149.
46. *Багалеї Д. И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства... – Харьков, 1886. – Т. 1. – С. 163–167.
47. Історія Русів / Укр. пер. І. Драча; вст. ст. В. Шевчука. – К., 1991. – С. 154.
48. Про це: *Маслійчук В. Л.* ALTEHA PATRIA: Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні. – Харків, 2004. – С. 48–55.
49. ЦДІА України. – Ф. 1791. – Оп. 2. – Стб. 67. – Скл. 18.
50. ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 151. – Арк. 47 зв.

51. Там само. – Спр. 152. – Арк. 223.
52. Див. *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина... – С. 47–51.
53. Акты ЮЗР. – СПб., 1867. – Т. 5. – 1659–1665 гг. – № 34, С. 66; *Альбовский Е.* Харьковские казаки... – С. 70; IP НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 148. – Арк. 91 та ін.
54. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 34. – С. 157, 165.
55. *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 235.
56. Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 34. – С. 154, 157, 159, 165.
57. Див.: *Маслійчук В. Л.* ALTERA PATRIA... – С. 48–55.
58. *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии... – Отд. 2. – Стб. 54.
59. АМГ. – СПб., 1901. – Т. 3. – 1660–1664 гг. – С. 254, 259, 304, 306, 312.
60. *Багалей Д. И.* Очерки из истории колонизации... – С. 406.
61. Див.: Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его пребывания в России от 1661 до 1699 гг. – М., 1892. – Ч. 2. – С. 133, 134, 143, 168, 178, 149, 150.
62. *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – поч. XVIII ст. – К., 1959. – С. 417.
63. *Тихомиров Б.* Разинское движение на Слободской Украине // Исторический сборник. – 1934. – № 2. – С. 97–115; *Стецюк К.* Вплив повстання Степана Разіна на Україну. – К., 1947. – С. 59–64; *Його ж.* Зісторії спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту (Іван Дзиковський) // Наукові записки інституту історії АН УРСР. – 1952. – № 4. – С. 187–205; *Загоровский В. П.* Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – С. 269; Крестьянская война под предводительством Степана Разина: Сборник документов. – М., 1959. – Т. 2, ч. 2. Восстание на юге и волнения в других областях Русского государства. – С. 25, 26, 28, 38, 46 та ін.
64. Див.: *Глаголев В. П.* Движение на Дону и на юге России весной 1682 г. // Ученые записки Московского государственного заочного педагогического института. – М., 1958. – Т. 1. – С. 113–196; *Черетнин Л. В.* Классовая борьба 1682 г. на юге Московского государства // Исторические записки. – 1938. – Т. 4. – С. 41–75; також: *Новосельский А. А.* Из истории донской торговли в XVII в. // Исторические записки. – 1948. – Т. 26. – С. 199–216.
65. IP НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 151. – Арк. 15, 16, 72, 89, 90; Спр. 152. – Арк. 391, 392, 405 та ін.
66. Докладніше див.: *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина... – С. 59.
67. *Багалей Д. И.* Очерки из истории колонизации... – С. 418.
68. Воссоединение Украины с Россией... – Т. 3. – С. 368.
69. Див про це: *Новосельский А. А.* Распространение крепостнического землевладения в южных уездах Московского государства в XVII в. // Исторические записки. – 1938. – № 4. – С. 21–22.
70. Докладніше: *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина... – С. 71–84.
71. *Важинский В. М.* Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. ... – С. 151–154.
72. ПСЗ. – Т. 2. – № 1279. – С. 910–911.
73. *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое положение Слобожанщины в XVII–XVIII вв. – Харьков, 1963. – С. 388–389; *Звездин З. К.* К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII – начале XVIII в. // Исторические записки. – М., 1952. – Т. 39. – С. 188.
74. IP НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 151. – Арк. 286.
75. *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии... – Отд. 3. – С. 105.
76. *Гуржій О. І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга пол. XVII–XVIII ст.). – К., 1994. – С. 18.
77. *Важинский В. М.* Развитие рыночных связей в южных русских уездах во второй половине XVII в. // Ученые записки Кемеровского государственного педагогического института. – Кемерово, 1963. – № 5. – С. 111.

78. Про цей Приказ див. рукописну працю В. Данилевича: ІР НБУ. – Ф. ХХІХ. – Спр. 149–150.
79. *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою... – С. 415.
80. ПСЗ. – Т. 4. – № 1771. – С. 16; Сборник судебных решений, составительных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / Сост. В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. – Харьков, 1884. – С. 495.
81. *Багалеї Д. І.* Матеріали для історії колонізації і быта степної окраїни Московського державства... – Т. 1. – С. 201.
82. Деталі: *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина... – С. 92–93.
83. Там само. – С. 95–109.
84. *Журавльов Д. В.* Військова справа в слобідських козацьких полках у другій половині ХVІІ – першій половині ХVІІІ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2002. – С. 123.
85. Матеріали військово-ученого архіва Головного штаба. – СПб., 1871. – Т. 1. – С. 77–82; *Журавльов Д. В.* Військова справа в слобідських козацьких полках... – С. 123–127.
86. Крестьянские и национальные движения накануне образования Российской империи. Булавинское восстание // Труды историко-археологического института. – М., 1935. – Т. 12. – № 59. – С. 232; № 67. – С. 247; № 139. – С. 327.
87. Там само. – С. 262.
88. Переписка по поводу измены Мазепы // Молодык. – 1843. – С. 113, 115, 116, 119; *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 375.
89. *Шутой В. Е.* Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII 1700–1709. – М., 1958. – С. 348–351.
90. *Журавльов Д. В.* Військова справа в слобідських козацьких полках... – С. 129–133.
91. Матеріали для очерка служебної діяльності Шидловських в Слободській Україні 1696–1727 гг., зібрані і видані С. І. Шидловським. – СПб., 1896. – С. 40–41.
92. Переписка и бумаги графа Бориса Петровича Шереметева. – СПб., 1879. – № 310. – С. 353; Доклады и приговоры, состоявшиеся в правительствующем сенате в царствование Петра Великого, изданные императорскою Академиею наук под ред. Н. В. Калачова. – СПб., 1887. – Т. 3, кн. 1, январь–июль 1713. – № 312, № 1109. – С. 1182; СПб., 1888. – Т. 4, кн. 1, январь–июль 1714. – № 501. – С. 396.
93. *Байер.* История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира, сочиненная Санкт-петербургской Академии Наук покойным профессором Беером с российским переводом с приложением родословия князей Кантемиров в Москве в университетской типографии у К. Новикова. – М., 1783. – С. 290.
94. Докладніше про молдавську політичну еміграцію: *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина... – С. 119–125.
95. Див. *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина... – С. 97–106.
96. ЦДА України. – Ф. 1721. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 2.
97. *Багалеї Д. І.* Матеріали для історії колонізації і быта степної окраїни Московського державства... – Т. 2. – № 43. – С. 150.
98. ЦДА України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 467. – Арк. 61.
99. ІР НБУ. – Ф. ХХІХ. – Спр. 8. – Арк. 67 зв.
100. *Багалеї Д. І.* Матеріали для історії колонізації і быта степної окраїни Московського державства... – Т. 1. – С. 278.
101. ІР НБУ. – Ф. ХХІХ. – Спр. 8. – Арк. 178 зв.; ЦДА України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 23, 24, 39, 50.
102. *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка 1650–1765 гг. – Харьков, 1895. – С. 125.
103. *Окиншевич Л.* Значен військового товариства в Україні–Гетьманщині ХVІІ–ХVІІІ ст. – Мюнхен, 1948. – С. 40.

104. Архив правительствующего Сената в годы правления Петра I. – СПб., 1872. – Т. 1. Опись именным высочайшим указам и повелениям царствования императора Петра Великого 1704–1725. Сост. П. Баранов. – № 581. – С. 52; ПСЗ. – Т. 5. – № 3380. – С. 703.
105. Архив правительствующего Сената в годы правления Петра I... – № 988. – С. 86; *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка... – С. 113.
106. ПСЗ. – Т. 7. – № 4867. – С. 600.
107. Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного совета 1726–1730 гг. Изданы под ред. Н. Ф. Дубровина. – Ч. VIII (июнь 1729 – 4 марта 1730 г.) // Сборник РИО. – Т. 101. – СПб., 1898. – С. 61.
108. Протоколы, журналы и указы... – Ч. VI (июль – декабрь 1728 г.) // Сборник РИО. – Т. 84. – СПб., 1893. – С. 33.
109. IP НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 2. – Арк. 65.
110. *Лазаревский А. М.* Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 годы // Чтение ИОНЛ. – К., 1898. – Т. 12. – С. 141.
111. ПСЗ. – Т. 6. – № 3724. – С. 349–350.
112. Архив правительствующего Сената в годы правления Петра I... – № 1235. – С. 108; ПСЗ. – Т. 7. – № 4191. – С. 43.
113. *Метлинский А. Л.* Материалы к истории Малороссии // Прибавление к Харьковским губернским ведомостям. – 1840. – № 11. – С. 110.
114. *Головинский П.* Слободские казачьи полки. – СПб., 1864. – С. 151.
115. *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка... – С. 115.
116. ПСЗ. – Т. 7. – № 4383. – С. 182–183.
117. Сборник судебных решений... – С. 594–599, 601–603; IP НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 148. – Арк. 153; Спр. 8. – Арк. 176–184; *Шиманов А. Л.* Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии // Киевская старина. – 1882. – № 11. – С. 222–223.
118. Протоколы, журналы и указы... – Ч. VI (июль – декабрь 1728 г.) // Сборник РИО. – Т. 84. – СПб., 1893. – С. 382–384.
119. *Посохова Л. Ю.* Харківський колегіум. – Харків, 1999. – С. 22.
120. Деталі: *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина... – С. 131–152.
121. ПСЗ. – Т. 8. – № 5669. – С. 358.
122. Там само. – № 5673. – С. 360–362; № 5997. – С. 661–662.
123. *Головинский П.* Слободские казачьи полки. – С. 160–161.
124. ПСЗ. – Т. 8. – № 5669. – С. 358; № 5932. – С. 612; № 6287. – С. 999.
125. Там само. – № 6055. – С. 816.
126. Там само. – № 6131. – С. 888.
127. Там само. – № 6099. – С. 858; № 6105. – С. 863.
128. Загалом про реформу Шаховського та її передумови див.: *Маслійчук В.* Радикальна реформа та «старий звичай» (Князь Олексій Шаховський і реформування слобідських полків 1733–1735 рр.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 2004. – Т. 10. – С. 15–42.
129. ПСЗ. – Т. 8. – № 6289. – С. 1002.
130. Бумаги кабинета министров императрицы Анны Иоановны 1731–1740, собраны и изданы под ред. А. Н. Филиппова. – Т. 1 (1731–1732) // Сборник РИО. – Юрьев, 1898. – Т. 104. – № 145. – С. 535.
131. ЦДА України. – Ф. 1780. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 3.
132. ПСЗ. – Т. 9. – № 6578. – С. 331; Бумаги кабинета министров императрицы... – Т. II (1733 г.) // Сборник РИО. – Юрьев, 1899. – Т. 106. – С. 522–523.
133. Бумаги кабинета министров императрицы... – Т. II (1733 г.) // Сборник РИО. – Т. 106. – С. 95.
134. ПСЗ. – Т. 9. – № 6366. – С. 78.
135. Там само. – Т. 9. – № 6578. – С. 332.

136. Бумаги кабинета министров императрицы... – Т. VIII (1738 г. Июль–декабрь) // Сборник РИО. – Юрьев, 1906. – Т. 124. – С. 182.
137. ПСЗ. – Т. 9. – № 6366. – С. 78.
138. Там само. – № 6619. – С. 404.
139. IP НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 8. – Арк. 155.
140. ПСЗ. – Т. 9. – № 6430. – С. 159.
141. *Апанович О. М.* Збройні сили України п. п. XVIII ст. – К., 1969. – С. 38.
142. ПСЗ. – Т. 9. – № 6430. – С. 156–158.
143. Бумаги кабинета министров императрицы... – Т. III (1734 г.) // Сборник РИО. – Юрьев, 1900. – Т. 108. – С. 9.
144. ПСЗ. – Т. 9. – № 6366. – С. 78.
145. Бумаги кабинета министров императрицы... – Т. II (1733 г.) // Сборник РИО. – Т. 106. – С. 523.
146. ПСЗ. – Т. 9. – № 6610. – С. 383.
147. Там само. – № 6619. – С. 403.
148. Там само. – Т. 9. – № 6610. – С. 384, 387.
149. ЦДІА України. – Ф. 1780. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 3 і зв.
150. *Срезневский И. И.* Историческое обозрение гражданских устроения Слободской Украины со времени ея заселения до преобразования в Харьковскую губернию. – Харьков, 1883. – С. 17.
151. ЦДІА України. – Ф. 1780. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 3–5.
152. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – М., 1963. – Кн. X. – Т. 19–20. – С. 406–407.
153. *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка... – С. 163.
154. ПСЗ. – Т. 9. – № 6578. – С. 332; № 6891. – С. 747.
155. Там само. – № 6891. – С. 746–748.
156. Залишки архіву Канцелярії: ЦДІА України. – Ф. 1780.
157. Сборник судебных решений... – С. 604–606.
158. Див. також: ЦДІА України. – Ф. 1780. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 2–5.
159. *Шиманов А. Л.* Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии. – С. 405.
160. ПСЗ. – Т. 11. – № 8796. – С. 924.
161. Сборник судебных решений... – С. 531–532.
162. ЦДІА України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 161.
163. Описание высочайшим указам и повелениям, хранящихся в Санкт-петербургском сенатском архиве за XVIII в. – 1740–1762. – СПб., 1878. – Т. 3. – № 6358. – С. 162.
164. Записки о слободских полках. – С. 62–63.
165. *Базалей Д. И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства... – Т. 1. – С. 302, 319, 320, 322–324; Державний архів Харківської області. – Ф. 284. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 1–5.
166. *Базалей Д. И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства... – Т. 1. – С. 303–304, 324.
167. Там само. – Т. 1. – С. 308; *Хоткевич Г.* До історії Слобожанщини (Процес салтівців з Пассеками) // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури ім. Д. І. Багалія. – Харків, 1927. – Т. 6. – С. 77–91.
168. *Базалей Д. И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства... – Т. 1. – С. 303, 304, 306.
169. ЦДІА України. – Ф. 1721. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 1, 3 і зв.; Спр. 48. – Арк. 1.
170. Там само. – Спр. 48. – Арк. 12.
171. Там само. – Спр. 78. – Арк., 15, 23, 37, 46 і зв., 51–55, 84, 119, 130, 139.
172. *А. III.* (Андрей Шиманов) Деятели Слободской Украины прошлого века // Киевская старина. – 1891. – № 6. – С. 430.
173. Там само. – С. 425–426.
174. ЦДІА України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 1–25.

175. ЦДІА України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 161.
176. *Плохинский М.* Опись дел Харьковского исторического архива // Добавления к 12 тому Сборника Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1900. – С. 144–157; ЦДІА України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 208, 253, 254, 255.
177. ЦДІА України. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 144. – Арк. 1 і зв.
178. ІР НБУ. – Ф. ХХІХ. – Спр. 8. – Арк. 96.
179. Ці та інші події в старшинському прошарку висвітлено в статті: *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків XVII–XVIII ст.: «Родинний клан» та досягнення соціального статусу // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 42–58.
180. ЦДІА України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 42 і зв., 43–44; ІР НБУ. – Ф. ХХІХ. – Спр. 8. – Арк. 95–98.
181. ЦДІА України. – Ф. 1717. – Оп. 1. – Спр. 1212. – Арк. 1–3.
182. Там само. – Спр. 693. – Арк. 1–2.
183. Там само. – Спр. 786. – Арк. 4.
184. Там само. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 516. – Арк. 163, 219.
185. Записки новооскольского дворянина И. О. Острогоского-Лохвицкого // Киевская старина. – 1886. – № 2. – С. 358–359.
186. ЦДІА України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 22–23.
187. Там само. – Ф. 1819. – Оп. 1. – Спр. 39, 51, 52, 78, 95, 67, 65, 95 та ін. Див. окремий екстракт зі скарг: Там само. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 253.
188. Там само. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 440. – Арк. 122.
189. *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка... – С. 178.
190. *Журавльов Д. В.* Військова справа в слобідських козацьких полках... – С. 157–165.
191. *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка... – С. 178.
192. Страница из истории благоустройства города Харькова (1760–1765 г.) // Харьковский сборник. – Харьков, 1887. – Вып. 1. – С. 184–185.
193. Сенатский архив. – Т. IX. Протоколы правительствующего Сената 1753–1756 гг. – СПб., 1901. – С. 652.
194. ПСЗ. – Т. 14. – № 10712. – С. 752.
195. ЦДІА України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 440. – Арк. 7, 14, 16, 29.
196. Там само. – Арк. 31.
197. Там само. – Арк. 92 і зв., 119.
198. *Головинский П.* Слободские казачьи полки. – С. 189.
199. [Милорадович] Материал для истории Изюмского Слободского казачьего полка. – Харьков, 1858. – С. 18–19.
200. ІР НБУ. – Ф. ХХІХ. – Спр. 2. – Арк. 180; див. також думки про гусарський полк 1757 р. невідомого автора: ЦДІА України. – Ф. 1717. – Оп. 1. – Спр. 1226.
201. Экстракт о изнеможении слободских полков. – Харьков, 1898. – С. 4, 5, 14, 16, 20, 23–24, 29.
202. Экстракт о изнеможении... – С. 81.
203. *Головинский П.* Слободские казачьи полки. – С. 189–191.
204. *Теличенко И.* Протест слободской старшины против реформы 1765 г. // Киевская старина. – 1888. – № 2. – С. 244–270.
205. *Соловьев С. М.* История России... – М., 1963. – Кн. XIII. – Т. 25–26. – С. 141.
206. *Багалей Д. И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства... – Т. 1. – С. 325–328.
207. Сенатский архив. – СПб., 1907. – Т. XII. – С. 281.
208. *Багалей Д. И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства... – Т. 1. – С. 327.
209. ПСЗ. – Т. 16. – № 11734. – С. 136.
210. Там само. – № 1773. – С. 174.
211. Там само. – № 11866. – С. 302.
212. Там само. – № 11976. – С. 435.
213. Там само. – № 1999. – С. 476.

214. ПСЗ. – № 12293. – С. 1003–1004.
215. Сенатский архив. – Т. XIII. – № 62. – С. 106.
216. ПСЗ. – Т. 16. – № 11734. – С. 136.
217. Сенатский архив. – Т. XIII. – № 373. – С. 475.
218. Указы и рескрипты императрицы Екатерины II // Харьковский календарь. – 1871. – С. 154–161.
219. ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 8. – Арк. 54.
220. Записки новооскольского дворянина И. О. Острогоского-Лохвицкого. – С. 360.
221. ЦДІА України. – Ф. 1782. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 3–11.
222. Там само. – Спр. 16.
223. Там само. – Спр. 59. – Арк. 3–26; Спр. 39. – Арк. 51–108.
224. ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 8. – Арк. 162.
225. Див.: *Маслійчук В. Л.* «Модернізація знизу»: щербінінська Комісія та скасування слобідських полків // TERRA COSSACORUM. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 1 (у друці).
226. Записки новооскольского дворянина И. О. Острогоского-Лохвицкого. – С. 360.
227. *Головинский П.* Слободские казачьи полки. – С. 188.
228. Гайдамацький рух на Україні XVIII ст. – К., 1970. – № 130–131. – С. 250–251; № 148–155. – С. 268–275; № 176. – С. 314–318. Щодо нападів 1763 р. див.: Там само. – № 181. – С. 322–323; 1764–65 рр.: № 185–192. – С. 329–338.
229. ЦДІА України. – Ф. 1782. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 3–5.
230. *Головинский П.* Слободские казачьи полки. – С. 196–199; ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 2. – Арк. 183.
231. *Теличенко И.* Протест слободской старшины... – С. 252.
232. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. – Мюнхен. – 1966. – Т. 2. – С. 225–226; *Полонська-Василенко Н.* Історія України у 2 т. – К., 1993. – Т. 2. – С. 110.
233. *Теличенко И.* Протест слободской старшины... – С. 252–253.
234. Там само. – С. 254, див. також: *Маслійчук В. Л.* Федір Хомич Краснокутський – представник старшинського прошарку слобідських полків XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наукових праць. – Харків, 2000. – С. 178–183.
235. Записки князя Якова Петровича Шаховского, полицмейстера при Бироне, обер-прокурора Св. Синода, генерал-прокурора и конференцминистра при Елизавете. – Сенатора при Екатерине II (1705–1777). – СПб., 1872. – С. 2.
236. ПСЗ. – Т. 16. – № 12293. – С. 1003.
237. Там само. – С. 1004.
238. ПСЗ. – Т. 17. – № 12344. – С. 77.
239. *Головинский П.* Слободские козацькі полки. – С. 210, див. там само докладніше про існування гусарських полків. – С. 203–218.
240. Сенатский архив. – Т. XIV. – № 447. – С. 573.
241. ПСЗ. – Т. 17. – № 12397. – С. 134–135.
242. Там само. – № 12430. – С. 182.
243. Там само. – № 12440. – С. 195.
244. *Соловьев С. М.* История России... – Кн. XIII. – Т. 25–26. – С. 349.
245. *Теличенко И.* Протест слободской старшины... – С. 263–269.
246. Див. зокрема: *Муравлева Т. Н.* Крестьянское движение на Левобережной и Слободской Украине в 70-х–90-х гг. XVIII в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1953; *Бутыч И.* Крестьянское движение на Слободской Украине во второй половине XVIII в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1950.
247. Державний архів Харківської області. – Ф. 287. – Оп. 2. – Спр. 620. – Арк. 2.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аарон 336
Абаз Є. 675
Абазин А. 14, 274, 462, 463, 465
Абаки-хан 42
Аббас 338, 339
Абди-паша 622
Абдуллах 46
Август II 275, 401, 414, 415, 422, 423, 425,
397–400, 447, 460, 464–467
Агмед III 400, 401, 418–421, 470, 594
Аділ-Гірей 381, 435, 601
Айгустов С. 523
Айтемиров Василь 575
Акаутов Г. 681
Акрополіт Георгій 30
Актон 219
Акундінов Т. 195, 290
Алепський Павло 254, 296
Алігер-паша 450
Алмазов С. 406
Алмонд Г. 225
Альбовський Є. 660, 662
Альтузії І. 180
Андрієва Федора 91
Андрій Володимирович, князь 38
Андрій II 31, 33
Андрій Ольгердович, князь 51, 53
Андрій Юрійович, князь 45, 46
Андронік 28
Андрусак М. 411
Андрющенко С. 447
Аненков 595
Анісімов Є. 634
Анна Іоанівна 603, 605
Антонов Савка 585, 677
Антонович В. 5, 449, 452
Апанович О. 6, 561, 574
Апостол Данило 182, 199, 200, 202–
204, 207, 213, 214, 278, 287, 291,
314, 318, 324, 396, 399, 519, 520,
526–529
Апостол Павло 316
Апостол-Шуровський 454, 457, 458
Апраксін Ф. 596
Апраксини 658, 673
Артамонов В. 418
Артамонов М. 21, 412
Астаматій О. 352
Ахмад 55
Ахмед 40

- Багалій Д. 683
Багрянородний Костянтин 24
Бадовський Ян 74, 87, 97
Базанович Богдан 89
Базанович Дмитро 89
Базанович Федір 89
Байбуза Євтах 90
Байбуза Михайло 90
Байбуза Семен 90
Байбуза Тиміш 90
Байбуза Тихін 551
Байбуза Федір 90
Бакота 38
Балабан Діонісій 288
Бальзер О. 48
Банческул 682, 683
Барабаш Дмитро 98
Барабаш Яків 255, 256, 454, 563, 638
Баранович Лазар 288, 289, 437, 438
Баратинський Ю. 430
Барг М. 166
Басараб М. 363
Батий 32, 38
Батир-ага 452
Баторій Іштван 111
Баторій Сигізмунд 111
Баторій Стефан 69, 75, 76, 78, 88, 90,
111, 133, 331, 332, 537, 538, 542, 553
Бату 37–39, 41, 42, 46
Батура Р. 47
Батурін Ф. 297
Бегер Янчі
Бедеус 627
Бедряга 675
Безбородько С. 205
Безмольний Іван 90
Безпалій Іван 299, 303, 304, 316
Безтужев Федір 127
Беневський С. 375, 380
Бердибек 46
Бережицький Прокіп 196, 304, 320
Березовський С. 207
Берке 41
Бельський М. 57, 534, 536, 538, 541
Бжостовський П. 390
Білевич Я. 390
Білецький Ян 82
Білий Іван 617
Білицький Іван 593, 625
Бількевич Я. 294
Бісмарк 345
Бліфельд Д. 153
Блок М. 146
Блюмберк С. 392, 404
Бобрович Ф. 181, 224
Богаченко Семен 301, 303, 386
Богдан 50, 66
Богданович-Зарудний Самійло 303, 352,
364, 368
Богун Іван 263, 305, 306, 320, 431, 564,
566
Богуслав V, князь 48
Богуш 83
Богуш Яким 593
Боден Ж. 180
Бой фон 625
Бокайчик 74
Болеслав I 153
Болеслав-Юрій Тройденович, князь 46
Бона 89
Бонізон де, Сутрі 147
Боплан де, Г. Л. 236, 475, 477, 478, 537,
545, 548, 552
Борецький Іов 82, 163, 553
Борис, князь 39
Борисов Федір 580
Боровський Я. 23
Бородавка Яків 82, 83, 553
Бородаєвський Яків 679, 686
Борозна I. 217
Борозна Лаврентій 92
Боруля Гаврило 77
Борухович М. 579
Борятинський 639
Боскет де, Данило 606
Бочкаї Іштван 111–113
Боярський I. 675
Боярський М. 677, 681
Боярський Т. 675
Боярські 643
Бравлін, князь 25
Братковський Д. 463
Бренко М. 52
Броневський Марцін 76
Брюховецький Іван 178, 204, 209, 260,
261, 263, 265, 286, 289–291, 295, 300,
301, 303, 307, 309, 316, 353, 372, 380,
3433, 434, 436–438, 441, 498, 565,
567, 644
Бубенок О. 19
Бувал 37
Бузкевич Лукаш 195, 302, 304, 320, 352
Булавін К. 580, 656

- Булага П. 642
 Булига Максим 449, 454
 Булук-Баша 454
 Бульський П. 680
 Бурляй Федір 299
 Бурундай 37, 41, 42
 Бурцев М. 127
 Бут (Павлюк) П. 8, 99, 234, 235, 341, 480, 556
 Бут Т. 303
 Бутав-Дмитро Ольгердович, князь 51, 53
 Буткевич Л. 178
 Бутович 595
 Бутович Григорій 288
 Бутурлін В. 182
 Бутурлін Д. 484, 595
 Бутурлін Ф. 251
 Бучацький Михайло 51
 Бучацький Теодор 51
- Валленштейн 476
 Валько П. 205
 Василів Л. 590
 Васильев Ф. 635
 Василько Володаревич, князь 27, 28
 Василько, князь 34
 Васильович М. 639
 Вдовиченко 507
 Вейсбах Й. 603, 664
 Вейчик Сахно 246, 247
 Величко А. 635
 Величко Костянтин 77
 Величко Самійло 167, 187, 199, 206, 277, 446, 459, 507, 510, 561, 644
 Веллінг Готард 254
 Вельямінов С. 519
 Верба С. 225
 Вербицький І. 440
 Верещинський Йосип 69, 543
 Верлан 276
 Веселовський М. 42
 Виговський Д. 499
 Виговський Іван 93, 170, 180, 186, 194–197, 200, 210, 253–259, 261, 263, 284, 286–289, 291, 295–297, 299–303, 305, 316, 317, 324, 346, 352, 353, 366, 373–377, 424, 500, 501, 503, 563, 564, 566, 638
 Виговський Костянтин 299, 320
 Видренко Юхим 637
- Винар Л. 229
 Висоцький 449
 Висоцький Семен 121, 127
 Висоцький Ф. 383
 Височан С. 497
 Витязенко Григорій 303, 308
 Вишневецький-Байда Дмитро 56, 59, 66, 121, 126, 172, 329, 442, 534, 535, 537, 539
 Вишневецький Михайло 74, 76
 Вишневецький О. 544
 Вишневецький Олександр 74, 78
 Вишневецький Я. 466, 492, 493
 Вишневецькі 69, 128, 334
 Вільга Б. 458, 459
 Віміна А. 294
 Вінницький Марко 75
 Вітовт Кейстугович, князь 43, 47, 50–54
 Владимирський-Буданов М. 535
 Владислав 81
 Владислав IV 132, 133, 144, 235, 238–241, 245, 337, 342, 344, 355, 356, 483, 484, 496, 554
 Владислав Локеток 45
 Вовк Федір 305, 306
 Водяницький 674
 Воейков Федір 614
 Возніцин П. 404, 444
 Войткевич Демид 89
 Войтович Л. 28, 33
 Войца-Сербин 453
 Волевач І. 320
 Волевач Антон 90
 Волевач Іван 91, 92
 Волевач Тишко 90
 Волевач Яків 90
 Волинкін М. 19
 Волінський Я. 435
 Волков І. 409
 Волков П. 409
 Волконський Г. 484, 582
 Волконський М. 205, 208
 Волович К. 399
 Володарко Ростиславич, князь 28
 Володимир Андрійович, князь 51
 Володимир Володаревич 144
 Володимир Глібович, князь 35
 Володимир Мономах, князь 28, 151
 Володимир Мстиславич 151
 Володимир Ольгердович, князь 50, 51
 Володимир Рюрикович, князь 40
 Володимир Святославич 153

- Володимир, князь 24, 25
Володимир-Іван Іванович, князь 40
Володимирко Володаревич, князь 26, 28
Володимирко Ростиславич, князь 29
Ворон Мартин 92
Ворон Федір 92
Воронович Левко 550
Ворошило 507
Вуйцік З. 354
Вуяхевич Михайло 301–304
- Габсбурги 112, 114, 334, 335, 342, 400,
627
Гавриленко В.О. 11
Гаврилов Юшка 584, 585
Гадло О. 21, 25
Газі-Гірей II 480, 481
Газін В. 433
Галаган Гнат 582, 583
Галл Анонім 153
Гамалія Г. 320, 440, 507
Гамалія Михайло 305, 306, 308, 309
Гамберіні Кароль 333, 541, 543
Гапанович Герман 322
Гапоненко Р. 367
Гапонович Григорій 303
Гаркушенко Ф. 196
Гасан 619
Гвинтовка Матвій 304–306
Гедимін 45
Гедиміновичі 46, 154
Гендриков І. 673
Георгій I Тертер 41
Георгіца Ш. 363, 370
Герей Ааділь 264
Геродот 20
Герцик Г. 419
Гжимультовський К. 392, 393, 406, 407
Гізель Інокентій 288
Гільдбургхаузен 628
Гяс-ад-Дін 54
Гладкий Григорій 85
Гладкий Матвій 247
Гладченко 318
Глебов І. 620, 622–624
Глинські 54
Глоба Іван 612, 616
Глуховець Я. 412
Глушенко Василь 288
Гнінський Я. 387, 388, 390
Гоголь Є. 498, 566
- Годунов Б. 133
Голіцин В. 292, 392, 398, 405, 573, 653
Голіцин Д. 516
Голіцин М. 468, 530, 660–662
Голіцин О. 457
Голобуцький В.О. 6, 7
Головацький Петро 242, 616
Головинський П. 683
Головін В. 397, 414
Головкін Г. 399, 517, 519, 658
Головкін Ф. 414
Головченко Яків 305, 306
Голуб Костянтин 308
Голуб Оліфер 70, 84, 236
Голубев С. 13
Голубець 66
Голубиний І. 678
Голуховичі 643
Голуховський Остап 302
Голуховський Семен 301, 303, 378,
429, 430
Гондіус В. 17
Гонта Іван 276
Гордієнко Кость 12, 156, 271, 278, 419,
468, 558, 581, 582, 587, 588, 592, 593,
595–598, 619, 621, 680
Гордієнко Петро 592, 593, 596
Горленко Д. 220, 419, 470
Горленко Л. 205
Горленко Яким 309
Горлинський М. 680
Горностаї Онїкій 62, 73
Горобець В. 430, 497
Горяїстов Т. 661, 662
Грабовецький В.В. 11
Грабянка Григорій 6, 167, 277, 453, 467
Граччоті С. 163
Греков І. 405
Грибович Павло 306
Григор'єв В. 635
Григор'єв О. 635
Григорій IX 31
Григорій XI 50
Гришко 274, 424, 455, 458, 565
Грізна Катерина 93
Гродзевич Ф. 662
Гросул 624
Груша Іван 301, 352
Грушевський М. 5, 6, 7, 33, 34, 38, 41, 54,
140, 175, 211, 244, 369, 533, 535, 540
Гуж Василь 592, 593, 598
Гулак Іван 300

- Гуленко А. 176
 Гулик Мокій 617
 Гульський Станіслав 78
 Гульський Ян 78
 Гуляницький Г. 209, 352, 430, 499, 566
 Гумільов Л. 19, 46, 156
 Гуня Дмитро 99, 235, 341
 Гуржий О. 484
 Гурін 91
 Гурський І. 205
 Гусак Іван 156, 591, 593, 598
 Гуслистий К. 6
 Густав Адольф 476
- Данилевський Є. 662, 671
 Данилевські 643
 Данило Романович (Галицький) 26, 32–35, 37–39
 Данилов В. 635
 Данилович Дмитро 53
 Данилович Михайло 53
 Даудов В. 390
 Дашкевич Я. 345
 Дашков 658
 Дашкович Остафій 60–62, 65, 66, 73, 126, 139, 536
 Дворецький В. 505
 Девлет-Гірей 418, 419, 422
 Девлет-Гірей I 64, 75, 400
 Девлет-Гірей II 470, 582, 589, 596
 Демблевський 440
 Деменко 432
 Демиденко І. 320, 385
 Держикрай Володиславич 43
 Децик (Децько Васильович) 498
 Джайхані-аль 23
 Джаниш 74
 Джанібек 46, 48
 Джейхані-аль 23
 Джеке 41, 42
 Джелал-ед-Дін 53
 Джучиди 39, 42
 Джучі 37
 Дзєвович С. 556
 Дзинковський І. 635, 646–648
 Дзюба Е.Н. 10
 Дзялинський Т. 397
 Дівович Семен 187, 210, 224, 279, 280
 Длугош Я. 48
 Дмитрашко-Райча Р. 181, 192, 197, 209, 212
- Дмитрій Донський, князь 51, 52
 Дмитро (Диметрій), князь 46
 Дмитро Детько 46
 Дмитро, князь 39
 Дмитрович Михайло 53
 Дмитрович Олександр 53
 Довбня І. 677
 Довбня Микита 617
 Довгаль Степан 638
 Довгидр 51
 Довгополий К. 419
 Дожа Георгій 111
 Долгоруков В. 516
 Долгоруков Яків 654
 Домонтович Іван 92, 303, 304, 322
 Донець Григорій 638, 639, 655
 Донець Іван 246, 638
 Донець Кость 639, 642
 Донець Федір 642
 Донець-Захаржевський М. 668, 677
 Донець-Захаржевські 643
 Донці-Шидловські 637
 Дорошенко Г. 178, 373, 498
 Дорошенко Д. 154, 167, 267, 434, 686
 Дорошенко Михайло 70, 84, 85, 233, 340
 Дорошенко П. 156, 178, 181, 190, 192, 195–198, 209, 210, 224, 225, 264–269, 287–289, 291, 293, 294, 296, 299, 300, 305, 311, 316, 317, 319, 320, 324, 346, 350, 352, 353, 372, 373, 377, 378, 381–388, 428, 430, 434–442, 448, 505–507, 566–569, 645
 Драб Микита 89
 Дрешнич Іван (Драгинич Ян) 273
 Дрізд В. 497
 Дробицький Я. 678
 Дружкевич С. 454, 458, 462
 Друцький Іван 129
 Дубина Мисько 305
 Дубовець Федір 635, 645
 Дука Григорій 273, 390, 391, 449
 Дунін А. 670
 Дунін-Борковський В. 320
 Дуніни 673
 Дуодо П. 543
 Дядиченко В. 412
- Евлія-Ефенді 556
 Едигей 52, 53
 Емінек-Гірей 64
 Еренмальм Л. 528
 Ерценберг 627

Ерем'єнко Степан 288
Єфименко О. 570

Жаба Борис 77
Жатко Омелян 585
Жданович Антон 92, 303, 304, 320, 352,
359, 361, 369, 371
Женевський С. 369, 574
Живанович С. 620
Животовський Павло 300, 303, 304, 310,
322
Жила Васько 66
Жировський Я. 392, 404
Жмайло Марко 70, 83, 480
Жолкевський Станіслав 71, 80-82, 92,
339, 482, 483, 551
Жукович П. 10
Журавльов Д. 656
Жученки 643
Жученко Дем'ян 642
Жученко Микола 642

Забіла Петро 299-301, 303, 304, 310
Забіла Семен 307
Забіла Степан 309
Заборовський Лукаш 301, 302
Завіша К. 460
Загоровський Федір 88
Зайцев 681
Залізник Л. 146
Залізник Максим 276
Залуський А. 457
Замойський Ф. 460
Замойський Ян 71, 78, 497, 551
Заозерський О. 526
Заремба С. 52
Зарудний Самійло 93
Заушани 68
Захарій 276
Захвостий Федір 75
Збараський Єжи 84, 233
Збараські 69
Зборовський Іван 84
Зборовський С. 539, 540
Звездін З. 651
Зеленський Михайло 255
Земборський І. 686
Зеремієвич Гліб 33
Зеремієвич Олександр 33
Зіморович Б. 240

Злотницький Тиберій 82
Золотаренко Василь 260, 261, 316, 377, 565
Золотаренко І. 366

Ібн-аль-Асір 31
Іван Берладник, князь 29, 41
Іван Борисович, князь 53
Іван Грозний 329
Іван Дмитрович, князь 40
Іван III 58
Іван Ростиславович, князь 26, 28
Іван Юрійович Белзький 53
Іван-Асень 30, 43
Іваненко Г. 205
Іваненко Петро (Петрик) 270, 446, 458,
574, 575, 577
Іванов А. 190
Іванов З. 635
Іванов І. 442
Іванов С. 316
Іванов Т. 635
Іванович Г. 448
Іванович С. 448
Іванцов І. 234
Івашківський Г. 303
Івоня 330, 331
Ігнатович Д. *див. Многогрішний Д.*
Ігор, князь 24, 25
Іжевський Олексій 561
Ізза-ед-Діна 41
Ільхан 42
Інгвар Ярославич, князь 39
Інокентій XI 392
Інокентій IV 38
Іоанн XXII 45
Ісарович К. 459
Іскра Захарій 14, 274, 455, 461, 463, 465,
467, 656
Іскра Іван 208, 271
Іскрицький В. 413
Іслам-Гірей III 352, 356, 357, 360, 367,
491, 557

Йончак Ю. 397
Йордан 20
Йосипович Василь 593

Кадлубк Вінцент 153
Кази-Гірей 337
Казимир Ягеллончик 55

- Казимир III 46, 48
Кай-бей 501
Кайзерлінг 414
Калинович Федір 98
Калиновський М. 494, 495
Калістрат Андрій 408
Калнишевський Петро 612, 613, 615, 616
Калуга Іван 85
Кальєреса де, Франсуа 352
Кальян 30
Каманін Д. 533
Каманін І. 98
Каміньський К. 397
Каммамбет-мурза 367, 430
Кандиба А. 469
Кантаріні А. 119
Кантемір К. 658, 678, 680–683
Каплан-Гірей 601
Капніст Василь 223, 279, 280, 606, 666, 680
Капуста Л. 368
Капустин Іван 662
Караїмович Ілляш 554
Кара-Кішек 47
Карамзін М. 6
Карамишев Іван 134
Карандеев 442
Карача-ачкай 74
Карач-бей 257, 375, 379, 495
Кардіні Ф. 147–149
Карелін І. 547, 548
Карл X Густав 250, 350, 370, 371, 374
Карл XII Густав 12, 179, 202, 271, 396–402, 415–418, 420, 423, 425, 465, 469, 470, 522, 523, 527, 579, 581, 583, 587, 588, 593, 594
Карл Великий 148
Карнаух Іван 617
Картан 37
Катерина II 15, 105, 180, 188, 193, 276, 317, 608, 611–616, 678, 682, 683
Кашенко Андрій 549
Кверфуртський Бруно 24
Квітка Григорій 661, 668, 677
Квітка І. 677
Квітки 643
Келькеже 534
Кендир Іван 53
Киприян 52
Кирдєєвич Грицько 51
Кириленко Йосип 593
Кисель 626
Кисіль Адам 163, 238, 239, 243, 244, 246, 342, 348, 349, 554, 557
Кисляківський Антон 576
Кичі-Мухаммед 54
Кишевич Федір 77
Кільдяй Павло 306
Кірпічніков А. 51
Кішка Андрій 89
Кішка Іван 89
Кішка Самійло 78, 79, 89, 144, 138, 551
Кішкін Іван 129
Кіяшко-Манжос С. 497, 498, 507
Климент VIII 70, 549
Климент IV 48
Клишенко Я. 563, 564
Клодницький О. 442
Кмітич Криштоф 60, 73
Кнежевич 628
Книша І. 635
Князьків І. 19
Кобеляцький 685
Ковалевський Іван 305, 322, 677
Ковалевські 643
Ковальський І. 385
Когут З. 172, 174, 188, 225
Козак Михайло 61, 65
Козловський А. 19, 27
Колобок Ф. 320
Колутер Д. 352
Колушкевич Гаврило 98
Колюбакин 606
Комиш Андрій 79
Комнін Мануїл 28
Комулович Алессандро 70
Комулович О. 336
Кондирев Ждан 134, 141
Кондратьєв Андрій 642, 656, 676, 677
Кондратьєв Герасим 642
Кондратьєв Григорій 637, 639, 642, 676
Кондратьєв Д. 676, 679
Кондратьєв Іван 642, 676
Кондратьєв Роман 639
Кондратьєви 643
Коневицький П. 678, 683, 686
Конецпольський Станіслав 84, 85, 91, 234, 554
Коновалова І. 19
Конопчинський В. 418
Контроманіс Стефан 50
Кончакович Юрій 32

- Копилов Ф. 547
 Копистенський Захарій 163
 Корвін Матвій 107
 Коренца (Куремса) 34, 37–39, 41
 Корецькі 69
 Корж Микита 617
 Корибут Михайло 439
 Корибут-Дмитро Ольгердович, князь 50
 Корицький М. 352
 Корицький Яків 299, 300, 304, 320
 Коріат-Михайло Гедимінович, князь 48
 Корнієнко 484
 Коробка Гаврило 98
 Коробка Федір 300, 304, 320, 322, 377, 566
 Коровка-Вольський Григорій 307, 309
 Корсаков Я. 523
 Корсунець 454
 Корятович Борис, князь 49, 50, 53
 Корятович Василь 50
 Корятович Дмитро Боброк-Волинський, князь 51, 52
 Корятович Костянтин, князь 48, 49
 Корятович Олександр, князь 48–50
 Корятович Семен, князь 53
 Корятович Федір, князь 47, 50
 Корятович Юрій, князь 48, 49
 Корятовичі, князі 46–48
 Косагов Г. 496, 565, 566, 644, 673
 Косинський Криштоф 8, 70, 88, 228, 334, 480, 543, 544, 549, 551
 Косів С. 357
 Косовський Ю. 463
 Косовський Яків 79
 Костомаров М. 5, 6
 Костюрін І. 620
 Костянтин Великий 243
 Котляр М. 19, 33
 Коховський В. 585
 Коцел К. 205
 Кочубей Василь 181, 208, 271, 301, 302, 442, 656
 Крапоткін 658
 Крапоткіни 673
 Красінський Габріель 241
 Краснокутський Ф. 659, 677, 686
 Красовський Т. 677
 Кремський 551
 Креховецький Іван 302, 304–306, 320
 Креховецький Феодосій 288
 Кривоніс М. 170, 186, 242, 252, 493
 Кривошлик Іван 645
 Крим-Гірей 363, 506, 567
 Крип Ізевич І. 68, 168, 172, 174
 Кром М. 218
 Кромвель Олівер 371
 Кропотов П. 529
 Крупницький Б. 416, 422
 Крутневич Гаврило 79, 230
 Кублицький Кость 303, 304
 Кубрат 21
 Кузьменко 208
 Кузьминський Федір 98
 Кузьмович 513
 Куколевські 643
 Куколі 643
 Куколь Ф. 643
 Куколь-Ямпольський 681
 Кулага Захар 77
 Кулик 454
 Куликовський М. 677, 681, 685
 Куликовський П. 677
 Куліш П. 5, 51
 Кулька А. 354
 Кунаков Григорій 243, 284
 Куницький С. 424, 448–451, 465
 Куремса *див. Коренца*
 Курило Степан 617
 Кутлу-Бук 46
 Кучкович Іван 79
 Ладинський П. 198, 200
 Лазанская Т. 9
 Лазаревський О. 94
 Лазарев Андрій 134
 Лазука Прокіп 576
 Ласка К. 449, 458
 Лачінов 661
 Лев Данилович, князь 40, 42
 Лев Романович, князь 34
 Лев Юрійович, князь 45, 46
 Лев-Гліб 53
 Левицький О. 196
 Левицький П. 662
 Лемерес'є Ш. 534
 Леонт'єв І. 619
 Леонт'єв Михайло 612,
 Леопольд I 391, 392
 Леп'яво С. 11, 13, 229, 482
 Лесевецький І. 674, 679
 Лесевецький К. 676
 Лесевецький Олексій 670
 Лесевецькі 643, 677

- Лесницький Григорій 92, 299, 320
Лещинський Р. 413
Лещинський Станіслав 271, 398, 400,
415, 418, 435, 579, 597
Лжедмитрії 79
Лжедмитрій I 337
Лизакевич Г. 183
Лизогуб Юхим 308, 309, 396
Лизогуб Яків 181, 183, 199, 221, 305, 306,
308, 320, 440, 513, 521, 522
Линчай Ф. 556
Липинський В. 154, 155, 186
Липинський П. 184
Лисаневич І. 678, 685
Лисенко Іван 304–306
Лисяк-Рудницький І. 345
Литвин Михалон 54, 63, 541
Лиханський Андрій 76
Лихопола Григорій 84
Лівен 524
Лісовець Демко 305
Лобода Григорій 11, 90, 229, 335, 336,
482, 550, 551
Лобода Федір 303, 304, 320
Ловмянський Г. 47, 150
Лодиженський Ф. 184
Лозка Лаврін 90
Лозчина Гальшка 72
Локк Дж. 222
Ломеліно Карло 54
Ломиковський Іван 301, 445
Лончинський 449
Лосицький М. 167
Лубенський Мацей 238
Лубовіцький С. 369
Лук'янов В. 676
Лук'янови 643
Луль Реймон 147
Лульчан 74
Лупул Василь 247, 362, 363, 368, 370, 494
Лупул Розанда 363
Львов С. 214, 500
Любавський М.К. 88
Любарт-Дмитро Гедимінович, князь 46,
48, 50
Люберт С. 543
Любомирський Є. 378, 502–505
Любомирський М. 470
Любомирський Ю. 460, 465
Людвіг Д. 21
Людівік 48
Людівік XIV 395, 405, 585
Людівік Анжуйський 50
Лютай Федір 557
Лялін 674
Ляницкоронський Предислав, 51, 59, 66,
126
Лясота Еріх 335, 336, 474, 476, 482, 533,
540, 543, 545, 548–551, 553
Мавродін В. 31, 41
Маєвський В. 493
Мазепа Іван 12, 157, 171, 182–184, 187–
188, 192–194, 199, 201, 205, 206, 209,
210, 212, 214, 219, 220, 224, 265, 269–
272, 275, 277, 286, 289, 291, 296, 302,
305, 306, 317, 324, 395–399, 401, 406,
410–417, 425, 444–448, 451, 509, 511,
512, 515–518, 526, 527, 558, 561, 562,
569, 571, 573, 575, 580, 581, 583, 587,
604, 606, 619, 621, 656, 657
Майоров О. 19, 41
Макаренко 455
Макарій 296
Макаров І. 370
Макарович Іван 79
Макіавеллі Н. 180, 184, 185
Максимович Дмитро 308
Максимович І. 419, 420
Максимович М. 165
Макуха 454
Малашевич Іван 590, 591, 593, 598
Малий Яким 612
Мамай 46, 51, 52, 54
Маркевич М. 556
Маркевич Марк 215
Марков О. 42
Маркович А. 215
Маркович Яків 214, 215, 530
Мартинович Артем 305
Маслійчук В. 677
Матвій 113
Матвійович Микола 645
Матюта К. 377
Матюшкін 530
Матюшкіни 673
Мауці (Могуці) 37–39
Махмуд 55
Мегмед IV Гірей 242, 361, 363, 383, 388,
390, 391, 430, 439, 450
Мегмед-Гірей 339, 367, 374, 376, 379
Мегмед-Баталджи 421
Медичі Л. 184

- Меер М. 675
Мелецький К. 554, 555
Мельник І. 435
Менглі-Гірей 55, 57, 58, 65, 66, 476
Менглі-Гірей II 601
Меншиков Олександр 469, 583, 658
Мефодій 204
Меховіта Мацей 68
Мигай Дмитро 308
Миклашевський Михайло 205, 304, 305,
309, 396, 398
Микошинський Богдан 77, 333, 481, 482,
550
Милій 38
Милорадович М. 675, 677, 681, 682
Мировицький 72
Мирович І. 398, 467, 513, 620
Мирон 274
Митницький Станіслав 248
Михайло Зигмунтович, князь 54
Михайлов Б. 413
Михайлов М. 635
Михайлович Максим 91, 98
Мілер Г. 614
Міллер Д. 215
Міллен 422
Міндовг 35
Мініх Б. 215, 667, 670
Міронов 620
Міховський М. 130
Многогрішний (Ігнатович) Дем'ян 178,
181, 186, 190, 194–196, 201, 202, 209,
210, 212, 267, 286, 289, 291, 295, 296,
298, 299, 301, 306, 307, 309, 310, 319,
324, 372, 437, 441, 507, 569
Могила Андрій 274, 404, 409, 424, 444,
448, 451–455, 464, 465, 575, 576
Могила Ієремій 78, 551
Могила М. 363
Могилки 643
Могучей 34
Мокрієвич Карпо 301, 302
Мокрієвич Кость 92
Молчановський М. 33
Монтеск'є Ш. 222
Мороз Яків 577
Морозович Богуш 89
Мотоніс М. 215
Мстислав Володимирович, князь 26
Мстислав Мстиславич, князь 31, 43
Мстислав Удатний, князь 40
Мстислав, князь 32
Муджі Яя 37
Мужиловський Силуян 244, 352, 364
Мурат-Гірей 404
Мураховець Федір 639
Мусака 66
Мустафа-ага 584
Мустафа-ефенді 388
Мутафчієв П. 41
Мухаммед-Гірей 59, 60, 477, 499
Мюрад-Гірей 391
Наливайко Дмитро 68, 586
Наливайко С. 229, 335–337, 480, 483, 551
Наришкін С. 200
Наумов Ф. 214
Нахімовський 620
Негребецький 676
Непишний П. 677
Неплюєв А. 620
Неплюєв Л. 406, 407, 443, 445
Неплюєв С. 527
Несвіцький Федір, князь 51
Несвятіпасака Василь 639
Несторенко М. 357
Нестуля 581, 595, 596
Неука Кіндрат 84
Нечай Д. 351
Нечай І. 351
Нечипор 550
Нечипоренко Іван 92
Никифорович Василь 550
Нікіфоров О. 619
Новицький Г. 220
Новицький І. 406, 442, 445, 512
Новоселецький О. 131
Новосельцев А. 21
Ногай 37, 40–45, 47
Носач Тиміш 93, 299–301, 320, 352, 376,
378
Нуає П. 352
Нужний Парфем 305
Обалковський Бартоломей 82
Обидовський І. 515, 521, 522, 526
Оборницький 82
Обресков О. 620
Огінський М. 410
Оглоблин О. 270, 411, 415

- Одинець А. 177, 353, 377
 Одинець Петро 79, 338
 Окиншевич Л. 175, 197, 213, 304, 305, 660
 Окольський С. 479, 480
 Окраса Я. 444
 Олег Святославович, князь 26
 Олександр Казимирович 66
 Олександр Невський 38
 Олександр Ягеллончик, князь 47, 57
 Олексієвич Тимофій 322
 Олсуф'єв А. 687
 Ольбрахт Ян 64
 Ольгерд Гедимінович, князь 39, 46–49
 Ольгердовичі, князі 47
 Ольгімант-Михайло Міндовгович,
 князь 45
 Ольговичі, князі 33
 Ольховський 674
 Ольшевський А. 196
 Омельченко М. 414, 465
 Омелян Іванович 89
 Онацькович Михайло 303
 Опара Степан 264, 319, 430, 431
 Опольський Владислав 49
 Ордин-Нащокін О. 389, 390
 Орендаренко Тиміш 340
 Оришовський Ян 76, 77, 87, 97, 333, 336
 Орлик Пилип 178, 188, 191, 196, 201,
 208, 212, 213, 216, 223–225, 272, 278,
 302, 400, 401, 414, 416–423, 425, 468–
 470, 588, 595, 621
 Осипов Федір 636
 Осипові 643
 Осляб 52
 Осман II 83, 553
 Осман-ага 361, 362
 Оссолінський Єжи 343
 Остренко С. 303
 Острозький Й. 678
 Острозький Костянтин 70, 73, 74, 76,
 490, 537, 549, 551
 Острозький Федір, князь 51
 Острозький Януш 70, 80, 549, 553
 Острозько-Лохвицький І. 678, 684, 685
 Острянин (Остряниця) Яків 8, 99, 232,
 341, 474, 476, 480, 554, 635
 П'єтро делла Валле 338
 Павло з Десни 83
 Павлов П. 19
 Павлов-Сільванський М. 152
 Падалка Л. 547
 Паїсій 243
 Палій Семен 14, 270, 274, 275, 317, 396,
 397, 412, 414, 445, 446, 448, 452,
 455–463, 465–467, 513, 577
 Панасенко В. 660
 Панашенко В. 172
 Панін Микита 615, 687
 Папроцький Б. 539
 Параска Ф. 47
 Парцевич П. 369
 Паснагуба 577
 Пассек Б. 673, 674
 Патрикійович Федір 53
 Пац Юрій 57, 66
 Пашковський Г. 513, 525
 Пашковський Лаврентій 84
 Пашуто В. 34, 41
 Перденя Я. 407
 Перевальський Корній 77
 Пересвет 52
 Перехрест Данило 642
 Перехрест Іван 639, 640, 642, 643, 652
 Перехрести 643
 Перехрестов-Осипов В. 662
 Персіянов В. 677
 Перхавко В. 19
 Петрановський Я. 320, 352
 Петричейко Ш. 450, 452
 Петро 43
 Петро I 15, 172, 214, 218, 219, 271, 275,
 276, 298, 322, 396–401, 410, 411,
 413–415, 419–421, 425, 447, 456, 459,
 464–467, 469, 470, 514–517, 519, 521–
 523, 526, 528, 529, 579–581, 583, 587,
 588, 597, 598, 603, 634, 654, 657, 658,
 671, 672
 Петро II 519
 Петро III 614, 673, 675, 682
 Пешта Роман 98
 Пивов Р. 127
 Пиковець Д. 177, 303
 Пилипів Іван 593
 Пиляй Демко 305, 306
 Пимен 119
 Письменний Гаврило 617
 Півторакожух 170
 Пігнателлі А. 430
 Підкова Іван 75, 331, 541
 Плано де Карпіні 34, 37, 39
 Плетньов С. 27
 Плохій С. 186
 Пляка (Фляка) 595, 596
 Погодін М. 6

- Пожарський Д. 484
Пожарський С. 500, 501
Позняки 68
Покас Г. 217
Полежаєнко Іван 556
Полетика Григорій 279
Половець Семен 58, 60, 73, 196, 299, 300, 303, 304, 320
Полонська-Василенко М. 686
Полоус Федір 551
Полуботок Леонтій 205, 304, 306-308
Полуботок Павло 198, 206, 207, 277, 314, 319, 323, 324, 452
Полховцев С. 440
Попович І. 469
Портянка М. 383
Потоцький А. 451, 500, 502-505, 528
Потоцький Й. 466
Потоцький Микола 71, 186, 235, 237, 355, 358, 492, 555-557
Потоцький П. 240
Потоцький С. 346, 352, 468, 491, 555
Потоцький Ф. 460
Потоцький Ю. 418, 419, 469, 470
Потоцький Я. 465
Потребич-Гречаний Степан 301, 302, 310
Потьомкін Г. 615, 616
Поховський Семен 75
Пражмовський М. 500
Претвич Бернард 51, 66, 67, 77
Претвич Якуб 78
Пржиємський Ж. 495
Пригара І. 440
Пригара Михайло 306
Прицак О. 19, 25, 420
Прозоровський Олександр 614, 615
Прокопович Сава 301-303
Пронський Андрій 73, 74, 533
Пронський Семен 66, 67
Пронштейн О. 129
Проскуров А. 388
Протопопов К. 674, 677
Путро А.І. 9
Путятич Дмитро, князь 58, 73
Пушкар Мартин 255, 256, 289, 564, 638
Пушкаренко Д. 443
Пшебось А. 435
- Рабинович Р. 19, 29
Раджей Юрій 408
Радзивілл Альбрехт-Станіслав 235, 343, 357
- Радзивілл М. 403
Радзивілл Януш 170, 247
Радзивілл-Мисловський Я. 348
Радкевич 620
Радкевич Іван 79
Радкевич Михайло 299, 300, 303, 304
Радонезький Сергій 52
Радченко Оліфер 93
Раєвський М. 440, 449
Разін Степан 134, 647
Ракович С. 391
Ракоці ІІ Дьєрдь 111, 113, 250, 295, 344, 350, 361-363, 369-371
Ракоці Ференц ІІ 114
Ракушка-Романовський Роман 310
Рапов О. 25
Раппе С. 410
Ратиборич Фома 28
Рашид Аддін 37
Репнін А. 516, 676
Рибаків Б. 23, 153
Рикін П. 37
Ричка В. 35
Ріг Ждан 565, 567
Ріг І. 382
Рігельман О. 130
Ріпка Ф. 645
Ровнів Г. 677
Рогозенко Г. 640
Розумовський Кирило 157, 188, 193, 200, 206, 207, 217, 218, 222, 278, 287, 309, 612, 623, 625
Розумовський О. 193, 673
Роман Мстиславич, князь 39, 40
Романов Б. 151
Романов І. 676
Романов Михайло 337
Романов Олексій Михайлович 133, 144, 186, 207, 240, 247, 249, 250, 251, 289, 296, 364, 366, 370, 377, 402, 431, 437, 438, 441, 498, 569
Романов Р. 676, 681
Романов Федір Олексійович 388, 389, 442, 570
Романова Єлизавета Петрівна 48, 193, 606, 611, 671-673, 675, 682
Романова Софія Олексіївна 292
Романови 643
Романовичі 33, 34, 45
Ромодановський А. 584
Ромодановський Г. 198, 293, 430, 441-443, 498, 499, 511, 637-639
Ромодановський М. 457

- Роос 523
 Рославець П. 206
 Рославлев І. 373
 Ростанковські П. 544
 Ростислав Володимирович, князь 26
 Ростислав Михайлович, князь 38
 Ростислав Рюрикович, князь 30
 Ростиславовичі, князі 26, 28
 Рубець Ілля 92
 Рубець Михайло 92
 Рубець Ю. 203
 Рубець Я. 204
 Рубіжанський О. 585
 Рудольф II 543, 548, 550
 Ружинський Михайло 77
 Ружинський С. 639
 Ружинські 128
 Рум'янцев О. 666, 670
 Румянцев Петро 208, 520, 612-615
 Руссель Ж. 554
 Рушниця Д. 465
 Рюриковичі, князі 45, 154
- Савицький Семен 301
 Савич Пашко 564
 Савич С. 352
 Савчук Н. 429, 431
 Сагайдачний Г. 455
 Сагайдачний Петро 70, 81, 82, 92, 141,
 144, 231, 236, 337-339, 474, 477, 483,
 484, 553, 577
 Сагіб-Гірей 533
 Сазонов П. 565
 Саїд-Ахмед 54, 55
 Салтиков П. 680, 681
 Самовидець 12, 287, 508
 Самойлович Г. 406
 Самойлович Іван 181, 183, 186, 192, 193,
 199, 200, 204-206, 208, 209, 212, 220,
 221, 268, 269, 273, 286-289, 291, 298,
 304, 307-309, 313, 319, 324, 388, 389,
 391, 393, 394, 402-411, 424, 425, 440-
 444, 451-453, 456, 507, 511, 569-571,
 645
 Самойлович Семен 406, 443
 Самусь (Самійло Іванович) 14, 274, 275,
 398, 424, 447, 455, 461, 463-469
 Сангушко Василь 89
 Сангушко Роман 330
 Сангушко Федір 67, 73
 Санд Ж. 219
 Санін Г. 435
- Сапега Казимир 460, 579
 Сапега Я. 503
 Сарай-Бука 47
 Сарницький С. 47
 Сас І. 642, 647
 Сас П. 161, 163
 Саси-Бука 42
 Сафаргаліев М. 37
 Сахаров А. 24, 25
 Сахіб-Гірей I 62-64, 67
 Саченки 98
 Сверчовський І. 330
 Свешніков І. 488
 Свидригайло Ольгердович, князь 50,
 51, 54
 Свирид 55
 Свириденко Василь 309
 Святополк 151
 Святопричиський Стефан 98
 Святослав Ігоревич, князь 25-27
 Святослав Ольгович, князь 31
 Северин І. 627
 Селім-Гірей I 380, 384, 429, 433, 574
 Семен Гордий, князь 48
 Семен Оленькович 55
 Сенявський Адам 275
 Сенявський Микола 66
 Серафимович Ждан 79
 Сибірський І. 640, 642
 Сигізмунд (Зигмунд) Кейстутович, князь 54
 Сигізмунд I Старий 60, 62-65, 67, 74, 89, 478
 Сигізмунд II Август 64, 66, 74-76, 89, 97,
 133, 330, 534-537, 542
 Сигізмунд III Ваза 78, 80-84, 132, 229,
 337, 339, 362, 551
 Сигізмунд Люксембург 50
 Сидоренко Павло 592, 593
 Силич О. 197, 201
 Симоновський П. 184, 206, 224
 Синявський А. 460, 468
 Сисин Ф. 168
 Ситинський Д. 469
 Сич Василь 597
 Сіверний Іван 75
 Сірко І. 156, 266, 273, 372, 382, 384, 386,
 434, 446, 545, 558, 560, 564, 566-570,
 584-586, 639, 640, 644, 645
 Скальковський А. 155, 592
 Скидан Карпо 232, 234
 Скіндер 74
 Скоробагатсько Іван 305, 306, 320, 499
 Скоропадська Анастасія 209
 Скоропадський Іван 182, 183, 209, 218,

- 219, 276, 277, 287, 291, 304, 308, 319,
322, 324, 469, 470, 484, 581, 588, 595
- Скураатов П. 194
- Слепецький Гаврило 121, 127
- Слюсарський А. 651
- Сміленко А. 27
- Смірнов П. 131
- Смолій В. 435
- Смотрицький Мелетій 163
- Смяровський Я. 242, 348, 350
- Собеський Якуб 454, 552, 566, 567
- Собеський III Ян 210, 267, 273, 386, 387,
390, 391, 393–395, 400, 403, 409, 410,
413, 425, 436, 439, 440, 448, 449, 451–
460, 571, 572, 576
- Соловійов С. 522
- Соломина К. 320
- Солонин К. 444
- Сомко Яким 93, 184, 190, 201, 209, 220,
260, 261, 287, 289, 290, 294, 301, 316,
319, 379, 429–433, 565
- Сорочинський Петро 582
- Сосницький Василь 90
- Спитко з Мельшина 48, 50, 52
- Станіславський В. 403, 407, 411
- Старинський 72
- Старков Ф. 390
- Старовольський Шимон 99
- Стахурський Я. 436
- Степанков В. 562, 569
- Стефанович В. 217, 218
- Стечинський Федір 277
- Стішенко Г. 640
- Стороженко А. 89
- Стороженко І. 220, 493, 491
- Стратемірович 681
- Стрет 62
- Стриєвський Костянтин 308, 507
- Стрийковський М. 47, 59
- Струкевич О. 243
- Струсь Єжи 66, 78, 89, 482
- Суассон де 484
- Субтельний О. 272, 422
- Суворов О. 676
- Судейкін Яків 688
- Сулейман II 66
- Сулима Іван 70, 92, 555
- Сулима Семен 203, 205
- Сулима Федір 92
- Сулимка 446, 454
- Сулимко Дмитро 263, 274
- Суличич Михайло 304, 320
- Сума Ярош 72
- Супрун 83
- Суховій Петро 156, 209, 267, 301, 383,
446, 567, 568
- Таран 623
- Тарло Ян 75, 538
- Татар 37, 41
- Татарчуков Ф. 678
- Татуй 48
- Тафралі І. 352
- Таціт Корнелій 20
- Тев'яшов І. 643, 672
- Тев'яшов Степан 668, 677, 678, 682, 684, 686
- Тев'яшови 643
- Текелі Імре 114
- Текелій Петро 615–617
- Телебуга 42, 47
- Теличенко І. 682, 686
- Терлецький О. 200
- Тетеря П. 92, 93, 182, 196, 197, 209, 253,
261, 263, 264, 287, 300–302, 319, 320,
352, 364, 375, 378, 380, 381, 432, 433,
436, 441, 496, 497, 565, 566
- Тимошенков І. 678
- Тимур (Тимеря) 50, 52, 53
- Титарівський Василь 593
- Тихомиров М. 52
- Тишецький 449
- Тишкевич Василь 73, 449
- Ткач А. 94
- Тодор Святослав 41
- Тойнбі А. 217
- Толочко О. 38
- Толочко П. 27
- Толстий П. 401
- Толстой 626
- Томиленко Василь 98, 305, 306, 556
- Топига 72
- Торський Яцько 566
- Тохта 40, 42, 43, 45, 47
- Тохтамиш 51–53
- Тризна Хома 301
- Тройден, князь 42
- Трубецький О. 195, 499, 500
- Трясило Ф. 474, 480
- Тугай-бей 237
- Тутлук-Тимур 46
- Туде-Менгу 42
- Тукало Яків 593
- Тукальський Йосип 266, 288, 566, 568
- Тулунбек 51
- Тургенев І. 215

- Турі 42, 47
 Турович Охрім 91
 Турянський О. 518
 Тяпкін В. 178, 264, 391, 436, 443
- Узбек 44–46
 Українцев О. 389, 405, 406, 444
 Уленько Яків 304
 Улуг-Мухаммед 54
 Уманець Пилип 248, 284
 Уманці 643
 Унковський В. 293
 Унковський Григорій 195, 244, 245, 348
 Унковський У. 347
 Урбанович О. 449
 Урбанський Т. 450
 Успенський Б. 195
 Ушаков А. 589
- Фастовець Мисько 72
 Феденко П. 174
 Федір Глібович 48
 Федір Дмитрович, князь 39
 Федір Іванович, князь 45
 Федоров К. 645
 Федорович Павло 592, 593
 Федорович Сасько 550, 551
 Федорович Тарас 8, 99, 232
 Фельдман І. 422
 Феогност 45
 Феофан 82
 Филімонович Максим 288
 Філерс фон, К. 675
 Флоря Б. 238
 Фрідріх Вільгельм 371, 374, 386
 Фрідріх-Август 597
 Фролов Є. 562
 Фролов-Багреєв 674
- Хаджибей 46, 47
 Хаджі-Гірей 54, 55, 451
 Халецький 597
 Ханенко Михайло 156, 266, 267, 289,
 301, 306, 319, 386, 438, 441, 446,
 498, 529, 568
 Хапіч-паша 584
 Хейдзинг Й. 149
 Хизр-Бек 46
 Хитров Б. 374
 Хлопицький Станіслав 335, 543
 Хмельницький Богдан 9, 11, 13, 70, 86,
 92, 93, 132, 144, 154, 155, 157, 164–
 167, 169, 170, 175–179, 181, 185–188,
 190, 191, 193, 195, 196, 210, 212, 220,
 223, 224, 237–258, 265–267, 269, 270,
 273, 274, 277, 284–286, 290–297, 299,
 300, 302, 304, 307, 311, 312, 324, 341–
 350, 353–371, 373, 376, 405, 410, 417,
 424, 429, 433, 438, 440, 453, 455, 485,
 488, 490–495, 498, 502, 545, 556, 557,
 562, 563, 567, 577, 635
 Хмельницький Тиміш 348, 354, 363, 494, 495
 Хмельницький Юрій 177, 180, 186, 197,
 224, 252, 254, 258, 260, 261, 263, 273,
 297–300, 309, 324, 348, 359, 376, 378–
 380, 383, 388, 390, 409, 424, 428–433,
 436, 441, 443, 465, 501, 503–505, 519,
 564–566, 568, 569, 645
 Ходкевич Григорій 330
 Ходкевич Карло 82
 Хонат Нікіта 29
 Хорват 625
 Хордадбеґ-ібн 23
 Хоробрий Михайл 337
 Хорунженко Іван 639
 Храповицький Й. 439
 Хрущов Михайло 664
 Хрущов Петро 133
 Хулагуїди 42, 44, 46
- Цесарський Іван 299–301, 310
 Цицюра Т. 429, 502–505
 Чаадаєв І. 389, 430, 431, 444
 Чагатай 37
 Чайка Іван 89, 629
 Чакітієвич 628
 Чалий Яків 577
 Чамберс 525, 526
 Чарнецький С. 430, 432, 566
 Чарнота І. 348
 Часник 626
 Челуня Григорій 77
 Черевський 620
 Черепинський Ярош 93
 Черкаський І. 207
 Черкашанин Михайло 121, 334
 Чернишенко Яким 98
 Чернігівець Яків 637
 Чернявський Д. 320
 Чернявський Петро 612
 Черняк П. 677
 Чернята Іван 299, 300
 Чертенський Смаґа 129
 Черчіль (Мальборо Дж.) 414
 Чечель 522
 Чижевський Д. 168

Чингізиди 37, 40, 41, 53
Чоновицький Войтех 88
Чорний Григорій 99
Чорноглазов Г. 674
Чорноглазов О. 674, 675
Чугуєв В. 677
Чугуєвець Іван 614
Чуйкевич Василь 302
Чуйкевич Ф. 187
Чухліб Т. 28, 144, 268, 271

Шабульдо Ф. 47, 49
Шагін-ага 368
Шагін-Гірей 339
Шакловитий Ф. 412, 508
Шапіров 658
Шарії 643
Шаула М. 483, 551
Шафіров П. 399, 419, 420
Шах Яків 75, 331, 541
Шаховський Олексій 200, 665–671, 673,
675, 681, 683, 687
Шаховський Я. 687
Шашкевич М. 41
Шварт, князь 34
Шебеші Франц 251, 371
Шеболта Ф. 635
Шевальє 476
Шевченко Ф. 6
Шеїн О. 514
Шекурко 564
Шереметьєв Б. 394, 409, 515, 521, 523–
526, 529, 656
Шереметьєв В. 378, 429, 498, 499, 501–505
Шереметьєв М. 523
Шереметьєв П. 204, 566
Шереметьєви 658
Шидловський Лаврентій 662, 665
Шидловський Федір 595, 596, 642, 643,
655–658
Шидловські 643
Шиманов А. 662
Шинаков Є. 20
Ширинський С.С. 23
Ширіни 54
Шкарпетка Ф. 639
Шклінський Томаш 82, 84
Шліппенбах 522–525
Шостак 551
Штепа 454
Штофельн Карл 612–614
Шуліка Тиміш 305
Шульга І. 440, 552

Шульга Олексій 617
Шульжин 72
Шумлянський Й. 386, 413, 437, 438
Шушарін В. 19

Щербак Богдан 305
Щербак В. 154, 235
Щербан К. 370, 430
Щербина Андрій 619
Щербінін Є. 683–687
Щука С. 462

Юрій Всеволодович, князь 31
Юрій Довгорукий, князь 28
Юрій Домажирич 43
Юрій Львович, князь 40, 45
Юрій Михайлович Монтовтович 65

Яблоновський О. 533
Яблоновський С. 406, 412, 445, 454, 455,
457–461, 576
Яворницький Д. 5, 6, 51, 145, 156, 534,
547, 548, 558, 570, 586, 592
Яворський М. 435, 436
Яворський С. 201
Ягайло-Владислав 50
Яготинець П. 674
Язловецький Микола 70, 77, 482, 549, 550
Язловецький Юрій 74, 89
Якобсон А. 25
Яковенко Н. 9, 154, 230
Яковлева Т. 256
Яковлевич Артем 88, 89
Яковлев Петро 582
Яковлів А. 8, 402, 410, 411
Якубовський В. 33
Ялі-паша 450
Ямпольський 675
Ян II Казимир 98, 132, 144, 241–243, 245,
247, 250, 285, 343, 349, 356, 367, 382,
428–433, 435, 436
Яненко П. 354
Яненко-Хмельницький Павло 306, 320
Ярослав Володимирович Осмомисл,
князь 29
Ярослав Володимирович, князь 25, 26, 28
Ярослав Всеволодович, князь 31
Ярослав Галицький, князь 29
Ярослав Ингваревич, князь 33, 39
Ярослав Мудрий, князь 153
Ясе-хожа 74

ЗМІСТ

Феномен українського козацтва (<i>замість передмови</i>) (В. А. Смолій).....	5
Розділ 1. Генеза та еволюція українського козацтва	17
1.1. Проблема дослідження історичних попередників українського козацтва (О. Б. Головка).....	18
1.2. Степи України у другій половині XIII – середині XV ст. (Л. В. Войтович).....	37
1.3. Українське козацтво наприкінці XV – у першій половині XVI ст. (Б. В. Черкас).....	57
1.4. Джерела формування українського козацтва (В. О. Щербак).....	65
1.5. Реєстрові козаки на державній службі (В. О. Щербак).....	73
1.6. Козацьке землеволодіння (В. О. Щербак).....	87
1.7. Витоки козацького права (В. О. Щербак).....	94
Розділ 2. Цивілізаційна типологія українського козацтва та його світові аналоги	101
2.1. Аналоги українського козацтва у західному світі (С. А. Леп'яко).....	102
2.2. Українське козацтво в колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот (В. А. Брехуненко).....	115
2.3. Українські козаки та їх рицарські аналоги в середньовічній Європі (О. П. Моця).....	143
Розділ 3. Система ціннісних орієнтацій та політичний світогляд козацтва	159
3.1. Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість (В. М. Матяк).....	160
3.2. Орієнтації козацької еліти на політичну систему та суспільно-політичний устрій Української держави (О. К. Струкевич).....	175
3.3. Самовизначення старшини щодо національних політичних інституцій (О. К. Струкевич).....	190
3.4. Правові погляди та конституційні ідеї козацької старшини (О. К. Струкевич).....	203
3.5. Типологія політичної культури (О. К. Струкевич).....	216
Розділ 4. Державна ідея за козацької доби	227
4.1. Становлення козацького політичного автономізму (В. А. Смолій, В. С. Степанков).....	228
4.2. Формування української державної ідеї та її особливості (В. А. Смолій, В. С. Степанков).....	238
4.3. Від ідеї князівства Руського до подолання концепцій поліцентризму Гетьманщини (В. А. Смолій, В. С. Степанков).....	254
4.4. Згасання державної ідеї (В. А. Смолій, В. С. Степанков).....	268
Розділ 5. Політична система та інституційна модель Української козацької держави	281
5.1. Специфіка українського козацького державотворення (В. М. Горобеуць).....	282
5.2. Генеральна та Старшинська ради (В. М. Горобеуць).....	285
5.3. Інститут гетьманства та генеральної старшини (В. М. Горобеуць).....	294
5.4. Центральні органи виконавчої та судової влади (В. М. Горобеуць).....	314
5.5. Полково-сотенний устрій Гетьманату (В. М. Горобеуць).....	314

Розділ 6. Міжнародні відносини та дипломатія	325
6.1. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. (<i>С. А. Леп'яєво</i>)	326
6.2. Становлення дипломатичної служби Української держави та принципи її функціонування у роки Національної революції (<i>В. А. Смолій, В. С. Степанков</i>)	343
6.3. Мета й основні напрями зовнішньої політики уряду Богдана Хмельницького (<i>В. А. Смолій, В. С. Степанков</i>).....	355
6.4. Особливості зовнішньої політики Гетьманщини (<i>В. А. Смолій, В. С. Степанков</i>)	371
6.5. Міжнародні відносини і дипломатія Українського Гетьманату після завершення Національної революції (<i>Т. В. Чухліб</i>).....	387
Розділ 7. Боротьба українського козацтва за об'єднання Півночі та Лівобережної України	427
7.1. Політичні та військові спроби об'єднання козацької України (від Ю. Хмельницького до П. Дорошенка) (<i>Т. В. Чухліб</i>)	428
7.2. Об'єднувчі ініціативи козацтва Лівобережної України (<i>Т. В. Чухліб</i>)	441
7.3. Прагнення козацтва Правобережної України до воз'єднання в єдиній державі (<i>Т. В. Чухліб</i>).....	448
7.4. Крах об'єднувчих намірів українського козацтва (<i>Т. В. Чухліб</i>)	463
Розділ 8. Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва	471
8.1. Козацьке військо до середини XVII ст. (<i>Б. В. Черкас</i>)	472
8.2. Воєнна справа українського козацтва періоду Хмельниччини (<i>О. Г. Сокирко</i>)	485
8.3. Козацьке військо періоду «Руїни» 60–70-х рр. XVII ст. (<i>О. Г. Сокирко</i>)	495
8.4. Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. (<i>О. Г. Сокирко</i>)	508
8.5. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. (<i>О. Г. Сокирко</i>)	514
Розділ 9. Запорозькі Січі	531
9.1. Генеза та шляхи розвитку запорозького козацтва (<i>А. О. Гурбик, В. О. Щербак</i>)	532
9.2. Томаківська Січ (<i>А. О. Гурбик</i>)	536
9.3. Базавлуцька та Микитинська Січі (<i>В. О. Щербак</i>)	548
9.4. Запорозька Січ у другій половині XVII – на початку XVIII ст. (<i>В. В. Станіславський</i>)	558
9.5. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією (<i>В. І. Мільчев</i>)	587
9.6. Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр (<i>В. І. Мільчев</i>)	604
9.7. Запорозжці поза межами Запорозьких Вольностей (<i>В. І. Мільчев</i>)	618
Розділ 10. Козацтво Слобідської України	631
10.1. Генеза та еволюція слобідського козацтва (<i>В. Л. Маслійчук</i>)	632
10.2. Військово-політична діяльність та соціально-політична структура слобідських полків у другій половині XVII ст. (<i>В. Л. Маслійчук</i>)	643
10.3. Політика російського уряду щодо слобідського козацтва у XVIII ст. (<i>В. Л. Маслійчук</i>)	653
Список скорочень	689
Список літератури	690
Іменний покажчик (<i>А. В. Блануца</i>)	782

Науково-популярне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Нариси у двох томах

Том перший

Редактор *О. Г. Пазюк*
Художнє оформлення *О. Я. Остапова*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Комп'ютерна верстка *Н. В. Єрмак*
Коректор *Т. К. Щегельська*

Ілюстративний матеріал підготував Ю. К. Савчук

Підписано до друку 27.01.2006. Формат 70 × 100¹/₁₆.
Гарнітура «NewBaskerville». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 64,5 + 2,58 вкл. Обл.-вид. арк. 63,0.
Наклад 3000 прим. Зам. 5-179.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-35-66, 425-77-84.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

**Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смо-
І-90 лій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. –
Т. 1. – 800 с.: іл. – Бібліогр.: с. 690–781.**

ISBN 966-518-348-6 (У 2 т.)
ISBN 966-518-349-4 (Том 1)

Через сто років після появи ґрунтовних праць з історії української козащини Михайла Грушевського та Дмитра Яворницького сучасні українські історики на основі новознайдених документів і матеріалів та досягнень новітньої історичної науки створили узагальнений образ українського козацтва. До першого тому увійшли нариси, які охоплюють генезу та еволюцію козацтва, його цивілізаційну типологію, систему ціннісних орієнтацій та становлення політичної культури. Окрім того, розглянуто питання соціальної, військової, політичної та державотворчої діяльності українського козацтва від найдавніших часів до кінця XVIII століття.

ББК 63.3(4УКР)4

